

A. ZEKİ VELİDİ TOGAN

Bugünkü

TÜRKİLİ
(TÜRKİSTAN)

ve yakın

TARİHİ

Cilt I

BATI ve KUZEY TÜRKİSTAN

2. Baskı

İstanbul - 1981

ENDERUN YAYINLARI 8

ENDERUN KİTABEYİ

Beyazsaray, Kitapçılar Çarşısı

No. 46 Beyazıt - İstanbul

Tel. : 22 40 51

Basıldığı Yer : AKSİSEDA MATBAASI

Çff : 27 21 99 İstanbul

ONSÖZ

Hazar Denizi doğusunda Rus ve Çin idaresinde yaşayan Türklerin tarihine ait olarak kaleme alınan bu eserin 1928 - 1939 yılları arasında Mısırda eski hurilerle basılan bu ilk cildinin önsözünde kitabın yazılış tarihi anlatılmıştı. O, 1918 - 1921 senelerinde, daha Türkistanda iken, Rusya dışında neşredilmek üzere, kaleme alınmıştı. Eser 1924 - 28 de ("önsöz,, kısmı 1929 da) son şeklini bulmuştur. Eserin her iki tasnif şeklinde gaye : Türk aydınlarına Hazar Denizi ötesindeki Doğu Türklerinin bugünkü hayatları ile doğrudan doğruya ilgili olan yakın mazisi hakkında toplu malumat vermek, bunların tarihte milletler arasında işgal ettiği mevkilerini belirtmek olmuştur. Bu Türklerin ülkeleri nasıl oldu da Rus'a ve Çin e maloldu?. Bu mesele ancak 16 ncı asırda başlayan umumî ve tedricî inhitat prosesi ile ilgili bir şekilde izah edilebilir. Batı ve Doğu Türkistana ait muhtelif dillerde yapılan neşriyat şimdi bir kütüphane teşkil edecek kadar zengindir. Bu neşriyattan ve sayısız pek çok olan yazma menbalardan öğrendiğimiz bu mevzuu, son yarım asır zarfında hadiselerle bizzat iştirak ederek, daha yakından öğrendim. Bu eser, ülkenin 16 ucu asırdan sonraki tarihine ait elde mevcut malzemenin bir sentezinden ibarettir. Doğu Türkistanın, Çağatay hanları merkezlerini 16. asır başında o zaman "Moğolistan,, tesmiye olunan Yedisu'dan Aksu ve Kaş- gar taraflarına aldıktan sonraki siyasi hayatı Çin ve Moğolistan ile bağlı olduğundan ülkenin doğu yansından ayrı bir ciltte bahsetmek icabetti. O da bu eserin ikinci cildini teşkil edecektir ve taba hazırdır. Biz bazılarının " Şimal Türkleri diye adlandırdıkları Kazan Türkleri ile Başkurtları da " Doğu Türkleri ,, n den saydığımızdan onların hayatına bu eserin üçüncü bir cildini tahsil etmek fikrinde idik. Fakat değerli arkadaşım Abdullah Taymas (Battal) bu mevzua ait "Kazan Türkleri,, unvaniyle özel bir eser neşrettiğinden buna lüzum kalmadı. Başkurt istiklâl luurekeileri tarihi ise "Tür kili (Türkistan) Biük,, serisinin 7. sayısını teşkil etmek üzere ayrı bir cild olarak yazılmıştır ve taba hazır bulunmaktadır.

Bütün Türkîi (Türkistan) Bitik,, serisi gibi bu eserde de dâvaları me hazlar göstererek aydınlatmak yolu takip edilmişse de, bizim, "Tarih araştırmaları,, serimizde tetkik mevzuu eniğimiz ağır İlmî meselelere girmeyip eserin popüler mahiyetini muhafaza etmek esasına sadık kalmak istedik. Böyle olduğu halde eserin her iki tabında tarihimize ait bazı mudil meselelere temas etmek ye onları me hazlar göstererek incelemek icabemiştir. Meselâ ülkenin eski tarihine ve ahalisinden bazılarının menşesine ait zihinlerde yerleşmiş yanlış fikirler vardır. Bunlar V. Griğoryev, Fr. v. Sehi v arz, Sir Denison Ross, V. Barthold, Masalski, Ma- chatckek gibi zevatin Türkistana ait maruf eserlerine geçmiştir. O cümleden ülkenin Huni ar, hattâ Göktürkler devrinden önce münhasıran Ary anilerle meskûn kaldığı; Türkistan'ın şehîrlî Türk, bizim tabirimizle " Kent tür k,, ahalisinin türk- leşmiş İraniler olduğu; Türkmenlerin şimdiki vatanlarına ancak miladî 8. inci asırdan başlayıp Moğolistan'dan kalkıp gelerek yerleşmiş oldukları gibi hususlar tarihi hakikatlermiş gibi yazılır durur. Bu hataları tashih etmeden adı geçen müelliflerin yanlışlarını tekrarlamak, yahut sükütle geçmiş yersiz olurdu. Kitabın bu ikinci tabı geçen yıl intişar eden "Umumî Türk Tarihine Giriş,, kitabından. sonra basılmış olsaydı, s. 86 - 99 dahi haşiyeler İy edilmiş olurdu. Nasıl ki " Giriş ,, in ikinci cildi çılanca bu kitabın s. 123 - 135 de münderec uzun haşiyeler de ona geçirilmiş ve üçüncü basımı bu ağır yüklerden kurtarılmuş olacaktır

Kitabın ilk tabından sonra Türkilinde zuhur eden hâdiseler "1929-1940^{sene*} ıcrı :irüüin'dr Türkistanın vaziyeti,, adıyla neşrettiğim bir ek risalede anlatılmış it. Simdi de bu risaleyi, 1947 yılna kadar ki hâdiseleri ihtiva etmek üzere tevsi 1-derek yeniden neşretmek zarureti vardır. Bilhassa, ki bu son yedi sene zarfında gvrkek Doğutiirk illerinde, gerekse Ortaasya ile ilgili beynelmilel siyasî hayatta, büyük inkişaf lar vaki olmuştur. Eserin ilk tertibinde Asya'da Rusya ya rakip devletler sifatiyle İngiltere, Fransa ve Japonya'dan bahsedilmişti; son harp ise bütün bu devletleri ikinci dereceye atarak muazzam bir cihan kuvveti sifatiyle Amıcrıkayı ortaya çıkarmıştır. Dünyanın küçülmesi bir daha ilerledi. Bugün A - ineri kn He Rusya Ortaavrupa'da ve Uzakdoğu'da sınırdaş bulunmaktadırlar. E- serde s. 602 - 603 madde a de anlattığım "Avrupa faşizmi,, Bolşeviklerle uğraşacağı yerde diğer milletlere saldırdığından, iflas etti; aynı yerde madde 3 te anıat- iğneniz "Rus faşizmi,, harpten muzaffer çıktı, şimdi Fanslavizmi gerçekleştiriyor; dahilen de bilhassa Türkistanda "İndüstri esasında kaynaşarak tek Rusya milleti vücuda getirmek,, işini bütün kuvvetiyle gerçekleştiriyor; Türk cumhuriyetlerinden Başkurd ilini Rus yanın petrol, çelik ve makine sanayii, Kazakili ile Oy- rat (Altay) Ülkesini bakar, demir, kurşun ve kömür, Tannutuya Cumhuriyetini atom sanayii merkezlerine çevirerek bu ülkelere Rusyanın muhtelif ırklarına mensup. fakat anı dilleri rusça olan kavimlerini tehcir ederek yerleştirmek, yerli Tür! ahaliyi Rusyanın başka taraflarına dağıtmak ve Rusya mkiyasında "ahali harmanlaması,, işini bilhassa Ortaasyada ve Sibiryada tahakkuk ettirmek uğrunda. çalışıyor. Ruslar bu serde, s. 388, st. 8 v. d., s. 602, st. 15-18 de Rus büyümesinde esas âmilin Ruslara komşu Asyaftı kavimlerin bünye gevrekliğı ve Avrupalıların da bunu kendileri için, Asyada hâkimiyet bakımından, müsait saymaları olduğuna, fakat bunun yanlış olduğu ve bu kavimlerin bünye sağlığını lüzumu büyük devletlerce pek yakında anlaşılacağına dair rniialeala- rımızın yerinde olduğu görülmüştür. Türkiye'ye, İran'a ve Çin'e bu yolda radikal yardımlar yapılmakta olduğu gibi, Hindistan'da da, bundan üç hafta önce (ra. 8. 947), merkezi Dehli olmak üzere, bir mecusi "Hindistan,, ve, merkezi Karacı olmak üzere de, bir rniüslüman "Pakistan,, devleti kuruldu. Pakistana teknil Sind havzası ve Kaşmir dahil olduğundan Türhili (Türkistan) güneyde Afganistan'ın yanında yeni bir İslâm devletine komşu olmuş bulunuyor. Bunun gibi Afganistan m, Tibet'in Doğütürkistan'ın ve Moğolistan'm da Rus yayılmasına karşı "bünye sağlama,, ameli yedine tâbi tutulabilmesi pek mümkündür.

Kitabın ille tabında teknik müşkilat yüzünden birçok eksiklikler vaki olduğu önsözünde anlatılmıştı. 1942 - 43 senelerinde basılan, fakat hazı sebeplerden dolayı satışa çıkarılmayan bu ikinci tabında o eksikliklerin mühim kısımları, bilhassa ilk basımda tay etmek mecburiyetinde kaldığımız haşiyeler, haritalar, sülale şecereleri ve endeks ilâve edilmesiyile tamamlandı. Bununla beraber bu yeni basımda bazı değişiklikler de yapılmıştır : Kitabın eski harflerle basılan ilk tabı bilhassa Türkistanlı okuyuculara tahsis edilmişti; y^{ci}] harflerle pasuan bu ikinci tabı ise Türkiyeli okuyucuların mütalaasına arz edilirken ilk tabında 130 sşy- fa tutan altıncı bap (Türkistanın komşu devletler ve milletler arasında^ rpeVkiñne aın mütalaalar) ve "sonsöz,, bu yeni basımda 33 sahifeye indirilerek kıs^Jpltnış yani ilk tabından 103 sahile t ay edilmiş bulunmaktadır. B ununla * rtsty^{1*} ilk basımında İctimai ve fikrî hayata aıl bm.bMaer^'n.h^ büyük müş olması dolay isiyile taypılmıştı, onlar bu yeni basımda (a. 440-42, 4 3- 7^x) tekrar yerlerine konmuştur. Diğer bazı ulak ilâveler ve yeni bibliyografya kayit- lori |] içine alınmıştır.

Biz "Türkistan,, tabirini Hazar Denizinden ve aşağı EdiVden Çin Sed- dine kadar uzanarTieEmiT Doğütürkleri manasında kullanmıştık. B^TtâbiTPröf. ^ **■/dnow**

Olzscha tarafından 1942 de intişar eden "Türkistan,, kitabında da bu manada kullanılmıştır. Aynı 1942 yılında bize bazı münevver hemşehrilerimiz hırşça ' istan,, edati yerine türkçe "İ,, kelimesini ararak Doğütürkleri manasında Türkili,, tâbirini ihtiyar etmeyi, "Türkistan,, kelimesini de bunun mura-uifi olarak kullanmayı, bilhassa bu ülkenin güney kısımlarına itlak etmeyi teklî ettiler. Aynı zevat bana bu "Türkili,, tâbirinin daha 1917 yılında Ferğane'de Asur Ali Zahiri ile Saliğolu Pulat'm neşrettiği "İl Bayrağı,, gazetesinde ve Taşkenttc \I ehmet Emin Efendizade ile Şakircan RahimV nin yayımladığı "Türkili,, ğazete- :nnde Uluğ-Türkistan,, manasında kullanılmış olduğunu da hatırlattılar (1). Biz ele bu fikri kabul ederek kitabımızın unvanını "Bugünkü Türkili (Türkistan) \ e yakın tarihi,, şeklinde değıştirdik; keza bu "İli,, kelimesini .Kazak, Türkmen, Başkurt ve Tatar gibi uruğ isimlerine de ekîyerek kullandık.

Bugün haritalarda hep rusça isimleri ile geçen coğrafi mevkiler bu eserde ve haritada yerli ahalinin dilinde kullanılan ve tarihlerde maruf yerli isimleri ile kaydedilmiş, rusçaan parantez içinde yazılmıştır. Keza Ruslarca Kazaiinsk, Ak-molinsk, Aktiubinsk, şeklinde "ski,, edatiye yahut "zaili,, şeklinde "ötesi,, manasında "za,, ile yazılan rusça isimler türkçe adlariyle Qazalı, Aqmola, ve Aq- nihe "ı ersky İle,, şekillerinde yazılmıştır. Rusça isimler, mesela Prjivalski, Ver- nıy yeri ılerce kullanılmaz. Yerli isimlerden "Ceti tam,, (2) "Qızılsu,, ve "Bağlan,, eihı bazıları yerli ahalice de kısmen bırakılarak rusçaan olan ."Semipal at ,, "Kras- novodsk,, ve "Zverny,, kullanmağa başlamış olanlarını da biz kitabımıza ve haritamıza aldık. Kâşiflerin ismi olan coğrafi isimleri, bilhassa yerli isim malûm değılse edebiyatımıza almak gerekir; fakat siyasi mülahazalarla yerlilerini atarak büyüklerinin isimleriyle adlandırılan dağ ve zirve isimlerinin yerlilerini al- chk (3). Rus haritalarına "kol,, (göl) kelimesi, "İle,, gibi isimler "kul,, ve "İli,, şeklinde yazılmışsa da biz bu nevi isimlerin tesbitinde Kazak-Kırğız, Türkmen ve Özbeklerin telâffuzlarını ve tarihi eserleri esas edindik. Bu cihetten eserimiz bazılarınca dünya haritalarında tersim olunan bir ülke yerine, coğrafi mevkileri muhayyel isimlerle adlandırılan bir ülkeden bahsediyor gibi görünebilir. Keza Tür- kistandaki muhacir Rus ahalinin hayat ve faaliyetinden, şehir ve kasabalndn- dan pek az bahsedişimiz de eserimize bugün meselâ Sovyet coğrafi eserlerinde tasvir edilen "Reel Oriasaya,, dan çok bir "tarihi Türkistan,, dan bahsediyor intibanı verecektir. Varsın bir defa da böyle olsun; yani Türk okuyucular "Tür kist anlıların T ürkistanı,, nı öğrenmiş olsunlar. Bizim eserlerimizin ve haritamızın bugün mevcut jrusça veya herhangi diğeri bir Avrupa dilindeki Türkistan ta h ve haritalarından farkı kullanılan coğrafi isimlerden bir çoğunu yerli isimlerin yanında parantez içinde yazmamızdır. İLâve olunan harita 1:2 200 000 mkyaş rusça askerî haritadan alınmıştır, fakat bu haritanın Başkurt ve Tatar illerinin kuzey kısımları ve Doğütürkistari m Khoten ve Küçâ⁹⁰ d an itibaren doğu tarafları elimizde bulunmadığından Doğütürklerini tam olarak gösterememektedir.

(1) Bk- Türk Yurdu, XXVI 1942 s. 2-4.

(2) Bu ismi müverrih M ur a d Remzinden öğrendim; şehrin İçalmulçası " Darġhan Zorci-Jcl' Ur. biç. W. Radolff, Sibirskiya Drevnosti, III, priloj. s. 58.

Q) Bunlardan Çara nisbetle Aieksandrovsk'ı Khrıbcı " tesmiye olunan silsilenin ismi olan Çu-Talas , keza ' Ça-ile " , ' ' Tersle " , " Terskey Alataı " , " Terskey Alay , " Kaz Tavı " , 1917 Haziranında TaŞI(enite Özbek ve Kazak muallimleri içtimında ihtiyar ettiğimiz isimlerdir,

Eserde Doğutiirk şivelerinden aitan şiiirler, cümleler, uruğ yer ve şahıs isimleri mahalli lehçeleri tebarüz ettirerek yazılmıştır. ı\ harlı fi şeklinde E ve Tında ayrı bir İslâm devleti şeklinde teşekkülü İngiltere hükümeti tarafından ten- j harilleri de, İslam Ansiklopedisinde kullanılan transkripsiyon işaretleri eserimiz basılan matbaada bulunmadığından, Kh ve Q ile gösterilmiştir. Zaten Batı ve Doğutiirkistan Kenttürkleri şivelerinde vokal ahengi çok del a bozulduğundan meselâ Semergand, Qerşi, Çernep, Khoqend gibi isimlerle, keza kazakça ve al- tayca'dq Cligindi, Quduğönii, Aytqönü ve Aqeke gibi sözlerde Q ile K yt aynı harllerle yazmak iltibası mucib olduğundan Q harfinin bugün orada kullanılan alfabelerdeki Q yü eserimize almak bizim için de zaruri olmuştur. Zaten Ortaas- ya'ya ait son eserlerde (meselâ Olzscha / Cleinov'un "Türkistan,, ve Minorski, "Hudud al-Alem,,) yerli isimlerin doğru tesbitinde kullanılmıştır. Fakat biz bu harfi, ftve KH'yı ancak telâ' i uzu tesbit ederken kullandık, diğer yerlerde isimleri sade Battürk harfleri ile Semerkand, Kırğız, Karlık şeklinde yazdık.

Bu eserin ilk basımı harp dolayısıyla .nakliyat güçleştigiinden dağıtılamadı, Mısrda istif edildiği yerde kaldı. Mamafih onun Türkiye'ye, Afganistan'a ve Hindistan'a giden tek tük nüshaları münevver Türkistanlılar ve Battürk aydınlar arasında zikre değer eyi intiba bırakmıştır. Bunlardan bazılarını reklâm için değil, hatıra olarak zikredeyim. Rahmetli Akçuraoğlu Yusuf'un fotoğrafı buraya ekli mektubuna göre o (kültür tarihimiz bakımından) "bir hazine,, dir. Afganistan'da Kand&harda 23-2-1942 yılında vefat eden ve bu eserde müteaddit defa zikri geçen Taşkentli mücahit, müftü Sadreddin Han'a göre bu kitap genç nesillere karanlıkta yol gösteren "bir Temirkazıktır,,. Eserin formaları bazı müsteşrikler, o cümleden Sir Denison Ross (London), Prof. G. Jaeschke (Berlin), H. Jansky (Viyan), ve P. Wittek (Brüksel) tarafından daha tabı esnasında okunmuş, İngiliz ve Alman dillerine tercümesine teşebbüs edilmişti. Sir Denison Ross bana ,1-7-939 tarihiyle GÖttingen'e yazdığı mektubunda eser hakkında ezcümle şunları yazmıştı: "Bizim 1898 de intişar eden The Heart of Asia'da yoldaşım Skri- ne tarafından Ortaasya'nıtı son çağlarına ait yazılan yazular sizin ilk kaynak mahiyetinde olan bu muazzam eseriniz yatımda ancak bir medhal mevkiinde kalmaktadır. S. 555 te zikrettiğiniz A Manuel of Turanians benim telif imdir. Tabii b/z ancak Rus kaynaklarından malumat almakla iktifa ettik. Zikrettiğiniz Ayükeoğ- ü Kanaat gibi kahramanlarımız ve milli kıyam hâdiselerine ait destanlar benim için yeni şeylerdir. Sir Aurel Stein ve ben eserlerinizin İngilizce neşri yolunda çalı- şacağız,,. Sir Denison Ross kitabı tercüme ettirerek neşretmeği bizzat kendisi iltizam etmiş ve işe başlamıştı ise de ömrü vefa etmedi. Prof. Jansky eserin kültür tarihi bakımından "fevkalâde ehemmiyeti,, nden daha 1931 senesinde Deutsche Orientalistische Literaturzeitung mecmuasında (s. 488) bahsetmiş ve "bu eserin almanca olarak neşri çok mucibi şükran bir iş olacaktır,, demiştir. Bizzat H. Jansky tarafından başlanan nlmancaya tercüme işini Prof. W. Eberhard (Ankara) ve Dr. G. Anheğger (İstanbul) tamamladı ise de bu tercümenin neşrini üzerine alan Essener Verlağesanstali harpte tahribata uğradığından artık başlanmış olan tab işi yarıda kaldı.

Eserin ikinci basımının tashihi ile fedakârane uğraşmış olan talebem Fahrettin Kirzioğlu ile aynı işe iştirâk eden ve kitabın Endeksini itina ile tertip eden refikam Nazmiye'nin mesailerini burada minnetle yad etmek borcumdur.

Zeki Velidi. Toğan

İstanbul - Beyazıt 6 - 9 * 947

Aziz ve muhterem Zeki Velidi Bey.
Dün Istanbuldan sizin mühim eserinizin 505 inci sayfasından 552 nci sayfasına kadar olan formları seldi. Pek çok teşekkür ederim. Çok ehemmiyetle fakip ettiğimden derhâl okuyup çıktım; burada da, evvelkilerinde olduğu gibi, bilmediğim bir hayli şeyleri öğrendim. Ezcümle «Çokan» adlı Kazak münevverine dair hiçbir şey ne işitmiş ne de okumuştum; bu bana bir keşif oldu. Şoriri*-Gasprinski'nin «Avrupa Medeniyetine Bir Nazarı Muvazene» adlı eserini de evvelce kendisinde görüp okumuş isem de, tamamen unuttuğum. Yanımızda nüshası da yoktu; «Türk Yılı» nda Gasprinski'nin tercümeihali yazarken içtima! fikirlerinin bu risalede görü- len mühim ve esaslı bir kısımdan bahsetmeyi hatırlayamamışım.

Çokan ve İsmail Beyi aynı katariden saymakta eşas itibariyle haklısınız; fakat dediğiniz gibi İsmail Bey hayatında bir hayli tahavvül (evolüis- yon) geçirdi; ilk merhaledeki fikirleri (Rusya Müslümanlığı), sonralarda çok değişti. «Tercüman» koleksiyonları baştan aşağı gözden geçirilirse bu evolüsyonun grafiğini çizmek kabildir. Zavallı Çokan bu ilk merhalede ikpn, ruhi bir revölüsyonla birdenbire değişmiş ve kırılmıştır. Bu adamı çok sevdim ve çok acıdım; zavallı pek de genç gitmiş. Ateşin zekası, şair ve kararsız labiatı bana Turgenev, Tukay ve Petöfi gibi kendi kendilerini yakıp gençken mahveden talihsiz dehalari hatırlattı.

Zeki Bey, fazla dalkavukluk sevmemişimi bilirsiniz; samimi olarak diyorum ki sizin bu eseriniz cidden bir hâzinedir. Bunun devamı intişarına bir yardım yolu bulamadığıma çok çok müteessir ve mahcubum. Bu nüshaların gelmesi yol bulabildiğinizi zannettirerek beni sevindirdi.

** ~ &IV
• (COAij V 9?) >9> «, it-J, ^
S >>
■
G / o^zrtrsv, r ^k
• îr* ^
ctsnŞijy oys oöe, r iJ ses ^
vhy
W&Ğie) İŞj </ <?^* s tsO?y,
^'iŞijy, Oyf • îL> ' -yfi
' / / 'r -■■■
w <^Ljt

DÜZELTMELER

Gölden kaçan yanlışlıklar düzeltilirken ancak onların doğru şekilleri gösterilmiş ve bunların yeri de sahifelen gösteren büyük, ve satırları gösteren küçük rakamlar ile bildirilmiştir. Satırlar yukarıdan ve "aş," işareti ile de aşağıdan sayılmıştır. Ehemmiyetli yanlışlıklar «ivalı harflerle tertip edilmiştir.

19.»: Küngey Âl'av- 15«0 : çartag (terasse) . 174 : Çingiz Tav.
18,4 : Burabay. 23 unvan : TÜRKİSTANIN İDARİ TAKSİMATI VE AHALİSİ. 23_n :
Beled üt-Türk. 26_{ar>} : Bükey. 31_u : işlediğinde e»ir olarak 33, aş.2 : Khutay Baba
Ali'nin. 34 aş., : J a n k e n s o n . . 40₆ : Çubar. 40,, : Bay ceğit. 44 aş.7 : bilhassa
Khorezmd e ve Cızak tümeninde. 48, : Ç11 Etcâsb.60_{fi} : eller savuşması. 72₁₅ : Curuv
(= Curuq). 75₁₇ : Yumut, Çonu; : Badiaq, Yoqmaz; 20 : Şakhna - Süki; 2,; Ogur- çalı.
76_{u>} : Ersası (Eiseri). 80,0 : İstakhr. 80 aş. 8 : H ü b s c h m a n n . 100 aş.π Nachwort
zur İnschrift d o s Tonjukuk. 104₀ : Çıta (Cuta). 111 aş.3 : illâ ahi u 'l'-amad i. 111
aş.,; fî rasâtîqihâ 114 aş 8 : M z i k . 1 2 9 aş.,; : Yarlğaş; aş 0 : Don-Edil. 135 aş., Va
li'l'-asâkir-i. 138 aş : Zolotoust. 154_n : Nedir Muhammed Han. 162 aş₁₃ : Albiiz =
Alba- ytr-~Ablayır 169,,,; İlbars. 176aş..4:b*1 Atoifoy bn.Cihangir. 179- : Can k
organ.2G30: Âlim Han. 209«_{r,a} : Çiaokhoy. 215,, : binlerce hektar yer 24(>_u, 254₁₀) :
Krjejano vsky. 245 aş.0 : a'ndıgan böri. 247 aş..15 : hen Baş- quittun'. 251 aş.0 : atası
Baraq, atası Tursun. 257 aş.14 : fâsik.269_u: Bekçurin. 302 aş.-u : 18,5 milyon. 305 aş.5 :
L a g o f e t . 307aş.8 : Filon e n k o . 321 &ş_u: Barsuk barkhanı. 324_{lg} : Dos oğlu.
347₁₀: Berim- can. 351 aş.7: sten. 359₂₁ : ayrılmaları. 388 aş.8: Gerbaba (Gcrvâ). 399
aş.1g : Trabzon. 484 aş.5 : Dr. Nazım. 445₇ : Şekür. 527_{1a}: yog. 545aş.12:
V e s e i o v s k i . 550_{1u} V e n i u k o v . 598 aş. 5 Curzon.

S. 153 aş. 4 : keza ilâve N. 3 şecere'de Kiçik Muhammed Han'ın. nesebi yanlış; bu hanın Reşideddin Şu'bl pencg&ne ve MU₄Iz ol - ansâb'a göre tesbit edilen ecdat listesi, Ebulgazı Hana da uygun olmak üzere, şöyledir :

Kiçik Muhammed Han b. Tomflr Han b. Tem&rkutlug Han b. Temsttrbek O#lon b. KutlugtemOr b.Numagan b. Abay b. Kittte- mur b. Tokaytemilr b. Coçı Han b. çenglz Has.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Önsöz, III-VIII

I

TÜRKİSTANIN COĞRAFİ DURUMU. 1-22

1 – Türkistan m sınırları, mesahası ve âri*a!«*rı. 1. «Türkistan, ve «Türkili» tâbirleri 2. Arızalarjn umumi hatları, 2.

2 – Türk i itanın claöUr», 3.- Khan-Tenri ve kolları, 5. Asığat-Asgar tav, (i Alay ve -Türkistan* sıradağları, 8. Pamir, A.üasyab-Muztağ ata ve Göktürk. 11 Teiüridağ ın Tiirkis an medeni hayatına ve sekenesine tesiri, 12. Şimali Türkistan dağları, 13.

3 – Türkistanın çölleri ve ırmakları, 14. Cenup bozkırları, 1.4. Üst-yurt, 15. Kara Kum ve Kızıl Kum, 16. Cenubun ırmakları, 16. Şimali Türkistan bozkırları, 17. Şimal bozkırlarının ırmakları, 19. Türkistan bozkırlarının Türk milletinin mukadderatına tesiri. 19. Türkistan dağ ve bozkırlarının geleceği. 20.

u

TÜRKİSTANIN İDARİ TAKSİMATI VE AHALİSİ, 23 85.

1 – İdarî taksimat ve nüfus, 23. Türkistan ıstılah*. 23. Çar zamanının idari taksimatı, 24. Bolşevik çağındaki it*arı taksimat, 25. Nüfus, 27. '

2 – Türkistan Türktü, 26. Kıpçak gurupunun müşterek unsurları, 29. Tatar. Kıpçak Toğmak ve Özbek mefhumları, 31. Eski Kıpçak-Ozbekleri» ahlâkları, âdetleri ve dilleri. 33. «Özbek» cemiyetinin Özbek, Kazak ve Mangıt-Nogaylara bölünmesi, 34.

3 – Kazaklar, 37. «Kazak* kelimesi ve «Kazak» mefhumu 37. Mangıt-Nogav hesabına Kazaklığın büyümesi, ;>8.

4 – Ösbaklar, 41. MAverl ünnehre gelen Özbek kabileleri, 41. Uruğlı Özbek lerin ahlâk, âdet ve lehçe hususiyetleri. 48.

5 – r Kent TürkUri, 48. Kent Türklerinin aslı ve menşei, 48. Kent Türklerinin dili, kavmi teşekkülü, ahlâk ve âdetleri, 62.

6 – Kurgular, 68. Kırgızların menşei, 09. Bugünkü Kırgızlar ve urukları, 71

7 – Turkmenler, 72. Türkmenlerin aslı, 73.

- 8 – Tacikler, 76. Khore/nlililer\ Tukhar ve Soğdlar, 76. Tacik kelimesi ve Taciklerin menşei.
80. Türk ve İran dilleri mücadelesi, 81.
9 – Yerli Yahudiler. R.ıslar, '

TÜRKİSTAN TARİHİNDEN. 86-238.

<

1 – Türkistamn 16 ne asra kadarki hayatı, 86. Türkistamn s sil ahalisi meselesi, 86. Aryanilerin istilâsı, 92. Bir daha-Turanlıların ve muhtelif medeniyetlerin Türkistanda teması, 93. Göktürklev ve İslâmiyet, 95. Karahanlılar, 97. Moğol çağı, 101. Türkistanda medeniyetler mücadelesi ve Temür Bek, 102. Temür Beğın Ülküsü, 104. Özbekler, 105.

2 -- Türkistan tarihinde İktisadî âmiller, 106. Türkistan İktisadî tarihinde esasî âmiller, 106. Eski ticaret yolları, 107. Amuderya mecfasının değişmesi, 108. Moğollar çağında İranla Hind ve Çin arasında deniz yolu ve Herat. 110.

3 – Türkistanda alçalış devrinin başlaması ve onun hakikî âmilleri, 112. Türkistan ■ hayatındaki buhranın başlangıcı..., 112. Avrupa deniz ticaretinin Ortaasya İktisadî hayatına tesiri, 117,.

4 – 16 ncı asrın siyasî hayatı, 323. Bulaşırdaki hanlıklar, 123. Avrupa istilâsı tehlikesinin önüne geçmek tecrübeleri. 126. Tura Şibanlıları, 135. Mangıt-Nogayların hayatı, 137. Mangıtların dağılması, 139. Khorezm Özbeldçri ve şehirlileri, 147. Kazak sultanları, 150.

5 – 17 ne» asrın son ve 18 inci asrın ilk yarılarındaki siyasî vak'alar, 152. Mâverâünnehirde Aştarkhnn hanları, 152, Aştarkhanlıların Khorezm, Kazak ,ve Kaşgar siyasî hayatına tesiri, 155. İlk Kalmuklâr, 157. Kalmukların/Kaznkistaudü yerleşmesi, 158. Tura Şibanlıların ve Başkurtların Ruslaralcarşısı amansız savaşları, 159. Mangıtlar ve Kalmuklar, 163. Kazakla^ ?ve Külmuklar*, 1G6. «Âktaban Şuburundu», 167, Başkurtlar ve Kalmuklar, 171,^ Şehzade Şuna.Karasakal, 172. Kalmuklardau sonra boş kalan yerlerde Ruslar ve kbülkhayn-Hamn Rus tâbiyeti 173. Kalmukuluğun sonu, 175.

.. 6 – 16-17 nci asırlarda Türkistanın İktisadî çiuurumu, 178. Amuderya ve Sır- derya ırmaklarının aşağı mecralarında medenî hayatın mulcadclerati, 178.' Özbek hanlarının imar tedbirleri, 179. İç ve dış ticaret, 131. Ticareti idare eden sermaye, 183. Esir ticareti, 184. İktisadî nizamın bozulması ve ^apül, : 186.ş

7 – Medenî ve İçtimaî hayât, 188. İlmî hayatta durgunluk. ve taklid. 188 Medeniyetin ve dinin halklaşması ve türldşmesi, 191.' FarsdiU ve Horasan tasavvufu fikri hayatın tereddisini temsil ediyorlar, 196.

8 – 18 inci asrın son yarısıyla 19 unçü asrın vaka yri»^198.' ffdiyy Şah ve Türk- menler, 198. «Hanlıklar* yerine «beğlikler?»i 200, Hanlık -ile ;bjşJlj[k hücadelesi, 203 Beğlikler-in gittikçe küçülmesi 205. Devlet mefhumu, Türkmen ve Kazakla), 207 Çinlilerin faaliyeti ve Abılay Han.'208. Avrupa müstemlekeçiliğinin yeni taarruz- ları, 211. Yeni iktisadî

münasebetlerin Khıyva, Bukhara ve Khokanda tesirleri. 212. Beğliklerin imar ve iskân tedbirleri. 214. Memleketi bir idare altında toplama tecrübeleri. 215. Yeni iktisadi münasebetlerin doğurduğu istibdat ve beğlerin tacikleşmesi, 218. Mâverâünnchir'de fikir hayatı ve Mîr* İzzetullah. 220. Mir Abdülkerim ve Hekim Han. Töre'nin fikirleri. 222.

9 – İstilâ, 223. İngiliz ve Rus nüfuzu arasında tevazün ve Hekim Kuşbeği. 223. Emir Nasrullahın Rus tarafını tutması, 224. Rusların istilâsı. Muzaffer ve İChudayâr. 228. Vatanın müdafaası Alimkul, Sâdık ve Abdülmelik, 230. Türclmenis- tanı istilâ, 232. Gök Tepe savaşları. 235. Çinliler ve Gulca, 237.

IV

MÜSTEMLEKE OLAN TÜRKİSTANDA SİYASÎ HAYAT. 239-48\$.

1 Yeni rejim, yeni medeniyet ve Türkler, 239. Rus. istilâsının yeni şekli. 239. Başkurdüstanda Rus idaresi 211. Batı Kazakların idaresi, 243. Bükey Oğlu Cihangir, 245. «Sultan»lara karşı *Batır*lar. uruğa karşı uruk siyaseti, 246. Rus idaresinde Doğu Kazakları, 249. Doğu Kazak sultanlarının ünlüleri, 251. Rus idaresinde Mâverâünnehir hanlıkları, 254. Rus idaresi altında Bukhara, 254. Rusya idaresi altında Khıyva hanlığı, 259. Yeni idare makinesi ve vergiler, 201. Yeni Avrupa müesseseleri ve demiryolları, 262. Şehir hayatının inkişafı, 263. Yeni medeniyetle temasa gelen ilk Türkler, 265.

2 – İktisadi durum, 276. Türkistanda Rus iktisadi siyasetinin esası umdeleri, 276. Pamuk ekiminin getirdiği esaret, 280. Türkistan tavhalarına yalnız pamuk ekmekteki tehlikeler, 284. Yerli ahali nâsıl iftismar edilir?, 285. Göçetme siyaseti. 286. Göçmenlerin yerleştirilmesi, 290. Ekim işlerinde Türkistanlılar Huşlardan bir şey öğrenebildiler mi?, 291. Rusların Bozkırda ekinciliği yayma siyaseti, 296. Göçebe Türklere karşı tedricî ihma siyaseti, 299.

3 -- İsyandar ve Başkaldırmalar, 306. *Göç» yahut «savaş», 306. Übeydullah ve Kasım Sultanlar, 309. Kaybalı ve İset Batır isyanları, 311. Kine San, 312. Kine Sarıdan sonra, 320. Bi isyanlarda müslüman tüccarların «Dukhovnoy Sobrane- ve Mollaların, Pravitel ve Dilmaçların rolü, 325. * «Dükçi İsan»ın kıyâmı. 332 1916 isyanı, 336.

4 – Rusya inkılâbı ve Türkistan Türkleri, 1905 inkılâbı, 345. Petition kongreler, Rusyada parlamento hayatı ve Türkler, 345. Türkistanda Rus sosyalistleri ve Müslümanlar, 352. Yerli Türklerde siyasi teşkilât, 354. 1917 inkılâbı, 356. Muhtariyet ilânı ve milli hükümetlerin kuruluşu-364. Bolşevik istilâsı^ 365. 1918 hâdiseleri, Başkurdüstan ve Alaş Orda, 368.

5 Bolşevikler çağında siyasi hayat ve onların sömürge siyaseti, 378. Sefalet ve kırgın, 378. Bolşeviklerin toprak ve göç siyaseti, 381. Bolşeviklerin pamuk siyaseti, 304. Ferganede basmacılık, 386. Bolşeviklerin «mülâyemet» siyaseti devri, 390. Yerli Türkler nasıl aldandılar. 395. Gizli teşkilât, 399. Bukhara «Halk Cumhuriyeti» 405. Zerafşan havzasında faaliyet, 406. «Sosyalistler Tüdesi», 409. «Cedit-terakkiperverler Tüdesi», 415. Cemiyet ve basmacılık, 419. Basmacılık ve İngilizler, 422. Khıyva ve Türkmenler, 424. Bukharada basmacılık, 425. Bu sırada «Cemiyet»-in gayesi, 429. Enver Paşa, 434. Emircilerin faaliyeti, 438. Baysun karşısında, 439 Zerafşan ve Kaşka-Derya havzalarındaki faaliyet, 442.. İşin bozuluşu, 447. Enver Paşanın Belcûvana ric'ati ve şehit olması, 451. Enver ve Cemal Paşaların

XII

Orta- asya'daki rolleri, 455. Zerafşan-Fergane sahası, 460. Enver **Paşanın şahadetinden** sonra Şarki Bukhara, 463. Hacı Sami, 465. Son basmacılık, 469. Basmacılığın tarihi kıymeti, 471.
6 — Türkistan adına hariçteki faaliyet, 474.

V

MÜSTEM LEKE OLAN TÜRKİSTANDA İÇTİMAİ VE FİKRİ HAYAT.
486-583.

1 — Dil ve Edebiyat, 486. Kabile edebiyatlarının teşekkülü, 486. Kazak edebiyatı, 490. Yeni Özbek edebiyatı, 501. 1017 inkılabından sonraki neşriyat, 506. Bolşevik devrindeki edebiyat, 507. Maarif, 510. İlimi cemiyetler, kütüphane ve müzeler. yeni ilmi ve medeni kuvvetler,, 513. Tiyatro ve musiki, 519.

2 — İçtimaî hayat, din ve ahlâk, 526. Cemiyet hayatı, 526. 0in, 530. Elbise ev içi ve aile. 535. Ahlâk, 537.

3 — Orta Tiirklerde fikir cereyanları, 539. Çokan Velikhan, 543. Gasparlı İsmail Bey. 551. İsmail Bey ve Türk Milli Kültür Birliği, 557. Panislârnizm, Panturanizm ve Pantürkizm, 560. Magcan Cumabay, 563. Abdülhamid Süleyman (Çolpan), 568. Müellifin Ortatürk ve Türkistanm İçtimaî. İktisadî ve siyasî hayatına ait yazılarından bazı parçalar: Rus mahkûmu Türklerin kavmi teşekkülü. 57L

Türkistan Meselesi», 574. Kesif nüfuslu Türk Vatani, 577. Türkistanda askerlik meselesi, 579. Aşağı Sırderya ve Khorezm muntikasının imarı meselesi, 580.

SONSÖZ, 584-615.

Rus müstemleke siyasetinin mahiyeti ve hedefi, 584 Türkistanm Devletler ve komşu milletler arası vaziyeti, 592. Doğu, Türklerinin bu hayat mücadelesinde tuta caıkları yer, 603. Türkistanm geleceği, 612.

İİİMLŞR CETVELİ, 617-696.

Türkistanın Coğrafi Durumu

Türkistanın Sınırları, Mesahası ve Ârızaları

Tabii coğrafya, etnoğrafi ve tarihî mânası ile «Türkistan» cenup* ıan «Gurgan» ırmağı, Horasan dağları, Küpet Dağ, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzâr-i Mescid), Mezdûran, eski Yunanlıların Paropamis dedikleri Topçak ve Ak Dağ (Köh-i Sefid) dağları, Hindügüş sırtları, Muslağ-Küenlün sıradağları; doğudan Şarkî Türkistanın doğu sınırları, «Su-cav»¹ civarında 98° 50' tûl, 40° arz noktasından Moğol Altaymda Buucan» geçidi -93° 50' tûl ve 40° 50' arz noktası -; şimalden Cungarya ve Kazakistanın şimal sınırlarını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral-İrtiş su ayrımı hattının şimal yamaçları; batıdan Cenubî Ural Dağı, Yayık ırmağı, Edil'in denize döküldüğü yer (Bökey Orda) ve Haza; Denizi ile sınırlanmıştır. Bütün bu geniş ülkenin - Afganistan sınırları içinde olan «Afgan Türkistan!» ve İranın Astarâbâd ve Dereğiz vilâyetlerinden ibaret plan «İran Türkistanı» sayılmadığı halde -- mesahası 5.340.066 kilometre murabbıdır.

Türkistan, Çine tâbi olan doğu yarısı «Doğu Türkistan» ve Rus-yaya tâbi olan batı yarısı «Batı Türkistan» diye ikiye bölünür. «Doğu. Türkistan» 1,503.563 kilometre murabbı olup bunun 1.118.713 kilometre murabbalık bölümü Tarım havzasından ibaret olan «Kaşgarya» ya 384.850 kilometre murabbı da «İle» vilâyeti ile «Cungarya» ya aittir. «Batı Türkistan» ise 3.836.503 kilometre murabbı olup bunun

1. 979.816 sı sabık «Türkistan' Umumî Valiliği» ni teşkil eden vilâyetlerle sabık Buhara ve Hıyve hanlıklarına, 1.856.687 kilometre murabbı da sabık rus idari taksimatında «Sahra vilâyetleri» (Stepniye oblasti) denilen «Kazakistan» a aittir.

Farsça bir tâbir olan «Türkistan» sözü bilhassa «Türkistan», «Türküi» eski çarlık vaâiumumiliğine ve Doğu Türkistan» ve «Büyük Türkistan» itîâk olunduğundan, Haza_r Denizinden ve Edil Tâbirleri (Volga)dan Çin Şeddine, Altaylardan Hindü- jgûs'a kadar uzanan ülkeler mânâsında umumi isim olarak «Uluğ (BüyükV Türkistan» ve «Türkili» tâbirleri kullanılmıştır. Biz de bü eserimizde «Türkili» tâbiri ile beraber «Doğu Türkil- ieri» ve «İki Türkistan» tâbirlerini kullandık. Kitabımızın bu cildi Batı- türkistanâ tahsis edilmişse de dağlardan . bahsederken Doğütürkistana da temas etmiş olacağız.

Her iki Türkistanda hayat, meskûn olmıyân sonsuz çöller arasındaki ırmak havzalarına, yüksek ve az meskûn dağların eteklerine mün- hasır kalmış gibidir. Bundan dolayı ülkenin muhtelif bölgelerinde nüfus kesafeti pek değişiktir. İki Türkistanda bütün nüfus 17.00C.000 U geçmez. Ortalama hesapla her kilometre murabbama 3 kişi düştüğü halde «Taklamakan» çöllerinin bazı bölgeleri, tamamen gayrimeskûn, Karakum çölünde 100 kilometre murabbama 6, Pamir dağlarında 100 kilometre murabbama 7 kişi, münbit Ferğana vilâyetinde ise kilometre murabbama 29, Semerkand vilâyetinin «Kette Kurgan» tümeninde 45 kişi, Aşhâbâd civarında daha çok kişi düşmektedir. Böylelikle ülkenin bir çok bölgeleri gayrimeskûn olduğu halde diğer yerlerinde nüfus Avrupa kınasının ortalama nüfus kesafeti ile bir çıkıyor.

Amaların Umumî UmUm! heyeti bak,m,ndal! Orta Asyanm çöl de- Hatları

denilebilecek olan şimal yarısını kaplayan Türkili (türkistan), cenupta sıradağlarla sınırlan- dırılmış olduğu gibi, tam ortasında yer y üzün * n en yüksek dağlıurmdan olan ve ülkenin her tarafına hakim bulunan sıradağlara dayanıyor. 95 şarkı tul ve 43 şimalî arzdan başlayıp «Tanrıdağı»rrr«Tıyaşan-Pamir» ummî adını taşıyan bu dağlar i 200 kilometre kadar batı ve 1 000 kilometre kadar da batı-cenup istikametinde devam eder ve cenup bölümlerinde «Dünyanın Beşiği» denilen Pamir yüksekliklerini teşkil ederek «Hmdüğüş». «Himaîaya», «Küenlün» sıradağlarının birleşme noktalarına gelip yetişir. Büyük kısmı daima karlarla örtülü olan «Tıyaşarıv Pamir» Türkili'nin hayat kaynağıdır. Dediğimiz gibi Türkistanın en mâmur kıtaları da işte bu «Tıyaşan» ve «Pamir>>’ adlarını taşıyan büyük sıradağların eteklerindeki otlaklarla, kendisinin zengin cümudi- yelerinden çıkıp batı ve doğudaki çöllerin içerisine; akıp giderek yine çöl içerisinde kapalı göller, bataklıklar teşkil eden ırmakların havzalarından ibarettir. Yoksa memleket o kadar kuraktaki. ‘ meselâ, bilhassa Doğu Türkistanda ırmakların yanı başındaki çöllerde, binlerce

yl önce yazılıp yahut dokunup toprakta' gömülü. ^İajykâğn; yahut kumaş parçaları – üzerlerindeki yazılar/ ve resin&ri/İe----- olduğu gibi muhafaza- olunuyor. Bu bakımdan Büyüle Sahra^e 'Mısır gibi. Türkistan' da. hafriyat yapıldığı zaman insanlığın enj/eski • medeniyetine ait . kendi sinesinde sakladığı değerli ve mühim vesikaları ihda ediyor ve bütün medeni insanlığın

dikkatini çekiyor. Türkistanın çöllerinde deniz seviyesinden **daha, aşağı** noktalar vardır. Dağlarında ise yüzlerce kilometre uzunluğunda, 3-4 bin metre yükseklikler devam ediyor ve zır- veler 7000-7 5.00 metreye varıyor.

Türkistanın Dağları

Biz, Do^u Türkistanın en doğusundan başlayıp batıya, sonra batı- cenuba uzanıp giderek Hindistanın Karakurunı* Dağlarına eklenen bü - tün sıradağların hepsine birden «Tiyanşan-Pamir» ve türkçe olarak «Tenri Dağı» umumî adını veriyoruz; orta bölümüne ise Tiyanşan diyoruz. Bütün uzunluğu 2000 kilometreden çoktur. Bu büyük sıradağlar 94°,55' tul, 43°,20' arzda «Karlık Dağ» adındaki dağlarla başlıyor. Oradan ta Hindüfus Dağına kadar iki bin kilometrelik mesafe tutan dağların sırtı takip edilecek olursa bugün Doğu ve Batı Türkis- tında yaşayırlar türklerin yaylaları, uzaktaki göllere karışmak için dağın iki tarafına akıp giden ırmaklar ve üzerlerindeki münbit havzalar, şehirler görünmüş olurdu. Türkistanın büyük ırmakları zirvelerindeki kar ve koltuklarındaki cümudiyelerden fışkırıyor. Irmakların taşmaları da ilkbaharda değil, güneşin sıcaklığı artarak o kar ve cümudiyeleri erit tiği vakit, temmuz ve ağustos aylarında olur.

Türkistanın sonsuz çöllerinin ortasındaki bu, akla şaşkınlık veren yüksekliklerin sırtlarını, sıradağların istikametlerini, ırmakların akışlarını öğrenmek, onlara terettüp eden medeniyeti öğrenmenin esasını teşkil eder. Tenri Dağının sırtı takip edilirken dağların başlangıcı olan «Karlık Dağ» a çıkınca sağ tarafta «Bar Göl», sol tarafta «Kamul» (Khami) şehirleri bulunur. Sonra, sıradağların eski İslâm kaymaklarında «Tafkan» Çinlilerde «Tan-han» -) denilen bölümüne gelinir. Burada dağın şimalinde eski «Beş Balık», şimdiki «Urumçı* vilâyetleri, cenubunda da «Kara Khoca» (Qoçu) ve «Turfan» vilâyetleri bulunur. ¹

---

1) *Hudud ül-Âlem*. 6.

-) *De gu ignes* tercümesi, T. 50-51: E. C h a v a n n e s : *Documents sur ües Tou-Kiue*.

Sı m 4 ağların eri kolay geçidi olan «Davunçm» ı geçtikten sonra çok. yüksek olan ve ilim ehli tarafından daha tetkik edilmeyen «Boğdu» dağlarına gelinir. Eski gök türklerin, Kau-çang (Turfan)ın şimal-batı- emdaki dağlarda en eski ataları adına kurban keserek her yıl millî bayramlar yaptıkları mukaddes bölgeler^{a)} burada otaa gerektir. Bu dağın 3-4 bin metre yükseklikte olan sırtını takip ederken sağ (şimal) tarafında «Ururnçı» şehri ve türk destan kahramanı «Manas» ın adını taşıyan «Manas» şehri, sol (cenup) tarafında «Bağraş» gölüne ve «Ka- raşehir» e bakan dağlar kalır. Sonra «Manas» şehrine akan «Manas» ırmağının baslarına geldikte yine ilim ve fen tarafından pek tetkik olunmamış ve daha muayyen bir ad da verilmemiş olan pek yüksek zirvelere erişilir. Türkçe umumî adı malûm olmadığı için bunu biz «K,az Dağı» tesmiye ediyoruz. Bu dağın bakir çam ormanlarıyla örtülü olan şimal tarafından Manas ırmağı; batısına, Ghulca tarafına, efsanevî Tuna Alp (Afrâsiyâb) m kızı «Kaz» m adını taşıyan «Kaz» (tarihlerde Qas ve Qaş) ırmağı buna muvazi olarak kalmuk ve kazaklarla meskûn olan «Künes» (Kaşgarlı Mahmudda: «Künget») ırmağı ve cenuptan da Bağraş gölüne dökülen Yulduz Göl ırmağı akıyor. Bütün bu sayılan ülke! ere, ırmak havzalarına ve «İle» havzasına manzara açan bu muhteşem «Kaz Dağı», «İle» havzasının şimaline ve cenubuna iki kol ayı- rıy or.

Birinci kol «Araşan» 3'ani maden suyu, «Min Maral», Küyük Tav. Talka (Reşid edinde «Temür Kahılqa» yani «Demir Kapı») geçitlerinden geçerek yüzlerce kilometre uzunluğunda olan «Cungar A-lata» sıradağlarını teşkil eder, ki bunun «Yaş Kan» ve «Sarı Kan» adiarın- daKİ 3-4 bin metre yüksekliğinde, ebedî karlarla örtülü zirveleri var- d'r. Bu sıradağlar doğudan «Süt Göl» (Sayrnm Nor)e, şimalden «Arghm» ve «Yayman» kazaklarının yaylalarını teşkil eden «Emil» (Kaşgarlı Mahmudda: «Yamar») ırmağı havzasına, batıdan «Ecps», «Kapa! >;• şehirlerine ve uzaktaki «Balkaş» gölüne, cenuptan vaktiyle 1 ürkistanm ülke merkezi olan yaylaları ve dünyanın en güzel yerlerinden biri sayılan «ile» havzasına bakar. Eler tarafı bakir çam ormanlarıyla Örtülü ve güzel yaylalarla doludur.

«Kaz Dağı» ndan ayrılan ikinci kol ise aşağı yukarı 400 kilometre kadar batı-cenup istikametinde giderek 3-5 bin metre yüksekliğinde daimî karlarla örtülü şimal ve batı yamaçları tamamen çam ormanlarıyla kaplanmış olan sırtları ile gelerek sıradağların «Khan Tcnri» ye

■ Bk. *Jcunial A^iatinuc*, 6. serie, t. III (.1864) p. 333.-

L i ışık olan batıdaki yarısına geliyor. Bunun bölümleri Narat, Terskey, Kıarıklık lav, Eşik Başı, Muz Tağ adlarını taşıyan, kat'iyen geçilmez karlı dağlardan ibarettir. «Kaz Dağ» ile «Khan Tenli» arasında buludan bı; sıradağların bugün umumî adı yoktur. Lâkin bu dağlar daha milâdın birinci asrında Çinlilerce «Ak Dağ» mânasında olduğu açıkça :■ oyıoıı:n «Age-tan» adı ile, yunanlılarda «Ektag», manihai efsanesinde «Aktağ» tesmiye olunmuştur. Bundan dolayı biz de bu sıradağlara «■Ak Dağ» diyoruz. Milâdı altıncı asırda gelen Bizans elçilik heyeti gök ;rk kağanlarıyla, bu «Ak Dağ» daki karargâhlarında görüşmüşlerde v. Kuça va bakan tarafında, « Temür Beg» in bütün Doğu sürklerini* ioi.ljy vak cihangirlik zafer bayramını serdiklerle yaptığı çok güzel Yüi- duz yaylalar? bu dağın cenup eteklerini teşkil eder. Bugün burada kai- mukiar oturmaktadır.

«&hatı 1 enrı» ve Khan Tenri. Tıyansan,sıradağlarının merkezi ve
^ en yüksek noktasıdır. 1 ürkıstanın her tararına ba
kan 7315 metre yüksekliğinde bir dağdır. Orta

Tıyan.şamn bütün büyük sıradağları bundan çıkmaktadır. Bu dağın şimal ve cenup inişlerinden, hepsi şimal-doğudan batı-cenuba yönelmiş .sıradağlar olarak «Terskey İle Tav» (rusça «Zaili»J, «Çu-İle», onun cenubunda ve Işık Gölün şimalinde Küngcy-Alatav», «Çu-Talas» *)? bunların ve Işık Gölün cenubunda «Terskey-Alatav» sıradağları birbi- riyle muvazi olarak uzanmaktadır. Bir de «Çu-Talas» ile «Terskey- Alatav» m batı bölümlerini birbirine bağlayan «Talas-Alatav» sıradağdan vardır. Bunların cenubunda «Çitim Tav», «Narin Tav», «Atbaş Tav» (avap coğrafyacılarında: «At Başı»), «Fargana Tav» (arap çoğ- ■ı-afyaccdarında: «Cebel ül-Ferghân») sıradağları birbiri arkasından gelecek yine aynı istikametle (yani şimal-doğudan batı-cenuba) uzanıyorlar. Işık Göl, Çu ve Sır-Derya havzaları arasında bulunan ve ebedi karlar la örtülü olan bu sıradağların hepsi «Tokmak» (eski adı scBalasa- v;ÜP.:>) şehrinde Sır-Derya ırmağı üzerindeki «Khocend» şehrine uzanan ve bizim «Talas-Çatkal» adını verdiğimiz .aykırı

yon 4000 metre yüksekliğindeki bölgede muhteşem «Manas Tav» dağını teşkil eder. Bu dağın şimal taraflarında bu liirk destan kahramanına, nisbet edilen mezar, cenubunda Taşkent. Angeren (eski «Şaş» ve «İlaq») vilâyetleri bulunur. Buradan bu «sıradağlar topluluğu» batı istikametinde «Kara Tav» (tiirk destanlarındaki «qai*şı yatan Qara Dağ» ve «Qaraçuq Dağ») sıradağlarını teşkil ede-

dağlarla bağlanımlar ve bağlandıkları noktada

'i Çu-Talas sıradağlarına ruslar «Âleksandrovskiy Khrivet» diyorlar.

rek uzanır ve 64°,,50' tül ve 44°,,50' arzda Tiyaşan dağlarının en "batı kolunu teşkil ederek biter. Dağın şimal tarafında Talaş havzası, cenup tarafında da münbit Sır-Derya havzası sonsuz çöllerde uzanır. Orta Tiyaşanm bu batı kolları tamamıyla kırgız ve kazak türkleriyle meskún iken şimdi bir çok rus göçmeni kendi kasabalarını kurarak yerleşmişlerdir.

Tiyaşanm «Khan Tenri» den çıkan bu batı kolları, dediğimiz gibi, hep karla örtülüdür. Bunlardan «Terskey İle Tav-Çu İle» sıradağları ile «Küngey Alatav-Çu-Talas» sıradağları arasındaki yaylaların doğu yarısı Çarın ve Kigen ırmakları havzalarından ibaret olup, buraları, vaktiyle Türkistan hükümdarlarının yazlık karargâhları idi. Burada bilhassa <<Gök Dağ» ve «Kuyaş» yayla ve şehirleri tanınmıştır. Bugün de kırgız ve kazakların «Karkarlı» panayırı ve «Çarın» yaylaları pek mâruftur. Batı yarısı ise münbit Çu havzasından ibaret olup pek mamurdur. «Küngey Alatav-Çu-Talas» sıradağlarıyla Terskey Alatav sıradağları arasındaki • ovaların doğu bölümlerinde (1574 metre yüksekliğinde) «İşık Göl», ve ona dökülen ufak ırmaklar, batı bölümünde ise vaktiyle karahanlıların yazlık karargâhları, bugün kırgızlârm mâruf yaylaları olan «Koçkar» (Kaşgarlı Mahmudda: «Qoçunqarbaşı»), «Susa- mır» (Kaşgarlı Mahmudda: «Sığın Samır») yaylaları bulunur.

A A Tefiri Dağının Pamir ve Hindigüsa uzanan, Ta-
zıgart şoar av ve gır-Derya (Narın) havzaları için su ayrımı hattı olan esas sırtı ise Khan Tenrinin «Sarıbaş-Küyli», «İnilçak- Terekli», «Kaymlı-İzıgart» adlarıyla adlandırılan üç muvazi kolu ile 140-150 kilometre devam ederek büyük «Ak Çiyrek» sıradağlarını teşkil' eder. Bu kolların her biri 3-7 bin metre yüksekliğinde olup hiçbir yerinde yol vermiyen karlı dağlardır. Bu sırtların daha tetkik olunmamış olan birçok tepeleri Khan Tenriden aşağı değildir. Buraların en küçük zirveleri yanında Avıupanın Alp Dağları küçük kalır. İşık Gölden Doğu Türkistan yaylalarına giderken geçilecek mezkûr üç muvazi sıradağların üçüncüsünü teşkil eden «Kayını-İzıgart» silsilesi ve ' bilhassa bunun cenup yarısı destanlarda türklerin en eski atası «Türk» ün asıl durağı olarak tanınmıştır. Eski kaynaklarda ismi «İzık Art» yahut «Adhık Art» (yani mukaddes geçit) yazılan dağ bugün haritalarda oradaki kırgızlârm söyleyişine göre «Isıgart» şeklinde kaydolunmuş- tur. Destanlarda kazak söyleyişine göre «Asgar» (=Asıq-art) söylenmiştir. Umumiyetle burası türklerce «Tefiri Dağı» - «Tiyaşan» m en mukaddes noktası sayılmıştır.

Türk destanı diyor ki: «Türklerin atası olan «Türk» bütün doğu taraflarını gezdi. Nihayet bir-yere geldi. Oturmak için orasını uygun buldu. Buranın adı «Isıq Göl» dü. Çünkü burada deniz vardı. Suyu sıcaktı. Çeşmeler çok olup yanında zengin otlaklar olan büyük dağlar vardı. «Türk», Tanrıya yakarıp orasını istedi..-'Yakarışı kabul olunup orada ikamet etti. Bir gece «Türk» bu civardaki büyük dağın başında ateş gördü. Gündüz oraya gitti. Ateşi bulamadı. Fakat orası pek hoşuna gitti. Güzel otlakları vardı. Sevindi ve o dağa «Idhuq Art» adını verdi. Keçeden türk çadırını, soğuğa karşı koyun derisinden kürk ve («qulaqçm» yahut «tmaq» denilen) türk kalpağı dikmek usulünü «Türk» orada keşif ve icat etti».

Bu ' dağ çin kaynaklarında «Sien-sse-çu-çe-şi» adı ile. geçer. Bu rivayete göre bu dağlar pek soğuktu. Türklerin atası «Na-tülü-se:» (yani «Natul Şad») ,burada ateşi keşif ve onunla ısınmayı icat etti. Bununla kardeşlerini soğuktan korudu. Bu yüzden «Na-tulu-şe» yi padişah tamdılar ve «Türk» adını verdiler^{2 3 4}).

Türkistanın Türk destanlarında daima «Asqar Asqar Asqar Tav 8 Asqar Tavdan biyik tav bar mı?» yahut «Asqar Asqar As- qar Tav 8 Asqardan büyük tav bolmas 8 Başına balaban torgay çırlap uçup yete almaş 8 Bavrina közen qazıp öte almaş»⁵) gibi şekillerde söylendiği gibi Anadolu türkleri de kaç asır Önce Türkistandan ayrılmış olmalarına rağmen bu «Aşqar» dağını söylüyorlar: (Atıma bindim de .gittim Aşçjara 8 Çok güzel sevdim de aydın aşkäre) T).

Yukarıda adı geçen üç muvazi dağın birleşme noktasını teşkil eden «Ak Çiyrek» (kırgızca «Aq Şiyrek») dağı 50 kilometre uzunluğunda, 30 kilometre genişliğinde, 5-6 bin metre yüksekliğinde ulu bir dağdır, ki «Narın» (Sır-Derya) ve Sarıbaş (Tarım) havzalarının su ayrımı hattını teşkil eder.

Bu üç muvazi esas dağın batısında (Işık Göl tarafında) «Terskey Alatav» sıradağları uzandığı gibi doğusunda (Doğu Türkistanın Tarım havzası tarafında) da «Gök Çağal» sıradağları uzanır. «Gök Çağal», «Khan Tenri» den başlayıp cenupta «Ak Say» ırmağına kadar devam

---

© Bu rivayetlere ait bibliyografi malûmat için, şimdi bk. Z e k i V e l i d i T o g a n, *İbn Fadlan's Reisebericht*, s. 313.

3) Türkiye türkçesiyle: «Askar Askar Askar Dağ. Askardan büyük dağ olmaz. Başına büyük serçe kuşu uçup yetişemez. Bağını közen (^:bir nevi sınıp) kazıp geçemez» demektir.

4) Ramazanoğlu Niyazi Beğın rivayeti.

erler. Aşağı yukarı 350 kilometre uzunluğundadır. Eski çinlilerin «Kuş Geçmez Bidil» dedikleri «Bidil Art» (1480 metre), pek yüksek olan «Canar-t» ve yüksekliği daha ölçülmemiş olan «Boz Tağ» tepeleri buradadır. Umumiyetle bunun tepeleri 5-7 bin metreden eksik değildir. Bütün bu dağlar doğudan «Bay», «Aksu», «Uç Turfan» şehirlerine hamakta olup Tarımın sol kolu olan «Tavışkan-Derya» (Kaşgarlı Mahmudda: «Tavışqan-Oküz») bunu delerek geçer ve sonra hep bunun eteğinden akar. Rus-Çin sınırı da bugün bu sırt üzerinden geçiyor.

Bundan sonra «Tenri Dağı» şimalden «Ak Say» ırmağına varmakta olan «Gok Kaya» (5500 metre) dağlarından başlayarak «Kaşlar Tav» adını alıyor. 200 kilometre uzanan bu dağ sağ tarafına kendine muvazi olarak batı-cenuba giden «Kara Koyun» sırtlarını ve batı- şimal istikametine Ferganenin doğusundan batısına uzanan «Fergane» dağlarını verdikten sonra «Süyek» adındaki sırtlar vasıtası ile Pamir zümresinin şimal bölümlerini teşkil eden «Alay» sıradağları ile borleşiyor. Burası Tenri Dağının nisbeten alçak yerleridir, ki «Yedisu» dan ve umumiyetle Batı Türkistandan Kaşgara inilecek en kolay, hattâ kışın bile yol veren geçitler burada bulunur. Bunlardan «Tirek» (3900 metre), «Turugart» (3880 metre), «Toyn» ve «Süyek» geçitleri bellibaş- inarındır. Bunlardan birincisi bugün Işık Göl ve Narın taraflarından Kaşgara geçen ve üzerinde en çok yürünen geçittir. «Turugart» (Kaşgarlı Mahmudda: «Turug Art») ise «Yedisu» dan Doğu Türkistana dağ üzerinden tiren yolu geçebilecek biricik kolay geçidi teşkil eder.

«Alay» ve «1 urkıs: ~ «Süyek» sırtına bitişik olan «Alay» sıradağları
«1 art Kol» geçidinden sonra biraz batıya, «Ayltan» Sıradağları

tapam» tepesinden sonra biraz cenuba, «Şart

Davan» geçidinden sonra batı-cenuba yönelerek 300 kilometre kadar uzanır. Ortalama yüksekliği 4-5 bin metre, yüksek tepeleri 5-6 bin metre kadar olan bu sıradağlar da daimî karlarla örtülüdür. Dağın sırtı takip edilirse batıda en eski medeniyetli Fergane ülkesi, doğuda Kaş- gar vilâyetleri kalır. Batı tarafının inişleri pek az meyilli ve arça ormanlarıyla kaplı olduğu halde doğusu çok sarp ve çıplaktır. Batıya Sır-Der- yanın ayaklarından «Kara'Derya» ve «Türk» ırmaklarını, doğuya Tarım havzasına «Kara Tirek» ve demir-bakır maden ocaklarıyla tanınmış «Markan» (Kaşgarlı Mahmudda: «Barkhan») ırmaklarını verir ve şimalden cenuba gittikçe yükselir. Şimaldeki geçitlerinden «Kuvugart» (Kaşgarlı Mahmudda: «Qıfıq Art») ve «Kara Cılga» mâruftur. Bu son geçit pek eskidenberi çetinliği ile tanınmış olup «Başına belâ gelmeyince Kara Yılga geçidini geçme» «Qara mun kelmegünçe Qara Yılga.

keçme) diye darbimesel söylenmiştir (Kaşgarlı Mahmudda). Da'ha cenupta Ferganeden Kaşgara geçen büyük, yol – ticaret yolu ----- üzerinde «7 erek Davan» (4158 metre), «Şart Davan» (3880 metre). «Taldık» f 35 30 metre) geçitleri vardır ki, bunlardan «Şart Davan» ve «Taldık» hattâ arabaların geçmesine bile müsait olup yolcu hayvanları için de otu çoktur. Terek Davan ise bütün yıl açık olup yalnız nisan ve mayısta su tasmaları zamanında kapanıyor. Çünkü muntazam köprüler yoktur.

Bu geçitlerin cenubunda «Terskey Alay» sıradağlarının başlangıcı olan «Kızıl Bel» ve «Muz Tav» yine Orta Tiyaşandaki «Khan Tenri» gibi bir sıradağlar merkezi olup buradan batıya «Alay» m iki büyük kolu olan «Küney Alay»-, «Terskey Alay» sıradağları ve cenuba «Pamir» in Himalaya dağlarıyla birleşme noktasına uzanıp giden ^ırtı ayrılır. . «Muz Tağ» dan doğuya Tarım ırmağının sol kolu olan «Ka.şgar Kızıl Su» ırmağı, batıya Arnı Deryanın kolu olan «Alay Kızıl Su» ırmağı akıyorlar. «Alay Kızıl Su» ırmağı havzasında bugün kırgız- ıarın oturduğu çok güzel «Alay» yaylaları (Kaşgarlı Mahmudda: «Ala») vardır ki bu yaylanın şimalinde «Küngey Alay», cenubunda Terskey Alay» (rusca «Zaalai» yani «Alayın ötesi») sıradağları bu- .ur.uyor; bunlardan birincisi, yani «Küngey Alay», şimal tarafında tek mil Fergane vilâyetine, cenup tarafında Alay yaylasına, «Kara Tegin» (arap coğrafyacılarında: «jaşt») adı ile mâruf vilâyete bakmakta olup ebedî karlarla örtülüdür. Batıya doğru yüzlerce kilometre uzanarak «Gök Su» adındaki pek yüksek yerlere varmaktadır ki burası fen tarafından daha pek incelenmemiştir ⁸⁾. Burası şimalden Ferganeye «SdKh», batıdan Semevkant ve Bukharaya «Zerefşan» ırmaklarını veren merkezî bir noktadır.

Şu «Gök Su» bölgesinde «Küngey Alay» sıradağlar* iki büyük bölüme ayrılıyor. Bunlardan biri «Türkistan sıradağları» (arap coğrafyacılarında: «Cebel ül-Büttem») adı ile tanınmış olup sağ tarafı Sır-Der- ya, sol tarafı Zerefşan havzalarına bakarak batıya doğru uzanır ve Se^ merkant şimalinde «Usmat» ve belki daha batıda «Nur Ata» sımrmda sona erer. Usmet hududuna kadar karlarla örtülüdür, öteki bölümü ise bugün « Hisar Sıradağları » (arap coğrafyacıların eldi : « CibâUi Sir hâm va Nihâm ») adı ile mâruf . olarak, bir taraftan -Zerefşan havzasına. Makedonyaı İskenderin vaktiyle arsian avcılığı yaptığı rivayet olunan yerlere, bugün «Yağnub» ve «Maça» tacikleriyle meskun

im esei basıldıktan sonra alman ve Tuşların Pamir ekspedisyonlan hu- rr-r kırdı çok eren iş. mikyasta tetkikatta bulunmuşlardır.

dağ aralarına bakmakta olup, cenup tarafından da Şarkî Buharada Fey- zabad, Hisar ve Dinev (arap coğrafyacılarında «Vâşgird», «Şûman» ve «Çaghâniyân») ülkelerine bakıyor. Bu dağ^Temür Beğin doğduğu yer olan «Şehrisebz» (Keş)in doğusunda, yerli bir evliyaya nisbetle türkler tarafından «Hazreti Sultan» adını alan ve daha iyice tetkik olunmamış 4500-6000 metre yüksekliğindeki tepeleri teşkil eder. Sonra gittikçe alçalarak cenuba uzanıp «Termudh» civarında «Köyten» ve «Başkurt» dağlarını teşkil ederek Amu Derya'ya ulaşıp biter. Hisar Dağları daha «Hazreti Sultan» bölgesine erişmeden kendilerinden batıya doğru bir de «Zerefşan Sıradağları» nı ayırırlar ki Semerkantla Şehrisebz arasından batıya, uzanır ve Buhara sınırında sona erer.

«Kaşgar Kızıl Su» ve «Alay Su» ırmaklarının kaynaklarından başlayarak Alay yaylalarının cenubundan geçen «Terskey Alay» sıradağları ise Amu Derya'nın, yukarıda söylediğimiz üzere, «Kızıl Su» ve daha aşağı bölümünde yerli türklerin söyleyişinde «Oghış» (arap çağrışımlarında: «Vakhş») denilen büyük sağ kolunu, «Kara Tegiu» ve «Hisar» vilâyetlerini sağ tarafında tutarak çok defa 5-7 bin metre yüksekliğinde, daima karlarla örtülü göklere yükselmiş bir duvar gibi 500 kilometreden fazla devam eder ve Şarkî Bükharada Karategin vilâyetinde «Mük Su» ırmağının «Oghış» ırmağına döküldüğü yere gelir ve buradan ötesinde «Terskey Karategin» sıradağlarını teşkil eder⁴⁾. «Terskey Alay» sıradağları bilhassa batı bölümünde tamamen bir buz dünyasından ibaret olup ortalama yüksekliği. 4500-5500 metreden aşağı olmaz. Sıradağların en yüksek noktası, bizce «Boz Alay»- (haritalarda «Pic Kaufmann»¹⁰⁾) * 71 60 metre yüksekliğindedir. Bu sıradağ-

4) Ruslar «Karategin Sıradağları» diyerek ancak Şurhab (Oghış) nehrinin şimalinde bulunan «Küngey Karategin» dağlarını tesmiye etmektedir; nehrin cenubunda olan sıradağlarını ise 1880 ve 1898 de buralarda bulunan rus âlimleri «Büyük Petro Sıradağları», burasının en yüksek cümudiyesini de bu çarın ismiyle adlanmışlardır. Bu sun'î isimler kâğıt üzerinde kalmaktadır; sıradağlar halkın dilinde «Karategin Dağları» ve mezkûr cümudiye de «Bözirek» tesmiye edilmektedir (bk. *İzvestiya Russk. Geogr. Obşç.* XXXIV, 311-13). «Karategin Dağları» eski İslâm coğrafyacılarında o zamanlar buralarda yaşamış olan türk kavmi «Kü- midh» lerin ismiyle tesmiye edilmiştir (bk. *Hudûd ül-Alem*, 9a: *)»
el-Bîrûnî ise burada zamanımızda (bk. mezkûr «*İzvestiya*», s. 294) olduğu gibi yıykanan altınlar dolayısıyla bu dağları «Khuttalân Dağlar» tesmiye etmektedir. İb. Z e k i V e l i d i T o g a n , *Bîrûnî's Picture of the World*, s.. 93]*

.^{1 w}) Bu yüksek tepeye rus generalının ismini burasında 1871 de tetkikatta

ların biraz daha batıda «Kızıl Ağın» (6544 metre), «Kurumdu» (6634 metre), «Müz Cılgı» (6385 metre), «Saghanak» ve «Sarı Kavdal» (4900 metre) gibi geniş, akla şaşkınlık veren tepe ve eümudiyeleri mâruftur. «Küngey Alay» ve «Terskey Alay» sıradağları arasından akan «Alay Kızıl Su» ırmağı «Alay» yaylaları üzerinden Şarki

Buharaya geçiyor ve orada «Oghış» adı ile Amu Derya'ya dökülüyor.
 «Pamir», «Afrâsiyâb- Muz Tağ Ala» ve «Gök Türk» Tenri Dağının, yukarıda söylediğimiz üzere, kendisinden batı tarafına «Küngey Alay» ve 1 ers- key Alay» sıradağlarını ayırdığı yerden cenup tarafında ta

Hindügüşa kadar Pamir tepeleri devam eder ki bunun «Dervaz», «Rüşan» (yahut:

«Alıçur»), «Şughnan»,

«VâkTân» ve başka isimlerdeki batı silsileleri de Orta Tiyanşanm silsileleri gibi şimal-doğudan batı-cenuba doğru dizilmişlerdir. Bunların aralarında^ Amu Derya'nın türlü isimlerdeki baş cereyanları akıyor. Bu sıradağlardan «Vâkhân» sıradağları «Pamir» adını alan ırmak tarafından acayip bir surette ortasından kesilmiştir. Bu 'dağın eski İslam menbalarında «Kasak» tesmiye olunan⁶) en yüksek ve en mühim kısımları rusıan tarafından «İmparator İkinci Nikola Sıradağları» diye adlandırılmıştır ve Pamir ırmağının sıradağları. delerek geçtiği bölgenin batısındaki tepelerden 6000 metre yüksekliğinde olan birisi «Çariçe» ve 7000 metre yüksekliğinde olan öteki de imparator «Üçüncü Aleksandır» a juisbetle «Pik Mirotvortsa» diye adlandırılmıştır. Pamir ırmağının doğusunda olan en yüksek tepeye de 1895 yılında İngilizlerle rusların yaptıkları Pamir andlaşması hâtırası olarak «bağdaşma» (Soglasie) adı verilmiş ve o vilâyetin pek güzel olan «Torumtay», «Yeşil Göl», «Zor Göl» gibi göllerinden sonuncusu da İngiliz imparatoriçesi «Victoria» mır adıyla adlandırılmıştır. Pamir dağlarının Hin- dügüş, Küenlün ve Himalaya dağlarının birleşme noktasına giden esas sırtı «Kızıl Bel» ve «Muz Tağ» sınırında «Terskey Alay» dağlarının ayrıldığı yerden başlayıp doğru cenuba gider ve «Aftâsiyâb-Muz Tağ Ata» adlı muhteşem bayırlara gelir. Bütün Doğu ve Batı Türkistanm en büyük dağı olan bu «Muz Tağ Ata» 7860 metre yüksekliğinde olup buna göre «Khan Tenri» ikinci, «Terskey . Alay» da üçüncü 7) dere-

---

bulunan Fedçenko vermişti [şimdi ise sovyetler bu tepeyi «Pic Lenin» tesmiye etmektedirler].

6) Bk. *Hudüd ül-Âlejn.. v. 6b. 9:*

7) Son Pamir Ekspedisyonları incelemelerinde Pamir-Alay silsilelerinde «Pic

Kaul'mann» tepesinden-daha yüksek tepeler bulunduğuş tesbit olunmuştur.

cecie kalıyorlar. Aynı zamanda Himalayanın en yüksek tepesi (8840 metre) ile Karakurumun «Muz Tağ» (8596 metre)ından sonra bütün dünyada üçüncü dağdır. Yerli türklere göre kutlu bir dag olduğundan «Muz Tağ Ata» adını almış ve biz de bunu Öteki «Muz Tag Ata» lar- rlan ayırdetmek için, yanı başındaki dağcı nisbetle «Afrâsiyâb Muz Tağ Ata» diye tesmiye ediyoruz. Bu «Muz 1 ağ» ; «Darşat», ' «Tegirmen Tağ» (7000 metreden yüksek) ve «Afrâsiyâb» tepeleriyle giderek «Karakulum Muz Tağ» ı ile birleşir. «Afrâsiyâb Muz Tağ Ata» nın batı bölümü «Sarı Kol Tağ» diye de adlandırılır, ki «Çingiz Khan» m ç.eri- İ er i Türkistan padişahı Nayman «Küçlüg Khan» ı burada yakalamıştır. «Afra.siy âb» dağları ise batıya «Amu Derya» (Penc) ırmağının «Ak Su». «Baykara» adlı esas cereyanlarını, «Tarım» (Yarkent Derya) ırmağının da «Kara Çukur», «Taş Kurghan» adlı esas cereyanlarını verir.

«Afrâsiyâb» dağı, Türkistan dağlarıyla Hindistan dağlarının ve siyaseten de İngiliz, cin, ve rus nüfuzlarının 3inurını teşkil eder. Bu dağın batıya Amu Derya' nm «Gök Su» yunu, doğuya Tarım ırmağının «Kara Çukur» unu akıtan bölümlerindeki büyük tepe ve geçitlerden biri «Gök Türk», bir başkası «Karlık» ve bir üçüncüsü de «Kıpçak» adını taşır. İşte oradan «Karakurum Muz Tağı» başlıyor, ki bunun batıya giden bölümü «Hindügüş» olup devamını teşkil eden dağlar, söylediğimiz üzere, Hazar Denizinin cenup kıyılarına doğru uzanır. Doğuya miden öteki bölümü ise cince adıyla «Küenlün» diye adlandırılır ve Çin Şeddine kadar uzanan Doğu Türkistanın cenup sınırını teşkil eder.

« Tenri Dağı » nın .Türkistan Medeni Hayatına-ve Sekenesine Tesiri	Temi Dağının etekleri, oyaları ekinciliği yaşattığı gibi, onlara bitişik yaylalar da yarı göçebe hayat için pek uygun gelmiş ve pek bol olan yer altı servetleri de dağlarda ve yamaçlarda oturanları madencilik, demircilik gibi işlerle uğraşmağa şevket
---	--

miş, demirden yapılan silâhlara mâlik ols.nlar da kuvvet bakımından komşularına üstün olmuştur. Orta Tıyaşanır. yarı göçebe «Khakanî», «Türk» ve «Türgiş» türkleri yazlarını Temi Dağının serin ve güzel yaylalarında geçirmişler, kışlarını da ya Batı Türkistanın Çu, Talaş. Fer- 2 an e, Hisar vilâyetlerinde yahut Doğu Türkistanın Koçu, Küça, Barınan, Üç, Kaşgar vilâyetleri gibi Tenri Dağına bitişik sıcak ovalarında kışlamışlardır. Doğu ve Batı Türkistanda hüküm süren göçebelerin yazın. yayla birleşme noktası olan dağlar –bilhassa Alay, .Arpa, Atbaş, Smsamır, Koçkar, Kuyas yaylaları ve Işık Göl çevreleri----- Doğu ve Batı Türkistanın ahalisinin medenî hususta birliğine, İdari ve siyasi husus-

kırda da birbirinden farksız olmasına sebep olmuştur. Bazan aynı hükümdarlar bir kışı Ferganede «Özgend», «Yeti Kent» mmtakasında, ikinci kışı «Kaşgar» veya «Turfan» taraflarında geçirmişler, «Atbaş», «Susamır» ve «Kuyas» yaylalarında ise her yılın yazında bulunmuşlardır. Dağlarla yaylaların böylelikle Doğu ve Batı Türkistanda, hüküm sürmeyi kolaylaştırması bakımından, türkler için büyük ehemmiyeti olmuştur. ihtimal ki bu coğrafi durum Orta Tıyanşan türklerini («Saka», «Şu», «Usun» 1ar, «Türk» 1er ve «Khakâniler» i) daha tarihin bilmediği zamanlarda hâkimiyet yoluna sevketmiştir. Netekim türklerir. kendileri de bunun böyle olduğuna inanmışlardır.

On birinci asır türk bilgini Kaşgarlı Mahmudun şu cümleleri dikkate değer: «-.Tanrı, kendisinin öz çerisi olan «türk» leri. istediği zaman dünyanın her tarafına saldırtmak için doğuda, dünyanın en yüksek ve havası en güzel yerlerinde yerleştirdi. Tanrının öz çerisi olmak ve iyi yerlerde oturmak başka milletlere göre «türk» lerin üstünlüğüdür»¹³⁾.

İhtimal yine bu ehemmiyetleri dolayısı ile, ki eski türkler hayat kaynağı olan cümudiyeli yüksek dağları canlandırarak «Khan Tenri», «Muz Tagh Ata» gibi ülûhî ve «Afrâsiyâb», «Gök Türk», «Manas» gibi destanî isimler vermişlerdir.

q- i- r- ... .. Türkistanın şimal bölümünde ehemmiyetleri ikinci Şimali
Türkistan Dağları derecede olan, doğudan batıya yönelmiş «İrha-
gatay»* «Ulu Tav» sıradağları vardır. .100.0 kilo-
metreden fazla süren bu dağlar doğuda epeyce yüksek olmakla beraber batıya doğru gittikçe alçalıyor ve Batı Türkistanın şimal bölümlerinin umumî düz görünüşüne çok bir değişiklik vermiyor. Sıradağların doğu bölümü olan «Tarbagatay», Tıyanşanın şimal bölümü olan «Cun- nar Alataş» ile «Altay» arasında bir zincir halkası işini görür. Cungan Alataş'ın şimalinde umumiyetle türk ve moğollarm doğudan batıya ve yahut batıdan doğuya seferlerinde «kapı» hizmetini gören ve ona göTs «Cungan Kapısı» adını alan düz bir açıklık vardır. Bu açıklık«Tarbagatay» dağının cenup yamaçlarına ulaşır. Tarbagatay, İrtiş havzasında «Ulun- gur» gölü batısında «Kara Adır» dağlarıyla başlayarak yükselir ve daimî karlarla örtülü «Savur» adındaki tepelere çıkar ve bir tarafı ile şii-

male İrtiş havzasına ve Altayın «Katun» tepelerine bakar. Savur dağlarının en yüksek noktası da 3 6 3 0 metre yükseklikteki «Muz Tağ» tepesidir. Bundan sonra «Tarbagatay» dağı şimal-batı istikametinde devam eder. Şimal tarafı İrtiş havzasında Kazakların «Kırey» ve «Nay-rnan» uruklarının bulunduğu yayla ve boV.kırlara; cenuptan Ala Göl ye Balkaş havzasına bakar. ve gittikçe alçalarak Çingiz Hanın adıyla «Çmgız Tav» denilen dağlara gelir. En yüksek noktaları Ural dağlarının yüksekliklerinden fazla olmıyan bu dağın şimal-batı bölümü «Kan Çmgız» adını alır; sonra Türk destanlarında ve Temür seferlerinde «Or Tağ»^ «Kür Tağ» ve «Kıçık Tağ» adlarıyla tanınmış olan ve yalnız 700 metre yüksekliğinde olan sırtlara gelir. «Uluğ Tag» m en yüksek yerine (ki bugün «Ediğe Tepesi» diye tanınmıştır ve 631 metredir) Temür Beğ ve daha sonra Şıbanlı Abdullah Han, Kıpçak seferinde bir heykel dikmişlerdi; şimdi yoktur ^{8 9)}). Buraları umumiyetle, bugün olduğu gibi Ebülgazi Han zamanında da «Arka» diye adlandırılmıştır. Biraz daha batıya uzanarak alçalıp bozkır içinde kaybolup gider.

Türkistanrı Çölleri ve İrmakları

Dağlar üzerinde çok malûmat verdiğimizden dolayı Türkistan ülkesinin dağlık araziden ibaret olduğu sanılmasın. Bilâkis Ortaasya (Hi- mâlaya) irtifalarının birer kolu sıfatıyla uzanan «Tiyaşan-Pamir» silsileleri çöl denizleri içinde bir yarımada şeklini gösterir. Batı Türkista- nm bütün mesahasına (3.800.000 kilometre murabbama) nisbetle «T»- -yaşan-Pamir» in batı bölümlerinin mesahası (380.000 kilometre mu- rabba) ancak onda biri teşkil eder. Kalan dokuzu hep çölleri ve bozkırlardan ibarettir.

Batı Türkistanın bozkırlarını Tiyaşan dağlarının Şır-Derya şimalinden batıya uzanan «Kara Tav» (Karaçuk) dağlarıyla Aral Gölü ve Hazar Denizi arasındaki «Üst Yurt» irtifakının şimal sınırları «Cil Tav» ⁵⁾ istikametinde uzanan bir çizgi ile «cenup bozkırları» ve «şimar bozkırları» diye ikiye ayırabiliriz.

Cenup Bozkırları   Cenup bozkırları şimalden şimdi söylediğimiz: «Kara Tav - Cil Tav» hattı ile, batıdan Hazar Denizinin doğu kıyıları ile, cenuptan Küpet Dağ, Hindügüş ve doğudan.

---

⁸⁾ Temürün Uygur harfleriyle türkçe olarak yazdığı bu yazıt son zamanlarda bulunmuştur.

⁹⁾ «Üst Yurd^un diğer çıkışları gibi «Cı Tava da «Çin» tesmiye edilmektedir.

Pamir ve Tıyanşan eteklerine kadar uzanan düzlüklerden ibaret olup mahsulları yerleri yalnız dağ etekleri yakınlarında «İös» dedikleri fevkalâde verimli topraklarla örtülü bölgelere, ırmakların dağlara yakın bölümlerine yahut deltalarına (Khorezme) münhasır kalmaktadır. Bu bozkırların deniz seviyesinden yüksekliği pek ehemmiyetsiz olup 25-35 metredir. Orta bölümü olan Aral Gölü denizden ancak 50 metre yüksekliktedir. Batı bölümünde yirmişer bin kilometre murabbai teşkil eden «Ongüz» ve «Sarı Kamış» çukurları deniz seviyesinden 16, 48 metre aşağı bulunmaktadır. Cenup bozkırlarının suyu, gölleri azdır. Bu bozkırlar, kendisini tam ortasından delerek geçip Aral Golüne dökülen Amu Derya ırmağının ve «Aral» m batı tarafından ibaret olan «Kara Kum» ve «Üst Yurt»; doğu tarafından ibaret olan «Kızıl Kum» ve teferruatından ibaret olmak üzere iki 'takıma ayrılır.

Üst Yurt

Çevresine göre yüksek olduğu için «Üst Yurt» adını alan irtifalar 160.000 kilometre murabbar

genişliğinde dümdüz bir seki şeklini gösterir: Burası, «Aral» dan 240. deniz sathından 1 90. metre yüksek olup büsbütün susuz, kuru, çok defa yarı çıplak toprak ve çoraklıklardan ibarettir. Bu yüksek düzlük, etrafındaki çöllerden, Hazar ve Aral denizlerinden «Çın» adını alan ve çok defa bir sarp dağ gibi görünen «Çar Tağ» (Terasse) larla yükselmektedir. Eskiden bu yüksek toprak, kendisinin batıya, Hazar Denizinin içerisine uzanan «Mangışlak» yarımadasındaki «Kara Tav» sahası ile bir sayılmış ve eski arap coğrafyacılarında bu kelimenin farsca tercümesiyle «Cebel-i Siyah Kûh» adını almıştır, ki buradaki oğuzlar, Türkistan türk tarihinde müstesna bir hâdise olmak üzere, denizde balıkçılık ve korsanlıkla geçinirlerdi. Bugün burada balıkçılık rusların elinde bulunmaktadır. «Mangışlak» (arap!arda:

yahut <U^, yani türkçe

«min qışlağh», yahut oğuzca «bin qışla») adı eski zamanlarda daha cenuplara, «Balkhan» dağlarına kadar, itlâk olunmuştur. «Üst Yurt» kenarları ve «Mangışlak» eskiden olduğu gibi bugünde de hakikî göçebe türk olan «Aday» (tarihlerde «Adag») boylarıyla meskündür. Buradaki kuyulardan, suları az çok tatlı olan bazılarının yanında küçük köy -kabilinden bir kaç evlik mamureler de bulunur, ki buralarda «Aday» ların imam ve «işan» ları oturur. Bu mamurelerden «Üst Yurd» un tam ortasında «Şam» –bugün kazakların telâffuzuyla «Sam»- – mevkii eskiden arap coğrafyacılarına da «Şem» adında bir kale olarak malûm olmuştur¹⁶). Khorezmin Altın Ordaya tabi olduğu devirde ise bu Şam. çöl ortasında bir şehir şeklini almıştı.

ve .
^ j ^

Kara ve Kızıl Kumların yaylaya elverişli verile- Kara Kum
rinde, turkmen ve kazak lurkleri oturmaktadır

Çöllerin en ıssız olması gereken yerlerinde bile insanlara
raslanır. Orta ana çöllerde ancak bir ovoidan ötekine geçerken istifade olunacak, çok
defa acı ve bazan çok derin kuyu (quduq) lar vardır. Çöllerin Amu Derya ve Sır
Deryaya bitişik yerlerinde oturan türkmen ve kazaklar ekincilikle de az çok
uğraşıyorlar. Bununla beraber çöllerin Khorezmden yukarı Amu Derya kıyılarında
birbirine yaklaştıkları bölgeler tamamıyla «burgan», yani göçebe kum sahalarından
ibarettir. Bunlardan Kızıl Kumdaki «Adam Kırılğan» burganları çok geniş ve
tehlikelidir, i 873 yılındaki Khıyva seferlerinde ruslar burada çok zarar
görmüşlerdir. Aynı zamanda bu göçebe kumlar Zerefşan ve Amu Derya
hazvalarındaki mamur yerlere (Buhara, Kara Köl ve Hıyva sınırında) yavaş yavaş
hareket ederek' istilâ ediyorlar. İnsanlar buna karşı ancak göçebe kum kenarlarında
kamış ekmek ve çöle mahsus «Seksevül» denilen ağacı dikmekle mukabele
edebiliyorlar. 300.000 kilometre murabbai sayılan Kızıl Kum sahrasının Sır
Derya'ya bitişik simal-doğu bölümleri düz bozkırlardan ibaret olup sulanırsa
ekilebilir. Khorezm kıtası Kara ve Kızıl Kum çöllерinin insan eliyle sulanarak imar
edilen bölümünü teşkil eder. «Tıyaşan-Pamir» in batıya uzanan kolları arasına
içeri girerek sahra körfezlerini arzeden «Fergane» (30.000 kilometre murabbai) ve
«Zerefşan» ovaları da Kızıl Kum çöllерinin insan eliyle imar edilen bölümlerinden
ibarettir. Bunlar bütün Türkista- nın en zengin ve en verimli ülkeleridir.

~
Cenubun İrmakları o ,

Bozkırların batı kenarı 200U kilometrelik bir mesafede
Hazar Denizine bitişik ise de ıssız çöllerden ibaret olduğu için ne denizcilik ve ne
de ekincilik için istifade edilebilir. Eskiden, Amu D erya'nın Hazar Denizine
döküldüğü zamanlarda Kara Kum batı köşesindeki «Balkhan» dağı ve körfezi
sınırında az çok şehir hayatı olurdu. Bugün buralarda biricik medenî merkez olan
«Kızıl Su» (rusça «Karasnayodsk») şehri ancak demiryolu geldikten sonra vücut
gelmiştir. Cenubî Türkistan sınırında Hazar Denizine dökülen tek ırmak «Etrek» de
pek derinden aktığından ekineilik için pek istifade edilememiştir. Cenup
bozkırlarının ırmakları Aral Gölü istikametinde akan Sır Derya (uzunluğu 1886
kilometre) ve Amu Derya (uzunluğu 2350 kilometre) ile kollarından (Oghış,
Kâfirnihan, 'Surkhan, Aksaray, Çır- çık — İslâm coğrafyacılarında: Perek) ve yahut
vaktiyle onların kollarını teşkil eden ırmaklardan (Belkhâb, Zerefşan, Kaska Derya,
Sokh), Kara Kum çöllerinde sinip biten iki ırmaktan (Murghâb, Tıcan~Heri-

:udh) ibarettir. Zamanımızda bunlardan Sır Derya dan 1.706.403, Amu Derya'dan 300.000 kilometre murabbai ve Zereşan'dan 400.000, Çırçık'tan 154.000 rus hektarı yer sulanmaktadır. Irmakların aktığı Aıal Gölü, cenup bozkırlarının tek büyük golüdür. Mesahası 14.490 kilometre murabbai olup deniz sathından 50 (Hazar Denizinden 75)¹ metre yüksektir.

Şimalî Türkistan Bozkırları Şimalî Türkistan bozkırları umumiyetle «Kazak Dalası» adını alır. Bu bozkırlar üçe ayrılabilir:

1)

Aşağı yukarı 67 tul

deresinde «İşim-Sarı Su» ve «Tobul-Turgay» havzalarını ayıran su ayrımı hattının batısındaki bölüm; buna «Turgay-Yayık Düzlüğü» denilir.

2) Bunun doğusundaki «Kazak Adırlığı» (tabiiyundan «Berg» e göre «Kırgız-Kazak Buruşuk Ülkesi»^{1T})).

3) ' «Tili Göl-Balkaş-Çmız Tav» bölgesinin cenubundaki «Gu-Bal- kaş Bozkırları». «Turgay-Yayık Düzlüğü» batıdan Bükey Orda'da «Buskunçak» çölllerinin batı kenarlarıyla; şimalden, Doğu Başkurt bozkırlarını da ihtiva etmek üzere Yayık ırmağı başlarına kadar «Batı Ural» sırtları (rusça: Obsi Sırt) ve «Cenubi Ural» la; cenuptan Üst Yurt «Çın» ı (Cıl Tav) ve Aral Gölü ile sınırlanmış olup bu bölgede Cenubi Türkistan bozkırlarıyla birleşir. Bunun tam ortasından Ural dağlarının devamını teşkil etmek üzere şimalden cenuba «Mugacar» tepeleri uzanır ki «Cim» (Emba) ve «İrgız» havzalarını birbirinden ayırır. Muga- carın yüksek noktaları ancak 600 (Bar-Çugur) ve 575 (Eyrük) metre olup, gerek bu dağ ve gerek «İşim-Turgay» su ayrımı hattı (950-1000 fut) «Tuıgay-Yayık Düzlüğü» nün umumî şeklini pek değiştirmiyorlar. Düzlük, Hazar Denizine bitişik çöllerde bu denizin sathından hissedii- miyecek bir surette az ve tedrici surette, yükselir, («İrgız» şehrinin denizden yüksekliği 112, «Orsk» (Yaman-Kala) nın 211, «Ak Tübe» n:n 249 metre) ve denizin bu düzliğe bitişik bölümleri de büyük kayıkların, gemilerin yanaşmasına elverişli olmayacak derecede sığdır. Turgay- Yayık Düzlüğü'nün cenup-doğu köşesinde demiryolunun cenubunda küçük ye büyük «Barsuk» (yahut «Borsuk») kumlukları bulunuyor, ki eski türk' destanlarında (Oğuznâmede) efsanevî «Oğuz» un kışlaklarından biri olarak gösterilmektedir. Küçük Barsuk 80, büyüğü 200 kilometre uzunluğunda olup genişliği 10-40 kilometre arasındadır. Oğuz¹⁰

¹⁰ Rusça olarak: *Kırgızskaya skladçataya strana; bu ismin tercümesinde kullandığımız «buruşuk» kelimesi kat kat, sıra ile demektir.*

destanında ve Çingiz oğlu Coçı Khanın ¹⁴⁾ seferlerine ait rivayetlerde (müverrih «Cüveynî» de) burada çöl ortasında «Karakurum» adında bir kışla-şehir olduğu zikredilmektedir. Bugün yalnız çölün şimalinde «Balgasun» harabeleri bulunmaktadır ¹⁰⁾. «Turgay-Yayık Düzlüğü»nün. şimal ve doğu bölümleri bugün Kazakların en zengin ve aristokrat urukları olan Cağalbaylı, Kıpçak, Argın, Yeti-Uru urukları ve başkurtlarla; cenup bölümleri ise «Elim-Oğlı» ve «Bay-Oğlı» urukları ile meşgul bulunmaktadır. Münbit yerlerine de çok sayıda rus göçmenleri yerleşmektedir.

«Kazak Adırlığı»nın şimal bölümü düz olmakla beraber, cenup bölümü dalgalı bir sahradan ibarettir, ki yükseklikleri ehemmiyetsiz: dağ ve tepelerle toprakların birbiri ardından geldiği böyle topraklara türkler «adır» derler. Umumiyetle buranın yükseklikleri hiçbir yerde 1500 metreye çıkmaz. En yüksek tepeleri Karkâralı cenubundaki «Kay – sili Day» (1470 metre), «Karkaralı» (1340 metre), «Bayan Ayul» (960 metre) ve yukarıda adı geçen «Ulu Tav» sıradağlarıdır. Cenup bölümünde Şimalî Türkistanın «Üst Yurd» u demek olan «Badbak Dala» düzlüğü vardır. Ortalama 300 metre yüksekliğinde olup «Sarı Su» tarafındaki sınırları «Üst Yurd» un «Çın» ı şeklinde yükselmiştir. Umumiyetle «Kazak Adırlığı» gayet güzel yaylalardan ibarettir. Bütün «Kazak Dalası»nın 50° şimal arzının şimalindeki toprağı kestane renginde olup ekilmeye elverişlidir. Semi Palat, Gökçe Tav, Üsergen Başkurt yaylaları ise kara toprak olup çok münbittir. Tobulda «Nayruzum» ve Gökçe Tav yanında «Borabay» (rusçası: Borovöy) adlı ormanlıklar' çöl içinde cennet gibi yerlerdir.

Çu-Balkaş Bozkırları ise «Tav Kum» ve «Sarı Eşik Otrav» gibi adlar taşıyan ve sulanırsa ekilebilir sahralardan Tiyaşan kollarına bitişik ve Balkaşa mütemayil münbit ve mahsuldar düz veyahut «adır» ovalardan ibarettir: Yalnız «Kara Tav» ile «Balkaş» arasındaki «Mo-yun Kum» çölleri durgan yani göçebe kumdur* Umumiyetle «Çu-Balkaş», eski asırlarda olduğu gibi, bugünde de medenî köy ve şehir hayatı ile göçebe hayatı aynı zamanda birlikte yaşatmaktadır. Burası, dağların bitişindeki ahaliye ekincilikle uğraşarak .ye aynı zamanda, dağlarda hayvan besliyerek yaşamağa elverişlidir.

Şimal bozkırlarının gölleri, akarsuları boldur. Buranın en büyük gölü «Balkaş» (Kaşgarlı Mah- mudda: «Tiren Köl»; Haydar Mirza Doglatta: «Kökçe Teniz») 22.789 kilometre murabbaı olup 325 metre yüksekliktedir. Sonra «Teniz» (15.000 kilometre murabbaı), «Çalkar» (1784 kilometre murabbaı), «Zaysan Nor» (1608 kilometre murabbaı), «Ala Gol» (Temür seferlerinde «İt içmes Ala Köl») ve destanlarda mâruf olan «Tili Göl» gelir. Çu-Baikaş bölümünün bütün ırmakları «Tiyan- şan» ve «Cungar-Alatav» sıradağlarından gelir. Hepsi Balkaşa ve yahut «Tili Göl» üzerinden Arala akmağa mütemayildir. Aralarından yalnız «İle», «Karatal» ve «Lepse» Balkaşa erişebilip kalanları çöllerde siner. «Kazak Dalası»nın cenubundaki tek ırmak olan «Sarı Su» da öyledir. Dalanın öteki ırmakları Şimal Buz Denizine (İrtiş, İşim [Esil], Tobul) yahut Hazar Denizine (Yayık, Sakız, Cim) akarlar. Tuıgan ve Irgız ırmakları Aral Gölü, «Uyıl» ırmağı da Hazar Denizi

istikametinde akarak çölde tuzlu göller teşkil ederek bitmektedir.

Türkistan Bozkırlarının
Türk Milletinin
Mukadderatına Tesiri

Türk milletinin bozkırlarda yaşayan büyük böü-
rnünün seciyesine ve mukadderatına bozkırların tesiri
büyük olmuştur. Asya tarihine bir giriş olarak türk ve

moğol tarihini yazan L e o n C a h u n, Türkistan ve Moğolistan bozkırlarında yetişen çöl türklerini Avrupa- mn şimal iç denizinde yetişen «wiking» korsanlarıyla mukayese ederek diyor ki: «Wiking korsanları için şimal denizi nasıl bir dolaşma yeri idiye ve oradan gemilerine binen vikingler nasıl her tarafa koşar ve deniz çapulculuğa ederler idiye, Türkistan ve Moğolistan çöllerinde yetişen türkler için de, Asyanın çöl denizi demek olan bu bozkırlar öyle bir dolaşma yeri idi. Burada da türkler bu çöl denizlerinde öğrendikleri binicilik ve askerlik sayesinde her tarafa koşmuşlar, Cungaryada ata binen fürk hiç inmeden doğuda Çinin Sarı Irmağı ile batıda, Doğu Avrupanın Tuna ve Vistül ırmakları arasında dolaşmış ve her tarafa saldırmıştır». Aynı zamanda bu çöl türkleri Tanrı Dağında hükümet kuran «Hakanlı Türk» lerin, türkişlerih idaresinde toplandıkları zaman Türkistanın büyük ve kuvvetli bir memleket şeklinde yaşamasına, bu hakanlarla uyuşmadıkları zaman Tanrı Dağının her iki yanındaki verimli ovalarda oturan türklerin ve oradaki aryanilerin inkişaf ettirdikleri medenî hayatın sekteye uğramasına sebep olmuşlardır.:

Bu çöllerdeki çetin hayat, türkleri gövdece küçük, fakat çok sağlam ve dayanıklı, herhangi bir güçlüğe, açlığa, susuzluğa, sıcağa, soğuğa yüksünmeden dayanır bir hâle getirmiş, sahra kadar geniş kalbli, kıskançlıktan uzak, onun kadar monoton fakat sükünet, vekar ve ta-

lerans sahibi, coğrafi görüşü yine okadar geniş kavrayışlı, aynı zamanca kum çölleri kadar sert, ve merhametsiz yapmıştır. Bozkır türklerinin bindikleri küçük ve sağlam alları da kendilerine benzemiştir. JTürklerin mucizeli bir şekilde gölden çıktığına inandıkları diğer bir nevi asil «ar- gımak» atlar ise, çöllerle dağların birleştiği yerlerde türemiş, onlar milât zamanlarında bile çinlilere ve daha sonra araplara (Birdhavn-ı tur kî, Birdhavn-i tukhârî) malûm olmuş ve buradan etrafa celbedilmiştir.

**Türkistan Dağ ve
Bozkırlarının
Geleceği**

Eski zamanlarda medenî ve yarı medenî unsurları besliyen dağlar ve civarlarıyla, hâlis göçebe kavimler yetiştiren bozkırların arasındaki tezat, bugünkü demiryolu, elektrik ve sanayi çağında ortadan kalkmış

ve büyük bir gövdenin ayrılmaz azalan şeklini almıştır, ileride Tenri Dağı ve kolları ağır endüstrinin, demir, kömür ve ağaç istihsalinin merkezi olacak; dağ aralarından yaman bir kuvvetle atılarak akan büyük ırmaklar ve çağlıyanlar bütün ülkeye kuvvet ve elektrik verecektir. Bugünkü mühendisler Tenri Dağının yalnız Fergane ovasına bitişik yerlerindeki ırmak ve çağlıyanlardan en sâde vasıtalarla 1.250.000 beygir kuvveti kadar elektrik almak projelerini yazıyorlar. Bu ise, otuz altı milyon insan kuvveti demektir. «İle», «Çu», «Zereşan» ırmakları jie Amu Deryayı teşkil eden Pamir ırmak ve çağlıyanlarmdan neler, ne kuvvetler elde edileceği bundan ölçülebilir.

Türkistan bozkırlarının, bilhassa cenup bölümü ile Çu-Balkaş bozkırlarının durumu da bu ülkenin medenî istikbali için çok şeyler söylemektedir. Cenup bozkırlarının ancak dağlara bitişik yerleri biraz yüksek (Kunduz 335, Karşı 45 7, Marghilân 450, Endicân 460, Nemengân -♦02, Taşkent 45 7 metre) olup bozkırların kendi kenarları ise deniz seviyesinden ancak 250-300 metre yüksektir (Merv 226, Çarcuy 257, Bukhara 244, Cızak 265, Khocend 260 metre).

Bu bölgelerin ve Çu-Balkaş bölgesinin bütün ırmakları Hazar Denizine doğru mütemayildir. Fakat bu temayül görüldüğü üzere gayet zayıftır. FeTgane ağzındaki Hocend şehrinden (Sır Derya havzası ve KKorezm üzerinden) Hazar Denizinin Kızıl Su (Krasnovodsk) körfezine kadar olan mesafe 2000 kilometre kadardır. Hazar Denizi deniz seviyesinden 2 5 metre aşağı olduğu için Khocend, Hazar Denizinden ancak 285 metre, merkezî bölüm olan Aral ise 75 metre yükseklikte bulunuyor. Demek, ki ırmak yüzlerce kilometreyi olsa olsa yüz metrelik inişten (sath-ı mailden) akıyor. Aynı zamanda bozkır gayet düz ve ırmakların aktığı mecraların sağ ve solu da aşağı yukarı aynı yükseklikte olduğundan, ırmaklar yataklarını çabuk değiştiriyor ve türlü yerlerde geniş, fakat gayet siğ göller ve bataklıklar teşkil edebiliyorlar. -Son-

1a oralara da toprak getirip sathını yükselttikten sonra başka tarafa dönüyorlar. Amu Deryanın esas yatağı milâttan önceki devirlerde yunan ve arap kaynaklarının (el-Bîrûnî ve Muqaddesî)- rivayetlerine göre önce Çarcuy yukarısından («Kelîf özboyu» ve «Onguz» yatağından) Kara Kum içi ile Hazar Denizine dökülmüş ve Murghâb ırmağı da, aynı yunan kaynaklarının zikrettiği gibi, bu yatağa («Obruçef» ve «Machatscek» e göre «Üç Hacı» istasyonunun yanında) dökülmüştür. Biraz sonra Amu Deryanın evvelce de Khorezm tarafına akan kısmı kuvvet alarak bütün ırmak «Aral» a dönmüş, 10-12 nci asırlarda Aral Gölü, zamanımızdaki gibi büyük göl hâlinde bulunmuştur. Fakat 13-16 ncı asırlarda Amu Derya, Khorezm bölgesinden batıya dönüp Sarı Kamış çukurlarını doldurup 800 kilometre kadar mesafe giderek Balkhan (Kızıl Su) körfezinde «Ogurca» da Hâzar Denizine dökülmüş ve yaK mız 16 ncı asrın son dörtte birinde yatağını tekrar değiştirip yine Arala dökülmüştür. Sır Derya ırmağının mühim bölümü de 14-15 inci asırlarda Aral Golüne değil (galiba «Yeni Derya» mecrasından) Amu Deryaya ve onunla beraber Hazar Denizine dökülmüştü. 16 ncı asır başlangıcında Sır Derya «Aral» a döküldüğü hâlde bu daha bir «büyük göl» değil, bir «geniş kamışlı bataklık» teşkil ediyordu. Fakat her iki ırmak «Aral» a dökülmeğe başladıktan sonra bu göl yavaş yavaş eski halini aldı. Aralın seviyesi vakit vakit yükselir ve alçalır! 1885 yılında Aral, Hazar Denizinden 71 metre yüksekti. Kendisini Amu-Deryanın Kara Kum daki eski yatağından («Özboy» dan) ayıran eski «Ay Bo- gir» bataklıklarından 7 metre alçaktı. Fakat 1901 yılına kadar Amu Derya ve Sır Derya'nın getirdikleri su ve topraklardan dolayı 3 metre yükselip Hazar Denizinden 74 metre yüksek oldu. Ozaman «Aral» m oenup-batısındaki «Urga» burnu yanındaki eski mezarlıklar ve kervan yolları su altında kaldı. 1906-1907 yılları arasında durum, bazı değişiklikler olmakla beraber, çok değişmedi. 1917 kuraklığında 1,3 metre kadar alçaldı. 1924 te yine biraz yükseldi -w). İşte bu gibi değişikliklerle beraber Aral Gölünün sathı zamanımızda gittikçe yavaş yavaş yükselmektedir. Eğer daha 4 metre yükselerek «Ay Bogır» ı atlarsa Amu Derya ve Sır Derya ırmakları aşağı Khorezmi tekrar bataklığa çevirip yine Sarı. Kamış ve Hazar Denizi tarafına dönebileceklerdir. «Çü» ırmağının herhangi bir zamanda Sır Deryaya döküldüğü malûm değilse de, muasır mühendislerin tetkikatına göre, bunun, hattâ Balkaş Gölünün bile, insan çalışırsa, şimdiki «Ak Mescid» (Perovski) yanında Sır Deryaya akıtılmaları mümkündür. Eğer bu olursa «Aral» m yükselmesi

-^o) Bk. L. Molçanov, *Ozera Sredney Azlyi*, Taşkent. 1929. s. tf.

çabuklaştırılmış olur. Umumiyetle ırmakları «Tiyanşan-Pamir» den ve onun cümudiyelerinden gelen Batı Türkistan, bu ülkede, Amerik«, Hindistan ve Mısırdı olduğu gibi, asrı sülama tekniklerinin tatbiki ile muntazam kanallar

açıldığı zaman tamamen başka bir şekil alabilir. «İle», «Çu», «Sır Derya», «Arnu Derya» ırmakları «Özboy» yoluyla ve bilhassa Amu Derya, mühendis Rosenkampfnin düşündüğü üzere, belki «Kelif Özboyu» yolu ile Hazar Denizine dökülebilir. Tabiiyat bilginleri Türkistan dağlarının bazı bölümlerinde cümudiyelerin de büyümekte olduklarını, bundan dolayı kurak çöllerin sulanması için ırmaklarla gelen suların ilerde daha bol olacağını söylüyorlar ²¹).

..... \

-) Türkistanda iklim değişmesi ve bu ülkenin tedricen kuruması hakkında vaktiyle bilhassa Taşkent rasat noktası müdürü. Fr. v. Chwartz tarafından (*Turkestan, die Wiege der inäogermanischen Völker*; ve *Alezander des Grossen Feldzug in Turkestan* München, 1893 nam eserlerinde) büyük bir katiyetle ileri sürülen nazariyeler, muahharen jeoloji âlimleri tarafından yapılan tet- kikat neticesinde reddedilmiştir (bk. meselâ A. Woe.ikow ve L. B e r g'ın 1914 te *Geographische Abhandlungen*, X., da çıkan tetkikatı). [Ortaasyannın metroloji vaziyetine ait tetkikatta bulunan Albert'Penck ise (*Zeitschrift der Gesellschaft tur Erdkunde*, Berlin, 1931, s. 12) bu ülkede tedricen kurumak şöyle dursun, bilâkis suların daima arttığını ve burasının daha 40 milyon kadar ahali besliyebile- ceğini söylemektedir].

II

Türkistanın İdarî Taksimatı

«Türkistan»
İstılahı

1 Türkistanın İdarî taksimatından bahsederken en Önce, bir coğrafya ismi olmak bakımından «Türkistan» kelimesinin ruslar tarafından pek suiistimal edildiğini kaydetmek icap eder. İran kaynaklarına göre Horasandaki «Mezdûran» geçidinin, Kûhzâr Mescid dağlarının şimal tarafı, efsanevi çağlardanberi, «Türkistan» diye adlandırılmıştır. Sasanlılar ve Araplar çağından başlayarak «Türkistan» adı Mâverâünnehir (şimdiki «Özbekistan») ın doğusundaki dağlıklara ve şimalindeki ülkelere, bilhassa Doğu Türkistanla şimdiki Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerine verilmiştir¹¹⁾. Islâmiyetten önce, Şaşardılar çağındaki durumu söyleyen Musa Khorenaki eserinde « Turkastanak » tâbirini eski yunanlıların «Skythia» si karşılığı olarak kullandığı¹²⁾ gibi, on beşinci asrın bidayetinde yazılan Temiir Beğ sefaretnâmelerinde dahi «Türkistan» tâbiri Mâverâünnehir dışında yaşayan türk ülkeleri mânasında kullanılmıştır. Bununla beraber Hazar Denizinin şimalindeki Khazar, Oğuz, Peçenek, Bulgar ve Başkurt ların ülkelerine de İbn Fadlân' da (arabi metni § 8, 15, 17) «Balad üt-Türk», Ahmed Tusî ve sairede farsî olarak «Türkistan» denilmiştir.^{2a)} Keza ermeni müellifi Sebeos ve araplar (Ya' - qûbî) Pamir yaylasını «Türkistan» diye adlamışlardır. Bugün Şimalî Afganistan da türklerle mtfskûn olan Balkh (Mezari Şerif) ve Badakh- şan tarafları «Türkistan» tesmiye edildiği gibi, İranın Horasan vilâyetinin Türkmenlerle meskûn olan kısımlarına da «Türkistan» denir. Muahhar arap coğrafyacısı Şemseddin Muhammed Dimaşqî (öl. 1 32 7)

³⁾ Taban, I, 531 ve Yaqut-i H a m a v î, *Mu cam iil-Buldân* «Türkistan», /maddesi.

-) Bk. M a' r q u a r t, *Eranşahr*. s. 140.

-a) Bk. *İbni Fadlan*, s. 205.

I* er o an eve «Türkistan» elemekte :) ise **de**, Mâverâünnahrın diğer kısımlarına, bilhassa Sogd'a «Türkistan» denilmemiştir. Ruslar «Türkistan» sözünü kazak-kırgızlar vasıtasıyla öğrenmişler ve onlara mutaba- at ederek şimdiki Kazakistanın cenup bölümünde Şeyh Ahmed Yese- vî'nin türbesi bulunan «Yese» şehri ve civarını, keza Sır Deryanın orta ve aşağı mecralarını «Türkistan» tesmiye eder olmuşlardır. «Türkis- tana gidiyorum» diyen Kazak mutlaka Ahmed Yesevînin mezarı bulunan şehri ve bu türk şeyhinin türbesini kasetmiştir. Halbuki araplar zamanında olduğu gibi, lemürlüler ve Özbekler zamanında da, Türkistan demek, Kazakistan ve Yedisu demektir. Ruslar, Ahmed Yesevînin: mezarı bulunan bölgeleri zaptettikten sonra «Orenburg» a tabi bir vilâyet olarak bir «Türkistan Vilâyeti» (Turkestantanskaya Oblast) teşkil etmişlerdir. Sonradan buna Fergane ve Semerkand vilâyetlerini de eklediklerinde oralara da «Türkistan vâililiğine tabi» mânası ile Türkistan denilmiş, Mâverâünnahr ahalisi nazarında «hakikî Türkistan» sayılan bugünkü «Kazakistan» ise ruslarca ayrı bir vilâyet hâline konularak «Sahra Vilâyetleri» (Stepniya Oblasti) adı verilmiştir. 1868 de kurulan «Türkistan Umumî Valiliği» ne Sır Derya havzası, Fergane ve Semerkand dahildi. Daha önce zaptedilen «Yedisu» vilâyeti «Batı Sibirya Umumî Valiliği» ne, 1869-1884 yılları arasında' işgal edilen «TürkV menistan» ise, «Hazar Denizi Ötesi Vilâyeti» Zakaspiskaya Oblast) adıyla Tifüsteki Kafkas ütesi rus «Namistnik» ligine (çarın nâibine) tabi idiler. 1898 de bu iki vilâyet (Yedisu ve Türkmenistan) de Türkistan Umumî Vâililiğine eklendi ve o vakit Türkistan kelimesi 1867-1897 yıllarına nisbetle daha şümüllü bir mâna aldı. Bolşevikler çağında ise ruslar, «Türkistan» kelimesinin bütün o taraflardaki türkler için bir siyasi birlik şiarı olduğunu anladıklarından, daha 1920 de büsbütün ortadan kaldırmak fikrini ileri sürmeğe başladılar. Nihayet 16 eylül 1924 karan ile bu kelimeyi ortadan kaldırdılar ve yerine de boy adlarıyla vilâyetler kurdular.

Çar Zamanının İdarî Taksimatı

Çar zamanında «Bukhara» ve «Kıyva» hanları «Türkistan Umumî Vâililiği» İdarî taksimatına dahil sayılmıyordu. Umumî, vâililik «Yedisu», «Sır Der3'a», «Fergane», «Semerkand» ve «Zakaspi» diye beş vilâyete bölünmüştü. Amu Derya kıyılarında merkezi «Törtkül» (rusçası: Petro- aleksandrefski) olan Karakalpak ülkesi Sır Derya vilâyetine tabi ayrı bir «Amu Derya Şubesi» (Amudaryinski Otdel) diye adlandırılıyordu.

) Fergane için bk. Dimaşqi, *Nukhbat ud-Dahr*, s. 94-95, 221; Sebeos için -İvl a r q u a r t ayru eser. s. 148.

«Sahra Vilâyetleri Umumî Vâlîüği» ise «Ural», «Turgay», «Akmola» ve «Semi Palat» diye dört vilâyete ayrılmıştı.

«Türkistan Umumî valiliği»ne tabi beş vilâyet ile Bukhara ve Khıjfrv* hanlıklarında 1911 yılında 9.838.100 nüfus olup bunun 483.000 ■yani %5 i rus ve avrupalı hristiyan'lar, kalan 9.355.1 00 ü yani 7/93 i verli müsüliman idi. Merkezi «Omsk» olan «Sahra Vilayeti Umumi Valiliği» ne tabi dört vilâyette ahali 1911 yılıncja 3.681.464 kişi olup, bunun 2 681.464 ü yani [A 58 i müsüliman, 1.536.215 i yani % 42 si de hristiyan rus idi. Türkistan ve Sahra Umumî Valiliklerinde 1 3.5 19.564 nüfus olup, bunun da 1 1.493.059 u yani 85,i müsüliman ve 2.026.505 i yani [A 14,9u hristiyan-rus ahali idi. 1918.-ve' 1921 kıtlıklarında Türkistanın yerli ahali si epey kırıldı. Buna karşılık rus göçmenlerinin sayısı arttı.

Bolşevik Çağındaki İdarî Taksimat Bolşevikler Türkistanın idarî taksimatını değıştirirken, eski «Türkistan Umumî Valiliği» yine Taşkent merkez olmak üzere «Orta Asya Bölgesi» (rusça:

«Kıay») diye adlandırılmış, Sahra Vilâyetleri ise merkezi «Kızıl Orda» (eski «Ak Mescid», Perövsk) şehri olmak üzere «Kazakistan Cumhuriyeti» adını almıştır. Sabık Türkistan Vâlîliğine tabi vilâyetlerden «Yedisu» dan Almatı, Carkend, Lepse ve daha diğ er bazı yerler, sabık «Khıyva Hanlığı» nm ve «Amu Derya Şubesi» nin Kara- kalpaklarla meskûn olan yerleri, sabık «Zakaspi» vilâyetinin Kazaklarla meskûn olan Mangışlak-Aday hududu, keza sabık Astarkhan vilâyetine tabi «Bökey Orda» bölgesi şimdi Kazakistana tabi kılınmıştır. Bukhara ve Khıyva Hanlıklarındaki İdarî taksimat tamamen ortadan kaldırıldığı gibi, sabık Türkistan Umumî Vâlîliğinin «Kazakistan» a girmiyen parçaları da bugün boylara göre «cumhuriyet» adını alan vilâyetlere taksim edilmiştir. Bu Vilâyetlerin 1926 daki taksimatı, mesahaları ve nüfusları aşağıda gösterilmiştir:

1) Cumhuriyetlerin en batıda olanı «Türkmenistan Cumhuriyeti» olup merkezi «Aşkâbâd» dir. Sabık Zakaspi vilâyetine dahil olan Aşk- âbâd, Merv çevresi, sabık Khıyva Hanlığının türkmenlerle meskûn «Taş Havuz» bölgesi ve sabık Bukhara Hanlığından «Çarcuy» ve «Kerki» bölgeleri Türkmenistana dahildir. Mesahası 463.100 murabba kilometredir. Nüfusu 940-033 kişidir.

2) «Özbekistan Cumhuriyeti», olup merkezi Taşkenttir. Buna eski Mâverâünnehir, Semerkand ve Fergane vilâyetleri, Bukhara ve Khıyva Hanlıklarının Özbeklerle meskûn bölümleri dahildir. Dört vilâyete ayrılmıştır: Bukhara Vilâj-eti (eski Bukhara^u Hanlığına dahil yerlerden

Zerefşan havzasının aşağı bölümleri), Zerefşan Vilâyeti (Zerefşan havzasının orta bölümleri), Kaşkaderya Vilâyeti (Karşı, Şehrisebz, Khu- zar, Yekkebağ beğlikleri), Surkhanderya Vilâyeti (Şarkî Bukharadan Baysun, Şirâbâd, Yurcı, Serasya, Dihnev [Dînev] beğlikleri). Özbekis- tanın mesahası 178.632 kilometre murabbâı, nüfusu da 3.963.300 kişidir.

1 3) «Tacikistan Cumhuriyeti» olup merkezi, Şarkî Bukharad'aki «Düşenbe» şehridir. Muhtelif bölgelerdeki Tacik unsurunu toplamak maksadıyla kurulduğundan birbirinden pek uzak vilâyetlerin kıt* al arı sokulmuştur. Buna sabık «Şarkî Bukhara» dan Hisar (Düşenbe), Kurgan Tepe, Gharm (Karategin), Külâb beğlikleri; sabık «Bukhara Pa- miri» (Dervaz, Şughnan, Vakhan) ile «Fergane Pamiri»; Semerkand vilâyetinden de Peñcikent, Ura Tepe, (Maça ve Falgar) muzafatlarının taciklerle meskûn bölgeleri dahildir. Mesahası 135.619 kilometre mu- rabbâı olup nüfusu 739.500 kişidir.

4) ¹ «Kırgızistan Cumhuriyeti» dîlf. Buna Vedisu ve Sır Derya vilâ- yetlerinden *Çu, Talaş ve Narın ırmaklarının yukarı cereyanları; Işık Göl mmtakası (Çu, Pişpek, Talaş; Karakul, Narin bölgeleri) ve Fer- ganeden Alay ve Pamir yanındaki Celâlâbâd ve Oş bölgeleri dahil olup; mesahası 140.041 kilometre murabbâı ve nüfusu 7 14.700 kişidir.

5) Beşinci cumhuriyet olan «Kazakistan» ise şimdi yedi vilâyet ve bir bölge (rusça: okrug) ye ayrılmıştır. Vilâyetler ve onları teşkil eden tümenler (yani sancaklar) şunlardır:

Ural (tümenleri: Ural, Bökey, Üyçik, Cimbiti, İlek); Ak Tübe (tümenleri: Ak Tübe, Temir, Çalkar, Turgay); Ak Mola (tümenleri: Ak Mola, Kızıl Car, Atbasar, Kökçe Tav) ; Yedi Su (tümenleri:..Almatı, Çarkend, Lepsi, Taldı Qurgan, Çu) ; Sır Derya (tümenleri: Taşkentin şimali garbi' nahiyeleri, Türkistan, Evliya Ata, Kızıl Orda, Kazalı); Karakalpak (tümenleri: Çımbay, Törtkül, K'hoca Eli, Konrat); Semi Palat (tümenleri: Semi, Kirekev, Üstkamin, Boktarma, Zaysan, Kar- karalı). Bir de Kustanay ayrı bir bölgedir. Kazakistanın mesahası 2.947.0 kilometre murabbâı olup nüfusu 5.382.800 kişidir. Bütün bu beş cumhuriyette ahali 1.740.323 kişidir.

Bu cumhuriyetlerden Türkmenistanla Özbekistan bolşevik ıstılahı ile «müstakil» olup «Sovyet Cumhuriyetleri Birliği» ne, Kazakistanla Kırgızistan ise «muhtariyetli cumhuriyet» olup «Rusya Sovyet Cumhuriyeti» ne dâhil sayılıyorlar. Tacikistan da Özbekistana tabi sayılıyor. Karakalpak vilâyeti, muhtariyetli Kazakistan içinde yine muhtariyetli

bir vilâyet sayıldığı gibi ■), Bukharanın şimalinde Kazakların oturduğu Taş Kuduk ve Ayu'Tiren bölgesiyle Nur Ata. sınırındaki Bayman laptı bölgesi de Kân-i Mikh mıntakası adıyla Özbekistana tabi bir muhtar kaymakamlık sayılıyor. Tamirdeki «Alay» kırgızlarıyla Orta 1 iyanşan- daki İşık Göl, Çarın havzası ' Kırgızlarmı, Sır Derya havzasındaki Ura Tepe Tacikleriyle. Hindistan'ın Çıtral sınırındaki Vakhan Taciklerini bir vilâyete tabi saymak, elbette yalnız bir gösterişten ibaret olup, hakikatte bunların hepsi Taşkenddeki Moskova Umumî Valiliğine tabidirler. Kırgızlarla meskûn olan Çin sınırlarını güya «merkezî Rusyaum daha sıkı, ciddi yardımına muhtaç bir ülke» sıfatıyla bir vilâyet yaparak vasıtasız olarak Moskovaya tabi tutmakta bilhassa sevkülceyş maksatları takip edilmektedir. Vilâyetlere cumhuriyet adları verilmek, ayrı mmtakaları da boylara göre taksim edilmekle beraber, bolşevik taksimatı çar devrine göre daha, ziyade merkezileştirici olmuş, evvelki hanlık, beğlik, vilâyet, tümen (rusça: uyezd) gibi taksimat ve yerli hâkimlerin kendi başlarına idareleri gibi cihetler tamamiyle ortadan kaldırılarak bütün ülke rusça «gubernia», «uyezd», «kanton» (yahut «rayon» yani nahiyeye) lara taksim edilmiş ve evvelce ruslarm aiıcak vakit vakit ziyaret ettikleri nahiyeye (rayon) lere şimdi rus siyasi, İdari ve İktisadi memur ve murakipları ve askerî kıt'aları yerleştirilmiştir.

Yerli ahalinin Tcicik ve bir miktar «Bukhara Ya- hudileri» nden başkası hep türk milletine mensuptur.. Türklerin de en kalabalık olanları kazak ve Özbek boylarıdır. Kazakistanın yedi vilâyetinde müslüman ahalinin hemen hepsi Kazak 1 ürkleridir. Çar zamanındaki istatistik malûmata göre, Kazaklar 1911 yılında dört sahra vilâyetinde 2.681.464, Türkistan Umumî Vâililiğine tabi vilâyetlerde 2.000:000, Astarkhana tabi Bökey Ordada 240.000 kişi idiler ve Altaym cenup yamaçlarındaki bazı oymaklarıyla 5.000.000 a varıyorlardı.

Kazaklardan sonra en kalabalık olan «Özbek» lerdir, ki bunlar 1897 nüfus sayımında beş vilâyette 726.072, hanlıklarla beraber 2.062.072 kişi idiler. Machatschek'e göre' 1911 yılında özbekler 1.832.000, şartlar 2.346.000 (hepsi 4.178.000) gösterildiği hâlde, 1922 hesabında ikisi birlikte 3.757.309 kişi olarak gösterilmiştir (bunlardan 957.569 kişi eski Bukhara Hanlığında, 3¹.800 kişi de eski Khij'va Hanlığı'ndadır).¹

*) [Bu malûmat 1926 yılına aittir. Ondan sonra yine değişmiş ve son yıllarda Kazakistaş. Kırgızistan, -ve Tacikistan da «müstakil cumhuriyet», olmuşlardır].

Özb eki erci en sonra «Kırgız» 1ar gelir, ki 1910 sayımında bütün Türkistan vilâyetlerinde 5 35.000 kişi olarak gösterildikleri halde, 1924 yılında (S e m e n o v e Y e m ç i n k o ' n u n hesabında) 614.551 kişi sayılmışlardır.

Bunlardan sonra gelen «Türkmen» 1er 1922 hesabında 625.007 nüfus gösterilmiştir (bunun 174.135 i eski Bukhara Hanlığında, 184.200 ü eski Khuyva Hanlığı'nda, kalanı Türkmenistan sabık «Za- kaspi» vilâyetindedir).

Türkmenlerden sonra «Karakalpak» lar gelir, bunlar 1922 yılı Hesabında 7 7.825 kişi olarak gösterilmiştir.

Başka türklere Ferganede «Kaşgarlık» (Kaşgarlı) lar, Yedisuda «Tarañçı» lar, muhtelif yerlerde dağılık halde «Kazan Türkleri» ve Aral Gölü cenubunda Karakalpak heyetine dahil olan «Başkurt» (İstek) lar vardır. v

Menşeye bakımından türk olmıyan milletlerden «Tacik» ler 1914- 19 18 savaşından önceki hesaplarda 750.000 kişi sayılıyordu, ve bundan 400.000 kadarı da Bukhara Hanlığında gösteriliyordu. Şimdi Rus- lar, eski Bukhara Hanlığı'nın doğu bölümündeki bazı Türk unsurlarını da Tacik sayarak, sayılarını 602.632 ye ve bütün Türkistanda 1.240.286 e çıkarıyorlar. Taciklerden başka Bukhara ve Semerkand taraflarında İranlı muhacirler (12.964), Çinden gelen «Döngen» muhacirleri (14.130), biraz «Kalmuk» (2000), Türkistanın yerli «Yahudi» leri ve pek az sayıda «Hindli» ve «Çingene» ler Türkistanın milli azlıklarını teşkil ediyorlar.

Zerefşan havzasında asırlardanberi yasayıp dillerini kaybederek bugün Özbekçe konuşan ve kendilerini Özbeklerden bir uruk sayan «Arap» lan da Ruslar şimdi ayrı bir millet sayarak, sayılarını 72.000 kişi gösteriyorlar. Bunların Bukhara civarında tacikleşmiş olanları da ayrılırsa sayıları elbette artabilir.

• ■ -

Türkistanın Türk ve gayrtürk yerli ahalisi ve boylarının etnik sekli, bunların birbiriyle münasebeti hakkında bu ülkeye ait «kılavuz» kitaplarında çok defa pek garip ve yanlış fikirler ileri sürülüyor. Bu bakımdan yerli ahalinin kavmiyeti hakkında burada biraz geniş malûmat vermek gerekiyor.

Türkistan Türkü

Türkistan Türkleri etnoloji ve tarih bakımından üç gurup teşkil ederler:

İ) «Kıpçak Grubu»; bunlar Kazak, Uruğlu Özbek, Mangıt-Nogay, Başkurt ve Kazan Türk (Tatar) lerinden ibarettir. 2) «Tüvk-Çiğil Grubu»; buna şehir ve kasabalarda yaşayan Kenttürkleri, Tarañçılav Kaşgarlılar ve Kırgızlar dahildir. 3) «Türkmen-Oğuz Grubu». Bunlardan 1. ve 2. grupları, Önasya 7 ürkleri ile birlikte «Güney-Bat» Türkleri» zümresine dahil olan Türkmen-Oğuzlara, Yakutların, Sayan ve Altay Türklerinin teşkil ettiği «Kuzey-Doğu Türkleri» ne mukabil «Ortatürkler» ismi altında birleştirilmektedir.

Bunlar arasında en mühimi olan «Türk-Çiğil» gurupu, Kırgızlar müstesna olmak üzere, medenidir. Kıpçak gurupunun büyük kalabalığı ise daha yarı göçebe hayat sürmekte olan uruk ve oymak hayatını daha unutmamıştır. ; «Mangıt-Nogay» lar Astarkhan, Şimali Kafkasya, Kırım, Ronrçanya (Köstence civarı) ve Türkiyede (Eskişehir, Ankara ve Adana civarında) «Nogay», Türkistanda, bilhassa Bukhara ve Khuyva- da «Mangıt» adlarıyla tandır.

Kıpçak Gurupunun Kazak' Uruğlu öibek> Noğay ve Başkurtların

Müşterek Unsurları ekse"y@/* her yerde hemen aynı uruklardan te- şekköl etmiştir ki şunlardır: Kıpçak, Kanglı, Kırgız, Katay (Khitay). Nayman, Min, Kir ey (Kirayıt), Argın, Tabın, Barın (Bahrin), Mangıt, Gagalbaylı, Alçın, Salcıyut, Calayır, Konrat. Bunlardan bilhassa Kıpçak, Kanglı, Nayman, Konrat, Argın, Kirey (Kirayıt) ve Uyşun urukları Kazak, Özbek, Nogay heyetlerinde tamamen hâkim bir ekseriyet teşkil ederler. Çokluk teşkil eden bu uruklarla beraber Kazak, Özbek, Nogay ve Başkurtların her birine ayrı hususiyet veren unsurlar da vardır. Kazaklarda «Aday», «Kerderi», «Elim- olı»; özbeklerde «Arlat», «Saray», «Katagan», «Kineges», «Yâbı» (eski «Yabgi – Yabaqu»); Nogaylarda «As» ve «Şirin»; Başkurtlarda kadim «Başkurt» larm esas kütlelerini teşkil etmiş oldukları muhtemel olan «Geyne», «Bürçen» ve «Yurmatı» urukları gibi. Fakat bu hususi unsurlar müşterek unsurlara göre azlıktırlar. Bu müşterek unsurlardan Kirey, Nayman, Argın, Barın, Mangıt, Salcıyut, Calayır, Konrat urukları, moğollar çağında Moğolistan ve Cungaryadan gelmişlerdir. Çin- giz fütuhatından önce Ortaasyada hâkim olan m.öğöl boyu «Karakhitay» ların döküntülerinden ibaret olan «Katay» (Kitay, Khitay)lar ise, daha 12 nci asırda Karakhıtay ordusunun batıdaki öncüleri olarak Kıp- çaklarla bidesmişlerdir^, ki moğollar çağındaki yeni uruk birlikleri te- 13 şekköl ettiği zaman, bunlara artık Kıpçakların bir parçası diye bakılmıştır. Yine o zaman Kitaylarla birlikte Uzakdoğudan «Kıpçak Bozkırı» na gelmiş olan urukların biri de müellifin mensup olduğu «Kay» (bizimki «Soklı Kay» yani «püskül damgalı kay») uruğudur. Kay'lar 12 nci. asır ortalarında Karakhıtay ordusuna dahildiler. Fakat bu müşterek unsurların esas ve temeli de eskiden burada yaşamış olan Kıpçak

---

13 Kazaklarda' atasözü: >Qıpçaqnın savrısı (asili) Qatay, Argınnm savı*ıs4 Altay».

ve Kanglılardır. DaHa doğrusu eski Kimâk, Yemek, Kıpçak, Kanglı unsuru Moğollar çağında kendisine doğudan gelip eklenen boy ve urukları temsil etmiş ve «Çoçu Ulusu» nu teşkil eden arazide yaşıyan bütün diğer kavimleri de yutmuştur. Moğol hükümeti kendilerini dağıttığı zaman Kıpçak-Kanglılar eskiden Kıpçak Bozkırında yaşıyan ka- vimlerle, meselâ Orta Edildeki Bulgarlarla, Aşağı Edil ve Kırımındaki «Tat» («Khazar» lar, türkleşmiş «As» ve diğer kavimler) lar la birleşmişler ve yahut fatih kavmin uruklarına dehalet edivermişlerdir*. Bunlardan meselâ Orta Edil havzasındaki Bulgarlar, Aşağı* Edildeki «As» ve Kırımındaki «Tat» gibi medenî kavimlere iltihak edenler onlara kendi dillerini vermekle beraber, kıpçaklıklarını kaybetmişler, göçebe fatih kavmin uruklarına ve yahut meselâ Karakalpak, Başkurt gibi daha önce Kıpçak boyu sayılan boyların içerisine girenler ise onları büyüterek her yerde kıpçak lehçesinin yayılmasına sebebiyet verdikleri gibi, bütün bu muhtelif göçebe kavimlerin isimleri altında kendi kıpçaklık ananelerini tamamen muhafaza etmişlerdir. Kıpçakların «Karakalpak» (arap kaynaklarındaki «Qaia Börkli»; rus kaynaklarındaki «Çerkiye Klobukhi») adı altında yaşıyanları' pek dağınık olduğundan, sayılarını tâyin miimküri olmuyor. Bugün bunlar KKorezm ve Mâverâünnehirde

124.0 kişi olarak gösteriliyorlar. Başkurt heyetindeki Kıpçaklar pek kalabalık sayılmıştır. Ebûlgazi Bahadır Han, kendi zamanındaki Baş- kurt-İstek çokluğunun Kıpçak boyundan teşekkül etmiş olduğun^ kaydetmiştir^)- Hakikaten bugün Başkurtlarda Kıpçak-Kanglı zümreleri Cenubî Başkurdistanm hemen hemen yarısından fazlasını işgal ediyorlar («Kıpçak» 13 ulus^{14 15}) yani nahiyeye, «Kaüglı» (Üsergen) 12 ulus, Kıpçakla daima beraber görülen «Katay» lar 5 ulus). Kazak ve Özbeklerde yine öyledir. Bunlar Turgay vilâyetinde «Orta Yüz» Kazak heyetinde «Kıpçak» adıyla (70.000 kadar nüfus), Fergane ve Semerkand Vilâyetlerinin

---

14 «Çoçu Khan kelgiinde Qıpçaqı qırdı. qolıga tüşkenini ö'Ilirdi, qutulgân- lar İştekte bardı. İştেকnin köbreği bu vaqıtta oşal Qıpçaqnm nesimden turur» (Şecere-i Terâkime).

15Nahiyeye yahut kaza mânasında kullanılan «ulus» kelimesi, rusçada, eski bulgur şivesindeki -vulus* tan ahnarnk, «volost» diye söylenmektedir.

de (1917 yılı hesabına göre 42.114 nüfus) «Kıpçak» ve «Kangb» isimleriyle ay jı uruk olarak yaşıyorlar. Şimdiki Mangıt-Nogaylar zümresine dahil ICıpçaklar: Türkistandaki kadar değışle bile, yme epey nüfus teşkil ec,erler. Bu itibarla müsteşrik «Radloff» Özbek, kazak ve Mangıt-Nogay zümrelerini pek haklı olarak «Kıpçak gurupu» diye adlandırmıştır.

^ Tarbagatay Dağlarıyla Sır Derya havzasından ve Tatar, 'PÉ' Khorezmden Edil havzasına ve Kırıma kadar bü- 1 Z ~ tün «Deşt-i Kıpçak» göçebe ahalisi mogollar çağında islâmiyetin daha pek yayılmadığı zamanlarda «Toğmak» diye adlandırılmıştır. Khıyva Özbeklerinde (Ebiil- gazi) de «Toğma», Başkurtlarda «Tuvma», Nogaylarda (Cevdet Paşa Tarihine göre) «Tokmâ» kelimesi aslı, nesebi belli olmıyanîara, suç işlediği için esir olarak satılacaklara deniliyordu. Kıpçaklara ve Altın Orda Tatarlarına umumî bir ad olan bu kelimeye böyle kötü mâna verilmesi, islâmiyetin yayılmasından sonra olsa gerek. Coçı Ulusu ahalisinin bu adı kullandıkları malûm değildir. Her halde evvelce «Boğmak» denilen bu kavim, «Özbek Han» (1312-1340) dan sonra «Özbek» umumî adı ile adlandırılmıştır. «Özbek» yahut «Özbek Ulusları» tâbirleri, Barthold'un tâyinine göre, Ortaasyada kavim adı olmak itibarıyla «Çağatay» kelimesine karşı tutulmuş; Özbek Ulusunun bütün askerî halkı,, on beşinci asırda Altın OrdaTın yıkılmasına ve urukların da Özbek, Kazak ve Nogay Uluslarına ayrılışına kadar tek bir kavim sayılmıştır. Savaşta hepsinin kullandıkları «uran» (parola) bir olup «alaç» sözünden ibaretti. Özbeklerin menşei olan Coçı Ulusunda kullanılan bazı etnik tâbirler izah edilmek ister; Bugün Mâverâünnehirde ve Khorezmdede bulunan uruglu Özbekler, Coçı Ulusunda «tatar» umumî adı altında tanınmış olan hâkim unsurdan ibarettir. Fakat «tatar» tâbiri daha geniş bir surette kullanılıp, yalnız hâkim değil, belki mahkûm olan kavimlere de itlâk olunmuştur. Kıpçak tâbirinin de bir taraftan bu adı taşıyan boya ad olmak sıfatıyla dar, diğer taraftan bütün Kıpçak Bozkırı ahalisine ve o cümleden Özbeklere itlâk olunmak bakımından geniş mefhumları vardır. Öğrenebildiğimize göre Coçı Ulusunda «tatar» tâbiri, başlangıçta yalnız doğudan gelen türk ve moğol unsuruna yani hâkim, unsura, «kıpçak» tâbiri de Kıpçak Bozkırında onlara tabi olan göçebe kavimlere itlâk olunmuştur. «Toğmak» ise bunların 'hepsine birden umumî bir ad olmuştur. Özbek Handan sonra «Özbek» kelimesi de «Tatar» ve «Kıpçak» ların hepsine birden verilmiş bir ad olup, «Toğmak» tâbirinin yerini tutmuştur. Fakat Kıpçaklar ve doğudan gelen «Tatar» lar moğollair çağında memleketin eski me-

-er\i unsurlarıyla karışıp onlarla birlikte göçebelere karşı, diyelim ki, «Yataq Tatar» yahut «Yataq Kıpçak»^{s)} unsurunu teşkil etmeğe başlamışlardır. «Tatar» adı işte ozaman «Özbek» adından daha geniş bir mâna almış; «Özbek» adı ise sonradan Özbek, Nogay, Kazak ve Başkurt cemiyetlerine ayrılmış olduklarını gördüğümüz Tatar ve Kıpçak'ların göçebe aristokrasisine ad olmuştur. Bununla beraber «Tatar» kelimesi eski mânasını bilfiil kaybetmekle beraber, halk dilinde «Elin Tatarı», yani «Elin asilzadeleri» demek mânasında kullanılmakta devam etmiştir. Bununla beraber moğollar çağında ticaret Tatar (bilhassa Moğol ve Uygur) «ortak» şirketleri elinde bulunduğundan «tatar» tâbiri «tüccar» mânasında da kullanılmıştır. Özbek heyeti 1 4-1 5 inci asırlarda bu sem şeklinde, yani Coçı Ulusunun Tatar ve Kıpçak boyları halitasından ibaret göçebe hâkim askerî tabaka sıfatıyla teşekkül ettiğinde, memlekette bu tabakaya dahil olmıyan kavimler mukabil tabaka teşkil etmişlerdir ki şunlardır:

1 — Kıpçak Bozkırının eski medenî kavimleri olan, Astarkhan ve Saray tarafındaki «As» 1ar; Orta Edilde «Bulgar-Kazan» Türkleri, Burta?. Mokşı (İslâm ve moğol kaynaklarında «Möks»), Kırım taraflarında «Tat» 1ar ve eski Hazarların döküntüleri, Batı Sibiryada İstek ve Ibrı-Sıbir kavimleri.

2 — Medenî hayata geçmiş 'olan Kıpçak ve Başkurtlar, ki bunların Ural taraflarındakilerine divan ve deftere mukayyet olmaları itibarıyla «Tepter» (defter) denilmiştir.

3 — Şimdiki Kazak ve Başkurtların vaktiyle Kıpçak Bozkırının şimalinde Sibiryâ kavimleri («İstek»)lerle komşu olarak oturan ve siyasî hayattan uzak yaşıyan bazı urukları.

Coçı Ulusu Türklerinin içinde hâkim ve tabi olan urukları bugün bile ayırt etmek kabildir: Hâkim uruklar, tarihi kahramanlara ait destanları ve bozkır aristokrasisi ananelerini hatırlarlar. Onlara tabi olarak yaşıyan uruklar ise, yalpız şamanî mitolojisine ait destanları ve «çar- va»^{!)} ananelerini bilip siyasî ve tarihi destanları pek bilmezler. İlerde doğu Türklerinin asrı millî teşekkülleri hakkında söz söylerken, Caçı Ulusundaki etnoğrafi, İktisadî ve İçtimai tabakalar meselesine bir daha temas edeceğiz.

^{s)} «Yataq» yahut «cataq» oturan, meskûn yahut yarı meskûn, hareket kabiliyeti olmıyan, barışsever insanlar anlamında kullanılmıştır.

^{!)} «Çarva» farsça «çaharpa» dan alınmış ve dört ayaklı hayvan beslemek demektir.

Eski Kıpçak-Özbek-
lerin Ahlâkları,
Âdetleri ve Dilleri

On dört ve on beşinci asır arap muharrirleri (İbn Battûta, İbn Fadl aînah al-‘Umari ve İbn ‘Arab- şah) Kıpçak Bozkırındaki Özbek ve Kıpçakların

hayat, ahlâk ve seciyelerini güzel tarif etmişlerdir. İbn ‘Arabşâha göre, bu Özbek (Dest) Türkleri bütün Türkler arasında dilleri en fasih, zeki, erkek ve kadınları çok güzel, umumiyetle aristokrat olup yalana, dolana tenezzül etmeyen centilmenler sayılmışlardır^{16 17)}. Yedisüdan Kırırna kadar uzanan bozkırlarda yaşıyan bu öz- beklein dili, ozamandan kalan halk şiir parçalarında ve diğler âbidelerde görüldüğü gibi, hemen hemen bir olmuş; bugün yine Özbek, Kazak ve Mangıt-Nogayların dillerinde o müşterek Kıpçak hususiyetleri kısmen muhafaza olunmuştur¹⁸⁾. Hayat tarzları ve âdetleri de «Türk- Çigil» ve «Türkmen-Oğuz» guruplarına mukabil olarak birdir. Yazma tarihleri¹⁸⁾, halk edebiyatı, bilhassa Kıpçak Bozkır kâhraman destanları, Çingiz, Coçı ve oğulları, Edige, Toktamış, Nureddin, Cura Batır, Koblandı, manzum halk hikemiyatı, Cirençe Çeçen hengâmeleri ve başkaları her yerde birdir. Başkurt ve göçebe özbeklerin havaları, bugün Kırım ve Köstence Nogaylarında taganni edilir. Nögay destanları Kho- rezm Karakalpak ve Kazaklarında bazan harfbehârf söylenir. 1920 sonbaharında, Aral Gölü cenubunda vaki «Çımbay» kasabasında eski Edüğe Toktamış destanlarını mükemmel bilen Karakalpak halk sairî Nureddin’i bulmuştuk; 1925 senesi yazında Rumanyada Köstenceden geçtiğimizde aynı Edüğe-Toktamış destanlarını çok güzel bilen belki de son nogay halk şairi diye tanınan bir zatın, yine tesadüf eseri* olarak, Nureddin adında bulunduğunu öğrendik. Eski ve yeni Kıpçak Türkleri son derecede bir zaruret olmadıkça ekinciliğe geçmemiş, ekincilik hayatını kendi bozkır aristokratlık Tuhuna aykırı saymış, iktisadî büyük buhranlar geçirdiği zamanlarda bile medenî kavimlere kız ver-

¹⁶⁾

Vi-

<*\$*+*\$ iN/yig-it

ii) Bu dil hususiyetleri şunlardır: 1) Başka türkçelerdeki «ç* ler’ «ş* yahut -es» olur; 2) «1» ve «n» ile başlayan edatların, baş harfi açık yani sesli harfle ni- hayetlenen kelimelerle birleşmelerinde «1» ve «n» harfleri «d» olur; 3) kelime ortasındaki ve sonundaki «ghv ve «g* harfleri sesli harften sonra gelirse «v», «y» •olur; 4) «gh», «g» harfleri sesli harften önce gelirse sesli harfi uzatır; 5) açık «a» yerine imaleli «e» kullanılır.

12) *Tarikh-i Dost Sultan*, Baba Alinin *Tarikh-i Kttay’ı*, Ebûlgazi Bahadır Hanın *Şecere-i Türk’ü*, ‘Ali Calayırın, *Câmiiittevârih’i*.

memiş, onlara kara hizmet¹³⁾ etmemiş, kendisini asker ve efendi bilmiştir. Bu hususta Nogaylar pek fazla mübalâğa göstermişler ve o yüzden bilhassa Kalmuk ve Rus istilâları çağında on binlerce ve yüz binlerle kırılmışlardır. Bunların nazarında Çingiz, Toktamış, Edüğe, Er Targın, Uruk Mamay, Adil Sultan gibi tarihi ve destanı kahramanlar bozkır aristokrasisi ruhunun idealleridir. Bugünkü Özbek, Kazak, Mangıt-Nogay ve Başkurt halk edebiyatındaki müşterek destanlarda görülen eski Coçı Ulusu Özbeğinin ahlâk ve seciyeleri karakterindeki şu noktalar göze çarpar: Himmet yüceliği, namus ve ırz için ölmek, ideal hayatın ancak cemiyet ve devlet hayatı olduğunu düşünmek, güçlülere kolaylıkla katlanmak, hayatın güçlülüklerine insana tekâmül yollarını açan dakikalar nazarıyla bakmak, uzak ve güç seferlere istek ve kıvançla katlanmak, kadınların da ancak bu gibi erkekleri sevmeleri, asil kadınların, anaların el içindeki, yüksek mevki... İşte bunlar hep eski Ta-, tar ve Kıpçak aristokrat zümresinin yani Özbeğın halk edebiyatında söylenen, şeylerdir. Umumiyetle eski Türklerin iyi ve kötü âdet ve huyları eski Özbek-Kıpçaklarda daha açık olarak görülmüştür. Soğukkanlılık, telâşi ve şaşkınlığı sevmemek, itidal, cesaret, âmirliği sevmek^ arap şiirlerinde anlatıldığı gibi savaşta fazla merhametsizlik, barış zamanlarında ziyadesiyle sakin olmak, esirleri öldürmemek fakat satmak, saflık ve doğruluk, düşmanların istifade edeceği derecede fazla samimiyet, şahıslar ve uruklar arasındaki ufak dâvaları büyütme ve bunu yıllar, hattâ nesiller boyu uzatmak, İktisadî müşkülât görüldüğünde çoluk çocuğunu satmak yahut başkalarının çocuğunu çalarak satmak derecesine varan fazla maddilik... İşte bunlar, Özbek ve Kıpçakların daha 14 üncü asırda Özbek Han zamanında Altın Ordaya gelen arap seyyahı İbn Battütadan başlayarak, bütün seyyahların kaydettikleri hususiyetlerdir¹⁹⁾.

«Özbek» Cemiyetinin
Özbek, Kazak ve
Mangıt-Nogay- lara
Bölünmesi

olup Mâverâünnehir

ekseriya bilfiil Altın Ordaya tâbi olmuştu. Kho- rezm ülkesi Sır Deryanın Ötrar'dan başlayıp aşağı kısmı, Moğol memleketinin taksimatına göre Coçı Ulusu'na ait oldu. Burası Coçı Ulusu

Özbeklerin «Özbek», «Kazak» ve «Mangıt-No- gay» guruplarına ayrılması artık Edil havzasında değil, Sır Derya havzasında yaşadıkları zaman vaki olmuştur. Coçı oğulları «Batu» ve «Berke» Hanlar zamanında Çağatay Ulusu *na da nüfuzları

^{19) *} «Kara hizmet» köy işleri, ırgathık demektir.

¹⁾ Buna ait kayıtlar İbn al-Faqîh, İdrisi, İbn Fadl allah al-'Umari, Bed- reddin al-Ayni ve İngiliz Yevkenson'un eserlerinde vardır.

E-skerî teşkilâtında «Sol Kol» kabilelerini, İdarî taksimatta ise «Gök Orda» yı teşkil ediyordu. 1[^] 358-1361 yıllarında merkezî Altın Orda (diğer tâbirle Ak Orda) işleri karışınca, o zaman bu ordanın bütün askerlerine kumanda eden «Kıyat» beğleri «Sağ Kol» kabilelerini Kırıma, «Sol Kol» kabilelerini ise Sır Deryaya getirdiler. Ozaman Batu Teslî münkariz olduğundan, yasaya, veraset kanununa göre, yüksek hâkimiyet Coçı'nın beşinci oğlu olan Şıban^{1->}) Hanın oğullarına geçiyordu. Birçok Özbek urukları şimdiki Turgay vilâyetinde, «Ak Göl» civarında Şıban şehzadelerinden Hızır Hanı banlandılar. Nayman, Karlık, Uygur, Koirat, Böyrek gibi uruklar buna taraftardı. Fakat bu Şıban şehzadesinin hâkimiyeti «Sol Kol» boylarının bir takımına ve Batı Sı- biryada Tobul havzasında bulunan «Tura» kalelerine münhasır kaldı. Sol Kolun Sır Derya havzasında bulunan urukları ise Coçı Hanın o güne kadar hükümet işlerine pek karışmayan «Tokay Temür» adlı oğlu neslinden Sü Baş oğlu «Kara Nogay Khan» ı harıldılar. Buradaki «Sol» urukları, «Yedi San» denilen Şirin, Barın Kıpçak, Argun, Alçın, Katay, Mafıgıt, Kürlevüt'lerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bu Sol hanlarının dayandıkları şehirler Yenikent, Cend, Barçmlıg Kent, Sabran, Otrar ve merkez olarak da Sığınak idi. Bu uruklardan bazıları galiba ozaman bile Mâverâünnehir işlerine karışmağa başlamıştı. Femürün askeri içinde Kıpçak ve Naymanlar mühim rol oynamışlardır. Temürün oğulları zamanında (1427) Özbekler Tokay Temür neslinden «Barak Khan» in' idaresinde Sır Deryada pek kuvvetlendiler. 1429 da Barak öldürülünce Sır Derya havzasını da Şıban Oğulları işgal ettiler. Bununla Coçı Ulusunun asıl merkezî ordası (Ak Orda) Mâverâünnehrin ya- nıbasma gelmiş oldu. O sıralarda Tokay Temür oğullarına taraftarlık eden boylardan Mangıtlar, «Altın Ordanın Temür Beği» demek olan reisleri «Ediğe Beğ» in idaresinde büyük nüfuz sahibi oldular. Bunlara diğer uruklar da iltihak etti; ve hepsi birden hâkim uruğa nisbetle bir taraftan «Mangıt» adıyla ve diğer taraftan da (galiba vaktiyle Kara Nogay Hanı hanlanmaları itibarıyla)^{1->}) «Nogay» adıyla mâruf oldu-

^{3r>}) Bu kelimeyi arap kabilesi ismi olan «şey'ban» şeklinde okumak yanlıştır; «şıban» kıraeti bu hanların uygur harfleriyle yazılan şecerelerinden ve bazı yazmalarda bu ismin şeklinde, yazılmış olmasından anlaşılmalıdır.

^{k)} «Nogay» adı, ihtimal bu kabileleri idare eden «Mangıt» aşireti emirlerinin, Edüğe Beğ'in ecdadı vaktiyle On Kol uruklarını idare etmiş ve Bizans sınırlarında yaşamış olan şehzade «Nogay» (yahut «Nokay», öl. 1299) a tabi olmuş olduklarından neşet etmiş, olabilir; fakat buna dair bir kayda tesadüf olunamadı. Behemehal «Nogay» adı, hu isrni taşıyan kabilelerin batı ve şimalinde yaşayan

lar. Biz de bu eserimizde bunların her iki adını birleştirerek «Mangıt-Nogay» diye adlandırdık. 16 ncı asrın başında «Şıban-Özbek» Kanları ve onlara tâbi uruklar Mâverâünnehir ve KKorezme gidip yerleşiyorlar. Ozaman şimdiki Kazakistanın batı bölümleri, keza Başkurt ve Tura ülkeleri tamamıyla Mangıt-Nogaylara tâbi oluyor..İşte böylelikle Özbek camiasına karşı kuvvetli bir Mangıt-Nogay câmiası husule geliyor.

Yukarıda zikri geçen Barak Hanın oğulları Kirey ve Canibek sultanlar, başlangıçta Şıban Oğullarının meşhur hanı Ebulkhayır Hana tâbi idiler;* M66 yılında onlar bu handan ayrılıp «kazak» oldular ve doğularındaki Çağatay Oğullarına (Kaşgar ve Yedisu taraflarında hükümet süren hanlara) sığınıp, onlardan bazı urukları kendilerine tebaa edindiler ve onların yardımıyla ,Şıban Oğulları elinde kalan ve önce kendilerine tâbi bulunan kabileleri geri aldılar. Böylelikle «Şıban Oz- beki» nin yanışında bir de «Kazak Özbeki» camiası meydana geldi. Özbek topluluğu, on beşinci asrın son yarısında tamamıyla üç kuvvetli gruba bölünmüş bulunuyor. Önceleri Gök Orda hanlarına ve Tokay Temiir Oğullarına ait olan yerler Şıban Oğullarına, Şıban Oğullarının mülkleri de Nogay mirzalarına geçiyor. Kazaklar ise bu ikisinin ve Çağatay hanlarının ortasında hak dâva ediyorlar. 16 ncı asrın ortalarında «Mangıt-Nogay» emirleri bugünkü Kazakistanın merkezî kısımlarını teşkil eden «Arka» da «Ulu Tav» da iken buradan başlayıp Edilin garbine, hattâ Azak kıyılarına kadar uzanan ellerin işlerine karıştılar ve yavaş yavaş garbe kaydılar. O güne kadar niza* mevzuu olan aşığı Sır Derya havzası ve Arka tarafları boşaldı. Neticede buraları, o güne kadar Talaş ve Çu taraflarında yaşayan Kazak hanlarının idaresine girdi. On yedinci asrın ikinci yarısında «Nogay» ve nihayet on sekizinci asrın ilk yarısında «Kalmuk» işleri karışınca, Kazak hanları Yayık nehrinin şarkındaki bütün bozkırlara mâlik oldular, Nogaylar da Kırım ve Şimalî Kafkasya taraflarına doğru çekildiler.

Kazak Hanları, Şıban Özbeklerinden ayrıldıktan sonra da, komşuları Kazakları «Kazak Özbekleri» diye adlandırır oldular. Haydar Mirza Doğlatın tarihinde Kazak Hanları, hep böyle adlandırılmıştır²⁰⁾.

---

uruklar tarafından verilmiştir. Mangıt mirzaları rus çarına yazdıkları yazılarda kendilerine «Nogay hükümdarı» tesmiye etmişler. Şark ve cenuplarında, Mâverâünnehir ve Khorezme yaşayan kabileler ise, bunları ancak «Mangıt» tesmiye etmişlerdir.

²⁰⁾ *The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat*, edited by N. El i a s and E. Denison Ross, London, 1898. p. 120 *, 119, 122, 272-274.

Kazaklar

«KAZAK» Kelimesi
ve
«KAZAK» Mefhumu

«Kazak» adı ilkin ancak sultanlara mahsus idi. Sonra onlara tâbi kabilelere ve tüzüme istedikleri devlete de itlâk olundu. O vakte kadar «Kazak» kelimesi, devlete değil, kabileler heyetine bile ad

olduğu görülmemiştir. «Kazak» adı, ekseriya siyasi bir maksatla, bir isyan neticesinde ailesiz (boydak) halde ve bazan da aile ile birlikte cemiyetten uzaklaşarak dağ ve saharalara çekilen ve fırsattan istifade ederek hükümet işlerini ele alana kadar el ve kabilenin himayesinden dışarıda dolaşan sergüzeştçilere; Türk kavimlerinde ergenlik çağıma eriştiğinde erkek çocukları hayata alıştırmak için sahraya çıkarmak gibi âdetlere göre ve yahut alelade eşkıyalık maksadıyla elinden ayrılanlara itlâk olunmuştur. Türklerin tesiriyle bu gibi âdet, yani oğullarına silâh vererek dışarı çıkarmak âdeti, Ruslarda da olduğu gibi, İslam menbalarında kaydedilmiş ve hâlâ olduğu gibi, eskiden de bunlar türkçe «Kazak» adıyla tesmiye edilmişlerdir. Kazaklık eden siyasi bir zat, bir şehir veya ülke fethederek yerleştikten ve yahut diğer bir siyasi şahsiyete iltihak ederek kendisini kanunlaştırdıktan sonra kazaklıktan çıkmış olur. Ve ozaman kendi «Kazaklık» mâzisini, gençlik, gayret ve zahmetlere tahammül günleri olarak tahattur eder (Temür ve evlâdından Ebu Sait Mirza, Hüseyin Baykara, Babur Mirza, Özbekler-den Şaybak Han ve rüfekası gibi). İnsan elbette ömründe ancak birkaç yıl kazak olur. Bu mâna ile «Kazaklık» mefhumu, devlet mefhumuna mugayirdir. 15 inci asır sonunda kazaklığa çıkan Canibek ve Giray sultanların evlâdı bilhassa Kasım Han ve oğlu Halt Nazar Han kendi devletlerine tam mânasiyle devlet olamıyan bir teşekkül diye böyle bakmışlardır.

Kazak sultanları, 16 ncı asrın sonunda (1599) doğuşimalde Kalmukların sıkıştırmasıyla «Çu» muntakasını bırakarak Taşkente ve civarındaki kalelere sığındılar. 1723 yılında tekrar bir Kalmuk bozgunluğu vaki oluncuya kadar oralarda temelli yerleşip sahra kabilelerini ziraate alıştırmaya çalıştılar. Bu münasebetle «Tuğ bağlayıp» yani resmî devlet bayrağı ilân edip bir nevi idare aparatı vücade getirip, «Yüz» ve «Bin» lere taksimle asker teşkil ederek «devlet tüzüme» teşebbüslerinde bulundular. Han ve sultanların orda (karargâh)lan da, «Uıuvüz», «Ortayüz», «Kiçiyüz» diye üçe taksim edilmişti. Özbeklerde hükümdar, veliaht, ikinci veliaht mukabilinde «Han», «Kalgay»; Nogaylarda ise «Bek», «Nuradin», «Keykubad» adları kullanılıyordu. Kazaklarda han ordalarını «Uıuyüz», «Ortayüz» Ve «Kiçiyüz» (yahut «Uluğorda»,

«Ortaorda» ve «Kiçikorda») diye tefrik etmek de bu devlet aparatı vücuda getirmek tecrübeleri zamanından kalma bir şey olduğu zanno-, lunuyor. Lâkin Kalmukların ve nihayet Rusların (Sibiryadan) tazyiki, bunlara, umum sahra kabileleri tarafından itiraf edilmiş temelli bir hükümet teşkil edip yaşamıya yol vermedi. Sahranın doğuşimal kısmında kendilerine tâbi olarak «Kazak» adını alan kabileler, Özbek ve Nogay heyetlerini teşkil eden aristokrat kabileler mukabili olarak bu camiaların « hayvan besleyici, çadır ehli » (khayme nişin) zümrelerini teşkil etmişlerdir. Kazakların devlet teşkilâtının zayıflığında elbette bunun da tesiri vardı.

Mangıt-Nogay He-
sabına Kazaklığın
Büyümesi

Sahranın Özbeklerden sonra Nogay kabileleri ta-
rafından işgal edilen kısmı da 18 inci asırda Kazak
hanlarına tâbi oldu.' 16 ncı asırda (Saydak ve Yusuf
Mirzalar zamanında) burada Mangıt- Nogaylar, yalnız

Edil doğusunda iki milyon kadar sayılıyorlardı. İleride tarih kısmında da anlatacağımız üzere,, doğuda Temürîler devle-
tiniri teşekkülü ve batıda
İstanbulun alınmasıyla Kırımın Anadoluya ilhakı, Edil sahasındaki kabileleri
«Bukhara» (Mâverâünnehir) ile «Rûm» (Türkiye) dan ikisinin birini seçmiye
mecbur edince, aşağı Edil ve Yayık'ta kabileleri alıkoymak ve kuvvetli hükümet
tüzüme imkân haricinde kalmıştı. Ozaman buraya Rus girip ve 1558 yılı
kıtlığında hayvan (tuvar)larından mahrum kalan kabilelerin rus ekmeğiyle ge-
çinmek mecburiyetinde kalması, Nogaylar içinde «Alçı İsmail» gibi rus taraftarı
adamları iş başına getirdi; kabileler de dağıldı. Kalmukların mütemadiyen
taarruzları, nihayet 1643 te Edil ve Yayık arasında yerleşmesi, Nogayların
mühim bir kısmını, siyâsî ve aristokrat zümrelerinin ekseriyeti başta olduğu
halde, Kırım ve oradan da Kafkasya ve Rumeli taraflarına attı. Fakat o iki
milyon Nogayın kahir ekseriyeti Edilin doğusunda kalmakta devam ettiler;
bunların da bir kısmı Kho- rezm ve Sır Derya sınırlarına gittiler. Bu münasebetle
Bukharadaki As- tarkhanî hanlardan Abdülaziz (1645-1680) ve Süphan Kulı
(1680- 1702) Hanların zamanında, Deşt-i Kıpçak'tan Mâverâünnehre yeni ka-
bileler gelmiş ve Sır Derya havzasında Kazak hanları kuvvetlenmiştir. Elyevm
Turgay ve Ural vilâyetlerinde yaşayan «Kazak» kabileleri evvelce «Nogay»
heyetine dahil olan kabilelerden ibarettir. 16 ncı asrın

ikinci yarısında ve 17 nci asırda Edil havzasının türk kabileleri tarafından
tahliye edilmesi o kadar ciddi idi, ki Kalmukların bir kısmının Edilin garbına
ve diğer bir kısmının da Cungaryaya- muhaceretinden sonı- ra, Edil-Yayık arası
19 uncu asır başına kadar büsbütün boş kaldı. 1801 yılında Kiçiyüz Kazak
Jkam Bükey'in idaresi altında buraya gelip yer-

Üçsen «Kazak» kabileleri, evvelce yine buradan doğuya çekilmiş olan «Nogay» kabilelerinden ibaretti.

18 inci, asrjn_ üçüncü çeyreğinde Kazak hanları «Edil» ve «Yayık» tan Cungaryaya kadar lizanan bozkırlara mâlik olup, batıda rus (Pet- resburg) ve doğuda çin (Pekin) hükümetlerinden fermanlar alıyorlar ve o fermanları da, mezkûr hükümetlerin Kazak sultanlarına olan mahsus iltifatları olarak telâkki ediyorlardı. Bu kadar geniş bozkırları işgal • ederek birbirinden uzak yaşayan kabileler, dil ve âdetleri itibariyle yek- diğ erinden uzaklaşmadılar. Bilâkis her zaman ve bilhassa Ralmuk zamanında ve ondan sonra hanların mücadeleleri: zamanında yekdiğ e- riyle pek ziyade karışmak, muntakadan muntakaya sürüklenmek, batıdakiler doğuya, doğudakiler batıya geçmek suretiyle, kalmuk mücadelesinde olduğu gibi, bütün sahraya müşterek kahramanların zuhuru ve o zamanlardaki büyük içtimalarda (hanlar ve beğlerin düğün ve «aş» yani «yoğ» merasimleri gibi) bütün «Kazak» kabilelerinden mümessiller ve halk şairleri toplanıp müşaereler tertip edilmesi, burada söylenen hitabeler şiirlerin şairin ibare ve üslûbiyle bütün kabilelere dağılması neticesinde âdât ve ananeler birliğini^ümmî oldukları halde, konuşma lehçesinin birliğini muhafaza ettiler. Bugün Cungaryadan ta Edil havzasına kadar tekmiil Kazakların lehçesi tamamen birdir'. Fakat uzun zamanlar umumî hanlara tâbi olmadan ve büyük siyasî hâdiselere ka- rışmayıp,. beynelmîlel siyasî hayattan uzak kalıp aşiret entrikaları ve buna ilâveten «Kazaklık» ruhiyle yaşamış olmaları, bu Türklere tesirsiz kalmamıştır. Ekseriya siyasî ve fikrî hayatta da eski «Kazaklık» hâlâ bir fazilet addediliyor. Komşu medenî Türklerden fazla çekinmek vardır. Elbette bu, kazaklığın kusuru ve menfi tarafıdır ; bununla beraber Kazaklar, eski bir medeniyetin kuvvetli tesirinde olmadıklarından, yeni asrî medeniyeti, asrî ilim metodunu ve fikir sistemlerini, komşu medenî Türk kabilelerine nisbeten daha çabuk kavrayıp benimseyebiliyorlar.

Kazak kabileleri ve bölümleri şunlardır:

«ULUYÜZ» on bir kabile (uruğ) dan ibarettir²¹⁾. Duvlat (oymakları:

Buptay, Cımir, Sıyqım, Canıs), Adban, Suvan, Çapraştı, Esti, Oçaktı, San Uysun, Calayır, Qanlı, Çançıklı, Sirgeli.- «Uluyüz» eski hesaplara göre 460.000 nüfustur. Yedisu ve Sır Derya vilâyetlerinde yaşıyorlar.

«ORTAYÜZ,> beş kabile (uruğ) dan ibarettir: Girey, Nayman, Argın,

Qıpçaq, Qonrat. «Girey» iki oymaktan ibarettir: «Uvak Girey» (Arışları: Cantıqay, Cadık, Çıruçı, İteli, Qaraqas, Mülğü, Çobar-Aygır, Merket, İt-İngen, Cas-Taban,

---

/ ¹⁸⁾ Kabile taksimatını gösterirken bu ıstılah ve alâmetler kullanılmıştır: «uruk» un taksimatı «oymak» (); oymağın taksimatı «arış» (); arısın taksimatı «soy» []; soyun taksimatı «tire» (); tirenin taksimatı «ara» [].

Sarbas, Çı-Moyun); «Qara Girey» (arışları: Morun [soyları: Bayıs (tireleri: Morun, Sıban, Qurdçay, Turna), Baysıyıq (tireleri: Semiz Nayman, Bulatçı, Toqpaq)], Bay-Ciket [soyları: Cumuq, Tugas]). Gireyler Kara İrtiş, İrtiş, Obagan, Kısma İşim ve Oy nehirleri havzalarında yaşıyorlar. «Nayman» kabilesi on iki oymaktan ibarettir: Aqbora, Bulatçı, Ters Tamgalı, Törtovul, Kökcarlı, Ergenektı, Semiz Baganalı, Sadır, Matay, Sarı Cumart, Qazay, Baltalı. Naymanlar: Ulutav, Balkaş ve Tarbagatay taraflarında yaşıyorlardı. Eski hesaplara göre 530.000 kadar nüfustur. Bunlardan Baganalı üç arıştan ibarettir: Toqbulat [soyları: Cırıq, İbiske, Qızıl Taz, Qara Bala, Sarı Sargaldaq], Şustan- [soyları: Boydalı, Bes Bala], Aq Taz [soyları: Teney, Balıkçı, Qarmaqçı, Seyid (tireleri: Bay Emet, Çurtay [araları: Atalıq, Mamay, Babas, Bulatçı Nayman], Cumuq, Çalman, Badana). «Argın» kabilesi üç büyük oymağa ayrılır: Mumm (arışları: Bigendik, Çigendik [soyları: Atıgay, Bağıs, Qancagalı, Tobuqtı, Qaravul, Sarı, Çaççaq (tireleri: Tuman, Amancul, Küçey, Baqay, Cüzey, Aq Nazar, Tenet, Qarabaş, Qalqaman, Bay Emet, Qoçqar), Cetim], Madyar, TÖlek), Quvandıq (arışları: Altay, Qarpiq, Temeş, Ağıs, Qalqaman, Aydabul), Söyündük (arışları: Qurucas, Quzgan, Qusqal, Töki); bir de müstakil «Qara Kisek» arısı [soyları: Törtovul, Taraqtı]. Argın eski hesaplara göre 89.000 nüfustur. İrtiş, İşim, Tobıl havzalarında yaşıyorlar. «Qonrak» kabilesi iki büyük oymağa ayrılır: Köktin Oğlu, Kütençi (arışları: Cetimier, Maiğıtay, Qara Köse, Quyuşqansız, Teney, Toqbulat, Bay- lar-Cancar, Buşman). Qofiratlar Sır Derya havzasında bulunuyorlar. «Qıpçaq» dört büyük oymaktan ibarettir: Kök Mürün, Küldeneni,

Buçay, Qara Balıq. Kıpçaklarda da müteaddit arış, soy ve tireler bulunur. Bunlar başlıca «Oy», «Tobıl» ve «Turgay» havzalarında yaşamaktadırlar.

«KİÇİ YÜZ» üç kabiledir: Alimoğlu (kazak söyleyişince «Eli-molu»), Bayoğlu (kazak söyleyişince «Bayolı»), Yedi Uruğ (kazak söyleyişince «Ceti-rü»), «Alimoğlu» nun arışları: Qarasaqal [soyları: Çunqara (tireleri: Qanılda, Kütkülec, Şekerbay, Batan. Car Boldı), Sarıbas (tireleri: Baqtı-Berdi, Bavbek, Nazım), Busurman (tireleri: Nogay, Gasıkür, Cekey), Törtqara (tireleri: Turum [araları: Çavdar». Avıqman, Qaçan, Toguz Seksen], Tıçqman [araları: Şaqal, Can-Keldi, Şekerbay, Kütkülec, Khan Geldi], Qasım [araları: Ayıt, Seksek, Madı, Baqcan], Appaq [araları: Qara-Kese, Aq-Bes, Batan]]], Qara-Kisek,,

Kite, Tört-Qar*a, Çümekey, Çekli, Qara-Kisek, Qazan-Taban, İstek, Bayıs, Esen Geldi, Cakcv. «*Bayoğlu*» nun arışları: Aday [soyları: Ba- lıçqı, Aqman, Tübüş (tireleri: Zarubay, Çunqay, Bavbek, Tabunay, Çikern, Bebkey), Mugal (tireleri: Çavlay, Çeküy, Çibeney (tireleri: Cumait, Çelim), Qonaq (tireleri: Urus, Toq-Sara), Qosay, Tüküçey], Cappas [soyları: Kineki, Kirman, Sumruq, Andarçay, Qoldıqay, Qara- Köz, Qalqaman], Alaça,-Baybaqtı [soyları: Qanq (tireleri: Küli Sun- duq, Bavb'ek, Alız), El-Teke, Bataq (tireleri: Çabaçı, Qolçıq, Sagaj^' Cavgatı, Tuqabay, Baganay, Köçmen, İtemke), Masqar [soyları: Qut- luç-Atam, Babanazar,¹ Masaq]. Beriş [soyları: Sıbaq, Nogay, Qaylı~ Qaç, Can-Mırza (tireleri: Toqman, Beş-Qaşqay) Isıq], Tazlar, İsen- Temir, Çirkes [soyları: Küsün (tireleri: Samay, Umurzaq, Ütegen, Ulcabay), Cavqaçıq, Qış-K]istek, Küyüs, İlmen], Tana, Qızıl-Qurt [soyları: El-Çula, Subı], Şeyikhlar, Altun [soyları: Cabalaq, Aydur- gay, Sagay]. «*Yedi Uruğ*» un arışları: Tabın, Tama, Kirderi [soyu: Yabagu], Cağalbaylı, Kireyit, Tilev, Ramazan.

Bu kabilelerden «Elimolu» Ural vilâyetinde, Sır Deryanın aşağı kısımlarında, Aral gölünün cenupdoğu, Khorezmin doğu taraflarında ve Şarkî Bukharada; «Bayolı» kabilesi Bökey Ordada, Ural vilâyetinde, Mangışlakta yaşıyor ve tekml Üst Yurt İrtifalarını işgal ediyorlar. «Yedi Uruğ» lar ise, Ural ve Turgay vilâyetlerinde bulunuyorlar. «Kiçi Yüz» Kazakları eski hesaplarda 800.000 nüfus kadar gösteriliyorlar.

Özbekler

Mâ verâünn ehre
Gelen Özbek
Kabileleri

Bugünkü Özbekler, Şıban Oğullarının Özbekleri Mâverâünnehir ve Khorezm Coçı Ulusundaki bütün müesseseler! ve teşkilâtlarıyla gelmişlerdi. Hattâ hükümette kabilelerin işgal ettikleri yerler

(«orun») bile eskisi gibiydi. Özbekler Temürileri istihlâf ederken her yerde kendi (teşkilâtlarını yerleştirdiler.

Buraya Altın Ordanın «İç Eli» sayılan saray devairine yakın unsurlar, yani oldukça medenî unsurlar da gelmiştir. Bununla beraber Mâverâünnehre gelen Şıban Oğulları, müverrih Ötemiş Hacı'nın tâbiriyle, eskiden «Özbek Eli» (yani Altın Orda)nın «Tura demekle meşhur M an git karyeleri», yani Garbı Sibiryanın Mangıtlarm oturak ulusları yaşamakta olan «Tura» vilâyeti, yani oldukça medenî kısni üze- rinde hâkim olan* unsurdu.^{ff)}. Merkezi şimdiki «Âk-Göl», «Çalkar-²²

---

²²⁾ İleride de zikri geçecek olan Khorezmlî Ötemiş Hacı'nın Altın Orda

Col» olmak üzere Turgay vilâyeti Şıban Oğullarına aitti. Bidayette buralarını idare eden, sonra Sır Deryanın aşağı mecralarını ve 1431 de Khorezmi de ele geçiren Abulkhâyır Han, «Tura ye Başkurt» taraflarını Şıban Oğullarının~^diğer kolundan Garbı Sibirya Kanı Mahmüdek in elinden almıştı. Yani bu zat devlet idaresini Coçı Ulusunun cenup ve şimal taraflarındaki ziraat sabalarına, meskûn ülkelerle dayandırmak siyasetini takip etmiştir. Zaten zamanının büyük âlimlerinden Hüseyin Khorezmî, bu hanın adına, kendisinden sitayişle bahsederek, güzel bir türkçe «Kaside-i Burde» şerhi yazmış²³⁾ ve Mes'ûd Kohistanî isminde diğer bir âlim de, onun hayatını tavsif ederek bir farsî tarih kitabı telif etmiştir²⁴⁾. özbekîerin ibüyük bir bölümü daha on altıncı asırda Zeref- şan havzasında ve Khorezmd e hemen köy ve ziraat hayatına geçti. Bunlar, daha Sır Derya havzasında ve «Tura» taraflarında iken--köy. haya-. tına geçmeğe başlamış olan Unsurlardan ibaret olsalar gerektir. Şaybak Khan ise Sır Derya .ile Astarkhan arasında dolaşan bir sultandı. Şaybak'tan daha önce Mâverâünnehre gelen Şıbanlı Mehdi ve Hamza Sultanlar evvelce «Tura» vilâyetinin kale ve istihkâmlarına ve mamur bölgelerine mâlik olan Bahtiyar Sultanın oğulları idi. Onlarla gelen özbek- lerin,' daha son Temürîler -zamanında geçmiş olacaktân zannçlunur.

Kabile teşkilâtına gelince, «Özbek» leri her yerde «doksan iki boy Özbek» (Toqsan iki bavlı Özbek) diye anıyorlar. Bav, boy (kabile) demektir. Başkurtlar için de «On iki bavlı Başqurt». denilir. Özbekler- de bu 92 «kabileyi sayan bir «Nesebnâme» vardır.

Nesebnâmenin 16-17 nci asırlarda yazılan nüshalarıyla yeni nüshaları pek az bir farkla aşağı yukarı aynıdır (meselâ «Akhund Kur- banali v* Khanikov ve Şeykb Süleyman neşirleri). Şüphe yoktur, ki . bu nesebnâme, Özbekîerin Altın Orda zamanındaki, yani Mangit-No-

---

ve Özbekler tarihine ait 1550 hududunda yazdığı' bu *Tarikh-i Dost Sultan'ın* yegâne yazma nüshası benim hususî kütüphanemde, yalnız baş tarafından bir parçası Taşkent umumî kütüphanesinde bulunmaktadır; şimdi burada naklettiğimiz kayıt, bizim yazmada vr. 72b de L02-104 «Abul-Khayir maddesi; «Tarikh-t

üşhası British Museum'da bulunmaktadır.
-o) *Keşf ül-Hudâ* ismindeki bu eserin yazılışı, önce ancak bazı nakillerden malum idi (bk. E. B1 o c h e t, Paris farsî yazmalar fihristi, H, 122), 1924 te bu eser, Berlin Devlet Kütüphanesine M. Hartmann tarafından verilen yazmalar meyânmda, tarafımdan bulunmuştur (Hartmann yazmaları sıra N. 69).

-1) Bk. *Enzyclopiidie des İslam*, I, *Abul-Khaytr Khanî* ismindeki bu eserin n

gay ve Kazakların ayrılmalarından önceki heyette bulunan kabileleri saymaktadır. Bu kabileler şunlardır:

Mih, Yüz,, Qırq, Üngeçit, Calayır, Saray, Oh, Qohrat, Alçın, Nayman, Argın, Qıpçaq, Çıçaq, Qalmaq, Uyrat, Qarlıq, Turgavut, Büfla:q, Buslaq, Çemerçin, Qatagan, Kileci, Kineges, Böyreğ, Qıyat, Bb- zay, Qatay (Khitay), Qahlı, Özce Bulucı (?), Topçı (?), Upulaçı, Çulun, Cıt, Cuyut, Salçavut, Bayavut, Otarçı, Arlat, Kireyit, Unqut, Mangıt, Qangıt, Oymavut, Qaçat, Merkit, Borqut, Qurâlas, Qarlap, Ilacı, Gülegen(?). Qışlıq, Oğlan, Küdey, Türkmen, Dürmen, Tabın, Tama, Meçet, Kir- deri, Ramadan, Mumun, Aday, Tuqsaba, Qırgız; Uyrucı, Coyrat, Bozacı, Oysun, Corga, Bataş, Qoysun, Sulduz, Tumay, Tatar, Tilev, Qayan, Şirin, Kürlevüt, Çilkes, Uyğur, Yabu(=Yabaqu), Ağır(-Ağran), Buzan, Buzaq, Müyten, Macar, Qocalıq, Çoran, Çürçüt, Barın(z=Beh- rin), Möğül, Nöküs.

Bu sayılan kabile isimlerinden 33 kadarı moğol kabilelerinin, diğerleri ise Çoçı Ulusundaki bütün meşhur türk kabilelerinin, bir çoğu da, bugün bizce bilinmiyen kabilelerin adıdır. Özbekler gelmeden önce Mâverâünnehirde yaşayıp sonra onlara iltihak eden Barlas,

. Kavçm gibi kabileler burada yoktur. Burada zikrolunan 92 kabileden ancak 45 kadarı bugün Özbek heyetine dahil bulunuyor. Zikrolunan moğol kabileleri ise elbette Coçı Ulusuna gönderilen moğol kıt'aların teşkil eden moğollardır. Moğolca ad taşıyan kabilelerin büyük kısmı şimdi Mâverâünnehir ve Khorezmdе bulunuyorlar. Anane şeklinde" yaşayan bu fihrist (nesebnâme) bize, Mâverâünnehir ve Khorezm Öz- beklerinin bu fihristte münderiç tekmil kabileleri havi olduklarına inanmış olmalarını, binaenaleyh Altın Ordanın asıl istinatgahı olan bütün kuvvetleri temsil edip, oradaki teşkilâtın hepsini Mâverâünnehre beraber naklettikleri fikrinde olduklarını gösterse gerekir. Kabilelerin bugünkü bölünüşü ise şu şekildedir:

1) *Konrat* kabilesi. Bunun büyük oymakları beş tane olup birincisi Qancagalı, şu 14 arıştan ibarettir: Orus, Qara-Qursağ, Çöl- lik, Quyan, Quldavlı, Milték, Kür-Tuğı, Gele, Top-Qara, Qara-Boz, Nogay, Bilgelik, Döstelik. İkincisi Oyunlu oymağı, dokuz arıştan ibarettir: Aq-Tana, Qara, Curan, Türkmen, Quvuq, Beş-Bala, Qaraqal- paq, Qacay, Khoca-Böce. Üçüncüsü Qoştamgalı oymağı, yine dokuz arıştır: Kül-Abı, Barımaq, Küce-Khur, Köl-Çuburgan, Qaraqalpaq, • Qoştamgalı, Sefetbiz, Dilberi, Çaçaqlı. Dördüncüsü Oqtamgalı oymağı, ki yedi arıştır: Tartuğlı, Ağamaylı, Işıqalı, Qazancılı, Üyükli, Bü- keçli, Qaygalı. Beşincisi.. Qır oymağı, ki beş arıştır: Güzili, Küsevli, Ters, Balıqlı, Quba. Bütün bu Konrat uruğu şubeleri Amu Derya

deltasında, Bukharamn Khuzar (Ghuzar), Şirâbâd, Qurgan-Tepe vilâyetlerinde bulunur. Bukharada göçebe hayatı oldukça muhafaza edenler bunlardır.

Khorezmdekiler ise meskûndurlar.

- 2) *Nayman* kabilesi, bunun oymakları üçtür: **Qoştamgali**, Uvaqtamgali, Sadır; Khorezmde ve Semerkand civarında bulunurlar.
- 3) *Kinegp.s* beş oymaktan ibarettir: Qayrasalı, Taraqlı, Aça- maylı, Çıkhut, Abaqlı. Bunlar Şehrisebz ve Khıyvada bulunurlar.
- 4) *Mangıt* üç oymaktan ibarettir: **Toq-Mangıt**, Aq-Mangıt, Qara-Mangıt. Bunlar Khıyvada vc Qarşı civarında bulunurlar.
- 5) *Tuyaqh*. Semerkand ve Kette-Qurgan tümenlerinde bulunurlar.
- 6) *Miiyten*. Semerkand ve Kette-Qurgan tümenlerinde bulunurlar.
- 7) *Saray*. Şehrisebz-Yekke-Bağ hududunda otururlar.
- 8) *Barın*. Fergane vilâyetinde ve Kette-Qurgan tümeninde yaşıyorlar.
- 9) *Khitay* ve 10) Çıpçaq. Semerkand ve Kette-Qurgan tümenlerinin en mühim kısımlarını işgal ediyorlar. Khıyvada ve Ferganede bunlar pek kalabalıktır.
- 11) *Min*. Semerkand, Pençkent, Cızak taraflarında ve Ferganede bulunurlar.
- 12) *Üç Uruğ*: Misit, Tama, Yabu. Bukharamn Ziyaeddin civarında yaşarlar.
- 13) *Burqut* Çilek ve Kermine sınırlarında;
- 14) *Arlat*. Qara-Kölde;
- 15) *Qanlı*. Cızak hududunda;
- 16) *Qırq, Yüz, Min*. Cızak tümeninde;
- 17) *Bataş*. Qarşı, Ghuzar taraflarında yaşarlar..
- 18) *Qaraqalpaq*, beş oymaktan ibarettir: Qara-Qoylu, Qara- Singir, Oymavut, İstek, Açamaylı. Bunlar Amu Derya deltasında ve Semerkandin şihualinde «Ak-Tepe». de bulunurlar.

Ozbeklerin eski şivelerini ve âdetlerini oldukça iyi saklamış olan- ları bilhassa «Cızak» tümeninde bulunuyor (Qırq, Qanlı, Salıq, Türk, Türkmen, Nayman, Mangıt, Qıtay-Yüz, Solaqlı, Tuyaqlı, Alaça, Bur- a u t, Sirkeli, Baymaqlı, Calayır, Qırgız, Yüz, Quyan-Tuyaqlı, Parça-Yüz, Qarapça, Quşçı, Oraqlı, Toqcarı, Qoştamgali, Saray, Qancagalı). Fakat bu kabileler nüfusça pek azlıktırlar. Şarkî Bukharada yine göçebe hayatını tamamen terketmiyenler «Düşenbe» civarında «Laqay», «Mar- qa Kiçi Yiiz», Feyzâbâd civarında «Qarlıq» gibi kabilelerdir.

Afgan Türkistanmdaki Özbek aşiretleri hakkında ancak 19 uncu asır başlarında Hindistanlı Mir İzzetullah tarafından tertip edilen bir cetvele mâlikiz-). Buna göre, oradaki kabileler şunlardır: Şıbırgan yanındaki «Serpül» de «Min» kabilesinin «Açamaylı» oymağı; onun yanında «Sayyad» adlı yerde «Açamaylı». ve «Qazayağlı» «Min» lerL Sencayrek'te «Qıpçaq» uruğu; Kunduz'da tamamen «Qatagan», «Balkh» civarında «Saray» ve «Möyten» urukları. Badakhşanda «Eşkemiş» te Qataganların «Bürge» ve «Timiş» adlı oymakları. «Narın» da «Çağatay» uruğu. Mir İzzetullah Möyten ve Qatagan uruklarının oymaklarına ait de bilgi veriyor: *Möyten* yedi oymaktır: Tilikhane, Germsili, Qazayaqlı, Çağar, Sum, Aqşayıq, Çüçen. *Qatagan* uruğu ise üç oymaktır: Beş-Qaban, Salcavut, Tört-Ata. «Beş-Qaban» m beş arısı var: Laqqa(=Laqay), Yanı-Qatagan, Kesmever, Qayan, Manas. Kesme- verin dört tiresi var: Aq-Tağlıq, Endicanı, Qalasi, Bomun. «Manas» m üç tiresi var: Tehiş, Sar-Bağış, Bürge. «Tört-Ata» nm dört arısı

var: Sarıġ-Qatagan, Çuraq, Başsız, Mardad. «Çuraq» m iki tiresi var: Qız Atizi, şölen. Mardadm üç tiresi vardır: Üçata, Bozan, Cutuduq.

Özbek kabileleri içinde aristokrasi «Bekzad» lâkabını alanlar vardır, ki bunlar vaktiyle hanların tahta çıkmaları merasimini icra etmiş ve memleketin idaresinde ve orduda faal rol oynamışlardır. Bunlardan Khıyvada bilhassa Qıyat-Qongrat, Uygur - Nayman, Qanlı - Qıpçak, Nüküs - Mangıt kabileleri, Bukharada ise şıban Oġulları zamanında «Quşçu», «Nayman», «Qarluq» ve «Böyrek» kabileleri, MafıgıtlaT zamanında (R a d 1 o f Fa göre) Mın, Arlat, Barın, Bataş urukları mâruf olmuşlardır. «Qataghan» 1ar da «bekzâd» sayılıyolar. Uruklar içinde Tuyaqlı, Möyten, Khıtay (Qatay), Mangıt urukları ve Qongratlarm Bukharadaki ekseriyeti Deşt-i Qıpçaqtan en sonra gelen uruklardır. Bunlar evvelce «Mangıt-Nogay» ve «Kazak» heyetlerine dahil olup sonradan Mâverâünnehre gelmişlerdir.

-2) Mır İzzetullah'ın *Ahvâl-i Sefer-i Bukhara* adındaki farsça eserinin yazma nüshası Paris Milli Kütüphanesinde, Suppl. Pers. 1346 da bulunmaktadır. Biz o nüshadan istifade ediyoruz. Bu eserin W i l s o n tarafından «*Calcutta Quarterly Magazin and Riview*, III-IV, 1820» de neşredilen tercümesi eksik ve pek yanlıştr. Mır İzzetullah, seyahati ve eseri hakkında bk. «*Yeni Türkistan*» 1928, Numara 14, s. 41-44.

Uruglı özbeklerin @ufün Özbekler art,k " "»«niyle meskündür.
Ahlâk Âdet ve niz bazı uruklar yaz günlerinde tarlaları ya-
Lehçe Hususiyetleri "mda <<dermeevs leçe "» ve Şarkî Bukharadaki bazı uruklar da
hayvanlarını ve dermeevlerini alarak dağlara çıkar.. Özbeklerde artık şeriate ve
yahut Avrupa kanununa mukabil olan .ananevi âdetler ve örfî türk kanununun
hükmü kalmamıştır. Eti çok yerlerse delkimiz, Cızak tümeninde, Şarkî
Bukharada ve Khorezm deltalarında bulunan Özbeklerden başkalarında unutul-
muştur. Kadınları da, ekseriya Kent Türklerinin ve -Taciklerin tesiriyle kendi
köylerine mensup olmıyanlardan kaçmağa başlamışlardır. Bununla beraber aşiret
taksimatı siyasi ■ ve İçtimaî ehemmiyetini hâlâ kaybetmemiştir. Bu cihet bihlassa
'son milli savaş sırasında görülmüş ve R uslar bundan istifade-etmiştir. Özbek
ağırbaşlı, ciddi ve samimidir. Savaşlarda yine eskisi gibi cesur ve
.merhametsizdir. Siyaset bulutları, karardığı ve yahut köyün bir tarafında kavga
başladığı zaman yerlerinde rahat oturamazlar. Fikrî faaliyetten ziyade ciddi ve
ağır vücut idmanlarına ehemmiyet verirler. Özbek ve Kazaklarda «Kök Böri» (ya-
hut «Köpkeri») denilen eski usul askerî sporlara rağbet fevkalâdedir, Özbekler
medenî hayata geçtikleri halde bile eski askerlik ruhunu muhafaza etmişlerdir.
Türkistanın siyasi hayatında en mühim rolü bunların oynıyacağı şüphesizdir.
Eski destanlar,'hele o ölmez «Özbek Köroğ-

-*) Türkün binlerce yıldaidanberi içerisinde yaşayıp geldiği «ev» e, biz huğun eskiden
olduğu gibi sadece «ev», yahut «oba» diyemeyiz. Avrupalları «yurt» hattâ «yurta» (!) demek
gülünçtür, zira «yurt», yahut «yurd» ev değil göçebelerin evlerinin bulunduğu yer, mânzil'dir.
Göçebe Türkün «ev» ini «çadır» tesmiye etmek de olmaz, çünkü çadır, «çetir» şeklinde
hükümdarların başında i«âk olduğu gibi, keten ye kumaştan yapılan, daha ziyade yağmur ve
güneşten muhafaza eden çadırın ismi olmak üzere en eski eserlerimizde (bk. Mahmud Kaşgarî,
I, 340) mevcuttur. Türk «eV» ine «köçer ev», ve «köç- oba» da denir; fakat bu kelimeler bütün
göçer evleri (meselâ «küterme», «telegen», «alaçık», «kâbit», «küymeli araba» v. s. [bk. *İbn
Fadl'En, 119-15Z*] adlandırmak için umumi istilahlr olarak kullanılabilirler. Türk, «ev» ine
«keçe ev», Kazaklarda «kiyizöy» denilse de, Ortatürklerde kullanılan «termeöy», yani
«dermeev» daha munasiptir, zira bü evin esas hususiyeti portatif iskeletten ibaret, olmasdır; o
cihetten kendisine sadece «kirege» de denilmiştir (M. Kaşgarî, I, 333, 373). «Dermeev» in örtüsü
keçe olduğu gibi, avcı kabilelerde hayvan derisiyle, hükümdar- Jann ve zenginlerin «orda»
larında da ipekle dokunmuş halılar olmuştur. Böyle «dermeev» lerin kirege ve «ok» lar. altınla
ve .fil.dişleriyle zineUenmiş ve milyonlara mal olan bir mesken ve medeniyet âbidesi
olmuştur. Bu,- «ç a d ır» değil ♦ev» dir, yalnız «derme ev» di\

тўту» bütün müşkülât günlerinde kendilerine refakat eder. Bunların nazarında «Özbek» kelimesi filhakika «kendi kendine hâkim» mânasında anlaşılmuştır. Kendi aralarında halk şairleri, baksılar toplantılarda «özbekdin basqaga bcklik yaraşmas» şiirlerini söylüyorlar ve yabancı istilâsına karşı düşmanlık ve kin besliyorlar. Köylerine sığınan rus düşmanlarını metanetle ' himaye ediyorlar. Türkistanda 1916 d* başlayan bütün isyanlar bunların hesabına olmuştur. Şarkı Bukharada Konrat, Şehrisebzde Kineges, Semerkandda Nayman, Ferganede Kıpçak uruklarının savaşta kahramanlıklarını biz bizzat görmüşüzdür. «La- kay» ve «Dürmen» urukları cesur, fakat fazla serkeştirler. 1831 de İngiliz seyyahı «Born» Lakavları cengâverlik ve şakavetle tavsif etmiştir. Kadınları bile, erkekleri evde yokken, sahraya çıkıp kervan basarlanmış. Bu münasebetle İngiliz seyyahı bunlara «Özbek Amazonları» diyor. Hâla da Lakay o Lakaydır. Kazaklarda höy\^hjt_uruk_. «OsJ,,_ Yurt» ta yaşayan «Aday» lardır. 1919 da Ural-Rus-Kozak askerleri Bolsevıkların Mangışlağa kaçarken Adaylar «ulca» (^ganimet) ve yağma ananelerine daha ne kadar sadık kaldıklarını göstermişlerdir, özb eki erin etnik teşkilâtı ve İctimaî hayatı daha öğrenilecek sahadır.

Mâverâünnehri* işgalden önce Özbeklerin dili, Kazak ve Nogay lehçesrd^TTnrdırT)zân^ e yazılan coğrafi isimleri (meselâ «Tarikh-i Abulkhayır Khanî» de görülen şu kelimeler: «Citiser calqm», «Taraqtı», «Qaymdı») tamamen nogayca ve kazakçadır. Fakat Khorezm ve Mâverâünnehre yerleştikten sonra oralarının eski sekenesi olan «Kent Türkleri» yle sıkı karışma neticesinde, yavaş yavaş dil hususunda da onların tesirine düşmüşlerdir. Bununla beraber, yukarı Sır Derya kıyılarına yakın yerlerde, Cızak, Nurata, Şimalî Khorezm, Şarkî Bukharada ve Karşı çölünde yaşayanları, bugüne kadar eski lehçe hususiyetlerini saklamışlardır. Kelimelerin orta ve sonundaki «gh», «g» sesleri «v» ve «y» ye, «1» ve «n» sesleri de «d» ye, kelime başındaki «y» «c» ye

münkâlip olmak hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir («ötagh», «tagh», «yagh», «kigiz», «tig» kelimeleri yerine «otav», «tav», «cav», «kiyiz»; «tiy» demek gibi). Bu husus bazı yerlerde Kent Türklerine ve hattâ bazı Taciklere de tesir etmiştir. Mef'ulü ileyhte «gh», «g» ve mefulü fihte «y», «d» sesleri yerine, eski Şaybak Han ve Ebulgazı Han m eserlerinde tesadüf edildiği gibi, kıpçakça «n» kullanılması bazı yerlerde muhafaza edilmiştir («atasıga» yerine «atasına», «qalasıda» yerine «qalasmda» demek gibi). Son zamâidarda, bilhassa 1924 yılında Türkistan idari taksimatı uruk gurupları taksimatına göre yapıldığı zaman, Mâverâünnehri'nin eski medenî Kent Türkleri de «Özbek» adını kabhtittiler^ ve belki bugün bu adı taşımakta fazla taassup gösterenler de bunlardır. Şöyle, ki eğer «Özbek» ismi böyle bir Umumî mâna alırsa

etnografya tetkikatında Altın Ordadan gelen Şıban özbekleri için «Uruğlı Özbek», Mâverâünnehrin eski medenî Türkleri için de «Kent Ozbeki» demek gibi ıstılahlar kullanmak icap ederdi (bk. Türkiyat Mecmuası, II, 606). Türkistanın medenî Türklerinin eski zamanda kendilerine nispetle aşağı ve barbar saydıkları Özbeklerin adını uruk adı olarak kabul etmelerinin, Türkistanın yeni etnik teşekkülâtında tesiri olması da mümkündür. Şimdiden şehirli Özbek münevverleri İran tesirindeki eski şehir esatiri yerine, Uruğlı Özbek halk edebiyatını öğrenmeğe başlıyorlar. Bu elbette «Uruğlı Özbek» lehçe hususiyatının, bir taraftan şehirli «Kent Türk» lehçesine tesirini mucip olacağı gibi, bozkır Özbekinin eski hakikî «Özbek» hususiyatının yeniden yaşatılmasına da sebep olabilir.

Kent Türkleri

Bizim «Kent Türkü» tesmiye ettiğimiz eski medenî Türkler, Moğol çağında ülkelerini idare eden «Çağatay Han» ve oğullarına nispetle «Çağatay dili» denilen edebî dile yakın bir lehçenin muhtelif şivelerinde konuşurlar. Batı ve Doğu Türkistanın bütün şehir ve kasabalarında, 1 aşkent, P ergane, Kaşgar, Küça, Turfan ve Kulca vilâyetlerinde otururlar.

Kent Türklerinin türkistanın medenî ülkelerine asırlardanberi ya- Aslı ve Menşei va\$ ^ava? oëÜp yerleşmekte olan muhtelif uruk mümessillerini muhtevî bulunan bu Türkler, daha milâddan Önceki devirlerde köy ve şehir mânalarını ifade eden «kent» ve «bahq» kelimelerini ve devletin merkezî teşkilâtı, hükümet mânasıyla «erk» kelimesini kullanmış olan «Şu» (eski çin menbalarınca: «Su» yahut «So»), «Saka», «Türk», «Usun» kavimlerinden çıkmışlardır. En eski zamanda «Türk» adını taşıyan «Çu» ve «Işık Göl» Türkleri, «Türk», «Türgiş», «Ezgiş», «Çigil», «İlaq», «Barsghan», «Tün», «Arghu», «Cumuk» (Çümük) gibi kavimler bunların esas unsurudur. Bununla beraber İran destanı efsanevî devirlerin İran-Türk hududunda Türk önderleri sıfatıyla Karlık «Khallukh»)ardan bahseder, ki Balkh yanında Amu Deryayt geçerken bunların ülkesine geliniyor- muş²⁴⁾ ve oradan Talaş muntakasma kadar bunların ülkesi olmuş imiş²⁵⁾. Bununla beraber bu rivayetlerde Semerkandî ve Bukhara yanında Râmitân şehrinin bina eden ve çin medeniyetinin hâmilî olarak tasvir edilen Afrâsyâbın, oğlu Ercasphn ve maiyyetlerinin mensup ol-

²⁴⁾ Firdevsî, ed. Mohl, IV, 3 7 8 : y

694: çh. E^*3

²⁵⁾ Yine orada, s. 548.: 3 3 * / , c ^ 3 -

dukları kavim sıfatıyla «Türk» yahut «Türk-Çigil» zikrediliyor ^{2G}), ki bunlardan burada, İrana karşı sefer vaktinde, yüz bin kadar asker çıkarılmış (miş⁻⁷). «Karlık» ve «Türk-Çigil» ile «Çin» üç müstakil kavim gibi zikrediliyorlar ²⁵); hikâye her halde «Türk» isminin daha tekmil Türkler e umumî millî isim olmayıp ancak kabile ismi olduğu zamana aittir. Bu destanlarda Bukhara yanındaki Beykend ile Semerkand şehirleri «Keng Diz», yahut «Kumidhân Diz» tesmiye edilmektedirler^{26 27 28 29 30 31}), yani bu şehirler «Keng» yahut «Kumidh» kavminin kaleleri telâkki olunmuşlar demektir. «Keng Diz» in daha birisi Khörezmde de olmuş gibi gösteriliyor. İran destanında Mâverâünnehrin eski Türk sekenesi sıfatıyla zikrolunan bu kavimlerden Karlıklar milâdî altıncı asra kadar buralarda hükümet süren Eftalitlerin bir kabilesi sayılmışlardır ¹⁰). Bunlar Araplar geldiği sıralarda Tokharistan'da ¹¹), tekmil Pamir, Vakhan ve Kabil mmtakasında ¹²) hâkim bulunuyorlardı; Hind usulü cevherli kılıçlara, bu Karlıkların ülkesinden gelmiş olmaları dolayısıyla olacak, Şarkî Avrupada «Kharalug Kılıçları» denilmiştir ¹³). Karlıkların «Tür- giş Karlığı» denilen kısmı İsficâb (Sayram), Taşkent ve Çatkal üzerinden Ferganenin şarkına kadar uzanan dağlık mmtakaları ¹⁴) ve Orta Tiyaşanı ve Cenubî Cungaryayı ³²) yaşamıştır. Bunların «Üç Karlık» denilen üç kabilesi de Göktürklerin «Uç Tuglı Türk» denilen üç kabi-

---

zi>) Yine orada, s. 444: s. 520: jA-; Ramitan için bk. Narşakhî, *Tarih-i Bukhârâ*, ed. Schefer, s. 6, Barthold, *Turkestan doon to the Mon- <7ol Invasion*, s. 116.

-7) Firdevsî, ed. Mohl, IV, 30.

-8) Yine orada, s. 570. v.s.

[2u> Bk. Marquart, A. *Catalogue of the provincial capitals of Eranşahr*, Roma, 1931, s. 34, 36.]

27 Bk. Zeki Velidî, *Türk TarihîDersleri*, İstanbul, 1927, s. 100-101.

3 1) Bk. Tabarî, II, 1206, 1224-25; Barthold, *Historische Bedeutung der alttürk7 inschriften*, s. 16; yine o, *Alttürkische Inschriften und die arabischen Çuellen*, s. 27.

29 Bk. İbn Havqal, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 118b:

S

j; [Kramers, İbn Havqarin yeni tabında, s. 426 (ihtimal bu müellifin

Karlıkları diğer yerlerde diye yazdığına aldanarak) bu ismi

okumuştur, ki yanlışır, bk. İbn Rusta, s. 92:

dr*. v^>]

[33] Bk. *Zeitschrift d. Deutsch. Morgenl. Gesellschaft*, XC, 33-34.]

31 İstakhri, s. 290 [Çatkal için İbn Havqal, yeni tabı, s. 509.]

[³⁵] Bk. şimdi Minorsky, *Hudûd üWâlem*, transl. s. 286-297.]

leşî ile beraber Moğolistanda ³⁴⁾ bulunmuş, sQnra 8 inci asırda oradan? tekrar «Türgiş Karlıkları» yanma dönüp gelmiştir. Karlık kabilesi göçebe dağ aşireti olup ismini de dağlık yerlerde yaşayan bir kavim sifa- tiyle almış ise de, bunların ovalarda yaşayanları medenî hayata' geçmişlerdir. Mâverâünnehirde Islâmlarla ilk temasa gelen ve islâmiyeti ilk. kabul eden Türkler orta Sır Deryada oturan Oğuz ve Karlıklar olmuştur ³⁵⁾. Çigiller'e gelince bunlar filhakika, İran destanında söylendiği gibi, «Türk» (Tu-kiu)ların bir kabilesidirler, çok eski zamanlarda Şaikî Avrupada ve.Hind hududunda hâkim unsur, olarak yaşamışlardır.³⁶⁾; Mâverâünnehre Araplar gelmeden bir asır önce (629 da) buralarını³³ 34 ziyaret eden çin seyyahı Yüan-çang Semerkandde

---

³⁴⁾ R a m s t e d t , *Uigurische Runeninschriften*, 15-16 [şimdi bk. H ü s e y i n . N a m ı k , *Eski Türk Yazıtları*, I, 166, 182.]

[³⁷⁾ İbn Havqai, yeni tabı, s. 511.]

[³⁸⁾ Bk. şimdi *İbn Facllans Reisebeidck*t, s. 215-36, 223.]

³⁹⁾ *Hïöuen-Thsang, Memoires sur les countries occidentales*, trad. par* S t a n i s l a s J u l i e n , Paris, 1857, p. 18.

*⁴⁰⁾ *İqd al-Cumân*, Taşkent, 1927, s. 393-98.

34) A r i s t o v , *Zametki oh etniçesk. sostave tiurksk. plemen narodnostiy*, Petersbürg, 1896,s. 380.

4-) «K'ang» kelimesi Milâddan sonraki zamanlara ait çin kayıtlarında sâdece «derin gözlü, yüksek burunlu, tüccar Sogd'lular» mânasında kullanıldığından (bk. E. C h a y a n 1 1 e s , *Documents*, s. 132-147; [E b e r h a r d , *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 141, 147: K'ang-çü ve K'ang-kuo]) bazı âlimlerin (W. S c h o 11, *Chinesische Naclrichten über die Kanggar und das Osmanische Reich*, Bierlin, 1844, s. 154; N. A r İ s t o v , *Zametki*. s. 292; S h i r a t o r i b e i F r a n k e , *Geschichte des Chinesischen Reich e s*, III. 185) . Milâddan önceki ve Hunlar zamanındaki «K'ang» larm türk kabilesi olan «Kanklı» ve «Kenger» lerle bir olacakları hakkındaki fikirleri, diğer âlimler tarafın-¹ dan. (bk. M a r q u a r t , *Über das Volkstum der Komanen*, 168, *Wehrot und Arang*, 187-88: «K'ang»miranî «Kanha» dır* diyerek) kat'î surette reddedilmiş, diğer bazıları (meselâ B a r t h o l d , *Zapiski Vost. Otdelenyaj* XI, 348) tarafından da şüphe ile karşılanmıştır. Buna rağmen «Oangar», «Kenger» (Peçeneklerde), «Qanqlı» (Kırmızlarda «Qandı») ve «Qımqlı» (bk. Mubarekşah Ghurî, s. 47) aşiretleri ve coğrafi isim «Keng-diz» ve «Keng-deh» (bk. T o m a s c h e k , *Soghdiana*, 135-37) ve «Kenger» (orta ve yukarı Sırderyada, bk. M a r q u a r t , *Chronologie der alttürkisch. luschriften*, s. 5, 10) hep aynı «Kank» yahut «Kefik» (Kefığ) kavmine ait olduğu aşikârdır. Zira bir taraftan Çinliler eskiden Türklere öğrendikleri Batı Türkistan kavim ismi olan «K'ang» («Kank) ı « Sogd » lılara da itlâk ettikleri halde, Sogd'lann kendileri «Kank» yahut «Keng» tesmiye olunduklarına ait hiçbir kayıt yoktur; bilâkis bu isim hep türk kavimlerinin ismi olarak görülmektedir; diğer taraftan Çinin «Wei» sülâlesi tarihinde «K'ang» hükümdarının milâdi 535-439 seneleri arasında Çine elçi

hâkim tabaka sifa-- tiyle, «Çe-kiye», yani Çigil'lerden bahsetmiştir *o). «Keng» lere gelince, bunlar Karlıklara ve Oğuzlara da akraba bir kavim sıfatıyla «Keng» yahut «Kank» isimleri altında tanıdığımız «Kenger» ve «Kanklı», Kırgızların telâffuzunca «Kandı»⁴⁰⁾ ve «Kank»⁴¹⁾ kabilelerinin cediti diye- bildiğimiz kabiledir. Çinliler Sogd'lara (muahharen ancak bunlara) burada, Zerefşart havzasında, yaşamış olan o eski hâkim kavmin ismiyle* «K'ang» tesmiye etmişlerdir⁴¹⁾). Kank*lar daha ziyade Peçenek Oğuz* ye Kıpçaklara yakın bir kavim olmuştur. Zaten milâdi birinci asırda ya- şıyan Romalı Plinius bu Kank'larm yaşadıkları yerlerde Kıpçak ve Kanklı'ların bir kolu olan «Kemaklar» (Camacae)dan bahsetmiştir. Araplar Karlık (Khallukh)lara akraba bir kavim sıfatıyla ismini «Ken- cîne» yahut «Khancîne» şeklinde yazdıkları bir kabileyi, Göktürkler- clen önce Mâverâünnehirde hâkim olan Türklerden saymışlardır; bunların bakiyesi olarak kabul edilmek icap eden bir küçük «Kencine» kabilesi de, daha 10 uncu asırda Şarkî Bukharada şimdiki Feyzâbâd

---

gönderdiği ve bu hükümdarın «Tou-kiu Ta - tu Kağan», yani Tukiul'arm kadim cedleri olan Tatu Kağanın neslinden geldiği hakkında sarih bir kayıt vardır, bunu Ch a v a n n e s (*Documents*, s. 100), Göktürk- ler ancak 6 ncı asırda zuhur etmişler dâvasıyla boşuna tevîl etmiştir.

41) ««Keng» ve «Kencine» ve Karlıkların karabetini gösteren kayıtlar için bk. Z e k i V e l i d i , *Türk Tarihi Dersleri*, s. 100-106; Babadağmdaki Kencineler için bk. *Hudûd ul-Âlem*, vr. 25a.

*1) Kş. Zerefşan havzasında «Kümüçket», şimdi «Kümüş ata», Yenisey başında «Kümüçket» (*Hudûd iil-Âlem*, metin vı*. 17b), [Şarkî Tiyaşanım ucundaki

«Komul» şehrinin ismi Sogd vesikalarında «Kmidh» yazılmıştır bk. M i n o r s k y , *H' t d û d ü l - Â l e m*, terem, s. 275].

Bk. Kafkasyada Heftalitlerden «Kemçik» için bk. M a r q u a r t , *Uu-garisehe Jahrbücher*, IX, 1929, s. 98; Hindistanda «Kumidh» için T o m a s c h e k , *Soghiana*, s. 139; İranda «Kum» şehrinin esas sekencesini yedi «Kumidhân» köyü teşkil etmiştir, bk. Haşan bn Muhammad Qumî, *Târih-i Qum*, Tahran tabı, s. 23, 35-40.

46) Bk. meselâ «Qaraçun» (Bukhara-Nesef arasında, İstakhri, 337), «Kül Sıgm» (şimdi «Kül Melik» İbn Khurdadbeh, 26), «Barmış» (İbn Havqal, yeni tabı, 495), «Buzmaçım (ibid. 496), «Eski Fagan» ve «Sevniç» (ibid. 502), «Min» (ibid. 506), «Cingaket» ve «Süyük» (yahut «Süydük», ibid. 506), «Sagırç», yani «Sagırç» (burasının ahalişi Türk olduğu hakkında Faqih Ebu '1-Leyth el-Semerqandi'nin bir kaydı vardır.)

[→7) Bk. *ibn Fadlân*, s. 209.]

45) Bk. M a r q u a r t , *Ungarische Jahrbücher*, IX, 1929, s. 90. [Yinebenim *Birûni's Picture of the World*, s. 49.]

40) Bu köyleri 1921 de bizzat tesbit ettim, Rusların 1:840000 mikyaslı büyük haritalarında d i bu köyler kayıtlıdır.

ve Babadağı muntakasında yaşamıştır ¹⁴⁾).

Zikri geçen «Kümîdh» yahut «Kümüçi» Türkleri Şarkî Bukharada, Karategin ve Feyzâbâd muntakasında yaşamıştır; bunlar Sakaların bir kabilesi sıfatiyle burada daha milâddan önceki zamanlara ait kayıtlarda zikrediliyorlar; bunlar da on birinci asra kadar burda «Kencine» lerin kopnşusu olarak yaşamışlardır. Fakat çok eski zamanlarda, her halde Saka'larm hâkimiyeti zamanında, bu Kümüçi'lerin Doğu-ve Batı Tür- kistanın muhtelif yerlerinde yaşadıkları coğrafi isimlerden anlaşılmaktadır. Her iki Tiirkistanda, hattâ daha şimalde, Yenisey nehri başlarında, bu Kümüçi'lerin çok eskiden medenî şehir hayatına geçmiş j^ ve

Türklerin en eski fütuhatlarına iştirak etmiş oldukları Kafkasya, İran ve Hinci is tında bıraktıkları izlerinden ⁴¹⁾). görülmektedir. Arap menba- lar m d a Mâverâünnehrin Sır Derya havzasında, Şaş ve Fergane taraflarında olduğu gibi Zerefşan ve Kaska Derya havzalarında dahi türkçe köy ve kanal isimlerine tesadüf olunuyor ⁴²⁾)- Bunlar arasında «Suvar» yahut «Sabir» Türklerinin isimlerini taşıyanları da vardır ⁴³⁾), ki bunlar türkçenin «Z» sadası yerine «R» kullanan lehçede konuşmuşlardır. «Semerkand» şehrinin ismi türkçe «Semizkend» diyerek de telâffuz olunduğu kendi menbcflarımızdan başka çin ve arap menbalarında da görülüyor ve «semir» sözü de «semiz» diye izah edilmektedir ⁴⁴⁾). Zere f san ve Kaska Derya havzalarındaki eski türkçe coğrafi isimlerin bu eski Karlık, Kank, Kümihd'lerden kalmış olması muhtemeldir. Meselâ Bukhara ve Keş taraflarında Karlıkların pek eskiden yerleşmiş oldukları muhakkaktır. ıBukhara civarında yerleşip, sonra kısmen tacikleşen Karlıklar epey kalabalıktır, bugün burada «Khallukh», yani «KaTık» ismini taşıyan on bir kadar köy vardır ⁴⁵⁾). Bundan maada vaktiyle Karlık Türklerinin iskân sahası sayılan Pamir de Şugnan (Şigni). Vakhan ve Khuttal tarafları dahi 1 0* uncu asır arap müellifleri tarafından «Türklerle meskûn ülkeler» ve «Türk bekleri» nin ülkeleri sıfatıyla zikredilirler ⁴⁶⁾); ovalardaki Tacikler yerlerini Türklere terketmek mecburiyetinde kalarak dağlara çekildikleri zamanlarda kamilen tacikleşmişlerdir.

İki Türkistanda medenî hayata geçerek yerleşen ve şimdiki Kent Türklerinin teşekkülünde en büyük hisse sahibi olanlar da «Türk» adını kabil e ismi olarak taşıyan «Türk» (çinlilerce: Tu-kiu) ve «Türgis», kısa olarak «Türk-Ttirgiş» 1er olmuştur. İşık Göl mmtakasmdaki «Izık Art" Asgar» (bk. yukarıda s. 6-7)ın asıl vatanları olarak tanıldığını yukarıda dağlar bahsinde zikrettiğimiz bu «Türk» lerin, ve yine orada ya- şıyan «Uson» larm reisleri «Khakan» ve «Bay» olmuştur ⁵¹⁾). Hero- dot'ta ismi «Argım-pay» okunan ve muntazam bir devlet kurmuş oldukları haber verilen bir kavmin bu Orta Tiyanşan «Türk» lerinin cedleri olduğu zarfnolunuyor ⁵²⁾). Milâddan Önce yedinci asırdaki Saka'larm reisi olan Afrâsyâb (Tuna Alp) da bunların'ilk hükümdarlarından sayılmıştır ⁵³⁾). Termiz Demirkapısının eski İran ile Türk memleketleri arasında hudut olduğu hakkında kendi zamanında söylenen, Fakat çok eski zamanlara ait rivayeti Hüan-çang, «Tu-kiu», yani Göktürklerin ecdadına nisbet vermiştir ⁵⁴⁾). Bunların efsanevî cedleri olan on «kam» («qam», yani «şaman») Türkstanın İşık Göl muntakasmda Çin sanatını yaşatan şahsiyetler sıfatıyla tavsif olunurlar. Bunlardan Barsganlar çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk gibi sanatları iyi bilmişlerdir; bu husus onların islâmiyetten önceki devirdekl-hayatlarına ait rivayetlerde anlatılmış; el-Bîrunî de Barsganlarda bu sanatların artık sukut etmiş olduğunu on birinci asırda çin taklidi olarak yapılmakta olan kazan ve aynalardan bahsetmiştir ⁵⁵⁾). Araplar geldiği sırada Zerefşan havzasında hâkim ahali sıfatıyla «Türk» ve «Sogd» ile

beraber ^{35 36}

---

^{r.º)} Şugnan ve Vakhanların Türklüğü için' bk. İbn Khurdadbeh, s. 178; Mas'ûdî, *Tanbih*, G4; Ya'qûbî, *Buldun*, s. 292 Şugnanlıların reisleri «Khumar Bek? tesmiye edildiğini kaydetmiştir, bk. daha M i n o r s k y , *Hudûd ül-'Âlem*, s. &63-4. Khuttal «bek» lerinin şeceresi için bk. M a r q u a r t , *Eranşahr*, 300-302; KhuttaTda türkçe ve tokharca konuşulduğu hakkında 727 yılında çin kaydı vardır, bk. *Bulletin de l'Ecole Française de VExtreme Orient*, VIII (1908), p. 511-12, XII (1912), 10.1-102.

^{1.)} M a r q u a r t , *Über das Volkstum der Komanen*, 68-9. p-) Bk.

Z e k i V e l i d i T o g a n , *İbn Fodlan*, 281].

p²⁾ Ayni eser, mukaddime, s. XXXI ve bizim *Umumi Türk Tarihine. Methal*, s. 13-14].

³⁶⁾ *Histoire de la vie de Hiouen-Tsang*, ed. par S t a n . J u l i e n , s. 61.

[^{r.º}0 Buna dair çin ve İslâm menbaları kayıtlarının 'muvafakati hakkında bk. *İbn Fodlan*, 312; on «kam» in ve Barsganlıların sanatkârlıklarına dair Gardîzî, *Mucmal üt-Tavârikh ve'l-Qisas ve el-Birûnî'nin kayıtları için bk. Z e k i V e l i d i T o g a n , Birûnî's Picture of the Worldly s. 106-107].*

«Türgiş» ler de gösteriliyor'^{37A)}. Badghis ve Balkh hükümdarları gibi merkezi Semerkand olan «Sogd Ülkesi» padişahlarının da bu Türğiş- lerden olduğu tasrih ediliyor ^{r.1)}. Demek bu şehirde Çiğil'ler ile birlikte Türğiŝler yaşamıştır. Bu Türğiŝler tarafından Zereŝanın iki kolu arasındaki Mıyankâl'da tesis edilen Aferinkent kasabasından bahsedilirken, bunlar, «medenî Türkler» tesmiye edilmişlerdir ^{i.s)}.

«Türğiş» ler asıl «Türk» (Tu-kiu)larm bir şubesi, «belki de hakikî Türkün kendisi», «mâmur ülke ve köy sahipleri» olarak tarif edilmiŝlerdir¹⁹⁾. Bukharayı ilk defa bina eden kavim sıfatıyla de Evliya Ata (Taraz) tarafından buraya en eski zamanlarda gelmiş olan tüccar «Cümük» (yahut «Çümük» ve «Çumuq») Türklerinden bahsedilir ^{G0)}. Taraz, Isfıcâb ve Balkh taraflarında kasabalara malik olan ^{G1)} bu kavim Araplar geldiğinde Zereşan havzasında «Küşan» Türkleriyle birlikte türk aristokrasisi sayılmıŝtır⁰²⁾. İlk islâmiyette yeni din kurucusu Mukanna'in vakayinde (780 yıllarında) Bukhara ve Keş (Yaşılşehir) hududundaki Karlıklar ile beraber Taşkendin şarkında, şimdiki Ahen- ^{38 39)}

37A) Keş ye Nesef bekleri için bk. Tabarî II, 1448; III, 79-80; Y a k i n f - B i ŝ u r i n , *Svedeniya o narodakh Sredney Aziyi* I, 370; tudhun Aklrid'in hâzineleri için bk. Tabarî, III, 79-80.

50) ibn A'tham el-Küî, *Futûh*, arabî aslı, Tapkapı nüshası, N. 2956, cild. 2, vr. 134b:

ai—il^ jü- yine 148b:

^{r.1)} Sogd hükümdarı Gürek'in altıncı batındaki bir hafidi ve İslâm tarihlerince de malûm bir şahsiyet olan Merzuban bn. Türkiş Biqî (bk. İstakhrî, 292, 323:) nin nesebi Muhammed bn. Abdülcelîl el-Semerkandî'nin *Mun- takhab uL-Qand fi Târiki-i Samurqand*, Paris nüshası, arab. 6284, vr. 38b şöyle yazılmıştır: ^ Cr. ^ u5j. >>. î Badghis hükümdarı Nizek'in Tiirğiŝlerden olduğu hakkında bk. İbn A'tham, mezkûr cild, 133b, 136b:

³⁹⁾ Ebu İŝhacı el-Nedîm, *Kitnb iil-Filrist*, s. 18:

^{r.2)} Bk. İdiisî, iklim 5. cüz' 10 (Paris nüshası, 2221, vr. 305b):

; İbn ül-Faqih, Meşhed nüshası, vr. 168b: 1

^{G0)} M a r q u a r t , *Er ansa lir*, 308-309, *Wehrot und Arang*, 146, bu Çümük- lere ait rivayeti daha muahhar zamana ait zannetmiŝ. ^

^{G1)} Muqaddasî, s. 48, 263, 275: -brb* , Naşiri Khusrev, *Sefer Nâme*, Berlin tabı, 44: ; Hamdallah Qazvîni, *Nuzhat ül-Qulüb*, ed. Le S t r a n g e , 176: übi-jî* ; Yaqut, II, 573: o/,: î bugünkü «Çimkent» te aslında «Çemük kent» olacak; Narşakhî, *Târiki-i Bukhârâ*, ed. S c h e f e r , s. 5 A>r ve yerine iij*- ve ZAS'jr.

^{G2)} Tabarî, ed. De G o e j e , II, 1613. Addında DCCVIII; [karŝ. M a r q u a r t , *Wehrot und Arang*, s. 146]: ^ Lıfj]

geran havzasını işgal eden «İlak» ahalisi bu zatın ve «manihai» (mubayyada) lerin müfrit taraftarları sıfatıyla zikredilirler ⁽³⁾ • Araplar geldiği sıralarda Keş'de «tudhun», «sığın» ve «vek» (= «bek») lâkapları taşıyan beğlerin hâkim buldukları, bunlardan «Akhrid» ismindeki tudhun'un evinden Araplara emsali görülmemiş nâdir çın mamulâtı, vazolar ve kumaşlar geçtiği zikredilir. İlak Türkleri şimdiki Taşkent civarının başlıca Türkleridir, bunlar da Barsgan ve Çigillerle beraber «Türk» (Tu-kiu) grupunun başlıca kabilelerinden sayılmışlardır. Hak ahalisi manihaizma daha 11 inci asra kadar sadık kalmışlardır; Karlıklar ile komşu bulunan Vavgird (Feyzâbâd) tarafında bir «İlak» şehri zikrediliyor^{40/4}).

Doğu-ve Batı Türkistanda tük şehir ve köyleri yazın yaylaya çıkmağa müsait yerlerde, yüksek dağların hemen eteklerinde teessüs etmiştir. Doğu Türkistandaki şehirlerden bir çoğunun hangi kabile tarafından tesis edildiğine dair kayıtlar bile mevcuttur. Onuncu asırda Kas-gar «Ordukent» Khakanilerin merkezi olduğu halde şehir eminleri Karlık yahut Yağma kabilesinden olurdu; demek bu şehirde Khakanilerle beraber bu iki uruk çokluk idi. Şehrin etrafında bazı köyler Çigillerle meskûndü, keza Kırgızlar da şehre yakındılar. Şimdiki «Artış» m ve ona yakın olan «KhirekÜ» n?.n ahalisi Yağma, Karlık ve Tokuzoğuz karışık idi, Uç (yani Üç Turfan) ahalisi Karlık idi. Şimdiki Maralbaşu yanındaki Barçuk şehrinin ahalisi «Caruk» kabilesine mensuptu. Barçuk, Kaşgar ve Barman (=Aksu) efsanevî Tuna Alp tarafından bina olunmuş sayılırdı. Bütün Doğu Tiyanşan şehirlerinin ahalisi Uygur idi. Küça (yahut Küsen.) şehrinin ahalisi Küsen (yahut Kuşan) kabilesi idi. Doğu Türkistan türk şehirlerinin teşekkülünde en fazla rolü, Karahanî sülâlesinin esas istinatgâhi olan, Yağma kabilesi oynamıştır. Bunların ekseriyeti daha onuncu asırda göçebe idi. Türkte Oğuz, Kıpçak, Karlık ile beraber en ziyade kalabalık olan kabile bu Yağma idi. Hudûd ül-Âlem bunların bin yedi yüz kadar kabileden ibaret olduğunu, tekmiil Tiyanşan (Ugraç Art)m bunlarla meskûn olduğunu, Kaşgar şehri Karlık, Yağma ve Kırgız

40 388, 112, 288, III, 272.

• cü) Bu malûmat İbn al-Faqih'in Meşhed nüshasında bulunmaktadır, vr. 170:

s z j   g j i 3   ü . . . r - p

l/j   ; hikâyenin dönüş yoluna ait olduğu yolun Nuşecân (=Barsghan)

Taraz ve Şaş (Taşkent) istikametinde gösterilmesinden anlaşılıyor. [Haberin ait olduğu zaman için bk. M i n ö r s k y , *Hudûd ül-Âlem*, s. 481.]

67) Bk. Yâqût, I, 828: (=

«8) Bk. Yâqût, Ü^/(= O^-J-) ve ih-/ maddeleri; «Ezgiş» 1er için bk. Kaşgarî, I, 89 [ve benim *İbn Fadlan* p. 196].

66) Bu.köy Ve kasaba isimleri T'ang sülâlesi tarihinde, Yüan-Çang seyahatnamesinde, İslâm menbalarından Muqaddesî, Gardizi ve M. Kaşgarî'niri eserlerinde, *Hudûd ül-Âlem*'de ve hafriyat esasında bulunan vesikalarda bulunuyor.

kabilelerin toplandığı yer ise, Cungarj'a cenubunda Beşbalığa tabi Camgar şehri de Karlık, Yağma ve Kimakların toplandığı yer olmuştur. Yalnız bu şehrin yanında Karlıklardan iki yüz ka- ⁴¹ *

---

^{G3)} Abd iil-Qâdir al-Baghdâdi, *El-Farq-u beyn el-Fıraq*, Mısır tabı, 1910, s. 243, Mukanna' ve «mubayyada» taraftarları: dtyVi sjkS'? r;:j .

dar'kabile yaşamıştır⁰⁵). İşte bütün bu kabileler zaman geçtikçe Doğu ve Batı Türkistanın dağlara yakın mmtakalarında yerleşerek «Kent Türkü» olmuşlardır. Sekizinci asrın ortasında, Tokuzoğuz hanları daha Orkhun sahasında bulunduğu zaman Moğolistan'a gidip gelen arap elçisi Temim ibn Bahr dönüş yolunu tasvir ederken, Işık Göl kenarındaki Barsganın şehrinden geçtiğini ve bu yolda yirmi gün memleket pos- tasiyle giderken (yani Komul-Turfan-Küça l'Oİunda) hep mâmur köyler üzerinden gidildiğini, bunların ahalisinin «hepsi yahut ekserisi me- cusi yahut manihaist Türkler» olduğunu tasrih eder^{G(7)}. Batı Türkista- rina gelince, burada, Semerkand tarafında «Türgiş» ve «Çigil» lerden başka bir de «Tukhsi» kabilesi olduğu anlaşılıyor⁽⁴⁾. Evliya Ata (eski Taraz), Taşkçnt taraflarındaki bazı şehirler «Çigil», ve «Barsgan» adlarını taşımışlar. Taraz tarafındaki Cümük'ler gibi, Işık Göldeki Bars- . ganlar da, hem Taraz yanında ve hem de Bukhara yanında kendi şehirlerine mâlik olmuşlardır. Ferganede OzgencTin ahalisi, keza İle havzasında şimdiki Kulca taraflarının şehirli ahalisi «Ezgış» Türklerinden olmuş⁰⁸), Khorezmdede «Kücat», «Cugrak» ve «Kerder» (şimdiki: Kereleri) Türkleri, Yedisuda «Çu» ve «İle» havzalarında «Argu», «Çigil» ve «Tukhsi» kabileleri şehir ve köylerde oturmuşlardır. 14 üncü asra kadar Işık Gölde Taşkent şimalindeki «Sogdak» 1ar şehri Isficâb (– S ay ram) a kadar Çu ve Talaş (Taraz) havzası üzerinde uzanan yolda yüzlerce türk köy, kasaba ve şehirleri bulunmuştur, her yeni bulunan vesika buralarda bulunan şehir ve köylerin isimlerini bize haber vermektedir⁶¹⁾ .^{42 I.}

---

^{G(7)} Bunlar için bk. *Hudûd ül-'Âlem*, vr. 17a-18a [ve M i n ö r s k y , 277 v.m.]; Caruk için M. Kaşgari, I, 318; Barçuk, Kaşgar ve Barman şehirlerinin efsanevî zamanlarda yapılan eski türk şehirleri oldukları hakkında da bk. aynı müellif,

* Türkistanın Kent Türklerinin menşei meselesi hakkında burada, tafsilât vermek icap etti, çünkü bizim burada bu meseleye ait serdettiği- miz mütalâalar Türkistana ait Avrupada, hattâ bizim kendi edebiyatımızda yerleşmiş olan fikirlere taban tabana zıttır. Türkistanın tarihine ait tetkikatta bulunan âlimlerin ekseriyeti Milâd çağında Hunlar, bilhassa 6 ncı asırdan başlayan Göktürkler hâkimiyeti zamanından önce Doğu-ve Batı Türkistanında, umumiyetle Cungaryanın cenubunda kale aincaka Hiç bir Türk unsuru bulunmadığını İsrarla iddia ederler. İra- niyatçılardan hakikî ilim müntesibi olanları bile «Hunlardan önce Tuna munsabmdan Ortaasyadaki Sogdların ülkesine kadar uzanan bütün sahada yekpare bir İran Saka kavmi hâkim olmuş, ki bunlar şimdiki Kafkasya Oseti.*lerinin dilinde konuşan Skit ve Sarmaklardır» demektedirler⁴³⁾- Dcsğu Türkistanında hafriyatlar neticesinde bulunan eski İran dillerine ait vesikaların hangi kavimlere ait olduğu meselelerini izah eylemek işinde iraniyatçılara hempaye olan muasır çiniyatçılar ise, Sogd- ınların şarkından şimaligarbî Cinde Orduş sahasına kadar uzanan yerlerde yaşayıp Hunlar tarafından şimdiki Afganistan taraflarına atılan ve «Hindo-Skit» ismiyle tanınan kavimleri (Saka, Yiieçi, Kuşan Eftalit) İran kavimleri saydıkları gibi, bir Türk kavmi sıfatıyla hayatlarını tarihimize bugüne kadar iyi takip edebildiğimiz «Usun» (Uysun, Uysun) lan bile kat'î olarak bir İran kaVmi telâkki ederler⁴⁴⁾. Hunlardan ve Göktürklerden önce Kırgız Sahrasının ve Cungaryanın cenubunda hiç bir türk unsuru bulunmadığı, buralarının yalnız Hind-Germen, ve İran ka- vimleriyle meskûn olmuş olduğu hakkındaki kanaat ilmi kamuslar (meselâ Pauly Wissowa)da ve Doğu Türkistanında Hutun vP Küça taraflarında bulunan eski İran dili yadigârlarına ait tetkikat sâyesinde artık bir mütearife şeklini almıştır. Bugüne kadar bu meselelerle uğraşan zevat Dogu-ve Batı Türkistandaki Ke,nt Türklerini, ancak pek ni^iahhar zama'nlarda, bilhassa Moğol hâkimiyeti zamanında türkleşmiş olan eski İranlılar olarak telâkki ederler. Kent Türklerinin türkleşmiş İraniler olduğu kanaatinde olan birisi «Ortaasyadaki medenî İranilerin barbar kavimi erle birçok asırlar boyu kahramanca .mücadeleleri» nin safhalarını göstermek maksadiyle Kent Türklerinin uydurma bir tarihini, 350 sahifelik büyük bir eser halinde, Pariste neşretti ⁴⁵⁾. Halbuki bütün bu

---

[79 .Bk. Fr. Wi ih e m Kö n i g , *Alte Geschichte der Meder und Peröer*, Kanner, 1934. s. 18.)

[71) Bk. meselâ G. Hal o u n , *Zar Üe-tsi-Frage'* (*Zeitschrift d. Deutsch. Morgenk Ges. KCl*), s.* 246.]

⁴⁵⁾ P i e r r e K o u z n i e t s o v , *La Lutf des CiviI^ations et des Langes*

dalâlet, Ortaasya dahilinde etnik gruplaşmaların tarihini öğrenmekte medar olabilecek menbalar ve vesikaların lâyiğiyle öğrenilmemesin- den ileri gelmektedir. Akhemenid ve Grek-Baktralar istilâsından önce her iki Türkistanda hâkimiyet muhakkak, ki muahhar «Göktürk» -«Tür- gis» lerin ecdadı elinde bulunmuştur T³). Grek-Baktraların istilâsı neticesinde bu hâkim unsurun bir kısmının Türkistanın şimaline çekildiğini ⁷⁴), yalnız «medenî Türkler» in ecnebi boyunduruğunu kabul ederek yerlerinde kaldıklarını «Altın Dağı» na, yani Altaya çekilip giden Khakanların eski karargâhları olan Çu havzasına tekrar dönüp gelmiş olduklarını anlatan rivayetler vardır, ki tarihe uygundurlar. Eftalit- ler ve Göktürklerin hâkimiyeti devresinde, Türkler bir daha Hind ve Horasan sınırlarına kadar her yerde yerleştiler. Fakat gerek Sasaniler ve gerek Araplar zamanında İran unsuru Mâverâünnehri bir daha doldurdu. Mahmud Kaşgarinin dediği gibi «artık Acem memleketi şeklini alan» Mâverâünnehirden İranlı ahali arasında kalan Türkler tacikleşti; vaktiyle bir Önasya yazısını her halde Batı Fürkistanmda türkçeye ta- dilen tab*⁷ ettirmiş olan «Göktürk» lerin şimalişarka çekilen bu kısmı, Orkhun ve Yenisey havzalarında hâkimiyet sürdükten ve orada âbide- dans VAsie Centrale. Paris, 1912; bu eserde bk. ezcümle s. 184-5: Les Sartes sont d es Tadjiks turquisee, et sette supposition paraît confirmee par les caracteres phy- siques et moraux de la race, par rhistoire et par les indications linguistiques. Par leurs traits physiques, les Sartes se rattachent à la race caucasienne. Câ et quel- ques là traits decelent une origine mongolique; mais ces exceptions assez rares ne modifient pas l'expression generale: le sang iranien a prevalu si bien, qu'il n'est pas toujours possible de distinguer les Sartes des Tadjiks. 350 sahifelik eserinde müellif bu davayı bütün teferruatıyla isbat ettiği fikrindedir.

[⁷³] *İbn Fadlan*, s. 312-13/J

⁷⁴) M., Kaşgarî, III, 304-308. «Türk-Türgiş» lerden Yenisey-Altay sahasında âbideler kaldığı gibi, bugün orada yaşayan «Çulm» ve «Obı» Türklerinin dillerinde dahi eski Türgiş* ve bugünkü Kent Türk lehçesi izi ile müşterek hususiyetler vardır.

⁷³) M. Kaşgarî, III, 30G: 22 kabile «Turkman» m İskendere itaat edip kalması; İbn ül-Faqih, s. 299: 24 kabileden ancak «Türkülerin İskender itaatinde kaldığı; Qudame ibn Cafer ise (s. 264) İskenderle ancak bozkırın göçebe Türkleri harbedip, şehir Türklerinin kendisine itaat ettikleri (tfjLü'd/«J»

ö

J fcVi o-utd.) ve bu ^medenî Tür kl er in ülkesi Sogd yerine bitişik»
olduğu ^ j ^) hakkında
: | ■
rivayetler naklediler.

lerini bıraktıktan sonra, 8-9 uncu asırlarda tekrar eski vatanlarına dönüp geldiler, kıyansan Dağları sahaları 10 uncu asırda müthiş bir Türk kalabalığı arz ediyordu; önce türk ülkelerine gelip yerleşmiş olan Sogd (Yedi Suda «Sugdaq»)lar türkleştiler; Türk ve İranın asıl müsademe sahası olan İsficâb (şimdiki Sayram)m Sogd'lıları 11 inci asırda, M. Kaşğarının dediği gibi, «iki dilli (dhu • 'l-lisâneyn) oldular. Fakat Sogd ve Ferganenin muhtelif yerlerinde Türkler de tacikleştiler. Meselâ yukarıda adı geçen «Aferinkent» kasabasının eski ahalisinin medenî Türk- ler olduğu malûmdur.; halbuki bugün etrafları Türk-Özbek olduğu halde bunlar tacikçe konuşuyorlar. Yine Zerefşan havzasında «Bukhara» ve «Pençkent» civarında «Karlık» (Khallikh) ve «Türk» adlarını taşıyan ve Türk ananelerini kısmen muhafaza eden Türklerin de anadilleri tacikçedir. Bukhara etrafında bulduklarından yukarıda da bahsettiğimiz ori bir Karlık köyünün dili bugün tacikçedir. Taşkent şehrinin ve şimdiki Ahengerân havzasından ibaret olan «İlaq» vilâyetinin ahalişi evvelce «Türk» idi. Araplar geldiği zamanlarda Taşkent hâkiminin Mâverâünnehir vakıalarında «kendi Türkleriye»⁷⁶⁾ yürüdüğü kaydolunmuştur. Hattâ onbirinci asırda yaşayan bir âlim «en önce islâmiyeti kabul eden Türkler Taşkentlilerdir»¹⁷⁾ diyor. Demek Araplar geldiğinde ve islâmiyetin yayılması zamanında bunlar Türkü. Fakat biraz sonra (onuncu asırda) Horasandaki İran lehçesinden bahseden bir bilgin, Taşkent ahalisinin dilini «Mâverâünnehirin en fasih lehçesi», yani tam mânasıyla Iranda konuşulan farsça saymıştır⁴⁶⁾. Türk «İlaq» aşiretinin ismini taşıyan vilâyet de iranî «Ahengerân» havzasına döndü. Türkl erce Tacikler İslâm medeniyetinin baş mümessili sayıldıkları gibi, medeniyet hususunda da önder sayılmışlar. Mahmud Kaşğari önce Doğu ve Batı Türkistanında Türkler kendi başlarına yaşadıkları zaman buralarda hiçbir şehir bulunmadığı, şehirlerin, bu ülkeye Önasya fatihleri geldikten sonra bina olunduğuna dair bir türk rivayetini nakletmiştik^{TM)}* Zaten İslâm devrinde edebî dil olarak arapça ve farsça kullanıldığı gibi, islâmiyetten önce de sanskrit, tokharça ve sogdça, türkçeye tercihen, kullanılmıştır. Ancak onbirinci asrın başında memleketin ida-

---

• «) Tabarî, III, 712:

7) Abd i'l-Ghafir ibn il-Huseyn el-Kaşğari (Barthold, *Turkeslan*. I, Petersburg, 1900, s. 130):

78) Muqaddesi, 335:

demektir ve «Hayta! dilleri» diyerek buradaki İran şiveleri icadedilerek niim- neleri de verilmiştir.

79) *Divân Lügat it-Türk*, III. 306.

dalâlet, Ortaasya dahilinde etnik **gruplaşmaların tarihini öğrenmekte** medar olabilecek menbalar ve **vesikaların lâyıkıyla öğrenilmemesin-** den ileri gelmektedir. Akhemenid ve **Grek-Baktralar istilâsından önce** her iki Türkistanda hâkimiyet muhakkak, **ki muahhar «Göktürk»-«Tür-gis»** lerin ecdadı elinde bulunmuştur ⁷⁴⁾). **Grek-Baktraların istilâsı neticesinde** bu hâkim unsurun bir kısmının **Türkistanın şimaline çekildiğini**⁷⁴⁾, yalnız «medenî Türkler» in **ecnebi boyunduruğunu kabul ederek yerlerinde kaldıkları** ⁷⁴⁾, «Altın Dağı» na, **yani Altaya çekilip giden** Khakanların eski karargâhları olan **Çu havzasına tekrar dönüp gelmiş** olduklarını anlatan rivayetler vardır, **ki tarihe uygundurlar. Eitalit-** ler ve Göktürklerin hâkimiyeti devresinde, **Türkler bir daha H.ind ve Horasan sınırlarına kadar her yerde yerleştiler. Fakat gerek Sasaniler** ve gerek Araplar zamanında İran unsuru **Mâverâünnehri bir daha doldurdu.** Mahmud Kaşgarînin dediği gibi «**artık Acem memleketi şeklini alan**» Mâverâünnehirde İranlı ahali **arasında kalan Türkler tacikleşti;** vaktiyle bir Onasya yazısını her **halde Batı Türkistanmda türkçeye ta-** cilen tab ettirmiş olan «Göktürk» lerin **şimalişarka çekilen bu kısmı,** Orkhun ve Yenisey havzalarında **hâkimiyet sürdükten ve orada âbide-** *dans VAsie Centrale.* Paris. 1312; bu eserde **bk. ezcümle s. 184-5: Les Sartes sont d es Tadjiks turquisee. et sette supposition parait confirmee par* les caracteres phy- siques et moraux de la race, par Thistoire et par les indications linguistiques. Par Ivuus traits physicjues, les Sartes se rattachent â la race caucasienne. Câ et quel- <jues ki traits decelent une origine mongolique; mais' ces exceptions assez rares ne modifient pas rcxpression generale: le sang iranie a prevalu si bien, qıTil n'est pas toujours possible de distinguer les Sartes des Tadjiks. 350 sahifelik eserinde müellif bu davayı bütün teferruatıyla isbat ettiği fikrindedir.**

[⁷⁴⁾ İbn Fadlan-, s. 312-13.]

¹⁾ M., Kaşgarî, III, 304-308. «Türk-Türğiş» **lerden Yenisey-Altay sahasında abideler kaldığı** gibi, bugün orada yaşayan «**Çulım**» ve «**Obı**» **Türklerinin dillerinde dahi eski Türği-ş- ve bugünkü Kent Türk lehçesi izi ile müşterek hususiyetler vardır.**

⁴⁾ âl. Kaşgarî, III, 30G: 22 kabile «**Turkman**» **ın İskendere itaat edip kalması;** İbn ül-Fanili, s. 299: 24 kabileden **ancak «Türkülerin İskender itaatinde kaldığı;** Qudame ibn Caier ise (s. 264) **İskenderle ancak bozkırın göçebe Türkleri** harbedip, şehir Türklerinin kendisine itaat **ettikleri (öV iffjh»OH/JI**

.JLAJi-IJ

) ve bu Pmcdenî Türklerin ülkesi Sogd yerine **bitişik** olduğu

j g.j*) **hakkında**

rivayetler naklederler.

lerini bıraktıktan sonra, 8-9 uncu asırlarda tekrar eski vatanlarına dönüp geldiler. Tiyanşan Dağlan sahaları 10 uncu asırda müthiş bir Türk kalabalığı arz ediyordu; önce türk ülkelerine gelip yerleşmiş olan Sogd (Yedi Su da «Sugdaq»)lar türkleştiler; Türk ve İranın asıl müsademe sahası olan İsficâb (şimdiki Say ram) m Sogd'lıları 11 inci asırda, M. Kaşgarının dediği gibi, «iki dilli (dhu ■'l-lisâneyn) oldular. Fakat Sogd ve Ferganenin muhtelif yerlerinde Türkler de tacikleştiler. Meselâ yukarıda adı geçen «Âferinkent» kasabasının eski ahalisinin medenî Türkler olduğu malûmdur; halbuki-bugün etrafları Türk-Ozbek olduğu halde bunlar tacikçe konuşuyorlar. Yine Zerefşan havzasında «Bukhara» ve «Pençkent» civarında «Karlık» (Khallikh) ve «Türk» adlarını taşıyan ve Türk ananelerini kısmen muhafaza eden Türklerin de anadilleri tacikçedir. Bukhara etrafında bulduklarından yukarıda da bahsettiğimiz ori bir Karlık köyünün dili bugün tacikçedir. Taşkent şehrinin ve şimdiki Âhengerân havzasından ibaret olan «İlaç» vilâyetinin ahali evvelce «Türk» idi. Araplar geldiği zamanlarda Taşkent hâkiminin Mâverâünnehir vakıalarında «kendi Türkleriyle» ⁷⁶⁾ yürüdüğü kaydolunmuştur. Hattâ onbirinci asırda yaşayan bir âlim «en önce islâmiyeti kabul eden Türkler Taşkentlilerdir» ⁷⁷⁾ diyor. Demek Araplar geldiğinde ve islâmiyetin yayılması zamanında bunlar Türktü. Fakat biraz sonra (onuncu asırda) Horasandaki İran lehçesinden bahseden bir bilgin, Taşkent ahalisinin dilini «Mâverâünnehrin en fasih lehçesi», yani tam mânâsıyla İranda konuşulan farşça saymıştır ⁷⁸⁾. Türk «İlaç» aşiretinin ismini taşıyan vilâyet de İram «Âhengerân» havzasına döndü. Türklerce Tacikler İslâm medeniyetinin baş mümessili sayıldıkları gibi, medeniyet hususunda da önder sayılmışlar. Mahmud Kaşgarî önce Doğu ve Batı Türkistanında Türkler kendi başlarına yaşadıkları zaman buralarda hiçbir şehir bulunmadığı, şehirlerin, bu ülkeye Önasya fatihleri geldikten sonra bina olunduğuna dair bir türk rivayetini nakletmiş- tir^{TM}). Zaten İslâm devrinde edebî dil olarak arapça ve farşça kullanıldığı gibi, islâmiyetten önce de sanskrit, tokharça ve sogdça, türkçeye tercihen, kullanılmıştır. Ancak onbirinci asrın başında memleketin ida- ^{47 48}

---

*19 Tabarî, III, 712: d .

) Abd il-Ghafir ibn il-Huseyni cl-Kaşgarî (B a r t h o l d , *Turkestan*, I, Petersburg, 1900, s. 130): efl-b ^^^^1 -ihA Jj* o' .

48) Muqaddesî, 335: jUJ; bu müellifte «Mâverâünnehrin» demektir ve c.Havtal dilleri» diyerek buradaki İran şiveleri kasdedilerek nümu- ucleri de verilmiştir. ⁷⁹⁾ *Divân Luc/at it-Türk*, III, 306.

resi Karakhanilere, sonra Moğollara geçtikten sonradır, ki Türkler Mâverâünnehirde muntazaman tacikleşmek belâsından kurtulabildiler. Moğollar zamanında bu mesele en cezri tedbirlerle halledildi. Tacik ahali zorla yahut vakayii şevkiyle kısmen cenuba, Kabil, Gazne ve bilhassa müstakil müslüman Hind hükümdarları tarafından idare olunan Sind taraflarına, kısmen de Uzakdoğuya, Şimalî Çine atıldı. Şimalî Türkis- tında ve Tiyaşan Dağları sahasında yaşayan kalabalık Türk kütlelerinin mer* alan şarktan gelen yeni fatih kavimiere lâzım olduğundan, daha, Karakhitaylar zamanında bu fatih kavimlerin eline geçmeğe başlamıştır Moğollar ise bütün Orta Tiyaşan' sahalarda önce Yağma, Karlık, Çigil» Argu, Türkmen ve Khalaçlara ait yaylaları şarktan getirdikleri . kabilelere verdiler, ve ötekilerini Mâverâünnehir ve Kaşgair taraflarına ittiler. Bu hâdisenin cereyanını tarihlerden takip edebiliyoruz. Mâverâünnehir Çağatay Ulusunun ordusunu teşkil eden J3arlas, Doglat, Cala- yır, Arlat ve Kavçm aşiretleri idaresine verilmişti; ülke yalnız bunlarıp değil Ögeday ve Coçi Oğullarının; da yağma sahası oldu. Çingizin taksimatına göre dört ulusun üçüncüsü olan Ögeday Ulusu gittiliçe cenuba kaydı, Talaş ve Taşkent tarafları onların eline geçti, Çağataylılar ile aralarında bu vilâyetler yüzünden savaşlar oldu. Nihayet 1268 de Se- merkand şimalinde Katvanda bir içtima, 1269 ilkbaharında Taraz- Kencek'de Coçi ulularının da iştirakiyle bir Kurultay olup, önce Çağatay Oğullarına ait olan Orta Tiyaşan sahası ve Mâverâünnehirin üçte biri Ögeday Oğullarına, bunun cenubu Çağatay Oğullarına olmak, yaylaları dağlarda, kışlıları ovalarda bulundurmak kararı verildi, ögeday Oğulları (Kaydu ve biraderleri) İle ve Çu nehirleri ve Işık Göl aralarındaki dağları, bu iki nehir ve Talaş havzasını kışla, Çağatay Oğulları (Barak ve biraderleri) da Çaganyan (Hisar) dağlarını yayla, Keş ve Nesef bozkırlarını kışla edindiler. İşte bu muazzam hâdise, yani ulusların yerlerini değiştirmesi, Al tay ve Cungaryada oturan ögeday Ulusu kabilelerini, yüzbinlerle ve belki de milyonlarca ahalinin Orta Tiyaşana, Çağatay Ulusu kabilelerinin de Şarkî Bukhara, Hisar taraflarına taşınması neticesinde, Moğollardan önce Tiyaşan sahalarını, işgal edip oturan eski sekene ovalara inerek «Kent Türkü» oldular. Bu muazzam «Elbir x sıvışması» bütün acılıklarıyla Temür^ zamanına kadar devam etti⁴⁹⁾.

---

⁴⁹⁾ Katvan içtima'ı için bk. V a s s a f , Bombay tabı, s. 68-69; Talaş küruk- tavl için de R e ş i d e d d i n , t a r i h i , Topkapı nüshası, N. 1518, v. 243b-244b; Çu vfe Talaş havzasındaki Argu ülkesi Türklerinin Kaşgar tarafına hicreti C e m â l Q â r ş i 'de, burada artık tahliye edilmiş olan, gayrimeskun şehirlerin manzarası

Ülkeyi böyle cezri tedbirlerle kendi eline alan Türk ve Moğol unsurları Mâverâünnehirden ayrılmıyan Tacikleri türkçeleştirmek gibi meselelerle kat iyen alâkadar olmamışlardır. Tacik unsuru tamamiyle Türk- ler tarafından işgal edilen sahalarda tek türk köylerde yaşayıp kalmışlarsa, kendi dil ve milliyetlerini zamanımıza kadar muhafaza etmişlerdir (meselâ Taşkentin şark ve şimalişarkında Âhengerân ve Piskem havzalarındaki, Kızıl Kuma bitişik Nuratanm . şimalindeki ve Ferganenin halis Türk mıntakalarında dağıvık yaşayan tacik köyleri gibi). Mâveîâ- ünnehir tekrar Türk ülkesi olduktan sonra da burada yaşayıp kalan İraniler yalnız kendi dillerini muhafaza etmiş değiller, çokluk olarak yaşadıkları yerlerde Türkleri tacikleştirmek işinde bile devam ettiler. (Meselâ Bukhara şehrinde Özbeklerden «Mangıt» ve «Kineges», Kho- cend’de «Yüz» aşiretlerine mensup zümreler, Baysunda Çağataylar ancak son asırlarda tacikleşmişlerdir; Semerkand ve Oratepe’de de vaziyet böyledir). Ahalisinin ekseriyeti Türk olan Taşkent, Khokand, Karşı (Nesef), Keş, Gızak, Margilan gibi şehirlerin Tacik unsuru ise tamamen türkçeleşti. Bu karışmanın izi şehir ahalisinin farsçasında olduğu gibi türk- çesinde de görülür. Tacik ahalinin tesiri sâyesinde eski Kent Türklerinin zırat ve şehir hayatında, daha M. Kaşgarî zamanında kullanılan türkçe istilahları bırakılarak, yerine farsçaları yerleşmiştir. Dilin yapısında da telâffuz âhengini bozmak; mefulü bih, mefulü ileyh, mefulü fih ve izafe eklerini birbiriyle karıştırmak, yine o Tacikle karışmanın tesiridir.. Kent Türklerinde bu nevi karışık unsur bilhassa Cenubî Türkistan ve Fergane şehirlerinde mevcuttur; maamafih bunlar arasında türkçeleştikleri halde İran âdât ve karakterini muhafaza eden sâbık Ta- cikler bu nevi şehirlerin Türk ekseriyeti içinde farkedilmektedir. Daha I 6 ncı asır başında Babur tarafından bir «şart» yani acem şehri olarak tesmiye edilen Margilan şehrinde, Calayır gibi Türk mahalleleri ile yan- yana Tacikten türkçeleşmiş olan unsurun yaşadığı mahalleler arasındaki âdât farkını bizzat müşahede etmişimdir. Taciklerle karışmak ancak ^ şehirlerde olmuştur; köylerde ise «Kent Türkü» her yerde saf kalmıştır; halbuki Kent Türkünün kahir ekseriyeti köylerde yaşamaktadır.

hakkında 1330 hududunda oradan geçen bir tüccarın ifadeleri 'de İ b n F a d l ' A l l a h a l - U m a r ı 'nin eserinde nakledilmiştir; 1275-1282 arasında tamamen tahrip edilen Bukharada ve civarında tacik ahalinin katliamları, Semerkand ve diğer şehirlerde bu gibi hâdiseler, buranın İranlı ahalisinin dağılmasını, yerlerine Türk ve Moğol kabilelerinin gelip yerleşmesini intaç etmiştir. Bütün bunlara aît tafsilât «*Moğollar Devrinde Türkistan*» unvanıyla Çağatay ulusu, Temür ve oğulları tarihine tahsis edilen; ve daha tabedilmeyen eserimde toplanmıştır.

Biz burada Kent Türklerinin ecdadı sıfatıyla Milâddan Önceki za- inanlardan başlayarak her iki Türkistanm ova ve dağ mıntakalarında yaşadıkları tarihçe tesbit edilebilen eski Türk kabilelerini saydık. Eski Kang ve Saka ları bir tarafa bırakırsak yine oğuzca olmiyan Orta Tiyan- şan Türk şivelerini kendi

ismiyle «çigilce» diye tesmiye ettirebilecek derecede kalabalık ve kudretli olduklarını M. Kaşgariden öğrendiğimiz «Çigiiler», şimalde Cungaryadan, cenupta Kaşgar Dağlarına kadar bütün sahayı işgal eden bin yedi yüz kabileden mürekkep Büyük «Yağma», Cungaryadan Kabile kadar bütün 1 eriri Dağı-Pamirin üstlerini ve garbi yamaçlarını işgal eden ve yüzlerce kabileden ibaret «Karlık» lar. tekmil Yedi Su yu işgal eden «Türk-Türgiş», Tukhsi ve Argu'lar; işte iki 1 ürkistanm «Kent Türkü» bunlar demektir. Bütün bu kadar kavim ve kabileler, kabile isimlerini unutarak oturak oldular, ve asırlar içinde tedricen teressüp ederek «Kent Türkü» oldular. Batı Türkistandan hicretler vâki oldu;sa, onu ancak Oğuz ve Peçenekler, kısmen Kanglı - Kıpca^iar yaptı, Kent Türkünü teşkil eden kabilelerden hiçbirisi toplu bir halde ülke haricine çıkmadı, hicret etmedi. Kent Türklerinin menşei mesele; niçbir mugalâtaya mahal bırakmıyacak derecede vazıhtır, yalnız mevcut menbaları hüsnüiyetle ve dikkatle Öğrenmek ister.

Kent Türkünün en yeni bir tabakası, bilhassa Özbekler zamanında hükümet merkezi olan şehirlerin, Balkh, Semerkand ve Taşkentin etrafında toplanmış ve yerleşmiş olan Özbek ve Kazak kabilelerinin karışık parçalarıdır. Bunların bugün Taşkent civarında yaşayanları gibi, Balkh şehri civarında oturanları dahi, daha î 7 nci asırda «Qurama» tesmiye edilmişlerdir ⁵¹⁾, ki muhtelif parçalardan mürekkep demektir. Bugün Taşkent civarındaki Kurama'nın bazıları kendilerini Kent Türkünden ziyade Kazaklardan, yahut Özbeklerden addeder. Fakat onlar artık ne Kazak ve ne de Özbektirier, ekseriyetleri hangi kabileden olduklarının farkında olmayan Kent Türkü olmuşlardır.

Kent Türklerinin Dili

mevzuumuz olan Batı Türkistanm Kent

Teşekkülü, »i • • > Türkleri dili onüçüncü asra kadar eski «Khakanî» Kavını Ahlak ve Âdetleri ~ < - ş11>> (Kütadgu. Bılık m ve Mahmud Kaşgarının dili) olmuşsa da, Moğollar çağında gelen

1 türk ve Moğol unsurlarının da bu dile mühim tesiri olmuştur. Moğol istilası başlarında Taşkent ve Evliya-Ata taraflarında ('Aybet ül-Haqâyiq) ve daha Temürün gençliği zamanında Isık-Köl civarında yazı-

⁵¹⁾ Bk. Mir Muhammed Münşi Bukharj, *Ubeydullah Nâme*, Kabil Şehir Kütüphanesi nüshası üzerinden tarafımdan yapılan türkçe tercümesi, vr. 43b.

lan türkçe yazılar («Cıvka» acili yerde bulunan Süryani hristiyan mezar taşı) bildiğimiz «Çigil türkçesi» lehçesinde, yani eski «Türk» (Kent Türk) edebi şivesinde yazılmış ise de, Temürün çocukları zamanında bu gibi eski eserlerin dili «Kaşgarî til»; sayılmıştır s-). Yani Moğol çağında «Kent Türk» dili okadaı açık inkılâba maruz kalmıştır. Medeni Türkler onbeşinci ve onaltıncı asırlardan başlayıp Özbeklerle ve Kazak- K ir g iz lar lak a r ı ş mak mecburiyetinde kalmışlardm Ve bugün asrı millî – medem~karakTerTer münasebetiyle bu proses eskisine nispetle daha kuvvetle devam etmektedir. Şimdiki «Kent Türk»

lehçesinde bütün bu gibi değişikliklerin, tesirlerin ve inkılabların izleri pek açık olarak yaşıyor. Khorezm türkçesinde oğuzcanm tesiri, daha 12 nci asırda Mah- mud Zemakhşeri'nin eserlerinde bile pek açık olarak görülmüştür; sonra bu tesir Horasanda Türkler zamanında bir daha arttı. Zerefşan havzasında ve Şarkî Bukharada bugün Özbekçe tesiri galiptir. Kent Türklerinin Ferganenin dağ Kırgızlarma ve yahut çöl Özbek ve Kıpçakları- ıa bitişik yerlerdeki kasabalarında Kıpçak ve Kırgız lehçelerinin büyük tesiri, evvelce Oğuzlarla meskûn olan «Kızıl Ku'm» sahralarına bitişik kasabalarının lehçesinde C>ğuz tesiri görülüyor (meselâ Zâmin yanındaki «Cam» kasabasında «kelmer», «kitmer» gibi şekillere tesadüf ediliyor). Çimkent tümeninde «Mankent» köyü lehçesinde ve eski Otrar sekenesini muhtevi bulunan «Kara-Bulak» kasabalarının geçen 1927 julında tetkik olunan lehçesinde, yine eskiden Sır Derya havzasında oturmuş olan Oğuzların tesirleri görülmüştür («boldı» yerine «oldı», «yoqnın» yerine «yoğun» gibi). Eski «Yese» (Türkistan), «Karııaq», «Savran», «ıkan», «Met» ve «Cağa» kasaba ve köyleri bu Türklerin en eski mümessilleridir. Onlarda da oğuz ve argu lehçeleri tesiri vardır. Bu kasabalardan Yese, ıkan ve Sağnak şehirleri vaktiyle İslâm Ale- mine büyük biglinler ve şeyhler yetiştirmiştir. Bununla beraber Ferga- nenin bilhassa doğusundaki Türkler ve Taşkentliler, eski «Türk» ve «Türgiş» lehçelerinin Kaşgarlılarla müşterek olan esas hususiyetlerini (meselâ kelimelerin orta ve sonlarındaki «gh» ve «g» harflerfni, ki diğer lehçelerde uzun seslilere rnünkalip olmuştur) muhafaza edebilmişlerdir. Diğer bütün tiirk şivelerine şuhudî sigasındaki «ik», «ıq» eki yerine, Taşkent şivesi Orkhun âbidelerindeki «miz», «mız» şeklini muhafaza etmiştir («bardıq», «keldik» yerine «bardımız», «keldimiz» demek gibi). Halbuki bu şehrin dili Özbek, kazak lehçelerinin tesirine şiddetle maruz kalmakta olan bir lehçedir.⁵⁰

---

⁵⁰.) Bk. «Hibet ül-Haqcıyiq», N e c i b Â s i m neşri, s. 93 de Arslan Khoca Tarkhan'm sözleri.

Kent Türkleri, incelemelere göre, antropoloji bakımından da muhtelif Türklerin halitasıdır. Eski Usun* Göktürk, Türgiş ve Ezgişler öteki Türklerden farklı olarak Aryanilere yakın bir tipti: Elmacık kemikleri çıkık, gözler dar, burun basık idiyse de sarışın idiler. Sakal da bazan boldu. Bundan bazı muasır tetkikçi ve seyyahlar (meselâ G r u m G r j i m a y 1 o) bu Türklerin menselerine dair spekülasyonlar yapıyorlar. Kent Türklerinin bazı kısımlarında Aryanilere yakın bir tip dikkati çeker. Bu, İranlılarla karışmadan ileri gelebileceği gibi, Göktürk Tür- gişlerden kalma irsi hususiyet olarak-da izah edilebilir. Kent Türklerinin en güzeli Taşkent Türkleridir. Bunlar umumiyetle Türk tipinin güzelidir. Pek eskiden medenî olan «Kent Türkü» uruk, oymak hayatını tamamen unutmuştur. 13-16 ncı asırda bile bunlar «Almalığı», «Otrar- lık», «Kaşgarlık», «Yengdig», «Taşkentlig» diye şehirlere göre tesmiye edilmişlerdir. Yakın asırlarda tunlarla karışıp «kentleşen» Özbek ve Kazaklar da uruklarının adlarını unutmuşlardır ve yahut unutupuyorlar. Uruk adları ancak şehir ve kasabalardaki mahalle ve sokak adlarında görülebilir. Meselâ Taşkent şehrinin mahalle ve sokak isimlerinde en eski türk isimlerinden «Türk» (Üç yerde), «Kengiräk», «Çaqar» (üç yerde), «Yabgu» («Yavve», iki yerde), «Yabgulıg» (Yapuglıg) iki yerde), «Kencek» (iki yerde), «Qanglı» (bir yerde) «Tarkhan» (dört yerde), Moğoldan sonraki isimler de' «Qıyat» (dört yerde), ■ ,x<Moğul» ve «Muğal» (iki yerde), «Çağatay» (yedi yerde), «Quşçı» (bir yerde) adlarına tesadüf ediliyor. Bukhara, Karşı, Semerkand, Mar- gilân gibi şehirlerde de pek çok uruk adları vardır. Umumiyetle medenî Türklerde, Azerbaycanlılar, Bulgar-Kazanlılar, hattâ Osmanlılarda olduğu gibi, Türkistan medenî Türkleri de ken öderine şehir ve vilayet adından başka umumî bir etnik isim kullanmamışlar; İslâm çağında «Türk» kelimesi ekseriya gayrimüslim Türkiere itlâk edildiğinden, Mâ- verâünnehir'medenî Tfürîçleri de kendilerini «Türkten başka rüidet» saymışlar ve .«Müslüman» * diye ad almışU rdır. Zaten yukarıda getirdiğimiz malûmattan da görüldüğü üzere, bu Türkler türk kavimlerinden yalnız birine mensup sayılamaz. Bunların arasında bütün Türkler Vardır. Milletin bütün urukları, diğer milletlerin merkezlerinde, payitahtlarında olduğu gibi karışmıştır. Netekim Batı Türklerinin payıtâhtı lan İstanbulda da böyle olmuştur. Kent Türklerinin içinde en eski Türk ye Türgiş, Çigil, Karlık ve Yağma unsurlarının galip olduğuna biz bugün yalnız tarihî incelemelerle az çok tâyin edebiyoruz. Buna göre «Kent Türkleri» kendilerine «Türk» adını, pek hakb olarak, uruk -adı olarak da kullanabilirlerdi. Nasıl ki Semerkand ve Fergane vilâyetlerinde böy- leri vardır. Her ne ise, bunlar «Türk» adını kendilerine mal edine-

ımemişler, ona daha şümüllü bir ıstılah nazariyle bakarak şimdilik bırakivermişlerdir.

Doğu Türkistanda Taciklerle Çinlilere ve bazan Uygurlara; Kırım, Azerbaycan ve Türkmenistanda medenî Türkiere ve Farslara «Tat», denildiği gibi, Batı Türkistanın göçebe kavimleri olan Kazak, Kırgız ve Özbekler de, Batı-ve Doğu Türkistanın Kent Türklerine «Şart» demişlerdir. Moğollar çağında umuraan Müslümanlara ve bilhassa İranlılara «Tacik» denilmiştir. Bununla beraber Türklerle karışan ve türkçe bilen İranlılara ve yahut farsça konuşan, Taciklerle düşüp kalkan ve İran medeniyeti tesirinde bulunan Türkiere «Şart» demişlerdir. Babur .Mirzanın eserinde Tacik, Şart, Türk ayrı ayrı kullanılmıştır. Çingiz Han, Yedisü şimalinde «Kayalık» ta (şimdiki «Kapal» yanında) oturan Karlık hükümdarlarına da «Şart» demiştir. Nevayı,, eserlerinde farş diline «Şart tili» diyor. İranlılaşan Selçük sultanlarını da «Şart padişahları» tesmiye ediyor. Ruslar Astarkharıda meşgul olan türk tüccarlarına da ıgaliba «Mangıt-Nogay» lan takliden «Şart» (yasaşniy şart) tesmiye etmişlerdir. Özbek ve Kazaklar ise, bu kelimeyi ancak Mâverâünnehrin medenî müslüman türk ahalisine itlâk etmişlerdir. «Şart» kelimesi aslında türkçe (Radloff un' fikrinde sanskritçe) olup «tacir» mânâsındadır. Bu mâna da Kaşgarlı Mahmudda ve Uygur yazılarında kullanılmıştır, ilk önce bilhassa hind tacirlerine ve sonra İranlılara itlâk olunduğu zannolunuyor. Türkistanın aşiret usulünü muhafaza etmeleriye pek mağrur olan göçebe Türklerinin umumiyetle medenî Türkleri «Şart» diye adlandıraları, medenî ahalinin hepsini göçebelere karşı bir inildet saymak ve onlara pek aşağı gözle bakmaktan ileri gelmiştir. Hattâ bazkn yerli Yahudilere de «Şart» demişlerdir. Umumen Kazaklarda «kent» kelimesi bile göçebe olmıyan yabancı mânâsında kullanılıyor. Göçebeler nazarında ticaretle meşgul olmak en alçakça iş sayıldığından, «şart» kelimesi, aynı zamanda tahkir edici bir kelime sayılmıştır. 'fterÇİ Fergane ve Taşkent taraflarındaki Kent Türkleri «şart» keiimesi- 'ii 18-19 uncu asırlarda yaj?i Khokand hanları zamanında kendileri için ■bir kavim adı olarak kabul etmişler ve ozaman yazılan tarihlerde «sar- J@.?* tâbiri Tacik, Kırgız ve özb eki erin yan ıb aşın d a yaşıyan bir türk kavmini belirtmek için hiçbir mahzursuz kullanılmıştır⁵¹). Bunun gibi Khokand hanlarının Beklerbegi ve bek'leri de meselâ Taşkent vilâyeti

Türklerine hitaben yazdıkları emir ve fermanların «Sartıye ve Qaza- qıve iarga malûm bolsun» diye başlıyorlardı⁵⁴). Fakat rus devrinde; «şart» adı bilhassa istihkarla kullanıldığından. Kent Türk münevverleri zaten etnografi bir mâna

---

⁵¹) Bk. meselâ Molla Niyaz Muhammed Khoqandı, *Târikh-i Şahrulî*, Kazan, 1885, s. 74: «özbekiye, tacik ve sartiye», s. 136, 251: «sartiye, qıpçaqiye ve sabiye?, s. 146*. «türk, tacik, qıpçaq ve şart», s. 279: «ilatiye-i özbe- Iciye., sartiye ve taçikiye».

ifade etmeyen «şart» adını kabulden istinkaf¹ ediyorlar.

Avrupa medeniyeti tesiriyle milliyet ve kavmiyet duyguları uyandığında, Ortaasya Türkierince bütün Türkistan uruklarının bir millet teşkil ettiği daha anlaşılmayıp, her uruğun bir millet sanılması dolayısıyla Kent Türkleri de böyle bir «uruk-millet» adına ihtiyaç duymuşlardır. «Kent Türkü», «Türkistan Türkü» gibi bir isim uydurulmamış., «Türk» adı da, umumî bir isim olduğundan, uruk mefhumunu ifade etmemiş ve onu millî isim olarak kullanmağa Ruslar ve bilhassa Bolse- /j ^ vıklar müsaa~de etmemişlerdir. Nihayet 1924 yılında Özbeklerin ve şe- jj j hirli Türklerin hepsini birden içine alan umumî bir ad olarak «Özbek»- \ | j adı kullanılmağa başlanmıştır. Bu ise «Kıpçak» ve «Türk-Türgiş» un – j surlarına mensup iki büyük gurupu birleştirmekle iki gurupun lehçesini de birleştirmeye sebep olabilecek bir ismi ihtiyar etmek olması bakımından ehemmiyeti haiz ise de, Kent Türkünün doğudaki yarısını teşkil eden Tarançı ve Kaşgar Türklerinin «Özbek» adını kabul edecekleri şüphelidir. Onlar arasında (Barthold'un da kaydettiği gibi yanlış olarak) «Uygur» adını kullanmak isteyenler vardır. Kent Türkleri bir taraftan Tarançı ve Kaşgarlılarla, diğer taraftan da Kırgız ve Kazaklarla bir millet olduklarını hissedince, tekrar «Türk» yahut «Türkistan Türkü» adı ortaya çıkacaktır. Bu itibarla «Özbek» adı, Türkistanm, millî Türk birliğini idrâk edip «Türk» adına geçmesi yolunda ancak bir merhale teşkil edecektir.

Türk millî ve harsı birliği muvacehesinde Kazan Türklerinin Başkurt ve Nogaylarla birleşerek ayrı bir «Türk-Tatar» milleti teşkil ey-jemek tecrübeleri gibi Mâverâünnehir Kent Türklerinin Özbekleri ve _____ hattâ Tacikleri kendilerine ilhak ederek ve Kent Türk dili esas olmak üzere ayrı bir «Özbek» milleti "yaratmak temayülleri de, yabancı boyunduruğu altında yüz gösteren boş hayalden ibaret olup kalır; Garbi Türkistanm Kent Türkünün «Özbek», Şarki Türkistanm Kent Türkünü Uygur, yahut Tarançı diyerek birini digerinHens ayırmak ancak bu ül- . kelerin biri rus diğeri cin idaresinde kalacaklarına inanmak neticesinde kabul edilebilirdi. Türkistanda «Türk» yahut «Orta Türk» medeni

¹) Bk. O s t r o u m o v Şartı, Taşkent, 1896, s. 6..

ve harsı birliği vücuda gelecekse, «Kazak-Kırgızlar» ile «Uruğlı Özbek» lerin eski müsterek ananeler esasında birleşmemeleri, ve bunların bir taraftan Kent Türklerini, diğer taraftan da Başkurtları ve Kazan Türklerini' kendi camialarına alabilmeleri esasında husule,gelebilir; yoksa Ortatürkler bir çok ufak kabilelere inkısam eder gider. Kazan Türkleri hiç de «Tatar» olmadığı gibi Taşkentliler de «Özbek» değildir. Bunların biri «Kazan Türkü», diğeri «Taşkent Tükü» dür. Aşiret hayatını unutarak şehirli olan her Türkün kavmi adı sâdece «Türk» tür. Her bir muntaka Türkünün mutlaka bir kabile adına mâlik olması icap ettiği liakkındaki kanaat rus idaresi devrinde husule gelmiştir. «Göçebe Türk- ler» e karşı «medenî Türkler» i ifade etmek için bir ad lâzım gelse o ^o «Türkü» gibi bir isim olur. Her halde bugüne kadar «Şart» diye adlandırılan Türklerin kavmi adı sâdece «Türk» olacaktır. «Kent türkleri» nin doğu yarısı demek olan Doğu Türkistan Türkleri, Kaş- «Türki» tâbiri halk dilinde olduğu gibi, muasır seyyahların (Aurel Steine, Sven Hedin, Trinkl er ve s?.irenin) eserlerinde de kullanılmaktadır. Bu ad Batı Türkistan Türkleri için de mak- HTTâadedilmelidir. Ahlâk itibariyle «Kent Türkleri» ile Kırım, Kazan ve Azerbaycanm şehir Türkleri birbirine pek benziyorlar. Ziraat ve ticaretle fazla meşgul olduklarından savaşıklıkla fazla temayüz etmezler. Rus istilasından evvel de Çağatay, Özbek, Kırgız ve Kazak gibi göçebe ve yarı göçebelere istinat eden sülâlelere tâbi olmuşlardır. Karakhanlı- ların inkırazından sonra, (Kaşgarın «Khocalar» sülâlesi -- ki bunlar kendilerini «Seyid Kılıç Burhanettin» vasıtasıyla Karakhanlılara çıkarmaktadırlar — müstesna olmak üzere), kendilerinden bir sülâle ve hâkim unsur çıkarmamışlardır. Kent Türklerinin aile hayatları, eskiden kabul ettikleri iran-İslâm medeniyeti tesirindedir. Son yıllara kadar kadınlar kapalı içli. Muaşerette de bunun tesiri açıktı. Bununla beraber kendilerini Taciklerden pek açıkça ayıran esk: medenî Türk an'anatı da yaşamıştır, ki intihaplarda ve mahkemelerde vâzıh olarak görülür; siyasî ve İçtimaî hayata alâkadarlık Kent Türklerinde Taciklerle kıyas kabul etmez derecede büyüktür. Kent Türkü, Taciklerin pek sevdiği ziraatten ve yeraltı maden işçiliği gibi ağır işlerden ziyade, ticaret ve sanatkârlığı sever. İçlerinden iyi mimarlar, taşçı ve oyfnacılar yetişir. Diğer Türkler kadar değilse bile, yine Taciklere nispeten, tenbel ve kaygısız görünmelerine rağmen, çok çalışkan bir kavimdir.

Kent Türklerinin şehir musikisi kılâsik musiki ve şarkuları da kitap (Dîvan edebiyatı) tesirindedir. Destanları Ebu Müslim Horasanî, Ham- za, Çihar Derviş gibi İslâm kahramanlarına aittir. Bunları söylemek için mahsus meddahlar sınıfı vardır. Bunları, Temür ve millî türk meşayihî

gibi millî tipler hakkında da söylerler. Düğün ve ağıt merasimleri de zengin hususata mâliktir. Şamam («baksı») usuliyile tedavi âdetleri de vardır. Fakat bu «baksı» ların ilâhilerindeki cinler ve «ervahlar», Kazak ve Özbek «baksı» larınınkinden nispeten farklıdır. Son zaman umu-, mi Özbek milliyeti fikri tesiriyle Kent Türk münevverleri, yukarıda da bir defa dediğimiz gibi, Özbek ananeleri destanlarını öğrenip 'benimse- miye başlamışlardır. Biz Kent Türklüğünün tereddi edip Özbeklere tamamen iltihak devresi başlamakta olduğunu söylersek hata etmiş olu- ilJziKöylü Özbekler şehir Türklerine tesir edebilecek kadar ileri gide- ■ memişlerdir. Bu yüzden «Özbek» adı hakiki Özbek olan Kazaklarla U birleşmek yerine, onlardan ayrı bir millet olmak için kullanılmaktadır. . j

Batı Türkistan vilâyetlerinde «Kent Terkləri» 1897 yılındaki nüfus sayımına göre Masalsky'nin hesabında «Özbek» lerden ayrı, fakat «Tarañcı» ve «Kaşgarlı» larla birlikte 2.193.656 kişi. Fergane vilâyetindeki «Kıpçak» ve Khorezm şimalindeki «Karakalpak» lar da dahil olduğu halde «Özbek» lerle birlikte 4.361.807 kişi gösterilmiştir. Şimdiki hesapla/da «Özbek» ve «Kent Türkleri» için ayrı sayı gösterilmeden hepsi «Özbek» sayılıp, 1923 nüfus sayımına göre N e m ç e n k o hesabında 3.757.309 kişi gösterilmiştir. Yani 1897 yılındaki hesaba göre 604.498 nüfus eksik gösterilmiştir, ki bu, 1918 katlığında ölen ahaliden özbeklerin ve Kent Türklerinin payına düşen kadarı olacak. Kent Türklerinin sayısı Doğu Türkistanda iki milyona yakın olup. Batı Türkistanın «Kent Türklerbyle birleştiklerinde Türkistanın Kazak-Kır - gızıardan sonra en kalabalık unsurunu teşkil ederler.

Kırgızlar

Türkistanda etnik bakımından «Kent Türkleri» ne yakın plan Türk unsuru Kırgızlardır. Ruslar «Kazak» Türkleriyle ilk defa Sibirya'da tanıştıklarından ve on yedinci asırda Kalmukları cenubu ' umumiyetle «Kırgız» diye adlandırdıklarından, Kazakistan Türkleri .Ruslar tarafından bugüne,kadar «Kırgız» tesmiye olunurdu. Kazan Türkleri de «Kazak» lan, bu veçhile olmalı ki, «Kırgız» diye adlandırmışlardır. Halbuki «Kırgız» kelimesi, Kazaklarda ve bütün Türldştanda kullanıldığı üzere, ancak Orta Tiyaşan ve Pamirde yaşayan göçebe Türk uruğunun adıdır. Rus bilginleri bunu anladıktan sonra; • «Kâiak» ları «Kır- gız-Kazak» (yahut «Kırgız-Kaysak»), Tiyaşan Türklerini ise «Kara- kırgız» diye adlandırır olmuşlardı. Bugün ise «Kazaksi, ve . «Kırgız» lar,

idare hususunda da birbirlerinden ayrı olduklarından, artık «Kırgız» mefhumu yerinde kullanılır oldu.

«Kırgız» ların
Menşei

Kırgızlar kavmiyet bakımından esasen Orta
Tiyaşanın «Usun» ve «Türgiş» lerine yakın bir
kavim olmuştur. Eski zamanda bunlar Aral gölünün ve

Khazar Denizinin şimalinde, şimdiki Tobul ve Başkurdistan sınırlarında bulunmuşlardır. Milâttan önceki üçüncü ve birinci asırlarda da o civarda görünüyorlar⁸⁵). Fakat daha o zamanlarda bile bazı bölümleri doğuya gelerek Yenisey havzasında yerleşmişti. Bunlar, bize tarihçe malûm olmıyan pek eski bir çağda, Türk-Orkhun yazılarıyla 3'azmışıardır. Bunların bu yazıyı milâdi dört ve beşinci asırlarda memleketlerine gelen Türgişlerle temasta bulunduktan sonra öğrenmiş olmaları muhtemeldir. B a r t h o l d ise, Orkhun yazılarının Kırgızların batı tarafından kendileriyle birlikte getirmiş olmaları ihtimalini ileri sürüyor. Türgişler gibi bunlar da, daha pek keski çağlarda Türk şaman âdetlerine ve diğer Türk anelerine pek bağlı olmuşlardır. Türk takvimini havi olan Orkhun yazıtlarının yazıldığı tarihlerden cıaha önce Çin kaynakları, Kırgızlarda türk takviminin kullanıldığını kaydetmişlerdir. İslâm âleminde Kırgızlar «misk» leriyle tanınmışlardır. Yenisey Kırgızlarının, milâdi 1702 yılına kadar Yeniseyde oturdukları malûmdur. Bunların başka bir kolu, tarihçe bize malûm olmıyan bir çağda, Tiyaşan ve Pamir taraflarında yerleşmişti. Tarihi ve edebî eserlerde çok zikredilen «Kırgız miski» nin («ıpar»ın) bu Tiyaşan ve Pamir Kırgızlarına ait olması muhtemeldir. Milâdi onuncu asrın Arap coğrafyacısı İstakhn ve İbn Havqal Yenisey havzasında yaşıyan Kırgızlardan bahsettiği gibi, Fergane, İlaq ve Şaş (^Taşkent)a bitişik dağları da «Kırgız Dağları» diye adlandırıyor^{TM}). O asrın İran coğrafyacısı («Hu- clûd ül- Âlem» müellifi) da, Kırgızların «Üç-Turfari» yerinde olan bir şehri (Benciil) başka bir türk uruğu elinden aldıklarını söylüyor. Yenisey taraflarında bulunmadığı anlaşılan Mahmud Kaşgari Kırgız lehçesini öğrendiğini zikreder, ki elbette bunu Tiyaşan Kirazlarından öğ-

^{f85}) Bk. *İbn Fadlan*, 186-187, 328-329].

^{Mi}) Bk. İbn Havqal, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 119b [şimdi ed. K r a i n e r s, s. 445];>>*>

^{129b} [=e.d. K r a m e r s, s. 488]:

(* J i M f f O ***6 J) Ji ;
Muhammed

bn. Necib Bekrân (*Cihânnümâ*, B a r t h o l d, *Turkestan*, I, s. 81 > Khırkhız'ların ülkesini, Ferg^nenin şimalindeki ova kısmına kadar inen dağlık mıntaka olarak anlatır.

-bı milli tipler hakkında da söylerler. **Düğün ve ağıt merasimleri** de zengin hususata mâliktir. Şamanı («baksı») **usuliyile tedavi âdetleri de** vardır. Fakat bu «baksı» ların ilâhilerindeki **cinler ve «ervahlar»**, Kazak ve Özbek «baksı» larınınkinden nispeten **farklıdır. Son zaman umu-**, mî Özbek milliyeti fikri tesiriyle Kent **Türk münevverleri, yukarıda da** bir defa dediğimiz gibi, Özbek an'aneleri **destanlarını öğrenip benimse-** miye başlamışlardır. Biz Kent Türklüğünün **tereddi edip Özbeklere tamamen** iltihak devresi başlamakta olduğunu **söylersek hata etmiş olu-**ruz. Köylü Özbekler şehir Türklerine **tesir edebilecek kadar ileri gidememişlerdir.** Bu yüzden «Özbek» adı **hakikî Özbek olan Kazaklarla** [,■ birleşmek yerine, onlardan ayrı bir millet **olmak için kullanılmaktadır. 1**

Batı Türkistan vilâyetlerinde «Kent **Türkleri**» 1897 yılındaki nüfus sayımına göre Masalsky nin hesciblnnda «**Özbek**» **lerden ayrı, fakat** «Tarançı» ve «Kaşgarlı» îarla birlikte **2.193.656 kişi, Fergane vilâyetindeki** «Kıpçak» ve Khorezm şimalindeki «**Karakalpak**» **1ar da dahil** olduğu halde «Özbek» lerle birlikte **4.361.807 kişi gösterilmiştir. Şimdiki** hesaplarda «Özbek» ve «Kent **Türkleri**» **için ayrı sayı gösterilmeden** hepsi «Özbek» sayılıp, 1923 nüfus **sayımına göre N e m ç e n k o** hesabında 3.75 7.309 kişi gösterilmiştir. Yani 1897 yılındaki **hesaba göre 604.498** nüfus eksik gösterilmiştir, ki **bu, 1 9 1 8** **katlığında** ölen ahaliden Özbeklerin ve Kent Türklerinin **payına düşen kadarı** olacak. Kent Türklerinin sayısı Doğu Türkistanda iki **milyona yakın olup. Batı** Türkistanın «Kent **Türkleri**»vle birleştiklerinde **Türkistanm Kazak-Kır-** gazlardan sonra en kalabalık unsurunu teşkil **ederler.**

Kırgızlar

Türkistanda etnik bakımından «Kent **Türkleri**» ne yakın olan Türk **unsuru Kırgızlardır. Ruslar** «Kazak» Türkleriyle ilk defa Şıbiryada tanıştıklarından ve on yedinci asırda Kalmukların cenubu umumiyetle «**Kırgız**» diye adlandırdıklarından, Kazakistan Türkleri Ruslar tarafından bugüne, kadar «**Kırgız**» tesmiye olunurdu. Kazan Türkleri de «Kazak» ları, bu veçhile olmalı ki, «**Kırgız**» diye adlandırmışlardır. Halbuki «Kırgız» kelimesi, Kazaklarda ve bütün Türkistanda kullanıldığı üzere, ancak Orta Tiyaşan ve Pamirde yaşayan göçebe Türk uruğunun adıdır. Rus bilginleri bunu anladıktan sonra; «**Ka2ak**» lafı «**Kır- gız-Kazak**» (yahut «**Kırgız-Kaysak**»), Tiyaşan Türkleririi ise «**Kara- kırgız**» diye adlandırır olmuşlardı. Bugün ise **^Kazalç**, ve; «**Kırgız**» 1ar,

idare hususunda da birbirlerinden ayrı olduklarından, artık «Kırgız» mefhumu yerine kullanılır oldu.

«Kırgız» ların ^ski Kırgızlar kavmiyet bakımından esasen Orta Menşei Tiyaşanm «Usun» ve «Türgiş» lerine yakın bir kavim olmuştur. Eski zamanda bunlar Aral gölü nün ve Khazar Denizinin şimalinde, şimdiki Tobul ve Başkurdistan sınırlarında bulunmuşlardır. Milâttan önceki üçüncü ve birinci asırlarda da o civarda görünüyorlar⁸⁵). Fakat daha o zamanlarda bile bazı bölümleri doğuya gelerek Yenisey havzasında yerleşmişti. Bunlar, bize tarihçe malûm olmıyan pek eski bir çağda, Türk-Orkhun yazılarıyla yazmışlardır. Bunların bu yazıyı milâdi dört ve beşinci asırlarda memleketlerine gelen Türgişlerle temasta bulduktan sonra öğrenmiş olmaları muhtemeldir. B a r t h o l d ise, Orkhun yazılarınlı Kırgızların oati tarafından kendileriyle birlikte getirmiş olmaları ihtimalini ileri sürüyor. Türgişler gibi bunlar da, daha pek^eski çağlarda Türk şaman âdetlerine ve diğer Türk ananelerine pek bağılı olmuşlardır. Türk takvimini havi olan Orkhun yazıtlarının yazıldığı tarihlerden daha önce On kaynakları, Kırgızlarda türk takviminin kullanıldığını kaydetmişlerdir. İslâm âleminde Kırgızlar «misk» leriyle tanınmışlardır. Yenisey Kırgızlarınm, milâdi 1702 yılına kadar Yeniseyde oturdukları malûmdur. Bunların başka bir kolu, tarihçe bize malûm olmıyan bir çağda, Tiyaşan ve Pamir taraflarında yerleşmişti. Tarihî ve edebî eserlerde çok zikredilen «Kırgız miski» nin («ıpar»m) bu Tiyaşan ve Pamir Kırgızlarma a:t olması muhtemeldir. Milâdi onuncu asrın Arap coğrafyacısı İstakhrî ve İbn Havqal Yenisey havzasında yaşayan Kırgızlardan bahsettiği gibi, Fergane, İlaq ve Şaş (– Taşkent)a bitişik dağları da «Kırgız Dağları» diye adlandırıyor⁸²). O asrın İnan coğrafyacısı («Hudûd ül- Âlem» müellifi) da, Kırgızların «Üç-Turfai» yerinde olan bir şehri (Benciil) başka bir türk uruğu elinden aldıklarını söylüyor. Yenisey taraflarında bulunmadığı anlaşılan Mahmud Kaşgari Kırgız lehçesini öğrendiğini zikreder, ki elbette bunu Tiyaşan Kırgızlarından öğ-

---

[⁸⁵] Bk. *ibn Fadlan*, 186-187, 328-329].

⁸⁰) Bk. İbn Havqal, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 119b [şimdi ed. K r a - m e r s, s. 445]>^~ I , 129b [=ed. K r a m e r s , s. 488]:

¹⁴^; Muhammed bn. Necib Bekrân (*Cihâmiimâ*, B a r t h o l d , *Turkestan*, I, s. 8D Khırkhız'larm ülkesini, Ferganenin şimalindeki ova kısmına kadar inen dağlık mmtaka olarak anlatır.

renmiş olacak. Arap bilgini «Dimaşqî» kendisinden önceki müelliflerin eserlerinde Pamirde gösterilen «Karlık» ların yerinde «Kırkkhız» ıarı zikrediyor ⁸⁷⁾. .Temürlülerin müverrihi «Mırkhond» da Kırgızları «Uratepe» (Usrüşene) ve «Alay» dağları sekeneşi olarak gösterij'or.

16 ncı asırda bu Kırgızlardan çıkan kuvvetli beğler bütün Orta Tiyan- şan ve Pamirdeki göçebe Türkleri kendi idarelerinde birleştirdiler. Bundan dolayı bu uruğun adı, bugün olduğu gibi şümillü bir şekil almıştır. Önceleri Babur Mirza ve Haydar Doğlatın eserlerinde meselâ Çıgrek, İçkilik, Turug ve Mangıs gibi boylar, Kırgızlardan ayrı ve müstakil tiirk ve moğol boylan olarak, zikrediliyorlardı. 16 ncı. asır vakıasından sonra bunların hepsi Kırgızlara dahil oldu. Türkçe tarihi eserlerde Garbî Sibiryâ (Küçüm) Hanlığına bitişik olan Türk boyları bile bazen «Kırgız» diye adlandırılıyorlar. Bu ise Yenisey Kırgızlarının zaman zaman irtiş havzalarına kadar ilerlemesi dolayısıyla olsa gerek. 1710 yılında Başkurtların İstanbula, Üçüncü Sultan Ahmede gönderdikleri elçi, o vakit Sibiryâ taraflarını istilâ etmiş olan Ruslardan kurtulmak için «Kırgız» larla ittifak etmiş olduklarını söylemiştir ⁸⁸⁾); Bu haber elbette şimdiki Batı Sibiryâ hattı hududunda yaşayan ve rus istilâsına ağrıyan şimalî Kazak, Baraba ve Tobıl Türklerine ait olsa gerektir. Kırım hanı Fetih Girey Khan (1736-1737) m divan kâtibi İbrahim Efendi tarafından Şark meselelerine ait yazılan eserde, Rusların Stenko Razin İhtı- lâlîne Nogaylarla birlikte iştirak eden Başkurt ordusu, «Kırgız askeri» tesmiye edilmiştir ⁸⁹⁾. Bu da, Kırgızların ozaman çok popüler olduğunu gösteriyor. 18-19 uncu asırda Kırgızlar Fergane Khokand ve Kaşgar işlerine karıştılar. 18 inci asrın ilk yarısında bilhassa Kubad Mirza adlı reisleri mâruftur. Bu zat aynı zamanda Fergane ve Kaşgar işlerine de karışmıştır. 16 ncı asrın son dörttebirinde Türkistanı ziyaret eden Seyfi Çelebi, Kırgızlar hakkında diyor ki: «Bunların padişahları yok, beğleri vardır. Beğlerine «kaska» diyorlar. Ne kâfir, ne de müslümandırlar., Yerleri sarp dağlardır. Oralarını muvaffakiyetle müdafaa ediyorlar. Yadacılıkta ustadırlar. Ölenin cesedini gömmezler. Tabuta koyup ağaçların üzerine bırakırlar» ⁹⁰⁾. .

1757 yılından sonra Kırgızlar Çin tabiiyetini, kabul ettiler. Ozaman reisleri «Çin valisinin naibi» mânasıyla yazılarda «nîb-i manab» tesmiye ediliyorlardı. Bundan dolayı Kırgız beğleri, eski «kaska» adı yerine, «manap» adlandırılmışlardır. Bugün ise manap kelimesi umumiyetle kırgız aristokrasisi anlamında kullanılıyor. .

Bugünkü Kırgızlar Bugün Kırgızlar «Khuten», « Kaşgar » sınırından ve Urukları Semerkand (Cızakh) civarına kadar, «İle» ırmağı havzasından Hindügüş eteklerine kadar bütün Orta Tiyaşan ve Pamirde yaşıyorlar. Rusya sınırında sayıları 1923 yılı hesabında 614.551 kişi gösteriliyor. Doğu Türkistanda, Kornilov'un hesabına göre, 43.000 kadar sayılıyorlar. Kırgızlar, galiba on altıncı asırda aldıkları askeri bir duruma göre «Ön» (yani sağ kolordu – bıran-gar), «Sol» (yani sol kolordu – cuangar) diye iki büyük kola ayrılıyorlar. Eskiden göçebe türk anelerine pek sadık olan bu kavim, bugünde de savaşıklık ve siyasi teşkilâta çabuk alışmakla temayüz ediyor. Türk destanlarının en zenginleri bunlarda saklanmıştır. Bunlardan tarihi çağlara ait destan olan «Manas», şamanî efsaneleri tipi destanlardan da «Er Tüştük» pek mâruftur. Türkistan millî savaşlarında Özbeklerle birlikte en çok faaliyet gösteren unsur bunlar olmuştur. Aralarından ülkücü münevverler yetişmiştir. Menşe ve kavmiyet bakımından sarışın Türk-Türgişlere yakın, doğrusu «Türk» unsurunun göçebesi olmakla beraber, uzun asırlar Orta Tiyaşandaki Kıpçak, Kazak uruklarıyla karışma sonunda Kırgızların dili, on birinci asırdaki Kaşgarlı bilginin bıraktığı Orta Tiyaşan göçebe Türk lehçeleri örneklerinde görülen şiveden farklı olmuş ve kazaklaşmıştır. Bununla beraber, Profesör Samoi-loviç'in dediği gibi, bu lehçe kendisinin, şimdiki Türkistan medenî Türkçesi, Kent Türkleri lehçesine yakınlığını gösteren hususiyetlere de maliktir, yani asıl yapısını muhafaza etmiştir. Bu lehçenin Kent Türk ve Özbek topluluklarıyla Kazakların dil ve hars sahasında birleşmesi yolunda vasıta rolünü ifa edeceğini tahmin edebiliriz.

Kırgızlardaki ikili uruk bölümüne göre «Ön Qol» da «Tagay», «Edigene», «İçkilik», «Monguş» urukları vardır. «Ön Qol» esasen Ta-gay ve Edigenelerden ibaret olup, İçkilik ve Monguşlar «Edigene» uruğunun arışları sayılır, ön Qol'daki uruk, oymak, arış ve soy bölümü şöyledir:

TAGAY uruğunda şu oymaklar vardır: Buğu (arışları: Arıq- Toqum * [soyları: Küçük, Öndün, Sirke= Sarı], Baba [soyları: Çük, Çöd, Çilbek], Böri [soyları: Qara-Böri, Sarı Böri], Qıdıq [soyları: Yaqşıla, Yamanbay, Turgay, Khuday-Bağt. Qara-Qoytun, Bıyüm],

Celden [soyları: Quraçbek, Sarı-Qatın, Balıq], Allahyad, Toqaç, To- qabay, Toqay, Tülöbay, Selmek [soyları: Toğulbay, Çökür], Tenimseyit- [soyları: Subaq, Ayan], Belek [soyları: Şapaq, Mın-Murat, Taurabek., Bir-Nazar]; Sarı-Bağış, (arışları: Mongul=Biri-Bulat [soyları: Asıq., ısq., Çirteki, Çagal.daq, Abla, Sabar, Çeçey, Tazlar, Qalmaq-Cantay, İdeger, Eyüge, Monguldar, Yarban-İtegen, Baş-Körül]); Soltu (arışları: Bölükbay, Qıtay, Tolqan [soyları: Çun-Bağış, Qanay, İsa-Khoca, Karı-Boz, Quytu, Çalbaq, Qaraqçı]); Bağış (arışları: Qutluq-Sarı, Çı- çar); Cirik (arışları: Qara-Qol [soyları: Nogay, Qunçay, Nazar], Sazan [soyları: Tagay, Şarı-Küben], Üç-Tamga [soyları: Baqıtı, Qızıl- Toquım, Duvan, Sarıça], Aq-Çuvaq); Sayaq (arışları: Tün-Qatar, Beş- Kempir, Kül-Çugaç, Qurman-Khoca, Tüntey-Çura); Bassız; Çun- Bağış.

EDİGENE uruğunun oymakları: Budı, Bargı, Ülceki, Qara-Bargı, Kökçe-Oğlı, Elçi-Bek, Şartlar, Sabay, Curu, Arday, Monaq, Baqal, Kökçiler.

İÇKİLİK uruğunun oymakları: Qadırşa (arışları: Qanlı, Nay- man, Otuz-Oğlı), Qandı, Nayman (arışları: Qun, Bustudugas, Qıyaq, Mirza), Tayıt (arışları: Bargı, Qızılbaş, Zarif, Navruz, Qara-Tayıt,, Sart-Tayıt), Kisek (arışları: Bustan, Qadırşa, Qanlı), Urgan, Töles, Qıpçaq (arışları: Şart, Qırğız-Qıpçaq, Qara-Baytal).

MONGUŞ uruğunun oymakları: Qudagaçın, Capalaq, Töleygen, Cuvuş, Cel-Geldi, Şarlar. Saray, Kök-Catıq, Soqulaq, Teyni, Erke- Qaşqa, Mongul.

SOL QOL'un urukları ise şöyledir: Sarı, Quşçı, Mundus, Qırq Oğul (oymakları: Bes-Qabaq, Maşaq, Keldey, Uzun-But), Murat-Ali (oymakları: Alaqçm, Satıqay, Olcaçı, Börkimek, Boş-Moyun), Togay- Berdi (oymakları: Kenceçiger, Bola-Sürtü, Nazar-Bek, Bustan), Müfidi (oymakları: Bülek-Tal, Saqav, Ogutur, Qaşqa-Taman, Qızıl-Qulaq, Balıqçı, Colda-Caqşı), Töntürt, Kölpeş, Tazanay, Qaratal (oymakları: Qıtay (arışları: Qıra, Tün-Qatar, Qara-Qıtay, Torduş, Aq-Tonlı, Bü- keceme), Quşçı, Çuvaş).

Türkmenler

Türkistanın Özbek, Kazak ve Kırgız kadar mühim olan diğerk büyük bir kabilesi Türkmenlerdir. Bunlar « Hazar Denizi Ötesi » yahut «Türkmenistan Çölleri» nde; Küpet Dag, Kara Dag ye Badgis in şimali münbit sahalarında, Amu Derya kıyılarında ve Khıyvanm çöllere bitişik: yerlerinde yaşıyorlar. Ayrıldıkları uruklar şunlardır: Teke (Akhal-Teke>.

Merv, Tican tümenlerinde) ; Sarig (Yolutan, Pencdeh – Pendik havalisinde ve Mürgab havzasında) Tı Baiur, Qaraman (Sirakhs civarında); Y avmut (Yumut), Imreli (“ «Eymür- Eli»), Göklen, İğdir, Abdal, Ali- Eli, Çavdır («Etrek» ve «Gürgen» ırmakları havzasında, Karakum çöllerinde, Khorezm ve Amu Deryanın aşığı bölümlerinde) ; Er-Sarı, Saqar-Oğlı (Amu Deryanın orta mecrasında ve Bukhara hududunda). Aralarında eskidenberi medenî hayata geçmiş olanları Nukhurlı (~ Ya- zar), Murçalı, Oğurçalı, Arabacı, Khızır-Eli, Er-Sarı’lar olup, esasen Salurların bir kolu olan «Teke» kabilesi de, şimdi demiryolu hattı üzerinde bulunmaktan istifade ederek, tamamen köy ve ekincilik hayatına geçmiştir.

Türkmenlerim Türkmenlere Kıpçak, Çağatay ve başka uruklar [^]sjj karışmışsa da eski Türkmen âdetlerini ve anane lerini saklamışlardır. Uruk bölümlerinde eski Oğuz boylarının ekserisi bulunur. Bugünkü Türkmenlerin esas temelini teşkil eden Türk unsuru bu ülkelerde, tarihçe tâyin edilemeyecek kadar eski zamandanberi yaşayıp gelmişler ve Milâttan önceki çağlarda Alan ve As gibi Aryanî kavimlerle komşu yaşayarak bunlarla birlikte «Masagıt» heyetini teşkil etmişlerdir. Arap ve İnan müverrihlerinde Oğuzların ölümlerini Amu Deryaya ipe asdıkları yani bunları suda defnettikleri ve bu irmağı kutlu saydıkları hakkında kayıtlar vardır. Hekim Ata ve Korkut hikâyelerinde de Oğuzların Amu Deryaya ve Sır Deryaya taptıklarının izlerine tesadüf edilir⁹¹). Bu hususlar Türkmen-Oğuzların, tarihçe tâ-yini güç olan çağlardanberi Amu Derya havzalarında-yaşadıklarını gösteren diğer delilleri tasdik ediyorlar. Daha Strabon’da zikredilen «Sa- karaul» isminde bugünkü «Sakar» yahut «Sakar-Öğlı» kabilesi görülüyor ⁹²). Dördüncü ve beşinci milâdî asırlarda İnan kaynaklarında ve «Âvestâ» da «Khiyunit» yani «Hun» lar adı ile şimdiki Türkmenistan- da Kızıl-Avrat, Oğurça, Balkan, Kızılsu, Dihistan/ ve Gürgen taraflarında yaşayan Türk kütleleri («Sol» Türkleri), Araplar v geldiğinde yine oralarda idiler ve Zerdüş mezhebini kabul etmiş bulunuyorlardı ⁶³). [^]edİnci „asrın 3^ yanısında daha Araplar gelmeden önce, Çinliler, Oğuzların Amu Deryanın yukarı mecrasında sağ kolu Kafirnihan nehri üzerinde oturanlarını «Hi-su» (yahut «Kie-su» ve «Ho-su») ⁹⁴), Tiyanşanın garbinde ve şimalinde oturanlarını «Kou-su» ⁹⁵) şeklinde okunan âlâmetlerle kaydetmişlerdir. Araplar zamanında Herirud havzasında «Gur» ve Gazne taraflarında da Oğuzlar zikrediliyor; Kabil hükümdarları bunlardan aldıkları köleleri vergi yerine Araplara göndermişlerdir⁹⁶). Horasan şehirlerini koyun ve atla temin etmek oradaki Oğuz, Gur ve Khalaçlara aitti. Horasanın muhtelif bölgelerinde, o cümleden Khorezm şimalinde⁹⁷), «Endkhûdh» (yahut diğer adıyla «Aşikh») civarında ve «Esferayin» in batısında ⁹⁸) bunlardan bazılarının daha ozaman yerleşmiş oldukları görülüyor. «Aşikh» m kendisi de türkmence bir kelime olsa gerektir. Karlık ve İChalaç gibi urukları da içine alan «Türkmen» topluluğunun «Oğuz» yahut «Guz» ve «Uz» adlarını hassatan taşıyan bölümü, Sır Derya şimalinde Kara-Tav (Qaraçuq), Ulu-Tav hududunda ve cenupta Gürgen, Astarâbâd hududunda yaşayanları pek

eskiden bir siyasî zümre olarak temayüz etmiş, eskiden Kanglı ve Kıpçaklarla beraber oldukları halde «Hun» (= «Quh») adıyla Çin sınırından Tuna boylarına kadar olan yerlerde dolaşmış; Türkistanda Araplar hâkim bulunduğu zamanda, bunların, bir bölümü Ural vilayeti üzerinden Cenubi Rusyaya ve diğer bölümü Horasan üzerinden İrana, hatta Ana- doluya kadar yayılmıştır. Halbuki Türkmenlerin gayrisiyası kısmı sıfatıyla yalnız hayvan beslemekle barış içinde yaşayanları, bugün olduğu gibi eskiden de, o siyasî hareketlere iştirak etmemiş ve Amu Derya, Sır Derya havzalarında oturmakta devam etmişlerdir. Mâverâünnehrin medenî ahaliyle sıkı temasta bulduklarından Araplar geldiğinde herkesten Önce islâmiyeti kabul etmişlerdir. Oğuz oldukları halde gayri siyasî kalan uruklara daha ziyade «Türkmen» adı verilmiştir⁹⁹). Şim-^{53 54 55 56 57} diki Türkmen heyetinde yine eski siyasî Oğuz yığınlarının İran ve Horasandaki vakayie iştirak ettikten sonra Moğollar ve Safaviler çağında eski yurtlarına dönüp gelmiş olanları da vardır. Türkmenler, 19 uncu asır vakayinde olduğu gibi, şimdi de savaşçı bir kavim olarak kendi varlıklarını gösteriyorlar. Bugün Rusyaya tâbi Türkmenlerden başka İranın Gürgân ve Astarâbâd vilâyetleriyle Afganistanın Herat, Meruçak, Andkhoy, Akça taraflarında tahminen iki-üç yüz bin kadar Türkmen nüfusu vardır.

Yukarıda verilen malûmata ek olarak. Türkmenlerin de uruk bölümlerini gösteriyoruz. Türkmenler başlıca şu uruklardan ibarettir:

Çavdır, Eymür-Eli, Yavmut, Göklen, Teke, Sarıq, Salur, Er-Sarı.
«Çavdur-Eymürdi» uruğunda Abdal (soyları: Sarı, Köse), İğdir, Esen- lü, Qara-Çavdur, Burunçuq, Şeykh, Aq-Doğlat, Toqmaq, Bozaçı, Bek- temir, Ödemiş, Kiçi-Göz, Çaqa, Aq-Bilek, Adaq, Yarım, Tarkhanı, Mı- rış, Khâmay, Mireke, Mılış, Khadır-Qazaq, Goçulduq, Alaca-Baş, Daş- qı, İğrenni, Sarar, Doylat, Uğrı adındaki oymak ve arışlar vardır.

94) C h a v a n n e s , *Documents*, s. 195, 276; M a r q u a r t , *Eranşahr*, s. 226.

54 C h a v a n n e s , , mezk. eser, s. 62: «Koi-su»lar burada «Ko-lo-luv (Karlık) ve «Pey-şe» (Peçenek) lerle beraber zikredilmişlerdir. «Kou-su» yanı «Oğuz» isminden başka bir de, «Ko-sou» (galiba=«Qoşçu»), s. 35, 68 de zikrediliyor, ki Oğuz olmayıp GÖktürklerin Nuşebi aşiretlerinden birisi idi.

oo) Buna dair kayıtlar için bk. M a r q u a r t , *Eranşahr*, s. 250. 289, *Fest- schrift für E. Sachau*, Berlin, 1915, s. 257.

56 Amu Derya deltasında «Qarategin», «Cuğrager» (bk. İbn .Havqal, 354.) ve «Baqu*gan» mevkileri bulunan yerler.

57 Balkh'la Merv arasında yaşayan Türkmen köylüleri hakkında bk. Muklı tar ez-Zahidi *İslamica*, III (Leipzig, 1927) s. 209.

[99] Bk. şimdi benim *Umumî Türk Tarihine Methal*, s. 109.]

YAVMUT uruğu başlıca şu oymaklardan ibarettir: Çunı (arışları: Daz, Batraq, Maşrıq, Qan-Yuqmaz, İğdir, Küçük-Eymür, ICen-germe), Küçük Tatar (arışları: Danrıq, Khıyvadı, Kaki, Qıfırıq, Aq- Qırrm, Qızıl, Kürüme, Migrime, Atabay [soyları: Döyüncü, Saknı, Sü- ki, Tana], Aq [soyları: Sarcalı, Gökcalı]), Şerif (arışları: Cafarbay, Bağa, Düyeçi, Qara-Üy), Bayramşahlı (arışları: Saluq, Şaq, Öküz, Urus-Quşçı, Qara-Khoca, Cüneyd), Uğurçanı (arışları: Kirey, Nedim, Terekeme, Samadın).

GÖKLEN uruğunun oymakları şunlardır: Qoy, Bayat, Qınuq, Qara-Balqan, Bayındır, Yangaq, Kite, Qızıı, Buqqaça, Senrik (arışları: Akh-Şur, Qara-Şur, Quşçı), Gayı. (=Qayı).

TEKE uruğu iki büyük oymaktan ibarettir: Ötemiş, Tokhtamış. Ötemiş'in arışları şunlardır: Sıçmaz [soyları: Aq-Sofı, Khoca-Sofı, Arap, Qızıl-Göz, Qıı, Boğaca, Berin, Qara-Abmet, Böğür-Dağ, Qışaq, Asıq, Şıfıl, Tümen, Alaca, Kör, Sağrı, Kel, Melek-Aman, Bırler, Kümsi, Sirkeler], Daş-Ayaq [soyları: Bağsı, Salakhlı, Mırış, Çiltek, Şu, Qa- rmcıq, Mınçe, Mit er, Qorcu, Burqaz, Sultan-Aziz, Tufaz, Aq-Taş-Ayaq, Qarı*a-Taş-Ayaq, Yaplan]; Tokhtamış oymağı 64 arıştır: Bek, Vekil, Alaşa, Gökçe, Khar, Qongur, Aq-Qongur, Qara-Qongur, Aq-Gökçe, Qara-Gökçe, Er-Gökçe, Oğlanlar, Şeykhlar, Qancıq, Yusuf, Qağsai, Bukrü, Qara, Khalil, Khann, Yarıq, Qaraca, Aq-Yusuf, Qara-Yusuf, Tilki, Qarı*a-Yürme, Dili, Kefil, Kör, Tin, Toqlı, Far, Çal, Asaq, Uraz- Mehmet, Qayıtlar, Kelesin, Ayım, Bağsı, Dökçe-Ağa, Çal-Taz, Köpek-

lei, Korler, Çarıqlar, Köseler, Mirgekler, Bay-Sofi, Ger-Üçmek, Bekler, Danalar, Khiiček, Tırçiler, Ufaq, Dınlakhlar, Toğalaq, Çaplan, Cü- gıtldek, Devler, Arlatlar, Türeler, Maqrıb, Çübeler, Çalgarlar.

SARIQ uruğunun oymak ve şubeleri şunlardır: Bıraş, Badanm, Alaca, Barzaqlı, Qızıl-Marat, Düveci, Qaçaqlı, Khorasanı, Qanlı-Başlı, Sukhtı, Bayraç.

SALUR uruğunda bulunan oymaklar şunlardır: Qaraman (arışları: Oğurcıqlı, Bek-Gazan, Alan), Ana-Bilgi, Qıpçaq, Yalvaç (arışları: Udu-Khoca, Daz, Bek-Saqar).

ER-SARI uruğu dört oymaktır: Oq (arışları: İner-Baş, Ağır- Bas, Aq, Ağır, Devlet-Şah, Kökim, Sağır, Qoyunlı, Qızıl-Ayaq, Din- Acı, Qaçır, Baqır), Alaç (arışları: Qara-Tüpe, Çikek), Qara (arışları: Erik, Çub-Baş), Bükevil (arışları: Qır, Kâr).

Tacikler

Türkistanını Türk olmıyan ahalisinden Tacikler, muhtelif asırlarda Türkistana gelen İnan unsurunun, bilhassa Sasaniler ve Araplar çağında İrandan gelen Parslarla iranlılaşan Türklerin halitasından ibarettir.

Khorezmiler, Eski Tiirkistanda Aryanı unsur olarak Baktra (Bakhter),
Tokhar ve Soğdlar Soğd, Khorezm, Alan ve As gibi kavimler malümdür.

Bunlardan « Alan-As » ların şimdiki Khorezmin batısında oturanları, evvelce Doğu Avrupadan Orta Asyaya gelirken Şimalî Kafkasyada yerleşip kalan Alanlara iltihak etmek üzere, islâmiyetin ilk asırlarında geri dönmüşlerdir¹⁰⁰). Şimdiki Osetin kavmi onların adını taşımaktadır. Türkistanm muhtelif bölgelerinde dağınık yaşayan diğer kısımları ise türkleşmişlerdir, muhtelif yerlerdeki «Alan» ve «As» adlarıyla görülen türk boy yahut tireleri bunlardan kalmış olacak. Aryanilerden ilk önce Türkistana gelenler **Kho-** ıezmljler dir Bunlar da bilhassa on üçüncü asırda Moğollar çağında dağıtılarak tamamen türkleşip bittiler. Bunların dilleri, İnan dilleri arasında tamamen ayrı bir yer tutuyordu. Hiçbir hâtıra bırakmadan kaybolduğu sanılan bu dilin enkazı, bugün İstanbul kütüphanelerindeki nrapça fıkıh ve lügat kitaplarında bulunmuştur.

Örnekler :

Kinû hiwrika.ni ı zirni ni dwaç iv iş 'hare hikâm bahi ispenî khi- navıkam yani rr Sen bana bu altını vermezsin. Senin hesabına bir

100) Bk. şimdi «İslâm Ansiklopedisi* türkçe neşri c. I, s. 376-378 «Allan» maddesi].

dirhem bile vermem. Ben o altına demir satın alırım.

Hiwç dî parûzda yani ~ Sana verildi.

Kamma bir khiyanet ikkikh, udh w yari finunan ravinna giprikh yani =r Sen hiyanet edersin ve yahut bilhassa şu çiftliğe dönüp gelirsin⁵⁹⁾.

Baktra'lar ise Şimalî Afganistan, Balkh, Badakhşan ve Doğu Bukhara taraflarında bulunup, bunların Doğu Bukhara taraflarındaki bölümleri, milâttan önce birinci asırda Sır Derya taraflarından gelerek oralara hâkim olan Tokhar adında bir kavmin ismiyle «Tokhar» (jUJ* v«) ve işgal ettikleri saha da «Tokharistan» tesmiye olunmuştur. Bunlar farsçaj'a pek yakın olan bir İran diliyle konuşmuşlardır^{58 59)}. Bugün Balkh, Badakhşan, Doğu Bukhara, Pamir ve Doğu Türkistanın Khuteu ve Yarkend taraflarındaki Tacikler bunların torunlarından ve yahut onlar tarafından temsil edilip dillerini kabul etmiş olan diğer unsurlardan ibaret olsa gerektir. Yukarıda «Kent Türkü» bahsinde an- ^lattığımız .gibi, Vakhan ve Şugnan ahalisi Tacikleri, arap kaynaklarına göre, ilk İslâm asırlarında Türk sayılıyorlardı. Bunlar menşe bakımından galiba Türk olmuşlar, sonra Tokharistan hanlıları tarafından temsil edilmişlerdir. Umumen Baktra-Tokhar'lar İran yoluyla Şimalî Afga- nistana gelen aryanî unsurlarının en eskisi ve kuvvetlisi olmuşlardır. MakedonyaII İskender ile gelen Yunanlılarla da karşılaşarak vaktiyle kuvvetli bir medenî unsur teşkil etmişler ve Türkistanda Buda dininin yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Eski türkçe buda eserlerinin mühim bir bölümü tokharcadan tercüme edilmiştir.

Soğd'lar ise yine Avrupadan, bir bölümü Kafkasya-İran yolundan, diğer bir bölümü Kırım taraflarından ve Hazar Denizi şimalinden geçerek Türkistana pek eskiden gelmiş olan bir kavimdir. Kırım'da «Sudak» (Suğdaq), Gürcistanda eski «Soğdbil» şehri, Kazakistanda Kara-Tav ın şimalindeki «Suzak» («Sugdaq») bunların müstâmereleri olmuştur. Soğdlar Türkistan *ve Mōğolistanın muhtelif yerlerine dağılarak oturmuşlardır. Bunların mühim kısımları Bukhara ile Semerkand

kendi adlarıyla «Soğd» (Yunan menbalarında «Sogdiana») tesmiye olunan bölgede ve «Yedisu» taraflarında Çu havzasında yaşayıp, diğer kısımları Şimaligarbî Çinde, Doğu Türkistanda (Turfanın batısında) ve Mōğolistanda «Selenge» ırmağı havzasında («Bay-Balıq» şehri) yaşamışlar ve hepsi ticaretle

---

J O i) Bu örnekler M u k h t â r e l - Z â h i d i tarafından Khorezmd e tasnif olunan *Qumya* kitabının İstanbul nüshalarından alınmıştır.

⁵⁹⁾ Lisaniy atçılar m Doğu Türkistandan Küça mmtakasmda hafriyat esnasında bulunan bir eski Hind-Cermen dili yazılarına «Tokharca» ismi vermeleri doğru olmasa gerekir. 'Tokharistandaki Tökhârların dili farsçanın bir şivesi olduğu el-Bîrûnî'nin daha neşredilmemiş eserlerinden^ ve Muqaddesî'den anlaşılmaktadır, ki bu hususta burada tafsilât verilemez.

meşgul olmuşlardır. Tiirkler bunlara «Suğdak» demişlerdir. Soğdlarm ticarete rolleri fevkalâde mühim olup, Turan ve İran arasındaki savaşlar bazan bunların İranlılarla ticarî rekabetleri yüzünden çıkmıştır. Bunlar eski zaman Türkistanınır Ya- hudileri mesabesinde olmuşlardır. Bütün sermaye bunların elinde olmuş, bu cihettendir ki eski Türkler «Başsız bürk olmaz, Tatsız Türk olmaz» demişlerdir' «Tat» kelimesi eski zamanın Suğdak, Khorezmliler ve As gibi tüccar aryanı kavimlerine itlâk olunmuştur. Khorezmlilerle Tokharlar kendi ülkelerinde siyasi hâkimiyete mâlik oldukları halde, Soğdlular hiçbir zaman siyasi hâkimiyete mâlik olmamış ve belki de ona ciddi olarak temayül bile göstermemişlerdir. Bu kavim, daha pek eski zamanlarda kendi dillerinden başka türk ve fars dillerinde de konuşmuşlar; her yerde türk ve İran unsurları arasında azlık olduklarından yavaş yavaş türkîleşmiş yahut tacikleşmişlerdir. Bunun neticesinde İslâm çağında Mâverâünnehirde birbiriyle mücadelede bulunan diller olarak «türkçe» ile «farsça» (tacikçe) kalmıştır. Araplar yeni geldiği zaman Semerkand ve Bukharanın etrafındaki Suğdaklar kendi dil. leriyle konuşuyorlardı; hattâ müslüman Suğdaklara camilerinde namazda kendi dillerini kullanmaya bile müsaade edilmişti ^{10a}). Milâdi onuncu asırda Bukhara civarında ancak bazı «rustak» (nahiye) 1ar suğdakça bilirlerdi. 11 ve 12 nci asırlarda bu dil tamamen unutuldu. Ancak bazı kısımları, Zerefşan havzasının yukarı bölümlerinde «Yagnub»' ırmağı üzerinde «Yagnub» adında bir küçük tacile uruğu şeklinde, eski dilini kısmen saklayabilmiştir.

Bugün alman ve rus tisaniyatçıları tarafından öğrenilmekte olan Yagnub dili, buralarda incelemelerde bulunan iraniyatçı A n - d r e e v'in malûmatına göre, Yagnub ırmağının sol kıyısında oturanların lehçesi «Birinci Yagnub» ırmağın sol kıyısında oturanların «İkinci Yagnub», Yagnubun başmdakilerinki «Üçüncü Yagnub». Yagnubun «KÖl» adlı kolu boyunda yaşayanlarının lehçesi de «Dördüncü» olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır.

Meselâ «rükü ediniz» yerine soğdça olarak *bakımtankint*. «secde ediniz •» mânasında *negüniya neguni* demişlerdir, bk. N a r ş a k h i. *Tarikh-i Bukhara-*, ed.' £lh. Schefer, s. 47.

Bunların l'ars diline yakınlığını göstermek için birkaç kelime veriyoruz:

Birinci	Farsça	İkinci	Üçüncü	Dördüncü	Yagnub	Yagnub	Yagnub
<i>Se dik</i>		(üç) (köy)	<i>lir ay mayn</i>	<i>ter ey rneyn</i>	<i>saray meyn</i>	<i>siray</i>	■ <i>me'in</i>
<i>giyah dod</i>		(ot) (duman)	<i>vayeş payesi</i>	<i>uy eş payist</i>	<i>veys past</i>	<i>veç</i>	<i>paizd</i>
<i>da s</i>		(orak)	<i>dir ut</i>	<i>dirut '</i>	<i>dar us</i>	<i>darus</i>	
<i>ralı</i>		(yol)	<i>ruut</i>	<i>ruut</i>	<i>rus</i>	<i>rut</i>	
<i>sek</i>		(köpek)	<i>kot</i>	<i>kot</i>	<i>kos</i>	<i>koot</i>	
<i>goft</i>		(o dedi)	<i>avu</i>	<i>avu</i>	<i>avu</i>	<i>avi</i>	
<i>mîbud</i>		(oluyordu)	<i>unteşt</i>	<i>vuta</i>	<i>viça</i>	<i>veçe</i>	¹⁰⁰⁾ .

Eski soğdçadan bir çok eserler kalmıştır. Doğu Türkistan kazaları sırasında bulunan bu eserleri alman, fransız, ve rus bilginleri (M ü 1 1 e r, G a u t h i o t, P e l l i o t, R o s s e n b e r g) neşretmişlerdir ve etinektirler. Eski soğd dilinin bugünkü tacikçe ve farsçaya ancak ar- yani-iran dilleri zümresinden olmakla ilişkiliği vardır. Yoksa büsbütün başka bir dildir.

Örnek için bir cümle (Rosenbergden):

İş ykny çnn knđi wyh yw knđ ityry dhw' mrty nyjy'nt rty çnn ptsurdh gw yiv mrty prw nyw rdhđ wytrty'pnyn gw' dhwty prw'nyw rdh rty'yk dhwr zyh şio'nt rty çnn gio'yio kpm/yky' wnty rty gw dhyiüty' w kştyçkry': yani: «Bu iki kişi gibidir ki şehirden ve aynı kapıdan çıktıktan sonra bunların biri bir yolu, öteki başka yolu takip ederek gittiler. Epeyce mesafe gittikten sonra bunların biri balıkçılıkla, öteki ekincilikle meşgul olmağa başladı»¹⁰⁰⁾.

Bu cümledeki kelimelerden farsçaya uyanlar şunlardır: *dhwo* – do, ' *mrty*=merd, *rd/ı*=:rah, *dhwr*=zdiY, *şvnt* – «şuden», *dhyvty'* – *dovum*, *kştyçkry* – kist u kân.

Gerek Suğdakçanın bu örneklerinden ve gerekse bu dili bugün temsil eden Yagnub lehçesinden görüldüğü üzere, Mâverâünoehir İranlılarının islâmiyetten önce konuştuıkları dil (yani suğdakça), Mavera - ünnehirde islâmiyetten sonra kuvvet alan ve bugün yaşayan l'arsî tacikçeye göre tamamen başka bir dil olmuştur.

. iio*) Bk. *Tadjikistan mecmuası*, Taşkent, 1925 te M. A n d r e v ' i n «Tacik Etnografisi» adlı makalesi.

1°5) *Bullçtin de l'Academie des Sciences de Russie*, 1910, p. 817 f.

civarında, daha yedinci asırda Soğdlular yaşadığı, halde, onuncu asırda burada Farslar «fasih farsça» konuşur oldular. Evvelce Buda merkezi olmakla «Bukhara» adını (bu kelimenin aslı sanskritçe «Vihârâ», budakların medrese ve manastırı demektir) alan şehre gelip yerleşen İranlılar tagallüp ettikten sonra, burası bir Zerdüşî dinî merkezi şeklini almıştı. Araplar birinci defa Türkistana geldiklerinde elli bin kadar arap ve tacik ailesini Türkistana hicret ettirdiler; Uratepe müstesna olmak üzere, Fergane ve Şaş taraflarına çok arap ve tacik, sonra da mütemadiyen İrandan muhacir gelmiştir. Bu muhacirler Bukharada ve diğer bazı şehirlerde her evin yarısını işgal ederek yerleşiyorlar; ve yerli ahaliyi oturdukları «iç şehir» («şehiristan») dan «râbd» lara koğuyojrlar- dı ^{11 1)}. Bukharadaki Farsların dili Sâsânî İran padişahlarının merkez muntakalarında konuşulan «derri» lehçesi idi ¹¹⁻ ki, farsçada padişahın saray dili demek olan bu kîlçe, türkçedeki «khâkânî» ye mukabil idi. Zaten İslâm devrinde edebî farsça dili Mâverâünnehir ve Horasanda tekrar hayata dönebildi. Araplar ve Sâmanîler zamanında bu Fars-1 a- cik unsuru Türkistan ve Mâverâünnehirde öyle kalabalık idi ki, hanlılar Mâverâünnehri «İranşehir» ve yahut «İranîyüülâ» tesmiye eder olmuşlardı ^{*1:1)}. Bu meseleye temas eden Kaşgarlı Mahmud da «Mâverâünnehir Türk ülkesi idi, şimdi tamamen bir Acem ülkesi gibi oldu» diyor, Soğdlular «Suğdak» adıyla ancak Yedi Su şehirlerinde yaşaya- bilmişlerdi. İslâm devrinde Mâverâünnehre gelen Tacik unsurunun ke- safeti ve medenî tağailübü her yerde kendisini gösteriyordu. Gerek Sâmanîler ve gerek fCaTabanlılar devrinde buralara gelip yerleşen Araplar gibi bütün Türkler de farslaşıyorlardı.

Türk ve İran Dilleri Mücadelesi

Türk ve Tacik dilleri mücadelesindeki eski mü- vazene Çingiz ve Temür fütuhâtından sonra tamamen türk dili lehine değişti. Çingiz oğulları zama

nında Mâverâünnehir Taciklerinin ekserisi Doğu Türkistana ve Horasana, İlhanlılarla Çağataylıların mücadelesi sırasında Tacik unsuru yine Horasana inmek mecburiyetinde kaldı. Bunların yerlerini Türkler doldurdular. Yukarıda «Kent Türkleri» babında bahsolunduğu gibi, Moğollar ve Temürlülür hâkimiyeti zamanında, eskiden farsça konuşan «Karşı» (Nesef), Çarcuy, Mergilan, Cızak gibi şehirlerde o dil orta- ^{62 63}

¹¹T Horasanda arap kabileleri yerleşmesi tarihi için bk. J. W e l l h a u s e n *Das arabische R'eich und sein Sturz*, Berlin, 1902, s. 247-306.

^{3 1 -)} Istakhri, s. 314, Muqaddesi, s. 335.

⁶³⁾ Ebu lshaq el-Nedîm, *Kitâb ül-Fihrist*, s. 18.

dan kalktı. Ancak Bukhara, Semerkand ve Khocend gibi eski Fars medeniyeti kökleşmiş ve kuvvetli olan şehirlerde medreselerde öğretim dilinin Farsça olması dolayısıyla bu dil yaşiyabildi. Her yeni gelen Türk unsurunu da yutmakta devam etti. Bununla beraber bu devirde temsil edilen Türk unsuru büyük şehirlerin Tacik unsurunun dil, âdet ve simalarını değiştirdi. Bugün türkçe konuşan Khokand, Mergilân, Taşkent ve Sayram ile farsça konuşan Semerkand, Ura-Tepe, Khocend ahalisi arasında ancak ailede dil farkı vardır. Bu şehirlerdeki Tacikler o civarda köylerde (meselâ «Karşı» yanında «Kâsân», . Semerkand yanında «Ürgüt», «Magyan», «Farab» da) yaşayan Taciklerden farklıdır. Şehir Tacikleri ekseriya türkçe bilirler. Bunların Mâverâünnehirde türkçe konuşan şehirlerin ahalisinden medeniyet bakımından farkları pek azdır. Bu fark ancak bu şehirlerin hakikaten menşei itibariyle de İranlı. olduklarını gösteren hususiyetlerini iyi muhafaza etmiş olan ayrı mahallerinde görülür. Bugün türkçe konuşan şehirlerin ahalisinin çoğu evvelce farsça konuşuyordu. Türk galebesi neticesinde dilini kaybetti. Bugün farsça konuşan şehirlerin de ahalisi ekseriya menşei bakımından Türktürler. Türklar bu şehirlerde, diğer şehirlere olduğu gibi, çok olarak gelip yerleşmemiş, yavaş yavaş ve azar azar gelip yerleşmişlerdir. Bunun neticesinde, meselâ Ura-Tepe gibi şehirlerde Fars unsuru az olup, ahalinin çoğu, hattâ Türk uruk adlarını bile saklayan Türklere ibadet ise de farsça konuşuyorlar. Çoğu farslaşmış Çağataylarla meskûn olan ve bugün de ahalisi «Çağatay» adını taşıyan «Baysun», «Kü- lâb» ve «Balçuvan» gibi şehirler de öyledir. Bu türlü şehir Tacikleri kendilerini hiçbir vakit İranlı saymıyor, «Kent-Türklere» yle kendilerini bir kavim sayıyorlar. Bugün Özbek Cumhuriyetinin hükümet reisi olan Feyzullâh Khoca ve Özbek edebiyatının mühim erkânından olan Abdurrauf Fitret bu nevi Taciklerdendir. İstanbula gelip tahsil edenlerin pek çoğu da Taciktir ve memlekete döndükten sonra da türklük yolunda çalışıyorlar. Zaten Türkistanın Bukhara, Semerkand, Khoçend, Hra-Tepe gibi farsça konuşan şehirlerinin ahalisi farsçayı bırakmak üzeredir. Bunlar arasında, Rusların *1 türklere karşı nefret ve düşmanlık yaymak, İran medeniyetinin dirilmesinde fazla gayretkeşlik göstermek tecrübeleri netice vermiyor.

İran ve Türk halitasını teşkil eden şehir Taciklerinin şivesi, bilhassa Bukhara ve Semerkand şehirlerinde, bünye bakımından asıl farsçadan epey uzaklaşmıştır.

Tacik dilinin eski Örnekleri saklanmamıştır. Yalnız Mâverâünnehir, ın muhtelif noktalarında yazılan fıkıh kitaplarında ve bazı edebî eserlerde ayrı ayrı cümlelere tesadüf olunuyor. O cümleden on altıncı "asır

baslarında Ali-Şir Nevâ'ye rekabet eden Heratlı şair «Bennâyî» nun Semerkandlıları hicvederek yerli lehçede yazdığı şiirleri pek dikkate değer³¹⁴) Bu gibi örneklerde Mâveitünnehir tacikçesinin asıl farsça- dan farkının bilhassa türk dilinin tesiriyle doğmuş olduğu gözüküyor.

Bugünkü Mâverâtünnehi* tacikçesinin türkçe ve farsça ile olan münasebeti şu cümlelerden de görülebilir:

Âmede mi? (geldi mi?), *lesker-i bisyâr qati* (çok askerle), *dude netüvshiesten* (çağatayca: bere almadılar, farsçadaki «netüvânistend dâd» karşılığı), *7nerdilm-i qışlaq düte sete residen giriften* (köylüler ikişer üçer olarak gelip yetişmeğe başladılar), farsçadaki «târâc mikünend» karşılığı olarak *târâc. herde istâde end* (çağatayca: târâc qlaturub- dur), *heme Semeraand bûdegîhâ* (Semerkandda bulunanların hepsi), *Tişebay giirikhte ref* (Tişebay kaçıp gitti), farsçadaki «bedân vaqt ki güft» yerine *güjtegî vaqt beh: der Bukh&vâ beh* (Bukharada), *incâ belî* (burada), *hemerâ bçsehirhu-yi khöd khohem kerdânide revâne herden* (hepsini kendi şehrine göndereceğim), *köpkeri tamâm yâften ba'd* (köpkeri tamam olduktan sonra), *nîm seb khaber residen zaman* (gece - yansı haber eriştiği zaman), *khat küşâde dide zaman* (mektup açılıp görüldüğü zaman), *esbhâ hâzır kerde âverden zaman* (atları hazırlayıp getirdikleri zaman).

Or7/171- (içtima'), *toy* (düğün), *eke, öke, toörn* gibi ayrı türkçe kelimeler çok kullanılır. Taelkler, Türklerle olan konuşmalarını birbirine anlatırken, Türklerin sözlerini olduğu gibi türkçe naklederler.

Asıl hakikî fars ve iranlılgını saklıyabilen Tacikler köy ve dağ Tacikleridir. Bunlar bilhassa Zerefsan havzasının yukarılarında, Nurata, Okhum, Fârîş ve Sentâb dağlarında; Fergaue ve Semerkand vilâyetlerinin eskidenberi hakikî fars ve soğel isimleri taşıyan ve bugün de dillerini muhafaza eden köylerinde yaşıyorlar. Şehirlerin Türk ve İran halitası olan (Kaşgarlı Mahmudun tâbiriyle «dhu 1-lisâneyn» yani «iki dilli») ahalisi dillerini önce türkçe, sonra farsça, daha sonra yine türkçe kullandıkları halde, bu köy ve dağ Tacikleri kendilerine mahsus eski İran tip, dil, âdet ve ananelerini saklıyorlar. Şehir ve ovalardaki Ta- ciklerde ekseriya türk destan, mitoloji ve ananeleri yaşadığı Kaide, dağ Taciklerinin mitolojileri tamamen ayrıdır. Fakat bu türlü hakikî Ta-

³¹⁴) Bu parçalar Zeyneddin Mahmud al-Vâsîfî'nin *Bedâyü ül-Vaqayı* nam eserinde münderic bulunmaktadı, ki nüshası Petersburg Asya Müzesinde bulunuyor (N. 586 ca). cn-cıer, 1 iirkıstanda Rusların neşrettikleri istatistik malûmatta gösterilen 4 acık sayısının (1.240.288 kişi) ancak yarısını teşkil edebilirler. Zaten şimdiki Tacikistan Cumhuriyeti sınırlarının içinde bulunan Taciklerin sayısı da ancak 400.000 kadardır. Tacikler çok çalışkan, zeki, ziraatçı ve tüccar bir kavimdir. Savaşlıktan mahrumdurlar. Fakat gariptir, ki csrtı arap coğrafya ve tarihî eserlerinden menşelerinin türk olduğunu öğrendiğimiz Şugnan, Kara-Tegin Tacikleri ve ancak son zamanlarda tacikleşmiş olan

«Külâb» ve «Baıcuvan» ın farsça konuşan Çağatay- l u, son Basmacı hareketinde görüldüğü üzere, savaşılcıkarını sakladıklarım göstermişlerdir.

Yerli Yahudiler, Ruslar

Fürkis t andaki Türk olmyan unsurların TacikLerden sonra İkincisi yerli Yahudiler» dir ki «Bukhara Yahudisi» diye adlanırlar. Bunlar t 0.000 kadar nüfusturlar (Semerkand vilâyetinde, 1916 yılında, 13.261; herganede 2000, Türkmenistanda 1000, Bukharada 10.000). Bunlar tacıkçenin ayrı bir jargonu ile konuşuyorlar. Hattâ Özbekler arasında yasadıkları zaman bile öyledir. Giyimleri ve âdetleri tamamen yerlidir, bunlar islâmiyetten önceki zamanlarda da Türkistanda yaşamışlardır. 1 iattâ şimdiki Afgan Türkistamndaki «Meymene» şehri islâmiyetin ilk zamanlarında «Yahûdiyye» adını taşımıştır. Kendi inanışlarına göre ounlar, Asûrı padişahları tarafından esir edilerek Horasana sevkedilen ü ah udilerin torunlarındandırlar. Türkistanda ticaret hayatında bunla- : rolü pek mühimdir. Türk ve Tacik tüccarlarından daha müteşebbis- f rler. Artılarında vaktiyle Ferganenin pamuk ticaretinde pek mühim rol oy rüyan <Patilakhov» gibi büyük tüccarları vardı. Şimdi de Sovyet iktisadî müesseselerinde çalışanları çoktur.

Türkistanda müstevli ve hâkim olan Ruslar, bilhassa ülkenin şimal ve şimal-doğu bölümlerinde toplanmışlardır. Toptan 1.824.587 Rus n uf usu vardır. Bu Rusların, Türkistanın muhtelif bölgelerine dağılışları şöyledir: Kazakistanda: 1.433.195 (1925 yılı hesabına göre) %36; Özbekistanda: 194.000, % 4,4; Kırgızistanda: 135.892 (1922 yılı herkin a göre) ; Türkmenistanda: 41.000 (İ 9 1 D yılı hesabına göre) ; Ta- c.:kistanda: pek az.

Köylü olarak yerleşen Ruslar Kazakistanın bilhassa şimal taraflarında Kustanay, Kızıl-Car, Kökçe Tav bolgelerindedir. Yedisu' da bilhassa Çin sınırında bulun'uyorlar. Yedisu' d.aki Ruslardan « Kazaçı » (Kozak) askeri sınıfı pek mühim olup, bunlar 1906 yılı hesabında 35

köyde 44 7.385 nüfus idi. Yedisu'nun, «İle» havzasının ye «Isık-Göl»üh en havadar, en münbit ve güzel yerlerini bunlar işgal ediyorlar. Rusya- nm Türkistanı istilâsından daha önce gelip yerleşen «Uralsk;» yahut yerliler ıstılahı ile «Babay» denilen bir nevi eski ortodoks mezhebindeki Ruslar vardır, ki Aral Gölü havzasında: yerleşmişlerdir. Bunlar 6000 kişidir. Balıkçılık yaparlar.

Ruslar, Şimalî Türkistanda şehir ve köylerde, Cenubi Türkistanda .nehirlerde yerleşmişlerdir. Kasden yerli şehirlerden uzakta yapılan demiryolu durakları yanında ayrı ı us şehirleri yahut rus kısmı teşkil ederek yaşamaktadırlar. Türkistanın asrı medeni hayatı, hükümet müesse- seleri, bankalar ve oteller oralarda, yerli ticaret ise yerli şehirlerde top- lanmış bulunuyor.

III

Türkistan Tarikinden

Türkistanın 16. nci Asra Kadârki Hayatı Türkistanın 1 6, ncı asrili“ortasından evvelki , ve bundan sonraki tarihi jpek kesin olarak. ayrılmakta, şimdiki Türkistan ise tarihinin üçüncü devre

Türkistanın asıl sekenesi meselesi

sine girmektedir. 1 6. ncı asırdan önceki Türkistan tarihi, muhtelif milletlerin ve onlarla gelen muhtelif medeniyetlerin, milletler arasındaki muhtelif sınıf ve gurupların mücadeleleri, memleketin o şartlar içinde gösterdiği tedrici ve mütemedi ilerleme ve ölgünjâşma safhaları, bu ülkenin bilhassa ortaçağlar kara ticaretindeki mevkiinin gittikçe yükselmiş olması şeklinde tasvir edilebilir.

Batıtürkistanın güney bölgelerinde, Aşkabad yanındaki eski Anau şehri harabelerinde eski bir medeniyet keşfedilmiştir. Zaman: M. ö. 4500-9000 seneleri kadar eski tahmin* olunmaktadır. Tobul ve Yayık havzalarında da M. ö. 800-1300 senelerine ait ve aynı Anau tipinde bir medeniyet 1920-25 kazılarında meydana çıkarılmıştır. Ortaasyada ev hayvanları M. Ö. 5000, at ise 4000 senelerinde ehlileşmiş bulunuyordu. Bu en eski medeniyetin hâmillerinin ırkını tesbit etmek müşküldür. Ancak M. Ö. 9-7 .asrılarda yaşadığı Çin, Yunan ve Asuri kaynaklarımdan öğrenilen Saka Devleti'nin hayatı ilk tarihi hâdise olarak malûmdur. Galiba daha Aryanilerin gelmesinden önce Batıtürkistanın güney taraflarında bir Kaspi kavmi yaşamıştır. Bunlar Hindüküşteki Bürüşki- ler ile, M. ö. 5-1 asrılarda Hazarın güney ve güneybatısında yaşayan Kaspi'lerin ecdadıdır. Sakaların Tiyanşan, Mâverâünnehir ve Doğutür- kistanda yaşayanları Saka, Yedisu'da yaşayanları Şu ismini taşımış görünüyor. Sırderya ve Âmuderya havzalarında da Yunanlıların Massaget (galiba «Masaq»*m cem'i) ve Daha dedikleri kavimler yaşamıştır. Sakalar ve Şu* lar galiba Uysunlarla Göktürklerin ve Türkistanın şimdiki ^{64 65}

---

64 Buru.şak ve Kaspiier için bk. J. Marquart, Unteraucnungen ztir Geschichte von Eran,

III

II, 141.

65 Kirus, Darius ve İskender zamanında Tiiirkistanı idare eden Sakalardan

Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançlıların, şimaldeki «Yakut» Türk-

kalan bazı isimler (meselâ «Carthasis» = «Kardaş», bk. G u t s c h m i d , *Geschichte İrans*, s. 2 v e G . N e m e t h i n *Asia Maiör*, anniv. vol. s. 274; keza «saruk», «sırac», «sarine», «kidrey») türkçe izah ediliyor; İran destanında ve türk rivayetlerinde (M: Kaşgarî. I, 288, III, 272) Kaşgar (Ordukent) ı ve «Çu» havzasını merkez karargâhı bulunduran büyük hükümdar Afrâsyâb' (Tuna Alp) Medya ve Asur kıratları muasırı gösteriliyor; eski hind rivayetlerinde (*Bündehişt*, ed. *Justi*, I ^{Leipzig}* 1868, cap XXX, s. 39-40) ise o doğrudan doğruya «Saka hükümdarı» tesmiye ediliyor; bununla beraber bu hind menbaları «Saka», «Turuşka» (Türk) ve «Huna» (Hun) isimleriyle aynı türk kavimlerini tesmiye ediyorlar (bk. O. F r a n k e , *Eintrage aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker*. Berlin, 1904, s. -60). Bunları itibar nazarına alan âlimler Sakaları kuvvetli bir ihtimalle (b k . A r i s t o v , *Zametki*. 409-410, ve E d u a r d M e y e r , *Geschichte des Altertums*, X>, s! 905) yahut kat'î olarak (bk. M o r d t m a n n i n d . *Zeitschrift d. Deutsch. Morgenl. Gesellschaft*. XXIV, 61, 77, 79, 82) Türk telâkki ediyorlar. Maamafih «Saka» ismi Sakalara tâbi irani kavimlere, Sogdlara da itlak olunarak, kavimden • ziyade bir memleket ismi şeklini aldığından, keza göçebe hâkim Sakalar iranlı tebaalarının medeni tesirine düşerek (müahhar Karakhaniler, Selçükiler* ve Mo-ğollarda olduğu gibi) belki de İran dilinde şahıs isimleri kullanmış olduklarından (bk. F. W. T h o m a s , «Sakastan» in *Journal of the Royal Asiat. Society*, 1906., s. 181 ff, 460 ff). Kirus'un idaresine giren Pamir, «Amirgioi» Sakalarının ülkesinde, bugün bile eski *Ptaçavânt*) ismini hatırlatan «Koşan» (Şugan ve Vakhan) Tarikleri oturduğundan zamanımızın âlimleri, kadim Sakaları da bunların ve Khö-ten Tariklerinin cediti bilirler. Hattâ Khoten taraflarında kazılarda bulunan iranca yazırları da muasır iraniyatçılara «Saka dili yadigârı» bilirler [; şimdi «Saka dili ^grameri» - S t e n K o n o w , *Khotansakische Grammatik*, Berlin, 1941 - bile çıkmıştır]. Gerçi Hindistanı fetheden Sakaların iranca konuştukları lehine H e n r i c h L ü d e r s tarafından getirilen lisanî nazariye (*Die Sakas mnd die nordarische Sprache* in d. *Sitzungsberichten d. Preussisch. Akademie*, hist. phil. Cl. 1913, s. 414: «YŞ für Z») ancak garbı Hindistanda yaşamış olan bir İran kavminin dilini gösterir: fakat bu dilin Sakaların dili olduğunu, yahut bunların .< türkçeyi unutupca konuştukları irancamın bu lehçe olduğunu gösteren hiçbir . delil yoktur. Sakaların ismini alan «Siyistan» (Sakastan) da konuşulan irancamın «eski segzi», ve «yeni segzi» diye iki lehçesi olduğunu el-Bîrûnî'nin *Saydale* kitabındaki nûmunelerden • görüyoruz; fakat bu dil Şakaların Türkistandan getirdikleri bir dil değil, oranun yerli irancasıdır. Bütün bunlar pek vazih olduğu halde. Sakaları bir İran kavmi tanımaktaki kanaat zamanımızda okadar ileri gidiyor, ki bunlara ait başlıca tet- kikatın müellifi olan A l b e r t H e r r m a n n (*Pauly*s Realencyclopaäie*, 2. Reihe, Bd. I, 1920, 1611-1620 « Saçarauca», 1770-1806 «Sakai »,1807-1811 «Sakastane »

ierinir. a t a l a r ı o l a c a ğ ı n ı ; Masagitlerin ise, pek eski zamanlardanberi Sır

maddeleri) bu kavmin tarihi hakkında, tarihî menbalarda bulunmayan malûmatı kendi hayalhanesinden ikmal etmiş (bk. s. 1795; Wegen ihrer iranischen Herkunft müssen die Saken blond gewesen sein), ve bütün bu büyük cihangir l'vmin tarihini ıssız Pamire sığdırmıya çalışmıştır. Hakikatte ise bu kavmin (doğrusu «Saka Tigrakhuda» nın) vatani, daha Milâddan

önce 160 senelerinde Çinlilerin kaydettikleri gibi, Kaşgâr ve Orta Tiyaşan tarafları olmuş, Pamir Sakaları (Amir- gioi) ise ancak Göktürkler zamanında burada yaşamış olan «Karlık»ların «Tokharistan yabguluğu» nun (bk. C h a v a n e s , *Documents*, p. 155-160) yerini tutmuş, yani büyük bir devletin küçük bir parçasını teşkil etmiştir. Tarihi menüin Sarımızda Orta Tiyaşanda «Saka» ve «Şu» isimleri aynı kavmin siyasi kudretlerini bilmünavebe belirten iki kolunu ifade etse gerektir. İhtimal «Saka» ismi bu kavmin Tiyaşanm doğusunda, «Şu» lar onun garbinde, «Çu» havzasında yaşamış elan şubeleri olmuştur. Yahudi rivayetlerinde (bk. Taberî, I, 348) Horasanda yaşayıp Khazarlara «Khakanlığı» öğreten üç kavim sıfatıyla zikredilen «Zamiran» (*Bibei*, Genesis, 25, 2: «Zamran», ihtimal = Sabir + an»), «Yasbuk» ve «Sukh» (*Bibel*: «S u k h » yahut «Sakh », F l a v i u s J o s e p h u s , *Judische Altertümer*, übers, v. H. C l e m e n t z , I, Halle, 1899, s. 53: «Su») kavimlerinden bu sonuncusu muhakkak, ki «Sak», yani «Saka» yahut «Suk», yani «Şu» dur. Bu rivayete göre, «Khakanlık» bidayette bunların elinde olmuştur, ki sonra bunu onlardan Khazar- lar almış oluyorlar. Göktürkleri Çinliler «Su» (bk. D e g u i g n e s tercümesi, II, 273; çince işareti F. H i r t i , *Nachwort zum Tonjukuk*, s. 42) ların ahfadı diye tanıttıkları gibi, bizans müellifi Menander Protektor (bk. K. D i e t r i c h , *Byzan- tinisehe Quellen zur Lander-und Völkerkunde*, II, 17) da bunları sarih olarak Sakaların ahfadı tesmiye etmiş ve «bunlara eskiden Saka diyorlardı» demiştir (cümleinin yunancası, F r a n k e , s. 58). Ptolemes'te (*Geographia*, VI, 13,) Fer- gane civarında Sakaların şubeleri olarak sayılan kavimlerden *Kcúfzrdal* (yani «Kümidh, bk. yukarıda, s. 51-52) Türk oldukları gibi, *KaçaraL* («Karat»lar), *Kofiagoi* («Kumar»lar) ve *TSoçvoii* (yani «Turun»lar) da tarihte olduğu gibi zamanımızdaki türk kabileleriyle de birleştirilebiliyorlar (*Kaçar* için bk. «Qarat-ay», Naymanların şubesi, A r i s t o v , *Zametki*. 360, «Qaray» *Mücmel ül-Tavârikl-i Nâdiriye*, ed. O. M a n n , s. 49, 62, «Qara-yıt», *Reşideddin - Berezin*, I, metin, 121; [*Kopaç* için bk. Bulgarların cediti «Kümarı», *tbn Fadlân*, 312]; yine P l i n i u s S e c u n d u s , *Naturalis Historia*, 16, 18; «Comare» ve * *Coமானae* », P o m p o n i u s M e l a e , *De Situ orbis*, I, 40 = ed. Leid. 1722, s. 19: «Cfomari» vte «Coamani», de bugün Pamir Kırgızları kabilesi olan «Qun» lar ile birleştirilebilir, bk. A r i s t o v , 436, yani bunlarda «Qun», «Qun-er», «Quman», yani «Qun-man» gibi kabileler yaşamışlardır. *Tâoçv* için bk. Alimolu şubesi «Turum», A r i s t o v , .

Derya ve Amu Deryanın kıyılarıyla Aral Gölü etrafında ve Hazar De-

380, ve Türkmenlerde «Durun»). Bunun gibi Çinlilerin, Sakaların mühim bir kısmı Milâddan önce 2. nci asırda Siyistan tarafına gittikten sonra da Kümîdh («Kiu- mi» yahut «Kiu-mi-to», bk. C h a v a n n e s , *Documents*, s. 164) lerin yanında Fergane ile Kaşgarı* arasında yaşayıp kalan Saka kabileleri sıfatıyla zikrettikleri «Hiu-sün» ile «Kün-tu» 1ar (bk. F r a n k e , *Beitrag*e, 48-51) ise şüphesiz türk urukları idiler (bk. bugün yine aynı muntakalarda yaşayan Kırgız urukları «Üşen» ve «Konçu», *ıqđ Ül-Cuman Bartoldu*, Taşkent, 1927, s. 292, 299). Siyistana gidip oraya kendi isimlerini veren Sakaların payitahtları o zamanın kayıtlarında (İsidor de Charaxe'de) «Sigal» yazılmış, ki «Çigel», «Çigil» demek olacak (kş. Kanda- har'm eski ismi olan «Çigilâbâd», *Festschrift jür Sachau*, s. 276); bundan başka yine «Min» («Min») ve «Palas-kent» isimleri geçiyor. Araplar zamanında da burada Zerenc'in iç kalesi, Ortaasya türk şivelerinde «salatant ve icrai emr, yani hükümet» (bk. M. Kaşgarî, I, 45) ve «hükümet mevkii ve konağı» mânasını ifade eden türkçe «Erk» ismini taşımıştır (bk. İstakhrî 241, *Târikhi-Siyistan*, Tahran tab'ı, s. 11); bundan başka «Ok», «Bargin», «Tekin» («Tekinâbâd») ve «Ürenk» (yani «beyaz») gibi türkçe şehir ve köy isimleri gelmektedir. Hindistanda Sakalardan kalan bitiktaşların Orkhun türk bitiktaşlarına benzediği (bk. S. L e v i e t C h a v a n n e s , *Vltineraire d'Ou-K'ong*, s. 42), Hind menbalarında «Saka», Tu- ruşka» (Türk) ve «Huna» (Hun) isimleriyle aynı türk kavimlerinin ifade edildiği (bk. F r a n k e , s. 60) kayda değer. Çinliler, Sakaların Ferganedeki bakiyesi sıfatıyla bahsettikleri Hiü-sün'ler hakkında, «bunların âdât, kıyafet, sima ve karakter itibarıyla Usunlardan farksız» olduklarını kaydetmişlerdir (bk. F r a n k e , s. 53). Halbuki kabilelerin mebbeinde ait hâtıraları bize ecdadımıza ait hikâyeler gibi anlatan destanlarımız (kş. biz bu hâtıraları Oğuzların daha Türkistandan ayrılmadıkları zamandaki şeklinde anlatan *Dede Korkut'ta* Uşun-Khoça, Qanlı Khoça, Salur [yani Salğır] Qazan) da söylenen Uysunlar tarihlerimizde (bk. Re- şideddin: «Huşin») olduğu gibi, bugün de aynı ülkelerde yaşamaktadır (bk.

A r i s t o v , *Jivaya Starina*, 1894, s. 422-27, *Zametki*. 352, 422); keza «Uysun» un oğulları sıfatıyla zikredilen «tgepek» ile «Şigrek»de türk kabileleri sıfatıyla tarihi menbalarımızda mezkûrudur.

(*Dede Korkut*, ed. O r h a n Ş â i k , s. 98:

» v e

. i t ; *Babur Nâme*, e d . B e v e r i d g e , vr. 228a; 250b: ahj,C,1 , vr. 32a:

ıļĈ:

Târikh-i Reşidi, ed. D e n i s o n R o s s , 165: «Cagirak»; yahut guttural olarak Mahmud Kaşgarî ve Cuveynî, *Cijanküşâ*, II, 138: ; *Hudûd ül-Âlem*, 15a, 17a:

yerine yanlış olarak '\ĉ\jr\ ; *Târikh-i Bayhaqî*, ed. M o r l e y , 91: >*,

Abulfeda, ed. S c h i e r , 216: jj** . ; İstakhrî, 304: ^^ yani «Çıgraq er», kş.

M. Kaşgarî, I, 389: j\£\jy) . ÇigrekTer bugün bile büyük bir kabile halinde eski yerlerinde yaşamaktadırlar (bk. Kırgız kabilesi «Çigrek», yahut «Çirek» ve

nizi doğularında yaşayan Türkmenlerin, Peçenek, Kun ve Oğuzların 8)

«Çerik», bk. *İqd ul-Cu-mân*, s. 291-2, ve «Çirik», bk. A r i s t o v , Jiv. Star, 1894, s. 441).

Milâttan önce Türkistanda cihanşümül bir devlet kuran milletin Türkler olduğu, İran ve türk destanlarında bunların fütuhatina' ait söylenen rivayetlerin milâttan önce 7. nci asra ait olduğu (bk. bizim *Türk Tarihi Dersleri*, s. 11-18), İskenderin zamanında Türkistanı idare eden hâkim kavmin Türk olduğu hakkındaki tek mil İskender kışalarının, ezcümle süryani ve arap rivayetlerinin (bk. meselâ Gotha ârabî nüshası, N. 2391, vr. 85a: İskendere karşı Semerkandı müdafaa eden «Türk hükümdarı»nın ismi «Khutlancin», , galiba == «Qutlancı») karşısında Pamir dağlarına belki ancak 10.uncu asırdan sonra çıkan (bk. Şugnan ve Vakhan hakkında, yukarıda s. 53 haşiye 50deki nakilleri) ve devletçilik ananesine bir zaman mâlik olduğunu, ne bildiğimiz tarihî devirlerde ve ne de eski ve bugünkü dil ve folkloründe göstermiyen Taciklerî güya bütün Ortaasyanın kadim hâkim kavminin bakiyesi telâkî etmek ve tarihte ancak Sakalar, Skitler ve Türklerde gördüğümüz göçebe devlet an'anelerinin mucidleri bu Tacikler olacağını tasavvur etmek tamamıyla manasıdır. Eğer Türkistanda İran unsurunun bir zaman, burası merkez olmak üzere, büyük bir imparatorluk kurduğu ve bunun asırlarca yaşamış olduğu bir tarihi hakikat ise, onu bize, 8-10.uncu asırlarla Türkistanda eskiden hâkim olan milletler hakkında bu kadar hâtıralar bırakan Ma-verâünnehrin İranlı âlimleri ve râvileri iştmiş olurlardı; halbuki onlar (Daqiqî, 'Umer Neseî, Bal 'amî, Narşakî v.s.) o eski mazide ancak türk kavimleri hâkim olduğundan bahsederler. Sakaların Milâddan önce Siyistana ve Hindistana gidenleri oradaki İranlı ve Hindli kavimlere temessül edip kayboldukları muhakkaktır; fakat 8-10.uncu asırlarda arap hâkimiyeti zamanında Sakaların Pamirde oturanları (Kümidh'ler) daha türklüklerini muhafaza etmiş oldukları gibi, onların Siyistandaki bakiyeleri de belki daha Türk addedilmişlerdir. Bunu gösteren deliller de vardır (bk. Muhammed bn. Selâm el-Cumahî, *Tdbaqât üş-Şu'arâ*, Leiden, 1916, s. 135-36; şâir 'Ubeydallah bn. Qays, Mus'ab bn. Zübeyrî methederken Siyis-tanın merkezi olan Zerencin kalelerinde esir alman Türk kızlarından bahsediyor:

Ėjĭ 4:~ 0^jĭ 0*
^jĭjĭ^ b-ĭj-ö*

Sakaların tarihi bugün yeni baştan tetkika muhtaç bir haldedir. Buna dair yegâne bitaraf tetkik O. F r a n k e'nin tetkikidir, (*Beitrttge*, s. 46-61); fakat bu da çok eksiklidir, bunun için çin ve greko-lâtin kayıtları yanında İran ve türk destanları tam olarak istifade edilmelidir. Sakalar ve Şular meselesine dair tafsilât vermenin yeri burası değilse de.¹ bu tafsilâtı vermeden de geçemedik.

,
3) Masaget'lerin esas unsurunun türklüğü, bâzı' yunan mfcnbalarından (Theophanes de Byzance, Photios, ve Prokopios ve ermeni müellifi Sebeos, bk. M.ar- belki de Eftalit (Abdal), Kank ve Karlıkların ataları olacağını sanıyoruz. Masaget gurupu kavimlerle birlikte Hararın şimalinde yaşamış olan Khazar, Bulgar ve Suvar lann da bir vakit güney Türkistanda yaşadıklarını gösteren deliller- vardır*¹) . Khazar ve Bulgarların dili diğer Türklerinkinden, şimdiki çuvaşça gibi, Z. ve Ş seslerini R ve L telâffuz etmekle ayrılmıştır. Bu fark eski türk urug isimlerinde (meselâ Kümidh. Oğuz, Toquzoğuz ile muvazi olarak Kiimeri, Oğur, Toquroğur), coğrafi isimlerde (Semeiqand ile Semizkent, Öküç ile Oğurça, Özi ile Oor) görülmektedir⁴¹³). R-L konuştuğu anlaşılın Oğur'lar ihtimal ilk Türk siyasi zümresi olmuştur. Bu eski

zamanlar için arkeoloji, mitoloji ve dil mukayesesi gibi şeylerden başka vesika bulunmadığı için Türklerin aslı, Saka ve Masagetler hakkında her türlü ve birbirine .zıd nazariyelcer ileri sürülür durur. Fakat bugün kesin olarak' söylenebilecek bir cihet Türklerin asıl vatanının önce zannolunduğu gibi Moğolistan ve Aıtay^{66 67 68} olmayıp, Batıtürkistan, Tiyansan ve Aral muntakaları olduğudur. Eski Khazar ve Göktürk menşe' menkibeleri de bunu müeyyittir. Khazar, Bulgar, Başkurt ve Peçenek uruğları tarihi devirlerde her vakit Hazar- Aral muntakalarında yaşamışlar, fakat hiç bir zaman Altay-Tiyansan hattının doğusunda görülmemişlerdir⁶⁹). Türk dili ve medeniyeti Tüv- kistanın güney bölgelerinde eski Hindistanm 'Dravid ve Hindüküs ka- vimleri ile tarihten önceki devirlerde temas neticesinde inkişaf ettiği anlaşılacaktır⁷⁰).

Aryanîlerin istilası Aryani kavimlerin bandan gelerek Türkistana gir- meleri M. ö. 2000 senelerinde başlanmış ve bu binyılın son yarısında gelişmiştir. Bunlar başta Hazar Denizinin güneyinde kaldılar ve Gurgan nehri, onların diline göre; «Sind» ismini taşıdı. M. ö. 1700 hududunda Vedik Aryanîler Hindistana geçmiş ve İndus nehrine «Sind» ismini vermiştir. Diğer Aryanîler de Türkistana gelmişlerdir. Bunlardan, kuzey Afganistanda yerleşen Baktryalılarla Mâverâünnehirde yerleşen Sogdlarm ve Khorezmlilerin önasya ve İran yoluyla, As(Alan, Aorsi)larm Hazar Denizinin kuzey sahili yoluyla gelmiş oldukları görülmektedir. Baktryalılar siyaselen İranın bir parçası sayılmış, Sogdlar Sakalara, Khorezmlilerle Aslar da Masaget zümresine iltihak etmişlerdir. Demek Sogdlarla Khorezmiler Türkistana ilk gelen Aryanîlerdir. El-Bîrûnî'nin naklettiği eski Khprezm rivayetine göre, onlar bir «Türk padişahının müsaadesiyle» gelerek kendi isimlerini alan ülkede yerleşmelerinin Selevk takviminden önce 982 de, yani

M. ö. 1292 de vaki olduğuna inanmış ve bu seneyi kendi takvimlerinin mebdei saymışlardır. 3u rivayetin 10. uncu asır müellifi Mukaddesi tarafından nakledilen şeklinde ise KHorezmlilerin «Şark padişahına» 400 bekâr asker olarak geldikleri, o padişahın verdiği 400 türk kızı ile evlenmiş, böylelikle İranlı ve Türk melezi bir kavim vücuda gelmiş olduğu anlatılmıştır.

Sogd, Khorezm ve Aslar müstakil siyasî teşkilâta malik olmamışlar, hâkim unsur Sakalarla Masagetler olmuştur. M. ö. 932 de «bazı garp barbarları» nın Çin'in batı sınırlarında zuhur ettiğini Çin kaynakları kaydeder. Bunlar Sakaların doğu kolu olsa gerektir. M. ö. 9 uncu asırda Saka (Skit), Masaget ve Kimmeriej/siyasî Önderlik için Amu- derya havzasında savaştılar. Herodot'a göre bu mücadelfe neticesinde Kirmerler MasagetleT tarafından Doğuavrupaya taziyk edildiler. Bir

---

4a) Bk. Z. V. Togan. İbn Fadlan, s. 209.

4b) *Oı» ismi Hereodot'ta «Oai*» şeklinde yazılmıştır..

68 W. Tomaschek, Kritik der Nachrichten über den skythischen Norden, II. 117; N. Aristov, Zamefki, s. 280-8-.

69 Z. V. Togan, İb*n Fadlan, 264-66-.-312-14. ve mukaddeme, s. XXX-XXXTT

70 Bk.. aynı eser, s. 265 ve Prahistorische ForschHingen in den indo-iranisehen Grenzländern.

Tiirkische Post, 1935, N. 48-9.

kaç batın sonra Sakaların bir kısmı Skit adı altında Doğuavrupaya gelerek, bazı şimalî İran kavimleri (Sarmatlar)la birlikte, muahher Batı- Hun ve Kıpçak-Möğollarinkine benzer bir devlet kuruyorlar. 665-615 lerde Sakalar önyasyanın bazı kısımlarını fethediyorlar. Sakalar 623 te «Su» ismi altında Çinin batı sınırlarında görülüyorlar. Buria dair Çin kaydını De Groot «Türkistana ait ilk mevsuk tarihî kayıt» olarak kabul etmiştir. M. ö. 6.-2. nci asırlar arasında Aryanı kavimllr sel gibi akıp geliyor ve Türkistanın cenubî kısımlarını istilâ ediyorlar. Akhemen İranîleri, ve MakedonyalTBüyük İskender, onun halefleri olan Greko-Baktra kırılları. eski Baktralıların yaşadığı Balkh mıntakasını merkez edinerek, kendi devletlerini kurdular, Semerkand gibi eski şehirleri yıkarak, yerine yeni şe*fiirler bina ettiler ve bunlarda Aryanî unsurları iskân ettiler. Memleketin yerleşik ve göçebe yerlileri kuzey ve doğuda bozkır sahalarına çekildiler. M. o. 1 122 de kuzey Cinde büyük bir devlet kurmuş ve oraya Ortaasya din ve nizamını getirmiş olan Çu (Chou) sülâlesinin buraya batıdan yapılan bir tazyik neticesinde geimş olduğuna dair rivayetler söylenmiştir. Kaşgarinin eski Türk rivayetlerinde dahi Çu havzasında yaşamakta iken batıdan, İran üzerinden gelen bir fatih kavmin tazyiki neticesinde Çin taraflarına giden bir «Şu» sülâlesinden bahsedilmektedir⁷¹). Buriuri gibi kuzey Sibiryada yaşayan ve kendi

---

71 Mahmud Kaşgarî. III, 305, 307 de mezkûr ile Çin sülâlesi «Çu» birdir

lerini «Saka» diye adlandıran «Yakut» Türklerinin atalarının da, milâttan birkaç asır önce dışardan gelen bir saldırış sonunda, cenuptan kaçarak Yenisey İrmağı ve Baykal Gölü yakınlarına sığınmağa mecbur olduğu hakkında rivayetler vardır⁷²). Aryanı «Soğd» kavmine mensup tüccar sınıfları da, galiba Türkistanı istilâ eden aryanı hükümdarlara dayanarak, Türkistanın muhtelif noktalarına yayılmış ve kendi müsta- merelerini vücuda getirmişlerdir.

«i» »-v ı r p 1 , Bir kısım Turanlılar (yani «Turan» umumî adıyla Bir Daha Turanlıların adlandırdığımız «Ural-Altay» kavimleri), bilhassa

Oğuzlarla Kıpçak ve Kimakların cedleri Milâttan önce ikinci asırda Çinlilerin «Hun» yahut «Hiung -nu» dedikleri büyük «Kun» yahut «Koyunlu» Devletini kurdular^{72 73}) ..Bunların gerek Moğolstanda müstakil ve gerek Tür-

w

ve Muhtelif Medeniyetlerin Türki-standa Teması

kistanda kısmen müstevli Aryanilere tâbi bulunanlarının beraberce başladıkları anlaşılın bu büyük teşebbüs, bu Aryaniler hâkimiyetini tamamen ortadan kaldırmak gayesine müteveccih idi. Aryanilerin istilâsı zamanında Çin ve

---

olsa gerekir; Milattan Önce 1122 de teessüs eden bu sülâle Tür kist andan gelmiştir. (bk. Franke , *Geschichte des Chinesischen Reiches*, I, 94-119), Milâttan Önce 7ıncı asırda yaşıyan prenslerinden «Mou» ram Türkistana seyahati dolayısıyla bunların menşei Türk olduğu söylenmiştir (bk. *Journal Asiatique*, 1920, II, 153- 154); bunların «tabo» âdetleri de tıpkı Türklerin âdeti olmuştur (bk. Legge, *The Chinese Classics*, vol. V, part. I, p. 50). Mahmud Kaşgarî'de mezkûr bu eski türk rivayetlerinde Önyasadan gelen bütün kadim fatihler farsça konuşan İran, hükümdarları gibi telâkki ve tasvir olunan İskender'in şahsiyetinde birleştirilmiştir.

°) Yakutların aslı «Saka» (Sakha) hakkında bk. W. Radloff, *Die jakutische Sprache* s. 78-79; bunların ilk cedlerinin birinci ve sonuncu oğulları hakkında söylenen rivayetler (bk. *Jivaya Starina*, II 1890, s. 29) «Gök Türk» lerin ceddinin birinci ve sonuncu oğullarının rolünün (bk. Yakinf-Bičurin, *Sob-ranye Svedeniyi*, I, 258) aynıdır. Yakutlar kendilerinin cenuptan geldiklerini söylerler ve dillerinde pek çok cenup istilâhları vardır.

⁷³) Hun=Hiung-nü için F. Hirth, *Über die Wolga-Hunnen und Hiung-nu* (Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie d. phil. hist. Cl. Gl, 1899, s. 245-278); «hiyung nu» == «koyunlu» için bk. Oğuz destanında «aq qoyun» «aara qoyun» (W. Bang und R. Raçhmatı, *Die Legende von Ögfüüz Qaghdn*. Berlin, 1932, s. 24); «hun» = «qun» için bk. bizim *Türk Tarihi Dersleri*, s. 61-67.

°) «Türk» (Tu-kiu) ve «Kun» (Hun) kavimlerinin, doğuya Aryanî kavim- lerin istilâları neticesinde çekilmiş olmaları meselesi için bk. benim *Türk Tarihi*

Moğolistan sınırına sığınmak mecburiyetinde kalan Türkistanlılar ^{a)} bu sefer Hun=Kun, Oğuzların idaresi altına girdiler

ve bu zamanda müstevli Aryanilerin kendi aralarında çıkan kargaşa- İklardan istifade ederek Batı Türkistandaki eski mevkilerini istirdada kalkıştılar. Neticede İskenderin halefleri tarafından kurulmuş olan «Grek-Baktriya» devleti yıkıldı (milâttan önce 126). Çin ve Moğolistan sınırından kalkıp gelen Turanlıların çoğu, önce de bazı türk ka- vimlerine vatan olan şimdiki Doğu Avrupa ^{74 75)} taraflarına geçti. Cenubi Türkistanda eski yurtlarını geri alan Turanlıların Şimali Afganistan ve Çamirde, Hazar Denizi doğusu çöllerinde göçebe olarak yaşayan bölümleri kendi milliyetlerini sakıyabildilerse de, o vakit mahsuldar, mâmur ve medenî ülkelerde kalabalık olup yerleşen Aryanî kavimlere, Mâverâünnehirde Soğdlara, cenupta Baktriyalılara karşı olarak oturanları ve bilhassa Siyistan ve Bülücistan taraflarına geçenleri dil ve milliyetlerini kaybettiler. Bu vak'aları* sonunda Çin-Baktriya ,ve Çin-Iran ticaret yolları açıldı. Çin-Baktriya yolu Balkh, Pamir, Yarkend, Khoten tarafları birçok Hind unsurunu cezbetti. Ülkede hâkimiyeti Aryanî unsurların elinden alan Turanlılar Şimali Hind ülkelerinin ahaliyle ihtilât ettiler. Gerek bu yolla ve gerek eski zamanda Türkistana gelen Hind tüccarları vasıtasrıda Türkistanda Budizm ve -Grek-Budist sanatı intişar etti. ,

Merv, Bukhara, Semerkand. Uratepe (Uşruşeni), Fergane, Kaş- gar üzerinden geçen ve pek kârlı olan büyük Çin-Iran ticaret yolu ise milâttan sonra, bilhassa Sasânîler devrinde, tacir İran unsurunu celbetti; ve İrandaki sınıf ve mezhep mücadelelerinde mağlûp olan İran unsurları ve Önasya kavimleri daha pek eskidenberi din işlerinde müsamahakârlıkları ile temayüz eden Türklerin ülkelerine sığınarak muhacirlerin sayılalım çoğalttılar. Aynı zamanda Türkistanda hıristiyanlık ve manihaizm gibi Önasya ve Mezopotamya mezheplerini, Bukhara civarlarında zerdüştlüğü yaydılar. Bu dinlerin Türkistanda birbirleriyle temas etmesi neticesinde doğu ve batıya ait insanlık medeniyetinin temelleri kuruldu. Grek-Romen sanatıyie Uzakdoğu, Hind ve Türkistanm

---

Dersleri, s. 34-46.

75 Bulgar, Suvar, Asgil ve Buraç (Baraç oğlu), Khazar; Ağaçeri aşiretlerinin Milât çağında, hattâ ondan önce Şarkî Avrupada yaşadıkları meselesi için bk. *İbn Fctdlân*, s. 156-158, 209. 312. Şarkî Avrupada «Türk» ve «Çigil» ler için yine orada, s. 215-216, 224; Şarkî Avrupada Hunlar, Başkurtlar,. Geyne, Tabmlar (bk. aynı eser, s. 224 ve mukaddime, XXX) ve Kıpçaklar (bk. Z e k i V e l i d S, *Völ- herschaften des Chazarenreiches*, in *Körösi Csoma Archivum*, III, s. 66) m da daha üynl zamanlarda yaşadıkları greko-lâtin menbalarından öğrenilebiliyor.]

yerli sanatı burada birleştirdi*). Türklerin evvelce kullandıkları runik yazılar yerine, Soğduların batıdan getirdikleri bir samı yazı doğu Türkistan Türklerinde daha Budizmin yayılmasından Önce bildiğimiz «Uygur yazısı» şeklini aldı, fakat Çin usulünde fırçayla yazıldı. Zikrolunan büyük kara ticaret yolunun açılması muhtelif kavimlerin Türkistanda teması gelmesinin maddî medeniyet hususunda da ehemmiyeti büyük olmuştur. Çinliler Ferganeden üzüm ve yonca ziraatini buradan ve Hijzelandan güzel at terbiyesini; Ferganeliler ise Çinlilerden altın ve gümüş zarflar ve demirden silah yapmasını, çinicilik ve cam sanayiini öğrendiler. Umum Türkistana böylece Çinlilerin ipek sanatı girdi. Milâdın altıncı asrında Soğd ipeği pek meşhurdur. Çin çiniciliği ve cam sanayii ve Soğd ipeği Doğu ve Batı Asya arasında esas ticaret maddesi olmuştu ^{76 77}). Sonraları İranlılar bunu Türkistandan öğrenerek yavaş yavaş Türkistan iktisadiyatına hâkim oldular. On ve on birinci asırda arap kaynaklarında olduğu gibi, beşinci asrın çin menbalarında dahi bir «Türkmen Ülkesi» tesmiye olunan Talaş ve Çu nehirleri, havzasında (, ki diğer ismi «Argu» dur) milâdî 424-452 yıllarına ait bir çin kaydına göre, o zaman dört yüz kadar şehir ve kasaba bulunmuştur ⁷⁸).

Göktürkler ve
İslâmiyet

Iran ve Önasya muhacirlerinin (medenî ve İktisadî sahada) Türkistandaki muvaffakiyetleri, Batı Asya ve İran medeniyetinin arap rehberliği ve «İslâm» şiarı

altında yeni ve daha kuvvetli bir istilâsına yol açtı. Azer_ baycanda ve Cenubi Kafkasyada olduğu gibi, Türkistanda da, daima İran unsuruna dayanan ve bu ülkelere İran göçmenleri dolduran arap hâkimiyeti, o zamana kadar Türkistanda hâkim olan mahallî ufak kültürleri ortadan kaldırdı. Araplardan önce, Azerbaycanda olduğu gibi Türkistanda dahi her derenin bir dini ve ekseriya bir lehçesi, her tepe-

⁷⁶) Bk. E. W a i d s c h m i d t, *Gandhara-Kutsoha-Turfan*, Leipzig, 1925.

⁷⁷) Eski Uzakdoğu, Önasya ve Şarkı Avrupa ticaret münasebetleri için bk.. B a r t h o l d'un Greko-Baktriya üzerinden yapılan ticaretlere dair makalesi (*Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie*, 1916, s. 823-28); F. H i r t h , *China and The Roman-Orient*, Leipzig, 1885; yine onun *Chinesische Studien* München, 1890, s. 1-25; J. M. K h w o s t o w , *istoriya vostochnoy torgovli greko-rimşkago Egipti* Kazan, 1907.; A l b e r t H e r r m a n n , *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910.

⁷⁸) F. H i r t h , *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu*, s. 264; Mahmud. Kaşgarî'de (I, 391. III. 304-305). «Türkmen» ve «Sugda Cp ülkesi olarak tarif edilen bu mmtaka Çinlilerin beşinci asra ait haberinde «Tö-kü-möng» ve «Suk-tak» tesmiye edilmiştir.

nin bir derebeği vardı. Araplar bunları kırdı, bitirdi. Araplar gelmeden daha bir buçuk asır önce, milâdî altıncı asır ortasında, Orta Tıyaşanda c Göktürk » devleti kurulmuştu. Bu devlet milâdî sekizinci asrın ilk yarısında doğudan Çinlilerin ve batıdan Arapların istilâ ve taarruzları altında yıkıldı; ve Ortaasyada, Uzakdoğu ve Önasya medeniyet ve ka- vimlerinin rekabetinde, önasya üstün geldi. 75 İ yılında Çinliler «Evliya Ata» yakınında tamamen yenilip mevkilerini Araplara bıraktılar. «Göktürk» Hükümeti milâdî yedinci asrın başında (610-620 yıllarında, Batı Göktürklerinin büyük kaanı «Tufi Yabgu» nun zamanında) Amu Deryanın cenubundaki ülkeleri eline geçirmiş ve o bölgelere Türk unsuru yerleştirmeğe başlamıştı. Batı Göktürklerinin hükümet merkezi de V^u Havzasındaki Suyab ve Balasagun (şimdiki Tokmak) tan. biraz daha cenubugarbe, şimdiki Evliya Ata (Talaş) ile Sayram (İsficâb) arasında vâki «Min Bulak» a nakledilmişti.

Milâttan önce ikinci asrın son yansında Turanlıların Cenubî Tür- kistanda «Grek-Baktriya» devletini yıkmakla başlayan hareketleri ve oralarda tekrar yerleşmeleri, « Göktürk » kağanlarının yedinci asır başında Amu Derya cenubundaki bu faaliyetiyle kuvvetlendirilmişti, belki de bitirilmiş olacaktı ^{1G)}. Fakat arap Hâkimiyeti bunu durdurdu. Bununla aa kalmıyarak memlekete İran göçmenleri doldürülcü. Fakat buna mukabil, Samanlılar sülâlesi de dahil olarak üç asır devam eden ara^ hâkimiyeti Türkistanm, idaresinde bulundurduğu bölgelerinde, hattâ kısmen bunun dışında (Yedisu ve Kaşgar civarında) medenî anarşi ve feodalizm yerine, «bir medeniyete ve mütecanis bir millete dayanan bir devlet» sistemi zarureti fikirlerini neşretti; ve kendi medeniyetini bütün beşeriyete şâmil bir medeniyet şekline sokmak ve ona yeni bir şekil ve kuvvet vermek için Horasan ile Türkistandan (bilhassa Mâverâünne- hirden) yeni kuvvet ve yeni ruh aldığı gibi, bu ülkelere de müteaddit medeniyet ve mezheplerle müteaddit fikir ve terbiyelerin tesirinde inlemek belâsından kurtuluş yolunu gösterdi. Bu suretle Türkistanm medeni ve İktisadî Hayatftıda yeni gelişme ve olgunlaşma yolları açılmış oldu. Türkistanm büyük bilgini El-Bîrûnî, eski Yunanlıların doğuya ait malûmatının eksik ve zayıf olmasından bahsederken, işlâmiyetten önce bu memleketlere (Türkistana) batı bilginleri gelemezdi, emniyet yoktu; şimdi şarkla bir memleket oldu, İslâm fütuhâtı Uzakdoğu ile Batı arasında medenî münasebetlerin yaşatılmasını temin etti diyor ^{1T)}.^{79 80}

---

*«) Bk. bizim *Umumî Türk Tarihine Methal*, s.38-41.

⁸⁰⁾ Bk. bizim *Der İslam und die geographische Wissenschaft* i. d. *Geog- raphische Zeitschrift*, XL, 1934, s. 369-372.

Türkistanın bu yeni tekâmülü Uzak.dQgud.a_9 10. ve Karahanlılar Mâverâünnehirde 999 milâdî yıllarında vâki olan iki hâdise ile başladı ve on beşinci asırda kemalini bularak o asrın sonunda nihayete erdi. Moğolistanın şimaidoğusunda oturan ve Moğol uruğu olan «İCıtay» 1ar 9 1 5 yılında şimalî Çinin ve Moğolistanın fethini tamamladılar. Moğolistanın şimaidoğusunda yaşayan kavimlerin cenuba ve cenupbatıya yayılması, Orta Moğolistan ve Cungaryada yaşayan urukları batıya hareket etmeğe icbar etti. Moğol kavimieri ve Kitaylarla müttetik olarak hareket eden «Tatar» ve «Kırgız» 1ar, daha 840 yılında Orta Moğolistanda çıkan müthiş bir kıtlıktan istifade ederek, orada eski bir idare taksimatına ve teşkilât anelerine göre «Dokuz Oğuz» adını taşıyan urukları ve o heyete dahil olarak hükümdarların esas dayanağını teşkil eden «Uygur» lan, Cungarya ve Tiyaşan Dağları sınırlarına sığınmağa mecbur etmişlerdi.

Karaşehirde oturan ve adı çin kaynaklarında «Te-men-le» yazılan bir «Khakanî» prensi bu hâdiselerden istifade etti. O ve halefleri doğudan gelerek kendilerine sığman urukları ve Orta Tiyârişaridaki «Yağma», «Çigil» lerle diğer uruklara ve Doğu Türkistanın eski medenî budist şehir Türklerine dayanarak eski Khakanlılar yahut Kara- hanlılar sülâlesini dirilttiler. Kaşgar ye Aksu civarını merkez edinen bu sülâle hiçbir türk aşiretine mensup olmayıp eski Göktürk, Türgiş ve Tokuzoğuz kağanlarının mensup olduğu Asena, «Khakanlılar» neslinden gelmiştir ¹⁵⁾.

18) Türgiş Devletinin inkirazı ve Türk (Tu-kiu) aşiretlerinin üzerindeki hâkimiyetin Karlık yabguları eline geçmesi hakkında malûmat veren Tang sülâlesi tarihi: «Türgiş hakamı Hu-se-lo'ya tâbi iki grup (yani Tu-lu ve Nu-şe-bi) kendilerini zayıf gördüklerinden Karlıklara itaat ettiler, kalan (Tu-kiu) aşiretleri Uygur (Tokuzoğuz) hakanlarına tâbi oldular (766); fakat Uygur Devleti (842 de) bozulduğu zaman bu Türklerden Te-meng-le (Te-peng-le) isminde bir reis (prens) bir miktar Türk (Tu-kiu) ile gidip Yen-ki (Karaşehir) şehrini işgal ve kendisini Şe-hu (yani yabgu) ilân etti. Türk (Tu-kiu) lardan 200,000 (can) kadar bir kısmı Kin-so (yani Şarkî Tiyaşan, bk. C h a v a n n e s , Documents, 97, 348) taraflarına çekildiler» demektedir (bk. P a r k e r , A. Thousand Eares of the Tartars, s. 186; Y a k i n f , Sobraniye, I, 372). Chavannes (s. 85-86) Te-meng-le'ye ait bu kaydı 766-779 yılı hâdiselerine ait gibi anlamıştır. İslâm melihalarının 850 senelerine ait kayıtlarında Karaşehir, Kürle taraflarında (Hudud ül-Âlerrı Mi- n o r s k y , 207, 278; Gardizî, ed. B a r t h o l d , 81-84 J)1 = = Kürle)

Tokuzoğuz hanları yaşadığı, Kârahanîlerin dayandıkları en büyük aşiretlerden Yağmaların Tokuzoğuzlardan olduğu (Gardizî, 84), bunların «bughra khan» la-

7

Manihaist Uygurlar Doğu Türkistanda daha önce budistliği kabul, eden ırkdaşlarıyla birleşerek evvelce kendi şehzadeleri tarafından idare:

kabım taşıyan (bk. Mücmel iit-Tavârikh, ve I-Qisas'dan parça, B a r t h o l d , Tur- kestan, I, 20) hanları Tokuzoğuz hanları neslinden olduğu (Hudûd ül-Âlem, 17a, satır 21) zikredilir

(Qudâme, 206 ve Muqaddesî, 341 de bunlara ait olmak üzere* «Uygur hükümdarı «Bughra Khaqan» dan bahsederler). Bunun gibi Karahan hanlarınca kullanılan «tlık Khan» lâkabı da «Yağma ve Tatar hanları»nın lâkabı olarak zikrediliyor (*Divân-i Abu'l-Faradj Rûni*, Tahran tabı, 13); fakat bu men- balarda Karahanîlerin en ziyade Tokuzoğuzlara ilişkili, hattâ onlardan türemiş bir sülâle gibi gösterilmiş olmaları bu hanedanın da eski Göktürk ve Tokuzoğuz hanları ile aynı Asena neslinden gelmiş olmasından ve Türkistanın tek mil eski hükümdarlarını bazan Tokuzoğuzdan saymaktan (kş. *Hudûd ül-'Âlem*, vr. 16b, satır 22) ve Yağmalar da asıllarında Tokuzoğuz (*Oğuz nâme*'ye -Reşided- din Paris, nüshası suppl. pers. No. 1364 vr. 161a- göre = Biaburlu, Bayürlü) sa- yıldıklarından ileri gelse gerektir, yoksa «Te.-meng-le» vazihan «Türk» (Tu-kü) lardan sayıldığı gibi, Yağmalar da diğer Tokuzoğuzlardan ayrılarak Çin hududundan Türkişler memleketine geldikten sonra «Türk Hakamı», yahut «Türkiş Hakamı» (Gardizî, 84, satır 16 Jır*-sözü aLsry okunmalı) na tâbi

oldukları tasrih edilmektedir.

İslâm menbalarında «Kaşgar Dihkanı», «Türk padişahu Tarkhan» (775-735 senelerinde, bk. Ya'qûbî, *Târikh*. II, 479), Nemengan yanındaki Kâşân'da yaşamış olan «Fergane padişahu» (aynı eser. II, 478), Halife Mû'tasim zamanında Bağdada gelen Akhşid «Tuğuç»un babaları (İbn Hallikân, I, 53-54: ^ OtSoh Cr. j)üU. jr ,v. . Ya'qûbî, *Târikh*, II, 465-6: jv\ & ^t^). keza 739Ha zikredilen Fergane hükümdarı «Arslan Tarkhan» (Ch a v a i n e ş, *Documents*, A-si-lan ta-kan; 721 hâdisesinde Tabarî'de, II, 1440. üV-i yerine hataen: jIU) , keza 893 te Samânilere mağlûp olan «Türk hükümdarı Tafkas», (Masû'du'Murûc, VIII, 144, 420: cXil*) yani «Tavgaç» hepsi Karahanîlerin cedleridir. Zikri geçeri Fergane hükümdarı jiiisjt , yani Arslan'm Biladha (bvü..) nam oğlu Esfere valisi olduğu ve onun da islâmlarca mâruf bir şahsiyet gibi zikredilen Anucur un babası* olduğu söyleniyor (Tabarî, II. 1440). Şu «Anucur» Cemal Qarşrde Karahanîlerin cediti sıfatıyla zikrettiği «Bilga Nuçur» (B a r t h o l d , *Turkistan*, I, 130 : , kelimenin aslı «Bilga Anuç çur» olacak) olacağı anlaşılıyor; Taş kent ile Isfıcâb da buna tâbi idi; Samânî Nuh 840 ta cndan İsfıcâbı aldı (Sem'ânî, *Ensâbi* ed. M a r g o l i o u t h , vr. 286b). Karahanîler başlıca Yağma ile Çigil uruklarına dayanarak Türkistanın idaresini tekrar kendi ellerinde birleştirebilen harçlardır. Bunlar 842 yılında Uygur-Tokuzoğuz Devleti bozulmasından istifade ederek: olunmuş olan «Koçu» da ve «Beş Balık» ta yeniden hükümet kurdular. Karahanlılardan «Bilgençur Kağan» 840 ta ve «Tafgaç Kağan» (öteki adı galiba «Oğulçak» idi) 893 te Samanlılarla harbetti¹⁰). Fakat isi amutla olan bu türlü ciddi temasları neticesinde islâmiyeti kabul ettiler, Doğudan Kıtay ve Tatarlar tarafından tazyik edilen Moğolistan urukları onuncu asrın ortasında Orta Tiyaşana gelip yerleştiler. Milâttan önceki çağlarda Turan kavimleri boyundurukları altında buldukları Aryanîlerden (Akhemenidlerden ve Greko-Baktralardan) onların medeniyetini öğrendikten sonra, kendilerine kıyam etmişlerdi. Bunun gibi A raplar ve

İranlılardan islâmiyeti, medeniyetini ve halifelik ülkelerinde inkişaf eden tekniği öğrenen Karahanlılar da, doğudan Orta Tıyanşana sığınan yeni kuvvetlerden istifade ederek, 940 yılında «Çu» havzasını (eskiden Göktürklerin merkezi olan Suyab'ı ve Balasagunu) ve 999 da Mâverâünnehri Samanlılardan aldılar. Karahanlıların islâmiyete girişi: Edil boyundaki «Bulgar» larla bir zamanda, 920 yıllarında vâki olmuştur-⁹⁾. Abdülkadir-i Bağdâdî'nin beyanına göre, İran mecusîleri, bin yıldan sonra dünyaya Zerdüştilerin hâkim olacakları hakkında Zerdüştiş ^{81 82}

---

memleketin idaresini bir daha kendi ellerinde' birleştirmeye muvaffak olmuşlardır. Yerlerini gösterdiğimiz bu kayıtlardan tam kafiyeyle anlaşılabilir bir hakikat varsa o da, Karahanlıların ta 760 senelerinde mevkîlerini Karlık ve Tokuzoğuz hanlarına terketmekle beraber Yağma, Çigil gibi kabileler arasında aşıyıp, Kaşgar, Fer- gane ve Taşkent taraflarını idare edip gelen eski Hakan evlâdından olduğu keyfiyettir. Karahanlıların menşei meselesine dair bugüne kadar söylenen yanlış na- zariyelerin bibliyografisi için bk. Barthold, *Enzyklipddie des İslam*, «İlek Khan» maddesi ve M i n ö r s k y = *Hudûd ül-Âlem*, 278, 280.

³¹⁾ Sâ mânîlerin 893 te mağlûp ederek payitahtlarını işgal ettikleri, Tabari, 82 2138, İbn ül-Ethir\ ed. T o r n b e r g , VIII, 310 vesairede zikredilen «Türk Hakanı» nın ismi Mas'udî'de (*Murûc*, Paris tab'ı, VIII, 144, 240) «Tafkas», yani «Tav- gaç» olarak yazılmıştır. Bu hakana karşı yapılan sefer Taraz tarafından yapıldığından (bk. Narşakhi, s. 84) ve hakanın payitahtının zaptı Tarazın istilâsından sonra vâki olduğundan, bu şehrin Balasagun yahut Suyab olduğu anlaşılmalıdır. Bu zaman Kaşgar tarafında yaşayarak Sâ mânîlerle münasebette bulunan türk hakanı ise, Cemal Qarşı'de (B a r t h o l d , *Turkesran*. I, 130-132) «Ogulçaq Qadı Khan» tesmiye edilmiştir. Balasagun ve Kaşgar taraflarının tekmiğini idare eden bu hakan Karahanlıların diğer «büyük han» (hakan) İarı gibi, «tavgaç» lakabını taşımış olacak.

-⁹⁾ Sâ mânîlerin Horasan Alevilerine karşı seferlerinde daha 920 senesinde bir «Buğra Khan»; iştirak etmişti. ~bk. İbn Khaldûn, IV, 339 [yine *Ibn Fadlân* s. (T , ve XXIV.).

-¹⁾ Bu husus için bk. El-Birûnî, *el-Âthâr ül-Bâqiye*, Bayazıt Umumî kütüphanesi, N. 4667, vr. 108b; bu kitabın matbu nüshasında bu kısım nakıstır.

-) Eski 15 kabile için bk. F. H i r t h , *Nachivort zum Tonjukuk*, s. 132; 18 kabile için, B r e . t s c h n e i d e r , *Mediaeval Researches from eastem sources*, I,

tarafından yapılan va'din milâdî 929 senesine tesadûf etmesi dolayısıyla o yıl için bütün İranda umumî millî isyan hazırlıkları görüyorlardı. Fakat bu aralık Türkistan Türklerinin islâmîyeti kabul etmesi ve nihayet Balasagunun Müslümanlar (yani Karahanlılar) eline geçmesi, diğer Türklerin İslâmîyet adına Hindistan hududundaki faaliyeti, İranlıların bütün pilânlarını bozmuş, yani Karahanlıların islâmîyete girişi, İslâm dünyasını büyük bir buhrandan kurtarmıştır⁷⁾.

Milâdî onuncu asrın ilk yarısında Türk uruklarının doğudan batıya doğru olan hareketlerine başlıca «Oğuz» lar iştirak ettiler. Bunların bir bölümü (Selçuklular) on birinci asırda İran üzerine, diğer bölümü de «Peçenek» ve başkalarını takip ederek Doğu Avrupanın cenubuna doğru yayıldılar. Çin kaynaklarının, Kıtay'ların baskısı. neticesi olarak gösterdikleri bu göçü, İslâm kaynakları İktisadî âmillerin, ahalinin çoğalıp otlakların azalmasının neticesi olarak gösteriyorlar. Her halde, milâdî sekizinci ve dokuzuncu asırlarda Moğolistan'da yaşayan 15 Töles uruğu ile Tokuz Oğuz adını alan dokuz uruk yerine, Çin kaynakları Karakhitaylar çağında tamamen başka adlar taşıyan 18 uruk zikrediyorlar⁸⁾).

Moğolistan uruklarının batıya, bilhassa Orta Tiyaşana hareketleri bundan sonra da devam etti. On birinci asrın ilk yarısında Kıtay- ların kendileri de Orta Tiyaşana gelip yerleştiler. Karahanlılar çağında Zerefşan ve Sır Derya havzalarında Taciklerin oturduğu yerlere, Tacikleri tazyik etmeksizin, birçok Türk unsuru (Çigil, Karluk, Yağma urukları) yerleşti. Türkçede uygur yazısıyla İslâm esasında dinî edebiyatın ilerlemesi için çalıştılar. 1914 yılında «Karşı» (eski • Nesef) da bulunan bir türkçe tefsir, Kaşgarlı Mahmudun eserin'de münderiç edebî parçalar, Kutadgu - Bilig, Ahmed Yesevî ve halifelerine ait tasavvuf eserleri, hep o zamana aittir. Türkçe, o zamanda resmî devlet dili oldu. İslâm ülkelerine hâkim olan türk sülâleleri (Karahanlılar, Selçuklular) birbirleriyle ve Çin'le ' olan mektuplaşmalarını uygur yazısıyla türkçe idare eder oldular⁻³⁾ .

Karahanlılar ülkesinin esasî ahalişi medenî Türk unsurundan, yani⁸³

---

83 ve *Festschrift für Hirtl*, 299.

~⁴⁾ Bk. M. Kaşgarı, I. 10 «bu yazıyı türk hakanları ve sultanları kullanıyorlar[^]» derken «sultanlar» tâbiriyle Selçukîler kastedilmiştir.

arap coğrafyacılarının öteki göçebe Türklerden tamamen farklı olarak «Medenî Türk» yahut «Hakikî Türk» diye kaydettikleri «Türgiş» yahut alelittlak «Türk» lerden ibaretti. «Çu» ve «Tarım» boylarında ya- şıyan bu Türklere dayanan Karahanlılar sülâlesi, göçebelik ananelerini de yaşatmakla beraber «Medenî Türk» sülâlesiydi. Bu sülâle son devirlerinde medenî İran tesirine kapılmağa başlamıştı. Yalnız Türklere meskûn olan yerlerde (meselâ Yark^ndde) bile İslâm kadıları tâyin olunmuştu. Bunlar ise resmî yazılarında arapçayı kullanmışlardır⁸⁴). Hakanlar arasında farsça şiir söyleyenler de olmuştur⁸⁵). Memlekette Türk unsuru isyan ettiğinde, bu gibi hanlar bazan Mâverâünnehrin İranh Tacik unsuruna dayanır oldular. Nihayet sülâle on birinci asırda Moğolis- tandan göçleri devam eden göçebe kavimlerin, Karakhitay, Karluk vetirenin çıkardıkları kargaşalıklar ve ticaretin sukutu neticesinde zayıfladı. Memleket bir taraftan İran unsurlarına daha yakın olan Khorezm türk beğleri eline, diğer taraftan da göçebelere daha yakın olan Moğol lardan Karakhitay ve Türklere Nayman (türkçe adları «Sekiz»)²⁰) hanları eline geçerek iki nüfuz bölgesine ayrıldı. On üçüncü asrın başında Türk ve Turan kavimlerinin doğudan batıya göçleri tekrar kuvvetlendi. Gerek bu sülâle, gerek Khorezmşahlar sülâlesi (ki yine doğudan yapılan baskılar neticesinde İrtiş boylarını bırakarak Khorezmi istilâ eden «Yemek», «Kıpçak» uruklarına dayanarak kuvvetlenmişlerdi) ve nihayet Karakhitaylar, Çingiz Han'ın idaresi altında devam eden yeni göç dalgalarıyla yıkıldılar.

Moğol Çağı Müthiş bir tufan ve sel şeklini alan bu harekete daha ziyade halis göçebe hayatı yaşıyan uruklar jstirak etmişti. Orta Tiyanşanda «İle», «İşik Göl», «Çu», «Talaş» havzasında Usun, Göktürk, Türğiş ve Karahanlılar çağında kurulan türk şehirleri, ilerde bahsedilecek bazı hâdiseler dolayısıyla, Moğol idaresi zamanında harap oldu. Çingiz Oğulları oralarını otlaklara çevirdiler. Buradaki medenî ahali (Argu, Çigil, Tükhsı uruklarıyla meskûn şehirlerin ahali) bilhassa on dördüncü asrın ilk yarısında Mâverâünnehir

---

⁸⁴) Bk. Cl. Hu a r t , *Trois actes notaries arabes de Yarkend*, in *Journal Asiatique* 1914, nov. -decemb. 607-627.

-') Kılıç Tamgaç İbrahim'in farsî şiirlerinden parçalar Aufi, *Lubâb ül- Elbâb*, I, 42, yine Yabgu Melik'in şiirleri orada, I, 24, son hakan Osman Hanın şiirleri yine orada I,- s. 44-46.

[²⁰] Naymanların türklüğü ve bunların «Sekiz» ve «Sağız» isimleri için bk. Z e k i V e l i d i T o g a n , *Moğollar, Çingiz ve Trnklük*, s. 12.]

tafarlarına geçtiler¹⁷⁾. Evvelce Taciklerle meskün olan Mâverâünnehir bir çok mühim şehirlerinin ahalisi, Çingiz fütuhâtı sırasında Doğu- Tür- kistana, Çağataylılarla İlhanlıların savaşı sırasında Horasana sevko- lunmuşlardı. Bunların yerlerini Türkler doldurdular. Bu devirde de Mâverâünnehirde resmî dil Türkçe idi; uygur ve arap yazıları kullanılıyordu.

– 102 –

. Fakat «Maveraunnehir-Kaşgar», la «Yedisu ve Do- Turkistanda
Mede- 1 iyansa» arasında medeni mücadeleler pelc
• t » .. n • 10 ...
niyetler Mücadelesi .
T mür B k kuvvetli bir surette devam etti. I 3-1 4.uncu asırda

bu mücadele bir taraftan Kaşgar ve Mâverâünnehirde İran unsurlarıyla müttefik olan medenî müslüman Türkler ve onlara dayanan «bek» 1er (ümerâ) ve bazı hanlar, diğer taraftan Yedisu ve Uyguristandaki budist ve hıristiyan Uy gurulara ve Yedisuyun medenî gayrimüslim Türklerine dayanan göçebelere ve Çingiz oğullarının ekseriyeti arasında pek şiddetle devam etti. Yani 1) İslâmlar, İslâmiyet ve müslüman medenî Türkler; 2) budizm ve şamanizme dayanan göçebe Türk-Moğol ananeleri şiddetle çarpıştıyordu. Çağatay hanları merkezlerini bazan Taşkent, Bukhara ve Karşı hududunda, bazan da «İle» ırmağı havzasında Almalkta yahut daha doğuda Beş Balıkta bulunduyorlardı. Türkistan böyle iki kuvvetin, iki medeniyet cereyanının arasında sallandı. 1334-1338 yılları arasında Almalk civarında^v yaşayan Çağatay hanları Buzan ve Cenkşi kendileri budist ve oğulları hıristiyan olup İslâm düşmanı idiler; İspanyalı, Burgondiyalı ve İskenderiyeli hı- rıstiyân misyonerleri himaye ediyorlardı. Almalkta hıristiyân piskos postluğu kurulmuştu. Fakat müslümanlara dayanarak hükümeti ele geçiren Ali Sultan, 1339 yılında bütün hıristiyan papaslarını kesti^{86 87 88)}. (Yedisuda bulunan süryânî yazılı türk hıristiyan mezar taşlarının şimdiye kadar bulunan en son tarihli Işık Gölün cenup-doğu kıyısında bulunan 1330 tarihli kitabedir). Bu aralık Altın Orda, yani Goçı Ulusunda da Özbek Han (1 21 2-1240) müslüman olarak ulusundaki Türk ve Moğolun kâmilen müslüman olmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Çağataylılardan tasavvuf yoluna girerek dervişlik eden, hattâ şeyh olan «Khalil Sultan» (=Khalil Ata), ki Khoca Bahâeddin bunun müridi idi), öteki adıyla «Kazan Han» -^{a)} Türkistanın cenubunda ve «Tuğluk

⁸⁶⁾ Bk. yukarıda, s. 60-61. t

⁸⁷⁾ Bk. Barthold, *Ogerki iscoriyi. Semir eçya*, 64-68.

-^{y)} «Halil» ile «Kazan» ın aynı şahsın adları olduğunu ilk defa Barthold ileri sürmüştü (*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 186-187). Bunu kat'i olarak teyid eden kayıtlar sonradan bulunmuştur.¹

Temür Han» (1348-1362) bu ülkenin şimalinde gayrimüslim unsuru tamamen yok ettiler. Böylelikle Çingizliler hâkimiyetinin Mâverâünne- hirde islâmiyetin ve İslâm medeniyetinin Türkistanın şimal bölümlerine de yayılmasıyla neticelendiğini görüyoruz. Fakat mesele bununla halledilmedi. Medeniyetler ve hayat tarzı mücadelesi artık her taraf için umumî din şeklini alan islâmiyetin mezhep ve tarikatları şiarı altında devam ettir. Moğolların müslüman olmasına rağmen, devlet idaresi usulleri tamamen mecusî Türk-Moğol ananeleri yolunda devam etti. Moğolların takdire değer bir hizmeti de, Türkistanda Karahanlılar ve Kho- rezmşahlar zamanında devlet idaresi işlerine karışmağa başlayan dini veT şeriati dünya işlerinden uzaklaştırmalarıdır. Müslüman hanlar ülkeyi, gayrimüslim olan babalarının devlet idaresi usulleriyle idare ediyorlardı. Fakat gayrimüslim şamanî ve budist unsurların resmen yenilmiş olması, ancak bunlara ve eski ananelere dayanarak yaşayabilen «Khan» ların (yani Çingiz torunlarının) itibar ve nüfuzunu azalttı. Aynı zamanda Şimalî Türkistanın türk evliyalari kılavuzluğuyla gelişmekte olan sâde «Türk islâmiyeti» (Khalil Sultan ve evvelemerde türk meşayihî yolunu takip eden .Khoca Nakışbend Bahâaddin) ile ülkenin bilhassa Tacik- lerle meskûn olan cenup bölümündeki iran-islâm meşayihî, tacik ruhanî aristokrasisi (Khalil Sultan tarafından öldürülen Tirmiz şeyhleri ⁸⁹⁾ ve onların «Iran islâmiyeti» arasında mücadele başladı. Bu mücadele siyaset sahasından çıkarak medenî sahaya döküldü ve Cenubi Türkis- tandaki Moğol beğleri taçik ruhanî aristokrasisi ile birleşti (Emîr Kaz- gan). Aynı zamanda Horasan ve Mâverâünnehirdeki şehirli Tacik ahalisi; arasında, hâkim Moğol sülâlesine ve askerî aristokrasisine karşı sınıf mahiyette bir mücadele başladı ve 1365 te Semerkandda bir demokrat «Serbedarlar» cumhuriyeti kuruldu⁹⁰⁾. Öyle ki, umumî durum bu gibi karışık dinî, medenî ve smufî mücadelelerden istifade etmesini T>ilen birisi için gayet uygun şartlar gösteriyordu. Daha ziyade müslüman terbiyesi alarak müslüman Tacik unsuruyla Türkleri telif edebilecek ye aynı zamanda hakanlık ananelerinden ziyade, mahallî halk menfaatlerine dayanabilecek «Moğol beği» cenubun kuvvetiyle şimali elde edebilirdi. Bundan sonra Türk-Moğol askerî zümreleriyle ve Çingiz neslinden gelen sülâle ile olan münasebetlerini de yoluna korsa, şimalin - (göçbelerin) kuvvetiyle cenubun tesirinden de kurtulur ve geniş fütuhât yapabilirdi. İşte bu durumda Barlas uruğundan «Temür Beg»

---

y°) Termiz seyyidlerinden Hudavendzade Alâ'ül-Mülk'in Kazan tarafından katli için bk. İbn Battütatercemesi, I, 428 ve Zap. Vost. Otd. XXIII, 24 v.d.

⁹⁰⁾ *Zapiski Vost. Otdel, Russk. Archaeol. Obş.* XVII, 01, Ö19.

(Emîr Timur, Aqsaq Temür, Temurleng, Tamerlan)- vaziyete hâkim ol d vi.

Temür Beğîn «Temür Beğ», türk-moğol devlet anelerine ta- Ulkiisii mamiyle sadık kaldı ve bütün ömrünce yalnız «beğ» yahut «atalık» kalıp ozaman han neslinden olmıyanlar için iddiası kabil olmıyan «hanlık» dâvalarıyla katiyen uğraşmadı ve kendi yanında daima bir «han» bulunurdu. Fakat kendi idaresine tâbi olmıyan hiçbir hanlığı tanımadı. Gerek Yedisu ve Doğu Türkistan («Çite» yahut Yedisu mânasıyla «Moğolistan») ve gerek Coçı Ulusu (Deşt-i Qıpçaq=zzToğmaq) hanlarına karşı ölüm savaşı açtı; onların dayanabileceği şehirleri yıktı, urukları kırdı. Türklerin ancak kendi anelerini İslâm anelerine uydurabildikleri, göçebe hayatı bırakarak medenî ve mahsuldar ülkelerde yerleştikleri ve tacik-islâm medeniyetiyle türk anelerini türklük ve moğolluğu esas tutmak üzere cemedebildikleri zaman, Türkistanda sağlam bir hükümet kurabileceğini gayet açık bir surette anlıyan ve onu esas düstur edinen «Temür Beğ», hakikî bir türk millî siyaseti güttü. Mâverâünnehirde, müteaddit yerlerde kanallar kazdırdı. Oralara belki yüz binlerce Türkü her taraftan (hattâ Deşt-i Qıpçaqdan ve Anadoludan) zorla getirerek yerleştirdi. Mâverâünnehirde Calayır, Khorezmdde Kongrat, Çite'de Doğlat gibi büyük kabileleri dağıttı, onların birini diğeriyle karıştırdı. Birçok kabileleri ekinciliğe alışmağa icbar etti. Bu zatın, Semerkândm cenup ve şimalinde «Khayrâbâd» adıyla vücuda getirdiği büyük ark sistemlerinde (bugün «Tüye Tartar») müteaddit köy ve kasabalar vücuda getirilmiş³⁻), İslâm âleminin büyük şehirlerinin (Bağdad, Mısır, Şiraz, Sultaniye gibi) adlarını taşıyan bu kasabalara Türk unsuru yerleştirilmişti. Temür, türk hars ve sanatını himaye etti. Kendisi arapça bilmezdi. Bu yüzden arap müellifi İbn Arabşah kendisini «ümmî» yani okuryazarsız adam diye adlandırmıştır. Onun devrinde türkçe, uygur harfleriyle yazılmıştır. Batı ülkelerinin coğrafyasına ait Dimişk'ta kendi isteğiyle yazılan bir mâru- zayı, kendisi bizzat istifade etmek için, derhal «moğolca» (yani uygur harfleriyle türkçe) ya çevrilmişti^{91 92)}. Türklere ve ordusuna olan bütün buyrukları uygur harfleriyle türkçe yazılırdı. Vekayii, seferleri uygur

---

⁹¹⁾ Bunu bildiren bir vakıfname nüshası Kâbil Şehir kütüphanesinde bulunan anonim vesikalar mecmuası *Fasl ül-Khitâb'da* bulunmaktadır, ki mühim yerleri tarafımdan istinsah edilmiştir.

⁹²⁾ Buna dair bir kayıt İbn Khaldûn'un nüshası Ayasofya Kütüphanesinde No. 3200 de bulunan Seyahatnâmesinde (varak 80) bulunmaktadır; Temürü. arap- İbn Arabşah'ın sözüne inananak okuryazarsız addetmek tamamiyle yanlıştır.

bakışları tarafından tesbit edilir, sonra mollalar tarafından farsçaya nakledilirdi. Temür farsçayı güzel bildiği gibi, farsça şiirleri de yerinde kullanmasını bilmiştir^{M)}. Onun en yakın beğleri oğulları ve torunları arasında türkçe ve farsça şiirler yazan edib, şair ve bilginler çok oldu. «Çağatay Edebiyatı» adıyla tanınmış olan edebiyat da umumen Temürün dayandığı türk uruklarının umumî adı olan «Çağatay» a mensuptur. Bugün Türkistandaki türk sanat eserlerinin en muhteşem ve en güzelleri Temür ve Temür Oğulları çağına aittir. Çingiz eski türk devlet ananelerini diriltmişti. Temür, bu devlet ananelerini zamanının asrî İslâm medeniyetiyle aşılıarak bir türk medeniyeti vücuda getirmeğe çalıştı. Türkleri medenî hayata alıştırdı. Türkistanın zamanımıza kadarki bütün şairleri ancak Temür ve Temürlüler devrinin şairlerini taklit etmişler, Türkistanda bugüne kadar yaşayan en mühim medenî eserler gibi Avrupa kütüphane ve müzelerinin en güzel ve en kıymetli sanat eserleri, minyatürler de Temür ve oğulları zamanına aittir.

özbekler Temür ve oğulları tarafından yaşatılan siyasi ve medenî hayatın parlaklığı ve büyüklüğü Deşt-i

Kıpçakta yaşayan ananeci Çingizlileri Mâverâünnehir tarafına celbetti. Bunlara tâbi uruklar yavaş yavaş Temür ve oğulları hizmetine giriyor ve Mâverâünnehirde, Zereşan ve Âmu Derya kıyılarında, Ferganede ve Sır Derya havzasında yerleşiyorlardı. Temür oğullarının tuttuğu medenileştirmek işi hanlar yani Çingiz oğulları için de bir ülkü oldu. Nihayet Sır Derya kıyılarında ve Kazak bozkırlarında fırsat bekleyen Özbek sultanları, uygun şartları ve zamanını bulup, on altıncı asrın başında (1500 yılı) Zereşan havzalarını ele geçirdiler. Bütün bozkır urukları Mâverâünnehre, eski Baktriyaya, Tokharistana, Khorezme doldu. Milâdî 1000 yıllarında Türklerin, Mâverâünnehre yayılmasıyla başlayan bu devir, Temürlülerle birinci özbeklerin bu ülkeleri tamamen tiirkleştirmeleri ve bozkırlardaki en kalabalık siyasi göçebe unsurları^{93 94 95 96 97}

---

⁹³⁾ Merağalı türk şair ve musiki üstadı Abdülkadir ül-Meragî'nin, Temüre bir türkçe şiir spiyiyerek gazabını kestiği hakkındaki hikâye, Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-i Azerbeycan*, Tahran tab'ı, s. 260-261; Temürün bu şaire karşı Şeyh Ebu-Sa'îd Ebü'l-Khayr'ın şiirlerinden JUL mis rarı tam yerinde kullandığı hakkımda Alişir Nevâyi, *Meclis iin-Nefâ'is*'inde bahsetmiştir, bk. *Journ. Asiatique*, 5, XVII, 1861, s. 287.

⁹⁷⁾ Temürün -arkadaşı ve büyük kumandanlarından Emir Seyfeddin Nû- kûz'un şiirlerinden bir parça, keza Uluğbek'in emirlerinden Arslan Hoca Tarkhanm bir şiiri *Hibet il-Haqâiq*'ta Necip Asim bey tarafından neşredilmiştir.

medenî hayata bağılıyarak ve ozamanın medeniyetine kat'î surette iltihak ederek temelli bir türk-islâm medeniyeti yaratmalarıyla tamam olmuştu. Özbekler «Şaybak Han» m, yine eski Türk fatihleri gibi İran, Siyistan ve Hindistan taraflarına fütuhatla yürümesine kat'iyen razı olmadılar. Zaten eski tarihî eserlerde ve eski İran rivayetlerinde^{98 99 100 101 102 103}) Horasanda eski Türk sınırı olarak gösterilen «Allahu Ekber» – «Merz-i Turan» (şimdi Meşhed ile Sirakhs arasında «Mezdûrân») dağlarına kadar uzanan bütün ülkeler Türklerle dolmuş, tacik şehirleri yerine türk şehirleri vücuda gelmişti. Türk hükümeti Batı Türkistanda da yalnız «Göçebe Türk» lere değil, aym zamanda «Şehirli Türk» lere dayanır olmuştu.

Türkistan Tarihinde İktisadî Âmiller

Türkistan İktisadî
Tarihinde
Esası Amiller

Orta Asya tarihine ait incelemelerde bulunan bilginler, buradaki inkişafı, yalnız göçebe kavim-lerin otlak (mer*â) mücadeleleri ve oymak hayatı şartlarıyla izah ederler. Bu fikrin yanlış olduğunu ilk defa olarak tarihçi müsteşrik Barthold. 189.6 ."da. Çingiz devletinin teşekkülü meselesini izah ederken³⁷), fransızca olarak Pariste ve rusça olarak da Petresburgda türk tarihine ait aynı eski bakışları belirterek yazılan iki mühim eseri tenkit ederken³⁸) anlatmıştır. Ona göre Türk kavimi erinin tarihi de medenî Avrupa milletlerinin tarihi gibi müdil İçtimaî ve İktisadî şartlar altında inkişaf etmiştir. Filhakika Türkistan tarihinin devirlere bölünmesi, ülkenin İktisadî hayatındaki inkılaplara tamamiyle uygun gelmektedir. Irmaklar üzerinde inkişaf eden «ziraat» medeniyeti ile Uzakdoğu-Önasya yolları üzerinde «ticaret» in inkişafı bu ülkede nöbetleşe olmuştur. Ülkenin en büyük bölümünü teşkil eden bozkırlar, çöller ve dağlarda «göçebe usulünde hayvan besleme» elbette bütün çağlarda kendi yoluyla devam etmiştir. Bu göçebe usulünde hayvan besleme tarzı, kendisinde zaman zaman görülen buhranlar

---

98 Bu rivayetler Balamî ve El-Birûnî'nin eserlerinde ve Firdevsî'nin «Şâh-nâme»sinde anlatılmıştır; bk. Z e k i V e l i d i , *Birûnîs Picture of the loorld*, s. 41.

³⁷) *Zapiski Vostochn. otđelnija. Russk. Archaeol. Obs*, X, 105-119.

»S) Bk. B. a r t h o l d'un ayılı mecmua, c. XI, s. 355 te ; A r i s t o v'un eserinde ve *Jurnal Ministerstva Narodn. Prosvetşeniya*, 1896, No. 6, s. 366-384 te
L e o n C a h u n'un mâruf eserine yazdığı tenkitleri.

neticesinde bozkırlarda muhtelif siyasi teşkilâtların vücuda gelmesine, büyük devletlerin kurulmasına yahut yıkılmasına, parçalanmasına âmil olmuştur. Bunun için Türkistan tarihinde bu üç kültür (yani ziraat, ticaret ve göçebe usulünde hayvan besleme) den birisinin, diğerlerinin gelişmesine ve yahut gerilemesine sebep olduğunu ve bunların nöbetleşmelerini öğrenmek Türkistanın İktisadî, siyasi ve medeni tarihiyle meşgul olmak demektir. Yazık ki bu üç kültürün nöbetleşme devreleri, umumen Türkistanın iktisadî hayatının tarihi, hiç Öğrenilmemiştir. Türkistan İktisadî hayatındaki en mühim vak'alar hakkında, biz ancak is- titradî kayıtlara tesadüf ediyoruz. İktisadî hayat hangi istikamette gelişirse, yine dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi, Türkistanda da ahali arasında şu veya bu sınıfın kuvvet almasına sebep olmuştur. Hatla diğer memleketlerde olduğu gibi, burada da aristokrasiye karşı isyanları ve bazan, memleketin şu veya bu ülkesinde idarenin avam tabakaları mümessillerinin eline geçtiğini de görüyoruz. Bunlar hakkında ancak istitradî kayıtlardan başka bir bilgiye malik değiliz. Muhtelif çağlara ait vesikalarda fiyatların değişmesine âit tesadüf olunan malûmat ve sikkelerin kimyevî tahlilinde elde edilen neticeler, fıkıh kitaplarındaki kayıtlar ve vakıf vesikaları bizim için elbette mühim me hazlar teşkil eder. Türkistan tarihinde mühim olan diğer bir âmil daha olmuştur ki o da, ırmakların mecralarını değiştirmesidir. Bu âmiller Türkistanda, ekinciliği sulama kültürüne tâbi olan bütün başka ülkelere göre daha fazla hâkim olmuştur. Amu Derya ile Sır Derya mecralarının tarihte tesbit olunan değişmelerinin memleketin İktisadî hayatındaki rolü çok ehemmiyetli olmuştur. Türkistanda ticaretin ve şehir hayatının gelişmesine veya sönmesine ise Uzakdoğu ile önasya ve Doğu Avrupa arasındaki ticaretin karadan cenup denizlerine ve yahut denizlerden karaya nöbetleşe geçmesi âmil olmuştur. Hattâ Doğu Moğol Devletinin merkezi Pekine göçürülerek İran Moğollarıyla Hindistan üzerinden deniz ticaret yolunun kurulması da, aşağıda görüleceği üzere. Türkistan ticaretine tesir etmiştir. Keza Türkistanın ova ve bozkırları arasındaki çarpışmalar, göçebe tarzı hayvan beslemede, açlık ve «cut» devirleri gelmesinde veya ırmakların mecralarındaki değişikliklerden doğan fevkalâde vakıalar, komşu ülkelere de (İran, ve Çine, hattâ bazan Avru- paya) tesir etmiştir.

Eski Ticaret Türkistanda Göktürk ve sonra Arap hâkimiyeti ta- Yolları karrür edene kadar, doğu ile batı arasındaki ipek ticaret yolu Nişabur, Herat, Balkh, Kümîdh (Kara- Tegin), Alay, Kaşgar, Khoten, Sancu üzerinden geçmiştir. Bununla beraber Hunîar, Göktürkler ve Moğollar zamanında Kırımdan, Edil ve

Yayık ırmaklarının aşağı mecraları üzerinden Cungaryaya ve oradan Cine geçen bir «bozkır-çöl ticaret yolu» vardı. Milâdî altıncı asrın son varışında Cenubî Türkistanın Göktürk Devletine, sekizinci asırda ise Halifelîğe yani Arap-İslâm Memleketine dahil olması neticesinde Merv, Bukhara, Semerkand, Khocend, Oş, Kaşgar, Koçu, Komul (yahut Yar- kend, Khoten), Şancu, Suçjav, Kançjav ticaret yolları, bununla beraber Taşkent-Talas-Çu-Barsgan-Koçu-Komul , yahut Çu-İle-Beşbalık Komul yolları inkişaf etmiştir. 12. nci asırda Şimalî Çin «Kıdan» (Liao =: Ka- rakhtay) sülâlesinin Yedisuya gelerek yerleşmesi, Khorezmde Ürgenç şehri merkez olmak üzere Khorezmşahlar Devletinin kuruluşu ve nihayet bütün bunların bir Moğol Devleti idaresi altında birleştirilmesi ve Moğol Devleti merkezinin de Karakurumda bulunması, evvelki ticaret yoluna müvazi olarak yeni ve daha kuvvetli bir yolun kurulmasına sebep olmuştur. Bu yol İrandan Khorezme ve oradan Sır Derya ırmağı üzerindeki «Otrar» a, sonra «Çu», «İle» havzasına, oradan Doğu Ti- vanşandaki «Beş Balık» a ve oradan da Komul, Suçjav, Kançjav yoluyla Çine ve yahut doğrudan doğruya şimal-doğu istikametinde Kara- kuruma gidiyordu. Bu yol üzerindeki ticaretin daha geniş ölçüde gelişmesine Amu Derya ve Sır Derya ırmaklarının mecralarında o vakit hâsıl olan inkişaf da sebebiyet vermiştir.

Kil Amu Deryanın. Türkistanı Araplar fethettiği za- mu ^{CC}, manda da şimdiki «Özboy» yatağı üzerinden ak- rasmın eğilmesi . ouğu anlaşılıyor. Fakat özboy un cereyanı arap coğrafyacılarının dediği gibi, Hazar Denizine galiba ancak bazı vakit erişebilmiş, çok zaman bu cereyan eski şelâle yeri olan bugünkü «Kurtuş» adlı yerin biraz batısında olduğu anlaşılan «Qal *at üs-Sîn» (Moğol çağında «Rebât-i Tamgaç») de kesilmiştir. El-Bîrûnî'nin beyanına göre, şimdiki «özboy» ozaman «Mazdabasti», «Sarı Kamış» çukuru ise «Khız Tmgızı» (yani «Kız Denizi») tesmiye olunmuş ve Maz- dabastinin üzerinde « As » yahut « Alan » denilen İran ve « Becenek » (– Peçenek) denilen türk kavmi yaşamıştır. Memleketi Araplar aldığı zamanlarda Amu Derya bu mecrasını değiştirmiş ve evvelce de bir kolu ile akmakta olduğu «Aral» gölüne bütün suyunu boşaltmağa başlamıştır. Özboya artık su gelmeyip buraları kuruduktan sonra, ahalisi olan As ve Peçenekler, birbiri arkasında Edil munsaplarına, Khazar memleketine gitmişlerdir ⁷⁰⁾. Moğollar, Khorezmin paytahtı olan Ürgenç'i fethedince, 1221 yılında Amu Derya, mecrasını tekrar değiştirdi. Özboy üzerinden aktı. Bundan böyle bu yatak tamamen canlandı. Hazar

p¹⁾ Bu mesele için bk. *İslâm Ansiklopedisi* nin türkçesi «Allan» maddesi.]

Denizi kıyılarından, Azerbaycanın Kür ırmağından ve «cDeşt-i Qıpçaq»ın Edil ırmağından gelen kayıklar mallarını doğrudan doğruya eski «Qal- 'at üs-Sîn»in yanındaki «Kiirledi» şelâlesine kadar götürüyor ve oradan diğer kayıklara aktarılan mallar doğru Khorezm payitahtına gidiyordu. Yine bu zamanda Sır

Derya ırmağı (ve belki daha doğrusu bu ırmağın mühim bir bölümü) da şimdiki «Ak Mescid» in biraz yukarısında başlayan ve bugün tamamen kuru bulunan «Yeni Derya» mecrasından akıp Aral Gölünü sağ tarafta bırakarak Amu Deryaya geliyor ve suları Özboy üzerinden Hazar Denizine kadar geçiriyordu.¹⁰⁴ Bu arada Khorezm payitahtı olan «Ürgenç» le Sır Derya kıyısındaki Otrar doğrudan doğruya su yoluyla birleşmiş oluyordu. Bu durum 15 73 yılı hududunda Amu Derya mecrasının şimdiki şeklini almasına kadar devam etti ^{104 105 106}. 15 73 yılı hududunda Amu Deryanın mecrası değiştikten sonra, Özboy üzerindeki ticaret yolu ortadan kalkmış oldu. Ürgenç ve Otrar üzerinden Özboy ve Yeni Derya ticaret yolu mevcut olduğu zaman Talaş, Çu ve İle ırmakları üzerinde şehir hayatı fevkalâde bir surette inkişaf etmişti. Milâdî 7-9.uncu asırlarda Çin kaynakları, milâdî 10.uncu asırda arap coğrafyacıları Talaş ve Çu havzalarında birçok şehir ve kasabaların adlarını zikrediyorlar. Moğol hâkimiyetinin başlangıcında ve Çağatay Han ve oğulları zamanında bu şehirler daha çok büyüdü. Cemâl ül-Qarşî adlı bilgin bu şehirlerde keza aşağı Sır Deryanın Cend ve Barçmlıg Kent gibi şehirlerinde kendi zamanında ya- şıyan birçok âlimlerin adlarını sayar ve ilimdeki kemalâtından bahseder. İstanbul kütüphanelerinde mevcut yazma eserler arasında da bu asırlarda, yani Moğol devrinde Sır Derya taraflarında yazılan bir çok dinî ve edebî eserleri, yahut eskiden yazılıp ta bu zaman buradaki şehirlerde istinsah edilen eserlerin nüshaları bulunuyor, ki yalnız ilim değil, aynı zamanda dikkatin şah eseridirler; fakat maalesef daha tetkik mevzuu olmamışlardır. Herhalde ihya edilerek Amu Derya bir daha Hazar Denizine akıtılacak olursa ve Çu nehrinin kumlar arasında kaybolup giden aşağı kısımlar İska ve iskân için kullanılacak olursa Kho- lezm, aşağı Sır Derya, Özboy, aşağı Talaş ve Çu müstakbel Türkistan- nın da bel kemiği şeklini alacak '-), Kühne Ürgenç, Akmescid ve Tok

---

¹⁰⁴) Bu hususta daha açık malûmat Hafız Abru coğrafyasında bulunmaktadır (bk. *Al-Muzajjariya*, Petersburg, 1897, s. 7). 1571 de ölen Musliheddin-i Lâri de Sır Deryanın bazan Hazar Denizine, bazan da Arala döküldüğünü zikreder (bk. Ali Kuşçu'ya şerhi, Üsküdar'da Selim Ağa kütüphanesi, N. 733, vr. 309a).

[⁴¹) Bk. türkçe *İslâm Ansiklöpidesi*, «Amu Derya» maddesi.]

¹⁰⁶) Bu meseleler için bk. Z e k i V e l i d i , *Türkistan İktisadiyatında Yerli*

mak (.eski Balasagun) bu memleketin İktisadî, İdarî ve de İlmî merkezleri olacaklardır -ve herhangi bir ecnebi, bilhassa acem medenî sultanından azade türk millî kültür merkezleri* olacaklardır.

Moğollar Çağında
İranla Hind ve Çin
Arasında Deniz
Yolu ve Herat

«rÇu» ve «İle» havzalarında şehir hayatı daha 13. üncü asrın ikinci yarısında büyük bir sekteye uğruyor. Zikri geçen Cemal Qarşî buradaki şehir hayatının artık alçalma devrine girdiğine şahit oluyor. Bu noktalarda şehir hayatının inkıtaa uğramasını sadece göçbelerin

istilâsı ile izah etmek yanlışdır. Bunun asıl sebebi, yukarıda (s. 60-61) anlattığımız gibi, Moğolistanda ve öge- day- Ulusunda hasil olan nüfus fazlalığının cenuba doğru kaymak ihtiyacında kalması olmuştur. Çu ve İle havzalarında Kfçydu Hanın zamanında 1266 senesinde toplanan kurultayın kararıyla resmî şeklini alan bu şehirleri ortadan kaldırma hâdisesi neticesinde yoluyla Çinden Uzakdoğu mahsullerini, ustalarını, hattâ Buda dini eserlerini ve rahiplerini getiriyorlardı.- Daha 14.üncü asrın ikinci dörttebi- rinde arap seyyahu İlmî Battûta da Altın Orda* dan Ürgenç yoluyla Hindistana ve oradan Çine gitmişti. Her halde ö vakit Altın Orda ile Hindistan arasında kuvvetli bir ticaret yolu teessüs etmeğe yüz tutmuştu. 16.ncı asır başlarına kadar bu yol ehemmiyetini muhafaza etti. Herat- la Edil havzasındaki Kazan Hanlığı arasındaki medenî münasebetlere ait malûmatı biz, Hindistanda Babur Mirzanın ve Kandihar taraflarında yaşayan Fahri Sultan Muhammedin eserlerinden öğreniyoruz^{107*}). 16.ncı asırda Hind Moğol İmparatorluğu ile rus çarlar* arasında medenî

birakılan bu şehirler, 19-uncu asrın ilk yarısında Khokand hanları zamanına kadar ihya edilmedi. Burada göçebe hayat sağlam kaldı. Bu da «Khanbalık» (Pekin) ile Hindistan arasında 13.üncü asır sonunda kurulan deniz ticaret yolunun inkişafıyla ilgili olsa gerektir.

Kubılay Kaanm umum Moğol Kağanlığının merkezini Pekine gö- çürüp, 1279 da Sung sülâlesi elinde olan bütün Cenubî Çinin, 1282 de Hindiçini ve Birmanya (o vakit «Miam») nm ve nihayet 1286 da «Sonda» adlarının Doğu Moğol devletine eklenmesi, Hindistana biti- ş:k ilhanlılar Devletiyle Doğu Moğol Devleti arasında deniz münasebetleri kurulmasına sebep oldu. Horasanda bulunan İlhanlı ArgUn Han ve islâmiyeti. kabul etmeden önce Gazan Han, Bülücistan ve Hürmüz

---

¹⁰⁷⁾ Müverrih Khondm'rT Tiha neşrolunmıyan *Khulâsat ül-Akhabâr* adlı, eserinde Herat nüfusunun iki m ı y o n a vardığına dair mübalâğalı bir malûmat verilmiştir.

r e *Rus Noktainazarları, Yeni Türkistan, 1927, N. 4, s. 15-21.*

⁴⁶⁾ Bk. Z e k i V e l i d i , *Türkistan ve Edil Havzasının Medenî Münasebetleri Tarihinden.*
«Yeni Türkistan», 1927, N. 2-3; s. 27-28.

münasebet tesisi tecrübeleri de, Altın Orda ile Hindistan limanları arasında eskiden kurulmuş olan münasebetlerin devamını teşkil etse gerektir.

14.üncü asrın başlarında tamamen takarrür etmiş olan bu Altın Orda - Hind münasebeti ve İlhanlılar Devletiyle Uzakdoğuda Kaan Memleketi arasındaki münasebet neticesinde Moğol Devletinin başlangıcında tamamen yıkılmış olan «Herat» şehri, bütün Ortaasyanın İktisadî ve medenî merkezi şeklini aldı. 15.inci asrın sonlarına doğru bu şehrin nüfusu, o zamanın nakil vasıtalarına göre hiç mümkün görülmi- yecek bir surette, büyümüşü ->). Urgenç şehri de jbnî Battûta geçtiği zaman, bu seyyahın tâbiriyle «Türk şehirlerinin en büyüğü» idi. Halbuki o zaman Ürgençin doğusunda Semerkandla «Khanbalık» (Pekin) arasındaki ticaret yolunda işliyen Mâverâünnehir tacirlerinden birisinin Mısır'a gelerek, meşhur coğrafya eserinin müellifi Şihâb ed-Din ibn Fadl Allah el-'Umerîye verdiği malûmattan, bu yolun, Şimalî Türkistandan geçen kısmının şu yakın zamanda tamamen terkedilmiş olduğunu öğreniyoruz. Bu kayıtlarda «Çu» ırmağı havzasındaki şehirler hakkında deniliyor ki: «Buralarda şimdi ancak iyi' kötü muhafaza olunmuş harabelerden başka bir şey yoktur. Uzaktan güzel, mamur bir köy ve civarında yemyeşil tarlalar görürsünüz. Fakat ahali bulmak niyetiyle bu köye gidince buradaki yüksek binaları tamamen boş bulursunuz. Vilâyetin bütün ahali hayvan besliyen göçebedirler, bunların hiç biri ziraatle iştigal etmiyor 40).

iki asır sonra buraların ziyaret etmiş olan Türkistan müverrihi Kaşgarlı Haydar, Mirza Doğlat, Çu havzasındaki şehirler ve oralardaki bilginler hakkında Cemâl ül-Qarşinin malûmatını naklederken, Dunu garip buluyor, belki de tamamen yalan çıkarıyor. Çünkü kendi zamanında oralarda bazı kârgir binaların harabesinden başka şehir falan bulunmuyordu ^{108 45 109 110}). İranla Çin arasında deniz yolu kurulduğu zaman

108) Bk. *İqd ül-Cuman Bartoldu*, Taşkent, 1927, s. 27.

40) Bk. ibn Fadl Allah el-'Umerî, *Mesâîik ül-Absâr*, III, Ayasofva, 3415, vr. 51b: W^{11**}

S 0* d
UıUıııj u." i», \—o 11^ 4* ^iıS y ı « İ Ü J l
i-II A.JijAV» 5Jl' ; kş. yine yukarıda s. 60.

110) W; Barthold, *İstoriya Semireçya*, s. 63; *The Tarikh-i Rnshidi of İaidar Dughlat*, ed. by, N. E I i a S and E. D e n i s o n R o s s , London 1895, s. 364.

(1305), İran İlhanlılarıyla Uzakdoğu Moğolları kendi aralarında muş terek bir anayasa kabulü hakkında müzakerelerde bulunuyorlardı. Hattâ buna ait kaanın devletler ara münasebatma ilgili vesikası demek olan bir «Tüngâl yarlıg» mı getirmişlerdi^{111 112}). Türkistanm medenî ve İktisadî terakkileri evvelce batıdan doğuya geçen kervan yollarına bağlı olduğu halde, aynı terakkiler 14.üncü asrın başlarından başlayarak daha ziyade şimalden cenuba giden yollar üzerine kurulmuş bulunuyordu ⁴⁴⁾). Fakat bununla beraber KLaşgar ve Almalık üzerinden geçen Çin- İnan ticaret yolları da hâlâ işliyordu. Hattâ İbn Battûta'nın Kerbelâlı arkadaşı Alî b. Mansûr adında bir tüccar, Khorezmden Çine giderken, Almalık yolunun Hind yoluna göre daha kârlı olduğunu anlatmış ve İbn Battûtadan ayrılarak o yolu takip etmişti.

3

Türkistanda Alçalış Devrinin Başlaması ve Onun Hakikî Âmilleri

Türkistan Hayatındaki İktisadî âmillerin medenî hayata olan tesiri diğer
Buhranın Başlangıcı komşu memleketlere göre Türkistanda daha açık bir
şekilde görünüyor; ve bu bilhassa 16.ncı asırda

başlıyan ikinci devirde daha açık görülmüştür. 16.ncı asrın ilk yarısında Türkistan tarihinde misli görülmeyen bir İktisadî ve medenî buhran başladı. Horasamı da ele geçirmiş olan Özbekler ve Mâverâün- nehir fikir adamları 1528 de Horasanda «Khusrev Cürd Câm» da Sa- fevî Şah Tahmasb ile olan savaşta ve biraz sonra Hindistan Baburlu- lariyle yapılan savaşlarda, komşularının kendilerine üstünlüklerini hissettiler. Türkistandaki İlmî ve edebî hareketler hakkında 16.ncı asrın ortasında ve nihayetinde eserler yazan «Mahmud Vâsîfî» ve «Nakîb Haşan Khoça» bu tereddinin ilim ve edebiyat sahasındaki tezahürlerini saymışlardır. Vâsîfî'ye göre Horasan ve Türkistanm şevketi, Heratın şii Şafevîler tarafından işgaline kadar devam eder. Ömrünü Taşkent ve Semerkand Özoek sultanları yanında geçiren bu zat, küçüklüğünde Heratta Hüseyin Baykara, Câmî ve Âlişîr Nevâyî muhitini görmüş ve o güzel, ince, medenî muhitin nasıl dağıldığını bizzat müşa-

---

⁴⁴⁾ D' O h s o n , *Histoire des Mongols*, IV , 475. «Tüngâl yarlıg* hakkında bk. Barthold , *Persidtkaya nadpis na stenakh aniskoy megeti*, 1911, s. 31.

⁴⁵⁾ Moğol devrinde Hind Denizi ticaretinin ehemmiyeti meselesi için bk. *T'oung-Pao*, 1911, s. 483-484.

hede etmiştir. Vâsıfı hakikî dönüm noktasının tarihini bile tayin etmek istiyor. Ozaman Safevîlerin Horasan valisi Lâle Şamlu, yeni şartlarla uyuşamayan kimselerden beş yüz kadarına 1512 yılının ilkbaharında Heratı terketmeğe müsaade etmişti. Baykara zamanının seçkin kimse-leri 12 nisanda kervanlara binerek Amu Derya kıyısına yakın «Akça» taraflarına geldiler. Bu göç kafilesinde meşhur müverrih Khondmır ile birçok şâirler, edibler, musikişinaslar ve fakihlerden Mevlânâ Şem- -seddîn-i Kuhistânî bulunuyordu. Mezkûr noktadan bunların bir kısmı Kâbil tarafına Baburlulara, diğer kısmı da, müellif de dahil olduğu halde Karşı (Nesef) yolu ile Semerkanda özbeklere gittiler. O günden sonra Herat medeniyetinin bu seçme kuvvetleri birbirlerini göremediler ¹¹³⁾.

Nihayet 19.uncu asırda Türkistan istiklâlinin kaybolmasıyla neticelenen bu tereddinin sebepleri olarak, İslâm dininin terakkiye engel olması ve Türklerin istidatsızlığı gibi şeylerden bahsetmek, ancak pa- paslara yakışan bir iştir. Bu büyük ve şümüllü inkılâbın hakikî âmili, hiç şüphe yok ki ozamana kadar «Yedi İklim»de hâkim olan ve doğudan batıya Türkistan üzerinden geçen «kara ticaret yolları»nın kendi mevkilerini, Hindistan ve Çin hududundan açılan Cenubî Asya - Afrika - Avrupa deniz yoluna ve Sibiryâ . Arkhangelsk tarafından açılan Şi^ malî Akdeniz ticaret yoluna, Amerika kıt'asının Avrupalılar tarafından keşfinden sonra gelişen Okyanus deniz ticaret yollarına terketmeleri gibi umumî ve şümüllü hâdiselerdir.

16.ncı asırda Türkistan iktisadiyatının uğradığı bii felâket, Portekiz, sonra Holandalı ve İngilizlerin silâhlı kuvvetlere dayanan ticaret kumpanyalarının cenuptan, Hindistan tarafından, ve aynı suretle şimalden, Arkhangelsk - Sibiryâ tarafından zuhurunun neticesidir. Şimalî Avrupada silâhlı deniz tüccar sınıfı (Hansa tüccarları) daha 14.üncü asırda kuvvetlenmiş ve hattâ Akdeniz milletleriyle kolayca rekabet • edebilecek bir hale gelmişti. Araplar ve umumen kıyıları pek meskûn olmıyan Asya kıt'asının müslüman milletleri denizciliğe yabancı idiler. Türkler ise bunu şövalyeliğe aykırı biliyorlardı. Moğollar çağında Hind ile Çin arasında deniz münasebetleri dirilmiş idiye de, buna Moğolların bizzat iştirak ettiklerine ait malûmat yoktur. Yalnız İlhanlılardan Argun Hanın İranlı bir heyetşinas olan Kutbeddîn-i Şîrâzî vasıtası ile Akdeniz, Karadeniz ve kıyılarının pilânlarını aldırıldığı tarihlerde kay- dohunduğu gibi, bu incelemelerin neticeleri de bu bilginin, nüshaları

---

¹¹³⁾ Zeyneddin Mahmud Vâsıf', *Bedâyü V iil-Vaqâyi'*, Petresburg Asya Müzesi nüshası, N. 586 ca, vr. 5 b-13b.

tize yetişen eserlerinde münderiç bulunmaktadır⁵¹). Türkler on birinci asırdan başlayarak Hazar Denizinin bütün kıyılarına hâkim oldukları halde, burada pek faal bir rol oynayan ticaret kayıkçılığı ile beraber bir türk denizciliği kurulamamıştır. Moğollar çağında Altın Ordaya gelen Mısır elçilerinin ve İbn Battûta'nın malûmatına göre, Edil ırmağında kayıkçılık edenler Kep Ruslardı. Karadeniz ve «Levant» ticaretine yerli müslüman tacirler de iştirak etmişlerse de, en mühim rolü Cenevizlilerle Venedikliler oynamışlardır. Müslüman milletler denizin öte tarafındaki ülkelere yaptıkları seferlerde ekseriya yabancı kayıkçılardan istifade etmişlerdir. Arapların 711 deki İspanya (Endülüs) seferi de böyledir.. Araplar deniz kıyılarına malik oldukları halde payitahtlarını sahilinden- uzak yerlerde kurdular⁵²). Hindistan İslamların eline geçtiği halde, Dicle ve Fırat ırmaklarıyla Sind ırmağı arasında deniz yoluyla işliyen deniz ticareti, kara ticaretine göre zayıf olmuştur. Halbuki bu yoldan harb işlerinde de istifade ediliyordu (meselâ milâdî 720 yılında Âl.-İ Mühelleb'in Kirman ve Bülücistana kaçışında öyle olmuştur). Mısırlı türk âlimi Beylik el-Qırcıq'ın 1242 tarihinde Akdeniz bahriyelileri tarafından İskenderiye ile Tarablus arasındaki seferlerde istimal olunduğunu haber verdiği müknaatlı su puslası, Moğollar zamanında kuvvetlenen Hind - Çin deniz ticaret gemilerinde 13.üncü asrın sonlarına doğru geniş mikyasta kullanılmıştır⁵³).

Arapların, sonradan bilhassa. 15.inci asırda Umman ve Şap Denizlerinde gemiciliği cidden ilerletmeğe başladıkları ve bu hususta bazı terakkiler elde ettikleri malûm ise de⁵⁴), bu teşkilât, Avrupalıların sağ-¹¹⁴

114⁵¹) Kutbeddin Şirazî'nin tetkikatı ye mesaisini Argun Hana takdim ederek makbuliyete geçtiği hakkında bk. Reşideddin, Topkapı nüshası, N. 1518, vr. 266a; ■ Kutbeddin bu mesaisi için Kastamonuyu merkez edinerek onun emiri Muzaffe- riddin Alpyiirek'in himayesinde çalışmış, mesaisinin neticeleri *İkhtiyârât-i Mu – zajjeriye* nam eserinde bahis mevzuu olmuştur; bu eserin bu fasılları tarafımdan neşre hazırlanmıştır.

ö-) Bk. H. Y a n s k y, *Das Meer in Geschichte des Islams*, in *Beitriige zur historischen Geographie des Orients*, ed. von H. M i k , Wien, 1929, s. 46.

⁵⁴) İslâm âleminde, Hind ve Çin denizlerinde pusla istimali tarihi için bk. J. K l a p r o t h , *Lettre à M. Humboldt sur l'invention de la Boussole*, Paris, 1834, is. 57; ve *The Encyclopaedie Britannica*, VI, 1926, s. 807 «compos» maddesi. Beylik el-Qırcıq'ı ifadeleri onun *Kenz üt-Ticâr* nam eserinde bulunmaktadır, ki nüshaları Köprülü Kütüphanesi, N. 949; Topkapı, N. 3340 bulunmaktadır.

⁵¹) Bu zamanın arap denizcilerinden Ummanda Gulfarlı Ahmed ibn Mâcid (bk. *Encyclopaedie des İslam*, IV, 389-396) ile Süleymân ül-Mehrî (aynı eser, IV,, 572-579) nin bizim Şeydi Ali Reise de kaynak olan Hind deniz yollarına ait eserleri malûmdur.

Bu inlardan Ahmed ibn Mâcid 1498 de Vâsco de Gama'ya, Doğu Afrikada Malindi'den cenbuî Hindistanda «Kalikut» a gelmekte kılavuzluk etmiştir.

İlam denizciliğine dayanabilecek mahiyette değildi.

Ümit Burnundan Hindistana yol açan Portekizliler Cenubî Hind «Vis Kırallığı» nı kurdular ve birinci vis kiral Fransisco d'Almeide ve halefi Alfonso d*Albuquerque birçok kıyı bölgelerini aldılar. Nihayet 1508 de arap gemicileriyle harbederek sonradan İran İktisadî hayatında mühim rol oynayan «Hürmüz» ü ele geçirdiler. Bunlar bir asır kadar zaman kendi başlarına kaldılarsa da gittikçe kuvvetlendiler. 1602 de Holandalıların «Doğu Hind Kumpanyası» ve 1612 de de «İngiliz - Hind Kumpanyası» kuruldu. Portekizliler 1613 yılına kadar «Gua» ile «Hürmüz» ün her ikisine hâkim idiler. Böylelikle Hindistan ve İran deniz ticareti Avrupalılara münhasır kaldı. Hindistan ticareti Portekizlilerin inhisarı altında iken, İngilizlerle Holandalılar Hindistana şimalden yol bulmak teşebbüsünde bulundular. 1553 yılında «İngiliz Ticaret Kumpanyası» na mensup heyet yani Sibirya ırmakları üzerinden Çine yol arıyan «Chensier» heyeti ile 1558 yılında Şimal Buz Denizinden Hazar Denizi - Bukhara vasıtası ile Hindistana yol arıyan «Jankinson» aynı, maksatla Şimalî Asyaya ve Orta Asyaya seferler yaptılar. Bunlardan İngiliz «AVilliam Merik» Sibiryanın en uzak köşelerine kadar geçip «Obi» havzası vasıtasıyla Çine İngiliz tüccarlarını göndermeğe muvaffak oldu. İngiliz sermayedarları şimalde daha ziyade rus tüccarlarını kullanmayı faydalı buluyorlardı. İngiliz ticaretine vasıtacılık eden rus «Stroganov» tüccar ailesi, daha 1517 yılında Sibirya ve Şimal ka- vimlerinden topladıkları ham eşyayı «Arkhangelsk» vasıtasıyla İngi- 1 izi ere veriyordu. Sonradan bütün Batı Sibiryayı elde eden bu aile bilfiil Moskova'dan' çok Londraya tabiydi. Bunların dış ticaret için Mos- kovadan aldıkları ilk imtiyaznameler, rus çarı Dördüncü İvan tarafından 1552, 1555, 1560 yıllarında İngilizlerle ticaret hukukunu tasdik ederek verilen fermanlardır. Bu fermanlara göre, bu Ural - Rus «tüccarlar padişahı», kendi basma askerler bulundurabiliyordu. Stroganov- Jar 1517 de daha o vakit müstakil olan «Kazan Hanlığı» nm şimalinde «Qama» havzasında şehir ve kaleler yaptılar. Moskova Rusları daha i 6.ncı asrın ilk yarısında yine Avrupa emtiasının Mangıt - Nogay, As- farkhan, Kazan hududunda, bilhassa İngiliz çuhası ve silâh müstesna olmak üzere, demir mamulâtı satmak yolundaki faaliyetine vasıtacılık işini görerek, oralarının bütün ham eşyasını, derilerini kendisine çekerek iktisaden kendisine tâbi etmeği bilmmişti. Nihayet Müthiş İvan ora- hırını siyaseten de tâbi edebildi. Şimaldeki Stroganovlar ise kendi ticaret kervanlarını korumak için o güne kadar Doğu Asyada kullaml- myan barutlu silâhlarla silâhlendirdiği «Rus Kozak» kuvvetiyle, şimalin ufak beğliklerini ve garbi «Sibirya Hanlığı» m yendikten sonra, oral a r a ticaret merkezleri sıfatıyla 1556 da «Perm» ve 1586 da «Tobolsk» şehrini kurdular. Rusya tarafından resmen işgali 1552 yılında tamam olan Kazanın, yani eski Bulgarin, tüccarlarıyla buradaki «Tacik» tesmiye olunan Ortaasya tacirleri, galiba bu hanlığın resmen müstakil olduğu devirde bile,

Avrupa emtiasının tesiri altına düşmüşlerdi. Bu şehri ve vilâyetini idare eden Altın Orda tatar aristokrasisi ve askeri Kurundakilerle bir olup, aynı uruklara mensup idiler (Şirin, Barın, Argın, Kıpçak, Mamuk handan sonra Barın yerine Mangıt) ; bunlar şehrin (yani Kazanın) müdafaasına pek çok gayret sarfettilerse de, ülkenin verli tüccar unsuru galiba artık Arkhangelsk ve Nijni-Novgorodun İktisadî nüfuzunda idi. Bu tüccarların Ruslarla sıkı münasebetlerinden istifade ederek, Kazan hanları, Moskova ile olan siyasî işlerini ekseriya bunların vasıtasıyla görüyorlardı. Hanlığın işgalinden sonra Ruslar buralardaki tatar askeri zümrelerini toptan öldürüp Türk ve İslâm medenî eserlerini yıkıp yağma etmek hususlarında fazla gayret gösterdiler. Fakat yerli Kazanlıların ticaret işleri mutazarrır olmadı. Belki az müddet sonra daha geniş bir ölçüde devam etti. Şehrin işgalinden altı yıl sonra Kazan tüccarlarından Burnaşev adında birinin Moskova tarafından Çine elçi olarak gönderildiğini, bundan sonra da Kazan tüccarlarını Mangıt ve Başkurt Elllerinde ve Sibiryada rus ticareti vasıtacılığında rolleri gittikçe artmış olarak görüyoruz. 17. nci asrın başına doğru rus tüccarları Sibiryanın ve şimalî Türkistanın her yerine el uzattılar. 1618 yılında ilk rus, Sibiryaya yolu ile Pekine vardı. 1620 de Ruslar Yenisey havzasında yerleştiler. Tüfekle silâhlı olmuş olan bu ticaret ajanları hiçbir yerde ciddi bir mukabele görmediler. Yalnız Ruslar 1622 de kendileri gibi silâhlı olan ilk Asya kavmine, Batı Moğol (Oyrat)lara rastladılar. Bunlar bu jilâhı, Avrupalı ve bilhassa Holandalı demz tacirlerinden satın almakta olan Çin ve Hindistan tüccarlarından alan «Mâve. râünnehir» vasıtalarıyla elde etmiş olsa gerektir. 1500 hududunda Çine seyahat eden osmanlı müellifi Ali Ekber Ekbere, Kaïmuk ülkesi, onların ordusu ve saire hakkında güzel malûmat bırakmıştır; ona göre, Kalmuklar ancak yay, ok ile müsellâh olup, kendilerinde eslihai nariye namına hiç bir âlet bulunmuyordu. Ali Ekber'e göre, Kalmuklarda atlarını nallatmak için bile demir bulunmuyormuş. Demek bunlara Avrupa silâhı ancak Ali Ekberin seyahatinden sonra gelmiştir.

Avrupa deniz ticaretinin ve emtiasının, Ortaasyanın cenup böl-

gesindeki rolü daha kuvvetliydi. 1498 yılında Portekizlilerin «Gang» deltasında T^almelerinden, 1670 yılında İngiHzlerin «Bombay» ve 1700 de Gang deltasında «Kalkiite» de yerleşip Batı ve Doğu «Fakturya» ic.rını kurarak Hindistana tamamen malik ve hâkim olmağa başlamalarına kadar geçen iki asır içinde, bu emtia istilâsının Ortaasyamn hem ikti- s idi ve hem siyasi - İçtimai hayatında tesiri tamam takarrür etmişti.

Avrupalılar buralara mensucat, demir eşya ve ekseriya kaçakçılık tarzıyla silâh, tüfek satıyorlar ve bununla bütün serveti kendi ellerine geçiriyorlardı. Hürmü^de oturan Portekizlilerin İranlılara sattıkları silâh, top ve tüfek elbette kendi ellerin- silâhlardan aşağı nevi idi. Bununla beraber bu silâhlarla silâhlan- mS^oJar* S**fevî Türkmen ordusu ok ve yayla silâhlı olan Türkistan - Özbek ordusuna üstündü. Bu âletin üstünlüğü, daha Akkoyunlular hâ-

Avrupa Deniz Ti-
caretinin Ortaasya
İktisadi Hayalına
Tesiri

kimiyeti çağında bilinmiş ve Firenk tipi top hattâ tüfeklerin Mardinli Hz-Zâhir Meceddin İsa ile Halep meliki Çikemin, Karayülük Osman ile 1406 yılında vaki olan muharebelerinde, keza 1421 de bun- ların Arnidi muhasara ettiklerinde kullanıldığı kaydedilmiştir .•'*)• Bu silâhlar her halde Emir Çikem tarafından tedarik edilmişti. Sonradan ou ateşli silâhlar aynı zamanda «Rûm» yani Anadolu vasıtasıyla «ustayı Rûmî» yani Anadolu lu türk topçularıyla birlikte İrana ye Hindisin Türkistana geçti. 1528 eylülünde Horasanda 40,000 askeri olan Şah Tahmasb, 300,000 askeri olan Özbek Übeydullah Hana ancak «Rûm düsturu top ve altı bin tüfek» yardımıyla galip gelmişti. Bu vakıayı kaydeden Hind sultanı Babur Mirza^{*)} Safevîlerin galebesini topların oklara ve «yedeciliğe» galebesi suretinde tasvir etmişti. Fakat hakikatte bu galebe Safevî ordusunu Avrupa silâhlarıyla silâh- Iandıran Portekizlilerin muzafferiydi demekti. Çünkü Özbekler de o zaman tüfeksiz değildiler. Bu vakıadan daha önce Özbek hanı Şavbak Hanın Semerkand ve sonra KKorezmi kuşatmasında tüfekçilerin birinci Tafta bulunduğ, mezkûr hanın kendi zamanında yapılan minyatürlerde gösterilmiştir *'). Bunlar bu tüfekleri Rusya ve Sibiryadan ve yahut Kırım yoluyla Türkiyeden getirtmiş olacaklar. Umumiyetle Safevîler, Hindistanda Babur ve sonra Özbekler yanlarında «topçî-yi Rûmî»,

Haşan Rûmlu, *Ahsen üt-Tevârîkh*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, N. 3417, v¹- 7b; Amid'in muhasarasında toplar kullanılmış olduğu da Maqî'izi' de mezkûrdur. ^{*)} Baburnâme, Kazan basımı, 449-450 ed. B e v e r i d g e v r. 347a.

■'•) Böyle minyatürler *Şeybânî-nâme-i Muhammed Salih'in* V a m b e r y basımının mukaddemesinde bulunuyor.

«ustâ-yi Rûmî» 1er bulunduruyorlardı. Bunlar silâh da döküyorlardı. Bukharada Abdullah Han zamanında yaşayan «üstâdh-i Rûmî» nin «kara buğra kazanları», ölümünden sonra halefi olan Mirek topçu başına kalmıştı⁵⁸⁾. Fakat bunlar ancak kaba toplar dökmüşler, diğer silâhlar, tüfek falan hep dışardan gelmiştir. Ve bunların Türkiyeden ziyade, Hind Okyanusu yoluyla Portekiz ve Holandalılardan geldiği anlaşılıyor. Safeviler ve Raburlular Avrupalılarmkinden biraz daha fena¹ ve daha eski olan tüfekleri yüksek fiatlarla, ekseriya kaçakçılardan • satın alıyorlar, ve kendi silâhlarının en eski ve fenaları da tüccarlar tarafından daha pahalıca Türkistan Özbeklerine satılıyordu. Sibiryaya gelen Ruslar da, silâh satmak şöyle dursun, itaatlerine aldıKıları uruklarda silâh yapılmasını durdurmak için eski yerli demircilikleri bile menediyorlardı. Bununla beraber haris tüccarlar, hükümetin menetmesine rağmen,- kaçakçılığa devam ediyorlardı. Mâverâünnehir hanları silâhları, Rus- lardan i ziyade, Hindistan ve Kandahar yoluyla cenuptan getirdiklerinden, bu hususta İran ve Hind müslüman hükümdarlarına göre aşağı iseler de, kendilerinin şimalinde olan Kazak sultanlarına üstün idiler. İran ve Hindistan yoluyla tüfek, top, silâh elde etmek Mâverâünnehir Özbekleri için İran ve Hindlilere göre daha pahalıya çıkıyor ve memleketin İktisadî durumuna o nisbette kötü tesirler yapıyordu. Balkh Özbek beğlerinin bu hususta Baburlularla mektuplaşmaları olmuştu, öz- bekler tüfek karşılığı olarak Hindistan tüccarlarına at vermişlerdir.

Avrupa kumaşları Orta Asyada daha 15.inci asrın ikinci yarısında rağbet bulmağa başlamıştı. Hattâ İstanbuldan Herata gelen kumaşlar bile «Fireng dibâsı» idi. Alişir Nevâyî, Fatih Sultan Mehmed tarafından Herata gönderilen Firenk kumaşlarından ibaret hediyelerden bahsederken, bu kumaşlar vasıtasıyla Firenklerin İslâm Âlemini yağma etmeğe başladıklarını şâirane bir surette anlatmıştır⁵⁰⁾.¹¹⁵

Hindistana gelen Avrupa mensucati (qumâş-i Firengî) Ortaasyada lâ.ncıasrın ilk yarısında umumun rağbetini kazanmıştı. Babur Mirzanın 1525 yılında Hindistanda kazandığı «Panipat» ve «Mavar» zaferleri, daha ziyade^

---

¹¹⁵⁾ Hâfız Tanış, 'Abdullalmâme, Kabil Şehir Kütüphanesi nüshası üzerinden tarafımdan yapılan türkçe tercümesi, vr. 325a.

⁵⁰⁾ Nevâyî, *Muqattant*:

15. «...»

ff. J*

Heratta bir «Firenk taifesi» bulunup bunun 1494 te buradan Kerman tarikiyle geri döndüğü hakkında bir kayıt vardır (bk. Khondmir, *Hdbib üs-Siyer*, III., 255); Alişir Nevâyî zamanında Heratta «Çin usulü ressamlık» ile beraber «Firenk usulü ressamlık» ta bulunduğu, bu zatın bir kay dinden (*Mahbûb ül-Quîûb*, s. 119) anlaşılmaktadır. İtalyan seyyahı Di Varthima 1504 te İranda bulunurken «Horasan payitahtı olan Eri», yani «Heri» şehrinde bulunmuş olduğunu zikretmiştir

«MeHrred-i Rûmî», «Mustafâ-i Rûmî» gibi «ustâ-yi Rûmî» lerin idaresi altında teşkil ettiği topçu kuvvetinin neticesi idi. Bu fütuhât sırasında Babur, «Panipat» ve «Dehli» de sayısız olmanın «dibâc-i Ffrençî» ve «atlas-i Khatâyî» iğtinam etti. Özbek hanı Übey- dullah Han bu . vakıadan bir yıl önce (1524) Horasanda «Meşhed» i fethettiğinde, yine pek çok «aqmîşe-i Efrenciyye» iğtinam etmişti ⁽¹⁰⁾. Türkistana Hindistan ve Kâbil' yoluyla gelen emtiaya Balkh merkez ise, «Meşhid» de galiba Siyistan yoluyla gelen emtianın iskelesi idi. Bu ticarete demir mamulâtı yalnız silâha münhasır kalmıyordu. Rusya Vasıtasıyla olan demir ticaretine ait kayıtlar vardır. «Marıgıt-Nogay». mir- zaları demir çivi, kazan, araba tekerleği demiri gibi şeyleri, daha As- tarhkan şehri Tatar hanları elinde iken bizzat Moskova çarından istiyorlardı ⁽¹¹⁾. «Balkh» ozaman Türkistanın cenup kısmı için gûya hind ve efrenc emtiasının «taksim merkezi» olmuştu. Türkistanın şimal bölümleri, Kazak Bozkırını ise, Sibiryada kurulan rus ticaret merkezlerine, Perm, Tümen ve Tobolsk'a bağlıydı. Cenup ve şimalden çeleri bu Avrupa emtiası henüz Türkistana kendisine esir edecek mahiyette değilse • deTfâlîlî, malî ve iktisadi muvazeneyi felce uğratabilirdi. Çünkü bu yüzden Türkistandan uzak doğu ve uzak batı ticareti tamamiyle kesilmiş, Türkistan ancak mahallî ihtiyaçlar için yerli ziraat varidatı ile geçinmek mecburiyetinde kalmıştı. Halbuki Moğollar ve Temürlülere çağındaki mutantan ve zengin hayattan sonra Mâverâünnehir ve Horasanın hâkim aristokrasisi, yalnız silâh ve askerî mühimmatta komşularına üstün olmak arzusuyla değil, elbise ve ev eşyası hususunda da lükse ^ düşmüşlerdi. Savaşçılık an'aneleri yaşıyordu. Fakat küçük bir harp şimdi gayet büyük malî buhranı mucip oluyordu. Ortaasyadaki iktisadî tereddinin safhalarını öğrenmek için elbette Portekiz, Holanda ve İn-

(The Itinerary of Ludovico di Vartkema of Bologna from 1502 - 1508, ed. by P e n z e r, London, 1928, s. 40, 43-44; seyahatnamenin naşiri, s. XLVII bu «Eri» yi Şiraz yanındaki «Herati Khâre» olarak kabul etmiştir). Herhalde Firenklelerin Horasanı ziyaretleri daha Vaşko de Gama keşiflerinden önceki zamanlarda da nâdir olmakla beraber vâki olmuştur; o zamanlarda Herattan Kerman yoluyla memleketlerine dönen Firenkle,r, Mısır-Hind deniz ticaretini idare eden arap ticaret gemileriyle Basra körfezine kadaT gelen, şahıslar, belki de Venedikliler olmuştur.

*i°) Hafız Tanış, *Abdullahnâme, vr. 197a.

11) Prodoljeniyç Tireverossiyıskpy Bihliothûki, XI. 236.

giliz deniz ticaret heyetleri ve kumpanyaları arşivlerini, Hind me hazarını tetkik etmek icap eder. Bizde ise muhtelif Türkistan şehirlerinde, bilhassa Balkhta, Arnu Derya ve Zerefşan havzalarında pek bol bulunan vakıf vesikaları pek mühimdir. Semerkand, Bukhara ve Balkhın Şıbanlılar devrine ait vakıf vesikaları, bize, Türkistanda mahallî para buhranının devirlerini ve arazi kıymetindeki değişiklikleri gösteriyorlar. Bunlardan on altıncı asrın daha ilk yarısında Balkh gibi ziraatî mahallî ihtiyaçlardan ziyade galiba ihracat için tahsis edilen bölgelerde arazi ve emlak varidatının gittikçe azaldığı, ticaret merkezi olan

şehirlerin boşaldığı, ticaret kervan yollarındaki büyük ribatların terkedildiği, bu gibi yerlerdeki emlakın ekseriya satılamadığı, vakıfları şehirlerdeki dükkânlardan ibaret olan bazı medreselerin (Semerkand ve Bukhara- da) varidatının gittikçe eksildiği görülmektedir^{u)}).

Avrupa emtiasının istilâsı neticesi olarak Ortaasyanın siyasi hayatı tamamen değişti. On altıncı asırdan önce de İran ve Hind kıyılarında deniz ticareti limanları bulunuyordusa da, bunlar kara ticaretine tesir edebilecek mahiyette değildi. Diğer taraftan ozaman meselâ' Ortaasya-

•-) Buna dair malûmatı muhtevi olan Bukhara ve Semerkand medreselerinin vakıfnameleri yukarıda haşiye 32 de mezkûr *Fasl al-Khitâb'da* toplu bulunuyor. Vakıfların diğer toplu yeri Semerkand vilâyeti idaresinde saklı bulunuyor, ki Via t kin tarafından tanzim edilmiştir. Bu vesikalardan bir de Semer- kandda Şibâni (Şaybak) Han medresesinin vakıfnameleri mevzuumuz için mühimdir ki nüshası Petresburgda Asya Müzesi yazmaları arasında c 574 ag de mahfuzdur. Bukhara, Balkh ve Herat, Sirakhs ve Meşhed gibi merkezlerin evkaf vesikaları çok zengin olduğu halde, daha hiç tetkik edilmemiştir. Babur Oğulları zamanında Hindistan-Türkistan münasebatını öğrenmek için istifade edilecek başlıca menbaları burada bilmünasebe zikredelim: *Ekber Nâme; Tüzük-Cihangiri; .Vlutemed Khan, iqbâlnâ?ne-i Cihangiri; Abdülhemid Lâhûri, Pddîşâhndme* (Şah çıkanbn tarihi); Khâfi Khan, *Muntakhab iil-Lubâb; Nizâmeddîn Ahmed b. Muh. Muqim el-Hcrevi, Tabaqât-i Ekberî; Muhammed Sâqi Muste 'id Khan, Meâthir 'Âlemgiri; Münşi Muhammed Kâzım b. Muhammed Emîn, 'Âlemgir Nâme; Şah- r.uvâz Khan Samsam üd-Devle, Meâthir ül-Ümerd; Muhammed Salih Lâhûri, 'Amal-i Salih (=Şdhicidn Nâme); Diyaeddin Barâni, Tdrih-i Firuzşdhî; Şems-ı Sirâc-i 'Afif, Tdrih-i Firuzşâhi; bütün bu eserler' Bibliotheca Indica serisinde çıkmıştır. Bir de 'Ali Muhammed Khan, Mir'dt-i Ahmedî ve Tdrih-i Mübarek- şâh' vardır, ki Gaekward's Oriental Series'de intişar etmiştir. Bu eserlerde Hindistan ve Türkistanm 16-18.inci asırlarda İktisadî münasebatı tarihine ait de mühim malûmat münderiç bulunmaktadır. Babur Oğulları zamanında yazılan büyük tarihi eserlerin bir çoğu hâlâ neşredilmemiş bulunmaktadır.*

ya şimal tarafından yani Sibiryadan tesir edebilecek İktisadî bir kuvvetin zuhur edebileceği hayale bile gelemezdi. Avrupa deniz ticaret emtiası arasında bilhassa harp âletlerinin bulunması ve diğer taraftan bu ticaretin yeni keşfedilen Amerika ile ihtilâtin inkişafı ile muvazi gidip, bütün cihan ölçüsünde bir coğrafi görüşün genişliğine dayanması, ba- zan aynı ticaret kumpanyalarının Amerika ile iş yaptıkları gibi, Asya- ya da cenup ve şimalden gelebilmeleri, işlerindeki intizam ve pilânlılık, kara ticaretine pek çabuk tesir etti. Diğer taraftan Ortaasya yahut onun vasıtasıyla Doğuasya memleketlerinin Avrupaya geçirmek için Balı asyaya göndermekte oldukları emtia, artık Cenubîasya limanlarını elde eden Avrupacıların bizzat kendileri tarafından satın alınıyordu. Bu husus, eskiden _____ Doğudan Batıya giden ticaret yolları yerine Cenuptan Şimale ve Şimalden Cenuba giden ticaret yollarını açtı. Orta ve Batı- asyanın fikrî ve medenî münasebetleri önce Khotan, Kaşgar, Semerkand yahut Balkh ve Herat, Meiv, Nişabur, Rey, . Bağdad ve yahut Musul üzerlerinden geçen ticaret yollarına dayanıyordu. O yollar muat- tal kalınca fikrî, dinî, medenî bağlar kırılmağa başladı ve ayrı bölgelerde ayrı kâbeler ve ayrı mukaddesat vücade gelmeğe başladı. İranda evvelce ancak dağ ahalisinin inandığı şiilik, ancak bu şartlar içinde kuv- vetleşmiştir. Arap hâkimiyeti ile Selçukîler ve Moğollar zamanında buna imkân yoktu. Diğer taraftan meselâ Türkistanda bu ülkenin bölümleri arasında evvelce taazzuv etmiş olan ticarî münasebetlerin yavaş yavaş kesilmesinden sonra, İktisadî hayat daha ziyade mahallî ekinciliğe münhasır kaldı. Şehir ahali köylere dağıldı (biz bu meseleye biraz sonra tekrar geleceğiz). Siyasî bağlara da yer kalmadı. Ufak hanlıklar kurulmağa başladı. Özbeklerin en iktidarlı hükümdarı olan Abdullah Han, bunun önünü almak için, kendi mensup olduğu Şıban sülâlesinin bütün âzalarını (ihtimal Osmanlıların. tesiriyle) öldürüp bitirdi. Küçük ve zayıf oğlundan başka hiç bir kimse bırakmadı. Hattâ bu yüzden sülâle münkariz oldu. Abdullah Han bu ayrılma ve istiklâl temayüllerini ancak sülâle âtalarında görüyordu. Tabiidir, ki bu tedbirden bir netice çıkmadı. Müverrihler Türkistanda ufak Özbek hanlıkları kurulmasını, umumiyetle, Özbeklerin siyasî birliğin ehemmiyetini anlamıyacak kadar cahil olduklarına atfediyorlar. Halbuki 16.ncı asırda Türkistanda ilim ve fen sukut ettiyse de, Özbeklerin ozaman şehirlerde yerleşmekte olanları arasında okuma yazma, keza şehir hayatının, ziraat ve ticaretin kıymetini idrak etmeleri, tarihte gelip geçen 7 ürk kavimierinininkinden eksik değildi. Şehirler şöyle dursun, büyük kasabalarda bile Özbek beğleri, hattâ kadınları mescid ve medreseler yapmak, Vakıflar tayin etmek ve arklar (su cetvelleri) kazdırmakla

kendi adlarını ebedileştirmeğe çalışıyorlardı. Bunlar, kendi memleketleri, Çin, İran, Hind ve Rusya ticarî münasebetlerinin uğrağında olursa, şehir hayatının ve yerli ticaretin inkişaf edeceğini ve memleket zenginleştikçe hâkim unsurun alacağı varidat ve vergilerin her Kaide âdi kervan basımcılığımdan daha kârlı olacağını pek güzel biliyorlardı. Oza- man Mâverâünnehir Özbek hanlarıyla Varkenddeki çağatay hanları ara^ sında ticaret kervanlarının selâmeti, ticaretin himayesi yolunda cereyâ eden mektuplaşmalar, bunu açıkça göstermektedir. Anadolu türk rivayetlerinin birçoğunda^bir «Kazak» âşık olarak tasvir edilen «Kör- oğlum bizim gördüğümüz bütün Özbek rivayetlerinde arklar kazdırarak, çölleri ihya eden, memleketler fethederek milletine birçok ganimetler getiren, mescid ve medreseler yapan ve kendisinden yüksek bir hükümdara, hana tâbi olan bir sınır kumandanı asker olarak tasvir edilmektedir. Bu, kahraman kervanları basmıyor, yalnız gümrük alıyor, kervana saldıran hırsızları takip ediyor. Birinci Özbek sultanları, memleketlerinin iktisaden gelişmesi yolunda epey çalıştılar. Fakat cenup ve batıdan gelen istilâ dalgaları neticesinde bu mesai beklenen verimi vermedi. Orta ve Batıasyanın her tarafında hâkim olan türk hükümetlerinin siyasi münasebetleri bile 16. ncı asrın sonuna doğru yavaş yavaş istiklâlini kaybetmeğe başladı. Gua ve Hürmüz'de oturan Portekizlerin, Holandalı ve İngilizlerin, hattâ ihtimal ki Venediklilerin entrikaları, daha ozaman bile tesirini gösteriyordu. Hindistanda Büyük Moğol imparatoru Ekber, Cenubi Hindistanda Portekizliler ve İngilizlerle har- beden sahil Müslüman hükümdarlarını, meselâ Gücerat hükümdarını arkadan vurmak ve oralarını fethetmekle ancak Avrupalıların istilâ işlerini kolaylaştırdığının farkında değildi. İmparator Cihangir de Hind denizlerinde hâkimiyetin Firenkler eline geçmesine ve bunun karaya sirayeti hususuna karşı tamamiyle lâübâlî hareket' etmişti.

Hürmüz'deki Portekizliler (Şah Abbas zamanında bunlara mukabil başlıyan İngiliz entrikalarına kadar) daima Safevîlere hayırhah olmuşlardır. Mısır, Hind ve Safevî müverrihlerdin beyanından anlaşıldığına göre Safevî Şah İsmail ve Şah Tahrrr^{sb} bunlarla dostane münasebetlerde bulunmuşlardır¹¹⁶). Öu huşu- bilhassa Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1535 ve 1553 vakıalarında açıkça görülmüştür. Safevîler bu siyasetlerinde tamamiyle şuurlu hareket etmişlerdir.

---

¹¹⁶) «İsmail Sofi'nin yani Şah İsmailin Şam ve İskenderiyedeki Firenk konsoloslarına mektuplar getiren casusları, 1511 yılının şubatında Kölemenler tarafından yakalandı. Peygamber evlâdı olmak iddiasında bulunan bu şeyh, bu mektuplarında Firenk hükümdarlarını, denizde Ve karada Mısır Kölemenlerine ye

16. inci Asrın Siyasî Hayatı

Bu Asırdaki Alçalma devri olan on altıncı asırda Mâverâünne- hirde Hanlıklar Şıbanlılar' dan Abulkhayır Oğulları, Kho- rezmde yine onlardan Yedigâr Oğulları, Kazakis- ianm şımalbatı

bölümünde ve Başkurdüstanda yine onların «Bek-Kun- du» Oğulları (Sibir hanları), Kazakistanın batı bölümünde Balkaştan Edil ırmağına kadar «Mangıt-Nogay» mirzaları, Kazakistanın şımaldo- ğu bölümünde Kazak sultanları, Yedisu'nun dağlık bölümünde Çağa- taylar hükümet sürdüler. Asrın son dörttebirinde Ruslar şımalbatıdan Nogaylarla Şıbanlılardan Bek-Kundu Oğullarını, Kalmuklar ise şımal- doğudan Kazak sultanlarıyla Çağatayları sıkıştırıyorlardı. Bcı hanlıkların hepsinde de memleketi sülâle âzaları arasında bölerek «inçü» usulüyle idare etmek; ve sülâlenin iş başında bulunan kolunda yaşça üstün olanını hanlanmak sistemi hâkimdi. Sülâlenin bilfiil iktidarda bulunan nüfuz sahibi âzası bile bu an aneye riayet eder ve yaşı müsaid olmadıkça kendisini «büyük han» ilân etmezdi. Bu gibi hükümdarların zamanında sülâle reislerinin sıklık değışmesi umumî siyasî duruma tesir etmiyordu. Bu asırda Türkistanı böyle bilfiil idare edenler «Abulkha* vır Oğulları» ndan Şaybak Han ^{tm}) (1510 a kadar), onun kardaşları

Osmanlılara karşı müttetikai hareket etmeğe ve onları ortadan kaldırmaya davet ediyordu (İbn Ayâs, *Bedâyi'üz-Zu'lûr*, IV. 205). Şah Tahmasbm Hürmüz'deki Poi\ - tekizlerden mühimmat aldığı *Târih-i ElfVde*, Rus çarından 100 top ve çok tüfek aldığı K a r a m z i n (İstor. *Ross. Gosudarstva*, 1843 tabı, IX, primiç. 249) de kaydedilmiştir.

¹⁶⁴ Bu hanın ismi safevî ve osmanlı müelliflerince «Şaybek» (bk. İskender Münşi, *Âlem Ârâi 'Abbasi*, s. 27, 28: «U Müneceimbaşı, İli, 184: yazıldığı, bugün Özbeklerce de çoğunca «Şaybek» telâffuz olunduğu halde, Şaybek Hanın divanının Topkapı Sarayındaki ve kendi zamanında yazılan nüsha sında her yerde (bk. meselâ vr. 75a) ve o zamanın Özbek müelliflerinin eserlerinde (bk. meselâ Fefhname'sinde, Zap. *Vost. Otd. XV*, s. 178-179 ve *Zübdet iil-Âthâr*, Nasrullahî, yine orada, s. 189-197 ci .U ve Babur Mirza (bk. ed. B e v e r i d g e, 84-88a) ve Muhammed Sâlih'te ve Jb.1- yazıldığından, doğrusu, «Şah-i bakht»

dan muhaffef olmak üzere, «Şaybaq» olduğu tahakkuk etmektedir; yukarıda s. 35 te geçen «şıban» ismi de bu divanda, yani hanın kendi şiirlerinde daima v« tî şeklinde gelmektedir. Şaybak Han Ebulkhayır Hanın torunu olup,

oğlu Ubeyd, **Han Barak** (–Nevruz Ahmed) Han (1540-1559), **Abdullah Han** (1560-1598); **Khorezmdede Yadigâr Şıbanlılardan İbars**, Din Mehmed (ölümü: 1553), **Hacı Mehmed** (1557-1603); **Kazak sultanlarından Kasım Han**, (1500-1519), **Hak-Nazar** (1550-1580), **Şıgay Han Ve Tevkil Han** (1580-1599); **Bek-Kundu Oğullarından**, yare «Tura» vilâyeti **Şıbanlılardan**, **Ibak Han** (ölümü: 1494), **kardeşi «Mamuk Sultan»**, **Ibakın oğlu «Murtaza» ve onun oğulları Ahmed Ki-rey Sultan ve Küçüm Han** (1563-1598); **Mangıt-Nogaylardan Edügenin** 'torunu «Musa Bek» ile biri diğerini takip eden oğulları **Saydak** (1540 a kadar), **Şeyh Mamay** (1540-1548), **Yusuf** (1548-1555), **İsmail** (1555-1563) **Beğler**; **İsmailin oğullarından Tin Ahmet** (1563-1580) ve **Urus** (1580 den) **Beğler**, **Tin Ahmedin oğlu Urmembet Bek** (1390-1601) **marufturlar**. Bunların hemen hepsi zamanına göre mektep gören, **malûmat sahibi, hattâ bir çoğu edebî dilde şiir söyliyen kimselerdir**. Aralarında farsça şiir söyliyenleri de vardır. **Fakat aralarında kuvvetli siyasî şahsiyetler olarak yalnız Şaybak, Ubeyd, Abdullah. Kasen ve Küçüm Hanlar, Yusuf ve Urus Bekler gösterilebilir.**

Ab'ulkhayır ve **Yadigâr oğullarının hayatı, Horasan için Safevî-lerle çarpışmakla geçti**. Ekseriya sultanlar hiçbir fütihat falan için değil, yalnız çapul maksadıyla Horasana hücum ederlerdi. Horasan sınırından pek uzakta bulunan sultanlar da yalnız bir kuvvet denemesi için, düğüne gider gibi, **Horasana, «Kızılbaş savaşı» na giderlerdi**. **Taşkent sultanlarından Keldi Mehmed Sultan** (1529) ve **Barak –Nevruz Ahmed Sultanın seferleri o cümledendir**. **Osmanlılar tarafından yapılan fışkırtmaların da tesiri üzere, Kızılbaş savaşı, Özbekler için adeta dinî bir renk almıştı**. **Şaybak (Muhammed Şıbanî) Han, Ubeyd**

rec eresi böyledir: **Şaybaq, babası Budaq Sultan, b. Ebulkhayır, b. Devlet Şeyikh, b. İbrahim Oğul. b. Pulat, b. Melik Temür, b. Badaqul. b. Coçı Buqa, b. Şıban, i. Coei Khan, b. Çingiz Khan. Şaybak Hanın ressam Behzad tarafından yapılan boyalı güzel bir resmi Sakisjan. tarafından neşredilmiştir. (La miniature Persane, Pai is. 1929. s. GS). Buraca zikri geçen Baraq Han, Şaybak Hanın amcası Süyünç Khoca Khanın. Abdullah Han da Şaybak Hanın diğer amcası Khoca Muhammed Sultanın torunu İskender Han b. Canıbek Sultanın oğludur. Ubeyd =rUbeydullah Han ise Şaybak Hanın biraderi Mahmud Sultanın oğludur.**

'b Musa Beğ, babası **Vaqqas, b. Nureddin, b. Edüge, Edüge'nin diğer oğlu Mansur** Beğ'den «**Mansur Oğlu**» mirzaları türemiştir, ki bunlardan **Astarkhan hanları nezdinde büyük beğ Temir Beğ ve kardeşi Ten Sofi tarihte ve destanlarda mârufurlar**; bk. **Muhammed Osmanov, Nogay Khrestomatiyast, s. 88 ve Zapiski Ören–burgsk. Otdela Russk. Geograf. Obş. III, 261-279.**

ve Abdullah Hanlar, batı ve doğu Türklüğünü ayıran, din ve milliyet düşmanlığı esasına dayanan «Şeyh Oğlu» devletini ortadan kaldırmak teşebbüslerinde vazifelerini hakkı ile anlamış idiler. Şah İsmail ve Tah-rnasb, bunları kendilerinin en ciddi ve amansız düşmanı olarak tanıyorlardı. 1510 da Şah İsmail, Merv yanındaki muharebede şehit düşen Şaybak Hanın Kafatasını kâse yapıp ondan şarap içmekle iktifa etmedi. Bu kafatasını süslü bir kutuya koyarak üzerine arapça bir şiir yazıp, Mısır Sultanı Kansu Gavriye gönderdi. Bununla Mısır efkârını heyecana getirdi. Kansu, bu kafatasını saygıyla Mısırdan gömdürmüştü^{6C}). Şaybak Hânın Semerkanddaki medresesinde olan mezarı son zamanlarda açıldığında filvaki kafası bulunmamıştır⁶⁷). Übeyd Han ile Abdullah Han da Tahmasb için bu kadar düşmandı.

Şimdiki Turgay ve Ural vilâyetlerinde, Bökey Ordasında, bazan Sır Derya havzasında yaşayan Mangıt-Nogay beğ ve mirzaları ve Batı Sibiryada yaşayan hanları ise, daha çok Edil havzasındaki vekayide ve Khıyvada mühim rol oynuyorlardı. Mangıt-Nogaylar Kafkasya üzerinden Kızılbaş seferleri yaptıkları gibi, Özbeklerin Horasan tarafından yaptıkları Kızılbaş çapullarına da bazan iştirak etmişlerdir. Kazak sultanları ve hattâ Kalmuklar da bu seferlere iştirak ediyorlardı. Bu seferler Orta Türk edebiyatında güzel destanlar vücude gelmesine sebep olmuştur. Meselâ «Adil Sultan» m destanı son zamanlara kadar Kırımla Aral arasında her yerde söylenirdi.

Zikredilen hamlıklar arasında Mâverâünnehir hanlarının ehemmiyeti büyüktü. Bozkır Türkleri gittikçe oralara akıyor ve oradaki hanların hizmetine giriyordu. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Mâverâünne- hirde kuvvetli Temürlülere ve sonra Şıban Oğulları hükümetinin kurul-

⁶⁴) İbn Ayas, *Bedâyi'uz-Zuhûr*, IV, 219-227. «Özbek Khan» (^U.)
diye yazdığı Şaybak Hanın kafatasına Şah İsmail tarafından yazılan:

beyitlerine Mısırdaki yüzden fazla şair ve edibin cevap yazdığını zikrederek birçoğunu nakletmektedir. Onlardan biri şudur:

Ä-kJ* j (^ â J t > > - 1

H a m e r ' i n İstanbuldaki Venedik elçisinin raporundan alarak haber verdiğine göre, (*Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, 360, 625). Şah İsmail Şaybak Hanın başını, fakat kafatası olmadığı halde, İstanbulda göndermiş imiş. "

⁶⁷) *Zapiski Vostochnago Otdeleniya Russk. Arkheol. Obşç*, XXV, 325.

ması, ve batıda da İstanbulun fethi ve Kırımın kuvvetlenmesi, ta on besinci asrın sonundan başlayarak Edil havzasını ve Çoçu Ulusu merkezlerini boşaltmıştı. Bu durum, on altıncı asırda, daha kuvvetle devam etti* Mâverâünnehre giden Özbeklerin eski yerleri olan Sır Derya havzasına ve Amu Derya deltasına daha birçok Özbek, Mangıt ve Nogay urukları gelip yerleşti. Sır Derya havzasında Alçın, Mangıt, Khıtay ye Kıp- çaklar; Khorezmde yeni Mangıt ve Khıtay kütleleri ve bugün Kara- kalpaklarla birlikte yaşayan «İstek» (Başkurt) oymağı o cümledendir. Edil taraflarında ahalinin azalması, orada eski Altın Orda hukukunu iddia eden hanları tamamen zayıf ve âciz bıraktı ve ırmağın bütün havzasının Ruslar eline geçmesini kolaylaştırdı. Mâverâünnehir hanlarından Übeyd ve Abdullah Hanlar, pek uzun olan hükümet devrelerinde, hakikaten zamanlarına yaraşır şekilde bütün Asya ölçüsünde bir siyaset kullandılar. Her iki hükümdar (bilhassa sonuncusu) Türkistanda şiddetli merkeziyet yerleştirmeye, Khorezmi, tek mil Sır Derya havzasını (•.İlerinde bulundurmağa, sahra vilâyetlerini tenvire çalıştılar. Bükhara ve Khorezmden müslüman misyonerleri Sibiryaya taraflarına kadar gönderildi. Hind, Kaşgar, İran, Rus, Türkiye ile münasebetlerinde filhakika müstakil siyaset

Avrupa İstilası
Tehlikesinin
önüne Geçmek
Tecrübeleri

kullandılar.
Asya karasır.m dâhi hükümdarı olan Temür Beğ
Bursaya gönderdiği mektupta Yıldırım Bayazıdla «
Kayıkçı 1 ürkmen Oğlu » 'diye alay etmişti ^{es}) Galiba
Osmanlı sülâlesinin kurucusu olan Osmar) Gazinin

Radosa kadar deniz korsanlığına iştirak: hakkındaki rivayetler Temür Beğe de malum olmuştur. Her halde bu «Kayıkçı Türkmen» in oğulları İslâm tarihinde o güne kadar misli görülmeyen bir tarzda deniz şehrini (İstanbulu) payitaht edinin denizciliği devlet için esas müdafaa vasıtası olarak kullanmak yoluna girdiler. Bundan başka yeni uyanmakta olan Avrupaya da yakın olup orasının dilleriyle ve âdetleriyle de tanışan Osmanlı Türkleri arasında, bilhassa bunların İstanbul vejGelibolu gibi deniz şehirlerinde yaşayanları arasında; İslâm âleminin başına, gelen Avrupa deniz ticareti beliyesinin derinliğini hakkı ile anlayan adamlar vardı. Bunlardan birisi, Emîr Mehmed ibn Emîr [^]Tus[^]Tel-S[^]udî rdjha 1586 y. 11 n d a Amerika keşfine sut yazdığı «Tâ- rikh-i Hind el-Garbi» adlı • eserinde «Svrupahîâr Bahrimuhitin sırrını buldular. Yeni dünya ve Hindistan derbendlerine malik oldular. Bir kısmı Hürmüz adasında yerleşti. İslâm milletleri coğrafya ilminden ha-

^{es}) Şerefeddin-i Yezdi, *Zafernâme* (Kalküte basımı), II, 259: oV ^{is-^w} y

hersiz olduklarından bu Avrupa deniz ticareti istilâsının tehlikesini maalesef takdir edemiyorlar. Elbette bunun akıbeti fena olacaktır. Fakat ba'de harâb-i r-Basra çe faide» demiş ve Türkiye hükümetini Kızıl Denize, Avrupalıların eline geçmeden önce el koymak için gereken tedbirlerin alınmasına davet etmiştir. Ömer Tâlib isminde diğer birisi bu kitabın telifinden altmış yıl sonra, bu Avrupa keşfiyatına ve deniz ticaretine ait yazdığı mülâhazalarında: «Şimdi Avrupalı Portekiz ve İngilizler yer yüzünün her tarafını öğrenip bütün dünyada gemileri işliyor. Dünyanın bütün mühim iskele, derbend ve limanlarını işgal ediyorlar. Evvelce Hind, Sind ve Çin emtiyası Süveyşe ve. oradan Mısır'a gelir ve bütün dünyaya oradan (yani İslamların elinden) yayılırdı. Şimdi o emtia Portekiz, İngiliz ve Felemenk gemileriyle Firengistana gidiyor ve oradan dünyaya yayılıyor. Kendilerine lâzım olmayan emtiayı İstanbul'a ve sair İslâm devletlerine getirip beş misli fiyatla satıyorlar. Bu yüzden mâl-i Qârûna malik oluyorlar. İslâm memleketlerinde altın ve gümüş bu yüzden azalmıştır. Osmanlı devleti Yemen taraflarının sevahilini ve oradan geçen ticareti ele geçirmeli. Yoksa daha az bir zaman muattal kalırsak Küffâr-ı Fireng İslâm vilâyetlerini alıp zapt-e decektir» diyor⁽⁶⁹⁾). Bu da Süveyş kanalının kazılmasını terğib ediyordu. Osmanlı sultanı İkinci Bayazıd ve oğlu Yavuz Sultan Selim Avrupa'nın Hind denizlerindeki hâkimiyetine karşı en cezri tedbirleri al-

(69) Bu mülâhazalar *Tdrih-i Hind el-Garbi'nin* Ankara Maarif Kütüphanesinde 10024 numarada bulunan yazma nüshasının 3, 9, 16 ve 19 uncu sayfalarının kenarına yazılmıştır. Merkezi İskenderiye olan Hind baharatı ve Çin emtiyası ticaretinin, bu malları bütün Akdeniz sahillerine ve Avrupaya satan Mısır tüccarları için ne kadar büyük servet menbaı olduğunu, İslâm menbalarından başka, o zamanın Avrupa kaynaklarından da (bk. meselâ Marko Polo, ed. H. Y u l e, third edition, II, London, 1929, s. 390, 438-440) malûmdur. Portekizlilerin Hind ve Malaka sahillerini elde etmeleri neticesinde bu ticaretin ve servetin Afrikayı dolaşarak doğrudan doğruya Avrupaya gitmekte olduğunu, ve bunun âkibetinin İslâm âlemi, bilhassa Mısır ticareti için vahim olacağını osmanlı bahriyelisi Selman Reis, 1524 te Mısır'ı ziyaret eden sadrazam İbrahim Paşaya verdiği raporunda güzelce anlatmış ve bunun önünü almak için lâzım gelen tedbirleri göstererek bir proje takdim etmişti (nüshası Topkapı Sarayında mahfuz olan bu raporu Fevzi Kurdoğlu, *Deniz Mecmuası* N. 335, 1935, s. 67-73 te neşretmiştir). Daha Sultan Selimin kendisi bile, donanmalarını Hindistan kıyılarına sevk edebilmek için Süveyş kanalını açmak fikrini taşımıştır: bu haberi nakleden *Netâyic ül-Vuqu'âi müellifi* (I. 81) bundan bu büyük türk hükümdarının ne kadar dürbin ve ahvali-âlemden ne kadar haberdar olduğunu istidlal etmiştir. mayı düşünmüşler ve buna bilfiil girişmişlerdi⁽⁷⁰⁾. Türkiyenin büyük

(70) Portekizlilerin istilâ hareketleri karşısında Mısır Kölemen hükümdarı Kansuh el-Gavri'nin, Hindistanda Gücerat hâkimi Şah Mahmud Baykara'nın ve Diu hâkimi Melik Ayyâzın çıkardıkları feryat, İkinci Bayazıdın kalbinde derin bir akis uyandırmıştı. Kölemenlerin Cidde valisi Emir Hüseyinin idaresinde 1507 de Portekizlilere karşı Hind Denizine gönderilen filo, Gücerat kıyılarında Portekizlileri yaman bir bozguna uğratmıştı. Buna rağmen onlar Gu'daki

yerlerinden kıvılcıktılamadılar ve hattâ 1508 de Hürmüz adasını işgal ettiler: ve 1509 da aynı Emir Hüseyinin Gücerat ve Diu hükümdarlarıyla mütefikane yaptıkları sefer, Diu yakınında uğradıkları bozgunla bitti. Bu hâdisenin İslâm âlemi için büyük tehlike arzettiğini zamanın mütefekkirleri anlamışlardır. Hind Denizi kıyıları hâdiselerini yazan İslâm müellifleri (*Târîkh-i Ferîşte* ve *Mir'ât-ı İskenderî* müellifi «Sikender ibn Mehmed», *Târîkh-i Gücerat* müellifi «Mîr Ebû Türâb Velî», *Zafer üL-Vdlîh bi-Muzaffer ve Âlih* müellifi «Mehmed ibn 'Ömer üL-Fukhânî», *Bugyât üL-Müsiefûd jî Târîkh-i Zabîd* müellifi «Vecîh el-Dîn el-Dünyâ») 1507 zaferini canlandırarak yazdıkları halde, 1509 bozgununu zikretmiyorlar. Halbuki Portekiz kaynakları bilhassa bu hâdiseyi canlandırmışlardır. Bu hâdiseler karşısında Osmanlı hükümetinin aldığı durum, ozamanın Mısır tarihlerinden, bilhassa İbn Ayâs'ın *Bedâ'î üZ-Zuhûr* kitabından öğrenilebiliyor. İkinci Bayazıd bu işde Kölemenlere yardım etmeye çalıştı. Yalnız bu değil, Hind denizinde Kölemenler tarafından gönderilen bu donanmaların hareketleri Portekiz kaynaklarında " «Türk Denizcilerinin Seferleri» olarak anlatılır (E. Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia, the Journal of the Royal Asiatic Society* 1921, p. 549). 1507 de Emir Hüseyin Hind seferine çıktığı anda ünlü Osmanlı denizcisi Kemal Reis (*Bedâ'î üZ-Zuhûr*, IV, 119), Emir Hüseyinin ve Cenubî Hind hükümdarlarının uğradıkları bozgunun haberleri Mısırda geldiği vakitlerde Bayazıd'ın oğlu Şehzade Korkud (r. 152-186) Mısırda bulundular. Şehzade Kahirede iken, Hindistandan gelen Şah Mahmud'un elçileri (s. 182) ve 50 kadar Portekiz kadırgasının icra ettiği mezâlim hakkında haberler gelmiş (s. 185), Akdeniz Firenkleri ile İskenderiye yanında savaşlar olmuş (s. 163) ve şehzadeyi Antalyaya kadar uğurlıyan ve Kölemen donanma inşaatını idare eden Türk denizcisi Mehmed Beğ, 18 kadırgasıyla birlikte Rados şövalyeleri tarafından telef edilmişti (s. 192). İkinci Sultan Bayazıd, Kölemenlerin Portekizlilere Karşı hazırlıklarına yardım olmak üzere, 1511 ve 1512 de Süveyş levazım ve silâh dolu gemiler ve mücehhez silâh deposu (zerd- lîâne) gönderdi. Kansuh bunların parasını vermek istediğinde, Bayazıd, bunların hediye ve ikram olduğunu söyledi (s. 201, 285. Bk. yine s. 196, Bayazıd'ın sözü: ölüKüsL'Ltsjj, y. 1/1 ve s. 303 : 1_n* \^ J-jt) . 1 5 1 3 te Portekiz i iler Şap Denizinde Kemerân adasını işgal ettiler ve casusları Mekke'de yakalandı. Sultan Selim, Kölemenlerin aczini ve Mısır'ı bizzat işgal etmeden, bu

veziri Sokullu Mehmed Paşa, şimalden Hazar Denizine rus istilâsına karşı 1567 yılında Edil ile Don Irmağını birleştirmek, aynı zamanda Süveyş kanalını da kazdırarak Osmanlı donanmasını Kızıl Denize ve Hind Denizine sevk etmek tedbirlerini almıştı. Fakat halefi olan diğer vezirler bu işi devam ettirmediler. Bunlarda, bilâkis, Türklerin kazacağı Süveyş kanalından Avrupalıların ve «Don» kanalından da Rusların daha önce istifade edecekleri kuruntusu hâkim oldu. Yani Sokulluya halef olan kimseler, bu gibi işlerde teşebbüs artık Avrupalıların eline geçmiş olduğu fikrinde idiler ve yahut umumiyetle bu gibi şeyleri düşünememişlerdir. Ordu ve Yeniçeri mensupları uzağı düşünmek istidadından mahrum olduklarından, hükümetin geniş teşebbüslerini akim bırakmışlardı⁷¹⁾. Türkiyede Fatih zamanında olduğu gibi, Yavuz Suî-^{117 118}

---

meselenin önüne geçilemeyeceğini gördü (s. 306: *

Cr.

ifi*). Diğer taraftan Safevî'lerle Portekizliler, Osmanlılara tâbi ülkelerin Hindistan ile ticarî münasebetlerin yaşatacak en kısa yol olan Basra Körfezi'ni de kapatmış olduklarından, bu yolun müdafaası meselesini, Şap Denizi meselesinden ayırmak kabil değildi. Yavuz Sultan Selim, Süveyşte donanma yapmak işinde Kölemenlere yardım etti. Ve denizcilerinden Selman Reisi onların hizmetine verdi.

118 te Süveyştan Hind seferine çıkan ve tayfası Türklerden ibaret olan Kölemen donanmasının kumandanı bu Selmandı. Selman Reis Portekizlileri Şap Denizinden attı ve Kemeranda istihkâmlar yaptı. 1517 de Yavuz Sultan Selim, Mısırı işgal ettiğinde, Selman da sultanın yanına geldi! Selim, Mısırın işgalinden sonra Hind Denizi ve Portekizliler meseleleriyle daha yakından meşgul oldu. Hind Denizinde Türk-Portekiz savaşları hakkında Portekiz kaynaklarının haberleri M. L a n g w o r t h D a m e s ve E. D e n i s o n R o s s tarafından *the Journal of the Royal Asiatic So- ciety*, 1921, s. 1-28, 545-562 ve yıl: 1922, s. 1-18 de hülâsa edilmiştir.

⁷¹⁾ Edil - Don kanalı inşası hususu, bir rivayete göre Astarkhan hanı jrL (galib» jU. yani «Hacitarkhan khanı») mn Kanunî Sultan Süley-

mana yazdığı bir mektup (Peçevî, I, 270) ile Kefe beği mühendis Kasım Beğın Don-Etil kanalı inşasıyle Hazar Denizine girerek Türkistanı ilhak eylemek hak- kmdaki raporları (Seyyid Mustafa, *Netâic il-Vuqu'ât*, yeni tabı, I, 99) üzerine düşünülmüş; diğer bir rivayete göre de, bu işistanbulda bulunan Litvanya elçileriyle Astarkhan beği Yalığaş'm teklifi üzerine düşünülmüştü (K a r a m z i n , *İstor. Ross. Gosudarstva*, 1843, tabı, IX, 24, 74-77, primiç. 76, 245-250). Kanunî 1563 te bir Astarkhan seferi yapacak olmuştı; Malta seferi meselesi çıkıp bu işten vazgeçti. Oğlu ikinci Selim 1567 de böyle bir seferi kararlaştırmıştı; sonra bu işi ve kaınalm inşasını 1569 da Kefe beği Kasım Beğe **ve** Kırım hanı Devlet Gireye bıraktı. O yılın 31 mayısında kanalın inşasına başlandı ve ordu sonbaharda Astarkhan kuşatmasına yürüdü

tan Selimden sonra Türkiyenin Kızıl Deniz ve Umman Denizindeki siyaseti çoşan bir milletin müstakil, millî teşebbüsü şeklini alamamış; Hindistandan ve Sumatrada Aça. Sultanlığımdan gelen şikâyetlere bir nevi cevap mahiyetinden ileri gidememiştir. Abbâsî halifesi Harun Re-şid zamanında da Süveyş kanalı meselesi ortaya atıldıysa da, Yahya ibn Khâlid, bu kanaldan Küffâr istifade edip Haremeyni rahatsız ederler diye halifeyi korkutup, bu plâni tatbik mevkiine koydurmamıştı¹¹⁹). Osmanlı Türkleri deniz üzerinde payitahta; Karadeniz, Akdeniz ve Kızıl Denizde kuvvetli savaş filosuna malik oldukları halde, Süveyş meselesinde Araplardan ileri gidemediler.

(bk. A h m e d R e f i k , *Bahr-i Hazar, Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi*, «Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuası», VIII, 1-14). Rûslar bir taraftan prens Sereb-yanoy kumandasında 15.000 kişilik bir ordu göndererek kanal , üzerinde çalışan işçileri dağıtmağa çalıştılar, diğer taraftan Astartkhanın kuşatılmasına karşı tedbirler aldılar (bk. H a m m e r , *Geschichte des Osmahischen Reiches*, III, 531). Sâfevî Şah Tahmasp da feryat ederek işe karıştı (K a r a m z i n , IX, primîç. 249).. Osmanlı ve Kırım orduları Ruslara aldırmazdı. Yalnız Yeniçeriler, bu uZak" diyarda kendileri için kârsız görülen bu teşebbüse karşı ters durum alıp Kasım Beğ de kendilerini kandıramadığmdan sefer bırakıldı (bk. Evliya Çelebi, VII, 841-843; VIII, 30-31). Kırım hanı da, bu kanaldan, Türkiyeden çok Rusların^ istifade edeceğini İstanbula yazdı ve kendisinin Osmanlı nüfuz ve genişlemesine • karşı kıskançlığını hissettirdi (Peçevî, I, 468-470; Müneccimbaşî. *Sahâyif*. III., 522). Seyyid Mehmet Rıza, *Esseb' us-Seyyâr*, s. 100-101, diyor, ki «Kanal inşasının terkinin Kırım hanının tezviratma hamlelerler; halbuki sebebi başkadır: Ber- den Bahri Siyahın büyük gemilerini Tenden geçirmek mümkün olmayacağıını. bu kanaldan Ruslar istifade edip Karadenize kayıklar çıkarıp Karadeniz sahillerini istilâ edecekleri düşünülüp terkedildi». Üçüncü Murad, Bukhara Özbek hükümdarı Abdullah Hanın ve Küçük Nogayların İstanbula elçiler göndererek. Rusları Astartkhandan çıkarmak, gerek Türkiyenin ve gerek Hazar doğusundaki ülkelerin istikbali için zarurî olduğu hakkında ikna teşebbüsleri sayesinde, 1585 sonbaharında bir daha Astartkhan seferine hazırlandı. Bu iş için Kırım hanı İslâm: Gireye. ve Şirin kabilesi başî Ali Beğ'e fermanlar gönderildi (Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuası, VIII, 1213), fakat bu teşebbüs de «ferman» safhasından ileri gidemedi.

7-) Nili Şap Denizi ile birleştirmek plânları; daha Hşutreti Ömer zamanında bile düşünülmüştü, bk. [M u h a m m e d H a m i d u 11 a h , *Documents svor la Doplomatie Musulmane â Vepoque du Prophetç et des Kalifes Ortodoxes*, Paris, 1935, s. 68]; bk. yine Abulfeda, *Taqvîm*, ed. S c h i e r , s. 85 («Faramâ» maddesi). İslamların bu yoldaki bütün tedbirleri fiiliyata" çıkarılmadan bırakılmıştır. :

Sünnî Mâverânehirle Osmanlı devleti arasında Şii İrân devletinin muhalif, ters siyaseti tehlikeli görünüyordu. Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanunî Sultan Süleyman Osmanlı ülkesini Hazar kıyılarına kadar genişletmek için bazı teşebbüslerde bulundular. Fakat Yavuz Sultan Selimden sonra Osmanlı sultanları- o arada Kanunî Sultan Süleyman da- doğuda hedefi belli, devamlı, uzağı gören bir siyaset takip etmemişlerdir ⁷³). Bununla beraber Kanuniden sonra doğuya karşı ilgilerin ^{120 121}

---

73) Babur Mirza Hindistanda Banipat ve Kanunî Sultan Süleyman Maca- ristanda Mohaç zaferlerini, aynı 1526 yılında kazandılar. Bu çok büyük bir işti. 1538 de Hadım Süleyman Paşanın kumandasında Hind kıyılarına donanma gönderirken Kanunî, Osmanlı ordusunun oralarda yerleşeceğini göz önünde tutmuştur. Bunu Kâtib Çelebi ve Sikender* ibn Mehmed (*Târih-i Ferište*, Bombay ba- İsimi, II, 372) müttefikan söylerler. Kanunî 1535 te Bağdadı aldıktan sonra Hind Denizine Murad Reis (1550) ve Şeydi Ali Reis (1554) idarelerinde donanmalar göndermişti. Bütün bunlar muvaffakiyetsiz kalmalarına rağmen büyük işlerdi. Kanunî Sultan Süleyman ululuğu ve kuvveti bakımından, ozamanın büyük hükümdarlarından muhalifi Şariken ile müttefiki Birinci Fransuvaya göre cidden yüksek bir -simadır. Büyük keşifler ve Avrupanın uyanması devrinde yaşayan Kanunî, bir devlet adamı sıfatıyla Türk milletini şanla temsil etmiştir. Çağdaşı olan Luter gibi, zamanımızdaki tarihçiler dahi kendisinden sena ile bahsederler. Fakat' daha yalcından öğrenilirse, Kanunî, bütün azamet ve ihtişamı ile beraber, ancak büyük Fatih ile Yavuzun muazzam gölgelerinden ibaret olduğu görülür. Uzakları görererek gelecek nesillerin işine yarıyacak bir siyaset takip etmemiş ve görünüşte çok muazzam olan yaptığı işler, daha kendi zamanında bozulmuştur. Bü- yük^Bünd seferini, yerinden ancak dört kişinin yardımıyla kalkabilen şişman ve 121 yaşında bir hadıma (yani Süleyman Paşaya) havale etmiş olmasını, Osmanlı Hind seferlerini inceliyen L o n g w o r t h D a m e s (the *Journal of the poyal Asiatic Society*, 1920, s. 16-20) Osmanlı devlet idaresinin Kanunî zamanında sakatlığa yol tutmasının alâmetlerinden biri saymaktadır. Karada Mohaç ve denizde Preveze zaferlerinin tesirine kapılarak Avrupa, işlerine karışmış ve Fransa-- nın yükselmesine, Osmanlı kuvvetinin batıda dağılmasına 've doğuda kendi sat- vetinin düşmesine sebep olmuştur. Gerçi İslâm Âlemi ortasında bir «Râfızî» İrân devletinin kurulmasına karşı Kanunî de hassasiyet göstermiş ve memleketin sı- mSırını 'doğuya doğru genişletmek yolunda bazı teşebbüslerde bulunmuştur; fakat Rados şövalyelerini Şimali Afrikada ye Maltada takip eylemeyi, doğu işlerine tercih etmiştir. İngiliz müsteşriki E. Gibb'in dediği gibi, Kanunî Rusyaya karşı ciddi, millî türk, siyaseti takip edeceği yerde, rus millî entrikacılığını Osmanlı sarayında yaşatan, kadını Roksolan'm tesirinde kalmış (*A History of Ottoman Poetry*, London, 1904, III, 5, 6, 75), Rusya ile siyasi ve ticarî münasebetlerini ne-

canlandığı çağlar da olmuştur. Azerbaycan 1314-1533 yılları arasında

dt-nsc Rum ve Ruslardan seçtiği elçileri vasıtasıyla idare etmiştir. 20.000 Türkün ölümüyle biten ve La Valetta'yı umum Avrupa kahramanı yapan uğursuz Malta seferine hazırlanırken 27 Mart 1565 (23 şaban 972) tarihinde Tatar hanlarına onların meselelerinin kendisini ancak pek az ilgilendirdiğini bildiren mektup göndermiş; ve Türk milletinin asırlarca çektiği kapitülasyonu da ilk önce o vermiştir. Kanuni tarafından güdülen siyasetin uzağı görmeyip pek fazla «realist» ve «gündelik» olduğunu kendisine tâbi olan Sâhib Girey Han görmüş ve Rusyaya karşı en muktedir şahsiyetlerin idaresinde en ciddi askerî tedbirler alınması icap ettiğinin, hiç de takdir edilmediğini candan acınarak, kaydetmiş ve bunun ilerideki teshinin vahim olacağını anlamıştı (Remnuâl *Khoca Tarihi*, Paris nüshası, supnl. JTirc, N. 164, vr. 62b, 75b: «Memleket tedbiri eden kimse yoqtur. Cem'-i dünya cftib Qârân gibi mal vıgmaqtan gayrı hünerleri yoqdur... 'Âqibet bu El (=Kırım) düşmana zebûn olub mülk elden çıkar;»).

Zamanımızda rus müsteşriklerinden K ı r ı m s k y . eğer lö.ncı asırda Kanunî Süleyman gibi muktedir bir şahsiyet, yr.nm asır süren hükümeti devresinde Akdeniz ve Avrupa işleriyle meşgul olacak yerde. Hazar Denizine donanma çıkararak Kafkasyada kat'i surette yerleşmek riyasetini yürütmüş olaydı, ne Ruslar, ne de İranlılar önasya ve Ortaasya Türklerine rakip çıkabilirlerdi demiştir. Zaten osmanlı müellifleri arasında dahi buna benzer fikirler söylenmiştir: *Netâic ül-Vuqu'ât'a* göre (I, 112) Süleyman Kanunî iYlaccaristanla uğraşacağı yerde şark meselelerine ehemmiyet vermiş olsaydı, Türkistanla birle.şerek İslâm Âleminin en mühim kısımları bir devlet idaresinde birleşmiş olurdu fikri İstanbulda «elsine-i enamad deveren etmiş» imiş; fakat bu eserin müellifi Kanunî zamanında Şarkî Avrupa seferlerine, bol ganimet ve kül- dvesth esir getirebilmek noktasından bakılmış olduğunu ilâve etmektedir. Kanunî zamanında «günün kazançları» na hakikaten fazla ehemmiyet verilmiş, ve znen hop mal toplamışlardır. Gerçi Hadım Süleyman Paşanın 1538 yılında Hind ^efe- terindeki muvaffakiyetsizliğinin başlıca sebebi Şehir bayinin raporunda *ıBclcten*. IT, N. 13, levha, IX] Hind müstüman hükümdarlarının ihaneti ile izah edilmiş ve hakikaten yeniçeriler zengin Hind hükümdarları hizmetine intisap ederek fazla para kazanmak için donanmayı terketmişlerdir; fakat bunda da «hikmeti hükümeti idrâk istidadından mahrum, üstelik zalim ve haris» bir kimse olan Süleyman Paşanın her gittiği yerde yağma ile meşgul olması, Aden'e girer girmez buasmin meliki İbn Âmiri, malına tama' edip öldürerek mülkünü yağma etmiş olması, Gücerat hükümdarı Mahmudu Portekizlilerle anlaşmaya şevkettiği, yine kendi kaynaklarımızda anlatılmıştır (*Netâic ül-VuqiTât*, I, 90). Kanununin / .L.manı. istikbali değil, günün debdebe ve ihtişamını düşünenlerin zamanı olmuş- tu, zaten babası Yavuz Selim bile oğluna, Mısırdaki iken gösterdiği lüküs düşkünlüğünü beğenmiyerek, üzerindeki elbiseye işaretle «Süle' man, annen ne giysin» demişti. ~

Osmanlılarla Safeviler arasında elden ele geçip durmuştur. Üçüncü Murad ve halefi zamanında 1378-1611 yılları arasında 34 yıl Osmanlı devleti bütün Kafkasya ve Azerbaycana malik olmuş, yani bu kadar vakit Hazar Denizinde Osmanlı bayrağı dalgalanmıştır. Bu müddet İçinde Türkiye ile Türkistan arasında siyasi, münasebet epeyce sıkı olmuştur.

Türkistanda ise iktisadı ve dolayısıyla siyasi tehlikenin bu kadajr uzaklardan ve Hind Denizinden geldiğini anlıyan kimse olup olmadığına ait bir kayda bile tesadüf edilmedi. Bununla beraber rus «kinaz» larının kuvvetlenmesi, daha 16.ncı asır başında Kırım da olduğu gibi, Mâverâunnehirde de hanların

dikkatini çekmişti. Mâ,verâünndhir Şı- banlılarınm büyük kahramanı Şaybak Han, Kazan hanı Mehmed Emin Hanın 1505 yılında Moskova «kniaz» ı ile olan savaşta üstün geldiğini öğrenince, gayet memnun olup onu gazilikle tebrik etmiştir. Bu münasebetle yazdığı bir kıt'a Şaybak Hanın divanında bulunuyor:

İslâm başına tâc-i târik bolsun •■»)
Urus kâfirini qırılmışm oğlum

Yarın kün tün Tenri tebârek bolsun
Sana gazılıq mübarek bolsun⁷⁵⁾.

Şaybak Hanın biraderzadesi ve halefi Übeydullah Han, Hindistan hükümdarı Babur Mirza ile Rûslar arasında ve keza Ruslarla Safevîler arasında siyasi münasebetler tesisi teşebbüslerinin mevcut olduğunu elbette öğrenmiştir; fakat buna karşı tedbir alıp almadığı malûm değildir. Şıban Oğulları Safevîlerin Doğu Türkistan ile münasebet kurmasına da engel oluyorlardı* Şah Abbasm Kaşgara giden elçisi ancak Afganistan ve Pamir yoluyla gidebilmişti. Khorezm hanı Hacı Mehmed Hah (1560-1603) Rusların Astarkhan ve Hazar Denizindeki faaliyetinden, Barak – Nevruz Ahmed ve Abdullah Hanlar ise, Rusların Batı Sibiryâ- daki Özbek sultanlarına ait memleketin istilâsından ciddi den kuşkulunlardı. Abdullah Han Tobıldaki Küçüm Hana maddî ve mânevi müzaheretle bulundu. 1579 yılında Başkurdistanda yaşayan Mangıt- Nogay mirzası «Urus Mirfa» ya 100,000“ «tenke» kadar para yardımında bulundu⁷⁰⁾. On altıncı asır sonunda oralarda Khorezm ve Mâ-

T4) «Tâc-i târik» yani dünyayı terkeden dervişin tacı.

75) Şaybaq Hanın yegâne nüshası Topkapı Sarayında, Üçüncü Ahmed kitapları 3436 numarada bulunan divanından, vr. 211a. Bu parça Mehmet Emin Hanın 1505 te Moskof «kniaz» mı Nijni Novgorod yanında fahiş surette mağlûp etmiş olması dolayısıyla yazılmıştır, bk. Yeui *Türkistan*, 1927, N. 2-3, s. 27; bu muharebeler için de bk. H â d i A t l a s ı 1. *Kazan. Khanlığı*, Kazan, 1920, s. 104-110.

⁷⁰⁾n Peretiatkovic. *Povol'ye*, I, 307.

verâünnehir hükümdarları tarafından şiddetli rus aleyhtarı teşvikat yapıldı. «Ulug Nogay» mirzalarından İsmail Mirza gibi, -Rus taraftarları eliyle yerleşen rus nüfuzu, bu asrın sonunda gevşedi, İsmailin halefi ve oğlu Urus Mirza da evvelce rus taraftarı idiye de» sonra değişti. «Urus Mirza» ve «Bek Mirza» 1ar filhakika Tus muhalifi kesilmişlerdi. Gelen rus elçilerini hapis ve yağma ediyorlar, dövüp tahkir ediyorlar, «Rus kinazı Moskovasım bilsin, Mangıt-Nogaym padişahu biziz, buraya ilişmesin» diye geri gönderiyorlardı. Barak, Hacı Mehmed ve Abdullah, Hanlar, Nogay mirzalarının rus muhalifi olanlarıyla ittifak edip, Kırım ve Jstanbulla muhaberede bulundular. / Hacı Mehmed (Hacim, Acım) Han, Hazar Denizini nasıl olursa olsun Osmanlı eline geçirmeyi teklif etti^{122 123 124}). Abdullah Han ise, müteaddid defalar cenupta Safevîlere, şimalde Ruslara karşı müttefikan hareket için tekliflerde bulundu. Bir defa kendisi, Kiçi Nogaylarla birlikte gönderdiği elçi heyetiyle Kırım hanı İslâm Girey in Astarkhan üzerine gönderilmesini Tıca etti ve .Öçünr cü Murada yazdığı mektupta «ve illâ el-^{*}iyâzü; billâh düşman fırsat ile yol bulursa intiqama ittifaqları emr-i muqarrerdür» demişti⁷⁵). Burada Rusların Safevîlerle olan ittifaqları kasdolunmuştur. 1587 yılı Osmanlı- Safevî muharebesinde Abdullah Han, kendi dediklerini yapmağa muktedir olduğunu göstermişti. Ruslara karşı harekette de Abdullah Hanın Osmanlı ordusu batıdan yürürken kendisinin de bizzat «Kiçi»-ve «Ulu» Mangıt-Nogay mirzalarıyla doğudan Astarkhan üzerine yürüyeceğini '• ,söylüyordu. Ruslara tâbi olan yerlerde isyanlar baş. göstermişti. Üçüncü Murad, Kırım'da Sırın Ali Beğe ve İslâm Girey Hana, Astarkhan a hareket etmek emrini de vermişti⁷⁰). Abdullah Han, Edilin doğusundaki bütün ülkeleri, bütün Türkistanı kendi nüfuzuna almıştı. Bundan dolayı Edilin doğu tarafı rus kaynaklarında, Kırım ve Türkiyeye' mukabil' «Edilin Bukhara tarafı» diye adlanır oldu.

Osmanlı sultanlarının hedefi ise, Ruslardan çok Safevîlerdi. Kanunî Sultan Süleyman, Şiban Özbek hanına 300 kadar Yeniçeri ve toplar göndermişti. Maksadı Özbekleri Safevîlere karşı kullanmaktı. Barak=Nevruz Ahmed Han ve Bukhara hanı «Seyid Burhan» ve diğerleri^bu askerleri ve silâhlân bölüşüp aldılar ve birbirleriyle olan niü- cadelede kullandılar¹²⁵). Abdullah Han, hükümeti ele geçirmek için diğer sultanlarla yaptığı mücadelede. Barak Sultanın oğlu Taşkent Ha-

122) *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, c. VIII. sayı 43, s. 2.

123) *Târikh-i Selânikî*, 230.

70) *Tarih Encümeni Mecmuası*, VIII. 12.

84) Şeydi Reis, *Mir'ât-ı Memâlik*, 68.

an «Baba Sultan» m. hizmetinde, bu «Rûmî» 1er en ciddi kuvvet sıfatıyla ordunun «ön qol» unu yani sağ cenahını teşkil ediyorlardı; Abdullah Hanı-yendiler⁸¹⁾. 1557 de Bukharaya karşı olan seferde Bukhara hanı «Burhan Sultan» m yanında «leşker-i Rûm», hattâ «Rûm leşkerinin merkez kolu» (qalb) zikrediliyor⁸¹⁾- Gûya Rûmî tüfekçiler iki bine varmakta imiş. Türkistana bu kadar Yeniçeri geldiğini sanmak güçtür. Bunlar, Kanunî Sultan Süleymanın gönderdiği Yeniçerilerin idaresi altında, oldukça, bir nizam altına alınmış ayrı askeri kısımlardan ibaret • olsa gerektir. Bütün bu «tüfekçi Rûmî» 1er sonra Abdullah Hanın eline geçti. Abdullah Han memleket içinde asayiş temini hususunda bunlardan gereğince istifade etti. Safevîlerle de müteaddid harplerde bulundu. Horasan şehirlerini birkaç defa fethetti. Bu seferlerde yardım için Abdullah Hana tekrar Yeniçeriler gönderildi. de özdemiroğlu Osman. Paşa, Üçüncü Muradın emri gereğince Baku'dan deniz yoluyla Türkmenistana Türkiyenin .meşhur/Riyale Paşa ailesinden birinin idaresinde içi 'toplar ve başka harb âletleriyle yüklü kayıkları Yeniçeri kıt'a- far* ile gönderdi. Abdullah Han bunlara parlak bir karşılama yaptı⁸³⁾. Piyale Paşadan «Ebûlgazi Han» da bahseder. Bu harplerde Abdullah Hanın ordusundaki «Rûmî» 1er topçu, tüfekçi gibi ozaman için asrî olan teknik bölümleri idare ediyorlardı.

Sb II Türkistanın, şimdiki Kazakistan bölümünün orta-
** ■ sında ve şimalbatısında hâkim olan «Tura "Şıbanlıları (Bek-Konç oğulları) ndan «İbak Han», mangıt mirzalarından Musa Beğle birleşerek (1480 de) Edil kıyılarındaki son Altın Orda banlarını ezmüş ve bu yüzden ün almıştır.

Bu zat, Rus «kniaz» ma yazdığı mektubundan .anlaşıldığı üzere, Altın Ordadaki yüksek hâkimiyetin, Coçi Han neslinden «Tokay Te-

81) Hafız Tanış, *Abdullahnavie*: a.'iIT y vr.- 71 a*

82) Yine orada vr. 79a.

83) Piyale Paşanın Türkistana seferi hakkında bk. İbn Yûsuf el-Va'iz, -*El-Fütühât el-Murâdiyye*, Atıf Efendi Kütüphanesinde bulunan 1912 numaralı yegâne nüshası, vr. 229b: <âuu* jı / U i y 4-? ^ / ui 4U Ut b&

dV 126ıvıj*1 ö*; diIU* JI y/j »Uy,-! o-* d' o^

Jı /-» .ö f j \ıf*

Piyale Paşa Bakı

limanından kayıklara yüklediği askerle gidip bu Blngır Knar kalesini almış ve denizin şark sahiline geçmiştir. 231a da bu Osmanlı müellifi memleketi adına •övünerek şöyle diyor:

126 *cpiaanye narodov Rossiyi*, c. II, 1776, s. 62.

83) Ötemiş- Hacı *Târikh-i Dost Sultan*, vr. 73a: •YjijyykKih l-U-U H. H o w o r* t h , *History of the Mongols*, II, 1005: Alibaieva yurtâ.

mür» oğullarının değil, «Şıban» oğulları kolunun hakkı olduğunu iddia ediyor. Umumiyetle Batı Sibiryâ ve Başkurdistanda kalan Özbek hanları pek an'aneci idiler. «İbak» ın kardeşi «Mamık» ise o vakit, Kırım hanları nüfuzunda olan Kazan'ın işlerine de karışmıştı. Bunlardan Murtaza Han ve oğlu «Küçüm», Tura ülkesinin imar ve iskânı yolunda çalıştılar⁸⁴⁾, Tobıl ve İrtiş havzalarında birçok yeni kaleler yapıldı. Bukhara ve Khıyva hanlarının ve bilhassa Abdullah Hanın bunlarla sıkı bağları vardı. Abdullah Han zamanında ticaret merkezleri ve ziraat müstamereleri yolunda çalışmak için Mâverâünnehrin medenî Türk ahalisinden birkaç yüz aile gönderildi; Khıyvadan «seyid» ve «hoca» 1ar getirildi. Bunlardan bilhassa «Şeyh Şerefeddin» (ki bu ad Turalılar lehçesinde «Şerebtin» diye söylenmiştir) pek tanınmıştır. Bugün yine Tobıl civarında yaşayan bu Mâverâünnehr kolonistleri, oza- man Mâverâünnehrin payitahtı ekseriya «Bukhara» şehri olması dolayısıyla «Bukharalı» (Bukhârî) tesmiye edilmişlerdir⁸⁷⁾. «Bek Kundu» oğulları dediğimiz bu Özbek sultanları, kendilerine tâbi ülkelerde mühim medenî faaliyette bulunmuşlardır. Tâbileri olan beğlerden «Tây- buğa» oğulları İşim ve Tobıl havzalarında ve daha şimalde «Elif» (ya- yut «Ali Bey») Yurdunda⁸⁶⁾ kale ve kasabalara malik bulunuyorlardı. Altın Orda bozulup Şıban Oğulları buraya toplandıktan sonra, Özbek- Mangıt urukları şehir, kale ve köyler yaparak yerleştiler. Bu cihetten bu ülke de kale ve siper mânasına «Tura» adını almıştır. Şehirlerinden payitaht olan «Esker», «Tümen», «İnrek», (yahut Igrek), «Sunak», «Çigi-Tura», (galiba Çigil-Tura), «Biçik-Tura», «Yavlı-Tura», «Sözge- Tura» «Kızıl-Tura», «Çubar-Tura», «Kızım-Tura», «Tarkhan-K^la»; Ak-Edil havzasında «Uba» (şimdi «Ufa»), ve şimdiki «İsterli-Tamak» yanındaki «Tura», kaleleri ve müteaddid «Şart» köyleri, ve ozaman bozkı darda İslâm manastırları işini gören «mesit» (mescit) 1er malûmdur. Başkurdüstanda çok eskiden görülen «Şart» köyleri, aslında Mâverâünnehr taraflarından gelen türk, tacik ve Khorezmli tüccarların^{127 i}

81) Yukarıda s. 35-36 da da zikri geçen «Tura Şıbanlıları» nda.n bu Küçüm Hanın nesebi budur: Küçüm, babası Murtaza Han, b. İbrahim (İbaq) Han, b. Mahınudek Han, b. Hacı Mehmet Han, b. Ali Han, b. Bek ;Qondi, b. Melik Temür, b. Baba Qul, b. Coçı Buqa, b. Şıban, b. Coçı Han, b. Çingiz Han, Kiiçüm'ün ahfadı zamanımıza kadar kendi şecerelerini iyi bilirler.

87) Rızâaddîn ibn Fakhreddîn, *Âthâr*, II, 169; K a p . M i l l e r , *İzobrajenye-*

kolonileri olsa gere'ktir.

Şehir hayatı bu Tura, taraflarında daha Moğollardan önce başlamıştı. Bazı kalelerin yapılışını yerli ahali «Katay» (yani «Karahıtay») tara nisbet ediyorlar. Fakat Özbek hanları zamanında buralara Özbek- IVlangıt urukları yerleşmiştir. O yüzden yerli tarihlerde memleket tarif edilirken «Başkurt tarafında Tura demekle meşhur Mangıt kariyeleri» denilmiştir¹²⁸). Memleketin şimal ve şimaldoğu bölümlerindeki kasabalar, Finler (Ostiyaklar) ile karışık gayrimuharip Türklerle meskûndü.

1581 yılında, rus tüccarlarına tâbi Rus-Kozakları şimalden gelerek, hanların şimdiki Kazakistan bozkırlarında buldukları bir zamandan istifade ederek, «Esker» şehrini ve civarını işgal ettiler. Küçüm Han, ülkesini geri almak için Ruslarla durmadan çarpıştı. Bir zamanlar muvaffak da olabildi. Fakat işleri tekrar bozuldu. Nihayet ailesini Bu- kharaya göndererek, kendisi 1600 yılındaki ölümüne (yahut şehit olmasına) kadar Zaysan Gölü civarında Kalmuklar ve İşim ırmağı havzasında Mangıt-Nogaylar arasında bulunarak, yine Ruslarla mücadelesine devam etti. Oğulları ise, şihıdiki Kazakistanın şimalbatı bölümlerinde ve Başkurdüstanda (İrtiş, İşim, Tobıl, Uy ve Yayık ırmakları arasında) pek güç bir durumda yine haklarını müdafaaya devam ettiler.

Mangıt-Nogayların
Hayatı

Sır Derya kıyılarından başlayıp Aral Gölünün her tarafına, batıdan Edil ırmağına kadarki yerlere hâkim olan Mangıt-Nogaylar için 16. ncı asır tam mânası ile bir

dağılma çağı olmuştur.

Khıyva, Bukhara ve Taşkent Özbek han ve sultanlarıyla nogay mirzaları ve âyanı, aynı türk şeyhlerine («Seyid Ata» ve «Burhaneddin Kılıç» oğullarına) mensup idiler. Şeyhler, Mangıt-Nogaylar ve Kazaklar arasında daha itibarlı ve nüfuzlu idiler. Fakat Mangıt mirzaları arasında medenî temayüller, şiban-özbek hanlarına göre pek zayıftı. Pek koyu göçebe idiler. «Derme ev» leri de, daimi göçerli ellerin kullandığı, tekerlekli evlerdi. Bu gibi evlerle göçenler ekincilikle kat'ıyyen uğraşmıyorlardı. Astartkhan, Sarçycık civarında az çok ekincilikle meşgul olup, muayyen bir yerde yerleşenleri tekerleksiz yani Kazak, Başkurt ve Özbeklerde bugün gördüğümüz «derme ev» lerde otururlar ve «Kara Oylü» (kısaca «Karöylü»). diye adlanırlardı. Uruklar tam mânasıyla askeri teşkilâta maliktiler. Göçtükleri yerlerde, yalnız «otlak» değil, «tâbiye» cihetlerine .de dikkat ederlerdi. Bunun için Mangıt mirzaları, uruklar üzerinde olan nüfuzları bakımından, kazak hanlarından

---

¹²⁸) *Târîkh-i Dost Sultan*, vr. 72b.

daha kuvvetli idiler. «Bek»' (beğ) denilen büyük beğleri Yayık havzasında, «Nuradm» dedikleri veliahd Edil ayaklarında konup göçüyorlardı. Kus düşmanlığı ile tanınmış olan Yusuf Beğ «Yayık»- ve I «Cim» (Em- ba) boyunda göçer, hükümet divanı da «Saraycık» şehri ve «Kara- Duvan» kasabası⁸⁸⁾ civarında bulunuyordu* Kardeşi İsmailin rus «<kniaz»ına yazdıklarına göre, Yusuf Beğin siyasi ve iktisadi münasebetleri Bukhara Şibanlıları ile, olurdu. Türkiye sultanı «Kanunî Süleyman»- ile de münasebeti vardı. Hattâ kendisine oradan «emîr ül-ümerâ» lık lâkabı gönderilmişti^{W3)}). Her tarafındaki hanlar ve sultanlar bunun ve biraderlerinin damadları idiler. Diğer bir kardeşi Şagım (=Şah Meh- med) Mirza, Bukhara işlerine bizzat karışıyordu, Abdullah Hanın Mâve- râünnehir ve Horasan seferlerine iştirak etti. Musa Mirza ve oğulları ve biraderlerinden Şıqmanay (Şeykh Mamay) Mirzanın oğulları (Ka- say ve başkaları) Cenubî Başkurdüstanda «Yayık» m yukarısında ve Turgayda, Şagım ve Abdullah Mirzalar Sır Derya havzasında göçüyorlardı. Bunlara ve oğullarına «Taşkent mirzaları» deniliyordu. Abdullah Mirza, Abdullah Hanın, muhalifi olan Taşkent hanları Barak oğlu Baba Sultanla müttefikti. Ona hizmet veya onu himaye ederdi. Muşa ve Yusuf Beğler zamanında Edil ırmağının yalnız doğu tarafı, şimdiki Batı Kazakistan «Nogay Sahrası» yahut «Mangıt Eli» adını taşıyordu. Edilin doğusu «Nogay tarafı», batısı ise «Kırım tarafı» adlanıyordu. 1549 yılma ait kayda göre ozaman Edilin Kırım tarafında, Nogay mirzalarına tâbi hiçbir uruk -bulunmuyordu. Fakat 17. nci asrın başında Mangıt-Nogayların yarısından fazlası Edilin Kırım tarafına geçmiş bulunuyordu. Böyle bir göçün Kırım Hanlığını ye Türkiyeyi kuvvetlendireceğini düşünen Rusya hükümeti, Nogayların Edilin batısına -geçmesini, h'fer. türlü çarelerle menetmeğe çalışıyor, fakat muvaffak olamıyordu.

Bu hareket 16. ncı asrın bütün son yarısında devam etmiştir. Eski «Altın Orda» sahasının gittikçe kuruyup servetinin Rüs eline geçtiği bir sırada, Türkiyenin zengin memleketlerde yaptığı fütuhât işlerine iştirak etmek ve hiç olmazsa Kırım Rus tesirinden emin yaşamak

⁸⁸⁾ «Qara-Duvan» 1549 yılına ait kayıtlarda (*Prodljenye Drevnerossiyskoy Biblioteki*, VIII, 193) zikrediliyor. «Duvan», «divan» demekffir. Hanlar zamanında Başkurdüstanda bulunan «Duvan» mevkii, şimdiki Zalataost'un şimalinde bir yerdir. Altın Orda hanları zamanında ülkenin muhtelif taraflarında böyle .Divân yani hükümet merkezleri olmuştur. Sonradan Kuşlar bunlara «Prikaz» demişlerdir.

⁸⁹⁾ Aynı eser, VIII, 175.

fikirleriyle alâkadar olan bu hareket, 1557 - 1558 yıllarında Batı Kazakistan'da, Edil-Yayık havzasında o güne kadar misli hatırlanmayan bir kıtlık yüzünden umumî bir şekil aldı. İngiliz Jankenson bu açlık yılında Nogayların memleketinden geçmiş ve faciaları bizzat görmüştü. Bozkırın birçok yerlerinde hiç kullanılmayan «ekmek», Mangıt-Nogaylar için yegâne azık olmuş, o da ancak Rusyadan gelebilmiştir. Hayvanların kışın kırılmasından (Orta Türklerin tâbiriyle «cut» tan) ileri gelen bu açlık tarif edilirken, Başkurt > ve Mangıt-Nogay şecerelerinde «965 inci yıl (hicrî hesapla) okadar açlık oldu ki, halk ekmeğe ile geçinmek mecburiyetinde kaldı» deniliyor. Bunların içinde bulunan türk seyyahı Evliya Çelebi de «Nogaylar ekmeğe yerlerse, karınlarına yapışıp ölürler» diye mübalâğalarda bulunuyor. Filhakika Mangıt türkdüğünde Rus eline düşen askerini hapishanede ekmeğe yedirtilerek öldürüldüğü söyleniyor. Fakat Rusya da, o ekmeği pek ucuz vermemiştir. Bunun neticesi olarak Maiğit-Nogayların şimalbatı yaylalarında, Edile yakın yerlerde Rusyaya ve Astarkhana bitişik yerlerde göçmekte olan ve evvelce «nuradm» (veliahd) iken, kendi yaylası plan «Buzan» sahasında Ruslarla pek uzlaşmış olan «Alçı İsmail Mirza» gibilerin nüfuzu arttı. Herkes: ona muhtaç oldu. O da Rus tâbiyetini kabul etti (1558) .

Mangıtların
Dağılması

Mirzaların İsmail Beğ ve Ruslara düşman olan, Rus istilâsına şahit olup oturmak istemiyen ve aynı zamanda buna karşı ciddi mukabele imkânını da

görmeyenleri, kendilerine tâbi Elleri alıp bir tarafa göçmek fikrine düştüler. 1558 yılında Alçı İsmail Beğ «orda» smda bulunan rus elçisi Moskova'ya gönderdiği raporda, «Nogaylar tamamiyle harap oldular, iflâs ettiler. Başlarını nereye sokacaklarını bilmiyorlar. Bukhara ve yahut Kırım'dan hangisine geçeceklerini tayin edemiyorlardı. Fakat son günlerde Kırım tarafını ihtiyar ettiler» diyor⁹⁰). Buna, Rusların Mirzalar arasında yaptığı entrikalar da sebep : olmuştur' İsmail Beğ ve rus düşmanı olan biraderi Mamay Mirza, diğer biraderi Alçağırın oğlu «Urak Mirza» halk tarafından çok seviliyorlardı. İsmail, «Urak Mirza» yı nazam kılarak «Kalyu» ve «Sarı» adlı iki serseri eliyle haince öldürttü. Urak Mirzanın, ozamanın siyasî hayatında pek mühim rol oynayan, anası tarafından bu vak a dolayısıyla söylenen bir ağıtta, Batı Kazakistan'da Nogayların basma gelen felâketler de sayılmaktadır. Bu ağıtta kendisine «malay» yani hademe olarak tanıdığı rus kniazının

i)0) *Prodoljenye DrevneröSsiyskoy Bibliotekki*, XI, 19, 60.

entrikalarına karşı, artık Kırım tarafına göçmekten başka çare kalmadığı söyleniyor: Aydımdım öldi al endi -f- Ural caylap qal endi -f- Musa Beyden tuvğan köp oğul -f barın birdey cıyılıp 4- aydındı Teli Uraq'day bol endi -b aalt qalt basqan qara attı 4- qarangı yerge saqladın qapılıqqa minmege 4- qambalagan avur taga soqtırdıı 4~ qarsılasqan cavga cetmege -b baldağı altın qurç bulat ~b ciltırlı hancar* caqtırdın 4- on kolına almağa -b çağası altı kirevken -b gafıl boldın üstüne kiymege -b evliya aziz sen imes -b ölerinni bilmeğe 4- halıqtan uyat demeğe -b atadan caman tuvğan Qalyu minen Sarı'dan -b castıqsız çatıp ölmeğe *+- arvânanadan tuvğan quba ulan -i- atanlar minen tiz- desip -b artqı azuvda susqan kün b ciledey nardan küç qayıp -b cük taylaqqa avgan kün -b Mangışlaq'tan esken quba cel + baylardın kiregesin tutturmay -b talpıp bavın üzgen kün -b buğday semiz at minip burqangan Qaraçun'dan' yılıqı aydap 4- Turum. Togay iki köl -b yılıqı aydav minen turgan kün -b bitegeli, bozlı Binevtiz -b bekke qonus bolsm dep -b aç tan erten alla'lap -b aydımdımcılın barında -b bizdifi de sizdin de orda qongan kün -b aydındı Uraq ölgen kün -b Onsan Nogay bülgen kün -b qulaga qosnı tartqan kün ~b qumsarıp qumdan asqan kün -j- Musa'dan tuvğan Er Saydaq'tın ~b halqı özine qalğan son + aqlı yoq erlernin -b hayla tapmay sasqan kün -b malayım singan bu gevır + ata atanın oğlına + bir kağıddı çaçqan kün -b han ornına⁹¹⁾ biy bolgan + biy ornına han bolgan -b aydındı erdin aslı azgan 4- son zamanda her tarafqa qaçqan kün 4- men kiregemni kesermin + kesip qulluq etermin -b qarabasamın etin ciyip 4- aqtıgım gevır bolmasqa 4- Edilden buz carıp ötermin⁹²⁾.

Bunun Türkiye türkçesine geçirilmesi şöyledir:

Aydınlı (oğlum) öldü. Artık ne yaparsan yap. (Ey) Ural (dağları)^ Sen de artık (o gürlütlü hayattan kurtularak) dinlenip kal. Musa Beyden doğmuş çok oğul (yani mirzalar), hepimiz toplanıp bir adam gibi olsanız dahi aydınlı Deli Urağa denk olabilecek misiniz? (Ey Urak!) sen kalt kalt basıp yürüyen kara atını ansızın yurda hücum eden düşmana karşı giderken binmek için diye karanlık yer-

⁹¹⁾ Aslında «oğlına» ( ).

J. B e r e z i n , *Turetskaya Khrestomatiya*, II, Kazan 1862, s. 83-84. Marn ay Mirzanın ölümü dolayısıyla anası «Karulen Khatun» un söylediği ağıt da Urag'm ağıtı ruhundadır. Bunları A h m e d B a y t u r s u n v e A l i h a n (Qırbalası) neşretmelerdir («Coqtav», Moskova 1916, s. 10-17).

de (yani kimse görmesin diye) saklıyordun. Karşılaşacağın düşmanın arkasından yetişmek için o atı (üzeri) kamba (yani altın veya gümüş kakma) lı ağır nallarla nallatmıştın. Sağ eline almak için de kabzası altın olan çelikten yapılmış ve cırtlılı (yani oymalı yahut meneviçli) hançer (beline) taktırmıştın. Üstüne giymek için de yakası altından yapılmış kirevke (zırh, dir') yaptırmıştın, onu da giyemedin. Evliya ve aziz değildin ki ne zaman öleceğini önderi bilmiş olasın. Kalyu ve Sarı gibi atasından asılsız ve alçak olarak doğan adamlar tarafından başın yastıkta bulunmadığı halde (yani cesedin meydanda bırakılıp gitmek üzere) öldürülmüş olmanın el-âlem nazarında şerefsiz olduğunu bilerek onu önlemiş olasın. Asil bir. «avrana»⁰³ dan doğmuş olan kuba ulan (devenin)¹³¹ atan (yani idiş) develerle dövüşerek ve ısırışarak dip azı dişlerinin kırılmış olduğu günlerde yaşıyoruz. Cile(?) gibi (sağlam) nar (yani bir hörgüçlü, kuvvetli) devenin kuvvetten kalarak yükün taylak (yani bir yaşındaki tay) a kalmış olduğu gündür bugün. Mangışlaktan esip gelen kuvvetli rüzgârın zengin adamların (kuvvetli, sağlam derme evlerinin) kiregelerini (yani dallardan mamul iskeletini, üzerine keçe konulan dıva- rım) sarsarak mukavemetten âciz bıraktığı ve (derme evi tutan) bağları kopardığı günlerdir bugün. Buğday semiz (yani kırdı değil, evde yemle terbiyelenen) atlara binerek tozu dumana karışan Kara- Çung mevkiinden yılka (yani at sürüleri) sürdüğümüz o iki göl, Turum ve Togay (yani bu iki gölün bölgesi) artık yılka beslemeğe elverişli olmıyan bir hale gelmiştir. Ah aydınlı oğlum! (Sen daha) hayatta iken bütege ve boz (denilen otları) çok olan Binevtiz (otlakları) beğimize konuş olsun diyerek, daha aç karnına şafak söktüğü saatlerde Allah Allah diye koşup gelerek senin de, bizim de ordala- rımız (beğlik derme ev gurupları) konduğu zamanlar (nerede kaldı?). Bugün aydınlı Ürağın öldüğü gündür. On san (yani bir milyon) Nogaym iflâs ettiği gündür. Koşu (göç ağırlığını) kulaya (tekneye, yahut Kula ata?) atafak kum çöllerinde kumlar .üzerinden aştığımız gündür bugün. Akıl ve hünerden mahrum âciz insanlar, Musa Beyden doğmuş olan o erkek Saydak Mirzanın tebaasının idaresi kendi uhdelereine kaldığım görererek buna karşı çare ve hile .brç- 129 130

¹³¹ «Arvana» yahut «argana» iki hörgüçlü ile bir hörgüçlünün tesalübünden doğan ana (maya) deve, ki erkeğine «nar» derler.

¹³⁰ \js \ M. O s m a n e v , *Noyay khrestomatiyası*, Petersburg 1881, s. 61 de: üi-cöji.

lamadan şaşır kaldıkları gündür bugün. Malayım (yani ırgatım) diye sanmağa alıştığım bu gev iv (Rus), baba ve. ecdadı malûm asıl insanlar arasına kâğıt parçaları dağıtarak (entrikalar çevirdiği, birini diğerine tahrir etmeğe muvaffak olduğu), bir zamanda yaşıyoruz. (Bu fesadlar sayesinde) bugün «han» larm yerine «beğ»ler geçmiş, beğ- Jerin işleriyle de hanlar meşgul olmuş, aydınlı erlerin asıl olanları asaletlerini kaybetmiş, nihayet azıp tozup âciz kalıp her tarafa kaçmış, dağılmış oldukları bir zamandayız. (Ben bütün, fedakârlıklara katlanırım). Ben (beğlik-evimin) kir eğelerini (dıvar ağaçlarını) keserek tahrir eder ve hademelik de yaparım. Ben (yağız at derisinden yapılmış kıymetli) kara sabamı (büyük kırmızı kurbasını) parçalar, onun etini yiyerek¹ geçinip açlık ve sefaletlere katlanırım. Son çocuğum gevır olmasın diye, ben buzları yaparak (yani ilkbaharda sular taşır yollar bozulduğu zaman olsa dahi, su üstündeki buzları yaparak) Edil ırmağını (yani bu ırmağın batısına, Kırım tarafına)

1

geçer giderim.
Burada zikredilen isimlerden «Ural» şimdiki Ural .dağları ve - yaylaları; «Qaraçun», «Turum», «Togay» ve . «Binevtiz» şimdiki Ka- zakistanın «Ural» vilâyetinde aynı adlarla mâruf yer isimleri, «Man- gışlaq» yine Mangışlak yarımadasıdır.^ «Malayım sangan bu gevır» mısraı ile rûs kinazmm muhtelif mirzalara aldatma mektupları yazıp yaptığı desiseler anlatılıyor.

Mamaym oğlu «Yakhsı-Saat Mirza» (rus kaynaklarında «Yakşat») ve İrağın oğlu «Kadı Mirza», yine Yusuf Beğın oğulları 1558 - 1559 yılı kışının sonunda kendilerine tâbi Elleri alıp, ağıtta söylendiği gibi, buz üstünden Edil batısına. Şimali Kafkasya ve Kırım tarafına geçtiler ve «Yakhsı-Saat Mirza» yı beğ (yahut «Ulu beğ») seçtiler. Yusuf ve İsmail beğlerin kardeşleri olan Kuşum ve Şağım Mirzaların evvelce Sır Derya ve Turgay taraflarında konup göçen oğullarından bazıları da, kendi Elle- xini alıp Edil batısına göçtüler. Bunlardan Rusların hakiki düşmanı olan Bilek Bulat Mirza, kendi eli ile beraber Kuban ve Çerkeş hududunda dolaştıktan sonra tekrar doğuya, Şimalî Kazakistana ve «Tümen» taraflarına döndü ve orada Ruslarla harbetti. CenubîKazakistandan Kırım ve Kubana, Kubandan Kazakistanın şimaline "bütün el ile beraber göçmek, ozamanın Nogayları için hiç garip görülmemiştir.

Bu mirzalar, Edilin batısına geçtikten-sonra «Kiçi Nogay» adıyla tanındılar. Edilin doğusunda, Kazakistanda kalan mirzalar, İsmail ve oğullarına tâbi eller, «Ulu Nogay» adını aldılar. ^ 1588 yılındaki kayıtlarda Kiçi Nogay (yahut «Kadı Ulusu») reisi'^'^«YâkHşsı-Saat» Bev İdare-

sinde 100,000 asker.Ulu Nogay reisi İsfaiil oğlu Urus Bey ve bıraderza- desi Urmembet Beyler idaresinde yine okadar asker olduğu kaydolun-* muştur. Demek açlık zamanında kırîatodan kajan ahalinin tam yarısı Edilin batısına geçmiş oluyor. Fakatî|jpm 15^* yıllarında galiba büyük göçler dc olmuştur

‘«15 89 yılı kayıtlımda Yayık. Cim ve Şamar ırmaqları havzalarıyla Uru* Bey v^yŞ-kada^iarına tâbi askerlerin ancak 50,000 kadar olduğu *Üylenmiş& Bununla beraber Batı ve Orta Kazakistanda, Batr5 | ıbirya Ve BaşkıMüstanda Khıvva ve Aral Gölü hududunda yine anoak Mangıt-Nogayfer hâkimdi. Küçüm Han hakkında «Nogay mirzası Tin Ahmedin kızıyla evlenmekle mağrur oldu» deniliyor. Demek Bozkır hanlarınca Mangıtların ehemmiyeti hâlâ bu kadar büyüktü.

Bukhara hanı Şıbanlı Abdullah Han. yukarıda dediğimiz gibi. Türliciye'ile münâsebette olup. Kazakistanda Mangıt-Nöğay Elinde faal bir siyaset güttü. İsrîâilin oldukça müstakil siyaset kullanan oğlu «Urus Bey» ve oğulları. Cenubî Başkurdüstanda yaşayan Şıkmanay (Şeykh Mamay) oğulları* daba Altın Orda hanı «Özbek Han» zamanından- beri, Sır Derya ile «Cim» (Emba) "aralarında konup göçen «Yedi- San» dedikleri «Sol» urukları, bunlara başkanlık eden Şagım ve Abdullah Mirza oğulları Batı Kazakistanda «Cim». «Yayık», Turgay havzalarında kaldılar. Abdûllah Hân, Taşkent hâkimi Baba Sultam yakalayıp öldürdükten sonra (1 5 81 Jılı) mezkûr Nogay mirzaları da,, hutbe ve sikke Abdullah Han adına olmak üzere, Jbukhara hanının yüksek hâkimiyetini kabul ettiler 9*K Bu vâk'a Mangıt mirzalarının 1581 yılda kadar- Taşkent sultanlarına. Barak Han ve oğluna tâbi sayıldıklarını, umümiyetle Mâverâünrtehir ve Deşt-i Kıpçağın hepsi yalnız Şıban Oğullarım hakikî hâkim sülâle olarak tanıdıklarını gösteriyor. Mangıt-Nogayların diğer bir mühim uruğu «Altı-Oğui» dur. Bu uruk daha Moğollardan Önceki zamanda Türklerin mühim uruklarından biri sayılmıştır 10). Bunlar Kbiyvaya yakın Amu Derya deltalarında, Man gı t-N ogay 1 ar ıh daha önce buraya ve Ürgence gelen bö-

■ : 4; . * ■ / 131

lümü elemek olan Karakalpaklarla 11) beraber konup göçüyorlardı. Bunlar 16. ncı asır göçlerine iştirak etmeyip Kazakistanda kaldılar. Fakat bunların mirzaları tamamen müstakil hareket ediyorlardı. Edil ve Yayık havzasında «Ulu Nogay» ulusunu teşkil eden «Cim Boyluk (yani «Cim» ırmağı üzerinde göçen) Yedişke-Oğlu,

---

131 Hâfız; Tanış, *AbdullaKnâme*, vr.
rında «Şagım») ve Abdullah (rus kaynaklarında «Abdul») mirzaların hareketleri hakkında, Mâverâünnehir Özbek kaynakları ile rus kaynakları müttefikan ve biri ötekini tamamlayan malûmat vermektedir.

OC) *Târih-i Fakhreddin Mubarekşahı*, ed. by E. Denison Ross. London 1927 p. 47 :de
\ ile iki kabile olarak zikredilmiştir. «Alb-Oğul» larm
bir bölümü şimdi Çımbar tümeninde yaşıyorlar, ki «Musa Cârullah» onlardandır.

296. Şah Mehmet (rus kaynakla
296. Şah Mehmet (rus kaynakla

Karakıtay, Burlak, Kıpçak, Min, Khıtay-Kıpçak, Mangıt ve Keleçi ►► uruklarına başkanlık eden mirzalar rus tabii sayılıyorlardı. 15 75 yılında Nogay beği «Tin Ahmet Beğ» tarafından yazılan bir mektup, buralarda rus parasının pek faal rol oynadığını söylüyor. Her yıl rus pazarına pek çok hayvan gelirdi. 15 88 yılında Nogaylardan yalnız Moskova pazarına bir defa 30.000 at gelmişti. Rusya yalnız kendi taraftarı olan mirzaların Elinden gelen tüccarları koruyordu. Alçı İsmail zamanındaki açıklıkta olduğu gibi, şimdi de Edil havzasında rus sınırına bitişik yerlerde göçen mirzalar, Tin A.hmet Beğin oğulları Ormembet Mirza ve Membet Mirza oğulları Saydak ve Küçük mirzalar nüfuz kazandı. Bu nüfuz Khıyvaya kadar intişar etti. Küçük Mirza Khuyva şehzadelerinden kendisine damad olan birisini cebren Moskovaya verdi. Bu aralık (1590) Rusyanın tesiriyle Tin Ahmet Mirzanın oğlu Ormembet Mirza «Ulu Nogay Beği» tanıldı. Bununla Mangıt-Nogay, doğuda «Uruis Beğ», ortada «Ormembet», batıda «Yakhşı-Saat Beğ» olmak üzere üç müstakil beğliğe ayrılıyordu. Yedisian, Altı-Oğul mirzaları. Batı Sibiryada «Tümen mirzaları» (Bilek Pulat) ve bugün Kiçi-Yüz Kazak uruklarından sayılan «Bayolı» (Bay- Oğlu) uruğuna malik olan «Mamay Mirza Oğulları» ve diğerleri yine müstakildiler. Bununla Mangıt-Nogay 16. ncı asrin sonuna doğru tamamen parçalandı. Rus entrikaları sonunda Ormembet Beğ de kendisine tâbi Pilleri (bütün Nayman ovmakları ve Mangıt yerinde göçen Ağrap, Cayçık, Tuna ve Khıdır-Eli adlı Türkmen boyları)^{i>8)} dahi top- İyamıyordu. Rudar her tarafı istilâ ediyorlar, o nisbette Mangıt-No- gaylar da içten çürüyorlardı. Ruslar Batı Sibiryada «Tura» vilâyetlerini, Edil havzasında Kazan ve Astarkhanı işgal etmekle kanmayıp, Mangıt-Nogay ve Başkurt Ellerinin içerilerine doğru giriyor ve yerle-

---

¹²⁷⁾ Karakalpakların 1743 yılında naklettikleri rivayete göre, onlar o yıldan 270 yıl önce yani aşağı yukarı 1473 yıllarında Edilin. batısında Khorezm tarafına göçmüşlerdir. Bk. P. Ryçkov, *Topografya Orenburg. Guberni*, 1887, s. 124. Karakavaklardan bir kısmı, kendilerinin Orta Edildeki vatanlarından Temür Beğ tarafından tehcir edilerek gelmiş olduklarına dair rivayet nakledeleler.

¹³³⁾ Bk. Hacı Abdülğaffar, *Umdet üt-Tavârikh*, Esad Efendi Kütüphanesi, hi. 2331, vr. 326a; bugün Şimali Kafkasyada Stavropol vilâyetinde yaşayan Türk- menler, bu TürkmenWdir.

ş-yorlardı. 1580 yılında Rusların iyi silâhlı bir güruhu, «Don Kozak» fırkası Altın Ordanm ikinci payitahtı olan «Saraycık» şehrini alıp yağma etti. Mezarlara varıncaya kadar yakıp yıktılar ve **1584** yılında Yayık ırmağı üzerinde bugün «Uralsk» (türkçe «Teke») adıyla tanınmış «Yayitsk» (yani «Yayık») kalesini yaparak, çevresindeki Man- git-Nogay ve Başkurtları yağmaya başladılar. Tura hanları zamanında «Ak Edil» havzasında Ufaı kalesi vardı. Rivayetlere göre burasını, Ormembet Beğın oğlu «Kara Kelimbet» Mirza karargâh edinmişti ¹⁰⁰). **1586** yılında Ruslar bunu işgal ve yeniden tamir edip «Şamar» ırmağı munsabmda rus telâffuzuna göre «Şamara» ismini alan şehri kurdular. 1600 yılında rus köylüleri, evvelki açlıkta Kırım ve Kutana göçen No- gaylardan boş kalan yerleri («Ljfa» ile «Şamara» aralarını) işgal etmeğe başladılar. Halbuki bu aralık Rusyada dahilî ihtilâller devam ediyordu. Eski sülâle düşmüştü. Ormembet Beğ ve Kara Kelimbet Mirza bu durumdan istifade ederek, rus muhaceretiyle ciddi mücadelelere giriştiler. Fakat 1601 yılında hem ikinci bir müthiş açlık hüküm sürdü, hem de Ormembet Beğ o aralık.ölüp «Ulu Nogay» m siyasî hayatı karıştı. Aşağı Yayık havzası silâhlı rus Kozakları tarafından işgal edilince Yayık havzasındaki birçok uruklar daha şimale, Başkurdüstana çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Yaylalar darlaştı. Rivayetlere göre kışın Nogaylar hayvanlarını karın kaim yerlerine getirmişler ve orada hayvanlar kırılmıştır. Ortada umum halk tarafından tanınmış bir beğ bulunmuyordu. Mirzalar darlaşan yaylaları -paylaşamadılar. Bir taraftan da Yusuf Beğden evvelki Nogay beği Saydak Beğın torunu ve İslâm Beğın oğlu «Kasay Mirza» ve Tin Ahmet Beğın oğlu «İştirek Mirza», diğerk taraftan Urus Mirza ve oğulları, yayla yüzünden Başkurdüs- tanda kavgaya tutuştular. Başkurt rivayetinde bu kargaşalıkların baş kahramanlar olarak «Kara-Kelimbet» ile «Ak-Kelimbet» (rus kaynaklarında Tin Ahmet Beğın oğlu «Aksa-Kelimbet») Mirzalar gösteriliyorlar. Urus Mirzanın kendisi «Uy» ve «Tobil» ırmakları arasında oturuyordu. Bunun müttefikj, olan «Altı-Oğul» uruğu ve reisleri «Sayım ^{134 135}

---

⁹⁰⁾ Türk «Qazaq» larından ayırmak için Rus «Qazaq» 1 arını «Kozak», «Rus Kozacı» ve yahut «Kazaçi» diye adlandırıyoruz. «Don Kazaçisi» diyerek de «Don» (Ten) ırmağı üzerinde yaşayan Rus Kozaklarını anlatmak istiyoruz.

¹⁰⁰⁾ Rus kaynaklarında hallarından tafsil ile bahsedilen Aq-Kelimbet, Qara-Kelimbet ve kardeşleri hakkındaki Başkurt rivayetleri *Trudy Obşçestva izneenyä Başkvriyi* t. II, Uf a, 1926, s. 19 da nakledilmiştir. Hacı Abdülgaffar,

¹³⁵⁾ *Umdet üt-Tavârikh*, vr. 326a:

Mirza» ve «Yan Arslan Mirza», Aral ve Turgay hududundaki yaylalarından kalkarak Başkurdistanj^ aimaldöğü Bölümünde bulunan «İšet» ve «Miyes» ırmakları arasına gelişlerdi. Bunlarla muhalifleri olan İş- tirek, Kara-Kelimbet ve Kasay Mirzalar (ki Ural Dağının batısında bulunuyorlardı) arasında 1601 yjlı kışında çarpışmalar oldu. Ciddi savaş falan olmadıysa da, bir taraftan açlık (eut), diğér taraftan iç kar – paşalıklarla ahali tamam iflâs etjšj.: Saydak ve Tin vŞ0jwnet oğulları bütün ellerini alıp Kuban ve Kırım hududuna göçtüler. Bunlardan yalnız İş – iirek Mirza, Edilin bir batısına, Sir doğusuna geçerek, Yayıktaki Ruslarla Moskovaya karşı isyanlar tertibi esasında birçşşerek yaşadı. Toprağın, yaylaların Ruslar tarafından işgaline mukı^^le edemeyip kışın karı çok olan^ yerlere sıkıştırılmaktan ileri gelen bu ğ<Şç, Mangıt-Nogaym en büyük göçüdüdür. Ozanjsn perişan olan, kırılan xe^öçen Ulu Nogaya «On San Nogay» 'denir. «San» yüz bin, «ön san» ı bir milyon demektir. Hakkında tarihlerde ancak kısa kayıt&r b'ubj\$^pı bu vak*aya ait tafsilatı biz daha ziyade -Nogay, İBâşkurt ve, Kazalfl' halk rivayetlerinde- buluyöruz ¹³⁶). Ahalinin bu de^ş^kırılması, tozup-dağılması 1558 yılındaki vakaları unutturmuş ve,©rmembet Beğınölümü tarih sayılmıştır. Türk tarihinde en korkunç bir devir ve istikİ3iin kaybedildiği ilkçağ olarak, Orta Tür kl erin halk ^dilinde

«O n San Nogay bülgende 8 Ormejnbet Bjy, ölgende»

yani «bir milyon nüfuslu Mangıbrî | k>gay iflâe edip Örmembet Beğın de- Öldüğü zaman» diye söylenir. Nrafeylarda yine Orr^çmbetin halefi olup Şimali Kafkasyadaki KaBartay4Ş | Osmanlılar içi^^arbederi «Saydak (yani Seyid Ahmed) Miraca» mahurdur. Ö da, !l#ası gibi kahraman- şiiirlerinde zikredilir. Nogay ve Kazaklar «Ormemı^b»i Musa oğlu Marn ay ve Alçağır oğlu uraq Mirzalarla bir sıraya koyarlar :

Ormembettin on qarıştq Ojšy men 8 Uraqtın Oqşay kübesi Mamaydın Aqsa kübesi
8 * Bu da bizniıi öydeydi

yani «Ormembetin on karışlık oku, Urağm «Okşay Kübe», Mamayın «Aksa Kübe» adlı zırhları bunlar da bizim evimizde idi, yani ecdad- dan kalan meşhur eserler bizim aiiçde muhafaza OIMBUT» deniliyor¹³⁷).

---

¹³⁶) Bu rivayetlerden tesbit edilenlerinin birçoğu benim kendi elimde bulunmaktadır.

¹³⁷) Örmembet oğlu Saydaq Mirza hakkında bk. *Akti istoričeskiye*, III, 466., IV, 87, 88. Bu zat ile aynı zamanda Şimali Kafkasyada Kazı Ulusunda Kazı b. Oraq'm Qan Mirza ve Yan Mirza nam oğulları pek meşhur olmuşlardır, bk. Pa-

Mangıt-Nogay şevketinin sukutu, yurdunu bırakıp göçe katlanması, bu üç kişinin ölümünü takip ediyor. Bununla beraber Nogayların şevketi bundan sonra da halk hâtırasında yaşayıp kalmıştır. Kazaklar, Mâve- râünnehir ve Khorezm ahalişi, umumiyetle şimalbatı ülkeleri Türklerini, hattâ Nogay idaresinde olmayan, belki Mangıt-Nogay mirzalarının düşmanı olan Toktamış H^{an}'ın akrabası elinde Kırım hanları nüfuzunda olan Kazan Türklerini de «Nogay» tesmiye eder olmuşlardır. Man- ferrt-Nogay devleti hanlıklara karşı beğlerin çevirdikleri entrika neticesinde doğmuş bir teşkilât idi. Entrika ile başlayıp entrika ile dağıldı. Bununla beraber bu çağ, halk arasında destanî bir çağ sayılır. Ruslara karşı muhtelif devirlerde yapılan millî mücadeleye ait destanlar Nogay- ların «Narık oğlu Çora Batır» ve «Kulunşaq» gibi tarihî kahramanları etrafında toplanmıştır. Çora Batır destanı, şarkıları ve havası Sır Derya kıyılarından Kıırma kadar her yerde söylenir ¹⁰³⁾.

Khorezm özbekleri ve Şehirlikleri

O zamanda Khorezm Şibanlıları da medeniyet" hususunda- Mangıt-Nogay mirzalarından farksız gibiydi. Zaten bu ülke, Özbeklerin Mangıt-Noga- ya pek benzeyen urukları ('Kongrat ve Mangıtlar) elinde ve bilhassa Mangıt nüfuzunda idi. Khorezm bu sırada berbat oldu, yağma edildi. Bununla beraber Khorezm Özbek beğlerinin ve şehir ahalişinin medeniyet hususunda bozkırî Özbek ve Nogaylara tesiri büyük olmuştur. Türkiye gemicilerinden «Seydî Reis» Khorezme geldiği zaman, burada hanlık etmekte olan «Dost Mehmed Han» türk an'anelerini ve tarihini seven bir zattı. Bunun adına Coçî Ulusu tarihi olarak, yazılan ve zikri yukarıda (s. 41-42 de) geçen Târih-i Dost Sultân¹⁰⁴⁾ da, Khorezm,

miatniki diplomatiçeskikh otnaseniyi, t. I, 1887, s. 969. Şimdi burada naklolunan parça Qan Mirza, ile Yan Mirzanın ağıtından alınmıştır, ki Nayman kızı Minsiz Aru tarafından söylenmiştir, bkı **M u h a m m e d O s m a n o v**, *Nogay Khrestö- viatyası*, s. 92.

^{†103)} Çora Batır destanının kıymeti ve ona ait edebiyat hakkında bk. *Orien- talistische Literaturzeitung*, 1938, N. 2, s. 114-118.]

^{†104)} Bu eser vaktiyle *'Umdet iit-Tevrîkh* müellifi Kıırmlı Hacı AbdüU gaffar tarafından da kısmen istifade edilmiştir. Bu Khorezm Şibanlıları yukarıda s. 42 de zikri geçen Garbi Sibiryâ hanı Mahmudek Khoca b. Qanbay, b. Elik'ten ve s. 107 de zikri geçen Garbi Sibiryâ hanları Bek Qondî oğullarından Şibanm torununun oğlu olan Melik Temürden ayrılmaktadırlar. Şöyle, ki Melik Temürün üç oğlu olmuş: Bek Qondî, Elbek ve Pulat. Bu Pul at m oğlu İbrahim oğlundan Bukhara Şibanlıları, onun diğeri oğlu olan Arabşah'dan Khorezm Şiban hanları türemiştir. Şöyle Arabşah, oğlu: Kacı Töüü oğlu: Temür* Şeykb, oğlu Yadigâr,

Astarkhan ve Tura ile birhkte bir memleket sayılmıştır. Eserin sahibi olan «Ötemiş Hacı» farsça *tz ih* kitaplarını da okuyabilmiş, fakat Coçı Ulusu tarihini, onlardan değil, halkın ve ihtiyarların rivayetlerinden öğ- rener'ek biraz da tarihi destan şeklini vererek yazmıştır (eser 1550 yıllarında yazılmıştır)^{138*}). Müellif 1583 yılında sağdı. Khorezmden geçen elçilerin Khorezm sultanları tarafından hücumla uğramaması için, Buk- hara hükümdarı Abdullah Han bu zata başvurmuştu. Bozkırın zenginlerinden olup vakit vakit şehirlerde yaşayan bu gibi itibarlı ve yaşlı türk uruk reisleri, bütün Özbek âleminde ozaman hanlardan ve hükümdarlardan daha çok nüfuz sahibi olmuştur. Bunların nüfuzu, Deşt-i Kıpçak ve Khorezmin şehirlerinde transit ticaretinin tamamen düştüğü bu zamanda İktisadî kuvvetin bozkırdaki mahallî davar mahsulâtını komşu ülkelere, bilhassa Rusyaya geçirmekte pek mühim rol oynamağa başlı- yan zengin göçebe aristokrasisi eline geçmesinden ileri gelse gerektir. Khorezmin yerli şehir ahalisi hâkim Özbeklerden ayrı sayılıyordu. Bunlar Rus vekayinâmelerinde Mangıt-Nogaylara takliden «Şart» yahut «Ürgenç tüccar adamları» diye adlandırılmıştır. Ayn. zamanda Astarkhan gibi şehirlerde oturup bozkıra çıkarak, ticaret edenlere de «Şart» denmiştir. Ozaman Yayık havzasında ye: i Türk şehir ve kasaba hayatı henüz mevcuttu. Orada ozaman «Saraycık» tan başka bir de «Qara- duvan» kasabası zikrolunuyor. Bu kasabalarda Urgançlılar gibi ga 'ü~ muharip unsurlar oturmuşlardır. Saraycıklı «Ayşer Kul Abız» ticaret maksadıyla «Çeremiş Tatarı» na yani Kazan tarafına ¹⁰⁽ⁱ⁾ geldiğinde, mirzalarla beraber çapula gelmiş zannıyla Ruslar tarafından esir edilmişti. Tin Ahmet Beğ 1 5 75 yılında bunun saliverilmesini Moskova kinazından istediği zaman, «malûmdur ki Saraycık ahalisi savaşıci halk değildir. O Kazan tarafından, savaş için değil, ticaret kasdıyla gitmiştir» diye yazıyor ¹⁰⁷⁾ Umumiyetle Mangıt-Nogay arasındaki şehir ve kasaba ahalisi medeniyet hususunda Khorezm tesirinde kalmıştır. No-

---

oğlu Eminek, oğlu Bucağa Han, onun oğlu burada bahis mevzuu olan Dost Sultan. Bucağa Hanın birederi olan Agatay Han, müverrih Ebülğazi Hanın büyük ceddidir. ,

¹⁰²⁾ Hafız Tanış, 'Abdullahnâme, vr. 356a:

»LA*

^{3(h)} «Çeremiş» tâbiri çok defa yalnız Çeremişlere değil, Kazan vilâyetinin yerli köylü ahalisi olan Türklere de tamim edilmiş; «Tatar» yahut «Çeremiş Tatarı» ise, ancak Kazanda hâkim unsura ve orduya itlâk olunmuştur. Bk. 1669 da Holandalı J a n s S t r a u s s ' i n sözleri (*Astarkhnnski Sbornik*, I, 110). 107) *Prodoljenye Drevnerossiskoy Bibliotheki*, XI, 214.

gay mirzalarının Ruslara yazdıkları türkçe mektupların günümüze erişmelerinin dili, Ötemiş Hacı'nın diliyle tamamen birdir. Daha Yusuf Mirza zamanında beglerin kâtipleri «bakhşı» tesmiye ediliyorlardı. Bununla beraber Khorezmlî kâtiplere «abız» deniliyordu. 16-17. nci asırda Mangıt mirzaları yanındaki kâtiplere hep «abız» denilmiştir¹⁰⁵⁾. Burada adı geçen «Ayşer Kul Abız» da onlardandır. Bakhşılar elbette eski Moğol an'anesini taşıyan ve uyurca yazan kâtipler olup, «abız» ların da, İslâm "mümessilleri ve arap yazısıyla yazan kâtiplerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bunun içindir ki Başkurt ve Kazaklar bugün bile eski türk aneleri mümessillerini «baqsı», Kazan Türklerini, İslâm mümessili ve aynı zamanda tacir mânasıyla «abzı» diye adlandırıyorlar¹⁰⁶⁾

Ötemiş Hacı Sarayçık, Astarkhan, Kırım, İstanbul yoluyla Hicaza gidip gelmiştir. Ozaman hacca büyük bir ehemmiyeti vardı. Yukarıda adı geçen Küçük Mirzanın büyük kardeşi Saydak Mirza, rus kinazı İvan'a 1575 te yazdığı mektupta, kendi kızkardeşini, Bukhara hanına vermiş olduğunu zikrediyor; Edilden geçip hacca giden hacılara Rus hükümetinin engel olmayıp bilâkis yardım etmesi hususunda ricada bulunuyor. Umumiyetle Şimalî Türkistan hacıları ozaman Mangıt, Kırım ve İstanbul yoluyla gitmişlerdir. Bu hacılar Türkiye lehine propagandada, Türkiye Rusya aleyhine ve Astarkhan taraflarında türk hâkimiyetini yeniden kurmak yolunda ciddi teşviklerde bulunmuşlardır^{110a)}. Aynı zamanda Bukhara hacıları Hindistan yoluyla da hacca gidiyorlardı.

16. ncı asır Khorezm hanları arasında umum Türkistan siyasetine tesiri olan mühim şahsiyetler bulunmamıştır.

¹⁰⁵⁾ 1614 te. Khıyva hanı Arab Khandan Ruslara iki «Tacik» gelmiştir, ki birinin adı «Khoça Gul Abız», birinin de «Qarasqul» dur (*Akü istoričesseiye*, III, 421). Abızlar bazı siyasi ve-askeri işlere karışmışlardır. Astarkhan civarında gücen Ulu Nogay mirzası Urus Mirza mektubunda, Aslamay Abız adında birisinin «Ostiak» yani «Baskurt» lara gidip harbettiğini yazmıştır (*Prodoljenje Drevne - ross. Bibliot.*, XI, 225).

^{3) >} Biz bu kelimenin arapça «hafız» dan gelmiş olduğunu sanıyoruz. Fakat W. Tomasek (*Die Goten in Taurien*, Wien 1881, s. 24) bunun khazar şivesinde «şaman rahibi» demek olan «abiş» tan geldiğini mehak göstermeden zikreder.

^{10a)} Rus kaynakları, bilhassa 1567 yılında hacca giden Bukharalı ve Khıyvalıların Sultan Selim yanında bu yoldaki teşviklerinden ve Ruslardan şikâyetlerinden bahsediyorlar (*Astarkhanski Sbornik*, I. 12).

Tura hanları ve Mangıt mirzalafı daha kuvvetli Kazak Sultan a.. oldukları zaman, Özbeklerin «Kazak sultanları», «Yedisu» nun <<Çu» ve kısmen «İle» havzasında bulunuyorlardı. M65 yılında ilk Kazak sultanları, Ebu Sa'îd Cahubek ve Gerey sultanlar^{11a}) Özbek Şıbanlılardan ayrılıp oraya gelmiş ve Çağatay hanlarına şığın- nı Tşîa^ır^Bünüür on altıncı asrın devamınca Çağa tay lıl ar ve Kâlmuk- larla savaş ve barış münasebetlerinde bulundular. Asrın daha ilk yarısında Kazaklar müstakil hanlık dâvasında bulundular. Buna karşı Mâ-' verâünnehir Özbek hanlarıyla Kaşgar Çağatay hanları müttef'ikam mukabele ettiler. Şıbanlılardan Übeyd Han ve sonra Barak, Kaşgar hanı Abdürreşid Hanla «Yedisu» da «İşık Göl» ve «İle» taraflarında görüşerek Kazaklardan Hak-Nazar ve Boylaş Hanlara karşı müttefi-¹³⁹

kan tecziye seferleri yaptılar¹¹¹). Her iki hanlık, Coçı ve Çağatay Ulu sundan başka üçüncü bir ulus tanımıyordu. 1544 yılındaki son seferde Kazaklar ellerindeki tuğlarını da kaybederek birkaç zaman için tama-

---

¹³⁹)b) Kazak hanlarının büyük cediti olan Ebu Sa'îd Cambek Sultan ile Gerey Sultanın babaları Baraq Han, onun babası . Qüyırçıq, onun babası iriş Han (dır, ki Temürün muasırı idi). Bu iris Hanın şeceresi Ebulgazi Handa yanlış yazılmış, Mercanî (*Müstefad*, I, 122) ve Murad Remzi (Tel'iq, I, 568) araya bir de Münecimbaşı ile Cihan Ârâ-i Gaffârinin yanlış kayıtlarını sokmuşlardır. Bütün diğer hanlar gibi iris Han için de en sağlam menba Moğol hanlarının Reşideddhi idaresinde tertip edilen resmi şecereleri (Şu'b-i *Pencgâne*,. Topkapı Saray nüshası, N. 2937) ve onun Temür Oğulları zamanında ikmal edilen şekli «*Mu'iz ül- Ensâb*» dır (Paris, anc. fond persane, N. 67). Buna göre şecere böyledir: Toqay Temür'ün oğlu Üreng Temür. Bunun oğullarından biri «Açıq», ki Kazak ve As- tarkhan hanlarının cediti; diğeri «Sarıça», ki Kazan, Kırım hanlarının ve Tokta- müş Hanın ceditidir. «Açıq» in oğlu «Mamıtıq» (aşlında J-İÜ I^eşideddin'in *Câmiuttavârikh*'inde, ed. B l o c h e t , s. 130 ve. bunun'Hmdet *üt-Tavarikh*'i Hacı Abdülgaffar,İstanbul tab'ı, s. 60 da naklolunan arabî nüshasına göre; jL*: Reşideddin'in malûmatı buraya kadar geliyor, bunidan sonrası *Mu'iz ül-Ensâb*' dadır. Ona göre Mamıtıq'ın >ğlü Temür Khoca Oğlan, onun oğlu Badıq (*Târikh-i Dost Sultan*, vr. 40a: jy*j\ jpl) ., onun pğli iris Hân. O halde Kazak hanlarının doğru şeceresi böyledir: Ebu Sa'îd Cambek Han, babası: Baraq, b. Quyrıçıq, b. iris Han, b. Badıq Oğlan, b. Temür Khoca, b. Mamıtıq (Bâkhtiyar), b. Açıq, b. Üreng Temür, b. Toqay Temür, b. Coçı Han, b. Çingiz Han.

¹¹¹) Hak Nazar Han'ın nesebi: Kaq Nazar babası Qâsım Han, b. Ebu Sald Carubek Han, b. Baraq Han, b. iris Han; zikri geçen Buydaş Han ise. Ebu Sa'îd Cambek Hanın ...Yadık (Cadık) nam oğlunun . oğludur.'

men dağıtılmış bulundular. Fakat asrın ortasından sonra Mâverâûn- nehir Özbek ve batıdan M an git işleri karışınca, bunlar âsi Özbek sultanlarını (Barak Han oğlu Baba Sultan ve arkadaşlarını) koruyarak kuvvet kazandılar. Hak-Nazar ve kardeşi -Şıgay Hanlar Abdullah :Hanla birkaç defa harbettiler. Hak-Nazar Han aynı zamanda Cenubi Başkurdüstanda oturan Nogay mirzaları (Şıkmanay oğullarından «Ak Mirza» ve «Biy Mirza») ile de (1577) harbediyor, Kazak sultanlarının nüfuzunu daha batıya doğru genişletmeğe çalışıyordu ¹⁴⁰⁾. Nihayet doğudan Kalrhuklarm hücum ve taarruzu dolayısıyla ona mukabele edemeyip Şıgay Han (ölümü: 1583) ve oğlu «Tevkil Sultan», sığınacak başka bir sığınak bulamayıp, Abdullah Hanla birleştiler ve âsi Şibânîlilerin tenkiline yardım ettiler. Baba • Sultanı yakalayıp öldürdüler. Babasının ölümünden sonra da Tevkil Han Ferganede Pamir ve Alay taraflarında Abdullah Hanın hizmetinde bulunup, âsi sultanları takip etmekte devam etti. Umumiyetle Türkistanda merkezîyetin en büyük düşmanı olan Kazak hanları, bu sefer Abdullah Hanın idaresi altmtja kuvvetli bir merkezîyetin husule gelmesi için çalıştılar. Taşkent de dahil olduğu halde, Aşağı Sır Derya havzasında yerleşerek Tura hanlarının ve Mangıt mirzalarının işlerinin karışmasından istifade ederek on yedinci asır başında, şimdiki Ak-Mola ve Turgay vilâyetinin cenup bölümlerinde yaşayan urukları kendi idarelerine geçirmeğe çalıştılar. Kazak sultanları ve onlara tâbi Türkler 1 6. ncı asrın Şıban Öz- b eki eri yanında medeniyetçe pek geri sayılıyorlardı. Kazak sultanları için din ve* medeniyet sahasında yegâne kılavuz, Şıban Özbek sultanları ve onların şeyhleri idi. Khoca Übeydullah Ahrarın menakibinde Kazak sultanlarından Muhammet Sultanın, Khoca Ahrara mürid olup, En dışını ziyaret e ttTgTlc'ayd edili r k'en, Kâza kî a r ı n cehalet ve saflığı ile alay ediliyor. Memlekete dönüp geldiğinde Kazakların «Hocayı nasıl buldun? » (Khocanı netiik taptın) sorgusuna cevaben Muhammet Sul- tanm da «Tanrı diye işittiğiniz şahsın kendisi odur» (Üşol Tenri, kim işitipsin, özi laol) demişmiş ¹⁴¹⁾. Özbekler Kazaklarla. aFay etmişlerdir/ Halbuki ÇağataylarTda-Özbeklerin cehaletiyle alay ederlerdi. Bu, Ba- 'bur Mirza " ^e d Salihin eserl erind e g ö r ülür. M e d eniyet sahasında olduğu gibi, siyasî sahada da Kazaklar, Şıbanlıları otorite bilmişlerdir. Umumiyetle Türkistanm ozamanki dış siyasetinde daha

---

¹⁴⁰⁾ «Hak-Nazar Hanın Başkurtlar üzerinde hâkimiyeti için bk. V i l l a n i r n o v Z e r n o v, *Izsledovanya o Kasvnoovskikh Tsariakh*, II, 336.

¹⁴¹⁾ *Maqâmât-i Khoca Ahrâr*, Bayazıt Umumi Kütüphanesi nüshası, N. '3624, vr. 13a. ' = - - - - -

hiçbir türlü tesirleri olmamıştır. Yalnız Tevkil Sultan Rusya ile bir defa. miinasebet peyda etmişse de, o da çabuk kesilmiştir.

17. nci Asrın Son ve 18. nci Asrın ilk Yarılarındaki Siyasî Vak'alar

i/, nci asırda Avrupa müstemlekeçiliği gerek cenupta Hindistan-¹ da, ve gerekse şimalde Rusya hududundaki istilâ hareketlerinde bir nevi durgunluk devri geçirdi. 1575-1613 yıllar; arasında devam eden, dahili rus ihtilâlinin neticeleri epey uzun sürdü. Büyük Petroya kadar Ruslar şarkta ciddî fütuhât yapamadılar. Cenupta 1612 yılında «İngiliz - Hint kumpanyası» nm teşekkülünden, 1752 - 1 753 yıllarında Hindistanda İngilizlerin galebesi ve İngilizler lehine muahede akdi hâdisesi arasında geçen 140 yıl kadar bir zaman, Portekiz, Holandalı, Fransız ve İngilizlerin Hindistan hududundaki mücadeleleriyle geçti. Avrupa i / . nci asrı, sonraki 1 8. inci asrı hazırlıyan yüz yıl muharebesiyle, medeniyet ve fikir mücadeleleriyle geçirdi. Bu zamanda Türkis- tanın bütün ovalarında Çingiz nesline mensup hanlar hâkimdi. İleride bahsedilecek İktisadî güçlüklerle beraber, Türkistan siyaseten, zamanına göre, oldukça sağlam bir hayat geçirmekte idi. Bütün hayat dahili büyük bir vakia ile karıştı. O da Kalmukların istilâsıdır, ki Moğolis- tandan zuhur eden bu Moğol kavmi, tekmi1 17. nci asırda ve 18. inci asrın ilk yarısında Türkistanı baştan başa soydu, yıktı, kesti ve bu ülkenin siyasî, etnografi hususlarda asrımızdaki şeklini almasına sebep oldu. Iranda Nadir Şahın zuhuru ve muvakkat bir zaman için Mâve- raünnehirle Khorezme istilâ edip, orada halk tarafından tanınmış sü- lâleyi yıkıp' iktidar mevkiine kabile reislerinin getirilmesi, yine Kalmuk ibnelerine zamim oldu.

Mavrerâünnehirde Şlk^{an}h Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin, sü-
» i » ir , lâle âzalarının tamamıyla kesip kuruttuklarında, Astarkhan Hanları ^

Özbek beglen, Altın Ordanın evvelce Astark-
handa hükümet süren hanları neslinden olmakla «Astarkhanlı sülâlesi» adını alan hanları hanlandılar. Önceleri bunlara yalnız Uratepe, Sağırcı, Semerkand, Bukhara, Şehrisebz, Khorezm tâbi idiyse de, derhal Fer- ganeye ve biraz sonra Şıbanlıların idare ettikleri bütün ülkelere hâkim oldılar. Aralarından Nedir Muhammed Han ¹⁴²⁾ Balkh ve Bukharada

15 yıl (1620-1645), oğlu Abdülâziz 36 yıl (1645-1680), diğer oğlu Subhankulı Han 23 yıl (1680-1702) kadar uzun zamanlar hükümet sürdüler. Urukları temsil eden «Bek» lerin, «atalık» lann ve bazı sultanların isyanlarıyla mücadeleye rağmen asayişî muhafaza edebildiler. Astarkhanlılardan Nedir Mukammed ve Abdülâziz Hanlar adaletleriyle tanınmışlardır.

---

¹⁴²⁾ Astarkhan sülâlesi, Astarkhan şehrinde hükümet süren Küçük Mulam-

Subhankulı Han zamanında siyasî hayata karışan, merkezi hükümetin leh ve aleyhine olan hareketlerin başında bulunan uruklar, Balkh civarında Qalmaq, Qatagan, Alçın; Mâverâünnehirde ise Nayman Ki-rayit, Qıpçaq, Min, Yüz, Qongrat, Yabu, Utarçı, Saray, Barın, Mangıt (Nogay), Dürmen, As ve Türk'menler idi. Balkh-Kunduz taraflarında, Katagan emiri «Mahmud Bek Katagan», Sır Derya havzasında Khocend hâkimi «Rahim Beğ Yüz» duruma hâkimdiler. «Subhan-Kuh» nm oğlu Übeydullah Han zamanında da bu durum değişmedi. Bugün Doğu Bukharada bulunan Katagan uruklarından «Lakay» 1ar ve «Yüz» uruklarından da «Şadı» ve «Marka» 1ar buralarda daha ozaman yerleşip kalmışlardır. Übeydullah zamanında «Rahim Beğ Yüz» ün bütün Ferganeye hükmü geçerdi. Şehirler çevresinde muhtelif Özbek uruklarından müteşekkil halita, Astarkhan ve Sibiryâ taraflarında Man-gıtların yarı medenî mânasında «Kara-Öyli» (Ruslarda «Yurtosvki») tâbirinin karşılığı olarak «Kurama» tesmiye¹ olunuyordu (bk. yukarıda s. 62). Böyle «Kurama» 1ar Taşkend ,ve Balkh civarında mühim unsur idiler. Urukların eski Altın Orda çağındaki bölünmelerine göre «On» ve «Sol» diye adlanıyorlardı. Şaybak Han ve Abdullah Han zamanlarında Dürmen, Kineges urukları «On Kol» u; Kuşçı, Nayman, Mangıt, Argun, Karlık, Min urukları da «Sol Kol» u teşkil ediyorlardı. Subhan-Kulı Han çağında da aynı bölünüş görülüyor. Bu uruklar 1708 yılı savaşlarına o teşkilâtı ile iştirak ettiler. Hanların tahta çıkış töreni, saray hayatı Abdullah Han çağına kadar hiç değişmemiş; eski türk-moğol saray an'aneleri usulünde devam etmiştir. Cülus -'«Khan kütermek» Semerkanda'* «Erk» te bulunan «Köktaş» ta yapılırdı. Uruk başkanlarına ve seyidlere «görünüş» töreni yapılır, o mecliste içki, şarap ve acı bal kullanılırdı. Bazan esriklikle uruk başkanları arasın-

med Han neslinden olup, Nedir Muhammed Hanın şeceresi böyledir: 'Nedir Muhammed Han, babası Din Muhammed, b. Canıbek Sultan, b. Yarmuhammed, b. Mangışlaq Sultan, b. Çuvaq Sultan, b. Kîçik Muhammed Han, b. Temir Melik Han, b. iris Hân, Bunlardan Yannuhammed Sultan Astarkham idare eden biraderleri ile anlaşamayıp Bukharaya Şıban Oğullarına gelmiştir. Şıban Oğulları nesli kesilince hanlık bunlara geçli.

da savaşlar bile olurdu (1710 da Saray ve Nayman urukları arasındaki savaşlar böyle görünüş törenindeki esrikliklerden çıkmıştı). Uruklar, arasında «orun» meselesi eskiden halledilmiş sayılır, yeni han yalnız bazı değişiklikler yapabiliyordu. Uruklar arasındaki savaşlarda «khan» yalnız hakem olarak kalırdı. Çok defa ona kulak, aşmazlardı. Bilâkis bazan kendisine de bir kötülük ederlerdi. Bununla beraber han hükümeti, bütün millet tarafından kabul edilmiş ve tanınmış bir hükümetti. Sır Derya havzası ve Fergane gibi merkezden uzak yerlerde hanların nüfuzu az olmakla beraber, 18. inci asrın başında bile, sonradan Kho- kand hanlığının kurucusu olan «Abdurrahim Bek Min», Bukharadaki Astarkhanlı hanını hükümdar olarak tanırdı ve onun «görünüş» lerine. mülâzemet ederdi¹⁴³)* Hiçbir devlet teşkilâtına tahammül etmiyen Türkmenler bile ancak han tarafından yarlıg ignedren kaduları kadı olarak tanınırlar ve toprak anlaşmazlıklarında; kendilerinin bilfiil tâbi olmadıkları ve yahut tâbi oldukları hanların<fermahlarını esas edinirlerdi.

Hind, İran (Safevî) ve Türkiye hükümet Astarkhanlıların münasebeti yerinde idi. «Nur Muhammet Han »la oğlu «Abdülaziz»- arasında çekişmeler olup, Osmanlı sultanlarının hakemliğine başvurulmuş ve bundan ötürü Osmanlı sultanları ile Aştarkhânlılar ve Safevî- İer -arasında mektuplaşmalar olmuştur. Umumiyetle .Safevt İran 'hükümeti, Mâverâünnehirden gelip İrana sığıhân özbek Sultanlarını eyi kabul eder ve çok defa Horasan tarafında maHkâne vererek onlardan istifadeye çalışırdı. Birinci Şah Tahmasb ise, bunlardan birinin kızıyla evlenerek «küregen» olmak, memleketinde zaman zaman gevşiyen durumu sağlamlaştırmak için Moğol beğlerihinin) bu ananesine başvurmak istemişti, özbeklerin Türkiyeye gelen elçileri de ozaman Rusyaya ve bütün tarihte bildiğimiz zamandanberi Çine gelen Türkistan elçileri gibi, ekseriya bir tüccardan (bazan hacca giden hacılardan) ibaretti. Bunlar zamanının hanundan elçilik vesikası alarak geliyordu. Osmanlı müverrihinin ^{144.}) tâbiriyle «Birkaç esb-i lâgar-i şikeste-endâm» getirir, karşılığınrdı da fazla saygı görürdü. Bazatı büyük hanın-elçisiyle birlikte, eski Türk- leirde ve Moğollarda olduğu gibi, vilâyetlerin vâlileri de elçi gönderdi

---

11) Khokand «Min» beğlerinin başlangıçta hanlara mülâzemeti hakkında Muhammed Vafâ Kermineğî'nin «Târîkh-i Rahim Khânî» ve *Tâc üt-Tevcrikh-i Bukhârâ» (Muhammed Taqî oğlu Muhammed Şerif'in eseri) ve başka eserlerde bulunan malûmatı, 1915 te Türkistan Eski Eserler Cemiyeti «Protokob»larının XIX uncu cildinde «İSinci asırda Fergane tarihi» (K istoriyi Ferpani vosemnad- tsatgo Stoletiya) âdiyla neşrettiğim eserde toplanmıştır.

lifi) Râşid Tarihi, V. 368.

yorlardı. Osmanlı sultanı bunlardan yalnız büyük hanın (1722 yılında Ebülfeyz Hanın) elçisini kabul edip, öbürlerini «memlekette padişah ve elçi bır olmalı» diye kabul etmeyip geri gönderdiği zamanlar oldu ¹¹⁷⁾ Osmanlı sultanları Türkistanda bir merkez! kuvvet teşkil ettiklerini zannederek, Astarkhanlı hanlarını da, Ruslar ve Safevilerle yaptıkları savaşılara iştirak ettirmeğe çalışıyorlardı. İkinci Sultan Ahmedin, Subhan-Kulı Hanı Safevilere karşı harbe davet edip Çağatay şivesinde yazdığı mektubu vardır ^{145 146)}.

Astarkhımlıann Khorezmdede 17. asırdada «Yadigâr Şaban» Oğul-Khorezrp Kazak arı es^ls^ hâkimdiler. 1620. den 1687. yılına kadar Arab Mehmed Han ve oğulları İsfendiyar ve Kaşğar o»ya sı

Hayatına Tesiri *~*an ve Ebülğazi Bahadır Han her biri yirmi, yirmi birer yıl, Ebülğazinin oğlu Enüşe yirmi dört yıl hükümet sürdüler. Khorezmdedeki özbekler bu asırdada eşkiyavari bir hayat geçiriyorlardı. Yaptıkları iş, İrana ve Bukharaya akından ibaretti. Khorezmdede yerleşen Özbeklerle, «Özboy» kurduktan sonra Khorezme göçüp gelen Türkmenler arasında daha ozaman toprak kavgası başlamıştı. Gençliğini İranda geçiren istidatlı Ebülğazi Han (1643-1663) ve oğlu Enüşe (1663-1687) türk tarihine ait mühim eserler bırakmışlardır. Bununla beraber her ikisi de kervan basar, Bukhara Özbekleri- uin ve hanın herhangi bir taraftaki seferde bulunmasından istifade ederek orasını yağma ederlerdi. Bunlar şehirli Bukharalıları kadın gibi görürler, askerlik hususunda onlara kat iyyen ehemmiyet vermezlerdi. Enüşe ve Subhan-Kulı zamanında Deşt-i Kıpçak'tan birçok yeni uruklar geldi. Zerefşan havzasında bulunan Kıpçak ve Kıtaylar o cümledendir. Enüşe Han yeni gelen uruklar ve Şıban oğulları tarafından Khorezmden göçürülen «Ürgenci» Özbeklerinin yardımıyla Bukhara, Se- merkand ve Şehrisebzi az bir zaman için ele geçirmişti. Enüşenin «si-» pehsâlâr ı (Bek-Kulı Beğ) Mangıt uruğundan idi. Bu uruk aynı zamanda Subhan-Kulı yanında da mühim rol oynuyordu. ^Fakat Subhan- Kulı Han uruklar arasındaki anlaşmazlıktan istifade ederek, 1887 de Khorezmi kendi nüfuzu altına aldı ve ülkeyi uruk başkanlarına bölüştürdü. Bu durum, 1702 yılına kadar sürdü.

Kaşğ&erda Türk şehyeleri «Khocalar» (Apak Khoca), hükümeti Çağatay hanları elinden almak için kavgaya giriştiklerinde, hükümet merkezi Yarkendde bulunan Kaşğar hanı Mehmed Emin Han da aynı

¹¹⁷⁾ Râşid Tarihi, V. 369.

¹⁴⁶⁾ Bu mektup, J. B e r e z . i n , *Turetskaya Khrp.stomatiya*, II, 37-40 ta yazılıdır.

yıllarda Subhan-Kulı Hana başvurarak tâbiyetine kabul etmesini istedi; **Subhan-Kulı adına hutpe okutup sikke bastırıldı** ^{no)}. 1693 yılında Kazak hanlarından «iris Han» Fergane ile Kaşgar arasında dağlarda yaşayan Kırgız beğleriyle ve khocalarla (Apak la) ittifak ederek Fer- ganeyi ele geçirmek istedi. Kırgızlar «Endican» ı almışlardı. Khocend hâkimi Rahim Beğ Yüz ve Subhan-Kulı*nm askerleri bunları yaman bir bozgunluğa uğrattılar. Fergane tamamen Astarkhanlılara tâbi olup kaldı (orası ufak uruk başkanları ve Ferganenin şimalindeki«Cadık» adlı yerde yaşayan «khocalar» tarafından idare olunuyordu). Taşkend ve Sır Derya havzasına malik olan Kazak hanları da Subhan-Kulı nın yüksek hâkimiyetini kabul ediyorlardı. Subhan-Kulı'nın Khoc.enddeki umumî valisi «Rahim Beğ Yüz» ün nüfuzu, hanın vak*anüvisi olan Mır Muhammed Emin Bukhârî'nin tâbiriyle «Uluğ Taq ve Kiçi Taqa», yani Orta Kazakistan sırtlarına kadar yürüyordu. 1695 te Doğu Bukharada Hisar tarafındaki isyanları yatıştırmak için « Rahim Beğ Yüz » Deşt-i Kıpçaktan pek çok asker getirmiş ve onların yardımlarıyla isyanı başarmıştı. Böylelikle 17. nci asrın sonunda Khorezmden Kaşgara, «Uluğ Yaq tan Hindügüşa kadar bütün Türkistan resmen Subhan-Kulı Hana tâbi olarak bir idare altında birleşmiş gibiydi. Elbette bu yalnız bir ismi tâbiyetten ibaretti. Subhan-Kulı Hanın pek uzaklarda nüfuz ve hâkimiyeti görülmekle beraber, Bukhara etrafındaki ufak isyanları bastırmaya kule kuvveti yetmiyordu. Bir gün büyük bir imparator, Özbek , , m kair: arasındaki ufak geçimsizlikleri bile yatıştıramıyan zayıf bir memem.> («biv») olarak kalıyordu. Kendisine resmen tâbi sayılan Kayık hanı "Tevke Han», 1693 yılında Semerkand vilâyetindeki Kıpçak, Khıtay ve Uvgur uruklarıyla olan «barımta» kavgalarını halletmesi için başvurduğunda, Subhan-Kulı Han uruklara sözünü geçiremedi. Tevke i-[an da 5 000 kadar askerle Semerkand vilâyetine girip Subhan-Kulı ya tâbi /erleri yağma edip uruklarla çarpıştı.

Khorezmdede «Aral» halkı (bunlar «Karakalpak» lardan ibaretti \ e (radaki bir takım «Başkurt» lar da buna dahildi) Subhan-Kulı ya Lûbi olmayıp, kendilerine Çingiz oğullarından «Kalender Sultan», sonra «Tcbırçuk Sultan»! han edindiler. Subhan-Kulı Han Badakhşan m îr: aı (/sini Çağataylardan «Emir Yar Beğ» e vermişti. 1693 te o da isyan edip. han. isyanı bastırmakla meşgul oldu. Özbeklerin en kalabalık veri Semerkand havalisi idi. Bundan dolayı burası Bukharalı Mır Mu-

ns) Mır Muhammed Emin-i Bukhârî, «Târilch-i Subhan-Qulı Khan». Pa- rı / nüshası, Suppl. Pers. 1548, vr. 14 ve Tdrih-i Mucjîm Khânî, hususî kütüphanemdeki türkçe-si. s. 23. i

nammed Emin in sözüne göie, hana en az itaat eden bir yer sayılıyordu. Oğlu Übeydullah zamanında Balkh'taki Katagan beği Mahmud (1707 yılı) isyan etti ve mesele hanın buradaki iç işlere karışmaması şartıyla «hana tâbi olmak» şeklinde barışla halledildi.

İlk Kalmuklar On yedinci asrın «kahramanı» olan Kalmuklara gelince, bunların Türkistan için tehlike teşkil edeceği daha on beşinci asır ortalarında bile anlaşılmıştı. Çindeki Moğol («Yüan») sülâlesi düştükten sonra, moğol hanlarının bütün Moğolis- tanı bir idare altına toplamak hususundaki denemeleri boşuna çıkmıştı. Çuras, Khoşut, Turgavut, Khobit urukları Doğu Moğollardan ayrılarak, «Mahmud» adıyla bir Müslüman adı taşıyan hanlarının idaresi altında ayrı bir hanlık kurdular. Ozamanki Kalmuk prensleri arasında «İbrahim Vang», «İlyas Vang» gibi müslüman adı taşıyanları bulunmuş, bu da Kalmukların İslâm devletleriyle olan komşuluğun tesiri neticesi olsa gerektir; belki bu gibi prenslerin bazıları başlangıçta müslüman da olmuştur. Fakat öteki Moğollar gibi Kalmuklar ve Kalmukların hanları tamayile budist idiler¹⁴⁷⁻⁰⁾* Türkistan ahalisi Kalmuk sultanlarına «altan han» demişlerdir. Kalmuklar 1447 yılında Sır Derya havzasında yaşayan Şıban hanı Ebülkhayır Hana hücum ettiler. Bozkır hanları Konuklarla akrabalığı şeref biliyorlardı. Ebülkhayırın Torunu Şaybak Han bir Kalmuk prensesinden doğmuştu. Şaybak Elan kendi şiirlerinde «Al t an Han» dan bahseder ¹⁾).

Biraz yukarıda adı geçen Kalmuk Mahmud hanın torunu «Esen Han». Çinlilerle muvaffakiyetle harbetmiş ve Herattaki Temürlülerle de dyası münasebetler tesis etmişti (1459). Onbeşinci asrın son yarısında Doğu Moğolları yeniden kuvvetlenince, Batı Moğolları (Kalmuklar) onlara tobi olmuşlarsa da, onaltıncı asrın ortasında (1552), yani batıda şimdiki Rus Avrupasında rus kniazları Altın Orda hanlıklarına istila ettikleri zaman, tekrar müstakil hareket etmeğe başlayıp şimdiki

---

^{147 411)} «Kalmuk» (osmanlıcada «qalmaq.v, kazakçada ve özbekçede «qalmaq») kelimesi-, daha 14.üncüasır ortasında Canı-Bek Hanın ölümünden sonra çıkan kargaşalıklarda bazı Özbek uruklarının Kaımlıklara gitmeleri dolayısıyla kullanılmıştır. «Din Özbekden qalqıdı» dedikleri gibi «özbeklik* İslâm kabul eden Kıpçak- Tatarlara isim olmuş, «kalmık» kelimesi de eski dinde «kalan» • Moğol ve Türklere ve nihayet budist moğol uruklarına ad olmuştur.Buna bakılırsa Kalmuklardaki müslüman adları, oralarda islamiyetin yayılmasına pek de delil olamaz. Nasıl ki eski Moğollarda da Müslüman isimli mecusi banlar, sultanlar oluyordu.

^{1:M>} Topkapı nüshası, vr. 215b.

«Cungarya»' -- ile «İle» havzalarındaki urukları (Kirey, Nayman ve ^77) evvelce işgal ettikleri yerlerden sıkıştırıp çıkarmağa başlamışlar dı?. Doğu Tür'kistanın çağatay hanları Kalmukların Isık-Göl civarındaki «Uysun» ve «Kırgız» uruklarına taarruzlarını muvaffakiyetle defedebildiler (zaten Kalmukların ciddi taarruzları da o tarafa değildi). Şehirlere ve muntazam askere dayanmıyan Kazak hanları ise muvaffak oİldıTdıTarrKaTak ham' «Tevkil Han» daha babası Şıgay Hanın ^{148 149 150} zamanında (1554) Kalınlıklarla harbediyor, fakat muvaffak olamıyordu. Taskentte Şıban Özbek hanı Barak (Nevruz Ahmed) Hana ^{1M} sığınıp yardım istedi. Barak Han ise – Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebinin dediğine gere----- «ben ve sen gibi on padişah bir yere toplansa yine Kalmuklara mukabele edemezler. Onlar Yecüc kavmidir» diye cevap verdi³⁻⁵). Ve nihayet Yedişu Kazakları, yukarıda, söylediğimiz üzere, Şıgay Hah ve oğlu Tevkilin idaresi altında 1598 yılında tamamiyle Sır rıCgvit Kâ^asm7.~ Taşkent,. «Türkistan» (=Yese) ve Sabran sınırına gelip yerleşmeğe

KahnukTıanlarınm karargâhı, bu dağınık moğol uruklarına «Oyrat» (yahut «Cungar») adıyla bir devlet şekli veren hanları Batur Khun Tayşı zamanında (1634-1653), İrtiş havzasının yukarı taraflarında bulunuyordu. Sonra gelen Kalmuk hanı Galdan Buşuktu (1671- 1697) Doğu Türkistanda Çinlilerle tutuşarak karargâhını eski Göktürk ve Çağatay hanlarının karargâhı olan İle, Kigen ve Çarın havzalarına, yani Yedisuya göçürdü. Bununla Kalmuklar şimdiki Kazakistanın bu bölümlerine hâkim olup Türkistan için hiç düşünlmiyen tehlikeli ve yıkıcı bir kuvvet şeklini aldılar. Galdan Buşuktu'nun ordusu yüz bine mecbur oldular.

Kalmukların
Kazakistanda
Yerleşmesi
varıyordu.

Kalmukların bazı urukları ve «tayşı» lan (yani şehzadeleri) daha 1600 yılında Kazakistanın şimal bölümlerini tamamen işgal etmişlerdi. Bunların batıya hareketi tamamiyle bir istila hareketi idi. 1618 yılında Khun Tayşı*nın

---

¹⁴⁸ *Cungar* yahut *Cuanrjar*, moğolcada «sol kol» demektir; burada Moğol ordusunun sol kolu bulunduğuundan bu ismi almıştır, bk. Grum Grjimaýlo, *Zapadnaya Mongoliya*, II. 566.

¹⁴⁹ Şıgay, babası Yalık, b. Ebu Sa-îd Canıbek.

¹⁵⁰ Nevruz Ahmed (diğer ismi Barak) babası: Süyünç Khoça Han, bi Ebulkhayir Han, ki Bukhara Özbek hanlarının ceddidir, bk. yukarıda s. 124.

^{32r}) Bk Paris nüshası, suppl. turç. 1136, vıvTb.

oğlu Khooriuk idaresinde • 50.000 kadar çadır halkı Kalmuk Şimali Kazakistana, Tobıl ve İŞim havzalarına gelip yerleştiler.

Bunların öncüleri 1630-1632 yıllarında kısa bir zaman için Edil kıyılarına kadar ilerlediler. «Khoorluk» un kendisi Tobıl ve Yayık sınırında bulunuyordu. Orta İrtiş, İşim, Tura ve Tobıl taraflarındaki mangıt ve kazak uruklarını Sır Derya tarafına ve kısmen Başkurdüstana sıkıştırıp çıkardılar. Burada Kalmuklar, Sibiryada rus hâkimiyetine karşı düşmanca bir durum alacak gibi göründüler ve rus idaresi altına girmiş olan «Tara» (=Tura) ve «Tümen» vilâyetlerini yağma ettiler. Bu sırada oturdukları yerlerin şimalbatı ve şimal bölümleri Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Başkurtlarla IVlangıt-Nogaylar ve Tura hanlarının da bu iki kavim arasında dolaşan döküntüleri, Kalmukların ortaya çıkışından siyasi kurtuluş ümidine düştüler. O vakit «Oy» ve «Tobıl» havzalarında oturan mangıt-nogay mirzası «Orus Mirza» ve oğulları Tura sultanlarıyla müttefik olarak Batı Sibiryadaki yeni rus sömürgelerini yağma ederlerdi. Bunlar Kalmukların da kendilerine yardımcı olacağını sandılar.

Tura Çıbanlarının ^{Küçüm Hanın} ölümünden sonra kendisine halef ve Başkurtların ^{o*an o*Juljan} daha 1600 yılında Ruslara karşı Ruslara Karşı Kalınlıklardan yardım istediler ve şimdiki Kazan Amansız Savaşları ^{Kıstanın *İmal ve ?imalbatı} ve Başkurdüstanın cenupdoğu bölümlerini, İşim, Tobıl ve Yayık başlarını merkez edinerek Ruslarla altmış, yetmiş yıl kadar süren amansız savaşlarını devam ettirdiler. Babaları Küçüm Han, 1598 yılında «Çat» sınırında Ruslarla olan savaşında askerlerinin bütününe yitirip gayet ihtiyar ve gözlen kör olduğu halde birkaç kişisi ve oğullarıyla yemeksiz, atsız bir halde, bozkırda, ölümler arasında dolaşıyordu. Bu sırada gelip kendisini gören ve Rusyaya itaat teklif eden rus elçisine, «rezil olup ölmek için mi rus esaretini kabul edeceğim? Ben kör ve- sağırım; yoksul ve kimsesizim. Servetimi kaybettiğim için matem tutmuyor, Ruslara esir olanlar için ağlıyorum» demişti. Oğullarına ve torunlarına son nefeslerine kadar istiklâl uğrunda mücadele tavsiyesinde bulundu. «Küçüm Han» m tarihini yazan İngiliz müverrihi Hovvorth, Tura han ve sultanlarının savaşım, Amerika'daki, kızıl derili yerlilerin müstevlilere karşı olan kin ve intikam mücadelelerine benzetiyor Küçüm Hanın oğullarına mangıt-nogay mirzalarından yalnız Orus Mirza ve arkadaşları yardımda bulundu. Küçüme halef olan büyük oğlu Ali Han 1601-1607 de Kalmaklarla ve 1608 de mangıt-nogay beği Orus Mirza ile müttefik olarak Tobıl, Tümen ve Ufa kalelerine taarruzda bulundular. Bu mücadelelerde hanın yanında, bakiyesi bugün de Kırım'da ya-

yamakta olan Şirin uruğunun bu kolu ile bugün Kiçi Vüz Kazaktan ve Baskurttan bir uruk olan «Tabın» uruğu bulunuyordu. Evvelce kendilerine tâbi olan «Ufa Tatarları» (yani Ufa kalesi ve civarındaki «Tu_ raiııı») maddî ve manevî yardımda bulunuyorlardı. Fakat Orus Mirzanın muhalifi olan Tin Ahmet oğlu İştirek Beg, Ali Hanın pilânlarını bozdu. Neticede Ali Han, Ufadaki Ruslar tarafından esir edildi. Yerine geçen kardeşi «İşim Han», Mangıtlardan çok, Kalmuklara dayandı. Batı Kalmukların hanı Koorluk ile akraba olarak Rus aleyhine kendisinden istifadeye çalıştı. 1616 da Ufayı yağma etti. İşim Han bugün de Tobıl havzasının çok güzel ormanlık yerleri olan «Aman-Ka- ragay» da oturur, yanındaki Tabın uruğuyla bazan (1622 yılı) «Uy» ve «Ufa» (Ak Edil) kıyılarında bulunurdu. Kardeşi «Kanay Sultan» m anası Sır Derya havzasındaki Sabran'dan idi. O da oğlunu Sabranın yaptı için çağırıyordu. Ortalığın Kalmuklarla meşgul olmasına rağmen, Tura hanları Kazakistanm yalnız şimal değil, cenup bölümlerini de ellerinde bulundurmak istiyorlardı. Bu son zamanlarda Bukharada bulunan bir «inşâ» kitabında («Yusuf Münşinin eseri olan «Bedâyi ül- jnşa») «Küçüm Han» ve oğlu «İşim Han», İşimin oğlu «Abılay (yahut Abuiay) Han» ve Abuiayın oğlu «Küçük Han» ın Mâverâünnehir Astarkhanlıları ile olan türkçe mektuplaşmaları dercedilmiştir. Burada Astarkhanlı hanlarından «Uvalı (yani Veli) Han» (1605-1611) Kazak hanı İşim Hana «Abuiay Sultan» m Taşkenti alıp çapulculuk yaptığından şikâyet ediyor ⁻¹⁻⁷). O vakit iki «İşim» vardı. Biri Sır Deryada Kazak hanı, öteki de Küçüm oğlu «İşim Sultan». Mektup ozaman «han» ünvanını taşıyan Kazak hanı «İşim» e gönderilmiştir. Hücüm eden «Abuiay» da, Tura hanı İşim Sultanın oğlu Abuiay olsa gerektir. İşim Sultanın oğlu Abuiay Sultan 1629 da başlayıp doğudan Tomsk, batıdan Ufa arasında mütemadiyen taarruzlarda bulundu, fakat bütün hareketleri birkaç yüz kişilik kuvvetle yapılan çete hareketlerinden, ibaret kaldı. Bir netice vermeyen bu taarruzlar, Rusların elinde olan ellere pek ağır geliyordu. Onları bir taraftan Ruslar zorluyor, diğer taraftan hanlar ne için Ruslara tâbi oldunuz diye yağma ediyorlardı. Bazan bu kısım ahalinin hattâ Küçüm Hana karşı ayaklanıp Ruslara yardım ettikleri zamanlar olmuştur. Fakat Abuiay kendisini her tarafta sevdirmişti. Buna Tomsk civarında Çat Tatarlarının mirzaları «Abak» ve «Tarlap» ile cenubi Başkurt urukları yardım ediyorlardı. 1630 da Abak ve Tarlap Mirzaları öldürüldükten sonra durumu vahimleşti. Karargâhı İsim Irmağı üzerindeki « Koşkaragay » ormanlarında bulu-

nurdu. Başkurdüstandaki «İsterli Tamak» şehri yanındaki «Tura» da «Abılay» m ikametgâhı olarak gösteriliyor. Kalmuk «Khoorluk» ,da az çok yardım ediyordu. 1633 te şimalişarki Başkurdüstanda İšet ırmağı üzerinde «Ali Bek Yurtı» ¹⁻⁸⁾ nı ve Katay uruğunu istirdada çalıştı. Kalmuklar ise Tara daki Rusları yağma edip köylülerini toptan öldürdüler. Bir kısım Kalmuklar şimdiki Başkurdüstanm Duvan kar.- tonluğuna kadar ilerlemişti. Abılay, Başkurdüstanda Ruslarla mütemediyen harbetti. Nihayet İ 636 da «Duvan» ¹⁻⁹⁾ tarafındaki Kalınlıklarla ve kardeşi «Tüke» ile müttefikan Ruslara, onları mutlaka Ufadan çıkarmak fikriyle taarruz etti. Fakat yenilerek kendisi ve kardeşi esir edildiler. Halefi olan kardeşi «Devlet-Kıey» Tura hanlarının sonuncusudur. Bu, Tobolskun doğusundaki « Tarkhan-Kala » ya, kardeşi Abuga bul tan ve Abıayın oğlu Küçük Sultan ise yine diğer kalelere taarruz ediyorlardı. Kendisi Bukharamn Astarkhanhlarıyla münasebette idi. Kızkardeşi, Bukhara sultanlarından birinin zevcesiydi. Fakat Karmukların fazla sarkıntılığına karşı oradan bir yardım alamadı. Maksudı, «Ufa» ile «icet Boyu» ve «Tara» nm geri alınması idi. 1646 da Kai- muklarla beraber Tümen tarafına, 1648 de «Ufa Rusları» na, 1646 da İset tarafına taaruzlarıyla Ruslara büyük güçlükler çıkardı. Kendisine yine Başkurtlar ve Ufa Turalıları yardımda bulunuyordu. Kendisi To- bıl ırmağı başlarında şimdiki Turgay vilâyetinde bulunuyordu. Fakat Kalmuklara olan ümidin boş olduğunu Tura hanlarından ancak Devlet- Kırey acı bir surette anladı. Batı Kalmuk hanı, 165 5 te Rus hâkimiyetini kabul edip Kazakistanı bırakarak Edilin batısına geçti. 165 7 de Devlet- Kırey, Kalmakların Tobılda kalanlarına taarruz etti. Askerleri Ufa etrafı Başkurtlarıya Tara ve Tümeden kaçıp gelen «Turalı» lardan ibaretti. 1659 yılında kardeşleri Abugay ve Küçük Sultanlarla birlikte, yernlaımda bin kiş: kadar kuvvetleri olduğu halde Tümen ve İšet taraflarında Ruslarla harbeden Tura hânları siyasî faaliyetlerinin son devrinde daha ziyade Başkurtların cenupdoğu uruklarına dayandılar. Rus istilâsına uğrıyan Tabın, Barın, Katay urukları bile son dakikaya kadar Kü- çümlerle beraber bulunmuşlardır. Başkurtların Ruslara karşı 1663-1666 yıllarındaki savaşlarında yine Küçümleri görüyoruz ¹⁵¹⁹⁾. Başkurtlar ozaman Kırım ve J ürkiye ile münasebette bulunup, Nogay ve Kalmuk- iarla da birleşerek bütün şimdiki Cenubî Rusyayı Rusa karşı cephe **şekline sokmağa çalıştılar. 1666 yılında Tura (Küçüm) şehzadelerinden birisinin idaresinde olan Barın ve Katay Başkurtları, Kalmuk reisi • Dayçm Tayşı ile beraber Şimalî Kafkasyaya gelip orada Ruslarla har- bedip «Terek»**

¹¹⁵⁾ Bk. yukarıda: s. 236.

¹¹⁶⁾ #Duvan» kelimesi için bk. yukarıda: s. 138.

¹¹⁷⁾ Başkurtların İşmemet ve Devletberdr kumandaları altındaki bu savaşları hakkında bk. *Akti istoričeskiya*, IV, 335.

kalesini yağma ettiler. 1667 yılında Şimalî Kafkasya ve Astartarkhanda bulunan Evliya Çelebi de bu şehzadelerden bahsediyor. Fakat o, Rusların yalnız «bir şehzade» den bahsettikleri yerde «iki şehzade» gösteriyor. Başkurlara Nogay ve Kalmuklar gibi «İstek» (Heşdek) diyen bu seyyaha göre, bu şehzadeler, Türkiyeden yeşil bayrak istemişlermiş, Başkurdüstandan Kırırma kadar bütün vilâyetlerde Rusların yok edilmesini, aynı zamanda Kalmuklarla da harbedip onları da ortadan kaldırmayı hedef edinmişlerdi³³¹). Evliya Çelebi Astartarkhandan Don yolu ile Kırırma dönmüş, fakat Yayık havzasını, Kazan ve Alatur taraflarını da gezdiği hakkında yalandan bir seyahatname uydurmuş; «Heşdek» kelimesini, ozaman Ruslara karşı isyan halinde bulunan Rusya tebaası Tatarlara, Astartarkhan civarındaki «Kara Öyli. Nogay» (Yurtovskiye Tatarı) lara tâmini etmiştir. Evliya Çelebi Kırırma hududunda ve Don (Ten) ırmağında da Heşdeklerden bahsediyor. Bu malûmatın hakikaten Başkurlara ait olduğu başka kaynaklardan da anlaşılmalıdır³³²). Macar kaynaklarına göre, o yih Macaristandaki Türkiye askerleri arasında Başkurt alayları da olmuş ve bunlar şimdiki «Debresen» şehrini yağma etmişlerdir³³³). Batı Kazakistanda Tura şehzadelerinin idaresi altında başlıyan bir hareketin bir ucunun Türkiye vasıtasıyla Macaristana kadar gidebilmesi dikkate değer. Tura şehzadesi' ^{152 153}

---

³³¹) Evliya Çelebi, *Seyahatname* VII, 835-836. Terek kalesine hücum hakkında VII, 805-809. Bu şehzadenin ismi «Gayıp Sultan» olmuş olsa gerekir; bk. O s m a n e v, *Nogay Khrestomatiyası*, s. 95: Gayıp Sultan bin Er-Küçük (=Küçük Sultan) bin Albız (=Albayır = Ebülkhayır = Abılay Sultan). Burada Gayıp Sultanın büyük kardeşi de zikrediliyor. Abılay oğlu Küçük Sultan ile beraber Huşlar İşim oğlu Abugayı zikrediyorlar (F i s c h e r, *Sibirya Tarihi*, rusça neşri, s. 422-428).

³³²) *Risale fi Ahvâl-i Qırım ve Çuhan*, 'Atıf Efendi Kütüphanesi, N. 1886, Ku-ban munsaplarında «İşteğ Geçidi» adı geçiyor. Yine Paris Kütüphanesinde bulunan «*Târîkh-i Çırım*» (Suppl. turc 1068) vr. 21b de Şimalî Kafkasya hududundaki uruklar arasında «Etrâk-i Qozaq ve Heşdek» geçmektedir.

³³³) Buna ait bir kaydın Debresin arşivi kâğıtları arasında bulunduğunu Profesör G e o r f y I s t v a n anlatmıştı. İlâve olarak Doktor B â c s y E l * n e p d e - p e b e s e n e Başkurların taarruzu hakkında şu kaynağı gösteriyor: S z ü e s I s t v a n, *Szabad Kiralyi Debrecen varoş törteneleme*, c. II; s. 651. Burada Kırım Tatarları, ve Başkurt (Başkir) 1ar ile beraber «Selçuklar» ihtimal Nogay aşireti «Salciyut»-lar zikrolunuyormuş..

(yahut şehzadeleri) Rusların malûmatına göre 1667 yılında kendisine tâbi Başkurtlar ile Çerkeş seferinden dönüp gelen 2000 kadar askeriyle Şimali Kazakistanda «İşim» ırmağı havzasında «Apar Tavı» hududunda oturmuş ve izinsiz bir tarafa gitmeyeceğine inandırmak için met- buu bulunan Kalmuk reislerinden «Abılay Tayşısı» ya «emanet» rehin vermişti ^{1:14}). Tura şehzadelerinin bundan sonra da siyasi faaliyette bulduklarına dair malûmata tesadüf edemedik.

Mangıt-Nogaylara gelince, Kalmuklardan en çok Mangıtlar ve zarar görenler nihayet bunlar oldu. Edilin doğu- Kalmuklar ^{sunc} }a bulunan « Ulu Nogay » lara «Ormembet Beğ», kardeşi «Tinmembet» ve 1604 ten sonra da diğer kardeşi «İşti- rek Beğ» bek oldular. İştirek, Rusların ozaman devam eden iç ihtilâllerinden istifade edip âsi «Rus-Kozak» reisleriyle müttefik oldu. Ve Atatır hudutlarına hücum edip Rusları tâciz etti. Rus ihtilâlleri yatıştıktan sonra Moskovanın isteğine uymak zorunda kaldı ve birçok Nogay uruklarını alıp Edilin doğusuna geçip, eski görenek üzere, Yayık havzasında oturdu. Fakat bu zat, dediğimiz gibi, «Tura» hanlarına yardım etmedi (Küçüm Hanın oğlu Ali Han Ruslara karşı yardım hususunda başvurarak İştirek Beğe gelmişse de red cevabı almış ve hattâ yağma edilip babasından kalan «Aksa Kübe» nam meşhur zırhundan mahrum kalmış, sefil bir halde dönerek Yayıkta «Can-Söyük» adlı yerden Ak Edil havzasındaki Başkurtlara gelirken Ruslara tesadüf ederek esir edilmişti) ^{1:13}). Fakat Khıyva, Kırım ve Türkiye ile münasebetini devam ettirdi. 1614 yılında Rusyaya gelen Khıyva tüccarları Yayıkta bulunan İştirek Beğ ile Kara-Kelimbet Mirzanın Karakalpak, Altı-Oğnl Khıyva ve Kazak hanları, Kırım ve Türkiye ile ve âsi Rus Kozakları ile ittifak ettiklerini, ilkbaharda rus şehirlerine (Samara'ya) hücum etmeğe hazırlandığını, Khıyva-Ürgencin «Arap Han» ile daimî münasebette bulunduğunu söylediler. Bu hareket galiba Türkiye tarafından idare olunan bir hareketti. Fakat Rusya ozaman Khıyva hududunda bulunan Yedisan mirzalarından «Abılay Mirza» yı kendi tarafına çevirmekle durumu kurtardı. Bu zat 1615 yılında 15.000 kadar ev halkı ile Klio- vezmden Astarkhan civarına göçüp geldi. Umumiyetle Ürgenç tarafı artık mirzalar için çekici bir ülke şeklini kaybetmişti. Bu aralık doğudan Kalmukların gelip çıkması, Nogayların Batı Kazakistan ve Khıyva hududunda Ruslara, Yayık Rus-Kozaklarına karşı bütün faaliyetlerini dördürdü. Evvelce müttefik görünen Turgavut Kalmukları, 1620 y1- ¹⁵⁴

¹⁵⁴) Bk. *Aktı istoričeskiya*, IV, 50.

¹³⁶) Ötemiş Haçı, *TCrih-i Dost Sultan a ilâveler*, vr. .73b.

hncle şimdiki Kazakistanın batısına gelip yerleşince, derhal Mangıt - Nogay mirzalarının iç işlerine karışmağa ve Mangıtlara ait olan vergilen kendileri toplamağa başladılar. Başkurtların evvelce Mafıgıt mirzalarına verdikleri vergilerin kendilerine verilmesini isteyip «Kuralay • ayşı» adında birisini Cenubî Başkurdüstan için vali tayin ettiler. Bu zat Rus tâbiyetinde bulunmıyan Başkurtlara adalet gösterir, Ufa civarında ve şimalindeki Ruslara tâbi olan Başkurtları yağma ederdi. Başkurtların o güne kadar Tobıl ırmağı sahalarında göçmekte olanlarını Kalmuklar Ural dağlarının batı tarafına göçmeğe mecbur ettiler. Bu işi «Sehgi.il Tayısı» adında birisi idare ediyordu. Başkurdüstan hududundaki Mahgıt-Nogay mirzaları daha 1654 yılında Kalmuklarla şiddetli savaşımlara tutuştular. Şimdiki Bökey Ordasmdaki mirzalar ise Ruslara karşı Kalmuklardan yardım umuyorlardı.. «İştirek Beg»in yerine geçen amcazadesi «Kanay Beğ» de, Ruslar tarafından rehine olarak Astâr- khona getirilmişti. O, Kaımkuk reisi «Khoorluk»u 1632 yılında Astarkhavı üzerine yürümeğe gizlice davet, ediyordu. Bütün heyeti ile Cungaryayı terketmiş olan «Turgavut» Kalmukları artık «Edil» ile «Yayık» arasında -bugün Kazakistanın «Bökey Ordası» denilen bölümünde- yerleşmek çaresini gördüler. «Khoorluk» önce «Cimboyluk» Nogayların reisleri «Âybal» ile «Otsık» ı yenip kendisine tâbi etti. «Yayık»ia «Edil» arasında ve Irgız, Kineli, Şamar ırmakları havzalarında Nogaylardarv vYedisân». Kıtay-Kıpçak, Maylıbas, Keleci urukları ve bir takım Baş- kurtlar yasıyordu. Bunlara ve oradaki Navman uruğuna başkanlı.; erden «linmemet» oğlu «Ycnmemet Mirza» Kanay Beğın «keykubad!» yani A cliahd naibi idi («nuradm, yani birinci veliahd, «Kelmemet Mirza» adında birisiydi). Kanay dan sonra keykubad «Yenmemet», Nogayların «büyük mirza»sı (bek) oldu. Halk arasında nüfuzu ve itibarı büyüktü. Ruslar, Kanay Beğden sonra, Mahgıt-Nogaylara büyük «bek» tasdik etmez oldular. «Ycnmemet Mirza» da Ruslarca «nuradmlık» tan sonra ikinci derecede olan «keykubadlık» mansabında sayılıyordu. Nogıy- İarm bu şekilde Rusta-n tazjdk gören ve aynı zamanda Kaımkuk çaput- ı avına dayanamıyan ekseriyeti 1635 yılında keykubad Yenmemet Mirza idaresinde Edilin batısına, Kırım tarafına geçtiler. Bu vaka ise Batı Kazakistanın 16-17. nci asırlarda üçüncü defa boşalması demekti. 1640 yıllarında Nogayların bütün ileri gelenlerini, «İştirek», «Orus», «Or- membet» Mirzaların oğullarının hepsini Şimalî Kafkasya ve Kırım sınırında görüyoruz. Bu vak alarda İ.ştirek Beğın torunu «Çoban Mbzao» (Ur azlı Oğl.) ve «Tenri-Kul Mirza» Kalmuklara karşı ciddi savaşlarıyla ün salmışlardır (destanlarda bu iki kişi «Er Çoban» ve «Er Tar- ^11», -«Er Targın» adlarıyla, tanınmıştır) ^{13W}. Çoban Mirza son Nogay mirzalarının en akıllı ve dirayet sahibi olanıdır.

Bu vak' alardan sonra Mangıt-Nogaylar Batı Kazakistan tarihinde ehemmiyetli rol oynamıyorlar. Kalmuklar da bunların arkasından Edilin batısına geçmişlerdir. Kırım'da ve Şimal^Kafkasyada hakim olan Tür- •kiyenin de Nogaylara ait devamlı ve muntazam bir siyaseti olmadı. Nogay mirzaları 1728 yılında yani artık Birinci Petronun Hazar Denizi ve Kafkasya seferinden sonra Edil havzasından tamamen çekilmesine kadar, Türkiye-Kırım, Rusya-Kalmuk ve

Safevî İran arasında başıboş kaldılar. Keykubad Yenmemet Mirza ve kardeşleri 1641 yılında tekrar Kırım tarafından şimdiki Bökey Ordaya geçerek yine Rus tabii oldular. 1648 de yine Edil batısına geçerek Kırım-Türkiye tebaası oldular. 1649 yılında yine dönüp Rusyaya tâbi olarak Edil-Yayık arasında yerleştiler, i 65 I yılında Rusya, Nogayları kendine celbetmek ve Kalmuklara karşı kullanmak fikriyle eski umumî Nogay «bek», «nuradm», «keykubad», «taybuğa» mansaplarını ve mirzaların Astarkhana geldikleri zamanlarda yapılan karşılama töreni hususlarını eskiden nasıl olmuşsa öylece yeniden diriltmek için ferman çıkarmıştı¹⁵⁵). Fakat tatbik olunduğu malûm değildir. Edil doğusunda kalan Yedisan ve Altı-oğul (Altavul) mirzaları daha 1660 yıllarında bile Rusyaya tâbi değildiler. Başkurt ve Kalmuklarla müttefikan Ruslarla harbediyorlardı, Bunlardan Sevinç Mirza 1671 yılında 15.000 ev ile Rusyaya tâbi olup Astarhkana yakın gelmişti. Onu da, Kiçi Nogay mirzaları (Urak oğlu Yamgurçı Mirza) zorla Kırım ve Kuban tarafına göçürdü. 1696 da Ulu Nogaym Edil doğusunda kalanları Cakşat (Yakşı Saat) ve Ağış Mirzalar idaresinde yine Ldilden Kırım tarafına geçtiler. Bunlar «Yedisan» larm büyük bir bölümünü ve «Cimboyluk» uruğunu kendileriyle birlikte götürdülerse de, Kalmuklar, bu urukları yine Edil doğusuna zorla göçürdüler. Bunlar 1723 te yine Kırım tarafına taşındılar. Ertesi yıl Kalmuk ve Ruslar bunları yeniden Edil doğusuna göçürdüler. Her göçte bunlardan binlerce kişi ölüyor ve yağma olunuyordu. Ozaman burada bulunan Yedisanlar

---

¹³⁶) Destan kahramanı olan «Er Targın» m İştirek Mirzanın Kalmuk Turta vutlara karşı harbeden oğlu «Tenri-Kul Mirza» olduğu, Nogay ye Kazak rivayetlerinde bu kahramanın «İştirek oğlu Er Targın» diye adlandırılmasıyla kafiye t kesbediyor (bk. B e r e z i n, *Turetskaya Khrestomatiyo*, II. s. 81: «İştirek oğlu Er Tenri-Kul degen batır». Yine destanın Alikhan Bökeyhan tarafından neşredilen Marabay Aqm rivayetine ilâvesinde, Moskova 1923, s. 64, Murad Aqınır sözû: «İsterek Olı Targın»).

¹³⁷) *Pölnoye Sobranje Zakonov*, I, s. 259.

19 000 ev olup, reisleri Biy Mirza oğlu Membet Mirza, Sultan Murat oğlu Burkul Sultan idi. Cimboyluklar 3000 ev olup reisleri Akunbet Mirza idi İbnular, Kalmuk ve Rusların kıyıcılıklarına dayanamayıp de Maiigıt-Nogay tarihinde sonuncu defa olmak üzere, yine Kırım tarafına, hatta Kırımın da ötesinde «Akerman» tarafına geçtiler. İşte Kalmakların Edilin doğu ve batısında yaptıkları-felâketlerin bin de bu Mangıt-Nogayları tamamen berbat edip batı Kazakistan!, şım ¹¹ Bökey Orda, Şamara, Orenburg, Ural vilayetlerini tamamen gayrimes- kün bir hale getirerek, oralarının Rus eline geçip Ruslarla doldurma- sına yol açmalarıdır. Bunun neticesinde Kazakların «Kıçı Yuz»u, 1 er e göreğimiz üzere, Rus tâbiyetini kabule mecbur kaldılar.

Batıya geçen Nogayların hayatı artık Kırım ve Kafkasya vekayny- le karışıyor. Ural ve Turgay vilâyeUer>d^eJ4a^^leA^^Ş: ya ve Sır Derya munsaplarında kalan Mangıt-Nogay urukları (e 1 s^n=Yedi-Üru: Tabın, Altı-Oğul,Kıpçak, Çağalbaylı Tana, Çerkeş ve başka uruklar) Kazak hanlarına tâbi q!^rak ^ıSi_Yuz>> Kazak heyeti: ^^rbîTmkımı da Başkurt heyetine dahil oldular. Diğerleri <<Karakal-ıpak>> adıyla müstakil' bir gurup haİmde_yaşA4il^a- Yalnız Özbek heye- Tİne~3âhH-^İ5n-T^^hgıt-i'ic>gaylar Bukharada hâkim bir duruma geçe- bildiler.

Kazaklar ve Mangıtlarm başına gelen bu Kalmuk belası aynı yıllarda Kazakların başına da geldi. Kazak uruklarının Kalmuklar çoğu artık Sır Derya havzasında Ulu-Tav, Aral hududunda bulunuyordu. Bunlar bütün 17. nci asrı mütemediyen Kalmuklarla mücadelede geçirdiler. Tevkil Handan sonra kardeşi «Eşim Han» (1600-1640) – ki uzun ve güzel boylu, kahraman, mert adam olduğundan Kazaklar kendisine «Eniskey bpylı Er Esim» derlerdi r – ve oğlu Cihangir Han (1640-1685), Cihangirin oğlu Tevke Han (1685-1718) Kazak ellerini muvaffakiyetle müdafaa etmiş ve göçebe elleri Sır Derya havzasında yerleştirmişler, Mâveraünnehri Kalmukla- Tin yağmasından korumuşlardı. Bundan dolayı Astarkhanlılarla iyi geçiniyorlardı. Yukarıda Astarkhanlılardan Veli Hanın, Kazak hanı Eşim Hana yazdığı mektuptan bahsetmiş ve zikrolunan «Abılay Sultan»m Kücüm oğullarından olması fikrini ileri sürmüştük. Bu halde Sır Deryadaki Kazak hanlarının, Kalmuklarla iş birliği yapan ve Rus sınırı ile Sır Derya arasında dolaşan Tura hanlarına da nüfuzu olduğu anlaşılır. O mektupta Veli Hanla Eşim Han arasında «dostumuza dost, düşmanı-

miza düşman olmak» hakkında yapılan andlaşmadan bahsediliyor . Veli Hanın halefi .olan Nedir Mehmed Hanın başveziri ve Semeikand hâkimi «Yalantuş Bek Alçın» Kalmuk hanı «Batur Kuntayşı»nm 1643 yılında Taşkend üzerine hücumuna karşı Eşim Khana ve oğlu Cihangir Sultana bizzat 20.000 kadar askerle yardıma koşmuştu ¹³⁹⁾. O savaşta Kalmukları darmadağın ederek «Yedisu» içlerine kadar kovaladılar. Eşim Hanın torunu olan Tevke Hanın Subhan-Kulı Hanla olan münasebetlerinden yukarıda bahsettik. Ozamanrn Kalmukları için Kun- layşı ne ise, Kazaklar için de «Tevke Han» o idi. Her iki göçebe elin hükümdarı, kendi ellerine bir nevi nizam (yasav) tertip edip dağınık oymaklara bir devlet şekli vermeğe çalışmışlardır. Eşim, Cihangir ve Tevke Hanların gayretleri sayesinde, ki Kalmuklar Sır Derya havzasından pek ilerileyemediler. Bütün kuvvetlerini Mâverâünnehrin sağ ve solundaki zaıf noktalara şevkettiler. Sağdan Khorezm üzerinden -geçerek İranın Astarâbâd vilâyetlerine kadar, soldan Doğu Türkistan üzerinden Tıbete kadar saldırdılar. Badakhşan beğleri kendi aralarındaki iç ânlaşmamazlıkların halli için «İle» havzasındaki" Kalmuk hanının karargâhına geliyorlardı. Mâverâünnehrin ise. Kazaklar sayesinde 17. nci asırda kargaşalıktan uzak kalabildi.

«Aktabân Fakat asnn sonuna doğru Kalmukların saldırış- Şuburundu» la" pek kuvvetle"ndi. 1681 de Kalmuklar, eski asırlarda da Bozkıra karşı siper isi gören «Say- ram» (Isfıcâb)a. hücum ettiler. 1683 -1685 te bütün Orta Tıyansan Kırgızlarını ve Ferganeyi istilâ edip. Sayramı da tamamen tahrip e'tti- ler. «Galdan Boşuktu» 1696 da doğuda Çin ordularını yenmekle pek gururlanmıştı. Nihayet bunun halefi «Şiven Rabtân» esir İsveç subay. R."at¹⁴⁰⁾ın yardımıyla asker tanzim edip, ateşli silâhlar kullanmasını da SıbiryadîH Ruslardan jek iyi öğrenerek, Kazaklara üstün oldu. Oza- man Kalmuklar Sır Deryanın aşağı bölüidirdirindeki sultanlara hücum ediyorlardı. Merkezi «Türkistan» (=Yese.) şehri, olan bu ülke, o za, manlar, «Orta Yuz» değil, «Karakalpak» adıyla tanınıyordu. 1697 yılında burada «Tubırçık» (öteki adıyla «Kirev Sultan») adında birisini han olarak görüyoruz "). Biraz sonra bunun oğlu «Gayıp Han» siyasi • sahneye çıktı. Bu, iktidarlı bir handı. Kazan, Tobolsk, Bukhara ve Taşkend aralarındaki ticaret yollarının emniyetini temin edebilmişti

¹³⁹⁾ *İnkılâb mecmuası, Taşkent, 1922, N. 22. s. 29.*

¹⁴⁰⁾ F i s c h e r, *Sibirskaya İstoriya, Petersburg 1774,* s. 444

Pamiatnikî Sibirskoy İstoriyi XVIII. vaka. I; 163 Tob.rıq, babası Sır- «dak Sultan, babası Eşim Han, babası Sıgay Han b. Yadık, b. Ebül-Sa'îd Canıbek..

Cenup ve cenup-aoğu Başkurdüstanda da hükmü geçiyordu. 1709 yılında da Başkurdüstana («Nogay Yolu»na) geldiğinde kendisi ancak 26 yaşında bulunuyordu. Khuyva hanları da buna tabiydi. Aşağı Khorezmi bir vakit kendisi idare etmiş, sonra Kazak Sultanlarından «Üsek Sultanin neslinden «Ebülkhayır» (-Abılay) ve kardeşi «Mamay» sultanlara bırakmıştı. Ebülkhayır ise şimdiki Ural ve Turgay vilâyetlerindeki uruklara hâkimdi; ve Cenubi Başkurdüstanı da kendi Hissesi biliyordu. Bununla beraber aynı kaynaklar, daha 1718 yılında, burada Batır Khan ve oğlu Qayıp Khandan bahsediyorlar. 1718 yılında bu Qayıp Khan ve Ebülkhayır Sultana Kalmuk reisi Quntayşı hücum etti. Qayıp Khamn yanında 30.000 kadar asker bulunuyordu. «Engüz» ırmağı üzerinde yapılan savaşta Qayıp ve Ebülkhayır katî surette yenildiler. Qayıp Khan, yanında ancak iki kişi olduğu halde «Türkistan» (Yese) şehrine dönüp gelebildi¹⁵⁶). Yayık Rus Kazakları bu sırada Ebülkhayırın ve kardeşi Mamayın ülkelerine, hücum ediyorlardı. Hattâ 1716 da Ruslara gönderilen şikâyet mektublarında bu Rusların Kho-rezmd e Ürgence kadar hücum ettikleri yazılıyor¹⁴³). Qayıp Khan, Rus imparatoru Birinci Petroya elçiler göndererek barış arıyordu. İşte bu arada Kalmuk hanı «Şiven Rabtan»m asil kuvvetleri, Sır Derya havzasında toplanan Kazak sultanlarına yeniden hücum ederek Mâverâünnehrî koruyan zinciri kırdı. 1720 yılında Sır Derya havzasındaki şehirleri, 1723 te de Taşkendi Kazakların elinden aldı. Türkistanın son zaman tarihinde pek mühim olan bu devir, Kazaklarda en ağır bir zaman olarak «Aqtaban şuburundu», «Savran aynalgan», ALqa-Kol sulama» gibi muciz ve mânalı sözlerle adlandırılmış ve uzun zamanlar için tarih başlangıcı sayılmıştır.

«Yedisu» ve «Arka»daki Kazak urukları mal ve mülklerini, ev barklarını bırakarak aç ve çıplak bir halde Zerefşan havzasına ve- aşağı Khorezme doldular. Mâverâünnehr e gelenleri, buranın, Şıban şehzadelerinden. olup Kazak arasında «padişâh-ı Turan» olan «Receb Mehmed Sultan»ın idaresinde idiler. Mâverâünnehrî, Astarkhanlılar sülalesinin son hükümdarı olatı Ebülfeyiz Han bin Subhankulu Han idare ediyordu. Rus imparatoru Petro tarafından Ebülfeyiz Hana gönderilmiş olan Raguzalı İtalyan Benevini, Recep Hanın 1725 martında hattâ Bukhara üzerine yürümekte olduğu haberini işitmişti. Zerefşan havzası¹⁵⁶ tamamen yağma edildi. Bütün ekim yerleri, aç ve perişan Kazak uruklarının Kalmuklardart. kurtarabildikleri havyaniarma otlak oldu. Senevini, ozaman Bukhara memleketlerinin kıtlık ve yağma yüzünden tamamen iflâs ettiğini, her

---

¹⁵⁶ *) Aynı eser. I. 375.

»3) Aynı eser, aynı cild, s. 158: Yese (Türkistan)da yaşamış olan bu Gayıp Hanın mühründe .«Gâyıb Muhammed Bahadur Khan» diye yazılmış imiş (aynı eser. I. 162).

verde yollarda eşkıya bulunup ahalinin fevkalâde heyecanlı bir zaman geçirmekte olduğunu kaydetmiştir¹⁵⁷). Bukhara-Merv ve Bukhara-Khıyva araları da aynı durumda bulunuyordu. Semerkand şehri 1723-1730 yılları arasında tamamen boş kaldı. Ebülfeyiz Han ne yapacağını bilemiyordu. Ahali içindeki heyecanın, uruk başkanları tarafından yapılan bir kışkırtma neticesi olduğunu zannederek, 416 kişiyi ziyafete çağırды ve onları, o güne kadar Astarkhan hanları tarihinde misli görülmiyen bir ahmaklıkla, öldürttü. Khıyvada da durum tıpkı Bukharadaki gibi idi. Şıban Yadigâr oğullarının son mümessili olan Şir Gazi Han, 1722 yılında 14 uruktan ibaret olan Kho-rezm Mangıt-Nogaylarının isyanında öldürüldü. Bununla sülâle bitip, nüfuz ve itibarı olmıyan Kiçi Yüz Kazak hanları davet edilir, kovulur! öldürülür, tekrar başka biri dâvet edilir oldu. Şir Gazi Hanın ölüm yılında Kiçi Yüzden Ebülkhayır Hanın¹⁵⁸) kardeşi Saraygrı Hanı, sonra diğer kardeşi Bahadır Hanı, 1727 de üçüncü bir Kiçi Yüz Kazak sultanı Elbars Hanı hanlandılar. Elbars Han iktidarlı bir zat idiyse de, Horasana çapul eden uruklara başlık etmekten başka bir iş yapamıyordu. Bukharadan dönen rus elçisi, hanların değil, «bozkır tüccarlarının pîşvası» olup Rusyaya tâbi olan ve Astarkhanda emlak sahibi bulunan Khıyvalı Subhan Kulı adlı bir tüccarın yardım ve himayesiyle memleketine dönebilmişti. Khıyva hanının dış siyaseti de bu tüccarın elindeydi. O güne kadar daha ziyade Sır Deryanın orta aşağı bölümlerinde yaşıyan Karakalpak oymakları, tamamen Aral gölü cenubuna döküldüler. Amu Derya deltasının sağ kıyısının Karakalpaklara ait olan yerlerinin çoğunu Kazak «Elim Oğlu» uruğu işgal etti. «Cappas» uruğu deltanın batısına .geçti. Aşağı Khorezm tamamen talandı.

Kazakların o güçlüklerle dolu t zamana ait hâtıraları çoktur. Bu çağı, Kazakların m âciz kelime've cümlelerle ifade ettiklerini söylemiştik. Bunlardan «ak taban şubürundu», «yalın ayak taban bozulup beyaz olana kadar halkın kaçması» demektir. «Savran aynalgan» yani «Sır Derya havzasındaki eski «Savran» şehri etrafında (Şamanı âdetine

---

¹⁵⁷> Benevini'niti raporları *Zapiski imperator. Russk. Geogr. Obşç.* IX. 1853. de tabedilmiştir.

¹⁵⁸> Bu eserde zikri çok geçecek olan bu Ebülkhayır Hanın babası Ace. b. inş, b. Aycıvaq. b. BÜJekey, b. Üsek olup, bu Üsek te Ebü Sa'id Cambek Hanın oğludur.

göre dua eder gibi) dolaşan ve dönen zaman»; «Alqa-Köl sulama» yani «Sır Derya cenubunda, Mirza Çölü hududunda olan Alka Göl adındaki tuzlu göllerden su içilen zaman» demektir.

Ozamamn göç acılarını hatırlatan şiirlerdeh biri Karakalpak hanları torunlarından Sultan Ahmet Canturin¹⁴⁰) m naklettiği parçalardır ki aşağıdaki mısralar ondadır:
Mmav zaman qay zaman qısqa zaman Basımızdan baq devlet uç qan zaman Şuburganda
izinnen şah buraydı -f Qahtar-dagı qar cavgan qıstan caman.

Yani: bu ne zaman, nasıl zaman, ne sıkıntılı zamandır! Başımızdan devlet kuşunun uçtuğu (yani talihin bizi bıraktığı) bir zamandır. Sürüyüp giderken izinden toz бүрүйүп kapatıyor. Öyle ki kışın Kantar (ikincikânun) ayında kar yağın kıştan daha yaman!^{159 160 161 162}.

Kazak halkı ancak son Bolşevik devrinde, 1918 yılında çıkan açlığı ve kıtlığı, iif yüz yıl önce geçen bu «aktaban şuburundu» ya benzetiyor.

Kalmukların bozkıra istilâsının faydalı denilecek bir ciheti varsa o da, göçebe ahalinin zaruret dolayısıyla verimli yerlere gelerek ekincilik hayatına geçmek mecburiyetinde kalmalarıdır. Bugün Zerefşan havzasında ve Ferganede bulunan Naymai, Calayır, Kıpçak ve Uysun gibi uruklar buralara daha ozaman gelip yerleşmişlerdir. Sonradan yani Kalmuk kargaşalıkları yatıştıktan sonra da bu urukların ancak yarısından azı geriye, «Yedisu» ve «Arka»ya dönebilmiştir. O cümleden «Sadır» uruğunu sayabiliriz, ki bunlardan 12.000 ev şimdi Bukharanın Kermine civarında, yalnız 9.000 evi de eski yurtları olan «Yedisu» da («Lepse» sınırında) bulunuyor. MâveTâün'ne'hirdeki Özbek uruklarının mühim bir bölümü ise Doğu Bukharaya, Çaganyan, Hisar ve Balkh taraflarına geçti. Böylelikle daha önce oralarda yaşayan ırkdaşlarını çoğalttılar. Bunlardan göçebe olanlar mecburen ekinciliğe geçtiler, şehir ve köylere yerleştiler. Bu hareketten bozkırlıların daha geniş ölçüde iskânı yolunda istifade etmek için galiba Sır Deryanın ozamanki durumu, aldığı cereyan, ilerde anlatacağımız üzere, elverişli olmamıştır. Bununla beraber 19. uncu asrın başında Mâverâünnehirde ve Khorezmdе göze

---

*40) Sultan Ahmed b. Cantüre, b. Cihangir, b. Qayıp, b. Batır Han, b. TSr Qayıp Han, b. Tobırcıq (Kırev) Han.

¹⁶⁰) Bii «Aqtaban Şuburundu» çağı için bk. M u h a m m e d C a n T ı n ı ş - p a y e v , *Materiyalı k istoriyi Kırgız - Kazakskayo Navödäs* Taşkent 1925. Aynı müellifin *İqd al-Cuman Bartoldı*, Taşkent 1927 de «Aqtaban Şuburundu» adıyla neşrettiği makalede de bu mesele izah edilmiştir.

çarpan nüfus. kalabalığına bu hareketlerin ve göçlerin elbette mühim tesiri olmuştur.

Başkurtlar ve Kalmuklar	Diğer taraftan Kalmukların Batı Sibiryada ve Başkurdüstanında «Tura hanları»nın Ruslarla savaşı devam ettirmelerine, keza bu hanların yenilmesinden sonra
-------------------------	---

Nögaylarından 4000 kadar askerle iştirak etmişlerdi. Başkurt reislerinden Devlet-Berdi oğlu İsmemet bunlarla birlikte «Ufa»ya taarruz etti¹¹⁰⁾. Yirmi yıl sonra 1683 vakıalarında Kalmuklardan Ayüke Han ve Da- dubek Başkurdüstanın «Nogay Yolu» kısmında Çurtanlı Kölde 40.000 kadar Kalmuk askeriyle Başkurtlara yardıma geldiler. Ekincilikle meşgul olan Tatarlar, Çuvaş ve Çeremişler bu seferlerden pek mutazarrır oluyor ve Ruslarla birlikte hareket ediyorlar; bunun cezası olarak dâ neticede yeniden yağma ediliyorlardı. Halbuki Cenubî Uraldaki Tatar

Başkurtların siyasi hareketlerine olan siyasi tesirleri ve ehemmiyetleri kaydedilmek icabeder. Rus tehlikesini pek iyi takdir eden Evliya Çelebi, Kaimuklan ziyaret ettikten sonra «Bu qavm-i Qalmakh dakhi olmazsa qavm-i Mosqov kâfiri dakhi cümle dünyayı qabze-i tasarrufa alırdı» demiştir¹¹⁸⁾. Başkurtların mühim bir bölümü Kalmuk- larla eyi geçiniyorlar ve, Evliya Çelebinin de dediği gibi, onlara tâbi bulunuyorlardı. Başkurtlar, Ruslara karşı mücadelelerinde onların haricîle olan meşguliyetlerinden ve muharebelerinden güzel istifade ederlerdi. Kalmukların bazı bölümleri de bu hareketlere iltihak ederlerdi. Başkurtların 1663 yılındaki isyanına Kalmuklar Yedisian ve Altı-Oğullar, bilhassa Ufa Tatarları «Tura» hanları zamanında Başkurtlarla beraber, hanlara yardım ediyorlardı¹⁶³⁾. Birinci Petronun Demirbaş Şarl ile olan savaşları sırasında Başkurtlar Kalmuklarla müttefikan rus vilâyetlerine hücum ettiler. «Şamar» ve «Kama» ırmakları arasındaki bütün rus göçmen kasabaları Kalmuk ve Başkurtlar tarafından yağma edilip yıkıldı. Rusların emir ve tâbiiyetlerine geçmiyen bu Başkurtlarla Kalmukların müşterek yaylaları, Bökey Orda şimalindeki küçük ve büyük «İrgiz» ırmakları arasında bulunuyordu¹⁶⁴⁾. Burada her iki kavmin mühim bir kısmı beraber konup göçer ve Edilin batı tarafına da geçerek rus kasabalarını yağma ve tahrip ederlerdi. Şimdiki Saratov (=Sarı Tag) hududundaki rus kasabaları 1710 yılında mütemediyen bu taarruzlara uğradı. Başkurtlar, Kalmukların Şimalî Kafkasyaya olan sefer-

¹¹⁸⁾ Evliya Çelebi, VII. 868.

¹⁴¹⁾ *Akti istoričeskiye*, IV, 335. jr.^{o)}

Aynı eser, V, 177.

¹⁶⁴⁾ Peretiatskiy, *Povol'ye*, II, 337.

lerine de iştirak etmişlerdi. 1710 yılında İstanbul'a, Kalmuk hanı Ayüke ile Başkurt (İstek) larm elçileri (önce «Mehmed Salih» adında birisi, sonra Pehlivan-Kul adında başka biri) geldi ve Kırgızlarla müttefiklik Rusyaya karşı harbettiklerini, Terek kalesinde 40.000 kadar rus askerini tamamen yok ettiklerini söylediler ve yardım istediler¹⁶⁵).

Khıyva Subhan-Kulı Han tarafından vali tayin edilen «Şah Niyaz Eşik Ağa Başı» daha 1700 yılında Rus imparatoruna tâbiyet arzetmişti. 1719 yılında Astarkhanda bulunan Birinci Petro Hazar Denizinin doğu kıyılarına kaleler yaptırmak ve Khorezmi yavaşça işgal etmek maksadıyla, hıristiyan olmuş olan «Kabardı mirzası Devlet Girey Bekoviç»in ve kardeşleri Süyünç ve Ak Mirzaların idaresinde 3000 kişilik asker gönderdi. Bu askerlerin yok olmasına Kalmuk Ayüke Hande Başkurtlar sebep olmuştu. Ayüke'nin Khıyva hanı Şir Gazinin yanında bulunan elçisi «Açinsen Qaşuq» ve Ayüke'nin tâbi «Darcı Sultan» Rusların* asıl maksadının ne olduğunu Khıyva hükümetine, Kongrat ve Nayman beğlerine haber verdiler. Neticede rus askeri tamamen yok edildi.

Şehzade Şuna
Karasakal

Umumiyetle medenî seviye ve cengâverlik bakımından birbirine pek yakın olan Başkurt ve Kalmuklar arasında bir nevi siyasî kardeşlik vardı.

Kalmuk hanı «Galdan Çirin» in kardeşi prens «Şuna» olduğunu söyleyip. Başkurtları ve Kazaklardan Kirey-Nayman uruğunu inandıran ve İstanbul'da bulunarak İslâmiyeti kabul edip İslâm ilimlerini, ihtimal Türkiyenin siyasetini öğrenen birisi, sonradan Başkurt isyanlarına kılavuzluk etti. «Karasakal» adını taşıyan bu zat, bir millî destan kahramanı olara k, Altaydan Ural dağlarına kadar her yerde söylenir. Ruslar ve Galdan Çirin bu zatın Şuna olmayıp, yalancı birisi olduğu hakkında pek asabî tarzda propaganda yapıyorlardı. Fakat 1749 yılında Ka- zakistan'da ölümünden sonra da Kazaklar içinde Karasakalın işini devam ettiren kardeşi «Bargay»ı gören bir zat, buna «Karasakalın kaidesi» demiştin Bargay ise Galdan Çirin kardeşi idi¹⁶⁶). Buna göre Karasakalın hakikaten daha gençliğinde İslâmiyeti kabul etmiş bir Kalmuk prensi olması pek muhtemel görülüyor. Karasakal Kalmukça konuşuyordu. Herkes onu «şehzade Şuna» olarak kabul ediyordu. Her halde bu vak'a Başkurtlar ve şimalî Kazaklar arasında Kalmuk hanlarının itibar ve nüfuzunu göstermektedir.

---

3 R â ş i d Tarihi, II, 327.

3:304) Soçnenya Çokana. Valikhavova, Petresburg 1904, s. 205.'

Kalmuklardan Sonra Bununla beraber Kalmukların getirdikleri siyasî Boş Kalan Yerler- felâketler, bütün bu «iyilik» lerini gölgede bırak- de Ruslar ve Ebül- maktadır. 1673 yılında Kalmuk Hanı Ayiike khayır Hanın Rus Rusyanın yüksek hâkimiyetini kabul etti. Batı Kal- Tabiiyeti mukları Kazakistandan ve Başkurdüstandan Mangıt-Nogayları Edil batısına sıkıştırıp çıkardı- larsa da, onların yerlerini kendileri doldurdular. Bununla Türkistanın bu batı bölümleri nüfus kesafetince pek müteessir olmamıştı. Bunun neticesinde Başkurdüstanda ve Tura'da Ruslara karşı olan savaş, Kalmuk çağında devam edebilmişti. Fakat Kalmuklar 18. inci asrın ilk dörtte birinde buralarını tamamen boşaltıp, Edilin batısına çıktılar. Bütün buralarını artık rus köylüleri ve Kozakları doldurmağa başladılar. 18. inci asrın ilk yarısı Yayık ırmağı havzasının ve batısının Ruslar tarafından tamamen işgal edildiği devirdir. Bu zaman, Doğu Kazaklarının batıya göçleri zamanı idi. Onlar gelirken buralarda Rus hâkimiyetinin katî surette yerleşmek üzere olduğunu görüyorlar ve ona göre tedbir alıyorlardı. 17. nci asrın ilk dörttebirinde Kalmukların Şimalî Kazakistanı işgal etmeleri, evvelce Semi Palat, Akmola ve Turgay vilâyetlerinde güzel otlaklarda yaşayan kazak uruklarının Aral Gölü etrafına, ıssız çöllere sığınmasını gerektirmişse, bir asır sonra Kalmukların Sır Derya havzasını işgalleri de, Aral-Sır Derya havzasından Kazakların yalnız Mâverâünnehir ve Khorezme değil, büyük bir bölümünün" tekrar şimalbatıya, Turgay ve Ural vilâyetlerine ve Başkurdüstan hudutlarına dönüp* gelmesine sebep oldu. Buradaki Kazak sultanları ise, Cenubi Türkistanın medenî hayatından pek uzak yaşayan ve ahali arasında itibarı olmıyan «Kiçi Yüz» sultanları ailesini teşkil ediyordu. Bunların Aral cenul unda ve Amu Derya deltalarında yaşayanlarından bazılarının Khorezm tahtına davet edildiğini biraz yukarıda kaydetmiştik. Bunlardan, ismi yukarıda ihükerreren geŕen, Ebülkhciyr pek kurnaz bir adamdık Kaçıp gelen urukların basma geçerek büyük bir iktidara malik oldu. Devffet fikrini değil, en hücre köşelerdeki boyların uruk entrikacılığı ruhunu taşıyan bu zat, «Üç Yüz Kazak», Karakalpak ve hattâ Khorezm hükümdarlığı dâvasına kalkıştı. Sır Derya havzasına malik olan Tevke Hanın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Pulat Han (1718-1730), bütüp «Üç Yüz Kazak» sultanlarının resmen reisi sa- '1^30 yılında şimdiki Evliya-Âta tarafından kurultay gibi hir Şey toplanıp, Pulat, Hanın- bizzat kendisi tarafından idare olunan «Ulu Yüz»*ün sultanları, oğlu «Ebülmembet» ve «Şıgay Han» m diğer oğlu neslinden gelen ve zamanının kahramanı sayılan «Barak Sul-

tansın '••■>) idaresi altındaki «Orta Yüz» sultanları, Ebülkhayrın idare, sindeki «Kıçı Yüz» sultanları, Anarkay denilen yerde muttefikan a muklara hücum ederek galib geldiler. F[^]Ikhay[^]nj[^] he?[^] da ölen Pulat Hanın «Üç Yüz» üzerindeki riyasetini Ebulmembet Han- Hânhaklızca dâva etmesiyle birleşik teşkilât bozuldu, Doğu Kalmuk- lan bundan tekrar istifade ettiler. On yedinci asrın sonunda kaim larm bir bölümü Kazakistan üzerinden geri dönüyorlardı. Bunları yo a Kazaklar hırpaladılar. Mallarım yağma edip, pek çoğunu da öldürdüler. Bunlar Doğu Kalmuklarının «İle» havzasında oturan Teisi biven

Rabtan'a İttihak edince bütün işleri[^] Kazaklardan üç almak p u. ogu Kabaklarının Kazaklan takibinde bunlar mühim rol oynadılar. 1 yılında Kaımuklar tarafından takip olunan Orta Yüz hanlarından «[^]e- meke» fTevke Han» oğlu «Şah Mehmed») T[^]lik bir bölümü, bunların arkasından da 20.000 evlik kadar ır

l>ujmE~yığınVır[^]â[^]nclâ" ölnak üzere Şemeke Hanın kendisi, pek perişan BirhâIHe,^TBaskürdüstana[^]gelip." girdiler. Doğu Başkurt uruklarının yay- İaıannı İşgal ederken Şemeke Han ve ona tâbi eller, Başkurt «Taymas Tarkhan» tarafından sert bir karşılık görerek geri çekildiler. Başkurt- lar ozaman Ruslarla çarpışıyorlardı. Şemekenin arkasından Kıçı Yüz hanı Ebülkhayır Han da kendisine tâbi birkaç el ile Başkurdistan sınırına gelerek kendisinin veyahut oğlunun han ilân edilmesin, istedi. Zaten Ebülkhayır (ihtisarla: Ab.lay) daha 1717 yılından başlayıp Başkurdistan idaresine karışmış olan bir kimseydi. Fakat Baş urt ar, bu defa Kalmaklara düşman olan birisini hanlanmaktan çekindiler. Onlar Bukhara, Khyva ve Karakalpaktaki hanlardan birini istemişleT 1.

Nihayet Kalmuk prensi olarak tanıdıkları Şuna=Karasakal' Hanı, han ilân ettiler. Ebülkhayır Khan Başkurtlar, kendisine celbedemediği gibi, Kalmuklara ve kendisine muhalif sultanlara da mukabele edemeyece- ğini ve aynı zamanda Rusların bu yerlere istilâsına Başkurtların tek başına mukavemet edemeyeceklerini anlayınca, Ruslarla haberleşmeğe başladı; ve kendisi için, Başkurt hududunda bir kale yapıp vermeleri şartıyla, tâbiyetlerini kabul etmek hususunda müzakereye gmişti. Ebul- khayır, kale yapılıp kendisine verildikten sonra, orada oturup Kazak ve Başkurtları idare edeceğini düşünüyordu. Ruslarla müzakeresi samimî değildi. Maksadı, onlara .kale yaptıryp ieabeifciğinde onlardan yardım almak ve uruklar arasında kendi otoritesini yerleştirmekti. Bu. kaleye yerleşip rakip sultanları susturacak, aynı zamanda Kalmukların t taarruzlarına da mukabele edecekti. Bir taraftan Ruslarla müzakere

ır,4) gu hanların şecere ve nesepleri bu fasılda haşiye N. 225 te -zikredilmiştir.

ederken,¹ diğer taraftan Başkurt isyanını takviye ediyordu. Nihayet bu oyun ciddi bir şekil aldı. Rus hizmetinde- olan Tatar mirzalarından Kutlu Mehmed Tefkilev, bazı tüccar ve mollalar Ejbülkhayır Hana gidip Rus tâbiyetini ciddi olarak kabul etmesini teklif ettiler. Nihayet 1734 yılında Ebülkhayır Han Rus tebaahlığını kabul etti. Ruslar da 1735 yılında, Başkurtlarla Kazakların tam ortasında, Ebülkhayır Hanın kendisinin gösterdiği yerde, «Or» ırmağının Yayık ırmağına döküldüğü noktada (şimdiki «Orsk» şehri yerinde), ozamankı «Orenburg» şehrini yaptılar. Fakat Ebülkhayır Hana kaleyi vermediler. Başkurtlar, Yayıkta kale yapmanın ne demek olduğunu biliyorlardı*, bu yüzden kaleyi yapmak için giden rus ordusunu geçirmemek için bütün kuvvetleriyle mücadele ettiler. Fakat muvaffak olamadılar. Neticede Ruslar Bozkırda duruma hâkim oldular. O güne kadar Rusyaya bilfiil tâbi olmıyan Üsergen (Qanlı), Bürçen, Yeti-Uruv, Kıpçak ve Yurmatı Baş- kurtları da artık Rus tebaası oldular. Bazı «Orta Yüz» sultanları da biraz sonra Rus tâbiyetine girmek zaruretini hissettiler. Ebülkhayır ile bu hanlar hatalarını pek çabuk anladılar. Ebülkhayır, bir taraftan Kalmuk hanına kızını vererek ve ona dayanarak kuvvetlenmek istiyordu; diğer taraftan, 1741 yılında Ebülkhayır tarafından Petresburga gelen elçiler, Türk elçisini görerek Türkiyenin, Kazakları Rus esaretinden kurtarıp kendi tâbiyetine kabul etmesi hakkında Ebülkhayır Han adına müracaatta bulundular¹⁵⁵). Diğer sultanlar, bilhassa «Orta Yüz»ün hani «Barak Han» Ebülkhayır, Rus tâbiyetini kabul etmesinden dolayı hain biliyorlar, onunla ve oğullarıyla temastan çekiniyorlardı. Her halde î 8 .inci asır ortasına doğru bütün* Yayık havzası Yukarı Yayık (rusça Verkhni Ural) dan «Uyşük» (rusça Guryev) e kadar Rus Kozak kuvvetleriyle doldurulmuş oldu.

Kalmuk istilâsı, doğudan Çinlilerin müdahalesiyle nihayet buldu. Zaten Kalmukların kuvvetlenmesi ve «Tibet»e kadar el uzatabilmeleri, Çindeki durumun karışıklığından ileri geliyordu. Çin Kalmukluğun Sonu hükümeti 1644 yılında «Ming» sülâlesinin düşmesiyle neticelenen karışıklıklar ve ihtilâller dolayısıyla uzun zaman batı sınırlarına gereği kadar bakamıyordu, Fakat 18. inci asrın başında imparator «Kan-şi» (1713-1722) memleketinde âsâyışı sağladıktan sonra, yeter derecede kuvvetli bir ordu kurabildi. 1714 te Kalmuk hanı Şiven Rabtan Çine taarruzda bulunmuştu. Bu vak'a, imparator «Kan-si»nin Kalmuklara karşı ciddi tedbirler almasına sebep oldu. Tehlikeyi gören ¹⁶⁶

---

¹⁶⁶ Bunu bildiren vesika Turgay vilâyet arşivindedir. Bk. *PamratuLyta Kniga Turgayskoy oblasti za, 1899, s. 359.*

Kalmuklar Cüngaryadan ve Yıldız-»Köl yaylalarından «İle» havzalarına, «İle» Kalmukları da bu ırmağın ayaklarına indiler. 1723 yılındaki «aktaban şuburundu» vak aları Kalmukların yalnız taarruzundan doğmamış, aynı zamanda onların Çin tehlikesi önüne geçmeleri yüzünden meydana gelmişti. Bundan sonra Çinliler muntazaman Kaımuk işlerine karıştılar. Şiven Rabtan'ın halefi olan Galdan Çirin Çinlilerle harbedip 1739 andlaşmasıyla memleketinin yarısını kaybetti. Kalmuk baş karargâhı ozaman daha İle, Tekes ve Kigen nehirlerinde idi. Yaylalarından kaçan Kazakların büyük bir bölümü bu aralık Kalmuk tâbiyetini kabul ederek geri dönmüşlerdi. Bunların yardımlarıyla Kalmuk tahtını ele geçiren «Amursana» 1754 te Çinlilere itaat etti. Kal- muklara tâbi olan bütün eller artık Çin tâbi oldu. Batı Kalmukların reisi Ayüke Han daha önce Çinle münasebet tesis etmişti ve 1714te Edil Kalmuklarına Çin elçisi gelmiş, Ayüke de bu elçiye Çine dostluk ve Ruslara düşmanlıktan bahsetmişti. Amursana Çin hâkimiyetine dayanamayıp isyan etti; çin memurlarını kesti. Fakat sonra yenilip «Orta yüz» Kazaklarına kaçtı. 1757 de tekrar hükümeti ele almak teşebbüsünde bulunmuştu. Kazak hanı Abılay'ın (İ.G) kendisini tutup Çinlilere vereceğini öğrenerek Sibiryaya Ruslarla sığındı. İkinci yıl çin imparatoru 3i-ban-lun, kendi generallerinden «Çjaokhoy» ve «Fu-de» idaresinde Kalmuk isyanlarını bastırmak için çok büyük bir ordu gönderdi. Bunlar da, Türkistanda emsali görülmiyen bir vahşetle, bütün Kalmukları müdirdüer. Burada bir milyondan fazla Kalmuk kesildi.

Yayı-Edil-Kuban taraflarındaki Kalmukların başına •• aydı felâket geldi. Ayüke'nin halefi olan Seren Donduq bİT taraftan Çinlilere, diğer taraftan Osmanlılara tâbiyet arz ediyordu. Diğer bir kısmı İrana, Nadir Şaha sığınmışlardı. Ruslar tarafından tayin edilen Donduq Da- şı'nın oğlu Ubaşı zamanında Ruslar Kaımuk işlerine bizzat karışıp «khan c. argusu» (divanı) yerine yalandan «halk cargusu» diye kendi tayin ettikleri adamlardan ibaret bir hükümet kurdular. Ubaşı buna tahammül etmeyip, 1771 yılında Edil ırmağını geçerek Uraldan ve Kazak bozkırından Balkaşaya ve oradan Cüngaryaya dönecek oldu. Edilin batısında ancak 500 ev kaldı. Geri kalan bütün Kalmuklar 33.000 çadır (169.000 kişi) oldukları halde tamamen Cüngaryaya kaçtılar. Yolda bunları Kazaklar ve kısmen Başkırtlar yağma ettiler. Bunlar Ediden Çin sınırına

i»») Abılay (^Ebülkhayır) bin Uvalı (=Veli), bin Cihangir, bin Eşim. Ta- vârikh-i Khamse-i Şarkî, s. 247; bk. yine aşağıda haşiye N. 225. Kiçi Yüz hanı Ebül- khayır bn. Açe gibi bu Abılay bn Uvalı'nın ismi de «ebülkhayır» kelimesinden geliyorsa da, bunlardan ikincisi ancak «Abılay» şeklinde söylenmiştir.

kadar olan mesafeyi sekiz ayda geçtiler. Malları yağma edildi. Çin sınırına 169.000 kişiden ancak 70.000 kadarı sağlıklı gelip, yüz bini yolda öldürüldü, açlıktan kırıldı, esir edilerek satıldı. Çin sınırına varabilenlerini Çin hükümeti eyi karşıladı. Doğu Türkistanda Kara-Şehirde, Uluğ Yulduz ve Kiçik Yulduz yaylalarında, kısmen de Tarbagatayda yerleştirdi. Bugün Yulduz ve "Tekeste yaşayıp 19 İ 6 isyanında Doğu Türkis- tana kaçan Kırgızları yağma eden ve kesen Kalmuklar, yine onlardır.

Kalmuk hareketleri, Türkistan ve Moğolistan tarihinde evvelce misli görülmiyen mânâsız bir hareketti. Bu kadar Kazak, Mangıt-Nogay ve Başkurt kanı döktüler. Kendileri de bu kadar kırıldılar. Profesör Pozdneev, Kalmuk hareketleri doğudan yapılan mühim bir baskı neticesi değildir ^{117a)}, diyorsa da bu fikir doğru değildir. 16.ncı asrın başında 'Cinde ve Moğolistanda seyahat eden Osmanlı müellifi Ali Ekber Kha- tâi nin açık ifadelerinden, Kalmuk hareketlerinin baş sebebinin doğu-ı daki nüfus kesafeti olduğu anlaşılmalıdır ^{117b)}. Bununla beraber oymak halindeki cahil ve güçsüz bir kavmin eski şevketli atalarının büyük fütuhât an'anelerini takip etmek hayali de bunda mühim âmil olmuştur. Bunlar Türkistanda kuvvetli bir hükümetin kurulamamasından istifade ederek, evvelce Moğol, devletine tâbi olan .bütün, ülkeleri tekrar alacaklarını sandılar. Asrın başka bir asır olduğunu, şartların değişmiş bulunduğunu, I 7. nci asrın Rusyada Birinci Petro çağını hazırlamakta olduğunu, tabiidir ki, düşünemediler. Yalnız 18. inci asırda bunlar kendilerinin Rus kapanına düştüklerini . öğrenebildiler. Umumiyetle Kalmuk vak'aları Birinci Petronun plânlarının tatbik edildiği zamana

^{117a)} Prof. A. P o z d n e e v ' i n muhtelif eserlerinde bu meseleye temas ederek yazdıkları G r u m G r j i m a y l a , *Zapadnaya Mongoliya i U.riank- hayskmi Kray*, II, 1926, s. 631-635 te hülâsa edilmiştir; bu müellif eserinin 631. sahifesinde Kalmuk muhaceretinin sebeplerine dair bütün diğer müellifler tarafından serd edilen mütalâaların bibliyoğr afisini de vermiştir.

^{117b)} Ali Ekber, *Khatâyname*, Aşir Efendi Kütüphanesi, N. 610, varak 123: y.i' oM.
^jî öiip ^i«Ü .->«» ^jU. J

Kalmukların garbe yürüyüşleri şarktan gelen geniş bir tazyikin neticesi olduğuna dair diğer kayıtlar, Kalmukların ve garbi Moğolların tarihini bütün me hazları göstererek hülâsa eden G r u m G r j i m a y l o tarafından da s. 635 nakledilmiştir; Moğollar arasında arazi nizaları için yine bk. Y â k i n t h - B i - ç u r i n , *İstoriçeskoye Obozrenye Oyratov*, 1834, s. 61-63.

rastlamış ve 19. uncu asırda Batı Türkistan meselelerinin tamamıyla Rus: lehine halledilerek nihayet bulması yolunu hazırlamıştır.

6

16-17. nci Asırlarda Türkistanın İktisadî Durumu

Amu Derya ve Sır Türkistanın diğer çağları gibi bu iki asırdaki iktisadî — Derya İrmaklarının sadî durumu da henüz öğrenilmemiştir. Moğol Aşağı Mecralarınhanları hâkimiyetinin en kuvvetli zamanında 350' da Medenî Hayatın yıl kadar Hazar Denizine dökülen Amu Derya- Mukadderatı Özboy yatağı, 1575 yılı hududunda mecrasını-

değiştirdi. Aşağı yukarı ozamana kadar suyunun , galiba pek mühim bölümü, şimdiki Yeni Derya* dan akıp, Amu Deryaya koşulan Sır Derya da mecrasını değiştirip, bütün suyu şimdiki yatağından akıp Aral Denizine döküldü. Umumi cihan iktisadî hayatında^ mezkûr iki asırda hâsıl olan değişikliklerin Ortaasya için ehemmiyeti okadar büyüktü, ki o iki ırmak Moğol çağında aldıkları mecralarında, akmakta devam etsey diler, Türkistan eski İktisadî durumunu yine idame ettiremezdi. Bununla beraber Türkistanın iç hayatında iki ırmağın mecralarındaki değişikliklerin ehemmiyeti de oldukça mühim olmuştur. Her' halde bu hâdise o asrın en büyük musibetlerinden biri sayılmıştır. Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebi bu vakıayı, Allahın Khorezmlilere gazebi ve- kahrı olarak göstermektedir¹⁵⁸). Özboy yatağında bulunan şehirler, kaleler ve ribatlar Özboy ile beraber kuruldu. Evvelce özboy boyunda: ekincilikle uğraşıp oturan bazı Türkmen ve Kazak uruklarının (Adağ— şimdi «Aday») biraz sonra Mangışlak-Üstyurt çöllerinde göçebe hayata geçmiş olduklarını ve yahut Khorezm ovasının ekilecek toprakları ve arkları için oranın sekeneşi ile ve Özbeklerle mücadele ettiklerini görüyoruz. 16. ncı asrın ilk on yılında Babur Mirza ve Şaybak Han ve- kayınamelerinde, Sır Derya ırmağının «Yeni Derya» mecrasıyla Amu* Deryaya akmayıp ve tamamile «Aral»a da dökülmeyip, şimdiki «Ak-mescid»den aşağı havzasının hepsinin sonsuz bir bataklık teşkil edip kaybolduğu tasvir olunur¹⁵⁹). Yani o yıllarda bu ırmak, bir inkılâp*

¹⁵⁸) Seyahatnamesinin Paris nüshası, Suppl. turc. N. 1136, varak 46:

< Ü¹⁵⁸ 6**

Ü-^Y4yi

Jj*

.^j>>

159) Baburnâme, ed. Be v e r i d g e , vr.2b. ve zikri geçen *Mihmannâme-v. Bukhârâ*, vr. 99 b -100 b.

devri geçiriyordu. Mukabilindeki «Aşnas», «Cend» ve Sır Derya mun- sabmdaki «Yenikent» ve «Khuvare» gibi eski şehirlerin artık adı geçmiyor. Şimdiki «Çimken*» ve «Türkistan» müzâfâtmda ise «Arış» havzasında Otrar, Yegenkent (Araplarda: ■ '■), Khalıç, Kara-Asm an, daha aşağıda İkan, Yeni-Kurgan (yahut «Cankurgan»), Yese, Sabran, Karnak, Savarı, Suzak şehir ve kaleleri, karşı yakada Kavgan, Arkuk, Özkent, Akkurgan kaleleri zikrediliyorlar. Temür Beğın zamanında mevcut olan şehirler (Sütkent), Şaybak Hanın Otrar karşısındaki gezintilerini tasvir eden .kaynarda artık zikredilmiyor. Özkent daha î 8. inci asırda Ferganedeki «Baş Özkent»e karşı «Ayak özkent» adıyla zikrediliyor. Buralarda Kazaklar hâkimiyeti zamanında, 17. nci asırda Kazak han ve beğlerinin adlarını taşıyan birçok yeni kaleler görülüyor. Fakat ırmağın aşağı bölümü 19. uncu asrın başına kadar muayyen bir mecra alamadığından 17. nci asır Kazak bozgunlarında buraya sığınan göçebe Türkleri yerleştirmek için istifade edilemedi. Buralarda bulunan Kbülğazi Han eski «Barçmlıg Kent» şehrinin yerinde yalnız «Barçm'nın kök kaşanesi» diye bir mezardan bahsediyor. Özbek hanları memleketin imarı yolunda çok gayret sadettiler. Fakat gerek Amu Derya ve gerek Sır Deryanın aşağı cereyanında bir istikrar husule gelmediğinden, bu çalışmalar Sır Deryanın orta ve yukarı bölümlerine, Zerefşan havzasına ve Doğu Bukharaya münhasır kaldı. Yeni Derya havzasındaki ekili yerlerini bırakarak yine göçebe hayata geçen urukları, oraların eski şenliği ve mamurlugu hakkında efsanevi rivayetler söyleyerek bugüne kadar hatırlıyorlar¹⁰⁰⁾.

Özbek Hanlarının Şaybak Hanın vakıfnamesinde¹⁰¹⁾ bu hükümda- îmar Tedbirleri nn ^ere^?an havzasında şimdiki Ribât-i Melik çölünde ve Sır Derya havzasında Arış ırmağı üzerinde Otrarda yeni arklar açarak, yeni ekim alanları vücade getirdiği söyleniyor (Otrar arkının açılmasına adı olan «Nehr-i Khânî» ^ kelimesi tarih olmuştur = 916). Oğlu Temür Sul.Çan ise Semerkand nahiyesinde «Akça Noga» arkını açtı. Kalan bütün hanlar da bu teşebbüslere uydular. Bilhassa Abdullah Hanın İmarı pek mühimdir. Ker- mine ve Nurata taraflarında boş yatan sahaları suluyarak imar etti. Bu yüzden Mâverâünnehirdeki eski imaret ve arklar Temür Beğ ile Abdullah Hana nısbet edilirler. Filhakika Zerefşan ve Kaska Deryadaki

¹⁰⁰⁾ *Zapiski Vostochnago Otdelenya Russk. Arkheoiog. Obşç XII, 095-0105.*

¹⁰¹⁾ Bu vakıfnâme yukarda s. 104 te zikri geçen «Fasl al-Khitâb» kitabında bulunuyor. mühim köprüler bile Şıbanlılar, bilhassa Abdullah Han tarafından ve Taşkent tarafında Keldi Muhammed Sulltan,* Barak Han ve oğullan tarafından yapılmıştır. Bu gibi yeni sulanan yerlere elbette kendileriyle birlikte gelen Özbek ve Kazak urukları yerleştirilmiştir. 1669 yılında Bukhara ve Khıyaya gelen rus elçisi Pazukhin, toprak mahsullerinin ancak bu memleketlerin

kendilerine yetecek kadar olup, ziraî ihracatları olmadığını kaydetmiştir ¹⁽⁻⁾. Şehir hayatına medar olan ticaretin sukutu neticesinde ahalinin yalnız ekincilikle ve hayvan beslemekle geçinmek mecburiyetinde kaldığı bu devirde, yalnız hükümetler % değil, zamanın şeyh ve mutasavvıfları da ekincilik lehine propaganda yapı- vorladı. 1 6. ncı asrın ilk yarısında Mâverâünnehrin büyük şeyhi «Makh- düm-i Azam» göçebe ahali arasında türkçe «ulus köçe bayır (bayır), derviş kiçe bayır», şehirli ve köylüler arasında farsça olarak da «hakikî sofuluk pamuk temizlemektir» mealinde vâz ve nasihatte bulunmuştur ¹⁶⁷⁾/ Bu şeyh ziraati çok olan müridine en muhlis müridim derdi. Özbekler çok defa kendilerinden önce boş, ekilmemiş olan yerleri şenelterek oralarda yerleşmişlerdir. Bundan dolayı köylerin ve kasabaların çoğunun adı türkçedir ^{164a)}. Doğu Bukharada ozaman vücade getirilen kalelerden Şirâbâd, Çırakçı, Yekkebağ, Kitab, Yorçı ve Korgan- tepe zikrolunabilir. İskân işleri bazan eski şehir ve. kasabaların harap olmasıyla muvazi gidiyordu. Aynı zamanda .bazı eski kasabaların ahalisinin de askerî bir sınıf olan Özbeklerin yanma gelip yerleştiği görülmüştür. Bukhara ve Balkh şehirleri bu zamanda yerleşen Özbekler sayesinde çok büyüdü ve bu şehirlerin kenarlarında teşekkül eden yeni mahalleleri içerisine almak için eski şehir surlarını genişletmek icabetti. Şöyle, ki Şıbanlı Abdülaziz Han 1544 te Bukharanın yeni mahallelerini ihata eden yeni bir sur yaptırdı. Balkh şehri ise, bu zamanda tarihinin belki en mamur ve nüfusu en kesif olan bir devrini yaşadı. Şıbanlı Ab“

---

iö-) Boris Pazukhinjn Khıyv'a ve Bükharaya Subhan Kulı zamanında seyahati hakkındaki mühim raporu Çarikov tarafmdan neşredilmiştir (N. T c h a - r i k o w, *Un voyâge dans VOüzbeckistan en 1671 in Trudy m. mejdunarodnago S'yezda Oryentalistov*, t. I, s. 595-604).

Bahâaddîn, <tCdmı 'ül-Mağâmât-i MaJchdüm-i A zam», Kabil şehir kütüphanesi nüshası, vr. 16a-46a: c+~\ V". J-*1 •

it>4a) Mollalar koy isimlerini kaydederken çok defa unutulmuş, kullanıl- mıyan eski taticikçe adlaimı yazmışlar, buna dikkat etmiyen rus bilgini V i a t k i n, Mâverâünnehirde bugün türkçe olan isimler yerine daha 17. nci asırda bile taticikçe isimler kullanıldığını sanmıştır.

dülmümin Han babası Abdullah Hanın hayatında burada «kalgay», yani veliahd olarak yaşadı ve şehri çok imar etti. Şehri, yeniden teşekkül eden mahallerini de içeriye almak üzere, yeni bir surla ihata etti; bu sur eskisinin iki misli olup, 20,000 kadem tülünde idi; bunun ihata ettiği şehir «dış şehir», şehrin eski yani Moğollardan önceki devirdeki kısmını, «Erk» ini ve «Kal a-i Hinduan»ı ihata eden eski surunun içinde bulunan kısmı da «iç şehir» Çşehr-i d.erûn) tesmiye olunur oldu ^{168b)}.

Khorezmdde, Entüşe Han zamanında Amu Deryanın Kât yanından geçen mecrası kurudu. Buna karşılık han, Yeni Künbed'den Ak Köl'e kadar akan büyük Yarmış arığını açtı. 168 1 de Amu Deryanın Özboy mecrasındaki «Vezir» şehri ahali, artık orada su kalmadığından, yerlerini terk edip Khyva ovâsmâ geldiler. Entüşe, Şâhâbâd ile Çağatay adlı şehirleri yapıp «Vezir» ahalisini oraya yerleştirdi ve her iki şehir yanında arıklar açtı. Şimdiki Yeni Örgene ve Yeni Kât o arıklar üzerinde âbâd edildi. Buradaki Çağatay kalesinin asıl ahalisinin, Temür Beğ tarafından Khorezme getirilmiş Çağataylardan ibaret olduğu kaydedilmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Temür zamanında Khorezmden Mâve-râünnehre göçürülenlerin yerine, Mâverâünnehirden Khorezme diğer Türkleri getirmek, böylelikle Türk uruklarını birbiriyle karıştırarak memleketi birleştirmek ülküsü takip edilmiştir. Bugün aşağı Khorezmdde oturan Karakalpaklar da buraya Temür tarafından tehcir edilerek Edil ırmağı kıyılarından getirilmişlerdir. Şıbanlılar çağında, bilhassa Abdülâziz ve Subhankulı, Entüşe ve Evreng Hanlar zamanında .Zerefşan havzasıyla Khorezm arasında vaki olan ahali değiştirilmesi de böyle bir kaynaşmağı temin etmiştir. Subhankulı Han Khorezmden getirdiği göçmenleri toprağı bağılı olarak yerleştirip, onlara su ve yer temin etmek hususuna pek itina ediyordu.

Umumiyetle 16-17. nci asırlarda ve 18. inci asrın İç ve Dış Ticaret ilk yarısında Türkistan İktisadi hayatı, ticaret ve

smaat şöyle dursun, haklın biricik geçim vasıtası olan ekincilikte bile, çok defa hükümdarların çalışmalarına rağmen, tedrici alçalma safhaları geçirmekte olduğunu arzetmektedir. Memlekette ¹⁶⁸ ticaret tamamile yerli ahali elinde idi. Hattâ Batı Sibiryada Ruslann Batı Çinle ve Doğı Türkistan'la olan ticareti de Mâverâünnehir ahali elinde idi. Çin, Türkistan ve Sibirya ticareti için İrtiş havzasında, Yamuş ve Tobıl'da, Rus Avrupası ticareti için

---

^{168b)} Bukhara ve Balkh surlarının Şıban hanları zamanında yeniden binası hakkındaki bu mühim malûmat, 1621 hududunda Balkhta telif olunan ve yegâne nüshası Kabil şehir kütüphanesinde N. .86 da bulunan '*Acâyib ül-Büldân* nam eserde, vr. 2 a, 71b de bulunmaktadır. Bu kayıtlar sayesinde Bukhara ve Balkh şehirlerinin en mamur ve ahalisinin en kesif zamanı Moğollaç ve özbeklerden önceki devirler olacağı hakkında ileri sürülen fikirlerin yanlış olduğu da tahakkuk etmiş bulunmaktadır.

Hazar Denizi kıyısında Astar- khanda, o ' zaman umumiyetle «Bukharalı» yahut «Tazik», «Şart» ve yahut «Çağatay tüccarı» diye adlandırılan Mâverâünnehir tüccarlarının kervansarayları vardı.

Bukharadan Tobıl'a kervan kırk günde geliyordu. Astarkhana iki yoldan gidiyordu: Biri karadan Ürgenc, Üstyurttta Şam kalesi, Taş-Keçi, Sarâyçık yolu idi. İkinci yol, deniz yolu olup, Ürgencden Mangışlakta Karagan körfezine, sonra rus gemileriyle denizden Astarkhana gelirdi ¹⁵⁾). Bütün ithalât ve ihracatı kendi ellerinde bulunduran Mâverâün- nehir .ve Khorezm tüccarları, dışarı ülkeler tüccarlarının kendi memleketlerine gelmesini istemiyorlardı. O cihetten kendileri Hindistan ve Rusyaya çok giderler, ama kendi memleketlerine gelen hind ve rus tüccarlar^ baskı altında bulundururlardı. 155 7-1744 yılları arasında Khıyva- dan Rusyaya 33 defa yani her 51/? yılda bir elçi geldiği kayıtlıdır. Rus- lardan ise Khıyvaya gelen pek azdı. 1 7. nci asırda Bukhara ve Khuyva-, dan 12 şer, Rusyadan ise ancak 7 elçi geldiği kayıtlıdır. Abdullah Han yolların emniyetini temin ettiği zaman bu gibi münasebetler epey ilerlemişti. 1593 yılında Bukharalı tüccarlar ozaman Rusyada İngiliz emtia- ■sının iskelesi olan Arkangelsk'de bile görülyörlorlar. Moskova, Kazan ve Nijni-Novgorodda, Sibiryada Tobıl ve İrbıt: panayırlarında Mâveraün- nehir tüccarları çok bulunuyordu. Rusyadan bilhassa İngiliz «çuha»şl, rus deri ve köseleleri, «oguT» bıçakları, iğne falan gibi ufak demir eşya ve ağaçtan yapılmış 'tabak, çanak gibi şeylerle kara tilki ve diğer yabanı hayvan derileri, avcı doğanlar, balık dişleri gibi süs eşyası gelirdi. Mâverâünnehrin Rusyaya ihracatı ise epeyce ehemmiyetli idi. Bilhassa mensucat, kendeke, zendeni, kıtal, kamka ve edres adlı kumaşlar ve pamuk getirilirdi

Bukharanın doğusunda Khatırcı hududundaki

Kendeke (Araplarda yani c-u" İİ-UJ") köyüne - mensup «Kendeke» kumaşları daha ilk İslâm asırlarında bile pek mâruftu ¹⁶⁾). Yine Bukharanın şimalindeki «Zenderie» köyünde yapılan kumaş da öyle idi. Fakat bu son adı taşıyan kumaş, Khıyva, Kazakistan ve BaşkuTdüstan- da daha çok makbuldü. Başkurtlar ve Batı Kazaklar yirminci asır başına

¹⁵G*) Bk. *İqd ül-Cümân Bartoldu, s. 34-35.
Sbomik Kniaza Khilkova, s. 523, 527.

¹⁶T) İbn Khurdadbeh, s. 38, 39: ^

kadar çok defa, Khıyvada yapılan çapanları giyerlerdi. Qn yedinci asrın ilk yarısında İrana gelen Alman elçisi Oleari, Mâverâünnehir ipek lerinin yine eskisi gibi İran yoluyla Avrupaya geçmekte olduğunu söy- Jüyor ¹⁰⁸⁾). Fakat ipeğin Çinde işlenen en mühim kısmı şimdi, Türkistan yoluyla değil, denizden gemilerle Avrupaya gidiyordu. Elbette ti^ caretin en mühim kısmı Hindistanla yapılyordu. Rusyaya, Astarkhana Bukhara tüccarları yılda ancak bir veya iki defa giderlerdi. Ama Hin- distana Balkh yoluyla her zaman kervan yürürdü.

Ateşli silâhlar, firenk kumaşları ve çay ekseriyetle oradan gelirdi. Kıymetli eşya (1671 yılı kaydında «mücevherat») oradan gelir ve oraya çıkarılırdı. Balkh, «Hindistan ticaretinin aktarma ve dağıtma yeri» idi. Balkhlılar Rusyada da malûm olmuşlar, «Balkhintst» diye adlandırılmışlar ve Astarkhana kadar gelip gitmişlerdir. 1669 yılında Khıyva elçisi Rusyaya daha çok bağlı olan bu memlekette, rus malından çok, hind mahsulâtının makbul olduğunu ve «Örgene» de hind malları için mahzenler bulunduğunu -söylemişti. 1707 de Evrengzib'in ölümüne kadar Türkistan ile Hindistan birbiriyle sınırdas devlet olduklarından ve 16-17. nci asırda Hindistanın kuvvetli Moğol (Baburlular) hükümeti Balkh'a kadar olan yolların emniyetini tam ciddiyetle temin ettiğinden, bu iki ülke arasındaki İktisadî münasebetler bozulmadı. Yalnız 1707 de «Mir Veys Ghalcâi» nin isyanı ve Afganistanda ayrı bir hükümetin kurulması sırasında durum biraz karıştı. Fakat yine ticarî münasebetler hiçbir suretle kesilmemiştir.

Ticaretî İdare
Eden Sermaye

Mâverâünnehrin dışarı ile olan bütün bu ticareti, î 6. ncı asırda bile pek az sermaye ile idare olunan ehemmiyetsiz bir ticaretti. İ 557 de Hindistan:: şimalden ticaret yolu bulmak ve İngiliz emtiasına pazar aramak maksadıyla Khıyva ve Bukharaya gelmiş ve mühim bir seyahatname yazıp bırakmış olan İngiliz tüccarı Jenkinson, o vakit daha «Sarı Kamış» a dökülen «Özboy» üzerindeki «Vezir» şehrine geldiğinde, İktisadî durumu kötü görmüştür. İngiliz seyyahı bu ülkenin gayet yoksul olduğunu, ticaretinin hiçbir ehemmiyeti haiz olmadığını, her yerde hükümet adamlarının ve ahalinin hediye isteyerek dilenmek ve gümrük almak bahanesiyle ecnebî ticaret kervanlarını yağma etmekten başka işleri olmadığını söylüyor. Jenkinson, Khorezmin payitahtı olan Ürgenc de ancak dört parça kumaş satabilmiştir. Orada bile bozkırla ticaret, para ile olmayıp, mal değiştirme usulünde imiş. Bukharaya gel-

^{30S)} Aynı hususiyeti ozamanın rus kayıtlarından da öğreniyoruz; bk. -*Russkaya İstoriçeskayaBiblioteka*, XV, 17.

ciğinde burasının Çin ile de hiçbir ehemmiyetli ticareti olmadığını görmüştür. Khorezm ve Bukharanın mühim ithalâtı İran ve Hindden geliyordu. Fakat Jenkinson, İran ithalâtının da zikre değmiyecek derecede ehemmiyetsiz olduğunu, ahalinin pek yoksul bulunduğunu kaydetmiştir¹⁸⁹). Kazan Tatar tüccarları daha 18. inci asırda da Rusyanın Türkistan ile ticaretinde vasıtacılık ediyorlardı. Bunlardan 1750 yılında. Bukhara ve Khyvaya giden Khayalin, Nazarov ve Şerif Bikmetov adındaki tüccarlar, hiçbir kâr edemeden, kazanmadan geri döndüler. Khyva-Ürgencde ticaret yalnız cuma günleri olurmuş. Ürgencde bunlar hiçbir şey satamamışlardır¹⁷⁰). Dikkate değer ki, İngilizler Mâverâün-nehir şehirli tüccarlarını «Bukhârî» diye adlandırmayıp «Çağay tüccarları» diye adlandırmışlar; ama bozkırlı Özbek, Mangıt-Nogay ve Kazan tüccarlarına «Tatar tüccarları» demişlerdir. Demek ki İngilizlerle temasta bulunan yerlerde, Özbek zamanında da Mâverâünnehrin eski Kent Türk ve Taciklerini umumiyetle «Çağatay» diye adlandırmak âdeti olmuştur. Netekim Balkh ve Badakhşan taraflarında da öyle idi.

Bu zamanın en mühim ticaretlerinden biri de esir Esir Ticareti ticareti idi. O da çok defa rus esirlerde olurdu.

Bunu bilhassa Başkurtlar ve Kalmuklar getirirlerdi. Bunlar rus köylerine gider ve ellerine geçirdikleri rusları götürür* ve satarlardı. Edilin doğusunda Ruslar kalabalık ve silâhlı olmadan tarlaya çıkamazlardı. Bir rus esiri zamanın parasıyla 70 ruble ederdi Rusların Astarkhan ve Tobıldan başlayıp bozkır vilâyetlerini istilâ etmeleri yalnız tüccarlara, Avrupa mallarına pazar bulmak içindi. Rus* hükümetinin yerlilerden aldığı verginin ehemmiyeti, hükümete gelir olmaktan ziyade, göçebelere tâbiyet alâmeti olması bakımındandı. Kal – muk ve Başkurtların «yasaq» dedikleri bu «ayniyyet» (natur) vergilerini getirirken bazan hediyeler de alırlar ve dönerken rus köylerini yağma ederlerdi. ; 1708-1709 yıllarında Başkurt ve Kalmuklar Edilin doğu ve batısında rus köylülerini yağma edip yüzlerce rusu Khyvaya getirerek sattılar. Türkmenler ve Khyva özbekleri ise İran esirleriyle ticaret ederlerdi. Onlar rusa göre daha ucuzdu. 17. nci asır sonunda Safevî Devleti zayıfladığı sırada Türkmenlerin Horasan köylerine hücum etmedikleri hafta olmazdı. Bazan Khyva, Balkh ve Bukhara Özbek hanları ve sultanları bu çapullara başkanlık ederlerdi. Çöl Türkmenleri İrana tâbi Türkmenleri de esir ederlerdi. Nadir Şah küçüklü»^{169 170} günde Khyvada esarete bulunmuştu. Kalmuklar ise çöl Türkmenlerinden Çavdur, İğdir, Suy.nacı uruklarının bazı kısımlarını (1686 yılı) «tülengüt»

---

189) *Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson*, ed. by E. D e l – mar
M o r g a n , London 1886 (Hakluyt Society, series, N. 72).

¹⁷⁰) 'iqd ül-Cümân Bartoldu, s. 45.

(yani esir, köle) olarak Astarkhana getirdiler. SafevîleT- den Şah Abbas, Hazar Denizi Ötesi Türkmenlerine karşı, panzehir olarak, Batı İranın yağmacı Kürt uruğunu ve İran Türkmenlerinin eşkıya gruplarını Horasan sınırlarına göçürüp yerleştirdi. Bu tedbir ise, memleketin daha ziyade iflâsına sebebiyet vermiştir, Mâverâünnehir ve Khorezmd ekinçilik hayatına geçmiş ve yeni geçmekte olan özbekler, İran ve rus esirlerini bilhassa tarlalarda çalıştırdılar.

«Kazakçılık» yani yağmacılığın en çok revaç bulduğu 17. nci asır için Mangıt-Nogayların şu «Kazak» şiiri karakteristiktir:

Bulgur Bulgur Bulgur Tav + Bulgurup köp cortqanımız mal üşün -f- Böte- geli Arqa boz yusan + Tösek etip köp yatqanımız yal üşün -f- Tenge,- dosqa khor boldıq -f- Ata ananın -f- Qarasabası cogınan -f- Haramzade atqa tağıldıq -f- Haram etke emirdik -j- Caratqandın bizge bergen malı azman¹⁷¹).

Yani: Bulgur, Bulgur Bulgur Dağı! (bunun etrafında) dolanarak çok seğirt- tiğimiz, mal için (dir). Bütege ("bir nevi ot)li «Arka» (bozkırlarının) boz (renkli) yusan (otlarım) döşek edip çok yattığımız, dinlenme için (dir). (Bizimle) denk (olanlar)e, dost (lar)a (karşı) hor olduk. Ata ile ananın (miras bıraktığı bir) karasaba (=deriden kımız kırbası bile) yok olduğundan haramzade adını aldık. Haram etle semirdik. Yaradanm bize verdiği mal az olduğu için...

Bunun kısaca manası, «yağma ve talanın kötü olduğunu biliyoruz, h akat ne yapalım, açız» . demektir. Zaten Özbek, Mangıt-Nogay ve Kazak için çapulculuk ozamanki durumun gerektirdiği geçici bir hastalıktı. Türkmenlerin-millî şairi Makhtum Kul'ya-nisbet edilen çapul şiirlerinde ise, çapulculuk bir sanattı. Pek az olarak gelen ecnebi ticaret kervanlarından alınacak (gümrüğün elbette bir ehemmiyeti yoktu.

Khıyva gibi yerlerin han, sultan ve hükümetleri bu gümrükle meşgul olmaktan ise, bir bahâneudle;; veyahut.., bahanesiz - kervan yağma etmeği daha kârlı görüyorlardı. Meşhur müverrihimiz Ebülğazi Hanın kendisi bile 1646 yılında rus tüccarlarını soyup, şimdiki hesapla .171 bm liralık mallarını almıştı. Fakat kendi adamları. da misilleme olarak Astarkhanda hapsedildi ¹⁷²). Böyle bir münasebetle Astarkhanm rus valisine yazdığı türkçe bir mektubu da vardır ¹⁷³).

---

¹⁷¹) M u h a m m e d O s m a n o v , *Nogay Khrestomatiyası*, s . 1 2 . • *

¹⁷²) Bk: **İqd- ül-Cümân Bartoldu*, Taşkent 1927, s. 41; *Aktı İstoriçeskaya...* IV, 50.

¹⁷³) B e i e z i n , *Turetskaya Khrestomatiya*, II, 14.

gösterilen Osmanlı e
yumuşaklıkla «savga» yani «hediye» diye isteyerek, olmazsa zorla al-
mak işleri vaki oldu. Osmanlı denizcilerinden Seydi Reis'i Bukhara
hanı Burhan Sultan'ın gözü önünde Bukhara Özbekleri taladılar ve
kendi aralarındaki çarpışmada misafiri kılıçla yaraladılar. Üçüncü Mu-
rad tarafından gönderilen Piyale Paşa da Khorezme yağma edilmişti.
Bunun için Abdullah Han, Khorezme bir cezalandırma seferi yaptı¹⁷⁴).
Seydi Reis ahlak, muâşeret, iktisadî hayat hususlarında Özbek ve Mañ-
gıt arasında fark görmüyor; hepsini de, samimiyetleriyle beraber, ni-
zam ve intizamdan mahrum «Kazak» bir millet olarak vasıflandırıyor.
Çağatayca yazdığı bir manzumede Mangıt (Nogay) ve Özbekler hakkında

Tüccarlar, elçiler tâlanırken bu yağmaya yalnız kâfirler
değil, müslümanlar da uğruyorlardı. Ebûlgazi ile edib
ve müverrih olan oğlu Enuşe - nin .Bukhara
vilâyetlerini yağma ettiklerini yukarıda söyledik.
Mâverâünnebirde o vakit pek saygı içilerini bile yağma
etmek, ellerindeki silâhlarını

Âlemin Mangıtını', özbegini + Haq alarınm yoq eylegey bâkini + Aşî talqan bilen qurut
barının + Kişi bir parça tapmas etmeğini + Qımız içip alar aşar at etin + Dağı körmeybiz özge
yemeğini -f Qazağı ve qaraqası köpdür + Tenrı yoq ete künde bir mininin-) + Kervanını talap
ilgapIT») bilegeç + Ulusnın tişisini, erkeğini¹⁷⁷).

Yani: Âlemin Mangıtı ile Özbegini ve onların korkusunu Hak yok eylesin. Hepsinin
yemeği talkan (darı kavutu) ile kurut (^kurutulmuş yağlı süzme yoğurt) tur. İnsan (onların
arasında) bir parça ekmek bulamaz. Onlar kıımız içip at eti yerler. Başka bir yemeklerini göremeyiz.
Kazağı ve karakası (treşkıyası) çok-, tur. Tanrı (bu Kazaklardan) her gün binini yok etsin. (Bunlar)
kervanları yağma edip beylediği (=fethettiği) ulusun dişisini, erkeğini çapar.

Bukharadan Kıırma geçmek için Khorezm-Üstyurt yoluyla Yayık
'havasında Sarayçık'a gelen Şeydi Reis, bir taraftan Rüş istilâsını, diğer taraftan
da Mangıt Asan Mirza oğlu Arslan Mirzanın tebaasının Os-^{174 175}

---

iii) « Üt 4U » nm adı Ebûlgazi Tarihinin Baron D e s m a i s o n neşrinde, s. 257 de «U -du
» yazılmıştır.

175 Aslında

«eklinde dir.

ii) Aslında: j<JLi .

¹⁷⁷) *Mir'ât-i Memâlik*, s. 72.

manii elçisini yağma ettiğini işiterek, geri Khorezme döndü; ve Osmanlı düşmanı olan Safeviler ülkesinden Türkiyeye gitmeği tercih etti. Halbuki bu Arslan Mirza, rus kaynaklarına göre, Rus düşmanı ve Türkiye dostu idi; Ruslarla h^rbediyordu ¹⁷⁵⁾). Diğer Osmanlı seyyahu Seyfi Çelebi de, Özbeklerin Mâverâünnehir ve Horasana istilâsının tarihinin « :> (Horasandan emniyet kalktı) şek

linde söylediğini kaydediyor ¹⁷⁶⁾). Buna göre «Özbeklerde evvelce Çin- .giz yasası nizam olmuş ve Çingiz evlâdının yaşlısı padişah olurdu. Şimdi, kim galip gelirse o padişah oluyor» ^{176 177 178)}).

Ozaman Istanbuldan gelen bir türk kendisini âdetâ Paristen As- yaya gelen bir Avrupalı gibi saymıştır. Bukharada Burhan Sultan, Şeydi Reise büyük saygı göstererek Bukharada kalmasını rica ederken, «sana Bukharayı vereyim; kendim Kara-Köl ile iktifa edeceğim» demişti. Şeydi Reis de ona, «Eğer tekmil Mâverâünnehrin hanlığını verseniz yine memleketinizde kalamam» demiştir¹⁷⁹⁾. Denizci olan bu Osmanlı seyyahi 16. ncı asırda Osmanlı Devletinin ve Osmanlı Türklerinin hayatında pek görülmiyen bir noktayı, Türkistanda bütün ticaretin, İktisadî hayatın ve şehir hayatının yerli Türklerin kendi ellerinde olduğunu takdir edebilmeliydi. Fakat buna ait bir kayıt, bu zatın hatıratında bulunmuyor.

Hanlar ehemmiyetsiz şeyler için komşu devletlerden dilenirlerdi. Khıyya hanı kendi düğünü için, meşhur Abdullah Han ise (1589) saraya gümüş zarflar yaptırmak için Moskovadan gümüş istediler. Abdullah Hanın istediği gümüş 1000 rubleden ibaretti ¹⁸²⁾). 1586 da Abdullah Hanın ülkesinde gayet büyük bir para buhranı olmuştu. Moskovadan saray ziyneti bahanesiyle istediği para, zamanımızdaki mânası ile, 'bir nevi ecnebi istikrazı gibi bir şey olsa gerek. Filhakika Abdullah Han çok gayret sarfederek Bukharada altın âyârını hâkim duruma çı- karabilmişti. Bununla beraber rus çarlarından para istemek, ozaman bütün Kazak ve Kalmuk hanlarında âdet olmuştur. Mangıt-Nogay mirzaları en ufak şeyleri bile Rusyadan isterlerdi. Bazan, yüz yıl önce bir

---

176 *Prodoljenye Drevne Rossiyskoy Biblioteki*, VIII, 221.

¹⁷⁹⁾ Galiba bu cümleden 'âUî^İ. j\ kelimesi alınmıştır, ki ebced hesabına 010 oluyor.

¹⁸²⁾ Paris nüshası, Suppl. turc, N. 1136, vr. 20 a.

179 *Mir'ât-i Memâlik*, 69.

¹⁸⁻⁾ *Sbomik Kniâza Khilkova*, 161. V il y a mi H O v Z e r n o v, in *Trudi 'Vostognago*

Otdelenya İmperat. Russk. Arkheolog. Obşçestva. IV, 401.

Han devrinde bu eski Kıpçak mektebinde, Bukharaya getirilen Herat üstatları sayesinde yeni bir inkişaf devresi başladı ve dediğimiz «Bukha- ra Mektebi» eserleri vücade geldi. Mahmud Müzehhib tarafından Nizamînin «Khamse»sinin Paris milli kütüphanesinde (suppl. pers. N. 985) ki nüshasına yaptığı resimler, bilhassa Selçukî Sultan Sen çere ait bir hikâyeye yaptığı resim, tekmil İslâm sanatının şaheserlerinden addedilmektedir¹⁸⁴⁾. Bu Mahmud Müzehhib 'gibi, yine Herattan Alişir Mektebinden gelen Yusuf Naqqâş'ta zamanının en büyük ressamlarından olmuştur^{3K<)}* Abdülâziz Hanın yaşattığı bu sanat mektebi 16. ncı asrın sonlarına doğru zerafet ve nefaset itibarıyla tenezzüle yüz tuttu ise de, daha 17. nci asırda Astarخانiler zamanında bilhassa Balkh ve Bukharada yaşadı. Abdülâziz ve Subhankulı Hanların Bukharadaki «Kütüphane-i Ma*mure»sinde, eski Temürlülük ve Şibanlılar zamanında olduğu gibi, hattat ve nakkaşlar terbiye edildi. Mevlânâ Hacı Yadiğâr Subhnakuh zamanındaki hattatların reisi, Mır Muhammed Emin Bukharî de mezkûr kitaphanesindeki nakkaşların reisi idi. Subhankulunun Bukharada Uluğ Bek medresesi karşısında bina ettirdiği büyük medresenin çini kitabelerini ve resimlerini, bu Muhammed Emin Nakkaş vücade getirdi; bunun Şiban Oğulları ve Astarخانiler zamanında yaşayan nakkaşlık ve musiki tarihine dair telifleri de vardır. Mimarlık hususunda da eski an'ane devam ettirildi.

Şibanlı Abdülmümin Han eski Balkh'm en güzel ve en muhteşem binaları sıfatıyla zamanımıza kadar muhafaza olunan Khoca Ebnasır Pârsâ ve Khoca-i Akâşe (sahabelerden 'Akâşe bn. Muhsin)'nin türbelerini ve eski Bailkh «Erk»inin, bugün bile ihtişamını muhafaza eden, dervaze ve «taq»mı yaptırdı. Subhankulı Han ise bu «Tâq-i Ebnasır Pârsâ» nm karşısında gayet müzeyyen bir medrese bina ettirmişti; şimdi haraptır. Bu han aynı zamanda, Bukharadaki medresesinden, başka bu şehirde bir de güzel bir Darüşşifâ vücade getirmişti. Yalnız hanlar değil, beğler de güzel gçzel eserler vücade getirmişlerdir. Bunlardan

^{184<)} Bk. E. B 1 o c h e t, *Enluminures des 7nanuscrits orientatuc*, Paris, 1926, s. 101-102.

¹⁸⁸⁾ Bk. Vâsîfî, *Bedâ'uf ül-Vaqâ'iyi'*, vr. 354a-360b: y j'jj'jy*.

cri: A* üfc-fc' j* 3 (SŞ'i'w vb*- j) «Tc - n + *-j\ ii)-f* ' <>,*** '3j& jy O Oj» Ajli*

¹⁸⁰⁾ Bu malumat 1621 hududunda Balkhta yaşayan birisi tarafından yazılan ve yegâne nüshası Kâbil şehir kütüphanesinde N. 86 da bulunan 'Acaib ül-Büldân nam eserde, vr. 76b de bulunmaktadır.

en mühimmi, Astarخانî İmamkulı Hanın yukarıda, (s. 167) zikri geçen Beğlerbeğisi Alçın Yalantiş Beğ'in Semerkand «Rigistan»mda (yani, şehir meydanında) Uluğ Beğ Medresesi karşısında bina ettirdiği ve bu gün bile bu şehrin en iyi muhafaza olunan eserlerinden olan «Şirdâr» (1618 de tamam olmuş) ve «Tilâkâr» (1630 da tamam olmuş) medreseleridir.

Şirdârı, zamanının güzide nakkaşısı olan Abdülcebbar Nakkaş vücuda getirmiştir. Her iki eser, nebatî resimlerde eski Türkistan an'anesine aykırı şekiller tebarüz ettirmekte ve sanat sahasında eski Temürlülür devrindeki üslûp düzgünlüğünün artık kaybolmuş olduğuna, yani sanatın o zamana nisbeten tam bir tenezzülüne tanıklık etmekte iseler de 17. nci asrın en mühim eserlerini teşkil etmektedirler; ve- Mangıt devri eserlerinden, kıyas kabul etmez derecede, yüksektirler. Özbekler için Temür çağı örnekti. Fakat herkes, her işi Temürlülür çağındaki gibi başarı ile yapmanın artık mümkün olmadığı kanaatinde idi. Sultanlar için Uluğ Bek ve Hüseyin Baykara; şairler için Alişir Nevâi ve; Camı; şeyhler için de Khoca Nakşbend ve Übeydullah Ahrâr, artık erişilmeyecek yıldızlar idiler. Taşkent hükümdarı olan Şıbanlı Barakr (Nevruz Ahmet) Hanın üstadı olan şair Zeyneddin Vâsîfî, Herat medenî hayatını, Alişir Nevâi hengâmelerini söylemekle sultanlarının ruhunu okşadığını nakleder. Semerkand hanı Abdüllâtîf Han, riyazi ilimlerde kendisini Temürün torunu olan Uluğ Bek'in halefi sayıyordu. Bu yüzden rasadhâneyi yaşattı. Çevresine, zamanının eh seçkin riyaziyat bilginlerini toplamıştı¹⁸⁰). Şıbanlılar çağı için Abdullah Hanın nakîbül- Eşrafı Türk «Zengi Ata» hocalarından Haşan Khoca'nın ve Astarkhan- lılar çağı için Kadı Bedî-i Semerkandînin ve Mîr Muhammed Emîn-ı Bukhârî'nin «tezkire-i şüarâ» kitapları, 16-17. nci asırda edebî hayat ve musikinin tedricen sukut etmekte beraber hissedilecek bir darbeye uğramadan yaşadığını gösterir. Hattâ ressamlık da 17. nci asrın sonuna kadar yaşamamıştır. Babur Mirza zamanında, Mâverâünnehir ve Horasan, Hindistan için ilim ve medeniyet merkezi sayıldığı halde; As- tarkhanlılar çağında bu roî Hindistana geçmiştir. Hindistana bitişik olan Balkh şehri, Bukharaya göre, dünyevî ilimlerin ve medeniyetin merkezi sayılıyordu. Oradan gelen hanın yaptığı işler Bukharada bid'at sayılıyordu. Bukhara ve Semerkand ise Khıyva, Taşkent ve Kaşgara göre* çok ileri sayılıyordu. İlim ve medeniyet hayatının mühim eserlerinden biri Şemseddin Muhammed Quhistânî'nin (ölümü; 1532) fıkhıya ait «Mukhtasari Viqâye» kitabına yazdığı şerhtir. Bu eser (Câmi ur-Rumûz) son zamanlara kadar yalnız Türkistanda değil, birçok İslâm memleketlerinde, Hindistan, Türkiye, hattâ Hicazda bile rehber olarak kullanıldı- Osmanlı ansiklopedisti Kâtib Çelebi, bu kitabın müellifini «kurusunu, yasını ayırmadan geceleyin odun toplayan adam» a benzetiyor. Gerek bu eser ve gerek ozaman fıkhıya ve kelâma ait Mâverâünnehirde telif olunan diğer eserler, bu memlekette İslâm dimyatına aid eski mühim eserlerim daha kütüphanelerde bol bol mevcut olmasına ve istifade, edilmesine rağmen, din, fikir ve felsefe sahasında icat fikri kalmadığını ve «içtihad kapısının hakikaten kapanmış olduğunu göstermektedirler.

Bu zaman vücuda getirilen diğer mühim bir eser de Nedir Muham- med

---

180 Seyyid Haşan, *Müdhakkir-i Ahbâb*, Berlin nüshası vr. 18a-19a.

Han (1611-1645) adına Özbek Mahmud ibn Veli tarafından yazılan yedi ciltlik umumî tarih kitabı olan *Bahr ül-Esrâr fi menâqib il-Akhyâr* dır. Türk tarihi merkez olmak üzere Moğollar çağındaki Reşideddin ve Hafız Abrû'nun eserlerinden sonra üçüncü büyük eser olmak üzere yazılan bu külliyyat ise, Özbek hükümdarlarıyla temasta bulunan müverrih ve siyasîler dairesinde intikad fikrinin henüz yaşadığına tanıklık etmektedir ¹⁸¹⁾.

Devrin medenî ve edebî hayatında en mühim nokta Medeniyetin ve ta Özbek hanlarının idaresi altında medeniyetin Dinin Halklaşmacı pek ziyade «halklaşması», «türkleşmesi» ve yayıl- Ve Türkleşmesi masıdır. Temürlüler ve bilhassa Temür zamanında «İslâm» (İran) ve «türk» medeniyetleri birbirinden ayrı yaşayıp her ikisinin de daha çok aristokrasi arasında geliştiği görülüyordu. Temür, arapça bilmez, farsça, türkçe ve moğolca okurdu. Arapça yazılan yazıları onun «moğolca» ya çevirdiğine dair bir kayıt (yukarıda s. 104) naklederken, bunun «uygur harfleriyle türkçe» demek olacağını söylemiştik. Maamafih onun paralarında moğolca olarak * ke menü formülü olduğu malûmdur; her halde o türkçe ile bera

---

¹⁸¹⁾ Astarkhanlıların Emir Veli adındaki beğlerinin oğlu olan Mahmud, ederini, 1634 yılında Nedir Muhammed Hanın buyruğu ile kaleme almıştır. İlk cildi coğrafyaya, 2-5. inci ciltleri İslâm ve cihan tarihine, 6. nci cildi Moğol tarihine ve kendisinin seyahat hâtralarına, 7. nci cildi Temür ve oğulları tarihine tahsis edilmiştir. Dört rükünden ibaret olan 6. nci cildin dördüncüsü, Astarkhanlılar tarihi Londrada India Office kütüphanesinde (N. 575), 1-2-3. üncü rükünleri Taşkente Cura Bek kütüphanesinde bulunuyordu. Coğrafyaya ait olan ilk cildi tarafımdan 1914 te Bukharada (bk. *Zapiski Vost. Otdeleniya*, XXIII, 225-257) ve diğer cildleri de 1913 te Khokanda Molla Raci adında bir imamın elinde (bk. aynı mecmua, XXII, 306) yine tarafımdan, bulunmuştur (bu Khokand nüshasının fotoğraf kopyası, Petersburg İlimler Akademisinin Asya Müzesi kütüphanesinde bulunmaktadır).

ber moğolca da okumuştur¹⁸²⁻⁾). Fakat devlet dili türkçe idi ve edebiyat ancak türkçe inkişaf ettirildi¹⁰³⁾ ; kendi zamanındaki vakayi de türk bakhşıları tarafından türkçe zabıt ve sonra muntazam tarih şeklinde telif ettirmiştir¹⁰⁴⁾). Bütün bu hususlarda Şıban Özbekleri Temürlüler zamanındaki gibi hareket etmişlerdir. Onların zamanında da moğolca nadiren kullanılmıştır. Bu hususta onlar, Temürü taklid etmiş değiller, Çağatay ve Coçı Uluslarında yaşayan ananeler, Temürlüler için olduğu gibi Şıban Özbekleri için de düstur olmuştur. Özbekler zamanında uygur harfleri gitgide terkedildi. Edebî Çağatayca da, Şaybak ve Ubeyd Hanlar zamanından başlayarak, halk diline yaklaştırıldı, sadeleşti. Şıbanlıların tarihleri de Temürünkü gibi önce uygur bakhşıları tarafından uygur hattıyla yazılıyordu¹⁹⁹⁾, sonraları bu eserlerin arap harfleriyle türkçeye çevirilmiş olduğunu görüyoruz. Önce uygur harfleriyle yazılıp, sonra arap harflerine çevrilen bir «târikh-i Khanî» Bukharada zamanımıza kadar kalmıştı ki, 1920 senesinde Bukhara «Erk»i Bolşevikier tarafından yakıldığında zayi olmuştur. «Tarih-i Yasa» ismini taşıyan bu eser, emirin memurlarından Mirza Isameddin Karakavuklubeği'nin malı olduğu halde, emir tarafından «Erk»e götürülmüş bulunuyordu¹⁰⁰⁾. Uygur hurufatı bu zamanda daha, Batı-

182-) Temür hakkında S a f a d i, *El-Minhâl iis-Sâfi*, «Temür» maddesinde ezcümle şöyle deniliyor: Ç-jUjt ki j V L>»1 j

y ııyı

193) Temürün ve oğullarının Topkapı Sarayında, Hazine kısmı, N. 2152 de bulunan resmi şeceresi de, uygur harfleriyle türkçe ve arap harfleriyle farsça yazılmıştır.

104) Temürün hayatında bütün vukuat, onun emrine binaen, türk bakhşılardan tarafından yazılıp, Hükümdarın kendi huzurunda okunur ve onlar tarafından ever şeklinde telif olunurdu (bk. Şerefeddin Yezdi, *Muqaddime-i Zafer Nâme*, Fatih kütüphanesi, N* 4425, ^vr. 8b: 3 J'j'-

Objtj jJUi»

ı. ^ - * . ^ ^ ^

y jJaEj »ilt - j »m - j.5 j» y i L »

bk. yine B 1 o c h e t, *introdilction a Vhhistoire des Mongols*, s. 81-83), Şerefeddin, Hâfız Abru gibi İranlı tarihçiler kendi eserlerini işte bu bakhşılardan «imperatorun nezareti ve nihâi olarak* «tertip ve nant» ettikleri «Tarih-i Khanî»erden alarak yazarlardı.

103) Bk. A b d u l l a h b n M u h a m m e d N a s r u l l a h i , *Zaibdet ül-Athâr*

(*Zapiski Vostochn. Otdeleniya*, XV, 188):

^^ÜEjLr

jVjj»

6*-^ . Jtâij

«i''' .

100) Isameddin Karavulbeği bugün Adanada ikamet etmektedir.

ve Doğu Türkistanda olduğu gibi, Altın Ordada da tamamiyle unutulmuş değildi. Alman âlimi Le Qoq Reşideddin Câmîüttévârikh'inin Doğu Türkistanda uygur harfleriyle yazılmış tercümesinin arap harflerine nakledilen, fakat bir çok yerlerinde uygurcası da satır arasında yazılmış bir halde muhafaza edilmiş olan bir nüshasını getirmiştir (bu yazma -nüsha Berlin Etnografya Müzesinde bulunmaktadır.) Reşideddinin «Şu'bi Pencgâje» nam bir eserinin, hanların isimleri ve fasıl başları ile bazı izahatı uygur harfleriyle moğolca olarak yazılmış olan çok kıymetli bir nüshası, Topkapı Sarayında N. 2937 de bulunmaktadır; ki «Qasım Sultan bn Seyyid Ahmed Khan al-Gazi»nin has kütüphanesi için yazılmıştır. Bu «Qasım Sultan» 1332 de vefat eden Astarkhan hanı Kasım (yahut Kasay) dır, ki Kazan hanı Yadigâr*ın babasıdır¹⁹⁷⁾ Kasım Hanın büyük babası olan Ahmet Hanın Fatih Sultan Muhammede yazdığı mektup ta vardır¹⁹⁸⁾. Bunlar İstanbul sultanları ile münasebette bulunmuşlardır. Nesih-ta'lik yazısına ve kâğıdına göre Topkapı Sarayı nüshası 16. ncı asır başlarında Bukharada yazılmıştır; kendisinin gençlik dostu olan Şaybak Han¹⁹⁹⁾ bu nüshayı Kasım Hanın kütüphanesi için yazdırarak armağan etmiş; o da bu nüshayı Sultan. Selime yahut Kanuniye hediye olarak göndermiş olacak ~²⁰⁰⁾. Bundan başka uygurca veya moğolca yazılan türkçe eserlerin yalnız arap harfleriyle yazılan nüshaları bize erişmiştir. Moğolca bilen şehzadelere arap dilini öğretmek için Muqaddemet ül-Edeb kitabına yapılan moğolca izahlar arap harfleriyle yazılmıştır. Kitabın 1492 de yazılan böyle bir nüshası yakında Bukharada bulunmuştur.²⁰¹⁾ Önce türkçe yazılıp farsçaya tercüme edilen Temür tarihi, Deşt-i Kıpçaqtaki büyük ümeradan «Konrat Ali Beg»in oğulları için tekrar uygur harfleriyle türkçeye ^{183 184 185}

---

¹⁹⁷⁾ Bk. Vilyaminov-Zernov, *İzledovanya o kasimovskikh Tsariakh*, I, 286, 368-69: Qasım bn Seyyid Ahmed bn Ahmed Khan bn Küçük Muhammedi Khan.

¹⁹⁸⁾ Bk. *Belleten*, 1938, sayı, 5-6, s. 247-50.

¹⁹⁹⁾ Şaybak Han ile biraderi Mahmud Sultan gençliklerinde kendilerini takip eden Özbek İbak Handan kaçarak Astarkhanda Kasım Han huzuruna gelmiş ve ona iltica etmişlerdi. Bk. M e r c â n i, *Mnstejad iil-Akhâr*, I, 163.

¹⁸⁴ Reşideddinin bu jeseri ve onun Topkapı Sarayı nüshası hakkında *Re-zideddin, hayatı ve eserleri* adlı daha tabedilmemiş olan eserimde mufassal malûmat verilmiştir.

¹⁸⁵ Bk. Ma'airif *ve Oqutquçî*, Taşkent, 1927, N. 4, s. 38-40; [bu eser şimdi Prof. Poppe tarafından neşredilmiştir].

tercüme edilmiş sonra, uygurcadân arap harflerine nakledilmiştir ²⁰⁴.- Sâde bir türk diliyle dinî eserler bu zamanda çok yazılmış ve onlar~ sayesinde bozkırda İslâmiyet temelli olarak yayılmıştır. Şaybak ve Übey – dullah Hanlar filhakika Türkistan, bilhassa Sır Derya Türkistanı vatanperveri idiler. Şaybak Hanın divanından görülüyor ki, bu zat «Herat»m; yüksek medeniyetinden tat almamış, Bukhara ve Semerkandı Özlemiş-- t^ 203) Halbuki Semerkandda iken oradan daha çok «Türkistan»av («Yese» ye) ruban bağlı olduğunu söylemiştir ²⁰⁴).

Şaybak Hanın çağdaşlarına göre Çingiz Oğulları Temürlülere göre daha dindar sayılmış, fakat bunların dinleri türk şeyhlerinin şama- uizme karışık «zıkr-i erre» lerinden ibaret olmuştur. Şaybak Han riyaya dayanan sofuluğu değil, açık dindarlığı, yahut açık pervasızlığı* sevmiştir. Şiirlerinde sofuları da bal şarabı içmeğe çağırıyor. Şaybak: Han şiirlerinde sâdedir; hayattan söyler. Şiirlerinde Moğol, Nayman, Yabu ve başka Özbek urukları, seferleri, savaşları, kardeşleriyle kavgaları, konuşmaları ve düşmanları bahis mevzuu olmuştur. Halefleri gibi Şaybak Han da savaşta içkiyi yasak eder, başka zaman ise durmadan bal ve kımız içer, sarhoşken namaz kılar, şeriatin müsaade etmediği nikâhlar da moğol âdetine göre yapar itiraz edenlere' «Tanrının takdiri Öyle imiş, ne yapalım»¹⁸⁶) diye cevap verip geçirdi. Kardeşinin oğlu Übeyd Han da öyledir. Şiiri, Şaybak Hanın şiirlerine göre daha mevzun, fakat yine okadar sâde ve türk tasavvufu ru- . bundadır. Übeyd Han da, Şaybak Han gibi Sır Derya havzasının imarına ehemmiyet verdi. Übeyd Han Sabran şehrini Türkistanda medeni- .yeti nesir için hakikî bir merkez haline sokmuş ve orada Zeyneddhr Vâsîfî'nin beyanına göre, büyüklük ve ihtişamı ile Horasan ve Mâverâ-

²⁰¹) Bu eserin yegâne yazma nüshası Topkapı Sarayında, Bağdad KÖşkii,

N. 281 de bulunmaktadır, eserin aslı bidayette uygur harfleriyle yazılmış olduğu, uygurcadan arapçaya nakledilen bütün eserlerde görülen imlâ tarzından ve yanlışlıklardan anlaşılmaktadır.

²⁰²;) Şibani Han Divanının Topkapı nüshası, vr. 71a:

^ UJ y tju? j _« <g> 'jT'lc lr i? JUJy '■--Ve*."® O)-*

L'O J) Yine orada, vr. 67a :

. O ' j i r i - - - » * < # > d ? ^

Şaybak Hanın oğlu Temür Sultan için yazdığı ve yegâne nüshası Fuad Köprü- lü'nün hususi kütüphanesinde bulunan «Risâle-i Maatîf-i Şibânî» nam eserinde- de bu han oğluna Türkistan (Yese) ve Khorezm türk şeyhleri Ahmed Yesevî ve- Hekim Ata Baçırğan'ın şiirlerini naklederek vâz ve nasihatte bulunmaktadır.

2or>) яа, ян, гн!*.**, s*

tg>

-J.y.

liiy Cry'jl

tünnehirde eşi görülmeyen bir «Medrese-i Khâni» yaptırap Horasan, Herat, Tebriz, Bukhara ve Semerkandın en seçkin bilginlerini getirtmişti. Medresenin ayrı bir «daruga»sı yani hükümetçe tayin olunan komiseri vardı. Kendi adına Bukharada 1535'te medrese yaptıran zengin Şamlı bilgin «Mîr Arab», Übeyd Han tarafından «Sabran»a baş müderris tayin edilmişti. Orada Hindistandan getirilen ustalar tarafından Tür- kistanda misli görülmeyen ölçüde kehuzler yapılmıştı⁻⁰⁰). Fakat sonraki inkılâplarda hepsi harap oldu. Medeniyetin cidden taammümüne misal olarak bu zaman türk Özbek uruk adları taşıyan birçok şairleri (Dost Muhammet Hacı Navman, Nadir Bek Qonrat, Hafız Qonrat ve oğlu Dost Muhammet Mîrza Qonrat, Mîr Ali Tarkhan oğlu Mîr Meşhedî ve başkaları) gösterilebilir. Bunların birçokları farsça da şiir söylemiş, fakat türkçeleri daha makbul sayılmıştır. Bazı büyük beğler daha 17. nci asırda kat'iyen farsça bilmemişlerdir. Bukhara ve Semerkandda ya- sayıp da farsça bilmeyen, kendi önünde farsça konuşulmasından hoş- Janmıyan beğler de vardı (Canvefa Biy Nayman, Kanber Ali Biy Kuşçı gibi). Bu gibi adamların himmetiyle tercüme edebiyatı genişlemiştir ^{-o}). Übeyd Han ve halefleri adına birkaç farsça eser türkçeye çevrilmiş ve türkçe yeni tarihî eserler vücutte getirilmiştir. Onlardan biri, nüshası British Museumda bulunan resimli «Tavârih -i Güzidem ve niishası Semerkandda bulunan «Zubdat ül-Âthâr Nasrullahî» dir. Küçüncü Han, Subhan-Kulî Han, Khorezm Sultan ve başkaları adına yazılmış tıbbî, hikemiyata ve diniyata ait türkçe kitaplar da vardır. Bununla beraber Reşideddînm «Cami üt-tevarikh»i bu zaman yukarıda zikredilen uygur harfli tercümesinden başka bir daha türkçeye t^aciime edilmiştir, ki nüshası Taşkent Umumi Kütüphanesinde bulunur.

Hanların dış münasebetlerinde, eskisi gibi uygur harfleriyle türkçe değil, farsça; Türkistan hanları arasında ise, sâde ve tekellüfsüz «Çağatay-Özbek» türkçesi kullanılmıştır. Sibir Tura, Kazak, Karakalpak, Özbek hanlarından, Nogay mirzalarından kalan hâtıraların dili hep bir

-Mm) Zeyneddîn Muhammed ül-Vasîfi, *Bedâyi' ül-Veqâyi'*, Petersburg Asya Müzesi, N. 568 ca, vr. 105a-r120a.

-o) Yegâne nüshası Meşhedde eczacı Gulâm elinde bulunan *Kelîle Ve* başlangıcında şöyle deniliyor:

<i>Divine</i> Çağatayca tercümesinin ^ cC'					ö
o" 9 A-b * *		.ik			e
?	j üPU ^		1 J>1 rlaV- jv>*kl. j		.
ö.v'i &/\	y..	-H-J yör-		-J'y. #vi 6i' y	m-5
û i-1 î .		^V o-			

dildir, sâde türkçedir. Bunların en mühimmi Ötemiş Hacmin yukarıda (s. 41-42-147) zikri geçen eseri «Târih-i Dost Sultan» ile Ebûlgâzî Hanın tarihleridir. Elbette farsça her zaman yüksek medeni dil sayılıyordu. 16. nci asrın son yarısında biz, Khorezmdede türkçenin hâkim durumunu muhafaza ettiği halde, Mâveraünnehirde farsçanın türkçeye taarruzu alâmetlerini ve onun da fikri hayatta tereddi ile muvazi olarak intişar ettiğini görüyoruz.

Çağataylılar çağında Temürün zuhurunu hazırlayan Fars DİLİ ve Horasan ^{sırasmda} bahsettiğimiz iki çarpışan kuv- Tasavvufu Fikrî [^] yani: ⁾ Türk - Moğol devlet ananeleri, Hayatın Tereddisini ^{Ti/ kistanln kendî} dinî telâkkileri, 2) İslamiyet Temsil Ediyorlar [^] ^{tasavvıllfUı tac} ik şehirlerinin fikirleri, 16- i 7. nci asırlarda mücadelelerini başka şekilde devam ettirdiler.

1 _ Türk devlet ananeleri hâlâ, şeriate değil, yasaya dayanı yordu. Bunun yegâne dinî istinadgâhı Sır Derya ve Khorezmdede türk sofuluğu idi. Şamanizm ve eski manihizm an ailelerinden de bazı şey ler edan bu türk sofuluğuna göre din daha ziyade mücerret maneviyattan ibaretti; hanların yani devletin işine karışmazdı. Bu şeyhlerin kendileri de çok defa sarık sarmazlar, hanlar gibi türk kalpağı giyerlerdi.

2 _ Eski Horasan - İran medeniyetinin mümessili olan Bukhara, Baihk ve Semerkand gibi tacik şehirlerinin ahaliyle bilginleri ise, yasa ve türk sofuluğu yerine, seriati ve dünya işlerine karışan bir tasavvufu ileri sürüyorlardı. Bu tacik tasavvufuna, biz, «Horasan tasavvufu» diyoruz. Bunlara göre İslâmiyet teokratik bir dindi. Kadı, müftü, muh- tesip ve reis bunların devlet makinesini teşkil ediyorlardı. Tasavvuf yoluyla İranda devleti ele aldıkları gibi, Türkistanda da bu yoldan hareket ediyorlardı. Türklerin maneviyat sahasındaki ihmalkarlığından istifade ediyorlardı. Yavaş, duyurmadan, muntazam iş görerek her şeyi kendisine çeviriyordu. Bunun neticesinde evvelce türk tasavvufundan mülhem olarak vücade gelen «Nakşibendilik», hakiki Horasan sofulu- ou seklini aldı. Sonra da türk sofuluğunu Horasan tasavvufu ile cemet- mee başlandı. Ferganedeki türk şeyhlerinden Burhaneddin Kılıç çocukları, i 6. nci asır başında Nakşibendiliğe iltihak etti. Zengi Ataya, Şeyi d Ataya mensup türk şeyhleri de 16-17. nci asırda yavaş yavaş Nakşibendiliğe temessül ettiler.

Çağataylılar ve Temürlülere çağında olduğu gibi, 16. nci asırda ,fla tacic medeniyeti mümessilleri arasında hanlarla iş birliği yapacak unsur, dünyevî ilimlerin mümessilleri idi. Eski Moğol banlan gibi, Şı- l.an Özbek hanlarından Übeyd Han ve oğlu Abdülâziz bu nevi ilim iç; –

mümessillerini, riyaziyecileri, tabibleri ve tasavvuf münkirleri olan açık, sağlam görüşe malik bilginleri korudular. O cümleden Bukharada Mir Arab, Mollazade Molla Osman, Mevlânâ Muhammed Daye Ve Mir Gazanfer zikrediliyorlar. Abdüllâtif ve Barak (Nevruz Ahmet) Hanlar Nakşibendi şeyhlerini bazan bütün milletin önünde açıkça tahkir ve onlarla alay

ederlerdi. Ondan dolayı bir şeyh, Barak hakkında «ol it- dür» demiştir («Barak» av köpeği demektir)⁻⁰⁸. Abdüllâtif ve Barak Hanlar eski türk devlet ananelerine pek sadık idiler. Din ile devleti ayrı iki şey bilen türk şeyhleri khocaların dünyevî islere karışmasını kötü görürlerdi. Şeykh Khavand Tahir (=Şeylchantavur) evladından Khoca Tâhir, Taşkent şehri Sevinç Khoca Han tarafından kuşatıldığı zaman kaledarlık etmek istemişti. Türk khocaların ileri gelenlerinden biri, bu münasebetle, «bu iş khocaların işi değil» demiştir⁻⁰⁹. Fakat Türk şeyhleri Nakşibendiliğe iltihak edince siyasete karışmağa başladılar, ve türk beğlerinin hanlara karşı olan saltanat dâvalarında onlark yardımında bulundular. Mangıt-Nogay mirzalarından Kepek Mirza, Zengi Atalı Padşa Khoca'dan, diğer mirzalar da hanlarla çarpışmada Padşa Kho- canın kardeşi Babacan Khocadan istifade ettiler. Mangıt mirzaları kendilerini türk şeyhi «Baba Tükli Çaçlı» vasıtasıyla peygamber evlâdı gösteren bir şecere de tertip ettirmişlerdi⁻¹⁰. Zengi Ata oğullarından Haşan Khoca daha Abdullah Han zamanında Mangıtların mensup olduğu «Sol Beğleri» sırasında sayılıyordu. 18. inci asrın başında hanların dünyevî hâkimiyetine karşı şehir tacik unsurları ve bilginleri ile turk uruk başkanları olan beğler, dinî idare usulü-teokratizmin hâmesi sıfatıyla birleştiler. Taşkente, Fergane ve Kaşgarda nakşibendî şeyhleri hâkimiyeti doğrudan doğruya kendi ellerine almağa başladılar. Zamanımızın Bukhara Hanlığında olduğu gibi son Astarkhanlıar çağında dahi fars dili bir nevi dinî taassubun timsali olmuştur. İslâm

⁻⁰⁸) CâmîM *Maqâmât-i Mcıkhûm-i A*zam*, vr. 121b.

⁻⁰⁹) Aynı eser, vr. 63a.

⁻¹⁰) Muhammed Osmanov, *Nogay Khrestomatyas**, s. 48 ve Hacı Abdülgaf- far, *Umdet lil-Tavârikh*, s. 203-204: Edüğe babası: Qutluqaya, b. Qadırqaya, b. İslâm Qaya, b. Qızıcı, b. Terme, b. Baba Tüklas. Bu Baba Tüklas'a (r.^y tt bk. Nasireddm Marginanî, *Menâqib-i Mesâyikh-Vt-Türk*, Bayazıt Umumi Kü - bk. Nasireddin Marginanî, *Menâqib-i Meşâyikh İt-Türk*, Bayazıt Umumi Kü^ lüphanesinde Hâlis Efendi kısmı, N. 199, vr. 26a, 156b) «Baba Tüktü Şaştı Aziz»de aenilmektedir ki, Yesevi şeyhlerinden olmuştur. Edilgenin babası Temür tarihlerinde «Baltıçaq»dır, ki Temür melik bn. iris Hanın beğlerbeği imiş, bk. Barthoid «Otet Edigeya» *İzvestiya Tavriçeskago Obşç. isteriyi, arkheol i etnograjiyi*. noV. seria t. I, 1927, s. 1.

dininde âdeta «bid'at» tanılmağa başlayan türkçe risalelerden ztyade. farsça «Çarkıtap» (Çahâr Kitâb) gibi eserlerden öğrenmenin sevapta olduğu daha ozaman söylenmiştir. Umumiyetle fikir hayatında türk dili bir nevi realizmi, sâdelik ve açıklığı; farsça ise anlaşılmaz tasavvuf edebiyatını, tekellüflü müphemliği temsil etmişlerdir. Özbek hanlım dünyayı dinden ayrı idare etmek, dinde sadeliğe; riyazi ilimlere, tıbbı, coğrafyaya tarih ve siyasyata taraftar olmuşlardır. Tacik şehirleriyle bilginleri ve Özbek uruk beğleri, şeriat ve iskolastik hâmleri kesilmişler ve bu cereyan gittikçe kuvvetlenmiştir.

8

18. inci Asrın Son Yarısıyla 19. nucu Asrın Vekayii

1 8. inci asrın Türkistanında mühim olaylardan biri. Kadir Şah ve Nadir Şahın Cenubî Türkistânı istilâsı; Yj^lyınun Türkmenler neticesinde Batı Türkistandaki eski Çingizli sülalelerinin düşmesi ve uruk başkanlarının tagallübün- den ibaret olan ufak beğliklerin kurulmasıdır. Nadir Şah. şimdiki Türk- menistânın ■ İrana tâbi bölümünde «Muhammedâbâd» (Deregez) yakınında «Şilgân» (=Destcerd) köyünde doğmuş bir türkmendir. I 7.ncı asır başında Horasanda eşkıyalığın son ucuna eriştiği devrin şartları içinde büyümüş ve eşkıya reisliğinden yükselmişti. 1726-1736 yılları arasında «Safevî» şahları adına ve sonra 11 yıl (1747 de ölümüne kadar) kendisi müstakil imparator olarak İran ve Türkistanda mühim vekayii başında bulunmuştur. Türkmenistanda eskidenberi yaşayıp gelen yerli uruklar sünnî idiler. Safevîler zamanında İranın siyasî nüfuzunda bulunanları bile şiilik propagandasına pek kapılmadılar. Daha ziyade sünnî Khorezmin, Khorezm türk şeyhlerinin tesiri altında idiler. Nadir Şah ise, Safevîler zamanında Batı İrandan sünnî Türkmenlerin akınlarıyla mücadele için gönderilen uruklara mensuptu. Bunlar kendilerine «Türkmen» demezlerdi. Her uruk (Afşar, Kaçar, Ustaclu. Rumlu) kendisini güya bir millet olarak sayıyordu. Umumiyetle bunlar daha ziyade «İran Türktü» sayılıyorlardı. Nadir Şah ta, ölümüne kadar, Göklen ve Yomut gibi yerli sünnî Türkmen uruklarını kendine tâbi edememişti. Nadir Şahın Batı İrandaki, Azerbaycan ve Hindistan gibi uzak yerlerdeki seferleri sırasında bu Türkmenler Horasana saldırmaktan gen kalmazlardı. Karakum Türkmenlerine Khıyya hanı Elbars, J^mu Deryanın Çarcuy dan yukarı yakalarındaki uruklara Bukhara Özbek'beğreğleri kılavuzluk ederlerdi. Nadir Şah, Bukhara ve Khıyya, kendi eline almadıkça Türkmenleri itaat altında bulundurmamak kabil olmadığını gordu ve nihayet Hind seferinden sonra bu fikrini tatbik sahasına k^ydu. Daha bu sefer tamam olmadan o oğlu Rıza Kulu Hanı Balkha göndermişti; genç prens burada kalmayıp, babasının müsaadesi olmadan, Amu Deryayı geçti (eylül, 1 737). Astarkhan Özbek hanlarının sonuncusu olan Ebülfayız Han (1 720-1 745) zayıf ve iradesiz bir şah-

siyet olarak tanılıyorsa da, Nadirin istilâ teşebbüsüne karşı uyanık dav- TAFld¹⁸⁷- Rıza Kulu nun Balkha geldiğini duyar duymaz Fergane, Taşkent, Semerkand taraflarındaki Özbek beylerine ve Khorezm hanı İlbars Hana emir ve fermanlar göndererek, memleketin müdafaasına koşmalarını talep etti; bunlar da hemen bu davete icabet ettiler. Rıza Kulu Karşı'yı muhasara etti. Burada şiddetli savaşlar oldu. Ak Yalan kabilesinin beği Adine Beğ, keza Khocend Yüz kabilesinin Beği bu muharebede öldü- Ier. Bbars Han da bir çok Karakalpak ve Kazak toplayıp Bukharaya geldi ve Ebulfayızın şehirde bulunmadığından istifade ederek şehri iş-^{^akaf} RBtdfayız buna aldırmadı. Rıza Kulu ile muharebeyi . bütün şiddetiyle devam ettirdi ve Rıza Kulu Karşıyı alamadı. Nadir, ordusu burada Özbeklere mağlûp olursa bunun akıbetinin bütün devleti içm vahim olacağını düşünerek, oğluna en bayağı tahkir sözleriyle, ben @alkbln oteslne geçme demedim mi, hemen çekil diye emretti ve F?ü,fay,2a da elçi ve mektup göndererek, oğlunun hareketinden dolayı atraz edip bu hanı, Çingiz evlâdı sıfatıyla, Türkistan,n hakikî hüküm- -darı olarak tanıdığın, ilân etti. Ebulfayızın bu muvaffakiyetini gören lik."w..Han da Bukharadan çekilip gitti. Fakat Nadir Şah 1740 senesi mayısında bizzat Türkistan seferine çıktı, Türkmen ve Özbekler tarafından ciddi bir mukabele görmeden ağustosta ÇarcuyV kadar geldi. Ebulfayız ordusunu toplıyamadı. Zaten Nadir, Özbek kabile reisleri arasında gizlice işva yürütmüştü. Mukabeleden âciz kalan Ebulfayız «muharebeye iktidar, olmadığım, bunun için de Nadiri misafir olarak kabul edeceğim» sâdedilâne yazarak Bukharaya davet etti ="). Filvaki Nadir Bukharada mutantan bir surette kabul edildi, kendi prenslerine Ebulfayızın iki kızın, alarak onlar, Çingiz neslinin «küregen»i yaptı ¹⁸⁸α).

-") Bak: Mir Abdülkerîm-i Bukhâî'nin *Seyahatnâme'si*, Ch. S c h e f e r .neşri, 44: ^{^ ^ ^ ^ ^}

C 0\<f,* -Ok yji' r-A ^ , * ->* ¹⁸⁸.) Nadir Şahın, doğrusu oğlu Rıza Kurulunun 1731de Özbeklere karşı olan ^U

Khıyvcı Kanı İlbars cesur bir zattı; akıbetini düşünmeden Horasana giderek Kazak ve Türkmenlerle beraber Nadirin vilâyetlerini yağma ve talan ederdi. Fakat Nadir Şahın Khorezme kadar geleceğini düşünmüyordu. Nadir Şah gelince şaşırdı. Khıyvalılar ona olan itimatlarını kaybettiler. Khıyvalılar Nadire karşı, yalnız kendi kuvvetleriyle karşı koya mıyacaklı arını düşünerek, Sır Derya deltalarında yaşayan kabileler üzerinde nüfuz sahibi olan ve ismi yukarıda mükerreren geçen Kıcı Yüz hanı Ebülkhayır, (Abılay) Hanı çağırıldılar. Nadir Şah Khorezmi işgal ve İlbars Hanla onun başvekili olan Konrat İş Mehmed Bek İnaq ı ele geçirerek öldürdü. Kazak ve Karakalpaklardan mürekkep bir ordu ile Khıyvaya gelmiş olan Ebülkhayır, Nadir Şah tarafından davet olundu- sa da, gitmeğe korktu ve kendisinin daha mühim bir kuvvete dayandığını göstermek için «Rusya ile münasebetiniz nasılsa ona göre iş görürüz» diye mektup yazdı (kendi ibaresi: Aq Padsağa cav bolsayınız bizge de cav, el bolsayınız bizge de el)-™) - Kendisini temsil için de bir taraftan, yanına gelmiş olan rus subayı Gladişev u ve mühendis Mu- ravin ve onların tercümanı olan Osman Arslanov u; diğer taraftan da (galiba Ruslardan gizlice) bazı Kazak sultanlarını -o cümleden Qayıp Sultanı- Nadir Şahın karargâhına gönderdi. Nadir ise bu Rusları, artık Ebiilkhayırın değil, Rusyanın mümessilleri olarak kabul etti.

Eski Çingiz sultanları, Ebülfayız ve Ebülkhayır gibi

«Hanlıklar» Yeline değersiz şahsiyetler tarafından temsil edilmesine

«Beğlikler» rağmen, umumiyetle ahalice hükümdarlık huku

kuna malik yegâne sülâle âzaları olarak tanılıyorlardı.

Nadir Şah, hanların bu manevî otoritesini kırmak için .....4.^7andık- lan uruk ordularını ellerinden aldı. Bukharadan 20.000, Khıyvadan 4000 kadar Özbek askerini kendi seferlerinde kullanmak düşüncesiyle Horasana götürdü. Ebülfayız Hanı yerinde bıraktı. Khıyvaya yine A=>- tarkhanlılardan Tâhir Hanı tâyin ettiyse de, bunların nüfuzunu sıfıra indirip, hanlara pek itaat etmeyen uruk başkanlarma fazla iltifat gösterdi. Bukharaya kendi ordusundaki İranlı Kaçar ve Afşarlardan garnizon bıraktı. Beş yıl sonra Khıyvaya kendi maiyetinden Ali-Kulu Hanı vali tayin edip gönderdi.

seferi hakkında mufassal malûmat, Nadir Şahın Mervli veziri Muhammed Kazim'in yakınlarda Türkistanda keşf olunan mufassal Nadir Şah tarihi «Kitab-ı Nachır»de bulunmaktadır, ki nüshası Petersburg Asya Müzesindedir. [Bu eserden de istifade- eden L. L o c'k h a r t (*Nadir Şah*, London, 1938, s. 165-169, 185-189) Nadirim Türkistana olan her iki seferini bittafsil anlatmıştır.]

ji •'•) B e r e z i n, *Turetskaya Chrestomathiya*, I, s. 18.

Bukharada Ebülfayız zamanında en nüfuzlu olan Mangıt beği Hekim Atalık ve onun pek ikbal düşkünü olan oğlu Rahim Bek idi. Nadir Şah, Rahim Beği kendi maiyetindeki Özbek askerleriyle birlikte Horasana götürdü. O da, Nadir Şahın öldüğü yıl (hattâ bir rivayete göre aynı gün) Ebülfayız Hanı öldürüp, idare işlerini kendi eline aldı. Hanlar her yerde tahta çıkma töreni sırasında «han kaldıran keçe»nin dört köşesini tutan dört uruğa dayanırlardı. Mâverâünnehir Özbek hanlarının dayandıkları uruklar ilk önce Kuşçı, Nayman, Böyreğ ve Karlık urukları idi. Astartarkhanlılar çağında Böyreğ ve Karlıkların yerini Mangıt ve Kineges urukları işgal etti. Khıyvada Yedigâr Şıbanların yanında Konrat, Uygur, Nayman, Mangıt (yahut: Kıyat, Uygur, Nayman, Nüküz) urukları muteber oldu. Memleketin bilfiil idaresi bu urukların başkanlarının elinde bulunurdu. Astartarkhanlıların son çağında Mangıt, Khıyvada ise Mangıt ve Konrat urukları daha çok muteber oldular. Ebülfayız yanında Mangıt Hekim Atalık ne ise, Khıyvada İl- bars yanında, sonradan kurulan sülâlenin atası Konrat Seyid Nazar Bek ve oğlu İsmehmed İnak da o idi.

Konratların diğer bir bölümü Aşağı Khorezmdede, bugün «Karakalpakistan» denilen yerlerde, müstakil «Aral» hükümeti kurarak yaşadılar. Onlar çok defa Kîçî Yüz Kazak hanlarını hanlanıyorlar ve Khıyvaya tâbi olmuyorlardı. Nadir Şah Khorezmden gittikten sonra, Konratlar Ebülkhayırın oğlu Nur Ali Hanı* Kât şehrine getirerek han- landılar (1741). Sonradan Rus tâbiyetini kabul eden ve Başkurdüs- tında Ufada ölen bu han, Khorezmdede iken Nadir Şahla temas temin elmiş ve 1742 de Ruslar tarafından teklif olunan biat andını içmemişti⁻¹¹) - Mangıt uruğunun başkanı Artık İnak, Nadir Şaha itaat edip İlbarsın oğlu Ebülmeşmed (Ebülğazi) i han ve kendisini başvezir nas- bettirdi (1740). O vakit Ali-Kulı Han kumandasında gönderilen İran kuvvetlerini Özbek ve Türkmenler iki yıl sonra Khıyvadan çıkardılar. Artık İnağ da öldürüldü. ^Mangıt beği Khuraz Bek, Ebülmeşmed Hanın yerine «Kîçî Yüz» hanlarının diğer kolundan yukarıda s. 168 meşkur Batır Han oğlu «Cayıp Sultan»ı Nadir Şahın isteyip hanlandı. Bu Gayıp Sultan (sonra han) pek uzun yaşamıştır (ölümü: 1791) ve macera dolu hayatı gayet enteresandır. Ö ilk önce «Karakalpak hanı» olarak «Türkistan» (Yeş) şehrinde oturup bütün Batı Kazakistana, Başkırtların cenupdoğu uruklarına hâkim olan babası Batır Sultandan

^ u n i s, *Firdevs üil-icjbdl*, İstanbul Üniversite Kütüphanesi nüshası, s. 151. Ebülkhayır ve Nur Alinin Nadir Şahla temasları meselesi hususunda bak: B a r t h o 1 d, *İstoria Jzv.çenyç Voslokci*, 1925 basımı, s. 221.

çok siyasi işlere iştirak etmiş ve Başkurdistan hareketlerinde de rolü görülmüştür. Gayıp Sultan, Nadir Şaha daha Bukharaya geldiğinde iltihak etti. Bir rivayete göre Nadir Şahın Hindistan seferine bile iştirak etmişti. Nadir Şahla beraber Khorezmden Iraka gitti. Khıyva müverrihi Munisin rivayetine göre, Nadir Şahın ekser savaşlarında beraber bulunmuştur ²¹ⁱⁱ). «Artık İnak» öldürüldükten sonra Khuraz Bek, Iraka, Nadir Şahın huzuruna giderek Gayıp Sultanı Khorezme han edip göndermesini rica etti. G da kabul edip Gayıp Han «Khorezm şahlık tacıyla serfirâz» oldu. Gayıp, Khıyvada 11 yıl kadar (1747-1757) hükümet sürdü. Nihayet Mangıt beğleriyle arası açılıp Khuraz Beği öldürüp Konrat beğlerini tuttu. Fakat pek kuvvetli olan Konratlar, Gayıp Hana çok iltifat göstermez oldular. Gayıp Han da yaşlı babası Batır Hanı kalan Kazak asker tümenleriyle birlikte Khıyvaya çağırıp, onlarla beraber mallarını alarak geri, bozkıra çekildi. Yerine kardeşi Karabay Sultan han oldu²¹⁶). O vakit bütün iş Konratlardan Mehmed Emin (Metemin) Bek (1770-1971) ve oğlu İvaz İnak (1791-1804) elinde bulunuyordu.

Khokanda müstakil han hâkimiyeti olmadığından idarenin beğ-ler eline geçmesi mücadelesiz oldu. «Min» kabilesi Fergane ye ancak Şıbanlı Abdullah Han zamanında Tobıl ve İrtiş havzasındaki eski mevzilerini bırakarak gelmişti²¹⁷). 17. nci asırda.Ferganen'in orta bölümünde bu «Min» uruğu en kuvvetli bir kütle idi. Bu kabileye mensup ^{189 190}

■ beğler son Astarkhanlılar çağında duruma hâkim olmuşlardı. Bukharada Mangıtların tagallübünü görünce bunlar da istiklallerini ilân ettiler. Rus istilâsına kadar Zerefşan havzasını *idare eden Mangıt beğ- Jeri Rahim Bek, Danyal Atalık, Şahmurad, Emir Haydar, Emir Ömer, •Emir Nasrullah ve Emir Muzafferdir. Khıyva emirlerinin mühimleri de Mehmed Emin, İvaz inak, Eltüz, Mehmed

---

zir») Gayıp Han, Ebülkhayır Han tarafından Nadir Şahın maiyetine gönderilmiş ve onun tarafından Khıyva hanı tâyin olunarak uzun zaman orada hükümet sürmüştür. Bunları anlatan Kap. P. R i ç k o v (*Dnevniye Zapiski Kap. P. Ili çk ov a*, III, 1772, s. 71)a göre Gayıp Hanın babası Batır Han, daha 1771de ozamanın «Kiçi Yüz» hanı Nur Aliye itaat etmeden Turgay vilâyetinde yaşamıştır. Münis (*Firdevs üil-İqbâl*, 153) bunun hakkında şöyle demiştir:

. " J *J-° Levsin 1718 ,de Birinci Petro ile siyasi münasebetler tesis eden ve adı yukarıda (s. 188) geçen Gayıp (öteki adıyla «Er Qayıp») ibn Toburçuk' u bu Batır Hanın babası olarak zikreder. .

⁻¹⁰) Bak: , M ü n i s, *Firdevs Ül-İqbâl*, s. 153.

¹⁹⁰) Khokand hanlarının menşei hakkındaki bVı rivayet, Nasireddin Merginâ- ^»inin *Menâqib-i Meşâyikh-it Tiirk* nam eserinde bulunmaktadır. Bayazıt Um. :Küt. Hâlis Ef. N. 199 vr. 326-33a:

л'л'л'л'

ı>İç^ *r⁵

J

J

л'л'л'л' •

Rahim (Medreim), Meh-roed Emin (Metemîn), Seyid Mehmed Rahim/beğlerdir, ki hepsi de «han» lâkabını takınmışlardır. Khokanda ise Abdürrahim Bek, Erdene Bek, Narbuta Bek ve hanlık lâkabı almış olan Âlem Han, Ömer Han, Mehmed Ali (Meteli) Han, Melle Han v.e Hudâyâr Handır.

Şimalî Türkistanda hanlık yaşadı. Cenubî Türkis-Hanlık ile Beğlik tanda da, «hanlık» an'anelerini «beğlik» ile de- Mücadelesi güçtür pek kolay olmadı. Bukhara Mangıt beğ-leri «emir» ve «emirülmü'minin» lâkabını takındılar. Khıyva ve Khokand begleri ise 19. uncu asrın başında «han» lâkabını aldılar. Bukharada Rahim, Danyal Beğler ve Emîr Masuüm, Ebülfayız Hanın çocuklarından; Khıyva ve Aral begleri ise Kazak hanlarından «han» getirerek gösteriş için hanlamıyorlardı. Mangıt beğleri Bukharanm kuvvetli bilginlerine ve tacik tüccar sınıfına dayandığından hanlık an aneleriyle oldukça kolay mücadele edebildiler. En güç mücadele, ahalişi tamamiyle ekincilerden ibaret ve çevresi göçebelerle dolu olan Khorezmdde oldu. Orada Gayıp Handan sonra 1806 yılına kadar elli yıl içinde 12 han tahta çıkarılmış, kovulmuş, yahut öldürülmüştü ■*■. Nihayet ivaz inak ın oğlu Eltüzer Bek kendisini han ilân etmek

^{-1,5)} Bukharada Kailim Bek Mangıt, Ebülfayız Hanın oğlu Abdülmü'min'i, sonra Karakalpak içindeki Şıban hanlarından Temür Sultanın oğlu Übeydullahı banlanmıştı. Danyal Bek ise, kendisi atalık unvanını alarak, Ebülfayız zamanında Kalmuktan kaçıp gelen Kazak hanı (yine Şıban ' oğullarından) Recep Sultanın biraderzadesi Ebülgazi ibn İbrahim Sultanı hanlandı ve kendisine ancak «atalık» unvanını aldı (Mîr İzzetullah, vr 64a). Şahmurad . Mangıt ise bunu ancak hükümetinin başlangıcında han tanıyıp sonra hapsedti ve kendisini emir ilân etti. Ebül- gazıyı Kabil hükümdarı Temür Şahın müdahalesiyle tahliye etmişti. Şahmuradm oğlu Haydar zamanında bu «han» ömrünü alelade bir şahıs olarak gurbette ve sefalette geçirdi. Khıyvada Gayıp Handan sonra kardeşi Karabay (öteki adı Abdullah 4 yıl, Yadigâr Şıban Oğullarından son han olan Şırgazi Han neslinden Te- mür Gazi 7 yıl, sonra Kazak hanlarından «Tevke» 2%. yıl, sonra Gayıpm oğlu Şahgazı (1767), Temür Gazinin oğlu Üçüncü Ebülgazi, Orta Yüz Kazak sultanı Barak Hanın oğlu. Nur Ali (1768), Gayıp Hanın oğlu Cihangir, Nur Alinin oğlu *Bulekey, Adil Sultan ibn Ebülkhayırın oğlu Akhtım Sultan (1770-1777), Gayıp istedi. Fakat an aneye sadık olan Uygur beğleri buna katıyyen razı olmadılar. Khorezmdeki Başkurtlar da 'bu zaman olaylarında Uygurlarla birlikte ve onların müttefiki olarak zikrolunuyorlar^{-1ü)}. Eltüzer'in oğlu Mehmed Rahim, muhalif Uygur beğlerini yok edip bu * uruğun çoğu Bukharaya kaçtıktan sonra, kendisini han ilân edebildi. Bununla beraber yine Kazak hanlarından Gayıp Han oğlu Şırgazi ve oğlu Cangaziyi han tanyıyorlardı. Han zamanındaki törene riayet yüzünden yine güya dört uruğa dayanıyorlardı. Khıyva Konrat beği «Muhammed Rahim Han»m dayandığı dört uruk şunlardır: 1) Şart, 2) Özbek, 3) Acem, 4) Türkmen. Bukharada ise, eskiden hiç itibarı olmayan l) Miin, 2) Arlat, 3) Barın, 4) Bataş urukları «emaretin dört payesi» ilân edilmişti. Muhammed Rahim Konrat'ın mabeyincisi müslüman olmuş bir' rustu. Son Bukhara emirlerininki ise İranlılardı.

Türklerde yerleşen «karadan (yani avamdan) khan olmaz» akidesine karşı, daha çok, eskiden tecrübe edilen moğol «küregen»lik yani damadlık usulüyle hanlarla münasebeti muhafaza etmek ve o da kâfi gelmediği takdirde, dinî ve kudsi şekillere dayanmak fikriyle pey- jgumber nesilleriyle sıhrî münasebetlere girmek esasları kullanıldı. Buk- İharanın mangıt hükümdarı «Rahim Bek», Ebülfayız Hanın kızı Şem- sımâh Ayım ile evlenmişti--0). Rahim Beğın ölümünden sonra bununla

Hanın üçüncü oğlu Ebülfayız (1772-1776), Karakalpak hanlarından Yadigâr, İlbavs oğlu Seferin oğlu Pulat Gazi, Karabay (Abdullahm) oğlu Dördüncü Ebülgazi (1791- 1802), Yadigârın oğlu Beşinci Ebülgazi (1803-1806) hanlık tahtında bulundular. Dördüncü Ebülgazi zamanında 1793 yılında Khıyva'da bulunan alman B 1 anken n a g e l ve ruslardan Y a k o v v e P e t r o v adındaki kimseler, bu memlekette hanlarla beğlerin münasebetini pek güzel tasvir etmişlerdir; ki onuncu asırda Edil havzasındaki Khazar hakan ve beğleri arasındaki münasebetlere pek benziyor. Bu zamanın Khıyva hanları arasında pazara geldiğinde yakalanıp han ilân edilenleri de oldu (Tevlce Han). Sonu öldürülmekten ve yahut rezil bir surette kovulmaktan ibaret olan bu hanlığı, birçokları, istemedikleri halde, kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Hanların işi ancak yılda üç defa ahaliye parlak' surette görünüş yapmak, bazan düğüne gitmek, idam cezalarını tasdik etmek, kalan bütün ömrünü şehir dışındaki sarayların birinde mahpus bir halde geçirmekten ibaretti. Aralarında, fazilet sahibi planlar da vardı. Meselâ Dördüncü Ebülgazi şâirdi, «Beyzâ» mahlesıyla güzel şiirler yazardı.

-10) M ü n i s, *Firdevs ill-Iqbâl*, s. 596: J.L.J

--0) Mır İzzetullah, 48 b.

Emîr Masum evlenmiş ve Emir Haydar da bu kadından doğmuştur. Bundan dolayı Emîr Haydar, han neslinden olmuştu. Diğer taraftan seyidlerin kızlarını zorla alıp peygamber evlâdı olmuşlardı. Emîr Haydarın mühründe «nesl-i Çingiz, âl-i peygamber, Mısr-câh» yazılmıştı. Khıyva «hanı» Etlüzer Konrat da zorla bir seyidin kızını aldı. Oğlu Muhammed Rahim Kazak hanlarından Şırgazi Hanın kızıyla evlenip yine hem «seyid», hem de «küregen» oldu. Khokand «han»ları ise kendilerini Temür, Babur neslinden diye gösterirler ve yine seyid kızlarıyla evlenip «seyid» lâkabını kullanırlardı. Elbette bu hileler, kendilerini ahaliye hükümdar tanıtmak için kâfi gelmiyordu. Özbek ve Türk- menler, durmaksızın isyan halinde idiler. 1767-1770 yıllarında Kho- rezme Yomut Türkmenleri tagallüb ederek bu ülkeyi baştan başa tahrip etmişlerdi. Konrat beğleri ise kendi Konratlarını bile itaat altına alamayıp bazan esirlerden teşkil ettikleri kuvvetlere dayanıyorlardı. Bukharadaki Mangıtlarda da durum aynı idi. Bunlar, Nadir Şahtan kalan ve sonra kendileri tarafından Mervden getirilen İranlı asker, memur ve göçmenlere, Bukharapın şehir Taciklerine dayanıyorlardı. Se- merkand tamamen harap bir halde idi. Semerkandla Khokand ve Taşkent arasındaki vilâyetler yine müstakil beğlikler elinde idi. Bunlar durmadan 'birbiriyle çarpışıyorlardı.

Memleketin, gittikçe küçülen derebeğliklerine
Beğliklerin Gittikçe bölünmesi, hiç şüphesiz, yalnız Nadir Şah vak'ası
Küçülmesi gibi dışardan gelen siyasî kuvvetlerin tesiri neti

cesi değildi. Esas sebep ise, Türkistanın içinde evvelce taazzuv etmiş olan İktisadî bağların kesilmesi idi. Vilâyetlerin ve urukların istiklâlini temin eden bu idi. Memlekette ticaret gibi mer- kezleştirici âmilin tamamiyle sukutu, ahalinin ancak ekincilik ve hayvan beslemekle yaşaması, ülkenin bölümleri arasında evvelce de pek kuvvetli olmıyan rriânevî ve dinî bağların hiçbir suretle tesir edememesine sebep oluyordu.. Mâverâünnehrin şehir ahalisinin de pek çoğu Kalmuk, Kazak ve Türkmen belyesi neticesinde ancak ekincilikle yaşıyor, hattâ köylere dağılıyordu. Özbek beğlerinin Semerkand ve Balkh gibi orta asır merkezlerini, köylere dağılmış olan ahaliyi zorla yerlerine döndürmek suretiyle, diriltmek teşebbüsleri memlekette ancak hoşnutsuzluk doğuruyordu.

Amu Derya deltasındaki Konratlar, Khıyva Konratlarından müstakil idiler. Buradaki Konrat ve Karakalpaklar, daha son Şıban hanları zamanında yarı müstakil «Aral» hükümetini kurmuşlardı. Bu hal, 1814 yılına kadar sürdü. Mangıt-Nogay «Altı-Oğul» (Altavul)lar çok defa bu «Aral»larla birlikte iş görürlerdi. Aralarında Başkurtların bir takımı

yaşadığından olmalı ki, Ural Başkurtları daima bu Aral-Karakalpak,.. Altıoğullarla müttefik 'bulunuyorlardı. U*ahda da, Aralda da eller «tÖ- be»lere bölünmüştü. Uruk başkanların^A da «Kaska» deniliyprdu. «Âral»lıların başkanı olan Özbek «Töre Sofi», Muhammed Rahim Han ile daima harbediyordu. İhtiyarlığında kör oldu. Akranından «Mindi Kaska», Khıyva hanının tezviratiyle, kafasını kesip Khıyvaya teslim etmişti. Bununla da «Aral», Khıyvaya tamamilе iltihak etmedi. «Mindi Kaska», sonra oğlu «Kuflu Murad» 1858 yıllarına kadar «Aral» havalisini müstakil olarak idare ettiler. «Töre Sofi»nm torunu. /«Muhammed Fena», yine müstakil idi. O da ancak mezkûr yılda Khıy- va hanı tarafından öldürölüp, memleketi tamamen Khıyvaya ilhak. edildi.

Bukharanın hükümdarı Mangıt Rahim Bek, istiklal dâvasında olan Şehrisebz Kineges beğlerini İranlıların kuvvetiyle kendisine tâbi edebil- diyse de, 1751 de Danyal Atalık zamanında yine ayrıldılar. Sonra. Sahmurad burasını tekrar fethetti. Sonra «Kineges»lerin Khoca-Kulı Bek adlı emirleri tekrar ayrıldı. Şehrisebz den birkaç kilometre uzaklıkta olan ,«Kitab»da Taraklı uruğu beğleri yine müstakil idiler. 1813- yılında İngiliz-Hind hükümeti tarafından Türkistanı öğrenmek için gönderilen Hindli Müslüman bilgin Mir İzzetullah, Kaşgardân Khokanda* ve oradan Bukharaya gelip, memleketi epeyce öğrenerek, geri .Hindis- tana döndükten sonra verdiği raporda, memleketin siyasi durumunu/ şu şekilde anlatıyordu:

| — — Derebeğlerinin büyüğü Bukhara emri Haydardır. Aşağı y.u-- karı 100.000 kadar asker toplıyabiliyor. Semerkand ve Miyankâl buna tabidir. 2 ----- Khokand hanı Ömer Han. 3 -- Üratepe hâkimi Mah- inud Han. 4 — Şehrisebz hâkimi Niyaz Ali Bek, ki «velini meti» lâ-* kabını almıştır. 5 — Hisar hâkimi Seyid Bek. 6, 7 — Kabadyanda Murad Ali ve Dost Muhammed Beğler. .8 ;— . Kurgantepe kethüdası Allah- yar Bek. 9 — Amu Derya ayağında Khıyva hanı Muhammed Rallim/ Han. ' 10 — Balkh hâkimi Mir Kılıç Ali Atalık Katâgan. 11 ■ And- huyda Rahmetullah Han Afşarm halefi «Yulduz Han». 12 — K u n d u z da Halmurad Bek. 13 — Şaburganda Irec Han. 14 — Meymene Türk- menjerinde Rahim Bek. 15. — Badakhşanda, payitahtı Feyzabad olmak üzere, Mir Muhammed Şah, ki kendilerini İskender neslinden!* sayıyorlar. 16 — Yine Şugnan da da ayrı, müstakil bir hakim vardır.

Bozkırlı Kazak, Karakalpak ve Kırgızlar başsız kavimlerdir. Ta* nılan serdarları yoktur. Kazaklar arasında «töre» ler varsa da, itibarsız: âciz adamlardır.

Bukhara emirinin yüksek hâkimiyetini tanıyanlara gelince şunlardır: Semerkandda Devlet Kuşbeği, Kara-Kölde Kabil Biy (başvezir- Hekim Bekin kardeşi), Bukharanın cenubunda, Amu Deryanın sağ ve sol kıyısındaki Türkmenlerin reisi Niyaz Bek Atak (ki Emir Haydar yanındaki «desterkhancı Saïd Bek»in babasıdır), Bukhara şimalindeki Pençsenbih'de kumluk yerlerde padişahın kızkardeşinin oğlu «Töre Khoca», Kelif'te padişahın amcası oğlu «Rahim Kul Bek», Duzakh (Cızak) ta başvezir Hekim Bekin kardeşi A'bdürresul

Bek, Karşıda İbadullah Bek, Kette-Kurgan'da Nazar Bek, Akça'da Padişah Khoca, Nu- rata da Kel Muhammed Bek Afgan, Çarcuyda İsmetullah Bek, Khatırcı ve Ziyaeddin'de Niyaz Bek Tacik, Zindâni'de Sa'îd Bek²²¹⁾.

Bunlardan Bukhara emîrinin azçok emniyet edebildikleri elbette kendi oğulları, amcasının ve kızkardeşinin oğulları, Tacik ve Khoca- İardan tayin olunan hâkimlerdir. Hekim Beğın kardeşleri, yahut Türk- men «Sa ıd Bek Desterkhancı»nın babası ve Devlet Kuşbeği gibi yerli uruklara dayanan hâkimler, padişaha darıldıkları zaman yine «müstakil» olabiliyorlardı.

Hazar Denizi Ötesi Türkmenlerinin siyâsî durumu-

Devlet Mefhumu, nu 1862-1863 yıllarında, onların arasında bulu- Türkmen ve nan Macar Vambery .tavsif etmiştir. Vambery *yi Kazaklar hayrette bırakan hususiyet ise, Türkmenler arasın

da «ne emretmek, ne de itaat etmek arzusunu gösteren hiçbir şahsın bulunmaması» olmuştur. Türkmenler şöyle diyorlardı: «Biz Türkmenler başsız milletiz. Reis bulundurmamak istemiyoruz. Biz hepimiz müsaviyiz. Bizim her ferdimiz padişah»²²²⁾. Devlet teşki- lâtma malik c«Oğuz»ların mukabili olarak «Türkmen» toplulukları, tarihte de -buna benzer bir zihniyet taşımışlardır²²³⁾. Bütün başka göçebelere azçok bir idare şekli olursa da Türkmenlerin bazı kabilelerince bunun izi ve gölgesi bile yoktu. -Aralarındaki «aksakallarına, ancak büyüklük taslayıp emir falan etmediği zaman, saygı gösterirlerdi. Yal-

1) ^ 1 r İ z z e t u l l a h , *Ahvâl-i Bukhârâ*, Paris nüshası, vr. 48a-54a.

222) H. v a m b e r y , *Voyages d'un faux derviche*, Paris 1873, p. 273. Aynı müellifin: *Das Türkenvolk*, Leipzig 1885, s. 410-411.

223) İlk isâm râvilerinden Vahâb ibn Munabbih'in «el-Trcumânin» yani - «El-Turkmanın» hakkındaki rivayetinde, onlara soruluyor: j

î u r t - V ^ Î V . . Onlar cevap veriyorlar: ^ ! . ^ 1 > , j ^ L U ? ^ J J .

biiSiti U., J U 1 ^ 1. J J I I , o U) .

^ U I J - I I I I

j A , ,

r V J A *

. Zeitschrift j. Asseriologie, t. VII. s. 107.

nız çapul zamanı için muvakkat bir reisleri olurdu. O da «âmir» değil, umumî menfaate bakan «müdür»dü.

Rus geldikten sonra, ağır vergiler veren Kazak ve Kırgız urukları, Khıyvadaki Özbek ve Türkmenler, ancak vergi vermemek şartıyla Kanlara «tâbi» oluyorlardı. Khıyva ve Khokand Kanları ve onlara tâbi bazı Kırgız-Kazak sultanları, Sır Derya havzasında kuvvetli bir idare yerleştirmek için çok çalıştılar. Batı Kazak Kanlarından Şırgazi, Ah- med ve Sadık Sultanlar «zekât ve öşür vermeden el, el olmaz» diye propagandada bulunurlar, fakat ahaliyi vergiye alıştıramazlardı.

Sır Derya Kazaklarının Khokand hanına tâbi Kazak sultanına olan şikâyetleri meşhurdu:

Aldıyar* taqsır hkanımız d- mınaki sizge canımız d- özihiz qosqan zeketçi d- bizdin ilde Cüzbay bar -f- Cüzbavdm cürügen çerinde + cılav minen uybay bar -f- çene munih coldası bar Qaratamır Dadan bar -p iyerip cürügen sorunda -f~ qırq otızday adam bar d- Şunmurun değen moldası bar -f- Tölegen değen corgası bar d~ atına cimdi saluga -f altı innen qılğan dorbası bar keli tü- büm dep aladı -f- kiyev sinim dep aladı + utur zeket dep aladı 4- qoşaq zeket dep aladı Arqadan kelgen köp Nayman d~ an-tan bolup qaladı ¹²⁴⁾-

Yani: Allahyar taksir hanımız, işte size canımız! Kendi gönderdiğiniz ze- kâtçı (tahsildar) olarak bizim elde Cüzbay var. (Fakat) Cüzbavm yürüdüğü yerde ağlama ile feryat var. Yine bunun yoldaşı olarak Karatamır uruğundan «Dadan» var. Gezip yürüdüğü zaman ardında otuz kırk kişi de maiyeti var. (Yanında) Şunmurun adında bir mollası var. Tölegen adında yorga atı var. Atma yem vermek için altı enden yapılmış torbası var. «Keli Tübüm» diye (bir vergi) alıyor. «Kiyev Sinim» diye (daha diğer bir vergi) alıyor. «Utur Zekât» (yani fitre zekât) diye (daha bir vergi) alıyor. «Koşak zekât» diye (daha bir vergi) alıyor. «Arka» dan (yani Kazakistanın orta bozkırlarından) gelen Nayman (Kazaklan) şaş*P donakalıyor/

Türkistana istilâ tehlikesi, yalnız malına pazar arı- Çinlilerin Faaliyeti "yan Avrupalılardan değil, yayılmak isteyen kom- ve Abılay Han susu Çinliler tarafından da geliyordu. Türkistanda- ki mevkilerini milâdî sekizinci asrın ortasında Araplara ve yerli Türklere bırakan Çinliler, aradan bin yıl geçtikten sonra buralarda yine faal bir siyaset takibine başladılar; ' ortasında Kalmukları tenkil edip kırdıktan sonra, geri gitmediler. Doğu Türkistan ve Cungaryada* yerleşmeğe. Batı 1 ürkistanda da nüfuz temin

~4) Zapiski Orenburgskago Otdeleniya R'issk. Geograf. Obşçestva t. III s. 269.

etmeğe başladılar. Çmliler geldiğinde, Kaşgarda Kalmukların vasalı olarak Hükümet süren «khoca»lar Badakhşana kaçtılar. General Çjav- kHuy, bunları kovalayıp Badakhşana kadar geldi. Kaşgar khocalannın sağ kalanları Bukhara ve Khokand'a sığındılar. Ve orada, Doğu Tur- kistanı Çin elinden kurtarmak yolunda teşvikatta bulunacaklarını sanarak, Pamir ve Tiyaşandaki Kırgızları ve Fergane beğlerini kendi nüfuzları altına almağa çalıştılar. Khokand hükümdarlarından Erdene v^Ar^uta Beğler Çin tâbiyetini kabul etmek mecburiyetinde kaldılar. Çinlilerin böyle ilerlemekte olduğunu görünce, Batı Türkistan dere- beğleri kendi aralarında ittifak etmek teşebbüsünde bulundular. Kabil, Bukhara, Khuyva, Khokand, Balkh, Hisar ve Pamir beğHkleri arasında bu yolda müzakereler oldu. Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrânî I 773 yılında bu ittifakın başında bulunuyordu. Bir kısım Afgai> askerini, hâkim «Fazıl Bek Yüz»ün dâveti üzerine «Khocend»e göndermişti. Bu haber Kaşgara yetişti. Yardımın Kaşgara geleceğine inanan Kaşgarlılar 1765 yılında «Üç Turfan»da isyan ettiler. Bu isyan, pek vahşice bastırıldı; binlerce ahali Fergane ve Taşkente göçtü. Çinlilerin Batı Türkistanda daha çok ilerliyemeyecekleri anlaşılınca, dere- beğler tekrar aralarındaki mücadele ve entrikalara devam ettiler.

Çinlilerin böyle batıya ilerlemesi, diğer taraftan Kalmuklar ve Ruslarla mücadele halinde bulunan Ulu Yüz ve Orta Yüz Kazak sultanlarını ruhlandırdı. Kiçi Yüz hanı olan Ebülkhayırı öldürdüğünü yukarıda (s. 174-175) söylediğimiz Barak Han müteassıp istiklâlcî idi. «Rus» ismini nefretle karşıladı. Barak Han. Karakalpklılara ve bir vakit Başkurtlara hanlık eden müstakbel Khuyva hanı Gayıp Han ile beraber 1750 yıllı da Ruslara karşı taarruzlarda bulunacaktı. Uruklar hazırlanmışlardı. Barak, Başkurtlarda bir defa isyan eden «Karasakal Şuna Batır»ı da himaye edip, beraber hareket edeceklerdi. Fakat Barak Sır Derya havzasında kendi malikânesi olan «İqan» ve «Otrar» kalelerinde bulunurken, yerli khocalardan birinin evindeki ziyafette iki oğluyla birlikte zehirletilerek-'öldürüldü (1749). Kendisine tâbjolan ellerin idaresi, çağdaşımız Alikhanım büyük babasT olan Bükey Hanın eline geçti. Barak hanın, Kalmuklar tarafından zehirletildiği rivayet ^unur-. Batı ve Doğu Türkistanda, Fergane ve Badakhşanda khocalar, hakikaten Kahnukların elinde oyuncak olmuşlardı. Eğer Çinliler do- ğudan gelip ^imukları^ortadan kaldırmış olmasaydılar, Kazaklann tekmil «Üç Yüzü»de Rus himayesine girmek mecburiyetinde kalacak-' İ5II' Çinlilerin çıkışı, «Orta Yüz» e Rus istilâsını biraz geciktirdi. Kal- niuk istilâsı zamanında kaybedileni de tekrar elde etmek imkânları görüldü. Orta Yüz Kazak hanları Ebülmenbet (1730-1771) ve onun ölü-

münden sonra han olan Abılay Han (17? 1-1 781), ki Uvalı Hanım oğludur²²⁵), Sır Derya havzasında ve Mâyerâünnehirde dolaşan uruk- ların büyük bir kısmını Yedisu taraflarına getirip, • eski yerlerine yerleştirdiler ve kendileri de Çin tâbiyyetini kabul edip (1760 yılı) Çin imparatorundan çince unvanlar aldılar. 1762 yılında Çin elçisi Abılayın yanında bulunuyordu. Bundan «Kiçi Yüz» hanı Ebülkhaj'ırm oğlu Nur Alı* de istifade fikrine düşüp Pekin* e elçi heyeti gönderdi. Abılay Han 1730' vak'âsmndanberi elli yıl kadar, bir müddet, Sır Derya havzasında ve~ önün şimalindeki Kazakların himayesi ve idare işlerinin düzeltilmesi yo-, lunda çalışmış ve halkı tarafından pek sevilmiş bir zattı. Çinlilerle de iyi münasebet tesis edip, tebaasına nisbî bir asayiş temin edebildiğinden, çok sayılırdı. Hayatına ait birçok hikâyeler, destanlar vardır.

Ölümü sırasında, zamanının meşhur halk şâiri, yâni «uzam», olan «Bukhar* Cırav»ın söylediği şu şiir, Abılay'm hizmetlerini ve halkın ona olan sevgisini)- tamamille ifade eder:

Qaygısız uyqu uyuqatqan Hanım ay + Qayrusız cıqlı baqıqızgan Hanım ay -/- Qalınsız qatın quçturgan Hanım ay + Üç Cüzden üç kişini qurban qılsam Sonda qalar Kipken qayran camii ay.

Yani: (Tebaasını) geceleri endişesiz uyutmasını bilen hanım! Düşman tarafından çapula uğrayıp hayvanları düşman elinden geri. almak zarureti vermiyen-'

«Kiçi Yüz» hanları s. 150 de zikri geçen Ebu Sa'îd Cambek Hânın) tisek nam oğlundan (bk. yukarıda s. 169), «Orta Yüz hanları» ise bu Cambek Hanın Yadık nam oğlundan (bk. yine s. 167) türemişlerdir. Bu Yadık'm oğlu olan Şıgay Han (öl. 1583)m üç oğlu meşhurdur: Tevkil (bk. yukarıda s. 151), İşim, (öl. 1640) ve Undan. İşim'in iki oğlu meşhurdur: Cangir Hân ve Sızdıq Sultan.. Sızdıq Sultanın oğlu'Kire v (diğer ismiyle Quyrıçıq) Sultan, onun oğlu Er Gayıp,. cnun oğlu Batır Han, onun oğlu da bizde (s. 168, . 202): zikredilen Gayıp Hândır. Bunun oğlu da Cihangir, onun oğlu Cantüre, onun oğlu Sultan Ahmet Cantürin*- dir. (bk. yukarıda s. 170) Sızdıq Sultanın biraderi olan Cangir Hânın iki oğlu maruf hükümdarlardır: Uvalı (Veli) ve Tevke. Uvalı'nın oğlu burada bahis mevzuu olan Abılay Han. Tevkenin oğlu Pulat Han (öl. 1730); onun oğlu da, yine- "burada bahis mevzuu olan Ebülmembet Handır. Şıgay Hanın oğlu olduğıiu söylediğimiz Undan Sultanın iki oğlu maruftur: Türsün Sultan ve Khudabende öl- tan; Tursun'un oğlu burada bahis mevzuu olan Baraq Khândır, ki Bükey Hânların ceddidir. Khudabendenin oğlu Küçük Töre, onun oğlu Adil Töre. Bunlar da Doğu Kazakistan hanlarıdır. Kazak hanlarının şecereleri için bk. Kur.b a n a l ' E' K h a 1 i d i , *Tevârihk-i Khamse-i Şarqî*, s. 434-463, ve *Pamiatnaya Kniga Semi- palatinskoy Oblasti*, za 1902, s. 50-51.

hanım! (Tebaasına) mehersiz (başlıksız) kadın kucturan hanım. Üç Yüz Kabaktan birer adam kurban, edersem senin aziz canın gövdende kalabilecek midir aceba!

Abılayın ölümünden sonra oğullarından Übeydullah ve Kasım, Rus tâbiyetini kabul etmeden mücadele fikrini takip ettiler. Diğer oğlu «Veli» (Kazakların söyleyişinde «Uvalı») ise, Çinlilerin iç işlerinin karışık olup Batı Türkistan ve Kazak ahalisini himaye etmek iktidarına malik olmadıklarını anlayınca, Rus tâbiyetini ihtiyar etti.

Avrupa Müstemle- 18.inci asrın ortasına doğru cenupta, Hindistanda
keciliğinin Yeni Fransızları da mağlûp etmekle kendi başlarına kalan
Taarruzları İngilizler ile şimalde Ruslar, ciddi istilâ hareketlerine
başladılar. Her iki tarafta yeni yerlerin işgali, evvelce
işgal edilen yerlerdeki kıymlarla muvazi gidiyordu'. Merkezî Hindistanm işgali
zamanında Bengalliler isyan ederek 1756 da Kalküteyi aldılar. Şimalde Ruslar
Kazakistan sahralarını işgal ederken, Başkurt isyanları devam ediyordu.
Hindistandaki isyana Babu Mirza evlâdı da iştirak etti. Ve 1764 yılı İlkteşrininin
25 inde «Baksar muharebesi» nde Şah Âlem ve Bengal nuvabı Mir Kasım mağlûp
olduktan sonra, İngilizler Hindigüşa kadar geldiler, Afganlılarla çarpıştılar. Kun-
duz ve Balkhtaki küçük Özbek beğliklerini şaşırttılar. O zaman Balkhta yazılan
bir eserin müellifi, eski İslâm eserlerinde bulunan «Dünya harap olurken
Tukharistan ve Çağanyana Hind istilâ eder» cümlesini hatırlamıştır¹⁾. Ruslar ise
bu asrın birinci yarısında Kazakistan ve Başkur- düstan hududunda kale ve
şehirler, ticaret merkezleri kurmakla uğraştılar. 1716 yılı İrtiş havzasında Omsk, 1718
de Semipalatinsk, 1734 te Yayık nehrinde Orsk, 1742 de Orenburg, 1752 de
Peterpaul (türkçesi Kızılcar) şehirlerini kurdular. Rusların ticarî ve siyasî ajanları
her 3-ere gidiyorlardı. 1824 yılına kadar Ruslar, kendilerine tâbi olan garbî Ka-
zakistan (Kiçi Yüz)de de hanların dahili muhtariyetine razı oldular, dokunmadılar.
Avrupa hâdiseleriyle meşgul olan Birinci Aleksandr hayatının son yıllarında ve
halefi imparator Birinci Nikola bütün hükümeti boyunca işgal siyasetini cidden
şiddetle takip ettiler. 1839 yılı tekrar Khıyvaya bir sefer yapıldı. Kazakistanın
şark kısımları tamamen işgal edildi. 1824 te Karkaralı, 1832 de Âkmola, 1845 te
Turgay ve Irgız, 1847 de Türkistanm en doğusunda ve Çin hududunda Kapal ve
Ay ögüz (Sergiyopol) ve Sır Derya havzasında Rayım kaleleri yapıldı. 1839 da
Afganlılarla çarpışarak Kâbil ve Kandaharı işgal ettikten sonra İngilizlerin
hudutları da, doğrudan doğruya Türkistana temas etti. Bu suretle, Türkistanm
medenî ülkesi olan Mâverâünnehir iki Avrupalı: devlete komşu oldu.

Bu vaziyet 19.uncu asırda Türkist.anda Hindistan, ve Rusya ile ticarî münasebatın pek ciddi surette Yeni İktisadî Mîna- inkişafına sebep oldu. Daha Mir İzzetullah geidigi ş<dbetlerin Khıyva, zaman Ruslarla sıkı temasta bulunan Taşkent tuc- Bukhara ve Kho- carlarından bir ailenin, aynı zamanda hem Kaş- kanda Tesirleri garda, hem de Bukharada ticaret kervansarayları vardı. Daha lö.inci asır sonunda Sibiryada Kızıl- car f Peteıpaui), Troysk ve Orenburg («Minovnyı Dvor» ve «Kargalı») da şubelere malik olan Taşkentli ve Bukharalı tüccarlar vardı. Khıy- vahlar daha ziyade Astarkhanda ve Orenburgda bulunuyorlardı. Bunlar elbette Avrupa kapitaline vasıta olan Rus kapitalinin vasıtaları idiler. Bunun neticesinde Mâverâünnehirden Kaşgara geçen , yol üzerindeki Fer⁹/ane şehirleri ve Taşkent ehemmiyet kesbetmiye ve memleketin akmamı arasında evvelce mevcut İktisadî rabitaları ihya edecek silsileler aklı ni almıya başladı; memleketin ufak derebeğliklere inkisamıyla m.1*-:anele fikri doğdu; Avrupa medeniyet ve sanayiinin faikiyeti ve ondur, hiç olmazsa bazı kısımlarının öğrenilmesi lüzumu düşünülmiye 'hektardı. Türkistanın altı muasır hükümdarı, Khıyvada Mehmed Ra-) > İTı Han (1806-1825), Allah Kulu, Bukharada Haydar (1800-1826), N:*arullah (1827-1860), Khokandda Ömer Han (1809-1822), ve Meh- me.1 Ali (1822-1842), hepsi az çok teceddüt taraftarı idiler. Khıyva emirlerinden Mehmed Rahim Han hakikaten teceddüt taraftarı idi. Sararını Avrupa usulünde tanzim edip, yukarıda dediğimiz gibi, bir rus mabeyinci tâyin etmişti. Khıyva Hanının huzuruna hem hanın daveti ve hem kendi isteğiyle gelmiş olan Kiçi Yüz kazak sultanı Sirgazi Han, evvelce Rus Kametlerinde bulunup uzun müddet Petersburgta Yeka- Lenrva hizmetir de yaşamış, asrı malûmat sahibi bir adamdı. Rusların f ena fikirlerine en tamamen haberdardı. Memlekete döndükten sonra, 18 18 yılında, »-vvelce Khorezmda han olan babası Gayıp Han dan kalına Elim ve Dört Kara uruklarını alıp Khıyvaya geçti. Oğlu Cangazi de malûmat sahil i idi. Mehmed Rahim Han, galiba bu gibi zevatın tesi- riyledir, ki memleketinde mühim İslâhat yaptı. Khıyvada para darbi işini yoluna koydu. Memleketin mâliyesini İslah etti. Umumiyetle Khıy- va, bütün Tü kistanda selim fikrin hâkim olduğu yegâne ülke idi. Burada insan beslediği akidesi için takip edilmezdi. Mehmed Rahim ve halefleri zamanında Khorezmin siyasî ve İçtimaî hayatına ait yazılan muntazam tı rihê eserler buna şahittir. Khıyvanın son hanı olan Seyit iTehmed Rahim ise bir litografya açmuştu. Rus istilâsından sonra (1877 yjlı) İstanbu dan buraya gelen, menşe' itibariyle Türkistanlı olan seyyah Mehmed Emin Beğ bu matbaayı bir müddet idare etti.

Bukhara emirleri ise, şehirlerde ticaret işlerinde mühim hisseler malik idiler. Bu sebepten Özbek uruklarına değil, şehirli Taciklere, Fer- ganedeki Mıh beğleri yani Khokand hanları da tarihçilerimizin «Sar- tiyye» tesmiye ettikleri Kent Türklerine ve «Tacik» lere istinat ediyor- iar; bilhassa şehirli ulemanın keyfine bakıyorlardı; Maamafih aralarından bazıları (meselâ Melle Han) Özbek, Kıpçak ve Kırgızlara dayan- ddar. Khokand hanları Ferganenin şimaldoğu kısmında hükümeti «Ca- Khocalar» elinden almış olduklarından bidayetinde khocalam ve meşayihe muhalif tavr almışlardı. Kendisini birinci defa han ilân

eden Emir Alim meşayih ve sofuları hiç sevmezdi. Mır Abdülkerim Bukhari bunun hakkında- su hikayeyi naklediyor: Bir gün emir havuz üzerine arkan (organ) çektirip, şeyhlerden birini çağırması ve «Siz müritlerinizi kıyamette Sırat üzerinden, geçirecekmisiniz. Gel bakayım, sen evvelâ şu organ üzerinden o tarafa geç!» demiş. Şeyh her ne kadar hadislerle hanı iknaa çalışmış ise de muvaffak olamamış, organ üzerine çıkmış ve havuza düşerek boğulup ölmüştür. Alim Hanın halefi ise meşayihe pek muhlis olup diğerleri, bilhassa Khudayar Han, her işte şeyhlere müracaat etmiştir. Bukhar ı cı.-illeri ise din i mansıp ve unvanlar olarak ha.ıâ bazan «müderislik» ve tarikatlara intisap ederek ulemâya ve medrese devâirine yarıanmaya çalışıyorlardı. Yarım asır evvel, hükümdarlık haklarını sağlamlaştırmak için Çingiz Oğullarının kızları ile evlenip «Küri- gen» (damadı) olmağa ziyadesiyle ehemmiyet ve en bu emirler, on dokuzuncu asrın ortalarına doğru ulemâ ve şeyhlerin nüfuzunun yükselmesi neticesinde «seyid»liğe daha çok ehemmiyet verir oldular. Şehirli 3 acık ve ulemâya yaranmak için Mangtlar bütün muameleyi farh.İye çevirip hattâ Türk ahaliye bile fars dilinde emirnameler gönderir olmuşlardır ki, böyle bir hâdise Samanlılardan sonraki hiçbir türk sülâlesi çağında görülmemiştir ¹⁹¹). Bukharadaki türk ulemâsı bu asnda türk atasözlerine' farisî şerhler yazmışlardır. Khyva ve Khokandda ise türkçe edebiyat inkişaf ettü9.uncu asırda Khyva ve Khokandda türk- çe yazılan edebî ve tarihi eserler 16-18. in ci asırlara göre pek çok ve mühimdi. Khokand hanı Ömer ve Khyva hanı Mehmed Rahimin kendileri de şâir idiler. İstanbul ile de edebî ve İlmî mübadelelerde bulundular (İstanbulda Yıldız kütüphanesindeki Çağatay edebiyatının mühim külliyatı Ömer Han tarafından, diğer bir nüsha da Khyva ham tarafından gönderilmiştir). Khyva ve Khokandda Türkistan mimarî

---

¹⁹¹) Gariptir, ki Bukhara emirleri ruslara ve avrupalılara verdikleri yazıları ekseriya türkçe olarak yazmışlardır; bk. meselâ Henri Moser, *A Trcvers VAsie Centrale*, Paris, 1885, s. 177.

medeniyeti yaşıyordu. Khuyvada Mehmed Eminin minaresi ve binaları, yine Rahim Kul İnâkn Hezaresp'te bina ettiği saray, bu zaman için pek muhteşem binalardır. Bunlarda çinçilik kültürü, bu kadar hercü- jjerç ve fitnelere rağmen, yaşayabilmiştir. Fergane hanlarında da böyle, binalar yapıldı. O cümleden biri Khudayar Hanın Khokanddaki savayıdır. Fakat bu bina, eski Temürlü eserlerine ancak muvaffakiyetsiz bir nazire teşkil eder.

Beğliklerin İmar ve İskân Tedbirleri	19.uncu asırsa Batı Türkistanın her üç beğliğinde ahali pek çabuk çoğalmaya başladı. Yeni şehirler kuruldu. Zerefşan havzasında Semerkand şehri 1 722-1752 yılları arasında tamamen harabe Joide idi, tarihi
--	--

âbideler teşkil eden binaların içinde, .hayvan sürüleri güneşten gizlenirdi. Şahmurad zamanında bu şehir, müteaddit kasaba ve köylerden ahalinin nakliyle zor iskân, edildi ve imar olundu. Yepyeni bir şehir olarak «Katte Korgan» şehri bina edildi. Khorezmd e ise Temürlüler ve Şıban Oğulları zamanında bina edilen ve türkçe adlar taşdıyan şehir' ve kaleler harabe halinde idi. Bunların yanında Konrat emirleri yine türkçe adlarla yeni şehir ve kasabalar vücuda getirdiler. Khiyya şehri bile 1760 yıllarında tamamen harap olup, bazan 15-20 ev yaşadığı halde, 19 uncu asırda 50-60 bin nüfusa malik idi. Fer- g.ınede Khokand ve Nemengân evvelce birer küçük köy idiler. Mın bejleri zamanında Rus istilâsından evvel Khokand da 1 ı 3000 nüfuslu bu bir şehir olmuştu. Taşkent şehri daha 16. ncı asır sonunda nisbeten küçük bir şehir iken, 19.uncu asır başlangıcında 100.000 nüfusa, Rus- lac geldiğinde 150.000 nüfusa malik büyük bir şehir oldu. Taşkentin bacı şimalinde Çimkend (Çümük Kend), batısında Ak Mesçit şehirleri, ve Y edisuda müteaddit kale ve şehirler bina olundu. 18.inci asrın ikinci yansıyla 19.uncu asırda Doğu Türkistandan, Khocalar isyanı münase-: heceyle Çin mezaliminden kaçarak gelen muhacirler,. Ferganenin daha keşi i bir mikyasta iskânına yol açmışlardır. ı 765 yılı Üç Turfan isya- nu- da ve 1826 isyanında on binlerce ahali, 1830 da 70.000,. 1842 de 60.0 kadar, 1857 de 15.000 kadar Kaşgar Türkü Fergane ve Taşkent taraflarına geçip yerleşti. ı 707 yılında Çinliler kendileri, 12.500 hane kadar Kaşgarlı «Tarañı» (yani ziraatçı)yi İle havzasına göçürmüşlerdir. Çu havzası 1 6.ncı asır başlangıcındanberi tamam sahra halinde iken Khokand emirleri burasını iskân edip müteaddit kale ve kasabalar vü- etide getirdiler. Ferganede Narın nehri sahilinde Kurtka ve. daha üç kasaba, Taşkent hududunda Evliya Ata, Aksu, Kara Baltı, Pişpek, Tokmak gibi şehir ve kasabalar kuruldu. Almatı şehri, Ruslar geleceği zaman kurulmuş ve Topçu adlı birisi «Dadkhoh», yani kaymakam tâ-

yin edilmişti.

. Daha f.zl. n,a,,(f,tij,,t | a ,,p,, | ,, i,- i-ka ,, irv,,,d p ^
f^{IVTM!}? d*^a-d.n ,,,, ufak kol].^{TM}.
/e irmaklara münhasır iken, Khokand hanları f-u* J u- h*

Narından büyük arıklar ç.karak on binlerce, hattâ yüz binlerce yer- leri irva ve
ıska ettiler. Khorezmd e Konrar .. , .. y

• arıklar vücuda getirdiler. Mehmed Rahim, Allah Kuh

I21: \ve iti ~ i M,h,,dr,* ^ <<■.

raunehur ve Khorezm ümerasının bu medenî teokk" İ v L 1 1 - Kazaklara da tesir
ediyor; ve oralarda, nehirlerden l7 7

İska usulüyle ziraat kültürü intişar ediyordu. ** alarak

AvW İ

eİbette Türkistanı" iki tarafın, kuşatan

^kaI Vietlenyle b!^lanan tıCari münasebetlerin vücuda getirdiği • hatmda "1¹³⁷⁶", " T, ^

İn Ay >0nıû " Para bu,U^mazdL_ O^man. İran ve Hindistana ge- len Avrupa altın parası
tesiriyle Bukharada daha 1 A ,

.Hm para basılmağa başladı. Daha o zaman hesap ^

İti İ u r l^{III} T degl?tiren Para.. bu suretle istikrar peyda do a R Turkıstana altın sikke
usulü girmesinin. Avrupaya gelip

dolan Brezilya altınları dalgalarından ibaret olabilen.....§ 'P

muhakkaktır ki. paranın aldığ, nisbî intizam bilh ' I' " T' ?" tan metrük kalan bir

vilâyette 72* J T ^ f' Çokl' <<t,cari sermaye» nin temerküzüne sebep oldu Fers 1 meSI^{1e'}

Türkistamn İktisadî hayatındaki hâkim durumu b1 7 VuT j banları, zamanında
vücuda gelmişti. İskân isleri • bütün ü b ^ ^ 7 -çebe Türkleri ekinciliğe ve medenî
hayata ^ 7

Münbit ve mahsuldar yerlerde yas.van ve göceb k Anıyordu.
Kazak ve hattâ Türkmen uruk,7 1 s-1 9mL_u ^ ırlaTda 7^{TM} adıldiler. lrlarda

Memleketi Bir İdare j^mleketm bölümleri arasında vaktiyle tamamen Altında

Toplama kaybedilen iktisadî bağların tekrar kuvvet almağa - Tecrübeleri
başlaması, elbette bütün medenî Türkistamn bir

likler arasında üçünde ^ ^

- beğ-

.ebep olacaktı. Zaten ,9.uncu asırdaki iç s^ar'Tffiff

lann hepsi de birbirlerinin ülkesini fethedip.' bütün \ elinde birleştirmek fikrini

besliyordu. Khıvva - * • 7L ^ T ^ 7 • Jse, kendisinin mühürüne türkçe olarak

«MehmedJ^ah* * J R*H'm

dinde inakbuliyete geçtikleri takdirde Ömer ve Haydar kendisine tâbi: olurlar) ibaresini kazdırmıştı. Buradaki Ömer, Fergane beği Ömer Han, Haydar da Bukhara emiri Haydardır. Mehmed Rahim, Sır Deryadan Astarâbâd ve Mürghâb'a kadar bütün ülkeleri zaptetmeğe çalıştı. Çin- gizlilerden ismi mükerreren geçen Gayıp Hanın oğlu Şirgazi ve onun oğlu-» Cangazi sultanlar Khıyvaya iltihakları neticesinde, Sır Derya' cenubundaki elleri itaatleri altına alabildiler. 1820 yılında Gayıp Hanın Rus- tebaası olan oğlu Arungazi'yi perişan etti; Nurum Sultan adındaki oğlunu da eie 'geçirip öldürdü. Diğer taraftan Bukhara fethi fikriyle bu ülkenin şimal bölümlerine (Ucdvân'a) hücum edip ahalisini Khıyvaya göçürüp alıp gitti. Ferganede Ömer Hanın tamamı da Bukhara ve Khıy- vadakinin aynı idi. Zamanın şâirlerinden biri onun adına şöyle bir şiir söyleyip ün almıştır:

yani: «Haydar (yani Hazreti Ali) den önce Ömer hilâfet ettiğinden: Bukhara emiri Haydar bana (yani Khokand emiri Ömere) tâbi olmalıdır».

Hanların her biri ordularını asri silâhlar ile pusatlandırmağa gayret ettiler. Emir Nasrullah Hindistandan İngiliz hapishanesinden kaçan İranî (Tebrizli) Abdüssamed idaresinde «İngiliz» usulünde asker düzdü. Buna mukabil Khıyvaya ve Khokand hanlarının asri teşkilâtında. «Rus» tesiri görülüyordu; bununla beraber Ferganeli Ömer ve Khıy-' vah Mehmed Rahim hanlar «Türkiye»den de ustalar ve muallimler getirttiler. Rahim Hanın nezdindeki Türkiyeli topçu ve heyetşinaslar. 1819 yılından başlayıp mühim işler gördüler. Umumiyetle bu üç ülke beğleri kendi melekelerinde barut imali, demir ve bakır izabesi hususlarına ehemmiyet verdiler.

Beğler içinde bütün Türkistanı kendi elinde birleştirmek yolunda muvaffakiyetle çalışmak için lâzım olan şartlara en ziyade malik olanı Bukhara Mangıt ümerası idi; ve zaten bunlar epiyce çalıştılar. Emir Haydar ve Şah Murat daha ziyade cenupbatı ve cenup hudutlarına ehemmiyet verdiler. Şah Murat Merv'i işgal etti. Emir Haydar, göçebe Özbek oymaklarından korktuğu için, şehirlî Türk ve Taciklere dayanma kta pek ileri gitti. Neticede 1821-1825 yıllarında Zerefşan havzasında Miyankâl, Khutay ve Kıpçak urukları isyan ettiler²²⁷). Bm

[--] Çok geniş bir ölçüde devam eden bu isyanlar hakkında P.P.İvanov- cBukhara Hanlığında Kitay, Kapçakların isyanı» adıyla ayrı bir etüt neşretmiştir (Trudy İnstitutu Vostokovedeniya XXVIII)]. yüzdenden memleketi toplamak yolundaki düşüncelerini kuvveden fiile çıkaramadı. Bundan sonra «Fütuhat» a en çok ehemmiyet veren Emir Nasrullah olmuştur. Bunu, 1840 yılında ziyaret eden rus müsteşriki Khanikov, «Türkistanda feodaliteyi kaldırmak için çalışan zat» olarak tasvir etmiştir. Rusların o zamanki ciddi, siyasi, ve edebî mecmuası olan «Moskvitianin» 1842 de Emîr Nasrullahm Balkh, Herat, Khıyvaya, Taşkent ve Yarkendi fethetmek azminde olduğunu; eğer bu pilânı tatbik edebilirse Ortaasyanın büyük bir hükümdarın elinde birleşeceğini, İngilizlerin bu emire İran veliahdı Abbas Mirzanın vasıtasıyla Abdüssa- met adında bir İranlı topçu gönderdiklerini ve Emir Nasrullahm Rus- iara da,

İngilizlere de kafa tutmaya başladığını endişe ile yazmıştı²²⁸). Bu kadar pilânlar taşıyan Nasrullahın yanında daimî has askeri ancak 500 kadardı. Bunun da pek azı Özbek olup, 200 kadarı İranlı şiiilerden ve 100 kadarı da esirlerden ibaretti. Fakat Emir Nasrullah aşiret reisleri arasındaki rekabetten ve Bukhara gibi o zaman için medenî ve İktisadî bir merkezin sahibi olmaktan istifadeye çalışıyordu. Abdüssamet idaresinde tertip olunan bu 200 kadar İranlı askerle derebeğliklerini itaate getirebildi. Bu vakıa bütün bu emirlerin o zaman ne derecede az bir kuvvetle iş görebildiklerini, siyasî hayatın umumiyetle ahaliyi alâkadar etmediğini göstermiye kâfidir. Emîr Nasrullah da uzun seferler için, «Qıl Quyruq» adıyla binlerce ahaliyi arkasından koşturuyordu. Fakat asıl kuvveti bu 200 nefer İranlı idi. Emîr Nasrullah Khokandlılarla çok defa harbetti. İhtiyarlığında sakalına ak düştüğünde «Quqan qartayıtı»³’ani «Beni Khokand derdi ihtiyarlattı» dediği meşhurdur. Sınır şehri olan Uratepe için müteaddit harplerden sonra 1842 yılı Khokandı işgal etti. Khokand emiri Mehmed Ali’yi katledip oraya kendi adamlarından birisini vâli tâyin edip, Fergane ile Bukharayı muvakkat bir zaman için birleştirebilmişti. Khuyvayı almak için de’ 1845 yılında Pitnek’e kadar gitti, fakat sulh akdiyle geri döndü. Oğlu Emîr Muzaffer 1863 fe bütün Ferganeyi işgal ettk Khokand han (yani emir)larının bazılarının bu vilâyetteki şehirli Kent Türkü (Şart) ve Taciklere dayandığı, diğerlerinin de köylü özbeklere, bilhassa Kıpçak ve Kırgızlara dayandığını yukarıda zikretmiştik. Bunlar arasında bitmez tükenmez niza* hâkimdi. Emîr Muzaffer Khokandı işgal ettiğinde, Kentli ve Tacik tarafını tuttu. Kıpçak ve Kırgızları Kaşgar hududuna kadar takip etti. Fakat Kıpçak- Jarı tenkil edemedi. İki yıl sonra tekrar geldi. Ferganenin cengâver Öz- beklerini silâhtan tecrit maksadıyla bu memleketteki, top ve tüfekleri Bukharaya götürdü. Ve Fergane ulemâsından Kıpçak ve Kırgızlara ta-

--^s) *Moskvitianin*, 1842, N. 2 (şubat), s. 625-626.

raftarlık edip, kendisine muhalif olanları da Bukharaya şevketti. İstedliğini Khokandda «han» tayin edebildiyse de, Özbek ahaliyi elde edemedi. Zaten daha babası Emir Nasrullah 1842 yılındaki seferinde bile, bu Kıpçak ve Kırgızlara hiçbir türlü nüfuz ibra edememişti. Zaten askerlik hünelerinden mahrum olan Kent Türkü ile Taciklerin savaşçı Özbek ve Kırgızlara kafa tutmaları manasızdı. «Târih-i Şâhrûkî» müellifi Khokandlı Niyaz Mehmed, bu faciaları pek şairane anlatmıştır. Bukhara emirleri Özbek, Kıpçak ve Kırgızlara karşı vaziyet aldıklarından «fütuhât» lan her yerde neticesiz kaldı. Onlar bir şehri bir gün alırlarsa, ertesi günü Özbekler tekrar işgal ederlerdi. Emir Muzaffer Taşkent, Türkistan (Yese)yi kendi memlektine ilhak etmişti. Emir Muzaffer 1865 te tekrar ilhak edip İskender Beğ adında birisini vali tayin etmişti. Fer- gane Mın emirleri bu vilâyetin tamamen zaptını daha 18.inci asırda tamamlamışlardı. 1810 da Taşkendi işgal etmişler ve Sır Deryada Ak Mescit*ten daha aşağı yerler de kendi ellerinde idi. Fakat bu hudut bilhassa Taşkent, Bukhara ve Khokand yerli khocaların nüfuzu altında sallanıp durmuştu. Khokand emirlerinin ^edisuda nüfuzları, aşağı Sır Deryaya nazaran, daha kuvvetli idi. Bunlar 1860 yılına kadar Yedi- suda İle havzalarına kadar ilerlemişlerdi. Daha Ömer Han zamanında Kaşgarda nüfuz sahibi oldu; Mehmed Ali Han bizzat Kaşgara gidip Gülbakh*tan Çinlileri tardedti. Son zaman Khokand beğlerinden Yakub Beğ de, Khokand hanları tarafından gönderilerek bu memleketi kendi idaresi altına alabildi. 1867 yılında Khokand emiri Khudayar Han, Bukhara emiri Emir Muzaffere tâbi, Doğu Türkistan umumî vâlisi Ya^ kub Beğ de Khudayar Hana tâbi olmak itibariyle Khoten in şarkındaki Cin hududundan Amu Deryaya kadar bütün ülkeler resmen Emir Muzaffere tâbi addedilebilirdi. 1868 yılında Merv'deki Toktamış ve öte- miş Türkmenleriyle Khyva hanı da Emir Muzaffere askerle yardımında

bulunuyorlardı.

Fakat en kolay şeraite malik bulunan ve merkezî
Yem^{1A} iktisadî Mu-^{1A} vilayetleri işgal eden Mangit^{1A} ümerası, tSukharanm^{DİL}
piasebetlerim Doğur-

çurumuş medeniyeti tesirine girmiş, zamanının ta-
U . Ji** f* VC . biriyle, «tâcîkves» adamlardı. Bunun için ufak en- B eğler m
Tacikleşmesi trikalardan başka bir iş ya pama<lllar. Emir Nas-

ı ullah fevkalâde mağrur, asabî, hasta ve mütelevvin, zâlim, şehvet için her şeyi feda eden bir zattı. (Bunun zamanında Bukharada bulunan Kazanlı âlim Şahabeddin Mercânî ve Macar Vambery bu emirin ahlâkını bütün tafsilâtiyle tavsif etmişlerdir). 19.uncu asrın başlangıcın- danberi memleketini idare eden Ayaz Bek ve Hekîm Bek gibi mühim şahsiyetleri öldürerek, Özbekleri, hattâ kendi kabilesini bile kendisin-

den kaçırdı. Afganistandan iltica edip gelen Dost Mehmed Hanı.maiyetindeki oğluna tecavüz ederek tahkir etti; bu han, sonra fırsat bulup memleketini istirdat ettiğinde, Bukhara emiri pek fena vaziyette kaldı.

Buna ilâve olarak bütün bu emirler, hanlar, İngiliz ve Ruslarla olan ticarete mühim hisselerle malik olmıya başladılar; ona göre rus malına gümrüğü 'T 2,5 kadar tenzil ettiler. Köylü Özbek ve el sanatkârları buna, elbette, katiyen razı olmuyorlardı. Ticaret işlerinin inhisarında son Khokand hanı pek ileri gitmişti. Şehir tüccar ve ulemâsıyla menfaatleri bir olduğundan, mensup oldukları Özbek köylüsüne asla iltifat etmez oldular. Pek ehemmiyetsiz olan ihracata nisbeten, ithalâtın kıyas kabul etmez derecede fazlâ olması ve pek anarşik bir tarzda devamı, asrın ortalarına doğru faydası umumî olacağı ümit edilen ticaretin gitgide ancak şehirliler için faydalı olup, köylünün tamamen aleyhine olduğu anlaşılmaya başlamıştı. Neticede şehir Türkü ile köylü Özbek ve Kırgız arasında, evvelce de mevcut olan münaferet, gittikçe alevlendi. Hariçten ecnebi istilâsının tehdidi üzerine, böyle bir vaziyet, ahalide bedbinliği çoğaltıyordu. Ahali ülema arasında yabancı istilâsına karşı maddî bir çare bulmak imkânsızlığı hakkında bir akîde yerleşmişti. Evliyaların yardımına inanmak pesimizmin en kötü şeklini gösteriyordu. İktisadî inkişaf hükümdarların şahsî istibdadının ahaliden in- ciradını mucip olduğundan ülkede fikir hürriyeti kabil olmuyordu. Ayrı ayrı mütefekkirlerin hanlara söz dinletmek tecrübeleri akim kalmıştır. Hindistanlı Mir İzzetullah-daha ozaman bunu görmüş, Emîr Haydarın -siyasî meselelerde olduğu gibi, diğer hususlarda da kimsenin fikrine bakmadığını ve az bir şüphe ile adamlarını öldürdüğünü söylemiştir^{192 193'0)}.

di

ij\£-

o-l iç> OjI.%J-L-J

bj*

JJİ* Ij L.-^Vr⁴¹

<tfjTVI 0-1-

Jü> IUl <*> ■C.-V

C>'-1

Joj diU

^> jvfju-J jA.*. j-ul

jü-J

£ L;*

o?^

Emîr Nasrullah zamanında bu durum daha kötü idi. Ozaman Rusya tebaası olan Türkler (Kazanlılar, Başkurt ve Kazak-Kırgızlar) arasında rus mekteplerinde okuyan münevverler şöyle dursun, medreselerde tahsil görenler arasında bile, bir fikir hayatı vardı. Kazanlılardan ;Abdünnâsır Qursâvî, 1808 yılında Bukharaya geldiğinde, basit bir şer'î -mesele hakkında bazı hür fikirler ileri sürdüğünden tekfir edilerek Emîr Haydar tarafından ölüme mahkûm edilmiş, yalnız Bukharadaki Türkmen şeyhi Niyaz Quh'nın himayesiyle yakasını kurtarabilmiştir. 1818 de Bukharaya gelen diğer bir molla Şehâbeddin Mercânî, medreselerde değil, kütüphanelerde çalışmakla ün kazanmış ve memlekete döndükten sonra, Mâverâünnehirde medenî hayatın pek aşağı derecede- olduğunu tarifle «İ'lâm ebnâ i-d-Dahr bi ahvâl-i Mâverâi-n-Nehr» yani. «Zamanımızın çocuklarına Mâverâünnehirin durumu hakkında malûm at» adı ile arapça bir risale yazmıştır. Yine Emîr Nasrullah zamanında buraya gelen iki genç Başkurt mollası, Nizâmeddin el-Quruçî ve Arif iis-Sayrânî, 1849 da Bukharadan yazdıkları mektupta, buraya gelip hayal sukutuna uğradıklarından bahsetmişler ve İslâm âleminde eşki medeniyetin eserlerini bulmak maksadıyla artık Horasana ve oradan İraka gitmeğe karar vermişlerdir. Bu iki kişi her veide bilhassa riyazî ilimler tahsiline çalışmışlar ve saâhivetli öğretmenler bulamadıklarından, yine meyus olmuşlardır¹⁹⁴). Rus harbiye mektebini bitirdikten sonraı Khokand hanlarına tâbi yerlerde ve Kasgarda seyahat eden münevver Kazak sultanı Çokan Velikhan ise, bu ülkelerdeki fikir hayatının donukluğundan, artık tam Avrupalı bir kimse olarak bahsetmiştir.

---

²⁰(0) Bu satırları yazan müellifin komşu köyüne mensup olan 'Arif Sayrânî mektubunda şöyle diyor:

1: ö'S*:* E'*. Jr. fa
j-c v> y S j. ouiJu d' «->'>
â'fa" J d JL? L-1 L. jl*y. Lij

Vt. ö'YJ1 J JU .)' ^U> d ol'J1 J1 BU mektup Rızâaddin ibn. Fahreddinirtt Athâr nam eserinde, C. II, s. 280 mûnderiç bulunmaktadır.

Mâverâünehirde
Fikir Hayatı ve
Mîr İzzetullah

Hindistanlı Mîr İzzetullah da asrı ilimlerde Bukharılara nisbeten çok yüksek malûmata malik olmuştur. Eserlerinde memleketin coğrafi, etnografî, İktisadî ve tarihî hayatına ait mühim malûmat

dercetmiştir. Fergane ve Semerkandda kendisinden riyazî ilimler tahsil, etmek istiyen zevata tesadüf etmiştir. Umumen ozaman Hindistanın

ilim hususunda Mâverâünehre faikiyeti itiraf olunuyordu. Mâveraünehirde az çok fikir sahibi olan zevat ozaman bilhassa Semerkandda bulunuyordu. Burada Mîr İzzetullah Kadı Abdülhay a rastlamış ve siyasi meseleler üzerinde konuşmuştur. Ozaman Napolyon Moskovayr işgal edip geri Avrupaya dönmüştü. General Gardanne İranda, Feth Ali Şah yanında bulunuyordu ve Ortaasyada İngiliz hilâfına teşvikat' vapiy'ordu. Kazan Türkleri (Mîr İzzetullah bunları Bukharalılarm tâbiriyle «Nogay» tesmiye ediyor), Rus ticaretine tavassut ediyorlardı. Bukharada bunların kendilerine mahsus « Saray-i Nogay » larr vardı. Napolyon meselesinde bunlar Semerkand kadısı ile temasta bulunurlar ve muharebede Fransızlarla Türkiyenin müttefik olup Rusya elindeki İslâmları tahlis edecekleri hakkında ümitlerini söylerlermiş.

Mîr İzzetullah ise, kendisi İngiliz tarafını iltizam ederek söylediğini yazıyor. Fransızın Türkistan yoluyla Hindistana geçeceği ve İngiliz müstemlekesini elinden alacağı bekleniyormuş. Kadı Abdülhay Fransız askerlerinin Astarkhandan, Mangışlak-Khuyva yoluyla Bukharaya geleceklerini bile söylemiştir. Bütün bu vakalar Türkistanda Fransız mı, İngiliz mi veya Rus mu iyidir? Harp etmeli mi, etmemeli mi? fikrini doğurmuştu. Buna ait hür fikirleri Kadı Abdülhay söylemiştir. Bunun oğlu Ebû Sait de hür fikir sahibi siyasî bir zat idi. Kazanlı âlim Şehâbeddin Mercanı de tarihî eserlerini yazarken onun kütüphanesinden istifade etmiştir. Mercânî bütün Mâverâünnehirde ancak bu zattan sitayişle bahseylemiştir ~^{u)}). Kadı Ebû Sâid'in oğlu kadı Ebû Tahir ise, fârisî metni ve rusça tercümesi matbu Semerkand tarihinin müellifidir. Kadı Abdülhay Semerkandın gayet zengin bir aristokrasi ailesine mensuptu. Bunlar bir emîri düşürüp yerine diğèrinin geçmesine müessir olacak de- Tecede nüfuz sahibi idiler. Mîr İzzetullah siyasî meselelerde Bukharanın büyükleri ve baş veziriyle konuşmuş; bu zatın sözüne bakılırsa, siyasî meselelerde buralarda daha vazıh kanaatlar mevcut değilmış. Rustan ziyade İngilizden ve 1808 yılı general Elphinston'un Kabile gelmesinden, umumen İngilizleTİN Afganistandaki rollerinden kuşkulandıkları görülüyor. Balkh hâkimi Kılıç Ali Beğ İngiliz taraftarı idi. Bukharada İngilizleri daha ziyade hiyleci bir kavim, Rusları ise sâde bir millet gibi telâkki ettikleri görülüyor. Mîr İzzetullah Türkistanın istikbali hakkında pek bedbin bulunuyor. Onun fikrince Türkistan, o zaman hariçten olacak taarruzlara mukabele edemiyecekti, «çünkü burada kuvvetli merkezî bir hükümet yok. Yuz yıldan ziyade bir zamandan beri yabancı milletlerle müsademelerde bulunmuyor. Büyük muharebeler görmeyip, yalnız mahallî mahiyette çapulculuk ile meşgul olduklarından askerliği bilmiyorlar, savaşıllığı unutmuşlar. Silâhları eski usul olup işe yaramaz, diğèr taraftan topları da yoktu. Bukharanın iç kalesinde bulunan eski usul topları taş pajçaları gibi yatıyorlar»²³²⁾. Memleket zahiren asayiş kesbedip zenginleşmekte olduğu halde, içinden çürümekte olduğu görülen İktisadî inkişafın memleket lehine olmadığını mahallî mütefekkirler de anlamışlardır. Bukharah müverrih Mehmed Yakubun sözüne göre, Emîr Haydar zamanında Bukhara memleketinin vâridatı,

231) *Mercanı mecmuası*, Kazan 1915, s. 34-47.

232) C.İ-IT -v.*I ^ C-iVj <CjT
jb nM, cbb,* j \ c.-1 .nb ^c* jv ;.f.
I'•vjr.jt fjU?

emîr Haydarın babası Şah Murad zamanına nisbeten iki defa fazla idij. Fakat, mesarif varidata uymak şöyle dursun, belki varidattan iki ve kûsur misli fazla çıkıyordu. Bunu Mîr İzzetullah da söylüyor. Bu, yalnız* Bukharada değil, Hindistanda da böyle idi. Bukhara başveziri Hekime Bek, Mîr İzzetullahtan

soruyor: «Ben işidiyorum ki Hindistanda yerli tüccarları çok sıkıştırıyorlar, vergi bahanesiyle tüccarların emlakini müsadere ediyorlar, Hindistanın ticaretinde İngilizlerden başka hiç kimseye istifadeye mahal bırakmıyorlar, öyle mi?»²³³). Mir İzzetullah buna; cevap vererek diyor ki: «Bu doğru değildir, bilâkis İngilizlerden önce' Hindistanda korku ve tehlike çoktu. Bir vilâyet diğeriyle ihtilâl edemezdi. Şimdi herkes istediği yere gidebilir ve ticaret yapabilir. Ticaret buhranı hükümetten değil, emvalin çokluğu, binaenaleyh ticaretten faydanın az gelmesi sebebindendir. Nasıl ki evvelce de Kâbil ve Bukhara- ticareti pâyidar idi. Şimdi Bukhara emîri yollarda emniyeti tamamen temin ettiği halde, eski ticaretin yüzde biri kalmamıştır. Elbette bunun' da sebebi hükümet değildir»³⁴). Asıl sebebin «mal çokluğu ve kar azlığı» ndan ibaret olduğunda ve o zaman ecnebi emtiasının, ithalâtın- istilâsına karşı bir iş yapmak kabil olmadığına galiba her iki taraf müt-tefik kalmışlardır.

Merkezî Asyanın her tarafından (Kazak sahrasın- Mir Abdülkerim Ve da, Kıyva, Kaşgar, İran ve Afganistanda) ve Hekîm Han Töre'nin Rusyada seyahat ettikten sonra, Emîr Haydar Fikirleri tarafından İstanbula Bukhara elçisi kâtibi olarak:

gönderilen Mirza Abdülkerim kendi, memleketi hakkında güzel bir eser bırakmıştır. Bu eser* 1876 da Fransız müsteşriki Mr. Schefer tarafından Mısırdaki basılmıştır. Elçilik heyeti İstanbul, Rusya yoluyla gelmişti. Mirza Abdülkerim her iki memleketin ahvâline cidden vâkıf idi. Bu zat eserinde, Rusyanın Türkistanı her tarafından- ihata ettiğiinden, ecnebi malı ve siyasî entirikaların her yere girdiğinden bahsediyor. Bu zata göre, Mâverâünnehre Rusun istilâ etmesine, tabii kum* çölleri mâni olmazsa, başka çare yoktur. Bukharada Macar Vamberymin gördüğü adamlar da kendisine böyle demişlerdi. Esbak Fergane veziri Seyyid Mehmed Hekim Han da memleketin vaziyeti¹⁹⁵ hakkında düşüncelerini yazmıştır. Bu zat Khokand hanı AlimHana ana tarafından kardeş olup, siyasî entirikalar neticesinde memleketini terk- etmiş, Rusya, Türkiye, İran, Hicaz ve Afganistanda bulunmuştu. Mâve- râünnehre döndükten sonra, Fergane tarihine ait bir eser yazarak 1843 yılı Bukharanın «Kitap» şehrinde ikmal etmiştir. Avrupa teknik ve sanayiinin faikiyetine tamamen kani olan bu zat, yine bedbin kalmıştır. Bu zamanda Mâveraünnehri ziyaret eden Avrupalıların fikirlerini söylentiye zaruret yoktur. Maksad yerli mütefekkirlerin kendi vatanları hakkındaki düşüncelerini beyan etmektir. Bu ise filhakika her yerde bedbinane. idi. Hariçten gelen mal çoğaldıkça, Mir İzzetullahın dediği gibi, yerliler için menfaat azalıyor; ticaret, mütâassıp ulemâyaya dayanan hükümdarlarla, hükümet

195 A ly J u? '5j -y* v*3 •
^<3^ ->-V J- (Ahwâl-i Sefer-i Bukhârâ, vr. 61a).
•234) jLii-t J\|b. 3 3 .*= İI* J**")
t-ily.- ■ J' ^ c** C.İİ w-}-J ^,I.
0-v. tc* jll- OA-i «v» ,Le- c- l @a-i o -) * * ' OjC.IA'U- C-M*
.j « _ i --.jy c - . J C . A « J ^ I V U . .

erkânı inhisarında oldukça, siyasi hayatta ve fikir hayatında istibdat bir nevi çılgınlık şeklini alıyordu.

9

İ s t i l â

Afganistandaki karışıklıklara rağmen 18. inci İngiliz ve Rus Nü- asır sonunda ve 19. uncu asır başında Bukharanın İFuzu Arasında Ter Hindistanla münasebeti epeyce sıkı idi. 1820 yıl- vazün ve Hekim larında da Bukhara kendi siyasî hayatında, İn- Kuşbeği gilizlerle Ruslar arasında salıncak oyununa baş

lıyor gibiydi. 1820 de Emîr Haydarın yanında aynı zamanda müsteşrik Khanikof ile birlikte Rus heyeti ve Stoddart, Conolly adlarında İngiliz murahhasları bulunuyordu. Rüşyadan Buk- haraya tahsile gelen Kazan Türkleri* arasında, tahsilini «Hindistan ilmiyle» ikmal için Kabile gidenleri bulunuyordu. Temür Şah zamanında sarayın başhekimi Abdüşşâfi Hanın yanında tıp tahsil eden Kazanlı Seyfeddin Şengâri 1791 de babasına yazdığı mektupta, Bukhara ile Hind arasında seyahat pek kolay, yalnız Bulgar (Kazan) ile Bukhara arasında ticaret kervanlarına iışılmezse sejmhat müşkil olduğunu yazıyor¹⁹⁶); Diğer birisinin mektubunda Kabil ve Herat ahalisinde, Bukharada olduğu gibi, karanlık ve cahilane bir gurur olmadığı söyleniyor. Mir İzzetullah, Hindistandan Bukharaya ihraç olunan mallar¹⁹⁶

196 ^ j1/b^
o-t

JiK-.lr Uli t e-1
I» -j' " Rızâeddin ibn Fakhreddin, *Âth.âr.* .

Ji tr ^

içinde cktütübü fîqh»ı da ayrıca zikrediyor. Elbette bunlar ozamaı Hindistanda basılan eserler olmuştur. Yalnız zikrettiğimiz o bir Ka- zanlı değil, Bukharalılar da tıb ilmi ve riyaziyyat gibi şeylere, HindE- tında öğrenilebilecek ilimler nazarıyla bakmışlardır. Mîr İzzetullah ise Hindistan tüccarlarının Bukharaya çok ihtilâtını, Bukharada Hind parasının râic olduğunu ve bu paranın ve tüccarların istilâsına karşı tedbir alındığını, tüccarlara gayrimenkul mal ve ev satın almak yasak olduğunu, Rusyadan da ticaret kervanları yılda bir defa 5-6 bin deve olarak geldiğini kaydetmiştir.

Rusların biraz daha cenubdoğuya doğru ilerleyip Ortaasyada ticaretleri geliştigi sırada yaşayan Emîr Nasrullah hükümetinin ilk yansında İngiliz - Hind ve Rusun her ikisine müsavî müstakîl bir siyaset kullanıyordu. Bütün iş, babasının da veziri olan Hekim Kuşbeği- nin elinde idi. 1832 de İngiliz murahhası Alexander Burns geldiği zaman, Bukharalılar, Hindlileri sınaat ve ticaret babında kendilerinden daha ileri tanırlardı. Hindliler ise, İngilizlere meftundu. Umumiyetle ozaman İngilizlere pek büyük saygı gösteriyordu. Burns un Bukharada konuk olduğu bir zengin Özbek, konuğunun cebindeki haritayı görerek, çabucak gizlemesini telâşa tavsiye etmiştir. Bu zat ve diğeri bir çokları, lüzumu varsa, İngilizlere istediği kadar ödünç para verecek olmuşlardır. İngilizlere olan samimiyette Kâbil, Balkh tüccarlarıyla Bukharalılar arasında fark görülmüyordu. Hekim Kuşbegu Burns ile pek samimî olup, kaç defa ayrı ayrı sohbetler etti. Burns'tan hediye olarak bir pusla aldı; İngiliz elifbesini öğrendi. İngiliz sanayiine ve terakkiyatına olan hayretini söylemekten çekinmedi. Burns u pek bi- vük saygı ile Meşhed'e kadar kendi adamlarıyla uğurlayıp, emniyetin, temin için büyük dikkat gösterdi. İngilizlerle ticaret işlerini ilerletmek için, Bukharada bir «İngiliz Ticaret Elçiliği» kurmayı teklif etti. Ozaman altmış yaşında olup 25 yıl başvezirlik eden akıllı, yurtsever ve müdebbir Hekim Beğ, Bukhara için iyi ve müstakîl bir siyaset takip ediyordu. Kendisi ve kaynatası Ayaz Topçubaşı, Rusya ve Hindistan- la olan ticareti, güya, kendi inhisarlar* altına almış bulunuyorlardı. Çok zengindiler.

Nasrullahın Rus Tarafını Tutması **Burns gittikten beş yıl sonra (1837) Emîr Nas- Emîr rullah, Hekîm Kuşbeğiği hapsedip, nihayet Ayaz Topçubaşı ile ikisini öldürdü (1840). Emîrin mak- şadı, ahaliye nüfuzu pek fazla olan bu Özbek uruk reisi yerine ücretle Hizmet eden birisini tayin et* mekti. «Kuşbeği»lik mansabını kaldırıp, Hekîm Beğın yerine Tebrizli Abdüssamedî, mütevezi bir lâkapla «nâib» tayin etti. Rahmanberdi**

•adında bir Türkmeni Abdüssamedî nâib tayin etti. Maksat, idareyi tamamen merkezleştirmek idi. Hekîm Kuşbeği ile Ayaz Topçubaşının öldürülmesinde başlıca maksat, dış ticareti bunların elinden almaktı. Ozaman Emîr Nasrullah, ticaretinde daha çok menfaat gördüğü, Rus tarafına temayül gösterdi. Afganistanda 1800 yıllarında başlayıp 1880 yıllarına (Abdurrahman Hanın tahta çıkışına) kadar seksen yıl süren kargaşalıklar (bilhassa 1835 yıllarında), Bukharanın Hindistanla olan icarî münasebetlerini bozdu. Buna karşılık Ruslar 19. uncu asrın ilk dörttebirinde Kazak sahrasında bilhassa Orta Yüzde Gaib Han oğlu Arungazı ve Kiçi Yüzde Ayçuvak oğlu

Şirgazi Hanlar idaresinde, bir nevi yol emniyeti ve uruklar içinde sükûnet vücade getirerek, Bukhara ve Khyva ile ticareti sür atle inkişaf ettirebildiler. Bu ticareten, Kazak sultanları ve nakliyatçılarına da mühim bir hisse çıkarmakla, onları da kervanların himayesile alâkadar edebildiler. Biz 19. uncu asrın ıık yarısında Semi Pal at, Kızılcar, İrbıt, Troyski, Orenburg, Astark han gibi sahra ticaret merkezlerinin pazar ve panayırlarında, sahra vilâyetleri ve hanlıklarıyla Rus ticaretinin nasıl bir çabuklukla inkişaf ettiğini gösteren ve Rus şartlarına göre oldukça muntazam olan istatistik malûmatına malikiz. Halbuki bu ticaret, rus şehirlerine gelip alınmakla bu bizzat Buikhara, Taşkent, ve Khyva gibi yerlere mal getiriyorlardı. Yalnız Bukharaya 1827 yılında 1.800.000 rus rublesi, 1838 de 2.5 13.000 ruble, 1840 ta 3.283.000 ruble degerinde mal getirtilmiştir. Yalnız bu üç rakkam, ticaretin nasıl bas döndürücü bir hızla geliştiğini gösterebilir. Rus müverrihleri Orta Yüz Kazak hanı Arungaziyi, Emîr Nasrullah ile pek dostane münasebette bulunduğu halde, Ruslara sadakat babında da fazla mübalağa eden, aynı zamanda Kazaklar tarafından pek sevilen bir zat olarak tarif ediyorlar. Bu zat aynı zamanda Emîr Nasrullahın düşmanı olan Khyvaya da düşmandı. Arungazinin kendisine düşman olan kardeşleri ve Kıcı Yüz hanları ise Khyva ile 'dostane münasebette bulunuyorlardı. Bütün bu gibi münasebetleri yaratan amil, ozamanın rus ticaret sermayesi olmuştur. Bukharada Hekîm Kuşbeği ve Ayaz Topçubaşının öldürülmesi Bukhara istiklâlinin gömülmesi demekti. Rus istatistik bilgini Meyer. j-.mır Nasrullahı «Ortaasyada rus mallarının en mühim pazarının müdürü» diye tarif ediyor. Hakikaten, Hekîm Kuşbeği'nin hapsinden .sonra, Emîr Nasrullahın artık rus sermayesi mümessili olduğunda şüphe yoktu. Diğer taraftan Emîr Nasrullahın Rus tarafını tutmasına Tebrizli Abdüssamedin tesiri olduğu da zannolunur. Yukarıda adı geçen bu

zattan bahseden yerli müverrihler onu, güya Avrupada seyahat' edip, Avrupa dillerine vâkıf olmuş bir kimse gibi gösteriyorlarsa da,. Vambery, bunu ahlâksız, lûti, mâceraperest ve hakîki Avrupa düşmanı olarak gösteriyor. Ona göre, bu zat yalnız İranda öğrendiği birkaç fransızca kumanda kelimelerini biliyormuş ~:17). Khacv.ikov'a göre, Ab- düssamed, aslen İran askerlerinden olup bir öldürme dolayısıyla Hin- distana kaçıp, orada İngilizlere sığınan bir İran prensine hizmet eden, sonra parasına taniyah ederek onu öldürüp hapse atılan, oradan da kaçıp Kâbile gelerek kendisini Dost Muhammed Hana tanıtan, nihayet orada hanın oğluyula arası açıldığından 1835 te Bukharaya kaçan bir maceracı idi. Diğer bazı Ruslar bu Abdüssamedî yalnız maceracı değil, aynı zamanda kendileri için tehlikeli bir şahsiyet olarak tanımuşlardır. O zamanki Rusyanın en mühini fikir ve siyaset mecmuası olan «Moskvitianin» 1843 senesinde Bukhara ve Khyıva meselelerine ait şu satırları yazar: «Khyıvada şimdi Rahim Han hükümdar oldu, Bukhara emirinin (Nasrullahın) pilânı Bukhara, Khocend, Taşkent, Türkistan, Khyıva, Şehrisebz, Balkh, 'reyzâbâd ve Yarkend (yani Doğu Türkistan) ülkelerini birleştirmektir. Buna muvaffak olursa, o, Kâbil, Herat, Kandahar ve Pişaver ülkelerini de ele geçirmek fikrindedir. Eğer bu zat bu pilânlarını tahakkuk ettirmeğe muvaffak olursa, Orta- asyada büyük bir devlet kurmuş olurdu. O uzağı gören ve işgüzar bir hükümdardır. O, İran veliahdi Abbas Mirzanın tavassutu ile İngiliz- İ rden topçu istedi, onlar da bir İranlıyı (yani Abdüssamedî), topçuluğu öğreterek. Bukharaya gönderdiler. Şimdi Nasrullah, İngilizden korkmadığını göstermek için geçen 1842 senesi İlkteşrininde iki in- gilizi casus telâkki ederek öldürdü. Biz Ruslar, Khyıva hanı Rahim Hanın yanında da, buna benzer «müşavir»ler zuhur etmeden önce, burada kendi nüfuzumuzun teessüsü uğrunda çalışmalı ve burada bir 'earet mümessilliği tesis etmeliyiz» -:15). Her halde Abdii.ssamed, Rusdan ziyade, İngiliz düşmanı olmuştur. Onun İngilizler tarafından gönderilmiş olması, ancak Rusların evhamından ibaret olmuştur. Hind hapishanesinde sürüklenmiş olduğundan İngilizler.e karşı bir kin, bir in – 197 198

~:17) Mercan, *Miistefo.d ül-Akhhâr*, I, 195; Akhund Q u r b a n a n a I i 198 âl i dî, *Tavârikh-i Khamse-i Şarkî*, s. 25.

-*0 H, Vambery. *Gcschichte Bokhara's*, II; 145., 265. Emir Nasrullah ve Abdüssameddin siyasetleri hakkında ozaman Bukharada bulunmuş olan Dr. W o i f ve Buruş vesairenin ifadeleri H o w o r t h, *History of the Mongols*, II, 780., 809 da hülâsa edilmiştir.

~:18) *Moskvitianin*. 1842, N. 2 (şubat nüshası), s. 625-626. ,

tikam duygusu beslemiş olmcısı muhtemeldir, ki bu zat, behemhal Bukhara emîrini Rustan ziyade İngiliz tehlikesinden çekindirmişür. im filizlerin Hindistanın yerlilerine, bilhassa kumpanya zamanında, fevkalâde kaba muameleleri Ortaasyada meşhur olmuştu. Buna mukabil kendileri yarı yarıya Asyalı olan Ruslar, her yerde Asyalılarla As- yalı gibi muamele yapabileceklerini gösteriyorlardı. Emir Nasrullaha. Khyva ve Khokand hanlarına yazdıkları mektuplarda, eçi muamelelerinde Ruslar Asyalı tavru alıyorlardı. Orenburg umumî valisi ve şark: sahra vilâyetleri başkumandanı Pirovski, Emîr Nasrullaha yazdığı mektuba şöyle başlıyordu: «Hikmet ve şeriatın büyük hâmîsi cenâb-ı âli, kişver-küşâ, emîr-i âzam, khaqân-ı muazzam, ilmü kemâlin menbaı, nizâm-ü şöhretin merkezi, dünyada em'nü selâmetin muhafızı âlâhazrer Emîr Nasrullah Han Hazretleri, Allah sizi tahtü tacınızda ebediyen muhafaza etsin, size hakikî hürmet ve ubüdiyyet..İngilizler ise mektuplaşmalarında tamamen bunun aksini takip ediyorlar, yalnız «cenâb-ı âli, emîr-i Bukhârâ» diye hitap ediyorlardı. İngilizler bilhassa 1839- »841 yıllarında Afganistanda yerlilere pek kaba muamelelerde bulundular. Emîr Nasrullah Khokand ve Khyvayı silâh kuvvetiyle fethederek ülkeyi birleştirmek teşebbüslerinde bulunurken İngilizlerin Khokand ilanlarıyla muhaberede bulduklarını duydu ve bundan İngilizlerin, i ürkistanm Bukhara emîni idaresinde kuvvetli bir devlet şeklinde birleşmesine mâni olacaklarını istihraç etti. O yıl kendi yanında bulunan. İngiliz murahhasları Studdart ve Conolly ile aynı zamanda Bukhara da Rus elçi heyeti de bulunuyordu. Emir her iki tarafla pazarlık ediyordu. Fakat İngilizlerin Khokandılarla muhabere etmelerinden şüphelenerek, murahhaslarını hapsetti ve nihayet onları Bukharada öldürdü - :)) ■ Ab- düssamedin tesiriyle Emîr - Nasrullah Bukharaya gelen diğer Avrupalları da yakalılarak Öldürür oldu. Yalnız Ruslara dokunmazdı. Ruslar da zahiren mahpus Avrupalıları himaye, etmekle beraber, el altından bunların öldürülmesine işaret ederlerdi. 1 84 I yılında İngilizler, Afga- nistanda korkunç bir bozguna uğradılar. 1842 kânunusanisinde general Elph.inston'ım kumandasındaki 1 8,000 kişilik kuvvetlerini Kâbil ile Cc- îâlâbâd arasında kaybettiler. Bu vak'alar olmıyaydı, İngiliz nüfuzu Bukhara sınırına kadar yayılıp, Hindistan'da inkişaf etmeğe başlayan demiryolu hatları 1865 yıllarına kadar Bukharanın cenup hudutlarına, Herata veyahut Amu Derya kıyılarına artık gelmiş olacaktı. Ozaman Rusya ile İngilizler arasında bitaraf bölge demek olan bufer devlet Af-

-v*) Bk: F. H. S k r i n e and D e n i s o n R o s s. *The Heart of Asia*, Lon— don 1899, s. 217-218.

... c |, /i! belki Arm. Derya ile Sır Derya arasında teşekkül et-
:222du. Beik, de bu suretle teşekkül eden bir Mâverâünnehr hu-
-n k-ndi durumundan ve coğrafi mevkiinin de asrı Avrupa

ini bilhassa nnina bilhassa münakalât işleri hususunda tatbiki pek elvenşl. olması
an istifade ■ etmiş İde etmiş olurdu. Bu olmadı. İngiliz nüfuzu veya «tereddüt,
c: v ine, tarafi 1 galip geldi. R
Rus 185 0 yıllarında, artık Mâverâünnehrin ergeç Kus
Rusların İstilâsı, lüyordu. 1858 de Bukharaya gelen Rus elçisi
Muzaffer ve İgnatiefin bütün talebelerini emir kabul etti. Rus tüccarlarına
Khudayâr gümrük vergilerini azalttı. mu er ru, gemilerinin
yürütmesine, Bukharada Rus ticaret elçiliği bu- ...v.-ra-ma müsaade etti.
Türkistan seyahatinden döndükten so^{ra}; 2c. de Vamberyye bu vâkiy.
söylediler, yani bir emrivaki Ur-

Msmcia bulduklarını dnucuu.aı. — ~ \ 1 A 71-1872 vi-
iddirler Avrupa meseleleriyle meşgul bulunuyorlardı. 1871 ö // y İ,nda.-
Aiman-Fransız savaş, sonunda İngiltere bilhassa «Alabama» sinden dolayı,
Amerikalılarla uğraştı. Ortaasya meseleleriyle me, !ul olamadı. Ruslar Khıyya ve
Khokanddan pamuk almağa Wam.ş- H .1, Yerliler için kâri, olan bu ticaret her
yıl inkişaf ediyordu 1863

■ 1 Ymerikadaki ic savaşlar neticesinde, Rusya oradan pamuk a .mnoa An,e,ıkada .
pamuğunu eMe etmek fikri İntişar

W. 1.Uu,,duU,,n,, =,,l.,l>, Ru. MU. f^m: rı¹"

T'd-kistanı istilâ ederetv ucum* k .....
22 f5atıda Orenburgdan ve doğuda Sibiryadan iki kol ile baş iy^n ; kederi
yılında Taşkendin, 1868 yılında İrcar ve Yan, Korgan
zaferinden sonra Semerkandın. 1873 yılında Khokandın işgal, ile ta-

mam ^Bütün bu vakıalarda en haysiyetsiz rolü, Bukbara emiri Mang.t Muzaffer
oynamıştır. 1866 yılmıda Bukhara emiri 40.000 kadar as er e S Deryam
cenubunda «İrcar» denilen yerde, istem,yerek yaptığı bir T v, 3000 kişilik Rus
kuvvetine bir iki saatten fazla dayanamayıp, bu- tttt ttt ve t2lar.ni (20 toptan ,0
kadarım) Wa_k,p U^ - "uin-r mânevi kuvvetinin nasıl olacağı şundan tahmin
olunabilir k. esas 22 ceza için askere alınan suçlu ve sabıkalılarından ibaretti.
Kalan aha- r .rtzel fıkralara bölünmüştü. Buna nezaret eden yoktu. Suvau / .

te,,ni" ku~."d.n. 1* ■ p v: kabul edip Osman adını alan bir
■ kum,,d,,, yi,, bir k,,ç>k

er, İVİUSfunicmua.ı "----- - v. .,w
lu" ru bilen bir adam çıkmuyacağına inanmıştı. Topçuluk talimim d.ger t • 8ü rus
neferine havale etmişti. O da, «ışça kumandaya alıştırılmak üv kelimesinin
ancak son parçası olan «jay»ı öğretebil-
k.« o™»,.

fikriyle, «zaria jav»

c'iğim alay ederek söylüyordu. Piyade askerine, bir Türk boca kumanda ediyordu. En iyi piyade asker olan Şehrişebzliler kendisine «tâbi» değil, yalnız «müttefik» olduklarından, emniyet etmiyordu. Ruslarla muharebe •cin Afganlılardan 2.000 kişilik bir ordu kiralamıştı. Bunların reisi İskender adındaki Afgan şehzadesiydi. Bu da ihanet edip, Ruslar tarafına geçti Emîr bu halde 1868 de Semerkandı müdafaa edecekti. Zamanının müverrihi sair Mir

JO
İ. -e -b «u * J-j iL.» I,%
LL»
LT 1 jt.» LS- ÖV:> U SİA S
jU. . . ■-. 3K fi.j ^ C-''' Sı
» j ^ < S
j, gf

-Azîm Sâmî bu askeri şöyle tasvir etmiştir:

Yani: Ordu (güzelliğiyle) ilkbahardaki güllerden toplanmış gibi idiye de, basları öne eğilmiş olmak bakımından goncaya benziyorlardı. Bazdan beline hançer bağlamıştı; fakat söğüt ağaç, gibi titriyorlardı. Kimisi yayına okunu koymuştu; fakat bu, elif harfi üzerindeki uzatma işareti gibi sadece bir nakıştan ibaretti. Kimisi çeliğe bürünmüştü, ama aynadaki akis gibi, kalb ve ruhtan mahrumdu. Bazıları kızıklar giyinmiş- lerdileidi ama, yüzleri düşman korkusu dolayısıyla sapsarı olmuştu. Bunlardan birisi hodbinlikten kılıcını çekse, bu kılıç onun kendi yüzünü ve burnunu kesiyordu -'-'¹⁰). ■

Emîr, Semerkand kapısına gelen Rus ordusuna karşı çıkmak iste- mediğinden, ulemâ tarafından takdir ve halk tarafından azledilmekte olduğunu görüp, mezbahaya getirilen koyunun rızasıyla çıkıo. bir defa görünüp kaçtı. Bunun terbiyesiyle yetişmiş olan Khudayâr Han da, daha ziyade ticaret işleriyle meşguldü. Khudayâr Hanın gevşekliğinden dolayı. onun Ruslarla münasebetinden şüphelenen ahali, bilhassa Kıpçak- 'ar Abdurrahman Aftabacı idaresinde isyan ettikte, doğu tarafında Kas- garı idare eden Yakub Beğe gidip sığınmadı ye yahut Alay-Pamire, Afganistan» gitmedi. Doğrudan doğruya Taşkente gelerek, Ruslara iltica etti Ruslar da onu Orenburga sürdüler (sonra oradan kaçarak İran yolu ile Hicaza gidip, epeyce dolaştıktan sonra, Afganistanda Herat şehrine gelerek Kerrukh'ta öldü) ¹⁹⁹)- Umumiyetle bu iki hükümdarın maiyeti;

i.,,,) Sadreddin Aynî, TArıklı-i Emirdn-i Mangitiye, Taşkent, 1923, s. 46.

->.4i) Bu hükümdarın son hayatı, tarafımdan 1914 te neşrolunan «Khudayâr Hann Son Günleri» adlı ayrı bir risalede mufassal olarak anlatılmıştır. Khçkand hanlarının tarihi için H. H o w o r t h, *History of the Mongols*, II, 816-845 artık

Taşkent, Bukhara ve Khokandın tüccar sınıfı, mücadeleden bir netice beklemiyordu.

Türkistan tarihinde, dışardan gelen müstevli kuv- Vatanın Müdafaası- vet ve yahut bozkır boyları tarafından medenî Alimkul, Sadık ve ülkelerin işgali, her vakit, kolaylıkla yapılmıştır.

Abdülmelik

Bütün ülkenin yabancı istilâsına karşı ciddi millî müdafaası, ancak bozkırla ova ve göçebelerle şehirlilerin

idaresini birleştirebilen şahsiyetler tarafından yapılabilmektedir. Umumiyetle Türkistanda ciddi, siyasi ve askeri teşkilât, ancak göçebelerden çıkıp medenileşen ve göçebelere dayanıp medenileri, kalelere dayanıp göçebeleri elde edebilen hükümetlerin teşkilâtı olmuştur. Rus istilâsı zamanında da, bu hal pek açık görüldü. Bukhara emiri 40.000 kişilik kuvvetiyle, Rusun 3000 kişilik kuvvetine karşı, birkaç saat, karşı koyamadığı halde; göçebeler arasındaki Ak Mescid kalesi, içinde yalnız 3000 kadar Özbek ve Kazak askeri olduğu halde, general Rerovsky'nin muntazam muhasarasına üç hafta mukabele etti. Khokandın başkumandanı olan Kıpçak Alimkul ve askerleri Çim- kent, Türkistan (Yese) ve Taşkentin müdafaasında büyük fedakârlıklar gösterdi. 1864 yılı ilkteşrininin 3 ünde, General Çerniayevin Taşkendi muhasarası, muvaffakiyetle reddedildi. Çerniayev, bir çok telefât vererek, geri döndü. Bunu görerek ruhlanan Alimkul, «Türkistan!» (yerli müverrihin tabiriyle «Hazreti Sultan Ahnied Yesevi») istirdat tecrübelerinde bulundu. Fakat .1865 mayısında Ruslar bütün kuvvetleriyle Taşkent muhasarasına geldiklerinde, Alimkul, fazla cesaret göstererek (9 mayıs) topları bizzat kendisi idare ettiği zaman, maktul düştü. Bütün Khokandlıların ümidi Alimkulda olup, memleketin diktatörü o olduğundan, şehadeti halkın ve askerin mânevî kuvvetini tamamen kırdı; Taşkentin ve belki bütün Sır Deryanın Rus eline geçmesine sebep oldu. Nasıl ki 12 yıl sonra Kaşgar Hâkimi Yakub..Beğin. ölümü de, öyle netice vermişti. Khokandda da Kıpçak ümerasından Abdürrahman Aftabacı, Pulat Beği Abdullah Beğ ye Batır Töre, memleketin müdafaasında ellerinden gelen gayret ve cesareti gösterdiler. Bukharaya yardım için Khıyvadan bir kısım asker gön-

eskimiştir. En iyi eser V. N a l i v k i n , *Kratkaya istoriya Kokandskago Khanstva*, Kazan, 1886 (fransızcası *Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes*, 3. series, IV de neşredilmiştir) dir. Bu devrin tarihine ait yerli müelliflerin türkçe ve farsça olarak yazmış oldukları çok zengin eserlerden bugüne kadar ancak Molla Niyaz Muhammed Attar Khokand'ın *Târih-i ŞâhrukhVsi* 1885 te Kazanda' intişar etmiştir.

İdermişti. Teke Türkmenlerinden Toktamuş ve Ötemiş kabilelerinden yardım gelmişti.

Kazak sultanlarından meşhur Kinesarının oğulları Khokand tabii -olup, Karatav'da «Türkistan» şehri civarında konup göçerlerdi. Bunlardan Sadık Sultanın göstereceği kahramanlıklar, dillerde destan • olmuştur. Bu zat, kendi

etrafına topladığı Kazak fedaileriyle beraber, Alimkula yardım ediyordu. Alimkulun ölümünden sonra da Taşkend; müdafaası etti. Bukhara askerlerinin İrcar ve Semerkant müdafaası sırasında Sadık Töre, Sır Derya havzasında' Rusların arkasına taarruz ediyordu. Zire Bulak müdafaasında Emir Muzafferin firarından sonra, yine Khıyyaülar ve Türkmenlerle beraber, Ruslara karşı harbettir. Emir Muzaffer, Rusların her hangi taleplerine razı olacağını bildirdiğinde, Karşı hâkimi olan veliaht Abdülmelik Han, babasına karşı ■ isyan etti. Mangıt emirine düşman olan Kineges kabilesi beğleri Sehri- sebz «hâkimi, (yani mutasarrıfı) A.cımvah oymağından Hekim Bek ve oğlu, Baba Bek, Kitab «hâkimi» Taraklı oymağından Cüre Bek Dâdkhâh, Ruslar Semerkanda geldiğinde, emiri tepelemek için fırsattan istifade fikrinde oldularsa da, Semerkandı Ruslar işgal ettikten sonra, kendi başlarına Ruslara karşı muharebeye başladılar. İşgal edilen Semerkandı istirdat fikriyle muhasara ettiler. Semerkand vilâyeti Kıtay ve Kıpçak kabileleri, Çilek civarında Abdülğaffar nam reisleri idaresinde 25.000 kadar asker teşkil ederek, yine Rusların yollarını .kesmişlerdi. Bunların bir kısmı dâ Kineges beğlerinin Semerkandı muhasarasına yardım etti (2-7 haziran 1868). Semerkand ahalisi de200 muhasara edenlere muavenette fedakârlık gösterdiler. Sultan Sadık ise, bu sırada Kette Korgan da Rusların bütün mühimmatını ele geçirdi Kermine ve Bukhara askerleri Sultan Sadık tarafına geçmişti. Bu sırada emirin ordusunda Sadık tarafına temayül pek bariz idi. Bütün Bukhara işlerini kendi eline almasını teklif ettiler. Fakat Sadık ikbalperest bir zat değildi. Bukhara zimamdarının tabiatını mütelevvin ve kararsız bildiğinden ve mürailiklerini de iyi tanıdığından, bu teklifi reddetti. Bukhara ' emiri Muzaffer Ruslarla birleşmiş olmasa idi, Abdülmelik Töre, Cüre Bek, Baba Bek, Abdülğaffar ve Sadık Sultanlar haziran ortasında Rusları tamamen yok edecekler ve, mister Schuler'in dediği gibi, Ruslardan Sibiryaya belki bir nefer bile dönemeyecekti. Emir Muzaffer ve rus generali Abramov birleşerek, Abdülmelik Töre, Baba Bek, Cüre Bek ve Sadık hareketini tenkil edebildiler. Abdülmelik 400 adamıyla 22 ilkkânunda, Sadık 60 adamıyla 10 sonkânunda (yıl 1869) Khıyvaya geldiler. Afgan şehzadesi Abdürrahman Han da ora- ja gelmişti. Yirmi gün kalıp Bukharaya gitti. Bu mültecilere Konrat

---

200 avocır Khıyva tarih ve seyahatnamesi ünvanıyla 1875 te bazı ilâvelerle beraber basılmıştır.

–*) Türkistan istilâ seferlerinin mufassal tarihi, haritalarıyla beraber dört r-üd olarak M. A. Terent'yev tarafından telif ve neşredilmiştir (M. A. Terent'yev, *İsteri ua. zavoyevanya Srednei Aziyi*, 19061. Bu seferlerde Rus ordusuyla beraber bulunan Amerikalı muharrir Skayler de kendi müşahadatını iki büyük cildde- neşret mistir (E. S c h u y l e r, *Turhestan*, î–II, London, 1877 ceman 876 sahife); bu eser sonra türkçeye tercüme edilerek İstanbulda *Mosa.vver Türkistan, tarih, ve seyahatnamesi* ünvanıyla 1877 de basılmaya başlanmış ve İngilizcesinin yalnızlık cildinden 255 inci sahifesine kadar gelmiştir.

-Rehmed Rahim fevkalâde hürmet gösterdi. Sadık Töre Khıyva müdafaasında bulundu. Khıyva, 1873 te general Kaufmann'ın idaresinde gönderilen rus ordusu tarafından işgal edildi, ve **MehmedfRahim** Han paşathtını kaybettiği gün, Rus çarının âli hâkimiyetini kabul ederek, Ruslarla bir muahede imzaladı. Khıyvalılar, Ruslara karşı gereği gibi ciddi mukabelede bulundular'. Rusların işgalinden ve **sulhun** akdinden sonra, Sadık Töre, Türkmenistana, oradan da Afganistan ve Pamir yoluyla Kaşğara gidip, \ akub Beğin ölümünden sonra da orasının müdafaasında büyük fedakârlıklar gösterdi. Abdül melik Töre ile Cüre-Bek Dâdkhâhın amca zadelerinden Azim Bek de Kaşğara, **Yakub** Bege gelmişlerdiyse de nihayet, orasını terkederek Hindistan yoluyla İstanbul'a gelip, orada ikamet ettiler (Semerkand müdafaasında hiyanet eden Afgan prensi İskender Han da, Moskova-Londra yoluyla 1877 yılında İstanbul'a gelmişti. Abdülmelik, sonra Hindistana gidip, 1909 yılında orada Peşaver civarında öldü). Nur Ata civarındaki Özbeklerden «Nazar Nayman» adında bir kahraman, Sadık Sultanın dostu idi. Bunlar ve Abdülmelik Töre hakkında Özbek ve Kazaklarda destanlar ve şiirler vardır. Bu destan ve şiirler, Rus hâkimiyeti devrinde ²⁰¹ •

-4-) Khıyva hanlığının Kongratlar devri Hov/orth, *History of the Mon-* ;oR. II, 876-977 de ve N. V e s e l o v s k i'nin bu hanlığın tarihine tahsis edilen eser: *Oerik istoriko-geograficeskikh svedeniy o Khivinskom Khanstve*, Petersburg, 1877 cıe epeyi tafsilâtle yazılmışsa da bunlar başlıca rus menbalarına dayanmışlardır. Bu hanlığın tarihine dair yerli müellifler tarafından vücuda getirilen ve nüshaları Petersburg ve Berlin kütüphanelerinde bulunan büyük eserlerin daha hiçbirisi neşredilmemiştir. Rusların Khıyva seferleri tarihi G r o d e k o v, *Khivinski i'okhd, 1873 go goda* ünvanıyla 1853 te neşredilmiştir. Bundan maada bu seferler esnasında rus ordusunda bulunan «New-York Herald» gazetesi muhabiri Mac-G a h a n da *Compagning on the Cxus and the Fail of the Kh'iva*, London 1874 nam eserini neşrelmiştir, ki daha o zaman türkçeye tercüme edilerek İstanbulda Mu-

gizlice okunurdu -^).

Umumiyetle Sır Derya ve Fergane Kazak Ozbekleri gibi, Şehri- sebz, Karşı, Zereşan (Kıtaay Kıpçak) Ozbekleri de, eğer feodalite şeraitinden kurtulup, asrı silâhlarla mücehhez olup tâlim görmüş olsalar, memleketlerinden Ruslara bir karış yer bile vermiyeceklerini ve vatan uğrunda her fedakârlığa hazır olduklarını açık olarak göstermişlerdir. Hele Türkmenlerin Türkistanı müdafaa uğrunda gösterdikleri fedakârlık, o zamanın Ortaşarkında dillerde destan olmuştur.

Türkmenistana
İstilâ

Türkmenler, Khıyvada Konrat beğleri temelli surette yerleştikten sonra, oralarına pek ilişemediler. Filhakika bunlar hiç kimseye tâbi değildiler.

Aralarında yalnız «Teke» Türkmenleri hükümet fikrine azçok temayül gösteriyorlardı ve lüzumu görüldüğü zaman her tarafa tebaalık arzederlerdi. Bukharalılar Merv'i işgal ettiklerinde. Teke Türkmenleri (1822 yılı) kendi istekleriyle Khıyvaya tâbiyet arzettiler. Khıyva hanları (yani beğleri) da, burada Osmanlı tarihlerince malûm eski Mâhân'm yerinde, şimdiki «Yeni Merv» şehrini yaptılar (1824) . Salur ve Sarık urukları ise Bukharaya tâbiyet arzeditip. onun adına 1843te Yeni Merv'i işgal ettiler. O zaman Tekeler kendilerini hem İrana, hem Khıyvaya tâbi sayarlardı. 1833 te Türkmen beği Koşut Han, Sirahsta Khıyva konrat beği Mehmed Emin Hanı esir edip, kafasını keserek Kaçarlara göndermişti. 1860 yılında aynı zat, Kaçarlarla harpte aldığı ganimetlerden bir kısmını Khıyva hanına gönderdi. Tekeler ilkin Akhal'da idiler. 1839 da Merv civarında yerleştiler. Bütün bu uruklar İran vilâyetlerine akın yaparlardı. Fakat ziraate ve iskâna da azçok meyil göstermeğe başlamışlardı. Medenî hayata geçmek, arazi taksimatı, kadı ve hâkimler (yani mutasarrıflar) tâyini hususlarında bunlar, bilfiil tâbi olmadıkları hanlara bakarlardı. Hangi han olursa olsun zararı yoktu. Sarık uruğu Merv'de, Salurlar Yolutan'da Bukhara emiri Sah Murad . tarafından yerleştirildiler. 1819 yılında Mangışlak Türkmenleri Khıyvaya, Kızıısu Yomutları da güya Kaçarlara tâhidiler. Türkmenler kendi aralarında hiçbir zaman rahat yaşamamışlardır. Savaşta zarar gören uruk, herhangi bir devletin himayesine başvuruyordu. Bu vaziyette, tebaalığa kabul etmeleri hakkında Ruslara başvurdukları da olmuştu (1744). Fakat Ruslar ozaman buna ehemmiyet vermemiş-

-11) Bu destanlar, tarafımdan 1914 te Şarki Bukharada toplanmıştı, neşrine muvaffak olmadım. Abdülmelik Hanın harekâtı hakkında bk. bir de Sad- jeddin Ayni, s. 49-65.

İerdi. Ozaman Türkmenler içinde en kuvvetlisi, 100.000 çadırından ibaret olan «Telce» kabilesi idi. Bunlar zikredilen 1859 senesinden sonra Köpet Dağ'ın uzunluğu 300, genişliği 10-30 kilometre olan münbit «Akhjal Teke» (yahit «Etek») adlı şimal eteklerinde Tican ırmağı sahilinde, uzunluğu ve genişliği 60 kilometre olan Murghâb havzasında, en çoğu ekincilikle meşgul olarak oturuyorlardı. Fakat hepsinin ekinciliğe geçmesi için su yetiştirmiyordu. Bunun içindir ki, bir bölümü hayvan beslemekle geçiniyordu. Türkmenlerin oldukça medeniyet tesirine kapılmış ve esas yiğit kitlesini teşkil eden Tekeler, çöldeki ve Hazar

Denizi kıyısındaki diğer Türkmen uruklarını ----- Yom'ut, Göklen, Çavdır, Er-Sarı ve Sarık gibi urukları – tazyik ediyorlardı. Rusların Hazar Denizinin doğu sahillerini işgal ve orada kaleler -yapmak tecrübeleri daha Birinci Petro zamanında başlamıştı. Bu fikri bilfiil tatbik mevkiine koymak, Türkistana istilâ hareketlerinin bir kısmını teşkil etti. 1869 da Hazar Denizindeki rus filosu, Amu Deryanın eskiden Hazar Denizine döküldüğü yere yakın «Kızılsu» adlı yerde, bugün bu kelimenin rusçası demek olan «Krosnovodosk» adını taşıyan kaleyi yapmağa başladılar. Doğudan rus orduları Bukhara ve Khıyva sınırında Amu Derya kıyısına geldiği zaman, Kızılsu'dan çöl üzerinden Khıyvaya yürüyecek olmuştu. Ferganeyi ve sonra Türkmenistanı işgal edip, sonradan Fergane valisi olan general Skoblev, «staps-kapitan» deresinde bir subay sıfatıyla bu «Kızılsu» fırkasında bulunuyordu. Rusların Khıyvaya hareketine engel olmak fikriyle, bir sabah, 600 kadar Türkmen-Teke atlısı yıldırım hızıyla Rus karargâhına saldırdı. Ruslar, silâhlarına sarılmağa bile vakit bulamadılar. Teke atlıları Rustan bir çoğunu kestiler. Çadırından çıkmış olan Skoblevin boynuna da bir Türkmen kemend (kurük) attı. Rus neferleri yetişip zorla kurtarabildiler.

1876 da general Lomakin idaresinde bulunan Rus kuvvetleri, «Kızıl Arvat»a kadar ilerlemişti. Tekeler şiddetli hücumlarıyla Rusları durdurdular. Sonunda Ruslar Kızılsu'ya ricat etmeğe mecbur oldular. 1878 de Türk-Rus savaşı ve Berlin kongresi sonunda, İngilizlere karşı Afganistan sınırına geçmek maksadı ile, general Lazarov ve Lo- makin kumandasındaki Rus ordusu, Etek üzerinden Akhal Teke'ye yürüdü. Bunlar iki ayda bütün Türkmenistanı işgal edip, Mâverâünnehri de Rusyaya ekliyeceklerini sanıyorlardı. Tekelerin her oymağının ayrı bir başkana vardı. Rus tehlikesi karşısında kalınca aralarından Nurverdi Han'ı serdar seçmişlerdi. Gök Tepede Dengil Tepe kalesini fetheterek, otada müdafaa etmeğe karar verdiler. Rus ordusu: 10 bölük, 14 müfreze süvari, 16 top ve birçok fen kınalarından ibaretti. 28 ağustos .tosta Dengil Tepe yanında Ruslarla amansız bir savaş oldu. Türkmen-ler yarım saatte, Rus askerinin üçte birini kestiler. Ruslar tamamiyle -beyrat ve darmadağın oldular. Fakat Rusların bu bozgunundan Türk- .inenlerin tam haberi yoktu. Gece hücum edecek olurlarsa bütün rus ordusundan bir nefer bile kalmıyacaktı. Fakat savaşı idare eden Berdi

Murad Han yaralandığından, Türkmenler gece harbi yapamadılar. Ruslar da, bütün yaralılarını ve eşyalarını bırakarak, tan yeri ağarmamdan kaçtılar. Türkmenler bunları kovaladılar. Kadınlar bile Rusları kesiyorlardı. İleri kaçan Ruslar, geri kalan Rusları düşman sanıp ateş ediyorlardı. Silâhlarını ve taşıtlarını yolda bırakan bu ordunun kalanı Kaf- .kasyaya gönderildi. Bu zaferden sonra Türkmenler, fevkalâde ruhlan- dılar. Bütün Ortaasyada Türkmenlerin bu zaferi meşhur oldu. Kendileri de bu zaferle fazla mağrur oldular. Yomutlar, Rus tebaahğmdan »çıkarak Yayık (Ural) - Cim (Emba) kıyılarına kadar ilerleyip, Rui.

tâbiyyetinde bulunan Kazak-Kırgızları yağma ederlerdi. Tekeler de Irana hücum ediyorlardı.

e/
Savaşları

Orta Türkistanı yeni istilâ eden Rusların prestij- Gök Tep
leri için bu Dengil Tepe bozgunluğunu pek tehli-
keli idi. Türkmenistan ele geçirilmezse, öteki ül
kelerin de kaybedileceği muhakkaktı. Ruslar,

Türkmenistaria taarruz için üç yıl hazırlandılar. Bir defa Türkmen ipin den yakasını güçlkle kurtaran Skoblev, bu sefer general ve cephe kumandanı olarak 1880 mayısında Çekişler'e geldi. Rus ordusunun en seçme askerlerinden 11.000 kişilik bir kuvvet hazırlandı. Skoblevin plânına göre, Çekişlerden 300, Kızılsu'dan 270 kilometre mesafede bulunan Bamı mevkii, Rus karargâhı olacaktı. Buraya altı ay zarfında bir milyon «pud» dan fazla azık ve diğer mühimmat getirildi. Ricat ' ihtimaline göre, Çekişler ile Bamı arasında bir çok kale ve istihkâmlar yapıp, azık ve mühimmatla dolduruldu. Asker de yerleştirildi. Aynı zamanda Kızılsu'dan demiryolu inşasına başlandı. Sonradan Türkistan umumî vâlisi olan general Grodikov kurmay başkam idi. İlkânur başlarında Khyva tarafından çöl yoluyla 900 kadar neferle, sonradan Türkmenistan vâlisi olan general Kuropatkin Bamı'da bulunan Skob- lev'e iltihak etti. Skoblev 7.000 den fazla askerle Dengil Tepe'den 12 kilometre batıda olan Eğin Batır Kala'yı işgal edip karargâh edindi.

Türkmenlerde de hazırlık vardı. Nurverdi Han'ın ölümünden sonra, Tıkma Serdar Tek el ere başkumandan oldu. Bu, 13 yaşında iken aıamanlığa başlayan, bir defa İran esaretine düşüp yakasını kurtaran 'bir kahramandı. Dengil Tepe istihkâmı etrafında evvelce vücade ge-

imlen kale tamamen tahkim edildi. 4 kilometre murabbaında, 4 metre yükseklik ve kalınlığında duvar ve hendekle çevrilmişti. İçinde ancak i bakır top ve 2 eski «zemberek» topu ve 30.000 asker vardı. Fakat bu askerin ancak 5.000 i tüfekli olup, bunların da çoğu eski usulde idi. Bunlar bu durumda iken bile Ruslar yine çok korkuyorlardı. Askerle- 1 mi. Türkmenlerle savaşa mahsus talimatla meşgul ettiler. Nihayet kuşatmaya başladılar. Dengil Tepe'nin dışındaki bir korgança (küçük istihkâm) yı kuşatıp almak istiyen general Terseviçin fırkasını, «korgança»nm muhafızı «Kül Batır» darmadağın etti. General de öldü. Ruslar ancak topları iş görürler; Türkmenler ise, geceleyin hücum ederler ve yalnız ayak, eteklerini bellerine sokup kollarını sıvıyarak kılıçla saldı- rırlardı; tüfeklerini kullanmazlardı. 14-15 yaşındaki çocuklar ise «ala man» fırkaları teşkil ederler, Ruslardan silâh ve mühimmat koparırlardı. 28 sonkânunda Tıkma Serdarın kendi idaresindeki 4.000 kişilik kuvvetiyle Ruslara taarruzu, gayet muvaffakiyetli oldu. General Kuropatkin idaresinde bulunan sağ cenah askerinden Apşerun alayı perişan ve- berbat oldu. Türkmenler bu alayın 4. üncü bölüğünün bayrağını s topları birlikte ele geçirdiler; başkumandan Skoblevin karargâhına kadar ilerlediler ve bir çok mühimmat ve ganimet aldılar. Türkn^ dört beş büyük taarruzda bulunup, her birinde mühimmat aldılar da ke nd ile ri d e çok" kişi kaybettiler. j&sjar_ topları j&kajgg-yıkılmaktan – jr\ netice elde edemediler. Çünkü Türkmenler yıkılan kaleyi derhal tamir eciiyodardı Ruslar için yegâne çare, yeraltı,jağımı. usul jle k^eyi or- ta da n kaldırmaktı. 12 sonkânun 1881 de Ruslar kaleyi birkaç yerinden açmaya muvaffak oldular; ve Kuropatkin, Kozelkov ve Azerbaycanlı Haydarov kumandasındaki fırkalar, her taraftan kaleye girdiler. _ y kri er son zaman Türkistan tarihinde misli görülmiyen bir kahramanlıkla kalenin her bir adımını müdafaa ettiler. Nihay^Tıl^ Makhtum Kulı Han, Murad Han ve Merv kumandanı Kaçar, Tıcan havzasına çekildiler. Mart ayında Ruslar Aşkabad ^ ıŞg^Ç e^>P- hükümet merkezi tayin •'ettiler. Tdgrna Serdar da Ruslara dehalet itti. 1884 başında, Mervliler itaat ettiler. İngilizler ve Afgan hükümdar, Abdürrahman" Han. Rusların daha çok ilerlemesinden korkmuşlardı. İnsizler, Türkmenlerin bilhassa Mervlilerin arasında teşvikatta bulun- vodu. Silâh falanla değilse de. para ile yardımlar, olmuştur. 1883 tc Abdürrahman Hanın fırkalar, Gavseddin Han kumandasında, Ruslara itaat eden Pencdeh'i işgal ettiler. Bu Afgan askerine İngiliz subaylar. da refakat ediyorlardı. Türkmenistan valisi general Kamarov. Kuşka ( ) ırmağı üzerinde Afganlıları yendi (15 mart).. 5.0.00. kadar Afganlı ölü, s top ve iki bayrak Ruslar eline geçti. Abdürrahman Han, Rus gelirse savaşa engel olur diye, Heratın dışındaki Temürlülere ait tarihi abidelerin duvarlarını yıktırmıştı. Fakat Ruslar Herata kadar gelmediler. 1878 de Rus ve İngilizler, hududu, Heratın 120 kilometre şimalinde olan Kuşka kalesi yanından geçirmek üzere, meseleyi hallettiler -' İstilâ doğudan da geliyordu. 1863 te Batı Çin Çinliler ve Gulca Müslümanları Döngenler isyanı dolayısıyla Çin

esaretinden kurtulan Doğu Türkistanda, her şehrin hâkimi müstakil olmuştu. Sır Derya havzasında Ruslarla çarpışıp, Ak Mescid i kaybeden kumandan Piskentli Yakub Beğ, Khokand hükümeti tarafından az bir kuvvetle Kaşgara gönderilmişti. Akıllı ve tedbirli olan bu zat, bütün memleketi kendi elinde birleştirdi. On bir yıl (1867-1877) bu memleketi güzelce idare etti. İngiliz-Hind hükümetiyle dost olup, onlar vasıtasıyla Türkiye ile münasebete girdi ve subaylar getirtip asri, muntazam ordu teşkil etti. Gulca hududu ise. Döngenler elinden Tarançılar eline geçmişti. Memleketlerini Rusun almasına razı olmyan Kırgızlar, Gulca etrafına toplanmaya başladılar. Rus hizmetinde bulunan Türk-Kazak subaylarından Taza Bek Gul- calılarla münasebete girdi ve kendisine tâbi olan kabilesini alıp oraya göçtü. Gulca'yı işgal etmeği çoktan isteyen Ruslar için bu, iyi bir bahane teşkil etti.

1871 mayısında, Gulca'yı işgal için asker şevkettiler. Gulca Sultanı olan Tarançı Ebülalâ K'hudaykul Oğlu (ve kardeşi Şemseddin) ciddi surette mukabele gösterdiler. Hattâ Türkiye ile münasebata girdi; fakat muvaffak olamadılar. Gulca Ruslar tarafından işgal edildi. «Sultan »ise Almatıya götürülüp, orada yerleştirildi ve ömrünün sonuna kadar kendisine Rusyadan tahsisat verildi. Ebül'alâ, iyi fikirli bir zattı. Bunun bir fotografisi, Istaribulda Yıldız kütüphanesinde bulunuyor. Kendisinden sonra oğlu Kebir Bek de, Rusyadan tahsisat alarak, Almatıda yaşadı. Şarkta Döngen[^]isyanlarını bastırabilen Çinliler 1877 de Yakub Beğle harbettiler. Yakub Beğ'in ölümü dolayısıyla Doğu Türkistam kolayca işgal edip, Gulca hududuna i adar geldiler. 1881 de, Gulca da cahil olduğu halde, şimdiki İle ırmağının yukarı kısımları Ruslar tara-

202 203
fından Çinlilere verildi 1895 yılı Pamir hududunda Rus ve İngilizler arasında hudut çarpışmaları olup, orası da Rüsler eline -geçti. Bununla, Rus - İngiliz arasındaki hudutlar tamamiyle tâyin edilmiş oldu. Arada Afganistan, bitaraf mıntıka olarak bırakıldı.

i

-Ar) Rusların .Türkmenistan seferleri tarihi G r o d e k o v tarafından *Voyna v Türkmeniyyi* unvanıyla dört cild olarak 1883-4 te neşredilmiş; A. S e . in e n o v *Oçerki iz istoriyyi prisoyedenenycı vol'noy Türkmeniyyi*. 1909 ve 203 k r i n e, *The Heart of Asta*, s. 262-303 tarafından güzelce hülâsa edilmiştir.

•-•) Gulca hâdiseleri R a d l o f f, *Aus Sibirien*. II, 286-416 da hülâsa- edilmiştir.

Müstemeleke Olan Türkistanda Siyasî Hayat

1

Yeni Rejim, Yeni Medeniyet ve Türkler

Rus idaresinin evvelki devirleri, Ruslar için yerli- Rus İstilâsının leri öğrenmek, bu Asya ülkelerinde kendi idare Yeni Şekli usullerini yerleştirmek; yerli Türkler için de, «Bu yeni rejim, yeni tertibat ve dünyayı istilâ etmekte olan bu yeni medeniyet acaba ne imiş?» diyerek bir murakabede bulunmak ve öğrenmek devrini teşkil etmiştir. Ruslar daha Avrupa medeniyetine yabancı iken, işgal ettikleri ülkelere, Kazan ve Astarkha-ia ve garbı Başkurdüstana, «Asyalı hristiyan millet» olarak geliyorlar, din yoluyla cebri temsil siyasetini kullanıyorlardı. Devlet idare usulleri de, daha Moğollardan öğrendikleri usul idi. Kazakistan, şarkî Başkurdüstan, Kırım ve Kafkasyaya ise Ruslar, yepyeni bir millet olarak geldiler. Kumandanları, mütahassıslarm ekseriyeti ecnebi, bilhassa Almanlar idi. Ve bütün seferleri, aynı zamanda ilmi tetkikatla (Miller, Fischer, Gmelin, Lepechin, Pallas, Tatişçev, Ryçkov, Fed-çenko, Mokşiyev, Muşkitov, Kaulbars, Radloff) muvazi gidiyordu. Daha Başkurtların mukabelelerine rağmen, Yayık havzasının işgalinde şehirler, tamamen Avrupa usulünde yapılıyor ve tanzim ediliyordu. Si< yasetleri eski Ruslarınkı gibi âdi zorbalık değil, rusluk esasında Avru-palılışmış nazik bir siyasetti. Bunlar her yerde kul azat edici, güya «müslümanlara has bir san at» olan esir ticaretini mahvedici olarak göründüler. Her yerde muahedelere, birinci madde olarak, o yazılıyordu ve her yerde kendileriyle ticaret yapıp zenginleşmekte olan yerli tüccarların menfaatlarını himaye ediyorlardı. Çrdularmda iase işini müslüman Türklerle, bilhassa Kazanlı Türklerle havale ediyorlardı. İs-

İlâ edecekleri yerlerde, İslâmiyet namından Rus tâbiyetine davet eden propagandacı «molla»lar kadrosu bulunuyordu. Bukhara ile 1863 yılında akdettikleri muahede, güya bir «dostluk muahedesi» idi. Bukha- Ta hanına kaybettiği yerlerin mukabilinde kompensasyon olarak güya Rus mülkü imiş gibi Hisar tarafları verildi.

1735-1865 yılları arasında Rus idaresi merkezi Orenburgda olup, valiler de şunlardı: Kirillov, Uursov, Neployev, Davidov, Putiatin, Ba~ ron İgelström, Bötling, Valentinov, Bachmetov, Valkonski, Essen, Sukhtelin, Abruçev, Perovski, Katenin, Bezak, Kryjanovski. Merkez Taşkent olduktan sonra, 1865 ten inkılâba kadar, umumî vâliler şunlardı: Çerniayev, Romanovski (1865-1867), Kaufmann (1867-1882) tekrar Çerniayev (1882-1884), Rosenbactı (1884-1889), Baron Vre- vski (1889-1898), Dukhovski (1898-1900), Sarı Sakal İvanov (1901-1904), Subbotiç (1904-16906), Mişçenko (1908-1909), Samsunov (İ 909-1914), Kurapatkin (1914-1917). Bunlardan pek meşhur Nep- loyev (1741-1758), Kryjanovski (1864-1881), Kaufmann, Dukhovski, daha ziyade Rusyanın azamet ve mehabetini temsil ediyorlar, ihtişam -ve tantanaya pek ehemmiyet veriyorlardı. Dukhovskinin geçtiği yerlerde. ahalinin rükû ve secde etmesi lâzımdı. Diğerleri ise -meselâ Oren- burgta imparatoriçe ikinci Katerinanın valisi olan Baron Egelström, Taşkente Çerniayev, Sarı Sakal İvanov ve Kurapatkin* lâzım gelen yerde kendilerini ihtişama riayet etmekle beraber, biraz da şarklı gösterip, yere oturup, yerli 1 ürklerin meclis ve . ziyafetlerine gelip, kımız içip, at eti (kazı) yiyip, ahaliye ihtilât edip, böylece yeni tab alarmı cidden öğrenmiye ve avlamıya ehemmiyet veriyorlardı. Umumiyetle Rus- lar, istilâlarının bu yeni devirlerinde, yerli ahalinin iç idare ve hayat tarzlarını defaten değiştirmek yoluna girmediler. Başkurtlar daha ziyade asker idiler. Hattâ daha Rus tâbiyetini kabul etmedikleri devirlerde bile, gidip Sibiry hududundaki rus tüccarlarına, ücretle askerlik ve muhafızlık ederlerdi. Orenburg şehrini kurup, Uralların cenubuna malik olduktan sonra, Rusfar bütün Başkurtları ilkin gönüllü, sonra mecburî asker sıfatıyla elde etmek siyasetini güttüler. Kendilerine yarı muhtar idare verdiler. Sonra bunu değiştirdiler. Kazaklar, Türkmenler ve Öz- b'eklere tatbik edilen siyaset te böyle elâstiki oldu.

Rusların, 18. inci asrın birinci yarısında şarkî Başkurtlar ve Kazaklar hakkında kullandıkları siyasetleriyle, ileride istilâ işinde takip edecekleri hattı hareket taayyün etmiş bulunuyordu: Göçebe kavmiü bir kısmı tarafından kabul edilen tâbiyeti, diğer kısmına hâkim olmak için sebep gösteriyorlardı. Yahut göçebe bir kavmin geçmiş asırlarda herhangi bir reisinin, bir zaruret dolayısıyla muvakkat bir zaman için Rusyaya itaat etmiş olmasını,- daha sonraki devirlere teşmil etmek, istilâ için bir bahane oluyordu. Başkurtların batı bölümü 16. ncı asrın ikinci yarısında Rus tâbiyetini kabul etmişlerse de, bunların sayısı daha 1629 yılında ancak 888 haneden ibaretti. Umum Başkurtların, muayyen bir tarihte toptan Rus tâbiyetini kabul etmeleri vâki olmamıştır. Şimdiki Samara-Çilebi demiryolu hattının cenubundaki kabileler, met- buları olan Tura ve Kalmuk hanları ve Nogay mirzaları ile araları açıldığı zaman, bazı beğler, vakit vakit (meselâ 1649 yılında dört Yur- matı kabilesinin dört beği) Rusjara müracaat edip bazan vergi vermiş, bazıları gönüllü olarak daha 17.ncı asırda Rusların Kırım ve İsvaç harplerine iştirak etmiş iseler de; 18.inci asrın birinci yarısında batı Kazak hanları Rus tâbiyetini kabul edinciye kadar,

bilfiil Rus, tâbii olmamışlardır. Eski Altın Orda zamanındaki usule riayeten, Rus devrinde de devam ettirilen ve 1733 - 1755 yıllarından itibaren çok verilen «tarkhan» lık rütbesine ait «yarlık» yani fermanlarda Ruslar, bazı Başkurt beğlerinin babası yahut büyük baba (Kıpçaklardan Munayt- pas oğlu, Tamyanlardan Kenikey oğlu nam tarkhanlar hakkında «ceddi cedd»lerinin gönüllü olarak yaptıkları askeri hizmetleri, bu ailelerin eskiden çarın sadık tabaaları olduklarını göstermek için, mahsus zikretmişlerdir. (Mın, Karatabın, Tamyan kabilelerinden ilk defa tarkhan- lık alanlar, ancak 1681 de kaydediliyorlar).Bununla beraber Rusların Kazan vâililiği kalem dairesi ve Orenburg vâililiği doğu Başkurdüstanda oturan Üsergen, Bürçen, Tamyan ve Kıpçakların rüesasının, daha 1554 yılında Moskovaya gidip Yayık'ın batısındaki tekmil Başkurdüstanı Rusyaya tâbi ettikleri hakkında bir sahte vesika dağıtmışlardır. Bunun gibi, batı Kazak hanı Ebulkhayırın, hattâ 16. ncı asır sonunda Tevki Hanın, 1739 da Taşkent hanı Colbars'ın ve Abılay oğullarından bazısının Rus tâbiyetini kabul etmelerini umum Kazaklara tamim için bahane etmişlerdir. Khuyva hanlarından Şah-Niyaz'ın 1700 yılında, Kızılsu'daki Yomutların, 1714 yılında Rusyaya itaat arz etmiş olmalarını, Türkmenler arasında hanlık eden Kici^iiz hanı Pir Ali'nin babası Nur Ali ve büyük babası Ebulkhayırın Rus tabaası olduğunu yeni istilâlara bahane göster- niye çalışmışlardır. Batı Başkurtlar, Rus çarîçesinin 9 haziran 1737 Başkurdüstanda tarihli fermanı ile lâğvetmesine kadar «Hacı Mes-

Rus İdaresi cidi» adlı yerde *) toplanmakta olan umumî «Yiyin» (kurultay)ın hükmüne tâbi bulunuyorlardı.

) Yormatı kantonluğunda, mensup olduğum köyün 15 kilometre cenubunda bugün Hacı Avulu denilen bu mevki ve toplanma noktası olan «Kan Tübesi» (Han Tepesi) cenup Başkurdüstanın en güzel yerlerindedir.] 6

Bu müessesenin lağvından 1 798 yılma» kadar Başkırtlar, „kabile reis«- leri vasıtasıyla Orenburgda bulunan rus umumî valisine tabi bulundular. Batı Sibiryadaki eski Mangıt veyahut, «Tümen» mirzalarının bu* zamana kadar yaşayıp gelen bazı bakiyesi galiba doğu* Başkırtlarma başkanlık dâvasında bulunuyorlardı. Şimdiki Argayaş ve kısmen Tam-yan-Katay kantonlarındaki Başkırtlara hâkim bulunan ve eskiden No- gay mirzalarına ve Küçümlülere sadık olan Karatabm uruğu ile bazı Mişer ve Tipter (Nogay) nahiyeleri üzerinde Davuş Mirza ve oğlu Çüyinçal Mirza adlı mirzaların oğullarının, bir nevi yüksek otoriteye ma-~ İlk olduğunu görüyoruz.Çüyinçal'ın neslinden Müslim adında birisinin' (Müslim ibn Ali, ibn Elmuhammed, ibn Çüyinçal Mirza, ibn Davuş) Argayaşta Müslim köyünü, bunun 1 794te ölen oğlu Abdüllahm da Tam; yan-Katay'da Akhun köyünü kurdukları malûmdur. Abdullah Karatabm Taymas Tarkhanın, oğlu Yal tır Tarkhana ve Uçalı Tipter Beği Sagmbay Sultanay oğluna tâbi ellere imam tâyin »ettiğine dair menşurlar vermiş; Pugaçov. ve Salavat isyanlarında Rus tarafını tutup rütbeler almıştır.

Son 17-18.inci asırların hanları zamanında da «tarkhanlık», Kazak, Başkırt ve Karakalpaklar arasında eski ehemmiyetini muhafaza etmiş olması dolayısıyla, Ruslar kendilerine celbetmek maksadıyla, Kazak ve Başkırt uruk başkanlarına bol bol tarkhanlık rütbesi veriyorlardı. Fakat tarkhanlık menşurlarının, batı Kazak hanları Rusyaya tâbi olup, Orsk şehri de yapıldıktan sonra verilenlerinde, bu rütbenin «eskisi gibi vergi ve angaryalardan muaf etmediği» çabucak ilân edilmiştir. Kazaklardan tarkhanlık rütbesi verilenlerden marufları şimdiki Bermcanovların büyük babaları Argın Canıbek Batır ve Sırım Batırdır. Başkırtların iç idaresi, eskiden olduğu gibi, Karakalpak ve Nogaylarla müşterek' olan şeklini («yurt» ve «tübe» taksimatiyle) muhafaza 'etti. Bir de eski hanlar zamanında askerlere verilen iktâ'lar da, çarlar tarafından tasdik olundu; keza ayrı kabilelerin eskiden konup göçtükleri arazi, yayla ve kışla yerleri de, eskiden olduğu gibi muhafaza edilerek çarjarca tasdik olundu.

1 754 te Ruslar Başkırtlardan asker almak hususunda ferman çıkardılar. ^ 1 798 den başlıyarak, ta 2 haziran 1864 kanunu neşrolunana kadar Başkırtların, eski hanlar zamanında ^taşdıkları millî kıyafet- lerile süvari askeri vermeleri mecburî olup, memleket 12 «ulus» a, Ka- terina zamanında kullanmaya başlanan tâbirle «kantonluğa» bölündü. Bu kantonlukların hepsi Orenburgda bina olunan «Kervan Saray» da. bulunan «Başkırt-Mişer Askerî İdaresi»ne tabi oldular. 1 864 yılma ka- *ç*ar Başkırtlar, Rusyanın dahiliye nezaretine değil, hariciyle nezaretine tâbi tutuldular. Sonra, bazı dolambaçlı yollarla dolaşıp gelerek, rus köylüleriyle bir esasta idare edilmek usulünü tatbik ettiler. Bununla beraber son inkilâp zamanına kadar Başkırtların idaresi, bilhassa toprak meseleleri hakkında ayrı kanun, umum Rusya kanununun dokuzuncu cildinde «Bşkırtlara ait nizamlar» (poloiinye) bulunuyordu.

Kazaklar ilk önce Ruslar tarafından tâyin ve tas- Batı

.Kazaklarının dik edilen sultanlar, yani Çingiz torunlarının ida- . idaresisinde, bırakıldılar. Bu da **1868** yılına kadar de

vam etti. Batı Kiçi Yüz Kazaklarında Abulkhayır ve Gayıp

Hanların oğulları hükümet sürdü. Abulkhayırın yerine oğlu Nuralı geçmişti (**1749-1 785**) . Bir vakit Khıyvada da hanlık eden bu zatın, ozamanki Başkırt kıyamalarında (Salavat vak'asında) da parmağı olduysa da, son gününde Ruslara tamamen baş eğip Orenburgda.

bulundu ve Ufada öldü (Mezarı «Eski Ufa»dadır). Nuralıdan sonra kardeşi Eralı (1791-1794), Orta Yüzün batı bölümünde ise, yukarda mezkûr Batır Sultan oğlu Gayıp Han v.e oğlu Abulgazi hanlık ettiler. Ozaman bozkırda Rus nüfuzu daha yerleşmemiştir. Hanlar Cungar Ks.I- muklariyle, Çin, Afgan, Bukhara, Khıyva ve Khokandla münasebette bulunuyorlar, Rusyanın dahili isyanlarından istifadeye kalkışıyorlardı. Gayet âciz nâçiz bir şahsiyet olan Nuraii, bütün Batı Türkistan hükümdarlığı dâvasında bulunuyordu. Oğlu Eraliyi Khıyvaya, öteki oğlu Ayçuvakı Bukharaya han nasbetmeğe çalışmıştı. Türk-Rus savaşları sırasında Türkiye padişahı, Bukhara emiri vasıtası ile, Kazak sultanlarına tesir yapmağa çalışmıştı Ruslar, sultanları itaat altında bulundurmak için eski rehin usulüne, başvuruyorlardı. Nuralinin Karatay adındaki oğlu Khıyva yolundaki Bayolı (Bay Oğlu) uruğunu, başka bir oğlu (Pireli) '1 ürkmenleri idare ediyorlardı. Eraliden sonra 1824 yılma kadar bir taraftan Nuralinin oğlu İşim (1 795-1 79 7), kardeşi Ayçuvak (1797-1 805), Ayçuvakın Cantüre (1805-1809) ve Şirgazi (1 809-1 8 1 8) adlı o ğ u l l a r ı, Gayıp Hanın torunu Arungazi (1 8 1 9-1 8 2 1), sonra tekrar Şirgazi, Orenburg umumî vâililiğine tâbi Kazakların umumî hanı olarak tanın dil ar. Bunların el içinde hiçbir nüfuzları yoktu. Orenburgdaki Rusların yanından uzağa gidemezlerdi. Karatay Sultan, 1818 yılma kadar Ruslara itaat etmedi; boyuna Rus hududunu yağma et i, Ayçuvak oğlu Cantüre Sultanı da öldürdü. Argın uruğu Khudaymendi oğlu Cuma Sul- tan'ı, Kıpçak uruğu Gayıp'm torunu Cantüre'yi Capps uruğu Mehd.' Sultan'ı han tanıyorlardı. Fakat nüfuz, bunların değil, oymak reisi enirin elinde idji. Sultanlardan nüfuz sahibi olanlar Bukhara yolunca Arungazi, Khıyva yolunda Karatay idi. Bunlar kendi ülkelerinden gecen ticaret kervanlarını himaye edebiliyorlardı Nuralinin başka bir oğlu

1801'de, ekseriyeti Bayolı uruğundan ibaret olan 10.000 kadar ahaliyi, Rusya hükümetinin müsaadesiyle, Yayık ırmağı- İrtyş'i çatisına, sonradan kendi adıyla Bükey **Ulus** denilen bozkıra göçü- rap, yeni bir hanlık kurdu. 1815 te ölümünden sonra 1824 yılına kaçlar ilk kardeşi Şıgay, sonra Bükeyin oğlu Cihangir hanlık ettiler.

1824 te Kazaklarda «umumî hanlık» kaldırılıp Batı Kazakistan, üç sultan-pravitel»lige") taksim edildi. Garbı Kazakistanın batı bölümü ne Nurali oğlu Karatav, orta bölümüne Erali oğlu Temür, doğu bölümüne Khudaymendi oğlu Coçi Sultanlar «sultan-pravitel» tâyin edildi: - r. Bundan sonra batı bölümünde, Karatayın 1826 da ölümünden

sonra, Nuralinin Erman adlı oğlunun oğlu Şıgalı (1830 da mâzül); Ayçuvak oğlu Baymemet (ölümü 1847); Ayçuvakın Tevke adlı oğlunun oğlu İmlembeteli (1867 de Arkanjele sürüldü); Nuralinin Saydalı adlı oğlunun torunu İmlembet (Küntüre oğlu 1868 başından sultanlığın kaldırılmasına kadar); orta bölümde, Temür Sultanın 1825 te azlinden sonra Abulkhayrın kardeşi Bahadırın torunu Membeteli (Turdu oğlu. 1828 de maktul); Nuralinin Membeteli adlı oğlunun oğlu Mehdi (1828 ? soruna kadar); Nuralinin oğlu Yusuf Sultan (1841 de mâzül); Ayçuvakın torunu Arslan (Cantüre oğlu, 1855 te maktul), yukarıda adı geçen Baymemet Sultanın oğlu Membet Can (1869 başından sultanlığın kaldırılmasına kadar); doğu bölümünde, 1830 da Cuma Sultanının azlinden sonra, Cayıp Hanın torunu Cantüre (1835 te maktul); Abılay neslinden Bantıgırey oğlu Şutay Sultan (1841 de mâzül); Cantürenin oğlu Ahrıf Sultan (1851 de öldü); bunun kardeşi Membet Sultan (1869 başından sultanlığın kaldırılmasına kadar) «sultan,-pravitel»lik vazifesinde buiundula.

Kazakistanı Rus esaretine düşürmeleri, Abulkhayra olduğu gibi evladına karşı evvelce taraftar olan oymakların bile güvenini kırmıştı.

Rusa tâbi olmayıp Sır Derya havzalarına göçüp gitmeği isteyen oymaklara Aüülknayır Han şu mealde "«felsefeler söylemişti:

Köni egen Alasım -f qonusunnan ayrılıp -f- devletinnin cütama + Aq Patsaga bagmıp -f- betindi töse cuparga -f- tırnaqtap cıygan malındı -f- qasıqtap suvday vjiñima.

Yani: İnenen Alasım (yani Kazaklar)! Yaylalarından ayrılarak mal devletini kaybetme. Ak Padişahın (yani Çarın) tâbiyetini kabul ederek yüzünü misk ile yıka. Tırnakla topladığın servetini su gibi kaşıkla harcama.

-) «Sultan pravitel» «işleri idare eden sultan» demek olup, valilik mânası nâilade ediyordu. Burada rusça «pravitel» tâbiri, istiklâlî ifade eden «han» tâbiri e karşılık olarak ortaya atılmıştır.

Bu ümitlerin baştan aşağı yalan çıktığı, Abulkhayır ve oğlu Nrı-ro- İmin komşu devletler arasında salıncak oyununa dayanan göçebe imparatorluk plânlarının, sırf şahsi ihtirasları yüzünden uydurdukları hülyalardan ibaret olduğu artık tamamiyle tahakkuk etmişti. Umumiyetle Batı Kazak sultanları ve Abulkhayır Han çocukları halk için hayırsız olmuşlar ve çoğu halk tarafından sevilmemiştir. Zikrolunan sultanlardım Tevke oğlu Membet, suiistimalleri yüzünden sürülmüş; Yusuf Su i i an sarhoşluk, Cuma Sultan da kıyıcılık ve sarhoşluk yüzünden azlolunmuş³tür. Abulkhayırın oğlu Cantüreyi kardeşleri, Turdı Ali oğlu Membet Sultanı Cağalbayr. uruğu, Cantüre oğlu Arslan Sultanı halk kahramanı İšet Batın öldürmüşlerdir. Aralarında zikredilmeğe değenler Nuralı oğlu Karatay, İşim Sultanın torunu Ali Sultan oğlu Kaybeli (Qayıp AH), Bükey oğlu Cihangir Hanlardır³).

Cihangir

İlerde de söyleyeceğimiz **Cihangir Han,** zamanına Bükey Oğlu göre münevverdi. Bükey Ordanın Narın Kurr. ve Kiçi Üzen mevkilerinde Kazakları köy hayatına alıştırdı. Kendisi Caskus adlı Şerçle bir sara³' yap brıp, akranı da kendisine imtisal etmekle, burası sonradan «Han Or- dası» adıyla bir kasaba oldu. Mescit ve medreseler yapıldı. «Yeni Kazan» adlı yere her taraftan Müslüman tüccarlar getirip, ticaretin inkişafına çalıştı.

Ölümü (11 ağustos 1845) dolayısıyla Kazak halk şairlerinden Baytuk İanı şöyle övmüştür:

Atadan asıp tuvgan Cangır Khan ~f Ergi túbün bolcagan -4- atanın alm^1 n cemsap (alıp) + altırınan saray saldırgan-f- carlı neu baydı ten körgen -es»? giz ben köpti tengiren -f- cetirderge cim bergcn -f- cisir üçün cer bölgen.

Yani: Daha doğarken bütün akranından mümtaz olarak doğan Cihangir rı-m, ecdadının derin mâzisini anlayıp kavrayabilmiş, babasının malik olmadığı yer t- Jarı ele geçirmiş," altından saraylar yaptırmış, yoksulla zengini denk görmüş, yalnız ile çoğa aynı hukuku bahşetmiş, yetimlere yemek vermiş, dul kadınlara yer bölmüş (yani arazi taksimatı yaparak dul kadınlara bile hisse çıkarmış).

Kendisinden sonra, hanlığım yaşayamayacağını hisseden halk şairi:

Baytaqdın seni bolar mı? -f Adıl Khanın ölgen son -f Alalı cılqr. jıtı qoy -f- *Aqdıgan böri kirmes pi -\- İyesi uyuqtaq catqon son.

Yani: Âdil Cihangirin ölümünden sonra Kazak halkının itibarı olabilir oğ Sahibi uyuduktan sonra çoktan fırsat bekliyen kurt (yani Rus) güzelim al? nt yılıksı ve bereketli koyun sürülerine saldırmaz mı? demiştir.

³) Garbı Kazak hanları tarihine ait malûmat L. M ey er *Kirgızskay<1 IU:p Orenburgskago V edomostva, Petersburg, 1865 te hülâsa edilmiştir.*

Hakikaten Cihangir Handan sonra oğlu Sahibkirey, 1849 da ölümüne kadar «han» unvanını sadeceydiyseniz de, resmen hanlık ilga edilmişti. İdare, iki aza rus olan beş kişilik bir heyete havale edildi. Bununla beraber, Cihangir Hanın ölümünden sonra söylenen mersiyelere ve maarif sahasındaki hizmetlerine rağmen, idare hususunda kendisini halka sevdiremedi. Bükey Ordada babasına verilmiş olan topraktan 400.0 desatine kadarını kendisine hususî mülk edip, oradaki Kazakları da, rus usulünde köle (Kripostnoy) yerinde kullanmak istedi. Ahaliye şeriat ve zakon (rus kanunu) namına müteaddit Vergiler tarheçip, bunları kendi şahsî hesabına sarfetti. Ahali Bükey Odasında UraC Kozaklarının mezaliminden kaçıp, Yayık ırmağının doğuluna geçmek istiyordu. Cihangir Han ise, bilakis Yayık doğusundaki ekere de kendi idaresine celbetmeğe çalıştı. Ve n^bayet 1829 da, İşini Sultanının yukarıda adı geçen torunu Kaybeli Sultan ve 1836 yılında Tâyman oğlu İsetey Batır idaresinde, ahali kendisine karşı ayaklandı. 1838 de ancak Rus eliyle tenkil edilen bu isyan esnasında, Cihangir Han Örenburg valisi Perovskf nin yanına siğınup yakasını kurtardı. Gereç bu hareketlerde de anlatılacağı üzere, Cihangir Handan daha çok, Rus mezalimine karşı idi; fakat han bu

Başlangıçta çok yumuşaklık gösteren Rusların siyaseti, gittikçe hainane bir şekil alıyordu. Bunu anıyan ahali, artık her yerde Abulkhayır oğullarına yüklenmeğe, 14-13.inci asırlarda Coçı ve Çağatay uluslarında olduğu * gibi, «bey»ler ve «batır»lar etrafına toplanmağa başladı 4) «Bey» kabile eşrafı, «batır»lar muharebelerde yararlık göstererek hanlar ve halk nezdinde mevki kazananlardır. Ekseriya bu batırlar (Nurali Han zamanında STrımBatır, Arslan 'Cantüre; ve Cihangir Hanlar zamanında İset Batır ve İsetey Batır) bir taraftan halk içindeki .demokratizm cereyanının, diğer taraftan yabancı istilâsı aleyhtarlığının başında bulunuyorlardı; Faka.: Ruslar, bir taraftan bu hareketleri yalnız hanlar le 'hine müteveccih bir halk hareketi şekline sokmağa, diğer taraftan «batır» veya «bey»e karşı başka bir «batır» veyahut «bey»i ortaya çıkararak, hareketlerin demokratik şeklini de çürütmeğe çalıştılar. Bu cihetten 134 yıl süren bu devir, memleketin Rus entrikaları dolayısıyla düştüğü muh-

vak'alarda ahaliyi değil, Rus- i&rc temsil etti.

cSultan»iara Karşı «Batır»
lar, Uruğa Karşı Uruk
Siyaseti

) Kazaklarda sınıflar, «bey»⁷ «batır», «tarkhan» vesaire arasındaki münasebet meselesi için bk. A. Ç u l o ş n i k o v , *K istotiyi jeodalmkh otnosenyi v Ka- zay-stane v. 17.-18. v.v. in Bulletin de VAcademie de Russie*, 1936, p. 497-524.

• telif fitne Ve kargaşalıklarla dolu bulunuyor. Hanlığı tamamen ortadan ..kaldırmak fikriyle Ruslar bu mansabı çok defa istidatsız ve ahlâksız olanına veriyor, anaiiyı yağmaya sevk ediyor; sonra onu azledip güya kendi «adalet»lerini ahaliye gösterijm; bir uruğu başka uruğa saldırtıyorlardı. Ç ^ n b u r g v â l i s i Niployev, Kazaklara para dağıtıp ve bazı •mollalar vasıtası ile sahte mektuplar gönderip, Kazaklar arasında bulunan Başkurt mültecilerini kestirdi. Aynı zamanda Orta .Yüzde Argınlarla Kıpçakların arasını bozdu. Bunun neticesinde Kıpçak ve Cagal- baylı urukları, Doğu Başkurdüstana göçtüler. Fakat Başkurtlardan mu- Fabele görerek geri döndüler. Bu gibi, provokasyonlarla Ruslar, Baş- kurtlarla .Kazakların arasını açıp, birine diğerinin malını bastırıp kendi- .leri hakem kesildiler. Bu zamanara ait olup, halk arasında yasıyan destanlar ve şiirleide bir taraftan Rus entrikalarından şikâyet edilmekte; diğer taraftan 18.inci .asrın ortalarında ve son yarısında devam eden bu çapuvullar sırasında da, Batı Kazakları ve. Doğu Başkurtları arasında eski şövalye ananelerinin kuvvetle yaşadığı anlaşılmaktadır. 1750 .yılında Kazaklardan Kıpçak, Başkurtlardan Tamyan urukları arasında vâki olan bir «barımta (hayvan sürülerini rehine olarak kaçırmak için yapılan çapuvul)da müşare ile devam eden savaş esnasında maktul -düşen meşhur Kıpçak Akça Batır, kendisini öldüren Tamyan Karas Kaska tarafından saygı ile gömülüyor ve üzerine kahramanın şerefine (şimdiki «Navruz» köyü yakınında) bir türbe ve kurgan yapılıyor.

Bu münasebetle Karas Kaşka'nım söylediği şu parça, çok dikkate değer:

Köp tartış' zamanında körgenhifi hen -f- Dunyala köp batırdı hürgenhin ben + Başqurttuftu mergenderin tenge almay + Tarpandap Altı Alasqa yürgenhin hen . d- Havıttı yırtatqan er ikenhin -)- Batırdın aşpı tuvgan biri ikenhin -f II) hütüp ödhne., ten tabaalmay + Sıdamay yüreğine yür ikenhin -f Munan hon henen batır örmeth ködhim -- Urındı maqtanhanda aytqan hödhin -f- Ot yürek arıstanday Aqsa Batır -f Q<> yayım terbiyelep heni ödhim -f Taş minen qorgan etip qadhdhm or m + Atıdır ismin minen yatqan omiü -f- Bir hadaq baş üthüne qadap qoydım ,-p- Tehir,der batır otken bidhdhen burun -f.

Yanı: Hayatında çok savaşlar görmüşsün. Bir çok bahadırları tükelerinden surmuşsun sen. Başkurt silahşorlarını kendine denk görmiyerek «Altı Alaska (yanı butun Kırgız. Kazak elleri arasında) mağrur dolaşmışsın, sen. Sen okuyla zırlı delerek atan bir kahramansın. Sen, bir kahramandan akranına faik olarak doğan bir er idin. Kahramanları geride bırakarak doğmuş birisi idin. Sen kenemle boy ölçüşecek birisini bulamadan ve kabına sığamayıp, el arasında yürürmüşsün. Sen öldükten; sonra, artık senin gibi bir kahramanı gözlerim görmeyecek. Hakikaten ne kadar övünerek söz söylemişsen yerinde imiş. Yüreği ateş, arslan çlo Akça Batır! Seni artık ben kendim terbiyeliyerek gömeceğim. Mezarın üstüne taftan, kurgan yapıp çevresine hendek kazdım. Burası artık senin isminle adlana- eaktr. Başının üstüne bir ok diktim. Bunu görenler, burada eskiden bir bahadır o'muşmuş desinler*).

Ruslar bu geçimsizlikleri alevlendirmek için bütün çarelere başvurdular; kendileri de şu veya bu uruğun elbisesini giyerek geceleyin hücum ederlerdi. Bu vak'alar, Yayık havzasında oturan birçok ellerin kısa ve yahut uzun bir zaman için Batı Başkurdüstana («Ak Edil» ve Dini nehirleri boylarına) göçmesini ve bir çok hasarları mucip olmuştur. Bu asrın sonuna doğru, Bukhara ve Taşkentlilerin Kazaklar arasında İslâm propagandasında bulunmalarını ve bunun

Rus hâkimiyeti için c i d d î bir tehlike teşkil ettiğini anlayan imparatoriçe ikinci Katerina, kendisinden önce müslümanların dinî duygularına tecavüz edilmiş, de, şimdi onu anlayıp düzeltiyor ve İslâm dinini himayesine alıyormuş gibi bir tavır takınarak, Başkurtlarla Kazakların temas ettiği bölgelerde (Pe- tropavl =r Kızılcı, Troyski, Verkhniural ve Orenburgda) 1772 - 1773 yıllarında camiler, Ufa şehrinde de şer'iyeh mahkemesi yaptırdı ve Kazaklar arasında bu müesseseye tâbi ve kendi hükümeti nazarında emniyetli mollalar sınıfı vücuda getirdi. Bu mollalar Rusyada din hürriyeti olduğunu söyleyerek, ahaliyi Rusyaya itaate davet ediyorlardı. Ruslar, müslümanların idare işlerini kendilerine verir gibi görünmek maksadıyla, 1804 te mahalli müslüman işlerini idare etmek için, tanassur etmiş general Zenbulatov idaresinde Kazaklardan Elimoîn, Bayolı, Yetiru; Başkurtlardan Şuan Kıpçak uruğu reisi, Başkurt ve Mişer ordularının «starşina»ları yani «bey»leri ve bir de Kargalı tüccarı olmak üzere bir hudut mahkemesi tesis ettiler. 1823 yılında hanlığın lağıvı dolayısıyla Şirgazi Han reis, iki sultan, Kargalı ve Orenburgdan üç imam olmak üzere, diğer bir İdarî komisyon kurulduysa da bunların hepsi göz boyamadan ibaretti. Kazaklar içinde âsaiş temin edilemedi. 1820 yılında Kazaklar yine Başkurdüstana hicret edip 4., 6. ve 9.uncu kantonluklar- da yerleştiler. Han ve sultan-pravitellerin zaten hiçbir nüfuz ve iktidarları yoktu. Yanlarında bir kısım rus müfrezeleri bulunuyor idiye dev, kendi hükümlerini infaz için bunlardan istifade edemezlerdi. Aralarından en muteber olan Cihangir Han bile, ceza işlerine karışmayıp, yalnız mülkî işlere bakar ve ancak 30 rus rublesi değerindeki işlere karışabilirdi

•*) Bk. *Raşaurt Aymağı.* I Ufa 1925. s. 84.

İdaresinde Doğu Kazaklan 1832 de AyagÖz (Sergiyopol)u ve 1848 de Ka- Rus palı bina edip, Ala Kol tarafına ilerliylene kadar, Rusların, Doğu Kazakistanda nüfuzu Balkaş-Ayagöz-Semi hattının batısına, Argın uruğuna, Kirey ve Naymanın bir kısmına münhasır kalıyordu. 1781 de Abılay Han, Kökçe Tav civarındaki yaylasında ölünce, urukların çoğu yukarıda (s. 173) ad geçen meşhur Barak Sultanın oğlu Bükey Han'a tâbi oldu. Bunun karargâhı çok defa Çmgız Dağının cenup yamaçlarında Tokravın ırmağı üzerinde bulunurdu. Bükey Han, daha 1748 yılında, babası Barağ'm hayatında Çançar ve Kara-Çor urukları Sırderyadan Kark aralı hududuna göçüp kona geldiğinde, mezkûr urukların reisi olan «Kaz davıstı Kazı Bek» (– Kaz Sesli Gazi Beğ) ve Nurali Beyler tarafından getirilerek 14 yaşında kanlanılmış ve Abılaym sağlığında bile bu hudutta nüfuzu büyük olmuştur. Abılay Han öldükten sonra Argın uruğunun batı bölümlerini ve bir takım Kıpçakları, Kökçe Tav merkez; olmak üzere, Abılaym oğlu Uvalı (=z Veli) idare etti. Bu han başlangıçta babasının âdeti üzere Çinlilerle münâsebeti idame ettirdiyse de, Bükey Hanın gittikçe büyüyen nüfuzu karşısında kendisini ahaliye sev- diremeyip, Çinlilerden de bir yardım elde edemiyerek 1788 de Rus- yaya tâbi oldu. Ve Ruslara dayanarak Bükey Hana tâbi uruklara ²⁰⁴ talip olunca, Bükey de." 18.16 yılında Rusyaya tâbi olup, malikânesini çara tasdik ettirdi. Maamafih Veli ve biraderleri Çingiz ve Tiz Sultan-, lar, daha 1794 yılında Çine arzı tâbiyet ediyorlardı. Abılaym otuz kadar sayılan oğullarının çoğu, Khokand hanlığına bitişik Ulu Yüz ka~ . hileleri başında bulunuyordu.

Bükey Hanın (1819) ve Veli Hanın (103 yaşında, 1824 te) ve- fatlarından sonra Ruslar hanlığı lâğvedip, şimdiki «Uyezd» (tümen) mukabilinde «Prikuz»lar tesis ve bunları da han zamanındaki usule mutabık «Divan» tesmiye ettiler. Her «Divan» da da üç yıl müddetle hanlardan yahut «kara»lardan (yani «tabaa»dan) bir «Ağa Sultan» intihap ettirir oldular. Bükey hñandan sonra oğlu Çingiz, sonra 1844 e kadar Çingizin oğlu Tursun (Camantay), sonra 1836 ya kadar Bükey Hanın diğer oğlu Tevke'nin oğlu Koşbek, sonra karadan Tobuklu kabilesinden Öskenbay oğlu Konanbay Mirza, sonra 1838 e kadar Tursun (Camantay)m diğer oğlu Tölek Töre, sonra 1861 e kadar tekrar Koşbek, Turşunun daha 'bir diğer oğlu Sarcan, nihayet Abılay neslin- elen Calkınbay 7'öre ²⁰⁵ (1869 a kadar) . ağasultanlık ettiler. Velinin

---

k) Moym, Altay, Törtovul; Cancar, Bayböri, Küçük-Calun, Bala-Çurm,-Kerki, Kırgız, Tobuklu, Taraklı, Kofirat, Karpık.

²⁰⁵) Calqunbay, atası Biralı, atası Tuqı, atası Abılay.

*) Rüstem Töre, Abılaym kardeşi. «Baqı» mn oğlu yahut .torunudur (Qur- banai Khâliidi,

yerine oğlu Çingiz Sultan, diğer divanlarda Akmulada karalardan Kıpçak İbray, Bayan-Avul da Çurman oğlu Musa uzun zaman ağa sultanlık vazifesinde bulundular.

Khokanda tâbi «ile» havzasıyla, Rus nüfuzu altındaki «İrtiş» nehri arasındaki muntakada, daha birçok sultanlar vardı. Bunların bir kısmı Rusa, diğeri Çine, üçüncü bir takımı da Khokanda meylederek geçiniyorlardı. Çingiz Tav etrafındaki Nayman kabilesinin ekseriyetine, şimdiki Ustkamin ve Zaysan tümenlerinde, Ebülmembet oğlu Ebülfayız Hanın evlâdı hâkim idi. Ebülfayızım (1783 te) ölümünden sonra ahali Ba- rak'ın oğlu Khankhonca'yı hanlanıp, o da kendisini Çin hükümetinden tasdik ettirmişti. Bu vakit Ala Göl-Aya Göz arasında Ebülfayızım oğlu Bobı Töre, bunun garbında biraderzadesi Şart Töre (Coçi Töre oğlu), Cungar Alatav'mda Ebülfayızım torunu Bek Sultan (Agaday Sultanın oğlu) hükümet sürdüler. Daha cenupta Ulu Yüz'de, Ala Göl ve İle aralarında «Yedi Su» da, Abılâ₃*m oğulları hükümet sürdü. Bunlara mücavir olarak Sultan Membet oğlu Çançar Sultan bulunuyordu. Rus ta- baalığı kabul edip «mayor» rütbesine nail olan bu zat ve nezdindeki Molla Taşbulat Bekbulatov, Abılaym mezkûr oğullarını Rusya tâbiyyetini kabule davet ediyordu. Tobıl Tatarlarından asker kaçağı olan bu Taşbulat Molla, resmen Rusya hariciye nezaretinin memuru olup «vilâyet ser kâtibi» ■ («gubernski sekretâr») derecesinde idi. Kendisi şair ve musikişinastı. Bu itibarla teşvikatı neticesiz kalmıyordu. Nihayet 1822 de Abılâ₃'in mezkûr oğulları Rus tâbiyyetini kabul ettiler. Yalnız To- buklu kabilesini idare eden Kasım ve İle İle Çu ırmakları arasındaki Uysun kabilesine riyaset eden Rüstem Töre^s) müstakil kaldılar. Ebülfayız oğullarından ise ilk olarak Şart Töre 1824 te Rus tâbiyyetini kabul etmiştir.

Ruslar cenuba doğru ilerledikçe, elde ettikleri yerlerde, başlangıçta «divan» teşkiliyle «aga sultan» tayin ederlerdi. Sultanlar ve uruklar arasındaki kavgalardan istifade ederek 1826 da Karkaralı kalesini ya- p?p, buraya Abılay oğullarının muhalifi olan Tursun (Camantay)u, 1833 te Ayagöz kalesini yaparak, buna da Bobı Töre'nin muhalifi olan bi- laderzadesi Şart Töre'yi; 1854 te «Almatı» köyünü bir kale haline sokunca buraya Abılay'm evvelce Karatal ve Kök Su'da yaşıyan oğlu

---

Tevârikh-i Khamse-i Şarqî, 474). K o n ş i n ' e göre Rüstem Sultan Ebülfayızım-oğludur (*Zapiski Semipalat. podotdela geogr. obşc. I. 105*).

Sök Töre yi ağa sultan olarak tâyin ettiler. Nayman uruğunun merkezi elemek olan Aya Göz ⁹⁾ de Şart Töre'den sonra Undan Sultan neslinden Cabay ²⁰⁶⁾, sonra yukarda adı geçen Ağaday oğlu Bek Sultan, sonra onun amcazadesi Bolan Sultan (Çaday oğlu), sonra Bobı Töre'nin torunu Batır Barak Sultan (Sultabay oğlu), sonra diğer torunu Adil- han (Camantay oğlu), sonra Barağın kardeşi Selihan, sonra karalardan Kaldıbay, ağa sultan olup; Kaldıbay'ın çağında 1869 yılında, Kazakların bu nevi muhtariyetleri lâğvedildi.

Ebülfayız Hanın diğer oğulları Kökedey, ... Semen, Cabağı töreler ve Barak neslinden bazıları, meselâ Sıbankul, Töre ¹¹⁾, Kirey ve Kızay uruklarıyla birlikte Çin tabii olarak kaldılar. Çögeçek, Gulca, Kubdu da ve sonra bir kısımları Urumçı (eski Beş-Balık) tararlarında konup göçtüler ³⁻⁾. Adı gecen sultanlardan Bobı Töre, yüz yıl yaşa- Doğu Kazak Sultan- yıp 1848 de ölmüştür (mezarı Aya Göz'ün cenu- larının Ünlüleri bunda Karakul'dadır). Gayet fasih sözlü (çeçen) olup sözle fazla iştigal ederek, idare işlerini ihmal ettiği maruftur.

Şairlerden biri bunun hakkında şöyle demiştir:

Bobekemden törelik iş ketpegen -f Cigenine Bayus'day el cetpegen f-
Qarasözge çıbıladan esken cel dey + Aldman toqtılı qoy dav bitpegen.

Yani: «Bobeke (yani «Bobı Sultan Eke»miz)den törelik (yani hanlık, sultanlık) hiç gitmemiştir. (Doymak için) yediğine Bavus (uruğu) gibi (büyük) el yetmemiştir. Şiir ve feshatte o kible tarafından esen yel gibi (ustadır); bu yüzden onun önünde bir yaşındaki koyun dâvası bile hiç bitmemiştir.

Bükey Han ile Barak Batır (yahut «Er Barak») ise, halk içinde nüfuz ve itibarları ile meşhurdurlar. Barak Batır, Naymanıardan Sad- rınıtay oymağının Rus tâbiyyetini istemeyip Khokand hududuna geçerken, Rüstem Töre'nin idare ettiği Uysun uruğu tarafından 1834 te

---

↳) «Aya Köz», Temür selernâmelerinde «Ay Ögüz» tesmiye edilmektedir.

9) Cabay; atası Sanqay, atası Adiltöre, atası Köçek, atası Undan, atası

Sıgay-

it) Sıbankul, atası Cankhoca, atası Baraq.

i-) Doğu Kazak hanları tarihine ait malûmat, Kr a s o v s k i, *Obla'st si- birskikh Kirgizov*, Petersburg, 1868 de güzel hülâsa edilmiştir. A k h u n d Q u r - b a n a l i n i n *Tavârih-i Khamse-i Şarcp*sinde de çok kıymetli ve orijinal ınalû •mat toplanmıştır. Bizim mesrudatımızın çoğu, kendi toplamalarımıza dayanmaktadır. ■

Cı havzasında yağma edilmesi dolayısıyla, Naymanları toplayıp *İle* havzasında öc alması ve Çine sığınan Kirey uruğu eşkıyasını 1 860 ta tenkil etmesiyle ün almıştır. Hanlığının ancak iki yılı Rusya tarafından tasdiç edilmiştir. Aygıryal Dağı yamacında Küb ırmağı üzerindeki karargâhunda* 1 863 yılında 50 yaşında iken ölmüştür (mezarı Semi Palat yanında Acısu' dadır). Barak son zaman Çingizlilerinin en değerlilerindendir. Tarihî ve millî destanları iyi bilir ve bilenleri de korurdu. Savaş işlerinde usta ve tedbirli bir zattı. Bunu yazan müverrih, «Barak, başka bir uygun zamanda geleydi hârikalar yaratacaktı» diyor 14).

Ölümünden sonra, yanındaki ünlü Kazak halk şairi Argun Canaq Akın, onun için şöyle demiştir:

Çubarın, argınagım, ker maralım -f- Öz zanımca polkandik candıralım i r künden baş
buıgan min san qulga -f- Balası Sultakemniî Er Barağın -f-

Yani: -yÇubar (at)ım,, asıl argamak (at)un, kerî renkteki maralım. Kendi usulümüze göre bir «p'olkovnik» ve «generaldim. Daha çocukluğundanberi biu- j^.- ve sanlar (yani yüzbinlerle sayılan) tebaayı idare etmiş Sultakem (Sultanay Ekeni un oğlu olan benim Er Barağım-*

Yanındaki Türk Kazak halk müverrihlerinden Dulat Şecere adlı birisi maruf olmuştur. İlerde Kine Sarı vak'asında zikredilecek olan Rüs- -em Töre de, zamanının tanınmış simalarından biridir. Fevkalâde cen- o-âver olduğundan «kan içer Rüstem» demişlerdir.

Veli oğlu Çingiz ve Bükey Han oğullarından Tursun (Camantay) Abılav ın diğer oğullarından çok korktuklarından (bilhassa ilerde bahsedeceğimiz Kine Sarı isyanı zamanında) Ruslara yakın bulunmuşlar; Rus şehirlerine, memur ve aristokrasisine ihtîât edip, Batı Sibiryâ vali- Eğinde itibaT ve nüfuz kazanmışlardır.

Ruslar, 12 iikteşrin 1868 kanunu ile, Batı Kazakistanda «ak sü- ve kv» yani asilzadeleri (Çingiz torunlarını) idare işlerinden el çektirip, Doğu Kazakistanda «ağa sultanlık» müessesesini ilga ederek, .güya «bütün halkın seçime iştirak ettiği demokratik halk hâkimiyeti» adına «biy»]~r tâyin etmek usulüne geçtiler. Bu «biy»ler «kara» (yahut «kara sü- vek») yani «plebe» tesmiye edilmekle beraber, yine aşiret reisleri idi – ler. Fark, bunların Çingiz torunlarından olmamaları idi.

Doğuda «ağa sultanlık» kaldırıldıktan sonra da Ruslar, Kazak suî – ,an ve beğlerinden bazılarını «üeyznuy naçalniki» yani tümen kayma- kamları nezdinde ..müşavir (sovetink) ve muavin adıyla bulunduruyor- lardı. Evvelce Karkaraıfda ağa sultan olan Kunanbay Mirza bu se-

1: ■■) Akhund Qurbana1i, *Tavârikh-i Khamse-i Şarqî*, s. 377.

fer Aya Göz «üeyz naçalniği»ne muavin tâyin edilmişti, ki Kazaklardan çıkan büyük şair Abay'ın babasıdır. 1883 te bu muavinlik lağvedilip, hâlis rus idare

usulüne geçtiler. Nihayet 22 haziran 1886 kanunu ile idarede kabile tertibatı tamamen ortadan kaldırılıp, ülke, yalnız coğrafi esasta «volos»lara ²⁰⁷ bölündü ve volos reislerine de rusça «volosnoy» (yahut türk telâffuzuna göre «bolıs») denilir oldu.

Rusların millî Kazak idaresinden halis rus idare usulüne geçmelerindeki bu tedricî usul, ozaman ahaliye çok fena tesir etmiş; Rusların hiçbir söze, andlaşmaya falan riayet eder adamlardan olmadığı, tabiatlarının hainliği halk şairleri ağzında söylenmiştir. Karkaramda son ağa sultan olan Caikunbay Töre, «bize, sultanlık babamız Abılaydan gelmiştir, Rusun verdiği artık Rusun oldu» demiştir.

Aya Gözde rus valisi Niukhalov, ahaliyi toplayıp ağa sultanlığın lağvını ilân ederken, «siz, bugüne kadar sultanların elinde esirdiniz; şimdi tamamilе hür oldunuz» dediğinde, Kaldıbay Batır ona: «Orustar sender neme aytıp tursındar, özderin aqça alayın dep qılğan qılıqta- rın» yani «Siz Ruslar ne yalancı herifsiniz! Maksadınız, ahaliyi yağma etmektir» demiştir. Bu münasebetle general Mokşeyev'in «Türkistan Seyahatnamesi»nde 1847 yılı Sır Derya seferi sırasında, Rus ordusunda bulunan bir Başkurt küçük zabıtının ağzından naklettiği cümleleri hatırlatmak münasip olur. Bu zabıt, Rusların, Başkurdüstanda olduğu gibi, Kazakistan ve Khıyvada da tatbik edecekleri siyaset hakkında: «Ne için çar Khıyvayı işgal edip hanı yakalamıyor? İsterse bunu yapabilir. Nedir bu han? Bu hiçtir. Çar onu yakalayıp Napolyon Bonapartın oturduğu adaya göndermek iktidarına maliktir. Khıyva meselesini şöyle çabucak halletse olmaz mıydı? Hayır olmaz. Çünkü Rus hilekâr ve mek- kardır. O, bizim Başkurt ve Kazak gibi değildir. O, her işini gizli ve yavaş yapar. Kazaklar da bozkırda kendi başlarına geziniyorlardı. Hiç kimseyi hükümdar tanımıyorlardı. Rus ona kırmızı kaftan verdi. Kazak da buna çok memnun oldu. Kaftanı verdikten sonra, Rus, onu kendi iste- fe'He göre sevketmege başladı. Rus onu, şimdi yalnız arabanın yanından yedek getiriyor. Fakat biraz sonra arabanın kendisine koşacaktır. Sonra, da kamçılamağa başlayacaktır. Biz Başkurlara da böyle yaptı. Simdi tamam esir olduk. Khıyvayı da öyle yapmak istiyor» demiştir. Rusların eskiden âdeti şöyle olmuştur: Bir memur, polis müdürü falan gelir, köylülerin ruhuna uygun bir kâğıt okur ve pnu imza ettirirdi. Halbuki kâ-

---

²⁰⁷ > «Volost» kelimesi «ulus» kelimesinin eski Edil Bulgarlarının şivesinden rusçaya geçmiş bir şeklidir. Bulgarcada «ulug» sözü «vulug», «on» da «von» telâffuz edilmiştir.

511ta bambaşka bir şey, yani köylülerin aleyhine yazılmış bir şey buldu. Bunu çok denemiş olan ahali, hükümetin teklif ettiği kağıt" d a n çekinirdi. Hatta kağıtta yazılanlar! kendi güvendikler. Emsine «kutsalar dahi çekinirlerdi. Bu, yalnız hükümetle olan muamelede e- t bütün Ruslarla, Rus tüccarları, alpağutları (yani boyarları) ve başkalarıyla olan muamele evrakında, andlaşma, toprak ve mülk kadastro kâğıtlarında da böyle olurdu. Rusların bu tabiatını, Kazaklar son za manada öğrenebildiler ve «Rustan dostun olursa belinde baltan olsum,

diyC Ağaluhanlığın kaldırılmasından sonra, bir taraftan 21 ilkteşrin ,868 tarihiyle «sahra vilâyetleri idaresine ait kanunlar» neşredilip şimalî Kazakistan, merkezi Omsk şehri olmak üzere, 4 sahra vilayetine tksim edilip; Kazak «biy»lerine. yalnız Kazakların kendi aralarındaki ihtilâfları halletmek hukuku bırakıldı. Yedisu ve Sır Derya Kazakları ise Cenubi Türkistan idaresine ait 12 haziran 1886 kanununa göre idare

	edilir oldular.	Mâverâünnehre geldikten sonra
Rus İdarecinde	Ruslar, Bukhara,	
Mâverâünnehir	Khyva ve Khokandı Kanlık olarak bıraktılar. 185	
Hanlıkları	yılında Çernayev ve Krijanovski Taşkendi de «Rusya ile	
	dost müstakil İslâm devleti» ilân etmek istemişlerdiyse	

de ahali Rusların yalanlarına inam, mamuslm 1868 de Khokand ile olan andlaşma da, güya müsavat esasında idi. Andlaşmada «Rus tüccarları Khokandda, Khokand tüccarları Rusyada aynı hukuka malik olurlar» deniliyordu. Khudâyârm il-ticasından sonra/yerine geçen oğlu Nâsireddin, evvelce Rusyada bulunmuş, biraz da rusça öğrenmiş, Avrupa tarzı hayat termiş bir zattı. Rus jdaresinde 8 yıl devam eden hanlığı,

Piskentli Molla İshak (Pulat Han)m isyanı dolayısıyla general Kauf- niannm Petresburgdan gönderdiği bir emirle (7 şubat) lağvedildi. Ruslar, Kaşgar beyi Yakub Beğle de 1872 de aynı Khokandla olan şartlar esasında bir andlaşma yapmışlardı. 1877 de Yakub Beğ, Kaş- garı kendisi ve oğulları idaresinde bırakmaları şartı ile, Ruslara tabı, olacağı söylemişti. Çinin müdahalesi ' ve Yakubun fucceten olumu neticesinde, Kaşgar, Uzak Doğuya eklendi. 1878 de Rus elinde yalnız

	Bukhara ve K'hıyva hanlıkları kaldı.
Rus İdaresi Altında	Bukhara emiri Muzaffer, 1868 haziranında Zıre Bulak
Bukhara	savaşında memleketi artık tamamen kaybetmiş
	bulunujmrdı. Hacca gitmek için Ruslardan müsaade
	istemişti. Fakat general Kaufmann ve Rüs"ingiliz
Rus hâriciyesi,	münasebetini fazla gerginleştirmemek fikr

riyle ve aynı zamanda Ortaasya İslâmjarının dinî merkezi saydan bu ülkeyi bilfiil ilhak ederek memleketi vakitsiz olarak fazla genişletmeği, ozamanki Rus kuvveti için uygun görmeyip; Bukhara merkez olmak üzere, hanlığın enkazını emire verdiler. Ruslar (general Roma- novsky), Bukhara emirini hakikaten «Müslüman ruhanîlerinin reisi» sayıyorlar ve Bukharaya tecavüz, İslamların dinî duygularına tecavüz olacağını ^zannediyorlardı. Zahiren emirle yalnız dostluk andlaşması yaptılar. Emir hariçle münasebetlerinde devam ediyordu. Taskentteki umumî valiyle konuşmayıp. yalnız Petresburgla 'iş görmek istiyordu ! 8⁶⁹ yılında «nîr, oğlu Abdülfettâh', Petresburga gönderip, umumi valinin müdahalesinden şikayet etmiş ve kendisinin, güya ancak Türkiye sultanının tavsiyesiyle, Rusya ile «dostluk andlaşması» yapmış olduğunu bildirmişti. Aynı zamanda Abdülhay adında birisini İstanbula elçi olarak göndermişti. Rusya hükümeti emiri hariçle münasebetten derhal menetti. Bununla beraber hanl.ğ,, resmen umumi

! /ahye d?gl ; R, U, S har-, C, yesne tabJ, göstermek üzere Kağız istasyonunda bir sıyası

ajanhk tesis etti. Umumi vali Kaulmann, Bukhara emirini «kendisinin en sadık ve itaatli memurlarından» sayıyordise de, resmen ancak Petresburga tabilik şekli, hanlığın son gününe kadar muhafaza edildi.

T ?eh/sebzAe AAmayl> Hekim Beğın oğlu Baba Bek, «Kitab» da Taraklı Cure Bek

Doğu Bukharada Şirâbâd vilâyetinde Kongrat ve ^aray uruklarma dayanarak

Astâne K., I Künsük. Külâb ve Belcuvanda Sar, Khan Atalık, Hisarda Uluğ Bek

Bukhara emirini tanımıyorlardı. Rus.ar, ahalinin protestolarına rağmen, bunları

Emir Muzaffere tabi

V M, ^ebebjenL Emir Muzaffer Ruslara pek minnettar ve sadık ol- du.

Memleketinde bir isyan çıksa, derhal Ruslara başvurur oldu Emî- Muzaffer

Avrupa tertibatın, öğrenmeğe pek muhalif' değildi. Ahm»d Makhdum (yahut

«Ahmed Gele Mühendis Daniş») adında bir müneccim

Rmi 7 K, 7aVkl7efa 0 8 8 2 de VeHahd Abdülahadla birlikte) Rusyada bulundu Kendi

seyahatinden ve Bukharada ıslahat lüzumundan

babse'dP. «Navadır ul-Vaqâyi» adında bir eser yazdı. Ülemâ fek-

zrtiElir

T71dFkFmad^Kendisinden s°nra Abd«ia.

•• j-î 88î' ? oî VC Abdulabâd, n oğlu 'Alîm (1911-1920) hükümet sürdüler. Bunlar Rusyaya sadakatte, Emîr Muzafferi geçtiler. Bu sebep- ten ır k. Ruslar Em,r Abdulahad 1889 yılında 2000 tane eski usul düPhT t U f e g l', 9 (7 le de birkaç iane eski ««1 top bile verdiler. Ab- dulahad çarın Rus Kazacı (Kozak) askerine kaydedilmiş, kendisine «General Ad^otımt» rütbesi verilmişti. Kmm-Yalta tenezzühgâhlarında sarayı vardı.

Emîrin erkânından «Kuşbeği» çok defa Bukharanın şii İranlıların- dan oluyordu. Çünkü emir, kendi Ozbeklerine güvenmiyordu. Rus çağ ı n d a da Ozbekier, bu Mangıt emirlerini sevmiyorlardı. Bunu 1913-1914 yıllarında Batı ve Doğu Bukharada bizzat öğrendim. Hattâ beğlerden Guzarda Mustafa Bek

Qavçm, «bizim memleketimiz Mangıt tagallü- bünden dolayı Rusların eline düştü» diye söylüyordu. Ahalinin fikirlerini bilhassa Abdülahad iyi biliyordu; kendi hâkimiyetinin de, ancak Rus yardımıyla yaşayacağına inanmıştı.

Fakat demiryollar geçtikten sonra Ruslar emiri sıkıştırmağa başladılar. Demiryol hattı üzerinde Rus kasabaları kurmak (1885), gümrük işlerini ve Bukhara-Afgan sınırının mib Hazasını Rus eline almak (1894) isteğinde bulundular. Başvezir Âstâne Kul Kuşbeginin mukabelesine rağmen, Kağan, Çarcuy, Kerki şehirleri Rusların siyasî ve askerî merkezleri haline getirildi. Gümrük işini ve hudut muhafazasını da ellerine aldılar. Bu münasebetle Bukharada Hind emtiasının değeri % 30 dan, Ç 5 0 ye yükseldi. Hind malları, artık Kafkasya, Batum tarafından gelir oldu. 1901 yılında Ruslar, Bukharanın para basmak hukukunu lâğvetmek istediler. Burada da Âstâne Kul, «sikkenin ilgası, emaretin ilgasına müsavidir» diye mükabele gösterdi. Nihayet Ruslar, Bukhara «tenke» sinin 15 «kopeka» dan, 10 kopekaya indirilmesini ve Rus Devlet Bankası vasıtası ile iş görülmesini talebtiler. Emîr de, 25 milyon tenke'den fazla basmamak ve onu da Rus devlet Bankasında bulundurmamak şartıyla sikke basmağa devam etmek hukukunu muhafaza edebildi. Kendisi, Ruslarla fazla temastan çekinerek, Kermîne de oturdu. Sonradan Kermîne ile Taşköprük arasında Kharâbâd adında bir saray yaptırıp, orada münferid bir halde yaşadı.

Emîr Abdülahad, gayet hasis tabiatlı bir adam idiye de, tecrübeli. işgüzar, muktesit ve fikir sahibi kişi idi. Zamane adamlarına ve gazetecilere, ehemmiyet verirdi. Kendisinin şairlik iddiası vardı. Beğlc- Tînden, sonradan Hisar hâkimi olan Evliya Kulı Bek (mahlesi «Hüseyn î») de şairdi. Bir divan da bastırmıştı. Emîrin ve nedimlerinin bazı şiirlerini, onun elinde görmüşüm. Bu Evliya Kulınun oğlu Ishak (Ser-i Asya beği) gazeteleri takip ediyordu. Bukharada 1907-1908 yılında başıyan mektep ıslahatı işlerinde de, emîr kendisi, Âstâne Kul Kuşbe-ği ve Kadı Kelân Be^Ireddin göz yumuyorlardı. Haremeynde tekkeler yaptırdı. Hicaz yoluna ve Petresburg camiine bir çok paralar verdi. Doğu Bukharada emîrin naibi olan Özbek Âstâne Kul Kuşbeginin hareketleri, Rusları daha ziyade kuşkulandırıyor. Bu zat, Istanbulda münasebette bulunuyordu, hediyeler gönderiyordu. Şimdi Türkiyede siyasî mülteci sıfatıyla yaşayan ve ismi yukarıda (s. 192) geçen, esbak

.Kabil elçi muavini Hacı İsmâmeddin karaulbeğini göndererek, Sultan-ahmetteki tekkeyi genişletti. Tarablus savaşı sırasında para gönderdi. Nihayet Ruslar, Bukharanın başına bir belâ çıkardılar. 23 kânunusani 1910 da Bukharada Sünnî-Şii kavgası çıkarıldı. Şii olan başve- zir İranlı Âstâne Kul tardedildi. Kadı Kelân Bedreddin ölmüştü. Ulemânın en müteassiplarından Damulla Baka Khan, kadı kelân (yani adliye nazırı) tâyin edildi. Bedreddinin, taassupta herkesi geçen cahil oğlu Burhaneddin polis müdürü (reis) idi. O güne kadar Şehrisebz hâkimi yani mutasarrifi olan Nasrullah bey (Sünnî) Kuşbegi (yani başvekil) tâyin edildi. Ruslar bir çok işlere el koydular. Eski Bukhara şehrinin işlerine karışmak için, bir rus polis müdürü (pristov) tâyin edildi. Emîr, kendi hükümetinin son günleri gelmekte olduğunu biliyordu. Evvelce müptelâ olduğu hastalığı arttı ve 7 kânunusani 1911 de öldü.

Abdülahad, hükümetinin başlangıcında biraderlerini hapis ve tar-detmişti. Bunlardan biri olan Sıddık Han mahpustu. Bu zat tarihle iştigal ediyordu. Yazdığı bir eser de vardır. Yalnız diğer biraderi Ekrem Han Töre Guzar*da Bek (yani vâli) olarak kaldı. Bir medrese yaptırmış, oraya ve sarayına tarih ve edebiyata ait birçok yâzma eserler toplamıştı. 1914 te, benden, Khanikov'un seyahatnamesini bulup vermemi ve oğullarına ulûm-u dünyeviyye (coğrafya ve riyaziyyat) öğretmek için muallimlik etmemi istemişti. Fakat sonraları, nedense, yeniliğe karşı çok asabılık gösterdi. Abdülahadın ölümünden sonra bunları geçerek emîr olan Emîr Alim ise, rusça tahsiline rağmen, idaresiz ve gayet korkak bir şahıstı. Ruslar Bukharayı, kasden ortaçağdaki şeklinde muhafaza ediyorlar ve kendiliğinden çürütme istiyorlardı. Ulemânın yolu da bu idi. Bundan dolayı, emîr istese bile, hiçbir ıslahata kalkışamazdı. Ne- tekim cülus gününde güya vergileri ıslah, bütçe ve memurlara maaş meselesini ileri sürdüyse de, bastırıp neşretmekten çekindi. İmam Kulı Mangıt adında fasit, ve müteassıp birisi nedimi idi. Bununla beraber emîr de sefahate daldı. Ahaliye karşı cebir ve zulüm, babası zamanındaki dereceyi geçti; dayanılmaz bir hale geldi. Hanlığın o surette yaşaması, Türkistan için hakikaten bir leke idi. Emîr, büyük bir emlak sahibi, ortaçağvari feodal ve aynı zamanda en müteassıp ülemanm ve iticiaın istinadgâhı idi. Pamuk fabrikaları kendi elinde olup, rençber ahali bütün mahsulâtını ucuz fiatle Ona vermeğe mecbur bulunuyordu. Bukharanın İktisadî hayatında, tarihte olduğu gibi bugün dahi, çok mühim yer tutan mahsullarından «Karakol» (Astarkhan) derisi ¹⁹⁾, ta-

¹⁹⁾ Bukhara yanındaki «Karakol» tümeni ve havalisinde çok elde edildiğinden «karakol» ismini alan bu deriler, onuncu asırda «Türkistan ve Khorezm»

mamen onun elinde idi. Her yıl Moskovaya 15.000.000 rublelik karakol gönderiyordu. Memleket gittikçe çürüyor, bitiyordu. 1909 yılında, Bukharadaki rus memurlarından Laggfet, «Bukhara İngiliz idaresinde bulunmuş olsaydı, çoktan medenî bir memleket haline gelmiş olurdu diye' yazmıştı. Hakikaten böyle idi. Emîrin hükümetini kendiliğinden çürütüp, ahaliyi bilâvasıta Rus idaresini kabule icbar edebilmek için, koca bir memleketi tamamen berbat ediyorlardı. Hanlık ise 1915 yılına kalmadan bitirilecekti. Rusların kararı bu idi. Yalnız cihan savaşı hanlığın ömrünü biraz uzattı-. Emîr Alîm 21 nisan 1917 (28 cemâziyelâhır 1335) tarihinde bazı ıslahat hakkında ferman çı- kardıysa da, ikinci gün gençler tarafından yapılan nûmayişte ahrar ezildi. Yaralılarından biri (Molla Nezzullâh) öldü. Emîrin Kuşbegisi Nas- rullah Bek de, oldukça fikir sahibi ve teceddüperver bir adamdı. 1914 yılında, Bukharada ülemâ ve ümerâdan birçok kimselerin kütüphanelerini görüp, istifade etmeme cidden yardım ettiyse de; emîrin Biik- hara dahilindeki sarayında («Erk» te) bulunan eski kütüpaneyi göstermesini rica ettiğimde, emîrden müsaade alamadığını söyleyip, itizarla baştan savmıştı. Nihayet kütüphane de Bolşevikler tarafından yakıldı. Kadı Kelân Burhaneddin, ülemâ arasında irsî bir padişah gibi idi (büyükbabası «Sadreddin Külâba» Emîr Muzafferin, babası «Bea- reddin» Emîr Abdülahadin kadı kelânları idiler). Fevkalâde müteas- sıplardan Nizâmeddin Urgencî kuşbeği tâyin olundu. Bununla Rusya- daki inkılâp devrinde* Bukharada, eskisinden daha fena mürteci bir hükümet teşekkül etmiş oldu. 2-16 mart 1918 de Boişeviklerin Ko- iisov adlı reislerinin Bukharaya yaptığı muvaffakiyetsiz bir sefer neticesinde, memleketin her tarafında münevverler kesildi. Nihayet 2 eylül 1920 de Bolşevik Ruslar Bukhârayı işgal ettiler. Emîr, önce Doğu*

taraflarında yetiştirilen koy unların derisi sıfatıyla mâruf olmuştur. Samanı emiri İbrahim bn Alptegin'in ifadelerine atfen İbn Havqal'in verdiği malûmata göre, o zaman Khorasanda kırmızı karakol iki dinara kadar, siyahları «bir çok dinar» kıymetinde satılmış, beyaz karaköl' de ekâbirin eğer örtüleri olarak kullanılmış, bunlar da pahalı olmuştur (bk. İbn Havqal, 106-107,' yeni tabı,' 162). 17-19. asırlarda bu karaköller* bilhassa Astarkhan yoluyla Rûsyaya ve oradan Avrupaya külliyetli miktarda ihraç edilir oldu: bu yüzden bunları Rusya tarikiyle elde eden memleketlerin bir çoğunda bu deriler, Astarkhan şehri ismiyle (Türkiyede hattâ bu şehrin isminin rusça telâffuzu ile: «astragan» ismiyle) mâruf oldu. Doğu Ana- doluda ve Azerbaycanda halk arasında pek makbul olan ve hikâyelerde de söylenen meşhur «Bukhara papağı (kalpağı)» da bu karakol derisinden yapılırdı.

Bukharaya, 21 şubat 1921 de de oradan Afganistana kaçtı Böylelikle sülâlenin hâkimiyeti de sona erdi. Ruslar, işgallerinin başlangıcında, -?.z bir müddet için, yerli gençleri hükümete getirdilerse de, sonradan a- mamen kendi ellerine alıp, şimdi de bu hanlığı Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Tacikistan

cumhuriyetleri arasında bölüştürdü:-'. Hanlığın mesahası 178.750 kilometre murabba, nüfusu 2 p? " 5 rai!- yon sayılıyordu. 1925 istatistikinde bütün nüfusun 2.029.512 kişi olduğu gösterilmektedir. Bu istatistik, isyan devrinde toplanan malûmata göre yapıldığından inanılmaz ve eksiktir.

Khuyva Hanlığı ise, Bukharanın aksine olarak c'a- Rusya idaresi ha işgal devrinde bile, Rusya hariciye nezaretine Altınca Khuyva değil, doğrudan doğruya Türkistanın mahallî Rus Hanlığı idaresine tâbi tutulmuştu. Hattâ Taşkent valisine

de, Sır Derya vilâyetinin bir kaymakamlığı olan ve merkezi «Törtkül»^{1c)} de bulunan «Rus Amu Derya Şubesi» kaymakamlığı vasıtasıyla tâbi edilmişti. Halbuki Bukhara emîrine verdikleri gibi, Ruslaş Khuyva hanına da yüksek rütbelere vermişlerdi. (K h ı y v a hanına rusça «Ego Svetlost» diye hitap olunurdu). Bunlar da, Bukhara emirleri gibi, zaman zaman tazimat arzetmek veya nümâyîş için P e t- resburga gidip gelen rus memurlarından ibarettiler. Bu hanlar uzun ZE:~ man yaşadılar: Rus işgalinden önce cülus eden Mehmed Rahim Plan çok hükümet sürdü. Son asırlarda çok zayıf ve ahalisi az olmasına rağmen, Khuyvada eski Khorezm liberalizmi ananeleri yaşadı. Khuyva hanları, Rusya devrinde de, Bukharaya nisbetle terakkiperver oldular. Mehmed Rahim Hanın başveziri olan Mehmed Niyaz Divanbegi, em men Türkistanın en zengin ve akıllı adamlarından sayılıyordu. Bu z a t , hakikî mânasıyla mütefekkir ve asrın ' ihtiyaçlarını anlamış bir z a t t ı . Hanlığın işgali yılında tedavi için Petresburga gidip, orada öldü. Bur.un ve Mehmed Rahim Planın yakın akrabasından birisi İbrahim Hoca Pli (ölümü: 1890). Bu İbrahim oğlu İslâm Hoca da, bütün Türkistan n en ileri gelen terakkiperver şahsiyeti idi. Yukarda söylediğimiz veçhile Khuyvada taşbasma (litografya), daha Ruslardan önce kurulmuştu. Bunu, ikinci Mehmed Rahim Han kurmuştu. Mehmed Rahim H a n , P u s çağında hükümet süren Türkistan hanlarının en değerlisi, akıllısı ve münevveri idi. Kendisi şairdi. «Feyrüz» mahlesiyle yazdığı şiirler bir divan teşkil etmektedir. Zamanında eski üslûp türk edebiyatı terviç edildi. Akranından 30 kadar şairin eserleri, başhekimi Ahmed Tabib tam –

1c) «Törtkül» murabba demektir. «Tört Köl» yani '«Dört. Göl» ile knriştın ıl- inasm.

f m u a n toplanıp neşredilmişti. 1864 ağustosunda 20 yaşında iken tahta rokan Mehmed Rahim Han, 47 yıl hükümet sürüp, 2 Eylül 1910 da öldü. Yerine geçen oğlu İsfendiyar Han ve veziri İslâm Hoca, rusça bilir. :us ve müsKiman matbuatını takip ederler, müsteşrikler ve ilim ehilleriyle temasta bulunurlardı. «Usûl-ü Cedide» mektepleri açıp Tatar münevverlerinden öğretmenler getirmişlerdi. Onlardan ikisi Muharrem Feyzi ve Muhtar Bekirdir. İsfendiyar nihayet, kıskançlıkla ve yahut Rus üeicim ile İslâm Hocayı öldürttü. Beyaz Rus kuvvetlerine dayanarak Tırhmenlerle mücadeleye başlayıp, kendi işini harap etti. 1916 isyanla a sı rasın _ ı rus generali Galkin'e karşı Türkmenleri teşkil edebilen Y 1.T.ut reisi Mehmed Kurban Serdar Cüneyd Han, 1917 inkılâbı günlerinde hana karşı, Khıyva gençleriyle iş birliği yaptı. İsfendiyar Han KY v v a y a meşrutiyet hakkı vermişti. Biraz sonra general Kuropatkine başvurarak meclisi dağıtmak istedi. General Kuropatkine de, albay Zayt- se v kumandasında bir kuvvet göndererek, meclisi dağıttı. Han Cüneyd, genç Khıyvalılarla birleşerek bu albayı -----o zamanki rus ordusundaki bozgunluktan istifade ederek ---- Khıyvadan çıkarabildi ve oğlu İşim m e r i- İsfendiyar Hanı öldürüp (1918), yine hanın amcası Seyid Ab- <E Ylan'ı hanlandı. Bu da, derviş huylu, sofu, hükümete liyakatsiz birisi o • Han Güneydin elinde oyuncak oldu.

Han Cüneyd de gençleri kendisinden kaçırdı. Maiyetinde Ozbek- k ven yalnız Tazı Mahrem bulunuyordu. Türkmenlerin kendi aralarm- c ı :la Han Cüneyde muhalif fırkalar kuvvet alıp Kuş Mehmed Han ve C-zâm Ali etrafında birleştiler. Genç Khıyvalılar da onlarla birleşti- Yr. Bolşevikler bunlardan kendi lehlerine istifade ettiler. O vakit Rus- ku :arafmdan Taşkentten gönderilen Türk zabiti Kâzım Beğın ve Türkmén münevverlerinden Kul Mehmed in Han Cüneydi Bolşeviklerle ba- 1.ıştırmak tecrübeleri olduysa da, akim kaldı. 1919 kânunuevvelinde Har. Cüneyd, Amu Deryayı geçerek Törtkül de bulunan Ruslara taar- r.iz etti. Fakat genç Fthıyvalılara dayanan Ruslar 25 Kânunuevvelde KYyvaya hücum edip payitahtı işgal ettiler. Han Cüneyd, ileride bahsedeceğimiz basmacılık rolünü yapmak üzere, 1920 kânunusanisinde Knrakum çöllerine çekildi. Ruslar, gençlerden Yeni Urgenç te, C u m a Nivaz Suitanmurad oğlu reis olmak üzere, Koşum Han ve Gulâm Alilerden ibaret bir hükümet teşkil etmişlerdi. 1 şubatta bunlar, Seyid Abdullah Hanı da tahttan vazgeçmeğe icbar edip, kendisini Mpskovaya gönderdiler. Bu son Khyva hanı orada hapisanede açıklıktan öldü. Biniz sonra gençler hükümeti de ortadan kaldırılıp eski Khorezm-Khyvri. Hanlığı; Kazakistan, Karakalpakistan, Türkmenistan Cumhuriyetleri ara- s m i a bölüştürüldü. Khyva Hanlığının mesahası 59.250 verst murab-

bai, nüfusu da yarım milyon sayılıyordu. 1925 te yapılan nüfus sayımında ahalinin biraz fazla, 840.844 kişi olduğu anlaşılmıştır. Cenubî Türkistanm, Bukhara ve Khıyvadan bas-Yeni İdare lakinesi k&v ötki bölümlerine Ruslar, başlangıçta ■ ören- ve Vergiler kurg'a tâbi olmak üzere «Türkistan Vilâyetim şeklini, sonra Fergane, Semerkand, Sır Derya ve sonradan Yedisu ve Zakaspi (Mâverâ-i Bahr-i Khazar) vilâyetlerinden ibaret ayrı bir Türkistan Umumî Valiliği şeklini verdiler, idare makinelerini ve vçrgi sistemlerini yavaş yavaş rus] aştır- dılar. Buralarının eski hanlar zamanındaki memurlarının çoğu, askerler, hocalar ve seyidler gibi, eski zamanda vergiden muaf tutulan ruhanîler sınıfı bu sırada açıkta kaldılar. Ruslar şehirlere yakın bulunan Türkmen ve Kırgız-Kazakları başlangıçta polislik işine celbetmişlerdi- se de sonra bunu da durdurdular. Yalnız Khokand hanı Khudâysrm oğulları, Şehrisebz hâkimi Cüre Bek'in evlâdı ve Khokand hanı tarafından 1869 da Petresburga gidip gelen elçi «Mirza Hakîm'in oğulları (Umidoflar) Rus mansıplarına terfi ettirilip askerliğe de celbedil- diler. Şehir ve nahiye idaresinde binbaşı, yüzbaşı, kurbâşı, mîr-i şeb gibi mansıplar ve şeraitle hükmeden kadılıklar, muhtelif vakitlerde geçirdikleri değişikliklerle beraber, yaşayıp kaldılar. Vergi sistemini de çabuk değiştirmediler. Hanlar zamanında üç türlü vergi almıyordu. Bunlar da «kharac», tariab» ve «zekât» vergileri idi. Bunları eski usulde yerli «serkâr» ve «emlâkdar» lar vasıtasıyla topluyorlardı. Taşkendde bir «serkar» ve ona tabi olarak 24 «mîrab»¹⁰⁾ bulunuyordu. Vergi toplanmasına «minbaşı» ve «tuvaç» lar nezaret ede^rdi. 1869 yılında bu usul değiştirilip, serkâr ve emlâkdarlıklar lâğvetmen. «Mîrâb» ki yalnız su ve sulama işlerine bakar oldular. Bunların metbuu olan yüksek su memurları «arık aksakal» ve «tuğanç» lar muhafaza edildi (Taşkend tümeninde 35 arık aksakal, 3 tuğanç ve 59 mîrâb vardı). Vergiler Arıktaki «çmin» ve «illikbaşı» lar tarafından toplanır oldu. 1886 yılında umumiyetle eski vergi sistemleri değiştirildi. Ve onda bir miktarındci «devlet arazi vergisi» alınıp bütün idaresi «kazıunnaya palata» denilen defterdarlığa tâbi tutuldu. Evvelce²⁰⁸

---

²⁰⁸⁾ «Mîrâb» su taksimatını idare eden memur, yahut köyağası. Eskiden buna türkçe olarak «tudhun» deniliyordu (bk. Mahmud Kaşgarî, *Divân*, I, 335, 311. 128). Türkler tarafından vaktiyle Doğu Avrupaya, Çine ve İrana kadar götürülen (bk. *İbn Fadlân*, 106) bu ıstılahın yerine farısı olan «mîr-âb» tâbirinin yerleşmesi, İslâm devrinde Tacik tesirini gösteren geniş İktisadi ve İçtimai ıstılahlardan bilidir.

memurların zeametleri «mülk», ahalinin hususî yerleri «emlâk» tesmiye edilirdi. «Mülk» 1er vergiden muaftı. 1881 kanunu ile «mülk» lex de «emlâk» ile bir sayılıp her ikisinden de vergi alındı. Umumiyetle Türkistanda büyük mülk sahipleri yoktu. Yalnız Khuyva haninin başveziri Mehmed Niyaz Bay in 1200 hektar kadar topağı vardı, elinden *ahmp* orada şimdiki «Törkül» şehri yapıldı ve kendisine yalnız 50 hektar yer bırakıldı. Türkistanda gayet zengin vakıf yerleri ve mülkler vardı. Ruslar bunları da yavaş yavaş hükümet eline geçirmek yoluna girdiler. Bunlara da birden el koymadılar. Zekât vergisi yerine «tanğa» usulü (rusça: «promislovoy rtalog») tatbik ettiler. Başlangıçta ahali bu kapalı vergiden habersizdi. Yavaş yaVaş o da kendisini hissettirmeğe başladı. Açık vergi de yavaşça arttırıldı. Eski Moğol ve Özbek hanları zamanında göçebelere alınan vergi (kobçur) 100 baş hayvandan 1 baV (% 1) idiye de, sonradan Bukhara ve Khokand hanları bunu bazan zekât adıyla % 2 1/2 a çıkarıyorlardı. Ruslar bunu, 1822 kanunu ile, sahrada ancak yüzde bir olarak alır çldular. Bununla Ruslar sahra ahalisini kendilerine celbediyorlardı. Türkistanm lamamyie işgalinden sonra Ruslar (1868 yılında) bunu değiştirip, çadır basma 3 ruble, 1886 dan sonra 4 ruble tâyin etiler. Bundan dolayı Ruslar, Türkistan halk şiiirlerinde, kötü niyetlerini her zaman gizli tutup yavaş yavaş meydana çıkararak namerd insanlar olarak tasvir edilmişlerdir.

Türkistanda Rusların yerleştirdikleri tertibatın en Yeni Avrupa mühim cihetleri; Avrupa usulünde nakliyat, de-Miïesseseleri miryolları, eski şehirler yanında yeni usul ticaret ve kolonileri, telgraf ve posta, maliye teşkilâtı, banka ve posta havalesi, âsayiş temini için asrı kanun ve yeni usul şehir hayatı ve şehir idare usulleridir.

Cenubî Türkistanm Rus idaresi altındaki elli yıllık hayatını dikkâtle öğrenen müsteşrik ve sosyalist Nalifikin ²⁰⁹ yerli Türklerin yeni usuller*. nasıl öğrendiklerini «Yerlilerin Evvelki ve Şim iiki Hali» adlı ese- *.o.ı.de pek güzel anlatmıştır. Türkistanlılar Rusların «posta» sı ile gönderilen paranın adres sahibine böyle ehemmiyetsiz bir ücret mukabilinde götürülüp' verileceğine, telgrafın «hikmet»lerine önce pek inanmamışlar ve kendilerince bunu tecrübe etmişlerdir. Bununla beraber Türkistanlılar asrı tekniği,' meselâ Fransız müstemlekelerindeki ahaliye

---

'1s) . V a m b e r y'nin verdiği malûmata göre [*Westlichen Kùltüreini,üsse im Or.tçr.*, Berlin, 1906, s. 50] aslen Kırgız-Kazaklardanmış; ben bu zatı şahsen iyi tamyordumsa da menşesine ait böyle bir söz işitmedim.

misbetle, daha çabuk öğrenmişlerdir. Kervan yolları derhal itibardan düşmüş, ahali şose yolları yapılmasını istemiş, asrı arabalar hemen kullanılmağa başlanmıştır. Bazı yerlerde (meselâ Çarcuy şimalindeki Dilv nev’de) sulama işleri için, çığır, yerine, lokomotif işletilmeğe başlanmıştır; pamuk temizleme fabrikaları ve diğer fabrikalar asrı usulde kurulmuştur. Ferganede Eşeke ahali (1908 yılında) İsa Evliya arığının .başını betonla tuğladan asrı bend (ecluse) yapıp, kapılarını da demirden yaptılar. Bu son nevi işlere hiçbir Rus mühendisi karışmış de .ğildir, ahali kendisi yapmıştır. Şurası da dikkate değer ki, Dihnev’de çığır lokomotifle değıştiren zatı kendim de bizzat bilirim ki fikrî sahada en mürteci müteassıp adamlarandı.

Demiryol hatları evvelce 1898 yılına kadar Mâverâyi Kafkas vâ-liiumumî (rusça: namestnik) liğine tâbi olan «Türkmenistan» (Zakas- .pi) vilâyetinde 1880 yılında Kranovodsk (Kızılsu, Çağadam) dan/başlamış, altı yıl sonra Amu Derya"kiyısına, 1898 de Taşkende varmış- tır. Taşkent-Orenburg hattı 1900-1905 yıllarında bitirilmiş; Taşkentin -demiryolu hattı üzerinden Krasnovodsk' ve Orenburgdan olan mesafelerin her ikisi yakınlaşma olarak 1750 kilometre kadardır. 1910 yılına kadar bütün Türkistanda 3338 kilometre uzunluğunda demiryolu hatları vardı. Sonra daha arttı. Merv-Kuşka, Khokand-Namangan-Endican hattı, Bukhara-Karşı-Termiz, Karşı-Şehrisebz, sonra da Termiz-Düsen beh, Arıs-Almatı hatları ikmal edildi. «Türkistan-Sibirya» denilen son hat Semi Palat yanında Sibirya hattına eklenmek üzeredir. 1926 da Türkistanın demiryol hatları 4900 kilometreye varmıştır¹⁹⁾.

Rus hâkimiyeti devrinde şehir hayatı. evvelce „şö- Şehir Hayatının nük olduğu iki bölgede, aşağı Sır Derya havzasın İnkışafı . da ve Kazakistanda yeniden canlandı. Kazakji tandaki şehir hayatına. Kazaklar başlangıçta pek iştirak etmeyip, Ruslarla birlikte Kazan Türkleri yerleşerek Müslüman mahalleleri kuruyorlardı. Orenburg, Orsk, Troysk ve Semi Palat gibi •şehirler bu cümledendir. Buralarda Kazaklar şehrin dışında «rnüba deLe pazarları» (rusça: minovniy dvor») etrafında toplamıyorlardı. Lâkin bunlar temelli bir surette yerleşerek mübadele pazarları etrafında bir kasaba vücade getirmiyorlardı. İktidarlı olanları rus şehirlerinde yerleşiyorlardı. Yalnız Semi Palatın karşı tarafında, İrtiş ırma- gının soljıyısında Tatar ve Kazaklar birle^p bir ver Kş ^hi V vücade “ge- •tirdiler. Son inkılâp devrinde buna «Âİaş» adı veritîj^^ 210 zakistana payitaht yapıldı. Temir-Uyıl, Karkaralı, Turgay, Irgız gibi, bozkır

²¹⁰⁾ NarocnoyeKhoziaystvo Sredney Aziyi. 1926. N. 6-7. s. 90 [Bu kitap yasıldıktan sonra demiryol hatları çoğalmıştır.]

içindeki şehirlerde Kazakfcilt cidden şehirli olarak yerleştiler. Sır Derya ve Yedisuda şehir hayâlinin, daha Khokand hanları zama- nında, canlanmağa yüz tuttuğunu 'ikanda gördük. Bu iş rus devrinde tekâmül etti. Bu devirde Kazalı (1867), Âlmatı (1-654)% Khraftul (1869), Carkend (1882), Kapal (1847), Lepse (1855), Ayagöi: (1847), Yeni Mergilân kuruldu. Bütün bu şehirlerde yine başlangıçta Tatar ve Kent Türkleri ve Ruslar yerleşti. Ruslar eski şehirler yanında Avrupa usulünde yeni rus kısımları kurarak yerleşiyorlardı. Bununla beraber eski şehirler de büyüdü ve kısmen asrileşti. Taşkend ve Khokand, hanlar zamanında da bütün Ortaasyanın nüfusça en büyük şehirleri idiler (Her ikisinde yüz binden çok nüfus vardı). Rus devrinde yine o şekil ve ehemmiyetlerini muhafaza ettiler. 1910 yılında Taşkente ahali 201.191 kişi olup, bunun 54.000 i Rus; Khokandda

113.0 olup, 5220 si Rustu. 1897 ve 1911 yılları arasında Khokand şehri /< 40, Endican /< 58, Semerkand / 64, Taşkend /o 74 bü yümüştür. 1897 yılında Cenubî Türkistan valiliğine tâbi beş vilâyette şehir ahali 730.000 kadarken, 1911 yılında 1.053.000 e çıkmıştır kı evvelce bütün nüfusun %

13 ünü teşkil eden Türkistan şehir ahali, bununla bütün memleket nüfusunun %/< 19 unu teşkil etmiş oluyor. Türkistan şehir ahali arasında Ruslar 1897 yılında 96.000 iken, 1911 de 178.000 e çıkmıştı. Bununla beraber yerli İslâm şehir ahali 980.000 kadar yekün ediyordu. Semerkand vilâyetinde 1908 yılında şehir ahali 164.844 kişi olup, bundan gayrimüslimler yalnız 13.734 nüfus, 1911 yılında NemeUgânda 77.239 müslim, 1257 gayrimüslim, Endicanda 76.543 müslim, 3700 gayrimüslim bulunuyordu. Ferganenin ortasında en güzel yerde yapılan Yeni Margilân (rusça Skoblev) | şehri Fergane valisi ve hükümet müesseseleri bulunan bir şehir, Almatı ise Rusların dini merkezi («Yiparkhia» merkezi) olup, her iki şehirde-de rus nüfusu fazla idi. Ruslar zamanında yapılan Carkent te ise 25.000 ahali den yal- mzTÖÖ i Rustu. Amu Deryadaki «Törtkübcle öyle idi. Türkmenistan- da Rusların yaptığı «Kızılsu»

(Krasnovodsk)da 7000 kadar nüfusun yansı müslüman, yarısı gayrimüslim idi. Aşkabâdda ise 35.000 kadar olan ahalinin ancak 9.000 kadarı Rustu. Ruslar demiryolu istasyonlarını yerli türk şehirlerinden 5-12 kilometre uzakta ve rus şehirleri yanına yapmışlar; bununla yerli şehirleri öldürmek istemişlerse de, muvaffak olamamışlardır. Ticaret yine hep eski şehirlerde bulundu. Rus şehirlerinde ise eğlence keyif yerleri, oteller, tiyatro, okul ve hükümet mües- seseleri bulunuyordu. Umumiyetle asrî cemiyet hayatı rus kısmında idi. Seçim ile asrî şehir idaresi usulü, Yedisu şehirlerine, 1879 yılından başlayarak, idhal edilirse de müslümanlar işe celbedilmediler. Şehir idaresi usulünün Cenubi Tüdcistana tatbiki caiz görülmedi. Yalnız 1877 yılında Taşkent şehrine bu usul tatbik edilip, bu hukuk ile Ruslar fay- dalanıyordu. Yerli şehir ozaman nüfusça rus kısmının on misli kadar büyüklük

olduğu halde, ona yalnız üçte 'bir âza seçme hakkı verildi. Varidat, yalnız rus kısmına sarfedildi. Âza olarak yalnız rusça bilenler seçiliyordu. İdare heyetinin altı âzasının ikisi, 1904 ten sonra birisi müsiü- manlardan oldu; o da, Khoca Padşa Khocayev idi. Başlangıçta meclis azalan 24 müslüman olup, bunlardan ikisi Tatarlardandı. Şehir idare usulünü sonradan Khokand ve Semerkanda da tatbik etmek tecrübeleri yapıldı. j

Rus devrinde Cenubî Türkistanın idaresi askeri Yeni Medeniyetle idi. Vilâyet, şehir, tümen (uyezd), sancak (rusça: Temasa Gelen İlk uçastok) müdürleri hep subaylardan ibaretti. Öm- Türkler ründe eline tüfek almamış olan siviller bile, hü

kümet hizmetine girerken, askeri üniforma giyerlerdi. Fakat askerlik Ruslara münhasırdı. Türklerden yalnız Tatar ve Başkurtlar askerdi. Kazaklar, 1834 yılından sonra askerliğe alınmaz* oldular. Kırgız ve Özbekler ise hiçbir vakit askerliğe alınmadılar. Bunlar mülkî idareye de celbedilmediler. Ruslarla asri devlet idaresinde ısbirliği yalnız Taşkent şehir idaresine az bir surette iştirakten, bazı hükümet müesseselerind'e, bankalarda ve büyük rus ticaret müessese – Icrinde tercümanlıktan ibaret kaldı. Bununla beraber Kafkasya ve K1- Başkurt, Kazak ve Özbeklerde de, Ruslar yerli ciistokrasi^i kendi muhitlerine ceİbederek, ahaliye, onlar vasıtasıyla teşir emteT siyasetini tâkip ettiler. Bilhassa Başkurt isyanlarının tenki- İmi, Kırımın ilhakını müteakip Rusya İslâmlarını Türkiye ve Mâverâ- iinnehir taraflarından gelecek propagandalardan korumak düşüncesiyle, imparatoriçe İkinci Katerinanın yerlilerle «uzlaşmak» yoluna girmesinden sonra, müslümanlar arasında bir nevi «münevver aristokrasi» yetişmeğe başladı. Başkurtlarda bu gibi kimseler daha ziyade ordu subaylarından ibaretti. Birkaç doktor da yetişti. Kazak sultanlarından ve aristokrasisinden yeni maarife lâyıkı ile ehemmiyet verenler Bükey Ordada Cihangir Khan, Orta Yü.zde Sultan Ahmed Cântürin (1641 -185 1) ve Abılay oğullarından Veli Hanın çocukları ve bazı «bey» ler oldu. Cihangir Han, idare işlerindeki hırsına rağmen, asrT maarif meselesinde cidden yararlık gösterdi. Kendisi, Astarkhan valisi' An dr evslcy'nin yanında terbiye görmüştü. Türkçe ve rusça okur yazardı. Farsça ve arapça da bilirdi. Zevcesi Orenburg müftüsü Muham- med Can Müftü*nün kızı (Fatma) olup; o da, rusçadan başka almanca- ve fransızca bilirdi. Musikiye aşına idi. Kendi oğullarını ve Kazak ileri gelenlerinden bazılarının çocuklarını K^zaiı ve Astarkhan rus liselerine yerleştirmek istedi. Fakat muvaffak olamayıp, 1841 yılında kendi ordasmda ilk defa türkçe ve rusça asri bir mektep açtı. Oğul^ 'arıyla birlikte sekiz kazak çocuğunu Orenburg «Nepl oy ev Askerî (kadet) Mektebi» ne verdi.

Cihangir Han tarih ve halk edebiyatıyla da alâkadar oluyordu. Müsteşriklerle temasta bulundu. Kazan Darülfünununun fahrî âzası idi. Buraya iki defa değerli şark eserleri hediye etti. Bunlardan «Târîkh-i "Güzide» ve

«Habîb üs-Siyer» ile sonradan Gotwald tarafından neşredilip âlemce meşhur olan «Tarıkh Sini Müluk il-Ard, li-Hamza^i Is~ fahâni» kayde değer²¹¹⁾. Profesör Kâzım Beğ 1844 te İslâm fıkıh eserlerinden «Mykhtasar al-Viqâye»yi bunun parası ve emriyle neşretmiş ve başlangıcında hana medhiyye yazmıştır. Cihangir Hânın ferman ve menşurları, eski Kazak hanlarmunki gibi^ açık Çağatayca yazılırdı. Oğullarından Sahip Girey, Ahmed ve Übeydullah, Petresburg- da Paj harbiye okulunu bitirdiler. Ahmed Sultan'a çar, «Kniaz Çin- giz» hususî lâkabını; ve Kazaklar arasında sonradan Übeş Han adıyla tanınmış olan Übeydullaha da general rütbesini vermişti. Bunlar hacca gidip, İstanbulu da ziyaret ettiler. Petresburgda ve sonraları bazan Kazanda yaşadılar. Şamara vilâyetinde de mülkleri vardı. Ahmed Sultan gayet zeki, muasır ilimlere vâkıf ve dirayet sahibi idi. 1873 ydmda mister Schuyler ve Mac Gahan, Türkistana giderken Saratov*- dan Şamara vilâyetindeki çiftliğine gitmekte olan Ahmed Sultana yol- daş oldular. Schuyler kendisiyle fransızca konuşan sultanın «medenî ve münevver bir kimse olup, yolda giderken boş vaktini fransızca roman okumakla geçirdiğini ve iyi müslüman olup, o aralık hacdan dönüp, gelmiş olduğunu» zikretmiş; ve Ortaasyanın kapısına gelirken^ As- yanın büyük fâtihi Çingizin çocuklarından birisiyle n kendisinin, tesa- düfünü uğur saymıştır. Ahmed Sultan, Bükey Orda Sultanları arasında en münevver bir zat olarak tanınmıştır. Fakat 1913 yılında Pet" resburgda Rusya Müslümanlarının ikinci umum kongresi sırasında, çar yanında tavassutta bulunması rica olunduğunda, i-rüşvet istemiş olduğunu da Reşid Kâzi rivayet etti. Bu aile âzasından bizzat görüp sohbetinde^ istifade ettiğim zat Şahın Girey Sultandır. Türk tarih ve edebiyatına, halk destanlarına çok ehemmiyet verir ve bunları güzel bilirdi. 1911 yılında «Kazakistan» adıyla bir gazete, halk edebiyatına

---

²¹¹⁾ t. G o t t w a l d, *Opisanye arabskikh rukapisey Kazanskago Universiteta, Kazan* 1854. s. V.

*ve destanlara ait bir iki eser («Şay,r» adlı eser ve saire) neşretti.

Ebülkhayırm torunlarından ciddi asrî terbiye görenler Karatay, Seyid Ali, Temir Sultanların oğullarıdır. Karatayın torunlarından Bakht Can, Ural vilâyetinin maruf cemaat hâdimlerindendi. 1907 yılında ikinci Dumaya âza olmuştı.

Gayıp Han oğulları da asrî maarife cidden ehemmiyet verdiler. .Adı geçen Şir Gazi Sultanın, imparatoriçe Katerina 1791 yılında bulunup, -Avrupa mahfilleriyle tanıştıktan ve* general mayor rütbesini aldıktan sonra memlekete dönüp, rus hizmetini bırakarak Khıyvaaya gitmiş olduğunu, yukarıda zikretmiştik. Gayıp Hanın, rusça «kollejesky assissor» rütbesini alan oğlu Cihangir, daha 1791 yılında oğlu Şim Sultanı tâlim için Orenburg vâîisi Baron İgelström'a göndermişti. Torunu Sultan tAhmed Cantürin, hususî surette rusça öğrenmiş ve rus münevverleri vasıtası ile elde ettiği mühim eserleri okumuş, bilgili bir zattı. Kendisini «orda»smda ziyaret etmiş olanlar, o cümleden Nibolsen övmektedirler.

Oğlu Seyid Han (Seyid Türe Cantürin)ı, kardeşi Mahmud ve amcazadesi Ömer Sultanları, Ebülkhayır evlâdından Elmembet (Elmuham- med) ve Tilev Sultan Seydalin'i, Orenburg Harbiyesine ye sonra da Kazaklarda rus maarifini yaymak yolunda çok çalışan Kazak milliyet- perveri İbrahim Altınsarmı^ Orenburg rus muallim mektebine verip terbiye etti. ..

Orenburg valisi Perovsky kendi nezdinde Grigoriev ve Veliami- d?. ? nov Zernov, Demaizon Ilminsky gibi müsteşrikleri bulundurdu (muah- . - -

haren meşhur bir.müsteşrik gördüğümüz profesör Grigoriev 1851 -1861 yıllarında Örenburgda hudut komisyonu reis^ sonra Orenburg Kırgız- farının' vâîisi oldu. Ortaasyada^ rus emperyalist siyasetinin ideolojisini İlmî eşasa koymuş ve rus müsteşriklğine de muayyen siyasî .yol gös- termiş olan budur). Kazak aristokrasisini rus medeniyetiyle tanıştırmak yolunda bunların mühim rolleri olmuştur. Orenburg Harbiye Mektebinde rusça ile birlikte fransızca ve epey farsça öğretilirdi. Mektebi bitirdikten sqnra Seyid Han Cantürin'le Tilev Seydalin, Örenburgda 1868 de kurulan coğrafya cemiyetine âza olup, Kazak tarih ve etnografyasına ait malumat (Seyid Han ve Tilev 1870 te «Kazak halk edebiyatı örnekleri», Tilev Seydalin 1871 de «Kazak örf kanunu» ve «Turgayda sulama usulüyle ekincilik tarihine ait materyeller», yine Seyid Han 1883 yılında «Kazaklarda at terbiyesi») neşrettiler. Seyid Han önce orduda hizmet etmiş, Bükey Orda hanı Cihangir Hanın kızı Hadice ile evlendikten sonra, Ufa vilâyetinde elde ettiği malikânedeki hayatını geçirmişti. Malikânesindeki sarayının cephesine hanlar usulünde han arması (ta- nrak damga) tersim edilmişti. Oldukça zenginbir kütüphane kurmuştu.

915 te oğlu Selim Girey Sultanın elinde bulunan ve bizzat tetkik etmiş olduğum bu kütüphanede bilhassa Kazak ve Başkırtların hayvan bes ieme ve toprak

meselelerine, etnografyalarına ve türk tarihine ait mühim neşriyat bulunmakta idi.

Elmuhammed Seydalin ise, önce orduda subay ve sonra 1867- 1869 yıllarında sultan pravitel olup, 1898 de ölmüştür. 1868-1895 yılları arasında yerli Türklere Orenburg ilmi cemiyetlerinde aza olup, neşriyatına iştirak edenler şunlardır:

Mır Salih Bekçürin, Sultan Seyid Han Cantürin, Sultan Tilev Seydalin, Doktor Süleyman Baştuşm, Yar Muhammed Kulumbayev, M. Kuvatov, M. Bayşev.

Abılay Han oğullarından Veli Han ve Barak oğlu Bükey Han, yukarıda (s. 249) zikrettiğimiz üzere, Batı Sibiryaya umumi valisiyle sıkı münasebette bulundular. Bu münasebetle oğullarından bazıları eyi tahsil gördüler ve pek istidatlı olduklarından Rusların en yüksek muhitinde itibar kazandılar. Çokan, Sultan Gazi ve Bükey Han oğullarından Cgg* daşımız olan Alikhan, o cümledendir. İleride bahsedeceğimiz Çokan Veli Khan, Âbılayın torunu Çingiz Sultan'ın oğludur. 1853 te Omsk harbiye mektebini bitirip Doğu Türkistanda ilmi ve siyasi memuriyetlerde bulunarak, rotmisterlik rütbesinde olduğu halde, 1865 te 35 yaşında ölmüştür (kabri Yedisuda Altın İmerdedir). Miralay Sultan Gazi Velikhan ise, Veli Hanın diğer oğlu Pulat Sultanın oğlu olup, 1853 ..e Omsk harbiyesine girip bitirerek tayin edildiği Türkistandaki askerî memuriyeti şüpheyi mucip olduğundan, Tobolska gönderildi ve sonra Petresburga celbedilerek çarın hassa alayında hizmet etti. Rusların yüksek muhitinde bulunup, geniş malumat kazanmış ve büyük itibara malik olmuştu. Türkistan hududunda, Rus-Çin hudutlarındaki Bazı müdil meselelerin halli birkaç defa kendisine havale edildi. Abılay Hanın diğer oğlu Sök Töre'dir. Bunu İngiliz seyyahı Witlam A t k i n s o n ziyaret etmiş ve kendisinden, o zaman doğu Kırgız-Kazakları arasında en nüfuzlu bir şahsiyet sıfatıyla Joahsetmiştir²¹). Sok Sultan daha 1819 yılında, Petresburga gidip gelmiş, oğlu Çocı Töre ve torunu dilmaç İşmeh- med Töre Abılaykhapov tahsil görmüş, münevver adamlardı. Zikrolunan Âdil Töre (Abday oğlu)nin oğlu Nuralı Töre, Bobı Töre nin oğlu Camantay Sultan ile birlikte Çine gidip, Pekinde imparatorun yanında Kazakları temsil etmiş, saygı görmüş ve Çin mansıbı almıştır. Sonra Rus

-i) Thom Witlam A t k i n s o n , *Oriental and Western Siberia and Chinese-Tartary*, London, 1858. Bu eserde Sök Sultan, Yamantuq Sultan, Bu- İnnaya Sultan, Ali Sultan ve ailelerinin resimleri bulunmaktadır.

hizmetinde bulundu. Oğlu Tezek Sultan rus hizmetinde albay rütbesinde idi (1873 yıllarına kadar sağdı). Sök ve Tezek Sultanların torunları da rus okullarında tahsil görmüşlerdir. Rusların Cenubi Türkistanı işgal seferlerine iştirak edenlerden Kazaklardan Çokan Velikhan, Abılay- khanov, Kulçanov,

Başkurtlardan Khaydar Sırtlanov, albay Kü- çükov, albay Akimbetov, Kovatov, Yusuf Karamişev, Süyergulov ve Ebubekir Divayev; Tatarlardan Sahip Girey Yenikeyev (sonra general olmuştur), dilmaç ve memur sıfatı ile de Tatarlardan Şahmerdan İb- rahimov, Mir Salih Bekçurin; Kazaklardan Niyazov, Kütibarov ve Yusuf Kazbekev gibiler maruftur. Çokan ve Gazi Velikhanovlar bu sefere yalnız Evliya Ataya kadar iştirak ettiler. Orada Ruslara darılıp geri çekildiler. Kalanları muhtelif memuriyetlerde burundular. Aralarında İlmî hizmetleri geçenler de vardır. Kadet mektebinde türkçe ve farsça muallimi olan Bekçuri i Schuyler de görüp konuşmuştur--). Bunun hakkında ilminsky, Rus «Sinad»ı reisi Pobedonostsev'e müftülük meselesi dolayısıyla yazdığı mektuplarda «nüfuzlu, muteber adamdır, Rusların işine gelmez» diye bahsetmektedir. Mir Salihrn «Ahmed Ye- sevi mezarı» (1866), «Türkistan fütuhati» (1871) adıyla Mâverâün- nehrin coğrafyasından, «Şehrişebzin tarihi» (1870) adlarıyla makaleleri ve neşriyatı vardır. Rusların Afgan elçilik heyetine de iştirak etmiştir. Mıras oğlu Şahmerdan İbrahimov, General Kaufmann'ın çok itimat ettiği bir zattı. Çokan Velikhanın dostu idi. «Kazak halkı edebiyatı» (1868), «Kazak makalları» (1870), «Mollalar hakkında» (1871), «Kırgızların hayatı» (1871), «Kırgızlarda mahkeme» (1878) adlı eserleri vardır. Resmî «Türkistanskiya Vedomsti» gazetesinin türkçe kısmını idare etmiş, türkçe ve rusça Türkistan Devlet Yıllığı neşretmiştir. 1891 de Rusya tarafından Ciddeye konsolos tayin edilmiş, hac merasimini ifa .edip, Mekkedden Ciddeye dönerken vebadan ölmüştür. Ölümüne ait tafsilâtı yine Taşkentten (1895 yılında) memuriyetle Ciddeye gönderilmiş olan Ş. İşayev neşretmiştir. Rus müşterik misyonerlerinden ilminsky'nin yukarıda adı geçen Pobedonostsev'e 1885 yılında yazdığı mektupta Ş. İbrahimov a ait sözleri dikkate değer: «Faal, işgüzar bir diplomattır. Güzel terbiye görmüş, hakikî medenî, cesur, fasih

S c h u y l e r , I, 14, bundan «dostum» diye bahseder. Bekçurini İngiliz zabiti Yüzbaşı F. Barnaby 1875 kışında Khıyvaya seyahati sırasında Orenburgda zıyı et etmiştir. «Bekçurin bu İngiliz, üzerinde Türkistan çapanı ve başında Türk fesi olduğu halde kabul etmiştir. O, Schuyler, Mac Gahavn ve. Barnabv'ye Tatarlardan kılavuz ve dilmaç bulup vererek yardım etmiştir (F. B a r n a b y , A. Gide to Khiva, London 1876, p. 89-93, 98, 100, 112).

ve ciddi adamdır. Türkistanda büyük memuriyetlerde bulundu. Tec- rübeli' ve akıllıdır. Bütün dünya müşlumanlarının bilhassa Kazakların,; Ortaasyanın ve Hindistanın ahvalini avucunun içi gibi bilir. Rusya siyaseti için tehlikeli bir adamdır»²¹²). Albay Akimbetov farsçayı bilirdi. Zcrefşan yukarısındaki Yagnub Tariklerinin dilini tetkik edip 1881 yılında makale neşretmiş; bu makale Macar alimi Uyfalvy tarafından: fransızcaya çevrilip Pariste (Revue Linguistique 1882, 15) neşredilmiştir. 1900 yılında alman bilginleri «İran Lisaniyatı Külliyatı»nı neşrederken Pamir dilleri kısmını yazan profesör G e i g e r «bizim Yagr nub dilleri hakkındaki malûmatımız Akimbetov un neşrettiği risaleye - münhasır kalmaktadır» demiştir. Oğlu ve kızları tahsil görmüş iseler de babalarının, çoktan hazır olan mermer mezar taşını, 1914 yılına- kadar yerine koymamışlardı. Şahsan tanıdığım General Kulcanov da zikredilecek bir hususiyet görmedim. Eser olarak Kulcanov un Semer-, kand vilâyetinde Pencikent Sancağı hakkında yazdığı makaleyi biliyorum ki,) 887 de Semerkand istatistik komitesi «Sbornik»inde çıkmıştır! Yüzbaşı Süyergulov, general «Kurapatkin»in Doğu Türkistana' olan seferine iştirak edip, coğrafi ve topoğrafi malûmat toplamıştır. _____ İleride bahsedeceğimiz Ebubeksr Divayev ise, Türkistan Türklerinin et- £.k>*khV itoğrafyasına ait müteaddit eserler neşretmiştir. 1915 te, İlmî hizmetle- £ (rinin 25 yılı dolması dolayısıyla neşredilen makalelerini sayıp ve ter- ^ÜmeSaİini-beyan ederek «Turmuş» gazetesinde bir makale neşretmişim. Makalelerinin birçoğu mösyö Castagne tarafında fransızcaya terane edilmiştir. Ebübekir Divayev henüz sağdır. Yusuf Kazbekev ise. «Zengi Atanın tavsifi» (1875), «Şark kaynaklarına göre Mâverâün- nehir ve Asya şehirlerinin marşrutu» (1879), «Ferganenin eski adı» (1882) gibi mühim makaleler neşretmiş; eyi farsça bildiği gibi, Türkistan tarihine ait epeyce mühim yazma eserler de toplamıştı. Bunların bir kısmını Barthold, bir kısmını da ben, Rus Arkeoloji Cemiyeti mecmualarında tavsif ettik. Ölümüne kadar Yeni* Mergilân da yaşadı.

Bunlardan başka Türkistan rufe matbuatında yerli Türklerden Sultan Nevreskin («Hokand Tarihi» müellifi), Şir Ali Lapin («Özbek Dili Sarfı» 1895, «Semerkandda Şah Zinde kitabeleri» 1906 müellifi), Cet- pisbayev («Korkut Ata» adlı makalenin müellifi), iştirak etmişlerdir.

Zikre şayan olanlardan biri de, yukarıda, 1868 yılında Orenburg Coğrafya Cemiyetinin âzası sıfatıyla zikredilen Doktor Süleyman Ba- turşindir. Tatarlardan olan bu zat, Orenburgda Turgay Oblast idaresi müşaviri idi. 1869 da Kazak sergerdelerinden İšet Batın'Ruslara itaate

davet için gönderildiğinde, Tatar mollalarından «Kurman» adlı birisini¹¹ Rugya aleyhin e söz söylediği zımında hükümete şikâyeti neticesin- ae azil ve Arkhangel de «Önega»ya nefyedilmişti; beş yıl sonra affedilip Taşkente geldi ve orada yaşadı. Şehremaneti idaresinde âza ve şehir tabibi oldu. Barthold, Baturşini, yerli ahali arasında asrı medeniyetin neşri yolunda çok çalışan değerli bir zat olarak zikretmektedir.' Aynı zat Taşkent Özbeklerinin bir nevi «Karagöz» tiyatrosunda Doktor Baturşinin de temsil edildiğini söylemektedir ²¹³⁾ ki, bu da, onun ahali arasında iyi tanınmış olduğunu gösterir. Ben de bu zatın her yerde yerliler tarafından hayırla yadedildiğini gördüm.

Şchuyler^ Türkistandaki Tatar münevverlerinden ikj kişiyi zikretmektedir: Alîm Hacı Yunusev ve Molla Hayrullah. Alîm Hacı, Penze Mişerlerinden olup, gençliğinde ebeveyni tarafından Moskovaya gönderilerek orada, beş yılda (galiba ziraat mektebinde) tahsilini bitirmiş, sonra hacca gidip oradan da (Ruslar gelmeden yirmi yıl önce) Hindistan ve Kâbil yoluyla Türkistana gelmiş ve Taşkent yanında asrı usulde ziraat ile meşgul olmuş bir zattı. Avrupa usulünde bina vücude getirmiş ve bir sabun fabrikası yaptırmıştı. İpek işlemek için makineler getirtip, daha Ruflar gelmeden önce kendi mamulâtı ile Petresburg sergisine iştirak etmiş, İlmî çalışmalarına da iştirak ederek, Petresburg ve Moskova İlmî cemiyetlerine âza olmuştu. Kendisi, başına fes ve üzerine yerli elbise giyer ve münzevî yaşar idiyse de, Ruslar geldiğinde (onlara, hizmeti dokunmuş olacak ki) jrşi olarak Rusya zadeğan sim- fma ıcaydedildi. Fakat yine kendisi gibi Rusya zadeğan sınıfına kay- dediler Seyid Azîmbay ile sonradan araları açılıp, Yedisuda «Lepse» şehrine sürülmüştür. Molla ^ İse, Kazanlı olup, Kazanda müs- *İ^{TM}an v1, TUS tahsili..... görmüştü. Alîm Hacmin yeğeni olması dolayısıyları Taşkente gelip yerleşmişti. Ruslara tercümanlık eder, ticaret yapar, fars ve arap edebiyatlarını mütalea eder, Türkistan rus gazetesine hikâyeler (Binbirgece hikâyeleri) tercüme ettirip bastırır, dârülfünunda tahsil edemediğine çok teessüf eder, boş vakitlerini Kur'an okumak ve dini kitaplar mütalea etmekle geçirirdi. Semerkand şehrinde mister ^ dilmaçlık edip, «Yılan Otı»daki Uıug Bek ve ^k^ubah Han kitabelerini okuyup tercüme etmiştir. ~ ~ ~

Bunlardan başka Tatar tercümanlardan Aydarov ve ilkin, memleketi öğrenmek meselesinde rus bilginleriyle azçok iş birliği yapmışlardır.

²¹³⁾ Bar t;h o 1 d, *Istoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*. Taşkent 1927. s. 174

Mâverâünnahrin Özbek hanedan, aristokrasi ve ümerasından rus cemiyetine iltihak ederek kendisini gösteren az oldu. Emîr Muzafferin yeğeni Seyid Abdullah, Taşkente yaşayıp Tuşça öğrenmişti. Kendisini 1872 yılında Taşkente İngiliz Schuyler görüp konuşmuşsa da, eyi bir intiba bırakmamıştır. Khyva hanı Mehmed Rahim in kardeşi Atacan, Rus ordusuna intisap ederek, Kafkasyada ve Petresburgda çarın hassa. 7lavmda hizmet etti. Bukhara hanı Abdülahadm oğlu Emir Alim de Petresburgda Paj harbiye mektebinde tahsilde bulundu. Lâkin bunlar, yeni medeniyeti benimseyemediler. Umumiyetle, Çokan Velikhanovun dediği gibi, Türkistanın ve Edil sahasının medenî Türkleri, Ruslarla temas edip, mekteplerinde okuyup, yeni medeniyeti öğrenmekte, başlangıçta meselâ göçebe Kazak, Türkmen ve Başkurlar kadar muvaffakiyet gösteremiyorlardı; cidden tesiri altında kaldıkları İslâm medeni- veti yeni Avrupa fikrî sistemlerini kabule engel oluyordu. O sebepten Kent Türklerinden ve Tatarlardan rus mekteplerinde tahsil edip me- muriyete girenler bile, memuriyet dışında, İslâm elbisesini giyer ve memuriyetlerine ancak bir dünya zarureti diye bakarlardı. Aralarında mektebin verdiği ihtisas dairesinde çalışmayıp, molla yahut müftü olmak için çalışanlar ve yahut da, Çokan'ın dediği gibi, kendi tüccarlarına alelade hademe olup çalışmayı ihtiyar edenler de olmuştur. Kenttürk ve Taciklerde de böyle oldu. Tatarlarda olduğu gibi, bunlarda da, ilk devirde Avrupa mektebi, fikrî sahayı lâyıku veçhile genişletmedi. Öğrenilen medeniyetin ekseriya zahiri cihetlerine ehemmiyet verdiler, hattâ hazan ruhan mütaassıp kaldılar. Aynı zamanda bazıları sefahate daldılar Bukhara şehzadesi Seyid Abdullah da sefahate daldı. Halbuki kendisi müteassıp bir müslümandı. Atacan, ordudaki hizmetini terkedip Mekkeye, hacca gitti. Döndükten sonra Khyvada öldü. Emîr Alimde de Avrupa mektebi tesiri hiç görülmedi. Bundan başka Khudâyâr Hanın Kitab hâkimi Cüre Beğin oğulları tahsil gördüler. Khudâyâr Hanın oğullarından İbni Yemin Bek, bir aralık Taşkette rus resmî gazetesinin türkçe kısmına muharrirlik de etti. Bir de Orenburgda^ yaşayan Bukha- ıcdı tüccar Mır Bedelin oğlu Rus harbiyesinde tahsil edip, Rus memuriyetlerinde bulundu ve general TÛtbesini aldı. Emekli olduktan sonra, Semerkanda yaşadı. Fakat ilim sahasında zikre değer hiçbir mesaisi görülmedi.

Kent Türklerinden Ruslarla sıkı münasebette* bulunanlar, daha ziyade tüccar sınıfına mensuptu. Ülema ailelerinden de hulûsla rus ağu- suna- atılanlar oldu.. Bunların gözü, medeniyette değil, para ve mansiptn idi Taşkent tüccarlarının mühim.kısımı zaten Rus taraftarı idiler. Bun- lardan Seyid Azımbay, hanlar zarnânmda da Ruslarla ihtilat ediyordu;

Nijni Novgorod panayırına gidip geliyordu. Taşkent işgal edildiği yıl kendisi, Troysk şehrinde idi. Ruslara çok dalkavukluk etti, yararlık gösterdi. Tatarlardan Alim Haçı Yunusev gibi bu Seyid Azimbay dahi, hizmeti mukabilinde Rus zadçân sınıfına kaydedildi. Kendisini iyi bilen Schujder, Seyid Azijnbaym, Taşkent eşrafından İşan Khoca'mn kızını, rus kuvvetine dayanarak zorla almak istediğini, böyle bir vahşetin Amerika vahşilerinde bile görülmediğini halka olan zulmünü, rüşvet yiyiciliğini ve Ruslara şikâyetle Alim Hacıyı sürdürdüğünü söylemektedir. Bununla beraber Seyid Azim Rus maarifine ve dünyevî ilimlere ehemmiyet verdi. Taşkentteki «İşanqul» medresesini islah edip, riyazi ilimler, coğrafya ve sanayi tedrisatını tavsiye etmişti. Kendi oğullarına rusça okuttu. Bunlardan Seyid Ganî, ilk rus mektebini, kendi evinde açtı. Seyid Kerimbay ve damadı Arif Hoca rus taraftarı sayılıyorlardı. Arif Hoca bir matbaa da açmıştı. Rus ticaretinden zenginleşen bu kısım tüccarlar gitgide çoğalıp, Cenubi Türkistanda «para aristokrasisi» sınıfını teşkil etti.

Ruslar başlangıçta, tam bir şeriat hâmisî kesilmişlerdi. Hattâ, Çernayev, Khokand hanları zamanında alman gayrişer'î vergiyi kaldırmıştı.

Bu general 1865 yılı haziranında türkçe neşrettiği emirnamesinde, şeriate riayet etmeyen müslümanları cezalandıracağını ilân etmişti. Hanlar zamanında Taşkentin kadı kelam Nar Khoca, sonra oğlu Hekim Khoca idi. Bu Hekim Khoca, Çernayev tarafından aynı vazifeye tayin edildi. Kardeşi Ay Khoca da şeyhülislâm oldu. Semerkand kadısı Ke- maleddin de Ruslarla sıkı münasebete girdi. Sonradan General Kaufmann ülemâyî ve umumiyetle hiçbir dinin ruhanisini sevmeyi halde, selefinin siyasetine sadık kaldı. Kadı kelânlık ve şeyhülislâmlığı lâğvetmekle beraber, bunun zamanında rus ticaretinden zengin olan verli «para aristokrasisi» ile bu «ülemâ aristokrasisi», «yerli eşraf» zümresini teşkil ettiler. Hekim Khoca'nın oğlu Muhiddin Kadı ve ikinci oğlu Mahmud Han rusça öğrendiler. Mahmud Han gymnazyumda tahsil etti; sonra kadı oldu. Rus ortaokulunu bitirip, bütün ömrünce Rus aristokrasisi arasında düşüp kalktığı halde, yine müteassıp müslüman kalanlardan biri budur. Gymnazyumda tahsil ettiği halde, dünyanın yuvarlak olduğunu söyleyenleri tekfir edermiş. Sonradan siyaset sahasında koyu muhafazakâr ve yenilik düşmanı oldu. Semerkand kadısı Kema- işy'in °âu^an rusça tahsil ettiler. Gujca kadı kelâm da ahaliyi rusça tahsile teşvik etti. Yine ülemâ zümresinden olan Çimkentli Settar Khan

Abdülğaffarev Ufal, general Sahip Girey Yenikeyev'den rusça tahsil edip, Cimkentte İlk defa türkçe-rusça tedrisat yapan bir mektep aç 1. Avrupa elbisesi giydi. Ruslarla düşüp kalktı. O/ (Mehmedkulov, general Cürebek ve Kırgız Niyazov ile birlikte) 1876 da Petresburg müsteşrikler kongresine gidip geldi. Fakat o da, öteki Hekim Khoca oğullan gibi, kendi aslına, mollahığına döndü. Öğretmenlikten ve Avrupa elbisesinden de vazgeçti. Kadı olup, sarık sardı.

Böyle olduğu halde o, ortodoks misyonerlerinin Kazanda neşrettikleri İslâm düşman, «Pravoslavmy ' Sojbosedriik» mecmuasında (1895, eylül nüshasında) müslüman sofularım terzil ederek b.rma- kale neşretti. Bunlardan biri de ismi yukarıda geçen Ş. İşayev ıdı. •., İsayev, tam mânasiyle bir Rus adamı idi. Kadı Abdürreşid İbrahim m. ifadesine göre İşayev, eyi rusça da bilmezmiş; 1895 te Rusya hükümeti tarafından Mekkeye gönderildiğinde, yanına Lıvkın adlı bir rusu vermiştiler. Fakat bu rus, «Müslümanların dini merasiminde casusluk, etmeyi vicdanım kabul etmez» diye, bu işten vaz geçerek Hindıstana gitmiştir. İşayev avdetinden sonra «Müslümanların hac merasimi» un- vanıyla yazdığı hâtralarını Ostroumov'un «Tuzemnaya Gazeta» smda - türkce, ve «Sr.eneasyatski Vestnik» ' mecmuasında 'da rusça olarak neş- retmiştir. İsayev hacdan geldikten sonra rus askerî üniforması giyiş ve Ostroumov'un yanında çalışmıştır. Ruslarla temas edip rusça öğrenen ve Avrupa muhitine girmiş olanların birisi de, Taşkentli A)m Kadı idi. Ömrünün sonuna kadar rus misyonerleri Ostroumov'un yamada, onun gazetesinin muharriri s.fatiyle çalıştı. Rus istilâsının 50. ncı senei devriyesini tes' id eylemek maksadiyle Rusları överek ve kendi milletini, bilhassa Kazak-Kırgızları, Kine Sarı ve diğer kahramanları zemmederek bir «Türkistan Tarihi» yazdı. Yine W gibi ulemâ ve hocalar smfından yetişenlerden biri de Bukharal. Haydar Khoca Mırbe- delev' dir ki, aslen Kazalılardandır. Çar zamanında Bukharadaki rus siyasi mümessilliğinde çalıştı. Bugün firarî olup, Emîr Alim hizmetinde Hindislanda yaşamaktadır. Yerli ahali ile Ruslar arasında vasıtalık eden bu «eşraf», ahaliyi soydu. Taşkent şehir idaresine hep Seyid Azım- bay ve Hekim Khoca oğulları seçiliyordu. 1906 yılında Rus Devlet, Dumasına Petresburga Seyid Ganî gönderildi. Seyid Azımbay (ve Is- hak Bay) yerli ahalinin islerine bakacak olan «mahkeme»lere el atmıştı. Seyid Azım' bayın oğullarından biri sonradan, bütün Rusya Müslümanlarının hac seferlerine ait işleri kendi inhisarına almak yolunda, Rusya hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunduysa da, millî matbuat, bu teşebbüsü, bir dolandırıcılıktan ibaret olarak gösterdiğinden muvaffak olamadı. Sonra pamuk ticaretinin ihkişafında, bu kısım ulema

ve tüccar «eşraf», büyük menfaatler gördüler. Bunlar Rusya şehirlerine, hattâ bazan Avrupaya kadar gider, dünyay. görür ve asrı maarifin luzumu hakkında propaganda yaparlar. Fakat asrı maarif Rusların ka- ba temsil siyasetine ve aynı zamanda yalnız müstevlilerin ve «esrab.n menfaatlerine hizmet edecek olduğundan, ahaliyi kendisine çekemi- yordu. Kirg.zlar içinde de durum böyle idi. Orada da yeni medeniyet ve-yem tertibatla maarife, Ruslar geldiği vakit onlara yararlık gösteren «manap»lar vasıta oldu. Bunlardan biri Sar. Bağış uruğunun reisi Cantay Bat,rı ve oğlu Şabdan Batar idi; Khokand hükümetine karşı general Skablev e yardım edip, mansap ve kendi uruklarının toprağında 500 hektar (desatma) yeri «çarın hediyesi» olarak almışlardı. Bunlar Tok mak'ta otururlar, kendilerine tâbi uruklar, istedikti gibi soyarlardı. Martın Hartman m İstanbulda gördüğü bir Türkistanlı (Aksu'lu Â-if) «Şabdan Batır, halkından yağma ettiği mal. vererek cömertlik gösterir- fakat oğlu, babamın bütün mal, haramdır diyip tabağından yemek ye' mez» demiştir. Şabdan da maarife ehemmiyet verdi. Kendi oğulların- ç an başka diğer bazı Kırgız gençlerini de rus mekteplerine göndermişti Rus muhitiyle temasta bulunup rütbe ve mansaplara nail olanla- arasında Schuyler sevimli ve müstait bir sıma olarak, yalnız sâbık «Ki- tab» habmi Cüre Bek i göstermekte; Bukhara emîrinin «limon suyu» Khokand hanının «kand suyu» (şeker suyu) diye Taşkendin rus seh- rmden şampanya getirterek saraylarında rus içkileri kullandıklar, ha'Idc

•TV_{nek'n} ^{2aman> hattâ rus} generallerinin ziyafetlerinde bile' içki kullanmadığını söylemektedir. Schuylere göre Cüre Bek «Orta As, ' muslumanlardan bazıları gibi Rusyalılarla bir. yolda, müslümanlarla başka yolda muamelede bulunmak denaatini kabul etmiyen, kibar, akıl- 1. ve Rusya, Turk, stana bir han tâyin etmek isterse, bu ise yegâne salâ- "db V_{2atı} /l' 1909 y.lmda kalıfne kadar Özbekler içinde en âk,11- tedbirh itıberh taassuptan uzak bir zat sayıldı. Bir konuşma sırasında müsteşrik Barthold şöyle demişti: «Ruslar. Avrupa medeniyetini ,ne- den, bir unsur olmak dolayısıyla, Şartların göçebe Kazak-Kırgızlara nis- betle daha çabuk kabul edeceklerini zannetmişlerdi. Halbuki tecrübe- mn bunun aksini gösterdiğini daha 1896 yıllarında kaydettiler» Cüre Bek de bu hususta istisna teşkil etmez. Bu zat, Özbeklerin İslâm v~ İnan medeniyet, tesirine pek kap,İm,yan. Kazaklar gibi uruk hayat, se- çiren kısmından («Kineges» uruğunun «Tobuqlı» oymağından) c,k- r.m ^{Tuİk/Stan,n eskl} medeniyetinin hâmilili olan şehir Türklerind bilhassa Taciklerde hastalık şeklini alan taassup, çürümüş eski islâm- İnan medeniyetiyle gurur duymak, «Uruğlu Özbekler»de görülmemek tedır. Cüre Bek de öyle idi. Oğullarına askeri terbiye verdi KendİT

Türkistana ait Rus matbuatını takip etmekten başka, türk tarihine, türk ve fars edebiyatlarına ait değerli eserler topladı; 'Reşîdeddîn'in, isimleri uyurca yazılan bir nüshası ve Mahmud ibn Velî'nin Astarkhanlı-lar zamanında telif ettiği «Bahr .al-Esrâr fi Menâqib il-Akhyâr» adlı büyük tarihî eserin bazı cildlerinin yegâne nüshası bunun elinde idi'^). Geniş yürekli, müsamahalı bir adam olup, ziyaretine gelen kimselere ve müsteşriklere kitaplarından istifadeye samimiyetle müsaade etti. Ruslarla olan konuşmalarında da, Ruslar ve Rusya hakkında kendisinin hakikî fikirlerini gizlememiştir. Kendisinin kütüphanesinden istifade edip fihristini yazan müsteşrik Barthol'da «Rusyanm Türkistandaki idaresi Moğolların idaresine benziyor. Yerli ahali içinden fena adamları elde edip, yine yerli ahaliye karşı kullanıyorlar» demiştir.

2

İktisadî Durum

Türkistanda Rus
İktisadî Siyasetinin
Esası Umdeleri

Eğer Ruslar Türkistanda, Hindistandaki İngilizler gibi yalnız kendi mahsulleri için pazar bulmak ve kendi fabrikaları için ucuz veya bedava ham madde istihsalini temin etmek yolunu takip etmiş, yan]

Tiirkistana yalnız müstemleke nazarıyla bakmış olsaydılar, Türkistan ahalisi bu esarete epeyce bir zaman tahammül edebilirdi. Din namuna, eski an aneler namuna şikâyetlere rağmen bütün ahali, Katta ulemâ bile yeni medeniyete, yeni hayat usulüne, «bir zaruret», kaderin yeni bir cilvesi diye bakıyorlardı. Yeni nakliyat, muhaberat, veni kanunlar, pamuk piyasası ahalinin merakını uyandırmıştı. Bilhas- sa Türkmenistan ve sahra vilâyetleri yerli ahalisi de dahil olduğu halde, şehir hayatının inkişafı pek mühim bir vak'a idi. Ruslar gelinceye kadar emin hayat temir'edemiyen ve mühim bölümü yağmacılıkla geçinen Türkmen vilâyeti ahalisi, medenî hayata geçti. 1896 yılında bu vilâyetin yıllık vâridatı 300.000 rubleye vardı. 1908 de 10.300 desa- lina olan ekim sahası, 1913 te 41.500 desatina ^{2fi)} ya çıktı. İstîlâ tarzında olsa bile memleket Moğollar ve Temür devrinden sonra ilk 'defa olarak bir umumî hükümete tâbi olmuş bulundu. Yeni nakliyat usulünün kuruluşundan, her şeyden önce, şehir hayatı istifade etti. 1897

Zapiski Vostochnogo Otdeleniya. R. A. O. XV s. 232. ^n) ^Desatina» hektardan biraz fazladır (1,092 hektar).

1907 yılları arasında Cenubi Türkistanın beş vilâyetinde şehir ahalişi ' o 80 arttı. Memleket «feodalizm»den «ticaret, sanayi ve finans sermayedarlıkları» devrine atlıyordu. Rusların «Maliye ve Smaat Muhbiri» mecmuasının (1912, sayı 23) verdiği malûmata göre, 1912 yılında Cenubi Türkistanın 5 vilâyetinde 12.000 işçi ile 387 fabrika işliyor ve bunların yıllık varidatı 78.500.000 rubleye varıyordu. 1913 yılında ise işçinin sayısı 21.000 e vardı. Aynı zamanda beş cenup vilâyetinde umumî ticaret muamelesi 320.000.000 rubleye varıp, bunun 140.000 u ihracat, 180.000.000 u ithalâtтан ibaretti.

Bununla beraber en çok ticaret yapan Ferganenin ihracatı (70 milyon) ithalâtından (50 milyon) fazla idi. Memlekette şeker pancarı ekimi, şarapçılık, süt mahsulatı, bal arısı besleme önceleri, zayıftı. Patates ancak Taşkent civarındaki Tatarlarda kullanılıyordu. Köy igeli- ginin -7) bu nevilere sonradan memleketin her tarafına yayılıp inkişaf etti. Rus devrinde inkişaf eden ticarete Türkistanın halis ihracatı demek olan meyve ve yün de mühim mevki işgal ediyordu. Fakat en mühim rol oynayan mal, pamuktu. 1909 yılında Cenubi Türkistanı hükümet adına teftiş eden senatör Graf Palen «Türkistan İktisadiyatının tasvifine ait mevad» adıyla, smaat müesseselerinin mümessilleri olan Zaorskaya ve Aleksandrov 1915 yılında «Türkistan Ülkesinin Sinaat Müesseseleri» adıyla mühim eserler neşrettiler. Bunlara göre Rus devrinde Türkistan ticaretinde ufak tüccarlar azalıp, büyük yerli sermayedarlar çoğalmakta bulunuyordu. Bu cihet, bilhassa Fergane vilâyetinde beş altı dereceye taksim edilen tüccarların hükümetten aldıkları «ruhsatiye tezkereleri» istatistiğinde görülmektedir. Pamukçuluğun inkişafı dolayısıyla Ferganede yerli bir zengin («bay»), yerli, ekinciler («dihkan») ile Moskova ve Lodza fabrikacıları arasında faal bir vasita oldu. Evvelce 10-15 bin rublelik sermayeye malik olan bir «bay» büyük zengin sayılıyordu. Halbuki 1903 yıllarına doğru artık milyonerler vardı. En aşağı yarım milyon sermayeye malik olanlar «meşhur bir bay» sayılır olcu. 1873 te Schuyler geldiğinde Taşkentte

-) Avrupa dillerindeki *MVirtschaft, menage, economie, houss-keeping, cconomy* (rusça *khoziaistvo*) tâbirleri yerinde biz burada *igelik; economie rurale; Landwirtschaft* (rusça *selskoe khoziaistvo*) tâbirleri yerinde de *köy igeliği* tâbirini kullanıyoıTuz; Bizim «igelik» kelimesi yerine Özbekler «ruzghar» (farsça «rüzgar» dan) Kazan Türkleri «avul kün kürşi», Kazaklar «çarva» tâbirini kullanıyorlar. Aslı, farsça «çihârpâ» (= dört ayaklı hayvan)dan gelen bu kelimeyi biz burada ancak «hayvan besleme» (almanca *Viehzucht*; rusça *skotovodstvo*) yerinde kullanıyoruz.

.*. * lito, *-k

«s-*)** - H« w» Wnj>.-» X,, T«~» ** -

ve Mâveraunnehürde Şere i

Rakıcan Bay, Mir Kâmil Bay,

rwmy, au (.• aı»w»¹⁴. r_B t B K ^ ^ « v. -»»)•

Ahmed Bek Hacı, Salıhcan Bay Beçe,

n bu kadar kazan-

Amp, „ i * * * » - ö l ç ü l e b i l i r .

diktan sonra, o fabrikacıların

S

kurtarıp kazanç yoluna gi-

Ruslar, sarfettikleri sermayeleri derhal kurtarıp, Ka S r

ıyorlardı. Hükümet sermayesiyle inşa olunan emuyo an¹⁵ oldu. Cenubi Türkistanda

1'9110 yılma * E F F E ^ up H hükû- tmın birincisi, yanı «Ortaasya at^ı» rubleye) mal öl-

meline 79.000.000 rubleye (her kilometresi .

^) 9 J 9 yihnda
^

muş ve piyasayı gayet çabuk kendi dme al .

3.0.

000 yolcu. 163.000

pud -) yuk taşım '

, • j,,, 1 1 0 0 0 0 0 ruble safi kazanç temin etmiştir.

89g lmdan

11, uçtu! .ç.u -i- * » » « W

y

ikinci yol (Teşkent yolu) i» W» «•£

Ccrf.u

-nble

iz2?£SrjEi2Z; ^ r . R —

tu y.ll.r, k.d.r Türki.Uud. d, demiryolUr. W»»» »l«* •“»¹⁶

zanmakla 19 14 IV lö cınan

zarf m da ne derece istifade

1890-1914 yılları arasında geçen 25 yıl

ittikleri yalnız rus istatistikleriyle ifade edilemez Onların en çok . fade ettikleri

«betler, belki de bu istatistiklere kaydedilmiyor. Bu ^ cihetlerin Ruslar için en

mühimi de Türkıstamn, Rusya an a S a vanın hiçbir tarafıyla demiryollarıyla

bağlanmayı? bu ülkenin ham eş yasından münhasıran kendileri istifade eylemeleri

ve dışarıdan ma . gç demediğinden, kendi mahsullerini istedikleri fiatla

satabilmeleridir. Son ^ rda Türkistan pamuğu, iç Rusya ve Lehistan dokuma

fabrikalarının ihtiyacın, temin edip, ^ m ^ J A P A A * Ö A ^ T 605 : 828

CL iz 'Urî

.elde edilirdi. 1908 de ise' Türkistandan V&-500.00Ç

. 2 *

14.0. 000 pud, 1 9 1 6 da 24.000.000 pud pamuk elde edilebildi. Bun ²¹⁴

)

dan başka Rusyanın Türkistan ve Kazakistan şuurular, vasttasıyla Çin Afganrstan ve İranla haricî ticareti epey yekûn teşkil ediyordu fC

rubleiik^r^6 4 yllnda mezkûr üç memlekettten getirilen ,2 1.000.000 rublelik ham eşyaya mukabil 16.000.000 ruble kadar kendi fabrika rnamulatm, demir ve başka eşya veriyor ve bundan da kârlı ç.kıyort

lar t Care' g.ttl^e terakki ve inkişaf ediyordu. Müstemlekecilikte Rus-

- ^ tarafları İslak edilir (1 9 1 1 yılında Graf Palen ve sonra di-

jerlen bunun ,slah yollarını göstermişlerdi) VE suüstimallere de bir İ- ' venJirse. memleketin inkişafı, müstemleke şeraitinde olsa bile yme yeri, ahah içm faydalı olmaktan hali kalmazdı'. Fakat Ruslar Tür'

ndtmüs^ "T^92? ^ mÜStemleke —

yasî vTcU- K ur" "" GörÜldÜgÜ gibi'

ahalinin bütün si-

yerli ahal yTyavî

iktisaden tamamen ezip,

yavaş yavaş <<Rü ?

^ ^ Ö,keyî •>»* Onundan da

İhla daha U u T,yapmak yÖİUna gİrdİ. Bundan dolayı yeri"

Rİ'Jî,k''^n<f* R''^m^ n ika-d! bu „cm. — «—M*. ÇÜuM n.a.'T'riTtud ' f'' Ç°kL

«S*

^esası ittihaz etti; ve Türkistan da . 1 • aZanyeyj» ^evIet siyasetinin rikalarmda T^ u f? yUnUn M°Sk°Va

Ve Lodza d°ka ma fab-

29> Y a d r i n t

Stbtr kak Koloniya, Petersbur İ892, s. 708İ

temlekelere dağıtmak, rus zadegan ve alpağut ¹⁰⁾ sınıfım mutazzarrır edeceği hakkmdaki düşüncelerin yerine, sonradan (1891 yılında) ziraat meydanının genişletilmesi, rus ticaret sermayesi için daha kârlı olacağına dair fikirlerin yerleşmesi, büyük amil olmuştur.

Cenubî Türkistanda Amerika pamuğu, baş don- **Pamuk Ekiminin** dürücü bir şekilde inkişaf **etti. 1884** te ancak **300 Getirdiği Esaret** desatina ekilen bu pamuk, iki yıl sonra **12.000**, dört yıl sonra da (**1890** da) **59.000** desatınaya çıktı. Bunun da esas merkezi Fergane idi. Fergane zaten hanlıklar çağında dahi Mâverâünnehrin İktisadî merkezi idi. Rus devrinde ise, Türkistanm İktisadî hayatında tamamiyle hâkim bir vaziyet aldı. os- kova ve Lodza fabrikacıları pamuğu başlangıçta yerli türk komisyon cular. vasıtasıyla alıyorlardı. Fakat az sonra pamuk **toplamak** için, pamuk bölgelerine, kendilerinin mümessillerini göndermeğe aş a ı iar. 1911 yılında bu komisyoncular hep Rus, Ermeni ve Yahuçhler- den ibaretti. Eski mahallî komisyoncular artık ikinci derecede ır ro ovmuyorlardı. Memlekette köylünün mukadderatı artık çar hükümetinin „:uyezd» (tümen), «uçastok» (sancak)ları idare eden »**bjtlen-** nin elinden bilfiil bu fabrika mümessillerinin eline geçmeğe başladı

Türkistanda pamuk, sulama ve kanal açma usulu ile yetiştirilmektedir.

Pamuk tarlasının işi çoktur. Birkaç hektar eken bir. arle, bunun isini yalnız başına beceremez. Ferganede bir desatina buğdaya 36 gün, ' bir desatina pamuğa 140 gün emek sarf etmek icab ediyor. DiSer taraftan pamuk ekiminin inkişafı dolayısıyla su sarfiyat, da co Saldı Su sarfiyatının çoğalması yüzünden Ferganede tarlalara su günde ancak birkaç defa verilmeğe başlandı. Bu kısa zamanda sudan istifade etmek için her aile, ücretle işçi tutmağa mecburdu. Hatta u2 desatina pamuk ekenler bile işçi bulundurmak mecburiyetin vorlardı. Bununla pamuk ekimi çok pahalıya, meşe a - ır esa ma muk 1911 yılında Ferganede 173 - 196 rubleye mal oluyordu Bunun irin kredi almak lâzım geliyor. Umumiyetle pamuk ekim, « re ı>>sız olamaz. Bu krediler de köylüye büyük faizle verilmektedir. Kred j fabrikacılar yerli komisyonculara % 12 hesabına komisyoncular köylülere C 40, hattâ % 60 hesabıyla veriyorlardı. 190 y Fergane ahalisi pamuk fabrikalarına bir buçuk milyon ruble borçlu

V-rupa dillerinde *proprietaire, landholder, Gutesbesitzer*; rusçada - mefhumunu biz. türkeede (meselâ Göktürkçede) kullan,İm,ş olup bu- k .m Türkerinde şekilde söylenen «« kelimesiyle ifade

-ci. Graf Palen teftişleri sırasında Ferganede 6.416 igelikten 2703 yanı % 42 sinin herbiri ortalama olarak 175 ruble borçlu olduğu ba de, pamuk ekilen bölgelerde igeliğin % 65 kadarının beherinin ortalama⁵ ruble borçlu olduğu görülmüştür. Umumiyetle Fergane vilayetinde toprağın ancak % 20 kadar, yerli ahalinin kendi serma- > esiyle ekilip, kalanı hep Avrupalı, ların kredisiyle ekiliyordu. Halbuki mezkur yılda pamuk Ferganedeki ziraatin % 29 unu teşkil ediyordu. _ emek bunun da % 80 i ecnebi parasıyla ekilmiştir. Pamuk, Ferga- nedek, umumi varidatın % 42 sini teşkil ediyordu. Fabrikalardaki işçilerin /<■ 60 ı bununla meşguldü. 1917 yılına kadar Fergane ahali- sının Rusya fabrikacılarına olan borçları, tasavvur olunamayacak bir surette arttı. Bu krediler Rus sermayedarlarının ve onlara tavassut eden yeri, komisyoncu tüccarların nüfuzunu arttırdı. Ahalinin mukad- aeratı artık onların eline geçti.

Pamuk ekimi memlekette hububat ekimini azalttı. Buğday, artık iç Rusyadan getirilir oldu. Rusların istediği de bu idi. Türkistan 'valnız pamuk ekmekle meşgul olup, hububat, Rusyadan satın almalı idi Rusyadan buğday ve arpa ithalatı, 1892 den 1907 ye kadar % 80? arttı. Ruslar pamuğu ucuz almak maksadıyla ekmeği pahalandırdık O msbeue Turktaka umumiyetle gıda maddeleri ve mahrukat fiati yükseldi. 1885-1903 yılları arasında Rus hesabıyla bir «çetvert» »D buğday Ferganenin Mergilân tümeninde 6,60 rubleden, 1 1 rubleye, pirinç 4,69 dan 21,40 rubleye, bir pud koyun eti 1,76 dan 3,41 rubleye, bir sajin (takriben iki metreden biraz fazla yükseklikte s.ra- lanan) odun 3,46 dan 6,65 rubleye çıktı, Demek Ferganede hayat pahalılığı 2-3 kere artmıştı: Halbuki aynı zamanda gündelik is ücreti 36 kopekten ancak 70 köpeğe çıkabildi. Yani ancak bire bir artmıştır. Kuşlar Türkistan pamuğunu, cihan pamuk borsasındaldnden ucuz al- mak için yerlileri cihan borsasına yanaştırmaz, Türkistan pamuğunun mesela Almanyaya ihracını imkânsız bir vaziyete koyar ve istedikleri gıb, fiyat tayin eder idilerse de, 1914-1918 cihan savaşıma kadar Tür- kıstanda istihsal edilen Amerikan pamuğunun pudu 18 rubleye çıkmıştı. Fakat harp olup yollar kapandıktan sonra, Ruslar pamuğa istedikleri fiyatı koydular. Rusya Müslümanlarının 1917 Moskova kongresinde Taşkent dava vekili Ubeydullah Khocayev «Rus parasının kıymeti düşmek dolayısıyla parırık şimdi 20 liradan elbette fazla olmalıydı. Haİ- bukı Ruslar 7-10 liraya alıyorlar» diye şikâyetinde bulundu ⁵²). Ruslar

⁵²) Çetvert = 2,097 hektolitredir.

•<-) Bk. «Bütün Rusya Müslümanlarının 1917 nci yıl 1-11 may Meskende

mühim çare olarak, yine m

«*• foTc^t

'''^çdiii iam''' ^

78,1,,a, ° ^,1Wn .u«a» *,'''k''_a1L«mi« .M» ■>'''1 0/Z' m .^P. r1* v,,,ek ,am.»iy'. >" Sr.
b.»'=TM* bit. b>d,.. Müslüman aza
ev i ziraate su v

vaktiyle flk de . Rusya ile kıya* kaDU , . , di. Bunu da bin ya
kredinin kıymeti. *S ruble kazanma ^ mura bahac. idi.
Bu>d. b**'''''tóra.. B.r.d. P.»« tlcate tinae d. »**
■ ian dolan ile V^ ^k pamuktan başka, b 8 yük sek faat la sat
B« köylünün ^«*çe
edilirdi- Yazın. P y ve arp a ihtika . toplanma S, na sebep olu
roak f * * ? gSröndtiyee de. halatta
yoksullaşp serVe^ mleket zenginleşiyor g>bl

.erinde» K«b.^ ^ Khok.ni Ur
K«~ T'p; . mi>«: ?8.alry S *M *«« ~ m''yy'

başka binanın veremiyor, g» « g_s lelik le birkaç yılda bı •!■" T
isİ,, k.,di «İ b»y*1,ı''i ri; yorju.
borç veren onU'' ut ona tavassut eden / _ Türkistan şeraitinde bu fabrikacının veJ
Bu yeTM ^ç^küburada ziraat sulama usulu nis topraklar ««** isletemiyordu-
CuTMt ^ anca k menfas ı olan toprak» kendS'b toprak, bilhassa pamu h l
Veriyor. Demek araz, islend iği zaman mah işçisiyle beraber
ile olduğundan. t°P

" ■ • ''''t Sinde bi=a büyüt ***«

[gtt n s'yez^ bahsind e bahis mevzuu olacaktır.
21*. uride 1905 sene mkı!

iniyor. Bu halde «kredi» usulü ile birkaç yüz, hattâ birkaç bin hektar toprak elde edebilen bir zengin bu toprağı kendisi ücretli işçi toplayıp bizzat işletemiyordu. O toprağın eski sahibi olan köylüye ve yahut başka bir köylüye ortaklığa veriyordu. Bu gibi ortaklar, eskiden mahsulün dörtte pirini almak âdet olduğundan «çâyrikâr» (yani «cihar- yek kâr») tesmiye edilmiştir. «Çâyrikâr» olmayıp, kendi başına çalışan köylü de borcu nisbetinde rehin vererek toprağını azaltıyordu. Evvelce ücretli işçi ile işlettiği zaman biraz fazla toprağı malik olanlar ancak kendileri çalışıyorlardı. Onun rehin altına alman toprağı borç veren vasıtasıyla diğer «çâyrikâr»lara veriliyordu. Demek büyük bir zengininin elinde toplanan arazi, ufak «igelik»lere bölünüyordu. Zikredilen nahiyelerde 1915 yılında bir igeliğin toprağı ancak 1-12 tanap (hektarın dörtte biri) kadardı. Bu, hiç şüphesiz, pamuk ekimine de rsarfe dil dikten sonra, bir ailenin doymasına yetmiyordu. İdare edeniii- yenler toprağını tamamen terkederek başkalarına ücretli işçi ve proleter oluyor ve bunların sayısı gittikçe artıyor, o nisbette iş ücreti ucuz- luyordu ⁵⁴). İşte Cenubi Türkistan köylüsü bu tarzda Moskova dokuma fabrikalarının tamamıyla esiri oluyordu. Rus fabrikacılarına yerlilerin yaptığı delâlet de kapitalizm nizamlarına göre gitgide temerküz edip» bu mutavassıt delâletçilerin ancak birkaçı diğerleri hesabına zenginleşmekle sayıları azalıyordu. Bütün tümendeki servet ancak birkaç kişinin elinde toplanıyordu (bunlardan Endicanda Mîr Kâmil Bay pek rmaruftu). Pamuk ekinciliği bu suretle yerli Türkistanlılarda sınıf farkları, vücade getirdi. 1906 yıllarında Fergane ve Sır Derya vilâyetlerindeki yerli köylünün ayrıldığı sınıflar şu suretle gösterilebilir:

1 -- Zengin köylü: 10 desatinadan fazla toprak, 4-6 öküz, 3-4 ata, 6-8 sığır, 3-4 ücretli işçiye malik olup, yılda 100 pua buğday ve «okadar da pamuk ekebilenler.

2 – Orta halli köylü: 6 desatina toprak, 1-3 öküz, 2 ata malik olup, yılda 20-30 pud pamuk, 60 pud buğday eken ve hayati ihtiyaçlarından kapatamadığı açıklığı şehirlerde işliyerek kapatırlar.

3 – Yoksul köylü: Kendi yeri yetişmeyip; başkalarına çâyrikârlık edenler. 2,5 desatina toprağı, 1-2 öküzü olup, yılda 20-30 pud buğ- 'day, 10 pud pamuk ekenler.

4 -- Hiçbir şeye malik olmıyanlar.

Ruslar çağında Cenubi Türkistanm köylü İktisadî hayatı şu dört sınıftan birincisinin gittikçe azalıp' zengin, fakat Âvrupalı fabrikacılara ²¹⁵

---

²¹⁵⁾ Bk. *Melkiy Kredit v Turkestane*. Taşkent. 1915. 8. 111-112. ve *Revoluit- siyonmy Vostok* 1928. N 3.

etmek, ikinci ve üçüncü sınıfların gittikçe iflas edip,

^^

it; s?S "r|^

zsztsz r^r;r;;î

-

d,rarak, piyasaya hâkim olması da hep bu felâketlerim muh^lennı te.^ kil eder.
Moskovadan mensucatın ithali baş dondurucu ır ız a
di. 1907 de 2.087.076 pud Moskova mensucatu getirilmişti.
rakı yıllarda gittikçe arttı.

Rusyan.n Türkistandaki . İktisadî siyasetinde
Türkistan Tarlalarına en tehlikeli nokta, bu ülkenin ^{su}Yalnız Pamuk Ek- isini, ancak
Rusyadan rus göçmenlen gönder
meTeki Tehlikeler mek imkân.arıy.a bağlayıp

ihtiyaçlarını mevcut sulanmış bölgelerden ^{imin} etmek; Türkistandan
gıdalı hububat, büsbütün ^arıp W ∠ Avrupasından getirtmek ve böylelikle Türkistan
abalısını Rusya
tamamen esir halinde bırakmak hakkındaki kararları ıdr Rusya ya tamame 7 7 000
000 pud pamuk işlen
mensucat fabrikalarında harpten önce 22.OUU.UUU P H Tür_

genişletilmesini Beklemeğe İM™

"Kıvo«y",

Ldâ Türkistanda tetkik seyahati yapan Rusya z.raatnazınKıvoşey , C son fikre
temayül gösterdi. Bununla beraber Kıvoşeym «bu ıktı sadî siyasetle Türkistanın
Rusyaya tamamen bağlanmış o apagını»

aÇıkÇ — • kendi hububatıyla

l) Ruslar, Türkistan pamuğunun fiyatını, Amerrika P *
müstaki- bir surette tayin etmek istedilerse de. cihan savaşından (191 ,9,8 i önce
muvaffak olamadılar. Bilâkis Ameşikada pamuk mahsulü 2 az olduğu yıllar,
Türkistan pamuğu pahalı. Amenkada mahsulün-

Çok ?ldjSU.yilW Türkistan pamuğu ucuz oluyordu. Bu ise av
İ9ot JZ T^{kOyilÜ}ekinci hayatma çok kötü bir tesir y[^] 1909 yılında Amerikada pamuk
mahsulü fena olduğundan Tü.U d^u
pamuğunun pudu 12* rubleden 17 ruble .70 kopeka kada art t, p^u nu gören
köylü, 1910 yılında her şeyi bırakıp pamuk ekti J3u~
yi Amerika pamuğu emsalsiz şekilde çok oldu. Bunun sonunda |Q.? yılında
Türkistan pamuğu 8-1 rubleye kadar indi. Elde yiyecek bul madığından, onu da
yüksek değerle Rusyadan. (Şimali^{^^}afkasy^{ad} ^ satın almakla binlerce köylü
iflâs etti. * athasyadan)

^2) ikinci hadise, 1917-1918 yılının kırgınıdır. Hububat h, sunda
Türkistan, böylece Rusyaya bağlı bırakmak, Rusyada açlık v ihtilal olup, yo
lar kesildiği zaman milyonlarca ahalinin açlıktan k T masma sebep olacaktı.
Netekim 1917-1918 yıllarında böyle oldu mÂ yılında Rusya hükümeti.
Türkistan tarlalarını yalnız pamuğa ha[^] 6 mek hususunda fazla gayret
gösterdi. Halbuki 1917 yılında Rusva[^] kılaba olunca, İç Rusyadan hububat
getirilemedi Bu v M * m~ gibi, 1917 yılında Türkistanın kendisinde büyük bir
kuraklık [^]dd[^]T[^] lann azlığından Aral Gölü bile bu yıl İM P - [^]ldu («»-
«Türkistan Merkezî Müslüman Şûrası» nm âldİlak Ta'kentte V¹ lunuyordum.
Rusyadan az çok gelen hububatın taksimi Mül^u
mandardan ve Ruslardan mürekkep bir komisyon teşkil itmek “ çalıştık.
Orduya dayanan Taşkent rus hükümeti, yerlileri kaderin k fme bırakıp, yalnız
Rusları doyurmağa ehemmiyet verdi Önceleri[^] samiyetperverlikten bahseden
«S. D.» (Sosyal Demokrat) ve JT

İğ.r ^dT T^u601" f,rkala" gibî rUS -kılâpçılarınınm sahtekt-
T¹ k defa orada ^rdük. Bundan dolayı, yine o günlerde S sme mUsap etmiş
olduğum «S. R.» fırkasından, hemen orada iktill' c.ay. uzun bı;- beyanname ile
anlatarak protesto edip kaydım, W

,TM8S dene dTnda Bo?eVik ihtilâlî olup- yollar kesildiğinden S'açık
1918 de de devam etti. Sonunda Cenubi Türkistanın bes vilâyeUhd
leliklriIn |92 | adyeT k^{haH} kfnIdl (bUna alt istatistik malûmatı Bol' çeskaya Jizn =
®. Ta?kenlte .bast,rd,klarl «Turkestanskaya Ekonomi- üeşredildi), “

^ Hayat,>> adh resmî külliyatında

Yerli Ahali İM I Asri TMa^uası ^ medenî seviyesi yerlilerden pek tH v j.f.SI_
az yüksek olan, ekim ve sulama işlerinde ise yer-
mar ur. ilerden çok aşağı bulunan Ruslar, burada kendi , , , , , , , ,

hakimiyetlerini medenî otoriteden ziyade kala-
hetlen T T İ T ^ T * k anaatindedir Bu İ
ese a ngı ız ve Fransızların hilâfına olarak, müstemlekelerin-

de en ehemmiyetsiz, hattâ en pis işleri .e kendileri yaparlar. W^hzle , **müstemlekelerinde**, aşağı **teknik** hizmetlerde **ve askerlikteyerhlen u** ianarak, kendileri, ancak devlet makinelerinin başında demiryollarının büyük memuriyetlerinde, ordu kumandanlıklarında bulunurlar. ^ Ruslar ise, bilâkis kendileri kondüktör, kendileri çöpçü ve supruntucu, kendileri ve ancak kendileri asker, kendileri polis, katıp Je kapıcıdır Korktuğu sey, yerlilerin demiryolu, memurluğunu, askerlimi ve^telgrab islerini öğrenmesidir. Sanayi işlerinde yerlileri ancak fabrikalarda kara içi olarak kullanılırlar. Fabrikaların da çoğu, pamuk- tem.zhyen ve- yağ çıkaran fabrikalardan ibarettir. Bunların ustabaşları. makinistleri de hep Ruslardandır. Bunlara, İç Rusyay-, göre, çöktüksek aylık ve rilir. Maksat da, İç Rusyadan bu gibi teknisyen unsurları celbetmek- tir Bunların idaresi altında işliyen yerliler ise, İç Rusya işçilerine göre, çok az ücretle çalıştırılıyorlardı. 1908-1910 yıllarında gündelik iş ücreti on yedi yasından büyük olanlara 80 kopek, gençlere^ ^O. kadm- lara 70 **kopek** olup, umumiyetle işçinin yıllık 1 3 7-1 77 ruble i. a buki İç Rusyada ozamanki en az ücret yılda 206-224 ruble idi. Bu malûmat, nakleden Georgi Safarov, Türkistan, fabrikalarında yüksek maaşla çalışan rus işçisini (bunlar bütün işçinin. %

aristokrasi İşçisi», yerli Türk işçisini ise (bunlar ^{US} % 77,2 dir) «esir-
ler» diye adlandırıyor. w .. , v
Göçetme siyasetine gelince, o, doğu müstemele-

Göçetme Siyaseti lerinde rus siyasetinin esasi umdesini teşkil etmektedir. Zaten daha 16. ncı asırdan başlayarak bütün rus istilâları, rus tüccarlarıyla beraber giden rus Kozacı ve rus çiftçisinin (mujiğinin) göçetmesi şeklinde başlıyor. Ozamanki^ g°Çet~ meler, çok defa-Moskova hükümetinin haiberi olmadan ve hatta bazan bu hükümetin isteği hilâfına oluyor, ve hükümet artık bilfiil işgal e 1- len bu yerlerde el koymaikle iktifa ediyordu. Bu keyfiyeti hız. yirminci asırdaki rus göçlerinde de görüyoruz. Başkurt ve Kazak bozkırlarına, gelip işgal ediveren bu silâhlı «gönüllü göçmenler» (samovoltstı). yirminci asrın. daha ilk on yılında, bilhassa 31 ağustos 19.07 diye imzalanın İngiliz - Rus anlaşması sonunda İranın Gürgân, Aştârâbâd, Mazen- deran vilâyetlerini işgale başladılar. Rudarrn müstemele edebiyatında «Yeni Portakal Memleketi» diye adlandırdıkları ve işgali henüz resmî bir şekil almıyan bu memleket. Cihan Savaşı ilân edildiği zaman, bilfiil rus göçmenleri eline geçmiş bulunuyordu. 1917 ihtilâli olmasaydı bugün burası tamamiyle bir rus ülkesi olacaktı. Almanları tak- lid ederek «Müstemele Meseleleri = Voprosi Kolonizatsiyi» adıyla neşrettikleri dergilerinde Ruslar, Astarâbâda gelen göçmenlerin çoğunun,

evvelce Sibiryaya, oradan Kazakistana, oradan da Cenubî Türkistan*, nihayet oradan da bu Astarâbâda taşınmış olan gönüllülerden ibare: olduğunu yazarlardı. Bu göçmen Rusların şiarı Home homint Supus demek olduğundan, kendilerine fazla mukavemet göstermiyen ülke: arıyorlardı. Aynı dergi «sıtma yuvası olmasına rağmen Astarâbâd vilâyetine Rus göçmenlerinin bu kadar tehâlükle dolması, Rus milletinin Asyanın ıstımarında n. büyük rol oynıyacağını göstermektedir» di- yordu. Halbuki Rusların böyle göçleri, Avrupa mânası ile, müstemleke cıhk siyasetinden haberleri olmadığı zaman bile, mevcut olduğunu yukarıda gördük. Hattâ islâmiyetin başlangıcında Araplar, Khazarlarla savaştıkları zaman, şimdiki Terek vilâyeti sınırında bir takım Rusların bulunduğu Bal amî'nin Taberi tercümesinde vardır³⁵⁾. Milâdî onuncu asırda bir kısım Ruslar; Azerbaycanda, Khazar memleketinde, Etil (Hazaran) de yerleşmek tecrübelerinde bulundular. Rusların bu yayılma ıstıdadlar.n.n İslâm milletlerini daha pek eski zamanlarda bile endişeye düşürdüğü Muhammed 'Avfi^), Nizâmî Gencevî³⁷⁾ gibilerin eserlerinde de görülüyor. Ruslar bu yayılmalarında, ancak tesadüf ettikleri ka- vimlerin şiddetli darbelerinden sonra, geri dönmüşlerdir.

Muasır Rusya hükümeti, asrî mânası ile göçettirme meselesine, Jörmacı Petrodan sonra emperyalistlik maksadıyla ve bir de Hlhassa geçen 19. uncu asrın üçüncü dörtebirinde Rusların büyük «alpağut» (pomeşçık) sınıfı elinde esir olan çiftçiler (krestiyanlar)in toprak iarese esim halledip, zadedâni güç durumdan çıkarmak maksadıyla ehemmiyet vermiştir. Göçettirme, ancak bu devirden sonra resmî devlet siyaseti oldu. Rus çiftçi zadegan, İç Rusyada toprak meselesi üzerinde

³⁰⁾ Bk. Z e k i V e l i d i, *İbn Fadlân*, s. 253.

^{3b)} Bk. *Zapiski Vostochnago Otdeleniya RAO*, XX, 266-1-1, ,
ı / ,Uı' <ı,y' *k A

³⁷⁾ Şair Nizâmî Gencevî de İskendere Kafkasyamn Abhaz kıralı Duval tarafından Rus tehlikesi hakkında verilen malûmat şeklinde kendi zamanını endi- şelerin, izhar etmiştir; ona göre cemili Kafkasya ve Azerbaycan ülkelerini yağma eden bu Ruslar bir gün tekmiil Horasan, elde etmek fikrini taşımaktadırlar (bk
£/TMTM: SÜJ311 1361 1316> " 42°21' EVİlya Çdebl de ^ahatname'sindc VIZ. 535 Rus tehlikesine işaret ederek şu satırları yazmıştır: «Bu İcuffar öyle bir
Te Zr'-Tr T7 bU meUlle' A deVUt mukabele demeyip cümle Kazağa ve Lehe rsUla.edrp Tuna yaUllarına çıkacak olursa bir dürtü Devleti Âl-i Osmana rahat vermeyip maazallah belki Kıırma dahi istilâ eder.

çıkan kargaşalıkların ancak rus köylüsünün göçettirilmesiyle halledileceğine kanaat hâsıl etmişlerdi. Bununla beraber on dokuzuncu asrın sonuna (1891 yıllarına) kadar olan göçler ehemmiyetsiz idi. Hattâ bir aralık çar hükümeti. İç Rusyadaki rus alpağutlarını zarara sokmamak emeliyle. Başkurdüstana ve Kazakistana olan göçü durdurmuştu bile. Başkurdüstandan sabık Orenburg vilâyetiyle Kazakistanın şimali bölümlerinin, meselâ Akmola vilâyetinin rus göçmenleriyle bilfiil iskânı, 1891 yılından sonra olmuştur. Akmola vilâyetinde 1866 da i 50, 1879 da 3.170 rus ailesi vardı. Sonra 1890 yılına kadar her yıl. binden üç bine kadar Rus geliyordu. 1890 yılında ise, bir defada i 3.879 aile, 1895 te 22.000, 1896 da 36.000 Rus ailesi göçmen olmak geldi. O yıl, hepsi 99.000 nüfustan ibaret olan Ruslar, 1897 de 'n 3.000 kişiye, 1898 de 122.000 kişiye, 1899 da 134.000 kişiye, 1900 da 160.000 kişiye erişip; nihayet 1917 yılında bu Akmola vilâyetindeki Rusların sayısı, yerli Kırgız-Kazakların (442.000 kadar)

sayısını geçti; L A Kırgız-Kazaklar % 36, Ruslar /t * ■ .39 oldu. Yedisu vi lâyetinde, 1847-1867 yılları arasında Ruslar ancak 14 köyden ibaret olup, 15.000 nüfustular. 1882 yılına kadar bu say. ancak 30.000 e çıkabildi. 1890 yılından sonra Rus hükümeti muntazam Bir surette göçtürme siyasetini takibe başladıktan sonra, Rusların sayısı birdenbire yükseldi. 1895 yılında 95.000, 1910 yılında 188.000 olup, 1920 de ise 268.000 e çıktı. Türkistanın diğer vilâyetlerinde de bu usul üzere Ruslar yerleştiler. Sâbık Türkistan Umumî Valiliğine tâbi, vilâyetlerde 1897 yılında, Yahudiler sayılmamak üzere, Ruslar ve Avrupalılar 233.000 (% 4, 3) idi. 1911 de 456.000 e (</> 7) çıktı³⁸⁾. Şimdi ise caba fazladır. Rus göçmenleri evvelce «Rus Kozakları» sınıfından ibaret olup, bilhassa sınırlarda, Başkurdüstaida Kazakistan arasında Yayık Irmağı kıyısında; Cenubî Türkistanın istilâsından sonra da Yedisu vilâyetinin, Altaydan Işık Göle kadar uzanan Çin sınırı noktala -nda vani, askerî sevkülceyş noktalarında yerleşiyorlardı. Askerî ol- m.yan göçmenler ise. Ancak ülkenin İktisadî hayatında mühim olan en münbit ve en merkez yerlerinde, Kazakistanın İşim, Tura ve İrtiş ırmakları havzalarında, Kökçe Tav ve Burabay denen çok münbit bölgelerde- ile, Cu ve Talaş havzalarında; Türkmenistanın cenubunda Fran sınırındaki dağlar arasında bulunan küçük ırmaklar üzerinde yerleşiyorlardı. Sır Derya ırmağının da demiryolu geçen yerlerinin cenubunda Mirza Çöl (rusça; Galodnaya Step) denilen bozkırlarda yen.

38) Fr.

M a c h a t s c h e k , *Landskunde von Russisch Turkestan,*

1922, s. 138.

yapılan arıklar üzerinde yerleştirilen Ruslardan başka, rus kolonistleri evvelce yerli ahaliyle bilhassa Kazak, Kırgız ve Türkmenlerle dolu olan yerlerde iskan edildiler. Rus baskısına mâruz kalan bu Kazaklar ise, ekincilik hayatına geçmekte idiler; yazın yaylaya çıkmakla beraber, kışın kerpiçten yapılmış evlerde (kışlak = qWlarda) ' oturu- yorfardı. İhnumiyetle Ruslar, kengeri bir yeri imar edip yerleşmediler. Mesela Aşağı Sır Deryada Kazak ve Karakalpak çiftçilerinin tarlalarını, Çimkent, Evliya Âta, Pişpek' tümenlerinde evvelce «Yatak» Kazaklarla³⁹⁾ meskûn ve onların eliyle işlenen mamur sahaları gasbederek yerleştiler. Temür zamanındaki Aşbara yerine Çaldav.r, eski Araplarca da malûm olan ve Khokand zamanında imar edilen Merki yerme 1885 yılında «Rus Merki'si» yapıldı. Evliya Ata tümenindeki «pasulka»ların «) biri olan Ozilovo, eski Türk hakanlarının karargâhlarından birisinin yerindedir. Rusların sulama hususundaki yegane ciddi tedbirleri, Murza^ Çölde, Taşkente sürgünde bulunan grandük Ni- bola Konstantinoviç in kazdırdığı arıklar oldu. Bu grandük, 1883-1885 te Çırçık'tan İskender Arığını çıkardı. 4.140 desatine yer su'hyan bu arık üzerinde Troytski adındaki rus kasabası yapıldı. 1891 yılında, İç Rus- ya^a hüküm süren açlık neticesinde, göç daha çoğaldı ve bu'göçmenlerden Çıışık ve Ahengeran havzalarında bazı rus köyleri vücade getirildi. O cümleden eski Benâkit (Şahruckhiyye) yanında yapılan Sinarski pasulkasıdır. Semerkandın şimalinde Sultan Sancarın Karakhutaylarla savaşında tanınmış olan Katvanda, Rostofsov pasiulkası yapıldı. Bunların hepsi, evvelce asırlardanberi imar edilip gelen yerlerdir. Türk- menistanda eski Merv harabeleri yanında vaktiyle Selçukluların yaptığı Sultanbend anğı i) e sulanan yerlerde, 6 ağustos 1887 fermanı ile çar adına «malikâne-i şahane» tesisine başlandı. Burası, Barthold'un tâyi- nıpe göre evvelce Abbaslılardan Me'mun Halifenin malikânesi idi^{216 217 218)}. Türkmenistanda rus göçmenleri yerleştirmek, Rus İstilasından dört yıl sonra (1889 da) başlanıp, Türkmenlerin en eski medenî kasabaları olan Durun (şimdiki ismiyle. Bahardin) yanında, «Mikhailovski» denilen paşulka kuruldu^ . Bunlar 1909 yılına kadar 29 pasulka oldu. Bunlardan Tıcada, Sırakhs'ın cenupdoğuşundaki «Kristovi» pasiulkası,

---

st.) «Yatak», Kazak-Kırgız şivesince «cataq»: göç taşıyacak hayvanları olmadığından, göç edemeyip kışlak'ta kalan göçebelere denir, ki ziraatle de meşgul olurlar. Mahmud Kassarî'de III, 111 bu kelime. ³⁹⁾ Bk. Barthold, *İstoriya oroşenija Türkstana, Petersburg, 1914, s 50*; yine *Onun üstoriya Kulturloy Jizni Turkestane, s. 154.* şeklinde yazılmıştır.

²¹⁷⁾ «Pasulka» rusça «Posiulka» dan tarif ile rus köylerine iflak olunur.

iaratov vilâyetinden «f^{len}
cündur (bu gibi Almanlar Çımkent ve L J
r>. M U^{*}. a.,
dV Bunlardan bibisi, Kuşka yan _»

civarında sulanan y^{de} *hal' ^ f

rabbama 247 kişi; Belç.kadaise 189^{^^^} . ^ ^ bslgderi nde- rus göçmenlerinin çoğ u J^{ar} & .
yerleştirilmişlerdir. Çoğ u * * *
izierin başında oturup, «W “ Vıarap olmasına sebep olmuşlar ve

da nefret ve

düşmanlı!

Göçmelerin
Yerleştiri hnesi

len gemılırken y«^{*} ve ken dileri de çöl-
zaptolunur, ev en ısg» ^ . | .jj.gasbolunan yer-
lete kovulurdu. Baran Webl

ler Ruslar tarafından tamamen eki mez,

al dığ, mahsule

nin Kapal tümeninde 1⁵⁻⁰⁰@

için yüz desatmadan 22.

tardan 1856 yılma kadaT ancak

Kazak-Kırgızların aldıkları mahsulaUn'

kabil olmuştur. Bu müstevli Ruslar jg 1

l.re, K.z.k-K,,srf... W.

1911 yılına kadar Cenubi

toprak, bir buçuk milyon desatine teşkil
yerli Türk çiftçilerinin ekili yerlerim ısg 1

Ancak 1910 yılımda Yed.suda 51

Kazak ve Kırgızın evi y\ 219 'p\

gasbolunmuş ve kendileri yerlerin en

've otlakları her aileye 40 desatmadan

rus göçmenlerine venlm.şU^Bu ^h

«tüyler ürpertici» ır şe

.diyorU.*)- «Yedisu,

«r^{35,5} ssrsK

de V8r'
f Aleksiyeovski, Poltavsv-
, i kesif (kilometre mu

“da 208 kişi) olduğ u halde,

, Bunlar küçük ırmak ve keh-
foklarından aşağı taraflarında-

^

s““^ Yedisu Vilâyeti-

toprak verildiğ i halde, bu mık-
desatine ekilebilmiş ve evvelce
kadarını almak

^ri. yedi Türk-

^ Oluyorlardı.

“1 büylđitu i8.l “«■»

-diyordu. Bunların hepsi,

V yolu ;le alınmıştır,

^ 3Q 000 kadar nüfus)'

* Q topıra k vahşicesine

kovulup sahraya atılmışlar; tarla

• k dar aileden ibaret

vahşetlerin

ken dileri de itiraf

Pispek tümeninde yerli aha-

H.lbuki R-

* 3 8 kt-

~" 42) pereseleneskoye Delo v Turkestane. Otçet Senatpra Gra
ioiO. s. 149, 164.

Ekim İşlerinde
Türkistanlılar R
uslardan Bir Şey
Öğrenebildiler
mi?

291 –

deki göçler için yapılıyordu; yakut bir toprak aç
gözlülüğü neticesi idi- Zamanımızda Türkistana
Rusya yolu ile gelen herkes, ilk bakışta buradaki

ekimin çok iptidai olduğuna zahip olur. Sulama usulünü asla hilmiyen Ruslar ve Avrupai Rusi Türkleri Türkistanda demir sapan yerine, ağaçtan yapılan «amaç», bel küreği, kazma kürek (ketmen) kullanılmasını iptidaiilik zannederler. Burada binlerce yıldanberi mükemmel bir. suretini bulan intensif ziraat usulünün kıymetini takdir edemez. Türkistana ilk gelen Rusların nazarı da böyle idi. Güya Türkistanlıların «cehalet» dolayısı ile ehemmiyet veremedikleri «baharı» ziraat usulünü ileri sürmüşler («baharı», Tanrının iyiliğine, yağmura kalmış ekim usulüdür), az yerden çok mahsul değil, çok mahsul altnak: için daha kolaylıkla çok yer ekmek lüzumunu «anlatmağa» çalışmışlardır. Sabık Fergane valisi Nalifkin, buna dair bir çok latifeler anlatır ve Rus istilâsının, Türkistanda intensif ekim usulünün sukutuna sebep olduğunu itiraf ederdi. Hakikaten bu böyledir. Rusların istilâsından önce, buralarda, hattâ Başkurdüstanda bile sulama usulüyle ziraat olmuştur (mensup olduğum köyün cenubunda Selevük ırmağı havzasında birçok eski arık izleri vardır, bunları bizzat gezip görmüşümdür). Turgay vilâyeti Kırgız-Kazaklarında sulama usulüyle ekim, an'anevî bir kültüre bağlı olarak yaşamıştır. Kazakların ilk münevverlerinden yukarıda (s. 267) zikri geçen Tilev Seydalin, Kıpçaklardan Seyid-Kuî adında birisinin, (1770-1830) Turgay ve Ülkeyek ırmaklarının kolları üzerinde sulama usulüyle ziraat yaptığını, Khokanddan tohum getirttiğini, Turgay-Kabırğa ırmağı üzerinde (Turgaydan 50 kilometre yukarıda) Karakuğa kalesini yapıp, ziraatte sulama usulü tatbik ettiğini; yine Teke ırmağı munsabında Sarıkun adlı yeTlerde ve Navruzurn ormanları sınırmda Navruzum-Karasu boyunda Caksıbay, Sankıbay adlı göller yanında böyle ziraat olduğunu zikretmektedir⁴³). Kazaklar sulama için kullanılan «çığır»m Alı^Çmar adında bir koruyucu ruhu olduğuna inanıp bu ruh şerefine kurbanlar kesip bayram ederler.

Bu hususta şöyle bir şiir de söylemişler:

- Çığırın çın atası Alı-Çmar 4- Çınarga sıyınbasan çığır sınar

Alige Çınar minen köp sıyınсах -f çaçанда Теири üngarıп könил tmar ²²⁰ L.

⁴³) Tilev Seydalin (doğrusu: Tilev Muhammed Seyidali oğlu) bu malûmatı *Zapiski Orenburgskago Otdeleniya JRFussk. Geograjiçeskago Obşcestv.r*

Yani: Çığırın hakiki babası Ali-Çmardır. Eğer bu Çınara sığınmayacak
(yani ona dua edip kurban kesmiyecek)olursan çığır kırılır. Alı Çınara çok sığınırsan, Tanrı işinde
muvaffak eder VE rahat kılar ²²¹⁾

Orski yanında Or ırmağı üzerinde 18. inci , asırda arklarla (yani sulama
usulü ile) ziraat yapıyordu. Ural vilâyetinde Cim ve Sakız ırmakları eskiden
tamamiyle sulama için sarf olunuyordu^ (Cim'de bugün de biraz vardır. Bunu
1920 de bizzat gördüm). Doğu Kazakistan'da Üstkamingorski'nin 29
kilometre cenubunda Kalmukların Ablay- Kent kasabası olmuş, burada
Kalmuklar Taşkent ve Kaşgar Türklerinden tarançılar getirip 17-18. inci
asırlarda sulama usulünde ziraatle iş- tıgal etmişlerdir^{222 223)}. 16. ncı asırda
Küçük Han, Bukhara tarafından köylüleri getirerek, To.bxl havzasında
sulama usulü ile ekinciliği yaymıştır. Akmoia vilâyetinde Nura kıyısında
Cıvan Tübe adlı yerlerde birçok arklar çıkarılıp, ziraatle iştil edilmiştir. Rus
geldikten sonra bütün bu sulama sistemleri ve an'aneleri ortadan kalkmıştır.
Bunun zararım daha 7889 yılında Y. Schmidt yazmıştır⁴⁰⁾. Ruslar gelmeden
önce Cenubi Al tayda ve Abakan Tatarlarında bile, sulama usulü ile Türkistan
tar- mndlı ekim olmuştur. Meselâ Altayda Quray tümeninde Çuy oymağı
toprağında, Ursula ve Qayarlıq havzalarında ²²⁴⁾ ve Minuse vilâyetinde birçok
yerlerde sulama ile ekincilik olmuştur. Bugün bile arık izleri vardır.
Kuznetsov'un tâyinine göre, Abakan havzasındaki arıkların bazıları bron z
devrine aittir. Asqıs ve Qamsı boyundaki Sagay Türkleri ele, Rus gelmeden
önce sulama usulü ile ekim yapmışlardır. Fakat Rus geldikten sonra, bu arklar
bozulmuştur ²²⁵⁾ . L e v ş 1 n e göre Kazakların ziraat: hususunda öğretmenleri,
Sır havzasındaki Karakalpklar ve T a s k e n 11 i 1 e r d e n ibaretti. Sibirya
sınırına Ruslar gelip geldiğinde, o civardaki göçebe Kazaklar cenuba
çekilmek mecburiyetinde kalmış-

---

²²¹⁾ Bu parça, Ş u n a n o ğ l u E l c a n , Qazaq Cer Tari qı Meselesi.

1926. s. 3 e göre alındı.

ür») Bk. S e d e 1 n i k o v , Kirgizski Kary (= Rossiya ızd. D e v r e y i n , a

XVIII) Petresburg 1902, s. 414.

²²³⁾ S e d e 1 n i k o v , aynı eser, s. 361.

⁴⁰⁾ Rossiya izdanye D e v r e i n ' a , XXI, Zapadnaya Sibir s. 529.

4 8) K u z n e t s o v , Drevniye Mogili Minusinskago Okrugı, Tomsk, 1889,

lardır. Bunun neticesinde Sır havzasındaki ziraat harap oldu ⁴⁰⁾ 1860 yılında 80 yaşında ölen Cankhoca Batıra ait rivayetlerden anlaşıldığına göre Sır Derya (doğrusu onun sol kolu olan Yeni Derya) havzasında Karakalpak köy ve kasabaları, daha 18. inci asrın sonunda bile çoktu. Şimalden, Ruslardan kaçıp Sır Derya havzasına gelerek, oradaki Ka- rakalpakları Khorezme kaçırın oymakların çapullarına iştirak ettiği zaman Cankhoca, 18 yaşında idi. Demek bu vak'a 1789 yılında olmuş u r ⁵⁰⁾. Bununla beraber 1857 - 1860 yılları arasında bile, Akmesjid merkez olmak üzere, Aşağı Sır Derya havzasında 8.000 ev kadar Kazağın. her yıl 24.000 desatina kadar ekin ektikleri, o yıllarda oralarını idare edip, Kazak ekinciliğine dair malûmat toplıyan Asmolowsky ile muavini Yusuf Mayor tarafından tesbit edilmiştir. Bu iki kişi, bundan başka, idare ettikleri Sır Derya vilâyeti Kazaklarının kullandıkları sapanın, pek iptidai ve sâde olmakla beraber, çevirdiği toprağın altında rutubetin uzun zaman muhafazasına sebebiyet verdiğini, bundan dolayı Kazak sapanıyla sürülen toprağın, Rus sapanıyla sürülen toprağa göre, daha çok mahsul verdiğini kaydetmektedir. 1865 te Başkurt ordusunun ilgasından sonra, Başkurdüstandaki köyünde yaşayıp ölen Yusuf Mayor, Sır havzasından Türkistan Medeniyetini bile kendisiyle birlikte getirmişti. Çocukları arasında Türkistan usulünde bahçecilik ve imaret an'aneleri yaşıyordu ⁵¹⁾.

⁴⁰⁾ L e v S i n, *Opisanje Kirgiz-Kayaatskikh Od i Stepey*, III, 199, 244, 288

⁵⁰⁾ *Izvestiya Obşçestva Arkheologii Kazan*, XII, 245-249.

⁵¹⁾ Yukarıda «Yeni medeniyetle temasa gelen ilk Türkler» babında zikri geçen Yusuf Mayor (Vayskovoy Starşına Yusu/ *Karamişev*), müellifin komşu köyü olan Makar köyünden neşet etmiş olduğundan, hayatı, müellifçe malûmdur. Bu zat, Kazaklarda ziraat ve Başkurtlarda at terbiyesi meselesine dair rapor ve makaleler yazmış olup; bunlardan bazılarında «Orenburga tâbi Kazaklar* (*Ktrgizskaya step Orenburgskago Vedomstva*, Petersburg 1865) isimli mühim eserin müellifi erkânı harp miralayı L. Meyer istifade etmiştir (s. 103). Yusuf Mayor faziletli ve cesur bir kimse olup, Başkurdüstanda ve ordusunda çok sevilmiştir. Başkurtların Yusuf Mayor şerefine bağladıkları bir musiki bestesi bugün de pek meşhur olup, bazan memuriyet yeri olan Akmesçide nisbefle «Akmesçit köyü» adıyla da tesmiye edilir. Yusuf Mayorun akraba ve evlâdı, aramızda, münevver adamlar sayılırdı. Bunlardan eski kanton muavini Ömer Hacı, Türkistan usulünde bahçecilik eder ve güzel elma yetiştirirdi. Hepsinin evleri Türkistan usulünde sıva ile yapılmıştı. Yusufun çocukları, son Başkurt milli hareketinde da mühim hizmetler .göstermişlerdir.

Ruslar Abılay Hanın, Rusyadan balıkçılık ve ekincilik öğretmek için on kadar Rus gönderilmesini istediğini yazıyorlar^{M)}. Bu söz ekim hakkında varit değildir. Abılay Han Türkistan usulü ekimi pek güzel biliyordu. Göçebe Kırgızları askerliğe çağırır, çiftçi Kazak ve Karakal- pakları ekinciliğe sevkederdi. Oğlu Âdil Sultanın idaresi altında Kara- ,kalpakları Talaş havzasına getirerek çiftçilik yaptırdı. Kine Sarı yanında da bu işe devam edildi. Abılay Hanın Ruslardan çiftçilik öğrenmeye ihtiyacı yoktu. Ruslardan balıkçılık ustaları, sorması elbette varittir⁰³⁾. Rus muhacirlerinden Türkistanlıların öğrendikleri faydalı bir şey varsa, o da «tırpan» (rusça «koşa») ile ot biçmektir. Fakat bu da Sibiryâ Tümen Tatarlarında ve Başkurtlarda «çalgı», bazı Kazaklarda «bel orak» isimleriyle pek eskidenberi bilinen bir âletta Lehli M a s a 1 s k y, Ruslardan önce Türkistanda yulafın tanınmadığını ve binaenaleyh bunun Ruslar tarafından getirildiğini ileri sürmektedir. Fakat B a r t h o 1 d bu kelimenin bugün doğu , türkçesinde kullanılan adı»olan «sulı» kelimesinden, bu nevi hububatın Türkistanda daha önce de mevcut olduğunu istidlal etmektedir^{226 227 228)}. Türkistanın sulama işleri,' hiç olmazsa Kbokand hanları zamanında olduğu gibi, bir şekilde bile • devam ettirilemediğini birçok defalar söylemiştir.

. Ruslar, Türkistanlılara ziraat medeniyetinde örnek olmak fikriyle. Mirza çölünde ve Murgabda geniş çiftlikler vücade getirmişlerdi. Her ikisinde de iflâs ettiler. Mirza Çölü hakkında B a r t h o 1 d, burada talihte ekincilik olmadığını söyleyerek daha başlangıçta bedbin bulundu. O, ekincilikte Türkistanlıların tecrübelerine bakmak, meselâ Khorez- min karşı tarafında evvelce Gâvkhore adında arklar bulunup, şimdi kurumuş olan geniş sahaların ihyasına ehemmiyet vermek lüzumunu söylüyordu. Rus ziraat mühendisleri bu sözlere kulak asmadılar. Çünkü kendi bilgilerinin, her halde «Sart»larınkinden ve memleketi «Şart» kaynaklarından öğrenen müverrihlerinkinden daha yüksek olduğu kanaatinde idiler. Bu kanaat üzerine milyonlar sarfedildi. Buralarda yalnız Ruslar yerleştirildi. Hattâ Ruslar, Sır Derya ile Zerefşan (Cızak) arasını bitişik bir bahçe haline döndüreceklerini düşünüyorlardı. Fakat sulanan yerlerin cenup bölümleri, birkaç yıl sonra yavaş yavaş çoraklığa döndü. Sarfolunan emeklerin çoğu heder oldu. 1922 eylülünde

226 K e m e n g e r o ğ l u Tarihi, Moskova, 1924. s. 20.

227 Aynı eser. S. 36.

228 Mirza çölü hakkında bk. B a r t h o 1 d * in Zap. Vost. Otdel. XXIH, •413-419:

Murğab hakkında yine o, aynı mecmua, XX, 087 v e B a r t h o 1 d , *Istonya KultıThoy Jizni Turkestanı*. s. 159.

arıkların aşağı tarafından geçtiğimde, evvelce ekilmiş olan akkavak ağaçlarının kurumuş olduğunu bize gösteren yerli bir Kazak, bu münasebetle kendi duygularını, sevincini gösteriyordu. Mirza Çölünde ekim sahasının genişletilmesine Ruslar bugün de ehemmiyet veriyorlarsa da, eski hayaller şimdi kalmamıştır. Sulanan sahanın köprüye yakın şimal bölümleri yaşamaktadır ki, buralarını (Bukhara ve Khıyva arıklarını) Grandük ^Nikola Konstantinoviç yaptırmıştı. Bu zat, bütün sulama işlerinde Avrupa usulünü ve mühendislerini bir tarafa bırakıp, yalnız yerli Türkistan usulü ve ustalarının yardımıyla yapardı. Mur- gab'daki Rus «imparator malikânesi» de, sözde yerlilere numune olacaktı. Orası tam mânasıyla asrî usulde fen kaidelerine göre yapılmıştı. Burada büyük bir «su mahzeni» inşa edilmişti; ve bütün Türkistana numune olacaktı. Fakat malikânedeki .tedbirlerin muvaffakıyetsiz kalmasının yerli ahalinin sulama kültüründeki tecrübelerinin ihmal edilmesinden ileri geldiği anlaşılmıştır: su mahzeninin dibine çamur çökmemesini ve İska, işinin bataklıklar ve sıtma yuvaları vücade getirmemesini temin içm lâzım gelen tedbirler alınmamış; bununla beraber, bendin binası için kullanılan tuğlalar da, eskiden-kullanılan ve asırlarca dayanan tuğlalara nisbeten çok gevşek çıkmıştır^{229 230}). Ruslar. daha 1883 yılında general Çernâyev'in emriyle Aşağı Sır Deryada Yeni Derya'yı ihya etmek işine başlamışlardı. Fakat bu tedbir de, Akmesçidin karşısında 30.000 desatina kadar, evvelce ziraate kullanılan yerlerin tama- myle su altında kalmasıyla tamamlandı; ve burada, ziraatin inkişafına değil,, inhitatına sebep oldu . Grandük Nikola Konstantinoviç te, 1890 yılında Khorezmdde Khanbend ve Ta şb öğüt bendi erini açıp, San Kamış hufresini ihya etmek istedi. Âdi vesaitle yapılması hiç kabil olmayan bu işe teşebbüs, elbette bilenler için gülünç ve köylüler için bir belâ idi; mevcut arık sistemlerini bozmaktan başka bir neticesi olmadı ²³¹).

Hulasa Ruslar, memleketin sulama işlerinin inkişafı yolunda hiç hır ciddi tedbir alamadılar. Buna, lâzım gelen tahsisatı ayıramamaları da manı oluyordu; Sır Derya havzasında kendi muhaceret ve iskân maksatları için yapılması icabeden yeni İska sahaları için istenilen bes on milyonluk bir paraya ait bütçe, hükümetle Devlet Dumas. arasında senelerce sürüklenirken harp çıktı ve geri kaldı.

“) B a ' t h o 1 d, *Istoriya Kulturkoy Jizni Turkestana*. 154-155.

») Rus tehcir merkezinin neşriyatından olan *Aziatskaya Russiya*, II. 248.

²³¹) B a r t h o 1 d, aynı eser, s. 153.

Muhaceret siyaseti ve ileride bahsedilecek «yut- Ruslann Bakırda ma» siyaseti taayyün edinceye kada^ Rusların Ekinciliği Yayma Bozkırlarda ziraati neşir hakkında aldıkları ted- Siyaseti birler daima karışık kalmıştır. Bir gün ziraat pro

pagandası yapılıır, diğeri bir vakit bunun aleyhine bir siyaset kullanılırdı. Orenburg valisi Graf Perrovski (1833-1842. 1851-1857), batı Kazak ve Başkırtların oturak hayata, ziraata geçmesini şiddetle menetti. Hattâ ekilen tarlalar, bile Wdurdm Buna halef olan vâli Kalenin (1857-1860) ise. ziraati teşvik ediyordu. Baz. Başkırt kantonlarında ziraati cebri bir surette ogretm. ye çpl. ştı ve nihayet «Başkırtların tenbel olduğu» kanaatına vararak bu işi terket- ii. Sibiryaya valisine tâbi olan doğu Kazakistanda da vaziyet bu şekilde idi. 19. uncu asrın başlangıcında Ruslar, Kazakistanda ziraat aya tının inkişafının, bu ülkenin sükûnetine sebep olacağı fikrinde idiler. Ziraat hayatına geçenlere yardım için, az olsa bile, bir mu tar ta sı sat tâyin edilmişti. İrtiş havzasında Kökbakt. adlı yerde güzel ziraat «ahaları açan sultanlardan (yani Çingiz nesli törelerden) Dusan Han- baba oğluna Ruslar, 1833 yılında mükâfat bile verdiler. Bu sırada Kazaklar ziraati istemiyorlardı. Çünkü arazi çok ve «çarva» hayatı) kârlı olduğundan, ahali, eskiden ısınmış olduğu aşiret hayajmdan ayrılmak istemiyordu. 1829 yılında Petersburga gelen doğu Sibiryaya Kırgız mümessilleri ziraat babında cebri bir usul tâkip edilmemesin, lica ettiler. Bunun başka bir sebebi de vardı. Rusların ziraata teşvik siyaseti samimî değildi. 1882 yıl. Sibiryaya Kazak-K. rgızlarına ait kanun (polojeniye)da ve müteakip emirlerde ziraata geçen Kazakları Rus köylüleri ile karıştırmak, aşiretlerinden alıkoymak, rusluga temsil etmek fikirleri geçmişti. Hattâ mezkûr «polojeniye»nın maddesinde- «Kırgız Kazaklar müslüman olmaktan ziyade, «^misidirler O sebepten bunların çoğunu h.ristiyanlığa geçirmek mümkün go rülmektedir» denilmekte idi⁵). Halbuki eserini o zaman yazan bir müellif; Kazakların örf kanununa göre, hiristiyan.gr kabul eden bir Kazanın, bütün mallarının müsadere edilmekte olduğunu yani Kazaklım islâmiyete bu kadar mukayyet olup, h.ristiyanl.ktan bu derece çekindiklerini kaydetmektedir*). Bu halde Kazakistanda ziraat, bir râğbet saikiyla ve yahut zenginleşmek arzusuyla değil, ancak fevka zaruret yüzünden intişar eddbiliyordu. Doğru Kazakistanda ^{232 233}

«Çarva» tâbiri için bk. yukarıda s. 277.

ÜS)

233 Levşin. İÜ. 286. Levşin.

III. 174.

ziraatin yayılmasına ait mufassal malûmat veren Zavalısm (1867) «V ve Konşin (1899) «*) gibi zatlar. Kazaklarda ziraata rağbetten ziyade •saik olan zaruretlerden bahsetmektedirler. 1822 kanunu ile idare taksimatı «uruk,lata göre değil, coğrafi «votlara göre yapılırdıktan ye nihayet başkanlık «sultanlarsa yani Çingiz evlâdına değil, bir- bırıyle rekabet eden uruk başkanlarına verildikten sonra, gittikçe gelişen rus ticareti bozkırda zenginle yoksulun arasını ayırdı. Bozkır zengin eri gittikçe şiştiği halde, aşağı tabaka sefalete sürükleniyor ve umumi |iesapla halkın servetini teşkil eden davar eksiliyordu. Semi.

?a7nnnVnnyet1«02 1884 y',mda 3.000.000 «lan hayvan, 1888 de 2.700 000 e 1893 te 2.500.000 e indi. Bükey Ordas.nda nüfus ba-

în²³⁴ 235 loao¹¹^ 5/8 t3ne dü?en hayvan- 1840 ta 11, 3 e, 1850 de

r ,^{3'} e 6,6 ya, 1896 da 4 e düştü. Ekincilik ise artıyordu.

pfk .. °nU" art''as' da hayvanların eksilmesinin yerini tutmuyordu. Lkmçihge geçmek, «krestiyanhğa» yani rus köylüsü şartlarına geçmek o ugundan, buna en son zaruret gününde başvuruyorlardı. Konsin u münasebetle çok dikkate değer misaller getirmektedir. Semi Paİat vilayetinde Arcalı nahiyesindeki Kazaklardan 49 ev, kendi urukla- rmdaki zenginlerin tağallübüne tahammül edemedikleri .için, «kres- t.yan»l.ga talip olmuşlardı. Zengin urukdaşlar. bunlara, «krestiyân»

J tan « msüyan»Iğa geçirileceklerim haber vermişlerse de, zavallılar Şıkıc. tereddüt ve ıztıraplardan sonra, rus köylerinin yan.basmda kres- tıyan olup kalmışlardır. Ayn, zamanda göç edemiyen eski'«yatak»lar da bazan krestiyanhğa tâlip oluyorlardı, (Karkaral, ve Bel-Ağac'ta).

Kazaklar evvelce Başkurtlarla aynı şartlar altında rus tabii olmuşlardı ve askere de almıyorlardı. 1834 te Kine Sar. isyan, dolayısıyla Rusya hükümeti, ekincilikle meşgul olan Kazaklar, askerlikten muaf dan etti 3). 1868 yıl, nizamının 246. ncı maddesinde vergi hususlarında rus krestiyân şartlar, ile ekinciliğe geçenlerin askerlikten Ven o^ Verglden mUaf tutHfacaS' kaydedilmişti. Fakat bundan ev- U1- Î45 - lncı maddede- ekincilikle meşgul olm, yan Kazakların da askerhkten muaf tutuiduğu ilân edildiğinden, öteki madde, bir teşvik eğil, bilakis Kazakları ekincilikten alıkoymağa saik olan bir madde oldu, Çünkü o madde ile ekinciliğe geçenler, göçebe «Kazak vergisi»

.. • • rrrl f V 3 1 . 5 1 *Sihitska* Va *Kirgizskaya Step. (Opisanye Zapadnoy SI- btn. III). Moskova 1867.*

⁹²⁾ K o n ş i n, *Sbornik stafey po Semipalatinskoy oblasti. 1899.*

²³⁵⁾ K e m e n g e r 6 ğ 1 u, *Tarihi, s. 24.*

* -^{us} f İf glySSî ^

... BÜtÜneta. 5al ve Baskurtlarda ^ W

mnlarda
meskûn kavım ^ .Jetle0 \»»^' ^ 1 ve her şeye
»dilmesi lâzım gelen usu ere yüklere, açlığa, s°@^ artlarına göre.
bayvan besleme işmae butnn^ ve ^.^Umda teşvik
katlanabilirler. Ekine» r • ehberle»n id göçmeni az

- 296. • -

Üirse, halk» derhal ■

«tslâmgul» ■* ■*]Tbilhassa asıl-

m „,l» .M» L»a. w* k5^"La, ~

rum „,l»ma. f“ ,br^Ive UbiKy** 'T

»i*» !!>*» •

şır başlangıcında en e & d .6nce ki y^arda e^
zakların. 1914-1918 savaşın ,duklatııı gördük. Doğu ^ Afganistan
komşu Rnslan b»^ ge^>?ve ^^g^yoruz. Buharıı

Kazak istanda.

İrdş havzasında. Ak

ed içinde ^ ^^^bislerin mesaisi ne

smıındaki Cddı Ko

yetişen yerh muuşeb

ve ağır

hepsi, ahahmn e

alının İktisadı

hayatına geçebilmesi

ticesidir. Buralardaki a

haya ttan ekincilik ^ ^ RusUmn İktisadı

buhranlar geçirmeden. g

olara k yaşatabılm •

falarından

veyhaut bu iki şekil bayat» m-menlerinin istilâsmıdan em ^ ^ neTed e

müdahalesinden ve, R^s vâu ve mutasarrıflar» mu^ ^ toTçlu olma k

ileri gelmiş«- Nere ^

Çeliği». F» g°cm A ve düzeltilmesi

Kazak ve »avurtların«W^usadı gebresi v

yüzünden raKnedar

bölümünde

■-*

3» ZZZ

toprak verimli^Bn hattın^ BbükeyWıanım K«at ^

«), mezkûr

temayül gösterim

a a it neşrettiği

.*£e 33 kesatına gelir

tas» "a" İfES'd. **_*•"

«=-

k61s.»» y » * t a a ' , , 20.4 p » a v ' i
ve bu 3.3 desatına ortalama

----- ----- -- , = n m,ezkûr eser, s. 30 vm-

64) K o n ş i n ,

, , 0 v , in ^-k

Kaste l y a n s k i , Form, 589-590*

e sovremevnykh Gosua

nulbundaki Kazaklarda ise, «iğelik» basma ancak 0,2 desatına gelir ve mahsulâtı da ancak 1 68,6 pud olurdu. Aktübe tümeninde ahalinin % 94 ü ekincilikle meşgul olup, her iğeliğe 5,8 desatına gelir. Kostanay •tümeninde ahalinin % 77 si ekincilikle meşgul olup, iğelik -basma 2,8 desatına gelir. Ustkaminde % 69 iğeliğe 1>9 desatına, Akmola tümeninde % 61,5 ve 1,44 desatına, Semi Palat tümeninde % 40 ve 0,75 desatına, Karkaralıda % 11,7 ve 0,1 desatına... Böyle gider de ekincilik halkın kendi isteğine bırakılırsa, bütün Şimalî Kazakistan az bir zaman içinde Kazak-Türk ekim sahasına tahavvül edebilirdi. Cenubî Türkistanda da göçebe ahali kendiliğinden ekinciliğe geçiyordu. 1877 de Cenubî Türkistan vilâyetlerinin Rus göçmenleri istilâsına uğ- ramayan bölgelerinde, Ferganede göçebeler, ahalinin % 44 ünü teşkil ettiği halde, 1914-1918 savaşıdan önce bu nisbet, Masalski'nin tahminine göre, belki % 30 a inmiş bulunuyordu. Aynı Ferganede Fn- dican tümeninde evvelce göçebe sayılan «Navket», Margilân tümenin- 'de «Nayman» nahiyeleri, 1908 de artık köylü olmuşlardı. Fakat Rus- lar, Türklerin ekincilikte tabii yollarla ilerlemesine meydân bırakmadılar.

Çünkü Rusların maksadı, Türkistanı ahali bakı- Göçebe Türklere mmdanda ruslaştırmak olduğundan, göçebe Türk- 'KarşıTedrici İmha lerin kendi topraklarında yerleşip medenî hayata

Siyaseti geçmeleri, onların işine * gelmiyordu. Ruslardan Grigori Safarov, Bolşevik müstemleke siyasetinin, çarlığmkiinden farklı olacağını haber vererek, çar zamanındaki kötülüklerden bahisle, Türkistanlılara biraz da yanaşabilmek maksadıyla, yazdığı eserde, göçebe Türklerin oturaklaşması meselesiie çarlığın münasebeti hakkında: «Rus müstemleke siyaseti Kırgız-Kazakların göçebelikten medenî hayata geçmelerinin yolunu kapadı. Onları kelimenin tam mânası ile bozkıra, çöle attı. Hattâ (Yahudilere olduğu •gibi) Kırgız-Kazaklara da bu çölleri, bir nevi «sınırlandırılmış bölge» .şekline soktu (ki oradan çıkamıyacaktı) ve Kırgız-Kazakların yağma edilmesini ve imhasını Rus göçmenleri için faydalı bir hayat kaynağı etti» demektedir ^{G6)}.

Verimsiz yerlere kovulan ve ekincilik yerine, ancak çölde hayvan beslemekle geçinmek mecburiyetinde kalan Kazak, Başkurt, Türkmen, Kırgız çarvaları, gittikçe yoksullaşmakta idi. Kazaklar evvelce biraz ekincilikle beraber hayvan da beslerlerdi. Topraklarını göçmen Rus- ²³⁶

---

²³⁶⁾ G. S a f o r o v. *Koıomalnaya Revoliutsia, Opyt Turkestana*, Taşkent :1922, s. 46.

irr işgal edip yerleştikten sonra, bunların yaylalarıyla kışları arasın daki' geçit kesilmiş oldu. O bölgelerden istifade şöyle _ dmsun ora^ lardan yalnız geçip gidebilmek için bile Rus g^oÇmenl«rtne £ m ek mecburiyeti hasil oldu. Verimsiz yerlerde ekincilikten karı miveceği tabiidir. Meselâ 1914 yılında Yedisuda bir ailenin yıllık va ridatı, Kırgızlarda 469 ruble, Kañılarda ^95 7 ruble Döng^erde 850 ruble, en verimli yerlerde oturtulan Ruslarda ise r''

Kırgız, bütçesindeki bu eksikliği hayvan beslemekle kapatmak istese bile onun da yolu kapanmakta idi. Halbuki 1860

Kırgızlar, arasında bulunan Radloff. bunlarda toprağın. Kazaklara çok ciddi bir surette ve dikkatle işlenmekte olduğunu söylemiş ti r' -). Tarañılarda ise bir desatma yerden, Ruslar gibi 1 ru ^ ğil, 75-76 ruble varidat alınmakta idi. Çünkü zıraatları, intensı zı raât idi. Ruslar ise toprağı gayet sathı (yalnız 7-8 santim erin ıgm e sürerler, kat'iyyen gübre kullanmazlardı. Bundan dolayı ilk yıl 1 700 pud mahsul veren yer. sonraki yıllarda ancak 30- pu ma su veriyordu. Bundan ötürü Ruslar da yeni yeni yerler işgal etmek mec-

bUny^fma^vITaİnl'taşp taşmakta olan Rus göçmenleri karşısında. Cenubi Uraldaki Başkurtlarla Yedisu Kırgız ve Kazakları aynı durumda bulunuyorlardı. Kiçi Başkurdüstanın «) R™ genleriyle » çok meskûn olan bat, bölümünde, ahaliyi yalnız Başkurtlardan ibaret olan Yurmat, nahiyesiyle ona bitişik olan Nikolski adındaki Rus amen na biyesinin 1912 yılına ait «köy iğelik» istatistiklerinde, acayip rakkam lar verilmiştir. Başkurt ve Ruslarda aileler yoksul, orta ve zengin o a rak üçe ayrılıyor: 1_

Yoksul: Hiç ekili yeri olmıyan yahut hır desatma ekebilen, mıvan yahut bir tane olan.

Or t a : M0 desatına yer eken ve 2 atı olan.

Zengin: 10 desatlnad&n çok ekip, 5 ten çok at. olan ailelerdir O nahiyelerde,

Başkurtlarla Ruslar arasında bu uç

turlu iğelikler.n

nisbeti şöyledir:

	Yoksul	Orta	Zengin
Başkurt	% 74	% 20	% 6
Rus	% 3	% 25	% 72 ^

Yine aynı 1911-1912 yılında, ^{237 238}

€7) W. R a d o l f f, *Aus Sibirien*, I, 120.

238 «Kiçi Başkurdüstan» tâbiri bu ülkenin Ak Edil ve Kara Edil nehirlerinin doğu taraflarını ifade eder.

dön Kırgız-Kazak nahiyesiyle oradaki rus nahiyeleri arasında, aşağı, u ari aynı o çu ile bir karşılaştırma yapılmış ve şu nisbetler elde edil- mistir: c

Kırgınlarda :	Yoksul % ,68	Orta % 19	Zengin % ,3
P.K.T u "	: % 29	% 25	% 46

k -it i⁶ bU¹ a¹¹adak' ayrılığın keskin Şeklidir. Yoksa Başkurt ve ^rgız ulkejenmn Rus göçmenleriyle nisbeten az meskûn olan yerlerin- , yukarıda söylediğimiz gibi, iktisaden azçok yüksek ve kuvvetli na-

her gün ___ k __. **£ S-

ve,, bGİbe Turk'eri, bÖyle yaVa? yava? a«a" »»« sefaletle sürüklü- resin "ATT' i" 3 yaJa,lm,?i- 1 8 2 2 ve 1868 yılları «Bozkır İdş- resme Art Kanunlarını, Kazakların ekinciliğe geçmesini güçleştiren

»e Ah Kanul" i rt 'bİ3etmi?tik_ <<TürkiStan Vilâyetinin idmesi- teskil it' T" u-3 j b v gibi maddeler rus siyasetinin esas umdelerini ederek " 1 bilhas3a Kazakistanda köy ve kasabalar teşkil

ede ek yerleşmelerinin ekincilik hayatının ve millî medeniyetin geliş- esme sebep olacağı muhakkak olan Kazan Türklerinin, Türkistanda

16P^{nnc}ve Td t'31t,Şahlîbî Olam,yaCağl' Türkista" İdaresi Kanunun

haki madde5,yle_ ***** Başkurtların toprak üzerindeki mülk

LISrak d "M * r/ değıştirilip araziyi,

ti b m n a t u "t?3 k6Şilen ara2lyl' Satmağa mecb- etmek ,£

.. I - 3 avvu etti' Kırgız-Kazaklarda ise umumiyetle ârazi «kres-

dfk dT '8TejÎ- f a2ak" oİÜP kalan'ara dalmi mülk olarak tas- ^k_! 'mlyördu_ klmse

toprağın bir gün elinden alının,-

VilâTtl .T" ?lamİyÖrdu_ Nihayet 1 8 9 1 ydmda neşrolunan «Bozkır g ayetlen İdaresme Ait Kanunların 119 ve 120. . nci maddeleriyle butun Kazakistan toprağı Rusyanm devlet mülkü ilân edilip; Kazak- Kırgızlar. bu yerlerde geçici bir zaman için yas,yan bir konuk olarak tanındılar. Rusya hükümeti. Cenubî ve Şimalî Türkistamn her vilâye- tmde ve_ tümenlerinde göç idareleri kurmağa başlad.ğ. zaman. KaL- kistanm butun tümenlerinde, Kazakların İktisadi hayat,n, inceleyip, ne a ar toprak Jcoparmak mümkün olacağıın, tâyin için 1899 da ** C. r b * ? a Ve, ,905-1907 de K u z n e t * o v adi, bilginlerin idaresi alt,nda büyük heyetler-gönderdi. Bunlar bütün tümenlerin mufassal tavsifler,m, mükemmel haritalar ilâvesiyle neşrettiler. Bu iki heyetin her tümen (üyez): hakkında -ikişer cilt, göçmen r.us -hayatın, incel,yerek neşrethklan daha ayrı ciltleri vardır. Umumiyetle bu hevetle- »n çalışmaları, mükemmel eserlerdir. İçinde iktisadiyattan başka, et-

nografya ve halkiyata ak malûmat ta cûdur. Burada, bütün Kazafc- Kırgız kabileleri ve şubeleri sayılmıştır. Cenubî Türkistan vilâyetlerinde- (Rumiansov ve diğerleri idaresinde) yapılan tetkikler daha ince idu Yedisunun bütün tümenleri ve hattâ Tarañçılar için ayrı ciltleri vardır. Rusların, istilâlarından sonra, buralarının iktisadiyatına , dair meydana koyabildikleri ciddi İlmî neşriyat olarak yalnız bunları gösterebiliriz. •.«Kırgızların Ekinellik ve Toprak Meselelerine Ait Materyaller» *>• umumî adını ve «Şart Toprak Meselelerine Ait Materyaller²³⁹⁾, «Ta- rançı Toprak Meselelerine Ait Materyaller» ²⁴⁰⁾, «Göçmen İğeliğine Ait Materyaller» ²⁴¹⁾ adlarını taşıyan b*. eserleri seksen cildi geçmektedir ve mükemmel .haritaları vardır; ki bunlar, Şimalî ve Cenubî Türkistanv İktisadî, tarihî, etnografi ve coğrafi bakımdan öğrenmek isteyenler için, daima müracaat edilecek eserlerdir. Hele İ£-rk uruk adlarını öğrenmek, için bunlar, başlıca kaynaklardır. Fakat bu kadar «bilgince» yazılan: bu eserler, baştan başa cellât, katil felsefeleri ve sahtekarlıklarla doludur. Her cildin baş tarafında, o cildin mevzuu olan bölgeye Kırgızların ne zaman geldiklerine (!) ait bir anket «bulunuyor. Bununla, her bölgenin Kırgız ahalisinin asıl buralı olmadığı, o bölgenin Kırgızlar tarafından ancak yakın bir zamanda «istilâ olunduğu» (1) isbat edilmiş* oluyor. Bunlar, güya, her bölgenin toprağı ve tabii zenginliğine göre burada yaşılan göçebe Kırgız ailesinin ne kadar davar beslemekle ya- sıyabileceğim ve ona *en az ne kadar toprak lazım olduğunu tayin ediyorlarmış.

Ş ç e r b i n a*mn incelemelerine göre, meselâ Kökçe Tav tümeninde bir Kazak^Kırgız ailesine 5 at, 5 sığır, 20 koyui; Kostanay ve Aktübe tümenlerinde daha az sayıda hayvan yetişiyormuş. Bu hayvanları bozkırda beslemek için bir göçebe iğeliğe, 163 hektardan 605 hektara kadar yer olursa, «göçebe hayat tarzını muhafaza etmek mümkün oluyor» müş. Bü heyet 106.000 Kazak iğeliğine 1895 milyon hektar «arazi» (doğrusu «çöl») bırakmak kâfi geleceğini; ve ona göre de, Kazakis — tında Rus göçmeni yerleştirmek için 19,6 milyon «fazla arazi» (doğrusu «müribit yerler») kopartabileceğini, «tâyin» etti. K ü z n e t z o v heyeti ise, yine aynı tümenlerde incelemeler yaparak, 'bir Kazak ailesinin daha az hayvanla, meselâ 3 at, 2 sığır, 12 koyunla geçinebilece-

---

⁶⁶⁾ *Materiyaly po Kvgizskomu Zemlepolzovaniiu.*

^{7°)} *Materiyaly po Zemlepolzevaniiu Sartov.*

²⁴⁰⁾ *Materiyaly po Zemlepolzovaniiu Tarañçintzev.*

⁷²⁾ *Materiyaly po Zemlepolzovaniiu. Peresilenzev-Kırestiiyan. Bu eserlerin* mühim bir kısmı Helsinki, Varşova ve Riga kütüphanelerinde de bulunmaktadır-*

ğini, bundan dolayı «göçebe işeliğın devam ettirilmesi» için lâzım ge – len yaylanın 34,5 ve 381,5 hektara kadar indirilebileceğini «İlmî esas*¹ İara göre tâyin» etmiş oldu. Neticede 1915 yılına kadar bozkır vilâyetlerinde 14.000.000 hektar toprak gasbedilip, 2.000.000 Rus yerleştirildi. Şimalde Sibirya demiryolu hattına müvazi olan münfeit bölgelerde, 19. uncu asrın son yarısında ekincilik hayatına geçerek yerleşmiş:» bulunan Kazakların bir takımı geriye, cenuba, çöllere atıldı. Gitmeyip Omsk, Pavlodar, Petropavl, Kökçe Tav gibi Ruslarla meskûn tümenlerde kalan kısımları ise, Rus çokluğu arasında sıkışıp kaldılar, Son muhaceret ekspedisyonunun neşriyatından bazı ciltlerinin intişarı münasebetiyle Taşkente çıkan «Srednaya Asia» dergisinde, Ruslardan «Svil-* ling»²ın 1911 yılında yazdığı tenkidinde, Kırgız ve Kazaklar hakkında tatbik edilen siyaseti; Yahudinin, eşeğini az yemeğe alıştırmak için tatbik ettiği usûle benzetmiş ve: «Yahudi, eşeğine evvelce vermekte olduğu yemi her gün, yavaş yavaş azaltmak usulüyle hayvancağızı hiç yemeden yaşamağa alıştıрмаğa karar vermiş; fakat eşek, artık hiç yemeden yaşamağa alışmış olduğu zaman birdenbire ölüvermiş imiş. Mademki Kazakların elindeki toprağı zaptedecek, kendilerini çöllere atıp açlıktan öldüreceksiniz, payı (porsiyonu) azaltmak için bu tarzda «bilgince» incelemelere ne lüzum var».

Verimli ve otlu yayla ve otlaklara alışan hayvanlar, kötü yerlerde-yaşayıyor, her yıl payı eksiltilen, her yıl zayıflayan bozkır ahalisinin, artık hastalıklara mukavemeti kalmıyor; çocukları zayıf doğuyor ve ölüyor veyahut doğum büsbütün azalıyor; ahali sefalet içinde çırpıyor, sonbahar yaklaşınca rus köylerine iş aramağa çıkıyor; birkaç kilo- un veya patates için bir yıllık, sonra iki yıllık, sonra daha çok yıllık hayatını Rusa satıyor; neticede ilelebed aç ve sefil kalıyordu ²⁴²). Baş- kurtlarla Yedisu Kırgız-Kazakları arasında doğrudan doğruya Rusların hizmetine girenlerle beraber kendi köyünde, kendi toprak ve işe* ligine bir rus ailesini alıp, ona amelik tedenler gittikçe çoğalıyordu* _ Başkurtların düştüğü bu sefaleti, gayet acı bir dille, yine Ruslardan .

Remiuzev, «Yabani Başkurdüstanm Hayatı» ⁴) adı ile ilk defa 1887 yılında (daha sonra ikinci basımı da yapılmıştır) neşrettiği eserde an la t tığı gibi, yine Ruslardan Ya d r i n t z e v 1891, 1892 yıllarında «Müstemleke Olarak Sibirya» -) ve «Yerli Sibirya Ahalisinin Bugünkü Durumu»^{243 244}) adlarıyla neşrettiği eserlerde, Kazakların durumundan bahsedip, Ruslar içinde insaniyet fikirleri uyandıрмаğa çalışmışlar, gürüjtu yapmışlar, lâkin bütün bu teşebbüsler akim kalmıştır. Ozamanki Rus em peryalizminin hakikî mümessilleri arasında Doğu Rusyadaki

---

²⁴²) Kazakıstanda arazi meselesi hakkında toplu malûmat, Muhaceret ida- ıesi memurlarından V. A. T r e s v i a t s k i , tarafından tertip olunan *Materyali po zemelnomu voprosu v Azyatskoy Rossii*, vıp. I: *Stepnoy Kray*, Petresburg, 191T de bulunur., Kazak münevverlerinden Şunan oğlu Elcan, *Qazaq çeri meselesinin Tartıqt* unvaniyle 1926 da Kızıl Orda (Akmescit)da neşrettiği büyük eserinde bu meselenin teknil tarihini ve felâketleri de bir bir savarak, fasih bir kazak şivesiyle anlatmıştır.

T4) *Oçerki 'dikoy Bçtşkiriyi*.

7i») *Sibir Kak Koloniya*.

244 *Polojenye tnorodtsev Sibiri*.

(Sibirya, Başkurdistan ve Kazakistandaki) «Gayırırus» (İnorodoits) unsuların er-geç mahvolup bitmesi ve kalanlarının da rusluğa temessül edecek olmasının tabii bir kanun olduğu, Doğu Rusyadaki «Gayırır uslar» meselesinin, Amerikadaki Kızıl Derililerin mukadderatıyla bir olacağı, temsil gayesi takip etmeyen bir maarif siyasetinin imkânsızlığı ve manasızlığı» hafta «İnorodoits» meselelerinin başmütehassısı sayılan M i r o p e e v e ^öre, «gayriinsani» olduğu iddia edilmiş, bu cihetten Gayırırusların her türlü yol ile yokedilmesinin ve temsilinin mübah olduğu ileri sürülmüş tür. R e m i u z o v, Y a d r i n t z e v ve P o t a n b n, buna karşı isyan etmişlerdi. Bununla beraber bu zevat da Sibirya ve Türkistanı Rus müstemlekesi biliyorlar ve öyle kalacağına da inanıyorlardı. Hattâ Yadrintzev rus müstemlekelerinin Çin Şeddine kadar genişliyeceğine inandırmıştır. Rusların Cenulbî_ Türkistanı işgalleri sırasında, Avrugaj^â^ umumiyesine TbüT istitâj arı medenî bir vazife, güzel gaye takip eden bir teşebbüs olarak gösterip eserler yazan meşhur rus gazetecisi ve coğraf- ^Çle^yaK kurmay subayı V e n i u k o v idi. Bu zatın Ortarusya meselelerine ait rusça ve fransızca birkaç eseri ve risalesi vardır. Birçok makaleleri Fransız Coğrafya Cemiyeti, Ticaret Cemiyeti dergilerinde de neşrolunmuştur. Bunlar, Türkistan gençliği ve münevverlen içm okunacak şeylerdir.

Y a d r i n t z e v ve P o t a n i n, rus emperyalizmini terviç ve müstemlekeçiliği genişletmekte yalnız V e n i u k o v'uh yoluyla gidiyorlardı. Bununla beraber bu iki kişi ye Cenubî Turkistanda N a l i v k i n «müstemlekelerdeki Gayırırus milletler de yaşamak hakkını haizdirler. Onlar, yok edilmemelidir; onlarda medeniyete istidat yok değildir» dedikleri için tuşça okuyabilen 'TBık müneyyerleri-onları severlerdi. Ben şahsen, Botanikle mektuplaşmağı şeref «ayardıyı. Tatlı dilliydi. Babacan adamdı. Yadrintzev de öyle imiş. Bunun içindir :kı,

Sozun kısıtı, Rusların barbar, vahşi tabiatleri hâkim oldu. Göçebeler amansız bir şekilde kırıldı. Muhaceret idarelerine mensup «bilginler», herhangi bir tümende Kır.gız-Kazağın hayatını tetkik ederse, bu bölgenin, evvelce Kazaklara ait olmadığını «Kazakların kendilerinden toplanan» anketle isbata çalıştıkları gibi, diğer ciddi bilginler ve müsteşrikler (F r. v o n S e h w a r z, W. G r i g o r i y e v A. A. S e m i U n o v ve başkaları) de umumiyetle Türkistanın hiçbir zaman Türk merrileketi olmayıp gıya Rusların mensup oldukları Aryaniler unsurunun ülkesi olduğu hakkındaki nazariyeleri (bk. yukarıda s. 5 7, 86- 91) bu Rus müstemleke memurlarının siyasetlerini «ilmen esaslandır- mak» uğrunda çalıştılar.

*alis emperyalist fikirler ileri sürdüğü halde, Yadrintzev in son kitabı (yanı «Yerli Sibirya Ahalisinin Bugünkü Durumu») hükümetçe zararlı sayılarak menedildi. Bunlara ilâve olarak Potanın ve Yadrintzev, Sibir- yanın muhtariyeti taraftarı idiler.

Bir zaman Türkler Aryanîleri imha ve temsil etmişdilerse de şimdi de Aryaniler (Ruslar) Türkleri temsil edeceklerini alenen yazdı- lar^{7^)}. 1907 yılı martında Rusya ziraat departmeni (umum müdürlüğü) nin baş müdürü meşhur Kriukov «Rusya ziraat baş idaresi» meclisinde, «Kazak-Kırgızlar Çingiz ve Temürlerin turunlarıdır, bunlar imha edilmelidir», demişti. Aynı yıl Devlet Pumasının en nüfuzlu milliyetçi azası! ,<<J[k4noiL J^larkov» (Markov Vtoroy), muhaceret komisyonunun ^İlkânundaki .ce*se3*nd e' aynı sözleri şu şekilde tekrar ederek, «Ka- zak-Kırgızlar Çingiz ve Temürün^tomn&ıdır ^ Amerika Kızılderililerine ne gibi muamele yapılmışsa, biz de Kazak-Kır gizi ara öyle muamelede bulunmalıyız» demiştir^{245 246)}. Rusya hükümetinin resmî daireleri siyasetinin esasını teşkil eden bu fikre, Rus matbualmdl^ verirken»

Kazak-Kırgızların müneirver^^ r^Heylchanoğlu
'.^k^an, oza7n anki rus muhitinde Çingiz ve Temürü müdafaanın kabil olmadığını bilerek, «Çingiz ve Temürün eski günahları için bugünkü Kırgızların müteselsel kefalete bulunacaklarını iddia etmek, haklı olmaz», demekle iktifa etmişti²⁴⁷⁾. 1916 yılında Yedisudaki Kırgız is- yanında Pıspek tümeni Kırgızlarına başkanlık eden Ayükeoğlu Ka-

---

⁷⁷⁾ Ezvümle ismi yukarıda, s. 58 de geçen Pier K o u z n i e t s o v ' u n esen ve L a g i f e t ' i n «Rus himayesinde Bukhara» ve «Bukhara hudutlarında» ram eserlerinde söylenen sözleri zikredebiliriz.

²⁴⁶⁾ «Tovarişç» gazetesi, 6.12.1907.

²⁴⁹⁾ K a s t e l i a n s k y , *Formı natsiyonalnago dvejenja v sovremennikh gosudarstvakh*, Petersburg, 1910, s. 590.

naat adlı altmış yaşındaki serkerde, sonradan Rusların eline geçip muhakeme edilirken, Rusların istisal siyasetini açıkça tavsif ederek demiştir ki: «Siz Ruslar, bizim milleti diri diri mezara atıyorsunuz, siz, bizim elimizden toprağımız, ve malımız, aldınız. Dünyaida başımız, vuracak bir yer de bırakmıyorsunuz, madamki bizi öldüreceksiniz, biz de. kımıldamadan can veremeyiz» ">)• Ayüke, az sonra hapishanede başını duvara vurmak suretiyle intihar etmiştir.

isyanlar ve Başkaldırmalar

Yahut

«Savaş»

Petro 1. riin kurduğu yeni «Rus emperyalizmini «Göç¹» ozaman Başkurtlar. daha 16. ncı-asırda yaşayan Babsag Biy adlı bir beğlerinin sözüyle «Urus qala salır; yerindi, malındı, qanıdı, alır, qurutur» ■ şeklinde

izah etmişler ve buna karşı ancak silâhla mukabele edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. 1734 yılında Yayık havzasında Orenburg ve diğer kaleleri yapmak için ' Petresburgdangönderilen Kirillov a Başkurtlar Ufa'ya gönderdikleri üç kişilik heyet vasıtası ile, sonradan Ignatiyalv tarafından neşredilen, şu sözleri yazıp gönderdiler:

«Rus padişâhı~bizim muhtariyetimizi tanımış, kendi ülkemizi kendi âdet ve nizamlarımızla kendi bildiğimiz gibi idare etmemizi ve buraya bir tek Rus gönderilmiyeceğini kabul etmişti. Babalarımız bu şartlarla rus tâbiyyetini kabul etmişlerdi... Fakat bu vaidlere siz Ruslar derhal ihanet ettiniz. Yerlerimizi zaptederek kale ve istihkâmlar yapıp,, Rus yerleştirmeye başladınız. Ufa, Şamar, Bürü (rusçası: Birsks) Tabın (Ta- binsk) istihkâmlarıyla kjanmayıp, şimdi Kazaklarla iki aramızda Or ırmağı kıyısında kale yapmak ve hiçbir rus ayağı basmayan yere Rus doldurmak istiyorsunuz. Biz, bizim hakkımızda Petresburgda neler düşünüldüğünü biliyoruz. Artık bize kendi haklarımızı yalnız silâhla müdafaadan başka yol yoktur. Siz ahdinizi bozdunuz. Biz de son neferimize kadar harbedeceğiz». Malûmdur ki amansız savaşlardan sonra Ruslar 1735 ağustosunda Or ırmağı mansabına geldiler ve resmî hesaplarına göre, ceza olarak Başkurt köylerinden 396 köyü yaktılar. 9.488 Başkurtu öldürüp, 3.101 ini kürek, cezasına mahkûm ve 6.309

S») Ayiikenin cevabı kazaçka «Cana Mektep», mecmuası. İ926, N. 9-10, s. 32 de basılmıştır.

kadın ile çocuğu da esir ettiler. 17.134 baş hayvan Ruslar tarafından yağma ve müsadere edildi. Ellerine geçen başkanları kazıklar üzerine oturtup işkence ederek

idam ettiler. Rusların böyle muamelelerine sa- h;d olmamak ve- bu işkencelerine maruz kalmamak için, birçok Başkurtlar intihar ettiler. Bütün bu vahşice tedbirlere rağmen bu isyan, azçok aralıklarla, 1757 yılına kadar devam etti. Ruslar, Yayık ırmağı [^] rindeki kaleleri ate? ve kan içinde yaktılar.' Bazı kaleler yapılır" yapılmaz Başkurtlar tarafından yakılır, Ruslar tarafından yine yapı- ırdı* •*)'. 1738 yılında Orta Yüzün meşhur hanları Ebülmembet ve

Abılay, Rus valisi Kinaz Urusov (bu zat hristiyan olmuş Nogay mir- zalarındandı ve 16. ncı asırda Orenburg civarını merkez edinerek No- gay-Marigıt istiklâlini müdafaa eden, Türkiye ve Bukhara ilk müna* sebette bulunan Urus Mirza neslindendi) ile Orenburg yanında görüştükları zaman Yayık havzasında ele geçen mücahid Başkurtlardan 55. kişiyi Kazak sultanlarının âdeta gözleri önünde astı. 120 kişinin kafasını, 301 kışının de kulak ve burunlarını kesti. Kazaklar ozaman Kalmuklarla meşgul idiler. AJ^ayHanın kendisi de, Orenburg vali- flyle görüştükten sonra Kalmuklara esir düşmüş, ancakTT743 yılında" ^iL^T^^^bilmişti **). 1752 Başkurt başkaldırmalarında yine Baş- İcirt sınırında (To.bıl'da Erqaragay ormanlarında) bulundu ^{si}). Fakat Kalmuklarla rrişguı olduğundan, Başkurtların davetine icabet edeme- Başkurtlara yardım ve muvaffak • olamazlarsa – . vadetti-, ^azaKİar Başkürtlatm davetiyle sınır"

J^Jial eleİine mütemadiyen hücum ettiler ve birleşik hareket et- Başkurt vakalarını görüp bilen Kazaklar da Rusların, artık • karargâhı^bul^a^ Kökçe Java kadar gelip ^

vahşeti göstereceklerini biliyorlardı. Dövüşmek mecburiyetinde dalacağını gören Abılayın yanındaki şâir Bukhar Cırav' m »«), hana, şimal Bozkırlarının müdafaasıyla uğraşmayıp doğrudan doğruya Bukharaya, ^{248 249}

-te!İci Afgan smndaki «elde» ağaç, bol olan «Baysan» vilâyeti tarah- na geçip gitmeği tavsiye ettiği rivayet edilmektedir.

AbUayd.fr pasında + Bukhar C.rav c.riayd. + Cıdaganda ne ^ + Sodan cırlaydı + Musulman bolsaüi ketiniz + S.rdaryanın savını + Koldenen g.spä dep cılaya, r¹ R.ysun cetiniz+ Kısısı cuzge . c.nstis/z+ üs cil maldı tuv saçt.ap + Gideli tsaysun -r

VöVrp TıV ⁻¹- Kapır qala saldı oyla^{cı})*

.. ... Q--

⁸¹⁾ Bu muharebelere ait tafsilât için bk. M ü n i r H a d i , *Başkurt Tarihi* Orenburg 1910; F i l o n e s k o , *İstoriya Başkiriyi*, Ufa 1912.

⁸²⁾ A*^D o h r o s m y s i o v , *Turgayskaya Oblast, İstorişeki Oçurk. iver* 1902, s. 46.

⁸³⁾ Yine orada, s. 111.

²⁴⁹⁾ Yine orada, s. 114.

»**) J. V i t e v s k i y , *Nepleuyev i Orenburgski Kray, Kasan, 1897 s. 851. -y- »<)* «Cırav» diye hikmetli sözler söyleyen ve sözleri halk arasında yaşayıp kalan halk şâirlerine denir; M. Kaşgarî, III, 27: *Yıragx_n*, musikişinas ve muganni.'

Yani: «Abılav Hanın huzurunda şâir Bukhar Cırav-şar ı soyuyor,
J- Mademki Müslumansınız, ohalde
„e diyor?_ Hanım, savaca diye ^ ^ sakhyarak (nakil

tLanrrola^rm.rve^TkLrarn^Zdoğusundaki) Gideli Baykan ülkesinit varı-

büzülüyor. Şimdi siz çoluk çocuğun gamı içm kalkar taraflarını

Bu Gâvurun kuvveti büyüktür. Kendi oz yurdun olan Kökçe
alamaz deme. Bilâkis onların orada şehir kuracaklarını "Ş^{umî} hu_

Umumiyetle Kusa karşı mukabeleden bir netice bek, duduna geçmek fikrinde olan
baz. şâirlerin soz'en_ ^ Q_ayg.8 S)ya da Rus

tutmuştur. O cümleden ^

İrtiş İrmağını boyhıyarak ilerlemesi dolayısıyla Nog y

„İ:”S “İ”™”1:” » + <— -*-
J' "TW,, e.. « W + <*>»*) » + «""*■
• en ' On San Nogay bölünüp + Arındı alar Ons kep»).

15.P YarıTİ lu, İrtiş İrmağını boyhıyarak ilerHyor.Süz dinler adamsan yaşamak için yeni bir
konuş (= konacak yurt) ara. «Celmaya» (suratlı hecin) evey

M) Semipalat'ta çıkan kazakça «Tan» dergisi 1925, N. 4. ^
diğer «er,lan Akhund Qurb*n Ali Khalidi, Taudrikli- KHAMse-ı S q,

1910, s. 260-261. ^
•'> «*»' ,Q*yg7 hm 7** A Ata> dieer destanlarda 0~~e.

Kopoy Khrestomatyası, s. 99. Diğer y göre e. N.g> burada ki parça da bu Or-

çoğdaşı imiş (Bak: ToodrikHi KHomse-ı Şarpi, ,

membet Bek ** Ormemhet

^ — da -İarfNogay> iflâs etmiş, o da şimdiki Kazakistan, bırakarak 80ç etmiştir. Fakat Bukhara
tarafına değil, Kırım tarafına göçmüştür.

89) «Tan» dergisi, 1925 No. 4.

.824 te ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Ubeydullah. Kazak yerinde, bilhassa hanım yj^ajy_olanJt^^

sebbüsünde~buınan rus hükümetinin isteklerini, «iyafet»e daveUm dostluklarını, gönderdiği albaylık rütbesini ve değerli hediyelerin reddederek, Çinle münasebet kurdu ») ve Ruslara taarruza başladı. Abılaym, Tobıqtı uruğunu idare eden oğlu Kasım Sultan ise. a a önce Ruslardan tamamiyle dönerek, yüzünü Türkistana çevirmişti. -Sibirya umumî vâlisinin 1822 yılında bunu «ızah»â davet yolundaki teşebbüsleri boşuna çıktı. Ubeydullah Han yardım isteyerek Çin sınına geldi ve Kökçe Tav. Ulu- Tav hududundaki kendisine tabı ellen Kasım Sultana ve onun oğulları Kine Sarı ve Navruzabaya terketti. Bu aralık Ruslar 1824 yılında Grigorosyldjkum^^

asker göndererek, Kökçe Tav kalesini yapmağa başladılar. Daha Vei Han sağken genç Kine Sarı babasıyla birlikte Ruslara mukabelede bulunuyordu.

Yani: «Abılay Handan doğmuş olan Uvalı (==Veli) Han! Senin söylediğin sözler

Kine Sarının Ruslara karşı savaş ilân etmesine, güya, Orta Yuz •<len şâirlerin-
birinin kendisini heyecanlandıran şu şiirinin sebep olduğu rivayet Abılaydan
tuvgan Uvalı + Aytqan sözün duvalı

Adra galgır Kökçe Tav .

• Orıstın salgan duvanı

Abılaydan tuvgan Qasımım

Qasımdan tuvgan asılım Kese

Üze çavıp olca almay

çavıp kent almay rasıdın ?

Asılım neden

duvalı (yani mübarek) dir. Rusun yapmış olduğu bu Kökçe Tav duvan (yani hükümet konağı, kale) isterse sahihsiz kalsın. Abılaydan doğmuş olan Kasım Sultan! Kasımdan doğmuş olan sen asil sultan (yani Kine Sarı)! Düşmanı parçalayıp ganimetler almadan, onu kesip çarparak kent (yani köy ve şehirlerim) fethetmeden neden böyle yaşıp yani hakirünnefs olup oturur oldum.

Çin hükümeti, evvelce Ebülmembet neslinden Altın Sarı Sultanı "*) umum Kazak hanı olarak tasdik etmek istediye de, sonra Übeydullaha temayül ettiğinden, o, tantanalı bir surette han ilan olundu. Fakat Bayan Avulda vaki olan savaşta yenilerek 90 kadar beğleriyle birlikte Ruslar tarafından esir alındı. Kasım, Kine Sarı ve Navruzbay Sultanlar kendilerine tâbi Altay, Toqa, Kirey, Uvaq uruk- 250 251

---

250 A i e k t r o v, *Ukazatel Literatury o Kirgztakh*. s. 157.

251 Altın Sarı, babası Toğum Han, banası Bulat Han, babası Ebülmembet Han (bk. yukarıda sayfa: 173).

farından 40.000 aile kadar el ile Çu havzasına göçüp Khokand hükümetiyle anlaştılar. Kine Sarı orta Sır Derya havzasında Qarnaq'ta ver-leşti': Biraz sonra Kasım Sultanın kendisi de geldi. Fakat Khokand hükümetinin Taşkent beğlerbeği, Kine Sarı tarafından elçi olarak gönderilen Sarıcan ve Esengeldi Sultanları Evliya Atada hâince öldürdü.

Kine Sarının kendisi de Karnak'ta yakalanarak Taşkente getirildi. Orada mahpus kaldı. Navruzbay ve diğerleri uruklarını alıp Ulu Tav'a çekildiler. Bir yıl sonra Kine Sarı, Khokand hanı Mehmed Aliye mü-racaatle yakasını kurtarıp. Kara Tav'ın şimalinde bulunan Suzak'a geldi. Orada bulunan Khokand beğlerini ve askerlerini intikam fikriyle kesip, elde ettiği silâhla, 1837 yılında Turgay ırmağına gelerek «chokand ve Taşkente öldürülen («Şart kesken») . sultanların yoğ .törenini yapmak bahanesiyle, Orta ve Kiçi Yüz uruklarını toplayıp kendisini han ilân etti⁹⁵⁾. Oradan Orenburg civarına gelip A'bılay Hanın müsavat şartları üzerine Ruslarla andlaşmayı yenilemek istediye de, muvaffak olamayıp, Ruslara Karşı mukaddes cihadına burada başladı ") .

Aynı zamanda Rusların Orenburg civarında ve Yayık kıyısında toprak işgalinde gösterdikleri şiddet ve sultanlardan en kötülerini elde edip, haince plânlarını onların adına yürütmek gibi

siyasetleri- kaJ;.! halktaki heyecan kuvvetlendi. Burada bu hareketin başına da Kıçı Yuzun yukarda, s. 169 da adı geçen hanı, Ebülkhayır evlâdından Bayoglu ve Aday uruklarına dayanan Kaybalı Sultan⁹⁷⁾ geçip Yayık havzasındaki diğer uruklar da ona iltihak ettiler. Kaybalı, bas-langıçta hareketini Bükey Ordasındaki Cihangir Hana karşı başlad'ı.

u, kendisini Ruslara karşı meşru göstermek için yapılan bir tedbirden ibaretti. Bunun isyan, 1818, 1827, 1829 yıllarında vâki oldu. Kay-halı ^tıms falandm „zak, halis bir ülkücü olup, kendisi han olmak fikrinde degıld,. Khıyva hanı Birinci Mehmed Rahim'le münasebette bulunuyor ve Bat, Kazakistan Kazakların, Khıyva hâkimiyeti altına alıp, Kusya elinden kurtarmak fikrini taşıyordu"). 1829 yılında güya kendisine tavassut eden eski dostu Rus generali Borodin tarafından esir edi-

342 0) D o b r o s m ı , S ı o V s Tur a y s k a v a oblast. Istoriceski oçerk. Tver, 1902,

") S m i r n o v , *Sultam Kinesan i Sadık*. Taşkent, 1889, s. 8.

*) Babası Ali Sultan, babası Eşim Sultan, babası Nuralı Sultan. Sultanın asıl ad, Qayıb'd,,. Babasının adıyla birleştirilerek Qaybal, diye tanınmıştır.

*) R i a z a n o v , *Vosstange Isataya Taymanova*. Kızıl orda. 1.927, s. 7.

lip, Orenburgda mahpus kaldıysa da; 1832 de esrarlı bir tarzda hapisten kurtulup, Aday uruğunun başkanı Süyün Kara Batır la birleşti"), ve Khıyva himayesine girdi. 1836 da Bükey Ordada Beriş uruğunun başkanları Tayman oğlu İsetay Batır ve Ötemiş oğlu Muhambet Batır isyan ettiler. Muhambet, türkçe Ve rusça okur yazar, fasih sözlü, muktedir, propagandacı ve münevver bir

.adamdı. Daha evvelce Çekli (Çekti) uruğunun başkanı Kötibar oğlu İset Batır ile Orenburga yakın İlek kasabasını yapmak için yerleri işgal edilen Tabın uruğunun başkanı Tilenç oğlu Colaman Batır isyan etmişlerdi. Bunlara karşı Letenant Gu-sev kumandasında gönderilen Rus alayı tamamen esir edilip, Khıyvaya gönderildi (1836). Khıyvacja o vakit 2000 kadar rus esiri vardı. Manıkışiaktaki Buzacı Kazakları Hazar Denizinde korsanlık ediyorlardı. Hazar Denizinin şimal kıyısında bütün nüfuz İsetey ve İset Batırlarm eline geçti. İset de ozamanın en ünlü kahramanlarındanr.

Kendisi hakkında; gayet sade, barış zamanında evinde ev işleriyle meşgul olup savaşta ise, pek üstün yiğitlikler gösterdiğini ifade ederek:

Üyge kelse qurt qaynatır İsetin 1
Cavga barsa at oynatır İsetin¹⁰⁰).

Yani: «Senin İsetin eve geldiği zaman barışta) kurut peyniri kaynatır (=: yani kadın ve çocuk işiyle uğraşır). Fakat düşmanın karşısına varırsa at oynatır) denilmiştir.

Sultanların Rus taraftarı olanları Rusiara sığındılar. Cihangir Hanla Ayçuvak oğlu Bayimbet Sultan Ruslar lehine çok çalıştılar. Neticede 1838 başlangıcında İsetay Batır, bütün kuvvetini toplıyarak Yayık doğusuna geçti ve Barsuk'ta Çekli uruğuna gelip ozaman artık Khıyvva tabii olan Aday uruğunu idare eden Kaybalı Sultana iltihak etti. Colaman Batır ise elini alıp, Kine Sarı ile birleşmek üzere, Turgay tarafına gitti ¹⁰¹).

1837-1840 yıllarında ıbütün Kazakistan ayağa Kine San kalkmış bulunuyordu. Kine Sarı Sultan, artık mer kezı bir şahsiyet olmuştu. Khıyvva hükümeti bu isyan hareketleriyle cidden ilgileniyordu. Kine Sarının dayandığı yer*

9) Yine orada, s. 101.

¹⁰⁰) Bu beyit, Araplardan şâir Abû İshaq İbrahim ibn Osman al-Gazzi'nin» Türkleri öeverek söylediği kasideden şu parçayı hatırlatır: j \j~y~o c-O --A' o-*

tyY ljhy.j »yY >.* K'rS

(Bak: Cüveynî, *Cihânküşa*, cilt I, s. 63. Qazvinî'nin haşiyesi.

¹⁰¹) K i a z a n o v , 8 4 .

Sır Derya şimalindeki Teli Köl, Karatav, . Suzak, Karnak ve Çu havzası; esas kuvvetleri de Arğın, Kıpçak ve Nayman urukları idi. Sonra. Çağalbaylılar, Aral Gölü civarındaki Çümekey, Şunkara, Çekli urukları da onunla birleşti. 1638 de Sibirya ve Orenburgdan gönderilen; mühim Rus kuvvetleriyle çarpıştı. Savaşta yaralandıysa da Sibirya fırkasının mühim kısmını yendi ve Turgay kıyısında bütün urukları top- iyerek mutantan meclisler yaptı. Bu aralık batı sınırında yine Çingiz oğullarından yukarıda da zikri geçen Kaybali Sultan, İsetay, İšet ve Colaman Batırlar, 3.000 kişilik bir kuvvetle Yayık havzasındaki Rus kasabalarını yağma ediyorlardı. Kaybali da kendisini Batı Kazakların hanı olarak ilan etmişti¹⁰⁻). Albay Mansurov idaresinde 1838 ağustosunda Orsk (Yaman Kala)dan gönderilen rus kuvveti, Irgız ırmağında Kaybali Sultanı yendiyse de, Kazaklardan yağma ettiği hayvan sürülerinden başka birşey elde edemedi^{252 253}).

Bürçen Başkurt işanlarından Moldağay Abdullah Hazret, Kine Sa- r> isyanının gelişmesinin Başkurlarda akisler uyandırdığını, han yaklaşırsa alınacak durum hakkında gizli konuşmalar vâki olduğunu hikâye ederdi. Ruslar da, Başkurları bu karışmaktan alakoymak için, Başkurt ordusuna ve Başkurlara karşı her türlü cemilelerde bulunmuşlardı. Orenburg valisi General Perovski ve Başkurt alaylarının kumandanı General Mayor Sialkovski tâmmamile Başkurların hâmisî kesilmişlerdi. Bütün isyanlara ruh veren merkez Khıyva olduğu için, Rusya, Perovski ve Sialkovski idaresinde olmak üzere, 1839-1840 kışında Üst-Yurt üzerinden Khıyvaya gayet mühim bir kuvvet gönderdi. Bu ordu, Khıyva- yı silip süpürecekti. Fakat ordu ve ordunun taşıtı olan develer Çoçqa Köl ve Cim ' aralarında soğuktan kırıldı. Başkurlara kumanda eden Sialkovski, Leh milliyetperveri ve Rus düşmanı idi. 1831 deki Leh isyanını teşkil eden rus ordusuna mensup nefer ve subayları görürse, tahkir eder ve döverdi. Buna karşı Başkurları çok severdi (bundan dolayı olmalı ki Başkurlar da Sialkovski adına tahsis edilen bir raks bestesi vardır)²⁵⁴). Bu Khıyva seferinin iflâsına sebep olan da o idi. General Perovski yi de galiba, kasden yanlış yola sevk etmişti²⁵⁵).

Bu seferlerde Rüsler, çok zarar görmekte idiler. Kırılan deve ve koyun, kaybedilen azık ve saire hep Kazaklardan toplanmıştı. 1839 da isyan, Kazakistanın her tarafına yayılmıştı. Karkarlı sınırındaki Tobıktı, Semiz Nayman. Bay Cegit urukları Çin sınırına. Malay uruğu da Çu havzasına çekildiler. Barak Han oğullarından Kudaymende Sultan Kar- karalıda """), Sıybankul Sultan ,⁰⁷) Ayagözde isyan ettiler. Ruslar çok „ÜÇ bir duruma

---

²⁵²) Riianov, 94.

²⁵³) Dobrosmislov, Turgay, s. 315.

²⁵⁴) Bk. Hybakov *Musika i pesni Musuiman Povolj'ya i Urala 1897*, s. 128.

¹⁰⁶> Dobrosmislov, Turgay, s. 324.

düşmüşlerdi. Bozkırdaki bütün nüfuzların, tamamıyla kaybetmişlerdi. Fakat 1840 yılında Kazakistanda gayet büyük bir hayvan kırgın, (cut) oldu Kine Sar. ile birleşmek üzere Çu-Balkaş

sınırına göçüp gelen oymakların hayvanlarına Badbak çölünün otu yetişmedi. Yitik çok büyük oldu. Ruslar da bundan istifade edip. Kine Sarıyı cidden takibe koyuldular. Her türlü tezvıratla Alaça ve Cappas uruklarını sultana karşı ayaklandıradıldiler. Çekli, Çumekey ve Tort kara urukları ise hayvan kırgınından dolayı büsbütün açlıkta kaldılar. Kine Sarı, Khokand hükümetine başvurup, babası Kasım Sultanı gönderdi. Taşkent beğlerbeği, Kasım Sultanı (Ahmed Yeseyî mezarın, ziyaret ederken «Türkistan» şehrinde) yakalatıp öldürttü. 1840 1841 kışında Kine Sarının durumu çok güç oldu. Kendisi Sır ile Teli Köl ara snida bulunurdu. Ruslar onu hile ile elde etmeğe çalıştı, itaate davet ediyorlardı. Orenburg sınırında Rus tabii olan Ayçuvak oğlu Baymem- bet Sultan, Cörte Biy adında birisini Kine Sarıya elçi olarak göndermiş ve yazdığı mektupta «büyük boynuzlu koç koyun kalabalığına baş olmakla arslanı yenebilir mi? İsyanın sonu iyi olmaz» demişti. Kine Sarı Tunu okuduktan sonra, Cörte Biye: «Kapanı kurmasını bilmeyen tenasül âletini kapana kaptırır derler. Sizin sultan diye tanıdığınız bu âciz herife kendisinin esir olduğu kâfi gelmeyip, şimdiki güç durumumdan istifade ederek beni de kapana düşürmek istiyor. Geniş bozkırlarımızda yahut savaşta ölmek esaretten daha iyi değil midir» diyerek Baymem- bet Sultanın mektubunu parçalayıp attığı meşhurdur. Bununla beraber ihtiyatı elden kaçırmıyarak Ruslarla bir mütareke yaptı. Bu barış teklifi dolayısıyla yazdığı mektupta Kine Sarı, 1820-1840 yıllar, arasında Rusların kendisine karşı yaptıkları 15 kadar seferi sayıp, bunlara ait tafsilâtı vermektedir¹⁰⁹). Kine Sarı bu zamanlar ilk geçirmekte olduğu ız-^{256 257}

Mor.) Kudaymende, babası Sultangazi, babası Bükey Han, babası Barak ilandır.

107) Şıyban Kul yine Barak oğullarından olup babası, Barağın oğlu Khan-khoca-dır, ki Çin tâbiri olup imparatoradan «vang» lâkabı almış olduğumu yukarıda zikretmişitik.

•108) Bu cut hakkında Konşin'in hususî bir makalesi vardır. *Zapishi Semi-257palatınshago Podotdela Russh. Geogr. Obşç. t. II.*

-10ö) Dobrosmslov, 346.

tırıp ve felâketleri göz önünde tutarak, az bir vakit için rus cephesini açık bırakıp, Khıyva'ya gitti. Orada hanın yanında saygı gördü³¹⁾). Oradan, yanında birkaç yüz yiğit olduğu halde, Moğaçar dağları sınırına geldi. Baganalı, Argın, Tama, Baybaktı, Çekli ve Çümekey uruk- jarı kendisiyle birleşti. 10.000 kadar asker toplayıp Başkurdüstan sınırındaki Orsk kalesine kadar gelip 10 haziranda, general Lebedev kumandasındaki rus ordusuyla savaştı. Ruslar umumî vali General Ob- ruçev kumandasında tekrar asker gönderip. Kine Sarıyı tamamen ezmek çarelerini gördüler. Kine Sarı ozaman askerini tanzim etmekle meşgul oluyordu. Orsk kalesinde bulunan milliyetçi Tatarlardan Burnayevlar vasıtasıyla askerine azık satın aldı³²⁾). Ruslar, Kine Sarı ve kardeşlerine Orenburg civarında malikâneler verip, barış yapmak istediler. Çi- lebi tarafındaki Rus köylüleri ve Kazaçileri isyan halinde bulunduğundan, Rus hükümetinin siyasî durumu oldukça nazikti. Fakat Kine Sarı, Rusların vaidlerine aldanmadı. Uyl' da Rus taraftarı olan sultanlardan Arslan Canturinin nüfuzunda bulunan Sarı Çekli oymağı ile uğraştı. Öbruçev bundan "istifade ederek, büyük bir ordu şevketti. Bu ordu ile Kine Sarının savaşı Turgay kıyısında oldu. Kine Sarı bu savaşta iki kardeşini kaybederek Sır Derya havzasına, Akmescede çekildi. Sonra karargahını tekrar Ulu tav' da Cılançık ırmağı kıyısına göçürerek, Kıpçak uruğundan kendisine ihanet' edenleri tepelemekle meşgul oldu³³⁾). Khokandılılar babasını öldürmüş idiyeler de, onlardan öç almakla uğ- raşmadı. Yalnlz' Çekli Cankhoca Batırın da yardımıyla Suzak'ı kuşatıp ele geçirdi. Sonra boyuna Rus sınırına hücum etti. 1844 yilmda 5.000 askerle tekrar Ural'ın Uy nehrindeki Troysk kalesine kadar gelip, Ye- katrininsk kalesini yağma etti. Kardeşleri Balı, Küçek, Musa ve bilhassa Navruzbay bu vak'alarda yararlık göstererek, ün saldılar. Kazakistânın her tarafından gayretli yiğitler tekrar bunların çevresine toplandı. Bu- khara ve Khuyva hükümetleriyle iyi münasebet temin edip, Ruslar için tehlikeli bir düşman şeklinde büyüdü³⁴⁾). Bukhara emirinden biraz top ve tüfek de geldi. 1845 de general Obruçev, Çappas ve Çekli uruklarının Aral Gölü civarında yaş-yanlarını elde edebildi. Irg.z havzasında Irgız istihkâmını ve Kine Sarının kışlık karargâhı olan Ulu Tav'a da kuvvetli bir ordu sevk ederek diğer bir istihkatn yaptı. Kine Sarının mü-

---

31 °) Yine orada 345.

31 ') Yine orada 357.

259-) Dobrosmslov, 359. 31:4)

Yine orada, 362.

teaddit taarruzları akim kaldı. Bu iki kale, Orenburg Kazaklar, ile Kine Sarı arasında bir engel oldu. Kardeşi Seyilkhanı, 1846 da ner ung nırına gönderdiyse de, o taraflardaki urukları tekrar harekete getiremedi. Rus, çoğalmıştı.

rv -

Nihayet 1846 yılında 20.000 kadar ev ile birlikte Doğu Kazakısı tana geçerek Çu havzasında oturdu. Oradaki ve İle havzasındaki lama, Dolat. Konrat, Uysun. Abdan, Suvan ve Calayır uruklar, katıldı. Abılay Hanın bu uruklara başkanlık eden oğulları (Alı ve u Sultanlar ve Rüstem Töre) itaat edip hepsi Kine Sarıyı umum, han tanıdılar. Üç-Almalı kendisine yayla olarak kararlaştırıldı Gulca valısır vâsıtasıyla Çin hükümetiyle temasa girdi. Yalnız Yedisu Kırgız (ara- kırgız) urukları, bir taraftan Kine Sarının yükselmesini istemeyen l^10- kandlılarm ve diğer taraftan da baz, Kazanlı tüccarlar (mesela Fey- zullah Seyfullin ve Alim Yakubov'lar) vasıtasıyla Rusların teşvıkatma kapılarak Kine Sarının büyük babası Abılay Han ile olan -hesaplarını hatırladılar ve itaat etmediler. Aynı zamanda şâir de olan uruk başkanlar,m toplayıp: «Birleşmezsek, ovalarda Khokandlılardan. Bozkırlarda Ruslardan

dayak yiyeceğimizi bilmelisiniz» diye şoy e nr söylev verdi:

Qol körinbes çan boldı
qaragaçtay köp Qazaq
oyda Qoçan qırda Ons
kimnen tayaq ciygendey
biznin Qazaq balası

4- Alatavdın arası
4- zavımen boldm qaraçı
4- akim boldı qalası
4- bir avızga qarasa
4- aldırıp cürgen duspanga

ozdözinifi alası^m)

Yani: «(Ordumuz okadar çok ki, karlı) Alatav'm arası (yürüyen bu ordudan kopan) toz ile görünmez ölmüştür. (Dağlardaki) kara ağaç ormanlar, kadar çok olan Kazakoğlu! Kendi ihtiyarınla yabancıya tebaa oldun. Ovalarda Khokand- ı,ıar, bozkırlarda da Ruslar şehirlerde oturarak duruma hâkim olmuşlardır. Bizim Kazak oğulları bir rehberin sözüne bakmış olaydı, kimden dayak yerdı Duş mana kazandıran biricik sebep, onun kendi arasının ala(=birliksiz) oluşudur*.

Fakat kırgızlara sözle tesir edemedi. Asker sevketmeğe mecbur oldu. Kine Sar, bu seferlerinde. Khıyva hükümetiyle müttefik olarak ve onun en ciddi yardımlarıyla hareket etti. Yanındaki kalabalık or-

1, 4) Tilev Seydalin rivayeti. *Zapiski, Orenburgskago Otdela Rusşk. Geogr. Obşç.* 1870, s. 334 de; Nisembay Aq,n:n rivayeti B a s ı g a r a o ğ ı ı, Kinosrt *Nav rttzbay, Moskova, 1923, s. 22 de.*

•dunun on bin kişisi Khıryvadan getirdiği askerdi. Bunlardan yedi Khıryvalı top ve tüfek ustası' olup, yine sefere iştirak etmişler. Kine Sarı bu seferin uzun sürmesini mümkün görerek, Çu havzasına 500 kadar «Çatak» Kazağı ordu ihtiyacını karşılamak için ekimle meşgul olmağa memur etmişti. Kardeşi Seyilkhanı, Orenburg taraflarındaki Kazaklara gönderdi. Kendisi eski hanlar gibi «Çu-İle Alataı» merkez edinecekti²⁶⁰). Hülâsa her cihetten hazırladığı mükemmeldi Kırgızlara karşı seferinde de muvaffak olmuştu. Lâkin Dolat uruğuna başkanlık eden akrabasından Rüstem Törenin Kile ve ihanetiyle Kırgızların Can- tay ve Urman adlı «manap» lan tekrar kuvvet topladılar ve 1847 yazında, Çu havzasında, şimdiki Tokmak (eski «Balasagun») şehrinin dört kilometre batısında Keklik Senger adlı tepede Kır gizi ar tarafından kuşatılıp, üç gün savaştan sonra kendisi ve kardeşi Navruzbay ele geçirilerek öldürüldüler. Çocukları Karatava, Türkistan (Yese) a gelip Khokand tâbii oldular. Aralarından Sadık Törenin Rusyaya karşı Kho- kand ve Bukhara savaş meydanlarındaki rollerini yukarıda . (s. 231) söyledik. Kine Sarının ölümünde ancak beş yaşında kalan başka bir oğlu Ahmet Töre, Rus hükümeti devrinde rusça tahsil edip memuriyetlerde bulundu (1867-1887 yılları arasında Çimkent Tümeni mutasarrıfının muavini öldü. 1888 de Ölmüştür). Babasının hayatını türkçe •olarak yazmıştı. Bu eser E. Smirnov tarafından rüşçaya tercüme edilip neşrolundu ^{261 262}). Murad Remzi Çimkent'te bununla birkaç defa görüşüğünü, kitapsever olduğunu, Çar Üçüncü Aleksandrm cülûs törenine iştirak için Petresburga giderken Kazanda görüşüp kendisinden (yani Murad Efendiden) bazı dersleri aldığı¹³⁷) zikretmektedir. Rus tâbiyetine giren Kazaklar arasında Kine Sarı, on dokuzuncu asrın ilk yarısında bir devir yaşattı. Bütün Kazaklar kendisini millî bir kah- taman diye bilir ve ölümünden sonra yanındaki meşhur şâir Nisembay

---

²⁶⁰) Kemengeroğlu Tarihi, Moskova 1924, s. 31-34.

¹¹⁶) E, S m i r n o v, *Sultanı Kinesarı i Sadık*, Taşkent 1889; bu eserde Kine Sarının ahvali güzel anlatılmıştır. Kine Sarının mücadelesini mufassalan anlatan ay ti eser de . vardır: N. S e r e d*-a, *Bunt Kirgizskago Sultana Kine San Kosimovla in VestM Yevrapı*. 1870 N. 8. s. 541 - 573, N. 9. s. 50-86, 1871, N. 8. s. 655-690. Yine D o b r o s m i s l o v v. *Turgaysk*. obl. s. 341-375 de bir çok yeni malûmat bulunuyor.

²⁶²) *Telfiq*, II, 527: ^

Aqm tarafından söylenen
sonunda bulunur.

Burada ezcümle şöyle denilmektedir.

Togamı küçtü er edi +
ıqbalı cürgen er edi +
ablalatıp at qoyıp d
köp sargayıp kelmestey +
Tulpardan saylap at minip +
cem ornına bal berip +
basqın qalın cav cetse +
Kinekemdi qaldırıp +
Canın qayda cay tabar* +
könliii qayda cay tabar +
qoldın korki bulama +
Culduzdun körki bolama +
Qaraçıda ne küy bar +
Kine Sarı, Navruzbay 4-
Khalq iyesi khandardı +
çekirtkege talangan 4*
Cabalaqtan seskengen +
Khandarınan ayrılğan +
Qayran esil khandardı +
Kine Khannın tuşunda +
cavdı casqap capırıp • +
abılaylap at qöyıp +
khanımızdan ayrılıp +
körüngennen qorgalap +
özimiz çapqan Suztaq'ta +
Kine Sarı kitken son +
Navruzbay Torö kitken son +
Bulbulday sayrap cür edik +
azganımız emespi +
Artında qalqan ççtim el +
akhırır.da alevmet +

şiiirler Kine Sarıya ait manzum
destanının.*.

kiyimdi bala tuvdırğan altındı
qılıç buvdırğan duspandı körse
quvdırğan Kine Khan sağan ne
boldı? dorbadan cemin cegizgen
qısırdın sütin emizgen alıp da
çıgar degizgen Kt)K Borul sağan
ne boldı? çatanda Cabbar
bolmasa? körüvge devlet
bolmasa? davıl kerney bolmasa?
içinde bir ay bolmasa? aybarlı
qanı bolmasa? qol basında
bolmasa: qalay etsem men
barımı? qırgavılda cön barımı?
4* calgız qazda ün barımı? qaraça
+ üyde sın barımı? endi bir körer
+ kün barımı? qart buuraday
+ caradıq, cavgan qarday buradıq,
+ düspannırı âldın öradıq, çil
• + bogmday taradıq, kişi avzuua
+ qaradıq,
+ Şarttan aqıl suradıq,
+ . iyesiz qaldı tagımız, bastan
+ taydı bağımız, baylandı tilmen
+ çağımız, qqyçıdan sındı-lau
+ sağımız? kelispedi-au sanımız,
+ osmday boldı qalımız¹¹⁵⁾

115) Nisembay Aqmın, *Kine Sarı*

Bu Türkiye türkçesiyle şöyledir : «O, sanki giyimli olarak doğmuş gibi iri; gövdeli, güçlü bir erdi. Açık olan ikbali, beline kılıncı bağlamıştı. Savaşlarda düş-' manı görürse «Abılay» uranını salarak düşmanı kaçırın ve kovalıyan birisiydi. Bizi çok özleterek sarartıyorsun. Kine Han! Sana ne oldu?

Tulpar (=vahşi atlar) arasından seçerek ata binen (Kine Han) atının yemini torbadan yedirmişti (yani atını otlatmağa göndermeyip evinde elde terbiye etmişti). Bazan atma yem yerine bal vermiş ve kısır kısrağın sütünü emzirmişti. Kalın düşman bastığında o bizi kurtarabilir dedirten sen «Kök Borul» (Kine Sarının sevgili atı) Kine Ekeni bırakmışsın. Sana ne oldu?

Kalbinde Cebbar Allahın yadı olmazsa, senin ruhun nasıl dinlenir? Görüp haz duymak için bir devlet olmazsa gönlün nerede avunur? Davul, kerney (=z musiki) olmazsa askerin ne güzelliği olur? İçinde bir ay olmazsa yıldızların ne güzelliği olur? Azametli, yavuz bir hanı olmazsa tebaanın hayatında ne gibi bir âhenk olabilir? Kine Sarı ile Navruzbay ordunun başında bulunmazsa (o ordudan ne çıkar?).

Halkın sahibi olan hanları tarifte ne kadar mübalâğa edersem edeyim, yine «men» (ayıp) sayılmaz. Çekirge tarafından talan edilmiş kırgavul (=: süğ- İün) kuşundan ne çıkar? Yapalak (puhu) kuşundan korkmuş olan tek kazın ne gibi ikbali olabilir? Bunun gibi, hanlarından ayrılmış olan tebaanın ne gibi şeref ne haysiyeti olabilir? (Hatıraları) kalblerimizi okşayan o asil hanları bir. daha görebileceğimiz günler acaba gelir mi?

Kine Hanın zamanında (seferlerin güçlüklerine dayana dayana) yaşlı buğra (= erkek deve) gibi idman ettik (gövdelerimiz sertleşti). Düşmanı görtünce onu basıp ezmek için kar fırtnası gibi çullandık. «Abılay» diye uran salıp, rusu gibi her tarafa dağıldık, perişan olduk; gözümüze görünen korkuluktan korkarak, başkalarının sözüne bakar olduk; vaktiyle çaptığımız Suzak kasabasındaki «Sart»lardan akıl soracak hale düştük.

Kine Sarı gittikten sonra, tahtımız sahipsiz kaldı. Navruzbay Töre gittikten sonra, talihimiz başımızdan gitti. Bülbül gibi ötüp yürürdük, şimdi (Rus esaretinde) dillerimiz ve çenelerimiz bağlanmış bir haldedir. Tam bir iflâs, daha te olabilir, ki milli şerefimiz bir koyç (yani. Kırgız manapı) elinde berbat oldu. (Han öldükten sonra) yetim^ kalan el! görsene hesabımız tutmadı. Sonunda ey millet halimiz bu oldu».

ilk önce, Kine Sarı, yalnız Kazak millî kahramanı sayılırdı. Şimdi se, bütün Türkistanın millî kahramanı oldu. Karatavda ve Çu boyun- 5İ!L^Â ne Sarı!> büyük babası Abılay m çağında olduğu gibi, Kazak usulüne göre devlet makinesi de kurmuştan -Khyvali ustalara tüfek yaptırıyordu. Talaş ve Çu havzalarında 500 kadar evi, ordunun yiyeceğini sağlamak için,; ekime memur etmişti. Kazakistanda ciddi bir büküme-

l,,i,, sayısını, yi.M.iin m,l,,n, 11 Mııldü*.. an-
dî yanında eski hanlar gibi muntazam vak an»»ler olısalard.,
1 asılıyor Çu havzasının Kırgızları Rus teşvikatına k P
k: S.l, Yadisad. **!« bir büküme. bu™, va Orenburg
sınırdan Türkistana hareketlerini epey

mu? olabilirdi.

^ Kine s Ruslara yenilip, Yedisuya çe-

Kine Sandan Sonra

Gölu şimalinde y.ş.y.n büyütl Çekli ışn*»»» batı bolnm» *!k!
Si. İse, Bal™, KtoZe
İdaesinde olup, Ruslara itaat: e^me ^ Khyvaya tâbi olmak
tâbi sayardı. Cankhoca ise ne o an a, ^ ^ Sarının taraftan
istemez, ancak Kazakistanın istiklalim ister¹ keldisinc yardıma gel- idi ; ona kızını vermişti ve
Suzak kuşatmasında tenM V misti¹⁹). 1846 da aşıktan dolayı Kine Sarının işı Cankhoca
Rus-

ledikçe, bir 'taraftan Khtyvahlar tarafından Cankho ^ ^
laTia anlaştı ve , 847-1851 yılları arasında, S.r^Dery ^ w
ların kuvvetlenmesine yardım etti. a ettiklerini, hakikî
kaç Kazak zengininin menfaatim ve ra Kazakları yerle-
İld- be. eidden = .««■ ^ ^nl. Kby-
rinden sıkıştırarak çıkarmak yoluna gır tekrar Rusyaya karşı
va ve Bukhara ile münasebete gmşip, 1»31 de ^ ^ _ ma,,a. isyan etti. Gayet zepgin olan g-khoca
1880 y.-
nnı Sır Deryanın cArubuna. Kuvan Uery) Sultan taraf.n-
İmda, Ru» hizneh"de b'Jc^"12«)ardurmaksızın Ruslarla çarpıştı. Hak-

may^Utrinf il

ve kasabaların yapılması içm de

zzzz.z.zzi.^b-Tdr.,.nds»

Kazakları angarıya işlerinde kullanmalarının, Cankhocaya kadar ağır
geldiği zikredilmektedir:

Keşegi İrayımdı saldırganda 4* bil Ons Musulmanga or qazdırgan -)- ol orın lar
qazdırmay ken qazdırgan -)- eğinin ala cazda ektirmegen + söyttiyeüp pu- qararı' köp
cazırgan 4- Arqadan Oris kelse İrayım dep 4- aldman Caken şıqtı (jiraym dep 4-
cerimd' alıp orın dağı qazdırgan son 4" cav bolmay ne gilganday turaym dep 4" Can
Qoca qalmadı Sır qomıstı '4- oğlına bu Qazaqtın köp bolıstı²⁶³).

²⁶³) N. V e s e l o v s k i , *Kirgizski rnzskaz o russkikh zavoyevanydkh v
Turkestanskom Kraye*, Petersburg 1903, s. 118.

Yani: «Dün (yani geçende) bu Rus, Rayım kalesini yaptıırken oradaki Müslümanlara dar değil, geniş bir hendek kazdırmıştı*. Yerli Kazaklara ekinlerini ilkbaharda, daha karlar eriyip bitmediği zaman ekmeğe müsaade etmemiş olduğundan yoksul ahaliyi çok belâlara uğratmıştır. Rus, Arkadan (yani Kazakistan ortasında Ulu tav tarafından) Rayım nerede, diye gelmekte işe «Cake'n» (~ Can Qoca eke'n)de onları kırıp süpüreyim diye önlerinden çıkmıştır. Yerli halkın toprağını alıp onlarla üzerine kale istihkâmlarını bile yaptırmakta -olduğunu gördükten sonra, Can Qoca «ben ona (Rusa) karşı taarruza geçmeden nasıl rahat oturabilirim» dedi ve elinde kalmayıp Sır (Derya) ırmağına kondu ve Kazak oğullarını himaye ederek çok uğraştı.»

Iset Batır, Cankhocadan sonra da isyanı devam ettirdi. Sonradan Rusyanın İstanbul elçisi ve dahiliye nazın olan graf Ignatiyev, 1851 de elçilikle Khıyvaya geçerken, Üstyurtta İset Batırı görüp bir çok vaat ve hediyelerle Rusyaya itaate çağırıysa da, başaramadı. İset, bilâkis Cankhocanın isyanı zamanında Rus tarafında çalışan ve yanında Rus muhafız taburu bulunduran «sultan-pTavitel» Arslan Cantürin²⁶⁴) i,) 855 te İlekbaşı Isembay iadlı yerde öldürdü ve Perovski'nin Albay Kuznetski idaresinde gönderdiği tenkil kuvvetlerinden kendisini muvaffakiyetle koruyabildi. Rus ordusu heyetinde gönderilen Başkurt alayındaki bazı Bş^kurt subaylarıyla gizlice anlaşıp, Barsuk Bukha- nına içekildi²⁶⁵). Sonra Üstyurtta Asmantay-Matay gölleri etrafında yaşayıp, Rusların taarruzlarını püskürttü. Ruslarla olan savaşların bi- iinde, Cankhocanın arkadaşlarından Er Nazar ve Biket adlı hatırlar, Ruslara tutsak düştüler. Cetiruğ, Elim ve Şuman urukları, Ruslara itaat ettiler. Bundan çok müteessir olan Cankhoca, kendi şiiirlerinde, ne ka-

---

²⁶⁴) Bu zat. Ebülkhayır Hanın torunu Cantüre bn Ayçuvak'ın oğludur, ki yukarıda s. 243 Batı Kazakistan sultanları meyanmda ismi geçmiştir.

¹²⁵) Dobrosisllov, *Turgay*, s. 412.

dar muvaffakıy etsiz olsa bile, kendisi ve İşet daha sag iken, Rusların zavallı Kazaklara büsbütün musallat olamayacağını söylemektedir ¹²⁴) :

Kazak Bozkırının idaresi hakkında. 21 ilkteşrin 1868 kanunu («Stat»)nın ilân edilmesi dolayısıyla, JJral vilâyetinde tekrar isyan hareketleri haşladı. Ozaman Khıyva hükümdarı olan genç Mehmed Rahim Han, kendi memleketinin başına gelmekte olan tehlikeyi görüp, Kazakistan meselesine çok ilgi gösterdi. İstiklâl taraftarı olan Kazaklar, Khıyvaya dayanarak, Rus taraftarı olanlara karşı tehditte bulunuyorlardı. 1868 yılında Qazalı* da rus tümen (üyez) mutasarrıfına muavin olan Kâtiboğlu Biketey'e, Kazakların bir şâiri, «Beş Kala (yani Khıyva) dan asker ve kalpağı sorguçlu sultan gelirse, sana ne yapacağımızı biliriz. Ozaman sultanın elinde yük çekmektense, şimdiden ölüm şerbetini içmek senin için daha iyidir» demiştir ¹²⁵). İşet, daima Khıyva ile münasebette bulundu. Güçlüğe uğrayınca Khıyvaya geçerci. Kendisine dair söylenen destanlarda Arka nın, T*ur~

¹-) Arqada qaldı eşim İşet değen + Er Nazar ketip idi Beket değen -f Sorı bar mandaymda sorlı Qazaq -f- köresin eli kagat pişet değen + Qoymaydı men ölgen son mmav Orıs -f köresin on öyg' ondıq iseptegen Qısımman bil Orıstın astım Buqar -f- barında cer şıqqanm su alganday + aldında qay tuvgan bar quvangaday ?

Yani: «İşet adındaki arkadaşım Arka* da kalmıştır. Gerçe Er Nazarla Bıket gitmişlerdir. Talihsiz Kazağın alın yazısı o olacak ki, daha üzerinde «piçet» (yani Rusların mührü) olan kâğıtlar göreceksiniz. Bu iRus, ben öldükten sonra da bizim milleti rahat bırakmayacaktır. Göreceksiniz, ev başına bir onluk (on ruble) vergi kesecektir. Bu Rusun kıyıcılığına ve baskısına dayanamadan Bukhara tarafına geçtim. Dünyanın bütün karasını su * (tufan) basmış gibi bir haldeyiz. Önümde de teselli verecek ne gibi bir *tuvgan* [= tuğyanı durduracak sed] var?».

i--») Beketay sındı çın Orıs -f qılıp cürsün caman is -f- Avraqı ursui atandın -}- Bes Qaladan qol şıqsa f qarqar' alı qan şıqsa -f öz basına tüser kü ş - h mun içkençe kıyrendi iç.

Yani: «Beketaya benziyen hakikî bir Russun sen! Yaptıkların hep kötü işlerdir. Seni, atalarının ruhları vursun! «Beş Kala»dan Khorezmden) ordu çıkar ve tacı sorguçlu han gelirse, başına ne gibi belâlar geleceğini bilmelisin. Ozaman bizim elimizde bun (=kedeı) sıkıntı «bunalmak» masdarı bundandır) içeceğine şimdiden zehir iç de geber».

[Khorezmi «Beş Kala» yani «Beş Şehir» diye adlandırmak, bu ülkenin bir zamanlar başlıca beş büyük şehirden ibaret olduğu eski zamanlardan kalma bir gelenek olduğu şüphesizdir. Bu ada, eski Özbek vak'anüvislerinde de Taşlan-maktadır.]

gay, Yayık, Or ırmakları boylarının güzel ve zengin yaylalarını Rus işgali sonunda bırakmağa mecbur olup, Aral Gölünün doğu ye batısındaki ıssız çöllerde geçirmeğe mecbur kalan Kazaklara hayatın ne kadar ümitsiz görüldüğünü, Aral Gölünün batı kıyısındaki Kübü dağı üzerinden, Aral cenubundaki Konrat. sınırında görünen Kümekir dağının, insana nasıl acı

bir tesir bıraktığı, Amu Derya deltasında kamışlar arasında yoksullukla geçinen zavallı Karakalpak ve Özbeklerin çadırlarının, arık ve küçük at (tubur) larının ilerisi için ne derecede . kötü fikirler verdiği, Arkada zengin efeler tabakası münkariz olup, kaygısız yaşayan ellerin çırcıplak kalacağı tasvir edilmektedir ⁷⁾ Böy le bir istikbal beklediği halde, yine Ruslara itaat eden Elim uruğu, Konrattan (yani Khıyva tarafından) yardımcı asker geldiği takdirde Ruslara karşı isyana iltihak etmeğe çağırılıyor. Çünkü onu, Ruslar yine Arkadaki zengin yaylalardan atacaklar, vilâyetlere sığmıyan altı koldan ibaret bu büyük uruğu, Sır boyundaki bir avuç yere sıkıştıracaklardır¹⁻⁷⁾.

1-7) Közüme cavday körünür + Qaraqalpaq men Özbektin 4- qatarıap tikken şadırı -f albis künde caldamaş -f otuz künde kündemes -J- carimin ealgız lobin -f- Mında turup adam mal baqşa -f- mal baqqan minen ne gılır -f car- qrap bir kün caz sıqsa -f- Külmegirdin Kökşını -j- Kübü Tavdan körünür 4- körüise könlim bölünür + kökiireğim eğilir -f közümnün cası tögülür* 4- qabır- gam qattı sögiülür -f Arqa'dan şıqqan seri sal -f qolunan keter tüye mal 4- avzman keter caya cal.

Yani : «Karakalpak ile Özbek fukarasının sıralıyarak kurdukları çadırlarını, yoksul köylünün altmış günde bir defa istirahat etmiyen, otuz günde bir oela günlük istirahatını görmiyen tek beygirini göz önüne getirsem, bunlar benim üzerime hücum eden düşman gibi dehşet veriyorlar (yani istikbalim böyle karanlık görünüyor). Böyle ıssız bir yerde insanın, hayvan beslemesinden ne çıkar? İlbaharda açık havada güneş aydın olarak çıktığında Külmegir* dağma Kökşın denilen (ıssız sırtları) Kübü dağından görünür. Bunu gördüğümde kalbim parçalanır, göğsüm sıkılır, gözlerimden yaş dökülür, arka kemiklerim sökülür gibi oluyor. Arka'dan çıkan zengin şövalyeler (efeler, dadaşlar) tabakasının elinden malı, devesi ve ağzından yağlı, yele giderek münkariz olur.»

[Seri Kazaklarda şövalye,dadaş, efe, güzel giyinen aristokrat demektir. Sal da zarif, biraz garip elbiseler giyerek gezen, musiki ve şiirden anlıyan, şakacı, bilhassa kızlar arasında dolaşmasını bilen adamlara denir ki, bunlar hep, milletin refahlı zamanlarında bulunmuştur.

Caya atın sırtı, cal^ yele dernektir ki burada, at etinin en değerli ve tatlı yerleri anlamına gelir.]

1-7) Qonrattan qol sıqsa -f tartmbay kümek berinder -f akhr qalar bu

Filhakika Sır Derya boyunda evvelce Rus tabiiyetini kabul eden uruklardan 10.000 ev 1868 yılı sonunda ,Rustan ayrılıp, Khıyvaya tâbi oldular. Şimdiki Ural vilâyetindeki Kazaklardan Çekli (r=Çekti, uruğu da. İşetin oğlu Nazar. Tabın uruğu Canbek adlı beğ idaresinde İChıyvadan yardım alarak Ruslara karşı isyan ettiler. Khıyvâ hanı Ku- ie k adi. bir başbuğun idaresi altında 6.000 kadar asker gönderdi. O dar Ural vilâyetinde Çoçqa Køl civarına kadar gelip, Kazaklara yardımda bulundu. Bunlar İlek ve Orenburg üzerine yürüyeceklerdi.

7.0 ev kadar Kazak zikri geçen sultan pravitel Arslan Cantunn ın Rus ordusunda «yasavul» rütbesinde zabıt olan oğlu Han Alı Sultanın idaresinde Khıyva tarafına geçmişlerdi. Fakat Ruslar gidenlerin topraklarını derhal işgal edecek olduklarından, bu oymaklar geri dönmeğe mecbur oldular. İhtiyar İşet, bu defaki vak'alarda ihtiyatlı davrandı Orenburg valisi Krejanosvki, 1869 yılında, işetin yanına Orenburg vilâyetinde pek itibarlı olan Doktor Süleyman Baturşın. «») gönderdi Baturşın da, onu isyana iştirakten alıkoyabildi. 1869 yılının haziran ve temmuz aylarına doğru Ural vilâyetindeki başkaldırma gittikçe genişlemeğe yüz tuttu. İsyana saik olanlar: Dus oğlu İlkhas, Molla. Âlimcan, Candevlet ve Busurman adındaki kimselerdi, işetin og u a, zar da onlarla aynı düşüncede idi. Ural valisi general Verevkin bu hareketleri yatıştırmak için, Khobdo, Kiyile, Şili, Aç. Uyıl ırmaklar, üzerinde ve Uyıl ırmağı kıyılarında yaşayan oymaklarla epey meşgu^ oldu Fakat albay Rukin kumandası altında gönderdiği rus tenkil küveti Aday uruğu tarafından yok edilip, kumandan Rukinin kendisi de öldürülmekle bu tedbirler de boşa gitti. Nihayet. Orenburg umumî valisi .general Krejanovski, Kazaklar arasında sözü geçen Tatar uleması ve Kazak sultanlar, vasıtasıyla tesire çalıştı. Sterlibaştan Harras İşan. Sultan Muhammedcan Baymehmedov, rotmister A. Seydalm ve diğerle™, isyanda olan uruklara gönderip, öğüt verdirdi. Fakat 1870 yılının mart-mayıs aylarında da isyan yatışmamış». Arslan Cantunmrt oğlu Han Ali (Kanal. ?ahut Kanay) Sultan bunlara iltihak edip, ken-

çoms -f bil qonıstan ketken son + Sır boyına cetken son + Arqa*ga sıymas altı Elim + Ons'tan kısım körgen son + alaquaday cerge sıyarsm.

Yani: «Kofiratlardan ordu çıkarsa çekinmeden yardım ediniz. Çünkü bu .konuş» yani yurtlar, bir gün bırakılmak gerekecektir. Bu (konuşlardan ayrılarak Sır boyuna vardıktan sonra, bütün Arka'ya (Kazakistanın orta sırt vilâyetlerine) 1.iğşamıyan kalabalık altı oymaklı. Elim'ler, Rustan baskı gördükten sonra, art* avuç içi kadar bir yerde barınmak mecburiyetinde kalacaklardır.»

128) Yukarıda s. 270-71 bu doktor Baturşının zikri geçmiştir. dişine tab, kıyamcılarla birlikte Khıyvaya sığındı. Hakkında rivayet olunan destanda, bu sultanın, kendisini Kbyyvaya kadar takip eden Ruslara teslim ettiği söylenmektedir¹²⁰). Her halde 1873 yılma kadar Rusya, Ural ve Turgay vilâyeti ve Aday Kazaklarını tamamiyle kendi nüfuzuna alamamıştı. Yalnız, o yıllarda Khyyva Hanlığı işgal edilmekle buralarda kendi hâkimiyetini temin edebildi.

Bütün bu isyanlar zamanında müslüman tüccar- u syanlarda Müs- larm ve Orenburgda açılan Müslüman Ser'î Mah~ lüman Tüccarların, kemesinin Rus lehine olan teşebbüsleri, dikkate «Dukhovnoy Sob- değer. 1820-1840 yıllar, arasında bütün ahali bu ranya» ve Mollala- isyana taraftardı. Rusya hükümeti 1838 de, halk nın Pravitel ve içinde çok defa .muhafızsız dolaşarı İsetay Batırın

Dilmaçların Rolü başına 500, sonra 1 000 rus rublesi mükâfat adadı ise de, buna aldırın olmadı¹³⁰⁾. Halbuki Ka- zanlı, ve Taşkentli müslüman tüccarlar, bilhassa Kazakistanın doğu bö- umunde bazan propaganda için Rus hükümetinden para almakla be-

¹²⁰⁾ Arıştandınlı Qanalı + alşaq tuvgan er edi + qadam basıp is qılsa -4- eurt paydası dey edi + alşay.p atqa mingen son + cavga barsa cav sındı + asıl tuvgan Qanekeii + qalay cürse qıbılaq + nıngeni altın taq bolgan 4- Baqt. aşqan erlerge + bir Teiriige caq bolgan + aqıh man curttu oralıtp + Bes Qala'ga bas bolgan + Azbergen, işet, Cambek + tamam erler quvattı + qayratına mas bolgan + burungular cav bolıp + acaldan aq qas bolgan 4- Khıyvanı şabam. dep + attangan esker Onstan + buyruq qılğan Aq Patsa + Oanalınlı atuvga + coldas alıp Er Qanaş + eskerdin ş.qtı aldınan + ölgenin sultan khoş kördi + qorqıtı değer namıstan.

Yani: «Arslan Sultanın oğlu Qanalı Sultan, talihli olarak doğmuş bir erdi. Her bastığı adımı yurt faydası için basmıştır, öne bükülerek ata bindiği zaman düşmana saldırdıysa, düşman, sındırdı; halk içindeki bir kavgaya karışt.ysa o kavgayı yatıştırdı. Asıl olarak doğan Kaneke (— Kanalı Sultan Eke)n ne tarafa yürürse, o taraf kuble oluyor, nereye çıksa orası padişahlık tahtı oluyordu. O, ancak talihli yar olan nadir adamlara ve Tanrının kendisine yar olmuştu O hali ile yurdu kuşatmış ve Beş *Kala*'ya (Khorezme) baş olmuştu. İşet ile Canı Bek gibi kuvvetli, muktedir erler bunun gayret ve şehametine hayran olmuşlardı. Eski atalarımızın ve ezeldenberi düşman olan Ruq, Khıyvayı yağma edecek olup ordusuyla atlanmış, Ak Padişah (=çar) da Kapalı Sultanı yakalayıp idam etmeyi emretmişti. Er Kanaş (= Kanal. Sultan) yoldaşların, yanma alarak Kus ordusuna karşı çıktı. «Korktu» demesinler diye arlanarak ölmeyi tercih etti. (A t t n s a r i p, *Khrestomatiya*, s. 104-113; Dobrosmislov, 460-469).

¹³⁰⁾ R i a z a n o v, *Vosstanye Isataya*, s. 79.

^■ = " «SSS£2£

porlarda, hükümetten yuz ır , y Kazak arasında böyle kendi cebimden harcad.m diye (y''makt^^ J^1^^en Ta- ticaretle yahut imametle meşgul ? a p V* a . d l erdi Çala Kazaklar- -266 kr^nt Türk (-Sart)üne «Çala Kazak» derierai. v

isi) Bu âdet, ticaret işlerini şerefsiz bir san'at sayan ve tüccarı kendi evine gelmeğe mecbur etmekle mağrur olan eski bozkır aristokrasisinden kalmıştır Başkurtlarda da aynı âdet vardı; pazara gitse bile limon, iğne, iplik gibi ufak tefek şeyleri «Tatardan alırız» yani eve gelecek tüccardan alırız, diye pazardan satın almazlardı.

1:2) Akhund Qurbanali, s. 390-391.

T'in Akhund Q«r.banali. Doğu Kazaklar, tarihine ait yazdığı eser- îe b :accarlar hakkında şöyle diyor: «Kazak halk. şehir vefarbalardan uzak bulunduklarından

Ifaan

ie,, Tatar tüccarlardan alıyorlardı. Kend. adetlerince em "^^d, i,\"
 'mdip almaktansa. «ba.m. P»»
 pn ucuz şeyleri bile yüksek Hatlarla borca veriyorlardı. İş, ko
 ^ oln^an. Bit yi -» **-.
 edilecek kuzu 40, 30 hattâ 20 köpeğe alınrdı. Buna nes y

dt,, " KU. * • * . r * rî.r? ^ aSs

faiz lölarak ona bir kuzu daha eklenmesi mecbur, rd.. Yann dogac
 kuzuyu öbür y.l koyun olarak vermek sart.y a verilen ^
 k u z u iki yıl sonra doğacak kuzuyu üçüncü y.l koyun olarak tesl.
 . u z u, mı y etmek şartıyla verilen borç ise y e ş i l k u z u o y dıye adlandırılırdı,
 Tabiidir ki bunlar daha ucuzdu. ... . • J

Maksat, yalnız kazanmak ve zenginleşmek o dugundan. şenatçe
 bu muamenenin haram olduğuna bakmazlardı. Kazaklar da. pahalı bu sekline bir
 şey'diyemezlerdi. Ödemeğe mecburdular. Çünkü h - kümet. tüccarların tarafın,
 tutuyordu. Bu usulle tüccarlar pek çok k zandılar. Çok mal toplıyabildiler. Fakat
 Rus İstilasından Kazakıstanda Rus şehir Ve kasabalar, yapıldıktan ve Kazaklar
 muamelelenm vasıtasız olarak bu Rus şehirlerinde görmeğe başladıktan sonra, eski
 Tatar tüccarlarının isleri bozuldu»). Her halde Rusya hükümet, musluman tuc
 carlarını. kendi istilâ hareketlerde alakadar etmek içm bunlara çok uy .tun şartlar
 vücade getirmişti. Bu nevi tüccarlardan Rus ^brne çal.şan Fardan Semipalat'ta
 Feyzullah Seyfüllin ve kardeş. Şemseddm Seyfullı- T,n adları tarihe geçmiştir.
 Bunların raporların. Semipalat ta neşreden

Konşin Feyzullah Bay Seyfüllin hakkında «Omsk valisinin en sa- d,k ajanı jd.. Çok hizmetleri dokundu. Buna ait hususî eser yazdım» demektir. ^

FeyzuHah Bay Karakırgızlar arasında, Rusya tâbiyetini kabul etmek yolunda teşviklerde bulunup, 1824 yılında Kırgız uruk başkanlar,nı Semî tirdi. 182, de kendisini ve , 827 dē kardes.

şeddin, Rus hükümet, tarafından Kaşgara gönderilerek, İngili'zlere karşı tertibat .İd,ar. FeyzuHah Bay, Yarkende gelen İngiliz segahla! rının postasını, «hükümetimize karşı fena fikirleri yok mudur?» diye çaldırıldığı, kendisi yazmış ve mektuplar, Omska getirip vermiştir Sonradan Petresburgda bulunmuş ve kendisine bu hizmetleri mukâbi- e «tarhanhk» rutbes, verilmesini rica etmiş ise de, galiba kabul 7ubnini^{mi?İj}.. <?Sem,Palat Maceraperestleri» adıyla tarihlerini yazan

■e^kir^

~r

FeyzuHab Bay ve kardeşinden ibaret değildi -) • vtZîf 2^

dilenlerden gemiden Mehmed Rahim Ubednllin ^ U

AT-'

1827 1830 y,Harında ciddi faaliyetlerde bulundular. Ruslar Semî ydullın ve Haşan Aliyev

ms ve Peterpavle gelen her tüccardan malumat alıyorlardı Semî'de ba' Khö

" t?CCarlaAan Mir'AÜm Niyazov ve Mirza Khoca Balar. M Gerek Tatar Ve

Arek Khokand tüccar

lar,, Maveraunnehurle Rusya arasında ticareti güçleştirmesi pek m"

V. I:opç1»nın da adı crecmektedir R, 1 1_

Kte karde?r

£53

cegit ve Oırcı II ' ' - i -1 \ y&gOZ Ve Çüğeçek sınırındaki Bay-

w. !

7 ' id''1 <<1* R'' TM''>

— ' ' "d'''' Çm

Sıybankiil (y.ni i,*,b.

Pamiatnaya

— -- <<W o^TTTTZ~ ftr*s~

hankuiu v), baz: tedbirsiz hareketleriyle kendisine epey muhalif ka~ z an mastıysa da, müttefikî olan Karkaralı sultanı, yine Çingiz oğullarından Kudaymendi (yani «Khudâbende») ile ikisi, Ruslara karşı aldıkları durum ile, Doğu Kazakistanın kahramanı kesilmişlerdi¹³⁾). Kudaymendi, Ruslar tarafından esir edilerek Omsk'a götürülmüş idiyse de, esrarlı bir şekilde hapisneden kaçıp, İrtiş ırmağını yüzerek geçmiş, ve binlerce kilometre uzakta bulunan Kine Sarı ya gelip iltihak etmişti. Kine Sarının işi bozulduktan sonra tekrar Karkaralıya döndüğü zaman, ansızın Ruslar tarafından esir edilince intihar etmiştir. Zamanının emsal siz bir kahramanı olmuştur. Sıybankul da, Rusların böyle amansız bir diismam idi. Bunun meselesi, Ruslarla Çinlilerin arasını gerginleştiriyordu. 1839 başında Çüğeçek'in batısında Uyran adlı yerde, Rus kevvetine yenilip Çine sığındığında Çüğeçek «ambu»su, yani mutasarrıfı, tarafından reddedildi. Birkaç yoldaşıyla birlikte Rus-Çin sınırı bölgesinde do-laşırken, önce dost görünen «Şart Tüccar» tarafından ziyafete davet edilerek, daha önce alınmış olan tertibat üzerine Rus askerî kuvvetleri kumandanına haince teslim' edildi (29 temmuz .İ839). Yakalanırken Sıybankulun, Avçı işey Oğluna:

Ev Şart cazannı tartarsın
Son bokunsan men Ecen Khanga barr

d- qorcununni moynuna ataıtsım
Onstan öcümni alır edim

Yani: «Ev Sarti Sen cezanı çekersin ve heğbeni boynuna atarak bu elden ayrılmak mecburiyetinde kalırsın. Senin bu ihanetin olmasaydı, ben Ecen Hana (yani Cin hükümdarına) gider, onun yardımıyla Rustan öcümü alırdım.»

dediğini Akhund Kurbanalı (s. 471) nakletmektedir. Avcının bu ihaneti, bütün Ayagöz-Çüğeçek sınırındaki Baycegit. Qırçı ve Murun uruklarının izzetinefsine dokundu. «Şart Tüccar»ı öldürecek oldular. O da kendi evine biraz Rus askeri getirecek canını korumağa çalıştıysa da, sonunda bir gün öleceğini bilip, Rus'larla birlikte kaçtı. Evi barkı Kazaklar tarafından yağma ve -1:alan edildi.

Kine Sarı vak'asında Kırgızları ve Ulu Yüz sultanlarından Rüstem Sultanı Rus lehine çalışmağa sevkedenlerden birisi de, Alim Yakubov adında bir tüccardı. Bu adam, Kine Sarının ölümünden sonra da Kırgız Cantay Manap ile Sibiryaya umumî valisi arasındaki muhaberelede vasita olmuştur. Kine Sarı, bu nevi tüccarları eline geçirirse salıvermezdi. **Kar-** karalıda yaşayan Tümen Tatar tüccarı Feyzullah Abdükeyev in **kervanım--')** Ruslarla mücadelesi için bk. **Pamiatuaya**

Knijka Semireçinskoy ob- insünü 1905. Vernıy, 1905. s. 6-8.

larını yağma ettirmişti. Ruslara dayanıp ticaret bahanesiyle Kazakları yağma eden tüccarlardan Semi de Abdullah Bay Fayzullin, Peterpavel Bukharalılarından Begeş Bektavulov, Karkaralıda Başkurt tüccar Kha- lıdov zikredilmektedir. Karkaralı tümenine tâbi Kazakların şikâyeti neticesinde, Ruslar bu tüccarları, 1840 yılında Kazakistan dışına sürmüştür^{13G)}.

Ulemâya gelince, bunlar arasında da Orenburg Şer'î Mahkemesinin (Dukhovnoye Sobranye) açılıp Rusya hükümetinin iltifatını ve kendilerine maaş bağlandığını görünce, değiştiler. Bununla ilk Başkurt isyanlarında rehberlik eden

Batırşa Molla ve Butçuyoğlu İbrahim¹³⁷⁾ gibi hakiki hamiyetli ulemânın güzel hatıralarını lekelediler.

Burada bunların, sultanlar yanında yahut Kazak arasında kurulan rus kalelerindeki müslüman mahallerinde imamlık edenleri bahis mevzuudur. Ahali arasında «hazret» lâkabı ile anılıp, dinî rehber tanılan bunlar gibilerin arasında, Rusya hükümetine en âdi memurluk edenlerin bulunduğu, rus sınırındaki şehirlerin .arşivlerinde saklanan vesikalardan anlaşılıyor. O cümleden, yukarıda adı geçen ve rus hâriciyesi memuru olan Taşbulat Molla Bekbulatov ve Semiden Nâsır Molla Ayse- keyev, doğu Kazakistanda Abııay ve Barak Han oğulları arasındaki faaliyetleri; Aday Kazakları arasında imamlık eden Batırhan Şahmerda- n^ov ve Şamayev adlı mollaların, Çekli (Çekti) Uruğu arasında Kurmanay Mollanın batı Kazakistandaki. faaliyetleri dikkate değer. Nâsır Hazret, Kazak sultanlarının ve Çinlilerin sırlarını öğrenmek için, küçük bir tüccar sıfatıyla dolaşıyordu. Bu gibi «hazretlerin Kaybah, İsetay ve Kine Sarı .ısyanları sırasında rus valilerine ve rus generallerine gönderdikleri raporların bazıları, kısmen neşredilmiş ve yahut neşredilmek üzeredir. Kine Sarı vak'asında rus kaynağında adı tasrih edilmeyip «Sergeyopol mollası» yani «Ayagöz imamı» adıyla kaydedilen birisi, çok çalışmıştır (bu şahısların adını tesbit edemedim). Bu mollalar, yanlarında çar adına «ukaz» denilen bir ferman bulundururlar ve rus idari teşkilâtından habersiz bulunan Kazaklar arasında bir memur kesilirler ve bütün hareketlerinde rus kuvvetine dayanırlardı. Akhund Kurbanalı Khâlîdî bunlar hakkında diyor ki:

«Doğu Kazakistanda
Dıkhavnoy Sobranyaya tâbi olup akrocny akhund', 'oblastinoy ak-
hundur muhtesip' ve 'ukaznay molla'lar tâyin edildi. Her 'bolıs, (nahiye) de bir nogay
molla oldu. Bu .mollalar hükümet posta atlarıyla gezerler, zencirli saatları
boyunlarına asıp, rus nizamı üzere müslüman aha-^{267 268}

---

¹³⁷⁾ Kemengeroğlu, Tarihi, s. 26.

268°) V e t e v s k i, *Neplıuyev i Orenburgski kray*, s. 851.

linin doğum, nikah ve boşanma gibi işlerini metrika (nüfus) defterine kaydeder, iki tarafın rızasıyla da hakem/olurlardı. Bir adam ölünce ukaznay imam' yahut onun naibi olmazsa, cenaze namazı kılmamadı- ğmdan, bir kaç gün sıcakta yatıp çürürdü. 'UkaZı olmıyanlar, baslarının rus mahkemelerinden kurtulamıyacağıını bildiklerinden, cenaze namazı kıldırıamazlardı. Hattâ birisi, babası hasta iken ölürse, şahadetsız ölmesin ve cenaze namazı kılınsın diye 'ukaz mollaıy getirirken, molla. «Ben gelinciye kadar baban ölmüş bulunursa iyi, yoksa bu sıcak havada beni taciz ettiğinin cezasını çekeseksin» demiş. Mollanın cezasından korkan zavallı Kazak ta: «Babam imansız ölürse olsun, ama Tanrı senin belânı göstermesin», diye mollaıy evine geri göndermek mecburiyetinde kalmış diye söylenmektedir.» Akhund Kurbanalının söylediğine göre (s. 166-167) sonunda Kazak şâir (akın)leri ve kadınlan,

«Ukaz molla» larm tard ve def edilmesini istiyerek ahaliyi teşvik etmişlerdir. Mollalar Kazakların âdât ve «Zan» (kanun-i örfi)larma karşı, rus kanununa dayanarak, şeriati tatbik etmiye çalışırlar; «miras» meselesinde ve dul kadınları, ölü kocalarının erkek kardeş yahut akrabasıyla zorla evlendirmek (ki buna «cisir» diyorlar) gibi meselelerde Kazaklara zorla şeriati tatbik etmeleri, «aş» (yani «yuğ») merasimlerini ve Tatarlarda bulunmıyan. diğer eski Türk şamanî âdetlerini zorlat ortadan kaldırmıya çalışmaları, ahalinin nefretini mucip oluyordu.J Malûmdur ki Kazaklarda, Türk örf kanunu, şeriatten daha muteberdir; ve Kazak «biy»leri, o zamanlarda, kendilerini «kadı»lardan daha yüksek ve daha şerefli bilirlerdi. Bu ise, Çingizliler, Çağataylılar ve Temürlüler zamanında, şeriatchi Taciklere karşı, «yasa»yı tatbik eden ve «yasa»yı şeriattan üstün tutan Türk ve Moğol «yarguçı»larmın gururlarının devam eden anane ve hâtıraları idi. Kazanlı ve Kent Türk molla :bu gurur ve an'aneyi kırmak yolunda çalıştılar. Aynı zamanda bu mollalar, yukarıda zikredilen tüccarlar sınıfı ile her hususta suç ortağı idiler. Akhund Kurbanali (s. 391-392), kendi üstadı olan Molla Abdülceb- bar'm ağzından .garip bir hikâye naklediyor. Serveti rus kâğıt paralarından ibaret olan bir müslümana, zekâtın vacip olup olmiyacağı hakkında münakaşa eden, bu meseleye dair Kazan ve Istanbuldan fetva istiyen bu mollalar, yukarıda mezkûr haram ticaret (nesye kuzu, kızıl kuzu, yeşil kuzu muamelesi) hakkında, rüşvet njukabilinde,, Bukhara- dan fetva getirtirlermiş. Ozamanm münevverlerinden Kazak sultanı Çokan Velikhan ve Kazanlı Şahmerdan İbrahimov, Kazak bozkırlarında Tatar ye Kent Türk mollalarının fâaliyetine karşı, rus basınında, şiddetli makaleler neşrettiler ²⁶⁹). Bununla beraber Rus taraftarı olan

sultanlar da kıyاملarın tenkili yolunda ellerinden geldiği kadar çalıştılar. Bilhassa Elmehmed Sultan, Bukey Ordada Cihangir Han, Arslan Canturin, Çingiz Bukeykhanev ile yanlarında bulundurdıkları tercumanların da Rusya lehine çok /hizmetleri dokunmuştur. Rus tebaası olan her sultanın yanında, bir de tercuman bulunuyordu. Bunlardan Nayman sultanları yanında bulunan Velişah Nogay ve İsmail Nogay, bir de Suk Sultan Abılaykhanov yanında Rusların «14. ncu derece mmeyyizlik» mansabını haiz olarak Kurbanali Molla Kurbanbakiyev ve Msaid Mminov, n almıştılar ^{1.!)}). Akhund Kurbanali Khalidinin de (s. 385), «Msaid Ağa ibn Abdülmümin Otari» diye bahsetmekte olduğu bu zatın, Sibiryaya Rus valisine yazdığı raporların bazıları neşrolunmuştur. Kine Sarı, İşet, İsetay, Kaybalı ve Kanalı gibi milli rehber lerin kurtuluş için olan bu mücadeleleri sırasında, onların aleyhine Ruslar için uğraşan bu nevi tüccar, molla, pravitel ve dilmaların oynadıkları rolü nefretle anan milli şair Magcan şöyle demiştir:

Atatın aldın ara tuman apan -f mmav Ons obir ol içip atan -\~ Zaman azgan çağında adam azba -f kp erler cav men birge elin apan ^{1 <°)}.

Yani: «Alacın, yani «Ala» uranı altında toplanan göçebe Türk kavim- lennin önünü siyah sis-duman kapamıştır, yanımızdaki düşman Hus ise, insanın kanını içip yatan bir obir (vampir)dır. Zaman bozulursa, insanlar da bu kadar bozulurmuş, ki birçok erler düşmanla birleşerek kendi elini yağma etmiştir.»

Rusya hükümeti Başkurt, Tipter, Mişer ve Tatarlardan teşkil ettiği askerlerini de Kazak bozkırının yatıştırılması yolunda azçok kullandı. Fakat sultan ve tercumanların hareketleri, ahalice hiyanet sayıldığından ve müslüman askerlerin de zorla sevkedildiği malum olduğundan, ahalinin fikirlerine Rusların beklediği tesiri yapamıyordu. Ka- kozkjrmda ^{rus} hkimiyetini yerleştirmekte en müessir kuvvet, tüccar ve mollalar sınıfı olmuştur. Buharin da hükümete dayanıp, ahaliye karşı mütegalibe kesilen kısmından çok, temiz ve halk arasında itibar olanları, ^{sa}bada en müessir bir unsur teşkil etmiş- :İfiSİ^{ur}- okan Velikhanov ve şahmerdan İbrahimov gibi mnevverie-

..^{mu^} ab el el er i n e mruz kalan bu muteber mollalar da, ile-
5a^{tlmaı} ve fikri hayat» kısmında bahsededeğimiz üzere, Kazak
aha^{inb} ar^{tlk} kendilerini «Rusyalı İslam».....bilip, Ak Padişahın sadık
tebaası olup, onun himayesi altında ticaret, ziraat ve iba- ²⁷⁰

---

²⁷⁰⁾ *Parmiatnaya Kniga Semipcatinskoy Obl. IV, 117, V S6. Magcan Cumabaydn lenderi, s. 149.*

çetle meşgul olmağa davet etmişler ve isyan hareketlerini, Kur anda, zikredilen .sülülemr»e itaatsizlik olarak göstermişlerdir.

İsan»ın
Kıyam,

Rus istilâsından sonra geçen yirmi beş yılda of «Dükçi dukça sükûnetini muhafaza eden Ozbejdstanda Fergane galisi, 1898 de birdenbire harekete «eldi. Bu hareket, Dükçi İşanın isyanıdır. Uaha ,878 de And,canda Yetim Han, 1882 ,de Andıcan ve Mergilânda Derviş Han ve 1893 te Khokand civar,nda Şakır Can adi, kimselerin hareketleri vâki olmuştu. 1892 ve bir kolera (veba) sırasında^ Uş- kentte ufak tefek kargaşalıklar görüldüyse de, bunlardan umum, asayış,n manzarası, pek değışmedi. 1898 de Dükçi İşanın başkaldırması, bütün Fergane ahalisinin başkaldırması demekti.

u aŞ

And,canın batısında pamuk ekim, için, ,belki bütün Türkistan ölçüsünde. en mühim merkez sayılan. Eseke istasyonu civarında çıktı, fakat dayandığı en mühim nokta, Narın (Sır Derya) ırınagı boyunun dağ arasındaki bölümünde Rus göçmenlerinin fazla taarruzlarına ma tu; kalan Ketmcn Tepe ve Kögart Kırgızlar, idi. Demek k, bandırma, Rusların pamuk siyasetiyle :göç siyasetlerine karşı çıkmıştı. ve 189 8 yıllarında Özbekistanda pamuk ekimi buhranları oldu. Ame- „ka pamuğunun bas döndürücü bir şekilde revaç, ve değennın birkaç kat yükselmesi neticesinde, her köylü pamuk ekimine ehemmiyet verese de 1892-1 89 7 yıllarında Amerika pamuğu piyasasındaki deliklikler neticesinde rus fabrikacılar, Türkistan pamuk pazarında ko- 7ü' oyunlar oynayıp pamuk sahaların, iflasa sürüklediler. Bundan dolayı, 1 89 2 de Semerkandda 18.300, Ferganede 89.000 de®atl" a ® 1 | en pamuk, 1893-1894 te Semerkandda 9.500, Ferganede 8 desatineye indi. Ferganede 1896 da 129.000 desatine ekilen pamuk,

ı8<)8 de 106.000 desatineye indi. Pamuk merkezindeki zayıf köylüler arasında müthiş iflaslar baş gösterdi. Şakır Canın ve Dukçi İşanın isyanları, iste o buhran yıllarına raslamaktadır. Ayn, zamanda. Kuşların Narın havzasında "Kırgızların yayla ve tarlalarını yağma etmekte gösterdikleri edepsizlikler de her haddi aşmıştı.

Asıl ad, .Mehmed Ali Khalfе olan Dükçi İşan. 5 2 yasında bır kö'dü sey'İh idi. Aslında Mergilânın Şehidân köyünden olup, Bukhara, Sehrisebz ve Semerkand (Kerukh)da tahsil ettikten sonra. Andıcan- A,ki Min Tepe kövüne imam olmuş, Odesa-İstanbul yoluyla haccedip, ki yıl Hicazda kalarak Hindistan yoluyla -dönüşünde b.r yıl kadar Ka-urirde kalmış ve 1 87 1 yılında dönüp gelmiştir. Babası Molla İsmail ve kendisi ipçi ustası idi. Ekincilikle uğraşırdı. İlmi azdı. Fakat fevkalâde temizliği ve takvası ile ahalinin sevgisini kazanmıştı. Yol

culara bedava su içirmek için evini bir tepe üzerinde yapmış, kendi sırtında oraya su çıkarıp susıyanlara su vermiş, ağaçlar ekmiş, ekincilik yapmış, o güne kadar boş ve ıssız kalan bir tepelyi pıamur etmişti. Mansap ve rütbe ehilleriyle hiç münasebeti olmamış, hep köylüler, yoksullar jile düşüp kalkmış; hakkında bir çok menkıbe söylenmiş, bilhassa dağdaki Kırgızlar, kendisine mürid olmuş; eski Yesevî tarımında cehri zikir, semâ ve rakıslar da yaptığından, hakikî Türk avam sofuları bunun çevresine toplanmış; kendisini mazlûm ve ezilmiş ahaliye sevdirmiştir. 1896 yılında on binlerce müridi vardı. Rus göçmenlerinden en çok zarar gören Ketmen Tepe ve Kögart nahiyelerinin Kırgızları ve Eseke civarındaki bütün Özbekler kendisine mürid idiler. Bundan dolayı Rus hükümeti de endişeye düşmüştü. 1896 yılında, o iki nahiyenin Kırgız uluları, Şabdan Batır, Gil Biy Minbaşu adlı başbuğlarıyla birlikte İşana başvurup Rus göçmenlerini kesmek ve Rusyaya karşı ayaklanmak için izin dilediler. Şeyh, Ferganenin şehir ahalisini de celbetmek zaruretini söyliyerek, meseleyi ertesi yıla bıraktı. Kendisinin Türkiyeye karşı olan sevgisi büyüktü. 250 kadar genci kendi yanında terbiye ediyor ve onları Türkiyeye tahsile göndermeğe çalışıyordu. İstanbulda uzun müddet yaşayan Andıcanlı Mîr Sadık oğlu Abdülcelilin de, siyasî meselelerde, şeyhe tesiri vardı. 1897 yılında Kögart Kırgızları bir ziyafet dolayısıyla toplanıp, başkaldırma kararını verdiler. Şeyhi de davet ederek bütün jahiyе reislerinin imzalarını alıp, ikinci yıl başkaldırmağa söz verdiler. Şeyh köyüne döndükten sonra,, Ferganenin her tarafındaki ileri gelenlere mektublar gönderdi. Hanekahı (tekkesi) bir propaganda merkezi oldu. Rus hâkimiyetinden istifade eden tüccar ve zenginler sınıfı, şeyhi, bu teşebbüsünden alıkoymağa çalışıyor; köylü Özbek ve. Kırgızlar ise, şeyhi, başkaldırmağa zorluyorlardı. isyan, 1898 haziranının başında yapılacaktı* Uç yıldanberi hazırlanan isyanı herkes biliyor, yalnız Rus bilmiyordu. Nihayet hükümet memurlarından Oş tümeni polis müdürü Ka- rabek Hasanov ve Eseke bplgesinin polis müdürü (rusça: pristof) İbrahim Çanişov, müslüman olmaları dolayısıyla, isyan hazırlığını haber alıp hükümete bildirdiler. Rus kıyıcılığına hiçbir türlü tahammül edemiyen Kögart Kırgızları da, iki üç gün önce ayaklandılar. Nihayet 30 mayısta bıçak, kürek ve dirgenlerle silâhlanmış olan köylüler şehre gelip, kendisini zorla evinden çıkararak ak keçe üzerinde «han kaldırdılar». 2.000 kadar köylüye başkanlık eden şeyh, Andıcan şehrinin kıyısında bulunan rus kışlasına taarruz etti. 21 rus askerini kesti. Fakat kendisi, ileri gelenlerinden bir çoğunu kaybederek, ric'at etti. Ruslar da hazırıldılar, Sevkiilceyş noktalarını derhal işgal edip, asker gönderdiler. Şeyhin pilânı üzere Oştа Bekmurad oğlu Ömer Bek. Dadkhâh, Merginanda İçkim nahiyesinde Nurmet «lu Be !r ve n* vet Han, Esekede Khoca Haşan, Nemenganda Şadır Bek işan, dağlarda Kırgız baskanları hep birden ayaklanacavldı. Her tarafa beyannameler dağıtılmıştı. Fakat İşan. Ferganenin şe ur ahalisine güvenerek aldıandı. Teşkilâtsizlik ve Rusların uyanık bulunması dolayısıyla işi bozuldu. Kögart dağlarında dolaşırken, birkaç akrasıyla birlikte tutsak edileli. İşyan dolayısıyla muhakeme edilenler 336 Kırgız / Özbek Kent Türkü ve Kıpçak, 1 7 Kaşgarlı, 5 Tacic idi. 38 kişi idama. 38 kişi de kürek cezasına mahkûm edildiler. Köylerde, rus asken tarafından öldürülenlerin hesabı yoktu. Ahaliden tazminat alındı, İşanın dayandığı Min

Tepe ve Khokend köyleri büsbütün yok edihp yerme Rus göçmenleri yerleştirildi.

Andıcanın eskiden yetişen münevverlerinden biri de Atabek Kadı idi.

Vaktiyle İstanbula gelmesi dolayısıyla kendisinden, «Malûmat» dergisi de bahsetmiştir. Khokand tarihine ait basılmamış bir esen vardır. Bunun Dükçi İşan vekayiiini bizzat görüp bilen münevver oğlu Fazıl Bek, bu asana ait kendi hâtralarını neşretmiş ve isyandan önceki zamana ait mektuplaşmalar, da nakletmiştir »»■) • Bunların birinde şöyle, denilmektedir: «Şehir Özbeklerge tar bolgan dek taglar ılatyaga tar

boldı. /Belki tamam Türkistan Müslümanlarga tar boldı.» İmparafor Nikolanın 13 haziranda «'ıyan başkalarına örnek olacak bir tarzda cezalandırılısın» buyruğunu alıp, idamdan önce Andıcana gelen Türkistan umumî valisi general Dukhovski, Dükçi İşan, bizzat sorguya çekti. İşan, bütün işkencelere erkekçe dayanıp rus kıyıcılığı ve Rus hükümetine'nefreti hususunda mertçe beyanatta bulundu.

Ortaasyanın göçebe Türkleri Özbek, Kazak ve Başkurtlar arasında hükümetle temasta bulunan, yahut onun tarafından nasbedilen, «kadı» lar, «ükaznoy molalardan (yani «ülemâ-i rusûm»dan) başka bir de halk içinde haliç olup yaşıyan, pnun âhını dinliyen ve onu avutmağa çalışan, çok defa okuyup yazması da olmıyan köylü «demoktar, işan»lar, bulunur. Bunlar, aşiret teşkilâtını muhafaza eden Türkler arasında kabile yahut onların şubelerinin «pir»leri sayılırlar; bu halde şahıslar değil kabile «mü- rid) ^oluyor. Kine Sarı'nın yanında da bunlardan Rahman İzler adındaki işan vardı. Dükçi İşan da, bu gibi işan (şeyh)lardan biridir. Bu işanların eski pırlarından olan «Hekim Khoca Bakırgan» kendi zamanındaki Bukhara ve Khorzem aristokrasi Ulemâsını teşkil eden «sadır»: 271

Jara ve zamanının müstebid .hükümdarlarına karşı muhalefet fikirlerini' telkin ediyordu:

«Nefs»im aytr «sadr» yanında olturuben + Türlük türlük nimetleri kel- türüben + Yiyip içip tün kin qarın tolturuben + Yastıq üzre tekye qılıp yatayın der. + «Huh»um aytr tüni küni qatlanuben + Haq Mevlâm rızasını tile- nügen + «Qul Süleyman* 'ışq atığa atlanuben + Uzaq keçmiş erenierge yete- yin der. («Olturuben- = «oturarak», «atığa = «atma»).

Daha kıyamdan bir yıl önce, 25 (1 2) mayıs 1897 de kendisini., sorguya çekmeğe gelen rus memurunun, «size zenginler mi, yoksa yoksullar mı daha yakındır? Hangisine taraftarsınız?» diye sorduğu suale, Dukçı İşan: «Ben bir yoksulum. Elbette yoksullara taraftarım. Zenginlerde ümidimiz ve onlara dayancımız yoktur. Biz duacı bir biçareyiz. Soy soya çeker. Herkesin kendi soyunu dost tutacağı tabii- dir» diyç cevap vermiştir^{1-*}).

İsyan zorla bastırılırken, bunun sebepleri incelenmedi ve ahaliyi memnun edecek hiçbir tedbir alınma*. Yukarıda pamuk meselesine ait yazdığımız kısımda izah ettiğimiz üzere, servetin; gittikçe sayısı- azalan bir zümrenin elinde toplanıp çokluğun yoksullaşması hız aldı.

O nisbette pamuk sahalarındaki ahali arasında eşkıyalık ve cinayet çoğaldı. Fergane vilâyet hesaplarına göre, bu vilâyette daha 1901 yılında asayiş tam idi. İki milyona yakın ahaK arasında yılda ancak 26- baskındık ve 26 yağma olmuştu. 1904 te 74 baskın ve talan, 1905 te 163, ahalinin fabrikacılara borcunun en çok arttığı 1909 da 460, hatta 1 9 1 0 yılında bütün Rusyadaki cinayetten iki defa fazla vâki oldu. 1 9 1 1 de, bu cinayetlerin artık âdi cinayet olmayıp, ihtilâl ve hürriyet hareketi olduğu kaydedilmektedir *«). Bu surette cinayetlerin çoğalması dolayısıyla Taşkente neşrolunan resmî hükümet gazetesi «Jurkestanskıya Vedomosti» 22 kânunusani 1906 tarihli nüshasında şöyle bir yaz, yazıyor: «Ferganede cinayet gittikçe çoğalıyor. Sebebi, ahalmın yoksulluğu, bunun sebebi de, toprak azlığıdır. Hanlar çağında toprak buhran, olursa, yeni arklar vücade getirmekle mesele hallo- lunurdd. Maatteessüf itiraf etmeliyiz ki Rus ordusu Ferganeyi işgal ettikten sonra sun î sulama işleri sekteye uğramıştır. Endican isyan, n- na işana şeyhe müridler değil, İktisadî buhran sonunda aç ve çıplak kalan ahalinin iltihak etmiş olduğunu unutmıyalım». ^{272 273}

^{2 1.)} Fazılbec, s. 23, 57'.

^{273.)} Barthold, *Istoriya Kultarkoy Jizni Turkestana*, s. 209.

1916 İsyanı Son rus inkılâbından sekiz ay önce başlayan son büyük isyan, 1916 yılında bütün Türkistanda yapılan «merdikâr isyanı»dır ki, bu, Cihan Savaşı'nın gidişinde de mühim tesiri olan bir olaydır. Hap ragme^ Rusya hükümeti Türkistan bozkırlarında toprak gas^e **men yerleştirmek siyasetim^lullduğu' hakkındaki kanun daha** yeri ve suyu Rusyanın devlet mulku p v , , Türk-

-r jrs*

satılma kuvvetinin aalma, ağman, pamuk

vılı umumiyetle Tmki.t.nj, pamuğun m sok

:Ktiva,, lan için Cenubi ve Şimali Türkistandan at. keçe ve et alınıyor clu Asker olarak savaşa iştirak etmediklerinden dolayı, goru memiş sek'ide vağma ediliyorlardı"4). Malûmdur _ki Türkistanlı ar .^ş or ü/aalınmıyorlardı. Câhil ^aüThunu büyük bir ^z^ hakikatte onları askere almaktan korkan hükümet de ke Y

büyük bir lütufkârlık olarak gösteriyordu. Umum, valiler , T

söyledikleri nutuklarda, bunu hatırlatmayı vazife bnrler .....

Kuropatkin'in Türkmenistan valiliği zamanın a, ur mene Hat-

- **taburu kutu,mu,,u. Kavak,a, ^kf ^ t^TM «ti.TM**

>â «sultan» ve «biy» ogullarının sınırlardaki aske y hazine hesabına kabul edilmeleri, 1822 yılındaki «Şub. va.Kazakla . **ait nizamname»nm/4b. nci maaes y maddesiyle** kanunlaştırılmış ıd , idaresine

tik TL Sat, i,yan,

edildi. Sun.,dan bav, Kavak miinmma.Ut, R» K->|'J

Başkurt usulü askerliğe talip olmuşlar, hatta

Sibirya **sınır Rus**

Ala,, **buuu** ciddi olarak ittcmi.lat.a *.

Kurakları .m*. «Kaklar»aka, taU~.

tl.rlar ve isyan ederler» diye hükümete »uda verip reddett.rm.slerd r

Rus Hükümeti eğer isteseydi, mecbur, askeri,g, J-mArVviri askerliği, bütün Türkistanda tat-

1, k edebilirdi. **Fakat bunu yapmak istemiyordu. 19**

vasi çıkınca. Türkistan ve Kafkasyada birkaç **iulyon** ahalinin bu ^av ş.,

seyirci olarak kalması, Rusları çok kuşkulandırmıştı. h^u

lige alınmıyorlarsa, bunun karşılığı olarak yerli ahalden bir nev, tavız

----- | «Cana Mektep» 192ü.

M4) Bu talan ve tavacı şnrle tevsit eeten parça

rvt n_10 da intişar etmiştir.

sekinde fazlaca maddî yardım, daha doğrusu «mecburi teberrü»lar koparmağa çalıştılar. Rusyamn her tarafında olduğu gibi, savaş/ kolay para kazanmak, ispekülâsyon ve suiistimal yollarını açtı. Çarın Türki~tanda ve «Petresburgdaki en büyük memurları «ileri gelen» yerliler, Bukhara ve Khıyva hanlarından, pek çok rüşvet ve «hediye»ler aldılar. Amu Derya şubesi müdürü albay Gulasovski, bir zaman Türkistan umumî valisi olan General Galkin, harbiye nazırı Sukhomlinov, Rusya kurmayının Asya şubesi müdürü general Seel ve onun muavini general Abdülâziz Devletsin, çok miktarda rüşvet aldılar (Khıyva hanı 1914 te Sukhomlinovun karısına 40.000 ruble, general Galkine 3.000, general Seele 200.000, Sukhomnilova 20.000 ruble verdiği gibi, Gulasovski de hanın başvezi Metvefa '(= Mehmed Vefa) dan bir defa 200.0, bir defa da 90.000 ruble hediye almıştır¹⁴⁵). Türkistan umu- mi valisi general Kuropatkin, savaş ihtiyaçları için ahalden 2.400.000 ruble «hediye» ve 20.000.000 ruble «savaş ihtiyaçları vergisi» toplamıştı. Bu parçaların, çoğu generallerin cebinde kalıyordu. Parayı top- lıyan yerli <<minbaşı»lar (yani nahıye müdürleri), tümen ve vilâyet memurları, hülâsa herkes yiyordu. Ahali fevkalâde bir şekilde yağma ediliyordu. Böyle olduğu halde, çar, 25 temmuz 1916 da Türkistan yerli ahalisinin cepheye tranşı işlerinde kullanılması için seferberlik ilân etti. 19 dan 43 yaşma kadar olan bütün yerliler «merdikâr» yani «işçi» olarak cepheye çağrılır oldu. Böyle olmasa da sabrı tükenmiş olan ahali, buna karşı ayaklandı.

Kazakistandâ «Kazak» gazetesi çevresine toplanan münevverlerin ahaliyi itaate davet etmeleri, rus idare merkezlerinden uzakta bulunan Kazak ve Kırgızlara tesir edemedi. «Arkamdaki Kıpçak, Argın ve Nay- man urukları isyan ettiler. Kıpçaklar Uzun Kıpçak kolundan Abdül- gaffar adında birisini başkan (han), Amangeldi ve Kiyki Batır adm- dakileri serdar' (kumandan) ; Argın uruğu Osman adında birisini başkan (han), Kasım adında birisini kumandan seçtiler. 18 nahiyeden ibaret Nayman uruğuna Haşan isminde birisi başkan (han), Aihmet İşan, Çingilbay ve Arslan Bek hükümet âzaları olmak üzere ayrı bir hükümet kuruldu.

Eskiden bu uruklar arasında sürüp gitmekte olan uruk düşmanlıkları unutuldu. Görünüşte üç hanlık kurulmuş olmakla^ beraber, bu hanlıkların siyasetleri birdi. Uruk içindeki demirci ustalar ve diğer sanatkârlar gönüllü olarak tüfek tamiri ve ordunun teknik işleri için çalışmak üzere toplandılar. Ruslarla ciddi şekilde çarpışanlar, Kıpçaklardı. Ab-²⁷⁴

---

^{274.r')} Feodorov, *Novy Vostok*, t. X-XI, s. 86-87.

dülgaffar çok yararlıklar gösterdi. Kıpçak ve Argınlara başkanlık edip, Turgay şehri üzerine yaptığı saldırıda muvaffak olamadıysa da, bu şehirden 180 kilometre uzakta bulunan Baybakar adlı yerde yerleşti. Öteki urukların Ruslardan hoşnud olmıyan unsurları onun, çevresine: toplandı. Ruslarla pek çok çarpıştı. Kıpçak ve Naymanlarda hükümet teşkilâtı eski hanlar usulünde idiye de, ondan farklı idi. Abdülgaffarın yanında güya bir «şura» şeklinde uruk ileri gelenlerinden on kişi bu-, lunuyordu. Vergi ve adliye işleri de yoluna konmuştu. Kıpçak ve Naymanlar muvaffak olamazlarsa Afganistana, İrana yahut Cungaryaya geçmek kararını vermişlerdi¹⁴⁰). Argın uruğu yıl sonunda Ruslarla anlaşma yoluna girdiyse de, teşkilâtını tatil etmedi. Şimalî Türkistanda siyasi durum şu şekilde iken, 1917 şubatı inkılâbı oldu. Fakat savaşa, devam fikrinde bulunan Kerenski hükümetiyle bunlar anlaşamadılar. Kıpçaklar ve başkanları Abdülgaffar, kazak münevverlerinin değil, az çok muhafazakâr olan unsurların tesirinde bulunuyorlardı²⁷⁵). İnkılâptan : sonra Turgay vilâyetine komiser tâyin edilen Bükeyhan oğlu Ali Khana da pek bakmadılar. Kızıl ve Ak Rus dövüşmesi sırasında, Kıpçakların Amangeldi taraftarları, Taşkent Bolşevikleri elinde bulunan Orenburg-Taşkent hattına daha yakın olmaları dolayısıyla, biraz da Bolşevik tarafına temayül gösterdiler. Kıpçakların Abdülgaffar taraftarları ve aralarından Berimcan oğulları, Bâytursun oğlu . Ahmet ve- Dolat oğlu Mir Çakıp gibi münevverler çıkan Argın uruğu, yeni kurulan «Alaş Orda» millî hükümetine tâbi olarak, Sibiryâ hükümeti ye Başkurtlarla iş birliği yaptılar. Naymanların başkanlarından Aktaz Ahmet ilân «Kazak» gazetesinin ilk nâsiri Urazay oğlu Mustafa'nın babası olup münevver bir şeyhti. Haşan Han ve Arslan Bek, Semi'deki Alaş Orda hükümetinin sözünden dışarı çıkmadılar. Kızıllar tarafını tutan Amangeldi bir savaşta «Alaş Orda» askerleri eline geçip öldürüldü. Son de- virde Abdülga/far da, Bolşeviklere temayül'gösterdiyse de, Sovyet mümessilleri (Cangeldin) tarafından öldürüldü, ölümünden sonra tertip edilen halk destanında, Abdülgaffar, asrın millî kahramanı ve belki bütün Orta Yüz'ün sultanı olarak anlatılmakta ve eski âdet üzere «sa- hipkiran» lâkabını aldığı zikrolunmaktadır:

---

nc) M i n d i n , *Kirgiz i Revoliutsia*, in *Noviy Vostok*, t. v 1924, s. 225-229.

Z¹⁴⁷) Çingiz nesli hakikî hanların evlâdı «münevver züandre» sıfatıyla bu kıyam hareketinden kenarda kaldıklarından «karadan (yani avamdan) han» seç- upek, ötekilere karşı bir «halk hareketi» telâkki olunmuştur.

Bir biz emes Orta Cüz	+	
arıştan tuvğan sultanım	+	
sultanımdı surasan	+	
Argın, Qıpçaq içinde	+	
Şalqar Köldin içinde	+	
zalalı coq adamga	+	
Arıştan tuvğan sultanım	+	
tir ligi bolsa ol caqtın	+39	
ustap berip kapırğa	+	
Orta Cüzdin işinde	+	ortağa qoyıp qan cplğan duspannm
cavga curtm bermeske	+	künin tar qılğan aqlı tolıq ken idi
Danqın şıqqan alamga		adamnan asqan kim idi el sıyarlıq
qamal buzup bagadur	+	keme'ydi ; aspan çerden ken idi. altı
qarangı tuman celdetip	+	bolıs Qıpçaqtın Musulmandın
on sekiz ben ,otuz bir	+	balasın cılatpaspm debidi. ubalı
tavdı uşurgan qaharın	+	sengir bel idi körmegе misal bel idi.
Curtın, qorqıp, bermedi	+	memleket qalqm üstadin qanşama
qarsı turgan kapır'ga	+	esker bastadın çarlığı keldi patsanın
zahar şaşqan avzınan	+	keregi bolmay basqanın qoymday
altıps mindey eskermen	-f	körüp saspadın. qorqqanga azap
azarnatın Alaş'tın	+	bermedi qılmadı isin basqanm
Orta Cüz'difi işinde	+	Nekalaydan qaşpadın qalası idi
qonravlı buyra nar idi	+	şapqanın basındı qorup tuspadm.
kapır'ga tim aq tar idi	+	osınsa qol cetkisiz mummdarga köl
kök pen uça tor idi	4-	darya el işinde buzuqqa cer men
Arıştan tuvğan sultanım	+	qaşsa or idi. adeti minen qalıqtın
ortadan oyıp col saldın	+	«saqıpqıran» atadın çubar ala tuv
Musulmandın uranı	+	aldın eskerdi körsen quvandın
cav körmese cabıgıp	+	maydandı qan man boyadın, uranda
sarbaz cıynap tüzettin	+	boldın urasan köpke paydan köp idi
Arıştan tuvğan sultanım	+	şayıt bolıp azizim turganı bar mı
Mın Cı'ı'nın tavınday	+	nalımay
köktemdegi cavınday	+	közdin cası canbırday ^{1<sup>cy})
Orta Cüz'dün balası	+	Yani: »Yalnız biz (yani Kıpçaklar) değıl,
ertendi keşti zarlaymız	+	bütün Orta Yüz - Kazaklarımı* han olarak
		tâyin ettiğı, sen, arslan olarak doğmuş
		sultanım, düşmanın dünyası- ²⁷⁶

m dar kıldın. Benim sultanımın (faziletlerinden) sorarsan o, akılı tam¹¹⁰⁾, akim cevnerini taşıyan birisiydi. (Yoksa) Argın ve Kıpçak urukları arasmda (aklı ile) öteki insanları geride bırakmış olan kim vardı? O (= Abdülgaffar) dalgalı Çalkar Göl'ün ortasında bütün elimizi içine alan bir gemi gibi idi. Millete zararı olmıyan insanlara gökten ve yerden daha genişti. Arslan doğan sultanım, altı ulustan ibaret olan Kıpçak yaşıyacaksa ben müslümanların evlâdım kâfire tutup vererex ağlatmam demişti. O, Orta Yüz'ün içerisinde, üstünde kalesi olan bir tepe idi. Memleketini düşmana vermemek hususunda o, örnek olacak bir dağ belı idi. ünün dünyaya yayılmıştı. Memleket halkını elinde idare ettin. Kuşatan düşman saflarını yararak bu kadar orduya rehberlik edip, alıp çıkan kahraman sen idin. Karanlık ve duman neşrederek padişahın bir ferman geldi.

O. ancak 18 ve 31 yaşları arasındaki Kazakları hizmete çağırıyordu, başka bir isteği yoktu. (Kus çarının) dağları yıkan kahrını, sen, fırtına sanarak şaşırmadın. (Benim sultanım) korkaklık göstererek yurdunu düşmana vermedi. (Halk içinden) korkanlara da ceza vermedi. Başka bütün işlerini bırakarak kendisini ancak jâfire karşı koymağa hasretti. (Sen sultnım!) Ağzından zehir saçmakta dan (çar) Nikolay dan kaçmadın. Bilâkis altmış bin kadar ordu ile onun şehirlerine saldırdın. Aiaş (yani bütün Kazakların) vatandaşlık hakkını jnüdafaa ederken başını korumakla uğraşmadın, Orta Yüz'ün içinde bu kadar (rus) kolorduları kendisine yetişemeyecek çanraklı buğra nar deve, denizler kaynayıp taşarsa üzerine su çıkarmıyan bir yar idi. O müminlere karşı göl ve derya gibi geniş tabiatlı, kâfirlerle karşı ise tamamilen dar (geçilmez) bir geçit idi. El içindeki bozuklar için ise o, bunlar gökten uçacak olurlarsa bir tor (= kuş ağı), yerden kaçacak olurlarsa bir hendek gibi idi. Benim arslan doğan sultanım! Sen milletin örf ve âdetlerini (an'anelerini) bilerek ona göre . ortadan geniş bir yol oyarak (kazarak) açtın. «Sahibkıran» lâkabını aldın. Müslümanlara senin bu adın uran (savaş parolası) oldu. «Çubar ala» (yani kır donlu ala renginde) bayrak kaldırdın. Karşında düşman görmediğin zaman zayıflıyor, fakat düşman ordularını gördüğün anda seviniyordun. Sen ordular toplayıp tanzim ettin ve meydanı kan ile boyadın. Arslan doğan sultanım sen uran olmak bakımından «Mifi Cılkı» dağı kadar ulu idim" Kalabalık el, ulus için faydalı olmak bakımından ilkbaharın bereketli yağmurları gibi idin. Bu aziz (sultanım) gtehit olduktan sonra, Orta Yüz Kazak oğulları gamsız olarak oturabilir mi? Sabah akşam durmadan ağlıyoruz, gözlerimizin yaşı, yağmur gibi akıp duruyor»;

Bu destanda Abdülgaffarın yaşadığı hayatı özmek, bilhassa kocaman Rusyaya karşı, birkaç uruğa dayanarak başkaldırmasını, düşman görmediği ve savaş olmadığı zaman sıkıntı çekip, düşman gördüğü za-

¹¹⁰⁾ «Ken» farsça «kân» dan, maden kuyusu.

man sevindiğini ehemmiyetle kaydetmek, Kazaklarda savaşçılığın daha çok canlı olduğunu gösteren örneklerden biridir.

Yedisu Kırgızlarma gelince, bunlardan Çu boyu civar dağlarındaki on nahiye, Ayüke oğlu Kanaat idaresinde, Karakul tümenindeki uruklar da Sarı Bağış'tan Cantay oğlu Şabdan Batırın oğulları Muhiddin ve Hüsameddin idaresinde ayaklandılar. Burada adı geçen Şabdan, Tür- kistamn istiklâli uğrunda çalışan Kine Sarıyı öldüren, rus istilâ seferlerinde general Çernayev'e ve sonra Skoblev'e Kırgız milis askeri teşkil ederek yardım eden meşhur Cantay Batırın oğludur²⁷⁷). Elli yıl sonra Cantayın torunları, rus esaretinin ne olduğunu anlayıp, isyan ettiler. 9' ağustos tarihinde Kırgızların eline 170 kadar tüfek ve 40.000 kadar fişek geçti. Her tarafta telgraf hatlarını kestiler. Pişpek, Tokmak, Karakul (=z:Prjivalski) şehirlerini kuşattıktan sonra işgal edip, birçok rus göçmenini kestiler ve kasabalarını yakıp yıktılar. Kapai'dan Çin sınırındaki Gulca'ya kaçan bazı Türkiyeli subaylar (Hacı Sami, Adil Hikmet, Bursalı İbrahim, Silistireli Hüseyin Beyler) ikinciteşrinde Şabdan Batır oğulları idaresindeki Kırgızlarla birleşmiş idilerse de, o sırada, Kırgızların işi artık bozulmak üzere idi. İki ay içinde sert çarpışmalar oldu. Nihayet general Kuropatkin in pek çok olarak sevkettiği rus kuvvetlerine dayanamıyarak 39 nahiye (volos)den 100.000 çadırdan çok Kırgız ailesi Çin sınırına sığınmağa mecbur kaldılar. Hacı Sami ve arkadaşları da Khotene geldiler. Kırgızların Çine gidemiyenleriınden Rus- lara yakın bulunan nahiyelerdekileri >çoluk çocuk, erkek kadın hep birden kesilmişlerdir²⁷⁸). Çine sığınanları da Çinliler ve Kalmuklar tarafından yağma edilerek, rus sınırına sıkıştırılmışlardır. Altmış yaşlarında (bulunan Kanaat Batır, Rusların eline geçti ve yukarıda (s. 306)da söylediğimiz gibi, işkencelere dayanamıyarak, hapisanede başını duvara vurup intihar etti.

Özbekistanda isyan hareketleri, pek intizamsız bir şekilde gelişti. Seferberlik hakkındaki ferman (eski hesapla) 25 haziranda çıktıysa da, ahaliye bildirilmesi birdenbire olmadı. Bundan dolayı hareketler her yerde köylülerin bilfiil çağırılmağa başladığı günlerde zuhur etti. Kette Korgan tümeninde 3, 1 ÖT 19, 21 temmuz günlerinde, Semerkand tümeninde 5 temmuzda, Khocendin Acdahar köyünde 18 temmuzda, Ferganede Khokand tümeninde 10 temmuzda, Margilân tümeninde

---

²⁷⁷) Bk. yukarıda s. 275.

²⁷⁸) Âdil Öikmet Beyin Doğu Türkistana ait hâtıraları «A s yad a Beş T ü r k » adıyla 1923 de Istanbulda *Cumhuriyet* gazetesinde neşredilmiştir; bk. *Yeni Türkistan*, 1928. N. 14-15. s. 17-20.

il, 13, 13, 17 temmuz günlerinde, Endican tümeninde 9, 12, 13 temmuzda Taşkente heyecan olup, çarpışma sırasında 6 kişi öldü, 20-30 kişi yaralandı. 22 temmuzda Taşkente tâbi Kancagalı, Khanabad ve Akkorgan nahiyelerinde, 3 ağustosta Akmescid tümeninde Maslak nahiyesinde hükümet mümessilleri dövüldü ve öldürüldü. Fakat isyanın kuvvetli yeri, Özbeklerin daha oymak hayatını unutmadıkları Cızakh •ümeninde ve Amu Derya şubesinde Çımbayda oldu. Cızakh yöreleri ahalişi ilk önce 13, 15 temmuzda ayaklanıp, Koytaş dağları arasındaki Bağdan nahiyesinde toplanmağa başladılar. Taşkent tümeninin cenup bölümündeki köylerin ahalişi de oraya kaçmağa başladı. 13-18 temmuzda Cızakh yöresindeki köylüler tüfek, tabanca,¹ balta, bıçak ve küreklerle silâhlanıp, birkaç yerden demiryol hattını bozdular ve telgraf tellerini kestiler. Rusların tümen '(üyez) hâkimini, polis müdürünü ve diğer memurlarını öldürdüler. Cüveçi Abdülcebbar oğlu Abdurrahman Khoca, başkan seçildi. 3 ağustosta albay Afanasiev kumandasında 13 tabur asker 6 top gelip, sonra burada yaptığı kısıcılıklarla ün salmış olan general İvanov-Rynov gelerek 8-9 ağustosta Sengzâr Irmağı kıyılarında kıyamcılarını takip etti.

Amu Derya şubesinde de isyan kuvvetli olup, Çımbaym polis müdürü (pıstov) öldürüldü. Rusya hükümeti bunun için Çımbaylılara ve kamuşlar arasında dünyadan habersiz, hattâ o polis müdürünün öldürüldüğünü de bilmeden yaşayan Karakalpak köylülerine* katliâm yaptı. Bununla beraber, buraları, rus ihtilâline kadar sükûnet bulmadı. İsyân eden Türkmenler, Karakalpak sınırına geçerek bunları yağma, kadın ve kızlarını tutsak ederler, ortalığı yakıp yıkarlardı. Diğer taraftan «Törtkül» (rusçası: Petro-Aleksandrovsk) deki Ruslar da yağma ederlerdi. Buna çare olarak Karakalpaklar, bir nevi muvakkat hükümet kurarak, bir han (yerli tâbiri?: «qan makhdum») seçtiler. Bu ülkeyi Rusyanın istilâsından daha önce, Aral Gölünün cenup kıyısına, Rusyada takibe uğyan bir kısım muhafazakâr ortodoks mezhebine mensup Ural Kaza- çj Rusları, Khıyva hanına sığınarak gelip yerleşmişlerdi. Khıyvajılar bunlara «Babay» derler. Bunlar da kendilerine ayrıca «Uralski Hükümeti» kurmuşlardı. Türkistanda Bolşevik hükümeti kurulduktan sonra, onu kabul etmek istemediler. Bir ,defa 380 ve ikinci defa 150 Bolşevik- ğin silâhlarını alıp öldürdüler. Böylelikle bu taraflara âdeta hâkim oldular. Karakalpaklar ise, Aday uruğundan silâh satın alıp, bir nevi ordu kurmak üzere idiler. Fakat Bolşevikler Aral üzerinden gelip, Ural Ka- zaçilerini sıkıştırarak itaate mecbur edince. Karakalpaklar da 1919 yılı sonunda Çarcuy tarafından gelen Bolşeviklere itaat ettiler. Bolşevikler de «qan makhdum»u Karakalpak İnkılâp Komitesi başkanı diye tanı- mıldılar ve sonra onu da atıp kendi Rus hükümetlerini kurdular¹⁵).

1916 isyanı sırasında Türkistanda, Rus köylüleri ve askerleri de epeyce zarar gördüler. Yedisu, Semerkand ve Fergane vilâyetlerinde kesilen Rusların sayısı 3.806 ya varmaktadır. Bu sayı 1865-1873 yıllarında Türkistan istilâsı

sırasındaki rus ölülerinden (3.376 kişi) fazla idi^{11a}). Bu vilâyetlerdeki isyanın bastırılması için 14 tabur piyade, 33 tabur süvari, 42 top, 69 ağır makineli tüfek kullanıldı. Yerli ahalinin kırılması, daha ziyade Yedisu Vilâyetinde Pişpek, Karakul tümenlerinde, Semerkand Vilâyetinde Cızakhda olmuştur. Bu son tümende rus kuvvetini albay (sonra general) İvanov-Rynov idare etti. 15.000 kişilik rus Kazaçi kuvvetiyle, yerli ahaliyi, yirmi • gün boyunca soydu, kesti. Ayaklanma ve karşılık katliâm 33 gün sürdü. Yerli ahaliden vekil sıfatı ile gelenler de asılıyorlardı. Cızakhm ileri gelenlerinden Ma'rif oğlu Nureddin Hacı, Ruzî Mehmed oğlu İsmail, münevverlerden Abdullah oğlu Kari Ziya bu asılanlar arasındadır. Birçok yerlerde cezalandırma işi 1916 kışında da devam etti.

Türkmenistanda ahali 1-2 ilkteşrinde Sirakhs kalesine hücum ettiler. Bundan başka yerlerde de ufak tefek hücumlar oldu. İsyanı bastırmak işi general Madridov a havale edilmişti. Bu general, 15.000 askerle Astarâbâd sınırında Yomut uruğunu tâkip etti. Bütün mal ve davarlarını gasbetti.

1916 sonunda kış günü cepheden gönderilen Yedisudaki Rus göçmenlerinden toplanan askerler, silâhsız Kırgızları, Tasladıkları yerde eğlence yerine öldürüyorlardı. İsyan cezası olarak Yedisu vilâyetinin Almatı tümeninde 35.000 meskûn medenî Kazağın yeri ve mülkü gas- b^dildi..., Pişpek, Karakul (= Prjivalsk), Yarken d tümenlerinde 2.510.366 desatine yer, Rus göçmenleri faydasına müsadere edildi. 37.355 ev Kazak ve Kırgız çöllere ve dağlara sürüldü. Buna ilâve olarak Pişpek muzafatmdan 2.402 eve, yine yer ve emlâkinden tamamen mahrum edilerek çöllere sürülmek kararı verildi. Rus nefer ve subayları Kırgız, Türkmen ve Özbeklerin bütün ev tezyinatını, bizzat kendileri için yağma ediyorlardı. General Madridov, daha 1917 kânunusanisinin 9-13 ünde bile Karabayır Dağda, Türkmenlerle mücadele ediyordu. Türkmenlere karşı tecziye, harp dolayısıyla, Rusların Doğu İrani, Horasanı işgal hareketleriyle müvazi gidiyordu. İsyân, Türkmenleri yağma için bir sebep olmuştur. İnkılâp sonunda hapsedilen general Madri- dovun evinde Türkmen kadınlarının boyunlarından aldığı gümüş süs^{279 280}

---

^{11a2)} Qxzx1ıQazaqıstan, 1927. N. 5, p. 89.
²⁸⁰ ura r R 1 s k u 1 o v, yine orada, s. 72.

eşyaları 17 pud kadar olup, altmıştan fazla en iyi Türkmen halıları bulundu. Diğer rus zabıt ve memurlarının «ganimet»leri de bununla ölçülebilir. Kıyam bahanesiyle Ruslar, birçok verimli yerlerdeki yerli ahaliyi tamamen yok edecekti. Ancak 1917 martındaki inkılâp, bunları kurtardı. Binlerce adam hapiste bulunuyordu. Bunlardan çoğu ölüm cezasına mahkûm edilmişti. İnkılâba kadar ancak 347 kişi hakkında bu hüküm yerine getirilmişti. Kalanları inkılâp dolayısıyla kurtuldular. Elbette bunlar, yalnız muhakeme edilenlerdi. Yoksa rus askeri ve Ku-ropatkin tarafından «Kırgızı nerede bulursa öldürmek için» silâhlandırılan Yedisu rus köylüleri tarafından öldürülenlerin sayısı, pek büyüktür. Sabık Khokand hükümeti reisi tarihçi mühendis Mehmed Can Tınışbay oğlu ve Turar Rıskul oğlu İ 9İ6 isyanına ait malûmat toplamış ve neşretmişlerdir¹⁵⁴⁾. Mehmed Can ve ruslardan Şkapski 1917 yılında Kerenski hükümeti tarafından Yedisuda zarar gören Kırgızlar meselesini incelemeğe memur edilmişlerdi. Bunların 1917 ağustosuna kadar topladıkları malûmata göre, Çine kaçıp sonra geri dönenlerden

83.0 kadar Kırgız öldürülmüştü. Bu hesabı Ali Merdan Beğ Topçı — başı da, o yılın ağustosunda Moskovada Kerenski'nin idaresinde top-, lanan «Omum Rusya Devlet Müşaveresi»nde, Rusya Müslümanları adına, okuduğu demecğe zikredip geçmişti¹⁵⁵⁾.

Bu isyan sırasında münevverler ahaliyle birleşmedi. Kazak münevverlerinden Bükeyhan oğlu Alikhan zümresi, isyanın mânasızlığını, bilâkis¹ yurttaşlık adına rus savaş safında çalışmak lüzumunu ve münevverlerin de cepheye gönderilen Kazaklara «belediyeler birliği» (zems-^{281 282} kogorodskoy soyuz) ile müttefikan yardım etmesi zarureti ileri sürüyorlardı. Ozaman bir kısım ulemâ ile iş birliği yapan Karatay oğlu Bakht Can Sultan gibiler ise, mecburî hizmete çağırılmak hakkındaki fermanın kaldırılmasını istiyorlardı. Ozaman Petresburgda «Devlet Duması»nın Müslüman Fraksiyonu

---

¹⁵⁴⁾ 1916 senesi isyanı hakkında İngiliz İntellijan Servisi tarafından neşrolunan *A. Manuel or the Turanians and Panturanism* (compiled by the Geographical Section of the Naval Intelligence Division. Naval Staff Admiralty., Oxford, 1918) s. 234-289 da epey malûmat verilmiştir. Avrupada, bu isyan hakkında neşrolunan yegâne eser budur; fakat o da, Rus hükümetinin «Yedisu Vilâyeti Resmî Ceridesinden (*Semireçinskiya Oblastınıya Vedomosti*, 1916, N. 200- 215) alınmış olduğundan, çok tarafgiranedir. [bu kitap basıldıktan sonra J. Benzing Di e Welt des İslans. XIX. 1937. s. 116-137 de 1916 sene isyanı tarihini mufassal olarak yazdı]. Benim burada hülâsa ettiklerimin bir kısmı Turar Rıskulov. *Şark Kurtuluş Tarihinden 1916 sene isyanları*, in *Noviy Vostok VI*. 1925. s. 267 — 270; *İnqılab mecmuası*, 1922. N. 2 (Yedisu) N. 4. (Türkmenistan); Alimcan oğlu,

282 sene Cızakh isyanları in *Maarif ve Medeniyet Mecmuası*, 1923. Bukhara. Sonkânun nüshası gibi makalelerden alınmış olup; çoğu bizzat kendi tarafımdan: toplanmış malûmattır.

¹⁵⁵⁾ Bk. «İb» gazetesi, Moskova, 1917, N. 53.

«Bürosu»nda Ufa vilâyetinin mümessili olarak bulunduğumdan, her iki zümre münevverlerinin münakaşalarına kışdrak ettiğimde, millî gayemiz bakımından ahalinin bu şerefsiz trans hizmetleri yerine, doğrudan doğruya askere alınmasını, türkçe ve rusça okuyup yazanların küçük zabıt yapılmasını ileri sürerdim. Alikhan* trans hizmetine alınanların artık o işte kalmalarını istedi ve bu «mer- dikâr»lara nezaret işine birçok münevverleri celbedebildi.

Doğrudan doğruya asjerci hizmete . tâbi tutulan Kazan Türk münevverleri de, tatarca «laşman» dedikleri bu trans hizmetlerine nezaret işine karışıp, kendi askeri hizmetlerini hafifletmek gayesini güdüyorlar ve Alikhan zümresine rakip bulunuyorlardı. Trans hizmetlerinin Özbek ve Kazak köylüsünün gözünü açmağa epeyce yardımı olmuştur. Bu vazifede bu - lunanlar 1917 inkılâbı zamanında epey yararlık göstermişlerdir. Se- merkandda müslüman işçi teşkilâtı ve esnaf cemiyeti vücade getiren- Şemseddin adında birisi ve Fergane Basmacı hareketlerini idare eden bazıları (meselâ Kör Şirmet) vatanına sağ olarak dönüp gelen «merdi – kâr»lardandır. ~

4

Rusya inkılâbı ve Türkistan Türkleri. 1905 İnkilâbı

İktisadî baskılara karşı isyanla karşılık gösteren Pctction, Kongreler, ., 1 urkî^tañfılar, siyasi ve dini baskılara karşı Rusya Rusyada Parlamento hükümetine mümessiller ve ıstıd a (pêfêtion) 1ar v, 7 Hayatı ve Turklér. göndererek bu hükümete tesir etmeğe ve Rusya- nın haricî teşkilâtından ve iç inkılâplarından istifade edip, sulh yoluyla* kendi haklarını geri almağa çalışmışlardır. Bu son hareketlerdeki mu- vaffakiye-tle^, Türkistan Türkleri arasında yukarıda zikredilen iki zümre, yani:

- 1) Rus muhitinde yetişen «münevverler ve zenginler» le;
- 2) Rustan ancak zarar gören ve her vakit isyan eden «ahali» den . başka bir de:

3) «Ha'lk içinden yetişen münevverler» zümresinin yetişmesi, halkın yeni şartlara uygun medenî seviyesinin yükselmesiyle ilgili olmuştur..

Daha Sivastopol mağlûbiyeti neticesinde Çar İkinci Aleksandrı köylüler lehine bazı ıslahata sevikeden halk hareketleri zamanında bile, ozamanın münevver Türklerinden Velihan oğlu Çokan, çağdaş rus liberalleriyle ve müsteşrik Saviiyev gibi sosyalistliğe mütemayil kimselerle temasa girerek, Kazakların hukukunu, dahili muhtariyetlerini, bilhassa mahkeme işlerindeki muhtariyetlerini müdafaa yolunda bazı teşebbüslerde bulunmuş ve hükümete bir maruza vermişti. Rusların, Japon savaşını kaybetmeleri sonunda çıkan 1905 inkılâbı zamanında ise doğu Türk- leri arasında asrın parlamentoculuğu, sulh ve müsâlemet yoluyla mücadele usullerini bilen adamlar, muntazam siyasî fıkralar teşkil edecek derecede değilse bile, artık çoğalmıştı. Rus okullarında okuyanların çoğalmasından başka demiryolları açılıp yolculuğun kolaylaşması, İstanbul ve Türkiye ile temas ^{15B)}, «Tercüman» gâetesi, İstanbul, Mısır ve Suriyede tahsil 'gören Kazanlıların açtıkları asrı okullarda ta-HsV, siyasî fikirlerin gelişmesine sebep olmuştur. Daha 1902 de, Rus kinciliğin d an bahsile ahaliyi heyecanlandıran bir beyanname hektografa basılıp Ka- zakistanda- intişar etmiş, bundan dolayı! ;bazı kimseler tevkif edilip sürülmüştü. Kökçe Tav'da ünlü ve nüfuzlu bilgin, Molla Palas oğlu Nav- ru'z'bay (diğer ismiyle Navan Hazreti) talebeleriyle birlikte sürüldü. Bu adam Bukharada okumuş ve çağdaş kimselerle kaynaşıp fikri açılmış birisiydi. Japon savaşı sırasında Rusyanın ancak yenilmesini istemekte «türkçe münevver»lerle «rusça münevver»ler ahaliyle fikir bakımından birleşmiş bulunuyordu. Rusça münevverler daha çok Rus siyasî fırkalarıyla temasta bulunuyorlardı. Ancak inkılâp dakikasında bunlar bir- biriyle görüştüler. 1905 haziranında Karkaralı tümeninin Kuyandı panayırında 14.500 Kazak toplanmıştı. Burada bulunan münevverler ve ileri gelenler medlis kurup mümessiller intihap ettiler ve Rusya hükümetine toprak, mülk, din hürriyeti ve medeniyet meselelerine ait bir petetion (istida) gönderdiler. Kongreye iştirak eden Âlikhan, ozamajı Kazaklar arasında «türkçü» ve «garpçı» olarak iki zümre bulunduğunu, bu iki zümrenin birbirleriyle mücadele ettiğini, «türkçü» lerin daha çok din meseleleriyle meşgul olup mollaları vergiden muaf tutmak, Oren-

^{15G)} «Omsk» ta bozkır vilâyetleri umumî valisinin kalem dairesinden yalnız 1905 yılında 500 Kazak hac pasaportu almıştı. Bk: A. K a s t e l i a n s k i *For- myu natsional'nago dvejeniya v sovremennikh gosudarstvakh*, (Petersburg 1910) mda Alihan Bükeyhan'm «Kazak-Kırgızlarda İnkılâp Hareketleri» adlı makalesi, s. 591.

burg müftülüğüne iltihak etmek istediğini ileri sürdüklerini ve bu türk- çüler çokluk oldukları için bu isteğin birinci madde olarak yazıldığını .kaydetmektedir. Kazak-Kırgızların oymakları daima, birbiriyle mücadelede bulduklarından inkılâbın verdiği seçim haklarından istifade edilemeyeceğinden korkuluyordu. Fakat o meselede Kazaklar kendilerinin erginliklerini gösterebildiler. Ural Vilâyetinden Karatay oğlu Bakhtcan sultan (rusça yüksek tahsilli hukukçu), Kaimin oğlu Alpısbay (yüksek tahsilli), Semi'den Bükeykhan oğlu Alikhan (yüksek tahsilli, orman mühendisi ve muharrir), Nar Akın oğlu Temir Ali (rusça ilk tahsilli), Turgay Vilâyetinden Birimcan oğlu Ahmet (yüksek tahsilli, hukukçu ve sulh hâkimi), Akmola Vilâyetinden Kuşçıgul oğlu Şahmerdan (Kho- çalardan ve rusça bilir) seçilmişlerdi. Semi Vilâyeti mebusları Peters- burga gelinceye kadar İkinci Devlet Duması dağıtılmış bulundu. Bununla beraber Alikhan, Dumanın liberal ve sosyalist âzaları tarafından neşrolunan meşhur «Viburg hitapnamesi»ni imza edip takibata uğramıştı.

Cenup Türkistanda Müslümanlar, başlangıçta inkılâp hareketlerine bilfiil iştirak etmemişlerdi. 1905 yılının ilk yarısında^ vukua gelen heyecan, yalnız demiryollarının Rus işçileri ve asker arasına münhasır kaldı. Taşkent Müslümanlarından bazıları 10-15 martta Sebzâr Dehesinde Hakim Khoca Akhunkhocayev ve Kökçe Dehesinde Sultan Khoca Sa- dıkhocayev'in evlerinde toplanıp bir petetion şekli kabul edip, umumî valiye verdiler. 26 nisanında Mehmed Osman Numan-Khocayev'in evindeki toplantıya, polis müdürü gelip kendilerini hapisle tehdit ettiğinden, Taşkentliler epey zaman toplantılardan sakındılar. Sonra 16 ikın- citeşrin ve 15, 22, 29 ilkkânun tarihlerinde Taşkent polis müdürünün müsaadesiyle toplantılar oldu. Burada kadılar, mollalar ve «biy»ier ve diğer burjuva illeri gelenleri toplanmıştı. General Curabek ve büyük tüccarlardan Arifkhoca ve Azizkhoca da bulundu. Burada Kazanlıların tesiriyle bilhassa din meseleleri ileri sürüldü ve Cenup Türkistanın Rus- yaya tâbi 'olmasından önce İmparatoriçe Katerinanın dahilî Rusya Müslümanlarının dinî idaresi hakkındaki fermanın Türkistana da tamimi istendi. Yine Türkistan idaresine ait kanunun Tatarlara Türkistanda gay- rimenkul emlâk e'l'de edilmesini men'eden 64 üncü maddesinin kaldırılması isteniyordu. Talepnameye göre Taşkente kurulması düşünülen «Müslüman Dinî idaresi» ne Rus valisi ve daha dört molla âza olacaktı. Taşkentin eski yerli şehir kısmında, yeni şehir idaresinden ayrı, bir belediye idaresi kurulması, şer'î kaduların hukukunun genişletilmesi, vakıfların medreselere geri verilmesi gibi yalnız ülemâyı ve kaduları, belediye âzası olmak isteyenleri ilgilendiren meselelere ait kararlar kabul

ediid;. Öteki şehirlerde de bu gibi **toplantılar** oldu. **Hattâ Türkistanıı***. en karanlık köşesi olan Amu Derya **şubesinde, Çımbay şehrinde gizli** toplantılar olup, Ali oğlu **Bekten** adında birisinin evinde **araştırma** yapılarak, iirrkçe gazeteler **müsadere edildi. Bundan başka bir de Türkistanlılardan Nijni Novgorod panayırında bulunan bazıları 15(r=:28) ağustos 1905 teki Birinci Umumî Rusya Müslüman Kongresine, diğer bazıları da 13-2 3 kânunusani 1906 da Petersburgda toplanan İkinci ve Nijni Novgorodda 1 6-20 ağustasta tapıanan Üçüncü Rusya Müslümanları Kongresine iştirak ettiler. Onlardan Özbek Emincan İlhamcanov ve Kazaklardan wŞahmerdan Molla Kuşçıguiev'in adı kongrenin basılı za-bitlerinde kayıtlıdır. Yukarıda zikri geçen Navan Hazretin adamlarından olan Şahmerdan Molla, Müslüman ittifakı programına, Kazak topraklarının göçmenler için zaptediimekten korunması ve mahkemelerde örf ve âdet esasında ,değil, şeriatle hükmedilmesi lüzumuna dair iki madde dercettirmek isteğinde bulundu. Başkurtlardan Şah Haydar Mirza Sirtianov, «Baskurtların toprak meselesi de Kazaklarınkı gibidir» diye o isteğe iştirak etti. Bu meseleyi de programa bir madde olarak soktular.**

1906 kânunusanisinde **Kazalıda toplantılar olup, şu maddeler kararlaştırıldı:**

- 1) **Din hürriyeti;**
- 2) **Kazakların toprağa malik olma hakları;**
- 3) **Damga usulüne tâbi olmadan göl ve ırmaklardan balık avlama hakkı;**
- 4) **Otlaklara ait tahdidatın kaldırılması;**
- 5) **Aile işlerine nezaret etmek için kadılar tâyini.**

Karar verilen bu meseleler için, **Petersİburga graf Witte'ye bir mümessiller heyeti gönderildi. Vekiller içinde meşhur Işan Kazanbek oğlu Uran da vardı. Aynı ayda Evliya-Atada Karakırgız başkanları da toplanıp, şu hakları istemeğe karar verdiler;**

- i) **Din hürriyeti ve dinî idare 'kurulması;**
- 2) **Rus göçünü durdurmak ve Kırgız'lara toprak temin etmek;**
- 3) **Ruslarla hukukta müsavilik ve takrhri sükûn kanununun kaldırılması;**
- 4) **Devlet Dumasına mebus seçme hakkı;**
- 5) **Tatarlara Türkistanda toprak almak hakkının verilmesi.**

istenen bu haklar için **graf Witte'ye vekiller gönderildi. Ozaman Carkentte Başkurtlardan T emir Ali oğju (Temirgalin) adında bir ihtilâlcı, Tarançılarla .bir olarak kendi evinde 14-13 nisanda gizli bir kongre yaptı. Biraz sonra bu kongre tekrar toplandı. Carkent'te bulunan bazı Tatarlar, kongrenin sonundan korkarak, hükümete haber verdiler. Temir Ali oğlu ve Tarançılardan arkadaşı Sakı oğlu (Sakıyov) tevkif olunup sibiryaya**

sürüldüler ²⁸³). Sonra İkinci Duma seçimleri olup, Se- merkandan Abdülcélil oğlu Taşbulat (tüccar), Khokanddan Mehmed- can oğlu Salihcan (Avrupayı görmüş tüccar), Türkmenistandan Nur- berdi Han oğlu Makhdumkulı Han, Sır Derya Vilâyeti Kazaklarından Allahbergen oğlu VeliyuLlah (tüccar), Taşkentten Abdülvâhid Kari (molla) gönderildi. Ferganenin iki milyon Müslümanmdan bir, ancak on bin kadar olan buradaki Ruslardan da bir vekil gönderilmişti. Vekillerden Taşbulat, rusça az bildiği halde, Dumada toprak meselesi üzerinde söylev verdi. Salihcan Bay ise çok zengindi. Dumanın «Müslüman Fraksiyası»na maddî yardımlarda bulundu. Makhdumkulı Han, Türkmenistanm müstakil çağındaki hanlarından ve yukarıda zikri ge- çen Nunberdi Hanın oğludur. Rusça bilmediği halde, albaylık rütbesi verilmişti.

Bu inkılâpta Müslümanları her yerde ancak şehir burjuva sınıfı, mollalar ve tahsil gören aristokrasi temsil ettiğinden, Müslümanların siyasi istekleri pek muhafazakârane oldu. Rusça bilen münevverlerin ileri gidenleri «Rus Meşrutiyetçi Demokrat» (=Kadet) fırkasına mensup yahut ona mütemayil idiler. Evvelce sosyal-Demokrat fırkasına mensup ve yahut ona mütemayil olan Bükeykhan oğlu Alik'han da bu inkılâp devrinde «Kadet» fırkasına intisap etmiş, hattâ bu fıkranın merkez komitesi âzalığma bile geçmişti.

Edil boyunda Tatar bilgini Musa Cârullah tarafından şeriate uydurulan Kadet programı, Kazaklarda, manzum «kırk farz» şeklini almışti. Sosyalist akidelerini taşıyanlar seçim sırasında, «çar için dua etmekten başka bir şey bilmiyen yerli, cahil mütegalibenin yerine, Rus inkılâpçılarına» rey vermenin daha^doğru olacağı gibi, bir bakımdan cidden haklı olan, iddialarla ortaya atıldıklarından hiç makbule geçmediler. Tapıanan kongrelerde de intizam olmuyordu. Bununla beraber bu kongrelerin pek samimî muhitte devam ettiğini Alikhan, mezkûr inkılâp yılları hâdiselerine ait neşrettiği makalesinde yazmıştır. Kazakların kongresi eski şövalyelerde olduğu gibi at üzerinde, açık havada oluyordu. Bozkırdaki bir kongrede hazır bulunanlar yere oturmayıp ayakta ka- liyorlarmış; semiz bir kısırak, kongre için kürsü işini görmüş imiş. Söy-

---

²⁸³) Bk. E. F e o d o r o v. «1905 inkılâbı ve Türkistanm yerlileri». *Noviy 'Vostok* X-XI. 36.

Jev vermek isteyenler kısırağa binerlermiş. Bunu oda Alıkhana yazıyor. Bu inkılâp dolayısıyla bozkırın şairleri de harekete geldi. Sıyasî ve iktisadî dilekler, Kalk şairleri ağzından bozkırın bir başından öteki başına kadar bütün halk içinde şiirle söyleniyordu. Bu gibi şairlerden Kupeyoglu Meşhur Yusuf'un siyasî şiirleri çok tanınmıştır:

Ezcümle:

Bu sözüm Altı Alaşqa tanış bolsın + azmat er rrien diyse namıs bolsın Khudayım nüsret berse düşman uııay + küydüğü tüne' dağı qamıs bolsın Aruvaqtı şaqıratm çerler kelse + tilektes cüyrükter de cabıs bolsın

Qol küç ben el bilegen hakimderge + muridunun öter imes söylep nâzi

Alaş bob bastı'gossaq coq bolmaspız + oız bolıp tursaq'dağı köptin azı.

Yani: «Bü sözlerim bütün Altı Alaç uruklarına (yani bütün Orta Asya- göçebe Türklerine) malum olsun. Vatandaşlık hakkım düşüneli herkesin izzeti nefis ve hamiyetini ilgilendirsin. Tanrı düşmana kolay galebe ve nusret verirse, bu düşman kümesteki kamış gibi yansın. Atalarımızın ruhlarını yardıma çağırarak (kafi mücadele) günleri gelirse, bize hayrihah olan koşucular da yanımızda olsun. Ordu ve devlet kudreti ile elimizi idare edip, duran (Rus) valilerine, mazlum halkın zarı, sözle tesir edecek değildir. Fakat biz «Alaç» olarak (yani hepimiz aynı millî parola altında toplanarak) başlarımızı birleştirecek, mahvolmaya- çağız. (Rus ahalisine göre) çok az olsak, bile...» .

Bu gibi şairler 1906 yılının siyasî hareketlerine bir ahenk, bir millî münderice veriyorlardı. Ura! Vilâyetindeki Kazaıkların hareketi, ozaman biraz da pantürkizm fikrine mütemayil olan ve eski Bükey Orda Çın- gizlilerinden Karatayoğlu Bakhtcan Sultanın (bu sultan tatarca «Fıkır» gazetesinin 2.nci sayısına mühim bir makale dercetmişti) ve baytar doktor Sıddikov'un tesiri altında bulundu. Doğu kazaklarında ise, Alıkhana müessir idi. O da. Kazakistan meselesini, yalnız İktisadî meselelere hasretmek, siyasî dilekleri rus demokratlarıyla birlikte halletmek fikrinde idi. 1905-1906 inkılâbına Müslümanların ıştiraki, Avrupâda Doğu iş- lerivlT~ugraşanların dikkutinT'^ti. 'Büngan mülhem olarak birçok kimseler, Rusya Türklerinin bugününe ve yarınuna dair mütalâalarda Kulundular¹⁵⁸). Bununla beraber bu mütalâalarda daha çok Edil ve Kafkas. ^{284 285} sahasındaki İslamların hayatına münhasır kalıyor, Türkistandan pekaz- bahsediliyordu. Türkistanlılar Dumada bir faaliyet

---

ns) Meselâ: Chatehier, *Les Musulmans Russes (Revue du Monde Musulman*, I, 1906, p. 146 -168) ; Vambery, *Consiitutional Tariars (Tne Ninet- eenth Century*, 1906); yine o: *Die Kulturbestrebungen der Tataren (Deutsche Rundschau*, 132, 1907); Alisov, *Musulmanski vopros v Rossiiyi (Russkaya Misi*, 285 vn).

gösteremediler. Yukarıda zikrettiğimiz Abdülceil oğlu Taşbulatın söylevi, Türkistan mebuslarının yegâne eseri olarak kaldı. 3 haziran 1907 kanunu ile Türkistanlılar[^] seçim hukukundan mahrum edildiler. Müstemleke ahalişi siva- setle uğraşmak imkânlarından mahrum edildi^{kten sonra}, millî hareketler durdu. Halk pasif idi, kendi hoşnutsuzluğunu açıkça gösteremiyordu. Yalnız, Ural Kazakları Üçüncü Dumanın «Müslüman Fraksiyası»na hususî surette Karatayoğlu Bakhtcan Sultanı gönderdiler. Bu zat Kazakların toprak meselelerine ait bir kanun lâyihası hazırlayıp mezkûr Fraksiya ya verdi. Seçim hakkına malik olan Tatar ve Başkurt meb'usları, çok boş adamlardı. Aralarından yalnız Şahbal Ağa toprak meselesine ait güzel bir nutuk iradetti. İlerigelenlerinden Sadri Maksudi ve İsa Mirza Yenikeyev için millî mesele, yalnız mollalar, din ve iptidai mektep meselesinden ibaretti. Sadri Maksudi, bu meselelerin müzakeresinde baz. güzel nutuklar söylediye de, diğer nutuklarında millî kültürü, iptidai mektep meselesine[^] gösterdi ve ' Rus vatandaşlığı hislerini izharda mübalağa etti (•••) • Türkistan ve Kazakistan için millî mesele ise, din ve mektep meselesinden[^] ziyade, İktisadi mesele, ellerden alınmakta olan arazi mesele sırası müslümanların binlerce senedenberi yaşatıp geldikleri İska sistemlerini Rus muhacirleri lehine gasbetmefc, devletleştirmek isteyen Rus hükümetinin tedbirlerine karşı mücadele meselesi idi. Halbuki Rusların Kadet fırkasına dahil olan Sadri Maksudi bu meselelerde tamamıyla bu fırkanın yolunu tuttu, hâttâ İska sistemlerinin Rus eline alınması meselesinde Türkistanlıların aleyhine rey verdi¹⁶⁰). İsa Mirza

¹⁶⁰) Sadri Beyin çyi bir nutku 1909 da maarif meselesine ait olmuştur, fbk. meselâ *Stenografiçeski Otçet Tretey Gos. Dumı*, t. II, s. 2375-76); diğeri de rus meb'usu Alekseev'a cevabıdır (bk. *Türk Yurdu*, XIII, 3610). Diğer nutuklarında bu meb'us «Rus dili Rusya İslamları için ilim ve medeniyet dili olduğunu, mamafih ilk mekteplerde müslümanların mahalli anadillerinde tedrisat yapılması zaruri olduğunu» tebarüz ettirmiş (*Stenografiçeski Otçet Vtoroy Gos. Dumı* II s 553), ve Rusya İslamları namından «Biz de sizin gibi Rus vatandaşlığı hissiyle' meşbuyuz ve Rusya devletinin istikbalinin bekçisiyiz» demişti (Osten, *Otçet Tretey Dumı*, II, s. 2648).

¹⁶⁰) Türkistan sularının devletleştirmek meselesinde Sadri Beyin Rus hükümeti lehine rey vermesi dolayısıyla, 60 Türkistanlının imzasıyla bir protesto mektubu «Tavuş» gazetesi, 1906, N. 1 de intişar etmişti (bk. Alim İbrahim, *Tatarlar arasında revoliütçiya hareketleri*, s. 209; F. Usal, *Dumada Müslümanların Dejmhatları*, s. 213) .

i

/enikeyev ise, naçizliğin mücesssem bir timsali idi; din ve maarif meseleleri haricinde hiçbir kelime söylemedi. İlk iki Duma devrinde, şimal ve sark Türkleri tarafından Petersburgda yapılan yegâne ciddi ve hürmetle zikre şayan cesur bir hareket, «otonomi» hareketi oTlmuştur. Bu hareket, Duma âzalarında Ufalı Seyit Gerye Sultan Cantürin (bu zat Kazak sultanları neslindedir ^{1<J1}), avukat Aliaskar Sirtlanov (Başkurt- lardan ^{10J}) ve mebus olmadığı halde Dumanın müslüman azalan üzerinde büyük tesiri olan Kadı Abdurreşid İbrahim (Tara Buharlısından)-.İdare edilmişin Millî istekleri meydana koymak yolunda Rusların ve Rus hükümetinin hatırlarını saymağa hiç de lüzum görmiyen bu üç zat muhtariyet (otonomi) taraftarı mil¹ "derle (Finlandiyalılar, Lehler ve Ukraynalılar) işbirliği yapmak fikrinde idiler. Şimal ve şark Türk- lednüThini ve siyasî hayatında parlak bir rol oynayan Reşid Kadı, muhtariyet meselelerine ait «Avtonomiya» ismiyle türkçe 'bir risale de neş- retti- «Ülfet» adıyla neşrettiği gazete, Türkistanda çok okundu. Hattâ Amu Derya şubesinde Çimbayda Bektan Ağada ve Törtküldeki polis araştırmaları sırasında, Reşid Kadının gazetesi zararlı basın olarak müsadere edilmişti¹⁰³).

Türkistanda fabrika hayatının; bilhassa pamuk te- Türkistanda Rus mizleme fabrikalarının inkişafı neticesinde işçi sı- Sosyalistleri ve nıfı çoğaldıysa da, daha burjuva sınıfları bile, si- Müslümanlar yası teşkilâta malık olmıyan yerli Türklerin işçi sınıfı tabiidir ki hiçbir teşkilâta malik değildi. Böyle teşkilât, yalnız Ruslarda vardı. 15-18 ilkteşrin 1905 te demiryol işçileri arasında, 15-16 ikinciteşrinde Taşkent garnizonunda, 16 haziran 1906 da Aşkabad garnizonunda ve Kuşkada olan karışıklıklar, işçi teşkilâtının ve sosyalistlerin işi idi. Yerli Türkler bu vukuata seyirci olarak kaldılar. Hattâ Rus Hükümeti, rus işçileri grev ilân ettiği takdirde, yerlileri ku İlarrmak fikrinde idi. Fakat rus amele teşkilâtı da henüz pek zayıftı. Sosyal-Demokratların 1906 İstokholm kongresine, Taşkent işçile- rinden Zu'barov, Semerkanddan Marozov ve Kızılaryattan Buzanski, Ferganeden Khvostovski iştirak ettiler. En büyük merkez olan Taşken- ün vekili, ancak 500 işçiyi temsil edebilmişti. 1906 sonkânunda Taşıdı) Bu zat yukarıda s. 238-39 da zikri geçen Seyitkhan Cantürinin oğludur.

ıfı) Bu da yukarıda s. 269 da zikri geçen Haydar Mirza Sirtlanov'un oğludur.

mri) Bk. E. t e o d o r o v , «1905 İnkılâbı ve Türkistanm yerlileri», *Noviy -Vostok*, X-XI; 28.

ken tte gücü Caparidze'nin idaresinde birinci Türkistan sosyal-demokrat kongresi toplandı. Kongrenin kararları arasında yerli ahali içinde işlemek hakkında da bir karar vardığına da, tatbik edilmedi. Sosyalistlerle azçok temasta bulunan birisi de Tatarlardan İsmail Âbidi idi. Bunun vâsıtasıyla yerlilerle temasa giren sosyalistler müsteşrik Viatkin ve Na- l i v k i n idi. İsmail A'bidi bunlarla birlikte «Terakki» adında bir gazete çıkardı. Ancak yirmi sayı çıktıktan sonra hükümet tarafından kapatılan bu gazete, ilerleme ve yenileşme fikirlerinden /bahsetti, yerli işçileri teşkil meseleleriyle uğraştı.

Rusya hükümeti, sosyalistleri ve ihtilâlcileri, daha çok Sibiryaya sürüyordu. Türkistanda bunlar az bulunuyordu. Eğer kuvvetli ihtilâlciler gelmiş olaydı, Türkistanlılara tesiri olabilirdi. Kazaklar arasında sürgünde bulunan Mikhailis'in kazak şâiri Abay ile teması neticesinde, Kazaklar içinde bazı liberal felsefi fikirler, Abayın türkçe şiirleri vâsıtasıyla yayılmıştı. [Türkistanda yerlilerle azçok temasta bulunan ihtilâlciler, «es-er» (yani: sosyalist - revölüsyöner) fırkasına mensuptu. Bunlar ise, rus köylüsünün menfaatini gözeten, aynı zamanda milliyetçi bir fırka olduğundan, Türkistanda kolonizasyon ve müstemlekecilik babında çar hükümetinden fazla çalıştılar. («Halkçı sosyalist» Şkapski ile «es- v - r» terden Roma, Yaguşev, Mikhailov adındakiler, rus muhaceret ve iskân idaresinin memurları idiler. Bunlar, 1905 yılında hükümetin rus göçmenlerini yerleştirmek için Kazak-Kırgızlar arasında toprak tetkika- tında bulunan fırkalardan birini («Şkapski Fırkası») teşkil ettiler. Bunlar, Rusya hükümeti tarafından Türkistanda toprağın Kazak-Kırgızlar- c'an alınıp, Rus Kozakları eline verilmesine muhaliftiler. Çünkü Kozak- İar o toprağı, ancak eski sahipleri olan Kırgız-Kazaklara kiraya vermekle iktifa ediyorlar, kendi mülklerine diğer «Mujik» rus göçmenlerini yerleştirmiyorlardı. Şkapski fırkası ise, çok sayıda köylü-mujik göçmen getirmeğe çalıştı. Hattâ kendi fırkası için (Kazak-Kırgızlardan korktuğundan) hükümetten silâh ve mühimmat istedi. Sonradan Kerenski zamanında, Cenubî Türkistanlın Tdaresine memur edilen heyetin âzası olan Şkapski, bilgili bir adamdı. Amu Derya şubesinde yerlilerin toprak meselelerine, oradaki eski ekincilik âdetlerine ve.Yedisuda toprak meselesine ait- pek mühim eser ve bazı makaleler neşretmişti. «Roma» ise, Almatı es-erlerinin başkanı idi. Yaguşev, es-erlerin Maksimalist yani müfritler zümresine dahildi. Bunların yerlilerden toprak gasıbı babında gösterdikleri taşkınlığa, umumî vâli Tevaşev bile mukabele gösterdi. Çarın vâlileri ve fabrikacılar, daha ziyade âsayiş ve pamuk ekiminin müşkilâtsiz gelişmesi cihetine ehemmiyet veriyorlar; ziraat nezareti mümessilleri ve rus köylülerini temsil eden es-erler ise, rus göçmenleri yer-

leştirmek hususuna ehemmiyet veriyorlardı. Türkistana göçmen göndermek, Rusya içindeki çiftlik sahipleri-alpagutları kurtarmak için biricik çare olduğunu bildikleri halde, bu es-erlerin bilhassa göçe ehemmiyet vermeleri, rus emperyalizm taassubundan ve rus köylülerine yaranmak istemelerinden ileri geliyordu. Umumi vali general Tevaşevin 1905 sontışrininde ölümünden sonra,, yerine gelen general Subbotiç ise, Şkapski grupunu dağıttı ve es-erleri tevkif etti.

Böyle iken yine es-erler, hazan Türkistan yerli köylüleri arasında da inkılâp propagandası yapmaktan geri kalmıyorlardı. 24 temmuz 1905 te Yaguşev, Evliya-Atada topladığı rus köylü toplantısına, yerli türk köylülerini de çağırmişti. 1912-1913 yıllarından başlayıp Türkistan Türkleri arasında siyâsî hareketler başlamağa, teşkilâtlar vücude gelmeğe yüz tuttuğu zaman yerli Türklerle sıkı siyâsî münasebeti, diğer sosyalistlere göre, es-erler kurabildiler.

Yeili Türklerde İnkılâp hareketleri yatıştırıldıktan sonra, yerli Siyâsî Teşkilât rini idare edecek olan biri varsa onun da,, yalnız «sen» olduğu, halbuki Ural Vilâyetinde ekime elverişli toprağın 1906-1909 yıllarında göç fırkaları tarafından tamamen işgal edilmekte olduğu, bu durumu görüp eve oturmak kadar büyük günah olmayacağı,... gibi şeylerden bahsolun- maktadır. Bununla beraber 1913 yılında (2 şubat) Orenburgda Bü- keykhanoglu Alikhan, Baytursunoğlu Ahmet, Dolatoğlu Mir Caqıp ta-

Türlere siyâsî teşkilât işleriyle uğraşmak güçleşti. 1910 yılında Ural Vilâyetindeki kazak münevverlerinden Sertenoglundun evinde yapılan araştırma sırasında polisin eline geçen ve yakında neşredilen mühim bir mektupta, Kazakistanda siyâsî teşkilâtın olmadığı, kazak münevverlerinin birbiriyle birleşeme- Gîği, birbirini çekemediği, hepsi hükümet müesseselerinde, memur olduklarından dolayı -bir işe teşebbüs edemedikleri^ umumî teşkilât işe- lafmdan «Kazak» gazetesinin neşrine başlaması dolayısıyla rus okullarında tahsilde bulunan kazak münevverleri tarafından «Omsk»ta teşkilâta benzleyen zümreler teşekkül etmeğe yüz tutmuştu.

"T Özbekistanda da böyle hareketler oldu.f2 ilkkânun 1910 da Bukharada müderris Hacı Râfi, Mirza Abdülvâhid, Hâmidkhoca Mihri, Ahmed Can Makhdum, Osman Khoca Mükemmeddin Makhdum gizli bir \ «Terbiye-i Etfâl» cemiyeti kurdular. Bu cemiyet İstanbulda bir şube \ açarak, 1911 yılında 15, 1912 yılında da 30 talebe gönderebildi. Bu \^{ube} «Bukhâradla Ta'mîm-i Ma'ârif Cemiyeti» adıyla resmî bir cemiyet iş şeklini aldı. 1910 yılında İran yoluyla İstanbula gelen şâir Fıtrat ile t Mukîmeddin ve Rusya yoluyla gelen Osman Khoca, Gulcalı Abdülâziz, | Sadık Âşuroğlu, bu cemiyetin kurucuları idiler. Fıtrat, İstanbulda farsça

«Münazara» ve «Seyyah-; Hindi» adlı tenkidi ve hicvi eserlerini bas- tirdi. Bu eserlerden birincisi, Taşkente hükümet gazetesinde türkçeye, İkincisi Semerkandda rıuşçaya çevrilerek neşredildi. Taşkente rusça tah- sil edip, hususî avukatlık yapan ilk münevver cemaat hadimi Ubeydul- ; lah Khoca ve evvelce de gazeteler neşreden muallim ve imam Münev- ; v^r Kari ve Semerkandda müftü Mahmud Khoca Beh'bûdî, Khokandda muallim Âşur Ali Zahiri ve tüccardan Âbid Can Mahmudoğlu, Türkistan milli hareketine muayyen bir şekil vermeğe başladılar.jl 9 1 3 yı- " İnda Semerkandda Mahmud Behbûdî ve Şakir Mukhtârî, 19 1 3 yih seyyahatim dolayısıyla Ferganede ben ve bazı arkadaşlarım, Türkistan- d a k i milli hareketleri bir gizli siyasî cemiyetin idaresi altına almağa çalıştık. F akat tecrübesizlik .ve yazıların hükümet eline geçmesinden doğan fazla korku, program ve nizamnamelerin muayyen bir surette tes- bitine engel oldu. Bununla beraber, 1914 yılında Khokandda bir dergi kurmak dolayısıyla yapılan mektuplaşmalarda tesbit olunan şu üç madde, ozaman bazı Ferganeli yoldaşlarımız için program ve neşriyatta esasi umde işini görmüştür:

- 1 – Sibiryaya demiryolları hattıyla Afganistan ve İran sınırı arasında yaşayan bütün yerli ahalinin, hukuk ve vergilerde Ruslarla mü - savatı;
- 2 – Göçebe Müslümanlar yerleştirilmeden ve oturak Müslüman- lara toprak verilmeden önce, Rus göçüne yol verilmemesi;
- 3 -- Asrî maarifin yayılması.

Birinci maddeye ait olmak üzere, Bukhara ve Khıyya Hanlıklarının ve şeriat mahkemelerinin kaldırılması zarureti hakkında, tarafımdan, tatarca «İl» gazetesinde neşrolunan «Türkistan Mektupları» n d a ; Türkistanlıların seçim hakları ve Türkistanda «zemstva» (belediye ve mahallî idare) meselesi hakkında diğer arkadaşlar tarafından «Sedâ-yi Türkistan» ve «Vaqit» gazetelerinde yazılan makaleleri zikredebiliriz. Bazı fikir arkadaşlarımız «Es-Er»lerle müzakerelerde bulundular. Bunlara anlatılması en güç olan mesele de, Rus göçü meselesi idi. Taşkentli Ubeydullah Khoca, sosyalist olmadığı halde, Es-Erlerle temasta bulunuyordu.

Kerenski'nin yakın dostlarından olan Es-Er Vadim Çaykin tarafından 1913 yılında Endicanda rusça «Golos Turkestana», Taşkente arkadaşları Ubeydullah Khoca. tarafından türkçe «Sedâ-yi Türkistan» gazeteleri neşrolundu ve onlarla iş birliği yapmak üzere Khokandda «Gayret» Kütüphanesi kurularak, yerli türk ve rus inkılâpçıları (Kerenski gurupu) arasında iş birliğine başlandı. Kerenski, Türkistanda büyüyen

tür rustur. Babası, 1 aşkent rus okulları müfettişi idi. Bundan dolayı Ke- venski, Türkistan meseleleriyle ilgileniyordu. 1914 yılında «Golos Tuı- aeslana» gazetesi, pamuk meselesinde yerlilerin şikâyetlerini toplamağa haşladı. 1916 vak aları dolayısıyla Kerenski de «Duma»da sualler sordu. Razı Fs-Frler, Taşkent basınında («Turkestanski Kur'yer»de) yerli ahali lehine makaleler neşrettiler. Bu

■'gibi hususlar,

1917 İnkılâbı

Türkistan Müslümanları arasında Ls-Frferin popüler olmasına sebep oldu.

İlk cihan savaşının (1914-1918) başlaması T ürkistancîa yeni ümitler doğurdu. Savaş ilân edil- dik-ten üç dört gün sonra Bukharada, Kazanlı ve BukKaralı öğretmenlerin hususî bir toplantılarında bulunurken, herkesin derin ümitlere dalmış olduğunu gördüğüm, hiçbir zaman hatırımdan çıkmaz. Bir Tatar öğretmeni (Kemal Nogay), Türkiyenin elbette Almanya tarafına katılacağını söylüyor ve belki bunların bir gün Bukharaya kadar geleceklerine dair kehanette bulunuyordu. Umumiyetle cihan savaşı, Türkista- mn her tarafında sıyasî faaliyet doğurdu. Fakat gizli toplanmalar, ciddi sıyasî teşkilât şekli alamadı. Bundan dolaydır ki 1916 isyanında münevverler, kendilerini gereğince gösteremediler, ve, 1917 inkılâbına hazırlıksız girdiler. Asrı terbiye görmüş adamları nisbeten çok bulunan Kazakistandcp münevverler, vilâyet ve tümen idare müesseselerine girdiler. Cenubî Fiirkistanda ise', bütün iş, başlangıçta Rusların elinde bulundu. Gençler miiteassıp ulemânın iş başına geçmesinden ve vakitsiz ı şkal d ırmadan korkuyorlardı. «Duma»da Müslüman Fraksiyonundaki Büro» da Taşkenlli Başkurt hukukşinas İslâm Şa'hiahmedov ve onun bugün dışarıda bulunan arkadaşı [Mustafa Çokayev] Türkistanda eski çarın umumi valisi Kuropatkin'in yerinde kalmasının daha faydalı olacağı, bunun gibi popüler bir şahsiyet Türkistandan ayrılırsa, memleke- lın her tarafında kargıçalık ve isyanların baş göstereceği fikrini şiddetle ileri sürüyorlardı.

31 mart - 3 nisanda Taşkente Türkistan rus ve türk inkılâp komitelerinin umumî kongresi, 4-8 nisanda «Türkistan Müslümanlarının birinci kongresi», yine nisanda Orenburgda Ali Khan'ın idaresinde «bi- r nci Kazak kongresi» yapıldı. Taşkentteki kongrede bu şehirin eski belediye başkanı Mailetski (şimdi Taşkente «Prof. Malletski») ve Kadetler («Kadet» demek, «k» ve «d» harflerinin rusça söylenişidir ki, «Kons- titüsyonalist Demokrat» kelimelerinin ilk .harfleridir) seçim ve belediye .daresi meselelerinde Hindistandaki İngiliz müstemlekelerinde tatbik edilen usulleri tatbike çalışıyor, rus şehrinin belediye idaresini yerli şehir belediyesinden ayrı teşkil etmek, Rus hâkimiyetini yerli Müslüma- mn nüfus çokluğundan korumak için de demokratizm esasını değiştir-

mek yolunda uğraşıyorlardı. Meselenin bu şekilde halledilmesini «yerli şehirlerin muhtariyeti» diye göstererek müslüman' vekillerini kandırmişlar, hattâ bazı münevverlere Çokayev, Taşbuîatbek Narbutabekov, Pa« şabek Pulatkhanov, Şahiahmedov) kabul ettirmeğe muvaffak olmuşlardı. Fakat diğer bir celsede bu projenin, Hindistanda belediyeleri İngiliz akalliyetleri elinde bulundurmaya temin maksadıyla tertip olunan kanunların kopyesi olduğunu, madde bemaadde göstererek açığa vurduk, müslümanları tam olarak Malletski ve kadetler müthiş bir heyecan gösterdiler; bu sayede müslüman mebusların fikirleri projenin aleyhine döndü. Bunu gören «Es-Er»ler muhalifleri olan «Kadet» ve «sosval-demokrat»lar aleyhine bizi kazanmak fikriyle bizim dâvamızı kolladılar ve umumî intihap kanunu müslümanlara bütün belediye ve/ernstvo'larda ekseriyet kazandırıyorrsa, bundan hiç de korkmadıklarını ve beraber çalışacaklarını ilân ettiler. Buna göre müstakbel Türkistan «Ülke Meclisi» (parlamenti) de bu esasta toplanacaktı. Türkistan müs- 1 limanlarının Es-Er'lerle birlikte sağ cenah Ruslara indirdikleri ilk darbe ıbu oldu. Sosyal demokratlar bir umumî «Ülke Meclisi» kurduktan ve orada karşılaşacakları yerli ekseriyetinden son derece korktukları için, kadetlerin öteki marifetlerini benimsediler ve bizim münevverlerimizden kendilerine yakın olanları vâsıtasıyla araya sokulmak istediler; lükat proje reddedildi. Türkistan Müslüman kongresinde^{ise}, münevverlerin bir takımı (bilhassa Çokayev ve Şahiahmedov) Kazanlıarm (O- ıcuıburgda çıkan «Vakit» gazetesi muharriri Kebir Bekirin ve o günlerde hükümet komisyonu âzası olarak Taşkende gelen Sadri Maksudî'nin) tesiriyle idare usulü meselesinde federasyona muhalif oldular; Münevver Kari ve bazı arkadaşları da tereddüt gösterdiler; fakat Mahjnud- khoca Behbüdi ile ben, otonomi ve fedjeryasyon hususunda ısrar ederek müstakil kaldık, ve bütün bu muhalefet ve tereddütler karşısında kongre, hazır bulunanların tezahürat şeklini alan büyük şevkiyle geçti (kongrenin programını-tedvin,' oju «Tırkestanski Videmsti» gazetesinde yayınlamak, idare usulü ve teşkilât meselelerinde kongrenin maruzacısı sıfatıyla federasyon, muhtariyet ve milli gayelerimizi ilk olarak izah etmek şerefi bana düşmüş ve en güzel nutku da Mahmudkhoca Behbüdi i ra d etmişti). Keza Kazanlı münevverlerin (bilhassa Sadri Mak- sudinin) kongreyi, yalnız din ve maarif meselelerine hasretmek tecrübeleri de reddolunup, erzak, pamuk ve idare teşkilâtı meseleleri etrafıca müzakere edilip, kararlar verildi ve ahalinin bu inkılâba sanıldığı kadar hazırlıksız olmayıp rusça tahsil gören münevverlerin birçoğunu (meselâ Çokayoğlu ile Şahiahmedovu) geride bile bırakacağı tahakkuk <*

TU
MUÇ

t ti. Daha bir ay önce, Kuropatkinin iş başında kalmasını ısrarla istiyen

bu kısım münevverler, general kovulduğu halde, ahalinin akil, başında olduğunu görerek şaşırıldılar.

1 - 11 mayısta, Moskovada «Umumî Rusya Müslüman Kongresi» davet edildi. «Müslüman Fraksiyası» nezdindeki «Büro» tarafından da bu kongreye hazırlık komisyonu teşkil edilmişti. Bunun başkanı olan v ■ osetin müslümanlarmdan Ahmed Salikhov, Kazanlı Ayaz İshaki, Şakir Muhammedyarov ve arkadaşları federasyon ve otonomi aleyhtarı olduklarından İbu fikri ileri sürecekleri anlaşılın Kafkasya ve Türkistan İslâm'larının bu kongrede tam olarak temsil edilmelerine mâni olmak ve kendilerince «daha müterakki» tanınan vilâyetlerin (bilhassa iç Rusya- dan) gelecek islâmların (kendi taraflarında, yani federasyon aleyhtarı olacakları zanıyla) kalabalık olarak-gelmelerini temin etmeye çalıştılar. Buna karşı federasyon taraf darları Rusya Müslümanlarının bütün vilâyetlerine ve bütün' Türk uruklarına, sayılarıyla uygun yer verilmesini italep ettiler. O cümleden iben, bütün vilâyetlerdeki Müslümanların sayısua ait istatistik malûmatını da, «Büro»ya arzettim. Buna göre, kongreye 400 âza çağırılacaksa, bundan ancak 35 kadarı İç Rusya Türk- leri, yani Kazanlılar olup, kalanları Kafkasya ve Türkistan, Kırım ve sair vilâyetlerden gelmesi icabediyordu. Halbuki, «Büro» yanındaki hazırlık komisyonuna iştirak eden zevatın ekseriyeti Kazanlı idi.

14 martta Petersburg Cemiyeti Hayriyesi binasında vâki olan toplantıda, Ahmed Salikhov ve Ayaz İshaki, bu içtimada bulunan Kazanlı ekseriyete dayanarak, kendi fikirlerini geçirdiler; bu vaziyet karşısında Türkistandan ve Kazak ve Başkurtlardan bunların sayılarıyla mütenasip mümessil gönderilmesini mahallinden temin eylemek maksadıyla Orenburga gelerek, oradaki bazı Başkurt ve Kazak münevverleriyle görüştüm ve oradan da Taşkente geldim (24 mart). Taşkente 4-8 nisanda toplanan ve yukarıda zikri geçen «Türkistan Müslümanlarının birinci kongresi», bu meseleye cidden ehemmiyet verdi. Türkistandan da, Kazakistandan da kâfi miktarda mümessil gönderildi. Bu Moskova kongresinde Kazanlı murahasların çoğu, Salikhov ve Ayaz İshakinin istedikleri gibi, Rusyanrı «yekpare cumhuriyet» (üniter republik) idare usulünün yerleştirilmesi fikrini büyük ibir asabiyetle geçirmeğe çalıştı- larsa da, muvaffak .olamadılar; akalliyet olan diğer bir kısımları ise, «toprakçı», yani territorial otonomi fikrine iltihak ettiler. Kongrede, Taşkentli Ubeydullah Khocayev, Kazaklardan avukat Dostmuhamme- doğlu Cihanşah, Uraz Hacı ve bu kitabın müellifi, Azerbaycanlılar (Ali Merdan Topçubaşı, Resuizade Emin Beğ) ve Kırımlılar (Cafer Seydah- med) ile beraber federasyon lehine nutuklar verdiler. Azerbaycanlılar, Türkistanlılar, Kırımlılar, Başkurtlar ye Kazanlı «toprakçı»ların istekleri üzere federasyon esasları 271 e karşı, 446 reyile karar altına alındı. Kongrede seçilen «Umumî Rusya Müslüman Merkez Şûrası»na (uzun rusça adının kısaltırnasıyla «Ikonus») Türkistandan Ubeydullah Khoca, Ahmet Zeki Velidi, Togusoğlu

Külbay, Caynaqoğlu İbrahim (Aimatt), Abdülhâlikoğlu Kokanbay (Semerkand), Rahmanberdi-Oğlu Molla Ke-maleddin (Khokand), Orınbayoğlu Molla Sultan; Kazakistandan Kuş-çiguloğlu Kuıbanali (Akmola), Urazbayoğlu Kulmehmet (Semi), Dost-muhammedoğlu Cihanşah (Urai), Tanaçoğlu Veiitkhan (Bükey), Dos-can kızı Akkağız (Turgay) seçildiler. Bu sonki münevver Türkistan kızı, aynı zamanda gazete yazıcısı olup bu kongrede idare heyeti içinde bu-İunup, Cihanşah ve Uraz Hacı bununla övünüp geçtiler. Kongredeki Başkurt vekilleri Başkurdüstanm toprak meselesine ait maruza verdiler. Türkistanlılar ve Kazaklarla birlikte Başkurdüstanm da muhtariyetli olmasını karar altına alıp; Orenburgda . kongre toplamak ve neşriyatta bulunmak için, Ahmet Zeki Velidi, Said Miras ve Ailahberdi Caferden ibaret bir komisyon seçtiler. Bununla, tarihte olduğu gibi, bu inkılâp çağında da Başkurtlar kendilerinin mukadderatını Türkistan istiklâl hareketleriyle başlamış oldular¹⁰⁴). Kongreye giden vekillerin dönüşün- cien sonra, Orenburgda «Başkurt Merkez Şûrası». Taşkente «Müslü-nian Deputatlarım Merkez Şûrası» teşkil edilip, muhtariyet gayelerini propaganda için, Orenburgda «Başkurt», Taşkente «Kingeş» gazeteleri kuruldu ve mili! şûralarla vilâyetlerdeki şubelerinin, tarafımdan tertip edilen program ve nizamnameleri neşredildi. Bununla millî_ siyâsî teşkilât her iki ülkede aynı şekilde kurulmuş oldu. Taşkente «Şûra »nm reisi Mustafa Çokayev, temmuz sonuna kadar serkâtibi Ve dahilî teşkilât işleri şubesi müdürü, mezkûr tarihten sonra aynı zaman- ela Orenburgdaki Başkurdüstan Şûrasının sekreteri ve teşkilât işleri müdürü Ahmet Zeki Velidi idi. Kazakların siyâsî merkezi de Orenburgda idi; teşkilât hususunda Taşkente «Kingeş» gazetesinde neşrolunan nizamname, Orenburgdaki Başkurt ve Kazak teşkilâtı için de esas oldu. Yani Türkistan, Kazak ve Başkurt si'^asî merkezleri aynı gaye uğrunda çalışmak üzere, aynı şekilde kurulmuş oldu, Bunları tek bir resmî merkeze tâbi etmek için yegâne mâni de, Rusların «pan-turkizm» ithamlarından sakınmak mecburiyeti idi.

Orenburgda 21-26 temmuzda, Başkurt ve Kazak umumî kongreleri oldu. Kazakların birtakımı muhtariyet meselelerinde tereddüt gösteriyorlar idiye de, bu kongrede mu-htariyetçiler (Dostmuhammedoğulan Cihansan, Halil ve arkadaşları) galip geldi.

Aynı .günlerde Kazanda Kazan Türklerinin kongresi kurulup, orada Rusyanm birliği esasında, «İç. Rusya ve Sibirya **Müslümanları**»nm bir harsı ve dinî idaresinin teşkiline karar verildi. «Kurultay» (çıkaranlar: Fuad Toktar, Abdullah Battal [Taymas], Cemal Velidi) ve «İrik» (çıkaranlar: Aiimcan İbrahim ve Fatih Seyfi) gazeteleri etrafında toplanan «toprakçılar», yani harsı ve dinî idare ile kanmayıp, Kazan Türk- nn "hiçbirine iltihak etmeden beklemek» siyasetini tavsiye etmiştir. Bu Edil -Ural- eılar. hazan Avrupai i müsteşrikleri bile yanlışlığa sevk ediyorlar. Meselâ G, von M e n d e , bu nevi Kazanlılardan aldığı «şifahî malûmat» a (Aussprache) dayanarak, sayıları elli kadar olan Başkurt murahhaslarının, Moskova Kongresinde toplanan Rusya İslâmları tarafından protesto edilerek, bu kongreyi terketmiş olduklarını kaydetmiştir (D er National e

Kamp/ der Russlandtiirken, Berlin 1936, .s 135). Halbuki Başkurtların bu kongreyi terkeylemeleri, yahut protesto edilmiş olmaları şöyle dursun, bunlar, Azerbaycanlı, Türkistanlı, Kazak ve Kırmı murahhasları ile birlikte otonomi kararını vermekle, tarihi vazifelerini yaptıklarını, mezkûr kongrenin matbu zabıt ceridelerinde musarrahtır (bk. *Protokollar*, s. 154, 159, 198. 214. 248, 250. 412. Resulzade Emin'in, benim, Übeydullah Khocanm, Cihanşa Dostmuhammedin söylevleri),]

lerinin yaşadığı toprağın siyasî ve İktisadî muhtariyetini elde etmek ülküsünü güden gurup, fikrini geçiremedi¹⁰⁾.

Orenburgda toplanan Kazak ve Başkurt kongreleri, görünüşte iki ayrı kongre olmakla beraber hakikatte ve mâna bakımından birdi. Za- len iki kongrenin aynı günde toplanması, Kazak ve Başkurt önderlerinin müşterek kararı üzerine yapılmıştı. Her iki kongrenin kararları da müşterek oldu. Başkurt kongresinin idare usulü meselesine ait kararı şu oldu: «Başkurtların geleceği, doğu ve cenupdoğu taraflarındaki yalpak j (y a n i geniş) Türk uruklarına koşulup siyasî ve topraklı muhtariyet al- J malarına bağlıdır»^{1,5G)}. Kazanlıların, Başkurtları, Tatarlann^ bir kolu telâkki etmeğe alışmış olan zümreleri ise, bunların idare usulü meselesinde kendi fikirlerini kabul etmeyip «Başkurtların doğu ve cenupdoğu taraflarındaki geniş Türk uruklarına koşulma» larmı asla kabul etmek istemediler. Başkurt kongresinde Kazan kongresi adına gelen Burhan Şeref, idare usulüne ait kararnameyi bozdurmağa çalıştıysa da, Başkurt kongresi kararında sabit kaldı ve yalnız bununla kalmayıp, millî asker teşkiline ve eski Rus «üyez»Jerini türkçe «tiibek»Iere ayırıp, idare mü-esseselerini o esasta kurmağa karar verdi. Bu teşkilâta «zemstvo» hukuku vermek ve Başkurt emlakini geri almak meseleleri hakkında Kerenski hükümetiyle müzakerede bulunmak üzere, üç âzadan mürekkep bir heyet gönderdi (Ahmet Zeki Velidi, İldir Khan Mutin ye Osman Ku- vatov).

Eylülde İkinci Başkurt Kongresi ve bir hafta sonra Taşkente İkinci Uirkistan Kongresi toplandı. Umumî Rusya «Müessisler Meclisi» (Uçrı- diftloye Söbranye) seçimlerine hazırlık kararları verildi ve seçilecek mebuslar tesbit edildi.

Çzaman siyasî fırkalar meselesi meydana çıktı. Türkistan ve Kazan münevverleri arasında siyasi fırka meselesi, oğüne kadar yalnız rus siyasî fırkalarından birine katılıp bir müslüman fraksiyonu teşkil etmek şeklinde düşünüldü. Kazaklardan Alikhan, daha «kadet» fırkasında bulunuyordu. Fakat seçim zamanları gelince, Alikhan, rus fırkasından çıktı; «Alaş Orda» adıyla millî ibir fırka kurdu. Ben sahsen, toprak meselesinde sosyalizasyon fikrinde olduğumdan, «Es-Er» fırkasıyla işbir-1 ligi yapmağa mütemayil bulunuyordum. Yıllardanberi Taşkente yaşı-i yan ve millî meselelerde bizim gayelerimize uygun fikirler taşıyan yakın^{1 286}

²⁸⁶⁾ Bu kongredeki mücadele için bk. A. B a t t a l (Taymas), *Kazan Türk-feri*, İstanbul 1925, s. 226-227.

^{3(5G)} Başkurt kongresinin bu kararı, kongre kararnamelerinde basılmış ve rnuahharen «Başkurt Aymağı» mecmuasında da d, Ufa, 1925, s. 3) neşredilmiştir.

Bo\ş
er

î !<1Vc;
Kongre. –

1

M i M
Tı 1 nr/ c~
i ' ^ 3' j i
> rv \-şw -

dostum müsteşrik L.A. Zimiriin delâletile bu fıkraya girmek f.krt e bun- larm Tasken tteki toplantılarına iştirak bile etmişim; daha azalık alda- | tını vermemiş ve azalık kâğıdı almamışım, vekayi. Es-Erlerin rus şove- j nizmini göste'rdi; ben de, o fırkaya girmekten vazgeçtim ve baz'arka^ daslarım la b.erdber bir 'FİfeTbu 'isi de sonuna erdiremedik. Umumi millî platformda kalmayı ı-errik ettik' ZateS Basıcurdüstanda fırkalara mahal yoktu. Millet. Jçşk.menin tam mânasıyİT^trfT^gajdi.

"Millî Şûra» adı altında" çalışılmakla iktifa edildi. Umumiyetle u seçim samanların d a KM,rvelSrşYılt' 'iunrmae8»e8eleri. sınıf menfaatlerini değil, millî gayeleri ileri sürdüler. /Özbeklerde evvelce «Turan Neşr-ı Maarif Cemiyeti» vardı. Sonra bunlar (Nizam Kboca) bunu önceleri biraz sosyal demokratlaştırmışlardı; fakat sonra Azerbaycanlı Efendi- zade Mehmed Eminin tesiriyle «Türk FederaK»tjbAMtt^t!^!iSL. ve muayyen programlarını neşrettiler. Program, Azerbaycan «Müsavat.» fırkası programının biraz sosyalistleştirilen şeklini arz ediyordu. ve sonra «Türkili» adında gazeteler de neşrettiler. Seçimlerde ise, ayrı fırka' olarak meydana çıkmadılar. Kazakistanda Toguşoğlu^ Külbay,, Elcanoğlu Şahmerdan ve arkadaşları «Üç Cüz» adıyla «PantijdcıŞt-sos- valist» bir -fırka 'kurup, «Âlaş Orda»ya Jcarş^eŞimler^Jeen4ı.namzet^... İİ^TT;,,,^çAblar_ga_dr^^â'ffak olmadılar. Milliyetçi münevverle zümreri'eyl.ülâe"â^^^ he virde,'millî merkez grupu şeklini almış bulundular. Taşkente «Müslüman deputadan*^M^M,,.Şüs^, Kaza- _ kistanda Ahfcnın riyaset ettiğiil^k'Millî Şûrası ve Başkurt Merkez Şûrası etrafında toplandılar. Taşkent şûrasında özbekler, daha ziyade Münevver Kari etrafında, toplandılar. «Vakit» gazetesinin muharrirlerinden nisan kongresinde otonominin en şiddetli aleyhtarı olarak ortaya anılan Kazardı Kebir Bekir. Taşkentte kalarakJ^Mj^jg^j^-J^-V- nomi tarafını iltizam ederek, Millî Şûranın fikrini neşreden «Ulug Türkistan» gazetesini idare etti. Kazanlı Abdulfah Battal da, bir aralık oraya İSwS^erkez Şûra yanında çalıştı. Mustafa Çokayey ve Kazak münevverlerinden Sultanbek Khocanov, Taşkentte «Birlik Tuvı» gazetesini tesis ederek, aynı istikamette çalıştılar. Milleti ayırmağa çalışan iki zümre vardTTbiri mönarşistlerle kadetler, ki ulema ile bileşiyorlardı. Bu ulema ve onlara bakan köhneperest zenginler ancak «çar ve şeriat» istiyorlardı; diğeri, sol sosyal demokratlar ve bolşeviklerdi, ki ulemanın kadetler ile işbirliği tehlikesine ve aynı zamanda Yedisuda Kırgızlara karşı Rus krestiyân (muhacir)larını kollayan «Es-Er»lere işaret ederek, sol düşünen müslüman münevverlerini bolşevizm tarafına çekiyorlardı. Dinî Vnüesseseler vâsıtasıyla avama hâkim olan ulema ve kadılar, ha-

IAq r<
-f>
<a

kikaten büyük bir tehlike teşkil ediyorlardı. Bunlar, «Cemiyetd Ulema» ismiyle bir siyasi fırka şeklinde teşekkül etmişlerdi; monarşist ve Tcadeiler, kendilerine yardım ediyodardı. Taşkent belediye intihabında milliyetperver münevver Türkler, ancak 1 î âza kazandığı halde, ulema zümresi 65 âza kazanmıştı; ve bunlar da çar zamanının vali muavini olan monarşist Lıkoşin'î belediye reisi olarak intihap edeceklerdi. Bunu gören Taşkent amele ve asker şûrası zimamdarları, bazı sol düşünen Türk münevverlerini elde etmeğe çalıştılar. Gençler namzedi sıfatıyla geçenler- den biri de bendim. 11 Eylül meclisi pek gürültülü oldu. Q gün, çok dindar sanılan ulema ve kadılar, en müteassıp rus milliyetçileri ve pa- paslar ile; Türk münevverleri ise rus sosyalistleri ile bir safta bulunarak mücadele ettiler. Müslüman ulemasına dayanan kadetler, meclise hâkim oldular; karşı taraf da meclisi terketti. Bu, ilerideki seçimler için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Bundan, bolşeviklerin istifadesine mahal bırakmamak lâzımdı. Ulemanın yanında, ihtiyar Siraiî Lapin'den başka, münevver yoktu; asrı teşkilât işlerini beceremeyeceklerdi. Geniş mikyasta intihap propagandalarını da yapamıyorlardı; hakikaten, " «Mües- sisler Meclisi» seçimini ulema kazanamadı. Bununla ulemanın nüfuzu, daha ziyade Taşkent gibi şehirlere münhasır kaldığı, yerli köylünün ise, hayati meseleleri ulema kafasıyla düşünmediği; devlet meselesine gelince, dünyadan haberdar münevver Türklere rey vereceği anlaşıldı. Kazakistan ve Başkurdüstanda bu müessesler meclisi intihabında, ancak «Alaş Orda»nm ve «Başkurt Merkez Şûrası»nın namzetleri geçti. Bu suretle inkılâbın 8-10 ayı, demokrat idare usulünde de genç münevver milliyetçiler zümresine mukabele edebilecek diğer bir kuvvetin bulunmadığı ve ulemanın, artık ülke mikyasında bir tehlike teşkil etmiye- ceği, tamamiyle ulema, ve şeyhlerin nüfuzu altında bulunduğu zannolu- uan Özbek, Kent Türkü ve Tacik köylüsünün de,, kelimenin tam mânasıyla, realist olduğu tahakkuk etmiş oldu.

Ortada ciddi düşman olarak ibolşevikier ve bolşevizanlar kaldı, bunlar da kuvvetleniyorlar ve kendilerini müslüman münevverinin dostu gösterdiklerindeji, bu münevverlerin mühim bir kısmını iğfal edebiliyorlardı, Es-Er'lerin. gittikçe rus milliyetçisi kesilmeleri, ötekilere yardım ediyordu. Kerenski hükümetinin Türkistan Mümessilliği âzaîarın- dan Şkapski ile Tınışbayoğlu Muhammetcan, Yedisuda rus köylülerinin Kazak-Kırgızlara karşı tecavüzlerini önlemek için gönderilmişlerdi. Burada rus köylüleri vaziyete hâkim olup, Kırgızların arazi ve mallarını gasbediyorlardı; açlık hükümferma idi; Kırgızlar, hiçbir para mukabilinde rus köylüsünden ekmek alamıyordu, hem de kendi topraklarından çıkarılıyorlardı. Rus köylüsünün tecavüzlerine mukabele eden Kırgızlar,

• numune **ceza**» verilmek üzere öldürüldüler; Grigorovka kasabasında Kuşlar, beş Kırgız; keçelere sararak ateşe yaktılar; Koltsova kasabasında dokuz Kırgız bu şekilde öldürüldü. Es-Er olan Şkapski, bu meselelerde arkadaşı- bulunan kazak Tmsşbay.oğluna bakmadı, rus köylüsü tarafım tuttu ve arazinin Ru-slar lebine tahliye edilmesini istedi. Ruslar sadece isyan çıkartmak ve bunu vesile edinerek Kırgızların tek mil arazi c mallarını ele geçirmek istiyorlardı¹⁰⁷). Bu tecavüzler ve intihabatta rus köylüsünü kazanır; ak isteyen Es-Erierin köylü ile olan bu mümaşatı, hep devam etti. Sollar ve bolşevikler **bundan** istifade çittiler, «işte size dost görünen h.s-Erler ne yapıyorlar» dediler. Türk gençlerinden bir kTsmı, i 8 ciğustosda Taşkente Nizam Kihocanın idaresinde nümayişler yaptılar, rus «Amele ve Asker Şûraları» ile teşriki mesai bu sayede i-ittikçe inkişaf etti. Bu vaziyette Özbekistan her nevi siyasî şantajlara sahne olabilecekti; yalnız Kazakistan ile Başkurdüstanda millî merkez- vaziyete, hâkim idiler.

Rusya merkezinde idare bolşeviklerim eline geç-
 (Vluhtartyet İlanı ve ..... miye başlayınca, her milletin kendi ismi kendisi
 Vvuh Hükümetlerin -7- .....
 ^ ^
 görmesi zamanının da geidiği anlaşıldı. İnkılap ha-
 reketleri, parliamantarizmi geriye bıraktı. Rusya
 merkezlerinde idare bolşeviklere geçtiği zaman, **Ukrayna** kendi istiklâ- î n i
 ilân etmiş bulunuyordu. Orenburgda ise, **26 ilkteşirinden** 18 sonkâ- ntına kadar
 Rus Kozakları hâkim vaziyetteydi. Orenburg, Ural ve Don Kozakları;
 Tiirkistani, Kazak vç; Başkurtları antibolşevik bloka cel'betm e ğ e
 çalışıyorlardı. Rusların hiçbir tarafta ciddi kuvveti yoktu. Bu va- ziyetten
 bilistifade, 17 sonteşirinde Başkurdüstan Merkez Şûraji, **Baş- kurdüstar.m**
 muhtariyetli bir ülke olduğunu ilân edip, millî hükümeti kurdu; ve ordu
 teşkiline başladı, Hükümet merkezi Orenburgda eski başkurt millî imareti
 olan «Kervansaray»da idi; Ordu teşkilât merkezi de Baymak kâsabasındaydı.
 İtkânunun 1-6 sında Orenburgda Üçüncü Başkurt Kurultayı, yine ilkkânunun
 5-13 ünde ve yine Orenburgda Üçüncü Kazak Umumî Kurultayı toplandılar.
 Her iki kongre de, pek kalabalık ve canlı idi. Alikhan rus kadet fırkasıyla olan
 alâkasını kestiğini, milletin huzurunda, açıkça ilân etti. Kazakistanın
 muhtariyetinin ilânına ve Semi Palat şehrinde hükümet teşkiline karar verildi
 ve evvelce millî fırkaya olduğu gibi hükümete de, «Alaş Orda», diye ad kondu.
 Bu ad abında Aiiikhan m önderliğiyle kazak millî fırkası, hakikî siyasî fırka sı-
 fatıyla teşekkül etti. Özbekistanda da, o güne kadar karışık kalan mü-
 nevverlerin fikri ka-t'iyet kazandı. Khokandda toplanan Üçüncü Türkis-

JŞ ^ a «r ct /s-ici yi
 Mc-

¹⁰⁷); Y asa Geze ta, 20.6.1817 ~ G. S a f a r o v , Koioniyalnaya Revolyutsia, s. 57.

H

Lan Kongresi, 28 sonteşrinde (yani Başkurdüstandan 1 1 gün sonra ve Kazakistandan 15 gün evvel) Türkistanın muhtariyetini ilân etti. Hükümet âzaları şunlardı: Hükümet reisi ve dahiliye nazırı Kazaklardan Tınışbayoğlu Muhammetcan ¹⁶⁵⁾, dahiliye muavini Kazaklardan Ura» zayoğlu Abdürrahman, harbiye ve milisler nazırı Taşkentli avukat U- beydullah Khoca, hariciye nazırı Kazaklardan Çokayoğlu Mustafa, maliye nazırı Başkurtlardan İslâm Şahiahmedoğlu, işe nazırı Khokandli Mahmutoğlu Abidcan, nafia nazırı Taşkentli Mir Âdil, ziraat nazırı A.zerbaycanlı ziraat mühendisi Yorgiliagaoglu Hidayet Beğ, millî azlıklar nazırı Türkistan Yahudilerinin mümessili olmak üzere Avusturyalı^{cn)} Salamon Hersfeld, maarif nazırı Nemengânlı Nâsir Han. 1918 yılının sonkânununun ikisinde Mehmetcan Tınışbay, hükümet reisliğinden istifa etliğinden, yerine Çokayoğlu Mustafa riyaset etmiştir. 27-29 ilkteş- rinde toplanan ve Türkistanlı müslüman sosyalistleri tarafından idare olunan «Ülke müslüman asker, amele ve çiftçiler şurası» da (reisleri, her ikisi de Kazaklardan olmak üzere, İsfendiyaroğlu Sançar ve Kho- canoğlu Sultambek) millî hükümete iltihak etti. Hükümet merkezi, muvakkaten Kihokand oldu. Taşkente bolşevikler hâkimdi. Diğer munta- kalarda da millî hükümetin hükmü tanılmak üzere idi.

Bolşevik İstilâsı Fakat bolşevizmin bütün Rusyada hâkim duruma geçmesi ve 18 sonkânunda ^{17<)} Orenburgun bolşevikler tarafından işgali, kurulmak üzere bulunan millî hükümetlerin cfurumünü kötüleştirdi. Cenubî Fürkistanda ise, ozaman Kafkasya cephesinden kendi başlarına vatanlarına dönmekte olan Rus Kozak askeri, kime itaat edeceğini 'bilmiyor ve başiboş dolaşıyordu. Silâhlarının birçoğunu Azerbaycanda bırakmış olan bu askerler, Semerkand çevresinde toplanmış bulunuyorlardı. Elllerinde 25.000 kadar tüfek vardı. Kho- kand hükümeti, Ubeydullah Khocayı Semerkanda göndererek, bunları kendi tarafına çevirmeğe çalışıyordu. Çünkü onlar, bolşevizm aleyhtarı idiler. Fakat Taşkentten gejen bolşevik başkanları Uspenski, Tabulin ve Kolisov bunları, panislâmizmle korkuttular. Onlar da silâhlarını Kho- kand hükümetine değil, bolşeviklere teslim edip dağıldılar (28 sonkâ- •ıun). Khokand hükümetinin on zayıf noktası, muntazam ordusu olma- ^{287 288}

SoU e.-/
i -Ci^'n

¹⁶⁵⁾ Bu hâdiseler, ozaman Türkiyeye de inikas etmiş, «Türk Yurdu» XIV 200 de Türkistan cumhuriyetlerinin ismi, yanlış olarak, *Tınışbasev* şeklinde yazılmıştır.

^{17<)} .Mustafa Çokayoğlu'nun ifadesi. *Yeni Türkistan*, 1927f N. t, s. 10.

^{288o)} G e n s b e r g, «Ferganede Basmacılık Tarihi», *Nomy Vostok*, X-XI, 175'e göre 21 sonkânunda.

ması, silâh ve mühimmattan mahrum bulunması olmuştur; onun biricik a y
a n a ğ ı ^ p o l i s r e i s l i ğ i n e t â y i n o l u n a n K i h o k a n d İ b a s m a ç ı l a r ı b a ş k a n ı

Kalde* rus atAele te?kilâtl ile de

münasebeitni devam ettiren «Ülke «müslüman asker, amele ve çiftçiler şûrası» ise, Kazanlı zabıt Çanişovu, polis reisi tanyordu. Bu zat muntazam polis teşkiline başlamıştı, fakat geç oldu ve itimad kazanamadı. Khokanddaki' rus Sovyet başkanı Babuşkm «orda» (yanıç kale) da bulunuyordu. Yanında anca'k 45' rus askeri vardı. Hükümet u H ar ı s i 1 âSsızl an d ı r m a ğ a ç a l ı ş t ı (2 9 - 3 0 s o n k â n u n g e c e s i) . Ç a n i ş o v , o r d a y ı i k i g ü n k u ş a t t ı . Ö t e d e b e r i d e d e m i r y o l b a t t ı b o z u l d u . F a k a t b i r a z s o n r a K h o k a n d d a k i E r m e n i l e r v e M a c a r l a r b u l l a r a k a t ı l d ı v e O s i p o v k u m a n d a s ı n d a S k o b l e v (Y e n i M a r g ı l a n) d a n f e l e n b o l ş e v i k l e r , 3 1 s o n * k â n u n d a K h o k a n d k a p ı l a r ı ö n ü n e g e l i p y e t i ş t i l e r . B u h â d i s e l e r i n i ç i n d e b u l u n a n b i r m a c a r e s i r i , b a n a B u d a p e ş l t e d e , « M ü s l ü m a n l a r K h o k a n d k a l e s i n d e k i 4 5 n e f e r d e n i b a r e t b o l ş e v i k g a r n i z o n u n u k u ş a t ı r k e n , k a l e i l e d e r i i r y o l i s t a s y o n u n u b i r l e ş t i r e n t e l e f o n v e t e l g r a f h a t t ı n ı k e s e m e d i l e r . O d a k e s i l m i ş o l s a y d ı g a r n i z o n d e h a e t e d e c e k t i » d i y e h i k â y e e d i y o r d u . Ç o k a y o ğ l u M u s t a f a d a , « K h o k a n d k r e p o s t ı n ı (y a n ı k a l e s i n i) 4 0 - 5 0 s a i d a t q o l ı n d a n a l a ' a l m a d ı q v e E r m e n i l e m i n o l a r g a k o ş u l u v m a m â n i ' b o l a ' a l m a d ı k » , d i y e i t i r a f e t m e k t e d i r . H ü k ü m e t i n d i ğ e r b i r z a ' f ı d a , m a l i i ş l e r d e K h o k a n d s e r m a y e d a r l a r ı n ı n k e y f i n e t â b i k a l m a s ı o l m u ş t u r . M a l i y e n e z a r e t i n i n i d a e s i , r e s m e n n a z ı r o l a n h a s t a a v u k a t İ s l â m S a h i a h m e d o v u n e l i n d e d e ğ i l , o n u n m u a v i n i o l a n H e i n r i c h S i e g e l a d ı n d a A v ü s t u r y a l ı b i r y a h u d i n i n e l i n d e i d i . E v v e l c e « K h o k a n d T i c a r e t O d a s ı n b a ş k a n ı o l a n b u z a t , h ü k ü m e t t e â z a l ı k h a k k ı n a m a l i k o l u p ¹⁷¹⁾ , ç o k n ü f u z s a h i b i o l m u ş t u . F a k a t b u ş a h ı s , m a l i i ş l e r d e b a l t a l a m a h a r e k e t l e r i n d e n b a ş k a b i r i ş y a p m a m ı ş t ı r . H ü k ü m e t â z a l a r ı , b i l h a s s a m ü n e v v e r l e r , b a n k a d a b u l u n a n p a r a l a r ı n m ü s a d e r e s i n e c e s a r e t e d e m e d i ğ i n d e n , t e - b e r r ü i l e g e ç i n m e k m e c b u r i y e t i n d e k a l d ı . T e b e r r ü i ş i n d e d e , y e r l i t ü c -

¹⁷¹⁾ Burada Khokand Hükümeti âzalarma ait verilen malûmat, 1924 te Berimde Mustafa Çokayoğlu tarafından verilen ifadelere dayanmaktadır. Sonradan Çokayoğlu, bana karşı cephe aldığıında, Henrich Siegerin «hükümet âzası hakkına malik» olduğuna ait malûmatı, kendi eliyle yazıp vermiş olduğunu unutarak, yalanladı (Yaş *Türkistan*, N. 25, 1929, s. 10). Khokand hükümetine ait yazıda Henrich Siegel'e ait Çokayoğlunun kendi eliyle yazılan satırlar şudur:

1,

(i

carlardan Seyid Nasır Mîr Çelil*den başkaları pek kıvıldamadılar. Khokand hükümetinin üçüncü büyük za'fı da, tekarrür etmiş bir fikri ve programı bulunmaması olmuştur. Rus okullarında tahsil gören münevverlerin [bjb^ bu hükümete .milli muhtariyet gayesinden daha çok, bolsevikliğe razı olmamak ve Kerenski Hükümetine sadakat göstermek esa-

sında iştirak etmişlerdi. Çokayoğlu Mustafa, neşrettiği hatıratında hükû met âzalığına seçildiği gün bile, ■ muhtariyet ilânı fikrine taraftar olmadığını; Kerenski hükümetinin düşmesinden sonra da, bu hükümetin mümessili sıfatıyla çalıştığını, fakat hiçbir kimseye dert anlatamadığını söylemektedir¹⁷⁻).Halbuki rus okulunda tahsil etmiyen Khokandî Kemal Kadı, Âbidcaı ve Mîr Âdil hiçbir rusun araya sokulmaması, Rusların ülkeden kovulması ve hanlık ilânı fikrini ileri sürüyorlardı. 3 | sonkâ* nunda bolşevikler artık şehri topa tutmağa başladılar. 5 şubatta Rusların durumu çok nazik bir safhaya girmişti. Derken, Perfilyev kumandasında Taşkentten yeni bolşevik kuvvetleri gelip yetişti. Milis başkanı Çanişov, bolşeviklere teslim oldu ve idam edildi. Hükümet âzaları da- gılıp, her tarafa kaçtılar. Birkaçı tevkif edildi. Yiğitçe karşılık gösteren yalnız basmacı İrgeş oldu, Bolşevikler 6/7 şubat gecesinde¹⁷³⁾, şehri tamamen yağma edip, bir bölümünü de gazyagı döküp ateş vererek yaktılar. Burada bilhassa Ermeni'ler, bolşeviklere yardım ettiler. Bununla oeraber hükümet azalarından bazıları, milli ordu ve milise dayanarak, Ruslara karşı mücadeleyi devam ettirmek istediler ve münevverler kendilerine yardım etmiş olsaydılar, belki muvaffak da olacaktı. Nafia vekili Mîr Âdil' Mirahmedoğlu, Abdülkadir Kuşbegiyev ve Dedeboyov, Yeni Mergilân (Skoblev) şehrinde hâkimiyeti bilfiil ele almışlar ve bu radaki rus belediyesiyle anlaşarak, oradaki Rusları silâh terketmeğe kandırmışlardı. Bunlar 20 şubatta (eski hesapla 7 şubat) bu belediye idaresiyle, bu mealde bir andlaşma yaparak türkçe ve rusça olmak üzere²⁸⁹

---

²⁸⁹⁻) Bk: *Yeni Türkistan*, 1927, N. 7, s. 9.

^{17s)} 1918 yılın 28 sonkânında Rusyada Gregoryen takvimi kabul edilip, hesaplarda 13 gün fark olduğundan, Khokand hükümeti hâdiselerine ait kayıtlar epey karışıktır. Çünkü hâdiseleri tesbit edenler, ay günlerinin eski veya yeni hesapla olduğunu kaydetmiyorlar. Ben burada, G. Safarov, *Kolonialnaya Ravoliut- sta*, Taşkent 1921, s. 71-74, 78-80 deki kayıtları aldım. Bunlar her halde eski hesaptır. Gensberg (*Noviy Vostok*, X-XI, s. 183 ve devamı) ise, Çanişovun «orda» yı kuşatmasını 12 şubat ve Khokand Bolşeviklerine dışardan yardım gelmesini 18 şubatta gösteriyor. Demek ki, bu zat yeni hesabı almıştır. Biz bu kitapta Rusya Türklerinin 1918 senesinden önceki' hayatı ve hâdiselerin, o güne kadar Rusyada kullanılmış olan Julyan takvimine göre kaydetmişindir.

nt - ntiier. 2 3 şubatta Türkistan tam muhtariyetli olarak ilân _____ o jundu. **Veui Mergilânda her müslüman** «Türkistan muhtariyeti mübarek bolsun» diye kutluidılar. Buradaki alman ve avusturyalı esirleri serbest bıraktılar. Rusların bir kısmı müsiümanlara sığındı. Bir kısmı, çoluk çocuğunu alarak şehrin kalesine kapandılar. Bunlar 1000 kadar rus olup, çok bitkin bir haldeydiler¹⁷¹). • **Ferganeliler 3 martta Rusların Türkistanı tah-** İive edecekleri, Afganistan hükümetinin kendilerine büyük yardım gönderdiği hakkında şayialar çıkarmışlardı. Fakat bu büyük sevinç, an- e a k bir gün devam edebildi. 24 şubatta Osipov, Taşkentten çok askerle \ Khokanda ve Skobleve gelerek yerli türk kuvvetlerini nihai olarak da- / ğıttı. Bundan sonra d iirkistanın Sır Derya, Fergane ve S em erkan d vi-/j iâyer.lerinde aralıksız olarak Rus Sovy^erb.usulü hâkim oldu.

Örenburgun işgali sırasında yerini terketmiyen Başkurdüstan hükümetinin âzaları (o cümleden ben) bolşeviklerle anlaşmak istedilerse , de, muvaffak olamayıp, 3 şubatta rus bolşevikleri tarafından tevkif edil- (iiler. Baymak kasabasında kurulmakta olan baskurt milli asl^ri de, Başkurt muhtariyeti hareketini milli hiyanet zanneden Orenburg «Müslüman (Tatar) Harbî İnkılâp Komitası» âzalarının desiseleriyle kapana düşürüldü. Başkanları Edilbayoğlu Abdullah, Magazoğlu Abdullah ve başkaları, hiyle ile Rusların

zakistan Flükümeti zaten -teşekkül edememişti. Azalanndan Alikhan ve m
Baytursunoğlu Ahmet, Mır Çakıp ve diğerleri, Örenburgun bolşevikler e
tarafından işgali arifesinde kaçıp Semi Palat şehrine geldiler. Ahmet ve Mir c
Çakıp, Çökeçeğe geçerek Çin Hükümetiyle temasa girip, kendilerine yardım l
istiyecek oldular; fakat Cin telgrafları işlemediğinden bir cevap alamayarak geri i
döndüler. s

Başkurdüstan hükümet âzaları (o cümleden ben), 2 i
nisanda (yeni hesapla) Orenburga Kazaçiler ve Başkurtlar n
tarafından yapılan bir baskın sırasında hapisneden kaçmağa e
muvaffak oldular. Ufada zli bir toplantıdan sonra Ahmet Zeki d
Velidi ve Karamuşoğlu â
v
e
t

.V'-P

e
d
i
l
i
p

, haince öldürüldü. Ka²⁹⁰

---

290 Hâdiseleri, Başkurdüstan ve Alas Orda

ilan

[171] Oü olayların ortasında bulunan Avusturyalı harp esiri **F r i t z W i l l e r t**, günü gününe hâtralarını yazmış ve yurduna dönüp geldikten sonra, bu hâtraları kitap halinde neşretmiştir (*Turkestanisches Tagebuch*, Wien 1930). Bu zâtin anlattığına göre, Ruslar ozaman okadar korkmuşlar, ki yüzlerce aile bu harp esirlerinin mahpus buldukları yerlere gelerek sığınmak ve onların himayesinde drenlere binerek Türkistanı terketmek için hazırlanmışlardı (Bk: s. 142, .144). Bu zat (s. 141) Khokand millî hükümetini « Muvakkat Şart Hükümeti » fprovisorisehe sartische Regierung) diye adlandırmaktadır].

Emir, Bürçen ve i amyan uluslarında,, gizlice siyasi ve askerî teşkilât işleriyle meşgul oldular. Karagay Kıpçak ulusunda karargâh Ahmet köyü idi. Buradan proklamasyon neşrediliyordu. Gizli teşkilâtların verdiği karara göre, Kustanay şehrinde kongre toplanacaktı. Yardım dilemek için japonyaya'vekil olarak bir adam (Talha Resulov) gönderiliyordu. Bunu uğurlamak için Sibiryâ demiryolu hattında Çömlek istasyonu civa- . rina geldiğimizde (22 mayıs 1918) yeni bir hâdise zuhur etti. O da, Çek-Slovak askerlerinin Sovyetlere karşı isyanı idi. Çek-Slovak isyanına Başkurtlar tamamen hazırlanmış bulunuyorlardı. Başkurt teşkilâtı Çiİebi şehrinde hemen bir hükümet kurdu. Milli hükümetin ilân ettiği seferberlik, muhtariyet muhaliflerini hayrette bırakacak bir surette muvaffakiyetle geçti. İlân edilen yılların delikanlıları istisnasız geldiler.

1 inci, 2 nci piyade okçu ve I inci süvari baskurt alayları kuruldu. İki ay sonra hükümet Orenburga taşındı. Türkistan , bükümet âzalarım- dan Ubeydullah Khoca ve arkadaşları^ Mir Muhsin, şâii Abdüihamid Süleyman (Çulpan), Bukharalı Abdüihamid Ârifoğlu o zaman Başku- düstanda çalıştılar.

20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Bu aralık Semi Palatta Alaş Oıda Plükümeti kuruldu. Sabık Türkistan hükümet başkanı Tınışbayoğlu Muhammetcan da Alaş Orda'ya geldi ve dahiliye nazırı oldu. Alaş Orda hükümet âzaları şu kimselerden mürekkepti: Hükümet başkanı Bükeykhanoglu Alikhanı, muavini: Ab basoğlu Khalil, adliye nazırı: Berimcanoglu Ahmet, dahiliye nazırı:

I mışbayoğlu Muhammetcan, harbiye nazırı: Ermekoğlu Alimkhan; diğer nazırlar: Sersenoğlu Biy Ahmet, Dostmemetoğlu Khalil, Dostme- ınetoğlu Cihanşa. Bunlardan Dostmemetoğulları Uıal Vilâyetinde bulunup burasını, Alaş Ordanın batı bölümü diye adlandırıyorlardı²⁹¹. Aüze kadar Başkurdüstan Hükümeti, askerî teşkilâtını epeyce ilerletti. Aynı zamanda Alaş Orda da, millî ordu kurmak yolunda çalıştı. Başkurdüstan gibi Alaş Orda askerî teşkilâtının merkezi de, Orenburgda bulunuyordu. Alaş Orda, Örenburgdan başka, Turgay ve Kustanay şehirlerinde ve Semi de kazak millî alayları kurmağa muvaffak olmuştu

Gerek Âlaş Orda ve gerek Başkurdüstan Hükümetleri, polis teşkilâtını da ilerletmişlerdi. Ak ve Kızıl Rusların savaşından cidden istifade etmek yolunda çalışıyorlardı. Başkurt ve Kazak Hükümetleri, askerî YTjktisadi idarelerin ve hükümetin merkezi Orenburg olmak üzere, tamamen orada

291 1917-1918 senelerinde Kazakistanda olup biten hâdiseler hakkında başlımı Berimçanoğlu Azimbek'in yazılarından istifade ediyorum.

birleştirilmesi yolunda müzakerede bulundular. Sonrası gibi o zaman dahi Özbekistan, Kazakistan ve Başkudüstan arasında ih-

tilâflı hiç bir mesele bulunmadı. Dış siyasette hareket hattı ve iç işlerimizde işbirliği meseleleri de Başkurdıstar^ vekili şair Magazozlu Seyit- kirey'in iştirakiyle, Alaş'Orda da (Semi Palat = Ceti Tam'da), i 8-2 I temmuzda inikad eden içtimalarda halledilmiş ve 1 2 madde olarak tes- bit edilmişti. Sonra Oıenburgda Başkurt ve Kazak âzalarının muhtelif konuşmaları oldu, nihayet bu iki hükümet azalan Samarada (29 Ağustos - 3 Eylül) toplanarak Orenburgda «Kazak-Başkurt askerî mın- ta- kası» (voyennıy okrug) kurmak kararını kabul ederek bunu «Şamara hükümeti» denilen Rusya Müessesan Meclisi hükümetine kabul ettirdiler ve orada hazır bulunan Khokand hükümeti azalan ile birlikte «Şarki Rusya muhtar müslüman ülkeleri birliği» (federasyonu) plânın kabul ettiler. Elimde ancak s. 371 de münderec haritası hatıra olarak kalan bu plâna göre, bu birliğin satıh mesahası 4. 010.139 km^ olup ahali si (1911 ve 1917 hesaplarına göre) 12.833.129 u, yani %82 si Müslüman olmak üzere ! 5.673.680 kişiden ibaret olacaktı. Hareketimize yanaşmayan Kazanlılara da Başkurdüstanın bu federasyona dahil olacak olan «Kiçi Başkurdüstan» kısmından kalan büyük kısmı ile birlikte her hangi bir isim altında bir muhtar ülke teşkil eylemeleri ve iç Rusya vilâyetlerinde dağınık yaşayan Tatar ve Mişerlerin Küçük Baş- kurdüstana ve Batı Kazakistana (Yayık havzasına) hicret etmelerini tergip eylemeleri 8 Eylülde Ufada toplanacak olan «Rusya Devlet Şûrası» sırasında * oraya gelecek Kazanlılara teklif etmek kararlaştırıldı. Bükeykhanozlu Alikhan, 1 mısbayoğlu Mehmet can ve ben bu <<Devlet Şûrası» na iştirak etmek maksadiyle Samaradan Ufaya geldiğimizde o sırada Ufada bulunan Akçozaoğlu Yusuf Beğe giderek, devlet teşkili hakkındaki plânlarımızı anlattık ve bizim dış işlerimizi idare etmeği teklif ettik. Fakat o da bu işlerin daha nereye varacağı belli olmadığını, ve HilâlirAhmer işleri hususunda İstanbula hesap vermek için gideceğini söyliyerek teklifimizi reddetti. «Osmaniye» medresesinde ve «Si- bir» otelinde konuştuğumuz Kazan mümessilleri (Ayaz İshakî, Fuad Toktar, Ekrem Beglov ve diğzerleri) de bizipi muhtariyet plânlarımıza yanaşmadılar, bilâkis ordularımızı, Sibirya Hükümeti nezdinde kuracaklarını umdukları «Asya şubesi» ne tâbi kılmanızı istediler. 18 haziranda Aşkabad, Menşeviklerin eline geçmekle, Azerbaycanla Türkistan arasında münasebet yolları açıldı. Türkistan Müslümanların Türkiye Hükümeti yanında temsil etmek üzere Taşkentli Sadreddin Khan, Nureddin Beğ, Seyit Nâsır Mır Çelil, Türkrnenistandan Emîr Hacı Berdiyev ve Kızılsulu Mehmet Kulmehmedoğlu Azerbaycan yoluyla hareket ettiler. Türkistanm eski Kazak münevverlerinden Şiral; Lapın da İstanbul yoluyla Almanıyaya geçti. Bu zat, Türkistan tahtına Türki-

1918-1920 senelerinde tanzim edilen «Türkistan federasyonu» nun projesi¹⁷⁷⁾.

¹⁷¹⁾ Kazan Türklerinin ekseriyeti, Rus inkılabının ilk dört senesinde teri- toryal otonomi («topraklı muhtariyet») hareketine muhalif olduğundan, bizim otonomi projelerimize iştirak etmediler. Diğer taraftan bu projelerde müslüman-türk nüfusunun % 70 ve nihayet 60 olması esas tutulmuştu. Tataristanın şarkı ve Baş- kurdistan'ın Samara-Çeliabı hattının şimal ve garbindeki kısımlarında Rus nüfusunun % nisbeti ise, pek fazla idi. 1926 yılı hesabınca ahalisinin % 90-99 u gayri türk olan aşağı Volganın Saratov (Türk: 136.000), Stalingrad (Türk ahalisi: 20.000) ve Astarkhan (Türk ahalisi: 103.000) vilayetleri ile Volga-Alman Cumhuriyeti (Türk ahalisi: 3.000) müstesna olduğu halde, tamamiyle Edilin şarkında bulunan Şamar (106.000 Çuvaş dahil olduğu halde Türk ahalisi: 225.000; Türkten gayri: 2145.0, yani ahalinin % 91i), Orenburg (Türk: 75.000; Türk olmıyan: 690.000, yani ahalinin % 93 ü) vilayetlerinde, Şamara-Çeliabı hattının garp ve şimalindeki Rus ekseriyetli tümenler dahil olduğu halde, şimdiki Sovyet Başkurdistanında (85.000 Çuvaş ; dahil olmak üzere Türk: 1.386.000; Türk olmıyan: 1.443.000, yani ahalinin % 52 si), Tataristan (127.000 Çuvaş dahil olmak üzere 1.389.000 Türk;

yeden bir prens getirmek fikrinde idi ²⁹²¹⁵). Netekim Türkiye de Ziy* Gökaip ta «Yeni Mecmua» da o mealde bir makale neşretmişti ¹⁶¹). Şiraii Lapın, 1 iikistanlılar adına İmparator Wilhelm ve Mareşal Hindenburg'a bir muhtıra da verdi. Fakat vukuat pek çabuk değişti. Aşka- bad Hükümeti, ozaman Meşhede gelen İngiliz kumandanlığı nüfuzuna girdi. Lylü başında general Malisson Zakaspi (Hcizar Denizi Ötesi) işlerine el koydu. Türk kerevetlerinin Cenubi PCafkasyadaki faaliyetlerine ve Bakuya hareket ettiklerine dair malûmat yoktu. Bilâkis, o vakit Ukraynayı işgal altında bulunduran Almanların içerden işlerinin karış- mağa başladığına dair haberler geliyordu. Batı Alaş Orda ve Başkur- düstan Hükümetleri Azerbaycan - Türk ve Aşkabad - Menşevik Hükümetleriyle temas etmeğe karar verdiler. Semerkandıda Mahmud Ichoca Behbûdi ve arkadaşlarının, Aşkabad Hükümeti ve İngilizlerle_ temasa girmek fikrine geldikleri işitildi. Ozaman maksat, her şeyden önce, Tür- kistan'da hüküm süren korkunç açlığa karşı bir çare bulmak için, E.cbl Havzasından zahire gönderilmesine engel olan Taşkent boişeviklerini ortadan kaldırmak; Sibiry ve Zakaspi şartlarına uygun demokratik milli hükümet kurmaktı. Milletlerarası siyasî durumun acayip bir su- r. ti

■ karıştığı zamandı.

Taşkent komünistlerinin durumu pek nazikti. Eğer Doğu Rusya Türk müstemlekeleri, Özbek 'Kazak. Başkurt v.e Türkmenler, Türkistanm içinde ve dışında iş gören ve ozanranın milletlerarası durumundan haberi olan bir umumî siyasî teşkilata malik olsalardı, manen ve ruhan bir oldukları halde, coğrafya şartları dolayısıyla ayrı kalan kuvvetleri ahenkli bir surette hareket ettirmek mümkün olabilir ve Türkistanm geleceği için büyük

isler yapılrđı. Başkurdüstan Hükümetinin, sayısı az, fakat muntazam askerî

---

292 2;5 iil'O gayri türk. yar.i bunlar ahalinin '1 37 si) ve Çuvaşistan (22.000 Tatar sun n!-.iliği: halde 680.000 Tür.k; 215.000 gayri türk, yani ahalinin ancak % 24ü) ■s anla.ti yellerinde cern'an: 3.784.000 Türk. 5.098.000 gayri türk unsur bulunuyor, ki V, 40 a mukabil % 60 gayri türk demektir. Hristiyan Çuvaşlar* dahil olmadığı • takdirde, Türkün sayısı 2.0751000 e iner ve Türk olmayanların sayısı da 5.483.000 kalıp. Türkün ? üzde nisbeti daha azalmış olur. Bu hesap, dediğimiz gibi 1926 yılı nüfus tahririne güredir. Bu vilâyetlerde Türk nüfusu bu kadar zayıf olduğundan, Kazan Türklerinin istedikleri medeni ve dini muhtariyetin buraları için belki hakikaten münasip olacağına bizce de itiraz olunmuyordu. Biz, Rus ekseriyeti arasında ukalliyct olarak yaşayan tekml Avrurpausı Türklerinin Küçük Başkurdüs- uma ve Batı Kazakistanna, Türkistana ve Azerbaycana hicret ettirilmesi fikrini heri sürüyorduk.

Ye¹-i *Türkistan*, 1927, N. 7, s. 10.

¹⁷H *Yeni Mecmua*, 1918, N. 38.

¹⁸⁰) **Türkçesi: göğün altında (insan adıyla) dolaşan bunlar kuyruksuz ve yu- J arsız öküz ve eşeklerdir. Eşekçi ölüp gitti; (fakat) bunlar eşekliklerinden ve (dünyadan) habersiz olduklarından hâlâ yükün altında bulunuyorlar.**

kuvveti, Türkistan yolunda Aktübe cephesinde hazırdu; ve Taşkent bolşevikleriyle dövüşüyordu. Zakaspi ve Khıyvada Türkmen kuvvetleri, Ferganede Mehmet Emin Beğın basmacı kuvveti vardı. Bu- khara emirinin amcası Seyid Ekrem Töre Şehrisebz (Keş) de mühim askerî kuvvet toplamıştı. Semerkand vilâyetindeki Özbek ve Tacikler- den de askerlik ruhunu muhafaza edenler (Açıl Beğ, Behram Beğ ve arkadaşları idaresinde) ona katılmışlardı. Fakat bütün bu durum, bir kaç uygunsuz şartla bozuldu. Önce general Dutov ve ben, Bukhara emirine mümessiller göndererek, Aral Gölünün şimalindeki ülkeleri elinde hitan Taşkent bolşeviklerini ortadan kaldırmak için, ozaman tamamen acık ve muhafazasız bulunan Kızılkum üzerinden Kazalı*ya 5000 kadar asker göndererek Semerkand tarafından demiryolunun kesilmesini teklif ettik. Emîr, kuşbeği vasıtasıyla «kendisinin Taşkent bolşevikleriyle barış yapmış olduğunu ve onların kendi ülkesine saldırmıyacaklarını» «öyliyerek cevap verdi. Ozaman İrandan Horasan ve Bukhara yoluyla Orenburga gelen Rus konsolosu Minorski de, Bukharanın Taşkent bolşeviklerine karşı bir harekette bulunamayacağını anlattı. Halbuki emîr, Kızılkurç yoluyla iki alay asker gönderseydi, Taşkent bolşeviklerinin Aktübe cephesinden çekilecekleri ve Taşkente de dayanamayacakları muhakkaktı. Emîr, Rusya aleyhine olabilecek herhangi bir hareketten çekiniyordu. Onca, Petersburg ve Moskovada kim oturuyorsa, «Rusya Hükümeti» oydu. Hülâsa emîr ve Seyid Ekrem Töre, ozaman artık ölmüş olan Rusun gölgesinden korktular; ben de dostlarımdan birine emîr- rin cevabını teessüfle anlatırken şu mısraları yazmışım :

$$\begin{array}{ccccccc} \text{jt}-51 & \% & \text{fi} & \wedge & & & \\ \text{JV} & & & & & & \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{v. j j} \\ \text{y y} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{J' j b} \\ \text{y y} \end{array} \quad \begin{array}{c} \text{f j.} \\ \text{y y} \end{array} \quad \begin{array}{c} \wedge \\ \text{90} \end{array}$$

bilâkis, «Karşı'ya gelerek kendilerine telkinatta bulunan Mahmud Kho- c-cv Behbûdî'yi ve arkadaşlarını, «Ceddiddir» diye, vahşicesine kestiler (25 mart J 9 d 9). Diğer taraftan Orenburgda da şöyle eseîlî bir olay oldu: Ozaman Orenburgda diktatörlük tecrübelerinde bulunan general Dutov ve maiyeti ortadan kaldırılarak, Başkurdüstandan ben, Kazakıstandan Seyid Azim Kıdırıbayev, Kazaçilerden Ataman Kârgın olmak üzere, üç kişilik umumi bir hükümet kurmak ve başkumandanlığa albay Makhin'i tâyin etmek yolunda bir tertibat alınmıştı (6 sontaşrin

1918). Böyle bir teşkilât yapılırsa, yıl sonunda Aktübe cephesinden hareketle, Taşkente yuva kuran bolşevikleri kaldırmak ve Taşkente Başkurt ve Kazpk ordusunu yerleştirmek. Fergane ve Sepierkand kuvvetlerini birleştirmek mümkün olacaktı. Turgay vilSyeBnde „Alaş Orda tarafından eyi silahlı bir Kazak alayı teşkil edilmişti. Argın^ Kıpçak- ların yukarıda zikri geçen reisleri Abdülğaffar da. bolşeviklere karşı tahrik edilmekte idi. Rus demokrat fırkaları ve « Müessisler Meclis. » âzaları Orenburgda Dutov aleyhine olan bu teşebbüsü kolluyorlardı. Ura! Kazaçileri de, yeni Orenburg

demokrat hükümetine iltihak edeceklerdi. Fakat Orenburgdaki tertibat, bir İslâm subayının aptallığı ve başka birinin hıyanetiyle bozuldu. General Dutov, mukabil tertibat cildi,

Diğer taraftan Türkistandaki tertibat da bir neticeye erişemedi. Ezcümle 1918 yılı santeşrin ve ilkkânun aylarında Taşkent demiryolları memurları, Sovyetlere karşı cephe alıyorlardı. Taşkent bolşeviklerinin harp komiseri olan çar subayı Osipov, bunlarla ve sol Es - Erlerle temasta idi. Orenburgda Dutov ile biz de, bunlarla teması temin etmek uğurunda çok çalıştık. Fakat 18-19 sonkânun 1919 da Osipov, şehrin iç kalesini ve bolşevik alaylarından birini ele geçirerek, isyan etti. Butun Sovyet düşmanları ile teması temini için uğraştı. Taşkent ahalisi arasından bildikleri vasıtasıyla yerli Türkleri bu isyan hareketine iştirak ettirmek, iç kaledeki zengin silâh deposunu onlara dağıtmak istedi. Fakat Taşkentliler buna icabet etmediler. Bunda en mühim sebep, Müslüman münevverlerinin Sovyet tarafını tutmaları idi. Rus Kozaklarının ve Osipov gibilerin zaferini, «inkilâbın sonu» telâkki eyliyen bu münevverler, bilhassa Kazanlılardan nüfuzlu bir zümre, bizim Rus Kozaklarıyla anlaşarak hareket etmemizi her yerde lekelemeğe çalışıyorlardı. Halbuki Aktübede cephe tutan bizlere, yalnız Başkurt ve Kazak kuvvetleriyle her iki Rus zümresine, yani Taşkent bolşeviklerine ve Ural'da Orenburg Kazaçilerine karşı koymak kabil değildi. Taşkentlileri, basmacılara ve Taşkentteki Sovyet muhalifi zümrelere yardım etmek işine çağırılmamız, neticesiz kaldı. Taşkentte bulunan Azerbaycanlı Efen-dizade Mehmed Emin ve Türkiyeli subaylardan Kâzım, Ziya ve Haydar Beğler, Türkistanda Beyaz Rus hâkimiyeti yerleşmesine karşı fevkalâde hassas davrandılar. Macar ve Avusturya esirleri de, kâmilen bolşevik tarafında bulundular. Bolşevikler, Taşkent şehrinin türk bölümünün idaresini Kemal Khoca adında bir yerli münevverin eliyle yapıyorlardı. Halbuki Osipov, isyanında, hemen ulemâ zümresine dayanmak istediğini ihsas etti. Her halde Bukhara ve Taşkent gibi merkezlerin bu hâdiselerde faaliyet gösteremediğinden Sırderya ve Zereşan

havasında Sovyet rejimi yaşamakta devam etti. Bununla beraber o zaman Orenburg coğrafi durumu dolayısıyla, mühim bir rol oynadı*»! Biz. bir taraftan Astarkhan yanındaki Bükey-OrQâsı^erkezi olan Hail~ Ordası nda bulundurduğumuz adamlarımız vasıtasıyla Ukrayıada Almanların, aynı zamanda Kafkasyanın durumundan; Omsk Hükümeti yanında bulundurduğumuz mümessiller vasıtasıyla da Çek-Slovakların. I?...5!^At«fjıkların! keza Turgaydaki Alaş Orda askeri teşkilâtı vasıtasıyla Batı 1 urkıstandaki durumlardan haberdar olabiliyorduk. Azerbaycan- dan haber almak için. Guı'yev (Üyşiiik) e de adam göndermiştik.

Aşkabadda oturan İngilizlerin bir müfrezesi, bir aralık 1 iazat Denizinde Fort Alekandrovsk a gelmişti. Sibiryada demokrat ıus hâ kimiyeti yaşayabilse. müttefiklerle anlaşarak bazı işler yapılabileceği umuluyordu. Alman cephesi bozulup. Türkiye de mütarekeye mecbur kaldığı zaman, müttefiklerin Rusya müstemlekelerindeki müslüman asken teşkilâtına karşı 1918 yazında gösterdikleri güvensizliğin kalını- yacağı sanılıyordu. Muhtar ülkeler sıfatıyla Rusya federasyonu içinde kalmak fikrinde samimî olduğumuza Es-Er liderleri ile Çekoslovak rehberleri inanıyorlardı. Omsk'daki müttefik mümessillerini İnandır

181.> Hınııı. zamanımızın büyük. Ka/nk
dıstandaki millî savaş pimlerini kiitluluyarak hitaben
çok güzel anlatmıştır:

Uzun Uı-al Kiin men Tün çek arası Arğı çayı
kük közdi fin uyası Ural clay ata melcen
çerlerine Avzi töktii çet ekler iye bolup
Atamız bizdi esirgen Hayran Ura! Qos-ılıp
batır Tiirük balaları!

<HU'İ Mbgcın Cııabay da, ün.şkHr-
ya/.dığı parçalarında 'Ural- daşma
Bir çağı Kiin. bir çağı Tün balası Bergi cogı
Tiiriikiün Sar Dalası Qasıyattı atanfı
görİcrine Kór.setip tır qısmıdı erlerine.
IVİoyun bur tunguçuna. bermen ural.
Taptatpa, colın kesip tizgingç ural.

Yani: Uzun Ural Dağı! Sen Doğı ile Batı arasında aydınlığın sınır oldurun Rusıal-) oğullarıyla (^Türklerle) karanlığı., oğulları (arasında da sınır teşkil ediyorsun. Senin i,te yanın gök gözlü cinlerin yuvası olduğu gibi, ber, yanın da Türkün Sarı Dalası tbozkırları) dır. Ural gibi, atalarımızın mekan tuttuğu ülkeye, âlâlarımızın hu aziz kabirlerine ağzım yün basmış yabancılar sanıp olmuşlardır. Oradaki erlere kıyıcılık yapmaktadırlar. Bizi tei-biyeleyip büyü ten babamız sen azametli Ural! Boynunu ağabeyine çevir. Türkün bütün kavra

man oğulları! Burasını düşmana çiğnetmeyiniz. Düşmanın yolunu kesiniz lahnızım • e
dizginlerine sarılarak buran., müdâfaa ediniz (Ma g c a n C u m a b a y d o r i, Taşkent 1928, s. at'
1B1 -1H4>

mak hususunda da Alikhan Bükeykhan uğraştı. Zikri geçen Semer- kandli M ah mu d Khoca Behbudi, Kâzim Beyin dediğine göre doğrudan doğruya İngilizlerle anlaşmak azminde idi. Biz de o zaman «Rusya Müessesan Meclisi» âzaları tarafından Avrupaya gönderilen heyet içinde Türkistan, Kazakistan ve Başkurdüstan tarafından, Baku yoluyla Çokayoğlu Mustafa'yı gönderdik.

Fakat vaziyet gecikmeden Sovyetler lehine değişti. Emellerimize müsait olan hakikî demokrat «Meclisi Müessesan» (Şamara) hükümeti sukut edip âzalarının Avrupaya gitmesi ile Volga, Ural ve Sibiryaya taraflarında mahkûm milletlerin ve demokrasinin düşmanı olan generaller diktatörlüğü başladı. Bizim milli hükümetlerimiz için, Taşkent komünistleri ile çarpışmakta artık mâna kalmadı. Amiral Kolçak, gerek Başkurt ve gerek Kazak (Alaş Orda) Hükümetlerinin ve onların kurdukları milli orduların kaldırılmasına teşebbüs etti. Omsk'taki İngiliz Amerikan mümessilleri de, bize verilmesi vâdedilen silâh ve mühimmatı almak için giden subaylarımıza «bordrolarınızla Vladivostok a gitmelisiniz, müsaade ancak oradan verilebilecektir» diye cevap verdiler. Omsk'ta Amiral Kolçağın subaylarıyla Orenburga gelen İngiliz subaylarının, general Dulova, Başkurt ordusunun hemen dağıtılması yolunda tekliflerde buldukları öğrenildi. Dutov, tabii, bu teklifi tatbik etmekten âcizdi. Aynı zamanda Taşkente gelmiş olan Hindli Mevlevi Bereketullah ve refiki olan Türkiyeli subay Kâzim Bey, bize haber göndererek «Afganistan İngilizlerle savaş halindedir. Afganların Sovyetlerle anlaşarak buradan silâh almaları zaruridir. Sovyetlerle barış yapın Orenburg - Moskova yolu açılınsın» diye, teklifte bulundular. Başkurt ordusunun bazı ayları, daha ilkteşrinde cephanesiz kalmıştı. Sontesrin sonlarında Kazakistan - Alaş Orda ve Başkurdüstan Hükümetleri, birlikte Sovyet Hükümetiyle anlaşma yoluna girdiler. Alaş Orda tarafından Baymak'ta bulunan Başkurdüstan Hükümetine Berim- canoğlu Azimbek, ve Başkurdüstan tarafından da. Alaş Ordaya İlyas- oğlu Abdullah kanton ve hükümetin serkâtibi (sonra Bukhara harbiye nazırı) Abdülhamid Ârifov gönderildi ve Sovyetlerle anlaşma işi kararlaştırıldı. 16 şubat 1919 da Sovyetlerle mütareke olup, Başkurdüstan mümessilleri Kulayov, Ahmet Zeki Velidi, İlyas Alkin, Mollacan Khalikov; Alaş Ordadan da Baytursunoğlu Ahmet ve Karaldin Mos- kovaya geldiler. Turgaydaki Mir Çakıp ve Azimbek idarelerindeki Kazak milli kuvvetleri ile bolşevikler arasında bazı anlaşmamazlıklar olduysa da, kolaylıkla halledildi. Semi'deki Alaş Orda Hükümeti de,

sonradan bolşeviklere teslim oldu. Bükey _____ Orda Kazakları, çoktan sovyetleşmişlerdi. Han Ordasında bolşevik ihtilâl komitesi, daha 2 son; kânun 1918 de Generalov ve Seyit Kirey Nuralıkhonovun idaresinde kurulmuştu. O yılın martında oraya, bütün Kazakistanın harbiye komiseri vazifesiyle aslen Turgay kazağı olan Mehmed Yar Tungaçiu Moskovadan geldi.

Buradaki komünistler tarafından takip olunan kazak münevverlerini (Çumbaloğlu, Niyazoğlu Mecit, Bekaiyev, Canbu- latoğlu Sahipkiray, Bekmehmedoğlu Şefkat) ceibederek hükümet ve 1000 kişilik birinci Kazak süvari alayını teşkil etmişti. Talofka ise, Kızıl ve Beyaz Ruslar eline altı defa geçti ve çok adan kesildi. Burada Kızılara muhalif fırkanın başkanı Karabayoğlu Mehmet Rahim ve ' ' .azan Darülfünunu talebesinden Canbulatoğlu Sahipkirey idiler. Buda Sovyet idaresi, ancak 1920 ilkbaharında yerleşti. Tungaçm ve arkadaşları, Kazak kızıl ordusu teşkilâtıyla meşgul oldular. Kızıl Ruslar ise, Tungaçmı çekemediler. Nihayet o da, müsaade alıp askeriyeye bir- iirkte Orenburga taşındı.

Başkurdüstan ve Kazakistan Hükümetleri Orenburgda bulunup, İktisadi ve harbî idareleri birleştirmek hakkında teşebbüslerde bulundular. Bu iş, Kazakistanla Başkurdüstan idaresinin bilfiil birleştirilmesi demek olacaktı. Bundan maksadımız güney Türkistanla birleşmek olduğunu Sovyet zimamdarları biliyorlardı. JT919 sonteşrin ayında «.Halk iktisadiyatı Şûrası» reisi Rıkov namına, yazılan bir muhtıra ile 1918 de Samarada kabul olunan «Cenubuşarkî Müslüman muhtar ülkeleri Birliği» projesi «müslüman» kelimesi silinerek «Cenubuşarkî muhtar ülkeler Birliği» projesi ismi altında sunuldu. Bunda mesele «millî» den çok «iktisadi» bakımından mütalâa edilmişti. Bu plâna göre Orenburg şehri' Batı Kazakistan ile Kıçı Baskurdüstanm müşterek idare merkezi olacaklar, İktisadi idareleri birleştirilecek, bu ülkeye Orenburg vilâyetinin Rus Kazakları ile meskûn olan 68.000 km², yer. Başkurdüstandan Samara-Çilebi hattının güneyindeki kısmı (ceman 81.0 km², yer, 936,070 i, yani .. % 76 sı Müslüman-Türk olan 1.230.059 nüfus) girecekti.^ Başkurdüstanın kalan büyük kısmının Ka- zanlılarla birlikte nüfusunun yarısı gayrimüslim bir republik teşkil eyle • meşini teklif ediyorduk. İşe bilhassa iktisatçı gözüyle bakan ve bize karşı müsnet fikir taşıyan Rıkov bu plânları kabul ettiyse de diğer Sovyet ricali yanaşmadı ve panislâvnızın, panturanizm plânu diye düşmanca karşıladılar. Aynı senenin Kânunuevvel sonunda Moskovada Kremimde Kalinin'in idaresinde iki toplantı oldu. Bu içtimalara Başkurdüs- tandan Ahmet Zeki Velidi, Fethuik&dir Süleyman (şimdiki Abdülkadir İnan) ve Abdürreşit Bekbay; Kazakistandan Ahmet Baytursun, öz- bekistandan Aralbayoğlu Utarbay, İbrahimoglu Hüseyin iştirak ettiler. Fakat Ruslar küçük Başkurdüstanm dahi Kazakistan, ve özbekistanla

birleşmesine muarız olup onu Kazana tâbi kılmak istiyen Kazanlı ko münistleri (Seyitaliyev, Bırundukov ve Şamil Osmanov ları), davet olunmadıkları halde içtimaa sokup kendileriyle beraber rey verdirip bu isi bozdular. «Bire, verirdik iste kavdaşlarınız istemiyor» diyen Rusların maksadı araya adavet sokmaktı. Neticede .Kazakistan Hükümetini** Orenburgda ve Başkurdiistan Hükümetinin de İsterlitamak'ta bulunmasına karar verildi.

Daha 1918 yılında, bol.şeviklerle anlaşarak iş yapan yeni bir tip I cemaat hadimleri yetişmekte idi. Onlardan biri, yukarıda adı geçen j TİA Tungaçın. diğeri de Çitıkent. Kazaklarından Turar Riskulov idi. Bu son zat, daha 1918 açlığı zamanında, ahaliye yardım hususunda bolşevik- lerle iş birliği yaparak kendisini tanıtmıştı. Başkurtlardan Haris Yuma- < gulov da bunlardandı. Birisi de. Kazaklardan Cangeldin di. Bu adam, evvelce huristiyanlığı kabul edip idama mahkûm iken affedilmiş ve nihayet bolşeviklere katılmış birisiydi. Moskova Sovyet Hükümeti, bu j gibi kimseleri elde edip, daha 1918 yılında Aiaş Orda hâkim bulundu- j ŷu zaman bile, Kazaklar arasında propaganda -yapabilmişti. Ezcümle Cangeldin. Aday uruğundan Tevbe Niyaz*ı elde etmiş ve onun yardımıyla I urgay hududuna kadaı geçip gelebilmişti. Rusya komünist fır kası, bu gibi kimselere, yerli sol sosyalistleri ve komünistliğe mütemayil unsurları toplayıp, ayrı Türkistan ve Kazakistan «komünist büroları» kurmağa'müsaade etmişti. Başkurt Hükümeti ve Alaş Orda, Sovyetlerle barıştıktan sonra Tungaçm, Cangeldin, Haris Yumagulov vt- Riskulov gibilere mühim vazifeler verildi.

5

Bolşevikler Çağında Siyasî Hayat ve Onların Sömürge Siyaseti

Türkistanın bütün son asırlardaki tarihinde Örneği Sefalet ve Kırgın görülmiyen büyük siyasî hareket, 1916-1926 yıllarında sekiz yıl devam eden basmacı isyanı ha- reketleridir./Bu isyanı yapanlar, Rusyanın Ker tarafında tatbik edilen ve herkese malûm umumî «bolşevik İktisadî siyasetinden .ziyade, «bol- şevik sömürge siyaseti» ne minnettardır. Bolşevikler bugün rus köylerinde sosyalizm tatbik ederken, bunu zengin ve orta halli olan köylüleri sefalet düşürerek «kolkhoz» (yani köy komünası) sistemlerini cebri bir surette yerleştirmek usuliyle icra ediyorlarsa; bunu Türkistanda da yapıyorlar. E^u. Rusyanın her yerinde köylülerin muntazam ve gayri

muntazam surette isyan ve protesto ede ede tahammül ettiği umumî bir belâdır. Fakat boşeviklerin sömürge olarak Türkistanda tatbik ettikleri siyaset, tamamen aj'rı bir şeydir. Boşeviklerin umumî «İktisadî siyaseti» yüzünden Türkistanda da ahali, her şeyden mahrum kaldı. İktisadî hayat iflâs etti. Şehir hayatı değil de, yalnız köylü hayatından banse de rsek, 1914 yıl iv la 1925 yıl ı arasındaki fark şöyledir

Cumhuriyetler	Yıllar	Sulanan yerler (İOCO do sat in (1000 desatina) a)	Sulanmıyan yerler (1000 de a t i n a)	Saha
Özbekistan	1914	1685,0	529,1	2214,1
	1925	1285,4	328,6	1614,0
Tacikistan	1914		193,4	257,9
	1925	164,5 ■ 64,1	76,7	180,8
Kırgızistan	1914	444,8	109,7	554,5
	1925	238,7	93,9	332,6
Cem'an	1914	2194,3	832,2	3026,5
	1925	1628,4	509,2	2138,0

Hayvana gelince : 1915 yılında 483.000 at, 1.247.000 sığır, 1.740.000 koyun vardı. 1925 yılında ise, at % 52, sığır % 61, koyun yî 40 kalmıştı. Boşeviklerin kendileri tarafından neşrolunan diğer istatistik malûmatına göre, meselâ 1926 yılında umumî Rusya İktisadî idaresi tarafından neşredilen hesaplarda 1924, 1925 yıllarına ait rakkam- lar, bu gösterdiğimiz rakkamlardan daha eksiktir. Her halde daha 1909 yılında (Masalski ve Machatschek'in hesaplarına göre) Cenubi Türkis- tanın bütün beş vilâyetinde ve iki hanlığında sulanan yer 4.600.000 , baharî 2.200.000 ve hepsi birden 6.800.000 desatina olduğu halde, boşevikler 1920 yılma kadar bunu, yarısından daha aşağıya indirmişlerdi. 1917-1918 yılları ihtilâlinde Rus Avrupasmda durumun karışıklığı Türkistana hububat getiren demiryollarının kesilmesi dolayısıyla, Cenubi Türkistanda pamuk ekimiyle meşgul olan yerli ahaliden iki milyondan fazla nüfusun kırıldığını yukarıda söylemiştik. Sonradan demir- 3'olu işleri yoluna konulduğu zamanda da hububat gönderilemedi. Bilâkis, Türkistanın kendisini beslemeğe yetmiyen hububatını paylaşmak üzere aç rus göçmenleri gönderildi ve buhran gittikçe şiddetlendi.

Evvelce ekime sarfolıman ark suları, 1919-1922 yıllarında pek çok sahalarda boşuna aktı. Bunun sonunda da bataklıklar ortaya çıktı. Zaten aç olup, bulaşıcı hastalıklara karşı dayanma kuvvetini kaybeden

.ahlî arasında sıtma ve diğêr hastalıklar yayılarak, ölüm korkunç bir şekil aldı. Misâl için meselâ Fergane vilâyetinin en zengin tümenlerinden Nemengan tümenini alalım: Burada Rus göçmeni hiç yoktu. Yerli ahalî 1914 yılında 303.709 kişiydi. 1920 hesabında 230.880 kişi, 1922 de ise 190.673 kişi sayılmıştı. Demek ki 1917 kıtlığında 73.100, 1922 de ise 40.905 kişi, ki hepsi birden 113.305 kişi yani bütün halkın %37 vî, ölmüştür. Bu tümende çift hayvanı 1914 yılında 86.866 baş olduğu halde, 1920 de 31.574, 1921 başlarında ise 26.177 başa inmiştir. Erkim ise 1914 yılında 134.365 desatina olup, 1920 de 71.765 deşatina i 1922 de ise 60.000 desatinaya inmiştir. 1918-1920 yıllarında bolşevik-lerin Bukhara Hanlığı ile mücadelesi de, Aşağı Zereşan havzasında ahalinin kırılmasına sebep oldu. Bolşevilder, emîri taciz maksadıyla, Zereşan suyunu Bukharaya vermiyorlardı. Bolşeviklere tâbi olan Semer- kand vilâyetinde boşuna akıp, sıtma sahaları vücude geldiği halde, Bukharaya tâbi tümenlerde birçok nahiyeler kurudu. Khayrâbâd, Karakol, Kharguş tümenlerinde hiç kimsenin hesap altına almadığı köyler bile kurudu. 1920-1922 yıllarında Zereşan havzasının bütün tümenlerinde bulunarak bu durumu bizzat öğrendim.

Halbuki 1917-1918 yılı açlığı, Bukhara Hanlığının başka noktalarında da nüfusça gayet büyük zayiata sebep olmuştu. Şehrisebz, Karşı ve Guzar Beğliklerinde, evvelce 1914 yılında ziyaret etmiş olduğum bazı köyleri, 1921-1922 yıllarında harabe halinde gördüm. Karşı İle Kasan arasındaki Toq-Mangıt elinde nüfus yarı yarıya eksilmişti. 1917 yılında Rusya «Müessisler Meclisi» ne yapılan seçimden biraz önce, bir sayım yapılmıştı. Bu sayıma göre, Cenubî Türkistanın beş vilâyetinde 8.084.700 nüfus bulunuyordu. 1922 yılında Taşkente neşrolunan resmî Sovyet istatistik mecmuasında ¹⁸²⁾ bu beş vilâyette bütün nüfus 3.029.514 kişi; 1924 yılında yine Taşkente neşredilen resmî istatistik yıllığında ¹⁸³⁾ ise, beş vilâyette bütün nüfus 5.664.454 kişi olarak gösterilmiştir. Her halde iki buçuk milyon eksiklik var. O yıllarda Kaza- kistanda ekim sahası % 50,5 (1.700.000' hektar), hayvan ise % 43,9 azaldı. Bu arada at sayısından %, 43,5 : 3iğirdan :se % 45,7 kadarı eksilmiştir. Kazakistanın eski dört vilâyetinde nüfus 1916 yılında 4.118.450 kişi idi. Bu yıl ile 1920 yılı arasında bu vilâyetlerde nüfus, kişidir. Vaşcenin'in verdiği malumata göre, yüzde 1,3 eksilmişti. 17 ilk- bânun 1926 hesabına göre yeni Kazakistanın nüfusu 6.491.700 kişidir. Bu hesaptan eski «Türkistan Umumî Valiliği» nden eklenen Sır Derya,

----- j

¹⁸²⁾ Sredne - asiatski ekonomičeski ikn.yon, 1922.

¹⁸³⁾ Stalitičeski Yejegodnik Turkestanıcoy Respubliki, t. I, za 1917-1923 g.

Yedisu, Karakalpak vilâyetlerinin nüfusu olan 2.356.900 kişi çıkarılırsa, geriye 4.134.800 kişi kalmaktadır. Halbuki yeni Kazakistana eklenen Bükrey Orda, Mangışlak, doğuda Bukhtarma tümenleri vardır. O yıllarda Kazakistana pek çok Rus göçmeni de geldi. O halde 1926 yılına Kadar nüfus çok eksilmiş oluyor. Vasçenin'in naklettiği Sovyet istatistiğine göre, 1921-1922 açlığında Kazakistanda nüfus zayıtı 700.000 kişidir. O arada Kustanay vilâyetinde bütün iyeliğin % 26,2 si kırılmıştır¹⁸⁴). Burada kırılan ahali, hep Kazaklardı. Bundan başka Rus Hükümetinin ve bilhassa Bolşeviklerin, yerli ahalinin sıhhatine hiç ehemmiyet vermemeleri, hattâ bazan kasdı olarak ihmal etmeleri yüzünden de ölüm çoğalıyor.

Aşağı Khorezmdeki Özbek ve Karakalpaklarla Yedisu dağ Kırgız- İarı arasında ise, evvelce de bulaşıcı hastalıklar, bilhassa firengi hastalığı çoğalmıştı. 1926-1927 yıllarında o dolaylarda tetkikatta bulunan doktorların haberine göre, bu iki kavinin istikbali tehlikeli bir sahaya girmiş oldu. Bunu Profesör Barthold da, İstanbulda verdiği konferanslarında zikredip geçti¹⁸⁵). Yerli ahalinin böyle kırıldığını söylerken, bolşe- Bolşeviklerin Top- vik kurbanlarla husule geldiği tabiidir» şeklim de müstehzi ifadelerde bulunuyorlar ve ahali kırılmasının önünü almak babında hiçbir tedbir almıyorlardı¹⁸⁶). Halbuki iürkistana Rus göçmeni göndermek meselesi, bolşevikler çağında henüz Rusya sömürgeceik tarihinde misli görülmiyen bir hızla ilerledi. _

Yukarıda zikrolunduğu üzere, bolşevikler sosyalist olmaları dolayısıyla, vazifeleri olan yer ıslahatı meselesini kendilerinin yerli ahaliye bir cemileleri şeklinde gösterip, bunu ancak 1925 yılı sonunda halletmeğe başladılar. Bu ıslahata ihtiyaç fevkalâde idi. Türkistanda toprak meselesi nesillerdenberi karışmış bir halde idi. Özbekistanda pamuk e- kimi dolayısıyla ahalinin topraksız kalıp, toprak mülkünün karıştığını yazmıştık. Kazakistanda ise yerlilerin asla toprağı yoktu. 1891 kanununun 119 ve 120. ci maddeleriyle toprak, yerlilerin elinden alınmıştı. Türkmenistanda da durum karışıktı. Burada toprak meselesi» Rus gelmeden önce, urukların kuvvetine veya kuvvetsizliğine göre halledilmişti. Kuvvetli uruklar, suyun (ırmağın veya kanalın) yukarı taraflarına ²⁹³

---

²⁹³) V. Vos ç i n i n , *SSSR po Ray o nam. Kazakistan*, Moskova 1929, s. 11-12.

¹⁸⁵) B a r t h o l d , *Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 220

¹⁸⁶) Bu nevi sözleri bizzat Stalin'in ağzından kaç defa işitmişimdir.

yerleşmiş olup her gün sudan istedikleri gibi faydalanırlar, hattâ 10 desa- tınaya kadar yer ekerlerdi (meselâ: Tahtapazarda öyle idi); halbuki Merv civarında ortalama olarak ancak 3 desatına ekim yapılabilir, suyu da ancak 16 günde iki saat ve bazı yerlerde 20 günde bir saat alınabilirdi. İstifade hakkına göre toprak, « e m l â k » (yani her iyeliğin irsî mülkü) ve «sanaşık» (yani her yıl taksim edilen yerler) olmak üzere iki türlü olur. Bu son nevi toprağın taksiminde adalet olsun diye bir adama hakkını muhtelif yerlerden azar azar verirlerdi ki, böylelikle 4-5 desatına toprağı olan bir köylü, birbirinden birkaç kilometre mesafede buiunan müteaddit arklar üzerinde ufak ufak tarla parçalarına malik bulunuyordu. Bu durumda doğru bir işeiki idaresi kabil olmuyordu. Bununla beraber burada topraksızlar da çoktu. Merv Vilâyetinde toprağı ancak 1-5 desatına olan *iğelik»ier yüzde yetmişti. Hülâsa toprak meselesi çok karışık bir durumda bulunuyordu. Bu meseleyi ancak hükümet halledebilirdi. Halbuki bolşevik hükümetinin 1926 yılında yaptığı topluk ıslâhatı (zemreforma), bu meseleyi halletmek değil, Rus göçmenleri için yerli ahalinin elinden toprak koparmaktan ibaret kaldı. «Islâhat» neticesinde Özbekistanın 4 vilâyetinde 215.134 desatına, Türkmenis- tанда 2.314 desatına toprak koparılıp bir kısmına yeni Rus ve Ermeni göçmenleri yerleştirildi. Kazakistanda ise toprak taksimatı meselesi, daha 17 nisan 1924 te kararlaştırılmıştı. «Catağ» (yani toprağı yerleşmiş) çiftçi ellerde 167.000 iğelik için 1.500.000 hektar, «yarı göçebe» çiftçi ellerde 1.000.000 iğeliğe 230.000.000 hektar toprak pay edilecekti. Uç yıl (1925-1928 yılları) içinde «catağ» lardan ancak 45.000 iğelik bilfiil, 44.000 iğelik nazarı olarak, «yarı göçebe çiftçiler» de. ancak 515.0 iğelik nazarı olarak toprak aldılar. Fakat bütün bu ıslahatta Sovyet hükümeti, «ıslahattan maksat toprağı, işliyebilene verip ekim alanını genişletmektir» diye talimat verdiğiinden; yerli Kazaklar da top- ıağı işİİ'emiyen, bundan dolayı da ekim alanını genişletemiyen unsur diye tanındığından, onların meselesi ikinci dereceye bırakıldı. «Çok masraflı» olan toprak bölüştürme işi sonraya bırakıldı ve Rus göçmeni yerleştirilmesine daha çok ehemmiyet.verildi. Sözde toprak bölüştürmek için gönderilen rus agronomları ve mühendisleri, Rus göçmenlerini yer- iestirfhek üzere daha ne kadar toprak kopartabileceğine ait bilgi edinmek için vazifelendirildiler. Yerli ahaliyi yerleştirip toprak vermek için Kazak komünistlerinin gösterdikleri mesai ve gayret, şovenizm sayıldı. Merkezî rus siyasetini tatbik sahasına getiren zat, sonradan Zinovyev'in «bozkır vilâyetlerinin firavunu» diye adlandırdığı Yahudi Galaşçukindir ki Leninin en yakın adamlarından biridir. Bu adam. Kazaklar için ayrılan yerlerin bile Rus göçmenleri tarafından gayrikanynî surette gasbe- edilmesini haklı buldu. Bozkırdaki yerli Türkler için Rus göçmenlerinin serserice

toprak gasbına karşı bir tek çare, millî Kazak ordusunun ve polisinin (nilitiya) kurulması olabilirdi. Ona. müsaade edilmek şöyle dursun, bilâkis yalnız Ruslar silâhlandırıldı. Kazaklar silâhsızlandırıldı- larımdan sonra onlara, güya lûtûf yapar gibi, şu kadar yüz bin desatına toprak ayırdık, dediklerinin de ehemmiyeti sıfıra indi.

Bolşevik'ler ilk önce göç ve yerleştirme işlerini düzene koyarken, eski çarlık çağının «göç ve yerleştirme idareleri»nin canlandırılmasına ihtiyaç duymuyorlardı. Çünkü, *İle* Rusyadaki İktisadî güçlük ve buhrandan dolayı Rus köylüleri ve işçi, kendi istekleriyle Türkistana geliyorlardı. Rus komünistleri de bu yolda teşvikler yapıyorlar, göçmen kabileleri için parasız vagon ve katarlar veriyorlardı. //«Göç» (peresilenye) kelimesi yerine de «boşaltma» (ivakuatsiya) kelimesini kullanıyorlardı. r akat, Türkistanı Ruslardan boşaltmak değil, İç Rusyayı boşaltmak mu- rad olunuyordu. |?Mühirn istasyonlarda «besleme noktaları» ve «boşal l> ma idareleri» denilen kurumlar, eski çar «göç noktaları»nın i.şini görmekle göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.

Bolşevik çağının 'başlangıcında göç işleri, yerli ahaliden toprak gasbetmek şeklinde değildi. Bilâkis Sovyet Hükümeti, meselâ Yedisuda 1916 dan sonra gasbedilen yerlerden- az bir miktarını da, propaganda maksadıyla, 1921-1922 yıllarında gösterişli bir .şekilde Kazak-Kırgızlara geri vermişti. 1921 haziranında Yedisuda, Corc Safarov idaresinde kırğız kongresi toplandı. Burada hilekâr Safarov, sözde çarın sömürge si- 3*asetini tamamen esasından jnkıyormuş gibi bir durum alarak, Rusların, Türkistan fütuhâtı hâtırası olmak üzere Uzun Ağaç'ta diktikleri âbideyi iopla yıktırmış ve birtakım Kırgızlara gasbedilen topraklarını geri vermişti. Halbuki aynı ay içinde, Rusyadan on binlerce aç Rus göçmenleri getiriliyordu. Bolşevik Önderlerinden Piatakov o yıl «Izvestiya» gazetesinde, İç Rusyada toprak ve göç meselesine dair yazdığı makalede Türkistan'da iki milyon kadar ahalinin kırılmasıyla boşalan yerlere, hattâ onun kendi ibaresiyle «sahipleri kırıldıktan sonra hâli kalmakta olan evlere» İç Rusyadan bir buçuk milyon Rus göçmeni gönderip yerleştirmek ve bu işi bir yılda bitirmek pi.lânlarını yazdı. Bolşeviklerin göç siyaseti, umumiyetle bolşevik siyasetindeki iki yüzlülüğün en fahiş bir şeklini gösterir. Onlar, «çar hükümeti Türkistana kapitalist ve köylü zorba (ruscu «kulak»)lardan ibaret göçmen gönderiyordu; biz ise Türkistanda sma- atı ilerletmek için proleter ve şehirli Rusları gönderiyoruz» diyorlardı. Hakikaten bolşevikler çağındaki göç, başlangıçta çar zamanındaki göçün aksine olarak şehirlere yöneltilmiş, Rus göçmenleri şehirler ve hatla şehirlerin müsliiman mahallelerinde müsliiman evlerinin bos odalarını

ıŒıai ederek, rus ailelerini yerleştirmek ve oradan, önceden mevcut olan göçmen rus köylerine dağıtmak şeklinde olmuştu. 1921 yılındaki isyanlar, çok göçmen gönderilmesine ve yerleştirme işinin düzene konmasına engel oldu. İsyandar bastırıldıktan sonraki yıllarda ise, bolşevikler göç siyasetine, doğrudan

doğruya çar hükümeti usulüyle açıkça ve yahut kapalı bir surette (mesela «toprak ıslahı» bahaneleriyle) toprak zaptede- ick yerleştirir oldular. Bu meselelerde ellerinde en mühim silâh, suyun hükümet inhisarına alınması olmuştur. Çar hükümetinin yıllarla uğraşıp da ahalinin protestoları karşısında tatbikinde tereddüt gösterdiği «su inhisarı kanunu», bolşevikler tarafından 24 Mayıs 1924 dekretiyle «inkılabı» bir şekilde birden tatbik ediliverdi. Bolşevikler Kazakistanda) Kazakların yerleştirilmesi hususunda çarın tahditlerini kaldırmış gibi bir tavır almakla beraber, bütün Rusyada olduğu gibi, Türkistanda, da top- rağın devlet mülkü ilân edilmesi ve buna ek olarak suyun inhisar altına alınması, bunlara, göç meselesinde istedikleri gibi hareket yollarını açmıştır. Zaten bu kanunun ilanından daha önce 1923 yılında eski «Türkistan Umumi Valiliği»ne tâbi beş vilâyette Rusların sayısı 787.133 nüfusa, yani bütün Türkistan nüfusunun $\frac{1}{5}$ sine varmıştı. Halbuki 1897 yılında burada Ruslar ancak $\frac{1}{3}$, ve 1917 yılında ise $\frac{1}{5}$ kadardı. De- -rr melç bolşevikler kendi hâkimiyetlerinin ilk beş yılında, çarın 50 yılda i - yerleştirdiği kadar Rus göçmeni getirebildiler.”Şimali Türkistan (Kazakistan) da ise bu göç ve yerleştirme siyaseti, eşi görülmemiş bir şekilde tatbik edildi. Bundan da ilerde bahsedeceğiz ¹⁸⁷⁾.

Pamuk siyasetinde, yani Türkistanın sulanan yer- Bolşeviklerü lerinden hububatı zorla çıkarıp böyle bölgeleri yal- Pamuk Siyâseti niz pamuk ekimine hasretmek babında da bolşevikler, kapitalizm çağım, çar hükümetini çok geride bıraktılar. 1916 yılında 748.000 desatinaya çıkan pamuk sahası, '922 de 77.400 desatinaya inmişti. Yani pamuk ekilen saha on defa eksilmişti¹⁸⁹⁾. 1925 yılında ise bunu, zorla 499.500 e çıkardılar. Bolşevikler Rusyayı pamuk hususunda Amerikaya muhtaç olmaktan tamamen kurtarmak istiyorlar. Rusya fabrikalarında sarfedilen 598.000 ton pa-

¹⁸⁷⁾ Bu bölümü yazarken faydalandığımız başlıca kaynaklar şunlardır :
<«Narodnoye Khoziaystva Sredney Aziyi». «Khlopkovoye Delo», «Vestnik Irrigat-
«Sovetski Kazakistan» dergilerinin 1925-1929 yılları nüshaları; «Statistiçeski
Yejegodnik Turkrespubliki», t. I—II Taşkent 1924. «Vestnik Zemlegustroystva i
Bereselenya», Moskova 1927-1928, N. 1[^]7,

¹⁸⁸⁾ Bk: N. B. Arkhipov, , SSSR po rayonam. Sredneaziatskiye Respub- liki,
Moskova 1927, s. 79-80.

muğun ancak 3.68.000 tonu Rusyada istihsal edilip, kalanı dışarıdan getirilmektedir. Buna göre pamuk almak için üç yılda Rusyanın dışarıya çıkarmak mecburiyetinde kaldığı paranın tutarı: 1925 yılında 1 33.000.000 ruble; 1926 yılında 117.000.000 ruble; 1927 yılında 1 31.000.000 ruble; hepsi 381.000.000 ruble.

Şimdi, bu paranın da Rusyada kalmasını temin etmek istiyorlar. 1909 yılında sulanan 460.000 desatine olduğu halde, bolşevik çağında «Rus Orta Asyası»nda 1925 yılında ancak 1.831 desatineden ibaret bulunmaktadır. Bunu büyütme için alman hiçbir ciddi tedbirleri yoktur. Böyle olduğu halde bolşevikler, «beş yıllık plân»ları mucibince Tür- kistanda pamuk sahasını 1930 da 275.000 hektara, 1932 de 330.000 hektara, 1936 da 942.000 hektara çıkarmak istiyorlar. Demek ki 1936 yılına kadar hububat ekimi, sulanan bölgelerin hepsinden çıkarılacaktır. Bunun için Rusya, Türkistana hububatı İç Rusyadan getirecek ve diğer taraftan «baharı» (kuru) ziraatin çoğaltılmasına çalışacaktır. Halbuki Rusya, hiçbir zaman Türkistana gerektiği kadar hububat vermemiştir. 1928 yılında 688.000 ton hububat istenmiş, fakat ancak 550.000 ton verilebilmiştir. Baharı ziraat ise, Türkistanda en tehlikeli bir ziraattir. Ahalinin mukadderatı buna bağlanamaz.

Yukarda söylediğimiz üzere Rusya, şimdi bütün Türkistanda toprağı ve suyu Rusya Devleti idaresine almış bulunuyor.. Bu durumdan faydalanarak ahaliyi iki maksat için sıkıştırıyor: Biri hububat ekimini tamamen kaldırmak, öteki de köylülere «kolkhoz»laştırmaktır. Bu iki siyasete mukavemet gösterenler «bay» (zengin, burjuva) sayılıp, her türlü işkencelere maruz kalmakta; hapis, sürgün, idam ve yağma edilmektedir. Eski belâların üstüne «toprak ıslahatı» siyasetinden zarar gören köylüler, şimdi pamuk ekmemek ve yahut «kolkhoz»a girmemek bahanesiyle toprağından mahrum ediliyor. Ellerinden çift hayvanları alman köylülere, traktörler gösteriliyor. Umumî vali Zelenski nin bu yıl ²⁹⁴ «Pravda» gazetesinde yazdığına göre, şimdi Cenubî Türkistana 4000 kadar traktör getirilmiştir. Bundan da ancak pamuk ekenler ve «kolkhoz» lara girenler istifade edebiliyorlar. Ziraat için zarurî olan at ve öküz ortadan kaldırılıp işin traktöre kalması, Türkistanın yerli zürramın mukadderatını Moskof malı olan traktör, yine onun tarafından temin edilen benzin, yine Ruslardan olan traktör tamir ustalarına, rus makiniste bağlamak demektir. 1930 yılında 300.000 işçilik kokuşlaştırılıp, pamuk mahsulâtının % 30 kadarı bunların mesaisiyle istihsal edilecektir. Bolşevikler bu siyasetlerini tatbik için köylülere sun'î

kandırma ve pro-

vokasyonla birbirine saldırtıyor, yağma ettiriyor ve buna da «sınıf mücadelesi» adı veriyorlar. Bütün bunlar, sömürge ahalisini tamamen esir edip, hiç kimdiyamiyacak, ekme ve suyunu da ancak Moskovanın müsaadesiyle istihsal edebilecek bir hale koymak demek olduğundan, 7 ürkistanda isyan hâreketlerini doğurmak ve büyütmede âmil olmuştur. Komünist erkânından olup vaktiyle Cenubî Türkistanda bolsevikerlerin umumi vâliliği mevkiinde bulunan Corc Safarov, basmacı hareketlerini "doğuran sebepleri şöyle anlatıyor:

«Khokand Muhtariyetini dağıtmak, sınaî ve ticarî hususta en yüksek mevkii işgal eden ve burjuvalaşmış zenginleşmiş olan Fergane vilâyetinde esersiz geçemedi. 1918 yılının açlığı bu vilâyet ahalisinden %30 unu öldürdü. * Buna rağmen Fergane pamukçuluk hayatında başlayan buhran, bî vilâyette pek kalabalık bir işsizler ordusu yarattı. 1918 sayımına göre Fergane Vilâyetinde 400.000 kadar işsiz çârikâr vardı («çârikâr». toprağı olmayıp başkalarına, bilhassa pamukçulara, muayyen bir pay almak şartıyla çalışanlara denilir). Bunlar, 1918 den önce hep işle meşguldü. Bundan başka daha bu vilâyette pamuk ekiminin geliştiği sıralarda, pamuk sermayedarları eline geçmiş 300.000 kadar topraksız dihkân - köylü ve 50.000 kadar fabrika işçisi vardı... İşte bu kadar kalabalık işsizler ordusunu, zenginler ve milliyetçiler, millî muhtariyet şiarını kullanarak, kendi lehlerine âlet edindiler – İşte basmacılık, bir yandan Khokand Muhtariyetinin dağıtılması ve sömürge siyasetinde takip edilen münasebetsizlikler neticesinde alevlenen millî istiklâl mücadelesi sıfatıyla, diğer yandan da Ferganedeki Özbek burjuvasını eski refah ve saadetlerinden, yoksullarla işçileri, merdikâr ve çârikârları gündelik ekmeğinden mahrum eden İktisadî buhranlar esasında büyümüş bir harekettir»¹⁰⁰⁾. Hakikaten 1913 yılında 2.300.000 sayılan Fergane ahalisi, bolşevik çağında, 1921 yılında 1.500.000 kişiye indi. Bununda 750.000i işsiz ve topraksız amele ve çârikârdı. İktisadî hayat böyle olduktan sonra, bolşevik çağında müslüman Türklerin siyasî ve içtimai hayatının nasıl olacağı bundan anlaşılabilir. Bolşeviklerin dinî ve millî sahalardaki görülmemiş kısıcılıkları da, ateş üzerine yağ dökmek demek oldu.

Türkistandaki başkaldırmalar, 1918 yılında gayri-muntazam bir surette her yerde baş gösterdi. Kazakistanın «Arka» bölümünde, daha 1916 isyanında önderlik eden Kiyki Batır, yine ozaman Khıyvada isyan eden Ciineyd Han, faaliyette idiler. Fakat bu hareketin

¹⁰⁰⁾ G. S a f a r o v , *Kolonianaya Revoliutsia*, Taşkent 1921, s. 80 ve devamı.

merkezi Fergane oldu. Ferganedeki kıyamcılara «basmacı» denildiğinden bu ad, her yerdeki kıyamcılara verilir oldu.

«Basmacı», basmak mandarından «baskıncı» ve hücum edici mâ- vı asiyye önce eşî-iyâ çetelerine denilmiş. Çar zamanında bu gibi çeteler, Türkmenistan'da, Raşkurdistan ve Kırım'da, istiklâl kaybedilip rus hâkimiyeti yerleşmek, üzere olduğu zaman yaşamıştır. Başkurtlar bunlara Horasan ıstılahı ile «'ayyar» demişlerdir. Kırım'da (ve onlardan alınarak Ukrayna'da) «haydamak» ıstılahları kullanılmış; Başkurtlarda Buranbay, Kırım'da Halim, Semeikand'da Namaz gibi kahramanlar meşhur olmuştur. Bunlar, müslümanlara dokunmayıp yalnız Rusları, rus fabrikalarını yagna ederler' ve çok defa aldıkları ganimetleri ahaliye üleştirirlerdi. Fergane'de bu gibi unsurlar, çar zamanında da ekîk olmamıştır. Pamuk ekiminin gelişmesinden soya Fergane'deki İktisadî durumunu, fetialaşması dolayısıyla eşkıyalığın ve cinayetlerin çoğaldığını, yukarda söylemiştik. Eski basmacılarda ve Türkiye çetelerinde olduğu gibi, Türkistan Özbek ve Türkmen çetelerinin cık manevî önderi «Köroğlu»dur. Bukha- vâ, Semeikand, Cızakh ve Türkmen basmacıları geceleri toplanarak «Köroğlu» ve diğer destanları okurlar. Zahirî eşkıyalık gibi görünen bu hareket, geniş halk kütesinin düşüncelerinin ve heyecanının tercümanı (dur. Bu münasebetle Akcuraoğlu Yusuf Bey, Sırların istiklâl ihtilâllerinde iof oynayan «Hödük»lerin, Yunan istiklâl hareketlerindeki «Kleft» ve «Palikaryaların elayan milliyetperver ihtilâlcı ve yarı eşkıyalardan ibaret olduğunu hatırlatmaktadır²⁹⁵). 1918 yılından sonra kurulan basmacı yığınlarının birçokları ve en nüfuzluları, eski Köroğlu ananesiyle kat'iyen münasebeti olmayan ağırbaşlı köy ilerigelenleri, bazan tahsilli kimseler oldularsa da, hepsine «basmacı» adı verilmiştir. Bundan dolayı «basmacı» kelimesi, Türkistan'da şimdi «siyasî çete» ve daha doğrusu müstevilere karşı sömürge ahalesinin isyanını temsil eden «çete»îfî mânâsında kullanılır. Özbek ve Kazak basınında şimdi, «Çin basmacıları», «Cezayir basmacıları», «Pîind basmacıları» diye yazılmaktadır.

1917 ihtilâli zamanında basmacılardan Fergane'de Merginan civarında **Mehmed Emin** (Sekr. Khokand civarında **Kıçkine Irgeş** adındaki- leri pek meşhur idiler. O yılın sonunda bunlardan birincisi Khokand'da Türkistan Millî Plükâ'meti kurulmadan daha önce, Irgeş ise millî hükümetin kuruluşundan sonra hürriyet ve inkilâp yolunda çalışmak niyetiyle Khokand Millî hükümetine dehalet ettiler ve kabul olundular. Mehmed Emin Bek Margilân polis müdürü, Irgeş ise Khokand hükümetinin polis²⁹⁵ ve asker başkanı tâyin olundular ve kendilerinin eski silâh arkadaşlarını da maiyetlerine toplamış idiler. Gensberg'in dediği gibi, Khokand Millî Hükümetinin bir tek askerî dayanağı

---

²⁹⁵) Yusuf Bey, bu kitabın III. ve IV. kısımlarını müsvedde halinde okumuş ve kenarına, öteberisine kendi mülâhazalarını yazmıştı.

bunlardan ibaret olup, pek değerli hizmetler göstermişlerdir.

Khokandda bolşevikler ile Ermeni daşnakları hücum edeceği zaman (1918 şubatında) Irgeş, Khokandın İç kalesinde bulunan Rus kuvvetlerinin silahsızlandırılmasını teklif etmiş, fakat hükümet 2 sonkânundan başlayarak hükümete riyaset eden Çokayoğlu Mustafa ve bazı diğer hükümet âzaları tereddüt ederek kabul etmemek hatasında bulunmuşlar vefTaşkentten gelen bolşevikler ve Ermeniler, Milli Hükümeti devirmiş ve şehri tulumbalardan gaz serpererek ateşe verip, harap etmişlerdir./Hükümet âzalarından bazıları mahbus olup ve bazıları firar ettikten sonra Irgeş kendi başına iş görmüş ve köylere çekilmiştir. Mehmed Emin Bek de Margilândan çekilmiş ve kendisini «emir leşker» ilân etmişti. Kışkinc Irgeş, Khokand civarında 12 gün. devam eden muharebede şehit oldu. Fergane basmacılarının başkanı Kürşimet (Şirmehmet) Bekin hâtırâ- tında bu münasebetle, «Irgeş şehit olduktan sonra Ruslar bunun arkadaşlarını bin türlü işkenceler ile öldürdüler, kadınlarını memelerini kestiler. Söz almak için çocukların başlarına çivi çaktılar» demektedir²⁹⁶). Kışkine Irgeşin şehadetinden sonra yerine Kâtte Irgeş geçti.

Mehmed Emin Bek ise aslen Mergilân şehrinden olup, ozaman 23 • yaşında idi. Bunlara ozaman Oş şehri ahalisinden çok cengâver olan Khalkhoca ²⁹⁷ (43 yaşında) ve Endicaftdan Parpi (35 yaşında), Nav- kat civarındaki Kıpçaklardan Kõkcar kasabasından Muhiddin Bek (40 yaşında), Nemengândan Aman Pehlivan (50 yaşında), Mergilân tüm' *1 Gerbadda köyünden Kürşimet (23 yaşında), onun biraderi Nurmehmed Bek (İ8 yaşında), özkend civarındaki Kırgızlardan Canıbek Kadı (50 yaşında), yine Nemengânda Gaşabe köyünden Rahman Kul Bek kıyam hareketine iştirak etmişler ve ahaliden etraflarına asker toplayıp, şehirler hariç olmak üzere, bütün bu tümen ve nahyeleri idare ve aynı zamanda Ruslar ile harb etmeğe başlamışlardır. Şirmehmed Bek kendi hâtırâ-

unda Fergane hanları zamanından kalan bir ıstılahla «qorbaşı»¹⁰⁴) tesmiye olunan bu beğler tarafından teşkil edilen ordunun esas unsuru hakkında dik basmacılar eski merdikâr ve rabotçiklerden ¹⁰⁵) ibaret idi» dernektedir. Gerçi ilk basmacı liderleri Khokand hükümeti hizmetinde bulunmuş ve mezkûr hükümetin dağıtılması üzerine dağa çıkmış zevattan ibaret idiyse de,

---

²⁹⁶) Şir Mehmed Bek'in hâtıraları, benim ricama binaen Ferganeli Nezir İsmail Kubağî tarafından çok mufassal olarak yazılmıştır. Bunun yegâne nüshası benim hususî kütüphanemde mahfuzdur.

²⁹⁷) Khalkhoca hakkında bir Macar esiri, resmini de ilâve ederek, *Mag- yarsag* gazetesinde 1933 temmuz 9 nüshasında bir hâtırâ neşretmiştir. Bu Macar- iar vatanlarına döndükten sonra da basmacılar hakkında çok aleyhdar neşriyatta bulunmuşlardır.

Khokand hükümetinin rusça tahsil gören münevver âzalarının, kendilerini halk kütesine tanıtmamış olduğu görülmektedir. Meselâ Şirmehmed Bek, kendi hatıratında Khokand hükümetinden bahsederken, bunun ciddi bir rolünü hatırlamıyor. Yalnız «Fergane Muhtariyet başlığı Taşkendlili Mir Âdil Bay idi» diye geçmektedir. İrgeş ve Mehmed Emin Beklerin şiarları, Fergane basmacılığının tarihini yazan Gensberg'e göre, «Türkistan, Türkistanlılarındır; Türkistandan ecnebi boyunduruğunu defedeceğiz», «fakir ahalinin en son entarisini soyan Rus ile harb» idi. Bunların işleri Fergane vilâyetindeki Rus köylülerine taarruz oldu. 1918 yılı sonteşrininde Khalkhoca 700 kadar asker ile Celâlâbâd yarındaki Blagoveşçensk ve Spask adlı rus kasabalarını bastı. Rusların kadınları bile müsellâh idi. Ellerinde üç top da vardı. 1919 yılı şubat 27 sinde bolşevikler ile birleşerek canlarını kurtardılar, fakat iki ay sonra bolşeviklerin yağmasına maruz kalınca basmacı reisi Mehmed Emin Bek ile anlaşmak ve isyan hareketine iltihak etmek fikrine geldiler. Bunlar Taşkend bolşeviklerinin müsaadesi ile kendilerinden «Krestiyân (yani Rus köylüsü) ordusu» namı ile bir kat'a teşkil etmiş ve 5 mayısta Monstrov namında birisini kendilerine kumandan intihap etmişlerdi. Bu zat ise, bolşevik düşmanı idi. Mehmed Emin Bek ile birleşmek için muhabereye başladı ve 22 ağustosta anlaştı ve birleştiler. Bunlar Fergane vilâyetinde demokrasi idare usulünü yerleştirecek oldular. Safonov kumandasındaki bolşevik kuvvetlerini mağlûp edip, Oş şehrini işgal ettiler. Kaşgar serhaddindeki İrkeştam kalesindeki 215 neferden ibaret Rus garnizonunu silâhsızlandırıp, Pamir garnizonunu kendilerine ilhak ettiler. Endican şehrini işgal tecrübelerinde muvaffak olamadılar. Bir taraftan Bukhara emiri ve Afganistan ile, diğer taraftan Sibiryadaki general Kolçak ve Kaşgardaki İngiliz konsolosu ile münasebet tesis ettiler ve yardım istediler. Fakat Mehmed Emin Bek Beyaz Rus generalini âli kumandan olarak tanımadığından, kendisine va'dolunan yardımı elde edemedi. Mâmafih Monstrov, çarın Kaşgardaki konsolosu Uspenskfden ^{298 299}

harbe ait bazı yardımlar alabildi. Mehmed Emin Bek. İrgeş <le barışamadı. İrgeş, daha mayıs ayında, silâhını muhafaza etmek şartıyla, bolşevikler ile barışmış, mamafih maiyeti ile beraber Khokand yanındaki Başkur köyünde murakıp bir vaziyet almıştı. Mehmed Emin Bekin harekâtına mâni olmadı. Mehmed Emin Bek ve Monstrov 24 eylülde, İrkeştamda Fergane muteberanından ibaret bir kongre toplayıp «Fergane Muvakkat Hükümeti»ni teşkil etti. Hükümet, ve: ordu reisi Mehmed Emin Bekin kendisi, siyasîler

---

¹⁰⁴⁾ «Qorbaşı» (Radloff. *Worterbuch*. II, 963 «qorbaşı») Khokand Hanlığı zamanında polis müdürü, sancak beği mânâsında kullanılıyordu. Safevîler zamanında kullanılan «Qorcıbaşı» tabiri ile bir asıldan gelmektedir.

²⁹⁹⁾ «Rabotçik», rusça «raboçi» yâni «amele» den muharref.

müdürü de Monstrov idi. Mehmed Eminin harb erkânı da Belkin isminde bir Beyaz Rustu. Bunlar Mehmed Eminin ve arkadaşlarının etrafında toplanan askerlerin bir kısmını alay, tabur, ve bölüklere taksim edip, intizam vermeğe, işe hususlarını tanzim etmeğe çalıştılar. Az çok muntazam bir «Kırgız alayı» teşkil ettiler. Mehmed Emin Bek «Fergane Muvakkat Hükümeti»ne fazla milli şekil vermemek ve köylü Rusları korkutmamak maksadıyla rus usulünde «uyezd» ("tümen) taksimatını kabul edip, Beyaz Ruslardan «pristov» (polis müdürü) î.ar tâyin etti. Bununla beraber ordusunu, halis müslüman ordusu şeklinde muhafaza etti. Bu sırada sayısı 7000 kişiye baliğ olan Fergane ordusunun ancak bir kısmı, rusça «rota» ve «eskadron» lara taksim edilmiş, ekseriyeti ise eski Khokand usulünce «yüz», «pansad» (500), «korbaşılık»lardan ibaret olup, Mehmed Emimin kendisi de «emir leşker» tesmiye ediliyordu. Ağustos ve eylülde Fergane hareketi, Gensberg m de dediği gibi, «geniş ahali kütlesinin isyanı» şeklini almış idi. Tiirkıs- tında bolşeviklerin vaziyeti çok müşkül bir devreye girmişti. Fakat eylül nihayetinde iş, basmacıların aleyhine olarak değişti.

Moskova daha komünist fırkasının 1919 senesi Bolşeviklerin mart ayında toplanan sekizinci kongresinde, mil- « Mülâyemet » livet ve şark meseleleri hakkında «şarklıları okşamak» kararını aldı. Başkurdüstan ve Alaş Orda hükümetleri, bu sırada artık Sovyetler ile barışmış

bulunuyorlardı. Taşkente teessüs eden Sovyet idaresinin Rus şövmcülerinden teşekkül etmiş bulufıduğu, hükümet âzaları arasında 1914 senesinde Rus patriyotizm efkârını terviç maksadıyla tesis edilen monarşist «Sene 1914 cemiyeti»ne intisap edenlerin de bulunduğu ve bunların Sovyet devrinde yerlilere karşı takip ettikleri siyasetlerindeki edepsizlikler. Moskovaca meçhul değildi. Türkistan Sovyet idaresini ıslah hakkında Moskova «Fırka Merkez Komitesi» (TSK) 12 temmuzda bazı kararlar ittihaz edip, radyo ile Taşkente haber verdi. Burada yerli Türkistanlıların hükümet müesseselerine tenasüp usulüne riayeten celbi, yerli ahaliye hüsnü muamele edilmesi emredilmiş ve merkezden 1 ür- kistan için mahsus bir «Türkistan Fevkalâde Heyeti» («Türkestanşaiya

çererezveçayhaya komisiya» d a n) ihtisarla «Türk - komisiya» gönderileceği bildirilmişti. Türkistan rus komünistlerini telâşa düşüren bu «radyo mukarreratı» dolayısıyla Taşkent hükümet âzalarından Moskovada bulunan birisi (Tabulin) tarafından «bu mukarrerat, Merkez Komitenin kendi tedbiri olmaktan ziyade Zeki Velidi ile ve Hindli Bereketullah- m Lenin e tesir ederek gönderttikleri bir radyo» olduğunu beyan eden bir telgraf da Taşkente rusça «İzvestiya» ve türkçe «İştirâkiyun» gazetelerinde basıldı

Bu adamın kısmen hakkı da vardı. Temmuzun bidayetinde Moskovaya geldiğimde Lenin, beni Kremlin'e çağırıp, Hindistanlı Mevlevi Bereketullah tarafından Türkistan idaresinin ıslahı hakkında verilen bir projeyi verdi. Okuyup, kendisine izah etmemi ve Türkistan işleri hakkında ne gibi fikirlerim varsa, onları da yazıp kendisine vermemi teklif etti. Mevlevi Bereketullah, projesinde daha ziyade diri meselelere ve müsadere edilen emvale, emlak ve vakıflara temas etmişti. İki gün zarfında yazıp verdiğim teklifler şunlardan ibaretti : 1) Türkistan Sovyet hükümetinin bütün müessesatını millî tenasüp usulüne göre teşkil etmek; 2) yerlilere komünistliği mecburî etmeyip, yalnız Sovyet temsil heyetlerine ve kongrelere gönderilecek namzetlerin müslüman amele sınıfı arasından gösterilmesini kâfi görmek ; 3) 1916 yılında ve Sovyet devrinde müsadere edilen araziye iade etmek ; 4) müsadereleri durdurmak ; , 5) Taşkente üç müslüman ve iki rüstan ibaret âli «Türkistan komisyonu» göndermek ; 6) Türkistandaki «Kızıl Gvardiya» yi (yani gönüllü, bolşevik askerî kitalarını) dağıtıp yerine, müslüman kızıldusunu göndermek ; 7) yerlilerden kızıldoru teşkil etmek ; 8) Türkistan Ruslarından seferberliklerde alınmakta olan neferleri Türkistan ordusuna almayıp, İç Rusyaya sevk etmek ; 9) basmacı hareketini kuvvetle tenkil yerine, Türkistanın hukukunu itiraf ederek, irşat ve propaganda yoluyla yatıştırmak ve işe yarayacakları kızıldoruya celbetmek; 10) yerlileri demiryol, posta ve telgraf işlerine ve mekteplerine celbetmek ; 11) çarların ve general Kaufmann gibilerin namuna rekzölunan âbideleri şehir meydanlarından kaldırmak.

«Türk - Komisiya» ya da müslümanlardan Turar Rıskulov, Nizamkhocayev ve Mirseyid Sultanaliye Vlerin namzetliği gösterilmişti. Lenin bu teklifleri beğendi ve 12 Temmuz radyosuna, bunların hepsini değilse bile bir kısmını derçetmiş bulunuyordu. Sovyet ricali gerek Kazak ve Başkırtların, gerek o zaman Moskovaya gelip arzularını beyan eden diğer Türkistanlıların taleplerine ehemmiyet verir gibi göründüklerinden, Moskova ile Ortaasya arasında oldukça samimî bir münasebet teessüs etmeğe başlamıştı.

Bolşevikler o günlerde Zakaspi vilâyetinde

Kakım vaziyette olan İngilizlerin, ancak Beyaz Rus generallerini müslümanlardan Bukhara emîri gibi ortaçağdan kalma mutaassıp feodalle ve

mürteci unsurları kullandıklarını, aynı zamanda Afganistan tarihi Türkistana gelen inkılâpçılar (Bereketullah ve prens Kumar Mahand- »a Pratap¹¹¹¹) la bazı İngiliz düşmanı türk zabitlerini (Kâzım Bey) ve Volga Tatar komünistlerinden kendi lehlerine istifade ettiler. **Kâzım** Bey bu valin mart-eylül aylarında Bukhara, Taşkent, Khıyva ve Aşkabâd ıarai larında, Mevlevi Bereketullah ise Kazan ve Başkurt münevverleri atasında boîşevik lehine büyük teşvikatta bulundular. Bakuda neşrolunan bolşevik gazetesi «Noviy Mir» , Kâzım Beyi, «bugün Sovyetlerin f türkistandan idare olunan şark siyasetini idare eden zattır» diye tarif ediyordu r*~). Bu aralık Afganistanda vaziyet İngiliz aleyhine dönüp, verdi emir Amanullah Han, Sovyet Rusyaya büyük bir heyet yolladı. Moskova komünist fırkası merkezinin yukarıda mezkûr 12 temmuz radyosu da. Afgan heyeti âzaları olan Muhammed Veli Han, Muhammedi d ivm Han, Feyiz Muhammed ve Muhammed Sıddık Hanların ve Tür- d mümessili sıfatı ile Kâzım Bey ve diğerlerinin Taşkente toplu bulunduğu bir zamanda gelip, güya Türkistanın bütün hukuku Moskova tarafından tanınmış gibi telâkki edilerek, şenlikler yapıldı. Muhammed \ . i; Han da Taşkente büyük ziyafetler verdi. 1 1 eylülde Beyazların ruu mağlûbiyeti ile. Samara-Orenburgda demiryol hattı açılıp, Moskova -Taşkent münasebatı yoluna girdi. Afgan heyeti Moskovaya gelip, bilhassa Trotski bunlar ile pek tatlı ve görünüşte çok samimî muams- h hude bulundu ve aynı zamanda ilk teşrinde artık Anadolu haberleri '/ani Mustafa Kemal Paşanın hareketlerine ait malûmat ta gelip yetişti. Vekayiin efkârı umumiyei İngiliz aleyhine çeviren mahiyette inkişafı İM'-Ueviklerin lehine propaganda şeklini aldı. I 1 eylülde demiryollar aodıip Ruyadan yeni sovyet askerleri gelmesi ile bolşevikler 26 eyliil- / «■ Os ve 30 eylülde Celâlâbâdı alıp, oradaki Rus köylülerini de kendi ! -hicrine çevirdiler. Karargâhını Samaradan Taşkente nakleden kızıl c rcîu Türkistan cephesi (Turkfront) başkumandanı Frunze, o zaman cenup cephelerinde Vrangel'e karşı mücadele etmekte olan Başkurt or- onsunun bir kısmını Türkistana celbetmek için çalıştıysa da, Başkurt kumandanlığı, Başkurt ordusunun taksim edilmeyeceğini, tekmil Başkurt ordusunun müstakil fırka sıfatı ile Türkistana celbolunması talep etti. Fakat Trotski ve Ve.tsetis bu orduyu Türkistana göndermeyip, cenup

uru Bunların faaliyeti hakkında bk. W. O. von Hen ti g, *İns Verschlos- Land*, 1928. s. 238. *Noviy Mir*, 15/2/1920.

ec. pheş. mde bıraktılar. C) zaman Sovyet aleyhine hiç bir fena fikir beslemiyor, ordumuzu Türkistana izamdan, orada bir millî Türk Sovyet hükümeti teşkilinden ve ona dayanç olmaktan başka bir gaye takip etmiyor idiysek te, Moskova zimamdarasını hiçbir türlü ikna edemedik. İürkistana Başkurt ordusu yerine «Tatar brigadası» gönderildi. Mcs- L'ovadan izam olunan yeni «Türkistan Komisyası» 11 santeşrinde Tas- kende geldi. Eski «1 ürkistan Sovyet Hükümeti» dağıtıldı. Âzalarından bazı n yerli ahalinin hatırı için nümayişkârâne bir surette Moskovaya sevk (güya n.efi) edildi. Komisyon âzaları İliava, Kuybişev, Novitski, Kudzurak, Buki, ve Galaşçukin den yani hep Ruslardan ibaret oldu. U- rnumiyetle 12 temmuz radyosu ile Taşkente bildirilen talimatın sâdece bir nümayişten ibaret olduğunu gösterdiği gittikçe tevazzuh ediyordu. Zaten Lenin, Sekizinci kongrede Başkurtlar ile anlaştığından bahsederken, bunları, kendisi ile müzakerelerde bulunan Fin burjuva milliyet- (ederinden Svenhufvud ile bir gördüğünü söylemişti ve bu kelimenin de -domuz başı» demek olacağına işaret etmişti. Bu kongrede kabii e n lan programın şark ve müstemlikelere dair kısmının 4. üncü maddesindeki müstemlike milletlerde «ihtiyat» tâbiri de, her şekilde anlar m tefsir edilebilmekte, 3. üncü madde ise, milletler hakkındaki ' kararın muvakkat ve geçici mahiyette (odna iz perikhodnikh form) olduğuma söylemekte idi. Buna bizim münevverlerden çoğu dikkat etmiyor."-a, eünkii Ruslar pek nazik hareket ediyorlardı. Bu bilhassa komünist r- kasının «müslüman fraksiyan» ve «müslüman biiro» i arını İlga meşe karinde açıkça görüldü. Bu «büro» lar komünistleşmekte olan yerli Tüt gençliğinin yegâne toplanma yerleri idi. 1919 yılı mayıs 24 te Türkün -an « müslüman komünist büro » larının kongresi Taşkente toplandı. Burada rol oynayanlar Turar Riskulov, Sariıllıahklıoca Turrsırnkıloeayev ve Nizamkhocayev 1er idi. *Tiirk - Komisya» geldikten sonra, 1920 şubat 4 te toplanan ikinci kongre ise, bu «büro» lar için mezar oldu. Burada Riskulov ve Emm efendi zadelerin Türkistan] «Türk Sovyet Cumhuriyeti» tanımak, burada «'Kızıl Türk milli askeri» teşkil etmek, «haricî işleri de Türkistan hükümetinin kendi eline almak > hakkındaki teklifleri Rusları kuşkulandırdı. Ruslar, Riskulov'un enternasyonaist kesilerek milliyetçilere taarruzda bulunmasına da inanmadılar.

Nihayet Tursunkhocayev, yalnız Müslümanların değil, belki bütün 1 ürkistan Rus ve Müsümanlarma müşterek olan «Umumî Türkistan Komünist Fırkası JVl Merkez Komitesi» («Krayevoy komitet Turkestans- koy Kommunistiçeskoy Partiyi» = ihtisarla « Kravkom ») serkâ - tipliğine davet edip ve kendisine güya «Türkistanın haricî işleri idaresi » ni verip Riskulov'u « Türkistan İcra Komitesi » (« Turkestaniski

Tsentralny İspolnitelny Komitet» – ihtisarla «Turtsik») reisi, Nizam-khocayev'i äza edip müslüman bürolarını güya kongrenin kendi kararı ile kapattılar. Hakikatte « Turtsik » ve « Kraykom » ların ehemmiyeti yoktu; bütün iş «Türkfront» (yani «Türkistan Cephesi») kumandanı Frunza'nım ve «Türk - komisya» sının elinde idi. Türkistan hükümetine istinatgah olmak üzere getirildiği söylenen «Tatar brigadası», Frunza tarafından basmacılara karşı mücadeleye, Ferganede efkârı umumiyeyi basmacılık aleyhine çevirmek yolunda istihdam edildi. Tatar brigadası ile beraber Türkistanın milliyetçi münevverleri de, lüzumu olmadan Afganistan ve Türkiye isimlerinden de istifade ederek, propaganda yapmak ve «Sovyetlerin İslâm ve Türk âleminin halâskâı» olduğunu anlatmak için hep Ferganeyeye sevk edildi. Ruslar gösteriş için «fırka reisi» ve «hariciye nazırı» olarak tâyin ettikleri Sadullahkhocayı da bu propaganda seferinin başına geçirdiler. Basmacılar arasında kendi yollarının hak olup olmadığı hakkında tereddüt hasıl oldu. Daha 1920 17 son kânunda «kristiyan ordusu» kumandanı Monstrov, . Sovyetlere dehalet etti. Mehmed Emin Bek'in yanında Ruslar az kaldı. 31 sonkânunda korbaşılarından Mahkem Hacı ve Ekber Ali 600 silahlı ve 2000 silahsız nefer ile 2 şubatta Parpi korbaşı 3.000 nefer ile Sovyet tarafına geçtiler. 4 şubatta Ruslar mühim kuvvetle Mehmed Emin in karargahına hücum edip, kendisini mağlûp ettiler. Martta Mehmed Emin, Sovyetler ile müzakereye başladı. Mehmed Emin yalnız kendisi için ayrı bir kıt*a istiyordu. O zaman Tatar brigadası yanma Özbek ve Kazaklardan da bir kısım kızıl asker katılarak bu askerin hepsine birden, propaganda maksadı ile, «Türk brigadası» ismi Verilmeğe başlanmıştı. Mehmed Emin Bek kendi askerlerinin şu «brigada» içinde ayrı bir kıt*a teşkil eylemeleri şartı ile 7 martta sulh akdetti ve müsâlâha vesikası rusça ve türkçe olarak neşredildi ¹⁹⁸). Müsâlâha mucibince, Mehmed Emin Bekin bütün silâhları elinde kaldı. Mart ortasına kadar basmacı fırkalarının çoğu, kızıl orduya iltihak edip, itaat ettiler. Ruslar onlardan ayrı «Birinci Özbek süvari brigadası» teşkil edecek gibi göründüler, ve bütün korbaşılarla ve milliyetçi münevverlere öyle vâdetteler.

Korbaşılarından Şirmehmed Bek (r=Kürşirmet) bu meselelerde çok hassaslık gösterdi. Sovyetlere dehalet etmedi ve sene nihayetine doğru Bukhara emiri ve Afganistan ile münasebata girdi ve Ruslar ile mücadelesine devam etti. Bu tarihten itibaren kendisinin «Emir-i leşker-i İslâm» olduğunu ilân etti. Mart - nisan aylarında Fergane basmacılığı

[¹⁹⁸) Mehmed Emin Bek'in akdettiği bu barış vesikasının fotoğrafı, W i
ı f o r d, s. 273, 324'te neşredilmiş] ^

belki en şiddetli buhran devrini geçiriyordu. Sovyetlerin «mülâyemet» siyasetlerine aldanan münevverler iŞirmehmedi de teslim olmağa davet ediyorlardı. Türkistan hükümet âzasından Nizamkhoca'nm, hükümet tarafından vekil olarak gelip, tekliflerde bulunduğuna ait Şirmeh- met Bek'in hâtıraları pek mühimdir. Diyor ki: «Nizamkhoca Skoblev- clen gelip sulh tcj-dif etti. Ben şimdi Türkistan hükümeti oldum, siz de bize verilin, hepimiz bir olalım» dedi. Ben de, «Taşkentteki Rus erkânı harbi ve ordusu da sizin emrinize tâbi midir?» dedim. O da «evet» dedi. Ben, «Türkistandaki Rus ordusu, size tâbi olduğu doğru ise, siz onlara bugünden itibaren bütün Türkistanı terkedip gitmeleri emrini verin, o saat ben de sizin hizmetinize şıtap ederim» dedim. Nizamkhoca bir şey diyemedi. Başını eğdi ve mahcup olup geri döndü»¹⁰⁹⁾.

Şirmehmed Bek bu aralık kendi askerî ve İdarî işlerini tanzimle ve her tarafla münasebet tesis eylemek işleriyle meşgul oldu. 3 1 mayısta (1337. ramazan 1) biraderi Taş Mehmedi Afganistana elçi olarak gönderdi ve İdarî teşkilâtını eski Khokand hanları usulünde tanzime başlayıp, Mollacun Kari namında birisini «reis» yani polis müdürü, Ekber khan İşan ı «Şeyhülislam» tâyin edip. Abdüsselâm Kari yi «mirzabaşı» (hükümet başkâtibi), Nezir Çan'ı «maliye müdürü», Molla Hacmiyazi «vak'nnüvis», kendi yanında müşavir heyet olmak üzere de Fergane muteberanmdan 12 kişilik bir «şûra» tâyin etti. Bunlar ile ekseriya kendi köyünde ve Karatepe köyünde toplanıp görüşüyordu. El içinde de •Tadı», «mınbası» «emin», «ellikbaşı» 1ar nasbetmiş, yine tüfenk tamiri ve fişenk dökmesi için ustalar toplayıp hocalardan bir ustayı «us- İabası» tâyin etmişti. Afganistana giden biraderi Taş Mehmed bir sene sonra, maiyetinde Afganlardan Ekber Han Burut nam bir memur bulunduğu halde, avdet etti. Bundan sonra Şirmehmed Bek kendisini Afganistan tebaası addeder oldu.

Bolşeviklerin samimiyetsizliği ve « mülâyemet * **Yerli Türkler Nasıl** siyasetlerinin **yalanlığı, ' daha** 1920 senesinin bi- **Alclaydılar** davetinde tahakkuk etmiş, müslüman gençlerini güya «bütüin Türkistan ahalisinin, bütün fırkanın başına geçirmek» tedbirleri, eski «müslüman büro» larının lağvı, «hü- kımet başına geçirmek» tc yalnız basmacılara karşı propaganda için muvakkat çare olduğu, daha o yılın nisanında tahakkuk etti, Türk komünistlerini hayal sukutuna uğrattı. Milli ordular teşkili meselesi yalan çıktı. Hattâ mevcutlarını bile dağıtmak tecrübelerine başlandı. Bunun gibi Stalin, Başkurt ordusu general Yudenic'e karşı Petersburgu miida-

¹⁰⁹⁾ Şirmehmed Bek'in hatıratı, s. 17.

fa:' ettiği halde Başkurdiistandaki Rus köylülerine komünist fırkaları teşkili bahanesi ile silâh dağıttı ve aynı zamanda Başkurt ordusunun ayrı düşen bir fırkası (Murtazin fırkasını) diğerleri ile birleştirmeye çalıştı. Başkurt ve Kazak cumhuriyetlerinin İktisadî idarelerini birleştirip her ikisinin karargâhını Orenburgda yapmak, Rus muhacirleri ve arazi meselelerinin esas hatlarını çizmek maksadı ile Moskovada Kremimde Kalinin'in idaresi altında toplanan içtima da, yukarıda zikrettiğimiz veçhile, Rusların entrikaları neticesinde semeresiz kaldı. İsterli- tamak şehrini de komşu Ufa vilâyeti Rusları ile ihtilâflı bir halde bıraktılar. Aynı zamanda Başkurdüstanda muhacir Rusları, alenen yerlilere karşı tehyic ediyorlardı. Rus dahili harbinde mutazzarır olan Başkurtlara yardım için tahsis edilen para («Başkiro-Pomoç») Başkurdüstanda millî hükümetin aleyhine ve Moskova lehine propaganda ve muhalif teşkilât vücuda getirmeğe sarf olunup, İsterlitamak, Başkurdüstan hükümeti ile Moskova mümessilleri (Preobrajenski, Artium, Sjamoylof, Dııdnik) arasında çok ciddi iskandallar oldu. Orenburgda küşat olunmakta olan Başkurt harbiye mektebi kapatıldı.

Kazakistanda da vaziyet böyle oldu. Gerçi 10 temmuz 1919 «dek- ret» i ile Kazakistan otonomisi tasdik edildi ise de, reis, Piskovski idi. Âzaları birbirine fikir itibariyle zıt ve düşman şahsiyetlerden **olup, bunlardan biri**, kazak memurlardan Mindešov, milliyetçi şâir muharrir **Ah-** med Baytursün, tanassur etmiş ve vaktiyle papas ve misyoner **olup** milliyetçilerin düşmanı bulunan ve mücahit Abdülgaffarm katili olan Ali Cangeldin (rusça ismi İvan Aleksandroviç Stepanov) ve diğerleri. Daha 19 18 yılı martında Moskovadan gelip bütün Kazakistan namına v<millî kazak kızıl ordusu» teşkili ile meşgul olan **Mehmedyar Tungaçın**, Biikev Orda'da topladığı bin kadar muntazam Kazak askerini Oren- burga nakledip, Kazak Hükümetine dayanak etmek arzusunda bulunuyordu. Diğer taraftan bu Mehmedyar ve arkadaşları Doğu Kazakistanda «Alaş Orda» namına **Tojttamışoğlu** idaresi altında teşekkül eden askeri de Bolşevikler ile barıştıarak «Kazak kızıl ordusu» içine almak uğrunda çalışıyorlardı. Sene nihayetine kadar bu plânların hepsi bozuldu. Tungaçın fırkasını demiryolla, Saratov-Samara tariki ile, göndermedi- :cr, Ruslar için o fırkanın dağılması matlûp olduğundan, Uralsk yolundan yani askerlerin evleri bulunan taraflardan gönderip Orenburga gelinceye kadar bin neferden kala kala yalnız iki yüzü kalıp, hepsi yolda dağıldı. Toktamışoğlu fırkası Semi Palat ile Zaysan arasında kızıl orduya iltihak için geldiğinde hainane bir surette hücumu maruz kalıp İ oktamışoğlunun kendisi, Ufa mirzalarından Petersburg üniversitesi talebesinden gayyur milliyetperver gençlerden Suitanbek **Mamliye**v ve

diğer arkadaşları öldürülüp, «Doğu Alaş Orda» ordusundan hiçbir şey kalmadı. Sene nihayetinde (10 ilk kânun) Sovyet Hükümetine iltihak eden «Ural vilâyeti» nde (diğer tâbirle «Batı Alaş Orda» da) Cihan- şah ve Halil Dostmehmedovlarm teşkil ettikleri askeri fırkalar da böy- İnce dağıtılıp

Orenburgta yeni teşekkül etmekte olan «Kazakistan» Hükümetine milli mevcudiyet göstermek imkânları ortadan kaldırıldı³⁰⁰). Alasodacılar da perişan bir halde takip ediliyorlardı. Alikhan Bükey-h[^]rtov daha firar halinde idi, Mirazim Kıdırbayev ile Muhtar Avezov Semi'den kaçıp 1920 senesi martında Başkurdüstana geldiler.

Özbekistanda da iş böyle idi. Şubatta hükümet başına geçirilen Tarar Rıskulov ve Sadullakhoca Tursunkhocayev grupuna karşı daha nisan ayında ciddi kumpanya başlandı. Maksat bunları «Turtsik» ve «Kraykom» dan atmak idi. Buna ait tertibat alan «Türk-Komisiya» nm entrikaları hakkında bilâvasıta Lenin'in kendisi ile konuşmak isteyen Rıskulov ve Nızamkhocayev mayıs ayında Moskovaya geldiler. Nisan ve mayıs aylarında herkes artık aldandığını hissetmiş ve şaşalamıştı. Bu vakit Moskovada birçok temaslarda bulunduktan sonra Taşkende dönüp gelen Hindli Mahandra Pratap, Bereketullah ve Kâzım Beyler de kendilerinin kâmilan aldanmış olduklarını sezdiler. Kâzım Beyin Afganistan ve Türkistan seyahati hakkında yazmış olduğu mufassal hâtıra- tında şu cümleler vardır : 1920 senesi sonkânun 1 :

«Hind prensi Mahandra Pratap, Bereketullah ve Afgan heyeti Moskovadan meyyus bir halde dönmüşüler. Artık şimdi ellerimiz ve ayaklarımız bağlı gibi duruyorduk. Ne yapacağımızı bilmiyorduk» . 20 kânunusani : «Türkis- ranın harici işlerini de Tursunkhocayev'in elinden alıp Rus yahudisi Brovyda'ya verdiler. İhtimal beni (Kâzım Beyi) Afgan casusu ve Bu- khara emîri ile Afganistanın müttefikan Rusya aleyhine hareketini hazırladığını zannediyorlar. Herhalde bu baziçede biz yandık». Mayıs 1 : «Bereketullah tekrar Taşkende geldi. Her ikimiz bedbindik. Sovyetler tarafından İrana gönderilecek İranlı eşkiya reisi Khodo'nun fırkasını ziyaret (yani onlar arasında propagandada bulunmak) için Bereketullah ile bizi Aşkabada gönderdiler. Makhtum Kuli Hanı ziyaret ettik^{300 301}). Bolşevikler beni ve Bereketullahı İran müfrezesinin ihtiyat kısmına ithal etmişler. Bu ne demekti? Biz protesto ettik ve Taşkende avdet ettik. (Taşkentin) Eskişehir (kısmı)nda İslâmbay nam birisinin hanesine in- dik, burada bizi çeka (– gizli polis) bastı. Taharriyat yaptı ve tevkif

«dildiğimizi ilân etti. Hariciye komiseri Gupner bu İşın, kendisinin haberi olmadan-yapıldığını söyledi. Bu vukuat üzerine artık Türkistanda kalmann manasızlığı anlaşılmuş oldu. 20 ağustosta Cemal Pasa Taşkende o eldi-. Bereketuiiah ile beraber kendisini ziyaret ettim ve şarktaki faaliyetimizin safahatını bir bir anlattım ve şimdiki elim* vaziyetimizi izah ettim. Fakat

---

³⁰⁰) Qizü Qazakistan, 1928, N. 8, s. 110-112; Noviy Vostok, V. 22,5.

³⁰¹) Bu zat 1881 de Türkistan müdafaasına iştirak eden başbuğların bir reisi sıfatıyla yukarıda s. 236 da zikredilen Makhtum Kuli handır.

Hindistana karşı bir iş yapamıyacağımı, kendisine hiçbir türlü anlatamadım» -ü“).

Arazi meselesinde Moskova mümessilleri Başkurdüstanda ve Kazakistanda Rus göçmenleri tarafını iltizam edip, onları fırka namına silâhlandırdılar. Bunlar Uta vilâyetinde, yani Sovyetlerin kendi topraklarında, vâki olan isyanlarda Başkurt Hükümetinin parmağı olduğunu ısbata çalıştılar. Bu meseleler üzerinde Moskova mümessilleri Artium ve Pri- obrazenski ile olan ihtilâfın halli için, mart nihayetlerinde Trotski Ufaya o-önderiidi. Ufa vilâyeti isyanları esnasında Başkurdüstanda sükûnet tam ' olduğunu, Moskovadan gelen haberlerin yalan olduğunu bizzat anladı ve Âr.tium ile Priobrajenski'yi kendisi ile beraber Möskovaya götürdü, Başkurt ordusuna yardım edeceğini va'detti. Bunu müteakiben otuz bin tüfenk, iki batarya top, tayyare ve pek çok mühimmat verdi. Fakat Sta- j;n ve Dzerjinskfler Haltundan işlerine devam edip Başkurdüstandaki Rus göçmenlerin! kudurtmakta devam ettiler. Ben ve jlyas Alkin, daha 1919 yılı başında komünist fırkasının yambaşmda «İnkılâpçı Sosyalist Fırka» ismiyle bir millî scsj'alist fırka teşkil ederek «Üçüncü İnternas- yona!»e girmek uğrunda çalışıyorduk. Fakat «Politbüro» serkâtipleri olan Stalin ve Stasova, böyle bir fırkanın resmileştiril emiyeceğini söylediler. Sralin bana ve Kazaklardan Ahmed Baytursuna hitabederek «komünist olmadığınız halde fırka âzası olmalısınız» diye şaka etmişti. Filhakika biraz sonra bizi fırkaya ithal eder oldular. Bana âzalık biletini henüz vermemişlerdi ve ben daha fırka meclislerine de iştirak etmemiştim. Fakat bizi fırkaya ithal eylemekteki maksatları vâzıh olarak malumdu: Bizi fırka zinciri ile bağlamak ve millî hükümetleri de tamamiyle komünist fırkası eline geçirmek ve bu cumhuriyetleri «çeka» ve «kumbed» («komitet Bednotı» yani «fukara komitesi»)ler ile doldurmak, Kazakistan ve Başkurdüstanda tamamiyle Moskova hegemonyasını yerleştirmek, İktisadî idareyi ellerine almak istediler. Stalinin bizzat idare ettiği «Millî İşler Komiserliği» etrafında dolaşan «millî işler mütahassısları» teşkil edilen ve edilecek cumhuriyetleri kabilelere göre kurmak plânları ile meşguldüler.

Kâzım Beyin hatıratı kendi elinde bulunmaktadır. Bundan tarafımdan çıkarılan müntahabat kütüphanemde bulunuyor.

Leninin arkadaşı Arlium'un tasavvuruna göre Başkurdüistan, Ufa vilâyetine ilhak edilmeli ve bu cumhuriyetle Kazakistanın arasında bir Rus vilâyeti («Orenburgskaya Gubernia») bizzat Moskovaya tâbi bulunmalı idi. Diğerine göre Türkistanda Kazak ve Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen ve 1 acik yekdiğerinden İdarî hususta ayrılmalıdır. Bu yolda yeni bir adım olarak bu yıl (1920) 27 mayısta Kazanda «Tatar Sovyet Cumhuriyeti» ilân olundu. Bunun bir taraftan faydası da vardı. Çünkü bugüne kadar Kazanlılar hep «Rusya İslâmların merkezi ve kalbi olmak» hülyası ile otonomi vs istiklâl

hareketlerine karşı vaziyet alıyorlardı. Şimdi bu cumhuriyetin ilânı sayesinde, kısır olsa dahi, millî cumhuriyet idaresine alışacaklardı. Fakat diğer taraftan bunun gibi birçok cumhuriyetlerin teşekkülüne başlanması «parçala ve hükmet» şiarı tatbik edilmesinin biraz daha genişlemesi demek idi. Biraz sonra Çuvaş vesair cumhuriyetleri ve «muhtar vilâyetleri» kuruldu. Ertesi yıl (14 haziran 1922) «cumhuriyet» ismi muhafaza edilmekle beraber, Baskur- düstan bilfiil eski Ufa vilâyetine ilhak edilmiş oldu. Türkistan da «pan- türkizm» tehlikesini ve ona karşı cezrî tedbirlerle mücadele edilmesi zarureti Moskova'da ısrarla iddia ve ispat eden zat, Stalinin yakın dostu aksak gürcü İlyava idi. Neticede bolşevikler pantürkizm aleyhine her yerde tertibat aldılar. Halbuki bu vakit Avrupa ³⁰²⁾ ve Hind-İngiliz ve Hind-müslümanları ⁻⁰⁴⁾ neşriyatında, Sovyetlerin Türkistanda yerlilerin istiklâl hukukunu tamamıyla tanımış ve bolşeviklerin Şarkta şarklıların hukukunu tanımak esasında kuvvet kesbetmekte olduklarını yazmakta idiler. Anadolu'da harekâta geçmiş olan Mustafa Kemal Paşa da Erzurum'dan, «Orenburg hükümeti islâmiyesi reisi» sıfatıyla benim adıma, kardeşlik hisleri izharı ile, bir telgraf göndermişti. Hülâsa, Orta Türk cumhuriyetlerinin ozaman son nefeslerini almakta olduğu Rusya haricinde kat'iyen malûm değildi.

Fırkaya dahil olmamın resmî ciheti daha tamam Gizli Teşkilât olmamış ve fırka bileti almamış olmama rağmen, nisan nihayetinde Lenin ve Stalinin, beni güya bir «müşavere» için Moskova'ya fırka adına davet eden telgrafları geldi. Beni Moskova'da alıkoyacaklarını biliyordum. Gitmek de mümkün olmuyordu. Başkurdüstanda silâh kaldırmak, ozaman ortalıkta bir Beyaz-Rus kuvveti de olmadığından, yalnız başımıza harbetmek demek olacaktı. Başkurt hükümeti azalan ve Başkurdüstanda bulunan Türkistan ve Ka-

---

2°3) Meselâ *Der Neue Orient* mecmuasında.

-04) Bk. Dr. Abdülğani, *A Revue foor political Situation in Central. Asia*, Lahor, 1921.

.mı.< münevverleri İsterlİtamak ta toplanıp müzakere .ettik ve gizli inkılâp eskil âtı vücuda getirerek, 13 - 14 adam Türkistana gidip çalışmağa ve bunun tatbikatı uakında konuşmak için Türkistan, Kazak ve .Başkurt mümessilleri ile Moskovada toplanmağa karar verdik. Mayıs bidayetinde Moskovaya geldim. Stalin ve Kamenev («Politbüro») yâni Komünist fırkasının kalbi demek olan «siyasî büro») beni çağırıp, epeyce bir zaman beni Başkurt kuvvetleri ile beraber Ukraynadaki cenup cephesinde bulundurmak, sonra Moskovada «milletler şûrası» nda millî cumhuriyetler için yeni konstitüsyon tertip etmek yolunda çıdıştırmak istediklerim, millî cumhuriyetlerin İktisadî ve askerî meselelerde Moskovaya sıkı bir surette bağlanması, Sovyet menfaatları noktasından lâzım olduğunu ;,ov i ediler. Bununla beraber Stalin, ikinci defa hususî olarak, bütün bu tertibat m Tro'ski tarafından yapılmakta olduğunu, güya bu zat ve Dzer- jinski şark vilâyetlerinde benim şahsî nüfuzumun artmasını, Sovyetler için tehlikeli addettiklerini söyledi. Hakikatte ise, her şey, kendi tertibatından ibaretti. Birkaç gün sonra Stalin cenup cephesine gitti. Ve beni mlgrafla oraya kendi nezdine «cenup cephesindeki müslüman askerî fırkalarının teşkilât riyasetine» davet etti. Oraya gitmek istemiyordum, çünkü arkadaşlarım Moskovaya gelecekti. Lenin «fırka» adına, Trotski, «Harbî inkılâp Şûrası» adına resmî emirler ile ve nihayet Lenin kurşun kalemle hususî mahiyette yazdığı bir mektupla ve telefonla ısrar ederek teklif ettikten sonra, bir kısım asker ile hareket ettim. Stalin' i, Kırım yakınında Kremençük'te buldum. Akşam üstü bizim vagonları Stalin'in hususî trenine taktılar. Kharkov'a geliyorduk. Gerek Kremençük'te otomobil gezintisinde, gerek trende başbaşa ve çok uzun konuştuk. Bu adam okadar müâyimdi, fi iç bağırma giriyordu. Güya, yalnız bizim şark Türk- leri için, küçük milletler için yanıyormuş. Her kabahati, küçük milletleri sevmeyen birisi olarak tarif ettiği Trotski'ye atıyordu. Daha ozaman Trotski'yi sevmezdi. Kendisinin, bir gürcü millî muharririnin oğlu olup, millî terbiye veren muhitte yetişmiş bulunduğunu ve bizi iyi anladığını söyledi. Rusları şovenizm ile itham ederek söğüp saydı. Birkaç gün evvel Lenin'in yaptığı gibi, Stalin de bana, Rusya mikyasında iş yapmamı, ufak bir kavmin idaresi işiyle fazla meşgul olmamamı, bu milletlerin hukuklarını tedricen kazanacaklarını söyledi. Fakat çarın müzeyyen hususî vagonlarından birinin içinde masa başında böyle uzun uzadıya konuşarak bu zatta, hiçbir samimiyet olmadığını, her işte diğerlerini, kendi maksadı için «utilize» eylemek istediğini, • güzel sözlerine rağmen kendisinden, ve Adaha ozaman bile bunun elinde bulunan Rusya Komünist Fırkasından, bir hayır beklemenin akıl işi olmayacağını öğrendim.

Kharkov'a geldiğimizizin ikinci günü rahatsızdım. Erkânı harb daire-

sinde Stalin ile görüşüp Astarkhan vilâyetinde istirahat etmek için müsaade isledim. Reddetti. Fırka adına emretti. «Fırka âzalığma celbediş- niz, işte yalnız bunun içindi» dedim. Yalanlarını yüzüne vurdum. Cephedeki vaziyet, nazikliğini daha kaybetmemişti. Her şeye tahammül etti. «Hepimiz böyle asabi olduk» dedi. Müsaade vermediyse de trenimize lokomotif verilmesine mâni olmadı, yanındaki müfreze ile beraber Moskovaya döndüm. Taşkentten ve Kazakıstandan gelmesi beklenen adamlar artık Moskovada bulunuyorlardı. Anlaşıldı ki her tarafta vaziyet bu şekilde imiş. Lenin ve

Stalin ile konuştuklarımı, kendilerine anlattım. Benim için, Lenin'in dediği gibi, bir müddet Rusya mikyasındaki işlerle meşgul olmak, bir bakımdan çekici idi. O günlerde Moskovaya gelmiş olan Cemal Paşa da böyle tavsiyede bulundu. Baku'da bir «Şark Kongresi» toplamak meselesi de vardı. Bu mesele ilk olarak Cemal Paşa ve arkadaşlarına Başkurdistan mümessilliğinde verilen ziyafette, tarafımdan ortaya atılmış ve sonra fırka merkezi yanındaki «Müslüman Bürosu »nda müzakere edilip, komünist fırka merkezine teklif edilmişti.

Öğünlerde üzerinde çalışılması icabeden daha diğer mühim meseleler de vardı. Fakat Lenin'in müstemleke meselesine dair bir projesi üzerindeki münakaşa, bizi, artık Moskovayı terkedip yeni bir yola girmeğe şevketti. Kharkov'dan dönüp geldikten sonra, Lenin kendisinin Üçüncü Internasyonalin ikinci kongresi için «milliyet ve müstemleke meselesine ait tezler» inin müsveddesini diğer arkadaşlar ile beraber bana ^{deci} göndermiş ve 12 maddelik bu «tez»ler hakkında diyeceklerim varsa, yazıp vermeme talep etmişti. Müzakere ettik. Birçok tashihler yaptık ve daha bir iki madde ilâve ettik. «Küçük burjuva» tâbirinin vazıh bir şekilde tayinini, müstemlekelerde kapitalizm kaldırıldıktan sonra da, hâkim millet proletarisinin «rehberliği» devam edeceğini anlatan ibarelerinin tâdilini istiyerek, bunları bir müstakil proje şeklinde yazıp verdim. Hiçbir türlü anlamak istemedi. Müstemlekelerde ancak rus proleter mümessillerine itimat ettiğini ve edeceğini, bize de yalnız onların «rehberliğine» karşı göstereceğimiz itaat ve sadakatimizin derecesine göre itimat edileceği, bu itimatsızlığın yalnız bu zamana yani sosyalizmin eski Rusya hududuna münhasır kaldığı zamana has olmayıp, bütün cihanda sosyalist inkılâbı hüsule geldikten sonra dahi şark müstemleke milletlerini av- rupalı (İngiliz, fransız ve ilh.) metropol amelesinin idaresine vermek Lenin'in kendi fikri olduğu, umumiyetle şark memleketlerinde sosyalizmi yerleştirmek yolunda şark milletlerinin amele ve sosyalistlerine itimat etmediği tahakkuk etti. Biz toplandık, müzakere ettik. Gizli teşkilât vücuda getirmek, birkaç adam, o cümleden gayriresmî vaziyete geçerek kendi maksatlarımızı Sovyetlere zorla anlatmağa çalışmak kararını verdik. Ben

de, Stalinin vermediği müsaadeyi fırka kâtiplerinden Krestinski ve Priobrajenski vasıtası ile elde edip, hususi vagonlarımızda muhafız kıta ve yanımda kalem dairesi olduğu halde, iki ay istirahat bahanesi ile 29 haziranda Astark.ian tarafına hareket ettim. Fakat bir sabah elbise değiştirip yanımda bulunan avcılık esbabı, yalnız iki nefer asker, bazı siyasi ve tarihi teliflerim, ailem, tüfenk ve tabancalarımız olduğu halde kızıl ordu neferi sıfatı ile trenden inerek, ağlaşan arkadaşlarımızla veda ederek ayrılmıştık. Bir kaç gün sonra Baku da ve bir ay sonra da Aşka- batta bulunduk.

Lenin ve avenesinin «yeni siyaseti» Taşkent tarafında da çabuk tatbik edildi. Biz Moskovadan ayrıldığımız gün (29 haziran) komünist fırkası merkezi, Rıskulov ile Nizamkhocayev ve arkadaşlarının Türkistan komünist fırka merkezi (Kraykom)nden ve hükümet icra komitesi (Türt- sik)nden uzaklaştırılması kararı verdi. Yeni «Türtsik»e Rahimbayev reis, «Kraykom»da yerlilerden Nezir Türekülov, Atabayef, Sultankhoca Kasımkhocayev, Babacanov, Rahimbayev, Sultanbek Khocanov, Sencer Esfendiyarov'lar âza tâyin edilmişler ve bunlar şimdi «ufak burjuva» addolunan «Rıskulovçular»a karşı «Özbek ye Kazak proleterinin hakikî mümessilleri» ilân olunmuşlardı. Rus «Türk-Komisiya»sının da şekli değiştirilerek Sakolinkov, Safarov, Kaganoviç, Peters'lerden ibaret yeni azalar gönderilmişti. Moskovada alınan kararlara göre, Taşketteri, . Baş* kurdüstan merkezi olan Isterlitmak'tan kaçıp gizlenmesi icabeden zevatın da bir kısmı aynı günde yola çıktılar. Hepimiz Sonteşrinde Khorez- min Kõngrat şehrinde toplanacaktık. Fakat vaziyet değişti. Yukarıda adı geçen Baku kongresinin eylülde Baku'da akdine müsaade edilip, o münasebetle biz de gizlice Baku'ya geldik. Burada Mustafa Suphi riyaseti altında bulunan «Türk Komünist Fırkası»nın iç daireleri ve daha diğeri bir resmî hükümet dairesi, bize Türkistanın gizli millî teşkilât meselelerini ve kongrede bahis mevzuu olan meseleleri müzakere için merkez oldu. Şüpheden âri olan bu dairelerde müzakerelerimizi yaptık. Kongrede Zinoviye ve Radekler, şarklılara bir koyun sürüsü nazarı ile bakıp, herkesin arkasından birkaç hafiyeye tâyin edip ettiklerinden ve celselerde bağırıp çağurdıklarından bu iştime birçok şarklı Sovyet dostlarının fikirlerini değiştirdi. Kırgız mümessili. Canuzakov »ve arkadaşları bundan dolayı fevkalâde sevindiler, işimiz yolunda idi. Ogüne kadar her işte el ve ayaklarımızı bağlayan Bukhara meselesi de 2 eylülde, halledilip, emir defolup gitti. Khorezmin Kongrat şehri yerine 1921 yılı başında Bukharada toplanacak olduk. Bunun, için de , benim önce Kon- grat'a gitmem ve Khorezm millî hükümeti ile müzakerelerde bulunmam takarrür etti.

Biz, bütün Türkistan, Kazak, Khıyva ve Bukhara inkılâpçı münevverlerini seferber edersek, Sovyetlerin millî siyasetinde bazı tadilat yap-trabileceğimizi, ben ve bazı arkadaşlarım müstesna olmak üzere, hiç olmazsa yeni açılan Bukhara ve Khıyva sahasında Sovyetlerle resmen işbirliği yapmak mümkün olacağını düşünüyorduk. Bu mülâhaza ile ben Bakü'dan hareket ederken 12 eylül 1920 tarihiyle Lenin, Stalin, Trotski ve Rıykov adlarına bir mektup yazdım. Mündercesi şudur: «TSK^{305a} nın bize karşı tatbika başladığı siyasetten öyle anlaşılıyor, ki siz Preob- rajenski, Artium ve arkadaşlarının, yani hakikî millî rus sovinlerinin fikirlerini şark milletlerine ait siyasetinizin esası olarak kabul etmişsiniz. Gerçi yoldaş Trotski Ufada bu meseleleri tetkik ederken, bu zevatın harekâtı provokasyon silsilesinden ibaret olduğunu anlamıştı, şüphesiz, ki o tetkikatının neticesini TSK'ya anlatmıştır, fakat yine o hakikî Rusların sözleri söz oldu. Turkkomisiya'nın başında bulunan Frunze ve Kuy- bışev, bu. müessesenin umumî celsesinde yerli Türkistan komünistlerine karşı altı aydanberi riyakâr bir siyaset takip edilmiş olduğunu, Turtsik- iie işbirliğinin sırf gösterişten ibaret olduğunu ve ancak Rıskulov ve arkadaşları bu müesseseden ayrıldıktan sonra bu siyasetin riyakârâne olduğunu açıkça söylemek imkânı hâsıl olduğunu ve TSK siyasetinin de aynı şekilde aldatma siyaseti olduğunu Rıskulov ve Validov iş başından ayrıldıktan sonra açığa vurulduğunu söylemişlerdir. Aynı Turkkomisiya âzalarından biri ise, daha ileri giderek, yerli Türkistan ahalisinde sınıf farkını sun'î surette aevlendirmek icabettiğini ve milliyetçileri yerli renç- ber sınıfının düşmanı olarak ortaya çıkaracaklarını, Rıskulov ve Validov gruplarının işte böyle bir sınıf düşmanı sıfatıyla ortaya çıkarılarak yerli Oktiabirciler tarafından ezdirileceklerini anlatmıştır. Fakat bilmelisiniz, ki biz bizden proletaryatın sınıf düşmanı yaratılmasına yol vermi- yeceğiz. Siz kurbanlar bulursunuz, fakat körükörüne kurbanlığa gidecekler biz değiliz.»

«Bakuda şark kavimleri kongresi, buna iştirak eden bütün Türkistanlılara Sovyet Hükümeti namuna yerli ahalinin hukukuna yapılan tecavüzün ancak mahallî rus komünistlerinin işi diye telâkki etmenin tam manasıyla yanlış olduğunu, bu siyasetin TSK nın kendi siyaseti olduğunu vâzihan gördüler. Çünkü Komintern başkanları Zinoviyev ve Radek, kendilerini 1917-18 senelerindeki komiserler gibi gösterdiler ve şark kavimleri mümessillerini de mezkûr senelerdeki krestiyân (köylü) kongrelerine gelen aksi inkılâpçı köylülerin yerine koydular. Mahallerden-hazır-³⁰³

---

^{303a} «TSK» «Tsentralny Komitet» den ihtisar, yani Rus Komünist fırkasının merkez komitesi.

lanıp gelen raporları okutmağı yalnız bağırıp çağırarak men etmekle kalmayıp, kızıl muhafızların yardımına müracaat ederek men'ettiler, ve ancak kendilerinin Moskovadan hazırlayıp getirdikleri saçma kararnamelemlerini kabul ettirmek için tazyikler yaptılar. TSK'nın güya Şarkta günün en aktüel meselesi arazi meselesi imiş, şarklılar arasında sınıf mücadelesi bu esas üzerinde yaşatılacakmış gibi telâkki ederek bunu, bu kongrede bakılıp bir istikamet verilecek başlıca mesele addetmesi, fırka rehberlerinin Şark meselesindeki vukufsuzluğunun bariz bir misali oldu. Elbette TSK, bu hususta ne derecede yanlış bir yola sapmış olduğunu yakında göreceğ ve «sınıf mücadelesi»ni ancak terör ile sun i surette yaşatmak yoluna girecektir. Voldaş Lenin in müstemleke meselesine dair tezleri dolayısıyla yazdığımız mülâhazalarımızda açık olarak anlattığımız gibi, Şarkta toprak meselesi esasında tabakalanma (razsloyenye) vücutte getirilemez. Mademki Şarkta Avrupalıların kapitalisti ve amesi hep beraber müstemleke sahibi ve yerli köylünün zengini ve fakiri ötekilerin müşterek köleleridir, o halde burada toprağı işletenle işliyen arasında ne gibi tabakalaşma olabilir? Siz yerliler arasında tabakalaşma husule gelmediğini görünce, bunun için yerli milliyetçileri kabahatli göreceksiniz ve her vakit bunlar arasından bir zümreyi rençberlerin «sınıf düşma- 111» ve diğerlerini de «sol oktoberçi» olarak seçecek ve ötekilerini eze- ceksini.T. Her defasında bu «sol oktoberçi»ler «sınıf düşmanı» safına çıkarılıp ezile ezile yerli ahali arasında münevver sınıf bitip, ancak okur yazarsız, yalnız eşeği ile öküzünü ve belküreğini bilen yerli köylüye kalıncaya kadar bu iş devam edecektir. Eğer TSK daima biri diğerini teakup e ilecek olan bu «oktiabirler» siyaseti tatbikinin yanlışlığını kabu ederse, bir daha tecrübe etsin, milliyetçi diye damgaladığı yerli komünist ve inkılâpçı münevverlere, Türkistan mkiyasında değilse bile, hiç olmazsa şimdi emirin firarından sonra açılan Sovyet Bukhara sahasında, burasının imar ve temdini yolunda çalışmak imkânını bahşetsin».

Bu mektûp, benim bu şehirden ayrıldığımın ertesi günü Bakudaki on birinci kızıl kolordu kumandanlığına verildi. Biz Bakudan Hazar Denizi ve çöl yoluyla Khorezmdeki Kongrat şehrine doğru hareket ettik. «Çeka» tarafından mahsus gönderilen hafiyeler her tarafta, iskele ve istasyonlarda beni ve arkadaşlarımı arıyorlardı ise de, biz Bakudan bir istasyon arasını araba ile gidip trene bindik ve Petrovsk a gelip oradan vapurla Volga deltasına, oradan da yelken gemisi ile Guryev(=Üy- siik)e, at ve deve üzerinde de Ural vilâyeti, Üst-yurt tarikiyle Khıyva- mn Kongrat şehrine önce va'dettiğimiz vakitte geldik. Arkadaşlarımız bizi şehrin kapısı önünde istikbal ettiler. Şehir Han Cüneyid in arkadaşlarından Baba-Bek tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Buradan Çim-

bay da ve nihayet epeyce bir vakit Khorezm merkezi .Khyva'da kaldıktan ve orada teşkilât işlerimizi ikmal ettikten sonra, tekrar atlarımıza binerek 31 sonkânunda Bukharaya vâsıl olduk. Bütün arkadaşlar orada toplanmış bulunuyordu. Daha haziranda Moskovada ve Başkurdistan* dan Türkistanın her tarafına malûmat toplamak ve hakikî vaziyeti öğrenmek için gönderdiğim arkadaşlarım ve zabıtlar de bu zamana kadar Bukharaya gelip yetiştiler.

Bukharada emir rejimi ne kadar menfur idiye de Bukhara «Halk bu rejimin, Ruslar tarafından er geç yapılacağı Cumhuriyeti» mukarrer olan kaldırılması işine ora Türklerinin

silâhlı olarak iştiraki hiç de matlûp değildi. 1920 yılı başında Turkfront başkanı Frunze'nin teklifi üzerine Moskovada Rusya Komünist Fırkası serkatiplerinden Stasova, beni Politbüro*ya davet ederek, birkaç zevatla beraber Bukhara meselesini müzakere etmemizi, keza-Başkurt ordusunu da oraya sevketmenin imkânlarını düşünmemizi teklif etti. Bu mecliste ben emir hükümetinin düşürülmesini müteakip tam bir milli hükümet ve milli ordu kurulacaksa gitmeye hazır olduğumuzu, aksi takdirde emirin düşürülmesi işini, Frurizenin kendisinin oradaki kuvvetleri ile pek âlâ yapabileceğini beyan etmiştim.

Bukharanın asırlardanberi yaşayıp gelen eski bir Türk devletinin bakiyesinin er geç Ruslar tarafından ortadan kaldırılması işine Türklerin silâhlı olarak iştirak etmeleri matlûp olmadığını öğünlerde Moskovada bulunan Afgan hariciye nazırı Mehmed Velikhanm' yanında iken Bukhara rah Mirza Muhiddine ve oğlu Mirza Abdülkadir de söyledim. Fakat onlar, emire karşı olan bu seferi, bir mukaddes cihat gibi telâkki ediyorlardı ve eylül ayında emaret clüşürülürken. bunlar, yani genç Bukharalı- lar, gûya bir millî vazife yapıyormuş gibi, bu hareketlere iştirak ettiler, ve Ruslar da adetâ bu genç Bukharalılara yardım için geliyorlarmış iddiasında bulundular. «Emaret»in yerine geçecek olan «millî hükümet»in geçici mahiyette olacağı ve bu işte gençlerin Ruslara ancak bir âlet oldukları hatırlarına gelmiyordu. Ruslar şehri yağma maksadıyla Bukharada büyük tahribat yaptılar. 27 medresenin asırlardanberi toplanan ve geçen asırda emir Nasrullahın emriyle «Erk»e (yani hükümet konağı) aikonan binlerce cildi havi kütüphaneleri (bk. yukarıda s. 258) bu Erke karşı lüzumsuz yere yapılan bombardımanda yakıldı. Vakıadan ancak birkaç gün sonra şehri ve Erki ziyaret eden Prof. Barthold yanmış kütüphanelerin kâğıtları üzerinde yazılarnv henüz okunmakta, fakat elle dokunulduğu zaman ezilip kül olup gitmekte olduğunu, büyük eseflerle

beyan etmiştir ^{205b}). Genç Bukharalı,lara ilk vehlede baz. teşkilât imkan- lan verildiğinden memnun idiler. B« hükümtfe- hemen kûmeti» ismi verilmedi, bir «Halk Cumhuriyet., tesnuye metin teşekkülü 14 eylülde tamam oldu ve gostens içm mustak.İl.k m biyeti muhafaza edilerek eskisi gibi Rusyanm bir «siyasî mümessilliği» yasatıldı ve Bukhara paras. da eskisi gibi darbolunmakta devam e ; müine rağmen tamamiyl e Sovyetler sisteminde teşkil edilen bu hükümet «Bukhara

komünist (Halk) fırkasına tâbi idi, o da merkez. Kağanda bulunan Rusya siyasi mümessilliğine (Liubimov a ve Kmri. H^ «). tâbi idi. Hükümete ismi yukarıda geçen Mîza Abdulkadır (Hukum sûras. reisi). Feyzullah Khoca (İcra komitesi reisi). Hasım Şaik (han- ciye vekili). Kari Yoldaş (maarif). Mukhtarcan (iktisat). Nasır Hekim (maliye). Kar. Abdulvabid (sıhhiye). Abdulhamid Arif (dahiliye vekili). Osman Khoca (Şarkî Bukhara muhtar vekili, biraz sonra Şura re- isi) gibi genç Bukharalıların başlıca rehberleri dahil bulunuyordu. Taş- kentten de Münevver Kari, Sa'dullah Khoca, Abdulkadir Kuşbegiyev ve Semerkandden Ekâbir Şabmansurov gibi milliyetperver münevverler gelerek hükümet yahut parti işlerine'celbedilmişlerdö 5 ilkteşrinde «Bukhara rençberlerinin ilk umumî kongresi» emirin Sitaremahı Hassa sarayında toplandı, 2000 kadar âzadan ibaret olan bu içtima bir nümâyîş mahiyetinde idi. Kararnameler Sovyet mümessili Liubimov ve He- kimovlar tarafından tertip edilmişti. Tekmil Bukhara hanlığında emurcılara kars. mücadelede rus ordusu ve onların idaresinde baz. Szbek ve tatar kullular, hareket halinde idiler; asıl Bukhara Halk Hükümetinin or- duşu ve ordu' teşkili için harbiye nezareti yoktu. Yalnız polis tesisatı vardı ve bu iş millî hükümetini elinde idi. Yeni hükümet Moskovaya olduğu gibi Baküya ve Kabile de mümessiller gönderdi. ■

Zereşan
Havzasında
Faaliyet

Baku «Şark Kongresi» içtima, gibi Bukhara Emir- liğini yıkarken bolşeviklerin burada kısa bir za- man için olsa bile millî unsurlardan istifade etmek mecburiyetinde bulunmaları ve bir millî hükümet teşkil eylemeleri, Türkistan milliyetçileri için iyi bir

fırsat oldu. Baku kongresindeki mukarrerat üzerine her yerde herkes artık gizli millî teşkilâta doğru gitmiş, gizli millî teşkilât yapmak zarureti anlıyanlar her vilâyetten Bukhara ve Semerkand hududuna gelmiş, fakat günün çok. mütenevvi olan meseleleri hakkında fikirler tebel-

205b) Bk. Barth ol d, *Otçet o komandirovke v Turkestan*, in *Bulletin.de VAcademie des Sciences: de Russie*, 1921, s. 188 viii; 27 kütüphaneden her bini- pin kitap, ve cild adedi için bk. Fıtrat, *Seyyah-i Hindi*, 1910.

lur etmemiş olduğu gibi, konsperatif bir hayatta bunların tanzimi de müşkül idi. Müteaddit mudil meseleler bir kavuş halinde bir araya toplanmıştı, basmacı meselesi ise tamamiyle bu gizli i teşkilâta yüklenmek üzere idi. Kırgızlardan Türekul Canuzakov ve özbeklerden Sultanbek ve bazı Başkurtlar basmacılara iltihak etmiş olduklarından, basmacı meselesinin radika] bir surette tanzimi hiç de: geriye bırakılmıyacak bir devreye girmiş bulunuyordu. Bir kongre akdi hazırlığı vardı, fakat kongrenin sırası değildi. Hariçle temas meseleleri vardı. Bir çok müneciler, [o cümleden Münevver Kari], Cemiyeti akvamdan bir şeyler umuyorlardı. O aralık Gulcadan Kazanlı münevverlerden Ârif Kerimi gelmiş, oradaki Japon mümessilleri ile temas lüzumu görülmüş, Bukhara emiri takip ediliyor, fakat arkasından «emirci», «biraz emirci», «emir- den gayrimemnun» basmacılar ortaya çıkıyordu.

Cemal Paşa Türkistan meselelerini Kabilden idare etmek istiyor Ve basmacılarla temasa giriyor Moskovadan Enver Paşa bolşevikler lehine «İslâm İttihadı» propagandası yapıyordu. Bunun da tesiri vardı. Ortada bir de bize mütemayil görünen ve aramıza girmeğe çalışan bazı unsurlar ve bazı gayrimüslim milletler, yerli yahu diler ve Batı Türkistanda çalışan Kaşgar Türklerinin ortaya attığı İkitürkistan meseleleri vardı. Bir de bolşeviklerle mücadele halinde olan Rus fırkalarıyla münasebeti tâyin etmek zarureti vardı. Bukharada ve Khıyvakda hükümet,- fikriYdaşımız milliyetçilerin eline geçmekle ve bunların idare usulü, muvakkaten olsa bile, «komünistlik» ten biraz farklı olmak üzere «halkçılık» diye ifade olunduğundan, bunların İktisadî, İçtimai meselelere nazarların, formöle etmek zarureti Vardı: /1) Kadimler, 2) cedidler, 3) sosyalistler diye üç takıma ayrılan Türkistan yerli siyasi zümresi,/emirin ortadan kaybolma- . s.yla ancak «cedidler» ve «sosyalistler» elinde temerküz etmekte idiyse de, bunlar arasındaki fikirler keşmekeş içinde idi. Spnkânunun ilk haf- tasında program meseleleri müzakere edildi. Bu meselelerle daha ziyade Türkistan «şura-i islâmc.lar.» ile «Bukhara cedidilerinden baz. zevat

hal^ \ SOSALizm de dahiliye (sonra harbiye) naz.rı Abdulhamid Ar.fov ile benim tarafımdan temsil ediliyordu. Hazır bir program olmadığından, umumî mecliste müzaikere esnasında 1919 da Başkurdüstanda 1920 haziranında Moskovada.a. sonra Baku kongresi esnasında Tureku] Canuzakov ile beraber işlemen 27 maddelik «millî sosyalist fırka» program, okundu. Hazır olanlardan pek az, bunu ka-

-) 19 maddelik bir program projesi teklif etti. Burada kadınların

Abdüir^I^A^ SnCC

^^

Mirza

pepelerine dokunmamak, Ş<=T!*- ' , * vardı⁰⁷), ki bunlar diğer taraf

icin **makbul değildi. Her ,k. takımın birleştiğ**

!) Gizli cemiyetin zarureti;

2) **Emiri sonuna kadar tepelemek ve c**
makinesi kurmak;

3) **Merkezî harbiye nezareti ve » rarak. milli**

kızıl orlu teşkiline başlamak;

4) **Asri maarifin zaruri olduğu;**

gibi şeylerdi. Neticede Bukharada toplanan-^«umumî platform a,y. çerçevesine sokmak imkanı o.ma
10m tahakkuk etti. **Başkurt-**

tâyin edip, bir «ittifak» vucuda

lar (İldirkhan) ittifaka **girme*** içm t V

tesbit edilmesi zarurî «.Huşundan

müneverleri ve milliyetçi komünist w ^

dererek, talebettiler.. Bu «f''k^a

nız kanaatlerin tesbiti demek o .ug ,

lifak». maddelerinin kâfi geleceği ve ^-^^Lfımdan söylendi, ve renmekten hiçbir zarar mutasavver

o

açılmış oldu. Netice e

didler), diğer tarafı «sosyalist tu essı^yan^ ^

görüşlerine göre program tes ı

birletilen noktaları tâyin ile vc JT 1

VC 29 sonkânond,

Bukharada milli hükümet

r nf harbiye komiserlikleri ku-

müneverleri tek bir fı*k<V

„Sre fı_rka programları

^bi. Taşkentteki Kazak

feuml mektup ve adam gün-

mlarınl tertip etmek **yal-**

^ameli mücadele hayatında ise <ıt-

. f ka pro gramlarını og-

af «terakkiperverler» (kebirleşme yolu

«gurup») ²⁰⁸ sıfatıyla kendi

^ beklemeden arada

ml v ücoda getirmeğe karar

birlik p_l_at forması ka-

Mffl, Avamî

miyetlerinin ittifakı» ismi verrld. k

„„„ meselesi 1921 d». ”

**>*

«■<*-

^ ".^ ».«ttkll »>''*'' v. Türkistan,»

1) **Cemiyetin gayesi Turkı.s.amn**

mukadderatını Türkistanlıların ken ¹

71 Müstakil Türkistanın idare usulu demo

dda_ 1922 yılı eylyu-

.füldc mitakete .UiBp •>>

, i n.

kratik cumhuriyettir.

----- m, ileri sürenlerin elebaşlarından biri, mu-

[*] **Garıptır ki şu program, ilen sure**

«M,»^{TM}, Sovyet,», — ^{**_ / ■»}

sunta bolşevikler tavafından «dam adı m'l¹

m, .Tiad., **be**™ R..! .!k 'f4

leı kongresinde vesdⁿ, -ş™»d.

straktion» diye tercüme edilmiştir.

olmuştur. Bu zat,

B''W senesinde toplanan sol sosyalist-

h,,, olarak

><*

3) istiklâl kesbi ancak millî ordu teşkili ile mümkündür, millî hükümet ancak millî orduya istinat eder;

4) Türkistanın istiklâli, İktisadi istiklâl sayesinde mümkündür. Türkistan iktisadiyatının umumî hatlarını tâyin etmek, sanâat ve ziraatin hangi kısımlarına daha ziyade ehemmiyet vermek lâzımgeldiğini tesbit eylemek, yapılacak demiryolları ile umumî mngistral arık (kanal)ların istikametlerini tâyin etmek gibi meselelerin Türkistanlıların kendi ellerinde olması;

5) Asrî maarif ile profesyonel maarifin terakki ettirilmesi ve Avrupa medeniyeti ile, ayrıca rus medeniyeti yolu ile değil, doğrudan doğruya tanışmağa çalışmak;

6) Milliyet meselesi ile memleketin tabii servetinden istifade meselelerinin nüfus adedi tenasübü usulüne göre halledilmesi;

7) Din işlerinde tam hürriyet, devlet işleri ile din işlerinin karıştırılmaması.

Teşkilâtın programı sonradan da eski şeklinde kaldı, yalnız elâstiki bir tâbir olan «azadlık» yerine daha vazıh olan «istiklâl» kelimesi konuldu ³⁰⁴) ve «Cemiyet»in ismi «Türkistan Millî Birliği» (ihtisarla: «Tmb») şeklinde değiştirildi.

Mart içinde artık Khıyva gençlerinden ve Kazak «Sosyalistler Alaşordacılarından birçok zevat gelmişti. Bunlar, Tüdesi» elbette bu komitelerin heyeti mecmuasını veya merkez komitelerini değil, vaktiyle o teşkilâtlara dahil olan grupları temsil ediyorlardı. Bunların gelmesi ile teşkilât işlerini daha muayyen bir şekle sokmak zarureti görüldü. Alaşorda'nın arazi ve rmeie programı sosyal demokratlara yakın ise de, kendisi sosyalist fırka değildi. Buna mensup âzaların birçoğu, teşkilâtların Özbek terakkiperverleri ile birleştirmek yoluna da girmediler. Çünkü, din ve medeniyet meselelerine bakıştan farklı idi. Neticede Kazaklar Alaşorda'cılar yalnız ittifaka («Cemiyet»^) girmekle iktifa ettiler. Fakat fikren Ârifova yakın olan nüfuzlu Khıyva mümessili, keza fikren marksist olup dincilikle ilgileri olmayan ve yalnız millî intereseler bakımından Cemiyetimize iltihak etmek İstiyen bazı zevat, kendilerinin dinci ve islâmıcı terakkiperver «burjuva»larla ve cedidlerle aynı fırka müntesibi sayılmıyacakları nı ileri sürdükleri gibi, Özbek terakkiperverlerinden bazıları dahi bu nevi «millî marksist» lerle aynı teşkilât adamı görünmek istemiyorlardı. Bu halde

---

³⁰⁴) İleride anlatacağımız veçhile, programın Bukharada teksir edilen nüshalarında, bir taraftan Huşları vakitsiz kuşkulandırmamak, diğer taraftan istiklâle inanmıyan, fakat bizimle işbirliği yapmaları matlûp olan bazı münevver mil- lettaşlarımızı kaçırmamak için «istiklâl» kelimesi yerine sadece «azadlık», yahut «otonomi» kelimesi kullanılıyordu.

ben ve arkadaşlarım, Cemiyeti, ancak bir «ittifak platforması» sıfatıyla muhafaza etmek, birbirine zıt zümreleri «sosyalistler tüdesi» ve «terakkiperverler tüdesi» diye iki zümrede toplamanın çaresine baktık. Müzakere neticesinde nisanda «sosyalistler tüdesi» nin programı, 27 maddeden 9 maddeye ihtisar edilerek, sosyalizm taraftarlarının hepsine kabul edilecek bir şekle konuldu. Buna Bukharalı ve Khıyvalı sosyalistlerden maada Alaşordacıardan merhum Dinşe ve arkadaşları da dahil oldular. Kabul edilen 9 maddenin hülâsası şudur:

1) İktisadî sahada yer ve suyun, yeraltı servetlerinin millileştirilmesi, köy hayatının kollektivize edilmesi, büyük kanallar inşasının sosyalizmin tatbiki için esas saha şekline çevrilmesi, tüdeniî esas gayelerini teşkil eder.

2) İndustrisi inkişaf eden medenî memleketlerde, maruf amele müesseselerini, Türkistanın yerli amele teşkilatına pılanlı olarak tatbik etmek, Türkistanın rençber dihkannı, amele telâkki etmek.

3) Türkistanın müstemlekeçilerin elinden kurtularak kendi kendini idare eylemesi, bu ülkede tabakalaşma imkânının ve rençber sınıfın kendi hukuku için mücadele edecek seviyeye yükselebilmesinin ilk ve esas şartıdır.

4) Hür Türkistanda idare usulü rençber sınıfın ve teceddüt taraftarlarının engelsiz faaliyetlerini temin eden demokrat cumhuriyet olacaktır. Türkistanın parlamentosu, zemstvo ve şehir idareleri, umumî ve gizli seçim usulüyle açılır.

5) Memleketin idaresi ve burada sosyalizm tatbikinin temini, millî ordu teşkili ile kabil olur.

6) Türkistanda milliyet ve akalliyet meselesi, millî tenasüp esasında halledilir.

7) Maarif, yerli halkın memleket idaresini bizzat idare etmelerini, teknil asrî devlet müesseselerini, asrî nakil vasıtalarını, demiryolu, posta ve telgrafı, ziraat ve sanayi müesseselerini hemen kendi eline almasını, temin edecek ve kültür sahasında yabancıların tesirinden kurtulacak ve kuvvetli yerli millî kültüre malik olacak bir şekilde konulmalı; hizmet mektebi, profesyonel mektepleri açmak ve umumî talimin tatbiki maarifin esasî umdelerinden olur.

8) Din işleri, dünya ve devlet işlerinden tamamen tecrit edilir.

9) Türkistan sosyalistler tüdesi, ancak mazlûm sınıflar gibi, mah-

küm milletlerin hukuku için de mücadele prensibini kendisine esas um de edinen bir internasyonale girebilir»²¹⁰).

210) Sonradan .Erk Fırkası» ismini alan bu * Sosyalist Tüde», bu .9 maddelik programı daha şümüllü bir şekle sokmuş .ve bunun 9 ilkkânun 1926 da kabul edilen sonı şekli nazariyata ait mufassal bir mukaddime ile birlikte rusça olarak neşredilmiştir. Program maddelerinin mufassal şekli budur:

ı) İktisadî sahada tatbik edilmesi icap eden çareler: a) yeri% su ve orman tamamen halkındır ve meeean istifade edilir: b) mâden istihşalâtı tamamen millileştirilerek, müstakil Türkistan hükümetinin elinde olur. Ağır endüstrinin diğer kısımlarının devlet eline geçirilmesi ise, memleketin İktisadî ahvalinin çabuk düzelmesi, amele hayatının ıslahı için hususî ellere nisbeten daha faydalı olması ile mukayyet tutulur: e) halk iğeliğinde kollektif usulü ileri sürülür. Bununla beraber Türkistanda suğarına işleri ve «haşer»- (imece) usulü, ırmak ve arıklar sisteminin muhafaza ve idaresi gibi köylü dihan kütelelerinin müşterek çalışmalarını talep eden hususiyetlerin ahaliye istikbalde İktisadî ve İçtimâî, halatın muhtelif cihetlerini sosyalizmin ideali olan kollektivizm esaslarında ve umum milletin or tak çalışmaları ile inkişaf ettirmeğe alıştırmak, bugüne kadar dağınık kalıp, yalnız bir arık, ırmak veya aşiret çerçevesinde yeleşebilen Türkistan köylülerini, ee miyet hayatına, İçtimâî imâr işlerine daha amelî bir surette alıştırmak için en muvafık sahalar olduğu nazarı itibara alınır. Asri usullerde yeni büyük arıklar kazmak ve bütün nehir sistemlerini tanzim edecek büyük bentler inşa etmek. Türkistan dağlarında bütün ülkenin iktisadî hayatını idare edecek *hidro-elektrik> istasyonları vücuda getirmek ve bunların idaresi, kollektivizmi ve .müşterek milli mesaiyi müstakbel Türkistan* iktisadî hayatının ve sanayiinin esası yapacaktır, ç) Köy iğeliğinin endüstrali.zasyonuna çalışmak, sulama ve gübreleme usulüyle- yapılan ziraatın Türkistanın her tarafında ihyasına ve inkişafına c-hemmiyet ver mek, Rus istilâsı devrinde Türkistanın bilhassa şimal kısımlarında intişar eden eksansif (yani sulama ve gübrelemeye riayet edilmeyen «bahârî») ziraat usulü nün, intensif ziraate karşı aldığı faarruzî vaziyetini değıştirmek, d) Yeni büyük magistiral kanallar kazdırmak ve nehir havzalarında }'eni açılan sulama sahalarına her şeyden evvel çöldeki ahaliyi, yani ister eskiden göçebe olan, isterse nehirleri idare edemiyey-ek çöle çekilip «çarva» hayatı ile çöllerde geçinmekte olan ahaliyi iskân etmek, e) Rusların' muhaceret yollarını kesmek, iktisadî hususta Türkistanlılar ile aynı seviyede olan ırkdaş kavimleri ve Asya kavimlerini iskân etmek yolu ile ahalinin kesafetini arttırmak, f) Vergilerin, yalnız parlamentodan geçirilen bir varidatla mütenasip olması, g) Kooperatifin bütün envaını terviç etmek ve devlet sermayesi ile halk istikrazı (kredi) bankaları açmak, h) Yeni asri şehir imarına ehemmiyet vermek. Asyanın ortaçağ ve aynı zamanda sıhhi olmyan eski şehir usulünün, yerli ahali arasında eski hayat tarzlarının yaşamasına sebep

«Sosyalist tudesi», 1924 yılı sonunda Berlinde toplanan «beynelmilel sol sosyalistler kongresi» nde, tarafımdan okunan mâruzada olduğunu gözönünde tutarak şehrin «yerli-* ve «avrupai» ye inkisamını sona erdirmek ve bunun için eski şehrin yeniden asrı usulde muntazam ve daimi pılânlı bil* surette imarını temin eden pılânlı* tertip etmek, eski şehirlerin sulama sistemini ve arıklarını, kanalizasyon yollarını, münakalât yollarını büyük imaretlerin, park, büyük caddelerin ancak şu yeni pıânlar üzerine yapılmasını, Türkistanın bütün şehir ve kasabalarında mecburi etmek.

2) Amele meselesini halletmek yolunda görülecek çareler: a) Mevcut beynelmilel amele ve sanatkârlar teşkilâtını, esnaf cennetleri (profsoyuz), amele kasaları, sulh kamiraları, hayat sigortası ve hizmet muhafazası gibi müesseseleri, Tür- kistanda da tam hukuklu ve rençber* sınıfının hukukunu lâyıkcına müdafaa edebilecek müesseseler sıfatı ile vücuda getirmek, o müesseselerde yerli ameleyi asri profesyonel ittifakları usulleriyle iş görmeğe, Türkistanın her yerinde kendi kendilerini idare etmeğe kati surette alıştırmak: bunun için hususî mektepler ve kurslar açmak, b) Devlet ve hükümet idaresinde bulunan fabrika ve imalâthanelerdeki amele hayatını, devlet idaresinde bulunmayı müesseseler için nümune olacak tarza sokmak.

3) Türkistanın iktisaden inkişaf ve yükselmesi, ancak bu ülkenin kendi mukadderatına kendisi malik olması ile mümkün oluyor. Binaenaleyh «Erk» fırkası, Türkistanın tam istiklâlinin elde edilmesi, ülkenin, Ortaasyadaki coğrafi, tabii ve İktisadi vaziyeti ile mütenasip kuvvetli ve mühim bir uzuv sıfatı ile beynelmilel sahaya girmesi yolunda uğraşacaktır.

4) Dıştan emperyalistlerin ve içten feodalite ve ruhânilerin elinden azad i lan Türkistanın idare usulü, «demokratik cumhuriyet» olur. İdare kuvvetinin bütün kaynağı: vasitasız ve erkekle kadın müsavi -olarak gizli seçim usulüyle seçilen parlamentodur. Vilâyet ve tümen idare «kengeş» leri (Zemstvo) ve şehir idareleri yine bu esasa gQre vücuda getirilir. Türkistanda halk hâkimiyeti, Avrupacın burjuva demokrat ananelerini geçirmiş olmadığından, yerli kapitalistlerin ve burjuvanın tazyik ve demagojisine mâruz kalacağı hatırd tutulmalı ve ona karşı tedbirler alınmalıdır. Türkistanda demokrasi, halkın aşağı ve ezilmiş tabakaları içinden hür ve serbest mücadelelerde yeni kuvvetlerin çıkmasını temin edecek mahiyette olmalıdır.

5) «Erk- fırkası, Türkistanın^ istiklâlini ve mahalli halk hâkimiyetini her nevi resmi sulh yollarıyla vücuda getirmeğe çalışacaktır. Bununla beraber, idareyi

le almak ve aldıktan sonra muhafaza edebilmek,, ancak milli ordu teşkil etmekle kabil olacağından, fırka, Türkistanda askerliğin mecburi olmasını ve umum ahaliye askerlik öğretmek usulünü ileri sürüyor. Aynı zamanda fırka, ecnebi istilâsı

lerin birliğini te'min etmek azminde olmakla beraber, fırka dık- tatörlüğününe muhalifti. Programın son şeklinde tam demokrasi umdeleri ileri sürülmekte ve 4 üncü maddesinde anlatıldığı veçhile demokrasiyi korumak için «kapitalistler ve burjuvanın tazyik ve demagojisi olduğu takdirde,, tedbirler (demek, demokrasi düşmanı olan ulema ve feodalite gibileri intihap hukukundan mahrum etmek gibi tedbirler) alınması» ancak fevkalâde bir zaruret zamanında caiz görülmektedir. Bununla beraber, «sosyalistler tüdesi» nin, beynelmilel mikyasta olduğu gibi, şark milletleri arasında da hakiki anlaşmanın şovenlikten en çok emin olan sosyalist unsurları ile yapılacağı kanaatinde olduğu d*, mezkur mâruzada zikredilmiştir. Fırka programının nazarı kısmında Türkistanda amele sınıfının siyasi faaliyeti, anların mensup olacağı sosyalist. fırka teşkilâtının amele sınıfına mahsus kapalı teşkilât şeklinde kalmayıp, ülkede ekseriyet olan köylü dihk&n ile amelenin teşriki mesaisini temin eder bir şekilde olduğu zaman inkişaf edebileceği söylen inekte. Erk fırkasının da öyle «amele ve dikhan» fırkası olduğu ileri sürülmektedir.

Programın bu mufassal seklinin mukaddemesinde sosyalizmin Türkistanda terbiyevî, ehemmiyetinden, amele ve köylüyü »şarkın karanlık fikirlerinden çıkarıp, cihan iktisadı ve içtimai hayatının gidişi ile ala- k ad arlığa sevkededeğinden de bahsedilmektedir. Sosyalistler tüdesi 1921 yılında bazı menşevikler ve Es-Erler tarafından vâki olan ittifak tekliflerine İcabet etmedi, bu münasebetle o yılın eylül ayında neşrettiği bir tamimde: «Avrupanın ortodoks sosyalist amele teşkilatı kendilerini kapalı amele müccseseleri şekline soktuklarından,"Şarktaki sosyalist teşkilâtlarına da bövle bir kapalı yolu takip etmek teklifinde bu İlinacakları .malûmdur; halbuki Şarkta böyle bir yol, herhangi ciddi siyasi faaliyetten çekinmek, ve fırkayı yalnız Avrupa amelesini kaygısında bir* gösteriş haline sokmak demek olduğundan tatbiki kabil olmayacaktır. Binaenaleyh A-vrupa sosyalist internasyonallerinde bu hakikati anlayan unsurların galebesi saatine kadar, o internasyonalleve girmiyeyece* 305 306

---

dir. Hükümet ise. din meselelerine ancak dini âyinlerin âmme âsayaşını haleldar etmemesi, dini propagandanın da siyasi maksatlara hizmet etmeyecek, emperyalistlere ve dahildeki terakki ve halk hâkimiyeti düşmanları lehine âlet plımıyacak mahiyette olması gibi, cihetlere bakar.

306 Erk fırkası ancak milliyet esasını tanıyan mazlum sınıfların ve mahkum milletlerin iş birliğini samimî bir surette temin edecek olan enternasyonale girebilecektir. *

giz» demiştir. 1924 yılı sonunda Berlinde içtima edip «beynelmilel. bü- zo» teşkil eden sol sosyalist fırkaların yolu, Türkistanlı sosyalistler tüdesi mensuplarına daha uygun geliyordu.

Özbek terakkiperverleri, Bukhara «cedid» leri «Cedit - terakkiper- meselesiyle son yıllarda Feyzullah Khoca, Feodo- verler Tüdesi» rov, Rıskulov ve Türkistanski namında birkaç zat meşgul olup, bazı makale ve risaleler neşretmiş- İerdir. Feyzullah bir yerde, Bukhara cedidlerinin istekleri daha 1918 yılı başında program şeklinde takarrür ettiğini yazmakta ise de, diğer bir yerde bunlar hakkında, «cedidler siyasi fırka değil, yalnız siyasi meseleler ile alâkadar plan garpçı küçük burjuva zümrelerinden ibaretti» demiştir³⁰⁷). Bu son mütalâa daha doğrudur. Biz Bukhara ve Semer- kandda iken bunların elinde «Ruşeni Beyin rüyası», Baku İttihat ve Terakki Cemiyeti» nin matbu programı^ ideoloji âsarı olmak üzere bir taraftan «Türk Vurdu ve Veni Mecmua», Ziya Gökalp'ın eserleri,^ tacik münevverlerinden Mirza Abdülkadir Muhiddinov ve Ekâbir Şahman- surov gibilerin elinde Umumî Harp yıllarında Berlinde çıkan «Kâve» mecmuasının nüshaları, ve «Savânih-i Abdurrahman Khan», «Seyyahat- nâme-i İbrahim Bek» gibi eserler bulunuyordu. Enver Paşanın Berlinde tabettirdiği varakalar, «Livâ-i İslâm» ve başka risaleleri cedidlerin fikirlerine daha uygun gelmekte idi.

1921 yılı temmuzunda Türkistana gelen Büyük Millet Meclisi âzası Suysallı İsmail Suphi Bey, bazı cedid liderlerinin arzularına uygun o- İarak 30 temmuz tarihi ile «siyasi ve İçtimaî ilmihal» yazıp vermişti. .7 kısımdan ibaret olan bu ilmihalin ilk kısmı «siyaset, kaideleri» 10 madde, ikinci kısmı «askerlik kaideleri» 7 madd,e, üçüncü «maarif kaideleri» 1 1 madde, dördüncü «sıhhat ve riyazet kaideleri» 1 3 madde, beşinci «iktisat kaideleri» .11 madde, altıncı «din ve ahlâk kaideleri» 17 madde, yedinci umumî kaideler 3 madde, ceman 72 maddeden ibaretti. Bu ilmihale program ismi de verilmişse de, hakikatte irşat ruhunda yazılan bir ilmihalden ibaretti. Siyasi kişim da istiklâl ve müstevlileri kovmak, hainleri öldürmek maddeleri vardı. 8. inci maddede deniliyor, ki «Müslümanların uleması, mollaları, ahundları, hürriyet ve istiklâl mücadelesinde en önde bulunurlar, bu vazifesini yapmayan ve müslüman halkının gözlerini kapalı tutmakta devam eden ulema dine ve millete karşı haindirler, katilleri gerektir». Askerlik kısmında da deniliyor, ki: «silâh, müslümanın namusudur. Her müslümanın tüfek ve tabancası olmak farzdır. Bunun en az 100 tane fişengi olmalıdır. Tü-

---

21) *Istorih Marksistj* s. 123.

fenk ve tabanca tedarik edemeyenler kılıç ve büyük bıçak tedarik ederler. Gizli cemiyetler mitralyoz ve bomba tedarik etmelidir. Zekât palası, silâh tedarikine sarfedilmelidir». Maarif babında tâli ve âli maariften, tarih, coğrafya, riyaziyyat, resim, musiki ve lisanların tâliminin zaruretinden, maarif aleyhinde bulunan mutaassıpların müslümanlığın haini telâkki edileceğinden, üçüncü kısımda spor ve hıfzıssıhhadan, ik- lisadî kısımda ise israftan sakınmak, ecnebi malı almamak, fukaraya yardım etmek, ziraat ve ticaret müesseselerini asri usulde yapmak gibi şeylerden bahsedilmektedir. Dine gelince «en mükemmel din İslâm'dır. Bütün müslümanlar kardeşler. Müslümanların fena âdetleri terkedip, temiz ve medeni eğlenceler, tiyatro, musiki ve spora alışması zarurîdir» denilmektedir. Son kısımda ise her yıl bir kongre akti ileri sürülmektedir. Bu ilmiyal gerçi program olarak kabul edilmedi ise de, nüshaları teksir edilerek cedidler arasında yayılmıştır.

Cedidlerin liderlerinden bir zat, «sosyalist tüdesi» azalan hakkında «kendi sosyalistliklerini Lenin ve Bukharin'lere anlatamayan zavallılar» diye lâtife ediyordıysa da bazan kendilerini de sosyalistliğe pek yakın göstermeğe çalışıyorlardı. Bilhassa İctimai ve İktisadî şahıslarda fikirleri tebellür etmemiş olduğundan, muayyen bir program tertip edemiyorlardı. Halbuki sosyalistler, bilhassa merhum Dinse programması, malûm olmiyanlar ve programsızlarla işbirliği yapmanın hatalı olduğunu söyler ve bir program taslağı vücuda getirmelerini ciddi olarak teklif ediyorlardı. Ben ve Arifov, bu vaziyet karşısında terakkiperverlerin, programının işlenmesine çalıştık ve dinî mevzuları tayyederek, sosyalistler ile olan fikir farklarını sosyalizmi kabul etmemek cihetlerine münhasır bırakmak, bilhassa İktisadî meselelere ait fikir farklarını tebarüz ettirmeleri teklifinde bulunduk. Maksat, müşterek bir «Birlik» (cemiyet) e dahil olan zümreler arasındaki görüş farklarını, bu Birliğe zarar ver- miyecek bir şekle sokmak idi. Ve biz, buida muvaffak olduk.

Terakkiperver (cedid) zümresinin o zaman Mirza Abdülkadir tarafından teklif olunan 19 'maddelik program taslağını esas edinerek ye diğer projeleri de karşılaştırarak tarafımdan tasnif edilen şekli şudur:

« 1) Millî harsa malik müstakil millet olarak yaşamak, hayatın esasıdır, Bu, bütün milletlerin idealidir. Bizim maksadımız, Türkistanın müstakil ve hükümetin de millî olmasıdır. Milliyet, dil, din, an'anat, edebiyat ve adet birliğine istinat eder.

2) Hür Türkistanda devletin şekil ve idaresi cumhuriyet olup, hâkimiyet menbai demokrasi usullerine muvafık olarak seçilen «millet meclisi», vilâyet ve şehirlerde «el meclisleri» ve «şehir meclisleri» dir.

3) Merkezi hükümet azalan, millet meclisinin tasvibi ile cumhur

reisi tarafından, vilâyetlerde hükümet mümessilleri (valiler) ise, merkezi hükümet tarafından tayin, vilâyet ve şehir idare müesseseleri de kendi meclisleri tarafından seçilir. Millet meclisi, cumhurreisi ve vilâyet meclislerinin intihap usullerine, adet ve müddetlerine ait tafsilât, müstakil Türkistanın birinci «kurultay» ı tarafından tayin olunur.

4) Türkistanda Türk olmayan millî ekalliyetler de medenî muhtariyet hukukundan istifade ederler. Türk unsuruna mensup kabileler eskisi gibi kuvvetli Türkistan medeniyetini vücuda getirmek uğurunda mütesanît bir surette çalışmalıdırlar.

5) Türkistan millî hükümeti, Türkistan millî askerine istinat eder. Askerlik mecburidir.

6) Dahilî âsâyîşi muhafaza için vilâyet idareleri, yerli polis (mi- iis) teşkil ederler ve bu teşkilât, memleketin umumî müdafaayı milliye idaresine de merbut olur.

7) Memlekette vicdan hürriyeti tam olur. Dinî âyinlerin.hür su- 1ette icrası devlet himayesi ile temin edilir. Memlekette ecnebi misyonerliklere müsaade edilmez.

8) Matbuat ve neşriyat hürriyeti ve hürriyeti şahsiye devletin esasi kanunu ile temin edilir.

9) Memleketin esas vergisi, kazançla mütenasip olur. Mirastan da o nisbette vergi alınır. Türkistan'da eski zamanlardan kalan ortaçağ vergileri lâğvedilir.

10) Toprak meselesinde esas, su ve toprağın ve yerin altında ve üstündeki mâdenlerin ve ormanların devlet mülkü olmasıdır. Toprak dihkanklara hususî mülk olarak verilir.

11) Hususî şahıslar yekdiğerleri ile su ve toprak mübayaası yapamazlar, bütün toprak ve su muamelesi devlet eli ile icra olunur. Toprağın temellük hukuku mahallî şartlara göre kanunen tayin edilir.

12) Türkistanın azadlığı, ancak İktisadî istiklâl mahiyetinde o- iabilir. Bunun için de Türkistanın diğer komşu devletler ile İktisadî münasebetinin asrî bir şekilde ihya olunmasına ve inkişafına çalışılır.

13) Türkistanda toprak meselesinin esası, sudur. Buna binaen bütün kuvvet sulama ile ümranı genişletmeğe sarfedilir. Su idaresi işini ayrıca bir ehemmiyetle tanzim etmeğe teşebbüs edilir.

14) Türkistanda, bilhassa Kazak, Kırgız ve Türkmen ellerinde en mühim mesele, göçebe kavimlerin medenî hayata geçmesidir. Bu mesele büyük nehirler üzerinde yeni sulama sahaları açmakla temin edilir. Türkistana, Türk ırkından olan kavimlerden ve müslümanlardan başka, muhabir getirilmez. Göçebelilerde göçebe usulünde hayvan yetiştirme, medenî usulle yetiştirmeğe tebdil edilip inkişaf ettirilir.

15) Türkistanda işçi meselesinin halli, milli sanayi inkişaf ettirilmesine merbuttur. Amelelerin çalışma şartları, iş saati, küçüklerin ve kadınların hizmetlerini muhafaza ve sigorta ve başka meseleler ise, avrupalılar gibi müterakki milletlerdeki usuller ile tanzim edilir.

.16) Adliye meselesinde müstakil ve herkese müsavi adalet, bütün ülke ahali için mezhep ve din farklarına bakmadan, asrı kanunların kabul .ve tatbiki ile temin olunur.

17) Maarif hususunda umumî meccani iptidaî tâlimin tatbikine çalışılır. Memleketin kendi tebaaları, devletin menfaatine aykırı olmamak şartı ile hususî mektepler tesis etmekte hiçbir mâni görmezler.

18) Türkistanda bilhassa profesyonel mekteplerin tâminine, Avrupa talebe göndermeğe ehemmiyet verilir.

.19) Kadîm bir medeniyetin ocağı olan Türkisjtanda asırlardan • beri teraküm edip gelen medeniyet eserlerinin . muhafazasına ve bunların da yerli hars ve medeniyetin yükselmesine hizmet edecek bir şekle sokulmasına çalışır.
»

Zümre müntesiplerinden bazıları, iptidaî mektep tedris usulünden kalan «cedid» kelimesinin zümre, yahut fırka ismi olarak kabul ediJemi- yeceğini ileri sürdüler ve ona «Radikalistler tüdesi» ismini vermek teklifinde bulundular. Sosyalizm aleyhtarı olmak itibarıyla bu zümreye yakın bulunan Mustafa Çokayev de 1926 da, bu zümre yaşarsa ona «Türkistan Radikal Fırkası» ismini vermeği düşünmüştü. Fakat Rus ve Türkistan Sovyet edebiyatında «cedid» ismi kullanılıyor, biz de bunun için bu zümreyi «Cedid - Terakkiperverler tüdesi» diye tesmiye ettik. Benim, Ârifoy ve marhum Dinşenin Bukharada iken yapabildiğimiz müs- bet işlerin başlıcası, muhtelif siyasî ve İçtimâî fikir cereyanlarını durdurup, onları iki esas zümre etrafında ve sonra da «umumî ittihad plat- forması» dediğimiz «Millî Birlik» etrafında toplıyabilmemiz olmuştur. Türkistan Cumhuriyetinde başlangıçta, Bukhara ve Khıyva Cumhuriyetlerinin istiklâli ve diğer ülkelerin muhtariyeti müdafâa ediliyordu. Bütün Türkistan için istiklâl şiarını Türkistan siyasî zümreleri ve «Millî Birlik» daha 18 ilkteşrin 1922 de Taşkent içtimalannda kabul etmiş ise de, Rusları vakitsiz kuşkulandırmamak için ilâve olunan «zahirde limaslahatin otomoni talebini ileri sürmek» kaydı herkesi memnun etmiştir. Hür siyasî hayat yalnız gayri resmî hayata münhasır kaldığından* gerek «cedid» ve gerek «sosyalist» tüdleler kendi ilmihal ve programlarını hayata tatbik edip mücadele edemediler. İktisadî mesdelerdeki fikir farkları, yalnız kâğıt üzerinde kalıyordu* Bir sosyalist veyahut komünistin Türkistan Millî Birliğine intisap ederken cedidlerin programını

kabul etmek esasında değil, bir sosyalist programını taşıdığı halde girmiş olması daha ziyade bir vicdan meselesi idi. Yoksa millî mücadele sahasındaki faaliyet ve teşvikatta, her yerde yedi maddelik «Cemiyet» programı kâfi geliyordu, ve bizim maksadımız da, buna nail olmaktı.

Gizli cemiyetin teşekkülüne kadar Bukhara Emir* Cemiyet ve Bas- ligi daha meydanda iken, Türkistan münevver- macılık leri, basmacılar ile münasebette bulunmuyorlardı. Basmacı fırkaları daha ziyade eski fikirli ulema ve Özbek burjuvasının mutaassıp kısmına dayanıyordu. 1917 yılında Rusya Müessisler Meclisi intihabatı esnasında münevverlerinin listesi N. 4 olmak ve buna karşı ulema tarafından şiddetli teşvikatta bulunmak dolayısıyla basmacı zümreleri de münevverleri «dördüncü» tesmiye eder olmuşlardı ve gençlerin ekseriyeti 1918-1919 yıllarında Sovyet taraftarı olduklarından, onlara itimat etmezlerdi. Fakat 1920 yılında zikrettiğimiz veçhile tük münevverlerinin Sovyetlere karşı besledikleri ümitler kırılmış olup, gizli teşkilât yoluna girdikleri zaman vaziyet değişti. Herhangi bir hareketlerinden kendi lehine istifade etmesi muhakkak olmakla gençlerin el ve ayaklarını bağlayan Bukhara Emareti ortadan kalktı. Ve aynı zamanda ulemanın basmacılara olan nüfuz ve tesirleri de eksilmeğe başladı. «Cemiyet» te tereddütsüz Semerkand, Khıyva ve Ferganedeki basmacılar ile münasebet tesis etti. Maksat, bu harekâta hakikî millî ruh ve asrı intizam vermek, cemiyetin fikrine, asrı teceddüt ve terakki taraftarı adamların idaresinde askerî kıtalar vücuda getirmek ve mevcut kıtaları, mümkün oldukça, münevver adamların eline geçirmek idi. Bunun için basmacılara, münevverlerden müşavir - ler ve bazı zabıt enstroktörler gönderildi. Bukhara emiri ve maiyeti, yukarıda anlattığımız veçhile, son gününe kadar bolşeviklere «Rusya» nazarı ile bakıp, kendisini loyal tutmağa çalıştı. Emir kendisine iltica eden Osipov'un fırkasını Şehrseb'z'de silâhsızlandırmış, daha şu 1920 yılı başında Ferganeden Şirmehmed Bek ve arkadaşları emire mektup ve elçiler gönderip, müttehit bir cephe teklif ettiklerinde, başvezir olan Nizameddin Kuşbegi «bizim Ruslar ile dostluğumuzdan haberdar değil misiniz ? » diye mektuplarını alenen parça parça edip ayak altına almış ve emrin emri ile bunların elçilerini yedi ay kadar bir müddet hapsedip, ancak Afganistanm. müdahalesi ile hapisten çıkarmıştı. Bunu Şirmehmed Bek kendi hâtrâtmda çok acınarak ve emir hükümetinin fevkalâde cehalet ve gafleti eseri olarak zikretmektedir³⁰⁸). O sebepten basmacıların bir kısmı emir hükümetinin sukutuna fazla müteessir olmadı. Hattâ Sovyetlerle barışan basmacı rüesasından Melikem Hacı ve 1 oycı Korbaşı adlı kimseler kendi yiğitleri ile beraber, bolşeviklerin Bukharayı istilâ

---

³⁰⁸) Şirmehmed Bek'in hâtraları, s. 21.

harekâtına iştirâk etmişlerdi. Fakat akabinde bolşevik-leri terkedip tekrar Fergane basmacılarına iltihak etmişlerdiyse de Şir- mehmed Bek tarafından öldürüldüler. Ferganede Şirmehmed ve Rah- rnakul, kendileri de münevverler ve Cemiyet ile münasebet tesisine talip olmuşlardı ve o vasıta ile Şirmehmed Bek Bakudaki şark kavim- leri kongresine de kendisinin sovyet müessesatında çalışan adamlarından ikisini göndermişti.

Gerek bunların ve gerek Türkistan nümayendelerinin Şarkta ittihaz edecekleri bolşevik siyaseti hakkında aldıkları intibaa ait çok şayanı clikkat bır rivayet ortaya yayılmıştı. Bunu Şirmehmed şöyle naklediyor: « Bolşevikler Türkistandaki on dört buçuk milyon müslümanı tamamen öldürüp bitirmek, yalnız iki milyonunu rusların atlarına bakmak için muhafaza etmek fikrinde imişler; Bakudan alıp getirdikleri malûmat şu idi». Yine Şirmehmed Bek diyor ki: «Baku kongresinde müslümanlar maslahat kılmuşlar ve bize silâhlarımızı asla lerketmemek, cidden mücadele etmek tavsiyesinde bulunmuşlar, oradan Canuzakoğlu Türekul ve Başkurdüstü ndan bir büyük muteber adam ve Fndicanlı Sultanbek nazdime geldih r. Hemme müslüman ittifak olduk ve ruhlандık». Baku kongresi sonunda basmacı harekâtı alevlendi.

1920 yılı eylülünde isyan harekâtı 1919 yılı eylülündeki duru m un dan daha kuvvetli olmuştu. Evvelce basmacıların mektuplarını yırtıp at a n emir, şarkı Bukharaya firarından sonra, Fergane korbaşılarma elçiler ve mektuplarla hediyeler göndererek müracaatta bulundu. Şirmehmed Bek, kardeşi Ruz Mehmedin kumandasında 500 kadar asker göndermişti. Sonra kendisi gidip Düşenbe' de emirle görüştü. Bu münasebetle Şirmehmed Bek hâtrâtında diyor ki: «Emir bizi huzuruna kabul ederken Bukhara merasimine riayet etmemizi bilvasıta talep etti ise de, biz askeriz, askerce selâm verip görüşürüz. Başka merasim falan kabul etmem dedim ve öyle yaptık». Ferganeîiler Baysun hududunda Ruslarla harbettiler. Fakat emirin martta Afganistana firarından sonra Şirmehmed Bek, bütün kuvvetlerini alıp Ferganeye döndü. İlbaharda basmacı grupları fevkalâde kuvvet kesbetmişti. «Cemiyet» in mümessilleri Türekul- ve Suhanbek rehberliği ile bir kongre de aktedip istiklâl talebine ait 14 maddelik bir kararname kabul ettiler. Nisan ve mayıs aylarında Şirmehmed Bek, Khokandla Endican arasındaki demiryollarını tama - men ortadan kaldırdı. Pamuk fabrikalarını yaktı. Bu sırada basmacılar Rusların bütün hareketlerini «Cemiyet» âzalan vasıtasıyla önceden biliyorlardı. Gensberg*in dediği gibi, bütün ahali onlar tarafında idi. Fakat bu yılın (1920-21) kışı çok ağır bir kış oldu. Sovyetler bundan istifade edip hem «şiddet», hem «miilâyemet» siyaseti kullanıp, ilbaharda bir taraftan sayısı çok fırkalarla basmacıları tákibeder, diğer taraftan da hüsnü ihtiyarı ile dehalet edenleri orduya ayrı alay olarak kabul eder olmuşlardı. Bununla Canibek Kadıyı (nisanda) kendilerine celbedip, dehalet eden askerini «teritoryal süvari alayı» ilân ettiler. Bunlar basmacılarla harpten imtina ediyorlardıysa da, bolşevikler

kendilerine dokunmadılar.

Ağustos ve eylül aylarını Sovyetler basmacılarla muharebe ile geçirdiler. Başkumandan muavini Zinoviyeve ve hükümet âzası Nezir Tü-vekulov Kõrşirmet (yani Şirmehmed Bek) ile görüştüler. Türekulov hükümette mühim mevkide idiyse de Kõrşirmet bunu hâtrâtında, ancak mezkûr Zinoviyeve'in tercümanı (pervodçi) olarak göstermekte, Nezirle değil, Zinoviyeve ile olan müzâkerelerini ehemmiyetle zikretmektedir. Bolşeviklere iltihak eden korbaşları da tekrar isyan edip, cephe gittikçe genişliyordu. Eylülün 12 sinde Sovyetler her taraftan ciddi taarruzlara başladılar. Bu, fevkalâde müşkül bir zaman idi. Ferganede açlık hüküm sürüyordu. Halbuki bolşevikler bu zamanda dahili Rus- yadaki açlıktan kaçıp gelen Rusları kızıl orduya alıp ahaliyi yağma ettirerek ekmek kazanmak yoluna sevkettiklerinden, gönüllü Ruslar çoğaldı. Bunlar askerlikten çıkarsa acından ölecek olduklarından, ciddi harbediyorlardı. Mamafih Mergilân tümeninde Kõrşirmet, Endican tümeninde İsrail bekler, şiddetli mukabelelerde bulundular. Kõrşirmet bu aralık yıprandı. Mergilân tümeninin şimalindeki kamışlıklarda gizlenmek mecburiyetinde kaldı. Sıra Muhiddin korbaşına geldi. O. Kõrsirmet'in yerini tuttu. Fakat bolşevik teşvikatı ile Özbek ve Kırgızlar arasında kabile nizâla ı başlayıp neticede, Muhiddin de mağlûp olup dağlara çekildi, Bu aralık münevverlerden Türekul Canuzakov da, bir yerde Sov- y eti erin eline geçerek öldürüldü. Bu, çok büyük bir ziya' idi. Çünkü buradaki Kırgızlar arasında çok muteber ve cidden münevver bir zat idi. Kırgız destanlarını bilhassa «IVJanas» ı topluyordu ³⁰⁹). Türekulun arkadaşları olan Abdürrezak ve Endicanh Sultanbek te bu herplerde şehit oldular. Bunlar, benim Türkistan mücadelesi günlerinde gördüğüm münevverler arasında çok parlak, gayyur ve son derecede temiz şahıslardı.

---

³⁰⁹ Merhum Türekul, bu destanın benim elimde bulunan 24 bin beyti muhtevi eski bir nüshasını da isteyip almıştı. Maalesef bunlar kendisi ile beraber kaybolup gitti (maamafih evindeki evrakı arasında bulunmak ihtimali vardır).

Bolşevikler İngilizlerin basmacılar arasındaki teşvi- Basmacılık ve katından çok bahsederler. Burada o meseleye de

İngilizler temas etmeliyiz. Diğer müttefikler Sibiryada ve İngilizler de Türkmenistanda buldukları zaman

İngilizler Taşkent ve Ferganede de faaliyette bulundular. Bunu Mösyö Castagne, basmacılığa ait risalesinde^{310 311}), «Rus inkılâbından sonra Türkistan» nam makalesinde ve 1918-1922 yıllarında İngilterenin Kaşgar konsolosu olan kolonel Eterton, Amerikada neşrettiği hatıratında³¹²) zikretmektedirler. Eterton'un arkadaşları olan İngiliz-Hind ordusu zabitleri kolonel Bailey ve kaptan Blacker, daha 1918 yılı ağustosunun 18 inde Taşkente vasıl olmuşlar ve Beyazrus teşkilâtları, ile münasebat tesis etmişler, ilk ve sontesrinde Orenburg da general Dutov un nezdinde ve Taşkente daha diğer bazı zabitler bulunmuş, fakat bunların bütün tasavvurları Türk ve Alman propagandası ile mücadele olmuştur. Müslümanlarla, yani Başkurt ve Kazak (Alaş Orda) kuvvetleriyle ve basmacılarla münasebata girmediler, belki s. 376 da anlattığımız gibi, Çekoslovakları ve general Kolçak ı müslüman askeri teşkilatına karşı çevirdiler. Daha aynı yılın 16mayısmda Taşkente Sovyet «Türkstik» (yani «Türkes- tariski Tsentralniy Komitet Sovetov» Türkistanda sovyetlerin merkezi icra komitesi) meclisinde harbiye komiseri, sonradan Sovyetlere isyan eden Osipov, yerli Türkistan müslümanlarının kuvvetlenmesi Ruslar için büyük tehlike teşkil ettiğinden bahseden bir komüniste, «müskül vaziyete düşersek bizf İngilizler kurtaracaktır. Çünkü Türkistanda Rusların mı yahut müslümanların mı hâkim olması meselesiyle İngiltere çok alâkadardır» demişti³¹³). Halbuki bu zat İngilizlerle temasta bulunan bir zabitti ve o vakit İngilizlerin siyaseti «Türkistan Beyazrusların eline geçmeyecekse orasında kızıl Ruslar oturabilirler» demekten ibaretti. O sebepten Mehmed Emin Bek, Kaşgar ve Sibiryaya adamlar gönderip yardım istediye de, bir netice elde edemedi. Fakat 1919-1920 yıllarında Türk ve Alman tehlikesi ortadan kalktıktan ve şarkta bolşevik propagandası artık Lloyd Georg'un zannettiği gibi bir hayırsız adaj'a gönderilip öldürülecek köpekler kadar ehemmiyetsiz şeyden ibaret olmadığı anlaşıldıktan sonra, İngilizlerin kıyamçı basmacılarla • münasebatı değişebilirdi. Vakaa Şirmehmed Bek kendi hatıratında 1921 yılı ortalarında Kaşgardaki İngiliz konsolosu hizmetinde bulunan müslümanlardan Kindli Azam Han'ın kendisine gelip münasebet tesisi teklifinde bulunduğunu ve Şirmehmed

---

310 Joseph Castagne, *Les Basmachis, Paris.*, 1925, s. 20, 24-25.

311 *Le Turkestan depuis la Revolution russe, 1917-1922 (Revue du Monde Musulman vol. 50, Paris, 1922) s. 56-58.*

210) Georg Etherton. *In the Heart of Asia*, New York. 1926.

313 G. Safarov, *Kolonyalnaya Reyolintsiya*, ş. 82,

Bekte kendi tarafından-Muzafferî ve Abdüsse- lâm Karıyı Kaşğara gönderdiğini, fakat bu seferden bir netice çıkmayıp, mümessillerin Kaşğardan dönerken Çin hükümeti eline geçip az kalsın Bolşevik eline verilecek olduklarını zikretmektedir. Azam Khan, ihtimal bolşeviklerin Moskovadaki Türk zabitlerini ve Halil Paşayı, Narin yolu ile Kaşğara göndermek istediklerine ait çıkan şayialar münasebetiyle gönderilmiş olabilir. Kaşğar seferinin bütün tafsilâtını, bugün Hindistan- da yaşayan Abdüsselâm Karının kendisi bana tafsilâtiyle anlatmıştı. Her halde İngiliz konsolosunun münasebeti, o gelen zatın dediği gibi olmamış ve bunlar 1922 yılı başında Ferganeye dönüp gelmişler. Bunun sebebi de, belki o zaman Enver Paşanın Şarkî Bukharaya gelip İngilizler için bir tehlike teşkil etmesi olabilir. Herhalde bolşeviklerin, basmacılara İngilizler yardım veriyor falan demeleri, yalnız bir uydurmadan ibarettir. Kolonel Eterton hatıratında, kendisinin Urumçu ve Gulca'ya kadar gidip dolaştığını, o zaman Cungarya'da Japon zabitleri de faaliyette olup onların siyaseti İngilizlerinkine aykırı olduğunu ve belki de Alınanlara muvafık siyaset kullandıklarını yazmaktadır. Moğolstanda ve Türkistan hududunda japon siyasetinin bu mahiyeti 1920 yılı sonunda Guî- ca daki Tatar (müteveffa Nuri ve Veli Mehmediyevler) ve Kazak münevverleri tarafından hususî adam ve sonra Ârif Kerimi gönderilerek Bukharada Türkistan Millî Cemiyeti merkezine ve bizzat bana bildirmişti. Ve merkez Cemiyet te kendi tarafından Ârif Kerimiye Gulca'ya muayyen bir maksatla değilse de, «herhangi bir ihtimale karşı» göndermişti. Fakat bunlar Evliyaata'da çeka tarafından yakalandılar. Ârif Kerimî- den başka Taşkentli Yusufcan ve Sadreddinkhan hapsedilmişti. Taşkent- te mahkemeleri gürültülü olup mahkûm olduktan sonra bunlar hapishaneden firar edebildiler. Bu vak'ayı da bolşeviklerin, Kaşğardaki İngiliz konsolosu ile münasebet tesisi için yapılan tedbir diye göstermeleri, sırf bir yalandan ibaretti. 1922-1924 yıllarında Kaşğarda İngiliz konsoloslüğünü kaptân Skrine ifa etti. Bu zat, 1926 da «Çin Orta Asyası» adı ile neşrettiği büyük eserinde de görüldüğü gibi, bu memlekette siyasetten ziyade, folklor ve ilimle meşgul olmuştur. Basmacılarla hiçbir nevi münasebeti olmamıştır²¹⁸).

²¹⁸) C. P. Skrine. *Chines Central Asia*. Boston, 1926.

Khıyvada hanlık devrilip gençler hükümeti teşek- Khıyva
ve kül ettikten sonra 1920 yılı zarfında bu ülkede
Türkmenler Taşkent Sovyet hükümetinin mümessilliğini, başta
Saduilah khoca Tursunkhocayev, sonra Tatar mil-
iiveîpverer komünistlerinden Rıza Şakirev ifa ettiler. Hükümet reisi Peh-
iivanniyaz Hacı Yusupov, dahiliye Cumaniyaz Sultanmuradov, maarif Moilabegcan
ve harbiyede kazanılardan Hasanov idi. Başkumandan Taşkentli genç Mirşerefov,

yeni teşekkül eden taburun kumandanı kazaklardan Kirgizov idi. Türkmenler, Plan Cüneyd idaresi altındaki hareketlerini ilerletiyorlar, Khıyva hükümeti de Ruslar ile müttefikan onlarla mücadele ile meşguldü. Türkmenler Özbek ve Karakalpakların köylerini tahrip ediyorlardı. İlkteşrinin başında buraya Cemal Paşa atrafmdan Taşkentten gönderilen altı türk zabiti (Rıdvan, Hüseyin efendiler ve arkadaşları) piyade, süvari, topçu ve mitralyozcuların herbiri yirmi beşer olmak üzere yüz kişiye mahsus bir harbiye kursu açmışlar (7 sonteşrin). Aynı zamanda tarafımdan gönderilen bazı başkurt zabitleri ve enströk- törleri de yeni ordu teşkilâtında ve ayrı şehirlerin idaresi başında gençler hükümetine yardım ederek çalışmakta idiler. Sonteşrin ve ilk kanun aylarında ben gelip Khorezmin Sovyet ve Türkmen nüfuzundaki vilayetlerinde bulunup, Özbek ve Türkmenleri barıştırmak yolunda muvaffakiyetle çalıştım. Ruslar ise Türkmen - Özbek münaferetini alevlendirmeyi kendileri için fa>dalı bildiklerinden, bir taraftan ona ve diğer taraftan da Ferganedeki rus kuvvetlerinin sabık kumandanı Safonov u Kho- iezrne vekil olarak gönderip bütün idare işlerini kendi ellerine almağa çalıştılar, ve 1921 yılı martının 6 smda Pehlivanniyaz hükümetini «Burjuva milliyetçiler hükümeti» di}'e devirip, avamdan Taşhavuzlu Koçka- rov adlı birinin idaresi altında yedi kişilik bir komite teşkili ile Sovyet kurultayı çağırmağa müsaraat ettiler. Eylülde toplanan mezkûr kongrede Ata Mahdum Cumhurresi, Timurkhoca lbniyeminov (bu zat kadim «Hoca Süleyman Bakırganı» nin ahfâdındandır) nazırlar şûrasına reis, Moilabegcan cumhurresi başkâtibi, Mirşerefov harbiye ve Irmetov dahiliye nâzırı olarak tâyin olundular. Bu hükümet Türkmenlerle müsâlâha akdetti. Harbiye kursları daima' Rusların sıkı nezareti altında bulundu. Yeni tâyin edilen Rus vekili Byk eylül başında bir defa mektebi kapattı, z'ıkarıda mezkûr kongre esnasında Khıyvada bulunmaması ve Gazavat şehrine nakledilmesi şartıyla tekrar açtırdı ise de 28 sonteşrinde Ata Mahdum hükümetini «milliyetperver» addedip devirdi, âzalarını hapsederek harbiye mektebini de kapatıp dağıttı⁻¹⁹⁾.

Bütün bu vak'alarda Rusya hükümeti Khıyva gençlerine karşı iâyemet siyaseti kullandığından, türkmen basmacılarının da gençler hükümeti ile anlaşmağa başladığı, Ruslar şiddet gösterdikçe basmacılık kuvvetlendiği görülyordu. 1920 yılı sonteşrininde ben geldiğim zaman, Khorezmin adeta beşte dördü Han Cüneyd'in elinde idi. Yalnız milliyetperver gençler hükümeti, ülkeyi tekrar ele geçirebimişti. 1921 yılı sonunda aynı aylarda Han Cünej'd tekrar kuvvetlendi ve aynı zamanda Türkistan millî cemiyeti ile de münasebet tesis edip, muallimler istedi ve onun çöldeki karargâhına bazı münevverler gelip gittiler. Artık yetmiş yaşını geçmekte olan Han Cüneydde herhalde fazlaca aşiret ruhu hâkim idi. Türkmenistanın diğer kısımlarında Çarcuy ile Kerki ve End- khoy aralarında Mü'min Sufi ve arkadaşları tarafından, Merv-Serakhs hududunda diğerleri tarafından ufak çeteler teşkil edilmişti. O, vakit merkezi Çarcuyda bulunan gizli Türkmen millî komitesi, 1921 yılı zarfında bu çeteleri kendi nüfuzuna almak teşebbüsünde bulundu ve muvaffak ia oldu. Fakat bu zevatın çoğu, şimdi berhayat olduğundan isimleri zik- rcdilemiyoi*.

Bukharada Genç Bukharalılar hükümetinin işleri genç Khıy- valılara göre daha mudildi. Burada, Khıyvaya Basmacılık göre münevverler daha çoktu. Demiryolu üze rinde bulunduğundan herkes gelip gidiyordu. Fakat burada Khıyvalılarda bulunmayan kötü bir hususiyet vardı ki, Bu- khara hükümetine, her nevi vesveseli, hasut, dar gönüllü, ufak tabiatlı, kuvvet karşısında zelil ve mutabasbıs kimseler pek müessir olmuşlardı. İnkılâp başlangıcında buraya gelip dolmuş olan Ferganeli ve Taşkentii münevverleri çekemediler. Kazanlı komünistler, ise, Ruslara istinat ederek çalışıyorlardı. Bukharahlarm kendi araları da pek fena idi. Bukha- ranın iki milyonerinin oğlu olup komünistliğe yazılan iki haris genci Fey- zullah Khoca ve Mirza Abdiilkadîr Muhiddinoğlu, post kavgasına başladılar. Ruslar bunların herbifine münferiden herkesten ziyade itimat ettiklerinden, yardım vereceklerinden, binaenaleyh rakibini devirmesi lüzumundan bahsederdi. Bu itibarla hâdise 1910 yılındaki şia ve sünüf nizâma benziyordu. Nihayet kavga 27 eylülde iki tarafın topladığı polis (milis) e ve askerî kuvvetlerin çarpışmasına kadar geldi; o sırada Rusların Feyz ullah tarafını iltizam ettikleri malûm oldu. O güne kadar içinde rus askeri bulunmayan eski Bukhara şehrine bu fırsattan bilistifade rus askeri girdi.. Ruslar kendilerine sadık bir memur olarak Fey-

vak'alarına ait hâtıralarında verilmiştir ki, nüshası benim hususî kütüphanemde bulunmaktadır.

zullahı kazandılar. Mirza Abdülkadir Muhiddinoglu taraftan olan po-, lis müdürü Muhiddin Mahdum, 300 kadar askeri ile basmacılara geçti. Şehrisebz, Düşenbe ve Hisar tarafında biraz dolaştıktan sonra, çetecilik ağırlıklarına tahammül edemedi, yıl sonunda zelil bir surette Rus- iara teslim oldu.

Cemal Paşanın Bukharada bıraktığı eski türk zabitleri (Arif, iki Osman, Emin, Nafi, Mehmet Beyler) harbiye nazırı Abdülhamid Arifin idaresi altında harbiye kursları açıp, gençleri terbiye ile meşgul olmakta idiler. Polis ise, yine o zabitlerden Rıza ve Halil beylerin elinde idi. Harbiye nazırı Arifin istinat ettiği zabitler Başkurdüstandan gelen tatar ve başkurt zabıt ve münevverleri Süyündükov, İbrahim İshakov, Sultanov ve arkadaşları idi. Bunları, Karşı, Şehrisebz, Guzar ve Hisar gibi yerlere göndererek, Bukhara millî Sovyet ordusu teşkili ile meşgul oldu. Fakat Feyzullahm Ruslara yaltaklanması ile bu işler de bozulmak yoluna girdi. Bu aralık ben ve arkadaşlarım Semerkand vilâyetinde teşkilât işleri ile meşgul olduk. Türkistan merkezî komitesi Semerkanda yakın demiryolu istasyonlarından biri yanındaki köyde bulınıyordu. Teşkilâtın kararı ile burada Açılbek, Behram bek ve Hemrahkul bekler oldukça muntazam çete teşkilâtı vücuda getirmekle meşgul oldular. Türkiyeli zabitlerden Sabir efendi, Başkurtlardan müteveffa miralay Evhadi tşmurzin ve kaptan İbrahim İshakov, bu işlerle meşgul oldular.

Bukhara emiri Afganistana geçtikten sonra, Şarkî Bukharada Sovyet orduları yerleşti. JELmîr taraftarları artık çetecilik yani* < basmacılığa geçtiler. Bunlardan marufları 1921 yılı haziranında Düşenbede Lakay kabilesinde İbrahim Bek, Kurgan Tepe, Kul ab . Lakay lan arasında To- gay Sarı, Dervaz Taciklerinde İşan Sultan adlı şeyh, Karategin Tacik- îerinde Fuzayl Mahdum, Belcuvan Taciklerinde Devletmend, Karatağ- da Abdurrahman Bek idi. Aralarında akıl ve fikir sahibi olan birisi varsa o da, Devletmend idi. Genç Bukhara hükümeti bunları kendi tarafına meylettirmeğe çalıştı. Hükümetin Şarkî Bukhara muhtar vekili Atakhoca ve yanındaki maarif müdürü Kari Abdullah, Külâblı Damolla Mehmed Rıza ve Başkurdüstandan gelen Mustafa Şahkul (Şakulov) basmacılarla resmen münasebet tesis ettiler. Aslen Kasımlı olan Mustafa Şahkul. Moskova yüksek ticaret mektebinde tahsil etmiş ve inkılâp devrinde Başkurdüstan hükümetinin «yüksek iktisat idaresi». şubesinde çalışmış ve 1920 yılı ortasında diğer arkadaşlarımız ile beraber Bukharaya gelmişti.

Mustafa Şahkul, mezkûr 1921 yılı başından 1923 yılı eylülüne kadar Şarkî Bukharadaki bütün inkılâp hareketlerine pek samimî ve ciddi surette iştirâk edip, Enver Paşa ve Sami beyleruv nezdinde mü- da olup ge<??n J'e'

şavir mevkiinde bul unarak Q yıllarda Sarkî Bul***, Jeme alınan hatı- kayı hakkında en doğru ve e canı, bir surette tafs>'e Mustıfa 1 «*ua ' lalarını yazmıştı Atakhoca, Kari Abdullah ve ^

Bek, Togay

tosta Belcuvan yanında Kendikürt köyünde D^{eV}.;^ .yyom ve Sarı, Semiz kabilesi reisi Asur Bek, Karluklarm

Devletmend af-

Katagan Mogollarından Abdürrahimler ile Rus müdahale etme-
gan üniforması giymişti. Bunlar «Sarkî Bukharaya * Kur'an huzu- sin; sizinle anlaşırız. gençler
hükûme tîni de »«*» Mustâfa ise gw >. runda andiçtiler, Atakhoca bunlarla hükümet n³¹314^{11'}
bulundular. Yal- olmak üzere «Cemiyet» namına birçok m üsahabeler temastB bulunanz İşan Sultan.
İbrahim Lakay ve Fuzevl Makhdum tasdikten »tın- madılar. Fakat Atakhocanm getirdiği
muahedeyi La kay reisler,
kaf edince, basmacılar silâha sarıld,lar. Bunlar, cahil ve vahşi
İbrahim Bek ve 75 yaşmda Togay San İşan S^{*18} ... cebinden «ce- ve mutaassıp adamlardı. Togay Sar,
Mustafay- teh österiyordu. Bunla-
d. d» lerden kesip aldığı, adam kulakların, Ç>^{kar,p.} . de idi. Togay Sara «Cemiyet» in ne
olduğunu anlatmak imkân h^a»^{Cl} hediye eden Musri ile temasta bulunup, kendisine Kiilâb'dan
cephanf

tafayı. bir gece adamın, gönderip, öldürtmek i]te, beraber Mustafa

Eylülde rus ve g.nç Bukhara askeri ve onlar ¹ etiler. Bu asker Külâbı
terkederek Feyzabâda ve oradan Düşenbey® * Düşenbe ye kadar Külâbdan Feyzabâda
kadar alt, gün. Feyzabâddan ^ vJ çok kur- üç gün her taraftan basmacılarla muhat
olarak at^e? u#lar dan 30 mit- banlar vererek yoluna devam edebildi. Feyzabâdd* ann
yolda gu-

ralyoza malık bin kişilik kuvvet vardı. Mustafa, bu gbsterdiklerini
nahsız Özbek köylülerini kesmekte ne gibi barbar» ^ yüzü yan- hık'ye etmektedir,
Düşenbeye yakın Sufiyan köy^{*1*}?* ettik leri herhangi müş bir rus neferi cesedini
bulunca bunun İÇ* ' , vik Ruflar, orduda
köylü özbeği kurşuna dizmişlerdi. Bu sırada holj* 5zbeği yakala-
bulunan bir komünist rus karısının teşviki ile. Y^{ed'} n ile müteaddit yıp getirerek
ellerini keşmiş ve kendilerini k.hç ve ** b uğday saman, yerlerinden ölmeyecek
derecede cerahatledikten ^ ka d,n hakkın-
içerisine koyup diri diri ateşe yakmışlardır. MuS* menfur idi ki, bunu na «bu
komünist kadının siması o kadar çirk* VC görülürdü. Pro- gören adam, bütün
kadınlardan vazgeçerse P** ta lar, aZ kaldı ki testo ettim. Fakat Bukhara elbisesinde
olduğumdan demek-
beni de öldüreceklerdi. Kumandan araya g*P be''

"anistan ve Hindistan hududunda; kendilerinin en zaruri ihtiyaçları yolunda, istihdam etmeğe karar vermişlerdi. Paşanın Türkistanda bırak- «fc zabitler tamamiyle murakabe altında idiler. Yalnız, o günlerde bunlar,,, Sovyet lehine ve İngiliz aleyhine propaganda yapmaları zaruretine' o öre kendilerine karşı az çok mütehammil davranıyorlardı. Cemal Paşa Türkistan basmacıları ile olan münasebetini. Milli Cemiyet vasıtası ile temin edecekti. 1921 yılı başında nezdindeki zabitlerden Rağıp Bey, Körşirmet in biraderi Taşmuhammed Bek, Khalkhoca korbasmın vekili Asrüdüm Mahdum ve Kari Kâmil Kabilen resmî surette Taşkende Cemal Paşa namundan basmacılarla müzakerelerde bulunmak için geldiler. Bu müzakerejer bolşeviklerin çok Kilinde olacaktı. Rusların müsaadesi ile bunlar Körşirmet (Şir Mehme ve diğer Fergane korbası- ları (yani basmacı reisleri) ile temasta bulundular. Fakat Ruslaş bunlara hiç inamadılar.

Taşkende dönüp geldikten sonra Rağıp Bey ve elyevm Mısırdaki bulunan Kari Kâmil, Regina otelinde tevkir. ettiler. Bunlar da, Körşirmet ve diğer beyler tarafından Cemal Paşa için yazılıp verilen mektupları biran evvel imha etmiş olduklarından, bu nevi evrak ellerine geçmedi. Biraz sonra geri Kabile gönderildiler. Bu, Cemal Paşa için büyük bir darbe idi ve kendisinin bolşeviker nezdinde itibarı olmadığını da basmacılara gösterdi. Paşanın basmacılara teklifi tuhaf idi: «Silâhınızı vermemek, teşkilâtınızı muhafaza etmek şartıyla sulh ediniz!». Halbuki bolşevikler evvelce defalarca tecrübe ettikleri bu usulü artık kat iyen kabul etmez olmuşlardı. Bu münasebetle Millî Birlik merkez komitesi tarafından 25 sonİcânun 1921 de Kâbile Cemal Paşaya Bukhara hâriciyesi kuryesiyle gönderilen mektubun bazı kısımlarını nakledeciğim :

« maksadımız ..... Rusları bizim metalibimizi kabule mecbur edecek volları bulmak, gizli teşkilât ve mücahit teşkilâtına asrı milli siyasi ruh vermek, aralarına girip çalışarak emir taraftarlarını ve mutaassıplarını ortadan çıkarıp yerine millî Cemiyete sâdık ve faydalı şahsiyetleri geçirmek ve bu teşkilâtı genç münevver istiklâlcilerin askeri, onların muntazam çeteleri şekline sokmaktır. Eğer Ruslar Türkistan, Kazakistan ve Başkurdüstanda askeri ve İktisadî işleri yerli müslümanlara vermeğe razı olurlar, Bukhara ve Khyvanın tam istiklalini kabul ederlerse kendileri ile sulh akdedip açığa çıkmağa hazırız; aksi takdirde Sovyetlere karşı dahilden ve hariçten taarruzlara başlanacağı günlerde kat 1 surette ciddi bir askeri ve siyasi kuvvet sıfatı ile meydana çıkmağa hazırlanacağız. Türkistanın İver üç (şarkî, cenubî ve garbî) mmtakasma Taşkendi her hususta merkez edeceğiz; şimdilik, Şarkî Bukharada Sovyet esasında millî hükümet ve resmî asker teşkiline, komşularımızla samimî münâ-

sebet tesisine ehemmiyet veriyoruz. Sizden ricamız budur.ki, Ortasark- tâki siyasetiniz koca Türkistanın mukadderatını İslâm âleminin halâsı için tertip olunan plânlara kurban etmemek esasında olsun. Türkistana ait her nevi teşebbüslerini, ancak Merkez Komite vasıtasıyla yapmanız ve millî Cemiyeti bir tarafa bırakarak, basmacılarla ve millî cidale iştirak eden diğer zümrelerinizle münasebete girmemeniz, umumî menfaatimiz iktizasıdır. Elyevm Şarkî Bukharada bulunan Bukhara emîrine hiç kimse tarafından bir nevi müzaheret falan olmaması lâzımdır. Buna gösterilecek herhangi bir müzaheret²⁻⁻⁾ Cemiyetimize karşı düşmanca hareket telâkki edilecektir. Bir defa daha hatırlatalım, ki bolşeviklerin müstemlekeleri Avrupa kapitalist devletleri elinden kurtarmak fikrinde samimî kaldıklarını bir dakika için tasavvur ettiğimiz halde bile, Türkistan, kendi mukadderatını kapitalizmle sosyalizmin âkibeti şimdilik meçhul olan mücadelesi ile bağlayamaz. Türkistana ait siyaset, işte bu esaslara göre tayin edilmelidir»^{22a)}.

Bu sözle Cemal Paşaya, Türkistanın siyâsî ve askerî kuvvetlerinden istifade ederek, Hindistanı İngiliz esaretinden kurtarmak gibi hayallere Türkistan meselesini karıştırmaması kat'î surette talep edilmiş oldu, ki Paşanın hiç te hoşuna gitmedi.Fakat «Cemiyet», tecrübeli siyâsî* adamları az olmasına rağmen, tuttuğu istikamette muntazam olarak çalıştı. Müslüman komünistlerinin faal uzuvlarını kendi yolunda çalıştırabilirdi. Bunun bu vilâyetlerde Sovyet kongreleri, komünist fırka içtimaları, her yerde polis (millis) teşkilâtı idare makineleri gizli millî Cemiyetin nüfuzuna; Bukhara, Taşkent, Semerkand ve Khokand'da amele esnaf teşkilâtı da aynı Cemiyetin «sosyalist tüde» sinin âzalan nüfuzuna girdi. Siyâsî teşkilâta hiç çalışmamış olup görgü ve tecrübesi olmayan Türkistanlılar için bu, büyük bir muvaffakiyet ve istikbal için umut verici bir isti. Meselâ, Khıryva, Taşkent ve Orenburgda hükümet ve fırka makinelerinde çalışan zevatın çoğu Cemiyete dahil değilse de, tamâmiyle birlik namına çalıştırılıyorlardı ve nasıl çalıştırdıklarını kendileri de bilmezlerdi. Gizli teşkilâtın böyle bir muvaffakiyeti, meselâ 1917 senesinde hiç tasavvur edilemezdi.

1921 yılı eylülünde Türkistan Millî Birliğinin umumî nizamnamesi de Semerkand içtimalarında kabul edilip, neşredildi. Buna göre cemi- yetin şubeleri kavmiyet itibariyle değil, ülkenin coğrafi taksimatına göre Bukhara, KHıryva, Şarkî Kazak.stan, Garbî Kazakistan, Özbekistan (ö

²²⁾ Burada Afgan hükümeti tarafından yapılan müzaheretler kastedilmiştir.

²³⁾ Cemal Paşanın Kabildeki maiyeti erkanından birisi vasıtasıyla tekrar elime gelen bu mektubun nüshası, kütüphanemde mahfuzdur.

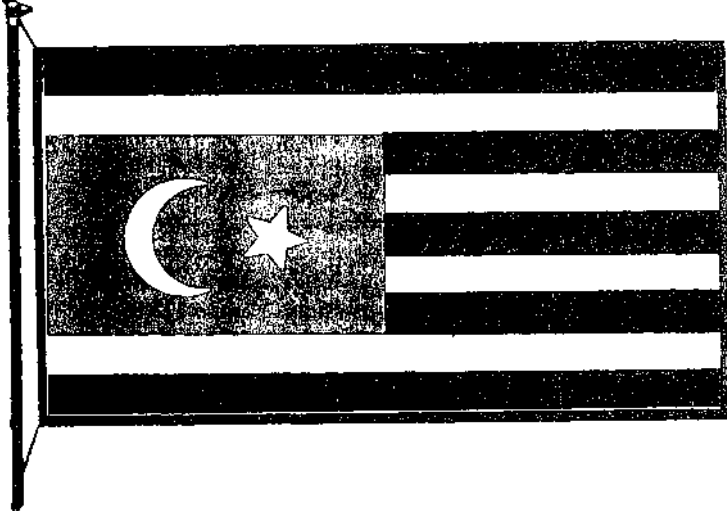
zamanki ıstılahla «Türkistan»), Başkurdistan, Türkmenistan gibi mm- taka (okrug) lar ye vilâyetler itibariyle teşkil ediliyordu (madde 4). Nizamnamede her yerdeki şubelerin bütün kabileler, Türk ve Tacikler için müşterek olması lüzumu, gayri Türk unsurlardan Kalmuklar, yerli Yahudi, İranlı, Afganlı, Hindli, Ukraynalı ve hattâ Ruslardan bile Türkistan istiklâline cidden taraftar olan bazı

şahsiyetlerin ortaya alınabileceği (madde 5), millî birlik merkezi müstakbel Türkistanın parlamen- tosunun yerini tutan bir. müessese olduğu (madde 6), «Birlik», e dahil olan fırkaların âzalarından ancak Cemiyet gayesi bakımından faydalı ve matlûp görülenlerin «Birlik» in âzalığına kabul edileceği, Türkistanlı âza ve memurları bulunan rus hükümet ve komünist fırka müesseselerinin de cemiyetin gizli fraksiyonları bulunması (madde 9) ve diğerleri kaydedilmişti. Bundan maada, Merkez Komitenin hattı hareketi ve Birliğin şubelerinin nasıl yaşatılacağı ve idare edileceği, mücahitler arasında faaliyet meselelerine ait birçok maddelerden ibaret Özbekçe ve kazakça talimatnameler, çeteciliğe ait nizamnameler neşretmişti. Millî bayrak meselesi, daha o zaman Semerkand celselerinde müzakere edilip, renkleri kararlaştırılmış ise de, matbuatta ancak yakında ilân edildi²⁻¹). Bu bayrakta Türklerin islâmdan evvelki n a r in c î , İslâm devrindeki (meselâ Karahanîler ve Selçukîlerde olan k ı z ı l ; ve Çingiz oğullarının a k renklerinden ibaret olup, narinci kısmında hilâl ve beş kollu yıldız, direğinde eski Göktürklerin kurtbaşı tersim edilmiş oldu. 1921 yılındaki faaliyet çok umut verici idi. Cemiyetin Fergane kolu her korbaşı, yani basmacı reisi, nezdinde bir muallim göndermişti ve onlardan oldukça muntazam malûmat alınıyordu. Fergane ve Semerkand vilâyetindeki her korbaşıdan, Fergane ve Semerkand kumandanlıklarına on * nefer silâhlı asker gönderilmesi istenmişti. Bu son tedbir, Türkistanın her tarafındaki kuvvetleri bir idare altına almak imkânını öğrenmek için yapılan tecrübelerden ve bir umumî askerî manevraya hazırlıktan ibaretti. Böyle bir talimat Kazakistanın bir kısmında Akmola vilâyetindeki gençliğe de gönderilmiş ve hemen tatbik edilip kendi at ve elbiseleri ile 20 den ^az la genç kazak Taşkente göndermişti. Bunlar «Cemiyet» in buyurduğu her emri ifaya hazır idi. (Bunların birçoğu sonradan geri gönderilip, bir kısmı da Taşkente mekteplere yerleştirildi). Başkurdüstanda Süleyman Mirzabuîatov ve diğerlerinin idaresi altında zuhur eden kıyam Bukharadan gönderilen emirle yatırılmış, Khorezmiri garbında Yomutlarla Aday ve Tabın kazak aşiretleri arasındaki birçok senelerden beri devam edip ge en. niza, Cîmîyetin bir taraftan Orenburg yoluyla Kazaklara ve ³¹⁵

---

³¹⁵) *Yeni Türkistan*» 1928, No. 10.

TÜRKİSTAN MİLLÎ BAYRAĞI

Türkistan millî istiklâl bayrağı tarihî büyük türk devletlerinin kullandığı üç rengi bir araya getirmek esasında vücuda getirilmiştir:

1) Eski türkçede " al ", denilen narenci, turunç rengi, ki islâmiyetten önce Türkistan hakanlarının ve Uygurların resmî bayraklarının rengi idi 2) Budist türk rahiblerinin elbise rengi, kadim Kırgızların, Kıpçak- ların ve Oğuzların bayrak rengi olan kırmızı rengi, ki, Oğuzlar herkesten önce müslüman olduklarından, müslüman Türklerin bayrak rengi olmuştur. Temürün bayrağı da bu renkte idi. 3) Çingizin bayrağının rengi olan beyazı ki Altın Orda hanlarının ve İlhanlıların bayrağı da bu renkte idi.

Çingizin beyaz bayrağı gibi Türkistan millî bayrağı da kenarından dar mavi şerid ile çevirilmiştir.

İslâmiyetten önce de türk bayraklarında mühim yer tutan hilâl ve yıldız bilimum müslüman türk devletlerinin ve Temürün bayrağında da tersim edilmişti. Bu da Türkistan millî bayrağının merkezinde yer tutmuştur.

Bayrağın sırığının uçunda, eski Göktürklerde olduğu gibi, kurdbaşı tersim edilmiştir.

diğer taraftan Khıyva ve Merv yoluyla Türkmenlere gönderilen mümessiller vasıtasıyla yatıştırılmıştı. Ferganede rus kızıl ordusundaki kazak taburları, Taşkentin Troysk kışlasında ve Bukharanın Karşı civarında bulunan başkurt taburları, Katta Afgan hududundaki Kuşka kalesindeki müslüman kısımları, Bukharada ve Khıyvada teşkil edilen asker ve milis, o gün basmacılara iltihak emri verilir diye hazır bulunuyorlar, basmacılara esliha ve cephane çıkarıyorlardı. Bütün geniş Türkistanın böyle bir milli nüfuz altına alınması, XVI. ncı asırdanberi henüz görülmemiş bir halidi.

Türkiyeli zabitler (Ferganede ihtiyat zabiti Hüseyin Suphi Bey, mülâzımısani Sabır Ahmed Bey, Sarışın İsmail Hakkı Bey) Taşkent, Bukhara, Khıyva, Kazakistan ve Türkmenistanda bulunan zabitler, Türkistan için her türlü fedakârlığa hazır idiler. Türkiye zabitlerinden Türkistan işlerinde bu kadar müessir rol oynaması da, XVI. inci asırda Kanunî Süleyman ve Şibanlı Abdullah Han devrindenberi görülmemişti. Aynı zamanda Rusların bolşevik muhalifi olan unsurları ile de Cemiyetin teması vardı. Hattâ bolşeviklerin Türkistan erkânı harbindeki en mühim ve en mutemad adamlarından, bugün hayatta olduğundan ismi zikredilemeyen bir rus Semerkand vilâyetinde benimle ve Ferganede Şirmehmed Bek ile temasta bulunup, en mühim dakikalarda bize malûmat veriyordu. Hattâ Ferganedeki bazı basmacıları da çok müşkil zamanlarında kurtarmıştı. Bu gibi zevat vasıtası ile Türkistanın birkaç mühim mıntakalarjnda Rusların silâh depolarını ve radyo merkezlerini bozmak için bombalar, demiryolu köprülerini behava etmek için dinamit ve bazı radyo takımı gönderilmişti. Bolşeviklerin harici vaziyeti karışacağı bir günde, Türkistan Merkez Milli Komitesi Türkistanın her tarafında birden harekete geçerek, hem askeri ele alacak ve hem bir günde köprüler kaldırılacak, telgraflar kesilecek bir vaziyet almıyordu. O yılda her tarafta açlık hüküm sürdüğünden «Cemiyet», açlara yardım işini yapmaya gayret etti. Bu iş için tertip olunan makine (Yedisu, Sibirya ve Bukhara hududunda çalışan açlara yardım heyetleri) aynı zamanda «Cemiyet» namına teşkilât için de güzel bir vasıta oldu. Gerçi Rusyadan getirdikleri aç Rusları bolşevikler kendi ordularında istihdam ediyorlardı ise de, Türkistanın yerli Ruslarını isyana celbetmeği iltizam eden Rus muhitleri de vardı. Her hususta engel olan, müslüman mürtecileri. emirciler ve o zaman itibarını tamamıyla kaybetmemiş olan ulema idi. Bunların Ferganedeki tesirleri dolayısıyla merkez komitenin tertip ettiği asker manevrasına bazı korbaşılar ehemmiyet vermemişlerdi. Bir iki yıl içinde bunların tamamıyla ıslahına umut vardı. Yıl

sonunda Enver Paşanın Türkistana gelmesi ve ona karşı emirci mürteci îerin aldığı vaziyet bütün tertibatı altüst etti.

Enver Paşa, maiyetinde Hacı Sami ve yaveri Mu-

Enver Paşa hiddin Beyler olduğu halde, Baku - Aşkabâd yolu ile Bukharaya geldi. Ben ve komite merkezi /Se- merkand civarında bulunuyorduk./Paşa tarafından davetçi geldi. 2 ilk- teşrinde Bukharaya geldim ve ömrümde ilk" defa olarak o akşam Enver Paşa ile görüşüp, kendisinin istediği veçhile Türkistâhm, bilhassa teşkilâtın, vaziyetini tafsilâtıyla izah ettim./Teşkilâtm bilhassa şarkî Bukhara tarafındaki faaliyeti ile alâkadar olduğundan, ö tarafta emircilik ruhiyatı hâkim olmasından ileri gelen bütün müşkülâtı . ye o güne kadar "henüz bir iş yapmak imkânı hasıl olmadığını bir bir. anlattım. O da, kendisinin: artık bunlardan haberdar olduğunu, Türkistandaki Bukhara kuvvetlerini teşkilât vasıtasıyla yeknasak bir şekle sokmak; için uzun vakit lâzım olacağını, bununla uğraşılırsa fırsat kaybedileceğini ve kendisi bizzat Şarkî Bukharaya ve oradan da Ferganeyeye geçip, .bütün basmacı hareketine başka bir şekil vereceğini, bunun için tertibat aldığını, maiyetinde birkaç zabıt olduğu halde avcılık bahanesi ile Bukharadan çıkacağını, at ve diğer vesaitin artık tedarik edilmiş olduğunu söyledi.

Enver Paşanın Bukharaya gelmesi, bilhassa plânları, bizim için bekr îenilmeyen bir işti. Birkaç ay evvel Cemal Paşa ve diğer arkadaşları ile beraber «livâ-yi İslâm» ve diğer varakaları vasıtasıyla islâmların emperyalizme, karşı bolşevikler ile birleşmesi lüzumuna dair propaganda yapan bu zat, bolşeviklere düşman olmakla kalmayıp, onlara karşı taarruz plânları ile gelmiş bulunuyordu. Bu vakıa daha üç ay evvel (ağustçsta) Cemal Paşanın tekrar Rusyaya gelmek fikrinde olduğunu öğrenip, kendileri hakkında bolşeviklerin fikirleri fena olduğunu, gelirse geri Afganistana gidemeyeceğini ve Türkistana da giremeyeceğini beyanla yazdığımız mektuba cevaben müşarünileyh Cemal Paşa, ilkteşnnde mutlaka döneceğini ve bütün Türkistan kumandanlığını Rusların kendisine vereceklerini ve Türkistan meslesi o zaman bolşevikler ile hakikî anlaşma yoluyla başka bir şekil almış olacağını şifreli mektupla yazmıştı. Biz bu garip ve sâde- dilâne fikirleri, Enver ve Cemal paşaları birleştiren fikirler diye biliyorduk. Şimdi ise vaziyet tamamen değişmiş bulunuyordu. Enver Paşanın Bukharaya gelmesinden dört beş gün evvel Cemal Paşa, Afganistan d an gelip Moskova'ya geçmiş, Dr. Nizam da Çarcuya kadar gidip kendisini istikbal etmiş, Enver ve Cemal paşalar Bukharada veyahut Taşkente görüşeceklermiş; Ruslar Cemal Paşaya Bukharada ancak üç saat kalma- ğa müsaade edip, Taşkente de bırakmayıp kendisinin, güya gayet müstacel meseleler hakkında konuşmak için, Nİoskovaya çağrıldığı bahanesi ile Moskova'ya göndermişler. Bütün bunları, Bukharaya geldikten sonra Enver Paşadan işittim. Paşa bolşeviklerin çok alçak insanlar olduğunu ve Sovyet Rusyada bir seneden fazla bulunup, İslâmları,

herhangi bir emperyalizmden evvel kızıl emperyalizmden kurtarmanın zarurî- olduğu fikrine geldiğini söylüyordu. Bu, bizim için bir kazançtı. Fakat Paşanın basmacı içerisine bilhassa Şarkî Bukharaya geçmesi de kat'iyen matlûp değildi. Bu hususu, ilk mecliste iyice anlatmıştım. Bu zaman Türkistanda gizli bulunduğumdan, paşa da, bolşevik ajanları tarafından takip edildiğinden hergün görüşemiyorduk. Basmacılara geçmesine, hepsi 14 kadar mahzur sayarak yazıp kendisine gönderdim, ki bazıları şunlardı: «Rus- yanın harici müşkülattan eli boşanmak üzeredir, bütün gayretini Türkistana hasredebilir; teşkilâtımız işin büyüklüğüne nisbeten çok zayıftır. Türkistan bu sene büyük açlık geçiriyor; Fergane, basmacılığı beslemek müşkülâtı yüzünden bir buhran devresine girmiştir. Basmacılar arasına girdikten sonra cephe halinde harbetmeniz icabedecektir. Halbuki Tür- kistanın ovalarında şimdiki vaziyette 5-6 binden fazla bir ordu bulundurmamak ve beslemek kabil değil, yalnız çete muharebesi mümkündür. Şarkî Bukhara basmacılarına gelince, Afganistan ve Bukhara emirleri ile anlaşmadan bunlarla bir iş yapmak mümkün değildir; evvelâ, emir tarafından tanıtılmazsanız, onlar sizi tanımazlar, tamsalar bile belki emirin entrikalarına mâruz kalırsınız. Bugüne kadar Türkistan harekâtı, basmacılık ve gizli siyasî teşkilât Rusyanın dahilî meselelerinden biri şeklini muhafaza etmektedir. Biz bunlara da lüzum olursa, bolşevik muhalifi olan rus ihtilâlcî fırkaları, meselâ es-erler ile de işbirliği yapmağa hazırız. Bir büyük mecburiyet karşısında kaldıkları takdirde metâlibim^zi kabul eder, millî kızıl orduya müstenit millî Türkistan Sovyet hükümeti teşkiline razı o- Iurla^sa, bolşeviklerle de barışabiliriz. Bu mücadeleye siz karıştıktan sonra Türkistan hareketi artık bir panislâmizm hareketi ve Rus milletinin umumî cihan harbindeki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp, Türkistandaki Rusların millî gayeleri yolunda bolşevikler etrafında birleşmelerine sebep olabilir. Sizin için en muvafık olan, Afganistana geçmek ve Türkistan harekâtına oradan yardım etmektir. Cemal Paşa bir senedenberi Afganistanda bulundu' sizin şimdi anladığınız hakikati ona anlatmağa hiçbir yolla muvaffak olamıyorduk. Afganistanda sâyeleriniz elbete çok semereli olacaktır» .

Paşa, bu meseleler hakkında başkaları ile de görüşüyordu. Şimdilik isimleri zikredilmesi câiz olmayan bazı zevat Paşanın basmacılara iltihakını muvafık görmüşler. Kendisini-bu işe herkesten ziyade sürükle- yen de Hacı Sami idi. Bu adam kendisinin î 9 1 6 yılı Yedisu isyanındaki rolünü pek izam ederek söylüyor ve «işte hendeğin türk olduğum halde

koca Kırgızistanı ayağa kaldırdım. Sizin (Enver Paşanın) şöret ve itibarıyla Türkistanda kıyametler koparırız» diyordu. Ben de o saat bunu tashih ederek, «19 16 yılı kıyamı propaganda ile değil, çarın 23 haziran fermanı ile meydana çıkarılmış idi; zatı âlilerinizi ancak isyanın nihayetine doğru Kırgızların Çine geçeceği zaman Karakul kasabası civarında Şabdanbatır oğullarına iltihak ettiğinizi işittik» demiş ve bununla Hacı Sami Beyin sözlerindeki mübalâğalara Paşanın dikkatini celbetmiştim. Hacı Saminin bundan münfail olup, Paşaya da tesir etmiş olduğunu, ikinci mecliste anladım. Paşa bu mecliste bana, «Zeki Bey, yoksa siz benim Türkistanda çalışmamı istemiyor musunuz ? » dedi. Ben de «Maazallah, Türkistanda sizin gibi binlerce adama iş var. Yalnız fikir ve mi- taleamı sorduğunuz vakit bildiğim ve anladığımı söylemek mecburiyetindeyim», dedim. İki gün sonra Paşa Afganistana geçmek fikrine temayül etti. Bu hususta Ruslara müracaat edecek oldu. Müsaade vermezlerse kendisi gidecekti. Ben de, Harbiye'nezaretinden haritalar tedarik ettim ve «Cemiyet» in Çarcuy şubesinden Türkmenleri getirip Paşayı, Burda- lık mevkiinden Amuderyanın Karakum tarafına geçirmek için kayıklar hazırlamalarını ve oradan Sakarkuduk, Endkhoy yoluyla Afganistana geçirmelerini ve oradaki Türkmen basmacılarına tanıtmalarını söyledim.

Birkaç gün sonra (zannedirim 27 ilkteşrin) Enver Paşa Bukhara- daki Rus mümessili Yurinev ile görüştüğünde Cemal Paşanın Afganistana ne vakit döneceğini sormuş ve «Cemale yol verilmek şöyle dursun, sizin de burada nelerle meşgul olduğunuzu, pek iyi biliyoruz» cevabını almıştır. Bunu Paşa doğrudan doğruya bir tehdit telâkki etmiş, kendisinin ve arkadaşlarının Rusyada muhakkak öldürüleceklerini ----- pek haklı olarak— düşünmüştür. O güne kadar, basmacılara iltihak ederek savaşa mı girişmek? yoksa Rusyaya karşı fena fikirde olmadığını yalnız bas- macıların vaziyetini yekindan öğrenmek fikrinde olduğunu Ruslara bildirerek basmacıların içerisine girmek ve Rusları emrivaki karşısında bırakmak ve bir ay sonra tekrar dönüp Rusyaya mı gelmek? yoksa hemen Tiirkisl andan Moskovaya Jönüp Berline refikasının yanma mı gitmek? yahut Afganistana mı geçmek icabettiği hususlarını düşünüp tereddütte ka lan ve bildikleri ile maslahat eden Enver Paşa galiba o gün, yani Yu- rinev'le görüştüğü gün , kararını veriyor. Bunun ikinci gürtü akşamı beni çağırıp Şarkî Bukharaya geçeceğini, orada basmacıları ve münevverleri toplıyarak kongre akteceğini söyledi ve bana da kendi kararını Khıyva- ya , Kh.zakistana, Ferganeve ve Terkmenlere mahsus adamlar göndere-, rek < Cemiyet » adına bildirip kongreye vekiller davet etmemi teklif etti. ı ekraz itiraz ettiril ve Afganistana geçmesi en münasip bir yol olduğunu kendisine bir daha hatırlattığımda, münfeil oldu. Enver Paşanın

itirazdan pek hoşlanmadığını anladım. Herhalde fikrinden dönmeyecek- ti. Ertesi akşam birisinin hanesinde beş on adam toplandık. Enver Paşa burada, ihtiyatlı ibarelerle kararını anlattı. Gözlerinden yaş akıyordu. Diğerleri de müteessir oldular. Mamafih ben, Bukharadan ayrılarak Se- merkanda gideceğim akşamı tekrar görüştüğümde «daha birkaç gün var; senin dediklerini de düşünüyorum, Burdalık yolundaki hazırlığı da bı- rakmıyalım» dedi. Yanında yalnız Hacı Sami vardı. Paşa yere serilen bir halı üzerine oturmuştu. Ayağında alman spor potini vardı. Şu saatte mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu tesirini veriyordu. Çok samimi fikirlerini söyledi. Kafkasyada general Khalilofun da kendi tertibatına dahil olduğunu, Rusla mücadele için her ne lâzımsa onu yapmak zarurî olduğunu, şimdi kendisinin Türklerin anavatanında hissettiğini, bura Türklerini mücadele sahasına çıkarmak istediğini söyledi.

Bu zatın büyük bir idealist olduğunu, hattâ hayatla ve vak'alar- la da pek hesaplaşmadığını, Türkistanın coğrafya ve istatistiğine ait Avrupa ve rus neşriyatından haberdar olmadığını o gün öğrendim. Şüphe yok ki bu zat, Türkistanda yapacak işlerini ancak Bukharada bulunduğu 23 gün zarfında kararlaştırdı. Ben 1 ilkteşrinde atıma bindim, E- mirin Sitâremah-i khassa sarayından çıkarak Zerefşanım şimalinden Uc- duvan üzerinden Semerkanda yollandım. On gün sonra Bukharadan mahsus adamla Enver Paşadan şöyle bir şifahî haber geldi: «Şarkî Bu- kharaya geçmeğe karar^ verdim. Kazanırsak gazi, kazanamazsak şehit olacağız. Türkmenler (yani Burdalık Türkmenleri) artık bizi beklemesinler». Yaveri Muhiddin Bey de Paşanın Bukharadan hareketi esnasında söylediği şu sözlerini nakletmektedir: «Türkistan için mücadele lâzım, zaten mukadder olan ölümden korkarsak, kopek gibi yaşamağı ihtiyar edersek hem geçmişlerimizin, hem de geleceklerimizin lanetlerine müstahak oluruz. Halbuki kurtuluş için ölmeği göze alırsak biz, bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz». Muhiddin Bey Istanbulda «Vakit» gazetesinde neşrettiği hâtrâtmda, Paşanın yola çıkarken, Semerkand merkez olmak üzere, Türkistanda bir Türk devleti kurmak fikrini izhar ettiğini yazıyor²²⁵). Paşa ve maiyeti, av bahanesiyle, Bukhara şehri dışında hazırladıkları atlara 8 sonteşrin cuma günü binip yola çıkmışlar. Maiyetinde Hacı Sami, ihtiyat mülâzimi Muhiddin, Bukhara polis müdür muavini Halil, Manastırlı Nafi, süvari yüzbaşısı Haşan, daha birkaç Bukharalı ve Ferganeli Özbek milisi ile cem*an 25 kişi bulunuyordu. Halil Beyi Karşı'dan Düşenbeye, o vakit orada harbiye komiserliği ve kumandanlık eden Ali Riza Beyin ve muhtar vekili Osman Khocanın nezdine gönderdi. Kendisi de, evvelce Haşan Beyin o' güne kadar merkez kumandanlığı ettiği Tirmiz-Şirâbâd yoluyla

²²⁵) *Vakit* gazetesi, 1923 sonteşrin 25.

Kabadyan civarına geldi. Orada evvelce verdiği emir mucibi Şirâbâd milisi reisi Osman Çavuş, 50 kadar milis ile keza Ferganeli 'Sabit Khoca ve Mısırdâ tahsil edip Afganistan yolu ile dönüp gelen Nemengânlı Mirza MuKiddin ve diğerleri ile gelip Paşaya iltihak etti. Bununla paşanın yanında cem'an 75 kadar nefer oldu. Cildigöl Türkmen ve Özbekleri arasında bulunup, oradan Korgantepe civarında 3000 kadar kuvvete malik basmacı reisi Togay Sarı ile görüştü. Paşa Düşenbenin karşısındaki Lakay uruğu reisi İbrahim Bek'in nezdine yani emirci ve mutaassıpların en müthişi ve başıbozuk olanının nezdine gidiyordu. Gerek-Cildigöldeki Türicmen ve özbek-ler ve gerek Togay Sarı, Paşaya «İbrahime gitme, şimdilik Belcuvan civarında kal. İbrahim nezdinde eziyet ve cefa çekersiniz» diye tenbin-lerde bulduklarını, Muhiddin Bey hâtralarında yazmaktadır ²²⁷). Son- teşrinin 28 inde Paşa, İbrahimin mensup bulunduğu Karamendi köyüne geldi. Fakat İbrahim, Göktaş köyünde bulunuyormuş. Sonra gelmiş, Paşanın, «Enver» olduğuna inanmamış. Bolşevik zannetmişler ve ilkkânun 1 de İbrahim Lakay, Paşanın maiyetine silâhlarını teslim etmek teklî- 'finde bulunmuş ve Paşa da bünü maalesef kabul etmiş ve emirciler elinde artık esir olmuştur. İşte bütün felâket burada başlamıştır.

<	Bu sırada Düşenbede Morozov idaresi altında bir-
Emircilerin	kaç yüz rus askeri, Air.Rıza idaresi altında 600
Faaliyeti	nefer Özbek askeri bulunuyordu. Ali Rıza Göktaş
	da esir mevkiinde bulunan Paşa ile münasebet peyda

edebilmiş, hattâ kendisi gidip gelmişti. Bunlar ve Osman Khoca 10 ilkkânun akşamı Düşenbedeki rus kumandanlarını bir ziyafete davetle hapsedip, o vakit Hacı Sami de gelip bir kısım rusları silâhtan tecrit edip 16 mitralyöz ve 250 tüfek aldılar. Rusların hastahane binasında bulunan diğer kısımları teslim olmayıp, Harbettiler. Emirîn adamları, La- kaylar onlara yardım ettiler, mahsur kalan Ruslara koyun ve erzak getirdiler. Rus konsolosu kendisi Enver Paşanın da bulunduğu Göktaş mahalline gelip, İbrahim Lakay ile görüştü. Ali Rıza üç gün Ruslarla mücadeleden sonra 12 ilkkânunda Düşenbeyi terketti; giderken her taraftan emirci Lakaylarla muhat bir halde onlar tarafından tâkip edile edile 17 ilkkânunda Hisar yanındaki Leteben köyüne geldi. Askerin bir kısmı Lakaylara teslim oldular ve onlar da Lakaylar tarafından öldürüldüler. Takip eden Lakaylara karşı harb ilân ederse, onlar, Enver Paşayı öldü-

²²⁷) *Vakit gazetesi*, 1923 sonteşrin 27.

recekler, etmezlerse silâhlarından tecrit edileceklerdi. 14 ilkkânunda Hacı Sami kızıp, Lakaylardan birine tabancası ile ateş etmiş ve yaralamış, o münasebetle Lakaylar da Paşayı az kalsın öldürecek olmuşlardı. Neticede Ali Rıza fırkasının neferleri Lakaylar tarafından yağma edildi. 600 neferden ancak 150 nefer kaldı. Yurçı yanıtında Seksentepa mevkiinde ellerine geçerse Lakaylar tarafından muhakkak öldürülecek olanlardan Ali Rıza, Hacı Sami ve Osman Khoca tek başlarına Karşı'ya, oradan Afganistana, Danyal Beğ ve Abdülresul beyler ve maiyetlerinde bulunan genç Bukharalı Kari Abdullah ise bir kısım askerleri ile Şehri- sebz tarafına savuştular. Kalan asker silâhsızlandırılıp bütün ağırlıkları yağma edilerek, zabıtlar (Nafi, Halil, Haşan, Faruk Osman beyler ve Mustafa Şahkulı) de baştan ayağa dek soyulup, Paşa nezdine getirildiler. Bu suretle Enver Paşa nezdindeki kuvvet hem de Ali Rızanın «Ce- did» ordusu imha edilmiş oldu. Bu aralık Kâbilden, Emirden Enver Paşaya hürmet edilmesi ve dokunulmaması hakkında mektup geldi ise de, emirin Hanâbâdda oturan maiyeti üzerinde riyaset eden Tağay Bek, İbrahim Lakay*a «Enver, bizim elimizde rehindir, elden kaçırmayın. İş yapmasına yol vermeyin, Sultan Abdülhamidi hal'eden ve ceditliği meydana getiren, odur. Eğer Afganlılar Enveri isterlerse bile yalnız Emir Alim Hanun Bukharaya gelmesine müsaade ve yardım edildiği zaman Afganistana gönderebiliriz, diye cevap vermelisiniz» mazmununda talimatlar gönderdi. Bu, Kâbile geldikten sonra kendisini pek de serbest hissetmiyen Emir Alimin bizzat kendi talimatı idi. Eğer Enver Paşa Lakaylara gelmeyip, Cildigül tarafından doğru Serasya ve Hisar tarafına yürüyüp, Ali Rızanın oldukça muntazam olan 600 askerini kendi kuvvetine ilhak edip, yedi sekiz yüz kişilik kuvvetle Rusları Düşenbeden daha ilkkânunda tazyik edip çıkarsa, yahut imha edebilseydi adedi az olan Ruslar, Baysun ve Guzarda bile kalamazlardı ve Semerkand-Bu- khara demiryolu hattına kadar bütün Bukhara ülkesi 15-20 günde Rus- lardan temizlenmiş olurdu. Paşa ise öyle yapmayıp hazreti İsa rolüne girerek, emircileri yola getirmek istedi, neticede kendi işi bozuldu.

Dervaz emircilerinin reisi Işan Sultan kendi mii- Baysun Karşısında ridlerinden 200 kadar neferle beraber Lakaylara yakın Hisar mevkiine gelmişti, Enver Paşa ile görüşmek istedi ve Lakayların müsaadesi ile Enver Paşa da 15 sonkânun- da Hisara geldi. Işan Sultan, emirci ise de, başlangıçta Eühver Paşaya karşı hürmet gösterdi ve Paşa da Lakaylara geri dönmedi. Bununla, Paşanın bir buçuk ay süren esareti nihayete ermiş oldu. Fakat elinde hiçbir kuvveti yoktu. 18 sonkânunda Işan Sultan ile beraber Düşenbedeki Rusları muhasaraya geldi. Fakat bu işanın maiyeti bir koyun sürüsü teşkil

eden 200 Tacikten ibaretti. Mustafa Şahkulı, Işan Sultana refakat eden Dervazlıları şöyle tavsif etmektedir: «Bunlar şeyhin müridlerinden, molla ve mahdumlarından ibarettiler. Halkı aldatıp, yiyecek yürümeğe alışmışlar. Tacikte şişman adam az bulunursa da, bunların hepsi şişmandır. Bunları hiçbir nizam ve intizam altına almak kabil değil, harpte hiçbir işe yaramazlar. Ayaklarında büyük ağaç takunya (başmak)lan, altlarında (eğerleri üzerinde) büyük yorgan (körpece)lan, herbirinin eğer- kaşında bir çaydanlığı olur, harb falan olup kaçmağa başlarsa bunların hepsi düşüp kalır, ağaç takunyalari ise pek büyük olup, ökçeleri 5 santimden fazladır. Takunyalarin burnu çok kalın ve yüksek olduğundan üzenkiye sığmaz, o sebepten evvelâ ökçe tarafını üzenkiye geçirirler. Bu sebepten at kaçıp takunyaraları düşerse kendileri de takunyalari ile beraber düşüp kalırlar. Yurçıdan Düşenbeye gelen rus müfrezesine tesadüf edip firarlarından son Ilqıtay ahalisi, Tacik başmağı ile bir ay çay ve yemek pişirmiştir. Bu sebepten Lakay, Kongirat ve diğer Özbekler bunlarla daima alay ederler ve hiç adam sırasına koymazlar²²⁸⁾.

İşte kendi milleti olan Lakay Türklerinin esaretinden kurtulan Enver Paşa, İran unsuru olan bu Taciklere istinat edip 16 sonkânunda Dü- şenbedeki rus garnizonunu muhasaraya başlıyor. Muhasaraya başladığı zaman 200 nefer sayılan bu Taciklerin ancak 13 neferi rus tüfeğine malik olup, kalanları çakmaklı eski usul av tüfekleri ile mücehhez veyahut büsbütün silâhsız idi. Etraftaki türk ve tacik köylerinden birkaç adam daha toplayıp yaptığı ilk hücumda, Ruslardan 50 nefer maktul düşüyor, bundan maada 180 tüfek ve iki mitralyöz Enver Paşanın eline geçiyor. 20-22 sonkânun müsademelerinde Ruslar, büyük zayıata maruz kalıp çekiliyorlar. Ben o günlerde Semerkand dağlarında iken, Düşenbeden telsiz ile rus karargâhına gönderilen raporların suretlerini okuyordum. Düşenbedeki Ruslar, Enver Paşaya mukavemet kiabil olmadığını izam ediyor ve kendilerine Düşenbeden çekilmeğe müsaade istiyorlardı. 8 şubat taarruzunda Ruslar 100 nefer zayıat verdiler, bunlardan maada 82 nefer Enver Paşaya iltihak etti. Kalan ruslar toplarını meydanda bırakıp kaçtılar. Fakat o topları kendi karargâhına getirecek nakil vasıtaları Enver Paşa nezdinde bulunamadı. Nihayet Ruslar 14 şubatta Düşenbeyi terkettiler. Düşenbeden 45 kilometrede Mirtübe nam yerde Enver Paşa, Rusları takip edip arkalarından yetiştii. Orada iken Paşa yaveri Muhid- clin Beyi Afganistana gönderdi. Ben bu aralık Şehrisebz hududunda Tal kışlağa Cebbar Korbaşının yanına geldiğimde, Enver Paşaya kendi ah-

²²⁸⁾ Mustafa Şahkul'un hâtıraları, s. 24.

valimizi anlatarak haber göndermiştim; o da bana, Halil Beyi yollayıp kendi vaziyetinin iyileşmekte olduğunu haber verdi. 19 şubatta Serasya civarındaki harpte Paşa mecruh oldu. Ganimet çoğalmak üzere, olduğundan Lakaylar da kendi teşkilâtlarının istiklâlini muhafaza ederek, Enver Paşaya iltihak ettiler. Puli Khakiyân köyünü karargâh ittihaz edip, önce heî tarafa dağıttığı zabitlerini de oraya toplayıp hepsine vazifeler verdi. Kendisine «Emir leşker-ı İslâm ve Bukhara» unvanını aldı. Bu sırada bizzat kendisine tâbi olan asker ancak 250 kadardı. Böyle olduğu halde Baysundaki rus kumandanı vasıtasıyla Rusya hariciye komiseri muavini Karakhan, mart ortasında, Enver Paşaya bir mektup göndererek, bu harekâtta vazgeçmesini, tekrar Moskovaya gelmesini teklif ettiğinde, Enver Paşa reddetti ve Rusları Bukhara hududunu terketmelerini talep etti. Kendi hududuna bitişik olan Şarkî Bukharada Enver Paşanın harekâtını, Afganistan hükümeti de elbette büyük bir alâka ile takip ediyordu. Harbiye nazırı Mehmed Nadir Han ve Katgan Badakhşan valisi olan biraderi Şah Veli Han, Enver Paşaya tâbi olan Şarkî Bukhara hududunda murakıp vaziyetinde bulunuyorlardı. (Nadir Han, maiyetinde bulunan Burhaneddin Küşkeki ve diğerleri tarafından sonradan «Ahvâli Qa- tagan u Badakhşân» namı ile neşredilen kıymetli coğrafi malûmatı da ozaman toplatmıştı).

Hacı Sami ve Osman .Khoca Kâbilde bulunup İslâm mücahit gönüllüleri topluyorlar, silâh satın alıp gönderiyorlardı. Afgan hükümeti buna mâni olmuyordu. Nisan içinde Afganistandan Efzaledin Han adında birisinin idaresinde 300 kadar gönüllü afغانlı geldi. Bunlar epey bir miktar tüfek ve iane olarak para da getirdiler. Evvelce Kaşgar ve ' ergane.de bulunan İsmail Hakkı Bey'i, Paşa, daha Düşenbenin istirdadı günlerinde, Şirmehmed ve diğer beylere mektuplar vererek Ferganeye göndermişti. İsmail Elakki Bey orada da emircilerin ve köhneperesterlerin şiddetli propaganda faaliyetini gördüyse de, nisan ortasında Afغانlı gönüllülerin geldiği zaman artık; Şirmehmed Bek ve diğerleri de Enver Paşaya «Lî'at» gönderdiler. Şirmehmed Bek, Mehmed Ruzî Korbaşı idaresinde 100 kadar asker ve hediyeler gönderdi ve Enver Paşanın emri ile Fergane tren hatlarını bozdu. İsmail Hakkı Ferganeden Maça'ya geçip, oradaki «mir» leri Enver Paşaya itaat ettirdi. Karateginden Fuzayil Mahdum da bin kadar askeri ile Pul-i Khakiyana, Enver Paşanın yanına geldi. Bu zata tâbi olan Karategin Tacikleri ve Alay Kırgızları, evvelce hanlar zamanında da Fergane siyasî hayatına karışmış bir unsur olduklarından, Şarkî Biikharanın diğer ahalisine nisbeten daha 1 açık gözdüler. Kendilerinde intizam ve inzibat vardı. Fuzayil Mahdum kendi askerine bir nevi üniforma da giydirmişti. Bu sırada Cildiköl Kazak ve Türkmen-

lerinden de 300 kadar asker geldi, mayısta İbrahim Lakaym kendisi de, güya itizarla, Paşanın nezdine geldi. Fakat mukarebel^re iştirak etmeden, geri döndü. Karategin ve Ferganeden Paşaya gelmekte olan yardımlara da mâni olup durdu. Mayıs'ta Enver Paşanın yanında cem*an

7.0 kadar asker toplandı. Bay sunda yalnız 1200 kadar Rus vardı. Orada Bukhara hükümeti tarafından bir vakit Rahmet Refik ve Nasır Mahdum, komiser bulundular. Burada kazanlı komünistlerden Alimcan Akçurin, İslâmiyet namına ve Enver Paşa aleyhine pek faal bir propagandada bulunuyordu. Mayıs nihayetinde Şehrishezden Cebbar, Dan- yal, Evliya Kul ve Abdülresul beyler 1200

gönderebileceği malûmdu. Mart bidayetinde bir mektupla Paşaya bunlatı hatırlatırken Ferganede müthiş açlık hüküm sürdüğünden savaşın müşkül olacağını, binaenaleyh mayısa kadar Rusların da hazırlıklarını tamamlayacaklarını, o güne kadar biz ve Paşa bütün tertibatı alıp bir taraftan katî mücadeleye, diğer taraftan da sulh müzakeresine hazırlık görmemiz icap edeceği bildirildi.

Filhakika Cemiyet Bukhara hükümetinin Çarcuy, Şehrisebz, Karşı, Guzar, Kermine taraflarındaki garnizonlarının 1922 yılı 23 martında harbiye nazırı Ârifov ve daha bazıları idaresi altında kıyamcılara iltihak edip, Derbend ve Baysundaki rus garnizonlarına garp tarafından hücum edip ortadan kaldırmak ve Enver Paşaya iltihak etmek, aynı zamanda Nuratada muntazam bir fırka teşkil etmek kararını verdi ve buna hazırlık gördü. Ben bu kararların mevkiî tatbika konulması için, Şehrisebz, Karşı, Kette Korgan, Bukhara, Semerkand, Nurata aralarında durmadan at üzerinde yürüyüp talimat veriyordum. Semerkand vilâyetinin teşkilât işi de muvaffakiyetle ilerledi. 1922 yılı temmuzuna kadar burada teşekkül edip, Ruslarla mücadeleye girişen başlıca fırkalar bunlardı:

1) Açıl Bek fırkası. Açıl Bek Semerkand civarındaki Nayman Öz beklerinin Qûştangai şubesinden olup, bu addaki köyendir. 38 yaşında, gayet cesur ve hüsnüahlâk sahibi, ağır, başlı ve tedbirli bir zattı. Rusların Türkistanda tatbik ettikleri siyaseti rus ve yerli türk gazetelerinden takip ettirir ve diğer her yerden malûmat toplatır, Türkistanın komşu memleketleri vekayiiini de tâkip ederdi. Evvelce Behram Bek ile beraber Şehrisebzde Seyyid Ekrem Töre hizmetinde bulunmuş (yk bk. s. 373), 1921 yılı ilkteşrininde Cemiyetin emri ile çete teşkilâtına başlamıştı. 1922 yılı temmuz-ağustos aylarında askeri, 1300 k^dar neferdi. Bütün Semerkand ve Zerefşan hududunun başkumandanı addedilirdi. Türkistanın eski münevverlerinden, rusça tahsil görmüş* Bijlenede mual-

İim ve Cemiyetin merkez Komitesi âzası Kari Kâmil, Cemiyetin daimî mümessili ve müşaviri sıfatı ile Açıl Bekin nezdinde bulunuyordu. Yanında bundan başka münevver adamlar da bulunuyordu. Kurnandan- İarmdan biri olan Açıl Toksaba, Semerkand havalisinde Cambay nahiyesinden olup, Karakalpak kabilesine mensuptu. Bu zat yığitti ve etrafına kendi vilâyetinin münevverlerini toplardı. Lâkin ahlâksızdı. Yine Semerkand vilâyetindeki Çilek kasabası Özbeklerinden Kette Mahdum ve Küçük Mahdum nam gençler hep Açıl Beğin hizmetinde bulunurlardı.

2) Behram fırkası. Behram, Semerkandın yanındaki Dihnev köyü 'iCiciklerinden olup, türkçe ve rusça okuyup yazacak kadar talim görmüş bir zattı. Bin kadar askeri vardı. Asılları ekseriyetle Türk olan Semerkand Tacikleri gibi işgüzar ve hamiyetli idiye de, çok haris ve menfaatperest idi. Yanında, Semerkand yanındaki Pest Kışlaktan Hemrah Kul Bek bulunuyordu. Bu zat Semerkandda muallim Şekürinin usulî cedid mektebinde tahsil görmüş, yiğit bir zattı. Yine Semerkand münevverlerinden Abdulhalim, Kari Mahmud ve Azerbaycanlı ELSad beyler Behramın yanında bulunuyordu. Bir de 50 kadar adamıyla birlikte Magyan- Farab Taciklerinden Halik Kul bulunuyordu.

3) Kara Kul Bek Kette Korgan tümeni Naymanlarından olup, hüsnüahlâk sahibi, temiz, lâkin pek sadedil bir adamdı. 500 kadar askeri vardı.

Yukarıda s. 214 te anlattığımız gibi, Semerkand 1722-1752 yılları arasında tamamen harabe halinde kaldı. Şehri 1721 de Kazak hanı Receb Han tahrip etti, bundan sonra 18 yıl kadar şehir ahaliden hâli kaldı (bk. V e s e l o v s k y , Abu Tahir Khoca'nın *Scneriye'*sine mükaddimesi, Petersburg, 1904, s. IV-VII): 1740 ta Nadir Şahın askerleri geldiğinde, bir kısım ahali şehrin Erk'inde yerleşmişti (bk. *7ap. Vost. Otdel.* 'XXV, 86), fakat sonradan bir daha dağıldı. Mangıt emiri Şahmurad 1752 de şehri yeniden imar ederken vilâyetin muhtelif köy ve kasabalarından ahali celbederek iskân etti. Bu ahalinin çoğu, daha uruk isimlerini muhafaza eden Özbek kabilelerinden ibaretti. Fakat medeniyete, medreselere dayanan Tacik ahali (Oratüpede ve Khocendde olduğu gibi) burada da Türk ahaliyi tacikleştirebildi. 1841 yılında Khani kov buraya bulunduğu zaman, «ancak Bukhara şehri abalisimn ekseriyeti Tacik idi, Zeretsan havzasının diğer şehirlerinde onlar ya hiç yol . yahut pekaz bulunuyordu» (*Opisanpe Bukraskago Khanstva*, s. 55); Ruslar geldiği zaman Semerkand şehrinin ahalişi çoğunca tacikçe konuşuyordu. Şahmuradın yeniden bina ettiği Semerkandın bir asır zarfında tacikleşmesi, Türkistan şehir hayatında fars kültürünün, medrese ve mollaların ne derecede büyük bir tesire malik olduklarını gösteren bariz bir misaldir.

4) Akbaş Bek. Semerkand tümeninin Cam kasabası civarındaki Ayrı Tam köyünden, Saray kabilesinden idi. Pek yiğit ve hüsnüahlâk sahibi bir zattı. Fakat Nayman kabilesi reisleri ile barışamadı. Ancak 1 00 kadar askeri vardı.

5) Hacı Abdiilkadir. Bu zat Semerkandın Ürgüt kasabası münevverlerinden olup, bolşevik hükümeti hizmetinde bulunmuş ve 1922 yılı nisanında, arkadaşı muallim Şükrü ile beraber Örgütteki rus garnizonuna soyup silâhlarını kendi yiğitlerine verip basmacılığa iltihak etmişti. Kendisi milliyetperver ve mesleğine sadık bir adam ise de, mütereddit ve mütelevvin

olduğundan sevilmez ve haksız olarak daima şüphe altında bulunurdu. Eski fars ve türk edebiyatına pek vâkıfı, rusça da bilirdi.

6) Mamur ve Turab Bekler fırkası. Mamur Niyazi Bek, Cızak tümeninin Cam kasabasından Yoldaşlar ailesinden olup, rusça Semerkand şehir mektebini ikmal etmiş münevver bir gençti. 1916 yılı isyanlarını gözü ile görüp, Ruslara karşı intikam hissi ile dolmuş, inkılâptan sonra sovyet memuriyetlerinde bulunup 1921 yılında Cızak kaza polis reisi olmuştu. Cemiyet âzası sıfatıyla basmacılara yardım etmiş ve nihayet 1922 yılı mayıs 11 inde basmacılara iltihak edip, askerî bir fırka teşkil etti. «Cemiyet»in Sosyalistler tüdesi âzasından idi (sonradan Türkiyeye gelip «Yeni Türkistan» mecmuasının neşrine iştirak etti. Demiryolu inşaat memuriyeti irinde bulunup, 1929 yılı sonkânun 28 inde Kütahya - Tavşanlı hattının inşa işlerinde iken, Balat civarında füceten vefat etmiştir). Turab Bek de, Cızak tümeni «Açı Qışlaq» beğzade (yani kadim ümera ve beyler nesli) Özbeklerinden olup, rusça orta tahsil görmüş, inkılâp sonunda Semerkand vilâyeti komünist fırka ve çeka teşkilâtında Cemiyetin gizli mümessili sıfatıyla çalışıp, Mamur Bekle beraber basmacılara iltihak etmişti. Bunların Elmuhammet, Açıl ve daha bir çok kumandanları, Hazret Kul, Evliya Kul, Abdülkerim Minbaşı ve Abdülrahim Minbaşı. gibi münevver arkadaşları vardı. Cem'an 200 kadar askere maliktiler. Bunlar Bidene, Gudun'dan Uratübe tümenindeki Khai- butabege kadar bütün yerlerde yani «Türkistan dağ» silsilesinin şimali yamaçlarında bulunuyorlardı.

7) Cızaklı Molla Hemrah Kul fırkası. Molla Hemrah Kul, Cızaklı münevver bir gençti. Herkesten evvel basmacılara iltihak edip, 50 kadar adamı ile Qoytaş dağlarını merkez ittihaz ederek Ruslara taarruzlarda bulundu. Sonradan «Cemiyet»in aldığı tedbirler neticesinde İngiçkede Qarmış Bolis oğlu Molla Tagay, Molla Mustaq ve. Molla Toqtamış, Sa- vuqbulaqtan Khızar Bolis, Fariş Tacığı Khudayar Mellebay oğlu ve Molla Dehqan, Okhum Taciklerinden Molla Mehmed Pasaj Yanı Qoırgan* dan Hemrah Minbaşı, Müytenli Molla Cürebeke, Aqteveli Molla Karakul, Şorçadan Mehmed Kul İşanlar ile birleşip, Nurata-Cızak arasındaki bütün ülkede hâkim oldular. Molla Hemrah Kul, samimi olmakla beraber, işi. büyüdükçe fazla telâşlı olduğu görüldüğünden* öz ova Özbeğin- den ibaret olan askerî kendisini «tacikveş» addettiğinden idare edemedi - ve yerine sükûnet ve vekar sahibi olan Molla Tagay geçmişti. ■

8) Maça fırkası. Buna ilk günlerde Hamid Bek ve Senzarlı Abdül- mecid nam emsalsiz kahramanlar, bir kısmına da Açıl riyaset etmişdiyse de Hamidin şehit oluşundan sonra Maçalıların şeyhleri olan Khocendli tacik Seyyid Ahmed Han, Esrar Han nam «mîrîlerinin riyaseti takarrür etti. Bütün Maça, bunların elinde idi. Yusuf Bek ve Nusret Bek adlı kumandanlarının idareleri altında bulunan fırkalar, Enver Paşanın hizmetinde idiler. Esrar Han, muktedir olmakla beraber, idare adamı değildi, müteredit idi. O sebepten, kendisi rus düşmanı olduğu halde, daima şüpheli addolundu.

9) Birisi de Uratübe tüm eni d eki kahraman Khalbutamn fırkası idi. Bu zat, 500 kadar askere malik olup, harikulade cesur ve hakikî rus düşmanı bir vatanperver idi. Askeri ve ahali kendisini sever , ve en -müskül anında köylüler kendisine, bin bir güçlüklerle, erzak ve cephaneye yetiştirirlerdi. Kendisi, mülkî ve askerî işleri Molla Mustafa Kul adlı münevver ve akıllı bir zata havale etmişti. Arkadaşlarından biri de Sait Murad adlı kumandandı³¹⁶).

Bu zikrolunan fırkaların hepsi doğrudan doğruya «Cemiyet» e tâbi idi. Bir de aşağı Zerefşanda Cemiyete tâbi olmıyan emirci Molla Abdül- kahhar fırkası vardı. Bukhara komünistlerinden, burada zikri şimdilik mümkün olmıyan, birtakımları^ Cemiyet teşkilâtından ayrı çeteler vücuda getirmeğe başlamışlardı. Bur¹ ardan biri de, Bukhara civarında Cebbar Kul adlı birisinin fırkası idi.. Bu zat* müzâkere bahanesi İle, Bukha- reya davet edilip öldürüldüğünde, yerine Ucdiivan yanında Hıştı köyü Möyten uruğu Özbeklerinden Molla Abdülkahhar ve kardeşi Möyten. Pehlivan Bek bu fırkanın başına geçerek, mart ve nişan aylarında Bukhâ- rayı bile kuşatmışlardı. Abdülkahhar kendisi fena bir adam değildiyse de, Bukhara vilâyetindeki en mutaassıp mollalar ve emirciler bu fırkaya ³¹⁶ iltihak etmekle Zerefşan havzasındaki bütün mücadeleyi bozan bunlar oldu. Molla Kahharm yanındaki askeri bazan iki bine çıkmakta idi. Ben ve arkadaşlarım Cemiyetin Merkez Komitesi için karargâh ettiğimiz köyden* ayrıldığımız zamanlarda ekseriya Açıl Bek, Karakul, Molla Hemrah Kul, Mamur fırkalarında bulunurduk. Nisan-temmuz aylarında Zirebu- laq'ın cenubunda, Çilekte, Okhumda, Cızak vilâyetindeki Davul* da, Mu- gal, Osmet adlı yerlerde ve daha başka birçok harplerde bulundum. Ni- san-haziranda bu fırkalar ve ahali çok ruhlu ve nikbindi. Ruslar demiryolu hattının haricine çıkmıyorlardı. Stalinin mayısta Moskovadan gelen yoldaşları İlyava ve Orjanikidze bile, Semerkandin iki kilometre şimalindeki «Uluğ Bek rasathansei» ni ziyaret ederken kuvvetli bir müfrezenin refakatinde çıkabilmişlerdi. Hattâ iyi ihtiyat tedbiri almış olmasa idiler, o vakit civarda pusuda bulunan basmacılar tarafından tepeleneceklerdi. Tek başına hiçbir rus, şehir haricine çıkamazdı.

Feyzullah Khoca, mart ortalarında Moskovadan İşin Boizülüşi komünist fırkası merkezinden «Enver Paşa ve Ve- lidoğlu gurupu ile ciddi mücadele hakkında birkaç maddeden ibaret gizli bir emirname getirmişti. Stalinin kendisi «Pravda» gazetesinde «Validovşçına» yani «Velidiciler

---

³¹⁶ Burada zikredilen bu 9 fırka hakkındaki malûmât, buralarda bulunurken bizzat yaptığım notlardan maada, Hemrah Kul Bek ve Mamur Bek'in hâtıralarından alınmıştır. Hemrah Kul ve Mamür Bekler hâtıralarında bu 9 gruba iştirak eden bütün ufak «Korbaşları» hattâ savaşlarda, temayüz ederek şehit düşen kahraman neferleri bile kaydedebilmişlerdir. Bu hâtıralar benim hususî kütüphanemde mahfuzdur.

hareketi» ismi altında bir makale yazarak, bize karşı milliyetçi gençliği seferber etmek uğrunda çalışmıştı. Bukharada yerleşen kızılordu ştabının ilk işi, emircileri istihdam oldu. Feyzullah^ emirin büyük memurlarından ve 1919 yılı mart 25 inde Mahmud Khoca Behbudiyi ve arkadaşlarını öldüren Nureddin Ağalık*ı Karşı vilâyeti idaresine celbetti. Bu adam bir yandan emirci - isyancılarla da temasta olduğundan, bütün işleri pek mahirane bozabildi. Karşı'ya gelir gelmez, harbiye komiseri Abdülhamid Arif'in hazırla-, dığ' Şehrisebz, Guzar ve Karşı garnizonlarının 2 3 mart için tâyin ettiği kıyam hareketinde faydalı olabilecek bazı zevatı alıkoydu. Zaten gevşek olan Bukharalı «Cedid» arkadaşlarımızın mezkûr vilâyetlerdeki askerî teşkilâtla temasta bulunanları «Nureddin Ağalık işimizi duymuş» diye, beyhude yere korkup çekindiler. Qarnep ,ve diğer muntakalarda askerın geçeceği yerlere haber yetiştiremediler. «Yetiştirdik» dediklerinin doğru olmadığı da, pek esefli vakıalardan sonra tahakkuk etti. Ben kendim Karşı, Şehrisebz, Kette Korgan arasında iki hafta mütemediyen dolaştım da, «Nureddin Ağalık»m şebekelerini kıramadım. Kasanda ve öteki mmtakalârdaki bazı asker, o cümleden Tatar münevver ve zabitle rinden 14 kişi, Kâsanlı Behram Bek, Cüre İşan ve diğerleri çıkıp basmacılara iltihak edebildilerse de, depolardaki tüfek ve cephaneleri kaçıramadılar. Emirın adamlarından Molla Kahharm/Molla Müştak namındaki bir serkerdesi zikri geçen Qarnep kasabasında Heybetullah Süyün-

öük idaresindeki Başkurt ordusu zabitlerine, bir basmacı sıfatı ile yanaşıp, istirahat esnasında silâhlarını alarak 10 nisanı 12 adamını birden katletti.

Haibuki bunlar Karşı, Kette Korgan, Kermine arasında vücudâ getirilecek askerî teşkilâtın esas uzuvları olup, müstakbel muntazam fırkanın nüvesini teşkil ediyorlardı. Herbiriüne birer vazife tahmil edilmiş bulunuyordu. Nureddin Ağalık m seiki masiyetleriüden biri de z^iyaeddin civarından Ali Emm adlı birisi, diğerleri de Nuratanın büyük şeyhi ve bukhara dahilindeki mollalar idi. Bunlar, Enver Paşayı teceddüdün mümessi! bilip, aleyhinde müthiş propaganda yapıyorlardı. Abdülhamid .\nt, Karşıdaki kuvvetleri ile Şarkî Bukbaraya geçecek, Başkurt ordusu zabitlerinden İbrahim İshak, Süyündük behayat olduklarından isimlerini zikredemeyeceğimiz bazı zevat, daha 1921 yılında alınan tertibata göre. Nuratada teşkilâtle meşgul olacakla?.di. Oraya Kazakistandan, Taş- keitten ve diğer yerlerden Elamiyetli gençler gelecekti. Bukharada Türkiyeli zabitler tarafından terbiye edilen genç harbiydiler de Nurataya gönderilmişlerdi.

Ben ve arkadaşımı **Abdülkadir** ve Eyyup, bunlarla buluşmak üzere, Açıl ve Belram Beklerin fırkasından bize verilen müfreze ile nisanın 21 inde Nurataya geldikse de, orasını emirciler tarafından işgal edilmiş ve orada resmen Bukhara hükümeti ve gizlice Cemiyet teşkilâtı ile meşgul olan Başkurt ordusu miralayı olan, en yakın silâh arkadaşım İbrahim İshak ile arkadaşlarının ve mezkûr harbiyelilerin hepsinin, emirci Molla Abdüikahhar ve yoldaşları tarafından Kalkanatada öldürülmüş oldukları, büyüdük ve arkadaşlarının da Qarnepte hainesine öldürüldükleri malûm oldu ve bütün işler suya düştü. Nasıl rus monarşistleri kendi teşkilâtlarında ancak halis monarşist unsurlar bulunduruyorlarsa, Bukhara emircileri de, kendi teşkilâtlarına «Cedid» unsuru sokmamayı birinci vazife bilirlerdi. Biz Nurataya geldiğimizde Molla Kahharm nezdinde 2000 den fazla asker bulunuyordu. Yaptıkları işlere çok pişman olan bu eşhas, bütün askerlerini saf saf sıralayıp pek muntazam bir surette bizi istikbal ederek selâm aldılar ve böylece cürümlerini örtbas etmek istediler. İşin doğrusunu, Süyündükün arkadaşlarından sağ kalan Aziz oğlu İslâmdan ve Nuratalılardan öğrendik -"). Yaptıkları cürümleri, artık bu hareketin

-01) Süyündük ve arkadaşlarının nezdinde bulunan benim evrak ve eserlerim de, bu felâket esnasında Molla Kahharm adamları tarafından imha edilmişti. O cümleden şu basmacı seferlerinde «Özbeklerde Şamanizm», «Kaşkaderya Özbek- ierinin. aşiret hayratı» ve «Semerkand vilâyetinde kitabeler» gibi mevzulara ait topladı ğ m etnografı ve *arihî notlar, hatıratımın bir kısmı ve rus erkân-ı harbiyesinin

iflâs ettiğini resmî meclislerinde yüzlerine karşı söyledim. Hepsini başlarını eğip, önlerine bakarak, birşey demeden dinlediler ve iki gün sonra (9 Mayıs) biz de Nuratadan çıkıp, en acı intibalarla Semprkanda geldik.

Türkistan meselesi ne derecede mudil ve Enver Paşa merhumun yapmak istediği gibi, sadece İslâmiyet ve türkçüiik şiarları ile iş görmeyi burada ne derecede müşkül olduğunu, burası için tamamiyle başka bir mikyas lâzım olduğunu, Semerkanda geldiğimin ertesi günü Cemiyet adına yaptığım bazı temaslara ait şu hikâye ile izah edeyim.

Kooperatif ve işe müesseselerinde çalışan bir kısım Ruslar, «Es- Er»ler ve onların nüfuzunda bulunan bazı zabıtlar, bizim Cemiyetle temasta bulunup bize cephane tedarik ediyorlardı. Hattâ Türkistanın merkez erkânıharbinde yüksek mevki işgal edenlerinden birinin de, böyle bir münasebette bulunduğunu yukarıda zikretmiştim. Mayıs 10 da bunların mümessili olan bir rus zabiti ile Semerkandın Bâğ-ı Bâlâ'sında görüştüm. Bunlar, Enver Paşanın harekâtından cidden korkmuşlardı. Enver Paşanın, Türkistanda muvakkat olarak bulunduğu yanındaki arkadaşım söylediye de, hiçbir suretle ikna edemedi. O gün Taşkentten mahsus gelen fikren itikatlı komünistlerden olduğu halde çalıştığı hükümet müessesesi vasıtası ile millî harekâta cidden mühim yardımda bulunan bir yerli türk münevveri ile, Ab-ı Rahmet kenarında bir bahçede görüştüm. Bunu ve yoldaşlarını Taşkente ellerine geçen evrakta Enver Paşanın, «Bukhara emirinin vekili, Halife-i Müslîminin damadı Seyyid Enver» şeklindeki mührü ve Bukhara emiri ile teşriki mesaisine ait haberler korkutmuş bulunuyordu. Ben buna: «Enver Paşa, Bukhara emirine hizmet edecek değildir. Monarşist de değildir. Cemiyette hiç kimsenin bu yoldaki temayüllerine yol vermiyecektir. işte arkadaşlarınıza bunu söy- liyebilirsiniz» dedim.

Aynı gün Enver Paşanın nezdinden **Azerbaycanlı** Yusuf Ziya Bey «şimali garbî cephenin başkumandanı» sıfatı ile gelmiş bulunuyordu. Bu **zat**, hangi muhitte bulunduğu farkında olmıyan bir maceraperest idi. Yanında Osman Çavuş ve Cildiköl Kazaklarından, şimdiki Afganistan'da bulunan, Bürküt Eşikağabaşı ve 15 kadar asker bulunuyordu. Enver Paşa bunları Kazakistana geçmeğe memur etmiş ve isimlerini **vaktiyle benden** veyahut başkasından işitip defterine kaydetmiş olduğu **Kazakistanlı zevata** tevdi etmek için birer mektup, hil'at, bazılarına mühür, hattâ kılıç göndermiş bulunuyordu. Biz bunlara kılavuz bulup, biraz

iki verstlik (yani 1:100.000 mikyaslı) Bukhara Hanlığı haritasının kendim ve İbrahim. İshak tarafından tashih ve tekml edilen garbî Bukhara ve Şehrisebz paftaları kayboldu.

da asker vermeli imişiz. Yusuf Ziya Bey kendisi asker olmadığı gibi, ayrı bir cephe açacağını tahayyül ettiği Kazakistanın vaziyetinden de kat'iyen haberi yoktu. Hattâ elinde en küçük mikyasta bir harita bile bulunmuyordu. Enver Paşaya Cemiyetin «umuru askeriye müdahale etmeyip, yalnız propaganda ile meşgul olması matlûp olduğu» hakkında beyanatta bulunup, buna dair şifahî «emir» getirdiğini de söylüyordu. Yal'nız Cemiyet vasıtası ile yola giren .Zerefşan basmacılığını yoldan sapıtacak bir tavır almıştı. Biz de kendisine Khıyvaya, Cüneyd Han nezdine geçmesi kabilse de 15 veyahut 100 süvari maiyetinde Kazakistana geçmesi bilfiil mümkün olmadığını, olduğu takdirde bile isimleri zikrolunan zevata uğrayıp mektup, hil'at, kılıç ve mühür gibi şeyler teslim edildiği takdirde, Kazak âdetlerine göre bunun derhal her tarafta malûm olup, yalnız o adamların değil, bütün onların mensup oldukları aşiretlerin başına felâketler geleceğini, Cemiyete karşı iğya ile uğraşması büyük bir tedbirsizlik olacağını anlatmağa beyhude çalıştık. Taşkentten gelen genç de ikinci günü Yusuf Ziya Beyi Kânigülde gördü. Yusuf Ziya Bey, bu gencin huzurunda demokratizmden çok bahsettiği halde, Türklerin ancak askerî' bir millet olup, onlar için ancak bir âmiri mutlak lâzım olduğunu, ve böyle bir âmiri mutlak için «seyyid»lik lakabı Ve halife namından hareket etmek çok faydalı olacağını uzun uzadıya söyledi. İstatistik* 1 ere geçerek Batı Türkistanda 30.000.000, Doğu Türkistanda 25.000.000 Türk bulunduğunu Enver Paşanın ağzından işittiği sözler diye hikâye etti. Kazakistan meselesine dair bu gençle birlikte yaptığımız teklifleri reddetti. Yusuf Ziyanın bu sözleri ve tavır, Enver Paşa hakkında mezkûr gence bir gün evvel verdiğim teminatı tamamiyle kırılmıştı. Bunları İştien genç, fena halde müteessir oldu. Bundan sonra da Enver Paşadan nektuplar aldık ise de, Yusuf Ziyanın sözlerini resmen teyit* edecek bir haber gelmedi; mamafih Türkistanın rus mekteplerinde tahsil gören gençlerinin ruhiyatını bilmeyen Yusuf Ziya merhumun, bunlar arasında sâde-¹ dilâne partislâmizm teşvikatında bulunması ve Enver Paşayı böyle bir fikir cereyanının baş rehberi olarak göstermesi, hele bizzat istatistik ile meşgul olan bir gence bu ilimden yine Paşa namından malûmatfuruşluk eylemesinin, bu gibi gençler muhitinde menfî intibalar bırakacağı malûmdu, ve öyle de oldu.

Nuratada emircilerin yaptıklarını ve yapacaklarını, burada efkârın teşevvüşünü gören bizler, Cemiyetin her tarafta çok müşkül vaziyette kalmakta olduğunu düşünerek, iki gün sonra şehir haricinde Merkez Komitenin meclisini akdetip, bütün vaziyeti etraflıca müzakere ederek bilhassa bazı basmacı gruplarının geçirmekte oldukları buhran karşısında Sovyet hükümeti ile münferiden sulh yapmak teşebbüsünde bulundukları, büyük esefle kaydedilerek, bunun önüne geçmek ve her şeyden ev-vel Cemiyeti ve millî cepheyi inhilâlden muhafaza eylemek kararım verdik, Bizce yegâne çıkar yol, millî orduları tam inhizam ve istisalden kurtararak, basmacı reislerinin çok

müşkül vaziyette olduklarını, Şarkî Bu- kharada toplayıp onları ve Paşayı sağ ye selâmet Afganistana geçirmek, neferlere gelince bunların silâhlarını Afganistana geçecek arkadaşlarına teslim ederek köylerine gidebilmelerini temin etmekte. Bii maksatla biz, Enver Paşaya, Ruslarla ve o günler Bukharaya gelmekte olan Rus başkumandanı ceneral ÎCamenev ile müzakere yolunu açmak ve kendisinin Afganistana geçmek hakkında teklifler ile bir mektubu, diğer taraftan da Merkez Komite reisi sıfatı ile benim imzama Moskovaya Sovyet Hükümetine sulh şartlarını beyan ile diğer bir mektubun .mahsus kuryelerle gönderilmesine karar verildi (12 mayıs). Fakat bizim Moskovaya gönderdiğimiz mektup, Taşkentli arkadaşlarımızın hataları yüzünden geç kaldı. Enver Paşa ise, bizim teklifimizi kabul edecek yerde, mayısın 19 unda (ihtimal daha bizim kuryemiz gelmeden evvel) Rusîara, Türkistan, Bu- khara ve Khıyva'yı tahliye etmelerini talebedip «Türkistan, Bukhara ve Khıyva millî ordularının başkumandanı» imzası ile bir ultiatom gönderdi.

Bu aralık Paşanın kendi ordugâhında işleri yine Enver Paşanın Bel - emîrciler tarafından bozulmağa başladı. Karate-, cüvana Ric'ati ve ginli Fuzayıl Mahdum azçok açık fikirli adam o- Şehit Olması İup, emîri tanımazdı. Emîrcilerden İşan Sultan ve

Lakay İbrahim onun düşmanı olup, kendisini «Ce- did» tesmiye ederlerdi. İşan Sultan onu ortadan kaldırıp, vilâyetini kendi eline almak istiyordu. ' Paşa ise bu meselede çok ihmalkâr davranmıştı. Fuzayıl, vilâyetini İşan Sultandan korumak için, Paşanın müsaadesi ile Karategine dönerken yanındaki 1000 kadar askeri İbrahim Lakay tarafından bir hiyle ile dağıtılıp şurada burada silâhsızlandırılıp, Fuzayılın kendisi de esir edildi. Yanındaki ihtiyar ve müdebbir müşaviri olan Kaşgarlı Hacı Hekemi, cedid ve Enver taraftarı diye öldürüp, «ulak çaptılar», yani cesedini atlı askerler «oğlak» oyununda kullanılan kesilmiş keçi gibi her tarafa çekerek parçaladılar. Fuzayıla karşı yapılan bu tedbir, Enver Paşanın işini bozmak isteyen Bukhara emîri- nin ve Khanâbaddaki Tagay'm emri ile oldu. Aynı zamanda emîrci Evliya Kul Toksaba, Şehrisebzli Cebbarın askerini bozup, kendisi Paşadan ayrılarak 400 askeri ile Şehrisebze gitti ve Ruslara teslim oldu ve entrikalarla Cebbar Beği katletti. Körsîmetin Enver Paşa maiyetinde bulunan biraderi. Nur Mehmed de, bu vaziyeti görerek 100 kadar askeri ile Ferganeye çekildi. Bütün bu tertibatın, bizzat emîr tarafından yapıldığını Paşa da artık iyice anlamıştı ve 19 haziran tarihi ile Kâbiie emîrin namına yazdığı mektupta da, bunlardan, güya emîrin haberi olmadan yapılan işler gibi, bahsederek şikâyetlerde bulundu.

Emîrciler tarafından tamamen terkedildikten sonra, Enver Paşanın yanında yalnız Danyal Beğın 200 kadar askeri ve Karşılı Behram Bek ve ı örebay kaldılar. Böyle olduğu halde Paşa Baysun üzerine bir taarruz yaptı. Kendisi, Afganlılar ile beraber, şehrin içerisine kadar girdi. Fakat şehrin karşı tarafından taarruz eden Özbek fırkası, öğrendiğimiz göre bu fırkanın

kumandanı olan Haşan Beyin bir zuhulü yüzünden, mukabele edemeden ricat etti. Haziranın nihayetine doğru Baysuna yeniden iki fırka rus askeri geldi. Bu vaziyet karşısında Paşa «Pıl-i khakiyân» dan Yurcı ya çekildi. Lakay İbrahim, bu müşkül saatte Paşaya yardım etmek şöyle dursun, sanki Rusun müttefiki imiş gibi, Paşanın askerinin at ve nakliyatını yağma ettiriyordu. Fakat Rus gelirken kendileri de bozuldular. Esirleri olan Fuzayıl Mahdum, yalnız bu tırsattan istifade edip kaçabildi. Fakat askeri artık dağılmış bulunuyordu. Busların muntazam taarruzları karşısında Paşa Hisara çekildiğinde Afganlı mücahitler de tamamiyle bozuldular. O vakit Kabilde siyasi nüfuz, Moskova ve Avrupadan yeni dönüp gelmiş olan Mehmed v eli Hanın eline geçmişti. Bu zat, Sovyet dostluğu fikrinde idi. Paşanın nezamde bulunan Afganlıların reisi Afzaleddine mektup yazıp, **bütün** Kanlıların Afganistana çekilmesini emretti. Temmuzun 5-6 sında Afganlılar gittiler. Belki de Kabilen gelen emir mucibi olarak bunlar, Paşayı da zo la kendileri ile beraber götürmek istedilerse de, Paşa, kat- iyyen reddetti. O, Türkistan toprağından çıkamamağa kat'î surette karar vermişti. Bu vaziyet karşısında Paşa için ric'atten başka çare yoktu, vvihayet ağustos bidayetinde Belcuvana geldi. Lakaylar o zaman ellerine geçen «-Cedid» leri kesmekle meşgul idiler. Ezcümle Khokand Şû- rai Millisi re.si Aailkhanı ve Türkmen Khudaynazarı da orada kestiler. Düşenbeyi F gal eden rtıs kumandanı, Lakaylar ile bir işi olmadığını, onlarla uğraşmıyacağını, yalnız Enver Paşayı takip ettiğini İbrahim La- kaya haber verdi.

Paşa ağustos bidayetinde Hisardan **Devletmend** Bek'in. idaresinde bulunan Belcuvana çekildi. Bu zat Belcuvan, Külâb Taciklerine, Kar- îuk, Moğöl-Katagan ve Semiz Özbeklerine baş idi. Semiz Özbeklerinin reisi Aşur Bek, Moğöl - Kataganların reisi İşan Paşa, Danyal Bek ve diğerleri hep maiyetinde bulunuyorlardı. Kurban bayramını, **Belcuvan-** dan 7-8 kilometre mesafede «Khuvalen» e giden yol üzerinde **Devlet-** mendin karargâhı olan, Çeken köyünde geçirmek üzere **gelmişti. 4 ağustos** cuma günü sabahı Paşa, bayram tebrikâtı **ile meşguldü; fakat, Mus-**

lafa Şahkulun dediğine göre, çok düşünceli idi. Daha saat sekizde, rus alayından 300 kadar neferden ibaret bir müfreze köyün garbindeki Âbidere köyü yanındaki tepeye yaklaşmakta olduğuna dair haber alındı. Paşa, diğer askerlerin toplanmasını beklemeden, yanındaki 25 kişiyle koşarak düşman üzerine yürüdü. Tepeye çıkarken, Ruslar da öbür taraftan çıkmış bulundular. Üç taksim olunan Rusların bir kısmını anı bir taarruzla bozdu. Onlar silâhlarını teslim etmeğe başladılar. Celâdetiyle Rusları şaşırta n Enver Paşa, yanında ancak beş kişi bulunduğu halde, yalın kılıç ileriledi. Bu beş kişiden biri Türkiyeli Çerkez Hüseyin Çavuş, diğerleri de Kazanlı Kerim, Kazak İşmurad, Afganlı Sayis, ve Paşaya iltihak etmiş olan rus kozağı Rayev idi. O saatte karargâhtaki askerler de gelip yetişmişlerdi. Meğer ki kaza imiş, yan taraftan işlemeğe başlayan rus mitralyozu, Paşayı kalbinden vurdu. Yardım kuvveti ile yetişen Devletmend Bek te taarruz etti ise de, o da vuruldu. Ruslar mücahitleri biraz takip edip, geri döndüler ve Enver Paşayı öldürdüklerinin farkında değildiler, ikinci günü bunu yerli ahaliden işiterek öğrendiler. Enver Paşanın yerine **Danyal** Bek, Devletmendin yerine oğlu Abdülkadir geçerek, ertesi gün, 15-20 bin kişilik bir alay ve merasimle Paşa ve Devletmend Bek Çeken*de defnedildiler.

Enver Paşanın Türkistan istiklâli yolunda, Türkistan toprağında şehit düşeceği beklenmemiş olmalı, ki bu büyük ziya' münasebetiyle Belcuvan ci\ arında âdeta kıyamet koptmuşu. Mustafa Şahkul bu münasebetle, «bu kadar kısa bir müddet zarfında bu köye birden 15-20 bin adam toplanabileceğini hiç zannetmezdim. Ahalinin hepsi ağlıyor, bazıları «muyi mübarek» diye Enver Paşanın sakalından kıl alıp kâğıda sarıp ceplerine koyuyorlardı. El ve ayaklarını öpüp ağlayanların hesabı yoktu. Hülâsa bir kıyamet koptu, ki tasviri kabil değildir» demektedir. Danyal, İsmail Hakkı, Nafi, Halil, Haşan ve diğer beyler Karateginde bulunan Fuzayıl Mahdum nezdine geldiler. Ve oradan hepsinin imzası ile 17 ağustos tarihi ile Taşkende bana ve Kabile Hacı'Sa- mıye mektuplar yp-ıp, ciddi tedbirler alınması hakkında teklifte bulundular. Bu mektup bana ancak bir ay sonra vâsil oldu. Sonra Afga- nistanda Khanâbaddan Hacı Sami ile ve Osmankhoca da kendi mühür ve imzaları ile vaziyete ait meseleler hakkında Cemiyete mektup yazdılar. Bu mektup ta, iki ay sonra gelmişti. Ben, Enver Paşanın şeha- deti haberini 15 ağustosta Taşkende vürudumda rus gazetesinden okudum. Fakat o günlerde hiçbir kimse Enver Paşanın vefatına inanmak istemiyordu. Yalnız kendi Cemiyet adamlarımız tarafından yazılan bu ıesmi haberlerden sonra, kanaat hâsil olup, her tarafta mersiyeler yazılmağa başlandı.

O cümleden biri farşça:

P-j   *Ş*3-1B ʾ~i*   f.f   Cr   te-i
oM*

(Osman Khoca)

Yani: Bizim talihsizliğimizdir, ki onun kalbine kazara bir ok isabet etti. Ben Tanrının büyük olduğuna tanıklık ederim. Onun kurban giden vücudu canım Zilhicce ayının onunda ihlâs yüzünden verdi ve Tanrının gufranına ulaştı.
Daha diğer biri özbekçede:

Feryadım dünyanın barlığın boğsun	X	Ümidnin en soıgı iplerin üzsün Taşdin sinesige
Gazaptan titreğen yaş bir yiğitnin	X	oqlar ornaşmış Qara közlerige matemler kirmiş
Taglarda erk üçün yürügen kiyiknin	X	Deryalar, dârbalar qahridin yıqılmış qalmış Senin son
tolqmlar titretken bir er	X	canını yavların almış Çatalca kenliği, Boğaz
Qurtuluş yulduzu yoqlıqqa kirmiş	X	tarlığı Güzel Selâniknin şirin bağları Qanlar
Mermere boyları, Edirne yolu	X	yıglattı bizni bu khaber Toptulug gulbeler
Qarpat belendliği Tarablus çöli	X	qoyuğa aldı Qar*a qanga boyab yerlerge saldı
Şehidler yüzige tamguçi nurlar	X	Qaraytqah, toldırğan biraq Belcuvan Ah! qandağ
Berlin küçeleri yiğitniü birin	x	ugursız zamanlar kelgen Qapqara baktımga
Tiflis havaları bir nçat erin	x	şeytanlar külsün ³¹⁷)
Tarihnin rengini köp qanlar bilen	X	
Eıı songı ümidni qanga boyagan	X	
Feryadım dünyanı boğup öldürsün	X	

Yani: «Feryadım tekmlil cihanı boğsun ve ümitlerin en son ipini koparsın, ki haşin ve sei; bir kahramanın taştan yapılmış görünen sinesine oklar girmiş. Serbestlik namuna dağlarda dolaşan geyiklerin siyah gözleri (bile) matem (ıztı- raplarını) gösteriyor. Denizleri dalgalandıran bir er, darbeler yemiş yıkılmış kalmış. Kurtuluşun yıldızı yokluk âlemine girip kayboldun, senin son nefesini düşmanların çaldı. Marmara kıyıları. Edirne yolları, Çatalcanm geniş ovası, Boğazın dar sahası, Karpat dağlarının yüksek yerleri, Tırablusun çölü, güzel Şelâniğin bağları, bunlar şehitlerin yüzlerine, damlıyacak birer nurdurlar; fakat bu son haber kanlar ağılattı. Yiğitlerin diğer birisini Berlin caddelerinde dolu (kan) akıntıları kucağına aldı; diğer bir kurtuluş mücahidini de Tiflis havaları kara kana boyayıp yere serdi. Fakat tarihte kendisini birkaç defa kanla boyamış, doldurmuş olan Belcuvan, şimdi en son ümidini de kana³² boyamıştır. Ah, ne kadar uğursuz zamanlarda yaşamaktayız. Feryadım cihanı boğsun, öldürsün, kapkara bahtıma şeytanlar gülsün. (Bu mersiyeyi yazan zat, özbeklerin ileri gelen bir şairidir; bugün hayatta ve Rusya idaresi altındaki bir yerde olduğundan ismi tasrih edilemiyor).

³²) *Yeni Türkistan*, 1928, N. 14,

Cemal Paşa, Rus siyasetinin içyüzünü, ancak Af- **Enver ve Cemal Pa-** ganistandan Rusyaya dönüp geldikten sonra an- **saların Ortaasyadaki** ladı. Maamiafih kendi teşkilatları olan «İslâm İh- **Rolleri** tilâl Cemiyetleri» nin doktrinlerini -sâdik kaldı.

1922 yılı başında Mehmed Veli Han ve yoldaşları ile beraber Almanya ve Fransada bulundu, o güne kadar Avrupa görmiyen Afganlılar için bu, çok mühim bir hâdise idi. Çünkü, Afgan devleti de muhtelif Avrupa devletleri tarafından tanınmış oldu. İngiliz hükümetinin 7 eylül 1921 de Cemal Paşanın Afganistanda « Sovyet ajanı sıfatı İle » harekâtını, «on milyon kadar altın ruble alarak İngiliz aleyhine teşvikata sarfettiğini » protesto etmesine karşı «New-York Times» gazetesinin Berlin muhabiri vasıtasıyla .mezkûr gazetenin 2 sonkânun nüshasında bir cevap neşretti. Cemal Paşa bu cevabında, kendisinin Kabilde bir hükümet tarafından İngilizlere karşı tertibatla değil, kendi şahsı hesabına afgan ordusunu tanzim etmek işi ile meşgul olduğunu ve Kâbilde bulunan İngiliz diplomatı Sir Henri Dobbs ile dostane münasebatta bulunduğunu yazıyordu. Maksadı, her ne yol ile olsa bile, Adganistanda başladığı işleri devam ettirmek idi³¹⁸). Al- manyada ve İsviçrede bazı arkadaşları ile Mantonda Hüseyin Cahid Beyle görüşüp, en ehemmiyetle takip ettiği gayelerden biri, Hindistanda İngilizler aleyhine bir ihtilâl hazırlamak olduğunu ve bunda ümitvar- lığını, Enver Paşanın Türkistandaki harekâtı büyük bir hatâ olduğunu, tekrar Afganistana dönüp evvelce başladığı işe devam edeceğini ve En- veri Afganistana. çekeceğini söylemişti. Kendi siyasetinin Envere uyma- dığını Sovyetlere anlatabileceğine de kani idi. Bazı arkadaşlarının Sov- yetlere inanmamak tavsiyesilerine rağmen, mayısın 7 sinde tekrar Moskova'ya geldi. Buradan 14 mayıs tarihi ile Hüseyin Cahid Beye-yaz- dij mektup, sonradan «Tanın» gazetesinde (2 ilkteşrin 1924) neşre- dildi.

Burada, rus komiseri Karahan ile görüştüğünü ve Enver Paşanın harekâtı dolayısıyla Rusların, artık Hindistan ihtilâline yardım işlerini tâlik etmiş olduklarını yazıyor ve diyor ki: «Enverin bu hatası sebebinden Hindistan ihtilâli yolundaki iki senelik mesaim altüst oldu. Şimdi Ruslarla çalışmak imkânı kalmadı. Artık Rusyayı biiküllüye terkedeceğim. Her halde Afganistana gideceğim. Fakat Tiflise gidip oradan telgraf makinesi başında Mustafa Kemal Paşa ile konuşarak müşterek bir hareket plâni tesbit ederek, İran tariki ile Afganistana hareket edeceğim. Bunları ve her ne olursa olsun Hindistan ihtilâli fikrinden sarfı nazar

---

,²³³) *Der Neue Orient*, 1922, ağustos nüshası.

edemeyeceğimi, behemehal Afganistana gideceğimi Karahana söyledim. Afganistana gidip Enver ile temasa gelene kadar rus ordusu harekâtını durdurmalarını rica ettimse de, kabul etmedi. Ben memleketim için de, çark memleketleri için de selâmet yolunu Afganistanda buluyorum. Hindistan işleri tehir edilirse Afganistan işlerine ve orada ordu tenkisine ehemmiyet veririm...». Aynı zamanda Cemal Paşa Izvestia gazetesinin 28 haziran nüshasında Enver Paşanın harekâtını, «âlemi islâmın müttehit cephesinde açılan bir rahne» diye tasvir ederek bir makale neşretti. Fakat, Sovyetleri bir türlü inandıramadı. Ruslar, Cemal Paşanın Afganistana geçince, Ruslara karşı Enver Paşa ile birlikte cephe alacağını («Times»e göre Ankara-Bukhara cephelerini birleştireceğini) düşünerek yukarıda adı geçen makalesinin neşrinden üç hafta, sonra Enver Paşanın şehit oluşundan iki hafta önce 21 temmuzda Tifüste köşe başından saldırarak kendisini öldürdüler. İşte Türklerin cihan vekayiiinde çok mühim rol oynayan bu iki büyük şahsiyeti Ortaasya Türk ve islamlarının kurtuluşu uğrunda çalışırken, vaktiyle yardımlarını umdukları bolşevik-lerin eliyle öldürülüp, iki hafta zarfında siyaset sahnesinden çekilmiş oldular.

Her iki zatın Ortaasyadaki rolleri, türlü türlü izah edilmiştir. Enver Paşanın umumî hayatı ve rolü de, kendisinin yoldaşlarının Harbi Umumî ile Anadolu istiklâl mücadelesi zamanında ve sonra da fırka ihtilâfları h engâmındaki rolleri hakkındaki hâtıralar, henüz pek taze olduğundan, bitaraf bir surette izah edilmemiştir. Enver Paşanın Türkiye-deki hayatın iyice bilmiyorum. Mamafih «Sarıkamış» kitabının müellifi Şerif Beyin ve «Ziya Gökalp ve Mefkûresi» müellifi Saffet Örfi Beylerin ve diğer birtakım arkadaşlarının Enver Paşa aleyhine yazdıkları şeyleri de okumuş olduğumuz halde, diyebiliriz, ki Enver Paşa, son Türk tarihinin şüphesiz en büyük şahsiyetlerinden biridir. Bu zat, türk ve cihan siyasî hayatındaki mevkiini şüphesiz, ki tesadüfî bir surette veyahut birisinin himayesi ile işgal etmedi. Bence, 1914 - 1916 yıllarında Çanakkale ve Anafartaları (fSardaneii) mu'ciz bir muvaffakiyetle müdafaa eden Türklerin başında bulunan zevat, elbette son Türk tarihinin en mühim şahsiyetleridir. Çünkü Türkler, burada gösterdikleri emsalsiz fedakârlık ve şehametle, Cihan Harbine başka bir istikamet verdiler, ve onu netice itibariyle hiç kimseye kazandırmayıp Rusyada ihtilâl çıkmasına ve o yol ile, Türkiye, İran ve Afganistan için yeni bir kurtuluş yolları açılmasına sebep oldular. Türklerin bu rolü, 16.ncı asırdanberi görülmi- ven bir aktivite alâmeti idi, ki bundan sonra da- cihan tarihinin inkılâp noktalarında bulunacakları, bununla ispat edilmiştir. Aynı zamanda 1916 yılında Tiirkistandaki kıyâmlarda Rusyanın ensesinde bir yumruk oî- makla, Çanakkale müdafaaasının hedefine hizmet eden, fakat tarihî ehemmiyeti bugüne kadar iyi tâyin edilmiyen hâdiselerden biridir.

Enver Paşa, şecaati, temizliği,* uluvvu himmeti, sabır ve jnetanetÇ ile TürkistanlıTari h ay rette bıraktı. Enver Paşa ve maiyetindeki Türk za- bitleri, bilhassa Faruk Efendi, Türkistanlıların nazarında Türk şecaatinin, Türk idealistliğinin mücessem timsali olup kalmışlardır' Enver Paşanın Türkistandaki harekâtı esnasında maiyetinde bulunanlardan birçoğunun hâtıraları elimdedir. Hepsisi de bu zatın, şüphesiz temiz ve ekseriya hesap ve muhakeme çerçevesine sığmıyan bir idealist olduğunu söylemektedirler.

Yukarıdaki mesrudatımız, Enver Paşanın muvaffakiyetsizliğinin sebeplerini anlatmak

için kâfi olsa gerektir. Mamafih, bu husustaki yanlış fikirlerden bazıları hakkında birkaç söz söylemek icap eder. Ruslar, tabiidir ki Enver Paşayı, muhayyel bir panislâm devleti kurmak fikriyle meşgul bir avantürist göstermeğe çalışıyorlar. Halbuki 1923 yılı sonteş- vîninde Beyrutta bulunduğum zaman okuduğum Suriye arap gazeteleri, umumiyetle en egoist maksatları için islâmiyeti âlet ittihaz eden diğer Türkler gibi, Enver de islâmiyeti Akdeniz ile Çin arasında kurmak hayalinde bulunduğu muhayyel Turan devleti maksadı uğrunda istismar etti», diye yazıyorlardı. Enver Paşanın Türkistandaki hayatını rus men- balarından toplayıp yazan ve kendisi Türkistanda yıllarca yaşayıp orasını iyi bilen mösyö İ. Castagne de, Enver Paşanın şehit oluşunu, panis- lâmizmin iflâsı gibi gösteriyor. Enver Paşanın Türkistanda istinat ettiği yegâne unsur, vaktiyle Istanbulda tahsilde bulunan genç Bukharalılar- dan ibaret olmuş ve onların da halk kütlesi arasında itibarı olmamış, o sebepten basmacılar Enver Paşaya karşı serin davranmışlardı³⁹⁾. Bu fikirler elbette yanlıştır. Enver Paşa, genç Bukharalılara istinat etmedi. Genç Bukharalılar şehirlerde yaşayıp tacikleşmiş Türk yahut türkleşmiş Tacik molla ve tüccar evlâdından ibaret olup, düşmana karşı silâhla mücadeleden çok uzak bulunup, yalnız sulh ve müsâlemet yolu ile iş görebilen ve herhangi bir hükümetin siyasetinde kendi milli gayeleri için müsait noktalar arayan bir zümre idi. Enver Paşanın kongreye davet ettiğinde Ferganede bozkır Özbeklerinden ve Kazaklardan vekiller gönderildiği hajde, Bukhara münevverlerinden hiçbir vekil gönderilmedi. Se- merkand münevverleri tarafından gönderilen genç bir şâir, benimle ve Türkiyeli zabıt Sâbir Efendi ile beraber bir kar tipisi vaktinde Takhtı- Karacadan geçerken ansızın tesadüf ettiğimiz rus müfrezesi ile harbetti- ğimiz sırada ödü patlayıp o akşam uyuyamadı ve hasta oldu. Ertesi sa

bah gizlice Semerkanda doğru firar etti.

Enver, Pasa Bukharada iken bizzat kendi nezdinde ahd ve peyman eden bazı «cedid»ler, Rustan korkularından cepheye gidip yürekten ağlaya ağlaya rus lehine teşvikatta bulundular. Fakat Paşa tarafırfh • geçmeğe cesaret edenler pekaz oldu (Osman Khoca, Abdülhamid Ârifov ve Kari Abdullah). Geçemeyip intihar edenleri ise hiç görülmedi. Enver Pasa bunu pek iyi biliyordu. Lakay gibi oymakların Enver Paşaya karşı vaziyet almaları, Enver Paşanın Bukhara cedidlerine istinat ettiğinden değil, zaten «cedid» olan Enver Paşanın bunlara «yolu» ile gelmemiş olduğundan, Bukhara emiri ve taraftarları için tehlike teşkil ettiğinden vâki olmuştur. Enver Paşa Türkistandaki bütün harekâtında, bilâkis geniş halk kütlesine ve. münevverlerin de bazı vilâyetlerde' (Fergane, Semerkand, Sır Derya taraflarında) halk kütlesine cidden yakın bulunanlarına istinat etmiştir. Yalnız Rusya değil, İngiltere tarafından da cidden murakabe altında bulunmakla, hiçbir taraftan silâh ve cephane getire- miyen Enver Paşa, halk kütlesi tarafından bundan daha ziyade bir müzaheret göremezdi. Afganistandan gelen 250 tüfek, komşu oymaklarca birkaç bin diye duyulmuş, Semerkand ve Ferganede ise yüz bin tüfek, kaç tane top ve kaç tane fil olarak işidilmiş ve bu da bazan İngilizlerin Enver Paşaya müzahereti diye telâkki edilmişti. Bu haberleri işiten ahali, silâh almak için Paşanın ve yahut korbaşaların karargâhına koşmuştur. Afganistandan yahut Hindistan hududundan gelen bir adam veya bir mektup bile mübalâğalı şâyialara sebep oluyor, ufacık bir haber büyütülüyordu. Silâhsız, cephanesiz olduğu halde Enver Paşa, Yedisu ve Ak- mola vilâyetlerinin hücre köşelerindeki Kırgız-Kazakların günlünde bile bir ateş yakabilmiştir.

Ben şahsen, Türk tarihinde, «Enver Paşalar devresi» adamlarından addedilemem; «İslâm ittihadı» gibi fikirlerin hayati kıymeti olmadığına her vakit kani olduğum gibi, diğer birçok hususlarda da fikirlerimiz birbirine uymuyordu. Rus mekteplerindeki tedrisat, türk münevverlerinin millî heyecanını söndürmek gayesini tâkip ediyor, ancak nadir şahsiyetler bunun tesirinden kendilerini koruyabiliyorlardı; rusça tahsil gören münevverler, millî gayelerin tahakkukuna sadece inanamazlar, bunların çoğu vesveselidir; mamafih Türkistanda mevcut siyasî hareket, «İstanbul görmüş hacılar» a dayanarak idare olunamaz. Türkistanda çalışan bir siyasî, bütün objektif şartlarla birlikte bu ülkenin şimal kısımları iki asır, cenup kısımları yarım asırdan fazla bir zaman Rus idare usulleri ve medeniyeti tesirinde kaldığını, nazarı itibara almadan iş göremez. Daha Rus gelmeden önce emir Nasrullah zamanında Bukharada bile, «zarya- jay» diye rusça. kumanda verildiğini yukarıda söyleyip* geçmiştik.. Şimdi ise, yerli-Türk ahali, millî mücadeleye, rus mektebinde tahsil eden ve rus ordusunda terbiye gören unsurlar, halk kütlesi ile anlaşp, umumî vaziyetin müsait bir zamanında onun basma geçebildiği zaman buna ciddi bir iş nazarı ile

bakıyor. «Tekbir» nidası ile ve yahut «uyan Türk» şiarları ile geniş avam kütlesini gayrimüseyilâh olduğu halde, yine ayağa kaldırılabilsen de, bunlar, Türkistanın asrî medeniyetle az çok temasta bulunan geniş tabakasını heyecana getirmek için kâfi gelmiyor.

Bu hususlara Enver Paşa, bittabi, ehemmiyet veremedi. Bununla beraber onun hakikî bir inkılâpçı olduğunu da, Türkistan mücadelesinde gözümüzle gördük. Bukharada iken «hazır değiliz» dediğimde, Enver Paşa, bana, «çabuk hazır olacak da değilsiniz» demişti, haklı idi. Rusyanın vaziyeti içten ve dıştan karışacağı gün patlamak üzere kurduğumuz dinamit,, şimdi o gündenberi on yıl geçti ³²⁰) ve görüyoruz, ki patlamıyacakmış. Enver Paşa Türkistan vekayine iştirak etmemiş olsa idi, yıllardanberi devam- eden Türkistan kıyamı, yavaşça prozaique bir surette yatışacakmış. Enver Paşa bu harekâta yeni bir mâna verdi ve vak'alar gösterdi ki, eğer Bukhara emiri ve köhneperestler mâni olmazsa, Enver Paşa Düşenbedeki kuvvetlerle bile bir darbeye Semerkanda gelebilecekmiş; bunu, Enver Paşaya karşı iş gören rus kuvvetlerinin mühim kumandanları bile söylemiştir. Enver Paşa, elbette en büyük idealist idi. Bukharada iken bütün müşkülâtı anladığı halde, hiç görmediği, hattâ hiçbir kitaptan bile öğrenmediği bir ülke ve "muhitte milyonda bir mikyash bayağı bir haritayı ele alarak ata binip Bukharadan Pamire koşması, başka bir suretle izah edilemez. Enver Paşanın Umumî Harpte uğradığı muvaffakiyetsizliklerini bahis mevzuu edenlerle münakaşa etmek fikrinde değilim. Bununla beraber, Enver Paşa, elbette büyük türk inkılâbının ve cihan vekayinde rol oynayan Türkün yetiştirdiği büyük bir halk kahramanıdır. Zamanımızın bir türk müverrihi, Çanakkaleyi müdafaa edenlerden Enver Paşayı, Selçukîlerden Haçlılarla vuruşan Kılıç • Arslân ile, Mustafa Kemal Paşayı da Selâhaddin Eyyubî ile mukayese etmektedir. Enver Paşa, elbette Türklerin destanı «Deli Dumrul»! arından biridir. Türkistana geldikleri zaman bunu idare eden ruh ve ideal, Türkiyede bilhassa Balkan harbinden sonra yaşatılan «türkçülük» ruhu idü Doğrudan doğruya bir siyasi panislâmizm ve panturanizm muhay- yeleleri değildi.

Enver ve Cemal Paşalar, bizimle konuştuklarında Orta ve Önasvavı birleştiren «İslâm devleti» yahut «büyük Türk devleti» vücuda getirmek fikirlerini, kendileri de bir hayal diye anlatıyorlardı. Onlar Orta ve ön- a 63'a İslâm ve Türklerinin menfaatleri bir olduğunu ve bu menfaatin vahdetini Ortaasj'ali İslâmlara ve Tiirklere bilfiil anlatmanın, şuurlu insanların borcu olduğuna kani idiler. Enver Paşa Bukharada iken, «Os- manlı lisanı, Tiirkistanda umumî lisan olmayacaktır ve burası için ayrı edebî çağatay dili yaşatılması lâzımdır ve bunu Rusyaya ve şimdi Tür- kistana geldikten sonra daha ı*'\i anladım» demişti. Enver Paşa bu harekâtından mutlaka bir netice çıkaracağına da tamamiyle kani değildi. Öyle iken, ya «gazilik» yahut «şehitlik» diye işine azimle başladı, işi bozulduğu zaman Afganistan hududunda bulunuyordu, isteseydi bütün maiyetini alarak Afganistana geçebilirdi. Orada da kendisini, ancak hümet ve izzet beklî}'ordu. Mamafih geçmedi. Hattâ temmuz nihayetinde Efzalüddin Han idaresi altındaki Afganlılar Şarkî Bukharayı terkettik- leri zaman, Enver Paşayı zorla kendileri ile beraber götürmeğe çalıştıklarını ve Paşanın bunu katî surette reddettiğini yukarıda yazdık. O, mutlaka «Türkistan toprağında ölmek» kararını vermişti. Hattâ 4 ağustos (uma sabahında

---

[23<>) Bu eserin 1928 de yazıldığı unutulmasın.]

öylece yalın kılıç Ruslar üzerine atılmağa fazla bir zaruret \ oktu. İki kilometre geri giderek askerini tanzim etseydi, kendisi taarruza geçebilirdi. Enver Paşa Türkistan toprağında ölmekle, bu ül-'kede ve Türk tarihin(fekien büyüT vazifesini yapmıştır. Türklerin Cemal ve Enver Paşalar gibi büyük generalleri Dardaneli iyi müdafaa edip Rus inkılâbının doğmasına yol açmasaydılar, 1921 yılında Afganistan ve Türkistana gelemezlerdi. Bunlar, Boğazlarda başladıkları işi, Orta- r. svada devam ettirdiler. Mustafa Kemal Paşa yaşayarak, Cemal ve En- ver Paşalar ölerək ön ve Ortaasya İslâm ve Türklerinin tarihinde 16.ncı asırdan itibaren başlij'an ikinci devrenin (inhitat devrinin) artık kapan- dığını ve üçüncü devrin, istiklâl ve aktivite devrinin başlamış olduğunu gösterdiler.

- Her tarafta mücadele inhilâl devresine girdiği
Zerefşan-Fergane halde, sağlam kalan vilâyet, Zerefşan havzası idi.
Sahası Burası doğrudan doğruya Cemiyetin idaresinde
idi. Buradaki münevver gençlik, basmacı hareketine katılmakta
idi. Semerkand ve Ferganede Sovyet idaresinde teşekkül eden polis, Kazak, Özbek kıtaları ve Taşkent yanındaki Troyski kışlasındaki Başkurt taburları da iltihak etmek için yalnız bir emir istiyorlardı. İşin bozulmak üzere olduğu tahakkuk ettiğinden, buna müsaade verilmedi. Mamafih Semerkand polisinin bir kısmı münevverlerden tümen polis reisleri **Abdullah Tülebayef** ve **Abdişşekür Hakimbayef'lerin idaresi altında** Açıl Beğın fırkasına iltihak etti ve birçok silâh ve mühimmat tc çıkardı. Abdüşşekür Semerkandli muallim Şekürinin **usuli** cedit **mektebini** ve rusça şehir mektebini ikmal etmiş olan, 23 yaşında bir

gençti. Behram beğ de Semerkand münevverlerinden Abdülhalını, Kari Mahmud ve Azerbeycanlı Esat Efendiler, daha önce iltihak ettiler. Rusların tazyiki kuvvetli idi, ciddi harpler oluyordu. Temmuz ortasında Mamur ve Hamrah Kul Beğler fırkaları ile beraber Sintab ve Fariş tacik kasabalarını, basmacılık harekâtına iltihaka davet için gittiler. Bu I acıklar, Hasıl adlı bir eşkiya riyaseti altında olup, Ruslara sadakat gösteriyor ve Kızılkum Kazaklarını yoldan çıkarıyorlardı. Mamur ve Hemrahkul Beğler, bunlar tarafından şiddetli mukabeleye maruz kaldılar. Umumiyetle Bolşevikler kabile ve milletler arasında münafereť doğurmak babında mahirane iş görüyorlardı. Kendi basma Kazak için giden Yusuf Ziya ve arkadaşları da canını zorla kurtarıp, Bökentav hududundan dönüp geldiler. Fakat bu hâdiseler askerin azmini daha kırmamıştı. Bağdan nahiyesinin Guran köyünde toplandık, zengin köylünün evinin duvarına rus istibdadına karşı mücadele hâtıralarımızı yazdık. Buradan Sengzara gelip, « Türkistan » sıra dağlarının eteklerinde Sengzarın güzel yaylalarında, Babur Mirzanın hâtırasında zikri geçen tarihi Yaryaylakta, Açıl Bek ve diğerkurbaşılar, toplanıp âdeta çeşin- ier yapıldı. Caharşenbe ve Davul adlı yerlerde Ruslar basıldı. Ruslar telefata verip, mühimmat bırakarak kaçtılar.

Bağdan ve Sengzar içtimalarında Zerefşan havzasındaki bütün aktif münevverler gelmişlerdi. Müteveffa Vaslı gibi şairler bu vak'alardan mülhem olarak şiirler yazıp, bana ve Açıl Beğ'e gönderiyorlardı. Bir kısım askerle Sengzar başlarında ve Kızılmezar yaylalarında birkaç gün dinlendikten sonra, Oratübe ile Maça arasında bulunan Halbuta Bek nezdinde bulunduk. Onun işleri de revaçta idi. Daha karargâhında iken, Ruslarla harp edip, birçoğunu kesti, esir aldı. 4 ağustosta Semerkanda dönüp geldik. 5-10 ağustosta Cambay, Mugal, Usmet civarlarında kurban bayramı geçiren basmacılar üzerine kuvvetli rus fırkaları gönderilerek dehşetli harpler olup, polis müdürü Abdullah Tulebayef ve daha birçok mücahitler şehit oldular. Basmacılar muvaffak olduğı zaman çekilen ve firar eden Ruslara Özbek ahali, hattâ kadınlar bile taş atı - yorlardı.

Fakat Ruslar tekrar dönüp geliyorlar, basmacılara birşey yapama- vınca, köylü ahaliyi kesiyorlardı. Usmet ve Katartal mevkii erin d eki II ağustos muharebelerinden sonra, Zerefşan' havzasındaki mücahede de müşkül bir devreye girmiş oldu. Bu zamanda Garpta Leh cephesinde Rusların elleri boş olduğundan Türkistana çok asker sevkede hildiler. Semerkand ve Oratübe civarına Rusyanın en mühim ve en muntazam addedilen süvari alayları getirilmişti. O gün Açıl Beğ'in Özbekleri: hakikaten çok celâdet gösterdiler. Birçok Rus ve o cümleden rus alay

komiseri maktul düştü. Fakat muvaffakiyeti büyüterek aldanan Özbek-ler, çok ilerleyip işi bozdular. Akşam üstü Türkistan silsilesinin 3 bin metre irtifalarına çekildik ve orada ayrıldıktan sonra yekdiğerimizi artık hiç göremedik. Buradan biz, önceden alman karara göre, kongre akti için yanımızdaki Kazak zabiti ile beraber Kızılkum çölleri yoluyla ..at ü-zerinde Taşkente geldik (13 ağustos). Kurban bayramı günlerindeki bu harplerde Mamur Bek fırkası da yıprandı,, benim arkadaşlarımdan Ev- hadi İşmurzin, Hibbetullah, İslâm, Eyyüb, Vâris ve Süyündük, Mamur ve Turab Ejeğlerin maiyetinde kalmışlardı. 15 ağustosta anı bir surette taarruz ederek Ruslar, Evhadiyi esir aldılar. Mücadelede her tarafta müş* kül safhaya girmişti. Arkadaşlarımızdan Moskovada bulunanlar: Ruslarla barışmamızı, Türkistandakiler ise barışmayıp mücaKedeyi devam ettirmemizi teklif ediyorlardı. Eylül 20-22 de Taşkente Türkistan Millî Cemiyetinin, bilhassa Kazakistanlı âzalarının htirâki ile, kongresi aktedildi. Neticede" ben ve bazı arkadaşlarımlın İran ve Afganistan yoluyla Avru- paya gitmemize karar verilip, 22 ilkteşrinde Taşkentten Aşkabâda hareket edildi. Biz Taşkente iken, -Rusların, muhaceret ve yağma siyasetine karşı Kazakistan heyecan içinde idi. Akımla, Turgay ve Yedisu taraflarından vekiller gelmişti. Fakat bir iş yapmak artık imkânsız olmuştu. Cızakta Molla Tagay, Semerkandda Behram Bek,. Ruslarla birleştiler. Behram ise tekrar firar edip, Açıl Bek tarafından Öldürüldü.

1923 yılı kışında Zerefşan vilâyetindeki mücadeleye en ağır devirlerini geçirdi. Mamafih bütün kış şiddetli mücadeleler devam etti. Biz, martın 22 sinde. İrana, Meşhede geçtik. Bu aralık Hemrahkul Bek arkadaşları ile beraber Semerkand civarında Rüstem kışlakta Ruslar tara- fırdan muhasara edilip, bütün gün mücadele edip, nihayet şehirden 1000 den fazla rus çıkıp, mahsur bulunan istihkâma tulumbalardan gaz serpererek ateş vermiş olduklarını öğrendik. Burada münevverlerden Ab- dülhalim, Esat ve Kari Mahmud Beğler şehit olmuş, bazıları evin, damına çıkıp Ruslara karşı nutuk irad ederek, teslim olmadan yanıp ölmüşlerdir. Hemrahkul Bek, birkaç arkadaşı ile Rusların muhasara hattını yarıp geçebilmiştir. 1923 yılı 3 sonkânunda olan bu vak'a, Semerkand münevverlerinin vatan için fedakârane mücadeleye edebileceğini göstermiştir. Bundan sonra Açıl Bek ve arkadaşları Bukhafalı Abdülkahir ile görüşerek¹, birlikte harekâta bulunmak fikri ile «Musabazar - Kitap» aralarında bulunuyorlar. Mayıs başında Vargenzi civarında Ruflar ile muvaffakiyetli harpler yapıyor, fakat Enver Paşa vak'asında olduğu gibi, muvaffakiyete aldanıp Rusları tâkibe koşan Açıl Bek, Kitaptan iki kilometre mesafede bulunan Pencı köyü yanında yalın kılıç Rusları takip ederken şehit düştü (23 ramazan - 9 mayıs). Açıl Beğın şu nisan, ırka- yıs aylarında Şehrisebz ve Kitap civarında- gösterdiği celâdetler, oradaki halk şairleri için destan mevzuu olmuştur.

Ferganedeki vaziyete, bilhassa vilâyetin ceritıp kısmında hüküm- ferma olan açlık, fena tesir etti. Bu sebepten burada vaziyet daha 1922 yılı başında bozulmağa yüz tutmuştu. Ruslar bundan istifade ederek, Kırgız ve Özbekler arasında tefrika sokabildiler. Kırgızların reisi Muhiddin Bek, Özbeklerin ise İsrail Bek idi. 1922 yılı sonkânunda Şirmehmed Bek bunları barıştıрмаğa çalıştıysa da, muvaffak olamadı. Kırgız reisleri Muhiddin Bek ve Cambek Kadı, Ruslara karşı olan harplerde artık ciddi rol oynamaz oldular. Muhiddin ise Alaya çekildi ve nihayet Eylülde bolşeviklerin eline geçerek, bu ayın 23 ünde Endicanda kurşuna dizildi. Evvelce İsmail Hakkı Bey geldiğinde, Enver Paşaya muavenet meselesinde mutaassıp ulemanın tesirinde bulunan Şirmehmed Bek, sonradan fikrini değiştirdi ve Ferganede vaziyeti, müşkülleştiğinde, biraderi Nuri Mehmedî 1 000 kadar asker ile Paşanın yardımına gönderdiyse de, bunlar Karategin' civarına geldiklerinde Paşanın şehit olduğu haberini işittiler. Nemengân civarındaki kurbaşıllardan Rahmankulun nezdindeki Türkiyeli zabıt Sâbir Bey şehit düştü. Cemiyetin orada bulunan Taşkent şubesinin Rahmankul yanında bulunan reisi Sadrettin Han, Halbuta tarafına geçti. Rahmankul kendisi Ruslar tarafından esir edilip ilkteşrinde idam edildi. Nihayet Kürşirmet te 26 sonteşrinde Afganistana geçmek fikriyle bir miktar askeri ile Alaya ve oradan da Şarkî Bukharaya geçti. Ferganede ancak 2,000 kişilik bir kuvvetle İslâm Bek, Karabay, Kırgız Mehmed Ali, Tacik Mehmed Ömer, Mergilân civarında Ömer Ali kurbasılar iş gördüler. Vilâyette açlık hüküm sürmesi münasebetiyle basmacılar, ahaliyi pamuk ekmekten menediyorlardı; Ömer Ali Kurbaşı pamuk ekenlerden 54 adamı idam etti. 1922-1923 yılında en canlı mücadele, Halbuta Beğin idaresinde Maçada oldu. Turab ve Mamur Beğler Sadreddin Han ve Orenburglu Arif Kerimi ve Başkurt ordusu mensuplarından Ufalı Hibbetullah ve arkadaşları hep burada idiler. Halbuta Pencekent ve Oratübe taraflarından gelen Rusların taarruzlarını şiddetle reddedip, harikalar gösteriyordu. Fakat nisan 4 te mukabele edemeden, yüksek ve karlı geçitler üzerinden bin zahmetle Karategine indiler. Enver Paşanın şehid olmasından sonra Ruslar, u- Enver Paşanın Şezun bir müddet Lakaylarla meşgul oldular. 25 a- hadetinden Sonra gustos ve 9-15 Eylül harplerinde Hisar yanında Şarkî Bukhara İbrahim Bek, Enver Paşaya karşı müttefiki olan Ruslardan şiddetli darbeler yedi ve 60.0 kadar yığıtini kaybetti. Paşanın maiyeti Danyal Bek ile beraber yanlarında 400 asker ve iki mitralyolu olduğu halde, Karategine giderek orada iki ay kadar bir müddet dinlendiler. Bu vakit Alay Kırgızları reisi Nur Mehmed Bek ile Karategin Taciklerinin reisi Fuzayıl Mahdumun arası açık idi. Bunun ıslahını Mustafa Şahkula havale ettiler. Nur Mehmedin yeni sistem rus tüfeği ile müsellâh 450 kadar askeri vardı. Nur Mehmed ve maiyetindeki 70 yaşında

Mehmed Ömer Dâmüllâ dünya ahvalinden haberdar, gayet nüfuzlu zat idiler. Mehmed Ömer Dâmüllâ, vaktiyle Kaş- gar hükümdarı Vakub Beğın nezdinde bulunmuş bir zattı. Nur Mehmedin askeri hep genç Kırgız delikanlılarından ibaret olup, Mustafanın dediğine göre, bunların on neferine Fuzayılın yüz nefer Tacığı mukavemet edemezdi. Nur Mehmed, aynı zamanda Ferganeden, Şirmehmet- den de korkuyordu. Her ne ise Mustafa ruzayıl Mahdum ile Nur Mehmed! emusalaha» değilse de «mütareke» ye ikna edebildi (1923 Eylül). Enver Paşanın zabitlerinden Faruk efendi Ferganeli Abdülresul Bek ile beraber 150 nefer alıp, Karatağ'da Temür Beğın ve Abdürrahim Minbaşının yanına geldiler. Orada bunlara Semerkand hududundan gelen Osman Çavuş, Yusuf Ziya, ve Abdüşşekur ve arkadaşları iltihak edip, Düşenbedeki Rusların arka tarafında mühim bir kuvvet teşkil ettiler. Karateginde Danyalın yanında 200, Borü Batasın yanında 120, cem an 320 kadar asker vardı. Fuzayıl ın kendi kuvveti 1000 kişiden fazla idi, fakat ciddi bir teşebbüste bulunamayıp yalnız Lakay İbrahim- den intikamını almak fikri ile meşgul oldu.

[Evvelce Diisenbe garnizon kumandanı olup Hacı Sami ve Osman* khoca ile beraber Afganistana geçen Ali Rıza Bey Endkhoy ve Kerki- tarafl arındaki Türkmenleri teşkilatlandırdı ve bunların münevverlerinden Kul Muhammedoğlu Afganistanda çalışıyordu. Bunun hakkında mösyö Castagne, «İstanbul âsarâtika mektebini ikmal etmiştir. Türk - uenleinin nüfuzlu ve münevver adamıdır» diyor. Bundan maada daha sabık Çarcuy hükümeti reisi Molla Nebbet ve Mümin Sofu'lar da buralarda Ruslarla ciddi mücadelelerde bulunuyorlardı. Ali Rıza, Kerki civarında üç ay kadar bir zaman muharebelerde bulundu, çok ganimet aldı, cephane ele geçirdi. Hanımı, Kazan ulemasından Abdullah Bubinin kızı, rusça ve türkçe tahsil görmüş Meryem Hanım, at üzerinde bir elinde çocuğu olduğu halde, diğer eli ile atını idare edip daima muharebelerde beraber bulundu ve yaralılara baktı. Türkistan milli mücadelesine bütün varlığı ile iştirak edip ateş içinde dolaşan biricik münevver kadın budur. Bundan başka Ferganede Khalkhocanın kadını, Khorezm- de Han Cüneydin kızı gibi elinde silâh ile muharebe safında erkekten fazla iş gören îedakâr köylü kadınlar da bulunuyordu.

Sami Enver Paşanın şehit oluşundan bir hafta sonra Hacı
Afganistandan (Feyzâbâddan) Hacı Sami ve
Taşkentli Âzem oğlu Kazakbay bir miktar cephaneye

Şarkî Bukharaya, Dervaza geçtiler. Hacı Sami ile beraber Kabilden gelmiş olan Osman Khoca Feyzâbâdda kaldı. Hacı Sami, Karategin ve Kural ağda bulunan kuvvetleri kendisine çağırıp getirdi ve kendi maksadını, «Türkistan milli mücadelesi, ancak genç milliyetperver münevverler yetişip vatanları için harbe başlayacakları zaman başka bir şekil alabilir, şimdilik bizim işimiz yalnız merhum Paşanın intikamını almak ve yerli ahaliye çeteciliği öğretmektir», şeklinde izah etti. Abdülhamid Arifi, Yusuf Ziya yı ve Mustafa Şahkıl' u Semerkandlı (yukarıda zikri • »< tın Örgütlü) Hacı Abdülkadirin 30 kadar askeri ile Şugnan (Kho- r u g) a gönderdi. Kendisi mevcut kuvvetleri ile Külâb a gitti ve oradaki işleri yoluna koyduktan sonra Karategine geldi. Şugnana gidenler ise Dervaz tümeni «hâkimi» (yani kaymakamı) ve emir taraftarı olan tacik İşan Sultanın «bunlar Enverin adamlarıdır, ceditlerdir, bunlara erzak vermemeli» diye arkalarında işva edip Şugnan Taciklerini kudurttuğundan bir iş yapmadan Dervaza İşan Sultanın kendi yanına, sonra oradan da Karategine geldiler. Bu seferlerde Yusuf Ziyaya refakat eden Hacı Abdülkadirin rolü şüpheli görülüp müfsidane bir yol aldığından Hacı Sami tarafından idam edildi (13 ilkteşrin). İşan Sultan, Hacı Sami'ye karşı Lakay İbrahimin Envere karşı oynadığı rolü oynamak istiyordu. Derken Külâbdaki Ruslar Karategin ile Dervaz aracındaki yolu kesmiş bulundular. Sonkânunun başında (1923) Ferganeyi terketmiş Han Şir Mehmed Bek de bu aralık Karategine geldi ve o gece Karateginde bulunmakta olan kardeşi Nur Mehmed Beği askerleri ile birlikte Ferganeye gönderdi. Hacı Saminin arkadaşlarından birisi tarafından yazılan ve nüshası nezdinde bulunan bir raporda Kürşirmedin buradaki faaliyeti pek fena bir surette tasvir edilmektedir: «cahil ve mutaassıp adamdır, ahmaktır, söz dinlemek istidadında ve anlamak iktidarında değildir, bizim aleyhimizde Lakay Togay Sarı, İbrahim ve İşan Sultanlarla temasa girdi. Külâbdaki Ruslar Dervaz yolunu işgal edip ricat yolumuzu kestiklerinde, vaziyeti ıslah için Hacı Sami sonkânunun başında tertibat aldı. Herkese bir vazife verildi, fakat Şir Mehmed kendi kuvveti ile işgal edeceği yire gitmedi. Emrin hilâfına yer aldı. Hacı Sami, İsmail Hakkıyı gönderip ikna çalıştı ise de, dinlemedi. Nihayet Danyal ve Faruk Beylerin idaresinde 150 kişilik bir kuvvet gönderip Kürşimet: silâhsızlandırılacak oldu. O da Lakay Togay Sarının adamlarından birisinin yardımı ile yakasını kurtarıp İşan Sultana iltihak etti. Gerçi İşan Sultanın Hacı Samiye karşı müttefiklik mücadelesi etmek hak-

30
kındaki teklifini kabul etmediyse de, kendi kuvvetini alıp Afganistana geçecek oldu, biz de kendisini takip edip, 250 kadar askerini çevirip alıkoyabildik» denilmektedir. Diğer hâtıralar da bunu teyit ediyor. Şir Mehmed Bek ise kendi

hatıratında Hacı Samiyi kabahatli göstermekte, bununla beraber Hacı Sami, İbrahim Lakayı silâhsızlandırmak istediğinde bunu yapmamağa ikna ettiğini zikretmekte ve Hacı Sami nezdinde kalan askerini 150 nefer göstermektedir.

İşan Sultan kendisine Dervazdan maada,¹ muhalifi olan Fuzayıl Mahdumun vilâyeti Karategin de verilme şartı ile Ruslara .sulh teklif etmiş ve Hacı Samiye karşı Ruslar ile müttefikan hareket edecek olmuştur. Hacı Saminin Afganistandan getirdiği cephane de Dervazda bulunduğundan, onu da ele geçirmek istemiştir. Mustafa Şahkul İşan Sultanı «ahmak, fevkalâde mutaassıp, kadın akıllı bir cahil emirci» diye tarif etmektedir. Nihayet Hacı Sami, İşan Sultanı ve kardeşi (Kür- şirmete göre «Khudaya tevbe qıldım»)ni Gubdereye celbedecek ilkkâ- nun sonunda as?.rak idam etti ^{-1G}) ve İşan Sultanla kendisi arasında mütereddit buluna., kuvvetleri itaat altına aldı. Bu tedbir Hacı Saminin Enver Paşaya nazaran bam¹ şka, kararları çok kat^{*i} ve sert bir adam olduğunu gösterdi. Ve bir kısım basmacıların hoşuna gitti.

1923 yılı sonkânu.nunda Hacı Sami muntazam çete teşkilâtına ve çeteciliğe başladı. Elacı Sami çeteleri oymaklara göre teşkil edip, bir oymağı diğerinin işine müdahaleden kat'î surette men'edip her birine:

1) leşker başı, 2) erzakçı, 3) mülki işlerin idaresi için «emlâktar» yahut «aqşaqal»lar tâyin etti. Bu sâde ve yeknasak teşkilât, basmacıların askeri ve dahili hayatının az çok intizam bulmasına sebep oldu. Sonra Ruslara müteaddit yerlerde halis çetecilik usulü ile taarruza başladı. Sonkânunda Küiâbda bulunan Rusları muhasara edip, 300 kadar rus müfrezesini aldatıp meydana çıkarıp anî bir surette hücum ederek, 15-20 dakikada hepsini kâmilen kesti ve bir çok ganimet, cephane elde etti. Kale dahilindeki garnizon ile uğraşmadı. Yanında 500 kadar askeri bulunuyordu. Buradan gidip Hisarı bastı. İbrahim Lakay, Külâb Lakayla- rmm reisi Togay Sarıya, Hacı Samiye ansızın arkasından hücum emrini vermiştiyse de, cesaret edemedi. Bilâkis Hacı Sami Togay Sarıya Hisarın kuşatılmasını emredip, kendisi İbrahim Lakayın karargâhu olan Köktaş yaylasına ânî bir surette hücum ederek Lakayları bozdu ve kaçmalarına da imkân vermeyip bir derede İbrahim Lakayı çevirip esir etti. Yaya kalan İbrahim, elinden düşürdüğü tabancasını bile yerden ³²¹ kaldıramadı. Bütün mağlûbiyetlerin ve felâketlerin sebebi kendisi olduğunu ve Hacı Sami öldürse haklı olduğunu itiraf edip, öldürmezse, bütün varlığı ile hizmet edeceğini va'detti. Hacı Sami tabancasını elin e almıştı, mutlak vuracak bir vaziyette bulunuyordu. Lâkin, «bunu vurmakla iş düzelmez, belki kendisini kazanırım» diye affetmeği tercih etti. Filhakika İbrahim de bundan soma Hacı Samiye sâdik kaldı. Hacı Saminin şiddet ve kat'iyeti, hakay, Marka ve Barlas gibi Özbeklerin çok hoşuna gitti.

---

³²¹) Vakıa *Pravda*, 9.2.3923 te de, bizim hâtıralara mutabık olarak kaydedilmiştir. ¹

Halbuki akıl satan bazı tacik iüesası ve Fuzayıl Mahdum bunu bir delilik addediyorlardı. Orada emilin sabık Şarkî Bukhara vâlii umumisi Fvliya Kuli Beğın oğlu Begcan. Hacı Samiye iltihak etmişti. Hacı bu Begcanın Afganistana, Abdülhamid Ârifov'ün ise Çitral yoluyla Hindis-tdna ve oradan da Avrupaya gitmesine müsaade etti. Yusuf Ziya Bey, Azerbaycanlı ve şii olduğundan Panir've Şugnanm şii Tacikleri arasında teşkilât ve propaganda işleri ile meşgul olmağa müsaade aldı. Diğer taraftan bu ç-te muharebesinde Hacı Sami, Enver Paşanın maiyetinden en sâdık ve en kahraman zabitleri ve yerli beyleri de kaybetti. Külâb muharebesinde Osman Çavuş ve Danyal Bey şehit düştüler, Rus Kozağı Ray ev de burada maktul düştü. Külâb beyi Aşur Beğ, Rusların gittikçe şiddetlenen tazyiklerine mukavemet edemeyip Afganistana geçmek üzere iken yakalayıp idam etti.

Mart içinde Hisar seferinden tekrar Külâba avdet ederken Faruk Efendi ■ve Murad Çavuş, bir düşman oku ile şehit düştüler. Bu iki zat, Türk kahramanlığının ve idealistliğinin timsali addediliyorlardı. Hacı Sami, Faruk Efendiyi Osman ve Murad çavuşları Çegende Enver Paşanın > anına defnetti. Rus Kozağı Rayev'i de Lakaylara verip defnettirdi. Enver Paşa bu Rayev'e çok itimat eder, Rayev de Enver Paşayı sever, Rusları, Enver Paşanın idaresi altında Bolşevikler ile harbe davet edip yazılar gönderirdi. Hacı Sami, Moğul Katagan kabilesinin reisi Paşahan ile Mustafa Şahkulu Afgan hudut muhafızlığına tâyin etmiş ve ahalinin Afganistana firarına mâni olacağını tahmin etmişti. Paşahan da burada vefat etti. Bu zat, ömrünü avcılıkla geçirmiş, gayet faal, güzel ve açık fikirli sâde bir Türk olup, Şarkî Bukharada emsalsiz bir kahraman idi. Şü arada Semiz Özbek kabilesinin reisi Abdîirrahim Baybece ve Kon- gırat kabilesinin reisi Heyit Pehlivan da şehit düştüler. Bunlar hep Enver Paşanın en sadık adamları idi. Heyit Pehlivan'm 1500 kadar askeri bulunuyordu. Paşahanın yerine oğlu Nasreddin, Heyit Pehlivanın yerine de kardeşi Hurrem Bek reis tâyin olundular. Bunların vefatı, Şarkî Bu khara basmacılığı için telâfisi kabil olmıyan zayıat oldu.

Maniafih /Hacı Sami yine işinde devam edip, askeri ile beraber

r.ısan içimde Garbı Bukhara, Guzar, Karşı, Küyten, Şirâbad taraflarına c.kmihr yaptı ve burada gerek kendisi ve gerekse Şir Mehmed Bekten kalan Ferganeliler, emsalsiz kahramanlıklar gösterdiler. Bu seferlerde Hacı Sami iie beraber bulunup hâtıralarını yazan Abdüşşekûr Bek, Hacı Samiden sitayişle bahsetmektedir ~¹⁷) • Ruslar .har yerde o kadar kalabalık oldukları, tayyareleri, telgraf, telefon ve telsizleri, casusları işlediği, atlan ve yedek atları da her vakit hazır olduğu halde, Hacı Sami, nıs garnizonlarını çocuk gibj oynatıyordu. Bununla çeteciliğin nasıl yapılmak icap ettiğini Türkistanlılara göstermiş oldu. Bu muharebeler sırasında kendisi de ayağından yaralandı. Hacı Saminin yanındaki Ferağ. n «...-Her hakkında Mustafa diyor ki: «Fn iyi asker Şir Mehmetten kala n !' e r g a n e i n e r d i. Beş ay içinde bunların yüzde altmış beşi kırıldı. Böyle iken yine kafiyen ruhları düşmedi. Evvelce intizamsız basmacılık şeraitinde yetişen, yağmadan başka iş bilmeyip ahaliyi rahatsız eden bu yiğitler, bu sefer demir elli bir müdebbir reisin (Hacı Sami) elinde ara- iup bulunamayacak nadir ve inzibat sever muti asker oldular. Şimdi bubin ahali bunları sever, kahraman addedip bunlarla iftihar ederlerdi. Evvelce yalnız kendi Ferganesi için harbetmek isteyen bu delikanlılar şu di bütün Türkistan idealini tam olarak benimsediler, bunlar için kergane, Bukhara ve Kazakistan hepsi bir olmuştu».

Kusun gittikçe çoğalması ve Hacı Saminin en sadık arkadaşlarının birbirini müteakip şehit düşmesi, vaziyeti pek güçleştiriyordu. Karatecindeki T uzayı! Mahdumun münasebeti de değişmişti. Belcuvan beyleri de fuzayıl Mahduma bakıyorlardı. Bunları te dip etmek, ağır bir işti. Karnteginde bulunan sabık Maça fırkasından Halbuta, tekrar Maça ve Oıaiibeye geçti. Sadreddin Han, Arif Kerimî, Hibetullah ve arkadaştan ise Hacı Samiye gelip iltihak ederek, Afganistana geçmek tavsiyesinde bulundular. Nihayet Hacı Sami bütün bu arkadaşlarını alıp 1923 yılı haziran 3 te Afganistana geçti. Arkadaşlarından Yusuf Ziya Bey, ö haziranda -Kale-i Vanç civarında Penç nehrinin en şiddetli akan yelinden at üzerinde Afganistan tarafına geçmek isterken boğularak öldü. Hacı Saminin Teğ-i Deredeki garnizonunun kumandanı olan Azem Ka- zakkbay da Recep Pansad ve bir kısım Ferganeliler ile birlikte Yusuf Ziyanın vefatından sonra Kale-i Vanç hududunda Ruslarla harbederek, bir hafta kaldıktan sonra, Afganistana geçtiler. Heyit Bek Kongıratın oğlu, Cildigöl Türkmenlerinin reisi Molla Ceylev Dadkhoh, Semiz aşi-

Abdüşşekûrun hâtıraları da benim hususî kütüphanemde mahfuz bulunmaktadır.

recti ile beraber Abdürrahman Dadkhoh Afganistana geçip Hanâbâd civarında Aktepede yerleştiler.

Biz bu sırada Kabilde bulunuyorduk. Khanâbadda bulunan Hacı Sami Bey, pek bedbin mektuplar yazıyordu. Bu münasebetle 5 temmuzda yazdığım bir mektupla 1921 ilkteşrinde Bukharada kendisinin, lüzumundan fazla nikbin olup, Paşayı yanlış yola şevketmiş olması gibi, şimdi kendi muvaffakiyetsizliği neticesinde gösterdiği bedbinliklerin de haksız olduğunu, yazmıştım. Buna cevaben 19 temmuz tarihi ile bana ve Osman Khocaya j'azdığı mektubunda «bedbin değil, yalnız mecruh ve at üzerinde yürüyemez olduğunu ve Türkiyeye dönüp biraz istirahat ettikten sonra, bir gün tekrar dönüp geleceğini» söylemişti. Fakat Anadoludaki eski hesapları yüzünden Cumhuriyet Türkiyesine giremedi. Pek yazıklanacak bir suikast tertibatı ile Anadoluya girip, 1927 yılı 24 ağustosta Çine ile Bozdoğan arasındaki Madran yaylasında jandarmalar ile olan müsademeler esnasında maktul düştü.

Enver Paşa ve arkadaşlarının muvaffakiyetsizliği Son Basmacılık Türkistan basmacılarının ahvali ruhiyesine fena tesir edeceği ve isyan hareketlerinin derhal bitip gideceği hakkındaki düşünceler, doğru çıkmadı. Eğer Rusya her tarafta eii boşanıp kâfi miktarda asker sevk etmek imkânını bulmasa idi, Türkistan millî mücah< desinde hiç bir sekte olmayacak olduğu, vekayı ile tahakkuk etti. 1923 yılı haziran 11 inde bolşevikler Ferganede basmacılıkla cidden mücadele için, Endicanda mahsus bir «inkılâb harbî şûrası» (Rev-Voyen-Sovyet) teşkil etmek mecburiyetinde kaldılar. Kızıl-ordu Karategine ancak temmuzda girebildi ve 17 temmuzda Garm'ı işgal etti. Fuzayıl, Khalbuta ve Rahman Dadkhoh'ların kuvvetleri dağıldı. Ağustos 15-19 unda Kızılordu Alay'a geçip Tokhtamet Pansad, Nuvmet Minbaşı fırkalarını dağıtabildiler. Bu sırada bolşevikler ellerine geçen, yahut af va'dine inanıp dehalet eden basmacı öncülerini hep idam ediyorlardı. Başkurdistan harbiye nazırı muavini olan Evhadi İş- murzin, Zâmin civarında esir edildikten sonra, Taşkent hapishanesinden Moskovaya nakledilmişti. Esaretinden bir yıl sonra 6 ağustosta Mos- kovada idam edildi.³⁸⁾ Aîay'da ele geçen Tokhtamet ve Nurmet Bekler, Semerkandda ele geçen Karakul, Açıl Toksaba ve diğerleri, Nemengân civarında ele geçen Aman Pehlivan (Nemengânda hazıranda), yine Ferganelilerden Bayastan, Islâm Kuli, Kazakbay korbaşılar (Kho- kandda, 7 ilkkânun), Ferganenin büyüğü Muhiddin Bek (ağustosta) ele geçirilerek idam edildiler. Khalbuta kendi arkadaşları tarafından

³⁸⁾ Bu esefli hâdise *Pravda*, ağustos 1923 nüshasında yazılmıştır.

(Mekânında) öldürüldü. Semerkand vilâyetinde Hemrah Kul Bek, daima Açıl Beğin yanında bulunan kardeşi Devran ve arkadaşları daha 1923-1925 yıllarında Semerkandla Şehrisebz arasında çeteciliklerini devam ettirdiler. Bunlardan «Mirza Pehlivan Min» (Şüllük'te) ve Molla Khalık Kul (Pençkent civarında) muharebede şehit olduktan sonra, Hemrah Kul ve Devran ilkin Şarkî Bukharaya, oradan da Afganistana geçtiler. Şehrisebz ve Semerkand tarafında yine uzun zaman Molla Ab- durrezak ve Gaday Pehlivan çetecilikte devam ettiler.

1.923 yılı mart ve mayısında basmacılık, yeniden alevlendi. 27 martta müslüman kızıl askerlerden bir takımları basmacılara iltihak etti; demiryolu amelesi de ihtilâlcilere yardım etti. 7 nisan ve 9 mayısta Taş- kend-Orenburg hattı kesildi. Bu hareket Bükhara, Semerkand ve Türk- rnenistana yayıldı. Bolşevikler ancak haziranda vaziyete hâkim olabildiler. Yılın başlangıcında Han Cüneyd, Khıyvayı işgal etmişti, bolşevikler ibı şehri ancak 31 sonkânunda³²²istirdat edebildiler. Han Cüney- din arkadaşlarından İşan Ağaçının fırkası sabık Khıyva cedidler hükümeti âzalarına istinat ederek, mart başında Hezaresbi kuşattığını «Tur- kestanskaya Pravda» yazdı (14 mart). O hudutta bolşevikler vaziyete ancak mayısta hâkim olabildiler. Basmacıların bu harekâtı, Avrupa matbuatında epey alâka uyandırmıştı³⁰). 1925 16 ilkkânun tarihi ile bana Türkistandan gönderilen mektupta daha şu fırkaların faaliyetinden bahsedilmektedir: Ferganede Quba civarında Ömer Ali Leşkerbaşı (300 kişi ile), Khokandın Altıarıq civarında Karabay Leşkerbaşı (200 kişi), Esfere'de Turdu Bek (200), Özgend'de ve Alayqurda Otuzoğul Kırgız- larından yukarıda mükerreren zikri geçen Canibek Kadı, Belcuvanda Kürşirmetin kardeşi Taş Mehmed (500 kişi ile), Vakhş havzasında Pur- süqda İbrahim Lakay (200 kişi ile), Karatağda Temür Bek (100 kişi ile), Karşı ve Guzarda Hurrem Bek (200 kişi), Karateğinde Mahdumca (50 kişi), Khıyvada Han Cüneyd fırkaları.

Han Cüneyd 1924 mayısında Khıyvaya taarruz etmişti, 1927 yılına kadar mücadelesinde devam edip o yılın eylülünde, Kühne-Ürgenç civarında ziraatle meşgul olmak şartı ile, sulh akdetti. Fakat bolşevikle- rin kendisini ele geçirmek istediğini görünce tekrar silâha sarılıp, Ahmed Bek ve Şaltay Batır çeteleri ile birleşerek bütün Karakum Türkmenle- rini ayağa kaldırdı. Bolşevikler Akhundof idaresi altında harbi inkılâp şûrası teşkil edip, bu hareketin cidden tenkiline çalışarak, Türkmenler- den bir çok günahsız ahaliyi kestiler. Ancak bir yıl sonra 1928 eylülünde Han Cüneyd fazla mukabeleyi faydasız bulup, 600 kadar askeri ile ³²²

---

³²²) Bk. *Posledniye Novosti*, 6. 8. 9 mayıs ,1923; *Dni*, 14. 28 mayıs 1923.

Astarâbâd hududuna gelip İrana iltica etti ve İran hükümetine silâhını teslim etmeyip, 1929 yılında Afganistana geçti. Han Cüneyd, daha 1873 yılında Ruslar Khıyvayı işgal ettiklerinde bile harbetmiş ve hiç bir zaman rus tâbiyetini kabul etmemiş olan bir Türktü.

Şarkı Bukharanın değerli mücahitlerinden Kongırat Molla Rahman Berdi, Baba Dağlı Taş Mehmed Dadkhoh, Kabadyan Kongıratlardan -Üten Bek v.e Karabek'ler ile nihayet 1926 yılı haziranının 21 inde kurban bayramı gününde Rusların taarruzları karşısında Lakav İbrahim Bek A.fganistana iltica ettiler. Enver Paşanın maiyetinden «Pülemitçi (mitralyozcu) Mehmed Ali Toosaba», Şehrisebz civarında kuvvetli bir fırkaya malikti. 17 haziran muharebesinde Rusların eline düştü. 26 haziranda Semerkand Pençkent nahiyesinde Kurban Kprbaşı, kahramanca bir mücadele neticesinde bütün maiyeti ile beraber şehit oldu. Bunun kafasını, bolşevikler, ortaçağların barbarlığıyla Pençkentte günlerce teşhir ettiler. Ruslar Şarkî Bukharaya Şerefeddinof adlı bir Kazanlı komünistin idaresi altında «fevkalâde tribunal» göndererek, bir basmacı için bütün kabilenin mesul olacağını ve katliâm edileceğini ilân ettiler ve bunun tatbikatına da geçtiler. Harb meydanında bir iş yapmadıkları zaman, günahsız köylüleri katliâm etmek, bolşevik âdetidir. Her halde İbrahim Lakaym Afganistana geçmesi, bolşevikler için tarihî bir hâdise oldu. Bu münasebetle «Turk'front», «harbî Okrug»a (mmtakaya) de-ğiştirilip, «ceph»nin bitirildiği ilân edildi. Buna rağmen Ferganede bazı korbaşların, daha 1928 yılındaki faaliyetleri hakkında gazetelerde haberler okuduk. O cümleden, o yılın haziran 2-4 güllerinde R's:^^n v*~ Sukh civarında Fakir Korbaşı ve Yekketut civarında Ömer Korbns? bol-şevikler ile mücadele ediyorlardı.

Basmacı harekâtı, Türkistanda 1918-1923 yılları;
Basmacılığın şartlarında aktif hareketlere iltihakı kabil olan bütün
Tarihi Kıymeti, kuvvetleri kendisine celbedip, ortaya çıkararak
muazzam bir millî harekettir. Bu harekete yalnız
1916 yılı kıyamına iştirak edenler değil, 1898 yi-

Imda Dükçü İşan kıyamına . iştirak edenler, hattâ Türkistanın istiklâli uğrunda son Khokand hanlarından Pulat Hanın ve Kaşgarda Yakub | Bek mücahedelelerine iştirak eden bazı zevat bile iltihak etmişti. / Yakub Bek nezdinde bulunan Hacı Hekem'in ve Mehmed Ömer Dâmüllânın isimlerini ve Han Cüneydin de, Khıyva hanı rus tâbiyetini kabul ettiğinde buna razı olmayıp, çöle çekilenlerden olduğunu yukarıda zikretmiştik./Basmac! harekâtı denilen bu millî kıyama, Türkistan millî cemi- "f/ yetleri, fırkaları, Başkurdüstan, Bukhara ve Khıyva hükümet azalar], 1/ Kırgız ve Kazak münevverleri, nihayet Türkiyeli zabitler, Enver Pasa!.V'

bazı Afganlılar ve Kaşgarlılar iştirak ettiler ve pek çoğu da bu yolda şehit oldular. 16 ncı asırdan sonra Türkistan ve Orta Türk illeri tarihinde, yerli ahalinin bütün sınıflarını,-^hattâ Garp Türklerini bir araya toplayan ve bu kadar yıl süren bir halk^areketi vâki olmamıştır.

Ben şahsen milletimin en müşkül mücadele ve sıkıntılı zamanlarında muharebe saflarında bulunup bütün varlığımla iştirak edebildiğimden vicdanen mutmainim. Eğer tarihte hiçbir rolüm olmasa idi, yalnız bu harekete, seyirci kalmadan, iştirak etmiş bulunmaklığım benim için kâfi idi. Ben ve arkadaşım Abdülkadir (Fethülkadir) Süleyman, 1923 yılında Herat ile Kabil arasında Kirman ve Akziyaret adlı menziller arasında Hindüguş sırtlarını, yani Türkistan ve Hindistanın taksimi miyah hatlarını geçerken (11 haziran), 1920 yılı haziranından 6 güne kadar üç yıl zarfında geçirdiğimiz ^hayatı bir hesap ettik. Burada yalnız mesafe itibariyle Türkistanın her tarafına-¹⁰⁾ hep at üzerinde ceman 9-12 bin kilometre kadar mesafe yürümüş olduğumuzu gördük. Bu esnada biz, her tarafta halkımızın fevkalâde bir itimadını, samimiyetini, onun geniş kalbini, diyelim ki onun daha yabancı eli dokunmayan mânevi harimin- de neler varsa hepsini görmüş olduk. Halkımızın ahlâk ve seciyesi hakkında söylenen ve seyyahlar, bilhassa Ruslar tarafından yazılan şeylerin de çoğunun yalanlığını ve önceleri pasifistlik ve hattâ korkaklık diye tâbir ettikleri hususiyetin ancak düşünen, sabur ' ve fevkalâde mütehammil milletimizin soğukkanlılığı ve yabancı medeniyet karşısında bir nevi hayreti demek olduğunu, bilhassa göçebe ve uruglu Özbek ve K11 gizi arda eski amirlik, efendilik ruhunun ve hakiki kahramanlığın eskiden olduğu gibi yaşadığını, kendi gözlerimizle gördük. Köyde gizli olduğumuz sırada ansızın Rus geldiği zaman Türk analarımız ve gelinlerimiz bizi kendi iç dairelerinde sakladılar (bir defasında, Sengzar havzasında bir köyde olduğumuz vakit ansızın rus müfrezesi gelmişti. Fırarımızı - teshil için mükemmel bir duvarı bozmaktan çekinmediler ve bizi kaçırdılar). Hâtıralarında sakladıkları ne kadar eski şarkılar, hikâyeler ve destanlar varsa bize söylediler. Keza köylü Özbek içinde dinî fanatizmin kuvvetliliğine dair söylenen sözlerin de, yalnız bir efsaneden ibaret olduğunu gördük. Belki böyle bir tolerans, şarkta hiç bir millette görülmez. Bize hiçbir yerde, hiçbir Özbek, «ne için namaz

¹⁰⁾ Benim için Astarkhından Khuyvaya, Khuyvadân Bukharaya, oradan Kaşkaderya taraflarına, Bukharadar Fergane hududuna, oradan geri Nvratnyn. -il,!. .Maça dağarına, sonra .tekar geri Kmlkuina Ve Tas kemle, Taşkeitüen Aşk- ubada. oradan Irana ve Hindugosa; Abdülkadir için ise, Bnşküdüslandan çıkarak bütün Kazakistana, Arkaya, Taşkent, Nurata ve Semerkand taraflarına.

kılmıyorsun? Oruç tutmuyorsun?» diye bir soru sormadı. Onun için, bizim, samimiyetle halkını seven, bilgi ve hüneri ile ona yardım etmeğe çalışan bir evlâdı olmamız kâfi idi. Daha 1914 yılında bile bir Türkistanlının, vatanı için Rusyaya karşı el kaldırabileceği tasavvur olunmuyordu. Daha 1916 yılında hâtıra defterime, «Özbek ve Kazakları as- kerliğe alıştırmak için ancak beklenmiyen

büyük hâdiseler (mouvements elementaires) yardım edebilir; yoksa bunları askerliğe başka bir şekilde alıştırmak kabil olmayacaktır» diye yazmış, «merdkâr isyanı» harekâtına da o nisbette sevinmişim. 1918-1924 yılı vekayii ise, bizim bütün beklediklerimizin fevkinde büyük hâdiseler oldu. Ahali mücadeleye, askerliğe öyle alıştı ki, o, şimdi bütün vücudu ile her türlü askerliğe tâ-lip olup müstevliler de ona silâh vermekten korkuyorlar. Münevverlerden Kırgız Canuzakov, Cızaklı Özbek münevveri Kari Kâmil, Semer- kandı 1 acik Kari Mahmud ve arkadaşları, böyle emsalsiz fedakârlıklar göstererek kendilerini ateş üzerine attılar ve şehit oldular. İnkılâptan evvel rus mektebi gören münevverlerin böyle halk hareketlerine atılması tasavvur edilemezdi. Başkurtların, Kazanlıların ve uzaktan gelen Türkiyeli zabıtlerin iştiraki, o güne kadar mücadele ederse, ancak kendi nahiyesi için mücadele etmeğe alışan, kendi barındığı yerin haricinde «vatan» bilmeyen basmacılara, «umum Türkistan için müca dele» yollarını açtı. Halk içinde destanlar doğdu, meselâ 1922 yılında, Rusların tâkibatma rağmen, «aman aman» ve:

«Bu tağlarda kim yatqan -f- Asker balalar yatqan
Yan başına taş batıp -f- Düşmanına oq atqan»

nakaratlı basmacı şarkıları Taşkent, Semerkand, Khokand gibi şehirlerin caddelerinde bile arabacı, amele ve hattâ mekteplilerin ağzında söylenir oldu ³²³).

Elbette bu hareketin zararlı tarafı da olmuştur. Kine Sarı isyanı, Rusların Kapal, Lepsi, Turgay, Irgız gibi istihkâmlar bina edip İle ve Sır Derya havzasına kadar ilerlemesine sebep olduğu gibi, basmacı hareketi de daha 1914 yıllarında bile rus seyyahları tarafından efsanevi ve esrarengiz bir ülke olarak tavsif edilmekte olan Şarkî Bukhara, Pa- mir, Fergane dağları, Maça, Kızılkum ve Karakum gibi mmtakaların Rusların neferlerine kadar malûm olmasına, rus iskân sahalarının Şarkî Bukhara v.e Afgan hudutlarına kadar ilerletilip orada sevkülceyş ve demiryolu hatlarının inşasının teşriine, Pamir hududunda rus ordusunun

---

⁴¹) Bu gibi şarkıları epey toplamaştım; yukarıda s. 448 de anlattığım gibi, 1922 yılı nisanında «Qarnep» fazlasında* zayi oldu.

çoğalmasına, sebep öldü. Fakat Ruslar bunları, mücadele olmasaydı bile, yine yapacaklardı. Yine bir fırsat çıkıp, tekrar mücadeleye başlarsa Ruslar, iskân ettikleri mıntakaları, şüphesiz, tekrar tahliye mecburiyetinde kalacaklardır. Ruslar kendi matbuatlarında bu mücadelelerin ahalinin nüfusça zayıfına sebep olduğunu söyleyip, güya Türkistanlılar için yazıklanıyor gibi görünüyorlardı; buna aldananlarımız da vardır. Fakat umumiyetle çete harblerinde askerinin az telefata verdiği malûm* dur. Mücadele eden dişli, tırnaklı yerlere, Ruslar, pek de dokunamadılar, erzakı müsadere edemediler; mukabele göstermeyen yerler ise yavaşça^ azar azar her gün yağma edilip, açlık ve sefalet içinde tedricen mahvoldular. Başkurdüstan ordusu cephelerde bu kadar parlak harbler yaptığı halde, 3-4 yıl zarfında ancak dört ilâ beş yüz kadar telefata verdi. Ben zayıfı, bizzat kendi hususî defterime kaydeder ve askerimizden şehit düşenleri ekseriya ata ve anasına l^izzat taziyede bulunarak haber verirdim. Halbuki 1921 yılında Başkurdüstan, müc'de- îesizce itaat yoluna girdiği günden sonra, erzak ve emval müsaderesine maruz kalarak, yavaşça, on binlerce ve yüz binlerce nüfusunu kaybetti. Mücadele eden Ferganede harb saflarında birkaç bin zayıfat oldu ise müdafaada bulunmayan Kostanay, Aktübe, Kökçetav, Semi Kazaklarında, açlık ve hastalıklar yüzünden yavaş yavaş yüz binlerce nüfus telef olup gitti. Fakat yavaşça, halk tâbiri ile «kendi eceli ile» olan bu zayıfat, birden göze çarpmaz. Basmacılık, Türkistanlıların, meselâ daha 1909 yılında yazdıkları gibi «artık tamamıyla ölmüş, çürümüş» bir mil- İet olmadığını tam olarak göstermiş, Türkistanlılar için en iyi bir mektep olmuş ve Türkistan yaşayışında yeni, bir devrin, hayat için bilfiil âhla mücadele devrinin başladığını göstermiştir. Şimdi de Türkistan, dünya vekayüne hiçbir zaman seyirci olarak kalmıyacaktır ve kendisine düşen rolü oynayacaktır. Nihayet basmacılık, Türkistan münev- verlerini, istiklâl için mücadele eden diğer bütün muasır milletlerde olduğu gibi, ecnebi memleketlerde siyasî muhacirler zümresi teşkiline de sevk etmiştir.

6

Türkistan Adına Hariçteki Faaliyet

Son Rus inkılâbından, bilhassa istiklâl hareketinden önce Türkistanlılar, hariçte ciddi bir siyasî hareket gösteremediler. Yalnız umumî harb esnasında 1915-1917 yıllarında Türkiyede ve Avrupada Rusya Müslümanlarını temsil edenler arasında, Türkistan yahut umumen Tür- kili (Ortatürk) nümayendeleri de bulunmuştur. 1916 yılı başlangıcında «Rusyanın mazlum milletleri cemiyeti» (Ligue des Allogenes de Russie) vasıtasıyie Wilsona, Kadı Abdurreşit İbrahim, Ağaoğlu Ahmet, Akçu- raoğlu Yusuf ve Hiiseyinzade Ali beylerin imzalarıyie verilen deklarasyonunda (ki fransız «Revue du Monde Musulman». Vol. LV1. p. 146- 147 de neşrolunmuştur), «Biz Rusya müslümanları Tatarlar, Başkurt- ıar, Kırgızlar, Şartlar,

Tacikler, Türkmenler, Dağıstan kavimleri, yirmi milyonluk bir kütleyiz» diye başlanarak Türkistan adına da söylenmiştir. Deklarasyon kısa ve vazih cümlelerle yazılmış, sonunda da «aman! bizi mahvolmaktan kurtarınız» -1-) diye alarm çağırılmıştır. Bu deklarasyon mezkûr cemiyete dahil olan «gayri rus» milletlerin şikâyet ve isteklerini muhtevi bir muhtıraya dahildir. Muhtıra, müslümanlardan başka, bir de Gürcü mümessili Misel Tseretelli, Finlerden Baron Durob, Bern'deki Litvanya millî komitesi, Leh, Litonya (Latviya) mümessilleri, İsviçrede bulunan Ukraynalılar grubu ile, ceman yirmi bir kişi tarafından imza edilmiştir.

Bundan başka 1915-1916 yıllarında Türkistan ve diğer Rusya mahkûmu Türk mümessillerinden ibaret bir heyet, iki defa Avrupada bulunup, hükümetler, milletler ve siyasî fırkalar nezdinde bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. 1913 yılı başında Hüseyinzade Ali bey Azerbaycan, Akçuraoğlu Yusuf Kazan, Çelebizade Mehmet Es'at Kırım, Mukimeddin Beğcan Türkistan mümessili sıfatıyla hepsi bir heyet olarak, Müttelik Devletler nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. Heyet I 2 ilkkânunda Budapeşteye geldi. Başvekil Tisza, parlâmento liderlerinden Andrasi ile görüşüp, almanca yazılan bir muhtıra takdim etmişler ve müsteşrik Mesaros'un muavenetiyle «Külûg Handûgı» mecmuasında, Rus mahkûmu Türklerin dileklerini beyanla, bir makale ve Rus idaresi altındaki yerlerde teşekkül edecek müstakbel türk hükümetlerinin taksimatını gösterir bir harita neşretmişlerdir. Eski Macar hanedanından Sermen Miklos, heyetin şerefine iki ziyafet vermiş, ikinci ziyafette heyeti Macaristanın devlet erleri, zadedânları ve mebusları ile tanıştırmıştır. \

Müteakiben Akçuraoğlu, Macar Millî Akademisi salonunda «Rusya Müslüman Türk Tatarlarının bugünkü vaziyeti ve dilekleri» mevzuunda konferans vermiştir. Sonra bu heyet, Viyanaya giderek Avusturya başvekil Stork* hariciye vekili Forgach, Berline giderek hariciye nazırı Pagu ve muavini Zemmermann'larla, sonra sonkânunda Bulgaris- tana gelerek başvekil Radoslavov, Meclis âzaları, Profesör Şismanov

-1-) «Veriez a nôtre securs! Sauvez-nouz de la distruction».

ve diğerleriyle görüşüp, her yerde mezkûr almanca muhtırayı takdim ederek Rus mahkûmu kürklerin azularını beyan eylemişler ve bu devletlerden siyasî müzaheretle bulunmalarını rica etmişlerdir. Akçuraoğ- İu yukarıda adı geçen mevzu üzerinde Berlin Prusya Akademisi, Müs- lemiekât Cemiyeti salonlarında, Sofyada Bulgar Akademisinde fran- sızca ve türkçe olarak. konferanslar vermiştir. Heyet, şubat ayında Is- tanbula dönmüştür . Mezkûr muhtıra (Denkschrift) ve Vusuf Beyin konferansı aynı yılda kozanda fransızca, profesör Martin Hartmann tarafından da almanca neşredilmiştir ~ N). Muhtırada, heyetin temsil ettiği ülkelere istiklal talep edilmektedir, Akçuraoğlu ise, artık Rusya dahilinde kalan Kazanın mümessili olmak sıfatıyla ancak «medenî muhtariyet» (autonomie culturelle) talebinde bulunmaktadır. Konferansının özü şundan ibarettir: Rusya Türkleri hakkında istatistik malûmat (2 3 milj'on gösteriliyor), ahalinin nüfusça tefzayüdü, İçtimaî

tabakalar, iktisadî vaziyet, mektep ve ıslahatı, edebiyat, medenî sahalarda rusların çıkardığı engeller, Tatarlara Türkistanda yer ve gayrimenkul emlak is- t'hsalinin men'i, Başkurt ve Kazak arazisinin gasbedilmesi, maarif ve matbuatta sansör, bunlara rağmen Tatarların siyasî mücadeleleri («İtli fakı Müslimîn Fırkası», müslüman kongreleri, Duma'daki faaliyet). Risalede bir de bu gayeleri tahakkuk ettirmek için «Rusya Müslüman kiirk-Tatarlarının hukukunu müdafaa Cemiyeti» ~M >) tesis olunduğu ve bunun adından bir de manifest çıkarıldığı söylenmektedir. Nüfus teza- yüdi kısmında Orenburg «Dukhovnoye Sobranye»sinin 1885 yılından beri mollalar vasıtasıyla topladığı malûmata göre, Tatarların nüfusunun arttığı, yalnız Litva müslümanların nüfusunun temessül sayesinde gittikçe azaldığı beyan edilmiştir.

Mezkûr heyet, aynı yılda ikinci defa daha kalabalık bir nümâyende sıfatıyla 27-29 haziranda Lozanda 'nikat eden «Milliyetlerin Üçüncü İctimai» (Troisieme Conference des nationalites)na iştirak ediyor. Ka- zanlılar namına Akçuraoğlu Yusuf, Çağatay (Ozbekler) namına Bukha-

-15) **Bu malumat bana bizzat Akçuraoğlu tarafından tahriri olarak verilmiştir.**

!) **Aktchura-Oglu Yousouff. *l'Etat actuel el les aspirations des Turco- Talars Musulmans en Russie*, Lausann 1916 ceman 16 sahife; ve almancası, *Die (jciemvartige laçje der Muhammedaneschen Turco-Tataren Ruslands tınd ihre Bestrcbungen*, fmahal ve tabı yılı gösterilmemiş) 12 sahifedir. Unvanları bir ise de, biraz daha kısa olan almancasına bazı şeyler ilâve edilmiştir.**

-15) **«le Comite pour la ciefanse des droits des Turcu-Tatars Musulmans • u Russic».**

ra! Mukimiddin Beğcan, Kazak-Kırgız namına Ahmetoğlu Safa, Ku- mukim namına Ahmet Saip Kaplanov, Dağıstan namına Seyit Tahir E- fendi, Çeikeşler namına Aziz Meker bulunmuşlardır. Bu heyet «Rusya Müslüman Türk-Tatarlarının Müdafaai Hukuk Cemiyeti» namına hareket etmiş, fakat her millet ve il kendi namına ayrı ayrı muhtıralar vermiştir. Oıtatükler namına verilen muhtıralar da ayrı ayrı ise de «Tatar, Çağatay, Kızılg-Kaysak milliyetleri mümessillerinin muhtıraları» na- ınıyle fransızca 1 8 sahifeîk bir risale şeklinde bir araya toplanarak kongre zamanında Lozauda tabediimiştir. Ayrı ayrı maruza vermek, bu üç fük ülkesinin iktisadı ve siyasî isteklerini bir çerçeve içerisinde almakta görülen müşkülattan ileri gelmiş olsa gerektir. Umumî gayenin bir olduğu kaydolunmakla beraber ona erişmek yolları muhtıralarda »yı gösterilmiştir. Akçuraoğlu Yusuf Beyin Kazanlılar (les Tatars de Kazan) namından okuduğu maruza on sahife, kadar olup, biraz tarihi malûmat ilâvesiyle hemen yukarıda zikri geçen risalenin ihtisarından ibarettir. Kazanlıların millî siyasî şiarları olarak da, şu iki esas ileri sürmektedir: 1) Ruslarla bütün hukukta müsavat- 2) Medenî muhtariyet, yani Tatar milletinin din, lisan, maarif işlerinde hürriyeti

Mukimeddin Beğcanın «Çağatay milleti mümessilinin muhtırası», yalnız üç sahife (S. 1 l-13)den ibarettir. Buna göre: «Bukhara, Khıyva hanlığıariyîe, Rus-Türkisanının beş vilâyeti ahalisi, Çağatay milletini teşkil eder». Fakat Bukhavalı olan mümessil, daha ziyade Bukharayı bahis mevzuu etmiş ve demiştir ki: «Ruslar bu memleketi hiçbir hakları olmadan ve sebepsiz istilâ ettiler. Onlar, bizim memleketimizi ve halkımızı yağma için geldiler. 1866 yılında Sasık Göl (sic!) muahdesiyle Bukharanın dahilî işlerde müstakil kalacağını kabul etmişlerdiyse de, sonra o ahdi bozdular; şimdi emir, bir rus vilâyetinin müdüründen başka bir şey değildir. Yarım asırlık rus hâkimiyetinin Bukharanın İktisadî ve medenî inkişafına bir faydası dokunmamış, bilâkis engel olmuştur. Rus hükümeti kendi casusları vasıtasıyla müslümanlar arasında mezhep ihtilâfları sokuyor. 1909 (sic!)-* yılında vâki olan sünnî ve şii ihtilâfı, rusîarın tertibatından ibaretti, onlar bu bahane ile hanlığın iç vilâyetlerine rus kıtaları soktular ve sevkilceyş cihetinden mühim olan noktaları işgal ettiler. Rus hükümeti millî siyasî matbuata müsaade vermiyor. Bukharayı komşu memleketlerle münasebetten men' ediyor, hac seferine

-40) Nos revendications: 1—Egalite des droits civils et politiques avec les Itusses orthodoxes de. l'Empire, 2—Liberte et autonomie culturelle, c'est-a-dire l.liberte et autonomie de la langue, de l'enseignement et de la religion de la nationna- lite Tatare.

hile mâni oluyor. Kendisini sivilizatör göstermesine rağmen, Rus, bizim milli sahada tabii surette terakkimize mânidir. Bundan dolayı biz Bu- Ichara ve Khıyvanm tam istiklâlini ve gasbedilen yerlerin iadesini talep ediyoruz»³²⁴).

Safa Beyin dört sahife (14-18) tutan «Kırgız Kaysak halkı (peuple) mümessilinin muhtırası»nda, 1735 te Ebülkhayır Hanla Ruslar arasında akdolunan muahede esas ittihaz edilmiştir, o zaman esas: 1) Kazak Hanlığının dahili otonomisi, 2) askerliğin mecburî olmaması, 3) toprağa dokunulmaması, 4) din hürriyeti, olmuş imiş; bu muahedeyi Rus nakzetmiştir. O, evvelâ hanlığı kaldırdı, sonra 1868 yılında kendi İdarî taksimatına tâbi kıldı. Sonra, Kazakları tazyik eden 1868, 1891 yılı «Sahra vilâyetlerinin idaresine ait kanunlar»dan, dini ve iktisadî tazyiklerden bahsedilmekte, bilhassa Kazak topraklarının gasbeddere Rus hükümeti inhisarına alınıp Rus muhacirlerine verilmesi hususunda, umumiyetle toprak meselesine, bu maruzada ehemmiyet verilmiştir. 1910 da Duma'da mebus profesör ' Kapustin'in, Kazakları tamamen temsil için muhaceret siyasetini şiddetlendirmek • lâzımgelceği hususundaki sözleri naklolunuyor. Rusların, Kazaklara, tıbbî muavenet göstermedikleri, hattâ 1908 yılında Astarkhan Kazakları istedikleri halde, muavenet edilmediği söyleniyor. Kazakların talepleri şunlardır: 1) Kazakistan otonomisi, 2) Toprak-arazi meselesinde Ebülkhayır Han zamanındaki muahedenin esas ittihaz edilmesi, 3) Ruslarla hukukta müsavat ve «Sahra kanunları»nın lağvı, 4) Kazaklardan alman vergilerin, Kırgız-Kazak âmme işlerine, maarifine, sıhhi işlerine sarfedilrnejsi, maarif, âmme işleri, din hususlarında Ruslarla müsavat.

Eğer o zaman Başkurtiardan da bir mümessil olsaydı, Kazak-Kır- gızların bu taleplerine tam olarak iltihak ederdi.

Kongreden sonra Âkçuraoğlu ve Aziz Meker, Zuriche gidip rus sosyalistleriyle v.e Lenin ile görüşerek kendi beyannamelerini vermişler. Lenin, «Sizin istediğiniz hukuk, biz mevkii iktidara geçerse ziyadesiyle temin olunacaktır. Mamafih bu yazılarınızı okuruz, muvafık görürsek gazetelerimizde neşrederiz.» demiştir. Sonra heyet, Almanya tarikiyle İstanbula dönmüştür. O zaman Alman, Fransız ve Macar matbuatı heyetin faaliyetlerinden, muhtıralarından ehemmiyetle bahsetmişler, kongrenin kendi neşriyatında da -s) Rusya Müslümanlarının metalibi hakkında tafsilât verilmiştir -41)* Lozan heyetinin faaliyeti münasebetiyle Rusya muhitinde epeyce gürültüler olmuş, Duma'da

---

³²⁴) Malgre ses pretentions à une mission civilisatrice, les faits ci-haut enonces demontrent que'la Russie est un obstacle à nôtre developpement normal el hational; par consequent nous demendons l'indépendance complete pour les Khanats de Boukhara et de Khiva, ainsi que la restitution c[es] terres usurpees.

müslüman mebusu Kutlukay Mirza Tevkilev de, bu münasebetle izahat vermiştir.

20 mart 1917 de Stokoholm'da «Rusya Milletlerinin Dördüncü Kongresi» toplanacak olduğundan, İstanbuldan tekrar bir heyet gönderilmekte idiye de, Almanyada ihtilâl başlaması dolayısıyla kongre yapılamadan kalmıştır. İnkılâptan, bilhassa Türkiye ordusu Bakuya geldikten sonra, Türkiyeye ve Bakuya tekrar mümessiller gelmeye başlamıştır. Bunlardan ikisi, 1918 yılı martında bir kısım Kazan münevverleri ve zenginler zümresi tarafından gönderilen **Tokumbetoğlu** Osman ve Muzafferoglu Yusufur. Bunlar Türkiye yoluyla Almanyaya giderek 7 ağustosta Alman hâriciyesine, Rusya Müslümanlarının ahval ve dileklerine dair mufassal bir muhtıra vermişlerdir. Makinede yazılmış 24 sahifeden ibaret olan bu muhtırada, Türkistan meselesi etraflıca bahis mevzuu edildiğinden, şayanı zikirdir. Muhtırayı yazanlar, o zamanki Kazanlı münevverlerin âdeti veçhile, bütün Rusya Müslümanları namına söylüyorlarsa da, daha ziyade Kazan Türkleri, Kazakistan, Türkistan Türklerin hayatından bahsetmekte ve bunları .« Şimalişark Türkleri » (Nordosttürken) namıyla birleştirmektedirler. Bunların din ve medeniyet hususunda birliğinden, Başkurdüstan, Endican ve 1916 yılı kıyamlarından, 1917 deki Moskova Müslüman Kongresi mukarreratın- dan (federasyon kararı), 1918 deki bidayetinde Khokand hâdisesi ve faciasından, Kızıl Rusların mezaliminden, «Parçalanmıyan bir Rusya» şiarına karşı mücadele edildiğinden bahsediliyor. Bolşevikler İslâmları kesiyorlar, bu, ancak alman ve türk ordularının ilerlemesiyle durdurulabilir. Ukrayna, Estonya, Finlandiya, Kafkasya, Türkistan, Rusyadan ayrılmalı, Rusya bu mağdur milletler tarafından ihata edilmiş bulunmalıdır. Şimalişark Türklerinin memleketi zengindir, İktisadî imkânları büyüktür. Türkistanın hayvan mahsulâtı, pamuğu dikkate şayandır. Burada ticaret Tatarların elindedir, (Muhtırada umumiyetle Tatarların rolü çok izam edilmiştir).

Muhtırayı yazanlar Volga (Tatar), Ural (Başkurt), Kırgızistan (Kazakistan), Türkistan hükümetleri federasyonu fikrini ileri sürüyor-^{325 326} lar. Böyle bir devletin teşekkülünün, müttefik devletler için ehemmiyetinden, alman ticaretiyle alman sermayesinin tatbikma geniş imkânlar açılacağından bahsedip, kendilerine yardım istiyorlar. Orta Türklerin istiklâl fikri bu muhtırada ilk defa pek vazih olarak ortaya atılmıştır: «Etnografî cihetten şimali-şark Türkleri birdir, siyasî ve İktisadî hususlarda gayri kabili taksim bir küldür. Bizim şiarımız, bizi asırlardanberi ezen ve bizim düşmanımız olan Rusyadan tamamiyle ayrılmak, kimseye tâbi olmıyan ve dostunu, düşmanını kendisi ihtiyar edebilen tam müstakil bir devlet tüzümeğdir» - .⁰).

~⁴⁵) Meselâ *Les Annales des Nationalites*, 1916, No. 9-11 de ve bir de İno- rodetz namı müstearıyla yazan bir muharririn, *La Russie et les peuples allogens* Berne, 1917 adlı külliyyatında.

³²⁶) Bütün bu malûmat, Yusuf Beğin bu teşebbüslere ait yazıp verdiği hatıratından alınmıştır.

Türkiye için Baku yolu açıldıktan sonra, Baku ve İstanbula gelen Türkistanlıların isimlerini (s. 275) yazmıştık. Bunlardan Sadreddinkhan ve İNureddin Beğ Khudayarkhanov, mütareke hengâmında Sibiryalı Ab- durreşid Kadı, Azerbaycanlı Hiiseynzade Ali Beğ, Kazanlı Osman Tokumbet ve Atâullah Bahaeddin, Halim Sab't'lerle beraber İsviçrede bir «Büro» teşkil ederek bir temsil heyeti sıfatıyla bulunmak maksadıyla, İ alâat Paşanın yardımı ile 27 ilkteşrinde İstanbuldan hareket etmiştir, i eşkılat işlerini yola koymak işinde yardıma bulunmak için de, Türkiye hükümeti tarafından Köprülüizade Mehmet Fuat Bey heyete terfik edilmişti. Heyet Varnaya geldiğinde, Macaristanda ihtilâl zuhurundan haber alarak Odesa-Aimanya tarikiyle yoluna devam etmişse de, Kiyev ve gelip Almanya mümessili Baron Muma müracaat ettiklerinde, ihtilâlin Almanyada da çıkmış olduğunu ve yolların kapandığını haber alarak soteşrin nihayetinde İstanbula dönmüştür. Bunu müteakip Türkistan vekilleri de, İstanbuldan Baku tarikiyle, vatanlarına doğru hareket etmişlerdir. Yukarıda zikri geçen Şir Ali Lapin ise, daha ilkteşrin bidayetinde, elince Talât Paşanın bir tavsiye mektubu olduğu halde, Berime gelebilmiştir.

Prof. Moritz vasıtasıyla Alman hâriciyesinden aldığım malûmata göre, Şir Ali kendisini, «Otonomyah Türkistanın Milli Parlâmento reisi ve Orta Asyada İlema fırkasının mümessili» olarak tanıtmıştır. O, Türkistanın ve Afganistanın istikbali hakkında Alman hâriciyesine bir muhtıra verip, bazı teşebbüsatta bulunmuş, ilkteşrin nihayetinde vata-

¹⁴⁰ s. 16: **Nordöstliche Türken ethnographisch die familie einer einzigen Nationâlitat der nordöstlichen Türkv- cr darstellen; ferner aufweisen ein einzi- ger unteilbarcs Ganzes im politischcn und wirtschaftlichen Sinne. Unsere Haupt- aufgabc ist ..... die ençlgültige Absonderung der Mohammedaner aus Russland a İs ünse ren jahrhundertelngen Unterjocher und Feinde und die Schaffung eines freien ausserlich (d. h. in der Aussenpolitik) von Niemand abhängigen Staaten zu ervvirken, der seine Gegner und Feinde frei wahlen kann.....** nına dönmek üzere İstanbula doğru hareket etmişse de, Budapeşteye geldiğinde ihtilâl zuhur etmesi dolayısıyla yollar kapanmakla geriye Berime avdet etmiş ve orada fena surette hasta olup Charlottenburg'da (İnstitut Edel'de) tedaviyle meşgul olup, 1919 yılı şubatında Kiyev tarikiyle Bakuya ve oradan da Türkistana hareket etmiştir. Verdiği muhtırayı maalesef henüz elde edemedik. Memlekete döndükten sonra Şir Ali, muvazenesini kaybedip, feci bir surette dünyadan ayrılıştır. Şir Ali, dindar ve mutaassıp bir zattı. Ulemaya karıştı, rus matbuatında makaleler neşretti. Çar zamanında Kent Türkleri, «Şart» tesmiye edilmeyip «Özbek» tesmiye edilsin diye rus matbuatında makale yazmış ve «uşca bir «Özbek sarfı» neşretmiştir (bk. yukarıda s. 270, 363).

1918 yılında Şamara, Ufa, Yekaterenburgda faaliyette bulunan «Rusya Müessisler Meclisi»nin harice gönderilen azalan meyanında yukarıda (s. 363) te zikri

geçen Çokayoğlu Mustafa ve eskiden Türkistanda çalışan Kuşlardan Vadim Çaykin yollandılar. Orenburgdan 7 sonteşrinde hareket ettikten sonra Türkmenistan, Azerbaycan ve Gürcüstanda bulundular, daha Aşkabâdda iken, «Türkistan Müessisler Meclisini toplama komitesi» namıyla bir teşekkül vücuda getirerek, bunun adına 21 şubat 1919 da Paristeki «Versay Sulh Kongresi»ne, Rusyada umum memleket tarafından tanınmış bir hükümet mevcut olmadığından, Türkistanda yaşayan kavimlerin kendi isteklerini Rusyada demokratik federatif cumhuriyeti çerçevesinde hür olarak izhar edebilmeleri temin edilsin» diye bir radyo-telgraf gönderdiler. Gürcüstanın işgalinden sonra Çokayoğlu mezkûr «Rusya Müessisler Meclisi» heyeti âzası sıfatıyla Parise gelerek birkaç sene zarfında Rus İmigrant matbuatında (Melinkov ve Kerensky'lerin gazetelerinde) ve bazan Fransız ve Leh mecmualarında Türkistandaki Bolşevik siyaseti hakkında makaleler neşretmiştir. Mustafanın yazılarında «Orient et Occident» mecmuasında (1923-No. 16, 17) «Türkistanda milli hareket» unvanıyla neşrettiği mufassal makale ehemmiyetlidir, Münderecesi, Türkistanın Türk ve Müslüman âlemindeki mevkii, Türkistanın Ruslar tarafından işgali, Rus müstemleke siyaseti ve neticeleri, 1917 inkılabı, Türkistanda Bolşevikler, Türkistanda otonomi hareketi, Sovyet siyasetinin tatbikatı, maarif, iktisadî bozgunluk, açlık. Türkistanın istiklâl hareketi doğru hareketi maddelerinden ibarettir. Makalesini yazarken M. Çokayoğlu, Corci Safarofun vaktiyle Türkistan meselesini iyi tenvir eden «Müstemleke inkılabı - Türkistan tecrüben» adlı eserini görmüş, Kâbilde bulunan Türkistan münevverleri (Abdulhamit Arifov) ile de temasa girip Türkistandaki vaziyeti öğrenmiş bulunuyordu.

Gerek bu makalede ve gerek Varşovada münteşir «Journal de

31

Varsovie» (1924 No. 4, 5)de ve «Dni» gazetesinin 1923 nisan 22 sinde «Bolşeviklerin Türkistanda açlık siyaseti» serlevhalarıyla neşrettiği makalelerinde Çokayoğlu, Rus demokrat muhitleriyle teşriki mesaiye ehemmiyet verdiğiinden dolayı maksatlarını muhtelif şekilde tefsir edebilecek elâstikî cümlelerle ifade etmiştir. Aşkabâddan Parise gönderilen telgraf namesindeki «Türkistanda yaşayan milletlerin demokratik Rusya çerçevesindeki istekleri»³²⁷⁾ cümlesi, bu makalelerde esas olan gayeyi ifade eder. Mamafih «Türkistanda Milli Hareket» makalesinde Riskulov rehberliğinde bulunan Türkistan Türk komünistlerinin «Özbek, Kazak, Kırgız, Başkurt ve Tatarları birleştiren bir müstakil Türkistan» talep ettiklerini söylerken, «Türkistanın Milli İstiklâl yoluna girerek uyanan Şarkın siyasi hayatında mühim bir âmil olacağını ve artık hiç kimsenin

---

³²⁷⁾ ..... la possibilite d'une libre expression de la volonte souveraine des habitants du Turkestai), dans les limites de la Republique democratique federative Russe» (*Orient et Occident*, 1923, N. 17. p. 46).

entirikasma âlet olmayacağını³²⁸⁾ da ilâve etmektedir. Keza, Tür- kistandaki kıyam (basmacı) hareketlerini, millî hareket olmaktan ziyade, «Bolşevik siyasetinin tabîî mirası» diye tavsif ettiği halde, bu fikrine de, Türkistanda hâkim olan kanaatlerle telifi kabil bir şekil vermeğe çalışıyor. «Dni» gazetesinin 25 ağustos 1913 nüshasında, «Türkistanda isyanlar» serlevhasıyla neşrettiği makalesinde diyor ki: «Türkistanda basmacı (eşkıya) hareketinin kuvvet alması, bolşevik siyasetinin tabîî neticesidir. Bu, sovyet mezalimine karşı aksülâmeldir. İsyân, elbette şer (felâket «zlo»)dır, o, memleketi tahrip eder. Müslümanlarda (Ruslara karşı) adaveti arttırır, fakat bu felâketi ortaya çıkaran rejime karşı mücadele zaruridir»³²⁹⁾.

---

³²⁸⁾ Le Turkestan aspire à l'indépendance nationale et desire devenir lui meme, un facteur independent de la: vie politique de TORint sorti de son sommeil seculaire. II ne veut plus rester passif et servir, à qui ce soit d'arene aux intrigues el de moyen d'intimidation (aynı mecmuada S. 47).

[253] Bu eserin ilk neşrinden sonra, Çokayoğlu, istiklâl şiarını iltizam ederek, 1929-39 yılları arasında Berlinde «Yaş *Türkistan*» isminde bir mecmua neşretmiş, Şarka ait Avrupa mecmualarında (bk. *The Asiatic Re vie w*, vol. XXIV. 1928, April, vil. XXV, 1929, N. 83; *The Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. XVIII, july, 1931, vol. XX, july, 1933) makaleler ve ayrıca risaleler (*Chez les Soviets en Asie Central e*, Paris, 1928) neşrederek Sovyetler devrinde Türkistanın haytamu Avrupalılara tanıtmak uğrunda çalışmıştır.- Uzun seneler boyunca Tür- kıştanı Avrupada temsil eden Çokayoğlu, 27/12)1941 de Berlinde hastalanarak vefat etmiştir.] "7 ~ "

1921 de Afganistana geçen Bukhara emir: Alim Han ve maiyeti de, bazı siyasî teşebbüslerde bulundular. Daha ziyade ticaretle meşgul olan emirin Peşaverdeki «Kontora»sı başında bulunan Haydarkhoca Mir Bedelev ve İsmail Toksaba, aynı zamanda mumaileyhin Hindistan- daki siyasî mümessilleri sıfatını da haizdirler. Bukhara tüccarlarından Yusufbay Mukımbayov da emirin «seyyar» mümessili olup, Milletler Cemiyeti nezdinde bazı teşebbüslerde bulundu. Ezcümle 1917 haziranında Paris'e gelmiş, uzun zaman Türkistanda Çalışan Mösyö Castagne nin yardımıyla eylül bidayetinde Cenevreye gelerek Milletler Cemiyetine emir namından memorandum vermiş ve «Le Journal de Geneve»in 7 eylül nüshasında Bukhara emirinin metalibi hakkında «istilâ altındaki Bukharadan bir ses» unvanıyla bir makale neşrettirmiştir. 1929 senesinde emir Alim Han farsça olarak «Khüznü-lmîlel-i (sic!) Bukhara» yani «Bukhara milletlerinin âhı» unvanıyla Pariste bir risale neşredip, onu fransızcaya da tercüme ettirerek tab'ettirdi. Emir mezkûr yılda Afganistandaki kargaşalıklardan istifade etmek maksadıyla Herata gelmişti; burada iken mayıs ayında yine farsça olarak kendi namından Türkistan ve Bukhara ahalisine hitaben bir «Manifest» neşretti, bu da sonra Sovyet gazetelerinde intişar etti. Emir bu risalelerinde kendisini, sabık çarın, sadık tabası gösteriyor ve müslürnanların «büyük biraderleri» olan Beyaz Ruslarla beraber hareket ederek bolşevikleri devireceğini söylemektedir.

Hariçte İslâm klerikal ulemasının da mümessilleri yok değildir. Başkurt muhafazakâr mollalarından Abdulhay Kürbanaliyev, Midyar Şemgulov ve akranı, Japonyada oturmaktadırlar. Bunlar, su kitabın yazıldığı zaman Tokyoda «Japonyada bulunan müslüman vekillerinin kongresi»ni (3-3 ilkteşrin 1928) akdedip, din ve maarif meselelerini müzakere ettiler. Tokyoda litografla tab'olunan mazbatalarında yazıldığına göre, birinci meclise tebrik için japon siyasilerinden İnokay, To- kumanı, birkaç profesör, Japon-Türk enstitüsü müdürü ve japonya gazete muhabirleri gelmişlerdir. Tebrik eden Japonlar meyanında Macar profesör Pröhle türkçe olarak nutuk. söylemiş ve kendisinin birkaç sene evvel Başkurdüstanda İlmî tetkikatta bulunduğunu hatırlatmıştır.

Burada, duvara, talebelerden Mehmet ve Ahmet Altunbayıların biri elinde bayrak taşıyan bir kız, diğeri bir süvari türk askerine bir kızın «Türkistana!» diye yol gösterdiğini tersim eden iki levha asılmış bulunuyordu. Mehmet Altunbay, kendi levhasına bakarak Japonyadan Türkistana nasıl gidileceği hakkında bir nutuk İrat etmiştir³⁰). Bu levha ! a r Japonların devlet erlerine takdim edilmiştir (mazbata s. 15). K o n g r e , b i müslüman cemiyeti teşkiline ve matbaa tesisine karar ver- mistir. Kongreye rehberlik eden zevat (Abdulhay ve Midyar mollalar) maarif meselesinde liberal olmak ve siyaset sahasında ümitlerini Tür- kistana bağlamakla beraber, hariçte Beyaz Rus generalleriyle beraber çalışmaktadırlar.

L²⁵⁴) Bu kitabın neşrinden sonra bu matbaa tesis olunarak, Abdulhey Molla

Tokyo kongresi, Japon imparatoruna arzı ubudiyetle beraber, bir de Kur'an takdim etmiştir.

Ruslara düşman olduğu gibi emirin de düşmanı olan Türkistan ve Bukhara ahrarının derneği «Türkistan Miii Birliği» (TMB) daha 1920 den itibaren Kabilde mümessiller bulundurdu. (Osmankhoca ve Hacı İsameddin Karaulbeği).

1923 ten başlayıp artık diğer İslâm devletle-
li n d e. Almanya ve Fransada da mümessillere malik oldu. 1924 yılında Çokayoğlu Mustafa da, Berline gelerek «Türkistan Millî Birliği» cemiyetine intisap etti. Mezkûr senenin 23-24 sonteşrininde Berlinde inikat eden kongrede «TMB nin harici komitesi» teşekkül edip, 1927 yılı 15-18 şubatta inikat eden ikinci kongre, Pariste Ukrayna ve Kafkasya- hlarla işbirliği yapmak, Milletler Cemiyeti ve devletler nezdinde teşkilât namından teşebbüslerde ve neşriyatta bulunmak üzere, Çokayoğlu Mustafa ve Bukharalı Ahmet Naim beylerden ibaret heyeti tâyin etti. Ukrayna ve Kafkasyalıllar 1926 sonteşrininden itibaren «Ukrayna ve Kafkasya milletlerinin menfaatlerini müdafaa eden organ» sıfatıyla Pa- : «Promethee» a d l1 fransızca aylık bir mecmua neşrine başlamışlar- u. ikmci kongre kararıyle «Türkistan Millî Birliği» de buna iltihak etm e k l e , mezkûr mecmua 1927 haziran nüshasından (N. 8) itibaren «Promethee, organe de def ense nationale des peuples de Caucase, de L Ukraine et du Tu kestan» tesmiye olundu. Bu mecmuada Mustafa Ço- kay, bidayette muhtelif müstear isimlerle ve nihayet 1928 yılı mayıs nüshasından itibaren kendi imzasıyla, makaleler neşretti. Beyaz Rus muhitinden ayrılmayı, Rusya ile alâkayı kesmek telâkki eden ve bunu aklına bile getirmek istemiyen Çokay için, kendi imzası ile Promethee'de makale neşretmek, büyük ^bir değişiklikti. Mecmuanın sonteşrin 1928 nüshasında Çokayoğlu, «Türkistanda istiklâl ideolojisi» unvaniyle bir* m a k a l e neşrederek kendisinin de istiklâl fikrini kabul etmiş olduğunu iik defa olarak ilân etti. Kendilerinden ayrılmamak için TMB merkezine darılan M u ş t a l a , Beyaz Rusların emperyalizmine karşı koymuş oldu, halbuki bundan önce onun için ancak Kızıl Rusların emperyalizmi bahis mevzuu idi. Mustafayı bu adıma sevkeden, Lehliler olmuştur, o

Kurbanalinin idaresinde «Japon Mukhbiri» ismi altında aylık mecmua ve birçok türkçe kitap, risale ve mektep kitapları bastırılıp neşrine başlanmıştır.] da Varşovaya giderek 1929 haziranında Türkistan istiklâl dâvasını izah < ckrek, konferans verdi. Mustafayı kendi akranından ve rus ideoloji- rine sadık kalan «inoreğits»lerden saymaya alışmış olan Kerenski, kendi gazetesinde («D n i », 1929, N. 41) «artık Çokayev'i de mi kaybettik?» mealinde makale neşretti. Türkistan Millî Birliği (TMB), yukarıda mezkûr iki^İ_ kemgreden sonra 1927 haziranında türkçe olarak Istanbulda «Yeni Türkistan» ismiyle aylık siyasî, edebî ve İlmî mecmua neşretti. 1928 sonteşrinine kadar çıkan 16 sayısını Zeki Velidî ve Abdulkadir inan müteakip sayılarını Osman Khoca ve Meceddin Ahmet, N. 27 den başlayıp Nasır

ve Mecdeddin idare etmişlerdir ^{2r,r'}).

Bu siyasi teşkilâtın maada, Türkistanlılar, hariçte bazı maarif ve gençlik teşkilâtına da malik bulunuyorlar. 7 sonkânun 1927 de İstanbul'da basmacı rehberlerinden Mamur Niyazi ve Hemrahkul Beklerin mesaisiyle «Türk Talebe Teâlî ve Teavün Cemiyeti» binasında bir içtima akdedilerek, Resulzade Mehmed Emin, Ahmet Zeki Velidi, Osman FChoca, Türk Ocağından İzzet Rıza Bey ve Türkistanlı talebelerinden müteaddit zevat nutuklar irad ederek, bir «Türkistanlı Gençler Birliği» tesis edildi³³¹⁽³⁰⁾. Birliğin 23 maddeden ibaret olan nizamnamesi 28 Eylül 1927 de hükümetçe tasdik edilerek Bâbîâlîde Gümüşhane sokağı, M. 5 («Yeni Türkistan» idarehanesinde) resmen küşat edildi. Bundan maada İstanbul'da Azerbaycan ilim dostlarıyla birlikte 1928 de «Türkistan ve Azerbaycanı Öğrenme Derneği» tesis edilip, 32 maddeden ibaret yasası, 22/5/1928 de hükümetçe tasdik edilmiştir. Reisi Ahmet Zeki Velidi, muavini Dr. Ağaoğlu Mehmet, diğer âzaları Halkalı Ziraat mektebi muallimi Dr. Hacızade Mirza, Kazaklardan Ayıt Mehmet ve Arkiyat Enstitüsünde doçent Caferoğlu Ahmet ve asistan Abdü * kadirdir. Her ay toplanan bu derneğin mesaisi hakkında ilk rapor, Yeni Türkistan, N. 13 te neşredilmiştir.

[--> ■ «Müma 39 sayı kadar çıkararak Eylül 1931 de faaliyetini tatil etmiştir.» ^{L>30})
Bk. «Yeni Ses» gazetesi, 8/1/1927, N. 311.

V

Müstemleke Olan Türkistanda İçtimaî ve Fikrî Hayat

1

Dil ve Edebiyat

Türkistandaki bugünkü Türk edebî hareketlerini Kabile Edebiyat- öğrenirken, en evvel göze çarpan. cihet, umumi lannın Teşekkülü bir edebî dilin teessüs edemediği, yazı dilinin her gün değişmekte olması umumen milliyet ve milli hars meselelerine, nazarların da, Türkistan için umumî olan bir edebi v» harsî hareketten bahsetmeği imkânsız gibi gösterecek derecede dağınık ve müteşeddit olması keyfiyettir. Halbuki türk tarihini ve lehçelerini, türk etnoğrafisini, türk İçtimaî hayatını öğrenenler görüyorlar, ki Türklerin dahilî hayat şartlarında bu meselelerin bu kadar müşkül ve girift bir şekil almasını mucip olacak esbap ve âmil yoktur: Mazî jir.'âdât ve ananeler aşağı yukarı bir, müşterek umumî millî destanlar vâ, dil birliği ananesi vardır. ■

On dokuzuncu asrın ortalarına kadar Türkistanın her tarafında Batı ve Doğütürkistanda, Kazak ve Kazan ülkelerinin hepsinde umumî edebî Çağatay dili kullanılıyordu.^Türk hükümetlerinin, hanların, beylerin ve ahalinin iş ve muamele dili de bu idi. /1 8 inci asırda Ebul- membet, Abulkhayır. Abılay ve diğer sultanların mükâtebel.eri mezkûr asırda Türkistanın muhtelif noktalarında yazılan zengin yazma eserler ve muamele evrakı, vakıfnameler ve muhtelif vesikalar bugün, Türkistan, Sibiryâ, Orenburg ve Petersburg hükümet arşivlerinde ve hususi ellerde bulunuyor. 19 uncu asırda Kaşgarda Khocaların ve Yakub Beğin tarihine ait yazılan eserlerle Khıyada Munis ve Âgehî gibi müelliflerin ve Kazakistanda Abılay ve Bükey Ordasmda Cihangir Hanın yazılarında kullanılan dil aynı dildir. Selçuklular vç Osmanlılar zama-

nında Anadolu'da arap harfleriyle inkişaf eden garp edebî türkçesine mukabil garp Türklerinde ve Avrupada «Çağatay dili» ismiyle' maruf olan bu edebî dil. malûmdur, ki Moğol devrinde, Çağatay ve Ccc; .u- luslariyk- İrandaki İihanlıların irer yerinde, her köşesinde ekseriya uv- ğur harfleriyle yazılarak kullanılan muamele ve divan dilinin Ma v e r a - ü »nehir ve Horasan türk şivelerine uymuş, biraz daha İslâm ve İ r a n tesirine düşmüş olan bir nevi tekâmülünden ibarettir. Rus hükümetinin 16.ncı ve hattâ I 7. n c ı asırlarca şark devletleriyle olan siyasi münasebeti «tatarca» tesmiye olunan bu dilde oluyordu. Çar Boris Godunov namına Ali Calayır tarafından yazılmış olan türk tarihinin dili Müvera- iinnehir Özbek sultanları namına yazılmış olan eserlerin dilidir. Hattâ varların Kalmuklarla olan mnkâtebeleri de bu dilde olmuştur.

Fakat 18. ve 19.uncu asırlarda Türkistanı Rus istilâ ettikten

son- değişiyor.TjffFhdTdebi diUr^ritdTI^f^^

Umı^ıyette Türkistanda millî medeniyet ve hars sabasındaki a'na7ŞT 1\ nCa^ ecne!31 İstl'ası ve müstemele siyasetinin bir neticesidir. Rus :sth~ lasından daha önce mahalli türk lehçelerinde eskisinden fazla bir deĝi- :?%.Uk,,bâsıl olmadığı h a l c i , - yine edebî ve muameledeki yazı dilinin, de- ĝişmeĝe yüz tuttuĝu inkâr olunamaz./Bunun başlıca sebepleri, memleketin muhtelif bölümleri arasındaki İktisadî rabıtalının daha birkaç asır evvel kesilmiş olması ve. diĝer taraftan da Osmanlı tesiri idi. 1 S.inci asır da Türkistanın cenup, şimal ve şarkî kısımları arasmdaki «daıblı tica- iet», münasebeti, bu ülkelerin şimalde Sibirya, garpta Astrakhan ve O- renburg gibi rus ticaret merkezleriyle ve cenupta Meşhed Balkh, Peşa- ver gibi İngiliz emtiası merkezleriyle olan «haricî ticaret» münasebetlerine nisbeten pek zayıftı. Bu husus, aynı zamanda Türkistan dahilindeki medeni baĝlılıkların zayıflaması demekti. Osmanlı tesirine gelince, bu kırımın 1475 te ilhakından ve 16.ncı asrın nihayeHne'doĝru Osmpnî ordularının Hazar Denizi sahillerine, Derbende kadar ilerlemesinde ve bilhassa Kırımın 1783 te Rusyaya katı olarak ilhakın, mütaak.p hacıların İstanbul tarihiyle seyahatinin çoĝalmasından ve İstanbulda matbaacılık ışının inkişafından sonra kuvvet bulmuştur. Daha önce Nesin i Fuzulî Rkendername müellif; Ahmedî gibilerin Ortaasya Türklerinin edebî dilme tesiri görülüyordu. Hatta Şaybak Hanın, Ahmedînin- İşken- dçrnamesmi_ seferlerinde yanında bulundurduĝu malumdur -) Cup türkçesinin tesiri yukarda (s. 123) de zikri geçen divanında da vardır.

“D Buna ait kay,t Fndl'Allah İsfahani'nin, yegâne nüshas, Kurucuna,ii- yede 3431 numarada bulunan, *Mihmânâme-i Bukhârâ*'sında varak 131 b âc. bulunuyor. * ”

A a h a 17 16 (1129 h.) yılında Tobılda yazılan bir Ebulgazi «Şecere-i ■.ürk.>ii nüshasının sonunda Fuzulînin şiirleri ve Tobıllı müstensihin kendi yazılarında da «boldu» yerine «oldu» şekli görünüyor. O vakit Türkistan edebiyatı

artık Ortatürklerin asrı ihtiyaçlarına zamanın doğurduğu meseleler kandırıcı cevap veremediği halde, osmanlıca yazılan İst- tanbulda ve Mısırda basılan eserler, mesela «Tarih-i Hind-i Garbı» ve Kâtip Çelebinin «Cihannüma» sı, İbrahim Hakkının «Ma'rifetnâme» si rağbet kazanmıştır. Mollalar, Vankulinin daha ilk tabından istifade etin iş] erdir.

Bu gibi eserleri okuyup gözü açıldıktan sonra Bukharaya giden Abdunnasır Qursâvi ve Sehabeddin Mercanı gibi tatar ve Arif Sayranı sâibi başkurt mollaları, yüksek fikirli münevver adamlar sıfatıyla Bukharayı tenkide kalkmışlardır (bk. yukarıda s. 220-221). Biraz sonra ormanlı müelliflerinden \ azıcıoğlu Ahmed ve Mehmedin manzum dinî eserleri, Kemal Ümmî ve Rizaî gibilerin edebî tasavvuf şiirleri intişar etmiştir'. Asrı mefkurelerin neşri itibarıyla Osmanlı tesiri pek faydan olmuş ise de. edebî dil itibarıyla tesiri o kadar miisbet olmamıştır. Osmanlı edebiyatı, oldukça mazbut olan ve uygurcu esasında sesli harflerle (saitlerle) yazılan çağatay imlâsı yerine, saitsiz olarak hareketlerle yazan arap usulünü getirmiş ve ögüne kadar kullanılan öztürkçe kelimeler yerine, pek çok yeni arapça ve farsça kelimeler vermiş, eski mütat çağatay dilinin ve edebiyatının sulta ve nüfuzunu kırmış, fakat kendisi girip yeriesemediği gibi, yeni ve kuvvetli bir edebî dil de vücuda getirememiştir. Daha 18.inci asrın sonlarında Kazanda osmanlıca tesiriyle yazılmış eserlere tesadüf olunuyor. Katermann muasırı muallim Said Khalfin'in 1779 da Petersburgda neşrettiği «Türkçe Gramer» inde, 1778 de Moskovada neşrettiği «Tatar tili azbukası»nda osmanlı tesiri vardır. 1800 yılında Rusya hükümeti tarafından Kazanda açılan arap harfleri «Asya matbaasında 1801 yılında tab'olunan «Şarait-i İmân», naşir Âbdulazız Borışev tarafından yazılan mukaddime osmanlıca tesiriyle yazılmıştır. Ozamanın ciddi ve mühim bir mütefekkeri olan İbrahim Khalfin'in eserleri de osmanlıca tesiriyle yazılmıştır. Osmanlıca- nın Edil havzasında muteber olduğundan olacak, ki Şimali Kafkasya da «Beş Tağ» (Piyatigorsk) da Karas köyünde İskoçyalı misyoner Heyetinin tesis ettiği matbaada, 1802 den başlayıp tabettikleri türkçe harifli eserleri de hep osmanlıcadır. Tabii daha 19.uncu asırda bile çağatay ananesi Edil havzasında osmanlıca tesiri altında yazılan karışık dile nisbeten daha çok kuvvetli, ve fakat kanatları kırılmış bir vaziyette idi. Kırmıla Edil arasındaki bozkırlara Ten (Don) vilâyetlerine ve Edil havzasının kendisine bilhassa 18,inci asırda Rus muhacirlerinin iskânı, Kırmım ve Kafkas Türklerinin Rumeliye muhaceretleri vesair sebepler neticesinde, Kırmım ve İstanbulla Edil havzası arasındaki vasıtasız bağlantı kesiliyor, gittikçe kuvvet kesbeden rus medeniyetinin Edil havzasında İslâm ve türk medeniyetiyle muvaffakiyetli mücadelesi, Hazar Denizi- nin garp ve şimalinde Osmanlı tesirini azaltıyordu. Kendi kuvvetini kaybetmiş bulunan Türkistan medeniyeti harabelerinde yayılmakta olan rus medeniyeti de, kendisine ciddi bir mukabele göstermiyecek ve belki de lehine hizmet edecek olan ufak «kabîle edebî dilleri»nin vücude gelmesine zemin hazırlamıştı.

Rus medeniyeti, mahallî «edebî diller»i meydana getirirken, bunu, bazan rus mektebinde tahsil ettiği halde rus milliyetine karşı nefret hissi taşıyan ve rusluğa karşı kendi milliyetine sarılan zevat tarafından şuursuz bir şekilde yaptırılıyordu. Rus mektebinde tahsilden sonra milliyet yoluna giren zevat, eski çağatay edebî ananelerini hiç bilmiyor, yalnız kendi kabîle ve hatta kendi köy ve kasabasının lehçesini biliyor ve o lehçe ile yazıyorlardı. Rus mektebinde tahsil ederken kendi aralarında rusça konuşan Özbek, kazak, tatar, başkurt, türkmen gençleri ekseriya bu kavimler arasındaki etnik rabitalardan bile liabersiz bulunuyorlar ve o halde vatanına kabilesine dönerken «kendi milleti» için «millî edebiyat» vücade getirmeğe çalışıyorlardı. Böyle bir «edebî dil», farkta ilk rus üniversitesine malik olan Kazanda göründü. Bazı eserlerini osmanlıca tesiriyle yazan mezkûr Sa'îd ve İbrahim Khalfin'ler, aynı zamanda ilk defa «Tatar azbukası» neşrettiler. Sa'îd Khalfin'in «Yana Sabag» diye 1802 de basılan eseri, 1J303 te çiçek hastalığı hakkında neşrettiği risalesi, İbrahim Khalfin in 1812 - 1822 yıllarında bulaşıcı has- tahklar hakkında neşrettiği risaleleri bir taraftan Osmanlı tesiri göstermekle beraber, aynı zamanda tatarca ve bazan koyu tatarcadır. Millî maksatla, fakat tamamiyle. mahallî bir lehçede yazılan eserlerin birisi de, Petersburg imamı Akhund Atâuliah Bayezidov'un 1882 de telif edip ^{ΛazancΛa} bastırıldığı «Dünya ve maişet» adlı eseridir, ki mişer şivesinde pek çok rusça kelimeler karıştırılarak yazılmıştır ^{2r'8)}.

Biraz sonra Ruslar, kazak-kırgız, Özbek ve tükmdh lehçelerinde

•⁵⁸⁾   ~ 6: Kirek tırışırğa, bilirge, annarga, qaysm- anlamasan kirek ukıtuvçıdan surarga. S. 30: Cir tügerek şar. Onu kagazga tüşürgende iki pluşa- riyaga füşürler. Sredezimni more'nin azyatski kırıymda finski (yani fenike) hal- qı turgan; anın yavrapiyski kırıymdağı poluostrof alarm birsi Balkanski poluos- trof, ikincişi italyanski poluostrofdır. Sredezimni moreden çıgıp Gıbraltarski pro- lıftan ütip uçı yuq Okıyarıga barıla. S. 46: Magılan 1519 da matrosları bilen barıp ülken okıyanga çıqqan, Magılan bu derıgızge Tıkhıy okıyan deyu isını birgem

cl, risaleler nesrine başladılar. Meşhur msyoner İlmünk., 1880 yılı ni-
hayetine doğru kendisinden bir sonsöz yazarak kazakça «Er targını» ikissasını
neşrediyor /1870 te Ostroumov, Taşkente Özbekçe (sarüjre zebanide, yani
kent-türkçesinde) 48 yıl (yaşıyan . «Türkistan¹ ^
Gezil» ceridesini/diğer bir müsteşrik 1890 da kazakça «Dala V.layeti
Geziti»ni, sonra diğerleri Aşkabâdda türkmençe ye farsça «Mecmuu-l
Mâverây-i Bahr-i Khazar» unvanlı haftalık mecmuayı neşrediyorlar.
Bünların Hepsî, hükümet gazeteleri idi.
Kabile lehçelerinde edebiyat vücude getirmek yo-
Kazak Edebiyatı İunda çalışan ilk yerli . kJSE¹¹-

yalni2 hükümet dairelerine değıil, rus .misyoner^ leri
muhitine de yakın olan adamlardan ibaretti. Kazan-Tatar' edebiyatını vücuda
getirip «tatarlık»ı nazarı surette ilerleten zat. Kazan Ortodoks papas
mektebinde «Dokhovnaya Seminarya» uzun seneler tatarca muallimi, olup,
orada rusça da öğrenmiş olan bir medrese hocası Kay- vumNâstrî (öl. 1902)
olmuştur. Bu zat, İslâm edebiyatından ve os- manî neşriyatından da haberdar
idi. ve birçok osmanlıca eserlere tatarca nazire yazdı. Kazakçay. ise onun
muasırı olup, yine o muhitten yetisen, lâkin islâmiyetten nisbeten az müteessir
ve rusça malûmatı daha mükemmel olan İbrahim Altınsann; Başkurtlardan da
ayrı başkurt ede- bî lisanı vücuda getirmeğe çalışıp, sarfını ve elifbasını ya, zan
zat tahsili için papaslara minnettar olan Dr. Kulayev idi. Yukarıda ismi geçen
Ib- rahim ÂltınsannTKıpçaElardan Karasüyek şubesinin beyi Balguça Biy in
oğlu olup, «Rus-Kazak Muallim Mektebini ikmal ederek 1857 de n 1887
yılında Kostanay civarındaki hanesinde vefatına kadar, rusça muallimliğı,
dılmaçlık (tercümanlık), sulh hâkimi (mirovoy sudya), tü- men kaymakamı
(uyezdny naçalnik) muavinliğı, Turgay tümeni tedrisat müfettişi (enspektör)
memuriyetlerinde, bulunmuştur. Daha 1859 yılında meşhur müsteşrik
misyoner İlminski ile Orenburgda muarefe peydir etmiş ve onun nüfuzu
altında kalmıştır. 1873 yılında Kazaklar için «elifba» ve diğer mektep
kitapları tertip etmek üzere bir komisyon leşkiT edilip, Altınsann ve
Çolakoğlu Ercan buna dahil olmuşlardı. A1- tınsannın, Rusların emrine göre ,rus
harfleriyle kazakça kıraat kitapları (thr es t om a ty a) neşretmiş ve sonra
bunları arap harfleriyle de Kazan- da t ab* ettirmiştir. /

Yukarıda (s. 267) de zikri geçen bu Âltınsarm kendisi Kazak mil-
liyetperverleri idi. O, «khrestomatıya» smda Emir *T*enür (Satemır), Abılay
Han. Canubek Batır, Kıpçak Seyyidqul, ve Abulkhayır Hana ait hikâye ve
şiiirler, Edüğe, Uraqoğlu Albek Mirza, Erden Batır, Qub- la3 :11, Çrlkiyız,
Cambek Han gibi destanlardan alman ^parçalarla dol-

durmuştur. Kendisi bu gibi eserleri çok sevmiş ve toplamıştır. Altınсарın Orenburg Coğrafya Cemiyeti neşriyatında, Kazak etnoğrafisine ait yazıları basılmıştır. O, yaratılışça bir pedagoğdur. İkbalperest bir adam olsa idi, hükümetin İdarî memuriyetlerinde çok terakki edebilirdi. Fakat kendisi Kazakların tenvirini gaye edindiğinden, daha ziyade maarifle meşgul oldu ve bundan çok zevk aldı. O, hakikî Kazak ruhlu bir münevver ıdı. Ona göre, Kazaklar, ayrı bir milledir. Resmî muamele yazılarını ilk defa kazakça yazan zat budur; ve kazak münevverlerinin Ruslara en yakın olanlarından birisidir. Diğer müslüman kavimlere nis- betle Rusları daha yakından gördüğüne şüphe yoktur; fakat Kazak halkım sevmiştir. Bunlar için imkân varsa ve kendisine de zararı dokunmazsa iyilik yapmaya çalışıyordu. Cesaret sahibi değildi, Kazak halkı da kendisini severdi. İlminski muhitine yakın bulunmasına rağmen, İlminskiye yazdığı mektubunda Kazaklar arasında hıristiyanlık propaV gandasının zararlı olduğunu samimî olarak anlatmağa çalışmıştır. 1889 ^a_ilminskiye yazdığı mektubunda, Bezsonov adlı rus mualliminden şikayet ederek: «O çıldırdı, Kazak çocuklarına hıristiyanlık öğretiyor. Böyle olursa bizim, medeniyet ve kültür sahasındaki mesaimiz boşa gi- decek, ahali mektepten kaçacaktır» diyor.

Yine «Orenburgski Listok» gazetesinde Kazak Sahrasına rus mu- hacirleri sevk ve iskân edilmesine karşı makale yazmış ve bü meseleye Projeleri dolayısıyla, «Böyle vahşî projeleri görüp işitince İnsan ne yapacağını bilmez, şaşırır ve elleri düşer.» demiştir. Rus kitaplarında Kazakların «vahşeti» yahut «tenbelliği» hakkındaki sözleri gö- runce çok müteessir olurdu. «İrgız»da «Rus-Kazak Kız Mektebi» açtırdığında, o zaman kızların tahsilini ve umumen rusça talimini haram bi- en Tatarlar, Altınсарını, hain tanıdıklarını söylüyorlardı. Murad Efen- di, Altınсарın ile Qarpıqoğlu Bekmuhammed hakkında,, «bunlar rus taraftarı olduklarından tecenniin edip, başlarını duvara vurarak diğerlerine ibret olacak bir aşapla vefat ettiler» demektedir «=» ; buna rağmen Altınсарın, son nefesine kadar mütekid ve hakikî bir müslüman kaldı ve hattâ İslâmlığı öğretmek işini kazak diline tatbik edenlerin birincisi de Altınсарın olmuştur.

d, A öİ.   jy ^ s   . 1 jı . a . i . ii L   (^iscül
u'j:»   'ızi. (   ) 'u'j   ! I
vı. İ   JLH   U,,aJ

aAA Zı.AU.,   AJM / S -   J d'>^v Taiijğ at-akhbâr, II

jkİh A-ii «UJl   Jv.jzll

O, bu meselede Tatarları taklit ediyordu. 1839 da Molla Abdul- vahid Süleymanov (sonradan Orenburg müftüsü oldu). 1880 de akhund Atâu 11 ah Bayezidov Petersburgda, 1882 de Mehmed Rahim Yunusov (güzel bir mukaddime ile) Kazanda birer «İlmihal» kitabı neşrettiler. Bu •.ilmihal», hıristiyanların «cateohisme» lerine muadildi. Altjnsarın cia, bunları taklıden, 1883 te Kazanda «Kazakça Şeraitül-İslam. IVlusul- manşılıqtın tutqası»nı tab'ettirdi. Altmsarın bu eserin mukaddimesinde: «Komşumuz olan Tatar Türkleri K u r a n ve Hadisin lüzumlu olan emirlerini kendi dillerine çevirerek, halka anlayışlı bir lisanda kitaplar neş- rederek, din ilimlerini kendi yurtlarında yaydılar, fakat bizim kazak dilinde böylece bir kişi okurken ve avam da dinlerken anhyacak bir kitap bugüne kadar mevcut değildir.» -M>) demekte ve Atâullah Akhun cün kitabının kendisi için nümune olduğunu söylemektedir.

Bundan sonra «Kazak edebî dili» Kazakların hükümet daireleriyle ■■'.lake!sı oimyan tabakaları arasında kullanılmıya başlanmıştır. Yine İs- İâmîyetin- neşrine ve Kazaklarda ya.şıyan millî türk ananelerinin muhafazasına hizmet ettirilmiştir. Bu yolda Mangışlaklı Ebu Bekir Molla, Tobıida Mevlikey Molla, Qarkaralı hocalarından **Şeyhülislâmoğlu Yu-** sufbek ve «Meşhur Yusuf Köpeyov»un büyük hizmetleri olmuştur. Bunlardan Yusufbek ise, Kazakların Ahmed Midhatıdır. Ekseriya birkaç viiz, hattâ birkaç bin beyitlik kitabını bir gecede yahut bir günde yazmıştır. Bu zat, halk edebiyatına ait eserler neşretmiş, bilhassa Hz. Ali, Haşan ve Hüseyin, Kerbelâ, Salsa! Zerkum vesaire gibi şiî efsanelerini, Ris' em-i Des an, Ccmşid, Ferhadü Şirin gibi İran destanlarını kazak- ■•ava çevirerek tab*ettirmiştir. Bu İslâmî-İran eserlerini Yusufbek, tam kazak hayatına uygun bir biçimde yazmıştır. Ali ve Hüseyin onun eserim inde tam mânasiyle göçebe Tiirk-Kazak tipindedirler. Bu cihetten eseri eri. İslâm ananelerinin nesri yolunda büyük hizmet görmüşKir. Bunlardan yalnız küçük bir «Qıssa-i CÂimcüme»nin rus misyonerleri'in vblarca devam eden mesaisini defaten **kırmış** olduğunu Radloff ı e 11 e kaydetmiştir ⁽¹⁶⁾. Kazak arasında yaşayan eski türk destan ve **mitolojisini**, folklorunu, bir taraftan Radloff, Altınsarm, Letsch ve Plato- nov Avrupa âlemine tanıtmışlar ise de diğer taraftan Yusufbek bunları

->°) -B İzm en çatar Tatar türki khalıqtar âyet hadithin muqtaç kerekti ' »t; mantarın ör. tilinş köşirip iüsünetin kitaplar şıgarıb din ilmin cürttarına cajdl. Bıraç biznin Qazaq tilinde eli küнге her kim tüşüniib oqub, nimese birev oqışa liıudagarj qara khalıq tüşünüb otratın birde kitab coq.»

2Gi) W. W. R a d l o f f , *Proben der Völkliteratur der Türkischen Stamme* mukaddime. (elbette bir miktar İslâm'ı unsura karıştırarak) halkın geniş tabakaları arasında tamim ve halefleri için tesbıt etmiştir.

Yusufbekin kazakçası, Kazak olmyan Türklerce de anlaşılır, im- lâsı da eski çağatay imlâsından alınmıştır. Bunun neşriyatından «Qızci- b e k», «Alpamış», «Ayman Çolpan» da mâruftur. Bu tip halk şairlerinden yine Kustanay tümeninden Kıpçak Nurcan A.qın meşhurdur. «Alaş» ismi altında çıkan şiir mecmuası,

zamanında Kazaklarca pek makbuldü.

Kazak arasında mollalık, eden bazı Tatarlar da, bu edebiyata hizmet etmişlerdir. Bunlardan Şahmerdan Molla mâruftur. Bunların dili çok bozuk bir şivede idi. Şahmerdan Molla kendisine ait olmiyan eser- l e i i d e benimsemiştir (o cümleden Altmsarının «Khrestomatiya» sini, «Mektubat» unvaniyle 1899 da kendi namuna tab'ettirmiş, sonra da bu kitabı Altmsarın'ın kendisi tekrar tashih ederek tabettirmiştir.)

Diğer taraftan kazak edebiyatı, daha ilk teessüsünden başlayarak avnu zamanda asrı fikirleri de neşrediyor, asrı edebiyat şeklini almıya başlıyor. Edebiyatın bu bölümünün tesisi şerefi, Kunanbayoğii Ahay'a aittir. Bu zat, Semipalat tümeninde Çmgıztav'da 1845 yılında doğmuş ve 1906 da 60 yaşında iken yine orada vefat etmiştir. Argın kabilesinin Tubıqtı şubesinin, yukarıda doğu Kazakların idaresi babında (s. 252-253) zikri geçen, muteber bir beğinin oğludur.

Gençliğinde müslüman mektebinde arapça ve farsça ve sonra biraz da rusça öğrenmiştir. 35 yaşında iken, rus inkılâpçılarından Michailis, Abaj'ın vatanına menfaya gönderiliyor. Abay ondan rusçasını ilerletip, Puşkin, Lermontov, Nıkrasov, Leon Tolstoy, Turginev, Saltikov-Şçed- iin, Dostoyevski, gibi rus ediplerinin eserleri, Belinski ve Pisarev gibi- lerin rus edebiyatına ait tenkitlerini, Spenser'in «Tecrübe», L'uis (Ge- oıge Henry Leues)in «Pozitif felsefe», Draper'in «Avrupa'nın fikri inkişafı» gibi eserlerini ve rus ihtilâlcı filozofu Çerneşevski'nin neşriyatını okuyor. Avrupa şâirlerinden bilhassa Lermontov ve onun üstadı Bay- ron, Abayın hoşuna gidiyordu. Abaym eserlerinde farsçadan Sa'di ve türkçeder Nevayı ve Fuzulî'nin tesiri görülür, Lermontov ve Puşkinden de tercümeleri vardır. Hele Puşkin'in «Eugini Onegin»inin manzun ter- cümesi pek parlak ve makbul olmuştur, bu eserin kahramanı olan Tat- yana nın mektubunu okadar meharetle tercüme etmiştir, ki ümmî halk şâirleri b le bunu her yerde ezberden okumuşlardır. Kendisi dindar fakat mutaassıp olmiyan ağırbaşlı bir filozof idi. Fevkalâde zeki olan A- bay, vezin düzgünlüğü, şiiiryet ve mâna itibariyle pek yüksek olan şiirler bırakmıştır. Göçebe Kazak hayatına ait ince tetkikleri, hicivleri kendi muasırlarından şikâyetleri, lirik şiirleri pek güzeldir. Abay, hem halk şâiri (a q m) , hem de garp ve şark edebiyatına bihakkin âşinâ bir sahra edip ve filozofudur. Umumiyetle hayatta sükûnet ve aile rahatlığı seven ve ilim asıkı olan bu şâirin ifadesi pek selis ve dili de en yüksek felsefeleri Kazakların çobanlarına bile anlatabilecek derecede sadedir. Halk şive- sindeki idiyomlardan. atasözlerinden istifade ederek yazdığı parçaları, göçebe hayat tasvirlerine ait kıtaları eşsiz eserlerdir.

Medeni seviye itibariyle geri olan kazak muhitinde kendisinin asrı düşüncelerini anlatabilmekten âciz kalan şâir, şikâyetlerini «Cartaş» ismiyle maruf olan şu parçasıyla ifade etmiştir :

Cartasqa bardım + künde ayğay saldım, -f- orian da çıqtı caıgırıq.
isitib önün 4- bilsem deb cönin + köb izdedim qangırıb.

Bayağı cartas bir cartas 4- qanq eter tükütü bayqamas.

Cayavı qaptı (qalıbdı) -f attısı çaptı + ayrılıb sösdü kim oqsın.

İçde dert qalın 4- avızdan calın -f- bı*ıq etip közden cas çıqsın.

Küydürgen son çıdatpay •+- qoyama iken cılatpay ?

Mamıqtan tösek + tastay bob (=bolub) kesek + canbasqa batar üyqu coq.

Sıbır bob sözi + mez bob ozi + oylanar eldin sıyqı coq.

Bayağı quvlıq bir aldav + qıslıgıı çerde can caldav.

Atadan altav 4- anadan törtev + calgızdıq körer çerim coq.

Agayın bek köp 4- aytamın iptep + sözümdi ugar elim coq.

Molasınday baqsının 4* calgız qaldım, tap çımım. (1889)

Yani: Kaya taşlara gittim, her gün ay hay! diye bağırdım, ondan da bir yankı geldi, bunu işiterek bu ses nereden geliyormuş diye arayıp sersericesine çok dolaştım, fakat kayataş yine o kayataştır, «qanq!» eder amma sözün mânasını hiç anlamaz.

Yayalar geri kalmış, atlılar ise koşarak ileri gitmişler* onlardan kim başını çevirerek benim sözümü dinleyecek ve derdimi anlayacak ? İçimde derdim büyük, içimdeki ateşin yalınları ağzıma kadar gelmiş, dolmuş, gözden yaşlar da «burq» ederek akıyor; içimi tahammül edilmez derecede acıtarak yandırdıktan sonra bu dertler, ağlatmadan bırakır mı dersin ?

Pamuktan yapılmış yumuşak yatak, bir taş parçası gibi yanlarıma batıyor, uyuyamıyorum; (etrafımdaki adamların) sözü fıslıdanmaktan ibaret, kendileri (gururlarından, cehillerinden) sermest, düşünen adamların itibarı yok, her yerde bakarsın aynı hiyle ve mekir*, her taraftan (yani Ruslardan) tazyik gördükleri halde kendi aralarında niza (eksik değil).

Aynı babadan doğan altı, aynı anadan doğan dört kardeşiz. Demek ki, kendimi yalnız hissetmenin yeri değil, ağa ve inilerim pek çok, kendilerine sözlerimi de mülayim bir surette anlatmaya çalışıyorum, fakat söz anlar elim ulusum yoktur. Baksı (yani Şaman) m kabri gibi yapıyalnız kalmışımıdır, işte hakiki vaziyetim budur.

Malûm olduğu üzere baksı ve şamanlar bayağı el mezarlığına değil, yalnız başına ayrı bir yere defnedilir.

Şâirin kazakça gazellerinden biri :

Sen meni netesin, 4- meni tastab, 4- üner bastab, 4- çayına;

Cana aldab, 4- arbab, -| - öz betinmen kitesin.

Nege avvare elesin, 4- qosılıspay, -j- basılıspay, 4- bayına ?

Cana çattan bay tap, 4- ömür boyı khor etesin. 4-

Et çürek örtendi, 4~ ot bob camb, 4~ calin çalıb, 4~ içime ;

İt tey khormın, 4- zarmı, 4- sen üzdin goy bil cilkemdi.

Kim biler ertefidi ? 4~ ölüm aytpas, -f- kelse qaytbas, 4- kisige.

Bugüangi kün, 4- bamım, 4- coldas ettin sen bötendi.

Yani : Sen bana ne yapıyorsun ? Beni bırakarak kendi başına bir hüner çıkararak yine aldatıp, kendi bildiğine göre hareket ediyorsun. Beni ne diye avare ediyorsun ? Kocanla birleşmeyip, onunla anlaşmayup, yine bir yeni koca bul, böy- lece hayatını berbad ediyorsun. Bir et parçası olan bu yürek ateşlenerek yandı, içime yalın doldu, köpek gibi har ü zarım, sen böylece benim enseden boynumu kopardın. Yarın kim bilir ? Ölüm (ise ne zaman geleceğini) söylemez ve bir defa gelirse artık geri dönmez. Nasılsa ben bugün varım, fakat sen başkasını kendine yoldaş ettin.

Kazak elinin bozgunluğunu bu dört mısraile pek veciz olarak ifade ediyor: (1892)

El qağmdı 4* mal sabıldı 4* 0ı*lıq, ötrük göv de göv.

Bayı basbaq 4- biyi sasbaq 4- cvleki asbaq 4- sıpra kuv.

Yani. El temelinden sarsıldı, hayvanlar (başiboş bir tarafa) koğuldu gitti, hırsızlık, yalan aldı yürüdü. Zenginlerin işi fikri yağma ve gasp, biy (hâkim) le- rin işi de şaşkınlık, ahmağın işi de yükselmek, hepsi kurnaz insanlar.

Abay zamanında kendisi için bir muhit vücuda getirmişti. Bu, rus edebiyatına aşık ve rus fikri ve İçtimaî hayatından haberdar müslüman kazak muhiti idi. Abay'ın kardeşi İshakm oğlu Kekitey de bunlardandı. Rus mektebinde tahsil görmemişti, Abay'ın an'anatını yaşattı. 1915 yılı şubat 10 da vefatı münasebetiyle Alikhan, Keki t ay'a ait hatıratını neşrederken, «1905 yılında Omba (Omsk)ya gelmişti. Bende kaldı. Geceleyin Abay'ın, Puşkin in, Lermontov'un şiirlerini okuyup mestoluyov- duk.» diyor. Bunlardan diğer biri de Abay'ın büyük kardeşi Khuday- birtı'nın oğlu Şahkerim Hac, ;di. Bu zat «Kazak hem khanlar şeceresi» adıyla tarihî bir; eser ve 1912 de «Qalqaman mamır» adlı bir tarihî roman neşretmiştir. Tarihinde, bazı rusça eserlerle beraber halk rivayet- ic'incicn de istifade etmiştir. Romanında ise, 1722 yılında Ortayuz Kazaklarının, yukarıda (s.

167) zikri geçen, «Aqtaban Şuburund.» vaka-

lavında. İrtis havzasından Sırderya havzasına hicret eden Tobıqtı oymağının reisi Qalqaman Batırım «Mamı» adi, kızla olan macerası bahis mevzuu edilmiş ve çok güzel yazılmıştır. Bir tarafıyla Abay mektebine mensup olan zevattan biri de, ileride zikredilecek olan, Bukeykhan oğlu Aikhan ve kardeşleridir.

Yine Abaym muasırlarından Köpeyoğlu Yusuf («Meşhur usu » diyorlar) pek mâruftur. Akmola tümeninin Arđın uruğundan olan bu zat, Abay gibi rusça ve müslümanca geniş malûmata malık değilse de, bazı Ruslar ve rusça bilen kazak münevverleriyle ihtilât ederek yem fikirler edinmiştir. Daha 1889 da rusça «Akmoüniskiya vedomosti» gazetesine kazak halk edebiyatından nûmuneler verip neşretmiştir. Mezkûr gazete 1894 yılında «Kırgızskaya Stepr.aya Gezeta» ismini alıp, -Dala Vilâyeti Gazeli» namıyla kazakça ilâvesi de neşrolunmaya başladığında Meşhur Yusuf bunda da kazak edebiyatından, Kazak sahrasındaki Tatar mollaların hayatından makaleler neşretmiştir. Bundan başka Kazak arasındaki Şamanizmi, eski hurafepereestliği , 1905 ten sonra Rus hükümetinin Kazakistandaki siyasetim tenkit ederek yazdığı ve kısmen neşrettiği eserleriyle («Hal-i ahval», «Qazaqđın osı künđü en gem esi», «Tirilikte küp casagandıktan körgen bir temaçemiz») pek : an m m ı s t ı r . 3 u şâirin siyasî bir şiir parçası da yukarıda (s. 350) naklo- iunmuştu.

Kazak edebiyatına kuvvet veren ve onu gerçekten yaşatan sima- hırdan Baytursun oğlu Ahmed, Dulat oğlu Mir Caqıp (Mir Yakub) ve Bükeykhan oğlu Alikhandır. Turgay vilâyetinin Arđın kabilesinden ve Tosun nahiyesinden olan Ahmed (münevver Kazaklar arasında sadece «Aqan»), 1872 yılında doğmuş, 1895 te Orenburgdaki rusça muallim mektebini ikmal ederek, 1909 yılına kadar muhtelif yerlerde muallimlik etmiştir. Yine aynı -vilâyetten, Arđınların Madyar şubesinden olan Mir Caqıp işe, 1881 de doğmuş, hem rusça, hem de medrese tahsili görmüştür. Her ikisinin de, Kazak halkını intibaha davet gibi amelî maksatla veyahut eski hayatı tenkitle yazdıkları eserleri ve mektep kitapları vardır. Ahmed, Kazak leh'-ünün sarfın, yazmış ve imlâsını katî olarak tesbit edebilmiştir. Ahmed' ?ek güzel lirik şiirleri ve rus şâiri Kırlov'un masallarının güzel manzum tercemesi vardır. Ahmedin şiirlerinde daha çok pesimist ruh ve düşüngenlik hâkimdir.

Nüşhası elimizde mevcut olmayan şiir mecmualarından, yalnız ticaretle meşgul olan mollalar hakkındaki bir iki beytini hatırlıyabiliyoruz:

« Basında şelle -\ - üstünde melle -f- bersen uçmaq -f- bermesen duzaq 4- cıep öğretir khalıqtı Allanın mülkini -(- uçmaqtin kikini -f- arındağa alıp pı ? T^Tçmnq m olda qolunda -f- savda sattıq yolında.

Yani : Başına sarık sarmış, üzerine de yünden sofuların kabasını giyⁱn.. miş, verirsiniz cennet, vermezseniz cehennem diyerek halka vâz ediyor. Allahın mülkünü, cennetinin anahtarını kiraya mı almış? Cennet hocanın elinde olduktan sonra tabii ki ticaret te yolundadır.

Yine bir şiirinden şu cümleyi hatırlıyorum :

Ayran içken kide[^]nas + minav jurttun türü onmas.

Yani : Geda (fakirler) ayran içerek mest oluyorsa, böyle bir elin hali talih sizlik demektir.

Şiirlerinde daha ziyade ateşin inkılâpçı olan Mir Çakıp, Kazakla- nn istiklâl aşkını terennüm etmiştir. Kazakların milli mukaddesatını Rusların nasıl tahkir ettiklerini acı ibarelerle söylemiş ve Kazakları isyana davet etmiştir:

Ken caylav sar. Arqa qon.s.m.z kit. l. goy orman tugay ağamda
Khurmetti babamızdın ziyaratı + qaldın goy küçesinin arasında
Monçana molam.zdın tasın alıp + ağaçm, mujik, otqa çağasında.

Yani: Sarı Arkadaki geniş yayla ve konuşlarımız, bütün orman ve tugay snhaliyle beraber bizden ayrıldı (Rus malı oldu); muhterem babalarımızın ziyaretgâh mezarları mis köyleri küçeleri arasında kaldı; sen de ey mujik! Kus!, bizim mola (mezar) taşlarımızı taşıyıp

Amal barmı gez keldik «monça» (yani hamam) yapmağa sar- fettin,
«Alaş» deb «uran» istilse molaların ağaçlarını da odun olarak
Fehimler deb 'aytamın kullanıyorsun.

-t- kim burulmas qanına, -t- zamannın minday tarına,
+ ferasetin barına.

Yani ; Ne çar- ki, bu kadar dar zamana rastgeldik ; «alaş» diyerek «uran» (umumi milli kıyam nidası) çağrılacak olursa, kanını müdafaa eylemek için kim mutabaat etmez; suuru olan anlar diye bu sözü söyledim.

[^] Rus-Japon muharebesine ait yazdığı bir bilmece (cumbağ)de, R_{us} mağlûbiyetini tasvir ederek, Japonların galebesini, Şarkın Ruslara karşı ilk muzafferiydi ve müstakbel zaferin mukaddemesi olarak tebci etmişti. Eser, rus hükümetinin dikkatini celbetti. Şâir Semipalat şehrinde tevkif olunarak, Omsk vilâyeti mahkemesi (Omski Okruykoy sud) ta- rafından altı ay hapse mahkûm oldu. O vakitler şâirin «Bahtsız Cemal»

adlı romanı da neşrolundu. Bu vakıalardan sonra Mir Çakıp, bütün Krı zakların umumî millî rehberlerinden biri sayıldı.

Ahmed ve Mir Çakıp, 1913 te Orenburgda «Qazaq» adlı bir ga. zete tesis ettiler. Başındaki arması, alelade bir çadır idi. Bu gazetenin ruhu, o zaman Samarada yaşayan Biikey Khan oğlu Alikhan idi. Yukarıda birkaç defa zikri geçen bu zat, Çingiz evlâdından olup, 18.inci asırda pek meşhur olan Kazak hanı Barakm (bk. yukarıda s. 210, 249) torunudur. 1869 yılında doğmuş, medresede tahsil gördükten sonra rus orta teknik mektebini ve nihayet 1894 te Âli Orman Enstitüsünü ikmal ederek, Tobıl vilâyetinde istatistik memuru, Omskta Orman Mektebi muallimi olmuş ve 1897-1903 yıllarında Rusya Ziraat Nezaretinin Sahra Vilâyetlerinde arazi tetkik heyetlerinde çalışmıştır. 19.05-6 yılı inkılâbı zamanında Omskta «İrtış», «Omiç», «Gols Stepi» adlı rusça gazetelere başmuharrirlik etmiş. Gençliğinde sosyal demokrat mesleğine ve sonra kadet fırkasına temayül ederek, çar hükümetine karşı inkılâp hareketlerine iştirak etmiştir. Nihayet 1906 yılında hapsedilmişse de, «Birinci Duma»ya intihabı doıaysıyla, hapisten kurtulmuş, fakat Parlâmentonun feshi münasebetiyle yazılan meşhur Viburg hitabnamesini imza ederek tekrar hapsedilmiştir. Sonra 1917ye kadar Samarada Ziraat bankasında hizmet etti.

Alikhanm, mezkur gazetelerden başka, «Sibirskiye Voprosy» mec- muasında ve diğer muhtelif mecmualarda Kazakistanın arazi meselesine ait neşrettiği mütaaddit makaleleri ve eserleri mâruftur. O cümleden, Semipalat Coğrafya Cemiyeti ve istatistik Komitesi mecmualarında Şarkî Kazak Hanları hayatına, o vilâyetin asarı atıkasma ve şâir Abaya ait neşrettiği makaleleri, pek mühimdir. Evvelce kazakça makaleleri «Dala vilâyeti» gazetesinde basılmıştır. 1913 te Orenburgda Ahmed ve Mir Çakıp ile birlikte «Qazaq» gazetesinin tesisinden sonra kendi ismi ve ekseriya «Kırbalası» namı müstearıyla daima makaleler yazmış, o cümleden «Qublandı» ve «Qalqarnan Mamır» gibi destanların neşri münasebetiyle, Kazak destanlarına ait yazdıkları makaleleriyle, Kazak millî fikrinin nazariyatını, siyasî hukukun, ağlamakla değil, mücadele ile aî; nacağını isbat maksadiyle yazdığı «İki c.oî» gibi makaleleriyle kaz: k siyasî hareketinin istikametini izah etmiştir. Alikhan, evvelemerde Kaznk- laım diğer Türk kavimleriyle etnik ve.harsı alâkalarına kat'iyen ehemmiyet vermiyor ve göçebe kavinin elini taassubundan uzak olmasından istifade ederek, rus medeniyetine ilhak projesini «kazaklık» esasında tesri etmeğe çalışıyordu. Fevkalâde enerjik, ahlâkan temiz, yüksek ruhlu olan Alikhan, hakikî cemaat hadimi bir münevver olarak tanındı. Fikir ve akidelerinin birçoğunu benimsemeyenler içinde de tam ermi-

yet kazanan bu zat, rus demokrat tabakaları içinde de nüfuz ve itibarı ^{>3k}blr kazak millî lideri sayıldı. 1913-1917 yıllar, arasında Ören- rırgda «Qazaq» gazetesini neşreden Alikhan, Ahmed ve Mir Çakıp, Kazak millî hareketinin «Üç ayaklı tağanı» kesilmişlerdi, Di.'er claşları gibi Alikhan da Kazak millî hareketinin içine girmek, onun ih- '7': yak,,dan öğrenmek neticesinde Kazakların diğer Türk- ierle harsı ve siyasî bağlarının takviyesi zaruretiını anladı ve rus demok rat kadet fırkasıyla alâkasını kesdiğini 1917 yılı sonunda Kazakistan mi l. kongresinde, bütün millet mümessilleri huzurunda İlan etti Bu vakur da o zaman «Alikhan.n tevbesi» demekle mâruf oldu. Alikhan.

- de Samarada memuriyette bulunduğu zaman, türk tarihine ait neşi olunan

Terbiyesi ve mesleği bakımından «Qazaq» gazetesinin rehberlik ettiği hareketlere yakın bulunan münevverlerden birisi de, Kapaı tümeninin Nayman oymağına mensup Sırtlan oğlu Barlıbek idi. 1891 de Petersburg Üniversitesinin şarkiyat şubesini ikmal etmiş, türk dilbıhğı sahasında, muallimi olan müsteşriklere yardım etmiş bir istidat sahibi idi. Mektebi ikmalinden sonra, Ruslar, kendisine ihtisasına göre iş vermediğinden, Almatı şehir emanetinde kâtiplikle meşgul olmuş, sonradan Yedisu valisi nezdinde bir memuriyete tâyin edilmişti. Barlıbek in büyük.kardeşi Türlüb'ek de vâli nezdinde tercüman idi. **Barlıbek Türlü-** bek diye çift adla mâruf olan bu iki kardeş, şark Kazakları arasında en mâruf simalardandır. Ömürlerini cemaat hizmetine sarfetmişlerdir. Fakat her ikisi de vereme tutularak, Türlübek 1905 te ve Barlıbek 1914 tc vefat etmişlerdir. Barlıbek 1906 yılından sonra memuriyetten çekilerek, ancak cemaat işleriyle meşgul olmuş ve 1911 de Kazak milli meselelerini takip etmek üzere halk tarafından Petersburga gönderilmiş ve hükümetçe takibat ve taharriyata maruz kalmıştır. Kazakça yazılmış bazı eserleri olduğu halde, neşrolunmamıştır. Bunların arkadaşı olan ve Petersburg yol mühendisliği âli mektebini ikmal eden, yukarıda (s. 339) ismi mezkûr, Tınışbay oğlu Mehmed Can ise, «Qazaq» gazetesine bilfiil iştirak etmiştir. Yine bu gazeteye, millî edebiyat ve kültüre ait makaleleriyle iştirak edenler, Marsikoğlu ve Balgınbayoğlu adlı gençler idi. ^

1911 - 1915 yılları zarfında Troyisk şehrinde diğer bir Kazak münevveri **Mehmed** Can Sıralın tarafından «Ayqab» adında iki haftalık bir mecmua neşrolundu. Bu muharrir, 1876 da vefat eden Kazak halk şairi Sıralı (=Şir Ali) Akının oğludur. Babasının marifetiyle rusça tahsil etmiştir. Bu zat «Qazaq» gazetesi naşirlerinden farklı olarak, mollalara ve Tatarlara karşı biraz niülâyim yol tutmuş, panislamizm fikirlerine mütemayil sayılmıştır. Bu mecmuada Kazak tarihi ve halk edebiyatına ait makaleler yazıldı. Kazak hocalarına farşça asınca da malûm olan FirdevsFnin «Rüstem ve Suhrab» kıssasını rusçadan kazakçaya nazmen terceme ile neşretti. Yine 1911 de Batı Kazakistanda, Bükey

umumîye doğru Kazak millî, İçtimai, siyasi hareketi. Abayın telkin et. Mği sulh ve selâmet yolundan. Mir Cakıbnın telkin ettiği cenkcü inkılâp- cılık yoluna girmiş oldu.

Yeni Özbek Edebiyatı Özbeklerin Avrupa ve rus medeniyeti tesirinde in-kışaf eden yeni edebiyatı, henüz pek gençtir. Bu hususta yine «Türkistan vilâyetinin gazetesi»ne, ki Ordada, İsmi yukarıda (s. 266) mezkûr, Sultan Şahingeray Bükeyev ve kıı maokov tarafından «Kazakistan» namıyla bir gazete neşrolundu. Bundan başka da Şahingeray Sultan, Bükey Ordada maarifi himaye etti. Oradaki İslamcı TCâzak münevverlerinden Ömer Karası ile beraber Ka. zâlT ve Nogay halk~edebiyatına ait çok değerli risaleler neşretti. Harbi

«Tuzemni Gazit» de denir, dönüp bakmadan gecem eyiz. Gazetenin ilk muharrirleri (Kazanlı tercümanlardan Şahmerdan İbrahimov ve H. Çanişov) yalnız resmî haberler ve «Bin-bir Gece» tercemeleriyle iktifa ettilerse de, 1883 ten 191 7 yılına kadar 35 yıl bunun muharriri olan misyoner Mikola Östroumov ise, gazete etrafında kendine göre bir «Sâ,rt edebiyatı muhiti» vücuda getirmeğe çalıştı. Buna müsait olan şeraîit de yok değildi. 19.uncu asrın ilk yarısında Kho- (Ömer Han ve Muhammed Rahim Han demirlerinde) ^kl_jAh_Ş2r ^Nevaîyi numune edinen şâirler muhitinin yaşamakta *

Yani: Saat onbire kadar dans ettiler, sonra herkes evine gitti, fakat be- nim akl-u huşum gitmişti, yalnız bunu ne zaman bir daha görmek nasib olur, ıztrab içinde bulunan kalbim ne zaman sükûnet kesbeder diye vakit vakit heyecanlanıyordum. Hülâsa, ey dostlar, o gece sabaha kadar uyuyamadım, şimdi de o günü görmek için aranıp duruyorum.

Bir parçası şöyledir:

Saat	onbirga	çe	bezmettiler	Sonra el Öz cayıga 'azm ettiler,
-			4	Lahza lahza şauq otı eylerdi cuş Muztarib dil
Lik mendin kitmiş idi aql v huş			4	sakin olsaydı deban Tangaça uçti közimdin
Qayta körmek mümkün olsaydı debân f- El- araz			4	khâblar.
ol kiçe ey ehbablar			4	Kim yine körmek qılurmen cüstücu.
Dilde bardur halı hem bu arzu			4	

Ostroumov, gazetesinde Rusya ve Avrupaya seyahat eden Özbek-lerin seyahatnamelerini ve Ruslarla temasta bulunan Ozbeklerin ha tercümelerini neşrediyordu. Meselâ. 1887 de Kharkov «Köy işehgi ser- gisbne iştirak eden Semerkand tüccar. Mirza Bukharin.n Bakı Khar- kof, Moskova ve Petersburga seyahati hâtıraları (Turkestan Vilayeti gazetesi, 1888, Nr. 4-7); Taşkent tüccarı Tacı Muhâmmed İsa Meh- medoV'ün 1900 de Bakı-İstanbul yoluyla Parise seyahati (1900, Nr. 44-45)* gazetesinin muharrirlerinden «Settar Han Abdulgaffarov un (1890) sair Zakır Can Firkatin (18.91, Nr. 2-23), Khudayar Hanın küçük oğlu tbniyemin Bek m (1893, Nr. 22-28, 32) kendi elleriyle yazılan hal tercümeleri ve bilhassa rus medeniyetiyle temaslarına ait hatıratı, Taşkent tüccarı Arifkhocanın seyahatnamesi (1894, 28) ve «âh...

Bu gibi seyahatnamelerde Ostroumov, elbette rus medeniyetim ovduruyor, hattâ -Avrupa seyahatnamelerini bile rus siyasetine göre tadıl ediyordu. Böyle iken arada yine bazı ehemmiyetli fikirler de geçiyordu. Meselâ şâir Firkatin haltercumesinde Khokandda Ali Şir Nevayı edebi ananesinin ne derecede kuvvetle yaşadığı ve bu muhite yeni medeniyetin nasıl tesir ettiği pek samimî surette izah edilmiştir. Settar Han 1876 ağustosunda Petersburgda inikat eden Beynelmîle Müsteşrikler Kon gresine iştirakinden bahsederken, kongreye riyaset eden müsteşrik Grı- goryev'in nutkunda ki şti sözlere dikkat etmiştir: «(Muhtelif milletler

'arasındaki) müfrit ihtiraslar, müthiş hissiyat denizi dalgaları içinde yalnız bir emin melce vardır ki, o da, muhtelif milletlere teşriki mesai imkânını veren ilim sahasıdır». Mirza Bukharin ise, Petersburgda Âsârı atika Cemiyetinin şark şubesi celsesinde Radloffun «Toktamış ve Te- mur Kütlug yarlıkları» mevzuuna dair, sonradan basılan, maruzası okunurken hazır bulunduğunu, kendisi hususî bir ziyafet tertip edip burada müsteşrik N. Visilovski, o zaman Petersburgda bulunan Şeyh Cemaled- din Af ganî, Akhund Atâüilah Bayazıdm hazır bulunduğunu, ve bundan kendisinin de müstefit olduğunu zikretmektedir. Sonradan yeni Özbek edebiyatının müessislerinden olan zevatın bir çoğu, da, Ostroumovun gazetesine iştirak ettiler. O cümleden muasırımız- olan şâir Fitratın Is- tanbulda farsça neşrettiği «Münazara» adlı risalesi, Hacı Mu'in Şükruil- lah tarafından Özbekçeye tercüme ile (1912 de) bu gazetede neşrolundu. Mahmud Khoca Behbûdi de, ruşça tahsilin lüzumundan falan bahsederek makaleler yazıyordu. Bunlardan maada Ostroumov, mahallî Türkistan şâirlerinin bazı eserlerini, muhtelif efsaneler, eski şehirlere ait bazı rivayetler (meselâ «Sayram* şehri tarihi») yazdırıp neşrederdi. /Türkmenlerin «Mahtum quli divanı»nı da Ostroumov muhta-

saran neşretti.

Ostroumov ve arkadaşları 35 yıllık çalışmalarıyla bir muhit vücuda getirdiyse de, gayet mahdut bir daireye münhasır kaldı. Bu muhitte yetişen yerlilerden Settarhan ile Kadı Alim'den yukarıda (s. 274) bahset- m:ştik. Bunlardan biri de Nezirhan cğlu YusufhanMirzadır./^Gazeteye müşteri olmak, müslüman memurlar için mecburî idiye de pek az okunurdu. 1890 da 600, 1896 da 700 nüsha kadar tabedilmiştir* Ostrou- ?nov gazetesinin dili bozuk bir şivede idi. «Sertiye» tesmiye ettiği bu dili, tatarca ve kazakçadan uzaklaştırmak için kullandığı hususî usulleri vardı. Meselâ makalelerde «keîgen», «toqtay turgan», «tilegen», «büyük», «pek», «güzel», «bañq», «geçinir», «et satar», gibi kelimeler olursa bunlara tatarca ve kazakçadır diye kızar ve «kilgan», «tokhtay- dürgân», «khohlegân», «kâtte», «cûde», «çiraylık», «beliğ», «zende- gârçilik qılır», «goştfuruşluq qılır» diye tashih edermiş.. Yabancı kelimelerdeki «o» harfine mukabil arabî yazıda «a» kullanmak (meselâ «vagon», «poezd» yerine «vagan», «fayız») ahengi Taşkent şehri ahalisinin telâffuzuna göre bozmaktaki mübalâğa daha ziyade Ostroumov gazetesini zamanında takarrür etmiştir|Yoksa Khokand, Khyya edip ve muharrirlerinin eserlerindeki dil, eski Çağatay ananesini ve düzgünlüğünü oldukça muhafaza ediyordu ²⁽¹²⁾.

Yeni Özbek edebiyatını Ostroumov muhiti sultanından kurtarmağa çalışanlar Taşkentli Münevver Kari, Abdullah Evlâni, Semerkandli müteveffa muharrir Mahmudkhoca Behbûdî, şair Ahmed Vaslı, Behram- bek Devletşahyef, Hacı Mu'ın Şükrullah, Khokandda Aşur Ali Zahirî, ve diğerleridir. Şu münevver Özbeklerin hepsi, Kazaklardan farklı ola- ^{ter}biyesi görmeyip, ancak_millî muhitte yetişen zevat- Jtr. Aldıkları yeni fikir menbaları, Azerbaycan, Osm?mb, ve Tatar neşriyatı, daha ziyade Gaspıralı İsmail beyin neşriyatı idi. Bunların eserleri

Burada gazetenin dilinden bir numune vermek için birisinin Moskova seyahatinin a ait hatıratından şu cümleleri nakledelim :

«Semer (Şamara) şehvide biz bargañ fnyizler tokhtâb qalib bizlernin Mes- kevğa kitediirgân fayizdeğe köçub olmağımız lazım boldi. Badezân ol şehirni ki- ciğaça hayli temaşa qıldıik. ikinci İdin Vnyenm Sabranya bahçesinde . oltürgânim- da bir tatar qımuşfuruşğa rast keldüm. Bol qımuşfuruş adamın ükesi Peterburg yaqınındağı Kranştat'da vayenni okaznoy imam iken. Bol şehirde mescidyoa İkan Efsus qıldın^ taaccüb qüdüm, ki pađ;sah-ı azam İmpiratorımıznm . zamanlarıda her kim ozmin dîn ve milletide ber qarar fârigül-bâl keyfe, yeşâ' muhayyer bolgan halde niçun alanım müsülmân bolub mescidları yoq* ve kem bolsalar hem otuz evlik müslümânler bär İkenlcr. ...». («Tüzemni gazit» 1910 yılı, Nr.-78-79).

yeni (savtî) usulü elifba, kıraat, coğrafya, hesap ve tarihi islam gibi, o zamanın Tiirkistanı için yeni olan mevzulara ait iptidaî ders kit pları'ne eski mahallî hayatı tenkit için yazılan bazı tiyatro ve hikaye kitaplarından ibaretti. Birinci Özbekçe yeni usul elifbalar, Seyyid Resul Khocanın 1900 yılında Taşkente tabolunan «Üstazi evvel», Münevver Karinin 1901 de tabolunan «Edib-i evvel» adlı eserleridir. Zıkrolunan yeni Özbek edebiyatı hâdimlerinden bazıları eserlerini farsça da yazmışlardır. Semerkandda Behbudî, Seyyid Âhmed Vasfî, Hacı Mu'in, Sadreddin Ayni, Bukharalı Fitrat o cümledendir. Bunlardan 1925 te vefat eden Seyyid Ahmed Vasli azerî türk şivesiyle de yazmış, eski Fuzulî'yi ve yeni Sâbir'i muvaffakiyetle taklit etmiştir. Semerkand ye Bukharada larsça yazan muharrirlerin özbekçesi zayıftır.

Tiyatro işleri, Behbudînin «Peder kûş» adlı eseriyle başlar. Mezkûr eser ilk defa olarak 1913 te Taşkente Kalizey tiyatrosunda sahneye konulmuştur. Daha Hacı Mu'inin «Toy», Ferganeli Hekimzade Ni-yazinin «Açlık Kurbanları», Abdullah Bedrinin «Cuvanmerg» \adlı eserleri meydana çıktı. Şiir ve hikâyelerden ve edebî eserlerden Seyyid Ahmed Vaslinin «Gencine-i hikmet», «Edeb üç-din», « Ayn ül-edeb», Behrambek Devletşahyefin «Millî eş ân tercüman» adlı kitapları ve Abdullah Evlâninin halkı intibaha davet eden şiirleri, anmaya değer. Bir

de rusça tahsil eden zevattan Semerkandlı Kokanbay Abdulkhalikovun 1904 te neşrettiği «Çiçek» ve «Arıcılık» gibi pratik mevzulara ait eserlerin tercümeleri tabolundu.

İçtimâî eserlerden Abdurrauf Fıtratın «Necat» ve «Âüe» adlarında dinî ruhtaki eserleri, «Münazara» ve «Seyyah-i Hindî» hicvî ve tenkidi yazıları. Türkistanda olduğu gibi, Afganistanda da mâruf oldu (farsça yazılan bu son eser rusçaya da tercüme olunmuştur). Kazan Türklerinden de bazıları, Türkistana gidip 303 mühim hizmetlerde bulunmuşlar, bazı âsâr ve gazeteler neşretmişlerdir. O cümleden Beketmır oğlu Âhmetcan, Muallim Şakir Muhtarî, Şakir Süleymanî ve muallim Muhtar Bekir ve Kari Abdurrahim Taci, İsmail Âbidof, Gazi Yunus (Gazi Âlim), Nogay Korganlı Tahir mâruftur. Bunlardan Şakir Süleyman! 4 cüz olarak çıkan «İslâm tarihi», vaktiyle Khıyva hanı İsfendiyaT Han huzurunda muallimlik eden Muhtar. Bekir de «Mufassal Türkistan Coğrafyası» adlı eserlerini yazmışlardır. (Bu son eser inkılâptan sonra tabolundu). Abdurrahim Taci (müstear ismi «Tiken»)nin de düzgün Özbekçe güzel şiirleri vardır.

Bu eserlerle beraber 1905 inkılâbından sonra vakitli matbuat ta

ilerledi. Bunlar da «Terakki» (1906-1907) (Taşkent, muharriri İsmail "Abid^v), «Khurşid» (1906-1907, Taşkent, muharriri Münevver Kari),

«Şöhret» (1907-1908, Taşkent, muharriri Abdullah Evlâni), «Asiya» (1908, Taşkent, muharriri Ahmetcan Bektemirov), «Bukhara-i şerif» (1912-1913, Bukhara, muharriri Mirza Celâl Yusufzade, naşiri Mirb** delev), «Turan» (1912, Bukhara, muharriri Mirbedelev), «Semerkand» (1914, Semerkand, ^muharriri Mahmudkhoca Behbudî), «Seday-i Fer- gane» (1914-1915, Khokand, naşiri Abidcan Mahmud, muharriri Aşur Ali Zahîrî), «Sada-i Türkistan» (1914-1915, Taşkent, muharrirleri Münevver Kari, ve Übeydullah Hoca) gazeteleridir. Bunlardan «Bukhara-i şerif» farsça, «Semerkand» ise türkçe ve farsça idi.

Yine mecmualardan Mahmudkhoca Behbudînin 1913-1915 yılları Semerkandda mecmuası; Molla

Âbdurrahman Sadık oğlu- tarafından muhafazakâr ulemanın naşiri efkârı sıfatıyla Taşkepte 1915 te başlayıp neşrolunan «İslâh» mecmuası; Aşur Ali Zahîrinin 1916 yılı sonunda, bu satırları yazanın da yakından l'îralıciyle

başladığı aylık «Yurt» mecmuası; Taşken»

te Novikov adlı bir Rus tarafından 1915 ten "başlayıp ziraâte ait neşrolunan aylık «Dihgan» zcedilmelidir. «Terakki», «Khurşîd», «Şöhret», «AsTya», gazeteleri, hükümet tarafından kapatıldılar. Semerkandda çı- kan «Âyine» mecmuası ve Taşkente neşrolunan «Sada-i Türkistan» gazetesi, o zamandaki münevverlerin çoğunu kendi etrafında toplamaşlardı. Yukarıda da bahis mevzuu olan bu son gazete, Özbeklerden rus mektebi görerek hususi avukatlık yapan Übeydullah Khocayevia iştiraki ile neşrolunuyordu. Übeydullah sosyalist - revölüşy öneri erden arkadaşı Vadim Çaykinle beraber Endicanda bu gazetenin rusçası demek olan «Colos Turkestana.» gazetesini neşrediyorlardı.

Taşkent ve Bukharada bu sırada müslüman matbaaları tesis edildi. faşkent zenginlerinden Gulam Haşan Arifkhanovun tesis ettiği matba- ada litoğraf usuliyile pek çok farsça ve türkçe eski eserler tabolundu. Taşkente müslüman eserleri tabeden rus matbaalarından Borsov, Bu- /vharada Livnin matbaası da tarih ve edebiyata ait bir çok eserler, Ne- vâinin «Hamse»si, Ahmed Y^sevinin «Divanı», «Tarikh-i Selim», «Tuh- fetuzâ irin», «Qandiyye», «Narşakhî» tarihleri, Ebamüslim rivayetleri, Temurnameler, Şehname tercemesj gibi mütaaddit eserler sarı kâğıda tabolundular.

Harbi umumî esnasmda Türkistan da türk ve İslâm matbuatı pek süratle ilerledi. Taşkente yeni eserler neşri için «Türkistan» diye~bı7" neşriyat şirketi de tesis edilmişti.

İnkılâba kadar Türkmenler içinde müstakil edebî bir hareket gö- *i l m e d i*. Rus hükümetinin neşrettiği «Mecmua-i Mâverâ-i Bahr-i Kha- zar» da, Türkmenlerden hiçbirini kendisine celbedemedi. Tatar ve TUS

matbuatına kalemleriyle iştirak edenler de **azdı**. Sonuncuların Khan Yomudiski, yine yukarıda (s. 370) de ismi mezkûr Mervli Emir Hacı- ın Petersburg Üniversitesini ikmal eden oğlu Kakacan Berdiyevin bazı üs etnoğrafyacılarına (Samoyloviçe) verdiği malûmat matbudur. Khan Yomudiskinin Astarabad Türkmenlerine dair 1911 de Taşkente neşrettiği makaleleri mühimdir. Kırgız (Kara Kırgız)lar da bu vaziyette idiler. Bunlardan Ufada Kazanlı İslâm ıslahatçılarından Ziyaeddin Kemalnin medresesinde tahsil eden Kırgız talebelerinden İşanali Araba- yev, 1911 de ilk olarak kırgızca neşriyata başlayıp, Molla Kılıç adlı bir kırgız sairinin Yedisu zelzelesine ait şiirlerini neşretti.

1917 de başlayan rus inkılâbının her yılı Turkis- 1917 İnkılâbından tan için bir devir oldu. O yıl sonunda bolşeyikieriri Sonraki Neşriyat **hâkimiyeti** yerleşip de, kendi mesleklerine uymıyan v kendi sansürlerine tâbi olma^an bütün neşriyatı me'n'edinceye kadar, Özbekistan ve Kazakistanın her tarafında ruhte- lif siyasî mesleklere, millî hayatın muhtelif meselelerine ait risaleler,

- muhtelif şehirlerde gazeteler neşrolunmaya başladı.^Kazakistanda, Oren- burğda <<Q^ 1917 yılı inkılâbından sonra da devam etti.

Kazak münevverlerinden Alikhan Bükeykhan ye arkadaşlarının fikrine iştirak etmiy eni erden' bir kısmı «Üç Cüz» (Üç Yüz) adında sosyalist fnkâ tesis edip Taşkente haftalık «Üç Cüz» gazetesini neşrettiler (mü- harriri: müteveffa Köibay Togusov idi). Kazak milliyetçileri ise, Taşkente «Birlik tuvi» (muharrirleri: Khocan oğlu Sultanbek, Çokay oğlu Mustafa, Balgınba'y oğlu Hayreddin), Semipalat'ta^ «Sarı Arka» (mu- hârrirleri: Kazakların en ileri gelen münevverlerinden Abbas oğlu Ha- hıTT'darsık~İşuTtayımcan), Khan Ordası'nda «Uran» (muharriri İstanbul c a'tahsil gören Abdulâziz Musa) gazetelerini tesis ettiler.

Özbekistan d a ise, Taşkente «Necat» (muharriri: Münevver Kari), «Kineş» (Türkistan müsüman merkezi şûrasının naşiri efkârı, muharriri: Ahmed Zeki Velidi), «Turan» (muharriri: Muhammed Emin E- fendizade), «Uluğ Türkistan» (muharriri: Kebir Bekir)* Khokandda «Tirik Söz» (muharriri: Abidcarji), «El Bayrağı» (muharriri: tarihçi Salı oğlu Bulat), Semerkandda <Hürriyet» (muharrirleri: Merhum E- kabir Şah Mansurzade r;e Abdurranıf Fitrat) gazeteleri neşrolundu. Her gazete, kendi etrafına bir gurup tıpluyor ve her gün inkılâp kuvvetiyle el içinden zuhur eden yeni kuvvetler o guruplara iltihak ediyorlardı. Gazetelere devam eden bir yahut birkaç yeni şâir ve türlü ihtisasa ait muharrirler meydana geîmiye başladı. Özbeklerde Abdulhamid Süleyman (Çolpan), Kazaklarda Cumbay oğlu Mağcan, Ayamlut oğlu Yu

suf, o vakit bu inkılâp çağında yü

:selen milli şâîilerdirTTBunlarclan Çol-

pari ile Mağcan ileride ayrıca bahis mevzuu * olacaktır. 1917 de neşro- İunan muhtelif edebî ve içtimai eserlerde, şiir mecmualarında pek tabii olarak istisnasız bir neşat ve umut görünüyordu.

Bolşevik devrinde millî edebiyat 1918-1925 yılı Bolşevik Devrinde pek zayıf düştü. 1925 ten sonraki matbu- deki Edebiyat at ise, tamamiyle hükümet neşriyatına münhasır kaldı. Fakat Sovyet dahilî siyasetindeki inkılâplar neticesinde, bilhassa 1923 yılından sonra milliyetçi gençler ve biraz sonra da ihtiyarlar bile Sovyet çerçevesinde işlemeğe başladılar. Bugün vakitli tiirk komünist matbuatı çok genişlemiş ve bazı şehirlerde bilhassa teknik itibariyle pek mükemmel bir durumdadır. Türkçe günlük gazeteler muvaffakiyetle idare olunuyor. Matbaaları, mürettepleri, ressamaları, fotoğrafları, muhabirleri hep yerli Türktir. Kazakistandaki gazeteler şunlardır: «Enbek Tuvi» (1919-1920, Orenburg; bu gazete eski «Qazaq» gazetesinin yerine çıktı). Onun devamı olan «Enbekçil Qazaq» (1921 den başlayıp hâlâ [1928] da devam ediyor. İlk önce C- renburgda ve şimdi Kızılordada neşrolunuyor, Kazakistan merkezi hükümet ve fırka naşiri efkândır; muharriri Tuğcan oğlu Abbastır). Yine «Kidey Sözi» (Omsk 1920), «Avul Tili» (haftalık, Kızılorda), «Tilşi» (haftada 2, Almalı), «Kidey» (haftalık, Aktübe, 1925 denberi çıkıyor), «Avul» (haftada 2, Kostanay), «Cumusker Tili» (Öşük V-: Gur'yevde çıkar). «Kidey Tili» (haftalık, Astarkhan), «Qazaq Tili» (haftalık, Sem de. 1919 danberi çıkıyor) gazeteleri ve Taşkentte üniversite talebesi tarafından «Kidey Aynası» mecmuası çıkıyor. Önceleri Taşkentte «Aq Col» gazetesi (muharrirleri: Khocan oğlu Sultanbek, Bermecan oğlu Azimbek), ve ilmi edebî «Sana» mecmuası çıkıyordu; Turkistanın kabilelere göre cumhuriyetlere taksiminden sonra lâğvedildiler. Şimdi Kızılordada «Qızıl Qazakistan», «Cana Mekteb», «Ayal Tenkdigi», «Lenişil Cas», Semide «Tan» mecmuaları neşvolunuyor. Bunlardan «Qızıl Qazakistan» da iktisadiyâta ve «Tan» mecmuasında edebiyat ve halkiyata ait makaleler çok bulunmaktadır. «Tan»m 1925- 1926 yıllarında neşrolunan nüshaları, hakikaten zengindir. «İnbekii'l Qazaq» gazetesi 1927 yılı 27 sonesrininde bininci sayının bayramını etti. Bu gazete, 12-13 bin nüsha tabolunuyor. Kazakların bütün mühim kuvveleri, eski kabakçılardan Mir Çakıp da dahil olduğu halde, bu gazetede yazıyorlar. «Qızıl Qazakistan», komünist fırka merkezinin mecmuasıdır. 1921 den bugüne (1926) kadar 68 nüsha neşrolunmuştur. «Cana Mekteb» ise, maarif komiserliğinin terbiye ve ilmi mecmuasıdır. 1925 tenberi 35 cüz neşrolunmuştur. «Ayak Tendigi» kadınlara, «Lenişil Cas» gençlere mahsus mecmualardır. **1928** sonkanuhundan

itibaren bir de «Cana Edebiyyat» adlı aylık büyük bir edebî mecmua neşredilmeğe başladı, ki halk edebiyatı, millî tiyatro ve sanat meselelerine tahsis edilmiştir.

Özbekistanda merkezi komünist gazetesi 1925-1928 yılında «İşti rakıyyûn», sonra «Qızıl Bayraq», «Qızıl Türkistan» ve 1924 sonun* clanberi «Qızıl Özbekistan» adıyla çıkıyor (günlüktür, son zamanda muharriri: Kasım). Diğer şehirlerde, «Fergane» (haftada üç, Khokand- da 1921 denberi), «Azad Bukhara» (haftada üç, Bukharada 1925 ten- 'oeri), «Zerefşan» (haftada üç Semerkand, 1922 denberi çıkıyor), «Yardım» (Khıyvada 1923 tenberi) gazeteleri neşrolunuyor. Mecmualardan 1925 te Taşkente «Tan» mecmuası neşrolunuyordu. 1923 ten başlıya- rak «İnkılâb» ve sonra «Bilim Ocağı» ve «Maarif ve Oqutğuçı», yine haftalık «Yer Yüzi» ve kadınlara mahsus «Biznin Yol» mecmuaları neşrolunuyor./Aylık «Maarif ve Oqutğuçı», şimdi 35 kitap kadar çıktı. Kazaklardan farklı olarak özbekler mizahı seviyorlar. Mizah mecmualarından Taşkente «Muştum», Semerkandda «Meşreb» pek makbuldür. v «Muştum»da, Culkunbay gibi muktedir kalem de yazıyor. Buradaki hicvi şiirler, ekseriya İstanbuldaki «Kalenderdin şiirleri gibi eski divan vezin ve üslûbunda olduğundan, eski edebiyattan haberdar olanlar tarafından alâka ile okunuyor. Hiciv mecmualarındaki resimler de Sovyet şartlarına göre yeknesak mevzuda ise de, güzel ve manidarları da bulunuyor.

Güzel yazılardan Türkistanın mazi ve haline ait romanların yazıldığı! ı işittik, fakat millî ruhta yazıldıklarından, şimdiki sovyet şartları altır da tabolunamıyorlar. Bolşeviklerin biraz müsamahakâr davrandıkları r 1 yıllarda tabolunandan biri, muharrir Abdullah Kadirinin üç cüz oları k neşrettiği «Otken künler» adlı büyük romanıdır. Mündercesi sad dir: Khokand hanları zamanındaki Taşkent ekâbirinden Yusuf Bekin oğlu Ata Bek, yolsuzluğuna rağmen bir mirzanın (yani kâtibin) kızı clar Kümüş Ayım'la, birçok maceralardan sonra, evleniyor. Aynı za- rnaı da ana ve babasının ısrariyle Taşkent beğlerinden Âlim Banned m kızı Zeyneb'le de evlenmek mecburiyetinde kalıyor. Bu son karısı Kümü.f: Ayımı, doğum esnasında zehirliyor. Ata Bek de Taşkent valisi ta- cik Kanaat Şah ordusunda Ruslara karşı muharebede (1277 = 1860) şehit lüşüyor. Eserde Taşkentin son tarihi hayatındaki aile faciaları bahis mevzuu olmakla beraber, o zamanki muhtelif Kent Türk ve Özbek zümreleri hayatına ait güzel ve tafsilli tasvirler vardır. Taşkent valileri olan Aziz bek, Nar Mehmed Kuşbegi, Müslürnankul ve Kanaat Şah gibi tarihî şahsiyetler, Şart (Kent Türkü) ve Kıpçak kabile nızaları, umumî ve millî hisle kabile feodalizmi ruhlarının mücadelesi bahis mevzuu edli- mistir. Eserin baş kahramanları umumiyetle vatanperver d iri er. Rus istilâsına karşı koyup ciddi surette dövüşüyorlar. Kabile nızalarında da Yusuf bek ve oğlu Ata bek, vali ve beğler şûrasında umumî millî menfaatleri müdafaa ediyorlarsa da Kohkand hanı Khudayarkhan'm Şart ve Tacik taraftarlığını, Özbek ve Kıpçak aleyhtarlığım

iltizam etmesiyle mesele karışıyor. Ata Bek ve Kümüş Ayımın zamanının edebî mahfillerinde de mevkileri vardır. Meclislerde Çağatay edebiyatı ve Fuzulî'yi okuyorlar. Mektupları çok edebîdir. Ata Bek aynı zamanda musikişinas ve askerdir. O, Akmescedin müdafaasında bulunuyor.

Bu zikrettiklerimizle beraber Kazak ve Özbeklerde İktisadî ve İçtimai ilimler ile hukuka ve teknik ilimlere ait neşriyat da vardır. Hukukî eserler tabii ancak Sovyet sistemi esasındadır. O cümleden özbekçede Berezin'in «Ceza Hukuku», Vişnekov'un «Mülkî Hukuk», • Eckstein'in «Mahkeme müstantikleri ve milis için rehber», Dilvi'nin «Cinaî işlemleri soruşturma bürosunda beyanatları», Vizga'nın «Cinaî mahkemelerde iş yürütme ve görüşme usulleri» gibi eserleri neşrolunmuştur. Fırka ve amele esnaf cemiyetleri hayatına, kooperatif meselelerine dair Kazak ile Özbek ve az nisbette Türkmen şivelerinde şimdi epeyce eserler vardır.

Türkmenlerde, dediğimiz gibi, kendilerine ayrı edebiyat vücuda getirmek teşebbüsü ilkin yoktu; Kazan, Taşkent ve Baku matbuatı okunuyordu. Bolşevikler burada «müstakil Türkmen edebiyatı» vücuda getirmek teşebbüsünde bulunuyorlar. 1925 te Aşkabâdda Emir Hacmin ismi yukarıda geçen oğlu Kakacan'ın idaresi altında «Türkmenistan, gazetesinin neşrine başlanmıştı. Dili, azerbaycan ile Özbek türkçesi arasında idi. Sonra idaresini komünistlere verip, dilini «halis türkmençe»ye çevirdiler. Bu gazete, bir de köylülere mahsus «Daykhan» (yani «di-han» – köylü) gazetesi, «Toqmaq» namında mizah mecmuası Aşkabâdda, «Ceyhun akhbârı» gazetesi (1923 ten başlayarak) Kerki'de neşrolunmaktadır. Üstelik mektep kitapları, komünist siyasî neşriyatı da vardır. Türkmenlerde muharrirler bulunmadığından ve bu dilde edebiyat vücuda getirilerek diğer Türklerden ayrı terbiye vermekte rus hükümetince zarurî görüldüğünden,, yakınlarda bizzat Moskova'ya teşebbüsüyle rus muharrirlerinin bilhassa Maksim Gorkinin eserlerini türkmençeye terceme ederek bir «terceme edebiyatı» vücuda getirilmekte olduğunu yazıyorlar^{202a}). Burada, İlmî sahada Türkiyede tahsil gören ve yukarıda (s 464) ismi geçen Kulit Muhammedov çalışmaktadır. Bunun «Nevalı» ve «Makhtum quli»ye[^] ait bazı eserleri neşredilmiş olup, Köroğlu destanının neşriyle de meşgul olduğunu işittik.³³³

Kırgız ve Karakalpak lehçesinde de edebiyat vücuda getirilmektedir. 1924 te başlayıp Torkül şehrinde «Erkin Qaraqalpaq» gazetesi neşrolunmaktadır. O yılda muharriri Başkurtlardan Ağaydaroğlu Talha idi. Dili, Özbekçe ile kazakça arasında mutavassıt bir lehçedir.

Türkistanda, türkçe edebiyatla beraber, bir de farsî-tacik edebiyatı yeniden hayat kesbetmektedir. Türklüğe karşı-taciklik'siyasetinin takviye

---

^{333a}) Bk. *Türksche Post*, 1928. Nr. 2.

edilmesi ve Tacikistanın ayrı bir idareye tâbi kılınmasıyla beraber, tacı*.. edebiyatını genişletmek işine de başlanmıştır. Hürriyetten evvel Bukha- rada farsça «Buklîarâ» ve «Turan» gazeteleriyle Semerkandda münteşir «Âyine» mecmuasında farsça makaleler bulunmuyordu. Hürriyetten sonra millî İran ruhunun mümessili olarak Semerkandda litograf usulüyle «Meşâla-i İnkilâb» mecmuası neşredildi, (1917, muharriri: Sey-yıld Rıza Alizade). Fakat bu mecmua o zaman, daha ziyade Türkistan- daki şîh hanlılara ait gibi idi. Şimdi Tacikistanın teşkilinden sonra Se* merkandda «Âvâz-i Tacikhây-j kemağâl»,. Düşembede «Bîdâri-i Tacik» gazeteleri, yine Düşembede «Dâniş u.âmuzgâr» mecmuası neşrolunmaktadır. Âvâz-i Tacik gazetesinde, Türklere karşı Tacik millî hislerini kabartacak makaleler yazılıyor. Semerkand münevverlerinden Şadreddin Aynî «Tacik edebiyatı tarihî» namıyla mühim bir eser neşretti. Türkistan Taciklerinde millî İran hissini inkişafı dolayısıyla Tahranda çıkan yarı resmî «İran» gazetesi de, Şadreddin Aynînin bu eserinden sitayişle bahsetti. Taşkente rus müsteşrikleri ve siyasîleri tarafından «Tacikistan ve ona mücavir İran kavimlerini öğrenme cemiyeti» adıyla bir cemiyet tesis edilerek, akademik V.-Barthold, profesör A. A. Sir nov, Andreyev, Pankov ve diğerleri bu cemiyetin âzalarıdır. Şimdiye kadar bu cemiyet «Tacikistan», «Badakhşan ve Qatağan», «İran» adıyla mühim eserler neşretmiştir.

Türkistanda maarif sahasındaki faaliyet son za* Maarif inanlarda epeyce ilerlemektedir. Bilhassa, orta tahsil ilerliyor. 1927 ders yılında Özbekistandaki orta ihtisas mektepleri ve talebelerinin durumu şöyledir: Muallim mektepleri ve «teknikum»lar 10 olup, 2264 talebesi vardır, bu talebeden 2035 i İslâmdır;- «ziraat teknikum»ları 7 olup, 835 talebeden 519 u İslâm; «sanat teknikumları» 5 olup, 1111 talebeden 268 kadarı İslâm; «fabrika mektepleri» II olup, 834 talebeden 481 kadarı İslâm; gü?el sanatlar ve musiki mektepleri talebesi 251 olup 170 kadarı İslâmcb. Ceman 6.429 talebeden 4.078 kadarı İslâm (yani: Özbek, Kazanlı, Kırgız-Kazak, ve Tacik) olup kalanları Rus ve Yahudidir. Bunların içinde tahsilde bulunan kız talebeler de şimdi epeyce, bir yekûn teşkil etmektedir (ceman 785 kız talebe olup, bunlardan 550 khdarı muallim

mekteplerinde ve j 42 ,

Iord., ^
 kıstanda âli mekv i * ^U_{r1}^U_cian d nyac^a
 ve
 Uni,, T,,r,,a" ">">> w M» fûniv-f.»;,,»

iiunucit] dil mekl,»o^S,ii^i^il 144 i^1 ,
 3V
 Baku üniversitesind e!de ^hsil deS* ^

* ' d o İ A o s k 0 * a d
 lunmustur. Dâviil C 2 * * ' Al_m Unan talebeden ta]ebe, {ize-
 üniversitelerinde ^

ler için ay,, bir ^ekteP!e_relç . , . ^"k dersler ^ s , e p t t e O * »
 sürülmetedir. niVe mit e te sisi ^ rUşçad!>-- Bir d e ' . ç 2&) , s t a l *
 İlk tahsil İKR- ^kirleri de bu yıl O' ■ '

2058 ilmekte. Jmak t. idd' «" «elerden bir girmek 7 yılında Özbekl-ir Zl»^{K,a}
 850.000 kadar) bu'unun. Unla A ^UZaktir! 1926 ^ta^il^ n-
 '20. memnuniyeti ÇOCUK r! a n,e , « m a'n.»> 173.746 A k r D c e n U A ' f (^ i n r
 İZU. clakti!o^ f-Ta? Urt P U M ----- A * * * * * > o 6 27
 usulü defteridi r o^o Ve Ayvada ***)

lama memurlar' oWch^k«o x k^m^ 72, kooperatı 7s - K h — , if kurslar' at ve *»'!
 12° r Z,ra k ur s n n ^
 'dhyC s n l A e f'

75, Khyva ... .. SUI'da Â i " Stallstl'k kurslarında
 ter ve istati^L. v<; / kursunda | 4I. ^ „sulü^

Bundan maad-, UrsI^riiicîar 60' kurslannda 60, BU, be buIn^Uy^ açılan «siya ko*üni_{st}
 p'°- k' «man 805 İslâm
 kurslar acıları yetiştirmek yetiştirmek ^{h e r} ^{s o i}
 * r h * > 01*

1925 yılında Tati k' 25 te 24 da Türk atlehel , , okum/ T. (ordu)-
 yordu. 25 Ö J?kent Posta v # ' oİUP> 462 W ^ vk t ° l e h * k , lebe

Kazakı k 6 Tara,,c kurslarında 60 tu* ;
 1926 da RusyİSLİlarda tahsil rfi v^a2ak- 3 Kırgn. flj> ^ j^,n # * ? *

lunmustur (v_a 1 Mektep v Ü⁸, etl pek yüksektir. Bu'' ta hsil 4e 1-m v e ter b 1
 8*b^Urd e . " " ^ erinde 285 talebe t a-

- /
 2G. :t) (794 talebe), sanat
 ; : ^ CoU
 gazetesij) 28 ■ : ubat 1925,

(1690 talebe), ziraat mektepleri 5 (764 talebe), orman mektebi bir (136 talebe), baytar mektebi bir (240 talebe), orta tıbbiye mektebi bir (120 talebe), fabrika mektepleri 6 (3025 talebe) olup, bunlarda ceman 704.7 talebe vardır.

Muallimlerin % 10 kadarı kazak, kalanları rustur. Derslerin yüzde doksanı rusça talim ediliyor. Kazakıstanda şimdilik âli mektep yoksa da ^{2(U)}> yakında bir Kazakistan Üniversitesi açmak teşebbüsleri vardır; ve bir iki yıl zarfında açılacaktır. Kazaklarda tahsile rağbet, öteki Türk-lerin hepsinden fazladır. Hattâ tahsil niyetiyle gelerek yer bulamıyan (300 kadar talebe Kızıldordada maarif nezaretine hücum ettiğinden polis kuvvetiyle dağıtıldılar. Kazakıstanda iptidâî mektep durumu, özbe- kistana göre daha kötü bir vaziyettedir. İ 226 da Kazakıstanda Kazakların ancak » 010, sayısı az olan Rusların se 1913 iptidâî mektebi bilinmiyordu. Sovyet memleketinde, orta mektepler gibi iptidâî mektepler de, ancak hükümet mektebi olabileceğinden, hususî iptidâî mektepler bulundurulamaz. Aynı suretle 1926 yılında Kazakıstanda çocuk evlen ile çocuk bahçeleri Ruslarda 406 olduğu halde, Kazaklarda 58 idi ²⁰⁵). Hususî kursalrdan Kazakıstanda «siyasî sevad» mektepleri 63, hükümet memuriyetlerine hazırlama kursları 6 (426 talebe), kâtipler kursu 1 (120 talebe), marangozluk ve demircilik kursu 6 (175 talebe). Ma arif sahasındaki bütün bu ciddi faaliyetlerle beraber, ahalinin okuma\ve yazmasındaki değişme pek azdır. Rusyada halkın % 39 u okuma ve yazma bildiği halde, Özbekıstanda ancak yüzde 8 dir.

Türkıstanda üniversite hayatı henüz pek yenidir. Taşkentteki Devlet Üniversitesi ancak inkılâptan sonra tesis edildi. Altı fakültesi vardır; 1. Sovyet iktisadiyat v.e sanayii (İktisadî ve hukukî şubeleri de vardır), 2. Şark fakültesi (etnoğrafya, lisanıyat, talim ve terbiye şubeleri), 3. Köy işğeliği (ziraat) fakültesi, 4. -Riyaziyat fakültesi (kimya, fizikoma- tematik, biyoloji şubeleri), 5. Mühendis ve miliyasyon fakültesi (bunun miliyasyon vfe su kuvveti şubeleri), 6. Tıp fakültesi. Bunlarda geçen 1927-28 ders yılında, fakültelerin sırasıyle, 720, 273, 719, 521, 523. 801, ceman 3.557 talebe okuyor. Bunlardan, maalesef, ancak .100 tatar, 66 Özbek, 63 kazak, 7 türkmen, 4 uygur (tarañçı) 5 başkurt, yanı umumiyetle 272 kadarı yerlidir. Üniversite yanındaki hazırlık mektebinde (Rabfak'ta) ise yerliler çoktur (754 ten 466 sı yerli. Bunlardan Özbek 171, kazak 93, tacik 32, türkmen 30, tarañçı 37, tatar 32). Üni- ^{334 335} versitede Rusyanın muktedir profesörleri vardır. Arada yerlilerden de bazı muallimler bulunuyor. Neşriyatı, 1928 yılına kadar 17 cild «Bül-letin» ve 12 kitap (Travaux)dan ibarettir.

Taşkentte Lenin adına olan komünist üniversitesi, yalnız bir propaganda merkezidir. Neşriyatının (Kommunisticeskaya Mysil mecmuası) İlmî kıymeti

---

[204] Bu kitap yazıldığı zarflan vaziyet böyle idi, müteakiben Almatı'da Kazak Üniversitesi ve diğer bazı âli mektepler açıldı.]

³³⁵ Maarif ve Oqutğuci, 1927, Nr. 10-11.

azdır.

Türkistan medenî hayatında sevindirici olan bir İlmî Cemiyetler, cihet de, ülke ve vilâyet mikyasındaki ilrri ve Kütüphane ve Mü- harşî cemiyetlerin, şehirlerde kütüphane ve müze- zeler, Yeni İlmî ve h u r i n, t i y a t r o v e musiki müesseselerinin inkişafıdır.

Medenî Kuvvetler İlmî ve harsî sahada gerek Kazaklar, gerek öz- bekler 1922-1923 yıllarında ciddi bir faaliyet göstermeğe başladılar. O yılda kurulan «Kazak, Kırgız'bilimkamıyası» nda Dostmehmed oğlu Khalil ve Divay oğlu Ebubekir, türk destanını ihya eylemek ve muhtelif fenlere ait deTs kitapları hazırlamakla meşgul oldular. O cümleden bu komisyon ihtiyar türk etnografya âlimi Ebube- kirin elinde toplanan türk destanları metinlerini neşre başlayıp «Edüğe», «Qublandı», «Alpamıs», «Biket» ve başka destanları tabettirdi. Moskova da sürgünde bulunan Bükeykhan oğlu Alikhan ve arkadaşları da, bu gibi eserlerin neşrini ilerlettiler. «İrtarğm», «Kine Sarı», «Ersayın», «Min bir makal» gibi eserler neşrolundu.

Taşkent Kazak Bilim Komisyonu münderecat itibariyle çok mühim olan «Sana» mecmuasının neşrine, o yılı yine Taşkentte teşekkül eden «Özbek Bilim Heyeti» de «Bilim Oçağı» namiyle pek mühim bir mecmuanın neşrine başlamışlardı. Özbek ve Kazaklarda mezkûr teşkilât etrafında yeni İlmî kuvvetler toplanmaya başladı.. Özbeklerde Salı oğnu Bulat ve Fıtrat tarih, edebiyat ve dile ait eserler neşrettiler. Fötrat, Ne- vaînin bazı eserlerini ve Özbekçe sarf ve nahiv neşretti. Menşe itibariyle Astarkhan JVIangıt-Noğaylarından .olan Salı oğlu Bulat (Bekbulat) ise, «Mangıt tarihi», Sadreddin Ayni tacikçe «Tarikh-i emirân-i Mangıt» ve Özbekçe olarak «Rûkhara inkılâbı tarihî için materyallar» ; halkiyat babında Gulam Zaferi «Eşuleler» (halk mânileri), Şıralı Ruzi «Özbek makalları» (atalarsözü), bir de Ensari, Zarif Beşiri' ve Khudaykul, ta- rançı halk edebiyatı numuneleri («Uygu el edebiyatı») neşrettiler. Bu İlmî ve medenî faaliyet bir iki yıl içinde süratle inkişaf etmeğe başlamıştı. Fakat Ruslar, Taşkentte toplanan Kazak, Özbek ve Türkmen kültür kuvvetlerinin, gittikçe sıkılâşan~işbirliği şeklini alan bu faaliyetlerini, 1924 te kabileleri ayrı cumhuriyetlere bölüp mevcut kuvvetleri de Se- merkand, Kızılorda (Akmescit), Aşkabâd ve Frunza (Pişpek) gibi merkezlere dağıtınca, bu teşebbüsler de akim kaldı. Mamafih kabile cum

huriyeti maarif komiserlikleri yanında yine akademik merkez yahut «Devlet İlmî şûra»ları ve onlara tâbi olan Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan «Ülke öğrenme komite»leri tesis edilmiştir. O komitelerin de ihtisaslara göre şube ve encümenleri vardır.

Bundan başka Taşkent Üniversitesinde birkaç İlmî cemiyet de vardır. «Tabiiyatçılar Cemiyeti», «Tıp Cemiyeti», «Rusya nebatat cemiyetinin Taşkent şubesi», «Tacikistan ve ona komşu İran ülkelerini Öğrenme cemiyeti», «İlmî pedagoji Cemiyeti», «Ortaasya (eski Türkistan) coğrafya cemiyeti» de şimdi bu üniversiteye ilhak edilmiştir. Yine Üniversiteye tâbi olan «Çimkent nebatat istasyonu», «Nebatat bahçesi», «Ortaasya Meteoroloji enstitüsü» vardır. Bunlarda çalışanlar ruslar ise de yerlilerden iştirak edenler de gittikçe çoğalıyor. Meselâ coğrafya cemiyeti toplantılarında yerlilerden Hacı Geray, Tınışbay oğlu Mehmedcan (eski Türkistan Cumhurreisi), Tıp Cemiyeti toplantılarında Doktor Umidova, Doktor isakhanov; Tacikistan cemiyetinin Barthold şerefine neşrettiği ;«İqd ül-cümân» mecmuasına, eski münevverlerden Tınışbay oğlu Mehmedcan, Dostmehmed oğlu Khalil, Sadık oğlu, Khan Yomuds- ki, Divay oğlu Ebubekir iştirak etmişlerdir. İlmî pedagoji Cemiyeti toplantıları mazbatalarında İshakoV; meteoroloji enstitüsü mesaisinde Bay- dikov gibi zevatın isimleri geçiyor.

Bunlardan başka, Üniversite: fakülteleri nezdindeki talebe İlmî derneklerinde de yerli müslümanlardan yeni zuhur etmekte olan İlmî istidatların maruzaları görülmektedir. Meselâ geçen 1927-28 ders yılında Tıp talebe cemiyeti toplantısında Kutimov ve Resulov adlı talebelerin maruzaları zikredilmektedir.

Bundan maada, Rusların ayrı cumhuriyet hükümetleri yanında tesis ettikleri «İstatistik idare»lerinin bültenlerinde, «Ortaasya su idaresi» tarafından neşrolunan «İskamukhbiri» (Vestnik Irrigatsiyi) ve «Ortaasya ve Kazakistan iktisat idareleri» tarafından neşrolunan İlmî iktisat mecmualarında (meselâ «Narödnoe Khozaystovo SVedney» mecmuasında) yine bazı yerli müslüman istidatlarının iştirak ettiği görülmektedir. «Kazakıstanı öğrenme cemiyeti» («Qazakıstandı izertteytun gurğam») nm «hizmet» (Travaux) lerinden şimdiye kadar sekiz cilt neşrolunmuş olup, üçüncü cildi Bay tursun oğlu Ahmedin İlmî ve edebî hizmetlerine tahsis edilmiştir. Yedinci cildinde ise 18. ve 19.uncu asırların ilk yarısında Kazakların isyan hareketleri («Tayman oğlu İsetay») hakkındaki makalelerle, Yedisu âsârı atıkasma ait Tınışbay oğlu Mehmedcanın makalelerini ihtiva eder. Türkmenistan «Ülke öğrenme derneği» mecmualarında türkmen münevverlerinden Khai\ Yomudski (bu zat şimdi- Yo- mudlu Qaraşkhan oğlu, diye imza ediyor) nm makaleleri, Taşkent, «S*- ku» üniversite mecmualarında Rıskuloğlunun 1916 yılındaki isyanlarına ait makaleleri neşrolundu. Özbek ilmî müesseselerinin merkezi olan «Devlet ilmî şûrası» ceman 171 âzadan ibaret olup, 1928 yılı başında teşkil edilen idare azalan şunlardır: Atacan Haşim (reis), Sirpov (reis muavini), prof.. Terleskovski, Arbuzov, İvanov, Mirkuloviç, prof. Titov, prof. Silikhanoviç, Frolov, Şâir Fıtrat, Azizov, Talışkin, Yanı, 12 âzadan ancak üçü yerli Türktür. B/ müessesenin: 1. İctimai terbiye, 2. Teknik ilimler, 3. Siyasî ilimler, 4. İlmî usul gibi «seksiyon»lan vardır, ki müdürleri hep ruslardır.

Bu «İlmî Merkez»e tâbi olmak üzere Özbekistanın merkezinde ve vilâyet

şehirlerinde ceman 20 kadar İlmî cemiyet çalışıyor. Atacan Ha- simin beyanatına göre, bunlarda özbeklerden 50-60 kadar ilmî kuvveler çalışıyor. Mez-kûr ilmî merkezlerin ve cemiyetlerin az çok himayesi ile yerli ilmî istidatlar, müstakil neşriyatta da bulunabiliyorlar. İlmî merkezin Özbek kısmı 1926-1927 yılları zarfında 200 forma kadar «destanlar», 250 forma kadar halk hikâyeleri, 6.000 atasözü, 3.000 kadar da bilmece toplamıştır. Bunlar, tahsisat bulundukça neşredilmek üzere hazırlanan materyallerdir. Bundan başka Tarih Encümeni tarafından Fıtratın «Özbek musikisi tarihi» ve «Divan-ü lûgat-i-t-türk de eski Türk edebiyatı nümuneleri», Molla Bekcanın «Khorezm musikisi tarihi», «Khorezm Özbek makalları», Salı oğlu Bulatın "«Ortaasya tarihi» neşrolundu. Daha eski zaman müelliflerinden Abdullah Balkhi, Reşideddin el-Tabib ve Ebulgazinin eserleri neşredilmek üzeredir²⁰⁰).

Kazakistandaki ilim hareketi Taşkentteki «Qazaq bilim komisyo- nu»nun lâğvından ve hükümet merkezinin Kızılordaya naklinden sonra» zayıf düşmüş ve müstakil ilmî neşriyatını ilerletememiştir. Mamafih ora- da da neşriyat hususunda olmazsa bile, «materyal toplama» hususunda ciddi faaliyet olduğunu «Enbekişil Qazaq» gazetesinden vakit vakit öğreniyoruz. Gerek Özbek ve gerek Kazaklarda -son iki yıl zarfındaki ilmî faaliyetin en mühimi olarak, Aşuralı Zahiri tarafından neşredilen «rus- ça-özbekçe'lûgat», Kemenger oğlu idaresinde sekiz kişilik bir heyetin tertip ettiği «Qazaqça rusça tilmaç» (1925) zikredilmelidir. Bu kazakça lûgatta, rusça kelimelerin mukabili meselâ osmanlıcaya aykırı olarak ekseriya tek bir .kelime, türkçe kelime getirilmiştir ki şayanı dikkattir.

Kütüphanelerden en mühimi, bugün millileşmekte olan «Taşkent Ümumi Kütüphanesi»dir. Bu kütüphane, Türkistan ve Ortaasyaya ait Avrupa neşriyatının ekserisine maliktir. Şark yazma eserleri kısmı da epeyce zengindir. Fakat Bartholdun yaptığı tetkikata göre, buradaki ³³⁶

eserlerin mühimlerinden bazıları inkılâp zamanında çalınmış veyahut bozulmuştur ^{2tr}). Semerkand, Fergane, Aşkabâd şehir kütüphaneleri de, memleketin mühim İlmî müesseseleri sayılabilir. Yalnız şark neşriyatını havi olarak Taşkente «Turan», Semerkandda «Behbudî» kütüphaneleri ve Bukhara ile Khıyva umumî kütüphaneleri, de vardır. Bundan başka muhtelif şehir ve kasabalarda Türklere mahsus 96 kadar küçük kütüphane de bulunmaktadır.

Eskiden çarlık zamanında Semerkand ve Taşkente tesis edilip şimdi millileştirilmekte olan âsârâtika müzelerinden başka yakında yine Khokand, Fergane, Khorezm müzeleri teessüs etti. Taşkent, Semerkand ve Bukhara müzeleri mühim eserlere malik olup, binaları da kendilerine münasıptir. Semerkand, Bukhara . ve Khıyvada bir de «Asârî- atika muhafaza komisyonları» vardır. Burada yerli ilim adamları da çalışıyor. Kazakistan merkezi Kızılordada ve Almatı, Semi ve Kırgızistan merkezi Pişpek şehirlerinde de birer kütüphane ve millî müze vardır. Kazakistanda ayrıca 805 kadar küçük kütüphane ve «seyyar kütüphane» ile 494 kadar da okuma odası

gösteriliyor ki, bunlar daha ziyade siyasi komünist terbiyesine tahsis edilen müesseselerdir.

İlim ve medeniyet uğruna gösterilen bu faaliyetlerin, Kazak ve Özbekleri yahut umumiyetle Orta Türkleri alâkadar eden meselelerin hangileri üzerinde ve ne gibi zevat tarafından yapılmakta olduğunu daha vazih bir surette anlatmak için, İlmî neşriyatın başlıcalarının münderecatını gözden geçirmek icap ederdi, ki kitabın hacmini daha fazla büyütmek kabil olmadığından bu işi yapamadık, inkılâptan sonra, çıkan f yeni Özbek neşriyatından «İnqilâb», «Bilim Oçağı», «Maarif ve Qqut»

I güç-i», «Maarif ve medeniyet» mecmualarının 1923-1927 yıllarında j neşrolunan ^nüshalarının münderecatından, İstanbulda çıkan «Türkiyat^ \ mecmuası»nın ikinci cildinde (s. 597-621) oldukça tafsilli bahsetmiş- iiiE Burada, yalnız by medenî faaliyetin merkezinde bulunan zevat sı- fatıyla, orada zikri geçen zevatın isimlerini saymakla iktifa edelim. 1926- 1927 yıllarında dil ıslahı meseleleriyle uğraşanlar: Aşur Ali, Fitrat,

Abdülhamid Çolpan, Gazi Âlim, Kayyum Ramazan, Abdurrahman Sa di, İlbek, Şakir Süleyman, Atacan Haşim, Leningrad Üniversitesinin Edebiyat fakültesini ikmal eden Abdullah Ulvi, Behram, Mehmed Sa*id Ahrari, Khuyvalı Molla Bekcan, Hacı Mu*in, Kari Rahim Taci, Devlet Rizayov, Haydar Eşrefi, Şencer Sıddık, Abdussemi, Niyazi; Maarif ve Ogutğuçı mecmuasının yazı heyeti âzalarından Rahim In'âm, Atacan

Haşim, Nazar İnayeti, Semerkandlı Maruf Resuli, Şakir Süleyman, Mümin Khoca, Seyyid Ahmed Neziri, Mahmud Subay.

Bolşevik devrinde çıkan Kazak mecmualarının münderecatından bir kısmını, misal için, burada gösterelim: «Sana» mecmuasının 1923 te neşrolunan ilk sayısında mühendis Tmışbay oğlu Mehmedcan, «Türk ve Moğol tarihinin ana hatları»; doktor Dostmehmed oğlu Khalilinin fizyoloji, teknik, heyete ait dört makalesi; Calen oğlu Kerim «Kimya sahasında yenilikler»; Divay oğlu Ebubekir «âsârâtika tetkik usulleri»; M.A. «Kazakistanın nüfusu ve ziraat istatistiği»; sonra s. 49-130 da hep edebiyat ve millî medeniyet meseleleri, folklor ve etnografya malûmatı, genç şâirlerin şiir ve hikâyeleri. Mecmuanın ikinci sayısında: Batyas oğlu «Maarif meseleleri»; Tmışbay oğlu Mehmedcan, «Ediğe destanının tahlili»; Arkalık, «İnsanın biyoloji ve hilkat meseleleri»; Kazakistan İlmî kongresinin mazbatalarından bir kısmı, s. 63-128 yazma eserlere ve halk edebiyatına ait makaleler ve materyaller.

«Qızıl Qazaqstan»ın 1927 ve 1928 de neşrolunan cüzlerinde ezcümle şu makaleler bulunmaktadır: İktisadiyattan: Şerif oğlu Sabır «Kazakistanda petrol meseleleri» (cüz 61), «Emba'da petrol istihsalinin yıllık hesabı» (cüz 71), «Emba'da petrol'istihsali» (cüz 74); Kazaklardan yüksek kısım amele yetiştirme meselesi» (cüz 76-78); Ku-lumbat oğlu Uzukbay, «Kazakistan iktisadiyatının beş yıllığı» (cüz 64-65). «Kazakistanın köy iktisadiyatı» (cüz 66-67); Satıbay oğlu Kanış, «Karagandı ve Spas ocaklarında maden istihsalâtı» (cüz 69-70); «Tur-Jan mevkiindeki kurşun ocaklarının hal ve istikbali» (cüz 71); «Kar-sakbay ocaklarından bakır istihsalâtı (cüz 74-75); Sarımolde oğlu Ka-bilbek, «Kazakistan sanayii» (cüz 66-67); Toktabay oğlu Kerim, «Kazakistanda göçebelere yerleştirme meseleleri» (cüz 71). Tarihten: Rıs-qul oğlu Turar, «1916 yılı kıyamı» (cüz 11-14, 15-18); Saat oğlu A-limcan, «Bükey'Ordada 1917-1918 yılı inkılâbının tarihi» (cüz 61-63); Er ali «Kazakistanın inkılâp tarihi». (76-78); Bekimbet oğlu, «1916 yılı Karakalpak isyanı» (cüz 61); Sarıbay oğlu, «Bükeyde inkılâp tarihi» (cüz 71). İctimaiyat ve terbiye meselelerinden: İsa oğlu Uraz, «Milletler ve kapitalist milletler» (cüz 71); Gayıpnazar oğlu, «Kazakistanda milletler münasebeti (cüz 71); Banne «Şark memleketlerinde _ milliyet meseleleri» (cüz 76-78); Hamza, Kazakistanın İctimai teşkilât usulleri» (cüz 66-67); Bayazıd, «Akmola vilâyetinde siyasî terbiye meseleleri» cüz 71); Arık kıızı Naime, «Kazakistanda kadınlan meselesi» (cüz 66-67). Edebî ve medenî meselelerden: Tokcikit oğlu Şahmerdan, «Millî edebiyat meseleleri» (cüz 59-60); «Şair Mağcanın âsârnu tenkit» (cüz 64-65), «Yeni devir ve yeni medeniyet» (cüz 74-75); Elcas «Şair Çol-

panın âsârını tahlil» (cüz 64-65) ; Membet gelini Medine «Güzel yazı- lar meseTeTeri» (cüz 61) ; Örenbek, «Millî tiyatronun iki yıllık hesabı» (cüz 66-67) ; muhtelif şiirler ve hikâyeler. .

«Cana Mekteb» mecmuası da yine bu kadar zengindir. O cümleden cüz 7-8 de «Kazakistanın tabii coğrafyası»; Kırbalası, «Karakha- nım, Başkurt hikâyesi»; cüz 9-10 da Cansüer oğlu İlyas «Ural vilâyetinde 1916 yılı merdikâr meselesi» (mezkûr sene vakıalarına ait Böltrik akın ve Alban Asanın hâtıraları) ; Ayüke oğlu Kanaatin 1916 yılı ikin- citeşrin 21 inde mahkeme huzurunda söylediği sözler; cüz 14-15 «Tarihi materyalizm», «Kazakistan ilim encümeni tarafından kabul olunan İlmî ıstılahlar» ; cüz 27 Toktıbay oğlu Kerim, «Kazakıstanda arazi meseleleri» mühimdir. «Ayal Teridiği» mecmuasında Kazakıstanda İçtimaî ve siyasi sahada çalışan Kazak kadınlarının haltercümeleri ve resimleri, şiirler ve hikâyeler şayanı dikkattir. «Cana Edebiyyat» mecmuasının bu yıl neşrolunan nüshalarında Muştambay oğlu' İçirişin «Abay'm şiirlerini tahlil» adlı makalesi., (sayı 7); Kaldıbay oğlunun Kine Sarı zamanına ve meşhur şâir Nurcan Akın'a ait neşrettiği. malûmat (sayı 9); • «Uysun Tülebek'e ait rivayetler» (sayı 11) mühimdir. Kazakların bu büyük fikir mecmuasına kalemiyle iştirak ederi yazıcılar sıfatıyJe şu isimler sayılmaktadır: Baydılda oğlu Abrakman (Ubeydullah oğlu

Abdurrahmaı.), Tuğçay.ı oğlu Appas, Culdubay oğlu Moldağalı, Cusup (Yusuf bek oğlu Gaunza (Hamza), Tokcıgit oğlu Şaymerdan, Sadi- vakas oğljj. İsmail, Se-ypulda (Seyfullah) oğlu Seken, Mukan oğlu Sabit, Mayili oğlu 3ayunbet. (Bay MuhammeÜ), Sızdık (Sıddık) oğlu Cakan, Tokmembet oğlu Aşıkar, Cansüger oğlu İlyas, Abdıgadır (Abdülkadir) oğlu Kalmakan, Aymavut oğlu Cusupbek, Turmancan oğlu Ötebay, Mutambay oğlu İdris, Dönentay oğlu Sabit, Şana , oğlu Cumat, Sersem- bay oğlu GŞ'ken, Bel oğlu örimbek, Nurcan oğlu Samat (Abdüssamed) , Maldıbay ı ğlu Elim, Müsreb oğlu Gabit (Abid), Beken oğlu Ilcas, Or- manbay oğlu Cumabay, Devletbay oğlu Mecit, Ospan (Osman) oğlu Ömer, Atavulda t At' -.1 ah) oğlu Mañşır, Ur ustam (Rüstem) oğlu Zi- yabek, Asyarı oğlu At^rakman, Sarıbay oğlu Şamğalı, Ayıtkoca oğlu Sabir, Kencebaj/ oğlu Beysembay, Canıbek oğlu Canızak, Arıştan oğlu Cusupbek, İs kızı Sara, Kulcan gelini Nazipa (Nazife), Mamıt (Mahmut) gelini Emine, Balaıvbay oğlu Salken, Sekerbay oğlu Bekmugâmbet, Kemenger oğlu Kuşeke, Mamıt oğlu Akımbet (Ak Muhammed), Ak- membet oğlu Canakmet (Can Ahmed), Kongiratbay oğlu Kalçan, Ba- yızaq oğlu İsa. Kazdıklarda yalnız edebiyata hasrolunan bu mecmuaaya yazılarıyla iştirak ed/en daimî yazıcıların sayısı böylece 45 i geçiyor, halbuki 1917 inkılâbından önce Kazak edebiyatını idare eden ve bugün

yaşayan zevattan, hiçbirisi bu fihriste girmemiştir.

Orta Türklerde çok intensif olan bu medenî faaliyetin her yer için umumî olan hastalıklı ciheti, başlanan her bir millî medenî teşebbüsün biraz sonra Rusların müdahalesiyle sekteye uğraması yahut şeklini değiştirmek mecburiyetinde kalmasıdır. Meselâ, 1923 yılında Taşkente Özbek ve Kazak bilim ocakları tarafından başlanan ciddi neşriyat, Özbek ve Kazakların kendi ihtiyacına bırakılmış olsaydı, son beş. yıl zarfında çok geniş bir ölçüde ileri gitmiş olurdu. Fakat Ruslar o faaliyeti durdurdular. Diğer bütün mecmualarda da gittikçe millî unsuru tazyik edip ortadan kaldırmak, makaleleri yalnız komünist fırkasına, Sovyet siyasetine hasretmek yolu tutuluyor. Arayere Rus Hükümeti mümessilleri kendi makaleleriyle sokuluyorlar. Meselâ «Kızık Kazakistan» mecmuasının baş makaleleri bazan Kazakistanın rus umumî vâlisi olan Ga- laşçukin, Özbek mecmuasında umumî vâli Zelenski tarafından yazılmıştır. Galaşçukinin mezkûr mecmuanın 61-63 cüzlerindeki baş makalesi, «145 milyonluk rus amele ve köylüsünü hiç kimse mağlûp edemez» serlevhasını taşımaktadır. Makale cihan kapitalistlerine, Rusyayı parçalamak isteyenlere, daha doğrusu yerli milliyetçilere karşı kaleme alınmıştır. Bu gibi tehditlere aldırma milliyetperver Özbek ve Kazak komünist müellif ve muharrirleri, mecmuadan yahut memleketten uzaklaştırılıyorlar.

Tiyatro ve musiki işleriyle «qulub» yani «klüb» Tiyatro ve Musiki teşkilâtı bilhassa Özbekistan da pek muvaffakivette ilerliyor, belki tekmiil şehirlerde, hattâ bazı büyük kasabalarda bile «heveskâr trupları» vardır. 1927 yılı sonunda Özbekistanda 30 kadar trup mevcut idi. Bunların en mühimi Taşkente- teki «Özbek Devlet trupu»dur. Bu trup içerisinde tecrübeli artistler mevcuttur. 1927 de Moskovada tiyatro sanatı tahsilinde 18 Özbek genci, Baku «Dram stüdyo»sunda 10 Özbek (üçü kız) talebe bulunuyordu. «Merkezi Akademi Trupu», Taşkente önceleri Ruslar için yapılmış olan «Kalizey» (rusça: Kolyzey, lâtince: Colyseum) tiyatrosunda oynuyorlar. Avrupada tahsilde bulunan Özbek talebelerinden birinin [Settar- can'ın] ²⁶⁸ kitabımız için Özbek tiyatrosu meselesine dair yazdığı şu malûmatı dercediyoruz:

Özbek sahne edebiyatının babası, Mahmudkhocra Behbudidir. O- nun «Pederkûş»i ve «Ötken Künler» romanının müellifi Abdullah Kadiri (Culqun bay)nin «Bakhtsız Küyev» adlı piyesi birçok defa sahne-

[268] Bu çok zeki ve istidatlı genç Türkistâna döndükten sonra bir milliyetçi ve garpçı sîfatıyla bolşevikler tarafından idam edildi.3

yc konulmuştur. Sahnenin eski kahramanlarından biri «Turan Gençler ■ Cemiyeti» âzasından Nizameddiü Khoca ve diğeri Bedreddin jdi./İnkılâptan sonra Taşkente kurulan «Çağatay Gürünki» Özbek tiyatroculuğunun inkişafına çok yardım etmiştir. Bu derneğin müntesiplerinden şâii Fıtrat «Abu Müslim» (5 perdelik), «Çın Süyüş» (5 perdelik), «Hind İhtilâlcileri» (6 perdelik), «Oğuz Khan» (1 perdelik), «Temür .>ağanası» (1 perdelik) adında büyüklü küçüklü piyes ve dramlar yaz- y cii. «I iind İkhtilâlcileri» ile «Temür Sağanası» sahneye konulurken, göz > yaşlan durmadan akmuştur. Fakat bu eserlerin hepsi, sonradan hükü- met tarafından men'ediimiştir. Sonra Gulam Zaferin Özbek kadınları . hayatından alınıp yazılan «Helime» (4 perdelik) adh operası, «Erik : balaları» adlı eseri, şâir Çolpanın eski Özbek hanları hayatından alınıp i : ya2,lan «Yarq.n ay» (6 perdelik) adlı eseri ve «Melike-i Turandvvt» ; ievcemesi, şâir Uygurun «Türkistan tabibi» (5 perdelik) eseri ve «En- dülüsün son günleri» adlı tercemesi, Gazi Yunusun «Zahhâk» adlı (9 perdelik) eseri sahnedin inmez ve mütemadiyen oynanır.

Gazi Yunusun tiyatroya olan hizmeti büyüktür. Onun orijinal ve 1 terceme olarak neşredilen diğeri eserleri şunlardır: «Cahiller», «llmaj ; şömiç», «Hay Şark», «Maarif yolunda», «Khanmn sevgisi», «Sevad- < s:zlık b e l â s ı » « C e h a l e t kurbanı», «Lokman hekim», «Lina cellâdiğa t u d ». Gazi Yunus aynı zamanda iyi bir tiyatro tenkitçisidir. Bundan : onra muharrir Khurşid in telifi olan Türkiye türkçesi ile karışık Özbekçe yazılan «Küçük asker», Nevaî'den çevirdiği «Leylâ u mecnun», «Fer- < ad u Şirin» adlı eserleri ehemmiyetlidir.

Özbekıstanda bir de tiyatro ve spor teşkilâtı olan «tüde» (dernek, b m . k) l c r vardı. Bunlardan «Temür». «Turan». «İzci», «Türk Gücü» ; a d l i m d e l e r ve şubeleri pek meşhur idiler. Fakat rus hükümeti 1920 de : °, U tude, en dağıttı. 1921 de son «Çağatay Gürünki» de dağıtıldı. Bun- İ „ So nra tiyat° hareket, eri geriledi. Münevver Kari maarif komiseri i ° , U f U Zaman! hiikümet hesabından «Türkistan ülke tiyatro tur p u » nu | etm!?. VC Ker ?ehirde- sahneler kurmuştu. Halk, tiyatroya o kadar I mışmıştı, . 1921 de yalnız Taşkentin eski şehrinde 4-5 sahne mevcut j ulunuyordu- Bunlar her gün halkla dolu oluyordu. Bunlardan biri, kıs- uk ve yazhk «Turan» tiyatrosudur/ K.şhk kısmı çarlık zamanında eski e'i en U j ü - rus mağazasının binasında bulunuyor; vazlık kıs- mr ise, Cenga denilen yerde ayrı, bir binadır. Bu yazlık tiya'tro binas. çok para sarfederek yapılmış. Fakat bolşevik mimarları tarafından y*P.Ian d,ger binalar gibi, bunun da altından su çıktığından yık,İd. I , , y,er ' U 'marlar tarafınd«n «Rabat bahçesi», «Gülistan» adıyla ^ bUyUk yaZhk tiyat° yaP,İd. B Ak ve ehemmiyetli eserler Tasken-

din yeni şehrinde «Şark tiyatrosu» ve «Kalizey» binasında sahneye ko-
«almaktadır. Sanatkârların meşhurlarından birisi. «Türkistan ülke ti- :• yatro
Trupu»nun eski rejisörü Uygur (Abdulmennan Mecîdi)dur ki. dram ve komedi
rollerini çok iyi ifa eder. Yine Ebrar. Oktem, Kerim. Seyfi Kari, Kudretullah,
(«Kalizey» tiyatrosunun müdürü) ve Fethul- lah da mâruf artistlerdendir.

Ferganede bir «seyyar trup» tesis edilmişti. Reisi, Özbeklerin eski ti-
yatrosu muallim Hamza Hekimidir. Onun «Fergane Falcıları» dramı ve
«Karasaç» adlı operası meşhurdur. Türkiye ve Azerbaycan türkçe- : sinden
özbekçeye göçürülenlerden «Halime» ve «Arşın mal alan», çok
oylanmaktadır.//Sahne kadın rollerini önceleri tatar hanımlar oynu- yorlardı.
Bunlardan Masume Hanımın hizmetleri çok olmuştur. O. bilhassa Halime rolünü
ifa ettiğinde bir Özbek ruhunu tam bir meharetle gösterebilmektedir. Şive ve ruh
itibariyle tamamen özbekleşmiş bir ta- tar Hanımıdır. Şimdi kadın rollerini de.
ekseriyetle Özbek kızları ifa etmektedir. Şâir Çolpanın ve Uygurun teşebbüsüyle
Moskovada tiyatroculuk sanatını öğrenmek için gönderilen 30 kadar genç erkek
ve kadın sanatkârlar, 1927 de tahsillerini ikmal ederek özbekistana dönüp gel-
diler ve Semerkanda resmî «Devlet Dram i mpu*nu tesis ettiler. Fa- kat
Semerkandde münasip bina olmadığından. Şehir Tiyatrosu nda Ruslarla
münavebe ile oynamaktadırlar. Şâir Çolpan bu trup tarafından oynatılmakta'olan
eserler üzerinde dil ve üslûp mütehassisi sıfatıyla ça- lışmakta ve eserleri lehçe
bakımından işleyip düzelttikten sonra sahneye vermektedir. Bilhassa ecnebi
kelimelerden temizlemek ve dili halk ruhuna ve yaşayan dile yaklaştırmak,
bunun vazifesidir. Bunun, Özbek dilinin ıslahı için ehemmiyeti büyüktür.
Sahnenin Özbek rejisörü yine Uy- gurdur. Kadın artistlerden Tursunay, Sareay
pek meşhurdurlar. Gayet büyük istidat gösteren Tursunay, ahlâksız arkadaşlar,
tarafından kıskançlık yüzünden feci bir surette öldürüldü; bu da millet için
büyük bir matem oldu. .

Bina hususunda en mükemmel olanı Taşkent tiyatrosudur. Yapısı 6-7 yılda
ikmal edilen bu bina, hakikaten muhteşemdir. Semerkandda da böyle bir bina
yapılmak üzeredir. Burada bilhassa Baku tiyatro mektebini ikmal eden sanatkâr
Azizbek çalışmaktadır. Khıyya ve Bukhara- da ayrıca sahneler vardır. Bukharâ
sahnesinde, Azerbaycan^ Akhund- zade rejisörlük etmektedir. Son günlerde pek
fazla rağbet gören eser- \ 1 ler Çolpanın Özbek tarihinden alarak telif ettiği
«Polat» adlı 6 perdelik dram. Fıtratın toprak .ıslahatı günlerini mevzu edinerek
yazdığı «Arşın» adlı 3 perdelik eseri ve yine Özbek tarihinden «Ebulfeyz Han»
adlı 5 perdelik eseri ve yukarıda zikri geçen «Halime», «Leylâ ve Mec- iun»,
«Ferhad u Şirin» dir [Settarcanın sözü burada bitti].

«Kazakistan Merkezi Devlet Tiyatro Trupu», 1926 yılı zarfında 18
artistten ibaret olarak teşekkül etti. Bugüne kadar 17 piyes neşrolunmuştur. Fakat
dekorasyonun fakirliğinden şikâyet ediliyor. 1927 yılı zarfında Kızılıordada kış
mevsiminde 42 defa temsil verilmiştir. Artistlerinden Kuanışbay oğlu Kalpek
(ihtiyarlar rolünü güzel temsil eden bir komiktir), Umurzak oğlu Elevbay

(«Balesi» şamanlar ve el hekimleri rollerini güzel oynar), Kocamğul oğlu Serke, Abdullah oğlu Abdulhay, Candarbek oğlu Kurbanbek, Candarbek kızı Zöhre, Camkıya oğlu Ma- labay, mârufturlar. Piyeslerden mârufları değerli Avez oğlu Mukhtarın «Qaragöz», «Engilik kelebek», «Baybise Tuqal» adlı eserleri;* şâir Aymavut oğlu Yusufun «Şir Niyaz», «Qanafiye (Hanefiye) Şarbanu (Şehir Banu)», «Mansapqorlar», «Râbia», «El qurganı», «Silanın qızı», «Taş mihman (Puşkinden)», «Sarak siri (Puşkinden)»; Turgumbay oğlu Cuma'ın «Arqair batır», «Torsıqbay quv»; Osman oğlunun «Zar- lıq»; Saken'in «Qızıl Şunqarlar»; Mayii oğlu Bayımbet'in «Sansar Mol- da», «El mektebi», «Nikâh qıyar»; Kemenger oğlu Koşeke'nin «Altun saqıne», «Paraşıldar» adlı eserleridir. Bu eserlerin hepsi sahneye konulmuştu* 2G0).

Musiki meselesine gelince, .Türkiye ve İstanbulun tam aksine olarak şark ve garp musikisi mücadelesini burada görmüyoruz. Türkistan- da bu iki musikiye, yekdiğeriyle mücadele eden iki müstakil sanat tarzı nazariyle bakılmıyor. Taşkent musiki teknikumunda 1927 de 170 kadar Türkle talebe (Rusların adedi daha fazla) tahsilde bulunuyordu. Bu mektep hem Avrupa musikisini, hem de şark musikisini talim eder. Bundan maada Taşkente «Şark musikisini himaye Cemiyeti» de teessüs etmiştir ki, bilhassa* yerli havaları toplamakla meşguldür. Türkistanda musiki mütehasısları tarafından esas olarak Avrupa musikisi almiyor, şark musikisine ise, ona ilâve ve onu süsleyen yeni motifler vermeğe lâıyk saha, me haz Ve menba nazariyle bakılıyor. Bununla beraber millî musiki de eski mevkiini muhafaza ediyor. Bu itibarla ruS musikîşinasları da orada şark musikisiyle çok alâkadar oluyorlar. «Özbek İlmî Merkezinin nezdinde «Etnograf Bezm Çalgı Tüdesi» vardır. 15 âzadan ibaret olan bu «tüde»nin üyelerinden Abdulkadir Nayi, Muhiddin Kari, meşhur Yusuf Kızık, Ahmedcan Koştey mârufturlar.

Bunlar 1927 de Rus Avrupasının 24 kadar şehrinde konser verdiler -TM). Özbeklerin en mâruf mugannisi olan Semerkandlı Hacı Ab-

²⁰⁰⁾ *Enbekçil Qazaq.*, 8/6/1927.

²¹⁰⁾ *Maarif ve Oqutğuçı*, 1926 Nr. 6; 1927 Nr. 5.

dulazize de devlet tarafından, kaydı hayatla, maaş (pensiye) veriliyor. Şehirli Özbek ve tacik havaları, daha ziyade Türkiye havalara benzi- yor, ki İran tesirindedir. Bunlardan bilhassa «Şeş maqam» namıyla mâruf Dü gâh, Se gâh, Çehâr gâh, Bayat, Şehnâz-i gülyar, Nesrullah hava- lan meşhurdur. Bundan başka İran klâsiklerinden Irak, Hicaz, Uşşak, Neva, havalarını bilenler de vardır. Yerli «küy» (hava)İerden daha ziyade Nalış, Terennüm, Gül oyun, Qaşqarça, Endicança, Dibaça, Gülbağ- ce, İsbay, Mirza-Devlet şarkıları, keza Terme, Lepe, Yaryar ve daha Temürlüler zamanında söylenen «Hay hay ölen hay ölen» havaları ve şarkıları mâruftur. Özbekistanın birçok şehirlerinde musiki mektepleri vardır. Bukhara Musiki Mektebinin müessisi ve müdürü, ' şâir Fıtrattır. Sonra Recçb müdür oldu. Taşkent Musiki Mektebinin müdürü Gulam Zaferidir. Bu zatın

Özbek milli musikisine yaptığı hizmet büyüktür. O- mın çalışmasıyla bütün Özbek mekteplerinde muşıq dersleri programa dahil edildi. Bu mekteplerde milli musiki ile beraber Avrupa musikisi de öğretilmekte ise de, rağbet bulamamaktadır.

Taşkent musiki mekteplerinde Toyçı, Seme.4ft.anu iVlusiki Mektebinde eski hafız mugannilerden Hacı Abdulaziz muallimlik etmektedirler. Abdulaziz, Özbek ve Tacik arasında en mahir «dutarcı» dır. Mugannilerden Muhiddin ve Kari Yakubun idaresinde milli seyyar musiki «Bezm-Konsert» dernekleri tesis edilmiştir.: Bunlarda çalışanlardan Yusuf kızı, Abdülkadir Neyçi, Atakhoca Mehmed, Baba Hafız, Tacunisa, Khança Nisa, Kamer. Hanımlar mâruftur. Türkistan * devlet .tiyatrosu nezdindeki daimi musiki «tüde»sinden «Türkistan (Yese)lık Sultan oğ lu» pek büyük istidat göstermektedir. Bu sanatkâr meşhur Muhiddin Karinin eşi sayılıyor. Muhiddin Kari gerçekten de çok mâruf bir mugannidir. Göçebe Özbek oymaklarının musikisi Kazaklarınkine pek yakındır. Bu musiki, keza özbeklerin şamanî «Bakşı» havaları ve şarkıları bugüne kadar, maalesef, zaptedilmemiştir.

Kazak ve Kırgızların musikisi ise, şimalî «Ural-Altay türk musikisi» ile cenubî Türkistan musikisinin her ikisinden de istifade etmiştir. Yani Kazak musikisi, Tiirkmenler kadar değilse bile, «Horasan, Mâve* râünnehir, şehir musikisi tesirinden uzak kalmamıştır. Bununla beraber kırgız, kazak, karakalpak, ve başkurt musikisi, eski bozkır türk aristokrasisinin orijinal havalarını muhafaza etmiştir. Orta Türk orijinal milli musikisini arıyanlarm, meselâ, şu havaları cidden beğeneceklerini zannederim: «Alçağırdıfi aççı kiivü» (bu Alçağır Mirza manğıt Musa Be- ğm oğ lu olup, yukarıda s. 139 zikri geçmiştir.), «Boz aygır», «Aqsaq qulan Coçı Han», «Boz îngen». «Qonur qaz», «Sarı bel» , «Qoş kelin- çek», «lrke atan», «Ters qaqbay», «Azamat Qoca». «Bulan cigit»,

TAbrnbe'ttin S o i q : l d a ğ ı », « B o z T u r g a y », « Q a r a c u r g a »; B u n l a r d a n s o n i k i s i v e « A q s a q c u l a n » i l e « B o z i n g e n » B a ş k u r t l a r d a d a v a r d ır " ' i). « A q s a q q u i a n » h a v a s ı Ç i n g i z ' i n o ğ l u C o ç ı H a n a m e n s u p b i r h a v a d ır, k i b i r p a r ç a s ı T e m ü r l ü U l u ğ B e ğ i n t a r i h i n d e (T â r i k h - i A r b a ' - i U l u s) m ü n d e r i ç b u l u n m a k t a d ır²¹).

« B o z i n g e n » h a v a s ı h a k k ı n d a, b i r m ü t h i ş h â d i s e y i m ü t a a k ı p y a v r u s u n a v e r e c e k s ü t ü k e s i l m i ş o l a n d i Ő i b o z d e v e n i n k a r Ő s ı s ı n d a ç a l ı n ı p, n i h a y e t k e n d i s i n e s ü t g e l d i ğ i; « Q o n u r q a z » h a k k ı n d a, ç a l ı n d ı ğ ı z a m a n s e m a l a r a u ç a n k a z ı n u ç a m a y ı p y e r e i n m e k m e c b u r i y e t i n d e k a l d ı ğ ı r i v a y e t i s ö y l e n i y o r. K a z a k l a r m i l l i m u s i k i y e f e v k a l â d e r a ğ b e t g ö s t e r i r l e r. M ü n e v v e r l e r i n e k s e r i s i « d o m b r a » (t a n b u r e) k u l l a n m a s ı n ı b i l i r, Ő a r k ı l a r ı n v e h a v a l a r ı n t o p l a n m a s ı n a g a y r e t e d e r l e r, / « K a z a k ı s t a n ! ö ğ r e n m e c e m i y e t i », 1 9 2 1 a ç ı l ı k y ı l ı n ı K a z a k i ç i n d e g e ç i r e n r u s m u s i k i Ő i n a s ı Z a t a - y e v i ç i ç a l ı Ő t r a r a k b ü t ü n h a v a l a r ı t o p l a t m ı Ő v e b u K a y a l a r, 1 9 2 5 t e O - r e n b u r g d a « K ı r g ı z (K a z a k) h a l k ı n ı n 1 0 0 0 Ő a r k ı s ı » a d ı y l a 4 0 2 s a h i f e o l a r a k n e Ő r l u n m u Ő t u r. B u i Ő e, b ü t ü n k a z a k m ü n e v v e r l e r i i Ő t i r a k e d e r e k m u s i k i Ő i n a s a y a r d ı m e t m i Ő l e r d i r.

M â r u f m ü n e v v e r l e r i n i m l â v e n o t e t t i r d i k l e r i e n e h e m m i y e t l i Ő a r k ı v e h a v a l a r Ő u n l a r d ır: B a y u t r s u n o ğ l u A h m e d « Q u b a k h a n », « Q a r a k ö z », « Q a r a k o n g ı r », « K ö r o ğ l u » h a v a l a r ı; Q a r a t a y S u l t a n e v l â d ı n d a n M e d e t o ğ l u K a n b e r: « A q s a q c u l a n C o ç ı H a n »; B ü k e y H a n e v l â d ı n d a n A b d u l l a h: « Q a r a c a s », « S e y t . e k », « İ k i c i r e n »; C ı l k a y d a r o ğ l u M u k h t a r: « A l - t a y », « N a v r u z b a Ő - K i n e S a r ı »; O t e g e n o ğ l u A t i k e y: « K i n e S a r ı m a r Ő ı »; M u k a Ő o ğ l u E l d a d: « K ö k ç e t a v »; A b d u r r a h m a n o ğ l u H a b i b u i i n a: « E m i r T e m i r » (A k s a k T e m i r); O r a z b a v k ı z ı: « C a y ı q », « Q u Ő a y »; İ l e n o ğ l u o ğ l u C u m a s: « Q u b l a n d ı »; I s p u l o ğ l u M i r z a G a z i: « A q ü y r e k »; S e y - f u l l n h o ğ l u S a d i v a k a s: « A b ı l a y m s e v a r ı m a r Ő ı »; M a y i i o ğ l u B a y m e m e t: « S a r ı A r q a »; A l m a n o ğ l u: « A s a v q o i i ğ i r »; A b d ı k h a n o ğ l u İ m a n k a n: « Q a r a c o r g a »; A y m a v u t o ğ l u Y u s u f b e k: « K e l i n s e k », « Q a r a t u r g a y »; B a z a n o ğ l u H a b i b u l l a h: « İ d i ğ e M i r z a »; K u l b a v o ğ l u M e d e t: « K e b e k b a t ı r »; O s m a n o ğ l u E b i Ő: « Q ı z c i b e k »; S a m e t o ğ l u M u k h t a r: « K ö z g e - m e n a m a n a t i »; K a r a l d ı o ğ l u B a y k a d e m: « A q t a s »; İ s k ı z ı S a r e: « S u l u - c a s »; m u h a r r i r S ı r a l ı o ğ l u M e h m e d c a n: « Q a r . a t a v »; İ h s a n a l i o ğ l u S a l i h: « Q a s q a c u l a n »; O r a z o ğ l u H a c m u r a t: « Q a r a k h a n ».

B u n l a r d a n b a Ő a k a m ü n e v v e r l e r d e n a s l e n K ı r ı m l ı B i ğ i Ő o ğ l u A b d ı t ır-³³⁷ i a h m a n v e C a n g e l d i n, a k ı n l a r d a n (y a n i h a l k Ő a i r l e r i n d e n) K u Ő t a n o ğ l u A k ı m k e r a y, C u m a b a y o ğ l u B a l m u k a n i Ő t i r a k e t m i Ő l e r d i r. B u i Ő e h e r m i l l i y e t ç i m ü n e v v e r g e r ç e k t e n c a n d a n i Ő t i r a k e t m i Ő, h e r k e s b i l d i ğ i n i y a z d ı r m ı Ő v e b u l u p

---

³³⁷) B u n l a r d a n i k i n c i B ü r c a n u l u s u n d a A h m e r k a r y e s i n d e S a n r a v K a s a n a d l ı o z a n ç o k ' i y i ç a l a r d ı.

Prof. B a r t h o d, *Ortaasya Tüirk tarihine ait dersler*, s. 140, b u Ő a r k ı n ı n y a l n ı z K a r a K ı r g ı z l a r d a m e v c u t o l d u ğ u n u z a n n e t m i Ő t i r.

kaydettirmeğe çalışmıştır. Neticede, Orta Türk milli musikisinin en seçkin havaları zapt edilmiştir. Bunlardan bazıları, artık unutulmakta olan eserler olup, meselâ «Qaraköz» havasını ancak Bay338 tursun oğlu Ahmed bilmiştir. Şarkıların izahında, Bükeykhan oğlu Ali- khan da yardım etmiştir. Münevver Kazakların kendi musikilerini bu kadar aşkla sevdiklerine hayran olan rus musikişinası Zatayoçiç, kitabının başına gayet heyecanla yazılmış bir mukaddime ilâve ederek, eseri, Kazak halkına hediye ettiğini söylemiştir. Gerçekten eseTİN mensur metin kısmı da baştanbaşa bir milli musiki âbidesidir.

Türkmenistanda da böyle bir teşebbüs oldu. 1928 de Türkmenistan hükümet âzasından Atalay oğlu Kaygısız, Berenli oğlu Beşim, Böri oğlu Kümüşali, yukarıda adı geçen Kulmehmed oğlu Abdulhekim, Berdi oğlu Bekki ve Khan Yomudski'lerin gayretiyle rus musikişinası üspenski, yanında Merv Teke Türkmenlerinden saatçi ve musikişinas Nefesali oğlu Mehmed Murad olduğu Kaide, Merv, Takhtabazar, Sirakhsda; Khorezmin Takhta, Pursa, Kühne-ve Yanı Urgenç şehir ve tümenlerinde bulunup, türkmen şarkılarının en mühimlerinden 115 kadarını zapt ve kaydetmiştir. Şerh ve izahatıyla beraber 376 sahife olarak neş/etmiş- lir. Eserin baş tarafında, sark musikisine bihakkın vâkıf olan Biliayev tarafından türkmen musikisinin tarihine ve tahliline ait yüz sahifelik bir mukaddime ilâve edilmiştir.

Türkmenlerin musikisine daha ziyade İslâmî, Horasan, İran ve medeni şehir Türkü musikisi tesir göstermiştir. Meselâ Nr. 13, 14, 23 «E- mir Ali Şir Nevaî»ye, Nr. 37 «Sultan Hüseyin Bay kara» ya nisbet verilen havalardır. Bu esere dercolunan Köroğlu destanına ait muhtelif havalar, bilhassa «Reyhan arab» (N. 97), «Qıratım» (N. 30), «Qırat gel» (N. 76), «Qıratjninen Köredalm» (N. 113); keza hayvanlara hitaben veyahut onların dilinden söylenen «Turna» (N. 34, 70); «Ço- barat» (N. 54), «Turgay» (N. 68, 88), «Tay atım gel» (N. 85) havaları, orijinal milli eserlerdir³³⁹). Türkmen musikisi, Orta -ve Önasya Türkleri musikisi arasında bir vasıta teşkil etmektedir; milli havaları çalmakta en mühim âlet Başkurtlarda, Altay ve Anadolu da olduğu gibi «düdük» (ney)dir.

Son zamanlarda kazak, Özbek ve türkmen musikilerini öğrenmekle, fonograftan geniş mikyasta istifade edilmektedir.

Bunlara ilâveten Özbekistan ve Kazakistan «Devlet kino» (sinema) heyetleri vardır. Bunlardan şimdilik Özbek hayatından beş piyes, Kazakistanda da yine o kadarı filme alınmıştır. Fakat maalesef bunlar, yalnız Rusya hükümeti ve Rusya hâkimiyeti lehine propaganda mak- sadiyle tertip edilmiştir. Millî

33815) Bk. Journal Asiatique, 1847, t. IX, s. 52-66.

[273] Köroğlu havalarından «Kırat gel», «Kırat» ile birkaç türlü «Turna» adlı havanın –ki türküsünde Keşan ve Horasan adları da geçer– Karsta ve Sahatçukurunda (İravan) bugün de söylenmekte olduğunu, Karşı olup, o çevrenin halkiyat ve etnoğrafyasıyla uğraşan bir talebem söylemektedir.]

filmlere Ruslar yol vermemektedirler.

1928 de Özbekistanda ressamlik kursu da açılmıştı, fakat her nedense kapandı. Özbekistanda 1927 yılı sonunda 139 kadar «Halk klüpleri» olup, bundan 75 kadarı Özbeklerin ve kalanları Rusların idi. Ayrıca 32 «Kadın klüpleri» vardır. Kazakistanın şehirlerinde Kazaklara mahsus ancak birkaç tane «klüp» vardır.

2

İçtimaî Hayatı Din ve Ahlâk

Türkistan şehirlerinde cemiyet hayatı eskiden de Cemiyet Hayatı iyi inkişaf etmiş bulunuyordu. Bu itibarla Doğu Türkistanda şehir hayatı meselâ Anadolu Türk şehirlerindeki hayata nisbeten daha canlıdır. Daha 1858 yılında Çokan Sultan Doğu Türkistan şehirleri hakkında «Bura ahalsinin en iyi hususiyetlerinden biri cemiyet hayatını ciddi inkişaf ettirmiş bulunmalarıdır. Bunlar, ferdi değil, cemiyet hayatını severler, şarap, musiki ve kadın olan geceler tertip edilir. Ziyafeti ev sahibi olan kadın idare eder. Bu gecelerin bir çok merasimi vardır. Burada rakıslar oluyor. Hâkim heğ (yani sancak müdürü) kendisi de raks eder. Bunlarda hususî rakkase kadınlar bulunur» diye yazmıştı ²⁷⁴). 10.uncu asrın Çin seyyahlarından Vang-yen-te Doğu Türkistanın Uygur şehirlerindeki cemiyet hayatının daha çok canlı olduğunu tavsif etmiştir; orada ekâbir tarafından kadınların da iştirakiyle yemek, musiki ve raks meclisleri tertip edilir, ecnebi elçiler de oraya davet edilirdi. Beşbalık şehri dahilindeki gölde aileler kayıklara binerek çalgı çalıp ve şarkılar söyliyerek tenezzühler yapıyorlardı ²⁷⁵). ^{340*}

Balı Türkistan şehirlerinde cemiyet hayatı ise, yine canlı olmakla beraber, biraz başkacadır. Kent Türklerinin hayatını yazan Ostoumov «Sarıltar» adlı eserinin 1893, 1896 da neşrolunan ilk basımlarında «Sarılarda bizim bildiğimiz mâna ile cemiyet hayatı yoktur» demişti; 1908 de çıkan üçüncü tabında ise, bunu tashih ederek «Şartların içtimai hayatı ayrı hususiyetlere maliktir» demektedir, ki zaten böyledir. «Ayrı hususiyetleri» yüzünden Türkistan cemiyet hayatı ecnebilerin gözüne, pek çarpmamaktadır. Cemiyet hayatının kaynak yeri pazarlardır. Bütün hayat meseleleri, cihan siyaseti hep orada konuşulur. «Uzun kulak» haberleri oradan dağılır. Hafızlar, «meddahlar», Türkmenlerde «bakşı- lar» orada bulunurlar. Pazarın cemiyet hayatı eski ehemmiyetini şimdi de muhafaza etmektedir. Bunlardan başka Kazaklar da «yuğ» («aş» – . «gaza») içtimaları, bütün Türkistanda düğün, sünnet «toy»ları yine cemiyet hayatını yaşatmaktadır. Batı Türkistandaki şehir cemiyet hayatının Doğu Türkistan ve Bozkır cemiyet hayatından farkı, kadının olmaması idi. O sebepten meclislerde kadın yerine erkek çocuk «betçe»ler rakse derlerdi. Avrupalı seyyahlar için meraklı mevzu ^{270a)}, milli ordu hayatı ve aile için bir felâket teşkil eden bu erkek sevgisi, vaktiyle Yunanlılar ve İranlılar tarafından getirilmiş olup, bilhassa Tacik karışık olan şehirlerde şayi idi. Türkier ve bilhassa Moğol hanları zamanında bunlar şiddetle takip olunmuştur-^{7<b)}. Çayhanelerde betçe rakısı Klıy- vada yasak olduğu gibi, 1872 yılındaki büyük vebada mollaların ricasına binaen rus, umumî valisi Taşkente ve diğer şehirlerde umumî yerlerde beçe raksını men'etmişti. Fakat müslümanların ahlâkını düzeltmekle kendi kendilerini muvazzaf göimiyen Ruslar, bir- yıl sonra bu yasağı kaldırdılar ⁻¹⁷⁾ ve Avrupalı seyyahlara «bezim» meclislerini göstermekten haz duydular. 1909 da Taşkente açılan «Türkistan Ziraat Sergisinde» ayrıca bir «Betçe Pavyonu» açarak güzide betçeleri getirerek bütün sergi devamınca raksettirdiler ve «beçe şarkılarını» rusça ter-

^{270a)} Bk. meselâ S c h u y l e r , *Turkestan*, I, 132-139.

[27<b) Yunanlılarda erkek sevgisi hakkında bk. P a u l y - W i s s o w a ' s R e a l - E n c y c l o p i d i e , XI, I, s. 897; İran ve Tibet kavimlerinde, Horasan tüccarlarında ve manihaitlerde, İranlı KhoreZmlilerde bu âdet ile bunu yapanların Oğuzlarda ve diğer Türklere katil cezası ile tecziye edilmiş olduğu hakkında bk. Z. V. T o g a n , *İbn Facilan*, s. 25, 134-135. Türklere, Eftalitlerde betçebazlık var- diyse de (bk. Tabari, I, 873) Beladhuri'nin anlattığına göre, onlara da bu âdeti Fars vilâyeti İranlıları getirmişlerdi (Beladhuri, *Futüh*, 403).]

²⁷⁷⁾ S c h u y l e r , a. e. I, 132-3.

cümeleri ile beraber neşrettiler²⁷⁸⁾. Rus ressamı da, bu âdete ait boyalı resimler vücuda getirerek, yerlileri Kasta insanlar olarak gösteriyorlardı²⁷⁹⁾. Türk münevverleri ve muallimleri millî ruhu aşılıyarak Türk muhitine sokulan bu gibi İran âdetleri ile mücadele ettikleri gibi, betçe oyununu da ortadan kaldırmaktadırlar. Vaktiyle İran edebiyatı tesiriyle çağatay edebiyatında da erkek sevgisini söyleyen gazel edebiyatı vücuda gelmişti. Bugünün okuyucuları, bu nevi şiirleri kızlar tarafından yiğitlere söylenmiş telâkki ederler; farsçada ve türkçede tezkir, tenis farkı olmaması bunu kolaylaştırıyor. 1 ürkistanın şimal kısımlarında Kazak, Başkurt ve Türkmenlerle göçebe Özbeklerde kadın, hiçbir zaman örtünüp kapanmamıştır. Kapalılık yalnız Kent Türklerinde, Taciklerde ve Tatarlarda hâkim idi. Rusya hâkimiyeti devrinde buralarda da kadın yavaş yavaş cemiyete girmeğe başladı. Nalifk:[^] ve zevcesi «Ferganede yerli kadınlar» adıyla 1 886 da neşrettikleri esende, Fergane vilâyetinde kadının «İslâm âdâbına biraz da muğayir bir yolla» cemiyete girmekte ve «betçe»leri tazyik etmekte olduğunu yazmışlardı. Sonradan maarifin intişarı, bilhassa rus mektebi, kadını hayat meydanına çıkardı. Tah- s. ü gören kadınlar gittikçe çoğaldı. Son yıllarda Türkistanlı gençlerin gayretiyle 1923 te başlayıp şehirlerde kadınlar tamamıyla açılmıştır. İlk defa olarak müslüman türk kadınlarının açılması 1 7 ağustos 1923 le olmuştur. Mezkûr günde Taşkente «Kadınlar klübü»nden beş türk kadını nutuk söyleyerek «perence» (peçe)yi açmışlardır ve bu hâdise Avrupada da ehemmiyetle kaydedilmiştir²⁸⁰⁾. Sonra bu hareket inkılâbî bir şekil alarak, bütün müteassıpların telâşına rağmen, gençliğin gayretiyle köylere kadar yayılmıştır. Özbek gazetelerinde bilhassa komünist fırka azalan ve memurlar, muallimler, kadmlariyle ve hemşireleri ile beraber, mecburî surette içtimaa dâvet edilir, kadınların peçesini açmak istemiyen davetlilerin listesi gazetelerde neşredilir, bu toplantılara gelmemek imkânsız olduğu gibi gelmiyenler memuriyetten azledilirler- di. Böylelikle şimdi kadın, tamamıyla cemiyete girdi. Kadın spor cemiyetleri teşekkül" etti. Şimdi resimli Avrupa gazetelerinde «Frauen - 341 342 Sport in Mittelasiem» (Ortaasyada kadın sporları) başlığı ile resimler görülmektedir.

Eski edebiyatta, yalnız perde arkasında parladığı şairane tasvir edilen gözler, şimdi bu spor sayesinde erkeklere de dimdik bakmaktadır. İnkılâp sayesinde kızlar birkaç sene zarfında mektepte ve sporda erkeklerle muvazi yer tutmaktadırlar. Kazak-Kırgızlarda ise kadın açık olmakla beraber, kendisini esir haline koyan «kadınları miras» («cisir») saymak ve «mehir» («qalm») âdetleri vardı, onlar da şimdi ortadan kalktı. Çok kadın almak ise, hususî mülk ve servet ortadan kalktığı için, kendiliğinden kalkmıştır.

Türkistanda» asri cemiyet hayatının intişarında Tatarların da mühim rolü olmuştur. Taşkente birinci cemiyeti hayriye, 1909 yılında Tatarlar tarafından açılmıştır. Tatar kadınları daha 1908 de ilk defa Kazana geldiğim zaman çarşafı (çapanlı; 'idiler. Voskresinski dedikleri

²⁷⁸⁾ Bk. *Kaujanski' Sbornik, Moskova, 1910, s. 203-218; orada dans sahnelerinden alman resimler de bulunuyor.*

³⁴²⁾ Bk. meselâ *V e r ş ç a g i n* tarafından yapılan meşhur resim, *S c h u y 1 e r*, a. e. s. 132.

²⁸⁰⁾ Bk. *C a s t a g n e*, *Russie slave et Russie twfque (Revue du Monde Musulman, vol. LVI. s. 205; J. R. M o t t*, *The Moslim world of To-Da.y.*

caddelere çıkıp «çapan» altından «temaşa» edip dururlardı. Fakat Türkistan şehirlerindeki Kazanlı hanımlar çarşafı «Kazan» şehrindeki hanımlardan daha önce attılar. Türkistanda kadının açılmasında ve sahneye çıkmasında, kız mektebi açılıp türk kadın muallimler sınıfı vücuda gelmesinde Taşkent gibi Tatarı çok olan, şehirlerde ve Bukharada Kazanlı türk kadınlarının mühim rolü olmuştur. Bununla beraber Türkistan'daki Tatarlardan birçoklarının kadınları ancak şehirli Özbek kadınlarıyla beraber açılmaktadır.

Şehir Kent 1 Türk ve Özbeklerinde bilhassa «temaşa» hevesi ve mizah temayülü büyüktür. Bu husus, tiyatronun ve komedinin inkişafına sebep olmaktadır. Bu yıl (1928) Taşkentten gelen birisi şöyle anlatıyor: «Tiyatro bizde çok inkişaf ederdi, hükümet mâni oluyor. Millî mevzudaki piyesler memnudur. Yalnız Rusların kendileri tarafından gösterilen mevzular üzerinde ve kendi emirleriyle yazılan ve yahut tercüme edilen eserler sahneye konuluyor. Millî bir eser sahneye vaz'edildiği gün, Kalizey'de bilet elde etmek müşkül oluyor. Sayfiye ve bahçelerden Kalizey'e kadar iki üç saat yayan yürüyerek tiyatroya gelenler oluyor. Böyle gitseydi tiyatronun varidatı bütün masrafı kapamakla kalmayıp, sanatkârlar için de iyi bir varidat getirirdi. Tiyatroda millî eserler filhakika halkın can azığıdır. Halk kendi ruhunu mahirane ve canlı olarak gösteren millî artistleri gerçekten de candan seviyor. Başka bir şeraitte tiyatro vasıtasıyla halka her şeyi anlatmak olurdu. Fakat ne çare ki hükümet bunun inkişafına yol vermiyor. İş sahte ve menfur propaganda tarafına çeviriyorlar ve ahalinin tiyatro hevesi sönmüyor».

Tiyatro, Türkistanda eskidenberi vardı. Buna ait en eski vesikaları Mösyü Lo Coq neşretmek üzeredir. Anadolu Türklerindeki «Karagöz»

tiyatrosu da galiba Türkistandan gelmedir. «Hayal» ve «qoğurcaq» o- yunları, ve yerli akrobatlar («qızıq» ve «dərbâz»lar), «köpkeri» (yahut «kökbörü») oyunları eskiden ahalinin eğlencelerini teşkil etmişlerdir. Türkistanda hayal ve qoğurcaq tiyatrosu bu son yıllarda Barthold, Sanı oyl o viç, ve Kamarov tarafından ilk defa bahis mevzuu edilmiştir. Semerkandda ve Khuyvada «çadırli tiyatro» («çadır-i hayâl» yahut «Lokhtek bâz») artistleri, esbabını iki eşek üzerine atarak, köy köy gezer, yanlarında zurnacı (surnaycı) ve davulcu (daireci)ler olduğu halde 4-5 kişi olarak oyunlarını ahaliye gösterirler (qoğurcaqları perde arkasında parmakla oynatır ve kendileri görünmezler). Bu halk artistleri ve musikişinasları, eski Türkistan sınıf teşkilâtında ayrı bir «lonca» (Corporation) teşkil ederlerdi. Artistlerin piri «Hazreti Cebrail»dir. Kendilerine mahsus «risale»leri olur, ki «Risalei M.shterlik» derler. Kent Türklerinde bir de «meddah»lar olur, göçebe özbeklerde ise şâir ve kâhin «bakşı»lar vardır. Kırgız Kazaklarda yine şaman «bakşı»lar ve «akın»lar, «manasçı» destancılar vardır.

Bolşevikler her şeyi resmî propagandaları yoluna çevirmek yolunu tâkip ettikleri gibi, yerli türk meddah, bakşı, destancı ve manasçıları da o yolda istihdam etmek isterler. Bunu yapmayıp eski milli ananelere sadık kalanları, Türk milletinin şevketli mâzisini hatırlattıklarından, kendi siyasetleri için muzır bilirler ve mahvına çalışırlarj/Sovyetlerin Türkistandaki resmî gazetesi olan «Turkestanskaya Pravda» 1924 teki 23. sayısında Kırgızların «Manas» destanına temas ederek diyor ki; «Manas destanı Panturkizm fikrinin intişar ettiği devirde zâhir olmuştur. Diğer taraftan ittihadı İslâm fikirlerinin intişarı sebebiyle bu destana paislâmizm fikirleri de girip yerleşmiştir. Destanın ilk kısmı hâlis milli ruhtadır. Eserin ehemmiyeti yalnız İlmî olabilir, fakat İlmî kıymeti haiz olan bu eserin Türk halkı arasında milli ve dinî hayatı muhafazaya sebebiyet vermesi imkânı vardır. Bu meselede dikkatli olmalıyız».

Destanları yaşatan zevat her yerde eskiden hep fukara züğürt insanlardı. Bolşevik devrindeki açıkların ilk kurbanları da bunlar oldular. Mamafih Sovyet memleketinde dinî Hayatın geçirdiği buhran, halkı yine o eski milli ananeleri, yaşatanlara doğru sevk etmektedir.

Türkistanda din ve dinî müesseseler, eski eheni- Din miyet ve kuvvetini ilelebet kaybetmiştir. Bunun se

bebi ikidir: İnkılâp devrinde halkın başına gelen felâketlerde «molla», «ahun» ve «ışan»lann hiçbir faydası olmadı. Bunlar kenarda kaldılar. Ulema ve kadılar eskiden şehir ahalişi olup, tüccar unsuru hesabına yaşadıklarından onların inkırazı ile bütün kıymetlerini kaybettiler. O sebeptendir, ki 1892 yılı isyanında «Mintübe İşanı» bütün Ferganeye rehber olduğu halde, son isyanlarda hiç böyle bir «kudsiyetli» zat hattâ küçük bir kıyamcı fırkanın bile basma geçmedi. Yalnız şarki Bukharada İşan Sultan adlı birisi ortaya atılmışsa da (bk. yuk. s. 439, 466) fazla ehemmiyeti olmadı, hattâ Hacı Sami kendisini ahırda asıp öldürdüğünde ahali hiçbir türlü teessür falan göstermedi. Demek beş on yıl önce bütün Türkistan için tehlike teşkil eden ulema, kendi kendiliğinden çürümüş, bitmiş oldu. 1922 ağustosu başında bolşevikler Semarkand ulemasını, o cümleden Kadı İsa Hanı, basmacıları

Rusyaya itaate dâvet için propagandacı olarak çıkarmışlardı. Açıl Bek bunları kabul ederek «Şimdi bolşevikleri bir tarafa bırakalım, biz onlara ve onlar namına söyleyenlere bakmıyoruz; yalnız vicdanınızla söyleyiniz, Allah bizim bu hareketimizden razı mı, değil mi? Buna hemen cevap verinizi» diye sorduğundan bu ulema, kadı ve işanlar sükût edip, nihayet «Beğim, sen daha iyi bilirsin!» demişler. Bunu işitir işitmez Açıl Bek son derecede hiddetlenerek: «Siz bu kadar âciz insanlarsınız; Allahın işini de ben biliyorsam, siz, nasıl başka bir zamanda o Allah namına yalnız kendiniz söylüyorsunuz? Şimdi Ruslar namına bizi vaızlamak için gelmeğe nasıl utanmadınız? Sizin hepinizi öldürtürdüm, yalnız ihtiyarsınız, âcizsiniz, zaten kendi kendinize Öleceksiniz, defolu^ nuzl» diyerek kovmuştur. Basmacılar da Açıl Beğin bu sözlerine tahsin etmişlerdir.

Diğer taraftan dinin ve dinî müesseselerin tamamıyla kırılmasına Sovyet dinsizlik propagandası ve Rusya medenî kanun ve nizamlarının istisnasızca her yerde tatbiki da sebep olmuştur. Umumî medenî kanunu tatbik, Türkistan için filhakika mühim bir vâkıa olmuştur. Evvelce medreseleri yaşatan «kadılık» ve «müftülük»ler daha inkılâbın bidayetinde lâğvedildi. Medreselerin varidat menbaı olan vakıflar bidayette millî maarife sarfedildiyse de, sonra tamamen hükümetin eline geçirildi. Fakat Türkistanda basmacılık hâkim olduğundan Sovyet hükümeti bu tedbirlerini çabuk tatbik edemedi. 25 temmuz 1922 de Sovyetler, basmacılara tesir etmek maksadiyle «halk kadıları» ve «halk biyleri» diye eski «şeriat» ve «zan» (yani Türk kanunu örfisi) mahkemelerini muvakkaten ihya etmişlerdi. Basmacıların maksadı bunları ihya olmadığı, bununla onlara tesir icra etmek kabil olmadığı anlaşılınca, öteki tedbirlerin tatbikatı uzun sürmedi. Basmacılığın 1924 yılında alevlenmesi münasebetiyle bolşevikler yine ulemanın yardımına müracaat ederek mart ayında Bukharada «Ulema Kongresi»ni toplayıp, Abdülaziz Han ve Uluğ Bek Mirza, Cafer Hoca, Abdullah Han, Cuybar medreselerinin ihyasına rızalık gösterip, buna mukabil basmacıları İslâm düş-

mam ilân ve emîre lanet etmeği talep ettiler ⁻⁵¹⁾. Fakat bu sefer de ulemanın ahaliye bir **paralık** tesiri olmadığı anlaşılınca vaitler ifa edilmeü. Musa Carullah Efendinin «İslâm Milletlerine» namıyla 1932 senesinde Berimde neşrettirdiği eserinde 16-18 Eylül 1920 de Ufa da «Rusya s- İâmıların dinî Kongresi» akdedildiği zikrediliyor ve orada (S. 41) Tatarlardan maada Başkurt, Kazak ve Türkistan müslümanları da Ufa dinî idaresine «tâbi olur» kaydı varsa da, bu kongreye Özbek, Kazak ve Başkurtların iştirakinden haberimiz olmadı. M. Castagne nm bir makalesinde 12 Haziran 1923 te Ufada toplanan «Umumî Rusya İslamlarının Kongresi» akdedildiği, buna Azerbaycan, Bukhara, Türkistan, Kır- gız-Kazaklar, Başkurt ve Kırımlıların iştirak ettikleri, hilafet meselesinde Mustafa Kemal Paşaya müracaatta buldukları zikredilmekte- dir ⁻⁵²⁾. Hakkında her halde mübalâğalı haberler verilen bu kongrelerin Özbek ve Kazaklarda dinî teşkilât vücuda getirmek hususunda bir tesiri olmamış olsa gerektir. 1926 da 7 Haziran - 5 Temmuzda Mekke'de inikat eden kongreye Tatar ulemasıyla beraber Kazakistandan Mehdi Kadı ve Özbeklerden sabık Duma âzası Kan Abdulvahit iştirak ettiler. İngiliz ve Fransız matbuatı bunu ehemmiyetle kaydetti. Achello Sekaly Kongresinin zabıt ceridesini, hesabını bile neşreymiştir ⁻⁵³⁾.

Fakat biraz sonra bolşevikler, bu heyeti gönderirken, Mekke'de, Hind Müslümanları arasında bolşevizmin neşri maksadını takip ettiklerini yazdılar. Gerek bu gibi seyahatlerin ve gerek hac seferlerinin, Tur- kistanda dinî müesseseleri yaşatmak yolunda hiçbir tesiri görülmedi. **Hac**, fakir ve zaruret yüzünden kalkmıştır. Bundan 3-4.yıl öncesine kadar **hac**, muhaceret için bir bahane oluyordu. Bolşevikler bir iki sene, birçok «**hacıcıları** evvelâ «Çeka» eleğiyle eledikten sonra propaganda iç n kapalı **rus** vapurlarında Ciddeye götürüp, yine orada artık «hakiki **İslâm**» kesilen ve hacılarıyla beraber «hacceden» Cidde konsolosları (Hik- metullah Bikkenev, Molla Ferit Hüsnü, İbrahim Emirkhan, Hakîmov, Nezir Turekulov) nezaretinde hac kıldırıp, aynı kapalı vapurda Ode- saya götürmüşlerdi.. Fakat bu «propaganda hacılarından da faydadan ziyade, hariçten «yabancı ideoloji ithalâtı» tehlikesi gibi zarar görüldüğünden terkedildi. Demek inkılâptan sonra din, Rusyada ve Türkistan- da kendi başına bir âmil 'değil, yalnız hükümetin, şu veya bu siyasetine bazan âlet ittihaç edilmiş ve onunla kendi kıymetini bir defa daha düşürmüştür. Türkiyede «lâik» idarenin tesisi..... de, Türkistan mollaları- £:rLjcanat^arınıl kırmak yolunda tesirsiz kalmamıştır. Hulâsa bütün Tür- kistanda din, bugüne kadar hiçbir ciddi dinî teşkilât vücuda getirememiş ve görülyör ki artık kuvvetini kaybetmiştir.

Malûmdur, ki Türkistanın bütün havzalarında din, sünni ve hanefi isîâmîyettir. Yalnız Pamir Şugnan Taciklerinde İsmailîlik vardır. Bunlar, Hmdıstandaki Ağa Hanın müritleridir. Aralarında Nâsır-i Khusrevin bazı kıymetli eserleri (Vech al-dîn) bulunmuş ve eski «batını»liğe dair kıymetli hâtıralar, âdât ve akideler saklanmıştır. Bir de Abbasîlerden evvelki isîâmîyetin kalıntısını teşkil eden «Mervanî» mezhebinin mensupları da cenubî

-81) *Turkistansky Pravda*, 11/3/1942.

-82) *Revue du Monde Musulman*, t. 56, p, 242-4.

-83) j_c *Congres du monde musulman*. Paris, 1926.

Pamirde nadiren bulunur. Biraz da «Babiler» vardır, kı apportionizm i itibariyle, Sâsanî İrân tüccarlarının dinî olan maniha- izm'î ve Masonluğu hatırlatan bu dinin Aşkabaddaki imamı, Rus in- kılâbı bîdayetinde kendi ibadethanelerinde Bahauallah da komünist ve marksist olduğunu söyleyip durdularsa da, zengin Aşkabad bahaî tacir- 1 eri bununla mallarını kurtaramadılar. Nihayet"babizmin mukadderatı da diğer dinlerin mukadderatının aynı oldu. Bukhara, Semeikand ve Cızak'ta bir miktar eski muhacir şii İranlılar da vardır. Onlar da kendilerini diğer Tacik ve Bukharalılardan ve Azerbaycanlılardan farklı i. osterip, Türkler aleyhine çalışıp durdular. Komünizme dahil olanları, kendilerini Özbek komünistlerinden farklı ve Ruslara daha yakın olan «Sol komünist^ göstermeğe çalıştılar (bilhassa Bukharada). Bunların hiç birisinden bir netice çıkmadı. Bütün İslâm mezheplerinin maruz kaldığı takibat, onlar için de aynı takibat idi. Netice de bu ufak tefek İslâm mezhep farklarının kıymeti tamamen ortadan kalktı. Memlekette ancak tkâkim Rus>> ve onun boyunduruğu ve «mahkûm yerliler» vardır; işte yalnız bu fark kalmıştır. Mamafih İslâmiyet bu tazyiklerden mutazarrır olmuş ise de, eski teokratizm vasıflarından temizlenerek halis ruhaniyat- tan ibaret olmak itibariyle o yine kalplerde yasıyor. Aynı zamanda bu «ruhaniyat» da gittikçe hurafeleşiyor. İşittiğimize göre Ahmed Yesevî, Hoca Bahaeddin, Hoca AJırar ve Zengi Ata gibi mezarların ziyaretçi' leri, eskisinden az değildir. Felsefesini yaşatan ulemayı, medrese ve kadılarını kaybeden İslâmiyet, meselâ ortodoks huristiyanlık! gibi komünizmin lâdinliğine karşı apportionistik yapmak değil²⁸⁴), halk arasında yaşayan ananelerle gittikçe uzlaşmak yoluna girmiştir. Zaman, bazan Saksılık» (yani saman âyinleri) yapan «halk mollalarının» zamanıdır. 1922 yılı başında «Yekkebağ» civarında Özbek şaman bakışımın ibadetlerinde hazır bulunurken, elele davul çalmakta, hay huy diye bağı-³⁴⁴

---

^{344/9} Hindistanlı Bereketullah ve Şeyh Sa'id, Rusyada iken Kur'anla komünizmi birleştirmek yolunda makaleler yazmışlarsa da, hiçbir tesiri olmamıştır.

np cinleri davet etmekte köy imamının da iştirakini gördüm. Bakış cezbeye geldi, halbuki daha birkaç yıl önce şaman imamların ve hocaların nezdinde bu ayinleri yapamazdı, yapsa bile kendisine meczubiyet (ekstaz) gelmezdi. Çünkü bakış o zaman Kur'anın mümessili olan molladan, hocadan çekinirdi. Şimdi ise çekinmiyor. Bolşevizm sukut etse bile Türkistanda İslâmiyet, şu son yıllar zarfında geçirdiği buhran neticesinde şeklini epey değiştirmiş olabilir. Bununla beraber son günlerde Bukharayı görenler islâmiyetin merkezlerinden addedilen bu şehirde dinsizlik, din ile alay etmenin, öteki şehirlerdekinden daha ileri gittiğini söylüyorlar. Zaten bugünkü Rusyadaki Allahsızlardan mutaassıp olanlarının mühim kısmı, önce papaz yahut imam olup, dinsizler cemiyetine intisap edenlerdir. Bukharada eski mukaddesat üzerine yapılan bu alayların, burada dinî ahlâkın eskiden de çok çürük olduğunu tama- miyle açıp göstermeğe, dinin kıymetini düşürmede daha çok iş göreceği zannolunur.

Burada, Kazaklarda İslâmiyet meselesine de temas etmek icap eder. Kazakların İslâm dinini güya ancak rus hâkimiyeti devrinde öğrendiklerini zannedenler, komünist dinsizlik, teşvikatmm bunlar arasında pek muvaffak olacağı ihtimalini söylerlerdi. Meselâ 1920 yılında Rus muharrirlerinden Timofi Sedelenikov ve bazı Kazak münevverleri, bunu iddia ediyorlardı. Bu, yanlış çıktı. Radloff daha 1884 te Kazaklarda şamanizmden bahsederken bunun aksini yazmış ve demiştir ki: «Kazaklar göçebe oldukları halde, şamanî Altaylılardan farklı olarak, bakışlarının vüsati, hayatta daha medenî olmaları islâmiyetten ileri geliyor. Bunlarda elbisenin, ev içinin intizamı, temizlik, aile içinde oldukça muntazam münasebet, biraz daha yüksek ahlâk, tabii, islâmiyetin neticesidir. Kazakların islâmiyeti kabul edişinin üzerinden birçok asırlar geçmiştir. Onlardaki şamanizm kalıntlarına bakarak bunları güya ancak şimdi müslüman olmakta bulunan bir kavim diye telâkki etmek hatadır. Kazakların islâmiyetinin, diğerlerinin islâmiyetinden az çok farklı elması, yalnız hayat tarzı farkından Teri geliyor»²⁸⁵⁾. Bu düşünce tamamen doğrudur. «Edil» ile «Çu nehri» (Bulğarla Balasagun) arasında yaşayan ve bundan takriben bin yıl önce (349 h. – 960 m.) islâmiyeti kabul eden iki yüz bin çadırlı, yani takriben bir milyon nüfuslu olan Kazakistan Türkleri²⁸⁶⁾ arasından, hiçbir zaman din-âlimliği iddiasında bulunan kimseler çıkmamış ve hiçbir zaman dinî taassup gösterilmemiştir; mamafih o günden zamanımıza kadar herhangi bir başka din namu-

²⁸⁵⁾ Atts *Sibirieri*. I, 470.

²⁸⁶⁾ İbn ül-Athîr, ed. T o r n b e r g , VHI, 396.

na yapılan teşvikata burada kimse kapılmamış ve hep müslüman kalmışlardır. Bugün de komünist dinsizliği, meselâ Bukharada ve Tataris- tında görüldüğü kadar orada bu* tesir icra edememiştir. «Enbekişil Qa- zaq» gazetesi Kazaklar arasında dinsizlik propagandasının muvaffaki- yetsizliğinden, molla ve hocaların eskisi gibi muvaffakiyetle iş gördüklerinden şikâyet ediyor. 1926 daki Mekke Kongresine giden Kazakistan Kadısı «Mehdi Kadı» da bu meseleye temas ederek, «Mescidleri- miz ve resmî mollalarımız, tahkir edilecek dinî müessesatımız olmadıgından, komünistler için bizim Kazak arasında yapılacak iş yoktur.» demiştir. İşte Türkistan, belki yavaş yavaş bu «Kazakların islâmiyeti» ne doğru gidecektir.

Türkistanda elbise meselesi, harb ve inkılâp içinde Elbise, Ev İçi herkesin bulabildiğini giyinmesiyle kendi kendili- ve Aile ğinden halledildi. Avrupa elbisesine nazar zaten

meselâ Türkiyede olduğu gibi, bir kült halinde değildi, artık buna dikkat eden yoktur. Bununla beraber Türkistanda Avrupa elbisesini giyinmek, eskisini taşımaya men' etmek ve Avrupa kıyafetini bir kült haline sokmak şeklinde olmamıştır. Avrupa ve eski Türkistan elbisesi muvazi yaşıyor. Yazın sıcaklarda ve evde giyilmesi pek kolay olan seki milli kıyafetlere münevverler içinde de rağbet vardır. Türkistan şehirlerinde üniversiteyi ikmal eden münevver bir genç, bir gün rus biçimi Avrupa elbisesiyle ve diğer bir gün başında «doppu» ve yahut «selle» (sarık) ve çapanla görünür. Bunda bir garâbet görülmez. Bu hususta Türkistanlılar, Japonlara benziyorlar.

Garbı ve şimali Kazakistanda elbise ve ev içi tertibatını asrileştir-mekte Tatarların rolü olmuştur. Kazakların «taqya» yahut (kelepuş, iarsça «kellepuş») ve «mesh» (kazanca çetik yani «iç etik») ve bir nevi «bişmet» (farsça «pişbend») elbisesi ekseriya Kazan usulünde idi ³⁴⁵. Elbisenin yavaşça «Avrupalılaşması» nm yani yarı avrupalı şekillerin tekamülü yine Tatarlardaki yolla gidiyordu. Ev içi de kısmen öyle idi. Şimdi ise Kazaklar asrı hayat usulünü doğrudan doğruya Ruslardan almaktadırlar. Kazakistanda milli hükümet idare merkezi olan Semi (A- laşorda), Kızılorda, Almalı⁸⁸) şehirleri binlerce Kazak oğul arını cel-

---

³⁴⁵ Yahudi işi sanılan bu «Taqya» (kelepuş) kırın bugünkü Türklere eski Khazar Türklerinden geçmiş olması pek muhtemeldir.

İD etmek te ve şehir hayatı süratle inkişaf etmektedir. Bu Kazak şehir ha^ yatı, artık doğrudan doğruya rus ve avrupa Şehir hayatıdır. Yalnız yemek hususunda gerek Özbek ve gerek kazak münevverleri hep kendi milli yemeklerini yemekteler. Bazı münevverlerin evlerinin bir tarafı tam avrupa usulünde, diğer tarafı da kazak usulüyle yer üzerinde döşenmiştir. Her halde Türkistanda «Avrupa» ve «Şark», meselâ Kazanda ve İstanbulda olduğu gibi, mutavassıt bir şekil bulmak esasından daha çok her ikisi de ayrı kültür şeklini muhafaza etmek esasında birleşmektedir.

Aile hayatında kaydedilmesi lâzım gelen cihet, Ruslarla temas e- denler arasında rus kadınları ile evlenmenin çoğalmasındır. Bu, Türkistan için büyük bir tehlikedir. Malûmdur, ki yekdiğerine müsavi olan medenî milletler (meselâ İngiliz, Alman, Fransız) arasında evlenme medenî rabıtayı kuvvetlendirir; fakat siyaset, irfan ve iktisat itibarıyla biri hâkim diğeri mahkûm olan milletler arasında birincisi için temsil ve diğeri için de temessül prosesini çabuklaştırıyor. Rus karısı, umumiyetle Ruslarda olduğu gibi, mutaassıp, milliyetperver ve sultalıdır. Hem okşayarak, hem de mütemadiyen hakir görerek izzeti nefesine dokunup, zevcini zillete alıştıyor. Daha doğrusu onu eşek yapıyor. Bolşevikler ise sl3'ası ve idarî işlere karışan lürk münevverlerinin ailesinde rus karısına, ekseriya hâkim milletin murakıby nazariyle bakıyorlar. Karısı Rus olan bir Türk komiserine, «internasyonalist» nazariyle bakıldığından, emniyet daha fazla oluyor. O sebepten bazı imperyalistler, yalnız ikbal-perestlik yüzünden türk kamsını terkederek rus kadınları ile evlenmektedirler. Böyle ailelerde ev liscını rusça olup evlât da artık rustur. Komünistler ise, ne hristiyan ve ne de İslâm isimleri vermeyip «Oktobr isimleri», yani Lenin, Staiin, Marks, Engels gibi bolşevik isimleri vermekle «evlâdım ne huris'tiyan ve ne de İslâm oldu» diye müteselli oluyorlar.

Bu tehlike, milli edebiyatta bilhassa «Muştum», «Meşreb» gibi mizah mecmualarında çok defa bahis mevzuu olmaktadır. Fakat böyle şeylerden bahsetmek «internasyonalistlige aykırı» sayıldığından komünist olan muharrirler ihtiyatlı yazıyorlar. Şâir Ilbekin «Maarif ve Oqui- güç» 1926 da 7-8. sayısında bu meseleye ait neşrettiği «Yanı hayat arayan» adlı hikâyesi ve «hayat muamması» unvanlı şiiri dikkate şayandır. Hikâye de Kahhair khoca nam bir münevverin, önce evlenmiş olduğu Özbek karısını, (cahildir, biraz da medenî olalım diye boşayıp Av-

kezinin ismi :Alma ata.» vazılıyorsa da bu, «Almalık.» kelimesinin Kalmukça karşılığ1 olan «-Almatu» dan muharref olsa gerektir.

rupa hayat tarzını az çok taklit edebilen diğer bir Özbek kızıyla evlendiği, fakat tam avrupalı olmak icap ettiğinde, bu kadının da muasır cemiyet hayatına yabancı kaldığını düşünerek boşayıp, Olga Vasilyv- na adlı bir rus karisiyle evlendiği tasvir edilmektedir. Şiirinde ise yerli ile evlenmek lüzumu ve Rus ile evlenmenin zararlı olduğu hakkındaki münakaşalarla meselenin halledilemediği söylenmektedir:

Yani: Nadandır diyerek çok (Özbek) kadın - kızları kenare âtlıdı, bu key

Nâdmı dep taşlandı köp khalın qızlar Toldırdı	– El içte çaldırdı könilsiz izler -j- Bezdirdi
yaşlarnın qoynm «kök közler :> Bayaqış khatun	yaşlarnın könlini «özler»
qız böte dek bozlar Nege bular üçün qarşı çare	4* Qaygırıp yığlar ah urub sözler 4- Yüreklerge tâ
yoq ? Yavropis’den khalın alış, öy tüzüş	key atılgusi oq ?
Kelişmeydir hiç bir yaşğa bu yürüş	4. Özbek elin, ailesin dir buzuş
	-!- Kerek Özbek khatm qızım qutqarış.

fiyet milletin kalbinde fena izler bıraktı. Gençlerimizin koynunu «gök gözler» (yani mavi gözlü rus kadınları) doldurdu, «öz» lerden (yani Özbek kızlarından) gençlerin gönülleri bezdi. Zavallı kadın ve kızlarımız annesinden ayrılmış deve yavrusu (böte) gibi inliyolar. Haykırır, ağlar, ah diye bağırarak sözler : Neden bu işe bir çare bulunmuyor ? Yüreklerimize ne zamana kadar böyle oklar yağ- dırılacaktır ? diyor. Avrupalıdan evlenmek, onlardan aile kurmak Özbek Elini ve ailesini bozmak demektir; böyle hareket hiçbir gence yakışmaz, Özbek kadın ve kızlarını korumak lâzımdır.

Mamafih rus kadınlarıyla evlenmek henüz bulaşıcı bir hastalık halini almış değildir. Birkaç yıl öncesine kadar rus mekteplerinde daha z>yade erkekler tahsil edip, kızlar az olduğundan, münevver gençler ekseriya kendi milletinden olan iimmî kızlarla evlenmiyorlardı. Şimdi ise tahsil gören türk kızları çoğalıyor. Münevverler de o nisbette kendi cinslerinden olan kızlarla evlenme meselesinde müşkülât çekmiyorlar.

Rus istilâsı zamanında Türkistanlıların ahlâkını en Ahlâk iyT öğrenenler: macar Vambery, rus seferlerine iş tirak eden Amerikalı Mac Gahan, Schuyier (Skay- ler) ve alman Radloff olmuştur. Radloffın Kazakların ve Mâverâün* nehir ahalisinin ahlâkı hakkında kendisinin Sibiryâ hatıratına dercet- hğî ^{28s>}) tavsifleri bugün de klâsik ehemmiyeti haizdir. Tabii, rus istilâsı zamanının bazı hususiyetleri Radloff u da yanlışlıklara sevk etmiştir. O, Zerefşan havzasındaki Özbeklerin «Tacik ve Şart» tesirine fazlaca kapıldıklarını ve cesaretlerini kaybettiklerini söylerken, yanılmışır. Bunu,

-(«) *Aus Sibirien*. I. 504-528, II. 466-477.

son vakıalar göstermiştir,, ki yukarıda (s. 472) izah edildi. Barthold daha bu (1928) yıl intişar eden bir eserinde, önceleri hâkim olan göçebe Türklerin istiklâl fikirlerini ve cengâverliği bugün bile iyi muhafaza ettiğini söylerken ⁽¹⁰⁾ daha haklı olmuştur. Radloff, şehirli «Taçık ve Türk»leri «Köylü Özbek, Kırgız ve Karakalpaklar»a mukabil koyuyor. Bu münasebetle onun bu sözleri, bugün de eski ehemmiyetini haizdir: «Kırgız ve Karakalpaklar, zahiri âyinler (ibadetler) hususunda çok riayetkâr olmalarıyla beraber, dinî taassuptan tamamiyle âridirler. Kır- oızlar rus medeniyetine, şehirlilere nisbeten, daha çabuk iltihak ediyorlar. Bugün Türkistanda iki unsur yekdiğerile mücadelede: Türk Halk unsuru, İran ve Arabın İslâmiyeti; Tacikler ve Kent Türkleri İslâ- miyetin mümessilleridirler. Türklerin akıl ve fikrine bunlar hâkim olduğu zaman ahalinin hür olarak medenî inkişafına imkân yoktur. Eğer Türk 'Halk unsuru» Avrupa medeniyeti tarafından yardım görürse terakki ancak o zaman mümkün olur. Türkistanın Tacikleri, Avrupay-i Osmanîdeki Rumlara benzer. Her ikisi de hilekâr, kurnaz ve çalışkandır ve paradan başka mukaddesatı yoktur. Zerefşan köylü Özbekleri insanda iyi tesir bırakıyorlar. Çünkü bunlarda şehirlilere aykırı olarak samimiyet vardır. Cismanî hizmet ve meşakkatlerden çekinmezler. Yalnız Taciklerin hile ve kurnazlıklarından çekinirler».

Bu sözleri söyleyen Radloff, Zerefşandaki Özbeklerin avam tabakalarının kendi lisanı olan sade türkçeyi okuyup yazdıklarını, kendi şivelerine bihakkin vâkıf ve sahip olup, fikirlerini avrupalı Fransızların ve Rusların münevver tabakaları gibi vâzıhça söyleyebil diki erini; tacikçe farsî yazanlar ise memurlar, mollalar, umumiyetle avam ahali hesabına yaşayan unsurlardan ibaret olup, ifade ve* fikirlerinde vüzuh olmadığını sözlerinin tekellüflü, bıktırıcı ve karışık olduğunu da ayrıca kaydetmektedir. Bütün bunlar, bugün de Radloff'un dediği gibidir. Bukhara memleketinde fars dili «emir»in, türk dili de «cedid» ve bolşeviklerin lisanı sayılır. Terakkiperver Tacik tiirkçe, mutaassıp emircî Türk ise ekseriya farsça konuşur, okur ve yazar. Farsça ve tükçenin bu gibi rollerinin daha Şıban Özbekleri zamanında da böyle olduğunu yukarıda (s. 196- 198) yazmıştık. Şimdi Avrupa ve Türkiye kütüphanelerinde mevcut olan ve Türkistanda yazılan eserleri tetkik ederken Sır Derya havzasında, Khorezmdde ve Aitunorda'da, bilhassa Türklerin ve Khorezmlilerin eliyle yazılan eski İslâm eserleri nüshalarının diğer İslâm memleketlerinde, hattâ Horasanın diğer şehirlerinde yazılan nüshalarının, nisbeten

20°) B a r t h o l d , *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestarta*, s. 197.

daha düzgün ve dikkatli yazılmış olduğunu görüyoruz²⁰¹⁾. Doğu Türkistanda «Küça medeniyeti»ne mensup eserlerin -y-) gösterdiği gibi, Türkistanın şimal muntakalâımda v.e Khorezmd e İrandan ziyade, bildiğimiz Avrupa tarzına yakın bir medeniyet yaşamış gibi görünmektedir. Zamanımızda hakikî uruğu göçebe Tiirklerden tahsilde bulunurlar, Avrupa İlmî metod ve zihniyetini şehirli Türklere nisbeten daha çabuk benimsiyorlar. Zamanımızda Türkistanda uruğu Türk unsurunun ahlâkının, umumî millî ahlâk telâkki edileceği muhakkaktır. Taciklerdeki «medenîlik» («ku!turtrager»!ik) kalmamıştır. Münevver Tacik bile kendisini «Özbek» göstermeğe çalışıyor. Kent Türklerinin umumî millî isim olarak «Özbek» ismini almalarının bir sebebi de budur.

Kent Türk gençliğinin göçebe Türklerce «Şart ahlâkı» telâkki o- lun.an taassuptan, tabasbus, korkaklık ve hilekârlıktan nefret ettikleri açıkça görülmektedir; bunu bilhassa Seyyid Nasır Mircelil ve Mirşerer oğlu alenen ileri sürerlerdi. Bu temayül böyle inkişaf ederse, Cenubî Türkistanda da ahlâk, İran kültürü tesirlerinden sıyrılarak Kazaklar ve Koy özbeklerininkine yaklaşacaktır. Bolşeviklerin ahlâkı da Türkistanlılara bilhassa mektep ve fırka yoluyla tesir ediyor. Sovyetler yaşarsa her halde Türkistanda ahlâkın, halkın bazı fena itiyatları us ahlâkiyle birleşerek ters bir istikamet alacağını'söyliyebiliriz. Mâverâünnehir ahalisi, Ibn-i Babehe'e göre, İsiâmiyetin ilk asırlarında da söz arasında ata ve anaya küfür . ederlerdi⁻¹⁾. Şehirli ve göçebe Türklerin hepsinde bu. âdet, eskiden olduğu gibi, yaşıyordu. Yalnız münevverler bundan çekiniyorlardı. Şimdi boişevik devrinde ise bu küfür sözleri, ekseriya rusça olarak, münevverlerin lisanında bazan avamdan daha fazla kullanılmğa başlamıştır.

3

Orta Türklerde Fikir Cereyanları.

Yukarıda bahsettiğimiz kültür hayatı Rus idaresi şartlan çerçevesinde inkişaf etmekte olan lirik cereyanlarını arzeder. Bununla muvazi

⁻¹⁾ Bk. *Zeitschrijt der Deutschen Morgenliindischen Gesellschaft*, XC, ilâve s. 30* .

²⁾ Bk. *Yeni Türkistan*, 1927, N. 7, s. 18-19: «Şarki Türkistanda Külahların medeniyeti »i

193) Bk. Ahmed bn. Baben, *Ra's mâl-i n-Nedim*. Nuruosmaniye nüshası. Nr. 3296, vr. 152b.

olarak bir de çerçevenin haricine çıkan ve daha geniş ve müstakil fikir cereyanları da vakit vakit yüz göstermektedir. Bu son nevi cereyanlar, muasır medeniyetin iki yoldan tesiriyle husule gelmiştir.

1) Kırım ve Kazan vasıtasıyla İslanbuldan ve Mısırdan gelen lesir (İstanbulun Kafkasya tarikiyle tesiri 1888 yılında Kızılsu-Semer- **kand** demiryolu hattının küşadından sonra başlamıştır). Bu harekete bidayette umum İslamların intibahu usulünde «içtihadın münkariz olmadığı' nı iddia etmek gibi dâvalarla başlanmış, buna yukarıda (s. 488) denildiği gibi Kâtip Çelebi «Cihannüma»sının, «Keşfuzzunun»un, «Tâ- rikh-i Hin d al-Garbi» nin, İbrahim Hakkı «Marifetname»si v.s. matbu eserlerin tesiri olmuştur. Semerkandda Kadı Abu Said, Bukharada Kha- Üfe Niyaz Kulî Türkmen, Mir Abdul-Kerim Bukhârî, Dâmülla Khuday- birdi Baysünî, Kazanlılardan Qurusavî ve Mercanı, [Feyizkhan oğulları, Sibiryalı Kadı Abdurreşid İbrahim, Başkurtlardan Arif Sayranî ve muahharen Türkiye, Mısır ve Hiridistanda tahsil edip gelen zevat o e inmedendir Bunların bazılarının fikirlerinden yukarıda (s. 220-223) bahsettik. 19.uncu asrın en mühim mütefekkirlerinden olan Şihabeddin Mercanı (1815-1889) Bulgar ve Kazan tarihine ait iki ciltlik eserinde Mâverâünnehrî ve Kazakların tarihine çok yer ayırmıştır ve kendisi «tarih ile uğraşmama ve tarih kitapları okumama' Semerkandlı Kadı Ebu Said sebep oldu» demiştir -!). Bu zat Rusya İslamları için her şeyden önce cehalet yüzünden gelen kaba gururdan, taassuptan, fikir durgunluğundan kurtulmak lâzımgeldiğini ileri sürmüş ve mücadele etmiş, fakat Rus esaretinden kurtuluş imkânlarını hiç de tasavvur etmemiştir. Bunun rusça öğrenip nihayet Petersburg üniversitesinde lektörlük eden talebesi Hüseyin Feyizkhanov (1826-1866) litoğraf usulü ile 1864 te neşrettiği bir rusça türk gramer kitabının sonuna Bukharada bulunan bir arkadaşı tarafından kendisine yazılan, oradaki medenî durgunluktan leessiifle bahseden çok ilginç bir mektubunu dercetmiştir. Görülüyor, ki Hüseyin Feyizkhan o zaman Ruslar tarafından işgal edilmekte olan Türkistanın mukadderatı meseleleriyle çok candan alâkadar olmuştur. Bunun yine medreseden sonra rusça tahsil etmiş olan münevver biraderi Abdül 'aifâm Feyizkhanov (öl. 1910) «Muharrîk ül-Efkâr» ismiyle Rusya islamlarının siyasi, bilhassa İktisadi vaziyetlerinden bahsederek 1893 te neşrettiği eserinde Edil Türkleri meseleleri ile Türkistan meselelerini tek bir kül olarak tetkik etmiştir. O, ezcümle diyor: «Kazan, Türkistan, Kazak, Sibiry ve Kafkasyanın yarısı hep bir Türk neslinden olup onların dili bir türk dilidir. Türk babamızın asıl **vatarı**.

~!M) «Mercanı mecmuası». **Kazan 1915, s. 49.**

1 türkistan Zeminin maşrik tarafında Issık Kol' de, elyevm Yedisu deni- ien vilâyette olup kabilelere o yerden münkasım olmuştur. Elyevm Rusya mahkûmu 12 miyon müs'üman Türk olup cümlesinin adedi Devleti Aliye-i Osmaniye nüfusunun yarısından fazladır » (s. 2). Ona göre (s.

8) . «İptidai tahsil meselesi hususunda Kazanlılar Türkistanlılara nis- beten biraz iyi iseler de diğer mütemeddin milletlerden çok geridirlir. Ziraat hususunda Çuvaş ve Çeremşierdcn bile zayıftırlar. Toprağı ol-* miyanı Tatar, Başkurtline hicret etmelidir (s. 23). Türkistanlı ve Ferga-

neliler ticaret ve . dihkancılık (ziraat) te, hüner ve sanatta, bahçecilik hususunda pek ileridirler. Tatarlarda ise bahçeciliğe hiç rağbet yoktur (s. 23, 26). Hüner ve sanatta Tatarlar Kazak-Kırgızlardan biraz ileri iseler de Türkistanlılara nisbeten çok geridirler. Tatarlar el sanatı mahsullerini hep Ruslardan satın aldıkları halde Türkistanlılar bunları hep kendileri yetiştiriyorlar. Biz asrı İktisadi şeraite, makine hayatına alışmadığımızdan elimizde bulunan sanayi bile bizden Ruslara kaçıyor». «Ticaret işlerimiz iyi idi, fakat Ruslar Türkistanlılarla bilâvasıta ticaret vâpımına başlayınca bu ticaret de elimizden çıkmaya başladı; ithalâtımızla ihracatımız, varidatımızla masarifimiz mütenasip değildir, bizden her sene altı milyon ruble servet Rus eline geçiyor» (s. 36). Orta Türk- ler meselesini tek bir mesele telâkki eden diğer bir mütefekkir de zikri geçen Kadı Abdürreşid İbrafumdur. Bu zat Garbî Sibiryada Tara şehrinde eskiden yerleşmiş «Bukharlık»lardan olup 1857 de doğmuştur. Medrese tahsilini bitirdikten sonra 1880 den başlayıp İstanbulda, Mısırdı ve hattâ Amerikadaki arap matbuatında Rusya Türkleri ahvalinden, Rus mezaliminden, misyonerlerden bahsederek makaleler ve ayrı risaleler neşretmiş ve bu eserlerinde kendisinin çok iyi bildiği Kazak - Kırgız ahvalini tebarüz ettirmiştir. 1902-3 yıllarında Petersburgda Osmanlıca karışık tatarca olarak «Mir'at» isminde mecmua, 1905-1907 inkılapları arasında Petersburgda türkçe olarak «Ülfet» ve arapça olarak «Tilmiz» isminde gazeteler ve kazakça olarak «Serke» isminde bir mecmua neşretti. Fikren panislâmcı olan Reşid Kadı yazılarında Türkistan ve onun mukadderatı meseleleriyle en çok meşgul olan bir mütefekkiridir. Bu yoldaki en mühim teşebbüsü Türklerle meskûn ülkelerin otonomisini elde etmek olmuştur, ki yukarıda (s. 352) bahsedildi. Buna benzeyen diğer bir mütefekkir de tarihçi şeyh **Murad Remzi** dir. Kendi rivayetine göre ³⁴⁶) garbî Başkurdüstan hanlarından Bekçura Khanın neslinden gelen Murad Efendi Bukharada tahsil etmiş ve bugün Cun-

---

346 Nesebi hakkındaki malûmatı bana şahsan not ettirmişti; *Telfiq* c. II, s. 412, 440 da da kendisini Bekçura Khana isal eden şeceresi zikredilmiştir.

yarıya merkezî olan Çögeçekte^{2(k)} ikamet etmektedir; vaktiyle Mek- kedeki tekkesinde yıllarca şeyhlik etmiş olan bu zat hacılar, Hicazda ve Rusyada neşrettiği eserleri vasıtasıyla siyasi propagandalarda da bulunmuştur. Bu zat yine ajmü istikamette çalışmaktan geri durmıyan Troys- kili şeyhi Zeynullah İşan'ın hesabına 1908 de Orenburgda Bulgar, Kazan, Başkurt, Kazak ve Mâverâünnehir hanları tarihine dair «Talfiq al- Akhbâr» ismiyle iki ciltlik (ceman 1245 sahife) büyük arapça tarih neşretmiştir. Az sonra Çar hükümetince müsadere edilen bu eserde Mu- rad Efendi bütün Türk tarihini koyu millî gurur ile anlatmış; daima «Yecuc u Mecuc» tesmiye ettiği Ruslara karşı derin bir intikam hissi beslediğini alenen söylemiş, millî hayatı ancak millî istiklâl şeklinde telâkki ettiğini (bilhassa, I, 8 - 9; II, 399-408) anlatmıştır. O tarihi kendi milletine vatan hamiyeti, İnsanî mürüvvet ruhu, Ruslara karşı nefret hissi aşılacak fikriyle yazdığını söylerken Kazanlılardan bazı zümreler arasında Rus hâkimiyetini gûya âlemin hilkatindenberi gelen bir hâkimiyet gibi telâkki olunmasını şiddetle tenkit ediyor (c. I, s. 9). O, Rusya tâbii 1 türklerin Rus hayat şeraitine alışarak Rusların dağıldığı her yere dağılmalarını, Sibiryada İrkutsk, Çita, Kuznetsk; Uzakdoğuda Mançuryada, Harbinde, Blagoveşçinsk. Khabarovsk, Vlâdivostokta, hattâ Sakhalin ve Kamçatkada, şimalî Sibiryada, Permde, Arkhangelskde, İç Rusyada, Moskova ve Petersburgda hattâ Tver gibi halis rus şehirlerinde, ve Fin- lândiyada müslüman türk mahalleleri teşekkül edip camiler bina olunmuş olmasını «tefariuk ve teşeitit» sıfatıyla teessüfle anlatır. Onca Ru- sun tazyıkına mukabele edilemediği takdirde tevessül edilecek yegâne çare «Şarka hicrettir» (II, 399). «Türk kavimleri tarihte şecaatleri sayesinde nam kazanmışlar, fakat tedbirsizlik ve siyaset bilmemek yü- jnden cihandaki mevkilerini kaybetmişlerdir. 16.ncı asırda dağınıklık, dahili fesat? Rus esareti yoluna sevk etmiştir; Türkleri zillet, meskenet, teşettit belâlarından ve inkrazdan ancak bir millî bayrak altında birleşmek (ittihad al-qavmiya va içtima* al-cinsiya) kurtarabilir (II, 153- 159) . Âlim olduğu kadar şâir de olan Murad Efendi 1917 yılında O- renburgda neşrettiği türkçe «Hürriyet Kasidesi»nde eskiden beslediği millî emellerinin artık tahakkuk edeceğine katî inancını izhar ediyor:

**Hak Taalâdan inayet bizlere boldı bugün -f- Dest-i imdadın Piyember biz- lere sundı bugün -|-
Üçyüz altmış yıldan artık bizleri kan ağlatan + Zalim-i khun- 347 348**

khorların ocaqları . söndi bugün Babamızın yeri Türkistan elinden bizlere !- Bir qarış yer vermiyordu, ihtiyar oldu bugün -f Demenizler şî'i, sünni, Şart. Qazaq, Nogay, Mişer + Ehliqible birleşip işler zaman keldi bugün + Biz Gruzın. Ermeni, Latış Khakhollardanda mi + artqa qaldıq? alga atlavnm demi keldi bugün.

Tahsili, terbiyesi ve fikirleri ile Reşid Kadı ve Murad Remzinin eşi olan Sem erkan d li Mahmud Khoca Behbudinin neşriyatından hiçbirisi elimde bulunmadığından bunlardan birer nümune veremedik].

[->«) Bu eser basıldıktan sonra Murad Efendi Çögeçekte 5 İlkteşrin 1935 te 348 yaşında vefat etmiştir. Son defa İstanbulda 1926 da bulunmuştur, bk. «Vakit» gazetesi, .10/6/1926.]

2) Rus idaresi şeraiti çerçevesinde Ortatürkier arasında gelişen fikir cereyanlarından ikinci nevi doğrudan doğruya muasır Avrupa mektep ve muhitlerinden gelmektedir. Bunlardan biz burada Çokan Ve- likhan'ın, İsmail Bey Gaspralı'nın [genç kazak şâiri Magcanın, Özbek şâiri Çolpanın] ortaya attıkları fikirlerini anlatacağız ve kendi yazılarımızdan bazı parçaları da bunlara ilâve edeceğiz.

Çokan Velikhan

Yukarıda s. 208 de zikri geçen Çokan, Türkistan Çingizoglu Çokan Türklüğünün, bilhassa göçebe Türklerin 19.uncu asır şeraitinde Avrupa medeniyetiyle temasa gelirken gösterebileceği dehanın en büyük tecellisidir. Bunun diğer bir eşi, Buryatlardan çıkan «Şarklı Avrupa müsteşriki» Curci Banzarov idi. Her ikisinin iikri o zamanki rus liberalizminin ve Rusyadaki .rus-alman müsteşrikler muhitinin tesiryile gelişmiştir. Hayatları da netice itibarıyla birer millî İçtimâî facia olmuştur. Galiba yekdiğerini göremiyen bu iki zatın her ikisi de Avrupa medeniyetinin ateşiri perestışkârı olup, Rusları o medeniyetin hâмили bilmişler, Moğol ve Türklerin tedenni sebeplerini buddizm ve islâmiyete ilgili eski medeniyette bulmuşlardır. Moğol ve Türkleri, buddizm ve İslâmiyet tesirinden eski ruhaniler ve feodalitenin elinden kurtarıp rus medeniyeti kucağına atmak yolunda bütün samimiyetleriyle çalışmışlar, fakat hayatlarının son yıllarında Ruslara inanırken aldanmış olduklarını görmüş; hayal inkisarına ve dolayısıyla hastalığa uğramış, daha genç iken bozkırlara çekilerek, Avrupa medenî muhitini kılık kıyafetini tamamen terkedip, Buryat ve Kazak arasında vefat etmişlerdir. Bunların böyle kendi millî hayatlarına dönüp kapanmalarında hayal inkisarından maada, bozkır türk hayatının cazip noktaları da hâkim olmuş olabilir, ki diğer misalleri de görülmüştür³⁴⁹⁾.

Rus muhitinde velisen Türkler arasında kendi başına bir âlem olan Rokan ve onun efkârı hakkında biraz daha tafsilât vermek mecburiyetindeyiz. Çokan, mektebini bitirdiği zaman türkçe ve rusçadan başka iarsça, almanca ve fransızca da öğrenmiş ve müsteşriklerin Şarka ait neşnyatiyfe alâkadar olmuş bulunuyordu. 1858-1859 yıllarında daha zl-22 yaşında iken kendi arzusuna binaen Rusya hükümeti tarafından ivasyara gönderildi. Topınyabildiği malıamtı, dönüp geldikten sonra, «Cungarya tasvirleri», «Tan-lu. Altışehir ülkesinin vaziyeti» (coğrafi ve tarihi malûmat) unvanlarıyla 1861 de Rus Coğrafya Cemiyeti «Za- p.ski»lerinde neşretti. Bu makale, o zam-anki ilim âlemi için bir kesif maniyetinde idi. Bundan maada «Russkaya Enziklopediya»ya büyük ».»abası Abııay klan hakkında makale yaz».»ıstr.

³⁴⁹⁾ Kazak ve Başkurt hayatının cazıblığı rus muharrirlerinden birçoklarının dikkatin, celbetmiştir. ' Feoc u-ov'un *Step Skazalas -ve Kr a şenin- r. rık ov'un Emile* nâm romanları mühimdir. Burada rus terbiyesi alan zekâ ve istidadile medenî cemiyetin dikkatini çeken münevver erkek ve kız Başkurtların vatanlarına döndükten sonra, bütün medeniyetten vazgeçip başkurt hayatına dalarak kayboldukları tasvir edilmiştir. Bozkır Türk medeniyetini tetkik edenler ve ruhiyatçılar için bu husus, mühim bir mevzudur.

«Kazaklarda Şamanizm», «Kazakların silahları», «Kazak mahkeme (yargu)lerinin islahı», «Başkurt kahramanı Şunabatır», «Kırgızların Manas destanı»nın tercemeleri ve metni (Köke-taym Yug merasimi), «Edüğe destanı»nın tercemeleri ve ' -tni, «Teñri», «Kazak Şaman ilâhları», «Uluyüz Kazaklarının efsane ve rivayetleri», «Kazak şeceresi», «Kazak yaylaları», Kaşgar seyahatinin marşrutu», seyahat raporunun «Doğu Türkistanın ahalisi, ■daresi, sanayii ve ticarî vaziyeti»ne ait kısmı; sadece «yazı N. 1» ve «yazı N. 2» unvanları altında yazmış olduğu yazıları ve «hâtıra»ları müsvedde halinde kalmış ve 1904 te prof. V esilovski idaresinde Rus Coğrafya Cemiyetinin Etnografya Şubesi «Zapiski»lerinin 29.uncu cildi (46-p5 3 1 -t- 2 sahife) olarak tabedilmiştir. Buna Çokanın, Potanın, İbrahimov ve Yadrıntsev gibi çağdaş dostlarının hâtıraları ve Çobanın mektupları da ilâve edilmiştir. Edüğe destanının metni, müsteşrik Melyoranski tarafından ayrıca basılmıştır.

Harbiye mektebini ikmalinden sonra ancak yedi sene süren havalında bu kadar muhtelif mevzularda eserler bırakabilmiştir. İki yıl kadar Petersburgda kalarak orasının en mühim muharrirleri ve mütefekkirleriyle dost olmuş ve kendisini Rusyanın yüksek münevver tabakasına sevdirmiştir. (Meşhur muharrir Dostoyevski ve Kristovski ile yakından dost olmuştur). Çokan, ömrünün sonuna kadar samimî kalmış ve Rusları sevdiği zamanlarda dostluğunu, ve nefret ettiği zamanda da nefretini açıkça söylemiştir. Raporuna bakılırsa Çokanın Kaşgara seyahati, Kazak elbisesi giyen bir rus zabitanın seyahati gibi görülmekte ise de, bunda da gizlilik 'olmamıştır. Çokanın «Çingiz Sultanın oğlu» rusça tahsil eden bir genç Kazak sultanı sıfatıyla Kaşgarda açıkça gezdiğini bilen ve sonraları Yakub Bek zamanında Kaşgar siyasi hayatına iştirak eden bir zat, daha 1913 te hayatta idi. Çokan, islâmiyetin ve taassubun düşmanı olduğu kadar, şaranzmin, din meselesinde eski Türklerin gösterdiği müsamahakârlığın hayranı, ve türk millî anelerinin perestiş- kârı idi. Ona göre, Türkler, tabiata taparlar ve bu en mükemmel bir dindir. «Şamanizm materyalizmin nihâî şeklidir. Buna göre insan öldükten sonra ulûhiyette münkalip oluyor, bu nihâî speritüalizmdir ve bu da çok mükemmel bir fikirdir. Çünkü fizikötesi (metafizik)nin dalâletlerinden âricidir. O, insanların cemiyet şartlarında gelişmesine ve cemiyet kanunlarının olgunlaşmasına geniş imkânlar veriyor. Karlayl (Cariyle) in «ibadet en yüksek hayrettir» dediği, şamanizmde açıkça görülür. Tabiat ve insan, hayat ve ölüm hayretin en esaslı ve büyük mevzuları ve her zaman tatbik edilen sır olmuşlardır. Tabiat ve insan; söyleyiniz tabiat ve insana I bundan daha muciz, bundan daha esrarengiz ne vardır? Dünyayı bilmek, öğrenmek, onun harikulâde kuvvetlerini anlamak, insanın diriliğe ve ölüme münasebeti, işte şamanizmi doğuran bunlardır. Bunun esası kâinata, tabiatta, ölmüş insanların ruhuna tapmaktır.» (s. 10).

Türk destanları Çokan için bir ilham kaynağıdır. O, «Manas» destanını birinci defa öğrenen ve onun destanlık itibarıyla bir «kül» olduğunu ilk defa meydana koyan münevver Türktür (s. 71-74). Manasın «Köketaı v.e Boqmurun» kıssasına ait kısmını rusçaya terceme ederken, Çokan, kendisi de şâir kesilmiştir. Burada gösterdiği ifadedeki kudretine, Çokanın bu kıtasını onun «külliyyatı»ni neşirden daha önce ilim âlemine bildiren prof. Vasilovski dikkat etmiştir. Çokan, Edüğe destanını çok beğenmiş ve onu mükerreren kaleme almış (s. 230) tahlil ve terkip etmiş, tarihî isimleri ve o cümleden Kazak münevverlerinin bir çoğunca ne olduğu

bugün bile meçhul kalan «Satimir»in «Emir Temü» (Temürlenk) olduğunu, fransız müsteşriki Derbelo (D Herbelot)nuh «Bibloitheque Orientale»inden ve o vasıta ile İbn-i Arabşah dan nakle c- liğı malûmat ile ilk defa olarak tâyin etmiştir (s. 229). Çokana göve «Kazak Sultanlarının, yani ecdadı olan Çingiz evlâdının devletçilik ananeleri İslâm ananelerinden ve şeriattan çok defa yüksektir. Kazakların örfi kanunları yaşatılmalı, Kazakların yargu («sud»-mahkeme, kanunlar ve bilûmum adliye) işlerini islah ederken İngiliz yargusu nümune ittihaz edilmelidir. Kazak yargusunun esası, sâdelik ve biyorokratsızlık-

tır» (s. 169-171). Bu yargu, her halde rus kanunundan ve şeriaten yüksek telâkki olunduğu içi-dir, ki Çokan, Kazaklar arasında İslâm anelerini neşredip milli türk anelerini bitirmeğe çalışan. Bukhara hocalarının, emirlerinin, Kaşgar hocalarının, Gulca sultanı olan kendi tâbiriyle «Merğilan Şartı Seyyid Ahmed»in, Kazan Tatar mollalarının düşmanıdır. O, Kazakların kendi aralarında yaşayıp «Kazaklık» ve «yarım samanlık» aneleriyle uzlaşmış olan «Kazak hocaları»nı daha yakın ve zararsız görüyor (s. 199). Çokan, vefatından bir yıl önce yazdığı ma- ruzasında, tanassur eden Kazakları, diğer Kazaklardan ayrı köylerde yerleştirerek ruslaştırılmalarına mâni olmak fikriyle onların müslüman- larla beraber yani din farkına bakmadan milliyet itibariyle Kazak olarak bir köyde yerleştirilmesini talep ediyordu.

O, Türkistanın göçebe Türklerinin, İslâmiyet gibi kuvvetli medeniyete dayanan bir dine intisap edemedikleri halde bile her hangi bir yabancı desise ve entrikalarına kapılmıyacağına ve kaybolmıyacağına, Kazaklarda yaşayan kültür hissini kuvvetine inanıyordu. O, Ortodoksluğun arkasında gizlenen siyasi temsil gayelerine ehemmiyet vermiyordu. Ona göre yarı şamanî olan, hayatını eski «Yasa»larla tanzim eden ve mânevi azığını eski milli destanlardan alan göçebe bozkır Türklerinin İslâmiyet ve şamanizmle karışık dini «Bukharalıların ve Tatarların dini»nden ayrı bir dindir (s. 199). Çokan, Muhammed Peygamberin neslinden gelen «hoca» (seyyid)leri, kendisinin mensup olduğu Çingiz evladı «Sultanlar» a muarız ve rakip bir unsur biliyordu. Pek yakın dostu olan Gutkovski gibi Çokan da natüralist-rasyonalist idi. O, Kazak sultanlarından Barak Batırın³⁵⁰), Muhammed Peygamberin kim olduğunu bilmediğini hoşlanarak anlatıyordu (s. 199). Ona göre İslâmiyet İesirinden uzak olan göçebe Türkler tabii istidat, zekâ ve karakter sahi- M4f'A^{er} (- 191). Türk destanları yerine İslâm menkibeleri intişar etmesine müsaade edilmemelidir. O, diyor ki: «Ruslar medeniyete Bizans tarikiyle geldikleri gibi, Kazaklar da maalesef müslüman Tatarların yoluyla gitmek mecburiyetindedirler Fakat biz bunu atlatmalıyız. Göçebeler arasında medeniyet neşri hakkında Rusya hükümeti zenciler arasında maarif neşri yolunda Amerika Birleşik Devletlerinin itti haz ettiği siyaseti takip etmelidir. «Kazanlı mollalar, Bukharalıları* milli aneleri bitiriyorlar, Başkurtlar ve Noğay (Mangıt)lar bugüne kadar Kazaklarla barımtalık (çapulculuk) yaparak cengâverliği muhafaza edip geliyor-

İnrJı. ^mudı maalesef tatarlaşıyor ve İslâmlaşıyorlar. Bozkırlarda mâruf Başkurt sızığıcı (koraycı-neyci) ları eskiden kendisini dinleyen baha* dıhmn taaccüp ve hayr.et nazarlarını uyandırıyor, yahut onların ince hislerini heyecana getirerek şefkat gözyaşlarını akıtıyordu. Şimdi o sı- bızgılar, öyle havaları terennüm edemiyorlar. Şimdi onlarda «Altun Ordu'nun sukutunu yoklama» şarkıları işitilmiyor. Onların hürriyetleri ile beraber heyecanları da artık bitmiştir. Kazaklar da maalesef değişiyor. Karakalpak kabilesi münkariz oluyor. Eski Tatar medeniyeti (aneleri) artık münkariz olmaktadır, İnnâ li'Llâhi ve innâ ileyh-i râci'un. Maalesef Avrupalılar bugün bile göçebe kavimleri vahşi ordular, kanun ve nizam altına

---

350 Burada elbette 209-210 da zikri geçen Baraq B., Tursun B., Undan b. Şıgay değil, kendi çağdaşı olan ve s. 251-52 de mezkûr Baraq b. , Bubanqul muraddır.

giremeyen barbarlar gibi tasavvur etmektedirler. Halbuki göçebe Kazak, ahlâk itibariyle kendisinin medenî yurttaşlarından daha yüksektir. Zengin edebiyatları vardır. Tatar kavimleri arasında bugün şairlik .tabiatını ve millî edebiyatı en iyi muhafaza edenler de, Kazak-Kırgızlardır. Bedevi Arapların müsteşrik Sinkovskinin eserlerinde tavsif edilen edebî istidatları Kazaklarda görülüyor. Kazak lehçesi, türk lehçelerinin en mükemmelidir (s. 192-193). «Zavallı mutaassıp (fanatik) mollalar Türkiye sultanına, katoliklerin Papaya olan ahmakça nazarlarıyla bakıyorlar; halbuki bugünkü Papa Pi, eski Yedinci Ge- org ve Dördüncü Innosens karşısında ne ise, bugünkü «Halife-i rûy-ı zemin» de, Kanunî Sultan Süleyman ve Sultan Murad karşısında yalnız o mevkii tutabilmektedir» (s. 196). Çokan, türk münevverlerini, rus devlet işleriyle alâkadar etmek istiyor ve diyor ki «Rus tâbîi olan tatar aristokrasisi (mirzalar) evvelce Rusyanın devlet işleriyle alâkadar oluyorlardı, şimdi ise tahsil gören tatar münevveri Rustan kaçıyor ve devlet hizmetine intisap etmek yerine, kendi tatar tüccarlarından birine hademe (prikaşçık) olup çalışmayı tercih ediyorlar». Çokan türk tarihine ait mütalâalarında, rusça ve türkçe eserlerden maada farsçadai «Tezker-i Khocegân» ve «Tezkere-i Satuq Buğra Khan»dan ve Haydar Mirza Doglat'ın telifi olan «Tarikh-i Reşîdî» den; fransızca ve almanca eserlerden de De Duignes, D'Herbelot, Abel Remusat, Klapproth, Ritter, Schott gibilerin eserlerinden istifade etmektedir. O, türk lehçelerinden yakutçayı ve osmanlıcaı da öğrenmişti. Kendisi başıbozuk zabıt hayatı geçirmesine, çok içmesine ve kumarbazlığına rağmen, az zamanda bu kadar eser buakabilmiştir. Yadrinsev'in söylediğine göre Çokan, uzun zaman oturup çalışabilen adam değildi, herşeyi zekâ ile alırdı, böyle iken yine Omskdaki ikametgâhında güzel bir kütüphane vücuda getirmişti. Türk tarihine olan nazarları çok doğru, idi. Kaşgar tarihine ait zikredilen farsça eserleri «Tarikh-i Reşîdî» yi ve «Tezkire-i Tuğluq Timur Khan»ı ilk defa o getirmiştir ve bir miktar Kaşgar meskûkâtı da

elde etmişti (Bunlar Rus Ulüm Akademisi Bulletinlerinden çıkarılan Meïanges Asiaticques V. de tavsif edilmiştir).

Çokan her iki Türkistanın bir defa Rus idaresi altına alınmasını samimi olarak istiyor ve muasır medeniyete kavuşmanın ancak bu yolla kabil olacağını, kendi Kazakları arasında da söylüyordu. Daha 1865 sonkânun 14 te Batı Sibiryaya umumî valisi ve dostu Kalpakovski-ye «Türkistan meselelerinde Cinle birleşilmeli, Türkistanda yalancı tüccar olan Bukharalıların nüfuzuna nihayet vermeli, Çinliler bize (yani Rusvaya) Kaşgarı ve daha üç şehri yermeğe razıdırlar» diye yazmıştı (s. 5 15). O, Türkistanın Rus himayesi altında münevver sultanlar yani Çin giz oğulları tarafından idare edileceğini düşünmüştür. O, Ruslara, «Size yani Rusvaya Fransızlar hücum ederse ben sizinle beraberim, fakat siz benim milletime taarruz ederseniz kendi milletimle beraber bulunacağım» (s. 31). Yine o, «Rus karisiyle evlenemem, çünkü müs-lüman kalarak Kazak halkına hizmet etmem lâzımdır.» diyordu (s. 33). O amcası Kine Sarı ve Sarcan'ın Rusyaya karşı olan kıyıamlarını candan ve alâka ile anlatır, tarihten bir şey söylerken araya kazakça tarihî şiirler, darbı meseller karıştırarak hikâye ederdi. Çanak Aqm gibi meşhur halk şairlerinin şiirlerini ezber bilirdi. Kendisini Kazak Türk aristokrasisinin, Çingiz neslinin hakikî mümessili bilir ve bir gün «sultan» olmak fikrini beslerdi. Kendisinin sultan olmak arzusu olduğu fakat Çar tarafından kabul edilmediği, yani Çarın buna mümanaat ettiği, onun bir mektubunda başkalarının ağzından hikâye edilmektedir (s. 522).

Sibiryanın yüksek memurları ve diğer siyâsiler Çokanı çok sevdikleri halde, siyaset hususunda ona Abılay Hanın daha çok istidatlı halefi, Kine Sarının daha çok tehlikeli biraderzadesi nazariyle bakmışlardır. Çokan da, kendisine hiddet ve cinnet hâkim olduğu zaman şüpheyi mucip olacak bu gibi sözleri ağzından kaçırırdı. Kazaklara karşı gösterilen tazyikten çok canı sıkılırdı. Arkadaşı Potanın'ın dediğine göre, Çokan, bir gün Şark Kazaklapna sultan olmak fikrini beslemiştir. Siyasî dairelerde tam itimat göremeyeceğini Çokan daha Omsk Harbiye Mektebinde tahsilde iken görmüş ve acınmıştı. Onu, çok istediği halde, Harbiye Mektebinin tâbiye kısmına sokmadılar ve ona «Sen, Rus değilsin» dediler. Şüphe yok, ki Çingizin bu liyakatlı oğluna hayatında ancak ecdadının şevketli günlerini söyleyen millî tarih ve millî destanlar teselli vermiştir. Ruslara karşı kalbinin çok derin yerlerinde yaşayan kini, ancak kendisinin de iştirak ettiği Türkistan istilâ seferleri esnasında patlak verdi. O, Sibiryadan hareket eden rus başkumandanının yaveri idi. Taş- kende yürürken Evliyaatada Ruslar bir Kazak kadını süngüye kaldırmışlardı. Çokan bu sahneyi görünce «Bu memleket, benim babamın memleketidir, artık tahammül edemem.» diye kızmış ve askerî üniformaları atıp çöle çekilmiştir. Ruslar kendisini Divanı Harbe vermek istemişlerse de zamanın nazik olduğunu düşünerek bırakmışlardır. O da kendi «avul»una yani köyüne, sonra Kapal tarafında kardeşlerinden Tizek Sultanın yanına gelerek onun hemşiresiyle evlenmiş ve verem olarak ölmüştür X 1 865).

Çokan, fevkalâde cesur, »ateşin seciyeli, fikirlerindeki vüruh ve katiyet ve şâir tabiatıyla Çingizlilerden Kırmılı Buğra Gazigeray Hanı ve Temürlülülerden Baysur.kur ve Ababekir Mirzayı hatırlatmaktadır. Onun bazı geçici fikrî dalâletleri de, hakikati, milleti için

neecat yollarını kahramanca ararken attığı cesur adımlardan veyahut Şark Kazaklarının sultanı olmak için Rusların itimadını kazanmak fikriyle yaptığı tabiiye- lerd.en ibarettir. 19.uncu asrın İslâm ve Türk âleminde kadar geniş, derin, ve o gün tekmil Asyalılar üzerinde hâkim fikir tereddidi tesirinden tamamiyle âzâde düşünüş tarzı ve sistemli fikir ancak eski Önasya- nın çürük medeniyetinin tesirine az maruz kalan Doğu Kazakistan Türk- leri arasında ve Ablay Han ailesi gibi sağlam bir muhitte yeni medeniyetle yani garp medeniyetiyle samimî temas neticesi olarak doğabil- mistir.

Çokan, zamanının Türkistan medenî seviyesine göre değil, bütün Rusya seviyesine göre yetişmiş bir deha eseri idi. Yazık, ki genç iken gitti. O, zamanın sayısı pek az olan türk münevverlerine az tesir icra edebilmiştir. Onun tesirinde bulunanlardan biri de Kazan Türklerinden yukarıda (s. ^69) zikri geçen Şahimerdan İbrahimov olmuştur. O Ço- kanın efkârını lâyıkiyle anlayacak kabiliyette değildiye de, İslâm taassubunun düşmanı ve muasır medeniyetin samimî taraftarı olması dola- yisiyle olmalı, ki Çokanm muhlislerinden kesilmiştir. Çokan «Evliya Ata»da rus muhitinden çekilip gittiği zaman, İbrahimov, mezkûr şehre kaymakam tâyin olunan Haydar Mirza Sırtlanov’u, çapan giyerek camiye gidiyor, yerli ahaliyle^dostane münasebet tesis ediyor diye şikâyet ederek işten el çektirtmişti³⁵¹⁾. İbrahimov her şeyden ziyade gene- t al Kaufmann’ın dostluğuna ehemmiyet veriyordu. Mamafih yine Rusların tam itimadını kazanamadı. Ilminski Pobedonossev’e yazdığı mek- tuplarda bu İbrahimovdan, Ortaasyanın ve belki bütün İslâm âleminin ahvaline bihakkın vâkıf, ve Ruslar için tehlikeli siyasi sima, cesur ve faal bir münevver sıfatıyla bahsetmektedir³⁵²⁾. İbrahimov da Çokana ait hatratını yazmıştır. Kendisinin ismi Çokanın mektuplarından birisinde geçmektedir (s. 523). İbrahimovdan başka muasırlarından Kazanlı ulemadan tarihçi Mercanı, Kaşgar taraflarının coğrafyasına ait malûmat naklederken «Veükhân oğlu Çokan Suitoan»ın risalesinden istifade etmiştir³⁵³⁾. Bunu da, Çokan Petersburgda bulunduğu ve Asya Müzesinde çalıştığı zaman orada Üniversitede lektör sıfatıyla ^bulunan ve şüp- hesiz^ Çokanla görüşen talebesi Hüseyin Feyizkhanov vasıtasıyla olmuş olsa gerektir.

Avrupalılar da Çokanın faziletini takdirde J.iç de gecikmemişlerdir. O zaman için keşif mahiyetinde olan Doğu Türkistan seyahatinin neticeleri, Avrupa coğrafya mütehassısları ve müsteşrikleri tarafından daha . Çokanın hayatında takdirle bahis ve istifade edilmiştir.

İngilizlerden . I.R.Michell «kaptan Velikhanovun Ortaasya meselelerine ait makaleler ve mütalâaları» nı, Vininkov ve diğer seyyah ve mütefekkirlerin makaleleriyle beraber

---

20i>) Bunu, Abdurresîd Kadı anlattı. Haydar Mirza Semerkandm zaptından sonra orada kaym&kamlık vazifesine tâyin olunmuş, yerli ahali için mektep, has- tahane gibi müesseseler kurmuş ve kendisini ahaliye sevdirmiş, bu da Rusların dikkatini çekmiş olduğundan. Semerkand kaymakamlığından azledilmiştir; bunu Amerikalı S c h u y l e r (*Turkestan*, I, 167) da söylemektedir.

³⁰⁰⁾ tim i n s k i, *Pisma k Pobedonostsevu*, Kazan, 1885, s: 176.

353 Mercanı *Mecmuası*, Kazan, 1915, s. 347.

İngilizceye tercüme edip, 1865 yılında yani daha Çokan vefat etmeden önce The Russian in Central Asia unvanıyla neşretmiştir. Rusların meşhur müsteşirki L*rigoryev*'in Şarki Türkistanm coğrafya ve tarihine ait Ritter'in «Erdkunde» kitabının rusça tercemesine ilâveten yazdığı mühim eserinin son kısımları Çokanın topladığı malûmattan istifade edilerek yazılmıştır³⁵⁴).

Çokanın yukarıda (s. 268-269) zikri geçen amcazadesi Sultan Gazi Velikhan Çokana nisbeten daha ağırbaşlı olmuştur. Kendisiyle yakından tanışan Kadı Abdurreşid İbrahimin anlattığına göre Kazak milliyetperverliği ruhunu son gününe kadar yaşatmış bir general idi. Kendisi kazakça şiir söylemekte mâhir «ölençi» idi. Kadı Abdurreşid generalin ölenlerinden bazı parçalarını hatırlıyor. Petersburgda rus kârisiyle evlenmiş ise de oğlu (İskender)i büyük biraderi YakuVun namına kay-- dettirerek müslüman ve Kazak olarak • terbiye edebilmiştir. Sultan Gazi rus zabiti olduğu halde Sibiryaya (ve Kazakistan a) otonomi talep etmek (oblastniçestovo) hareketine iltihak etmiş ve bunu da asker kuvvetiyle vücuda getirmek teesbbüsünde bulunmuş, fakat «Ulucüz» kazak türelerinden yukarıda ismi geçen Tizek Sultan Ruslara yaltaklanarak haber verince onlar da Sultan Gaziyi iç Rusyaya sürmüşlerdir. Alektrov

---

354 y. v. Grigoryev, *Vostoçny ili Kitayski Turkestan, II, Petersburg. 1873, s. 354-389, 437, 477, 498.*

bu işde amcası Çingiz Sultanun ve oğlu Çokanın da müdahalesi olduğunu söylemektedir. Sultan Gazi sonra da bu fikrini büsbütün terketme- mişe benziyor. Her halde Petersburgda yaşamak mecburiyetinden sıkılmıştır. 1890 yılında mütenekkiren Petersburgu terkederek Kazakistana gitmiştir. Kantakuzin, tatar mirzalarından Salih Çanişovu Kazakistana göndererek gûya İmparator Aleksandır **III.** kendisiyle görüşmek istediği bahanesile Petersburga getirmiş ve Çar da gûya hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi kendisini huzuruna kabul etmiştir. 1908 senesinde Petersburg yakınında Lesnoy'daki sayfiyesinde yağma maksadiyle yapılan bir baskın esnasında hırsızlar tarafından öldürülmüştür. Yüksek rus askerî aristokrasisi muhitinde mevkii mühim idi. «Novoye Vremia» gibi gazetelerde şark meselelerine dair bazı makaleler neşretmiş, fakat nef- yihe bais olan siyasî fikirleri ve ideali hfckkmda yazma bir eseri kalmamıştır.

öaspralı İsmail Bey

Çokanın Ortatürklerde bir bakımdan naziri olan Kıvrımlı İsmail Bey Gasprinski de, rus harbiyesinden yetişmiştir. 19.uncu asrın ortasındaki rus liberalizmi, Şcedrin, Turgenev, Çerişevski gibilerin ortaya attığı fikirler, «garpçılık» ve «slavancılık» mücadelesi, Harbiye mektebinde Rus olmyanlara gösterilen emniyetsizliki rus askerî muhitinde hâkim cihangirlik efkârı, İsmail Beye de aynı derecede tesir etmiş ve milliyet fikrini uyandırmıştır. Harbiye mektebinin, Türklerdeki fikir inkişafı için daha müsait bir saha olduğu, Çokan Sultan ve İsmail Beyden başka misallerde de görülmüştür. Çokandan ancak altı yaş küçük olup, daha çok yaşayıp fikirlerini sonradan çok inkişaf ettirmeğe muvaffak olan İsmail Bey, Çokanın öldüğü yılda dah^a Moskova Askerî idadisinde bulunuyordu. İhtilât ettiği meşhur slavyanofil K a t k o v'un muhitinde kendisini yabancı görerek, 1867 yıl nda mektebi terketmiş ve bir arkadaşıyla beraber Türkiyeye gitmek isterken yakalanmıştır. Kurtulduktan sonra o, Bahçesarayda dört beş yıl rusça muallimliği etti; fakat Rusya haricindeki dünyayı da öğrenerek malûmatını ve görüş ufkunu genişletmek duygusunu kalbinde besledi. Nihayet Avrupaya gidip üç yıl (1872-1874) Pariste kaldı. Orada muhtelif Şark milletlerinin mümes-silleriyle temasa girdi. Avrupa muhitini etraflica öğrendi. 1874 te İstanbul'da bulunup tekrar Kırımaya döndü ve Rusya İslâmları durumunu etraflica öğrenmekle meşgul oldu. 1879 da bir gazete çıkarmak teşebbüsünde bulundu. Müsaade alamadı. Rus gazetelerinde makaleler neş-redip durdu. Bunlardan bilhassa 1881 yılında «Tâvrida» gazetesinin 43-47 numaralarında ve aynı yılda biraz tadille risale şeklinde neşrettiği «Rusya Müslümanlığı» (Russkoye Musulmanstvo) adlı makaleleri çok mühimdir.

Muhtelif rusça makalelerinde ve «Rusya Müslümanlığında İsmail Bey de, Çokan gibi, Ruslarla samimî konuşmak ve anlaşmak istiyor, ona göre, «Tatar kavimlerinin mukadderatı beş yüz yıl önce Kulikova muharebesi meydanında (Rus lehine) halledilmiştir.» Risalesinin neşri zamanında artık işgal edilmiş olan Ortaasya hanlıkları hududu ile Rusya- nın «tabii hududu» daha çizilip bitmiş değildir. O zamanın İsmail Mirzasına göre, «Türkmenistanın müstakil yaşaması, ihtimalki Rus siyaseti • :çin lâzımdır. Fakat o gayritabiîdir. Rusya

Türkmenistanı işgal etmelidir. Çünkü Rusya, eski büyük Tatar devletinin vârisidir. O devletin Orta a syadaki hududu bellidir. Rusya Ortaasyadaki Türk Tatar ellerinin hepsine malik olmadan orada hâkimiyeti temelli olamaz. Pek yakında Rusya, geniş İslâm devletlerinden biri olacaktır; bu ise onun büyük hı- ristiyân memleketi olmasına aykırı değildir» (s. 3-4). İsmail Bey, kendi hesabına göre sayısı 10 milyona çıkan Rusya Türk Tatarları namına söz söylüyor. Ona göre «bunların dili, dini ve millî ananeleri birdir, vatanımız (Rusya) da kuvvetli bir unsurdur. Bunlara karşı Rus siyasetinin esas umdesi, «Ben hâkimim, vergi ver, istediğin gibi yaşa» demekten ibaret kalmıştır. Böyle olmamalıdır. Böyle bir hâkimiyet manasızdır. Rus ile Tatar arasında nasıl ve ne gibi bir münasebet teessüs etmelidir? Bunlar tesadüfen görüşmüş yolcular mıdır? Yoksa bizim geniş ve büyük vatanımızın büyük ailesinin bu evlâdı ile hâkim Rus milleti arasında daha yakın kardeşlik münasebetleri kurmak mı ister? Rusyanın Inorodets (Gay- vırus) siyasetinin esas ruhu nedir? Rus hâkimiyetinin kıymetli ciheti, girdiği yerde esaret ruhunu ortadan kaldırmasıdır. Fakat diğer tedbirleri, Müslümanları kendisinden uzaklaştırmaktadır. Cehalet, fikir karan- hğı yerleşiyor, ahali fakirleşiyor. Tehlikeli muhaceretler (yani Türkiye muhaceret) başlıyor. JZoğrafi mevkii itibariyle Avrupa ile Asya arasında bulunan Rusya, ilim ile cehil, hareket ile atâlet arasındaki tabii vasıttadır. Halbuki tatbikatta iş bunun aksine çıkıyor. Rus İslâmları, Rus vatanının entereseleriyle alâkadar olmuyor. Rus kaygu ve sevinci umumî Rusya devlet entereseleri, idealleri ona yabancı kalıyor. O, ortaçağların hayat çerçevesinden başını kaldıramıyor. İstanbul, Kahire, Dimesk, Tunus gibi İslâm merkezleri gözlerini çoktan açmışlarsa da Rusya İslâmları Çar Korkunç İvan, Yermak ve Çobangeray zamanlarının çürümüş, kokmuş havasında yaşıyorlar. Rusya İslâmlardan yalnız Litva ve Leh İslâmları diğerlerine nisbeten ileridirler. Bunlar Rusya İslâmları- rının başında bulunuyorlar. Rusya İslâmları, Rus devrinde maalesef haf- tâ medeniyet sahasındaki eskiden kazanmış olduklarını bile kaybettiler. Eskiden bunlarda fikir icadı vardı. Onlar Hâfız'ın eserlerindeki güzelliği, Sâ' dî' deki insanîyet fikirlerini, İbn-i Sina'nın ulviyetini iyi anlıyorlardı. Medeniyet bugün tozlu kitaplara, mezartaşları arasına sıkışıp kalmaktadır» (s. 8-9).

İsmail Bey kendisinin Avrupa seyahati esnasında gördüğü müstemleke milletleriyle Rusya İslâmlarını karşılaştırıyor: «Seyahatlerimde gördüm, ki bizim büyük biraderimiz olan Rus milleti kadar hiçbir millet kendi tebaalarına karşı böyle samimî İnsanî muamelede bulunmuyor. O, kendisine tâbi olan kabileleri yabancı bilmiyor. Paris ve Londradaki Cezairli Arap ve Hindlilerin vaziyeti çok müşküldür. İngilizler ve Fran- sızlar kibirli ve mağrurdurlar. Hattâ Avrupa terbiyesinden mahrum olan Osmanlı Türklerinde dahi bu husus açıkça görülmektedir. Ruslar büsbütün başka millettir. Onlar bize biraderleri gibi bakıyorlar. Bu ise Rusların millî haysiyetidir. Rus sâdedir. Kulikova muharebesinin yakında olup geçen 500 yıllık bayramında da bu görülmüştür. Rusların karakteri, onlara müslüman ahaliyi kendileri ile birleştirmek için çok müsaittir. Mamafih onu da unutmak olmaz, ki vaktiyle Rusyada Tatarlar değil de başka bir millet hâkim olsaydı rus milleti mahvolmuş olurdu. Ruslar b^zı diğer Slavlar gibi inkıraz ve temessüle maruz kalmadı Bilakis Tatarlar idaresinde büyük bir devlet kurmak ve yaşıtmak fikrini öğrendi. Bu mâna ile biz Tatarlar Rusyaya faydalı olmuşuz.

Buna mukabil Rus milleti de bize simdi Avrupa altuniyle tediye etmelidir. Avrupa maarifi öğretmelidir. O, yalnız vergi toplamamalıdır. Aksi takdirde Rus idaresi Çin idaresinden farksız kalır. Müslümanlara hukukta müsavat verilmesi lâzımdır. Yoksa Rus karakterinin iyiliğine rağmen Miis- lümanlar İç Rusya vilâyetlerinde bile Rusiardan çekinirler. Ekser mu-harrir ve seyyahlar bu çekingenliği yanlış olarak İslâm Tuhu ve dini ile izaha kalkışıyorlar. Müslümanların Ruslarla münasebeti yalnız resmî bir şekilden ileri gidemediğine, Rus vatanının umumî menafiine karşı lâ- kayd ve hissiz kaldığına acıyorum. Bu münasebet cidden samimî olmalıdır. Müslümanların Ruslarla münasebeti, Rus hâkimiyetinin yalnız bir zaruret olmakla kalmayıp faydalı olduğunu şuurlu surette anlamak esasında olmalıdır. Siz Ruslar maarif yoluyla bizi tenvir etmezseniz, hâkimiyetiniz Çin hâkimiyetinden de aşağı kalır» (s. 9-13). İsmail Bey, Rus münevver tabakasına hitap eden bu eserinde bir bakışta Rusların Gay-rirusları temsil etmek, Rusyayı mütecanis millet yapmak siyasetlerine bile güya hak veriyor gibi olu'or; fakat o temsilin de «kan temsili» değil, «ahlâk ve medeniyet asimilasyonu» yoluyla meydana getirilmesi icap ettiğini söylüyor. Ona göre, Tatarlar çabuk ruslaşmışlar. Britan- yada Anglo-saksonların Şimalî Afrikada Araplarla yerli kavîmlerin kar uşması istisna edilirse, dünyanın hiçbir yerinde bir kavmin diğer birini tamamen temsil ettiği ve yuttuğu vâki olmamıştır. Ruslaştırma taraftarları, Poznanda Lehlerin almanlaşmasını mübalâğalı surette tasvir ediyorlar. Tamamen temsil siyaseti katiyen olmayacak bir iştir (s. 17-18). Müslümanlar ise bu ruslaştırmaya din esasında kuvvetle karşı koyacaklardır. Bunun misali Litva İslâmlarıdır (s. 25). Rusya İslâmları için de, ne Finlandiyalıların talep ettiği kadar geniş hukuk ve ne de Lehlilere, karşı tatbik edilmekte olan tazyik ister. Onlara yalnız adalet gösteril-rmelidir (s. ^0-2.). Dine ve millî hayata dokunulmadığı zaman Müslümanlar, kimin hâkim olduğu cihetine ehemmiyet vermezler» (s. 22).

«Müslümanları Ruslarla birleştirmekten alıkoyan âmil, İslâmiyetten daha ziyade, cehalettir. Bir taraftan Edil havzasında tanassur eden (Ki- reşin) Tatarlara karşı gösterilen fazla itina, diğer taraftan Başkurt arazisinin yağma edilmesi, bütün müslümanları korkutmuştur (ş. 24). Bununla beraber ben istikbale inanıyorum. Gelecekte Rusya İslâmları diğer İslâm milletlerini geçeceklerdir.» (s. 30). Sonra İsmail Bey doğrudan doğruya Ruslara hitap ederek diyor ki: «Biz istidatlı bir milletiz, bize yalnız medeniyeti kendi dilimizde öğrenmek imkânını veriniz. Siz büyük biraderler bize aydınlık veriniz (s. 35). Mektepte rus dili Ukraynalıla- rım bile işine yaramad.ğı halde, Tatarların işine nasıl yarar. Rus dili mektep vasıtasıyla değil, hayat şartlarının değişmesi, demiryollarının ve İktisadî hayatın gelişmesi nisbetinde kendi kendiliğinden intişar eder. Müslümanlar arasında zararlı unsur onların aralarında yetişmeğe baş- byân ve her nevi idealden mahrum kozmopolit züppelerdir. Bunlar ne İslâmlar ve ne de Rusya için faydalı olabileceklerdir (s. 38). Hakikî* Rusya müslümanları arasında hakikî medenî idealist insanlar yetiştirmek için medreseleri, asrî ilimleri Türk dilinde tedris edecek bir şekilde ıslah etmelidir. Birkaç yıldanberi rusça muallimliği ettim, kimseye iyi rusça öğretemedim. Halbuki millî dilde terbiye çok müessirdir. Astar- khan, Kazan, Orenburg, Ufa, Taşkent, Semerkand, Bakı, Nukha, Bah- çesaray şehirlerinin her birinde birerden dokuz asrî medrese açılırsa bütün Rusya İslâmları için kâfi gelecektir. Bunların muallimleri rus ün-

versitelerinin şark fakültelerini ikmal etmiş zevattan ibaret olmalıdır (s. 40). İngilizler Hindistanda Hintlilerin yerli dillerde asrî ruhta terbiyelerini iletıyorlar. Rusyada da öyle olmalıdır. Müslümanlar arasında millî matbuatın ve tabaat işinin inkişafına yardım etmeli. Hüküm ve fermanları rusça değil, türkçe neşretmeli. Ruslarla İslâmlar yekdiğeriyle ancak bu yolda anlaşabilir.» İsmail Bey kitabım münevver müülüman- İara hitapla tamamlıyor.

İsmail Beyin takma isimle «Tavrida» gazetesinde neşrettiği diğer makaleleri de çok sayanı dikkattir. Daha 1881 yılından başlayıp İsmail Bey, «Tunguç», «Ay», «Yıldız», «Güneş», «Şafak», «Mir'at-i cedid» gibi muhtelif isimlerle matbu yapıklar neşretti. Nihayet matbaa tesis etti. Ve 1863 yılında türkçe ve rusça «Tercüman» (=Prcvodcik) gazetesinin neşrine başladı. Çokan için olduğu gibi, o zamanın İsmail Mirzası için de yegâne gaye, herhangi yolla, olursa olsun Rusların temsil siyasetine *<c*rşu koymak idi. Her iki zat, Rusya Türklerini ancak rus medeniyetine sarr imiyet esasında kavuşturmak gibi tedbirlerle doğru yola çıkarmak kabil olacağına inanmışlardır. Her iki zat için Rusya Türkle- rini, «Osmanlılar»dan farklı olarak «Tatar kavimleri» ve lisanlarını «Türk lehçeleri» diye tanımuşlardır. Çokan, Kazak ve Karakalpaklavı da «Tatar kavimleri» tesmiye ediyor ve bunların tarihini de «Tatar talihi ve asarı» (Ştarina Tatariskaya) addediyor. Çokan türkçe yazarken eski Çağatayca, yani sultanların dilinde yazmış olduğu, bir kitabının kabı üzerindeki yazısından anlaşıyor. Ama halk destanlarını, bazı çağatay hususiyetlerini muhafaza etmekle beraber, kazak şivesiyle yazmıştır. Gaspıralı da bidayette daha ziyade Kırım tatarcasıyla yazmıştır. O, faaliyetinin daha başlangıcında dil meselesini ve Rusya Türkleri için yeknesak ve sağlam bir edebî dil vücuda getirmeyi düşünmüştür. Umumiyetle İsmail Beyin millî tarih ve lisaniyattaki vukufu, Çokaninki ile öl- çülemeyecek derecede zayıf ise de İçtimai sahadaki fikirleri daha geniş ve daha pilânlı idi. 1881 sonkânununda litoğrafla neşrettiği «Tunguç» adlı varakasında şu cümleleri okuyoruz: «Edebiyatça işlenmemiş ise de lisanımız terbiyâta ve qavâide gelecek lisanıdır. Millet eseri olup usta- lıksız bir baqışdan, qaba bir baqışdan gayet nâzik Tatar türkülerinden, Noğay çingarıdan, Qırğız v.e Türkmen cırav' larından anlaşılır, ki eğer lisanımız usta bulup qaleme alınıp işletilirse şimdikine göre çok ruşen ve yengil ve kullanışlı olur». «Muradımız ancaq lisanımızı ileriletmek ve lâzımlı zakön (yani kanun) ve haberleri beyan edüp medeniyet hüsnü ahlâkça münasebetsiz şeyleri göstermektir. Devleti Rusiy'e'nin ahalisi: ceman 8 milyon kadar müslüman vardır³⁵⁵). Bunların çoğu Tatar ve cüzi Mongol kabilesindedir. Diyar diyâr lisanlarında fark var ise de bunların has lisanı Tatar Türkidir. Yalnız bir çaylı Çerkeş kabileleri gayrı lisan kullanırlar». İsmail Beyin rusça ve türkçe yazıları, Rusya Islâmlarla ve o cümleden Türkistanm bu iki dilde okuyan münevverlerine olan tesiri tarif

---

³⁵⁵) İsmail Bey, o zaman yeni istilâ edilmiş olan Türkistan hariç bırakılan eski bir istatistiği esas edinmiştir.

çelilmez derecede büyüktür. Bunu kendi tecrübemle de biliyorum. Bizim köyümüz Başkurdüstanın demiryolundan ve şehirden uzak en hücre ve karanlık köşelerinden birinde olduğu halde, babam ve dayım Habib Neccar ve Şafi Akhund «Tercüman»a, ilk çıktığı gündən başlayıp, müşteri olmuşlardır. Kazakıstanda ve Mâverâünnehirde de bu gazeteyi ilk çıkışından başlayıp okuyan zevat vardı. Bunların isimleri Tercümanın arasına neşrettiği müşteri cetvelinde ilân ediliyordu. 1915 yılında Petes- burg umumî kütüphanesinde Gaspıralının neşriyatını tetkik ettiğim zaman, bunları ayrıca tesbit etmişim. Bu adamların sayısı az olsa bile, nüfuzları büyüktü. Bilhassa «Rusya Müslümanlığı» kitabının münevverler üzerine olan tesiri büyüktü. Bu kitabın nüshasını ilk defa olarak 1913 yılında Taşkente Türkistanın istilâ günlerindenberi yaşayan zabıtlardan Ebubekir Ağa Divayev'in kitapları arasında bulup okudum. Bu risaleyi okuduktan sonra Ebubekir Ağa ile konuşurken, İsmail Beyin iki meselede cidden yanılmış olduğunu söylediğimi hatırlıyorum: Ruslar esaret ruhunu bitiremediler, onlar bilâkis yalnız esir ticaretini lâğvettikleri haine yeni bir esaret ruhu getirdiler. Diğer taraftan Rusların bize gûya bir şefkatli büyük birader gibi yanaşarak iç bağrımıza »girmeleri ve bizi yutmak için madalyalarla yıldızlı elbiseler vererek kalplerimizi avlamaları, aldatmaları da bizim istikbalimiz için en tehlikeli noktadır. Müstevlilerin, İngiliz ve Fransızlar gibi mütekebbir ve mağrur olup yerlilere karışmamaları, müstemlekelerin istikbali için daha iyidir. Ebubekir Ağa da, «İşte o zamanın fikri biraz başka idi, diğer taraftan, böyle bir lisan kullanılmazsa bu kitap da sansürden çıkamazdı. O zamanki Rusyanın siyasî tazyik şartları şimdikinden daha çok ağırdı. En müşkül saatlerimizde bize az çok teselli veren de, ancak bu gibi eserler idi.» diyerek, filarmoniye oturup, hiç tasavvur etmediğim bir tarzda eski başkurt havalarını çaldı. Kendisinin ve hanımının gözlerinden yaşlar akıyordu. O gün, miralay Ebubekir Ağa, muhtelif memuriyetlerde bulunduğu zaman Kazak içinde topladığı destanların metinlerini gösterdi ve «Manas» destanının en mükemmel yazma nüshasını âriyet olarak bana verdi. Birkaç gün devam eden bu samimî konuşmalarımız Ebubekir Ağanın Khıyva caddesindeki evinde oluyordu., Rus muhitinde yetişen ve o muhitte yaşıyan münevverlerimizin ruhiyatının ne kadar mudil olduğunu, ben, ondan öğrendim. Gaspıralı İsmail ve Rusya İslamları * İctimaî ve siyasî hayatı hakkında fikirlerini neşreden diğer zevatın (meselâ İskender Mirzanın ve Agaoğlu Ahmedm) eserlerinin Türkistan münevverleri arasında tanınmasına, Ostroumov, Miropeev ve ElektroT gibi misyonerlerin bu eserlere karşı «reddiye» sifatiyîe kaleme aldıkları eserleri ve makaleleri de sebep olmuştur. İsmail Beyi bu suretle tanıyanların biri de Se- merkand münevverlerinden Abdulhalik oğlu Kokanbay idi. Yalnız türk- çe tahsil görenler arasında İsmail Bey, gazetesi, mektep kitapları, coğrafyası ve «Malûmatı Nafia» ve «Dârürrahat müslümanları» gibi neşri- vatiyle tanınmıştır.

1901 yılında İsmail Bey Türkistanı izyaret etti ve Semerkandde Orenburg tüccarlarından Gani Bay Hüseyinof un evinde misafir kaldı. Bu seyahatinde kendisine birçok muhlisler kazandı. Sonra Türkistanı türkçe tahsil gören münevverlerinden bir takımı İsmail Beyi Bahçesa- tayda ziyaret etmiş, bazıları onun «usuli cedid» numune mektebine ve «kurs»larına gelmiştir. İsmail Beyin bilhassa bu pedagoji yoluyla Türkistanına olan tesiri, o kadar ehemmiyetlidir, ki ülkedeki teceddüt fikri taraftarları ve münevverlerin teşkil ettiği

mühim siyasi grup (bk. yukarıda s. 413-418) İsmail Beyin mektebine nisbetle «Cedid» tesmiye edilmiştir. Bu yüzden bu ülkedeki fikir cereyanları tarihini, İsmail Beye temas etmeden yazmak kabil değildir.

İsmail Beyin, her vakit ciddiyetle ileri sürdüğü halde, amel sahada tatbikini göremeden vefat ettiği fikri; gençlerimizi Şark Fakültelerinde müsteşirlik tahsil ettirmek, mektep ve maarif işlerimizin ıslahı işini bunların eliyle yaptırmak olmuştur. Bu fikir, Rusya şeraitinde tatbik olunmadıysa da, hiç olmazsa Türkiyede bugün tatbik olunmalı idi. 19.uncu asrın «İsmail Mirza Gaspiriniski» si ile İsmail Bey ve 20.nci asrın «İsmail Bey »i tamamıyla bir değil- Türk Millî Kültür dir. Bunlardan ayrı ayrı bahsetmek icap **edeT.**

Birliği

İsmail Bey bir eliyle Türkiyeye merbut idi, bu ja-

bita gittikçe kuvvetlendi. O, osmanlıcaı, Tatar lehçelerini

osmanlıcaın arasında mutavassıt mevkide bulunan Kırım lehçesi esasında işleyip sadeleştirerek bütün Türkler için umumî bir lisan şekline sokmak fikrine doğru ilerledi. Avrupa müsteşirlerinin eserlerde de az çok aşına olan iki Türk, Ahmed Vefik Paşa ve Şıpka kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa, İsmail Beyin İstanbula gelip Kıırma geçtiğinden iki yıl sonra (1876 da) biri, garp ve şark türkçelerine ait edebiyatı ve lügat kitaplarını tetkik ile bir lügat kitabı (Lehçe-i Osmanî), diğeri de De Guignes, d'Herbelot ve Ebu'l-Gazi'lerden istifade ederek Şark ve Garp Türklerinin müşterek tarihini (Tarihi Âl em »inin 383-543 sahifelerini teşkil eden «Tavâif-i Türk» kısmı) neşrettiler. Süleyman Hüsnü Paşanın İlmî hizmetleri, 1875 te Pariste inikat eden Beynelmilel Coğrafya Kongresinin, muhtelif milletlerde coğrafya ve etnografyaya ait İlmî mesaiyi tetkik eden heyetince takdir edilip, Türk dili sarfına dair yazdığı eseri altın madalye ile mükâfatlandırılarak takdir edilmiştir, İstanbulda bu gibi zevat ta? -Tından idare edilen millî fikir cereyanları

ile tanışmak neticesinde olacak, ki İsmail Bey, Türklerin kültür ve dil birliği meselesine kendi gazetesinde fazla ehemmiyet verdi. Sonradan Türkiye, Azerbaycan ve Kazanda bu fikrin çok kuvvetli taraftarları meydana geldi (Necib Asım, Mehmed Emin, Ağaoğlu Ahmed, Akçuraoğlu Yusuf, Hüseyin zade Ali, Köprülü zade Fuad). . .

Bu har elletin tarihi, Leipzig Üniversitesinde türkçe muallimi Ahmed Muhiddin Bey tarafından 1922 yılında Leipzig'de, neşredilen «Muasır Türk âleminde kültür hareketleri» adlı eserde (almanca), ve Ak* Çuraoğlunun neşrettiği «Türk yılı 1928» salnamesinde izah edilmiş olduğundan, burada sözü uzatmayacağız. Bu hareket, elbette yalnız medenî fikir hareketi idi. Ağaoğlu Ahmed 1911 de «Türk Yurdu» mecmuasının ilk cildinde (s. 195) bunu açıkça izah etmiştir: «Biz İslâmiyet yahut Türk tâbirlerini kullanmakla, şu kelimelerin ifade edebileceği siyasî mânâyı katıyen nazarı itibara. almıyoruz. Zira, bütün Müslümanların ve yahut bütün Türklerin ittifak ve ittifak ederek siyasî bir kütle teşkil/edecekleri hülyasına düşenlerden değiliz. Türklük derken, Türk renk ve ruhunda bir medeniyeti nazarı itibara alıyoruz.» Keza mezkûr . mecmuada Köprülü zade Fuad Beyin makaleleri de o ruhtadır. Türkçülük hareketinin elbette büyük bir ehemmiyeti oldu. Bir zamanlar menfur görülen «Türk» ismi, Türk milliyeti mefhumu kudsiyet kesbetti. Tür-kiy.ede olduğu gibi Türkistanda da türk tarihi, türk halk edebiyatı ve umumî türk âdât ve ananeleri sahasında araştırmalara saik oldu. Avrupa âlimlerinin türkiyaya ait neşriyatına karşı alâka uyandırdığı gibi, Avrupa türkiyatçı âlimlerinin de Türk dünyasına olan alâkasını hayatileştirdi. Doğu Türkistanda alınan, fransız, İngiliz ve rus hafriyatı esnasında bulunan Türk medeniyeti âsârının Selçukluların, Karahanlıları, Moğolların bıraktığı eserlerle mukayesesi, diniyat, etnografya . sahasındaki mukayeseli tetkikat, daha başlangıçta olmakla beraber Türk medeniyetinin tarihi birliği meselesini gittikçe aydınlaştırdı. Köprülü zade Fuadın «Türkistanın Ahmed Yeşevisi» ile «Anadolunun Yunus Em-resi», Türkistanın yarı şamanî şeyhleriyle Anadolunun Barak şeyhleri ve «âşık»larının, hep bir mektebin ve bir medeniyetin mümessilleri olduğunu canlı olarak ispat eden eserleri meydana çıktı. Osmaili hanedanının müverrih ve şâirleri tarafından beslenen Moğol ve Tatar düşmanlığı, eskj kuvvetini kaybetmeğe başladı, önce Garp Türklerinin milli kahramanı sayılan Yıldırım Bayazıdı, umum Türk, milli kahramanı olan Temüre karşı kafa tutan bir bey gibi göstererek romanlar yazan muharrirler zuhur etti (Turhan Tan) . Çingizin ve Temürün, umumî Türk irilîi şuurunu ve birliğini gerçekleştiren baş kahramanlar olduğu, Azerbaycan milli edebiyatında bilhassa tebarüz ettirilmiştir. Müslüman türk

kültür hayatının altın devrini yaşatan Nevayı, Hüseyin Baykara ve Fuzulî, Türkistan, Azerbaycan ve Anadolu mektep kitaplarına girdi^ Türk i milli birliği fikrimi ileri süren «Türk Yurdu» mecmuasının Türkistanlrj karilerinden biri olan Nuşirvan Yavuş, (kendisinin bana bizzat anlat- I lığna göre), mezkûr mecmuada Şarki Türkistan medeniyetine dair j yazılan makalelerin tesiriyle (1 9 1 4 - 1 9 1 5) kendi hesabına Türkistana I seyahat edip, Avrupa müsteşriklerinin izini takip etti. Mezkûr mecmua- j ivin eşi olarak Ferganede de «Yurt» mecmuası tesis edildi. Birçok Tür- j kistan gençleri tahsil için İstanbula gittiler.

Medenî türkçülük harekâtına ait olan fikirlerimi 1 8 / 1 2 / 1 9 2 5 te Ankara Türkocağında «Koroğlu destanı» mevzuu üzerine verdiğim konferansta şu şekilde hulâsa etmiştim: «Türk diniyatı sahasında Ahmed Yesevî mektebi, halk edebiyatı sahasında Oğuzhan, Korkiit ve Koroğlu destanları, kadım Doğu Türkistan, Karakhanî, Selçuk ve Moğol devri sanat ve madfî medeniyet eserleri Türk medeniyetinin müstakbeldeki tetkikat neticesinde bir kül olarak meydana çıkmasına, ehemmiyetinin cihan miyyasında anlaşılmasına rehine olan âbidelerdir. Son zamana kadar Osmanlı sanat tarihçilerinde bir müstakil sanat eseri zannolunan Bursa Yeşilcamiinin İlhanlılar medeniyetini yaşatan Tebrizli ustaların ve Temür, devri Semerkandmda kemalet kesbeden bir Bursalı nakkaşın eseri olduğu; bunların Tebriz, ve Sultaniyedeki İlhanlı eserlerinin, Meş- heddeki, Gevherşad, Herattaki Gevherşad, Baykara ve Nevayî cami ve medreselerinin Semerkand, Yese, Ürgenç eserlerinin hepsinin aynı millî türk kültürünün başlıca âbideleri olduğu, millî, İlmî tetkikle de tesbit olunacak mevzulardır. Türklerin bu müşterek medeniyeti, millî şuur sahibi türk bilginlerinin avrupaî müsteşriklerle Ve sanat tarihi âlimleriyle yanyana çalıştığı gün payidar olacaktır. Bütün Türklere müşterek Türk medeniyeti elbette yalnız zamanımızda yüz gösteren, millî şuurun doğurduğu bir fikir değildir; o beynelmülê jlim âlemi için, sahası ve hududu gittikçe canlanan bir tettebbü mevzuudur.»

İsmail Beyin Kırım lehçesi esasında umumî bir türk edebî dili vücuda getirmek tecrübesi ise elbette sırf utopie* den ibarettir. Zamanımız- da Türkiyede Türk dili, sesli harfleri tam olarak kullanmak esasında tesbit edilirken, umum Türklerde müşterek hususiyetlerin eski edebî dilde ve Anadolu şivelerinde mevcut olanları bile terkedilerek, yalnız İstanbul şivesi ve onun da Avrupa zevkine yakın olan telâffuz şekilleri esas ittihaz edilmesi³⁵⁶⁾, umumî harb bidayetinden bugüne kadar batı ve

---

³⁵⁶⁾ İstanbulluların türkçede ahengi, son yıllar zarfında Avrupa ve Levant dillerinin tesiriyle hasil olan yeni «zevkler» e göre katı olarak değiştirmekte ol- dukları, bazı mii tahassıslarla söyleniyor. Her halde Türkün esas ve müşterek millî malı olan kalın «k» (q) ve «sağır nun» (n) bırakılmakta, «qız», «qış» kelimelerin ortasındaki «I» sesi de biraz daha incelmek temayülünü göstermektedir. Fransızcada «n» kullandıkları halde, Türkçe «oğlunu gördüm», ile «oğlunu, gör-, düm» tâbirlerini, «onun oğlunu gördüm» ve «senin oğlunu gördüm» şekillerinde uzatarak kullanmayı tercih ediyorlar. Diğer Türk kavimlerinin, bilhassa Hazar ötesi lehçelerin bu «q» ve «n» hususunda İstanbul lehçesi lehine fedakârlık edecekleri tasavvur bile edilemez.

cloğu Türklej arasında mübadelenin ve medenî münasebetlerin kamilen inkıtaa uğramış bulunması ye Türk dilinin Rusyada son yirmi yıl zarfında geçirmiş ve geçirmekte olduğu buhran devri, Gaspralınm fikirlerini hayat sahasından uzaklaştırmıştır; Mamafih edebî dilin farklı olması. Türk kültür birliğini ihya harekâtına mâni olmaz; nasıl, ki bu kültürün kuvvetle yaşadığı zaman bile «Oğuz» (sonradan «Rum») ve «Türk» (sonradan «Çağatay») şiveleri yazıda . kullanılıyordu. Türk kabileleri bu iki edebî dil ananeleri etrafında toplansalar, onun inkişafı neticesinde bir edebî dil vücuda gelebilir; belki iki grup arasında mutavassıt bir yer işgal eden Türkmenlerin müstakbel inkişafı bu hususta müessir olur.

Panislâmizm, atılan siyasî birlik cereyanları da Türkistana ini-
Panturanizm ve kas etmiştir. Onlar da, umum İslamların ittihadı
Pantürkizm. gagesini takip eden «panislâmizm» ; Türk, Moğol, Fin-Uğur kavimlerinin ittifakı mânasiyle «panturanizm»; yalnız Türk unsurunun siyasî ittihadını gaye eden «pantürkizm» hareketlerinden ibarettir. İslâmiyet!*, Avrupanın bazı muzır görülen cereyanlarına karşı siper itti haz etmek isteyenlerden biri de, Gaspralı İsmail Bey olmuştur. Bu zat, gazetesinin neşrine başladıktan bir yıl sonra (1884 te) İstanbulda «Avrupa Medeniyetine Bir Nazarı Muvazene» adında mühim bir risale neşretti. Eserden anlaşıldığı üzere İsmail Bey, içtimaiyat ve sosyalizm meselelerine dair, Auve, Fourier, Saint Simon, Stuart Mili gibilerin eserlerini, keza rus slavyanfillerinin neşriyatını cidden takip etmiştir. Sosyalizm ve ahlâk meselesinde o slav-yanofillere ve Stuart Mili'e hak vermiştir. Bu risalesinde o, Avrupa içtimai ve İktisadî hayatındaki gayratabiiliği kısa ibarelerle, fakat bütün, çıplaklığıyla meydana koymuştur. Ona göre, «Şarklılar Avrupa demokratizmine de itimat edemezler. Çünkü, en büyük mezalim, en medenî milletlerin parlâmentolarının reyî ile yapılmaktadır. Avrupanın mezarı sosyalizmdir. Sosyalizm efkârı bir gün reddolunur zannolunmasın. Bunu meydana çıkaran şerait, içtimai müsavatsızlık meydana iken o yaşar: o, Hün (müellif bu kelimeyi rus telâffuzuna göre «gun» yazıyor) ve Moğol istilâlarının hepsinden daha fena olur. Avrupa medeniyeti sosyalizm denizinde garkolacaktır. Fakat sosyalistler de sudan kaçarak ateşe giren insanlardır. Sosyalizmin tesis etmek istediği kışla hayatı ve teşebbüsü şahsının öldürülmesi Avrupayı fakir ve zaruret ve sefaletle siirikliyecek ve iflâs ettirecektir. İçtimai müsavatsızlığı: ancak uygun ahlâkî prensiplerin tamim ve neşriyle ortadan kaldırmak mümkündür. İslâmiyet ve onun tesis ettiği zekâ*; öşür ve tahrimi ribâ en iyi yoldur. Onun ahlâkî en iyi ahlâktır. Rus slavyanofilleri bile Avrupa medeniyetinden çekilmek istiyorlar. Bu halde biz İslâmlar da Avrupa medeniyetini düşünmeden kabul edemeyiz».

İsmail Bey bu risalesinde A.vrupaya mukabil Rusyada müstakil bir

medeniyet tahayyül etmek hususunda tamamiyle rus slavyano filleri te şirinde bulunuyor. Hattâ risale dahi onların tarz ve üslûbunda yazılmıştır. 1881 de neşrettiği risalesinde «Rusiye İslâmlarının tedennisinin sebebi yalnız İslâmiyet değil, belki daha ziyade cehalettir.» dediğinden. İsmail Beyin o zaman İslâmiyete ait fikirlerinin tenkidî mahiyette olduğunu anbyabiliriz. O, ilk zamanlarda tedenni sebepleri arasında cehaletten sonra İslâmiyete , de yer veriyordu. Fakat sonradan bir taraftan umumî Türk birliği fikrini ileri sürdüğü gibi, diğer taraftan da gitgide İslamcılığa doğru yürüdü, ve muhafazakârlık 3'oluna düştü.. Hindistan ve Mısır İslâmlarıyla Tiirkler arasındaki bağlanışların kuvvetlendirilmesi yoiunda çalıştı. Mamafih onun bu hareketi «siyasi panislâmizm» ile alâkadar olmaktan uzaktı. Burada bilmünasebe panislâmizm ve panturanizm ile pantürkizm hakkında birkaç söz söyleyelim:

«Siyasî panislâmizm», daha ziyade Avrupa imperyalistlerinin ve himlerinden ibarettir ve Türkcistanda hiç bir ciddi taraftar bulamamıştır. «Panturanizm» ise, Avrupada pancermanizm ve panslavizm cereyanları arasında tek basma kalan Macarlar tarafından ileri sürülmüştür^). «Pantürkizm» fikri bidayette Macar Vambrey tarafından 1868-1874 yıllarında ileri sürülmüş olup, İngiltere hükümeti tarafından ³⁵⁷

---

357 Sonradan Ziya Gökalp Boy »Türle« kelimesini, yalnız Oğuz zümresine tatbikle, Türkiye ve onun haricindeki Türklerin heyeti mecmuasına «Turan* kelimesini kullanmak istemiş ve bu ıstılahları epeyce karışık şekle sokmuştur. Ma- carisianda ise Turan kelimesi hâlâ eskisi gibi doğru- alarak «Ural-Altay kavim- leri» mânasında kullanıyor, ve bu isimde parlamentoda nüfuz sahibi olan bir cemiyet tc yıllardânberi yaşamaktadır.

da Osmanlı imparatorluğunu Ortaasyada Ruslara karşı kendisiyle müttefik buldurmak maksadıyla bir aralık koltuklanmıştı. Siyasî pântür- kizm fikri ekseriya tarihî bayatımıza ait hâtıraların tesiri altında ileri sürülüyor. Türklerden daha hiçbir kimse tarafından bu mesele Türklerle meskûn ülkelerin İktisadî vaziyeti, nüfus kesafeti ve milliyetler münasebeti noktalarından istatistik malûmatı topluyarak öğrenilmiş değildir. Hazar Denizinin cenup sahillinde Talış, Gilan, Tabaristan, ve Mazen- deranda İran unsuru; bu denizin şimalinde Kuban, Don, Şartsin. As- tarkhan, ve Saratov vilâyetleri de Rus unsurunun kesif olarak yaşamakta, olması^{358 359}), Türk siyasî ittihadı fikrine karşı kullanılabildi; fakat Tlir- kistanda ve Kazan Tiirkleri arasında Türk siyasî birliği fikrine muarız •çıkanlar (o cümleden Özbek muharriri Fitrat ve Kazanlıardan Alimcan İbrahim ve Cemaleddin Velidi) Hazar Denizinin cenup ve şimal taraflarındaki nüfus münasebetlerinden haberdar bile değillerdi. Bu zevat, Türk siyasî hattâ kültür birliğini imkân haricinde gösterirken, dâvalarını hiçbiriciCİddî tetkike istinat ettirmiyolar; bütün söyledikleri, Rus hâkimiyetini artık daimî kalacak bir emrivaki telâkki etmelerine dayanmaktadır. Bu meseleye ait yegâne ciddi tetkikat umumî harp esnasında İngiliz Erkâm Harbiyesinin mütehassıslar tarafından yaptırıldığı tetkikattır. Bu da, bunların, Türk ve Alman orduları 1918 de Kafkasyaya girdiği sırada yani biraz telâşlı zamanda neşrolunan raporlarıdır. İngiliz Erkân Harbiyesinin bizzat toplattığı bazı malûmatı ihtiva etmek, keza o zaman İngiliz gazetelerinde çıkan bazı makaleleri göstermek itibariyle mühim ise de verilen istatistik malûmatı çok eski ve başlıca Vambery'nin «Türk Halkı» eserine dayanmaktadır. Bu mütehassısların fikri şudur:

«Tekmil Turan kavimlerinin, Türk, Moğol, Fin, Oğuz kavimlerinin ittihadı mânasiyle panturanizm boş bir lâftan ibarettir. Ne coğrafi ve ne de İctimaî şartlar buna müsaittir. Türkiye, Kafkasya, Türkistan ve Edil sahalarındaki müslüman Türklerin birleşmesi de dinî, medenî ve coğrafya noktalarından mümkün görülür ise de, millî şuur itibariyle geri kalmış, siyasetten gafil ve zevksiz olduklarından, en faal zümrelerinden olan Ana- dolu Türkleri de gittikçe azaldığından bir tehlike teşkil etmez. Fakat bu hareket bugün Kâfkasyada olduğu gibi, Almanların eliyle teşkil edilecek olursa, keza Türk kavimlerinin beşte birini teşkil eden cesur ve cengâver İran Türkleri kendilerinin Kafkasyadaki kardeşleriyle birleşir ve propaganda

---

358 Bahri Hazarın cenubî sahil muntakaları sekeneşi' hakkında alman B. Dorn ve rus Melgunov vc İngiliz H. L. Rabbino'nun tetkikatı (Leş provinces Caspiennes de la Perse, Paris, 1917; Mazandaran and Astarâbad, London,- 1928.»: bu denizin şimal sahillerinin ve Şimalî Kafkasyanın sekeneşi hakkında 1897 ve 1925 senelerine ait Rus nüfus tahriri neşriyatı, ayrı vilâyetlerin istatistik komiteleri ve «zemstvo» neşriyatı başlıca mercilerdir

sayesinde Osmanlılarla daj sıkı münasebet tesis edebilirlerse, Türklerin böyle bir birliği Hindistanda İngiliz hâkimiyeti için tehlike teşkil edebilir»³⁶⁰ .

Türkistanda Türk medenî birliği fikri daha ziyade Türkiyede tahsil j ' edip gelenler tarafından, keza umumî harp esnasında ve inkılâp dev- j rinde Türkistanm muhtelif şehirlerinde mektep muallimliği yapan Türk } zabitleri, AzerbaycanII v.eyahut Kırımli Türk muallimleri tarafından j yaşatılmıştı. Rus n ekteplerinde tahsil edenler bu gibi fikirlere tama- men yabancı bulu nuyorlar ve anlamıyorlardı. Yalnız zikri geçen 1 lay- dar Mirza Sırtlanov ailesinden merhum Aliaskar Sırtlanovun kütüphanesinde Leon Cahun'un maruf «Asya Tarihine Medhal » (Introduc- tion â l'Histoire de TAsie) kitabının tam yapılan rusça tercümesi bulunduğunu, ve basılmadan kalan bu eserin kenarlarına okuyucuları tarafından bazı işaretler yapılmış olduğunu gördüm. Sonradan bu tercümenin Çingizlilerden Selim Geray Sultan Canturin tarafından da okunmuş olduğunu ve bu eserin bu zevat arasında millî tarih ve kültür meselelerine dair konuşmalara mevzu teşkil etmiş olduğunu, bu Selim Ğeray Sultandan öğrendim. Bununla merhum Aliaskar ile Selim Ge- ray Sultanın yukarıda (s. 352) görüldüğü gibi Türk illeri için otonomi talep eylemelerinin bir nazarî temeli de olduğu anlaşılması oldu.

Magcan Cumabay

[Kazak millî şâiri Cumabay oğlu Magcan, 1894 te Balkaş gölü doğusundaki Sasık köl muntakasmda doğmuş olup, .medrese tahsilinden sonra Ömsk'ta rus muallim mektebini (Uçitelski İnstitut'ü), sonra Sov- yetler devrinde Moskovadaki rus âli «Edebiyat ve sanat Enstitüsü» nü (Literaturno-Khudojestvenny İnstdtut) Jkmal_ etmiştir. İlk şiirleri .1909 da «Qazaq» gazetesinde çıktı; ilk şiir mecmuası «Çolpân» ismiyle 1912 de ve şiirlerinin külliyatı da 1923 te Taşkentte «Magcan Cumabayevtm ölenleri» ismi altında (ceman 264 sahife) intişar etti. Milliyetçi ve türkçu plan bu büyük şâirin ağızlarında dolaşan birçok şiirleri, bu külli» /ata dahil olmamıştır. Magcan, Goethe, Heinrich Heine, Fit, Ruslardan j ukovski, Miyatlov, oilhassa Lermontov gibilerin şiirlerinden ve arap şâirlerinden (Ebu Firas ve ai-Ma arrí'den) mülhem .olarak şiirler yazmışsa da, bunlar, kendisinin orijinal eserleri yanında pek küçük bir yekun teşkil ediyor. Onun yakından hitap ettiği kütle Edil, Yayık, Sırdere- ya, irtiş, Yedisu üzerindeki Kazaklar³⁰⁰) ve dağdaki Kırgızlarsa da, o, onlara umum Türkün ve Türkistanın dardını anlatıyor ve onların gözü- önünde umum Türkün şanlı ve dağdağalı günlerini canlandırıyor. «Tür-

---

^{a07)} *A Manual on the Turanians and Pan-Turanism*, compiled by the Geog- raphical Section of the Naval Intelligence Division, Naval Staff and Adiiirality. Prited by Fredrich Hail, Oxford, 1918 (harita üzerinde tarihi böyle yazılmıştır), s. 222-223. [Bü eseri tertip edenin Sir Denison Ross öldüğünü, sonradan bu zatın kendi ağızından öğrendim.] -

kistan» unvanı manzumesinde o, ezcümle şöyle diyor:

«Türkistan iki dünyanın (dünya ve ahiretin) kapısı, er Türkün beşiğidir. İnsanları Gayrette bırakacak işler Türkistanda zuhur etmiş ve bu ülke Türke Tanrısı tarafından verilen bir hissedir. Türkistana eskiden 1 uran demişler, er Türk burada doğup büyümüşür; Turanın dalgalı mukadderatı (tarihi hayatı) vardır, onun başından çok hayretengiz olaylar geçmiştir. Turanın deniz denilebilecek golleri vardır, bunlardan biri ensiz bucaksız görünen geniş Aral Denizi, diğeri de öbür taraftaki mukaddes Işık Göldür, ki Bozkurttan doğan (ilk) Türk, o gölün bağrında bu dünyayı görmüşür. Oksus, Yaksart yahut Ceyhun ve Seyhun denilen iki büyük nehri Türkler eskiden derya tesmiye etmişler; büyük baban olan Türkün mukaddes mezarını sen bu iki nehrin kıyısında bulacaksın. Turanının Tıyaşan gibi dağı vardır, ki onunla hiçbir dağ silsilesi boy ölçüşemez; semalara çıkan Hantanrı'ya baktığın zamanlarda da er Türkün bugünkü erksiz esaret halini hatırlarsın. Turanın yeri de, eli de ayrı hususiyetlere maliktir, + Başından fırtınalar gibi geçen hayatı da böyle. Bu Turanı, tam olarak eskiden efsanevi Afrasyab Han idare etmiştir, -j- Turanın yerine denk gelecek bir yer bu cihanda var mı? -f- Milletler arasında Türk gibi yüksek bir millet daha var mı? -4- Akli keskin, ateşin gayret, cevval hayal sahibi olmak itibariyle. + Turanın erleriyle hangi erler denk gelebilir? -f~ İnsanoğulları arasında Çingiz gibi bir bilgisi çok, derin, fikir sahibi, çelik iradeli bir er daha doğmuş mudur? T Çingiz gibj bir arslanm yalnız ismi bile insanın maneviyatım kuvvetlendirir. + Turanın Toragay gibi beyleri de vardır. + Bu beylerden ateş gibi oynıya oynıya Temir doğmuştur. Yeryüzüne ateş saçan bu Aksak Temir, cihana yıldırım gibi ani bir aydınlık vermiştir.+ Turanı boşuna öğmüyorum, + Turan onsuz da bir çok yabancı ellerce tanınmıştır. + Evinde oturduğu halde semalarla gizli konuşmuş olan+ ³⁶¹

---

³⁶¹8) Edil Cayıo. Sırderva -f belgili curtqa eski suv -f- tattı, demdi tar- maqtı -f özen, irtış, Ceti Suv + Osı bes suv arası -f San Arqa değen cer idi -*. tuvıp Ösken balasın -f aybmı Er Alaç der idi.

ilim alanının koşucusu olan Ulug Begin arkasından koşan hangi bir âlim ona yerişebilmiştir? + Asıl olan kan Türkün kanıdır. + Ebu Ah İbn Sina da bu kana mensuptur. + Bilgisinin zenginliği onun bu bilgisini sihir telâkki ettirmeğe saik olmuştur. Böyle bir insan bu dünyaya daha gel- mis midir? + Türkün musikisini, Farabînin dokuz telli dombırasını kim küçümseyebilir*? + Bu Türk dombırayı doksan dokuz nevi ses çıkarak çalarken kim bundan müteessir olarak anlamamıştır? + Turanda Türk ateş gibi oynamıştır. + Türkten başka kim böyle ateş olarak doğmuştur? + Birçok Türk urukları dünyanın her tarafında kendi paylarını almak üzere dağıldıkları zaman 4- Kazak'a da baba evi miras olarak **kalmış değil midir?»** ³⁰⁹).

Şâirin en çok sevdiği ve öğdüğü milli kahraman, Aksak Temirdir. O, onun ağzından şöyle bir söz naklediyor: «Cihan demlen nedir? + Bir avuç içi kadar bir yer değil midir? + Bir avuçta birçok tanrılar için ³⁶²

---

362 Türkistan iki dünya esigi goy, -f- Türkistan er Türktün beşiği goy, ••• Tamaşa Turannın tağdın bar tolgımalı, -f- Başman köp tamaşa künder gecken. + Tu- ranın teniz derlik Türkistanday çerde tüvğan, -\- Türktün tenribergen nesibi goy. + Ertede «Türkistan» dı kölderi bar, + çalqan eği çeksiz teniz Aral; + bir çette «Turan» desken, -f- Turanda er Türügüm tuvib ösken; J-

sırasqan aq Kıtasin qasayın da tan biykirin Turan köliyasında da Qalay qan-kebyan Seynangalardı qalı kcevik sidery Türükün oyğalıdı soliki kökke asqan Qan Tenrige qaray qaray. + Turannın çeri de cat, eli de oat^ 4- Quyunday bastan gecken küni de cat, + Turandı tügeli men biyleb tur- gan + ertede ertegi qan Afırsayab. + Turanga cer cüzünde cer cetken be? + Türükke adam zatta el cetken be? + Kin akıl, ottı qayrat, cüyruk khayal, 4- Turannm erlerine er cetken be ? + Tuvmaydı adamzatta Çmgızday er; + <*a-

nıspan, tungıyiq oy, bulat ciğer, + Çmgızday arıstanm qur'atı da + adam- nın cüregine ciğer berer. + Turartm biyleri bar Turagayday, + sol biyden Temir tuvğan ot bob oynay. + Ot çaçib cer cüzüne Aqsaq Temir + carq eüp öte çıqqan nacagayday. + Turandı maqtamaymm tüptü tekke, -f- onsız aq Turan tanış qalay çetke: + sırlasqan üyde otrıb asban-kök ben -f* bilgic az cetken cüyruk Uluq Bekke. + Asıl qan qasıyattı Türük qanı + sol qannan İbni Sina Abu Alı; -f- moldığı biliminin siyqır derlik + dünyaga munday adam tuvdı ma ab ?.+ Türükün kim kemitken müzikesin ? 4- Farabi toğz çekti dombırasım + çert- kende toqsan toğz ' türlendirib 4* cubanıb kim tıymagan közdin casm?. + Tu“ randa Türk oynagan usab otqa, -j- Türükten basqa ot bob can tuvıb pa?. + köp Türük ençi alısıb tarasqanda, + Qazaqda qara çanraq qalğan coq ba?.

yer yoktur. + Semanın tanrısı Tanrı ise, o gürüldemeleriyle kendi semasını idare etsin. + Yeryüzünün tanrısı ise benim. -f- yerime Tanrı karışmasın. + Gök tanrısı olan Tanrının nesli ve sıfatı yoktur. + Yer tanrısı olan Temirin ise nesli Türk ve sıfatı da ateş*tir»³⁶³).

Şâir Magcan mütareke zamanı Türkiye Türklerine hitaben «alış- dağı bavrıma», yani «uzaktaki kardaşıma» unvaniyle şu sözleri söylemiştir: «Uzarlarda bu kadar azap çekmekte olan kardaşım. + Solmuş beyçeçek (lâle) haline düşmüş olan kardaşım. Her taraftan kendisini muhasara eden kalın düşmanın ortasında göz yaşlarını göl gibi dökmekte olan kardaşım. + Bütün tarihî hayatmca yabancılardan cefa çekmiş olan kardaşım. + Kıyafetiyle de menfur (tüksigen) gevirler. Taş yürekli habis ruhlar + diri diri, derilerini yüzmekle meşguldür. Ya pirim! Altın Al tay bizi dünyaya getiren müşterek anamız değil miydi? Bu dağların yamaçlarında ele avuca girmez taylar gibi serbestçe oynayıp yürümüş değil miydik? + O zaman yüzümüz ay gibi parlıyor değil miydi,? + Biz orada beraber olalı «altın saka (aşık)» ile atşarak (bu eski türk oyununu) oynamamış mıydık ? * + Biz aynı döşek üzerinde yatarken birbirimizle oynaşıp tepişmiş değil miydik? + Altây gibi anamızın ak südünü beraber emerek, onun tadını birlikte tatmış değil miydik? + 0 zaman serin dağ pınarları şarıldayıp kayalar arasından bizim içir, akıyor muydu? + Uçan kuşlar gibi sür'atli, kopan fırtınalar gibi delice koşan «tulpar» (ehlileştirilmiş yabancı) atlar, bizim için hazır duran birer binek «burak» değil miydiler? + Son Altay çağının altın günlerinde nazlı terbiye görerek pars gibi bir er yetiştin + ve beni bırakarak Ak ve Karadeniz ötesine gidip kaldın -j- ben de kuş yavrusu gibi daha kanatlarım çıkmadan -f- ve uçmağa * gücüm yetmeden çırpındım durdum +, yol istikametini gösterecek bir kişi de ortada yoktu. + Bu halde kahpe düşman beni yerimden atmadan bırakır mıydı? -f- Onun kurşunu genç bağrıma saplandı -f* taze masum kanım su gibi aktı -f ben kanıksayıp, kuvvetim gidip bayıldım -f- o beni karanlık hapishaneye aldı kapadı, -f- Ben burada, o zaman (seninle Altayda beraber bulunduğumuz zaman) gündüzleri gezdiğimiz kırları ve ovaları da, geceleri gördüğümüz nurlu ayı da göremiyorum. + Bizi terbiyeliyen, ipek kundağa sararak büyüten altın anamız Altayı da artık göremiyorum. + Ey pirim! ne oldu? Yoksa biz (yani biz Orta ve önsayadaki Türkler) milletimi

---

³⁶³) Cihan değen ne nerse ? -f Alaqanın avdanı, -f bir avdanda köp ten- ri -f buludm tüptü coq seni. + Tenri köktii tenrisi, + kükresin kögin biyle- sin; -f cer tenrisi Temir men, -f- cerime Tenri tiyemesin. -f Kök' TenrisiTenrinin f tuqumu coq, zati coq; -f cer tenrisi Temirdin -f **tuqumu** Türk, zati ot.

zin kaim kütesinden mi, yolbarıs gibi olan Türkün yağıp duran oklardan dönmiyen yüreğinden mi ayrıldık? + Hakikaten biz harislerden bıkmış korkak kul haline mi geldik? Dünyayı alt üst ederek erki için hamleler yapan Türk + Hakikaten hastalandı ve kuvvetten düştü mü?

-J- Acaba onun yüreğindeki ateşi söndü, + Damarlarında kaynıyan ata kanı kurudu mu?. Kardeşim! Sen o yanda, ben de bu yanda -f kaygıdan kan yutuyoruz. Kul olarak yaşamak bizim şerefimize, haysiyetimize yakışır mı? Gel gidelim Altaya, atamızdan miras kalan altın tahta gidelim!»³⁶⁴).

Magcan, «Tanrı»ya hitap eden şiirinde ona milletin mukadderatı dolayısıyla bir çok acı şikâyetlerde bulunuyor, ve «sen. Her millete, hattâ deve güden zavallı Araba bile, yol gösterecek bir peygamber ve bir kitap gönderdiğin halde, bizim Türke böyle bir lutufta bulunmadın, Türk muhtelif milletlerin peygamberlerinin yoluna girdi, muhtelif kitaplara inandı, neticede yolsuz kaldı, sen bize kahretme» diyerek, ondan, Türke bir peygamber vermesini, doğru yol göstermesini istiyor. **Mamafih şâir diğer şiirlerinde kendisine tarihte millî askerî kahramanların gös- termiş oldukları yolu, bir kurtuluş ve yükseliş yolu buluyor. Fakat esir ve zebun halde olan Türk milletine hakikî necatın yeryüzünü tekrar is-' blâedecek °^an yeni bir tufandan, Rusu hâkim, Türkü mahkûm yapan bugünkü şartları temelinden değiştirecek olan büyük ve cihanşümul bir siyasi inkılâptan beklediğini, «Cer cüzün tupan bassa iken» nam şiirinde ateşli ibarelerle anlatıyor. Bu vâki olduğu takdirde şâir Türk milletinden yepyeni bir**

3ii) Alışta avır azab çekken bavrım! + Kuvargan bayçeçekdey kepken tavrım! -f Qamagan qalıii cavdın ortasında 4- köl qılıb közdin casın tokken bav- Tim! -f- Aidindi avır qaygı cabqan bavrım! -J- Ömrünçe cafa körgen çattan bav- rım! --f- Tüksigen cüreği tas cavız candar 4- tiridey terin tohab cat«ar bavrım! 4- Apırmay! imespi-ydi altın Altay -f anamız bizdi tapqan?. asav tayday + bavrım da cürmeppedik salıp oynaq?. + Cüzümüz imespi-ydi qarqm ayday ? -i- Alalı altın saqa atısbappek ? Tebisib bir tösekte catsıbbek ? Altayday anamızdm aq sütünen 4- birge imib, birge demin tatsıbbappek ? Turmappi-d* bizdin için mül- dür bulaq -f- Sıldrab sılıq sılıq navdan qulap? -f- Dayar bop uçqan qusday soq- qan quyun 4- tilesek bir bir tulpar biyine puraq? 4~ Attaydın altm künu erke- letip 4- kелgende colbarıs bob cana er cetib 4" Aqteniz, Qarateniz arcagma 4- bavrım! meni tastab qaldın ketib!. -f- Men qaldım cas balapan, qanat qaqpay, -f- uçam deb umtulsam da damıl tappay -j- cön silter, col körsetir can bolmâdı | - cavız cav qoysmb' indi meni atpay ? -f- Qorgasm cas cüreкке oğı battı 4" küna- sız taza qanım suvday aqtı, -f qansırap elim qurub esten taydım ■+■ qararı abaqtıga berik çaptı, -f Körmeymin keçe cürgen qır, saydı da + kündüzgün, tünde kümüs nurlı aydı da, -f ardaqtab, çın cibektey urayg' urap + öslrgen altm anam Altaydı daj -f Apırmay! ayıldıqba qalm toptan -f çayılıb qaylpaytu- gan cavgan oqtan Türüktün colbarıstay cüreginen 4- çim men qorqaq qul bob cavdan buqqan?. Çarq urup erkk' umtulgan Türiik canı 4- Çın* men avırdıma bitipi khalı?. 4" Ot sönib cürektegi, quruduma 4- qaynagan tamardagı ata qam? 4* Bavrım! Sen o caqta, men bu caqta 4- qaygıdan ,qan cutamız. 'Bizdin atqa 4- layıqba qul bob turuv?; kel gitelik 4- Altayga, ata miras altm taqqa.

adam yaratacak oluyor³⁶⁵).

Şâirin Kırgız-Kazak hayatından alaTak göçebe Türklerin Rus esa- leti altında duçar oldukları felâketi, en sade ve çobanın bile anlıyacağı bir ifade tarzı ile yazdığı bazı parçaları, Kazak şivesinde bazan bir millî alarm gibi, tekmil milleti heyecana getirecek mahiyettedir. Onun bu mealce söylenen Sersenbay adlı şiiri, halkın ahım, millî dertlerini anlatmakta sadelik ve talâkat 'tibariyle bir şaheserdir³⁶⁶).

Abdulhamid Süleyman (Çolpan)

Şairlik mahlası «Çolpan» ismiyle daha fazla maruf olan Abdulhamid zengin bir tüccar olan Süleyman ağanın oğludur. 1897 de Endicari- da doğmuş, medrese tahsilinden sonra rıuşça öğrenmiş, son zamanlarda Moskovada edebiyat ve sanat enstitü-yahut akademisinde de tahsil etmiştir. 1913 te yani Çolpan daha 19 yaşında iken evlerinde misafir olduğumuzda, o, türk tarihine dair eserleri okumuş bulunuyordu, sonra «Türk Yurdu» ve saire gibi türkçülük neşriyatını takip etti. 1917-18 de siyasî işlere karışarak Orenburgda Başkurdüstan hükümeti reisinin sekreterliği vazifesinde bulundu (bk. yukarıda s, 369). O zaman daha şiirlerini bastırmıyordu. Sonra kendisini yalnız edebî faaliyete hasretti ve birden parladı. Mensup olduğu Endican, Babur Mirzanın da dediği gi- Alışir Nevâyî nin edebî dilim en iyi muhafaza eden bir Türk şehri- [^]ir; Çolpan, Özbek şiirlerindeki aruz vezni yerine, türkçe hece veznini yerleştirdi, edebî dili güzeli eştirdi. Rus şâirleri ile beraber Türkiyeli ve Azerbaycanlı şâirleri, eskilerden Nevâyî'yif yabancılarından bilhassa Ra-

---

³¹²) Cer cüzün Tupan basseken -f Asqar tavidan asseken -f Tavday tol- qm quturup -f- uvlı kübik çaçseken... Zavlagan ot calgız can -f- cer minezdi coq adam -f- zavlap turgan otımnan caratar iyim cana adam.

³⁶⁶ Ay albardı, albardı + Sersembayda zar bardı + Zardan başka ne balsın -f Çıqpagan quru can qaldı. -f Bitegeli bargıttay -f Bileş Belden ayıl- dım, -f- baldan qalğan sarıttay -J- Kümüs Külden ayrıldım, -f- ay müyüzdü aq qoçqar -f aqtılı qoydı böri aldı -f Çorqıragan canavar -f- cılqıldı, Ur aldı!!

i bendranat Tagor'u kendisine numune etmiş, fakat orijinal şiirleri tercü* me ve nazirelerinden daha mükemmeldir. Yazdığı piyeslerden «Khallil Ferenk», 1917 de, ilk şiir mecmuan T Ya*qın^^ çıktı. Sonra "«Uyganış» (T9 24)r«Buls^İa7» _ (1 924), «Tan Sırlan» (1926) intişar etmiştir. Sonra çıkan piyeslerinden «Çurannın isyanı», <<ÖrtaqTQarşibayev», Özbek inkılâp hareketi tanKmden alınmıştır. Zikri geçen şiir mecmuaları gibi bu piyesler de millî ruhta yazılmıştır. Müteakiben Çolpan Sovyetlere uyarak kozmopolit ruhta eserler yazmak ve tercüme yapmakla meşgul olmuş, o cümleden Şeksperin «Hamjet» ini, Götz'ün «Turandot»unu, Gorki'nin «Ana»smı, Tretyakov ve sair rus ediplerinin eserlerini tercüme ederek, neşretmiştir. İdeoloji itibariyle Çol-pan, Magcanın aynı gibidir. Türk millî kültürünün ihyası fikri, bunların "her kıskTliçin edebî faaliyetlerde asıl hedeftir. Bu yüzden her iki şâir, çok takibata maruz kalmışlardır. Biz Magcan için olduğu gibi, Çolpan için de ancak Sovyet nezareti altında basılan eserlerindeki bazı parçalarını nakletmekle iktifa ediyoruz.

Türk ve Rus yerine Magcan, «kün men tün», yani «gündüz» ile «gece» tâbirini kullandığı gibi, Çolpan da «şark ve garp», «mazlum ve zalim», «yoqsul ve zalim» gibi tâbirler kullanır. Şâirin aşağıda naklettiğimiz şürleri, Taşkente Sovyet sansürü altında çıkmıştır. Bunlarda o, 1920-23 yıllarındaki millî mücadele zamanında yüz gösteren umutlan, mücadele ıztıraplarını ve kendisinin istikbale bakışını aksettirmiştir. O, geleceği, büyük bir milletlerarası savaşı ve ondan doğacak aydınlık olarak tasavvur eder. Yalnız onun bu savaş neticesinde emperyalist Rusya- nm da gürlütye gideceğini söyleyebilmek için dili kasıdır. İşte onun «U- luğ yolda» (1920) parçası: «Yolumuzda çöller, nehirler ve denizler vardır + sen tanılamıyacak payız izlerden yürüyeceksin + Şu izleri takip ederek ve denizler aşarak -F biz büyük emellere doğru gidiyoruz. 4- Kâlplerimizde gizleyip geldiğimiz büyük millî emeller + yolumuzdaki geniş denizlerden daha ihatalıdır. + Ezilmiş olanlar bu defa eskisinden daha çok dua ediyorlar -{- ve ^ellerini daha sıkı bağlamışlardır. + Hemen kanatlı kuşlar gibi uçalım 4- geniş çölleri, denizleri geçelim ve Şarkı bağliyan bu esaret iplerini çözelim»³³⁴.³⁶⁷

– 5TÜ –

1921 ilkbaharındaki hâdiseler ona, büyük ve amansız mücadelenin başı gibi görünüyor: «Bağran, kükreyen bir ses, -{- kahramanların can alıp veriştikleri cidalın sesidir, -f Bu tahrip edici, devirici kıyam + yakın istikbaldeki büyük savaşların

---

ni4) Yolumuzda çöller, suvlar tenizler; 4- basguçısın tanıp bolmasıç izler. -f Şu izlemi basıp, tenizler keçip, -f büyük emel bilen baramız bizler 4- Yüreklerde saqlap kelgen emeller + yollardağı tenizlerden ulugraq + Ezilgenler tilek tiler buyolu burungudan tolugraq. + Mehkem qılıb bağlanılğari kemerler.4- Tezirek! qanat! quşlar yanlığ uçaylıq 4- ken çöllerden, tenizlerden keçeylik 4- Şarqnın eski çiğelini yiçeylik.

başlangıcıdır. + Delirmiş gibi nereye gideceğini bilmiyen 4* sağında ve solundakilere çullanan düşmandır. + Yüreğine sığmıyan, yerinde artık durmıyan + ve aşır taşan da mazlûmu' idare eden imandır. 4* Büyük, şiddetli ve devirici bir savaş! -f- ölüm, dirim savaşı! barışma yok»^{368 369}).

Şâir daha Temmuz 1922 de «zalimler» her şeyi elde etseler dahi, milletin vicdan ve fikir erkini ezemeyeceğine inanmıştır: «Ey esirler, ey erimiş + hırpalanmış mazlûm milletler! + Ey. darağaçlan yanma getirilerek sıralanan + bembeyaz kesilen umutsuz «dil»ler! + Ey zayıf biçareler + ellerine kelepçe vurulanlar! 4* ey, / .erk hürriyet için uğraşanlar + siz onlara (düşmanlara) yalvarmayın. Kurtlardan aman dilemek 4" ahmakların işidir. Hayatta en doğru yol: 4- her engeli atılarak geçmektir. 4- Zulmün önünde ihtimal her 4" şey boyun eğer; 4~ eğer zulüm kemaline erişse 4" belki gök yere iner; 4- Zalim hayvanlara, insanlara hâkim plmadan kalmaz; + fakat hür vicdanları 4" esir etmek, ele geçirmek imkânsızdır»³¹⁰).

Çolpan da Magcan gibi Türk halkının içindeki gizli kuvvete inanıyor: «Halk» parçasında (Eylül, 1921, Bukharada yazılmış) o diyor ki: «Halk denizdir, halk dalgalarıdır, halk .kuvvettir 4" halk isyandır, halk .ateş yalınadır, halk intikamdır, -f- Halk harekete gelirse onu durduracak 4 onun isteğini yok edecek hiçbir kuvvet bulunmaz, 4* Halk isyanı saltanatı (çarların saltanatını) yok etti, 4* halk istediği için taç ve tahtlar yıkıldı 4" Mademki halk istiyor, o halde bu ülke (Türkistan) azad

---

368 Baqırğuçı, ökürgüçü bir tavuş 4* baturlamın can suragan tavşısıdır -f* Yıqtıguçı, agdarguçı qozgalış, -f yaqmdağı zqr küreşnin başıdır -f- Tentekler dek karar yerin bialmay + ünge -münge. özni urgan- düşmandır; -f ken yürekde tura almay, sıgalmay + taşır ketken yoqsüldağı imandır. Ulug, qattıg agdar- guçı bir küreş -|- ya bar bolış, ya yoq bolış... yoq yaraş.

³¹⁰) tutqunlar... ey ezilgen, + ey cpynalğan yoq | Sul eller; -f ey limudsiz, ey çizilgan -f dar aldığa.. appaq diller! 4- Ey biveler, biçareler, • |- ey hâglâğan kişenlerge; 4- ey erk için evvareler, 4" köp yalınman siz önler- ge (onlarga) 4- Bönlerden aman kütmek 4- tenteklerinin işidir ol; 4. her ma- 'iii'ni hatlap (atlap) ötmek 4- turmuşta en togru bir yol. 4- zulm aldında her bir nerse 4- ihtimal ki boyun iğir; 4- eğer zulüm evege kelse, 4- kök başı da yerge tiğir. 4" Hayvanlarga, insanlarga 4* zalim iğe bolmay qalmas; 4 fâqât, erkin vicdazılarga 4- iğe bolmaq mümkün imes.

olsun ve -onun başı üzerinde duran gölge, kâbus def olsun. 4- Halk (millet) **bİT** hamle yapar, taşar, o bir daha yerinden oynar + o zaman o ^yokluğu, ve sefaleti ortadan kaldırır + ve kendi yurdunu her şeye do- yürür»³⁷⁰). Yine «Odlı suv» (Ateşli su, 1922 mart, Taşkent) parçasında o diyor ki: «Onun (Türk milletinin) bağrında geniş denizlerin dalgaları coşup kabarıyor + onun bağrında asırların korkunç safhalarının •izleri vardır; -f- ağzına yumuşak su biriktirmiş artıma -j- fakat onun arkasında hiç şefkat eseri bilmiyen isyancının sözleri gizlenmiştir. + Mağrur fakat ahmak olan bazı adamlar durup dururken + onu, lânetliyerek ve söverek yadedeler... + (fakat siz daha bilmiyorsunuz), o, köpürür, o aşar, o taşar + (ve bir gün) nakkareler çalarak sizin mezarlarınız üzerinden aşıp geçe »³⁷¹).

Mağcan ile Çolpan, tek bir milletin dertlerini söyleyen iki büyük •şâirdirler^ aralarındaki fark, ancak bir lehçe farkıdır. Bugün Sovyet şartlarında kozmopolit mevzular üzerinde çalıştırılan bu iki şâirin burada naklettığımız paıçaları, **Sovyet** edebiyatında onların «vaktiyle milliyetçilik cereyanına kapıldıkları zamanın mahsulleri» sıfatıyla, şiir mecmualarından çıkarılmış ise de, Rusya haricine çıkmış olan Türklerin ruhuna, daha ziyade bu gibi parçalar uygun gelmektedir].

Müellifin Ortatürk ve Türkistanm İçtimaî, İktisadî ve siyasi

hayatına ait yazılarından bazı parçalar

Rus Mahkûmu
Türklerin
Kavmî Teşekkülü

1917 yılında Moskovada inikat eden «Rusya İslâmları Kongresi» 6 Mayıs celsesinde, «Rusiye İs- lâmların

kavmî teşekkülâtı ve onun siyasi hayat

için ehemmiyeti»^ mevzuuna dair okuduğum maru- vza da bu teşekkülün, Rusya Türklerinin siyasi faaliyetleri..jçin ^ de esas .ittihaz edilebileceği ileri sürülmüş tür. Maruzanın hulâsası şudur.

³⁷⁰ Khalq tenizdir, khalq tolqmdır, khalq küçdür, -f Khalq isyandır, khalq alavdır, khalq öçdür. 4- Khalq qozgalsa küç yoqtur, kim qozgatsm; -f quvvet yoq kim, khalq isteğın yoq etsin. 4- Khalq isyanı saltanatni yoq qıldı, -f- 4chalq istedi: tac u takhtlar yığıldı... -f Khalq isteydir; azad bolsun bu ülke, -f- ketsün' onun başmdağı kölenke. 4- Bir qozgalır, bir köpürer, bir qaynar; + bir intılır, bir havlıqar, bir oynar; + yoqlıqni da açlıqni da yoq eter, 4- öz yur- tunu her nersege toq eder.

³⁷¹ Zor teniznin tolquntır bağrıda 4- yüz yılların qanı, qorqunç izi bar 4- Yumşaq suvdan biriktirgen agzıda 4-şefqat bilmes isyanlarının sözi bar f- -Qanday mağrur ahmaqlar kim, tın yerde — yad alurlar om qargab, sökmekden... -j- Köpürür ol, havlıqar ol, taşar ol, 4- görüüüüden nagra tartıp aşar ol.

«Türkler etnik teşekkül itibariyle şarkî, merkezi ve cenubî olarak üçe inkinas ederler³¹⁰). Bunların tarih, lisan, örf ve adet itibariyle farkları, Rus unsurunun Velikorus, Malorus (Ukrayn) ve Beloruslara inki- samına kısmen tevafuk edeT».

«Şark Türkleri» Moğolistan, Şarkî Sibirya ve Çinde yaşıyorlar. U-rankhaylar, Suyut, Sağay ve Altaylılar buna dahil olurlar. Bunların çoğu Şamanîdir. Lehçe itibariyle Orta Türklerden epeyi uzaktırlar. Halk edebiyatlarında Aymergen, Aguylakhan gibi nim ilâhî kahramanlara ait destanları vardır. Tekmil âdetleri şamanîcedir. Bununla beraber bunların bir kısmı Budda medeniyeti tesirindediT.

«Orta Türkler» diyerek Coçı ve Çağatay uluslarında yaşayan Özbek, Kazak-Kırgız, Kumuk, Kırım, Kazan Tatarları ve Başkırtlar gibi kabileleri tesmiye ediyoruz. Bunların hepsi de islâmdırlar. Bazı kısımlarında müslümanlık şamanîlikle karışıktr. Kırımın Osmanlı tesirinde bulunan cenubî sahili istisna edilirse, lehçeleri morfoloji itibariyle tamamen birdir. Bunların halk edebiyatında Çingiz, Canıbek Han, Te-- mür, Toktamış Han, Edüge, Muradım (Nureddin), Çorabatır, Kulun- çak, Er Targm, UrakıMamay, Adil Sultan gibi tarihî kahramanlara ait destanlar meşhurdur. Bunların şimalî kısımları Rus ve Fin, Ortaasyada- kileri de İran tesirine kapılmışlarsa da asıl türklük esaslarını, hususen merkezdekiler (Kazak-Kırgızlar ve Şimalî Kafkasya Noğayları) iyi muhafaza etmişlerdir. Bunların eskiden bilhassa Mâverâünnehirde ve Kho- rezmde inkişaf eden yazı edebiyatları, Nevâyî, Khorezmî gibi şâirleri ve yazılmış millî tarihleri vardır. (Ebuîgazî, Tarikh-i Dost Sultan, Tarikh-i Khanî, Zübdetü'l-âsâr, Baburnâme, türkçe Zafernâme-i Yezdî, Târikh-i Reşîdi Haydar Mirza ve saire).

«Garp Türkleri» Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri ve Türkmen- ierden ibarettir. Bunların asılları Oğuzlardır. Eski Selçukîler, Karako- yunlu, Akkoyunlu, Safavî, Kaçar ve Osmanlı sülâleleri bunlardandır. Halk edebiyatında Oğuz, Korkut ve Köröğlü gibi Orta Türkler arasında da mâruf kahramanlara ait destanları mühim yer tutar. Sultan Veled,³⁷² Yunus Emre, Kadı Bürhaneddin Sivasî, Fuzulî gibi eski şâirler de bunlar arasından neşet etmiştir.

Türklerin millî ve medenî meseleleri onların bu nevi etnik teşekküllerini yakından öğrenmek esasında tetkik olunursa yerinde olur. Şimdilik Ortatürkler

---

^{372 ü}) Kavmî teşekkül itibariyle Türklerin 1. Garp (yahut Cenubi garbi) Tiinkleri. 2. «Orta Türk'ler». 3. «Şark Türkleri» gruplarında toplandıqı fikri, tarafından ve Abdullah Battal ile Köprülüzade taraflarından Türk tarih ve lisanıyatuna ait neşrolunan eserlerde kabul edilmiştir. Bu tasnife ait ilk makale 1913 yılında Kazanda münteşir «Mektep» mecmuasında tarafımdan neşrolundu. Sonra (1915 te) «Kısa Türk ve Tatar tarihi» kitabımda (s. 1-2) ve Ferganede Kho- kanda münteşir «Yurt» mecmuasında neşrolunan «Millî ve ruhani bağlığımız» adlı makalemde yine bu tasnif esas olarak kabul olunmuştur.

arasında Kazak, Özbek ve Tatar edebiyatları gibi edebiyatlar varsa da, bunlar bir gün «Orta Türk» olarak birleşeceklerdir.

Finlandiyalıların şarkî ve garbî kısımları vaktiyle ayrı edebiyat teşkil edip, bir asır yekdiğeriyle mücadele ettikten sonra, milli hususiyetlerini ve ananelerini daha iyi muhafaza eden şarkî kısımları galip geldiği gibi, Orta Türklerin birleşmeleri de millî ananeleri daha iyi muhafaza eden Kazak, Uruğlu Özbek ve Noğayların dil ve ananelerinin galip ve hâkim bir şekil alması esasında husule gelse gerektir. Bu birleşme de ya tedricî surette yahut inkılâbî bir şekilde, meselâ bunların hepsine ait millî bir şâirin eserlerinin yapacağı bir katî inkılâpla husule gelebilir. Orta Türklerin medenî vahdetini temin yolunda dillerindeki morfoloji vahdeti ve müştereken söylenen halk edebiyatı Oğuz Han, Çingiz, Edüğe, Temür, Toktamış, Çorabatır, Orak Mamay, Âdil Sultan gibi tarihî kahramanların destanları âmil olur ve bu âmiller bütün siyasî mânalara üstün gelebilecek derecede mühim bir kuvvettir. Yalnız bunları yegâne bir millî destan olarak birleştirmek icap eder.

Garp Türklerine gelince Azerbaycanda, hattâ Türkmenistanda bile edebî dilin, garp edebî türkçesinin tamamî suretiyle husule geleceği tabiidir. Bununla beraber Türkmenistandaki Türkmenler Garp Türkleri ile Orta Türkler arasında bir vâsıtadırlar ve iki edebî dilin yekdiğerine yakınlaşması, bu vâsita ile husule gelebilir.

Şimdi Rusyâda devletî idare usulü sıfatiyle federasyon sistemi tatbik edilirken Şarkî ve Garbî ve Orta Türklerin siyasî teşekkülleri mutlaka tarih ve etriğrafyaya, ahalinin nüfus kesafeti' tenasübüne ait istatistik hesaplara dâjyandınlanmadır. Nüfus itibariyle %64 ilâ %96 ya çıkan Azerbaycan ve Türkistan Türkleri muhtariyet alırlar ³⁷³). Ruslar arasında dağınık olan İç Rusya İslâmları tabii medenî muhtariyetle iktifa ederler ve topraklı muhtariyet alan ülkelerle yani Azerbaycan ve Türkistana hicret ederler ³⁷⁴).

Bu unvandaki makale 1924 te Almanyadan Tür-- «Türkistan.Meselesi» kistana dönecek olan ülküdaşlarımıza bir düstur olarak kaleme alınmış, sonra «Yeni Türkistan» mecmuasının 1937 haziranında neşrolunan ilk nüshasında ve sonra 7.nci sayısında ve risale şeklinde müstaar isimle tab* ölünp «Prometee» mecmuasında fransızca ve «İran» gazetelerinde farsça tercemeleri neşredilmişti²²). «Türkistan millî birliği»nin fikirlerini anlatan bu makalede Türkistanın müşkül vaziyeti izah edildikten sonra, bundan kurtulmak için tevessül edilmesi lâzımgelen çareler ve Türkistanın istikbali için

---

³²⁰) 1917 yılında böyle düşünüyorduk; şimdi ise istiklâl şiarı hâkim oldu ve müstakil Türkilinde dahilî siyasî teşkilâtın ve ülkeyi vilâyetlere taksim in etnografyaya göre değil, sırf coğrafi ve İktisadî esaslara dayandırılması icap ettiği ileri sürülüyor.

374 Bu maruza, Moskova kongresinin Petersburgda matbu mazbataalında s. 154-159 da neşredilmiş ve Beründe münteşir *Der Neue Orient* mecmuasının 1917

düşünülen fikirler bu suretle hulâsa edilmiştir: «Bütün bu müdil mesailin münasip bir şekilde halli, Türkistanlılar için bir idealdir. Bugün hastalığın en müşkül noktası Türkistanlılara düştüğü İktisadî esaret ve Rus muhacereti neticesinde bura Türklerinin kendi ülkelerinde nüfusça millî ekalliyet haline döndürülmekte olmalı/ı keyfiyetidir. Esaslı bir surette bundan kurtulmak için yegâne çare de Türkistanın Hind, Çin ve İranın mahsuldar yerleriyle, demiryolu hatlarıyla bağlanarak icabında oralardan buğday ve sair gıda maddeleri celbedebilecek ve kendi mahsulâtını da aynı vasıtalarla oralara ve o mahreçler vasıtasıyla sair memleketlere serbestçe sevk edilebilecek siyasî bir vaziyete malik olabilmesidir. Türkistanın cenup kısmındaki «Kuşka» demiryolu hattıyla Hindistan hattının müntehasını teşkil eden New Chemen (Nev çimen) istasyonu arasında şimdi ancak 600 kilometre kadar kalan mesafeyi Herat ve Kandahar üzerinden birleştirilirse, yahut Kuşka-Meşhed-Tahrân ve İskenderun demiryolu yapılacak olursa, tabii Türkistan için esaretten, kıtlık felâketlerinden kurtulmak yollar temin edilmiş olurdu. Bir de Çiniden Şarkî Türkistana kadar uzatılmak istenen demiryolu da bir gün- Cüngaryaya gelerek Yedisu . hattıyla hürleştirilirse Türkistan kendisinin cihan pazarındaki eski mevkiini iade ederdi! Fakat Ruslar, ne Türkistanın bu gibi yollarla sair memleketlere ittisalini ve ne 'de Rusyadan başka bir yerden zahire celbiyle ihracatı için başka yollar ve mahreçler temin edebilmesini isterler. Onlar, Türkistanın eskisi gibi "cihan ticaretinin mühim bir merkezi haline gelmesini, ancak bu ülkede Ruslar nüfusça, üstünlük ve; ekseryeti temin ettikten ve her türlü yerli «separatizm» tehlikesi bertaraf edildikten sonra arzu edebilirler. Bu halde Türkistanı tehdit

yılı ağustos nüshasında ve «Türk Yurdu» (XIII, 1917, s. 358) bahis mevzuu olmuştur.

t*²²) Sonrarsın bu makale, Türkistanlı talebelerden ismi yukarıda s. 519 da geçen Settâr Can tarafından *Deutsche Kundsche* mecmuasının 1930 mart nüshasında almanca olarak neşredilmiştir.!

eden iktisadı, harsı, İçtimai felâketlerden ve esaretten kurtarabilecek, tabii hukukundan istifade ile âtiyen terakki ve inkişafını temin edebilecek en son çare de, siyasî istiklâldir. Türkistan için istiklâl her şeyin başıdır. İstiklâl olmazsa Türkistana ancak hariçten getirilmesi mümkün olan asrı teknik âletlerine transit yol bulunamaz. Çünkü Ruslar Türkistana getirilmesini istemedikleri eşyanın bu ülkenin Ruslardan başka yolla ve onlara rağmen inkişafına sebebiyet verecek vâsıtaların geçirilmesine elbette mâni olurlar. Bu yüzden Türkistan, herhangi bir R.us rejimi idaresinde olursa olsun, istenildiği gibi imar edilemez. Türkistanda bulunan milyonlarca göçebe ahali iskân olunabilmek ve dolayısıyla ziraat^ köy hayatına geçmek için pek çok yeni kanallar açarak İska hususunu temin etmek istiyor. Göçebe Türklerin ziraat hayatına geçebilmesi de ancak Amuderya, Sırderya ve İle ırmaklarının beyhude yere Aral ve Balkaş göllerine ve diğer ırmakların da çöllere akan sularının büyük kanallar açarak İskaya sarf edilmesiyle vücuda gelebilir. Halbuki mezkûr ırmakların, bilhassa aşağı mecralarından istifade edebilmek için büyük asrı barajlar, Mısır'daki Asuan ve Hindistan bentleri gibi büyük bentler ve su hâzineleri yapmak icap ediyor. Irmakların mezkûr kısmında meselâ Khorezmde sed ve bend yapılacak noktalar, dağ ve taştan uzakta bulunduğundan, onların binalarında lâzım olacak taşların celp ve nakilleri için mahsus demiryolları inşasına ihtiyaç görülecektir. Gevrek bu bend ve gerek hatlar için milyonlar ve milyarlar sarfetmek İâ- zımgelecektir. Bunlara gereken masraflar için müstakil Türkistan dün-^ yanın her tarafındaki büyük medenî memleketlerden sermaye celbede- bilecektir. Fakat Ruslar bunu yapamazlar. Çünkü evvelâ paraları yok- tur; İkincisi paraları olsa dahi bu gibi tesisatı ve inşaatı ancak oralarda Rus köylüsü ve amelesi getirip yerleştirebilmek imkânları açılmak nis- betinde yapacaktır.

Türkistanın istiklâli nasıl vücuda gelebilir? Bu mesele, her hangi bir millet gibi Türkistanlıların da medenî seviyeleri meselesi ile karış- tırılmaz. Keza istiklâl fikri, Rusyanın kuvvetli ve büyük olduğu bizim* ancak bir kaç milyondan ibaret nüfusumuzun teşkil edeceği akalliyetin nisbetsizliği gibi, kemiyet ve keyfiyete dair hesap ve muamelelerle teşviş edilemez. Elbette Rusya, Türkistan, Azerbaycan, Finlindiya, Estonya, Gürcistan ve sair küçük milletlerin ve Şarktaki yarı müstemleke şeklindeki devletlerin münferiden her birine âdet ve kuvvet itibarıyla faiktir. Fakat bu gibi ufak milletlerin ve elyevm müstakil yaşayan devletlerin hiçbirisi kendi istiklâllerini ileri sürerken mezkûr hususlarda Ruslara fa- ik olduklarını iddia etmemiştir. Bunlar önce bir taraftan büyük milletler arasındaki rekabetten, İkincisi de diğer taraftan istiklâli muhafaza

etmeK isteyen aiger milletlerle ittifak ederek büyücek bir kuvvet teşkil etmekle veya edebilmek umuyla yaşıyorlar.

Biz, fırsat bekliyen milletlerdeniz. Millî kuvvetlerimizi şöylece bir gözden geçirirsek, Özbekistan sekensesiyle Kazak, Kırgız, Tatar ve Başkurlarını yani «Orta Türk» dediğimiz Türklerin ve Türkmenlerin medenî kuvveti tabii Afganistandan ve İrandan eksik değildir. Türkistanda kendi milletimizden yetişen mütahassıs ve mütefenninlerin miktarı Orta ve Onasj'a devletlerinden ancak Hindistan ve Türkiyeden eksiktir. Heie ticaret, sanat ve ziraatte Türkistanlılara Asyalılardan hiçbir kimse tekabeı edemez. Bu hususlarda Avrupalılara da pek âla rekabet edebiliyorlar. Fergane pamuk fabrikacılığında, Khokand, Mergilan, Endican ve Bukharadaki türk müteşebbislerin tecrübesi Rus hükümetinin Avrupa sermayedarlarını himaye etmediğı takdirde Türkistanlıların her zaman vaziyete hâkim olabileceğini göstermektedir. Binlerce yıl zarfında tekâ- mul eden ırva ve İska babında ve ziraat kültürünün diğer teferruatı hususunda Türkistanlılara, Şarkta ancak Hintli ve Çinliler rekabet edebilirler. Rus çiftçisi hiçbir suretle rekabet edemez. Halbuki iktisat, ticaret Ve ziraat memleketinde devletin de esasıdır. Hülâsa ecnebî tasallut ve istilâsının ortadan kaldırılmasıyle hürriyeti istihsal edildikte bu cihetlerden Türkistanda Türkistanlılara rekabet edecek kimse yoktur. Tabii asrı maarif hususunda gerideyiz. Fakat tecrübe ile sabittir ki, hareket bizzat iş adamı çıkarıyor.

Türkistan için en büyük ve en mühim iş, bugüne kadar çöllerde kalarak göçebe halinde yaşayan Türkleri münbit ırmak havzalarına cel- bederek medenî hayata geçirmek, babalarımızın göçebe hayattaki fütuhâtı neticesinde Türkistan hududu dışarılarına dağılmış olan müte- şettit kuvvetleri toplayıp Ortaasya ve Uzakşark Türklerinin nazarını, Türkistana * celbedebilmektir. Garp Türkleri için müstakil Türkiye ne ise, şark ve şimal Türkleri için de müstakil Türkistan odur. Türkistanı, Türklüğü sevenler, bize hayırhah olup dağınık Tatar ya Kırgız veya Türkmen medeniyetleri yerine Türkistanda kurulacak Türk medeniyeti etrafında toplanmak istiyenler elbette birleşeceklerdir. Ve bunların teşkil edecekleri kuvvet müteşettit bir halde kalan ve bugün Rusa hizmet etmekte olan teknik kuvvetlerimizi, mühendis ve agronomlarımızı da millî yola sokabilecektir.

_ Şunu da ehemmiyetle söyleyelim ki Türkistanın millî hareketi hiçbir vakit kendisiyle sınırdaş olan dindaş ve yahut ırkdaş olan devletlere yüklenmek esasında olmayacaktır. Türkistan kendi başına müstakil bir hayat sahasıdır. Türkistan kendisine sahip olduğı gün kendi buğdayını yer, kendi namusundan yaptığı mensucatı giyer; fabrikaları için kendi

mahrukatı, kömürü kâfidir. Demiryolu ve vapurlarını kendi petrolüyle yürütür, kendini müdafaa için de kendi barutu ve kendi bakır ve de- mirinden istifade eder. Türkistan için Ortaasyada sulh ve sükûn içinde yaşamak en mühim bir gayedir. O ancak kendisini toplamakla meşgul olur ve kendisi için hayırhahlar bulmaya çalışır ve bununla istikbal yol- larını temin eder.

Türkistan meselesinde bolşeviklerin ve diğer Rusların rolü meselesine gelince, bizim için rus rejiminin hepsi birdir. Bu husus cenubî Tür- kistanın rus idaresinde elli altmış ve şimalî Türkistanın iki yüz yıllık tarihiyle sabittir. Türkistan Çar'a karşı nasıl isyan etmişse, Bolşevikliğe karşı da aynı şekilde isyan etmiştir. Demek Türkistan için Türkistanlılara hiçbir muvafık rus hükümeti mutasavver değildir; şerait birdir. Her azmimizde ellerimizi bağlayan, terakki ve inkişaf yolunda şeddi rahimiz olan bu mâni artık bertaraf olsun. Bizim bütün ümidimiz bize istikbalde de komşu olacak Rusyada Türkistanın istiklâlîni kazanmasına müsait ve müstakil: olduktan sonra Rusların taaddi ve tecavüzlerine mâni olabilecek bir vaziyetin tahaddüsüdür. Rusyada herhangi bir Tejim olursa olsun, istiklâlimizi bilfiil tanıyan Ruslara karşı fena bir düşüncemiz olmu- yacağı tabiidir. Bizim bugün teveccühümüz evvelâ kendimize, soma. diğer gayrius (inorodits) milletlerin bu uğurdaki mesailerinde muvaffak ve kudretli olmalarındadır. Biz onlarla birlikteyiz ve müşterek idealimizin tahakkuku yolunda olanlarla birlikte çalışacağız.»

Nüfuslu Mezkur «Yeni Türkistan» mecmuasının ö.inci sa- Kesif
yısında (1928 mart) «Rus muhaceret siyasetinin

Türk Vatanı yeni devresi müvacehesinde Türkistanlıların vazifesi» unvanıyla intişar eden makalenin bir kısmı: «İzvestiya gazetesi milletimize ölüm getiren «Muhaceret kanunları» nı ilân etti.» İlk nevbette Türkistan-Sibirya hattı üzerinde muhacirler için 9-10 milyon hektar yer ayırmağa karar vermişler. Ruslar bu muhaceretin bizim içirt de faydalı olduğunu, anlatmak vazifesini yerli türk komünistlerine yükletiyorlar: Bunlar Hindistan tarafından imperyalist devletlerin (yani İngilterenin) taarruzuna (?) karşı oraları Ruslarla doldurmak Kominternin plânları bakımından ne kadar zarurî olduğunu cihanın «ilk sosyalist devleti» tarafından Rusları Türkistana tehcir yoluyla bu ülkenin iktisaden inkişaf ettirilmesinin pek mühim olduğunu Türkistanlıların bütün tabakalarına anlatmalı imişler. Yani Ruslar kendilerinin muhaceret siyasetlerini icra yolundaki propagandalarını bizim münevverlerimiz ve gençlerimizin ağzıyla söyletecekler. Her Rus ailesi için hicret masarifi; olarak 250 ruble para lâzımmış. Bu parayı da vergi sırasında Türkistanlılara yükletecekler. Diğer bir dekret (emirname) :1e

bu muhaceret işlerinin bütün ağırlıklarını da mahallî ziraat komiserliklerine yükletiyorlar: Demek Türkistanlılar kendilerine ölüm getiren ru* muhacirlerinin bir de masraf ve hizmetlerini de üzerlerine almak mecburiyetindedirler.

Bizi bu felâketlerden ancak istiklâl kurtarabilir. Ancak o zaman biz nüfusça tezayüt etmemize mâni olan sefaletten kurtulur ve memleketimizi kendimiz irr\ar etmek imkânını elde edebiliriz. Biz müstakil olsak Ruslar da kendilerinin Şarki . Avrupa ve Sibiryadaki vatanlarında kalırlar ve geniş arazi aramak yerine entinsif ziraat usulüne geçerler. B u n u n için ise memleket dahilinde çalışan milletdaşlarımızın ileri sür- rnL-lv71 ic?p ^ d en noktalar şunlardır: Rusların muhaceret siyasetini tatbikinden evvel yerli göçebeleri iskân etmeğe bütün vesaitle çalışmak, dahilî Rusyadan başka Rus yerine Tatar, Mişer ve Başkurt Türklerinin tehcir edilmesini talep etmek, Türkistanda yaşayan İranlı, Afganlı, ve Hintli gibi Asyalı muhacirleri kendilerine toprak vererek iskân eylemek. Semerkând ve Isıkgöl civarında iki Tatar kasabasının tesis edilmesinin Özbek ve Kazak gazetelerinde ehemmiyetle kaydedilmesi mühimdir. Ruslar ise Tatar ve sair Türk kabilelerine karşı nefret hissi telkin etmek ve vatanlarını terkedip Türkistana göçüp gelen Tatarları iskân etmeyip şehirler bırakmıya çalışıyorlar.

Türk kavimleri eskiden göçebe cihangir babalarının arkasından cihanın her tarafına dağıldılar. Muhtelif kavimlerin nüfus kesafeti hasıl eylemesine, onların medeniyetçe yükselmesine sebebiyet verdiler. Birkaç yüz bin Türkistanlı Babur* Mirza ile Hindistana giderek orada temessül etti, ortadan kayboldu. Hun, Avaj devirlerinde Doğu Avrupaya, muhtelif zamanlarda Çine giden milyonlarca Ortaasya Türkü oralarda eriyip kayboldu gitti. Şimdi Türk kavimleri için 1. garpta Anadolu ve A- zerbaycan, 2. şarkta Türkistandan başka vatan yoktur. Balkan, Yunanistan, Şimalî Afrika, Mısır, Hicaz, Suriye ve Mezopotamyaya dağılan Garp Türkleri Türkiyeye toplandıkları gibi, Şark Türkleri de Türkistana toplanmalıdırlar. Yegâne doğru yol budur. Bu fikir, milletin efradı arasında bilhassa gençlikte yerleştirilmelidir. Şöyle ki, Rus Avrupasmda ve Sibiryada yaşayan her Tatar ailesi efradı, bunu, bir ideal ve millî vazife olarak bilsin. Keza Türkistandaki Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak ve Türkmen de onları, kendi hayatı, kendi istikbalini temin için zarurî, millî unsur diye hüsnü kabule hazır bulunsun. Keza Türkistana komşu ülkeler de Afganistan, İran ve Hindistanda şimdiki bolşevik rejiminin sukutunu mütaakıp, memleketimize hicret etmeleri için teşvikat yapılmalıdır. Böyle olursa, yani, bu fikir millet efradının kafasında yerleşirse, Rusa Tağmen ve kimseden muavenet görmemesine rağmen Türkis-

tana Türk Müslüman muhacir gelir durur. İşte bizim için yegâne doğru yol budur ve bu yol da pratiktir. Rus muhaceretine karşı yapılacak mühim çarelerden biri de, milletimizin tıbbî ve sıhhi cihetlerine ehemmiyet vermektir. Gençlerimiz tıp tahsiline rağbet gösterip, milletin sıhhi vaziyetini ıslaha çalışmalıdırlar. Rusların, bütün tıbbî yardımlarını yalnız rus muhacirleri köylerine tahsis edildiğini göyerek ibret almalıdırlar».

Bu unvan altında «Yeni Türkistan»m 1928 nisa-

Türkistanda nında çıkan 9.uncu sayısında Türkistanda asker- Askerlik Meselesi lik meselesine bakıştaki tahavvüller hakkında ezcümle şunlar yazılmıştır:

«Millî askeri yahut askerliği olmadıkça, Türkistan bir devlet oia maz. Askerlilere Türkistanda her hangi bir rejim iktidar mevkiinde olursa olsun, o hükümetin umumî askerlik nizamına göre askeri, hizmette bulunmak y6 seferberliklerine iştirak etmek suretiyle öğrenilebilir. 1916 yılı kıyamunda görüldüğü gibi, bizim millet, Rusların Türkistanlılardan asker almamasını, kendilerine «Ak Padişahın büyük bir inayeti» ve belki verdiği imtiyazları gibi telâkki ederlerdi.

Fakat gerek bu 1916 yılında ve geTekte rus inkılâbı zamanında Türkistanın başına gelen belâlara, açlıklara ve Rusların tecavüzüne karşı mukabele eylemek mecburiyetini gördüğü zaman, millet, siâh kullanmak ve askerliği tâm asrı mânasiyle öğrenmek lüzumunu anladı. Eski usulde çete şeklinde teşekkül eden «Basmacı» fırkaları muhtelif munta- kalarda yerli TürkleTden yetişme ve esir Türk zabitleriyle, çar ordusu zabitlerinden bazılarının idaresi altında asri fenni harb usulü öğreniyorlardı. Aynı zamanda Rusların resmi askeri fırkalarıyle, Rus askeri mekteplerine gönüllü olarak girenler de çoğaldı. 1913-1914 senelerinde Türkistanda seyahat edenler, Türkistanlıları koyun sürüsünü andıran bir kütle, silâh kullanmaz ve kullanmak da istemez diye tavsif etmişlerdi. O zamanlar bir silâh patladığında köylülerin hanelerini terkederek kaçtıkları görülürdü. Fakat şimdi hiç umulmuş 'an bir manzara karşısında bulunuyoruz: Silâhtan korkmak şöyle dursun, onu elde etmek istemiyen ve onu sevmiyen bir Türkistanlıya pek nadir olarak belki ancak şehirlerde tesadüf olunur. Yalnız tüfengi elde etmek için rus neferini taşla vurup öldürmek ve rus nöbetçilerine hücum ederek elinden silâhını kapmak ve kullanamıyacağı zaman bu silâhı da yer altında saklamak gibi hâdiseler Türkistanda çok defa tekerrür etmiştir. Ural Kozaklarının atamanı general Tolstov, 1919 yılında Mangışiak üzerinden firar ettiği .zaman bozkır şeraitinde dağınık giden ordusunun mühim bir kısmı ellerindeki :silahlarını almak isteyen Kazak-Kırgızların Aday kabilesi tarafından birer birer öldürülmüştü. Buna saik olan yegâne âmil de, zamanımızda ancak elinde silâhı bulunan ve askerlikten anlayan Ksargiz-Kaġak kendi hayat ve haysiyetini müdafaa edebileceği kanaatinin yerleşmesi idi, S9 56 den sonra bolşevik ve menşeviklerin Ruslar için

ilân ettikleri seferberliklere iştirak eden Özbek, Kazak ve Kırgızlar epeyi askerlik öğrendiler» Tiikmenistanda menşevik ye İngiliz hâkimiyeti hengâmında Uraz Serdar, Tican Abbas ve başkalarının idaresi altında muntazam ve gayri muntazam Türkmen fırkaları teşekkül etti. Ruslar, bu askeri fırkaları, muhtelif rus rejimlerine hizmet ettikleri halde millî gaye takip ettiklerin» den şüphelenerek, dağıtmıya çalıştılar. 1923-1927 yılları arasında Özbekistan ve Kazakistanda yerli Türkiere askerliği Öğretmek için bir taraftan yerli komünistlerin genç Özbek ve Kırgızları askerî mekteplere sevk eylemeleri, diğer taraftan da Rusların bu tedbirleri akim bırakmaları birbirini teakup etmiştir. Bilhassa hâlisüddem rus olan Vorosiiov iş başma geçince, Sovyetier millî askerî kitaları kat'î tedbirlerle ilga ettiler. 1927 de Kırgız kurultayı, asker almanın mecburiyeti hakkında karar kabul etmişti. Fakat Ruslar onu mevkii tatbika geçirmediler, Yalnız Pişpek gibi rus muhacirleriyle dolu olan tümenlerde pek az miktarda yerli asker aldılar. Ahziasker şubelerine gelen Kırgızların hemen hepsini «hastalık» bahanesijde reddetmişlerdir. Kazakıstanın Kökçetav ve Kostanay tümenlerindeki askerliğe girmek için ahziasker şubelerine gelenlere Rus- lar, «Askerlik etmek için beygirlerinize birlikte gelmeniz lâzımdır» diye, bunları da geri çevirdiler. Şimdi kızıl ordunun on yıllık yıldönümü münasebetiyle 28 şubatta yapılan bayramda, bütün Türkmenistan, Kazakistan ve Ozbekistanda 1928 sonbaharında başlamak üzere umumî ahziasker kanununun tatbik olunacağı tekrar va'dediliyor. Kazakistanda ise bu kanunun daha bu yıl ilkbaharında tatbika geçirileceğini harbî komiser Şligmanov ilân etti. Burada Türkistanın yerli. Türklerini askerliğe celbetmek işi, Rus hükümeti tarafından bir cemile olarak va'dedilmesi çok şayanı dikkattir. Halkımız cidden asker olmak istiyor. Fakat Ruslar, yerlilere askerlik öğretmek istemiyorlar».

«Yeni Türkistan »m Nr. 4, 1927 nüshasında «Tür- Aşağı Sırderya ve kistan iktisadiyatında yerli ve rus noktai nazarları» Khorezm IVfntakası- makalesinde aşağı Sırderya ve Khorezmin imarı nm îman Meselesi meselesi hakkında şu fikirler ileri sürülmüştür:

«Şu günlerde Türkistanda göze çarpan en mühim iktisadi teşebbüs, Türkistan-Sbir (Turksib) demiryolu hattının inşasının ciddiyetle devam ettirilmesidir. Eski Otrar (bugünkü Arış), filozof Fârâbinin doğduğu yer, moğol ticaret kervanının kesilmesi dola- yisiyle, Çingiz Han ile Horezmşah Mehmed arasında harbin çıkmasına sebep olan şehir, 1405 kışında Temürün burada vefatı gibi, Türkistanlıların Çini istilâ etmek yolundaki son ciddi tedbirlerinin akim kalmasına sebep olan hâdisenin vukua geldiği yer, 1505 te Şaybak Hanın Mâverâünnehri Temürlüler elinden alması seferine mebde olan bu nokta bugün Türkistanı Sibiryâ ile, istikbalde Çin ile, bağliyacac demiryolunun Şamara - Taşkenfc hattı ile birleştiği kavuşak olmuştur. 1919 senesinde biz Moskova hükümetinden Sırderya havzasıyla onun aşağı mecrasındaki kolları olan Yeniderya, -Kuvanderya ve Deryalık yataklarının İska edilmesini, Ak-Meşçit

(Ferovsk)-Çimbay-Ûrgenç hattının inşasını ve ona Arıs-Semi (=Türkistan-Sibir) hattının devamı şekli verilmesini talep etmiştik. «Çu» ve «ile» havzalarının İskanda, göçebe ICırgız-Kazak- ların ve saire türk muhacirlerinin iskânı ve pamuk yetiştiren vilâyetlere buğday yetiştirilmesi için zarurîdir. Ak-Meçit. hükümet merkezi olarak kalmalıdır. Ak-Meçitin biraz daha yukarısında «Yepi-Arik» istasyonu civarında Sırderyadan nehrin çentip tarafımdan «Yen^derya» nâmında bugün kurumuş bir kol ayrılıyor. Amuderyanın buğünkü mansa- bının şark tarafından ibaret olan «Çimbay» mmtakasına geldikten sonra, bu Yenideryanın bir şubesi Af ab Gölüne, diğeri de Çiribaya, yani Amuderyaya gider. Sırderya, yahut onun mühim bir kısım 1-4.rüncü ve 15 .inci asırlarda bu kol üzerinden akarak Amuderyaya münasipv olmuştur. 16.ncı asra kadar bu yatağın boyunca şehir ve kasabalar yaşadığı, hattâ türk dilinin en mühim âbidelerinden olan «Rabguzi* kitabının bu yatak üzerinde vâki «Oğuz rabatonda yazıldığı malûmdur. Ak-Meçitin karşısında Sırderyadan diğerk bir kol daha ayrılmıştır, ki «IOuvâhdefya^ ismiyle maruftur, bataklık teşkil eden yukarı kısmında su yarsa da, muntazam cereyan yoktur, aşağı kısımları ise kurumuştur. Bugünlerde sekenesi pek az olan bu yatakların yerli yesâit ile İska ve ihyası kabil değildir, kumlu yerlerden akan Sırderyada büyük bentler yâptnak icap ediyor».

«Buralarda tetkikatta bulunan mühendis ve agronom heyetleri, bu yerlerin irva ve ihyasının .peik kolay, ve ziraate, bilhassa pirinç ve buğday ekimine pek elverişli oitiuğuriu ve pek düz olan bu afarinir. b'atâk- hklarında bile . ısıtma olmadığını - söylüyorlar. Nehrin, sağ ye sol sahillerinde 19 14 te ancak 49.000 Hesatine ziraat sahası vafdı; halbuki müte- hassısların anlattığına göre Âk-Meçitle Çimbay ve Kazanlı müsellesinde ceman 100.000 km², teşkil eden sahanın tam yarısı, yanb\$(^^ Yeniderya, / Kuvandefya* Deryalıkj ve: aşağı Sırderyatarafındân İska **edu** lebilecektif. Bu yapddığı, tâkdirde, burada Sırderya, Turgay, ve Akmölâ vilâyeti erini nKaiak-Kı^ âhaUsinihbepsi iskân edilebilirdi Ahali, buralarının İska, ' edilmesi;^ sayesinde açıla imar, sahalarını bir «afzi mev'ud» gibi bekiemektedir. **İ** Dahaçarhükümetinin Aleksanefgay-Çarcui

demiryolu hattı plânı vardı. Bu yol yapılırsa, Emba (Cim) petrol sahaları, Üstyurd üzerinde Khorezm sahası ile, sonra Çarcuy üzerinden Kuşka hattı vasıtasıyla Hindistanın Quetta hattı ile birleşecektir. Şimdi de «Arış» nehrinin munsabı karşısında, yahut Ak-Meçit (Kızıl-Orda) karşısında, Sırderyanın sol sahilinde Yeniderya boyunca Amuderya mun* şahındaki Çimbay, Khocayli ve Kühne Ürgence varacak bir hat yapılmalıdır. Bu son hat, her şeyden ziyade Yeniderya yatağını ihya ve iskâna, (mühendis RosenkampFm dediği gibi, /^muderyanın aşağı kısmında Koşhane civarında), büyük bir bendin inşasına ve bentler inşası için lâzım gelen taşocakletrı bulunmıyan Khorezmin İska işlerinin tanzimine hizmet eder ve bu ülkeyi Sır derya havzasına en kısa bir yol ile bağladı».

«Bütün bu hat boyunca pek az bir zamanda Kazak-Kırgızlar iskân olunurdu. Aynı zamanda bu hat sarkan Arıs-Semi (Türkistan-Sibir) hattının Almatı-Gulca-Um rumçı (yahut Çögeçek-Urnrumçlı) dan Çin dahiline, garben de Kühne; Ürgençten özboyu boylıyarak Kızıl Arvada, oradan Çekişier; petrol 7<c.aynakları üzerinden Hazarın cenubundan Basra körfezine ve Akdeniz, sahiline doğru inşası mutasavver yollara uzanırdı. Bu suretle Khorezm ve Sırderya sahası, Khorezmşahlr ve Moğollar zamanında olduğu gibi, Önafjya ve Uzakdoğu ticaretine merkez olurdu. Bu sayede Özboy yatağının irva ve ihyası ve orada Türkmenlerin yerleştirilmesi de mümkünleşijfdi. Yeniderya boyunca Ak-Meçit-Çimbay de- rrrnyolu inşa edilirse, Ak-Meçit, yalnız aşağı Sırderya taraflarının değil, teknil aşağı Amuderya taraflarının ve Khorezmin ve teknil Kazákısta- nın iktisadiyatına merkez olurdu. Buna ilâve İnanla ve ihtimal Akdeniz kıyı ariyle ve aynı zamanda Çinin şimaligarbi kısımlariyle bağlanmış olan Çimbay-Ak-Meçit hattı kadim Khorezmin ve Otrar muntakasının eski tarihi mevkilerini, istirdat etmelerine sebep olmakla beraber, Tür- kistanda türk dil ve harsının kat'î bir şekil aümasına da yarar ve bu son sahada Kazak-Kırgızlara pek mühim bir rol! teveccüh ederdi. Malumdur ki, Türkistan srmayiinin müstakbel merkezlerinden biri olacak olan Çekişler ve Neft-Dağ muntakası, Bajtk Deniizi iskelelerine, Petersbiurg veya Ruga limanlarına nisbetle, Akdeniz kıyılarına, Adana ve İskende- rına yarı yarıya daha yakındır. Dünyânın başka kıtaları ile münasebet için, Basra limanı ehemmiyeti nisbetinde yakındır. Türkistanın gelecekteki mühim ihracat iskelesi Batum, Adana ve Basr ajursa, tabiidir ki, Khorezm ve Sırderya havzası, Türkistanın cihan ticaretinde ve belki de garbi Çinin İran vasıtasıyla olacak%öcaretin.de dahi en mühim merkez olurdu. e o zaman kadim Uyguristana-Besb alığa giden hattın lisan ve hars hususlarında tesiri olacaktır. Biğün Türkıstanda. hâkim olan Ka-

zak ve Özbek lehçeleri, >iri çandaki Kırgızlarla, aşağı Amu e/ya, Özbekçe» ve Sırderya havzasındaki k^ TM, h^ rdu Edil lehçeleri- etmektedirler.

•I • farklıdır. Halbuki Tiyan- V'^akalpak lehçe», Khorezm

rrnuta vassıt bir mevki işgal

Edil lehçeleri- etmektedirler.

Khorezm türk lehçesi, pek ço
ne, diğer taraftan da turkmenceye y[^] » /Nasrullahi ve Ötemiş Hacı) da ve
Khorezmda yazılan tur çe es>e¹ ; Mâverâünnehirde ol-
ve 17.nci asırda yazan Ebûlgazî Ha.»[^] a3jrdâ AU.

Meçit-Çımbay Kattı üzerin e • n vazifeyi görecektir. Ak-Meçit-
pakças! ve Khorezm özbekçesi e y demiryolu inşasının Türki*
Çımbay mmtakasıiün ıskası ve ura ■ millî hükümeti âza-
f'T'r ! (.»24. N., 5.2).
«ad.a Si,kb»y Ak«y^o»" d", 'A<1, Co' k Fakat MM. bu Pİ»¹¹¹-
istaittik malûmata dayanara ıza e ^ ' işine gelmediğinden, de-
yerli Türklerin gayelerine uygun olup. ■ * Sİldeiya ve Amu-
miryolu şebekelerini ve ıskâ ırva iş en mer Kazakıstamn merkezini

nakletmek

istiyorlaT».

S o n s ö z

Biz '1•1 eserdp Türkistanın bijjassaj 6mcı asırdan sonraki hayatını. ^?ni İüf^,levILnj^bıjı mevzuu ettiğimizden, onun şevketli çağı bunda, pek görülmez. Eski devri biz zmcak~20 sahifede (s. '8<M06) halâsa et- uk-). Bu hulasadan ve î 6.nc.ı asırdan sonraki düşme devrinde de de- vam eden medenî faaliyet hakkında yazdı: larımızdan, Türkistanın ne gibi orijinal bir medeniyete malik olduğu görülmüştür. Bununla beraber biz bu eserde, Türkistanın yavaşça nasıl bir rus ülkesi haline düşmekte.

yakmak yfcin Örtatürİlderin nasıl mücadele ^ttuklarmı ve etmekte bulduklarını anlattık. Şimdi bu ^önsözümüzde de okuyucularımıza: 1) Rusların bu ülkedeki hâkimiyetini aldığı ve almakta olduğu şekil ve mahiyeti; 2^ Türkistanın deyjctfer ve milletler *İUınıVâZ^re^: @rtat'jrlclenn hayat mücadelesinde alacaktan mevki;

Rus Müsternleke

•*) Ülkenin istikbali meselelerine dair düşündüklerimizi ahlatacağız *).

yase »Mahiyeti minde, bilhassa İngilterede bazı endişeler doğur- ve Hedefi muştı. Fakat geçen asrın sonuna doğru bu fikir , değışti ve Rus yayılması, cihan medenî hayatı ba

kamdan «şüphesiz müsbet bir hâdise» olarak telâkki edilir oldu. 1888

1) Türiristanın IO.ncı asırdan önceki devirleri .tadh-^iimihnc -tlMr...t<R><<m safhaları sıfatiyle bizim «Umumî Türk Tarihine Methal» kitabımız^ s. İ-74 ve Birinci meseleye gelince, ' Rusların Ortaasya içerile- tlogru olan ilerlemeleri başlangıçta Garp- âle-

«Türkistan medeniyeti» de «Türk Tarihine Ait Tahrirler», İstanbul, 1928 (taşbas- ması), s. 23-35te bahis mevzuu olmuştur. Bu mevzua ait en toplu eser, Bar- thold' ün ^Ortaasya Türk Tarihine Ait Dersler» i ile «Türkistan bedenî Hayat. Tarihi» dir (nısça).

× j^tabın. bu kısmı, 1929 yılının sonbaharında Viyanadn yazılmıştı; ilk tabı' da 127 sahife (s. 577-704) tutan bu kısmını biz, aynı yüda Budapeştede İton- ferans şeklinde okunmak için yazılan ve kısmen basılan (7.M V«1M1 pıP Gegen •aartige Lage der Muhammedaner tiusslands, Budapest, 1930), ti^tasar yklüü de gözönünde bulundurarak, hulâsa etmekle ihtifd ettik. Mufassalpeklini Okumak Lstiyenler ilk tab'ına müracaat edebilirler;

de Türkistanı gezen Kürzon (sonradan Lord Kurzon), rus hâkimiyetinin. her türlü- yerli hanlık idaresine tercih edileceğini söyledi. ^jUrfe. vin büyük âlimi Ra-vvlinson tarafından idare olunan İngiliz Coğrafya Cemiyeti başta olmak üzere, Avrupa İlmî muesseseleri de. rus coğrafya, arkeoloji, jeoloji;- fizik cemiyetleriyle, rus metröloji istasyonlarının ve istatistik kpmitelerinin, Ortaasyaya ait tetkikatını heyecanla takip eder oldu.' 189) de asyaya nizam yerleştirmesini, onu medenileştirmeyi bilen ve onu imar eden Rus milletine»karşı hayranlıklar izhar edildi. İngilterenm Schiffeld. Bermengam ve Marfchester fabrikaları, ancak Rusya'yoluyla Ortaasyaya İngiliz emtiası gidecek ve İngiliz kapitali olarak dönecek diye inandılar. İngilterede her şeye ve bütün efkârı pmumiyeye hâkim olan kjise de. «Ortaâsyada Rus istilâsı, lârın açılması ^~emeftim%hurim: ortaya Atarak, bu kususta rus ^Ortodoks kilisesiyle işbirliği yapmak için plânlar» tertip etti- Ortaasyada demiryolu inşaatı ile muvazi olarak rus köylüsünden külliyetli miktarda tehcir edilmesi've" bu ülkenin Rusya ile Cin arasında taksim edilmiş olması,^medeni Avrupa için «siyasi tehlike» teşkil ettiği na!*ca". Rü'arın bu yeni ülkede Amuderya vi'l&rderyia 'hâ'idtaları' üzerinde geniş: İska sistemleri vücuda getirecekleri ~ ve önu bir . cennete■' çevirecekleri önceden haber verildi. Bilhassa İsviçreli "HenH^İ«ST0*697 İÜ82T İ89Ö). İngiliz âlimlerinden F. Ş k i i n e y e:--E?' Ö e n i s o n R o V s (1898) ve İngilterenin parlamento. âzasından H e n r y N o r m a n n (1903). Ruslar lehine bu yolda çökmedahlıkyaptırar.

B^gıfcr^İy^tın-. Rusyadan' b.eklediklerihin- çoğu tahakkuk etmediyse de, Rus • hâldmi^etmîn inüsbet tarafları,' dünyanın her tarafında inkârı kabfl; olmıyan aşıkâr bir hakikat olarak> telâkki olundu. Önce Rus ya^ y^rtVka««-r- \an^ktfvvetlfc- 'düşmanı olarak birçok eserler nesreden macar

V'a iibe r y!."bile,r^906 ■ dâ. neşrettiği bir eserinde; rus idaresinin müs^tTt^flanrıdâhjbâhsedİp, Türkistan Türklerini avunduracak j»öz- lır yazdı. Ona -göre, 'Volga .Tatarları inkıraza mahkûmdür, fakat ülke- îerinde^İşif olarak {oturap Türkistanlılar için böyle bir tehlike yoktur; çünkü' ülke ' «ötterU/çeyrili olduğundan rus muhaciri çok igeleİHiyecek,

3) ıvarşıl. F. Rat z e 1, *Völkerkunde. U, 393: So lange der Nomadismus eine poUtiscne tiefahı-für Eüropa var. lag es im İntejesse aüer sedentaren Madite, örn elnzuschranken; heute teilt sich diese Aufgabe häüptsöliHch, zwisdien Chinâ und Russland.*

onlar için iklim de müsait olmayacakmış⁴⁾. Rus devrinin ülkeyi asri tek* nige, demiryoluna kavuşturması, şehir hayatını inkişaf ettirmesi, fikir yeniliklerine saik olması^ ve ülkeyi cihan ticaret sahasına bilfiil erişirmiş olması gibi müsbet taraflarını biz de yukarıda (s. 262-76) anlattık.

~Burada göze çarpan değişiklik, nüfusun artmasıdır. 19.uncu asrm üçüncü rubunda 8 milyonu geçmeyen nüfus, 20.nci yüzyılın ilk ruhunda 15, milyona çıkmıştır. Kozmopolit insanların bakışma göre, bir ülkenin böyle bir inkişafı, medeniyet için büyük bir kazançtır. Kozmopolitlere göre rus göçmenlerinin çoğalması sayesinde Türkistanda medeniyetin inkişafı temin edilmiştir; ülkede hangi kavmin ve dilin yerine hangisi geliyormuş, bu, onlar için hiç de mühim değildir. Fakat insanların saadeti, ırklardan herhangi birisine temessül etmek ve onun etrafında birleşerek kavmiyetçe yeknesak bir şekil almakla husule gelmez; hele bütün Ortaasya kavimleri ortadan silinip de bunların yerine ancak Rus ile Çinin hakim kalması için, milyonlarca yerli insanın asırlarca ıztırap çekmeleri lazım gelir ki, böyle bir devir, bu ülke tarihinin en karabahtlı safhalarını teşkil ederdi. Çünkü yerli kavimler, Rus ve Çininin kuvvet itibariyle faikiyeti, daha bir çok asırlar iglg^ müstakil yaşiyabilmek fikrinden, di^vT^kültüil^eri^den^'kolay kolay ' vaa> geçmeyeceklerdir.. Rus, Ortatürk iline, mesela Tdindistandaki İngiliz gi* M* üzerinde siyasî ve İktisadî faikiyetini muhafaza

müstemlekedeki serveti istih3a^ ye _jnsanları istismar etmek filc- jiyile, sadece bir efendi millet olarak gdmengrir; **mİ**
vg J³Urac^a nufusca dâ ekseriyeti teşkil etmek .süre^le^ldiğr j^{5m} iEggjİ köylüsünü, arabacısını, kunduracısını, sokak süpürücüsünü.

«). O, demkyoluamele ve memurluğunu, şoförlüğü, fabrika ameleliğini, askerliği kendi inhisarı altına almakla beraber. Ortatürkün içine, bağna girmek ve kendisini onlara müsavi bir kardaş ve arkadaş gibi göstererek sevdirmek, onlarla birlikte duşup kalkmak, onlarla kan karıştırmak yolunu takip ediyor; .endi dil ve edebiyatını, musikisini ve mimarisini de yerlilerin zevkine uyduruyor. İştejys hâkimiyetinin yerliler için en tehlikeli tarafı da, bu- dun a bırsaygde kendisinin tedricen imhâ ve yutoa siy^lerin^verii- olarak

de Miyoir Bu siyaset

) H. Vambery, *Westhcher Kultureinfluss* im *Osten*, Berlin, 1906, s. 137-138.

») İngilizlerin Hindistandaki ve Rusların Türkistandaki müstemleke siyasetleri ve onların neticeleri, bu eserin ilk tabında, s. 576^582 etrafıca anlatılmıştır.

nericesindedir ki, birçok vilâyetleri **bugün, nüfus** itibariyle, artık **Rus** ek- seriyeti altında kalmıştıT.

Türkistanda yerleşen Ruslara her nevi imtiyazlaı verilip, bunlar maarif.ve temdin hususunda da hükümetin himayesinde- ^r^ryzyü~z^nda Kazak ve. Başkurtlara. nisbeten belki on defa ileri gıtdürTEiTyerliler Tsef hükümetin aksi tedbirlerine maruz kalıp, yeni hayatta normal bir şekilde yaslamadıklarından dıdayı, gerilediler.

Önce Türkistanda, eski usulle olsa dahi.....askerlik yaşatılıyordu, şimdi Türkistanlılar, askerlikten muaf tutulmaları yüzünden gitlikten mahrum olup^ gevse^ Önoedüri Ortatürkün orta^blr ^debî dili varken, Rus onu da yavaşça parçalayıp, mahvetti. Bu sayede b^ü^ü>Ik^ *hüyük ansiklopedi*

lerin. devlet idaresine ait külliyatın, kanunların ve sairenin neşriyle hayatını ebedileştirebilecek bir umumî türk dili yerine, her gun değışen ve hayat istidadını kaybeden, gelecek nesillerce ve komşu kabilelerce hiç de anlaşımıyacak olan ehemmiyetsiz oymak lâkırdıları — niha^et^

mevkiini rusçaya terketmek için ----muvakkat olarak yaşatılıyorla. B a r^t- h o l d ' ü n Tarihi», Ra d l o f f u n «Aus Si- birien»i, muasır sanat tarihçilerinin neşriyatı gibi kıymetli tarihi eserlerin mevzuunu teşkil eden iki bin yıllık bu muazzam yerli küli tür, ancak gelecekteki tarih ve arkeolog ar^tırıcıların mevzuu olmak üz^ tadan kaİdmla^I^bunun yerine Slavların Bizanstan azma yahut Rusların Avrupadan bozma «euroasia» sanatları yerleştirilecekmiş; acaba bunlardan ötekisini bırakarak berikini kabul etmekle, beşeriyet ne kazanmış olacaktır? Rus boyunduruğu altındaki son iki asırlık hayatında bu ülkenin, sonu gelmeyen ıztırapları, o bitmez tükenmez kıyıamları nasıl doğurup beslemiş olduğu, bu kitapta genişçe anlatılmıştır. Rus nu- fusunu yerleştirmek uğruna, Asyanın buradaki asil bir ırkını, cihanşümul d^vleflleTTcurarak insan camialarının dini ve medenî işlerine karış- mayıp, sırf siyasi ve İktisadî esaslar üzerinde müşterek bir hayat kur- mak usülünü beşeriyete defalarca göstermiş millet yani Tiirkler ortadan kaldırılırsa, Ortaasyada seyahat edip Ruslara meddahlık eden o kozmopolik seyahatlar ne kazanacaklardır? Gerçi Çarlık Rusyasının Ortaasyadaki hâkimiyet kurması, başlangıçta Avrupalılara büyük umutlar vermiş; fakat bu hâkimiyet 20.nci yüzyıla geçtikten sonra kendisinin içyüzünü belirtmeye başlayınca, yalnız bizde değil, birçok bitaraf Av- rupalılarHa dahi (meselâ DT. Le Coq) çok derin endişeler uyandı- mıştır.

Rusyanın bolşeviklik devri ise, medeniyet âlemini, yepyeni bir em- rivâki karşısında bırakmıştır. Rusya, Asyada geniş Ölçüde yayılma si- yasetini takip eden ve bu yapıлып büyüme hareketlerine karşı duracak olan hiçbir sınır tanımayan, hırs ve iştihası gittikçe aşılıp taşan bir imper- yalist devlet; Rus milleti de, devletçiliğe en çok bağlı ve ferdi hususî mülke bağlılığı kalmadığından, hükümetin gösterdiği her yere ve her Y ülkeye taşınıp yerleşmeğe hazır bulunan müteharrik ve cevval bir unsur oluyor, Rus milleti bu müteharriklik ve cevvaliği ayrı bir özenme ile beslemektedir. Rus istilâları, önceleri de hep yem yeni ülkeler işgal etmek ve her elde ettiği yerdeki kavimler! kendisine, bilhassa medeni ve iktisadî şartlara dayanarak eritip temsil etmek ve onların hesabın gittikçe büyümek gayesini takip eder. Bunu Vambery, daha 1871 de tes- bit etmiş ve demişti ki: «Rusya sür^atle büyüyor, Büyük Petro zamanında ahalisi ancak 15 milyon idi, Katerınanın cülüs yılında 25 . milyon ol-

du, I. Aleksanderin Ölüm yılında 58 milyona çıktı, şimdi (1871 de) ise 77 milyon olmuştur. Bu müthiş nüfus teZayüdü, Rusların tevellüt istidadından daha çok, işgal ettikleri ülkelerdeki ahaliyi çabuk temsil edebilmeleri ile izah edilir. Bundan otuz yıl önce -B o 11 i n g, - K. a^t ren ve Re g u i i ' n i n tetkik seyahatleri yaptıkları sırada Lena havzasında Yakutlar, garbı Uralda Vogul ve Votiaklar, sayı itibariyle şimdikinden beş defa fazla idiler. Az bir zaman sonra ruslaştılar. Rus işgali »İtina girmiş olan Türk kavimleri de şimdi, şu Yakut ve Vogullarm yolunu takip etmektedirler»³⁷⁵).

Rus kendi misyonunun milletler halitasından bir yeni coğrafi mil-iet, «Rusya milleti» yaratmak olduğunu, daha geçen asrın ilk yarısında anlamıştı. Aslı arap olan şâir P u ş kin dahi «Exiği Monumentum», yani «heykel dik» unvanıyla yazdığı şürinde, kendisini Rusyada yaşıyan^ kavimler müşterek şâir olarak tanıyacıklarını söylemiş ve «muazzam Rusyanın içinde ötede beride muhtelif dillerde konuşan kâvimlerin hepsi benim adımlı dillerinden düşürmiyecekleT, ister mağrur Slav oğlu olsun, ister Fin evlâtları, ister dağlarında başıboş gezen Töngüz, ister bozkırların dostu Kalmuk olsun, hepsi beraber beni yadedeceklerdir» demiştir. Aslı tatar olan, fakat Slav ittihadı fikrinin elebaşlarından kesilen^ muharrir Aksakov'a göre, Başkurt ve Kırgızlar ancak büyük Rus milletinin bozkırlarda yaşıyan Ve henüz nasraniyete kavuşmamış olan ev» îadntdan ibarettir. Çarlık zamanında Ruslar temsil siyasetlerini daha ziyâde din yoluyla infaz ediyorlardı. Şimdi «Yeni Rus» dediğimiz Bolşevik Ruslar ise, bu siyaseti daha ziyade yeni in d üst ri sahaları açmak, -oralarda ve kollektif işgelliklerde yerlilerle Rusları karışık', olarak yerleştirmek, müşterek çocuk bahçelerinde, müşterek gençlik ve spor Vteşki- İâtmda, müşterek mektepte, Rus ve Gayrirus için müşterek peygamber tanılan Lenin'in talimatını ortak bir din şekline sokmak, Gayrirusları rus vilâf^erlerineT tehcir etmek yoluyla, daha hiçbir zaman tarihte ve dünyanın hiçbir kıtasında görülmiyen bir hızla kuvveden fiile çıkarıyorlar. Bu yolla milyonlarca «Gayrirus» birkaç yıl içinde eriyerek Rus olup gidiyor. -

Bu çok radikal yolu nihayet marksist sistemlerde bulmuş olan Ru- sun yayılma hareketi, mâniyasız ilerleyişine rağmen tamam olmaktan çok uzaktır. Rus yayılması, Doğuavrupada arazi darlığından ileri gelmiyor; o, Sibirya, Ortaasya ve Kafkasyadaki yerli kavimlerin medenî ve ikti- sadî bünyelerinin gevşekliğinden istifade ile onları temsil eyliyerek bir «coğrafi milliyet», yani «Rus milleti» yerine «Rusya milleti» şeklinde mütemadiyen büyüme prosesinin merhaleleri olarak izah edilmelidir. Bu proses, önce temessül eden her «Gayrirus» (inorodets), kendisin^ den sonra iltihak edenleri ruslaştırmak yoluyla bazan ayrı bir hız alıypr. Ruslar kendileri bu prosesi güya karşı durulmaz «tabii tekâmül» (stikKiy- noye dvijenye) gibi tasvir ederler.

. 0) Vambery, *Russlands Machstellung in Asien*, Leipzig, 1871, s. 88.

Fakat bu hiç de böyle değildin

«Rus seli», esbabı malûm ve durdurulması insanların elinde olan bir prodestir. Bunun esas sebebi, ; Rus siyasi istilâsına maruz kalan ülkelerdeki kavimlerin kültür itibariyle bünyelerindeki gevşeklîğidir. Bu yüzden bunlar rusluk tarafından yutuluyor ve onu yuvarlanan bir çığ gibi büyütüyorlar. Önceleri , bu büyüme, hıristiyanlık yoluyla geldiğinden, daha ziyade şimalin gayrimüslim Fin ve şamanı Türk kavimleri hesabına inkişaf etti. Müslüman kavimler ise, büyük bir medeniyete mensup olmaları dolayısıyla, ruslaşmağa karşı koyabildiler. Fakat bu kavimler içinde, bilhassa bu asrın başmdâhberi Avrupalılaşmak maksadiyle terakkiye engeldir diye, İslâm medenî aneleri zarurî olarak, bazan mübalâğa ile cürütüldü; neticede o, daha çat dev tinin sonlarına doğru kendisinin «başlıca dayanıç» sıfatını ve riisluğja karşı koyma küvVeüm kaybetti; onun yerini lutihâk istiyen thüSyet fikri ise, kabile hareketleri şeklinden öteye geçemediğinden, «biricik dayanıç» İmline gelemedi. Derken «Yeni Rusluk» ı yani Sovyet Rusya kendisinin- hakikî düşmanı olarak tanıdığı din ile milliyeti ezmek yolunu tuttu. Ukrayna ve Kafkasyadaki «Gayri-rus» hıristiyanların mukabelesinin istinatgâhı olan milliyetin; Türk ve İslâm kavimleri için ise din ile mlliyetten her ikisinin de ezilmesi, bu iki unsurun matbuattan, mektep Ve cerniyetten uzaklaştırıl- ması ve sıkıca takip edilmesi yeri, «en asrî doktrin» sayılan komünizmin ikame edilmesi sayesinde eski gevşek vücutları ruslaştırmak işi, önceleri sağlam bir vücut telâkki olunan İslâm tabaa arasında da âldı yürüdü. 1918-1922 yıllarında Türkistanda. Kafkasya ve Ukraynada vâki kıyam hareketlerinin tenkilinden sonra rus imperyalizmi, «Gayri-rus» ka- vimleri kendisi için artık Hiçbir tehlike teşkil etmeyecek. bir hale getirdiğine zahip oldu; önce «müstemleke» telâkki olunan_ Türkistan ile Kafkasya artık «asıl rus vatanı» sayılır oldu ve ruslaştırma yolunda dolambaçlı ^ yolların takibine artık lüzum kalmadığını gördü. Önceleri rus sosyalistlerinin kendileri tarafından daima «müstemleke» (koloniya) yahut «kenar ülkeler» (okraynı Rossiyi) diye anılan bu ülkelerin «Rus vatanı» (rodina) tesmiye edilir olması, Leninin ölümü ve Rusyada işbaşına, «coğrafi milliyet», «şekil (yani dil) farkları ile beraber münderecat (yani ruh ve ideoloji) itibariyle bir ve yekpare olan Sovyet milleti» şiarlarını tahakkuk ettirmek va' diye gürcü Stalinin gelmesi, rus imperyalizmi tarihinde yeni bir deyr açmış old-. İhtimal bu «Rusya milleti», biından böyle diktatörlerini Stalinden sonra da «yeni Rus»luğa geçen «Gayri-rus» (inorodets)lardan seçecektir. Müşterek ideoloji, müşterek vatan, Sovyet Rusya mukadderatı adına çalışmak, vatanı müştereken indüstrileştirme ve kolhozlaştırma, ve bu gayeleri de, bu «müşterek» liği sembolleştiren «Gayri-rus-rehber»! erin eliyle gerçekleştirmek, işte bugünkü «yeni Rusluk» şiarı budur.

«Yeni Rus» münevveri, Rusyadaki milletlerin sırf coğrafi» bir millet olarak karışmasına engel olan küçük milliyetlere, İslâmiyet ile bu- dizm gibi dinlere olduğu kadar «rus çarlığı» ve «ortodoks hıristiyanlığı» na da candan düşmandır.

Onun ilk plâni, bahaneler ve meselâ sulama işlerinin düzenlenmesini ileri sürerek Amuderyanın cenubî kollarını, Kök- suyu, Balkhâbı, Murgab, Tiçan (Herirud), Etrek ırmaklarının Afganistan ve İran elindeki kısımlarını ve Araş ırmağının da sağ kollarını ele geçirecek Hindikuş sırtına, Horasan ile İran Azerbaycanı içerilerine doğru yürümek ve Doğu Türkistanı işgal etmektir. Bu vaziyette Batı Türkistan ile Kafkasya, rusluğun sıra bekliyen yeni yayılma hareketlerinin temeli ve merkezi olacaklar ve bunlar, rus yayılma hareketinin birer merhalesi olmak itibariyle, eski Kazan, Astarkhan ve Batı Sibiryâ (Tura) hanlıklarının vaktiyle gördüğü işi göreceklerdir. ....

Şimdiki yeni rusluğun tuttuğu yol, şöylece biçimlenmektedir: 1) Komünizm ile rus imperyalizmini, biri ötekini mütemmimi olan iki esas umde sıfatıyla birleştirerek Rusyaya tâbi milletlere ve dünyaya karşı iki yüzlü bir siyaset gütmek; 2) Rus milletinin cihan hâkimiyeti gayesini «mukaddes ideal» şekline sokmak, ve millî gayelerini bu yolla tahakkuk ettirmek uğrunda ölmeğe hazır mutaassıp ve cengâver millet kılmak; 3) Her türlü vasıtayı kullanarak Rus nüfusunu çoğaltmak; 4)* Rusun, Asyanın yeniden işgal edilecek olan yerlerine hemen taşınabilecekl seyyar ve cevval olmasını temin etmek; 5) Yayılma ve fütuhatta katiyeti

temin için, idarede âzami merkezîyet ve diktatörlük sistemini mükem-
melleştirmektedir ³⁷⁶⁾.

Rusların yeni müstemlekeleri olan Moğolistan'a ait Sovyet neşriyatı meyânında «Garbı Moğolistan ve Uriankhay Ülkesi» adlı üç ciltlik eser bu bakımdan fevkalâde ehemmiyeti haiz ve ibretle okunmaya değer. Bunun daha tabına devam edilen üçüncü cildinde (s. 541-43), rus köylülerinin, Çin idaresinde bulunan Yukarı Yeniseydeki Uriankha Türklerini yerlerinden atarak topraklarını zorla işgal etmiş olmalarının haklı bir iş olduğunu isbata çalışılırken şöyle denilmiştir: «Rusyanın tarihi, Slav kavimlerinin tedricen Şarka muhaceret edip, medenî seviyeleri kendilerinden aşağı olan kavimleri temsil etmek safhalarını arzeder. Vaktiyle Finikeliler ile eski Yunanlıların, eski dünyanın her tarafına yayılarak medeniyet neşretmiş olmaları ne derecede tabii ve meşrû ise, Slavların muhaceretleri ve temsil hareketleri de, o derecede tabii ve meş- rûdur. Başka türlü düşünmek, dünyanın idare edildiği tabiat kanunlarından birini inkâr etmek demek olacaktır. O kanun da, zayıf olanın kendi yer ve mevkiini, yaratılıştâ ve mânen daha kuvvetli olana terketmesidir. Uriankhalar münkariz oluyorlar... bu, pek tabiidir. Hayvanlar için de böyledir, onların da zayıf olanı ölüyor, temsil ediliyor ve yeni gelen kuvvetli unsura karışıp gidiyor. Ruslar... büyük imkânlarla malik olan bu ülkeyi, bunu işletmesini ve ondan istifade eylemesini bilmeyen bir kavinin elinden almakta kendilerini haklı gördüler». Lenin'in sağ eli olan Artium da, 1920 martında: «Biz (Ruslar), Başkurt, Kazak ve Özbek çöllerini Amerikaya çevireceğiz, biz olmazsak buralarda demiryolları, Orenburg, Semipalat ve Almatı gibi şehirler olur muydu?» demiş ve bu yerlilerin vaziyetinin Amerika kızılderililerinin vaziyetine benzediğini açıkça söylemekten çekinmemiştir, işte Sovyetler böylece, bugün Avru- palılar tarafından bir ihmalkârlıkla ve bazan çok manasız bir istihza ile karşılanan «beş yıllık plân»larla Asyanın kendi ellerinde olan kısımla- nnı «amerikalılaştırmak» ve yerli 1 err_ < Kızılderililere çevirmek » işini plânlı bir surette ve âzami bir hızla tahakkuk ettirmek istiyorlar. İstan- bulda oturduğu halde Sovyet imperyalist siyasetine tapan bir Vrangel ordusu zabiti, Kniaz ve Prof. Trubetskoy başta olmak üzere, rus mütefekkir «euroasist»lerinin son kanaati olarak, Asyada ancak üç büyük kavmin dil ve kültürü yaşıyacağını^söylüyor; bunlar da: Rus, Çin, ve; Hind milletleri imiş; diğer bütün kavimler nihayet bu üç kavimden birisine katılmak ve ona temessül etmek mecburiyetinde kalacakmış; Rus-

ya milleti yılda üç milyon çoğalıyorsa, bunun iki yıllığını İrana, bir yılını: artışıını da Afganistâna göndermek, oralarının tam olarak ruslaştınlma- sına kâfi gelecekmış. Eğer Rusyada yaşayan milletler ve Ruslar, bolşe- viklerin tasavvur

---

³⁷⁶⁾ «Yeni Rusluk»un hususiyetleri, kitabın ilk tabında s. 592-620 de mufassal olarak anlatılmıştır.

ettiği gibi tek bir «Rusya milletine, bir tek «coğrafi milletle münkalip olurlarsa, eğer günün birinde Rus yayılma hareketlerinin merkezleri Kafkasyaya, Türkistana ve Moğolistanına intikal eder ve Rus milleti daha geniş makyasta yayılmaya muvaffak olursa, bu millet, birkaç nesil sonra biraz daha mogollaşmış ve kafkaslaşmış olacak ve rus dili de o nisbette bazı değişikliklere maruz kalmış bulunacaktır.

Rusların muhakkak olan yeni yayılmalarına karşı mücadele etmek, bu «seli» (rusların tâbiriyle «stikheynoyr dvijenyeyi») durdurabilmek için en müessir çare, bugünkü Rusyanın jencenubi kısımlarını teşkil eden Ukraynada, Kafkasya, Türkistan “ve Moğolistanında yaşamakta olan ka-vimlerin, yani müstakbel rusiük namzetlerimin siyasi ve medeni cihetten yükselişini, Rusa temessül etmeyecek, ona yem oltınyacak, onun büyü* meşine sebep olmayacak, üstün hâyat istidadına malik milletler haline gelmeleri temin edilmelidir. Bütün Asyalı bhrm riyazi bir hakikat gibi bilmeleri icap eden keyfiyet şudur: Rus yayılması, bataklıkta çevrilmeğe müstait, yumuşak ve düz arazi üzerinde belli bir mecrası almadığından dolayı hep geniş geniş yerleri işgal eden ve onları bataklıkta çeviren büyük bir su kuvvetine benzer, ki bu da, kurutma (melyorasyon) inşaata yapmakla pek âlâ bir mecraya sokulup durdurulabilir; bu sayede bataklık sahasına dönmekte olan arazi de yeniden meydana çıkar. Her halde Rus yayılması, Asyalıların ve küçük milletlerin gevşeklikleri sayesinde beslenen ve gittikçe bir d-ş şeklini alan, daha doğrusu esbabı malûm ve muayyen med ve cezir hareketlerinden ibarettir.

Rus, haddizatında hiç de fena bir insan değildir. Onu, yakın ve uzak komşuları için müthiş bir kâbus haline sokan, dört asırdânberi ona daima büyüme ve genişleme^imkânınv bâhşedjen imperyalizmidir; Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan müstakil millet ve devlet haline gelir ve Rus yayılmasının yolu kesilirse, o, bunların şimal tarafında zararsız bir komşu da olabilir. Bu keyfiyet taahkkuk etmediği takdirde, kendisinin- yeni yayılmaları için Tiflis, Taşkent ve Urumçı gibi yerleri birer hareket üssü ve <>üyük Eür o azıya devletin üç pay tahtı* ve ana merkezi edinecek olan «Rusya milleti», Asyalılar için ve Asyada işleri plan bütüh büyük devletlere karşı muhakkak ulu ve müşterek bir tehlike teşkil edecektir.

Türkistanın devletler ve komşu milletler arası Türkistanın Devletler vaziyeti, onun istikbali için müsait olup olmaması ve Komşu Milletler meselesine gelince, bugün bu ülkenin Türk ve

Arası Vaziyeti Taeîğinin mukadderatı ile üç İslâm devleti, Afganistan, İran ve Türkiye, keza Hind Müslümanları ilgilidir. Rusya mahkûmu olan Kafkasyahlar ve Ukraynahlar ise. Türkistanlıların tabii müttefikidirler.

Afganistan ahalisi ananeler ve .yaşayış itibariyle Türkistanlılara çok yakındır. Zaten Afgan Türkistanının aha'isi Özbek ve Türkmen olup, aralarında az miktarda Tacik ve Afganî yaşamaktadır; hepsi de Türkistanlılar gibi sünnidirler. Memlekette hâkim unsur olan Galca i (Khalac-zâ 1) ve Abdal

(eski Yabtal, Heftalit) lar menşe itibariyle lük telâkki olunmaktadırlar. Afganılar Türkistan milli mücadelesinde hayırhah oldular ve ona yardım ettiler.

furkistan meselesine Muzaffereddin Şah zamanındaki gözle bakmamakta, bilâkis, kendisi de7~bîT | ün~1^ nm haline düşmiyeyim diy e buülkelerin^ mukadderatına "karşı büyük alâkadarlık^ göstermektedir. Şirndi Bendergiz-Muhammere demiryolu yapılıyor. 1425 km. uzunluğunda olan bu hat. Türkistanı Tahran üze- iinden aış deniziere bağliyan biricik kısa yol olacaktır^). Bendergiz ile Türkistan demiryollarının Hazar Denizi şarkındaki istasyonu olan Ba- laişim arasında ancak 280 km. kadar bir Açıklık kalmaktadır. Burası da dümdüz bir arazidir. Bura da bir gün birleştirildiği takdirde, tüccar olan İranlılar Türkistan ile sımsıkı bağlanmış olacak.rdrtr. r ilı <£

Doğutürklerin kan kardaşları olan Türkiye Türklerine gelince, bu- "TT- , rası, her şeyden önce bir millî Türk terbiyesT merkezidir. Millî Türk ^ kültürünün ortak bir çalışma ile elbirliğiyle inkişaf ettirilebilecek tek müstakil merkezi olması bakımından yeni Türkiye, Türkistanlıların nazarında. eski halifelik Türkiyelinin kat kat fevkinde takdir edilir.

Hindistan Müslümanlarına. gelince, bunlar, da kültür itibariyle Tür- kistan Türklerine çok yakındırlar. Burada 75 milyon müslüman vardır. Baburun ve torunlarının memleketi olan bu ülkede, miâddan ör. ^ekî devirlerdenberi birçok türk sülâleleri hükümet sürmüş. ahali içinde, ülkenin kültür hayatında kendi izlerini bırakmışlardır. Bugün burada Süleyman Nedvî Sir Muhammed İkbâl, Khudabukhş. Ahmed Sidcük: gibi zevat, yeni bir İslam ilim muhiti yaşatıyorlar. Süleyman Nedvî, Tür- kistanm islâmcı münevverince sevilen ve eserleri çok takdir edilen bir İslam mütefekkiridir. Hindistanm Müslüman ve Hindulan arasında teknik ilimler sahasında mütehassıslar, mühendisler, tıp ve iktisadiyât gibi ilim* ler sahasında da pek çok kıymetli zevat yetişmiştir. Türkistan müstakbel inkişaflarında bunlardan elbette geniş, mikyasta istifâde edebilecektir. Hindistanm Quette hattının son istasyonu olan Newchemen*den Tür-³⁷⁷

---

377 Bu hattın inşası 1938 de tamam olup, mezkûr yılın ağustos 24'finde Rıza >ah tarafından açılmıştır.]

kistan demiryollarının cenuptaki ucu olan Kuşka mevkii arası ancak 600 km. kadar bir mesafedir. Zikri geçen 280 km. gibi bu 600 km. de, Tür- kistanı, İran ve Hindistan gibi başlıca ve yakın komşusu ülkelerden, rus batın için; daima ayırıp duramazlar; cibanın muazzam iktisadı inkişafı bu maniaları yıkar. Mezarşerif-Kâbil üzerinden Amuderya sahilini Hayber* geçidine oto-kamyon servisi ile bağlamak, Afganistan için, günün sıra bekleyen meselelerinden biridir. 1911 de yalnız Türkmenis- tanda 25,000 Hindli ve İranlı vardı. Müstakbellen Türkistanda Rus muhaciri yerine, Hindli muhacirlerin tercih edileceği muhakkaktır.

Hulâsa, Türkistanın Asyalı komşuları ile olan münasebeti, tam normal ve zikri geçen ülkelerin inkişafı yolunda işbirliği imkânları bakımından da çok müsaittir.

Cihanı bilfiil idare eden büyük devletlere ve büyük Asya devlet- lerine gelince, burada ancak jngilterenin ve Çin ile Japonyanın Türkis- tanla olan münasebetleri me onun muhtemel olan inkişaf imcanları bahis mevzuu olabilir.

Bunlardan Çinin Ortaasyada hâkimiyeti ora Türklerinin istikbalî^ bakımından Rus hâkimiyeti kadar tehlikelidir. Bunların millî lideri olan müteveffa Sun-Yatsin'in «vasiyetnamesi», çar Petro'nun efsanevî «vasiyetname» sine benziyor. Kadını, onun rehberlik mevkiini işgal eden talebesi Çang-kay-şek ve kurduğu millî çin fırkası Çuamintang ^ Sun- Yatsin in plânlarını tahakkuk ettirmek uğrunda çalışıyorlar. Bunlar hep münevver insanlardır, komşuları olan Türk ve Moğol ülkelerinin «imarı» hakkında çok tülüemel eseri fikirler taşıyorlar. Sun-Yatsin ve Çang- kay-şek in arkadaşları, çok asrı kimselerdir, dünyanın vaziyetini çok iyi bilirler, mükemmel propagandacıdır. Çoğu Amerika ve İngilterede tahsil gören ve kısmen hristiyanlığı kabul eden bu adamlar, o memleketlerin efkârını kazanmağa çalışıyorlar ve muvaffak da oluyorlar. Av- rupanın çiniyat ile meşgul olan ulemasını da kendi taraflarına, çekmesini bilirler; dünyanın her tarafında İngiliz, fransız ve almhn dillerinde muhtelif İlmî ve siyasi mecmualar neşrediyorlar ve Çin muhibbi cemiyetler kuruyorlar. Amerika ve İngiltere de, Japonlara karşı koymak^ için bilhassa bunları tutuyor.

Çin, geçen asrın sonralarına kadar kendi şeddinin içerisine kapanıp kalmıştı. Mançuriya, Moğolistan ve Hsin-kiang* da ancak çin memurları ve garnizonları yaşıyordu. Geçen asrın sonuna kadar Mançuryaya ancak iki milyona yakın çin muhaciri yerleştirilebilmişti (onu da. 1886* den başlayıp İngilizlerin Rusya aleyhine olan teşvikleri ve yardımları neticesi olarak yapmışlardı) ; Mançuirya demiryolu yapıldıktan sonra, 1927 yılma kadar 27 yıl zarfında 25 milyon Çinli bu ülkeye göç ettiril-

di. Yanı Çinlilerin göç ettirme işleri, Rusunkinden daha hızlı oluyor. Şimdi Sun-Yatsin'in halefleri «Asiastad» isminde bir şirket tesis ettiler; bunlar, Çinin batıya doğru giden eski «ipek volu»nu asrı oto-kam- yon yolları

şeklinde ihya etmek, bununla muvazi olarak batıya Urumçı- Çögeçke doğru demiryolu hattı inşa etmek, Doğu Türkistana on milyonlarca Çinli göçmen doldurmak azmindedirler. Ort. aasyanın meşhur tetkikçisi Sven Hedin de onlar için çalışıyor ve propaganda yapıyor. Fa- kat bütün bu plânlar, Rusyada olduğu gibi, Çinde de eski imperyalizme tâbi milletleri yutma itiyadına ve şimdiki «millî diktatörlüğe e dayanmaktadır. [Yukarıda Rusya için dediğimiz gibi, Çinde de tâbi ve komşu milletlerin hayat haklarını tanıyan tam bir demokrasi teessüs ederse, Çin milleti Türkistanlılar için asırlardanberi kendilerince malûm orijinal bir medeniyetin hâмили olan kıymetli bir komşu olacaktır. Türkistanın tarihi onların dilini öğrenmeden öğrenilemez. Müstakbel Türkistan üni- versitelerinde Çin^dili muhakkak mühim bir yer tutacaktır.] Bence «millî diktatörlük» ler* ancak Rus bolşevik imperyalist diktatörlüğü ba- tuncaya kadar muvakkat bir zaman yaşayacak, sonra beşeriyet tam demokrasiye kavuşacaktır. Bu husus Çin için de böyledir. Türkistanlıların komşu milletler sıfatıyla Ruslarla ve Çinlilerle samimi komşuluk münasabetsleri ancak demokrasinin beynelmilel mikyasta teessüsü ile taayyün edecektir^ . Şarkta Rusya ile Çinin karşısında mühim ve müessir bir kuvvet teşkil eden üçüncü bir devlet de Japonyadır.

Japonyaya gelince, o. Ortaasyadan şimdilik uzak bulunuyorsa da oraya gelmeğe azmetmiş bir devlettir. [Yeter, ki «açıkkapı» meselesin de Amerika ile anlaşsın.] Japonlar > Mançuryada temelli olarak yerles- mek ve Çine Uzakdoğunun şimal taraflarından elçektirmek ve yahut kendisi bu taraflardan^ ve Mançuryadan elçekmek mecburiyetindedir. Bugün Çinin işlerini bilfiil idare eden Çang-kay-şek, Japonya ile kat'î hesap görme zamanının artık gelmiş olduğunu pek iyi biliyor; o, daha 1926 da Amerikalılara dayanarak, Japonları Mançuryadan atmak için tedbirler aldı. Orada müstakil Çin demiryolu ve limanları siyasetini takibe başladı. Bu vaziyet karşısında Japonların kendi adamı olan general Çansulin bile velinimetlerine karşı şüpheli bir rol oynamağa başlamıştır. Çinliler bugün Mukden-Pekin hattıvu bilfiil ellerinde bulunduruyorlar. Önce yegane liman olan ve Japonların elinde bulunan Dayrenin rakibi sıfatıyla Holandalı mühendislerin eliyle Hulatau «imanını inşa ediyorlar. Mançuryada bulunan Japon mâden ^{'''}İdarında^ grev ve sabotaj ile Japonları taciz ediyorlar. Çang-kay-şek 1927 yazın-

t» Bu bahisler ilk basımda s. U47-Ö57 de münderiçtir.

da M'&ncuryaya külliyetli çin ordusu gönderdi. Japonlar da buna karşılık olarak fönien Tsingau a asker çıkardılar, ve Tanaka hükümeti, Tokyu'da «Çin..Konferansı» diye bir konferans toplıyarak, Japonyanın Mançuryada olduğu gibi, İç Moğolistanda da hakkı olduğunu ve buraya hiçbir kimsenin karışmasına tahammül etmiyeceğini ilân etti. Bu ise, Çin ile Japonya arasında bir olum dirim mücadelesinin başlaması arifesinde olduğumuzu gösterir. İç Moğolistanın batı hududu Doğu Türkis- tandır; demek Japonya bir gün İç Moğolistanda yerleşecek olursa Doğu Türkistana komşu olacaktır.

Japonya bir gün, bizim meselelerimizle yakından meşgul olursa Türk ve Moğol unsurunun istiklâline ne dereceye kadar ^araftar, daha doğrusu taraftarlığında ne dereceye kadar samimî olabilir? Mançurya - İç Moğolistan - Doğu Türkistan demiryolu hattına malik olursa, burularda hâkimiyetini Japonyadan göçmen göndererek oralarını bizzat ken- di tebaaları ile iskân ederek temin etmek istemez mi? Yahut tarihi şöhetleri sayesinde garp kadar şark ülkelerini de ürkütmekte olan Türk ve Moğol unsurunu bu yol üzerinde iskân etmek ve onları silâhlendirme yerine, Çinli muhacirleri yerleştirmeyi tercih etmez mi? Zannımca Japonya, buralarda, kendisinin asıl rakibi olan Çin milletinin göçmenlerini asla yerleştirmez. Kendi Japon göçmenlerini kâfi miktarda gönderip oralarda geniş mikyasta japon müstâhireleri vücuda getirebilir mi? Zannedirim buna da muvaffak olamaz. Çünkü, evvelâ Japonlar bir deniz milletidir, Mançuryada bile ziraatte Çin köylüsüne rekabet edemiyor.

Japonların Asyanın karasında yerleşmek niyetinde oldukları görülmüyor; onların hayali Amerika, Avustralya ve Asya arasındaki geniş büyük Okyanus adalarında yalnız askerle ve iktisatça değil, nüfus itibariyle de hâkim olmaktır. Onların Amerika, İngiltere, Fransa ve Helanda elinde olan cenubuşarkî Asya adalarında, Mikronezya ve Male- nezya adalarında yerleşmeleri Amerika ve Avırupada ehemmiyetle ve endişe ile takip olunmaktadır. Halbuki Mançuryada demiryolu hatları- na malik oldukları halde, 1906 danberi ancak 40.000 japon köylüsünü yerleştirebildiler. Japonya., Çin ile Rusya arasındaki ülkelere malik olursa bu ikisinin rakibi olacaktır. Buradaki milyonlarca Türk ve Moğol unsuruna karşılık olarak birkaç milyon japöti göçmenini yerleştirmeyince, Japonyanın buralardaki hâkimiyeti her halde Hindistandaki İngilizle- rinki gibi sırf askerî ve İktisadî olacaktır. Şüpheli ki Japonlar, Türk ve Moğol milletlerini teslih ederlerse, bir gün bunların kendilerine Or- taasyada hâkimiyet işinde rakip çıkacaklarını düşüneceklerdir, binaenaleyh buna kolay kolay müsaade etmezler. Japonların ülküsü, İç ve Dış Moğolistanı ele geçirerek Çin'le Rus'un arasına, sokularak kendisinin

Mançuryada hâkimiyetini sağlamaktır. Bu yüzden o buralarda kalabilirse, önümüzdeki yarımada çok meşgul olacak ve fikrimce Türk ve Moğolları kendisine düşman yapmak değil, onları kazanmak siyasetini takip edecek, belki buralarda kendisine bağlı «Müstakil» ülkeler vücuda getirmeğe çalışacaktır. Fakat onlar bu yolu tutmak mecburiyetinde kaldıkları takdirde dahi, Rusların yaptığı gibi, yine Türk ve Moğolların parça parça yaparak kendileri için zararsız bir hale getirmeğe uğraşa- caklardır. Her halde bütün bunlar, hep geleceğin meseleleridir. O güne kadar her iki Türkistanın «tek edebî dil» meselesini ilk iş olarak Kallet- mesi ve b unun tatbik a 1, yolunda özlü tedbirler alınması icap eder.

Hindistanı ve bilfiil Tibcti idare eden İngiltere ise kendisinin Ortaasva siyasetim, diğer müstemlekelerinde ve cihanda hâkimiyetini temin maksadına matuf umumî siyasetiyle ahenkli olarak yürütmektedir. Bu noktadan onun esas siyaseti, Lord Küvzon'un daha 1890 da vazıh olarak anlattığı gibi, HindukCuş Dağlarının şimaline geçmemektir.

Bugün İngiltere, cenubi Asyada ancak elinde olanını müdafaaya karar vermiş bir memlektir. Onun Amerikada birçok işleri, Avustralya ve Uzakdoğudaki menfaat mmtakalarını Japonyadan, Afrika ve önsavadaki müstemleke ve nüfuz mmtakalarını diğer rakiplerinden korumak kaygıdan vardır. O, Ortaasva vakalarına, ancak bunların Hindis- tandaki malikânelerini tehlikeye mâruz bırakıp bırakmaması noktasından bakar, o, ne Hindükusun, ne de Kuenlun'un şimaline inmek fik- rindedir. Bundan dolaydır ki, 1918 ve 1921 yıllarında Türkistanda bazı zevatın İngiltereye karşı besledikleri ümitler boşa çıkmıştır; bundan sonra dâ öyle olabilir.

Diğer taraftan İngilterenin diploması tarzı, çok yavaş ve ağır olup, zamanımıza uygun da değildir. Geçen asırda bile bu vaziyette Rusya istifa etti. Adi Suavî Efendi bile o sırada bunu anlamış ve demişti ki: «Atalık Gazi Kaşgarda bir devleti islâmiye tesis ettikten sonra hariç ile akdi ravâbıtı mütalea eyledi. Etrabna bakıp denizler hükümdarı ve Hindcle kırk milyon muslümana hâkim olan İngiltereye, diğere tercihan, müracaat etti. Ticaret ve ihtilât muahedesi yapmak istedi. İngiliz üç kere sefir gönderip muahedci ticariye talep eyledi. İngiliz ise batâet derecesine varmış vakar politikasıyla bu devleti cedideyi tasdika müsâraat etmedi. Bundan Rusya istifade etti. Ahiren İngiltere Robcrt Shay'i gönderip muahede yaptı ise de, geç kalmıştı». Lord Kürzon dahi Ortaas- yada İngiliz ve Rus siyasi hareketlerini mukayese ederek diyor, ki «İngiliz devlet adamları vakitlerini parlâmentoda lâkırdılarla, fıçılar dolucu mürekkebi savfederek İngiliz hâriciyesi yazılarını yazmakla geçirirken, bizim Şarktaki yegâne mühim rakibimiz olan Rusya, işini hiç dur-

durmadan ve tereddütsüz yürütüp gider ve biri diğerini tamamlayan şu üç işi fasılasızca devam ettirir ve ilerletir: 1) ülkelerin işgali, 2) yerli ahalinin temsili. 3) elde edilen vaziyetin sağlamaştırılması»[^]. Zamanımızda ise İngiliz siyaseti, meselâ bolşevik Rusyanınkine göre, çok yavaş ve müteredditçesine olup, eski alışıklıklara dayandığından, muasır hayata uymuyor. Bunlar bolşevizme, meselâ onun Çinde ve diğer bazı Asya ülkelerinde temel kurması ihtimallerine hiç de ehemmiyet vermezler, onlar daha ziyade, umumî cihan harbi ruhiyatı ile yaşarlar. 192,1 — de Halil Paşa ile Hacı Saminin Taşkent üzerinden Kaşgaya geçmek ih- timallerine dair haberler alınca gözleri dört açıldı ve, Kaşgaidâki İngiliz^ konsolosu Etherton, yukarıda (s. 422) zikr^iğimiz gibi, hemen bas-miacılarla müzakereye başladı; fakat basmacılığın en ağır günlerinde bu şehirdeki İngiliz konsolosu (âsâriyatıca Skrine) zamanımızla alâkası ol- mıyan her şeyle meşgul oldu. Hulâsa, İngiltere, Ortaasyadaki kıyam hareketlerinin tenkilinden sonra Rusyanın iki- Türkistanda ve komşu ülkelerinde de kahiri mutlak kesileceğine hiç ehemmiyet vermiyor. Halbuki Cihan Harbinde düşmanı olan Türkiyenin iki zabıtının Doğu Türkistana geçmesi ihtimali karşısında bu kadar hassasiyet gösteriyor. İngilizler, Sovyetlerin Türkistanı ve Sibiryayı demiryolları ile çevirip sanayileştirmelerine ve Türkistana komşu ülkelerde sevkulceş bakımından mühim tedbirler almalarına ve silâhlanmalarına, «Rusyanın dahilî işidir» diye tabî bir iş nazariyle bakarlar; fakat Almanyanın garp mmtakalarında silâhtan tecrit edilen vilâyetlerinde bir silâh deposu bulunursa canları boğazlarına^ gelir. Bununla beraber İngilterenin Hindistan vâliiumumu-; liğniin, münevver Türkistanlılardan pek fazla ürkmesi, bunların verine, eski Bukhara emîri gibi bostan korkuluğunu, gûya bir ^kuvvetmiş gibi, tutması da zikredilmeden geçilmemesi icâp eden bir keyfiyettir.

İngilizlerin, Ortaasyada asrı bir- türk-islâm devletini istemedikleri bellidir, fakat bu, onlar için bir prensip, meselesi değildir. Eğer böyle bir devlet, onların istemeyişlerine rağmen teşekkül edecek olursa, onu emrivaki olarak kabul eder, hattâ ondan da kendi lehine istifade etmek isteyebilir. Çünkü İngilizleri tüccar bir millettir, siyasetleri de tüccarın siyasetidir. Her halde İngilterenin Ortaasya siyaseti aktif bir siyaset değil, tarihin seyri icabından ellerine geçen sonsuz serveti, müstemleke-

9i G. Curson, Russia .in Cantral Asia, L.ondon, 1890, 3. 310: t am showing that while English statesmen have chatcered in Parli&ncnt, or poured gallons cf jnk över reams of paper in dipl-omatic lutilities at the Foreign Office, Russia, our only admitted rival in the East, has gone cdntinuously and surey to \work, • procec ciing by the three successive stages of conquest, assimilation, and consolidation.

— r>99 —

leri, beynelmilel karışık varyetten istifadede maharet göstererek muhafaza etmek siyasetidir. İngilterenin Ortaasyada, Hindistan dışında, kuvvetli bir siyaset takip edebileceğini tasavvur etmek güç ise dahi !n- gilizier,

Türkistanlıların kendisiyle pek yakından alâkadar olmaları icap eden bir millettir. Çünkü bu millet, cenubî ve Ortaasyada garp medeniyetinin hakikî mümessilidir. Diğer taraftan Türkistanlı muhacirler Hindistanda umumiyetle hüsnükabui gördüler ve birçok genç Türkistanlılar da orada İngiliz mekteplerinde okuyorlar. Herhalde İngilizler Türkistanlılara düşman bir millet • değildir. -

Daha bir cihet var: Dünyanın milletleri arasında İngilizlerle Plansızlar^ nüfus fazlalığına mâlik oımıyan, şarktaki müstemlekelerinde ve nüfuz sahalarında, kendi İngiliz ve Fransız muhacirlerini iskân edecek, oraların yerli kavimlerinin istikballerini herbad edecek milletler olmadıklarından müstakbel münasebetler bakımından diğer milletlere tercih edilebilirler. Keza Japonya da Ortaasyayı Japon muhacirleriyle iskân edecek bir millet olmadığından Türkistan için tehlikesizdir. İngiltere ve Japonya Orta-ve Uzak Doğuda iki başlıca âmildirler. Türkistanlılar için İngiliz ve Urdu dilleri istikbalin dilleridir. Türkistan için iki milyon Hind muhacirinden ikiyüz bin Rus muhaciri daha tehlikelidir. Hindliier 7 türkistanlılara binlerce senedenberi malûm Hind medeniyeti ile muasır Anglo-Sakson medeniyetini getireceklerdir. Hindistanda İngiliz hâkimiyeti kalktıktan sonra dahi burada Anglo-Saksön medeniyeti hâkim kalacaktır. Çünkü hayatı idare eden asrî müşterek dilleri odur. Dünyanın her tarafı, bütün Baluımuhi Kebir, Amerika, Avustralya, Cenubî- ve Şarkî Çin ve Japonya şimdi umumî lisan olarak İngilizceyi kullanı- vorlar. Bugün İngilizce 100 milyon insan kitlesinin ana dili olmaktan başka bütün Güney-ve Doğuasyanın medenî ve İktisadî hayat dilidir. Dünyanın, istikbali en parTak olan dili budur. Biz gelecekte Çin, Japon, Hindliier ve Avrupalılarla bu dilde anlaşacağız. Türkistanlılar Urdu dilinin tahsiline de ehemmiyet vermelidirler. Afganistan şehirlerinde, hattâ Herat'ta bile, İngiliz ve Urdu dilleri ilim ve muamele dili olarak yayılmaktadır. Oralarda- maliye hep Hind mâliyesi, tababet te Hind tababetidir. Tıp kitapları oduñacıdır. Bir gün Termiz ve Balkh'ia Pişaver arası Parisle Berlin, yahut Pavisle Marsilya arasından daha yakın, doğ rusı Berlinle Münih yahut Terrizle Taşkent arası kadar mesafe olup kalacaktır.

Rusların son cihanşümul imperyalist plânların gerçekleştirmeye muvaffak olup olmıvacağı taassupla ve bir taraflı olarak izah edilecek meselelerden değildir. Bitaraf muhakeme edilecek olursa bu meseleye hem müsbet ve hem menfi cevap verilebilir. Çünkü her iki ihtimal kuv-

vetii delillere dayanmaktadır. Diyebiliriz. ki Ruslar muvaffak olurlar. Çünkü her şeyden önce Rusya dışı dünyada fikir herciimerci hâkimdir.

Sovyet matbuatı, cihan kapitalistlerinin kendileri aleyhine birleşmiş olduklarını, Rusyah muhacirlere Cemiyeti Akvam kasasından, Sovyetler aleyhinde faaliyette bulunmaları için para verildiğini, yazar dururlar. Fakat bunun hiçbir aslı faslı yoktur. Sovyetlere karşı beynelmîlel gizli bir anlaşma olmadığı gibi, ayrı devletlerin bile (ihtimal Japonya müstesna) Sovyetlere karşı muayyen ve gizli siyasetleri yoktur. Fırkalardan yüksek duran bir siyaset, Jigilterede de yoktur. Orada muhafazakâr fırka, Sovyetleri diğer devletlere karşı kullanmayı düşünür; derken yerine sosyalist amele fırkası gelir; onlar da bütün vücutları ile ba-rışçı (pasifist) olduklarından Rusyaya karşı aktif bir siyaset takibinin düşmanındırlar ve seçimlerde de kendilerini doğrudan doğruya Sovyet taraftarı olarak gösteriyorlar. Almanyada iş başında bulunan Sosyal - Demokrat fırkası Sovyetlere karşı dostluk siyaseti güdüyor. Bugün Almanya kurmay reisi ve onun ruhu olan general Schleicher gibiler, Sovyetlere geniş miyasta istikrazı tasvip ederek, askerî kimya işlerini ve uçakçılık endüstrisini ihya etmek yolunda bütün kuvvetleriyle onlara yardım ediyorlar; çünkü, onları kendilerinin (Fiansızlara karşı) müttefiki sayarlar. Bugün Ortaavrupa gerçekten tam bir kaos halindedir. Bunun sonunun ne olacağı da bilinmez. Demokrat idare usulünden faydalanmak, bu idare usulüne inananların hakkı olmalı idi; halbuki bu usulü yıkmayı hedef edinen komünist fırkaları parlâmentolarda âza olup, kapitalist âlemini karıştırmak yolundaki işlerini isledikleri gibi yapıyorlar. Matta onlara matbuat hürriyetinden istifade hakkı bile her yerde (yalnız Macaristan müstesna) verilmiştir. Herhalde Avrupada, Rusyaya ve Sovyetlere karşı müstakar bir siyasetin ortada bulunmadığı bir hakikattir. İngilizlerin siyaseti Hindügüş'un şimaline geçmemektir. Onlar bu dağlara bir «Şeddi Ye'cüc» nazariyle bakmağa alışmışlardır. İngiltere burada Rusya bilfiil taarruza geçmedikçe kıvıldamaz. Rusya da kendi nüfuzunu Güneyasyaya doğru yayma işini İngiliz milletini birden ayaklandıracak şekilde yürütmez. Belki o tedricen, İktisadî mahiyette tedbirlerle ve yerli kavimleri İngiliz aleyhine tahrik ve saire şekillerde hareket edeceğinden âni bir* müsademeyi icabettirecek bir dakika gelemez. Sovyetler karşılıklarına çıkacak diğer devletlerle de aynı şekilde hareket ederek dünyada kendi nüfuzlarını durmadan arttırabilirler. Onların dünyayı oyalama ve uyutma siyasetine karşı dünya uyanık değildir.

Bu böyle olduğu halde, biz daha büyük bir ihtimal ile Rusların bu teşebbüslerinde muvaffak olamayacaklarını ileri sürebiliriz. Çünkü:

1) Evvelâ bu teşebbüsleri iflâs ettirecek unsur Rus kızıl imperya-

lizminin kendi bünyesinde mündemiçtir. O gayelerine erişmek yolundaki uğarşmalarında fazla eosequerit, mutaassıp ve fırsat düşkünü olduğundan oyalama siyasetine daima sadık kalamaz, ve kendi hırsında yanar.

Rus imperyalizminin, bugün «cihan inkılâbı» şiarını kendisine bir binek edinerek yapmakta olduğu hamleler, artık bu imperyalizmin içyüzünü açmıştır: Rus yayılması, her vasıttan istifade ederek, bütün Asya üzerinde gerçekleşmek azmindedir. Rus milleti, «durdurulmaz tabiat hâdisesi» (stikheynoye dvijnye) diye tanıtmak istediği hudutsuz yayılış, bugün hayatı endüstrileştirme yoluyla kaynaşarak «coğrafi milliyet» teşkili isine bilfiil girişmiş olduğundan imperyalizm işinde bir «fenâ fri-’aşk» yoluna da bilfiil sapmış bulunuyor. Sovyet Rusyanın eski çarlık Rusyası sınırları içinde kalması, hattâ bazı hudut noktalarından az çok çekilmesi, ancak hazırlıklarının tamamlanmasına kadar muvakkat bir haldir; komünizmin bayrağını ele alan «Yeni Rusluk», kendi yürüyüşü için hiçbir hudut tanıtmıyor, onun için hudut, ancak tedafüi bakımdan mühimdir. «Rusya komünistliğinin rus milliyetini mahvettiği», yahut «komünizmin Rusyacla milliyetçiliğe münkalip olarak iflâe ettiği» tarzında yürütülen mütalâalar yanlış; bilâkis «cihan inkılâbı» idesi, Rus imperyalizminin mptemmem bir vasfıdır. Bu hakikati daha pek yakınlarda Avrupalı ve Şarkın siyaset adamlarına anlatmak zordu^{378*};

---

378 Ben bu meseleyi ««Cihan İçtimai inkılâbı yahut içtimai irtica ihtimalleri karşısında Şark münevverlerine terettüp eden vazifeler» unvanıyla 1922 Haziranında Semerkand şimalindeki Bidene’de yazdığım yazılarda (ki bunların bir kısmı «Yeni Kafkasya» mecmuasında 1926, . 16, 18, 19 «Komünistlerin Şark siya seti» unvanlı makaleler şeklinde intişar etmiştir) ve 15 Nisan 1923 tarihiyle Ak- çuraoğlu Yusuf, Ağaoglu Ahmet ve Soysallıoğlu İsmail Suphi beyler namına Meş- hedden, o aralık açılan şebenderlik vasitâsiyle gönderdiğim uzun siyasi mektupta mufassalen anlatmışımdır. Hfu- iki yazının nüshaları Akçuraoğlu Yusufun hususi kütüphanesinde ve kendi kütüphanemde mahfuz bulunmaktadır.

Biz bu mektup ve mârûzâtı yazarken meselâ transız siyasi âlimi Dr. A. 1*. Legendre’in maruf eserinde (Qwo vadis Europa?, Paris, 1920, p. 40-49, 113-137) bol- şevizmi ancak Almanların. İslâm âlemiyle, Step kavimleri, Türk ve Moğollarla birleşmelerini temin edecek bir vasıta ve bir geçici hareket telâkki ederek yazdıklarının Türk aydınlarından Fransız aşığı olanların, hattâ Cemal Paşa gibilerin, zihinleri üzerinde ne kadar derin yanlışlıklar yerleştirmekte olduğunu görmüş bulunuyorduk. Bolşevikler* gûya ancak «utilize» edileceklerdi. Türkler için komşuları olan RusarjFrar.sızlardan öğrenebileceklerini zannetmek kadar büyük bir gafie. tasavvur olunamaz.

şimdi bunlar, Rusyayı öğrenen zevatın çoğu tarafından kabul edilmiş bir hakikattir. Rus imperyalizmi bugün komünistlikten ayrılmaz, ondan ayrıldığı takdirde dahi marksistlik esasında inkişaf ettirdiği metoddan (plânlı endüstri yoluyla tâbi milletleri temsil; kendi milli siyaseti için dünyadaki İctimai rahatsızlıklardan istifade etmek usulünden) ayrılmaz. Fakat bu metod Rusyayı, yalnız onun tarafından ezilip, yutulacak milletlerin değil, Asyada işi olaıv imperyalist devletlerin de bir numaralı düşmanı kılacaktır. Hele milyonlarca insanı angarya usulüyle çalıştı- mak yoluna giren bu «Yeni Rusya», sanayi merkezlerini Kafkasyaya, Türkistana ve Sibiryaya naklettikten sonra. Ön, Orta-ve Cenubiasya ülkelerine kimsenin rekabet edemeyeceği ucuz fiatla emtia çıkarmaya başlarsa, durum büsbütün nazikleşecek*. Böyle bir vaziyet tahaddüs etmesin diye Ruslar, kendiliklerinden «kanaat» yoluna giremez. Çünkü Rus yayılmasının. Rusya sınırlarının içeri tarafında ve dışındaki Asyalı kavimlerin bünyelerinin gevşekliği sayesinde yaşatıldığı, büyük milletlerce anlaşılınca — ki bu muhakkak olacaktır —, Rusyanın, artık gözü açılmış olan komşu şark ülkeleri en cezri tedbirleri alarak hızla kuvvetleneceklerdir. Bu ise «Yeni Rusya» nm, uyuşabileceği bir vaziyet değildir.

2) Ehemmiyetle kaydedilmesi icap eden ikinci bir cihet de. Rusya dışında komünizm propagandası merkezi olan Ortaavrupada ve bugün Rus müttefiki olan Almanyada. Rus imperyalizmine karşı kuvvetli bir aksülâmelin yüz göstermesi, «Gpu'ye karşı Gpu» şiarıyla komünizme karşı şahlanan ateşin aktif milletçiliğin kuvvetlenmesidir. Lenin 1919 da Rus Komünist Fırkasının 8.inci kongresinde, İtalyanlar Ruslar kadar santemental ruhlu bir millettir, Avrupaya Sovyet sistemi oradan yayılacaktır demişti; halbuki 28.1.1922 de hâkimiyet faşistlerin eline geçti ve Mussolini komünizmi, bütün dere ve tepelerden şeytan kovar gibi takip etmektedir. Alman millî sosyalist hareketinin rehberi olan Hitler de, kendi hayat ve ideallerini anlatarak yazdığı «Mücadelem» adlı eserinde, Rus meselesini, bolşevik meselesinden hiç ayırt etmiyor, bilâkis bu ikisini bir kül olarak tanıyor. Ona göre, «Alman burjuva Halk (yani Stresemann) Fırkasının Ruslarla ittifakı, bir ağacın kendisini yiyecek ve çürütecek olan kurtu (Mistel) ile anlaşması kabilinden olup, bunun akıbeti Almanyayı batırmak olacaktır. Hakikatte Rusya, Alman- yanın cihanda yegâne ciddi düşmanıdır. Bolşevizmin, cehennemın piçi f Auisgeburd der Holle) olduğunu alman amelelerine anlatabilmek için., önce bolşeviklerle gaye itibarıyla bir olan sosyal-demokratları iş başından atmak lâzımdır: zira, şeytanı cinler kovup çıkaracak diye beklemek boştur».

İşte bu fikir bugün Almanyada, bilhassa Bavyerada gittikçe yayı-

lıyor. Avusturyada komünist ve marksist aleyhtarlığa daha çok hirisli- yanUn namına ileri sürülüyor. Heirmvehr (yani vatan müdafaası) adlı Avusturya faşist fırkası bugünlerde Viyanada en tehlikeli günleri yaşatıyor. 29 eylülde burada yaptıkları inkılâp teşebbüsünde muvaffak olmalılarsa da, reisleri Dr. P fr e m e r'in sesi çok gürdür. Bunlar alman millî-sosyalistlerine

nisbeten daha radikal olup, parlamenterizmi zorla ortadan kaldırmak ve marksistlere karşı milli diktatörlük idaresi kurmak işini silâhlı bir kuvvet olarak gerçekleştirmek istiyorlar. Ortaavru- pada komünizme karşı milli diktatörlüğün yerleşeceğine bir delil de. bugüne kadar ekseriyeti kendi arkasında bulduran sosyal-demokrat- lıgm ve mutedil sosyalistliğin, gün geçtikçe tedafüi vaziyete geçmesi ve gitgide millileşmekte olmasıdır. İkinci İnternasyonal çürüyor. Bun» mensup İngiliz Amele Fırkasının rehberi Macdpnald, şu ilkteşrin aymı: 4.ünde İngiliz hükümeti reisi sıfatıyla Nevv-York'u ziyaret ettiğinde bir nutuk söyledi. O, burada, sosyalist amele fırkası rehberinden daha çok, dindar bir monaşıst, milliyetçi ve muhafazakârlar kadar imperyalist ve anglo-saksoncu olarak söz söyledi. Aynı günlerde vefat eden Almanya hariciye nazırı Stresernannm aynı 4 ilkteşrinde vâki olan defin merasiminde, alman sosyal-demokrat hükümetinin reisi Müller de bir nutuk söyledi. O da, burjuva Stresemanın alman milli kahramanı gösterdi, ve onun milli zaferden ve «alman kiliselerinin kendisine hürmet çanları çaldığı günü görmeden üful ettiği» ni anlatarak âdeta ağladı.

Bu nutuklarda İkinci İnternasyonalin bu büyük rehberleri, artık internasyonal amele fırkalarının mümessilleri ve rehberleri değil, kralılı yahut kiliseli milletler adına söz söyliyeni milliyetçilerdir. Bunlar bü yolla kendi istikballerin: baltalyorlar ve milli diktatörlüğe yol açıyorlar. Sosyal-demokratlar, burjuva Stresemann için ağlasalar, yerindedir; çünkü onun arkasından kendileri de bir taraftan Üçüncü İnternasyonale, diğer taraftan milliyetçilik cereyanına doğru giderek dağılıyorlar, kararsızlık ları ve yolsuzlukları yüzünden nüfuz ve itibarlarını kaybediyorlar.

Asyadan Japonyada da böyle bir aktif ve askerî milliyet ruhu gittikçe kendini hissettirmeğe başlıyor. Avrupada böyle aktif milliyet fikrinin yayılmağa başladığını görünce bolşevik Ruslar «faşizm tehlikesi» diye feryat etmeğe başlıyorlar. Onların tek ümidi «kapitalistler tezadı» (kapitalistiçeskoye protivoreçye), milliyetçilerin kendi aralarında yek-diğerine karşı tahakküm mücadelesine başhyacaklarına dair imanlarıdır. Fakat çok muhtemeldir, ki aktif milliyetçiler bolşevizm aleyhinde birleşirler.

3) Rus faaliyeti, rakiplerinin müstemlekelerinde ve Asya ülkelerinde en çok İngiliz, Fransız ve Japonya menafiine dokunan bir şekilde

tezahür ederse, bu işin müstakil ve yarı müstakil Asya milletlerini çiğnemeğe müncer olması gecikmez. Avrupa ve A.syada Rusya ile smırdaş milletler ruslukta erimeğe mahkum milletlerden mürekkep büyük Rus- yanın yerine, onlardan ayrılmış 50 milyonluk «Velikorus» milleti ile komşu olmanın faydalı olduğunu bilirler ve bunu dünya devletlerine anlatmağa çalışacaklardır¹¹¹. Yeni rusluk kendisinin imperyalist plânla nını örten maskesini atıp, onu alenen Rus faşizmi şeklinde açıkça meydana koymak mecburiyetinde kalacaktır. O gün çıplak Rus milli ihtiraslarına karşı yine aleni milli adavet ve cihan milletlerinin adaveti kaim olacaktır¹¹²). Şöylece Rus imperyalizmiyle mücadele «aktif milliyetçiler» in işi olmaktan çıkıp, bütün dünya işi şeklini alacaktır.

Avrupada ve Asyada ne olursa olsun, Türkistanın Türkilî Türklerinin Bu kurtuluşuna filân veya falan devlet yardım eder Hayat Mücadelesinde denemez. Faili mutlak, her vakit olduğu gibi, bu Tutacakları Yer gün dahi kuvvettir. Küçük ve zayıfların işi, büyük ve küçük kuvvetlerin mücadelesinde şu veya bu kombinezonlarda yer alabilmek, her an hazır bulunajak ondan istifade edebilmektir. Acaba Doğutürkleri milletler arasında zuhur etmesi mümkün olan vaziyetlerden istifade edebilirler mi? Yahut edebilecek hale geldiler mi? Ben buna, evet, diye cevap veriyorum ve eğer hazırlıkları tam değilse bile, müsait bir zaman geldiğinde ondan istifade edebilirler diyorum.

Burada ehemmiyetle kaydedilmek icap eden cihet Ortaasya Türk- lüğünün kendi bünyesinde husule gelen müsbet gelişmelerdir. Doğu Türklüğünün 19. uncu asrın son yarısına nisbeten dahili tekamülü, Orta- asyanın mukadderatına tesirini muhakkak kılacak kadar büyüktür. Milliyetçi münevverlerimiz, daha pek yakında, Türk ülkelerinin Rus idaresince Avrupa medeniyetine kavuşmasını, Türk milleti için en büyük bir kazanç ve fırsat bilmişlerdir. Babaları ve ağabeyleri Ruslara karşı mücadelede şehit düşen Çingizoğlu Çokan bultan Batı Türkistanın; sonradan Rusya mahkûmu Türklerin umumi millî rehberi kesilen Gaspıralı İsmail Bey de Türkmenistanın Ruslar tarafından işgali lehine propaganda yaptılar. Babası Şeyh Şamille beraber Dağıştanın istiklâli uğrunda mücadele ederek şehit düşen Alikhan Avarski, Khıvyanın Ruslar tarafından işgali yolunda candan çalıştı ve kendisi 1862 de rus casusu sı- .tiyle Türkrnenler arasında dolaşp, Rusların bu ülkeyi işgalini kolaj - 'astırdı. O . zaman «Ornburg Mahkemei Seriyeye» (Dukhovnoye Soh-

12). u bahis ilk basımda s. 62(5-632 de münderiçtir.
u) Bu bahis le s. 632-638 de bulunuyor.

ranye) sinin müftüleri, «kazlı» fani çardan ferman alan) imamlar. Taşkent tüccarları Kazak ve Kırgınları «Ak Padişah» a tâbi etmek için çalıştılar. Şimdi ise vaziyet tamamıyla değişti; 1918-1923 yıllarında Türkistan müslümanların hiçbir kimse tarafından yardım görmedikleri k¹de, bütün Ortaasyada büyük Rusyaya karşı tek başlarına şu kadar kurban vererek ilk mücadele; devrini yaşattılar. Yukarıda (s. 439, 467) _PaS*\$t'^anlı Danyal Bek, Türkistanın işgali yolunda Ruslarla çalışmış olduğunu' şimdi söylediğimiz general Alikhan Avarski'nin akra- başından idi; bu adam Ruslarla harb ede ede canını bu ülkenin kurtuluşu yolunda kurban etti. Bu kadar Türkiyeli ve Azerbaycanlı türk zabıtları ve erleri, nihayet Enver Paşa, bu memleketin hürriyet ve istiklâli uğrunda şehit düştüler. Bütün bu hâdiselerden, Ortatürklerin kalbinde yerleşip kalan derin intiba, sonraki yıllarda için için yaşadı ve derinleşti Diğer taraftan ancak başka milletlerin kültürlerine tapan Doğu firkü, kendi millî kıymetlerini öğrenmek ve ondan kendi millî türk kültürünü yaratmak yoluna girdi. Daha bundan 30-40 yıl önce «millî muharrir» sıfatıyla yeni millî kabile edebiyatları vücuda getirmek işine baş* hyan zevat, istikbal için müstakil bir millî kültür yolu göstermeden Avrupa ve Rus medeniyeti ağışuna atılmak için ancak eski millî hayatı tenkit etmek ve onu çürütmekle uğraşarlardı. Onlar bize. Yunan ve Rus destanlarından bahseder, kendi destanlarımıza «tandırbaşı kıssaları», «ekiyet» diyerek alay eder idiler. Eski türk dilinde yazılan eserleri, millî mekteplerden nümayişle dışarı attırdılar. Şimdi ise millet bu türk dilinin eski âbidelerini, türk sanatı, halk edebiyatı eserlerini, «tandır başlarında» söylenip gelen millî destanları öğrenerek, milletin kalbinin hüç- ra köşelerinde dağınık halde yaşayıp gelen bu cevherleri bir araya toplayıp, onlardan bir küt, bir millî bazine vücuda getirmek, onları millî medeniyetimiz, mânevi servetimiz sıfatıyla cihana tanıtmak yoluna girmiştir. Bununla o, şimdi başkalarının medeniyetleri karşısında «hayranlık», «satın alma» ve «taklit» yolundan ayrılıp «yaratma» yoluna girmiş bulunuyor. O artık *top* da yapar, uçak da.

Bütün belâların, milletin bütün tereddütlerinin, sallanmaların asıl sebebi, kendimizi öğrenememiş ve öğrenmek yollarını bilimçiyişimizdir. Doğu .Türkleri istiklâllerini, hürriyetlerini kaybederken, bünyesinde potansiyel kuvveti kalmamış, harcanmış bir vücut teşkil etmiyordu. Bütün vakayii. eski hanların, devlet adamlarının terakki düşmanı olmalarıyla izah etmek de yanlış olur. Emir Nasrullah, Hekim Kuşbeği, Abdussamed Bek, Mehmet Rahim Kongırat, Khudayar Han, Avrupanın medenî üstünlüğünü az çok anlamış ve muasır ilmi ve tekniği kendi ülkelerine sokmak zaruretini idrak etmiş zevattılar ve bu yolda biraz çalıştılar

— öâir>

bile^h.Fakat onları, o muasır ilme ve tekniğe kavuşturacak yollar bulunmuyordu. Rus yeldiğinde bu muasır hayat tarzının, ve tekniğin kendisi Türk iline geldi, amma Ortatürkler yine onu benimsemenin yolunu bilmiyorlardı. Her işi bir başlar bir bırakırlardı. Muasır medeniyet .ve tekniği benimsemenin bir yolu bulunduğunun farkında olmamak, bundan doğan

bocalama ve sarsıntılar yeni medeniyet karşısında âciz, ötekine hayranlık, neticede maddî ve cismanî esaretin yanında bir de mânevi esaret, işte Türkistanda Rus hâkimiyeti çağının Umumi Harbe kadar geçen elli yıllık devrinin neticesi bu idi. Bunu o sıralarda müsteşrik Nalivkin de böyle hulâsa etmişti. Türk milleti; daha doğrusu büyük kütleleri, tarihte muhtelif milletlere iltihak etmiş ise, onu zorla hiç kimse bu yola sokmamıştır. O, talihin yürütmeleriyle yanlış yollara girmişse, kendiliğinden girmişti. Zaten tarih boyunca Türk milletini hiç kimse bir din ve mezhebin kabulüne icbar edebilmiş değildir. Türk milletinin bazı kolları muhtelif yabancı milletlerin yoluna intisap etti ve hattâ .kendi milleti aleyhine bile çalıştı; birçok düşman milletlere te- messil ederek onları büyüttü ve hattâ onları yoktan var etti. O, bunu, başkalarının kafasıyla sevk ve idare olunan hayata ancak intibak etmek yolunu tuttuğundan kendisinin bu husustaki yolsuzluğu yüzünden yaptı; o, kendi cevherlerine kıymet vermedi, onu inkâr bile ederek, ondan Bir kül vücuda getirmenin usulünü bilmedi, bütün milletleri buna erdiren- imkânı elde edemedi. Şimdi ise Türk milleti, bunun acısını tadarak ne derecede yanılmış olduğunu, Önasvada olduğu gibi, Ortaasyada da anla- mış bulunuyor. O, şimdi, bu yüzden uğradığı zararların telâfisi uğrunda çalışmaktadır. Böylece, onun yolunda duran büyük iç engel, kalbimizde yerleşen büyük benlik ve şuur beliririnizin düşmanı bulunmuş, hastalık teşhis edilmiş ve artık bütün bunlar bertaraf ediliyor, demektir. Harici engeller de bertaraf edilirse Türk milleti artık mucizeler yaratır.

Türkistan Türklüğünün dinamik kuvvetinin, materyalizm, kozirno- politizm gibi zayıf milletleri içinden çürüten görüş ve ideler tarafından mahvedilmiş olduğu hakkındaki düşünceler yersizdir Filhakika zama-

[13) Türkistanda yakınlarda -bulunan bir harita koleksiyonu, hanlarımızın, daha 18. inci sırda Avrupa ilmi keşfiyatım takdir ederek, ondan istifade eylemek* yoluna girmiş olduklarını göstermektedir, özbeklerin Ulüm Akademisi tarafından elde edilen bu haritalar 12 tane olup, bunlar meyamnda 16. ncı asrın bir lü- tince haritası ile beraber 17. ncı asrın sonlarında neşredilen bir Rusya haritası. 18, nci asrın başlarında basılan bir fransızca Asya haritası ve. 1730 da Nürnberg'de basılmış «Rusya imparatorluğu ve Tatarlar ülkesinin haritası» vardır; bk. Pravda, 27.4.941).

nımızın mütefekkirlerinden Graf Keiserling, biz Türkleri de Çinliler kadar materyalist buluyor. Mr., Le Coq, Almanyaya gelen Türkistanlı talebelerin hiçbirisi lisanîyat, tarih, arkeoloji ve felsefe gibi ilimlere maneviyat sahasına yanaşmayıp münhasıran İktisadî ilimler tahsil ettiklerini Kent Türklerinin fazla materyalistliği ile izah ediyor. Mühendis W i l l f o r t «Rus idaresi altında servet toplamış, Rusun sermayesine bağlı Kent Türkîerin, millî istiklâl gibi entuzyazm, idealizm ve fedakârlık (Opferbereitschaft) isteyen işleri devamlı olarak müdafaa edemezlerdi» demiştir. Radloff'un da Tacikler hakkında söylediği (bk. yukarıda s. 538) bu sözler, ancak İran kültürü tesirine fazla maruz kalmış olan şehirli tüccar sınıfı için varittir. Biz yukarıda (s. 522-25) millî musiki mptiflerini toplamakta Özbek ve Kazak münevverlerinin, ve (s.

5 4 3-18, 544) İlmî edebiyata, halk edebiyatına hasredilen bir mecmuayı yaşatmak için çalışan Kazak münevverlerinin listesini dercettik. İlk bakışta fazla bir teferruat gibi görünen bu liste musikişinas, muharrir ve ediplerden başka, mühendisler, siyasiler, hukukçu, tabip ve iktisatçıların bu işe candan iştirak ettiğini göstermek itibariyle mühimdir; bu isimlerin herbiri. Doğu Türklerinin bugün millî kültürü geliştirme işini büyük bir entuzyazmla yaşattığını gösteren birer canlı vesikadır.

Sovyetler Ortaasya Türklüğü içinde on binlerce komünist ferka âzası toplamıştır. O,, yüz binlerce çocuğu bu ruhta terbiye ediyor, onlara internasyonalizm, kozmopolitik aşılamağa çalışıyor, fakat bütün bu yerli komünistlerin mütefikân bilmedikleri, anlıyamadıkları ve sevmedikleri bir şey varsa, o da kozmopolitiktir. Bunlar komünist ve nı/ark- sistirler, fakat asla kozmopolit değillerdir. Rus komünizmi' hudutsuz, bir imperyalizmin ve müthiş Rus faşizminin tezahüründen ibaret ise, bunu Rus olmıyan herkes, her gün ve her saat görüp, duyuyor. Milletlerin medenî gelişme tarihlerinde hakikî muharrir kuvvet, idealizm ve romantizm olmuşsa, Türkistanlıları toptan heyecana getiren de ancak bu- dur. Bunun en bariz tezahürü, 1918-1923 yıllarında yaşatılan mücahe- de günleri olduğu, bu eserde oldukça tebarüz ettirilmiştir (bk. s. 471

474).

Diğer taraftan menfi düşünen bazı adamlar, Rus mahkûmu olan Türkîerin, bilhassa Türkistanlıların, millî hareketinin daha pek başlangıçta olduğunu, İngiliz, Alman ve Rus gibi milletlerin, tekmil yeni devir tarihini evirip çeViren kudretli millî şuurları, onların millî medeniyetlerinin azameti karşısında Ortaasyakların artık fırsatı kaçırmış olduklarına hükmetmek icap ettiğini, bir gün bir imkân hâsıl olduğu takdirde bile, ' Türkistanlıların bundan istifade edemeyeceklerini söylerler. Fakat Türk milletinin öyle mümtaz kavmî hususiyetleri vardır ki, o,

bunları bir dahi işletmek fırsatına nail olursa, kaybettikleri az bir müddette telâfi edebilir.

Binlerce yıllık tarihimizde kızıl çizgiler olarak uzanıp gelen milli hususiyetlerimizden biri canlılık ve tükenmez aktivite'dir. Eski tarihte. Asyada ve Doğu Avrupada hiçbir beynelmilel büyük hâdise olmamıştır, ki 1 ürk ve Moğol ona derhal karışmış olmasın, 1 ürk hiçbir memleket e gelmemiştir, ki sonunda oradaki cemiyetin başına geçmiş bulunmasın. Lserini Çingizin zuhurundan biraz önce yazan İranlı Mübarek - şah Guri diyor ki, «akça mukabilinde köleliğe satılıp yürüyen hiçbir kimsenin padişah olduğu insaniyet tarihinde görülümüş değildir; yalnız Türkler beyledir» üi). Bu, gerçekten de böyle olmuştur. Çin, Hind, İran ve Mısır köle sıfatıyla gelen Türkler az zaman zarfında orasının siyasî hayatında rol oynamaya başlamış, birçok defalar tekmil devletin idaresini elde etmişlerdir. Mevlâna Celâleddin Rurnî diyor ki, «Türkü Öbür yıl esir götürmüşlerdi, şimdi bak (onu satın alan) arap dar ağacında sallanıyor»¹⁴⁾, işte 1 ürkün hakikî millî seciyesi budur. Yani her vakit hayatın ortasında, güreş meydanında bulunmak ve her yerde kendi var-, lıgını göstermek. Tarihi Türk, hiçbir vakit basıldığı noktada kalmayıp derhal kalkan lâstik gibi, yahut kendisini sıkamak isteyen avucun içine sığmıyan cıva gibi olmuştur.

Türkün bütün tarihi seyrinde görülen en bariz ırkî hususiyetlerinden biri de, tarihin bildiği zamandanberi asker olduğu gibi, disiplini sevmesi, hayatın en ağır müşkülâtına-kolaylıkla katlanabilmesi, meşakkatlere uzun zaman tahammül edebilmesi olmuştur. Eski Türkler kendilerinin bu yolda terbiyeleri hususunda fevkalâde ehemmiyet vermişler ve insanı gevşekleştiren lüküsten, kadınlaştıran tatlılardan ve vücudu ağırlaştıran yemeklerden sakınmışlar. Büyükle ve prensler yanlarındaki neferlerden fazla yemek yememiş ve neferle aynı şartlarda yaşayarak kendilerini mahsus açlığa, susuzluğa, sıcak ve soğuğa alıştırmışlardır. Bu milli hususiyetleri unutanları, Türk olsa bile «tacikveş* yani Tacike benzer diye istihkar etmişlerdir, ki KÖrcülu destanının Özbek rivayetinde Köroğlu ve arkadaşları bunun müsbet, tacik Tölek Batır ise menfi tipi olmak üzere çok canlı olarak tavsif olunmuşlardır Umumiyetle Özbek, Türkmen, Kazak ve Kırgız halk destanlarında, bize, hakikî Türk kahramanı tiplerini ve Türk olmyan milletlerin kahramanlarının zayıf taraflarını tebarüz ettirmek hususunda çok ehemmiyet verilmektedir. Bunlar, Ortaasya T ürkiünün eski türk şövalyelik

r11- 379 380

14) Tarih-i Mubarakshah, ed. Denison Ross, London, 1927. p. 36.

380 Divân-i Kebir, Viyana Saray Kütüphanesi yazması, Mxt 155. vr. 140b.

bunu bu «tandır kıssaları» vasıtasıyla nasıl canlı olarak yaşatmakta o- clugunu gösteren vesikalardır. Meşakatlere ve eziyetle “ tahammül edebilmek, bugün bütün medenî milletlerin sun î surette ve spor vasıta - siyle gençliğe aşılacak lüzumunu gördükleri bu tabiat, dediğimiz gibi. Türk milletinin en özlü cibilli hususiyetidir. Türk milleti bu hususiyetini az bir gayretle canlandırabilecektir.

Türkün diğer bir millî vasfı da dünyada olup bitenler karşısında göz açıklığı olmuştur. F.ski Türklerin / ung Yabgunun, Çingizin, Temü- rün muvaffakiyetlerinin en büyük sırrı, cihan vaziyetini etraflıca görebilmeleri, ondan tam olarak haberdar olmaları ve her fırsattan istifade edebilmeleri olmuştur. Türk milleti tarihî hayatının şevketli günlerinde cihan siyasi vakalarını toptan öğrenip kavrayabilmesi itibariyle zamanımızdaki İngilizlere benzemiş ve vaziyete intibak edebilmiştir. Bugün dahi Anadolunun öz Türk tabakaları, keza Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbekler. cihan siyasetine karşı o kadar alâka gösteriyor ve alelade çobana kadar her köylü bu meseleler üzerinde Öyle, bir ciddiyetle düşünebiliyor ki, hayrete şayandır. İran. Tacik, Hind, Rus ve Çin köylüsünde cihan hâdiselerine karşı böyle açık gözle alâkalı olmak hiç de go rülmez. Büyük harpler çağında Türk milletinin toptan ve birden heyecanlanması. istiklâl aşkı, onun dünyada olup bitenlere karşı candan alâkası ve merakı ile izah edilir. Bu gibi kavmi hususiyetlerini Türk milleti âzami ehemmiyetle gençliğe aşılayarak yaşatmalıdır.

Türklerin diğer bir hususiyetleri de velûtlük olmuştur ki, bütün bu yük fütuhat ve yayılmalanna, her vakit nüfus fazlalığı takaddüm etmiş ve yeni vatanlar aramaya saik olmuştur^{16*}. Bugün dahi Özbek ve Kent Türk kadınının velûtlüğü (ananın 20 ye kadar çocuk doğurması; doğurma istidadının farkı ve sel âlete emsalsiz dayanması) Nalivkin gibi tet kıkçilerin hayretini mucip olmaktadır. Ortaasya Türkleri bir gün istiklâllerini istirdat edebilirlerse nüfusu çoğaltmak, ve Rus tahakkümü devrindeki kırgınları telâfi etmek, Önlere için büyük bir mesele teşkil etmez. Bütün bunlar, Ortaasyanın cihan siyasi ve İktisadî tarihinde alacağı mevki ve burada cereyan etmesi muhtemel ve belki de muhakkak olan büyük olayları gözönünde bulundurarak mütalâa edilecek olursa, Orta- türkün milletler arasında bir daha şerefli mevki alacağına inanmak icap eder.

Ortatürkler için müşterek bir ülkü halini alan kültür faaliyetinin, bugün kabilecilik çerçevesinde kalmakta olduğunu görenler, bu kabilelerin fırsat geldiği takdirde bile bir millet teşkil edemeyip kabile mik-

116) Bu mesele benim »Türk Tarihine İYİel hüU, s. 75-7Ü da izah edilmiştir.

yasındaki teşebbüslerde ve onların entrikalarında bocalayıp kalacaklarını düşünenler vardır. Gerçekten de biz, Ortatürkler aracına hâlâ hâkim olduğundan ve Ruslarca bol bol istifade edildiğinden yukarıda da (s. 66, 377) esefle kaydetmiş olduğumuz bu keyfiyetin yanından göz yumarak geçemeyiz. Burada, son dağınıklık devrinde kökleşmeğe baş- lıyan ve bugün Rusun işine yarıyan bazı itiyatların tesiri mühimdir. Cenubi Türkistan Türklerinin bazı zümreleri, Kazaktan ve Tatardan çok, İranlı Tacik unsuruna ısınmıştır ve «Türkistan» mefhumunu ancak Mâ- verâünnehir, yahut çarlık zamanının «Türkistan vâliiumumiliği» mânasında dar anlamak, ancak eski Mâverâünnehir ahalisini «Türkistanlı» saymak isterler. Bu gibi temayüller, Türkistanı kendi anayurdu, vatan? bilerek oraya atılmak isteyenler üzerinde menfi tesir yapıyor. Diğer taraftan üç milyondan fazla bir yekûn -teşkil eden Kazan Türklerinden de kuvvetli bir zümre, eski Bulgar ve Kazan hanlıklarının hâtırası tesiriyle, Edil havzasında ayrı bir millî merkez vücuda getirmek, Başkurt, Nogay ve Kazak gibi komşu kabileleri buraya bağlamak ve kendi arkalarına - takmak istiyor (bk. yukarıda s. 359, 377).

Rusyanın muhtelif taraflarında dağınık yaşamakta olan Türkler için mahallî mahiyetteki küçük otonom ülkeler teşkilinin derde deva olamayacağı, Rus kalabalığı arasında kaybolup gitmekten kurtulmanın yegâne çaresi, Türkün kalın yerlerine göç etmek olduğu âşikârdır. Ce.- nubişarkî Başkurdüstandan ve garbî Kazakistandan akan Yayık ırmağı havzasının, İç Rusya Türklerini Ortaasya Türkleri siyasi teşekkülüne bağlayan bir saha olacağını anlatmak yolunda biz ve Başkurdüstanda çalışan Kazanlılardan İlyas Alkin ve yoldaşları, hayli uğraştık. Ve 1919 da Sovyet hükümetinin Orenburg Rus Kozakları sahasını geniş miyasta Rus köylüsü ile iskân eylemek ve Başkurt ile Kazak illerini bir Rus «askerî bölgesi» ile ayırmak yolunda tedbirler aldığımızda, bunu önlemek maksadıyla İç Rusyadaki Tatar ve Mişerleri bu Yayık havzasında iskân etmek istedik; göçü kolaylaştırmak yolunda tedbirler aldık. Bu- guruslan tümenindeki bazı köylüler davetimize icabet ederek, gelip yerleştiler. fakat bu bir umumî hareket şeklini alamadı. Halbuki Tatatlar için, İle havzası ve Urumçî tarafları bile Yayık havzası kadar yakın vatan olarak tanıtılmış ve tanınmış olmalı idi.

[Edebî dil meselesinde de Kent Türkü cenuba. Kazan Türkü şimale ve garbe çekerlerse aradaki beş milyonluk Kazak-Kıtgız üçüncü bir unsur olarak kalacaktır; halbuki Sırderya ve Khorezm taraflarında •vukuu muhtemel olan kaynaşmaların neticesinde Kazak, Uruglu Özbek .ve Karakalpak şivelerinin, şimdikinden daha yakın bir şekil alacağı aşikârdır. Zaten Ortatürk edebî dilinin de bu zümrelerin birleşmesi esasın

da husule geleceği, en yakın bir imkân sıfatıyla tarafımdan mükerreren ■ ortaya atılmıştır (bk. s. 5 7-66, 5 73, 583). Ortatürk kabilelerinin münevver mümessilleri arasında «fonetik itibariyle eski Çağatay, lügat itibariyle Kazak ve Uruğlu Özbek İ> şiveleri esas ittihaz edilmek üzere, her kabile kendi şivesinde yazdığı halde, diğerlerince de anlaşılacağı mükerreren söylenmiş ve bazı plânlar da tertip edilmiştir^{381b} Bu, merkezî zümre kuvvetlenirse Kent Türkünün İran unsurundan, Kazan Türkünün de şivelerini Bulgar ve Çuvaş şivelerine bağliyan hususiyetlerden ayrılarak orta dili kabul etmeleri mümkün olurdu. Zaten millî kıymetler ve destanlar da ancak Kazak ve Uruğlu Özbek, Kırgız ve Karakaipak zümrelerince iyi muhafaza edilmiş olduğundan, müstakbel Vnillî edebiyatın da bu zümreler etrafında vücuda geleceği, Kent Türkü, Tatar ve Başkurt kabilelerinin onlara iltihak edecekleri (bk. yukarıda, s. 573) kendiliğinden anlaşılır.]

Doğu Tırlkleri kendi mukadderatı meselesini, ihatası gerçekten ağır ve çok geniş sahalarla bağlı, dal budaklı büyük mesele, yalnız siyasi tarafları değil medenî tarafları dahi beynelmilel büyük meselelerle bağlı olduğunu anlamak, Asyada devletler ve milletler arasında mevcut ve gelecekte doğacak vaziyetlerden istifade etmeğe hazır müteşekkil ve mütecanis bir kuvvet olarak ortaya atılmak mecburiyetindedirler. Türkistan meselesi, dahilen Şarkî Rvısyadaki bütün Türklerin ve Müslümanların ortak olduğu bir mesele, haricen de müstakil beynelmilel bir meseledir. O, bu şekilde öğrenilmeli ve böylece ortaya konulmalıdır ve ancak o zaman Doğu Türkü kendi hedefini görüp, ona doğru kat'î ve cesur adımlarla ilerliyebilir*. Ortatürk münevverleri, rusça kadar İngilizceyi de öğrenmek, bu iki dildeki siyasi ve İktisadî neşriyatı hele Çinlilerin, Japonların ve Hindjilerin neşriyatını. Rus neşriyatı derecesindje ihtimamla takip etmek, cihana büyük milletlerin bakışıyla bakmayı öğrenmek mecburiyetindedirler. Siyasi ve İktisadî görüşleri bu şekilde genişlerse, kabile tefrikacılığmdan kalan itiyatlar kendiliğinden kaybolup gider. Türk milleti kendi millî kıymetlerini öğrenerek, başarının rehini olan iç güveni elde ederse, Asya meselelerini, tarihî mukadderatının büyüklüğü, vatanının genişliği ve dağınıklığı, mukaddes vazifenin azameti ile mütenasip olarak Öğrenebilirse, komşu kavimler tarafından olduğu gibi, Rus, Çin, İngiliz, Japon ve Hind milletleri tarafından dahi mühim siyasi kuvvet olarak telâkki edilebilir.

---

381 Bu müşterek örtatürk edebî dilinin Kazak, Özbek, Kenttürk, Başkurt ve Tatar şivelerinden alınan numuneleri benim bu sene intişar eden «Türlcili haritasına ait izahlar» nam eserimde, s. 23-25 te'verilmiştir].

Geleceği Bugün Ortaasya 1 iirklüğü, kendisinin binlerce yıl- Türkistארvın danberi sürüp gelen tarihî hayatının en müşkül ve en tehlikeli bir devresine girmiş bulunuyor. Rusların Ortaasyaya doğru büyük ölçüdeki göçleri,

plân safhasından tatbikatına geçmiştir. Halk jğeliğini münhasıran RUM ihtiyacına göre endüstrileştirmekle, ilk «beşyılık plân» la tatbikata geçilmiştir. Bundan böyle Cenubî Türkistanda ancak sanai hububat, pamuk ekilecek. Şimalî Türkistanda ise hükümet elinde bulunan traktörle ziraat ve onun tarafından idare olunan kollektif iğelikler inkişaf ettirilecektir. Köylünün ziraatte kullanıp geldiği hayvanat mahvedildikten sonra, onun bütün yaşaması, Rus traktörüne ve kolkhoz idaresinin şefkat ve merhametine bağlı kalıyor. RUH traktörü, Türkistan köylüsünden ancak Rusun istediği adamlara ve onun istediği gün ve saatlerde verilebilir vc onu da Rus, millî hayatı, aile hayatını, millî iğelik hayatını bozmak ve kendi isteğine uygun bir şekilde sokmak şartıyla verecektir. Ülke'deki bütün Türkler, müstakil düşünmek hakkında mahrumdurlar.

Ruslar, bütün arazi vc suyu, onun idaresi işlerini, emsalsiz bir surette merkezîleştirilen devlet teşkilâtına bağladı. Ziraat için tarlaya su> vermek, tarlada sapanı traktörle çekebilmek Rusun temsil, aile ve millî hayatı bozmak ve mahvetmek siyasetlerine tâbi tutuluyor. Mamafih Türkistanlılar kendilerini toplıyabilirlerse, Rusun pamuk, demiryolu, traktör, kolkhoz ve endüstrileştirme siyasetlerinden korkulmaz. Çünkü bir cionün saati gelecektir. O, ya kurtuluşu, yahut Doğu Türklüğün tarihten silinip gitmesi neticesine götürecektir. 1 ürk, bugün Rusyadaki hayatta çekingen bir vaziyet alırsa, yahut sabotaj yoluna girerse, zararı görür. Eğer Türkiî kurtulursa, Rusun bu ülkede'ki icraat*. neticesinde yerleşen her şey, her müessese Doğu Türklerinin kendi malı olacaktır.

Ortaasyada Rus istilâsı, bolsevik Rus hâkimiyeti devrinde Türkistan Türklüğü, kültürü ve hayatı için ihdas olunan tehlikeler, hiç beklenilmeyen bir azamet ve hızla kuvveden fiile çıkıyor. Fakat o azamet ve hız. bir çözülme gününü de yaklaştırıyor. Rus, Doğu Türkistanı ve şimali garbi Çini işgal ederse, biz onu huzuru kalple mürakabe edebiliriz, çüm idi bu hareket sonunda bir patlak doğuracaktır. Ortaasyanın umumî durumundaki biyyiik değişiklikler gözümüzün önünde husule gelmekte olduğu gibi, daha büyük ve daha şumullü değişikliklerin arifesinde olduğumuzu gösteren hâdiseleri de müşahede ediyoruz. Eğer bu eser bundan 15 yıl önce, yani umumî Cihan Harbinin çıktığı yıllarda yazılmış olsaydı, ne Rusyanın mukadderatı, ne de ona mahkûm olan Türklerin iç inkılâpları ve inkişafı hakkında, burada tesbit ettiklerimizi bilirdik. O zaman bunları tasavvur etmek bile müşküldü. Sonsözün

bitiminde diyeceğimiz şudur, ki Rus boyunduruğu alelade bir istilânın mantıkî neticesi gibi telakki olunamaz; bu boyunduruktan ve gözümüz önünde alıp yürüyen temsil tehlikelerinden kurtulmakta Doğu Türklerine yol gösterecek yıldız, körükörüne adavet ve kin hisleri değil, basiret, takt. diğer bir çok milletlerin hareketiyle muvazi ve âhenktar iş görebilmek olacaktır. Fırsatları kaçırmamak için de Doğu Türkleri ancak millî birliğe sarılmak mecburiyetindedir.

Türkistanın geleceği, elbette cihanın umumî medenî tekâmülü ile muvazi inkişaf edebilmesinde olacaktır. Mesele yalnız bu ahenk ve muvaziliğin nasıl husule getirileceğindedir. Dünyada medeniyet ve teknik, başdöndürücü bir süratle geliyor. Alman zeplini Rusya, Jap onva ve Amerikayı dolaştı. Bu muvaffakiyet âdeta bütün cihan milletleri için umumî bir bayram oldu. Şu satırlar yazıldığı günlerde biz, Los Angeles'te de bu zeplinin nasıl karşılandığını, onu Amerikada karşılayan yüz binlerce ahalinin sevinç sadalarını, zeplindeki İngiliz, Alman, Japon ve saire misafirlerin her birinin kendi dilinde söylediği nutukları, Viyanada oturduğumuz halde radyodan dinledik ve dünyanın bütün milletleri aynı saatte, şüphesiz aynı alâka ve hisle, dinlediler. Dünya bu kadar küçüldü, milletler ve kıtalar arasındaki mesafeler bu kadar kısaltıldı. Okyanusları birkaç günde geçen büyük tayyarelerin şebekeleri, tül ve arz çizgileri gibi dünya yuvarlağını sarıyor ve Büyük Okyanustaki, Avustralya ve Amerika arasındaki gayimeskûn adalar, bir gün bu deniz uçak hatlarının çok güzel ve mamur istasyonlarına dönecektir. Eski ve Yeni Dünyanın şimalî kısımları arasındaki en kısa yolu da belki Şi-mal Kutbu üzerinden geçecektir. İnsanlar yeni ve mühim tahrip kuvvetleri keşfettikleri gibi, güneşten, denizlerden ve daha nelerden hayale bile gelmiyen yeni hayat enerji kaynakları bulmağa çalışıyorlar. Almalılardan Dr. Fortner* ve Emil Ludwigi Nil'in sulama sahaları genişletilerek Sahrayıkebirin nasıl ihya edilip, önceleri ancak hikâyelerde okunarak tanınan bu müthiş çöllerin on milyonlarca insanın iskân sahası olacağından, bütün Afrikanın muttasıl bir medenî kül şeklini alacağından bahsediyorlar. Avrupa ile Afrika arasında Cebelüttank boğazı altından bir demiryolu yapılması düşünülüyor. Dünyanın böyle başdöndürücü terakkiyatı çağında, onun akşamı arasındaki bağlanışın böyle sıklaştığı bir devirde, yeryüzünün en eski medeniyet merkezlerinden olduğu kadar, bugün dâhi bütün Asya ülkelerinin muhtaç olduğu birçok zarurî maddelere malik olup bu kıtanın dört köşesi arasında gerçekleşmesi elzem ticarî rabita yollarının kavuşak noktası olan Türkis-tanın inkişaf yolları, istilâcı bir milletin egoizmiyle kapalı kalamaz.

Müstemlekeci iki devlet arasındaki anlaşmazlık yüzünden bu ülkenin

Hindistandan, daima ölü kalmak mecburiyetinde bırakılan «bitaraf mıntaka» ile ayrılması, İran ve Çin demiryolları ile birleşmesine engel olunması, elbette gayritabiidir. Türkistanda kim hâkim olursa olsun, o yine inkişaf edecektir. Hayat durmadan yürüyor ve ülkenin gelişmesi hiçbir türlü durdurulamaz. Türkistan Türkü buna intibak edecek, siyasi ve medenî ideallerini ona uyduracak, onu mahkûmiyet ruhu ve anlayı- siyle beslenen kabile itiyatlarına bağlı kalmak belâsından da kurtaracaktır.

Cihan terakkiyatının alacağı şekil ne olursa olsun, Türkistan bir kara memleketidir. Onun istikbali, kara İktisadî münasebatının demir- ve hava yollarının, ülkede sulamanın inkişafına bağlıdır. Amerikada tahsil gören ve bugün Türkistanda çalışmakta olan alman mühendisi V. W. Z i n s e r j i n g'in, geçen yıl Moskovada neşrettiği tetkikatının neticelerine göre, Amuderya Özboy tarafına akıtılarak saniyede 1 00 miküp sajin (=977.8 I 3 m³) su verilirse Safıkamış çukuru 9 yılda dolacak ve dünyanın en muazzam bir su mahzeni olacaktır. O halde Aral deltasından 350.000 desatina (= 382.200 hektar) yer, sathı inecek olan Aral Çölü altından 300.000 desatina (*. – 327.6000 hektar) yer meydana çıkacak, Sırderyadan zahmetsizce 400.000 desatina (= 432.860 hektar), Amuderyadan 1.200.000 desat. (=1.310.400 hekt.) yer sulanacak, Özboyun Hazar Denizine akacağı sahada 530*000 desatina (= 5 78.760 hektar) ver açılacaktır. Özboyun, vapurlar işletilebilecek hale getirilmesi için kilometre başına ancak 20.000 ruble sarfet- mek icap ediyor, bu ise demiryolundan 4-5 defa ucuz demektir¹³). Umumiyetle Türkistanda sulama işleri yoluna konulurca, yeniden 20 milyon hektar yer suvarılacak ve yeniden 30-40 milyon ahaliyi besliyebi- lecektir (bk. yukarıda s. 22). Eğer Türkistanda 20 milyon hektar yeni saha sulanacak olursa, şimdi mevcut .12 milyon hektar ziraat sahası pamuk ekimine hasredilir. Kazakistanın cenubî kısımları pirinç ve kauçuk ziraatine tahsis edilebilirdi ve hububat hususunda Rusyaya veya diğer herhangi bir ziraat memleketine ihtiyacı kalmazdı. Türkistanda beyaz kömür kuvveti 40 milyon beygir kuvvetinde, şimdye kadar keşfedilen petrol mevcudu ise 45 milyon ton tahmin ediliyor. Bakır, demir, antimon, radyum: «Karamezaı» ve «Karataı» muntakalarında kur

şun ve çinko, Fergane ve Tacikistanda demir maden yatakları keşfedilmektedir. Hazar Denizinin şimalişarkı tarafları, Türkmenistan ve Khorezm muntakaları zengin petrol vâdedjyor. Çin demiryolları İran ³⁸²

---

382 W. W. Zinslering, Oroşçnye na Amudariye, izdanye Upravlenya Vodnago Khoziaystva Sredney Aziyi, Moskova 1927. s. 553-557.

demiryoluyla, Hindistan yolları, Sibirya ve Rusya, demiryolları ile Türkistanda birleşir, oto-kamyon yolları ve tayyare şebekeleri ülkeyi sararsa Türkistanda saklı bulunan bütün bu servetler bu ülkenin genişliği ile mütenasip kudret ve vüs'atle işletilmeğe başlanırsa, Asya ve Avrupa hayatında da yeni bir devir bağliyacaktir.

Sovyetlerin tahammül edilmez iş angaryalarını, Türkistanlılar Rus- yada eşi görümiyen bir gayretle itmam ettiklerinden, Sovyet gazeteleri sitayişle bahsederler. Türkistan ahalisinin, daha istifade edilmeyen potansiyel kuvveti çoktur. Hele muntazam hayvan besleme işine başla- . nırsa, burası, bütün Asya ve Avrupanın et ve yün kaynağı olacaktır. Türkistan Türküne ancak kendi çalışmalarını dünyanın her tarafındaki terakkiyatla muvazi olarak geliştirmek için istiklâlinin husulü, kendi kudretini, inisiyatifini istediği gibi tatbik, onu kendisince matlûp bir yolda taksim eylemek imkânını elde etmesi zarurîdir. Kazakların meşhur şâiri K ö p e y o ğ l u Y u s u f , «İrade hususunda diğerlerinin esiri olduğumuz için, kuvvet ve enerjimiz hiç de sarfedilmeden kalıyor» : Tavsalımay kele çatır armanımız Erikti bol mağars son dermanımı*

derken, Doğu Türklerinin umumî derdini fa3İh ve muciz olarak anlatmış oluyor. Asyanın dört köşesinden gelen yolların bu kavuşak noktasında kültürler mübadelesinin eski kudretle yaşatılması için, bu ülkenin yerli ahalisinin dünya milletleri ile istediğigibi işbirliği yapmak imkânların haiz olması gerektir. [Bundan yetmiş yıl önce Çokan Sultan. Tür- kistanın asrı kültüre kavuşması için, bu kültürün buraya cebren sokulmasının zarurî olduğunu şiddetle ileri sürmüştü; şimdi ise böyle mütalâalar artık bir irticâi fikir telâkki olunacaktır. Zamanımızda büyük ülkelerde medeniyeti ancak o ülkelerin umum sekenesinin toplu entuz- yazmı. plânlı iradesi yaratıyor; buna göre Türkistanda muasır kültürün gerek maddî ve gerek mânevi sahalarda zamanın icap ettirdiği vüsâat ve kudretle geliştirilmesi için, irade kuvvetinin yerli ahalice tekrar elde edilmesi ilk şarttır].

Viyana, Hernalser-Gürtei, î 1, Tür, 10.

10 İlkteşrin î 929

TÜRKİLİ (TÜRKİSTAN) – BİLİK

MÜ ELİ-İDİN BU SERİDE BUGÜNE KADAR İNTİŞAR EDEN ESERLERİ'

- E. 1: Die gegenwartige Lage der Mohammedaner Russlands. Bildapest. 1930. Fiati 25 kuruş.
- X. 2: Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. C. I: Balı ve Kuzey Türkistan Eski harflerle Mısırdı 1928-1939. Fiati 3 dolar. Yeni harflerle 2. basımı (bu eser). Fiati haritasız £• lira Sü. ka^rüş: büyük harita, ile birlikte £• lira 50 kırır\rs • Xr. 3: Onyedi kumaltı şehri, İsatnbul. 1934. Fiati, 50 kuruş.
- Nr. 4: 1929-1940 seneleri arasında Türkistanlı, vaziyeti. İstanbul, 1940. Fiati 35 kuruş
- X 6: Türkili haritası ve ona ait izahlar. İstanbul. 1943. Fiati 1 lira 25 kuruş.

BU SERİDEN İNTİŞAR EDECEKLER :

- Nr. 2: Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi, C. II: Doğu Türkistan.
- N. 5: Türkiline ait bibliografi malúmat.
- N. 7: Başkurtların tarihi.
- №8: Temür ve Temürlüier devrine ait bazı minyatürler ve onlara ait izahlar.
- N. 9: Resimlerde Türkili (Türkistan). 600 kadar resmi ve izahlarını ihtiva **etmektedir**. Şimdiye kadar 355 resmin klişesi yapılmıştır.

TARİH ARAŞTIRMALARI

Bu kitabın ilk basımının önsözünde «Türkistanı öğreniş yolundaki izlenmeler» unvanı altında neşrine başlayacağımızı haber verdiğimiz tarihi tetkikatını yayınlamasın; bu sefer daha şümüllü olan «Tarih araştırmaları» unvanı altında başladık.

BU SERİDEN ŞİMDİYE KADAR İNTİŞAR EDEN :

- Sayı II : Umumi Türk Tarihine Giriş. Cild 1. En eski zamanlardan 16 ncı asra kadar. İstanbul. 1946. Fiati: 650 kuruş.

BU SERİDEN NEŞREDİLECEKLER •

- Sayı I : Tarih Metodbilgisi.
- Sayı II : Umumi Türk Tarihine Giriş. Cild 2. 16 ncı asırdan zamanımıza kadar. Sayı III ; Türk illerinin tarihi coğrafyası. 3 cild.
- Sayı IV; Karahaniiler tarihi.
- Süvi V: TURKİSTANIN 13-15 inci asırlar tarihi (Çagataylar. Tomur ve oğulları), 2 cild

İsimler cetveli

Kısaltmalar ı

b. = Babası : bn. = ara- bî
«ibn»

bsm. = Basmaçılardan bş. =
başkan, reis bşk. = Başkurt

cokyerde – lätinça pçts- sim

karşılığı olarak ismin bir çok
yerde gelip sayılmasını lü-
zum olmadığını gösterir.

dğ = Dağ dğl. = Dağlar
g. = Göl

ksb. = Kasaba k.

– Köy

Kzn. = Kazan Türkü,
Tatarlar

mhr. = Muharrirlerden mlf. =

Müellif mnr. =

Münevverlerden mrz. –

Mirza, emirzade- lerden n,, =

Nehir ngy. = Nogay özb. ==

özbekler qzq. = Kazaklar

qrz. = Kırgızlar

sb. – Subay, zabıt slt. =

Ç'ngizoğlu sultanlar

srđgl. = Sıradağlar ş. = Şehir

ter. = Tüccardan tlf. = te'lif-i

(arabî izafe ile, filanın eseri,
telifi)

trkm = Türkmenler ttr.

=Tatar,Kazan Türkü ulm. =

Ulemadan ur. = Uruk, kabile,

yer. =, Mahal, mevzi

sahifeleri gösterir.

Emir Abdulahad (Bukhara emiri), 255, 256.

Kalın rakamlar ismin asıl bahis mevzuu oldu.

A

Ababekir Mirza (temürlü) 459,

Abakan (n. yer.), 292 Abak (Çat Tatar, mrz.),

169 Abay Kunanbay oğlu (qzq. şaif.), 253, 353,

493, 495, 496, 501, 518 Abbas Mirza (Kaçar

prensi), 217, 226 Abbasi halifeler, 130, 289, ,533

Abbasoğlu Khalil (qzq. mnr.), 369, 506 Abdal

(ur.), 73, 75; Eftalitlerle birliği, 91, 593

Abdan (ur.), 316

Abdığadroğlu Kuımakan (qzq. mhr.), 518

Abdikhanoğlu İmankan (qzq. mnr.), 524

Abdükeyev Feyzullah (Tümen, ttr. ter.),

328

Abdülâziz Hacı (Gulç'alı), 354 Abdülâziz Han

(astarkhanlı), 38, 153-4. Abdülâziz Han

(şıbanlı), 180-81, 188-89, 196

Abdülâziz Han Şıbanî medresesi (Bukhara),
531

Abdülâziz Musa (qzq. mhr.), 506 Abdülcebbar

molla (ttr. ulm.), 330 Abdülcebbar oğlu

Abduraahman Khoca (Cizak isyancılarının

bş.), 342 Abdülcebbar Nakkaş (Semerkandli),

190 Abdüceliloğlu Taşbulat(Semerkand. ter),
349, 351

Abdülfettah (Bukhara Mangıt prensi), 255

Abdülğaffar Hacı (Kırımli tarihçi), 144h, 145h, 147h, 150h, 197h Abdülğaffar (Özb.. Khitay - Kıpçaklarm bş), 231
 Abdülğaffar (qzq. Argın - Kıpçaklarm bş), 337-8, 340, 374, 396 Abdülğaffarov
 Sattar-Khan (Taşkent, mhr.), 273, 502-3
 Abdülğafir bn il-Hiiseyn al-Kaşğari (mlf.), 59h, 69h
 Abdülghani Dr. (H.nd. mhr.), 399h
 Abdülhalim(Semerkand. mnr.), 444,461-2
 Abdülhamid Süleyman bk. Çolpan Abdühamid II. (Osmanî sultanı), 439 Abdülhamid Lahurî (Hmd. mlf.), 120h Kadı Abdülhay (Semerkand. Kadı.), 220.21.
 Abdülhay (Bukhara. elçi.), 255 Abdülkadir (bsm. Befcuvanlı. tacık.), 453
 Abdülkadir (bsm. Beicuvanlı Karîuk), 442
 Âbdüî kadir Hacı (Semerkand. bsm.), 445, 465
 Abdülkadiroğlu Kalmakan (qzq. mhr.), 518
 Abdülkadir a-Maragî (mlf.), 105h
 Abdülkadir Nayi (özb. musikişinas), 522-23
 Abdülkahhar (Bukhara. bsm.), 448, 462
 Abdülkayyum (Kariuk. bsm.), 427
 Abdülkerim Minbaşı (Cizak. bsm.), 445
 Abdülkhaükoğlu Kokanbay (Semerkand. mnr.), 359, 504, 557 Abdullah (Cizak. mnr.), 343 Abdullahoğlu Abdülhay (qzq. artist.), 522 Abdullah Balkhi (mlf.), 515
 Abdullah Bedri (özb. mhr.), 504 Abdullah Bubi (Kzn. ulm.), 464 Abdullah Sultan Bahadır oğlu, bk. Ka-rabay Sultan.
 Abdullah Evlâni (özl. mhr.), 503, 504, 505
 Abdullah Han (Şıbanlı. Bukhara) 14, 118, 121, 124 - 26,130 h, 133 - 36, 138,143, 148, 151 -3, 179-82, 186, 187, 190, 197, 202. — in kitabesi, 271, 433
 Abdullah Han medresesi (Bukhara), 531
 Abdullah Hazret. Moldakay (bşk. ulm.), 313.
 Abdullah Kadiri Culqunbay (özb. mhr.), 508
 Abdullah Karatabm Taymas Tarkhan oğlu (bşk. Tarkhan.), 242 Abdullah Mirza (ngy. mrz.), 138, 143 Abdullah bin Muhammad

Nasrullahı

(mlf.), 192 h.
 Abdullah Ulvi (özb. mhr.), 516 Abdullahif Han (Şıbanlı), 190, 197 Abdulmecid (Senzar. bsm.), 446 Abdulmeiik Töre (Bukhara mangit prensi.); 230 - 32
 Abdülmümin Han (şıbanlı), 152, 180 - 81, 189.
 Abdülmümin Sultan bin Ebulfayız Han (astarkhanlı), 203 h
 Abdülkadir al-Bagdadi (mlf), 55 h. 99
 Abdurrahim Minbaşı (Cizak. bsm.), 445
 Abdurresül Bek (Cizak. kıyamcı), 207
 Abdurresul (Şehrisebiz bsm.) 439, 442
 Abdurresül (Ferganeli. bsm.), 464
 Âbdülvahid Kari (Taşkent ulm.) 349
 Abdunnasır Qursavi • (Kzn. ulm.) 218, 488, 540
 Abdurrahim Baybeçe .(Külab. bsm.). 467.
 Abdurrahim . Bek Mın (Khokand emuri). 154, 203
 Abdurrahim Minbaşı- (Katagan-Mogol bsm.), 427. 464
 Abdurrahim Tacı Tiken (özb. şair.), 504
 Abdurrahman Aftabacı (Kıpçaklarm bş.), 229, 230
 ^Abdurrahman Bek (Karatağ. bsm.), 42(5
 Abdurrahman Dadkhoh (bsm.), 469
 Abdurrahman oğlu Habibullah(qzq. mur.), 523
 Abdurrahman Han (Afgan emiri), 225, 231, 236-37
 Abdurrahman Khoca (Cizak. kıyamcı.), 342.
 Abdurrahman Sa'di (Kzn. mhr.), 516
 Abdurrauf Fitrat (özb. mhr.), 82., 504, 526
 Abdurreşit Han (Kaşğar hanı), 150

Abdurrazzak (Fergane. bsm.), 421
 Abdussamed BekTebrizi (Bukhara. beğ.),
 216-17, 224-27, 605
 Abdüsselâm Karı (Fergane. bsm.), 395, 423
 Abdussemit Karı (öz. mhr.), 516 Abdüşşâfi
 Han (Afganlı tabib), 223 Abdüşşekür
 Hekimbayoğ'u (Semerkand.
 bsm.) 464, 468; — *mn hatıraları*, 468h
 Abhaz (Kafkasyada ülke), 287 h. Abidcan
 Mahmud (öz. mhr.), 505-6 Abidere (k.), 453
 Abidi İsmail = Abidov (Kzn. mhr.), 253, 504
 «Abılay» kelimesi, uran. 318, 319 Abılay Han
 Uvalı oğlu (qzq. han.), 176 h, 210, 249-50 h, 252,
 265, 268, 294, 307-11, 316, 329. 486, 490, 544, 548
 ; — m süvari marşı, 524 Abılay İşim oğlu (Tura
 Abu'ay, Albız, Ablaygırım Tura Şıbanlı), 160,
 161, 162 h
 Abılaykhanov İsmuhammet Töre (qzq mur.),
 268 - 9
 Abılay-Ebulkhayır (qzq. Kiçiyüz hanı isminin
 telaffuzu), 176 h Abılay Han (Qanıçer Abılay,
 Cihangir oğlu qzq. hanı), 176 lı, 616 Abılay
 Mirza (ngy. mrz. Yedisán), 168. Abılay Tayşı
 (Kalmuk prensi), 163 Abi Rahmet (n.), 449,
 «Abış» kelimesi ■ = şaman, 149 h
 «Abız» kelimesi, 149 Abı (ur.), 72
 Ablay Kent (Kalmuk. ksb.), 292 Abramov (rus.
 general.), 231 Abruçev.(rus vali.), 240 Abuga
 Sultan işim oğlu (Tura Şıbanlı slt.), 161, 162 h
 Abu. İshak İbrahim, bk. İbrahim Abu ■ İshak
 Abılay — Abılay, 160 Abuífeda
 (mlf.) 130 h, 189 h Abulkhayır, bk.
 Ebulkhayır *Ahu Müslim*, tlf.
 Fitrat 520 Aca sultanlığı 130
 Acdahar (k.), 341 Ac e (qzq. slt.),
 169 h, 1761ı
 Acem ülkesi, 58, 61, 81, 110 Acem (ur.), 204
 Acım, bk. Hacı Muhammed Açımaylı- (ur.),
 44, 45, 231, 255 Açısı (n.), 252 Açı (n.), 324 Açı
 Qışlaq (k.), 445 Açıl Bek (Semerkand bsm.),
 373, 426, . 443, 444, 448 ; — şehadet : 470 , 53İ
 Açıl (Cizak. bsm.), 445-7, 460-62.
 Açıl Toksaba (Semerkand. bsm.), 443. 469
 Açinsen Qaşuq (Kalmuk elçi.), 172.
 Açıq Üleñ Temür oğlu (Çingizli), 150 h *Açlık
 kurbanları*, tlf. Hikmetzade, 504 Adag 15, 178;
 bk. Aday (ur.)
 Adam kırılğan (yer), 16 Adana (ş.) 29, 192 h
 Adaq (ur.), 75."

Aday (ur.), 14, 15, 25, 29, 41, 43, 47., 178, 311,
 312,324, 325, 329, 342, 378, 579
 Adban (ur.), 39 Aden Kõrfezi, 132 h Adhiq
 Art, bk. Iızgart Adil Hikmet (Türkiyeli sb.),
 341 Adilkhan (Khokand «Şurai Millı»
 bş.), 452
 Adil Sultan (Kırım slt.), buna dair destan, 34,
 125, 572-3
 Adıl Sultan b. Ebulkhayır (qzq. slt).
 203 h
 Adil Sultan b. Bobı Töre (qzq. slt.), 251 Adil
 Sultan b. Abılay (qzq. slt.), 294 Adil Töre b.
 Küçük Töre b. Khuday- mende (qzq.> slt.), 210
 h, 251 Adine Beğ (qzq. biy.), 199 Afanas'yev
 (rus. sb.) 342 Aferinkent (ksb.), 54, 59 Afgan,
 Afganlılar, 209, 211. 229, 231-2, 236, 269, 308,
 376, 392, 431, 432-3; 236-7. 439, 441, 452-3, 455-6,
 460, 467, 472-3, 578. Basmacılar yanında Afgan
 heyeti, 395. Rusyada — heyeti 427
 Afganistan 23, 57, 75, 77, 92, 94, 133, 219. 221-3,
 225, 227-8, 232, 234, 238, 259, 279, 290, 298,
 338, 355, 368, 376,

389, 392, 394-5. 397, 419-20, 426, 429, 430, 434-7, 439-41, 443,449, 451-3, 455-6, 458, 460, 462-470, 480, 483, 504, 576, 578, 590, 592-4, 597 Afrasyab = Tuna Alp, 4. 48, 53, 55 h, 87, 564-5
Afrasyab muştum Ata (dgi.), 11-12
Afrasyab (dg.), 11, 12, 13 Afrika, 113, 127 h, 597, 613; Doğu Afrika, 115 h : Şimali Afrika, 131 h, 554, 578
Afşar (ur.), 198, 200, 206
Afzaiedd'n (Afgunlu), 452
Agaççırı (ur.), 94 h
Agaday Sultan b. Bek Sultan (qzq. sit.), 251
Aga Han (h:ndu)-ın Türk'standaki mürid'eri : 533 Ağamaylı (ur.), 43
Agaog' u Ahmet (Azerbaycan'ı nınr.), 475 °556, 558
Agaog'u Mehmet Dr. (Azerbaycanlı), ° 485
Agatay Han (Khorczm. şıbanlı.) 148 h
Agaydar oğlu Talha (bşk. mnr.), 510, 595
Agehî (Khiyyva'ı inif.), 486
Ağır (ur.), 43. 76
Ağırın, bk. Ağır
Ağır-baş (ur.) 76
Ağış (ur.), 40
Ağış Mirza (Ngy. mrz), 165 Agrap (ur.), 144
Agalylak Han-(Altay destan kahramanı) 572
Ahengrân (n. havza), 54-5^59-61, 289 Ahmer (bşk. k.), 524 h Ahmet III. (Osmanlı sultanı), 70. 133 h Ahmet II (Osmanlı sultanı), 155
Ahmet (bşk. k.), 369 Ahmet Berimcan bk. Berimcan Ahmet Bek (bsm.), 470 Ahmet bek Hacı (Taşkent, ter.), 278 Ahmetcan Kostey (özb. musikişinas), 522 Ahmetcan Mahdum (Bukhara. mnr.), 354 Ahmedî (Osm. mlf.), 487
Ahmet Kirey Sultan b. Murtaza (Tura şıbanlı.), 124
Ahmet Gele Mühendis (Bukhara. mnr.), 255
Ahmet Han (Astarklian hanı), 193 Ahmet bn. Mac.d (bahriyeli), 114 h- 115 h
Ahmet işan Baganalı – Aktaz (qzq. uım), 338, 499
Ahmet Midhat (Osm. mlr.), 492 Ahmet Muheddin Bey (Osm. mlf.), 558 Ahmet Nalın (Bukhara. mnr.), 484 Alımetoğlu Safa (qzq.

mümessil.), 477-8 Ahmet Refik (Osm. mlf.), 130 h Ahmet Sultan b. Cantüre = Cantürin (Gayıp oğ'u'larından* qzq. sit.), 169, 170, 208, 210 h, 244, 265, 267 Ahmet Sultan b. Cihangir (qzq. s¹.t.), 266 Ahmet Şah Durrani (Afg. emiri), 209 Ahmet Tabib (Khiyyva. tabib.), 259 Ahmet Tüsi (mlf.), 23 Ahmet Vashı, bk. Vasil Ahmet Vefik Paşa (Osm. mlf.), 557 *Ahtali Qutu'atı A Badakhshanı*, tel. Bur- hanedd'n Köşkeki, 441 *Ahtal-i Sefer-i Bukhara*, tlf. Mir İzze- tu'.lah, 45 h, 207 h, 219 h, 222 h *Aile*, tlf. Fitrat, 504 Akayoglu Sirikbay (qzq. mnr.), 583 Akbaş Bek (Bukhara. bsm.), 445 Akça (ş.), 75, 113, 207 Akça Batır (qzq. batır.), 247-8 Akça Noga (Semerkand. kanal.), 179 Akçiyrek (dğ), 6-7 Akçuraoğlu Yusuf (Osm. Kzn. mhr.), 370, 387, 475-79 h, 499, 558, 602 h Akçurin Âlim^an (Kzn. bolşevik.), 442 Akdağ = Kuh-i Sefid (dğ.), 1, 5 Akdeniz, 113, 114,127 h,M28h, 130, 132 h, 457, 566-7, 582 Ak-Edil, bk. Edil Ak-Göl (g.), 35, 41 Akhal Teke (Trkm. bölge.), 72, 233-4 Akhemenid (İran sülâlesi), 58, 92, 99 Akhrîd (Göktürk beği), 53 Akh-şur (ur.), 75
Akhtım Sultan b. Adil Sultan (qzq. han.), 203 h Akhun (bşk. k.), 242 Akhundov (özb. komünist.), 470

- Akhuacıl Kurbanali Kha-idi, bk. Khalidi Akhundkhocayev Hekim Khoca (Taşkent, ter.), 347
- Akhundzade (Baku'.u artist), 521 Akı mbet Mirza (ngy. mrz. Cimboylık). 166
- Akimbetov (bşk. sb.), 269-70 Ak-Ke'nv.bet b. T n Ahmed (ngy. -mrz.), 145
- Akkerman (Besarabiya. ş.), 166
- Akköl (g.), 181
- Ak Korgan (Orta Sırderya. kale), 179 Ak Korgan (Taşkent yanında k.), 342
- Akkoyunlular (sülâle), 117, 572
- Akmembetoğlu Canakmet (qzq. mhr.), 518
- Âkmescit = Perovsk (ş.), 21, 25, 109, 178, 214, 218, 230, 237, 293, 295, 303 h, 315, 509, 581-3. Akmeçcit = Kızıl oarda. 513
- Ak Mirza (ngy. mrz. Şeyh Mamay oğullarından), 151
- Ak Mirza (Kabardı mirzası), 17-2 Akmola (vilâyet), 25, 26, 151, 173, 211, 250, 288, 290, 292, 298-9, 347, 359, 432, 458, 462, 496, 517, 581
- Akmoľinskiyıcı Vedomosti (gazete), 496 Ak Orda, bk. Altın Orda Ak pad'sah = çar, 325 h. 331, 579, 604 Aksa Kelimbet (ngy. mrz.), 145
- Aksakov (rus. mhr.), 588 Ak Say (n.), 7, 8 Ak Saray (n.), 16
- Ak su (Doğu Türkistan, ş.), 8, 55, 97, 275
- Ak su (Pamir: n.), 12 ^
- Ak su (Çu'da ksb.), 214
- Ak su (Aq su) = İsficab=Sayram, 80
- Aksuat (n.), 327
- Akhşid (sülâle), 98 h
- Ak Şiyrek, bk. Ak Çiyrek
- Ak tepe (Zerefşan. k.), 44
- Ak tepe (Afgan'stan. ksb.), 469 '
- Ak tübe (qzq. ş.), 17, 26, 298, 299, 302, 373, 374', 474, 507 Ak yalan (ur.), 198 Ak ziyaret (Afgan'stan. yer), 472 Aia, bk. Alay Alababa (Amerika, ülke), 228 Aiaş (ur.), 76
- Al aç = Ataç göçebe Türk kavimlerinin harp parolası (uran), 331, 339, 340, 497
- Alaça (ur.), 41, 44, 70, 76, 314 Alaça baş (ur), 75
- Ala Göl (g.), 14, 19, 249, 250 Ala köli, bk. Ala göl Alan (ur.). 73, 76, 108 Alan ve As (kavim), 76, 92 Alaçqın (ur.), 72 Alaş, 339-40, 497 bk. Aiaş Alaş = Alaş orda (qzq. ş.), 263, 364, 369, 370, 374-6, 535 Alaş, (şiiir mecmuası), 493 Aiaşa (ur.), 75
- «Alaş Orda» hükümeti, 338, 364, 368, 369; Batı
- alaş Orda, 372, 375, 376, 378, 390, 396;
- Doğu Alaş Orda'nın ordusu, 397, 409, 410 ;
- Alaş orda kuvvetleri : 422 ; 535 h
- «Alaş Orda» milli qazaq fırkası, 361-3 Aiatav (dgl.), 4. 3İ6
- Çu-İle-Aiatav dgi., 317
- Atatır (ş.), 162-3
- Alay (dgi.). 8, 9, 10-12, 26, 27, 70, 107, 151, 229;
- A'ay Kırgız'ları, 441, 463; 469
- Alay-Kızıi su (n.), 9-11 Alay-kul (yer), 470
- Alban Asan (qzq. mhr.), 518 Alçagır (ngy. mrz.), 139, 146 ; ona ait bir İiava 523
- Alçı İsmail bk. İsmail Mirza Alçın (ur.), 29, 35, 43. 126, 153 Ateksander I (rus çarı), 211, 588.
- Aleksander II (ru3 çarı), 346 Aleksander III (rus çarı), 11, 317, 551 Aleksandrov (rus. mlf.), 277 Atckseyevsk (rus. k.), 290
- A'.eksasandrovskıt Khrebet, bk. Çu-Taiaş sıradağları.
- Atektrov (rus. mlf.), 310 h, 551, 556 Alev'iTer Horasanda, 99 h Alfonso d'A'buquerque (Port.glziı), 115 «Âli Talim ve Terbiye Institutı» (Semer- kand), 511
- Ali b. Mansur (kerbelali ter.), 112 Ali Beğ (Şirin beği), 130 h Alibey (= Elif'nin) Yurdu, 136 161 Aliçur Tepe, bk. Ruşan AHOğlu Bekten (Karakalpak. uunr.), 348 Ali Calayır (mlf.) 33, 487 Ali Çınar (qzq-larda ziraatı kuruyan ervah), 291-2
- Ali Ekber Khatayı (Osm. mlf.), 116, 177 Ali Eli (ur.), 73 Ali Emin (Bukharalı), 448 Ali Han (Tura şıbalılardan Hacı Meh- med'in oğlu), 136 h
- Ali Han (Tura şıbanlısı, Köğümün oğlu), 159, 160, 163
- Alikhan Avarski (Dağistanlı general), 604
- Alikhan Bükeykhanov, bk. Bükeykhan-oğlu
- Alikulu Han (Nadirşahın Khiyva valisi), 200-1
- Ali Kuşçu (hey'etşinas), 109 İı Ali Muhammed Khan (Hind. mlf.), 120h Ali Rıza (Osm. sb.) 428, 437-9, 464 Alisov (rus-ingiliz. mlf.), 350 h AH Suavi Efendi (mhr.), 597 AH Sultan (Çağatay hanı), 102 AH Sultan b. Abılay Han (qzq. slt.), 268h, 316
- Ali Sultan b. Ebulkhayır (qzq. slt), 245, 311 h Aiişir, bk. Nevayı Aliyev Haşan (ttr. ter.), 327
- Alim Han (Khokand emiri), 203 Alimcanoğlu

(özb. mhr.), 344h Alim Hacı (ttr. ter.), 271 Alim Han (Bukhara emiri), 255, 439, 483 Alimkul Kıpçak (Khokand kumandanı), 230
 Alim Kadı (Tşkent. mht.), 274, 503 Alız (ur), 41
 Alizade Seyyid R'ıza (İranlı mhr. Semerkand), 510 Alka Kol (g.), 170
 Alkin İlyas (Kzn. mnr.), 376, 398, 610
 Allahbergen (qzq.), 349 Allahyad (ur.), 72
 Añahuekber (dğ.), 106
 Allahyar bek (Korgantepe. kethüda), 206, 208
 AHahkuli (Khiyya. Konrat emiri), 212, 215
 Almalığı = Almalık Türkleri, 64 Almalık (ş.), 102, 112, 536h Alman. 562, 594, 600-3, 607,613.
 – hâriciyesine verilen muhtıra, 479-80. –ların Ukraynaya girdiği, 370 i Völ- ga-Almai Cümhuriyeti, 371h-, 375 Almanoğlu (qzq. mnr.), .524 Almanya, 281, 356, 370, 375, 455, 479-80, 484, 511, 574, 598, 600-3, 606 -
 Al matı, Al mata (ş.), 25, 26, 214, 237, 250, 263-4, 343, 353, 359, 500, 507; 512, 516, 535.
 –kelimenin aslı: 536 Alp (dğ.), 6, 502-3, 591
 «Alpagut», mânası, 280 Alpamış destanı, 513. –in Yusuf bek neşri, 493
 Alqaköl (g.), 168, 170 «Altan Han», Kalmuk hanlarının lâkabı, 157
 Altavul (ur.), 165, 205 Altây: (dğl.), 13, 14, 27, 58, 60, 91, 92, 172, 288, 292, 526, 566-7.
 Altaylılar, 534, 572
 Al tay (msk. havası), 524 Al tay (ur.), 29, 40, 249h, 310 Altı Alas (qzq. elleri), 247, 350 Altı oğul (ur.), 143-5, 163, 165-6, 171, 205-6
 Altın dağ (dğ.), 58 Altın imel (yer)? 268 A tın orda (ülke), 15, 31-35, 41-3, 48 102, 110-111, 114, 116, 126, 135, 136, 138, 143, 145,152-3,157, 188, 193, 241, 308 h, 538, 547
 Altınсарın İbrahim (qzq. mnr.), 267, 325 h, 490-93
 Altınсарın Sultan (qzq. slt.), 310 Altın (ur.), 41
 Altınbay Ahmet ve Mehmet (Kzn. talebe), 483
 Altın setçine, tlf. Kemengeroğlu, 522 Amandol (ur.), 40
 Amangeldi (qzq. kıyamcı), 337, 338 Aman Karagay (yer), 160
 Aman Pehlivan (Fergane. bam.)» 388, 469
 Amanullah Han (Afgan emiri), 392 Amerika, 21, 113, 121, 126, 159, 228, 273, 278-82, 284-5, 304-5, 332, 384, 422, 511, 546, 591, 594-5, 597, 613
 Amid (ş.), 117

Amuderya(n.), çok yerde. –mecrasının değişmesi, 108; eski mecralarının ihyası 582, 614 •
 Amuderya şubesi (vilâyet), 24-5, 259, 337, 342, 352-3
 Amursana (kalmuk hanı), 176 Ana bilgi (ur.), 76
 Anadolu (ülke), 7, 38 74, 117, 122, 258 h, 392, 399, 469, 487, 526, 558-9, 578, 609
 Anafartalar, 456 Anarkay (yer.), 174 Andarçay (ur.), 41
 Andkhoy=Endkhoy (ş.), 74. 75, 216, 425, 436,464
 Andican, bk. Endican Andrasi (Macar, siyasi), 475 Andreev (rus. iraniyatçı), 78-9, 510 .
 Andreevsky (rus. vali.), 265 Angeren = Ahengerân = İlâğ (n.), 5, 48, 69
 Ankara(ş.),29,127 h, 359 h, 456, 559, 602 h,
 Antalya (ş.), 128 h, •
 Anuçur (göktürk), 98 h
 Apak Khoca (Kaşgar. khoca), 155-6
 Apar tavı (dğ.), 163
 Appaq (ur.), 40
 Aq (ur.), 75-6
 Aq bes (ur.), 40
 Aq bilek (ur.), 75
 Aqbara (ur.), 40
 Aq Col (gazete) 507, 511 h, 583,
 Aq Çuyaq (ur), 72 Aq doğlât (ur.), 75 Aq gökçe (ur.), 75 Aqman (ur.), 41 Aq mangit (ur), 44 Aq nazar (ur.), 40 Aq qırın (ur.), 75 Aq qongur (ur.), 75 Aq sufi (ur.), 75
 Aqsaq qu'ân Coçi Han (hava), 523-4
 Aq şayıq (ur.), 45
 «Aq taban şuburundu», 167-70, 176, 496
 Aq tağlıq (ur.), 45
 Aq tana (ur.), 43
 Aq tas (hava), 524
 Aq Taş ayaq (ur), 75
 Aq taz (ur.), 40
 Aq tepe (yer), 445.
 Aq tonlu (ur.), 72 Aq üyrek (hava), 524 Aq yusuf (ur.), 75 «Ara» kelimesi, 39 Arabayev İşanali (qrz., mnr.), 506 Arabaçı (ur.), 73
 Arabistan (ülke), 80 Arab Han (khorezm. şibanh), 149 h, 163
 Arab Muhammed han (khorezm. şiban- lı),

Arabsah Han (Şıbanlı), 147 h Aral Gülü (g.),
çokyerde. – hükümeti, 201, 205-6; – Rus
 Kozakları, bk. Babay; – halkı, Karakalpak,
 156 201 Arabayev Otarbay (özb, mnr.), 377
 Arap, *çokyerde*; – fütühatının tesirleri, 78 Araş
 (n.), 18h Arbuzov (rus.. âlimi.), 515 Arçalı
 (yer), 297 Arday (ur.), 72 Argayaş (tümen), 242,
 298 Argım-pay=Argm bay, 53 Argın (ur.), 4, 18,
 29, 35, 40, 53, 116, 153, 243' 247, 249, 313, 337-40,
 374, 493, 496
 Argın Canaq Aqm (qzq. ozan.); 252 Argın
 Canibek Batır (qzq. batır.), 242 Arğu (ur.),
 48, 56, 60, 63,96, 101 Argun Han (ilhanlı),
 110, 113, 114 h Arkhangelsk (ş.), T13, 115,
 116, 1&2, 244, 271, 542
 Artçılık, tlf Kokanbay, 50.4
 Arif bey (Türkiyeli sb.)< 426
 Arif (Aksu, mnr.), 275
 Arif Kerimî (Kzn. mnr.), 407, 423, 463,
 .468
 Arif Khoca (Teşkent. ten), 273, 347, 502
 Arifkhatiov Gulam Haşan (Taşkent, ter.),
 505

- Arifov Abdui'namid (gençbuk'nara'), 369,
376, 106, 307, 409, 416, 418, 426, 442-3, 447-8, 458,
465, 467, 4S1 Arif Sijvr'mi (bşk. molla.), 220, 48S, 540
Arık kızı Niame (qzq. mhr.), 517 Arıq (ur.),
71 Araş (ur.), 590 Arış (ur.). 39
Ans (n. liavza), 179, 5S0-2 Arış (istasyon), 263
Aras-Serni hattı, 582, bk. Türksib Arıştan ogb
Cusupbek (qzq. mhr.), 518 Aristov (rus. mî f.),50
h,73h, 87 h-91h, 106 h Arka (Kazakistanın merkez
sırt'arı), ¹⁶,
36, 16S, 170, 208, 321 h-24h,337,3S6, 472 h,
499
Arkhipov (rus.mlf.), 384 h Arkuk (kaic), 179 Arlat
(ur.), 29, 43-5, 60, 76, 204 Arpa (dğ.), 12
Arqalıq Batır tıf. Turgumbayoğlı, 522 Ars'an
Bek (qzq. kıyamcı.), 337, 333 Arslan Cantüreoğlu
(qzq. slt. Ebu k- hyır ev admdan), 244-6,
315, 321,
324-25i., 331
Ars'an M'rza (ngy. nrz.), 186-7 Arslanov Osman
(tercüman), 200 *Arslan*, tıf. Fıtrat, 521 *Arşın
mal alan*, 521
Artık İnak (klıviya. maiiğit reisi), 201-2 Artış (ş.),
55
ATFUTTI (rus. bolşevik), 396-7, 399, 4)3, 591
Arungazi Sultan Gayıp oğlu (qzq. s'.t.),
216, 225, 243
Aryaniler. *çokyerde*; – in istilâsı, 92 Aryani
dilleri, 79 As, bk. Alan Asake (ksb.), 282
Asan Qaygı Asan Ata (ngy* ozan), 308 Asan
Mirza (ngy. mrz.), 186 Asaq (ur.), 75
"Aşari atika muhafaza kom'syonu» (Taş. kent),
516
Asav qohgır (hava.), 524 Asena (efsanevi ilktürk),
97 li, 98 Asgar tav. Asgar tav. (dg.) 7 bk. Izi- gart
Asg' .1 (ur.), 44 h «Asiastrad» şirketi
595 Asırj (ur.), 72, 75 Asıq art, bk. izıgart As'amay
Abız (ngy.), 149 h Asmantay-Matay (g.), 321
Asmo'ovsky (rus. mlf.), 293 Asqıs (u.), 292
Asrıdde'n Mahkdum (basm.), 430 Atftano kul
Künsiik (Bukhara. vezir.),
255
Astane kul Kuşbeği (Bukhara. vezir),
256-7
Ast.-u'khanVar (Bukharada sülâle), 152-6, 160-61,
166, 168, 189-91, 197, 200-01, 203, 276
Astarkhan (ş.), *çok yerde* Astarkhan deriş', bk.
Karakol dens;, Astrsbad (ş.), 1,74-5,167,216,
286-7,243, 471, 506
Asuan (bend), 575 Asurı padişahları, 84, 86-7 h
Asya, Asya' ılar *çok yerde Asya* (gazete), 50S
Asyada Beş Türk, ı1 f. Adil Hikmet,
341 h
Asya Matbaası (Kızı.), 488 «Asya Müzesi»
(Petersburg), 83 h, 113 h, 120 h, 191 h, 195 h, 200 h,
444 h, 550 Önasya Türkleri 566, 576, 582, 597, 601,
605-6
Ortaasya," *çok yerde*
– dem'ryolu, 278. – Devlet Üniversitesi 511.
– Coğrafya Cemiyeti, 514. – Metroloji
İnstıtutu, 514. – Miislüman Milli Avami
İhtilâl Cemiyeti, 408. – Su İdaresi, 514
Ortaasya Tarihi, tıf. Salioglu Bulat 515 Asyari
oğlu Abdurakman (qzq. mhr.),
518
«Aş»=«yog» = gaza merasimi, 39 Aşbara (yer.) 289
Aşklıabad, *çok yerde*.
– inenşevik hükümeti, 372
Aşnas (ş.), 179
Aşur Bek (basm.), 427, 452, 467
Aşura'i, bk. Zahirî
Aşurofrlu Sadık (Bukhara. mnr.), 354

At- «B'rdhevn» atları, 20. Kazaklarda at terbiyesi, 267. Kine Sarı'nın —ı«Kök- borul», 319.
«Tolegen» nam at, 203. "Tulpar at». 318-9.
Atabay (ur.), 75 Atabaycv (trkm. mnr.), 402 Ata Bek Kadı (Endican kadısı), 334 Alubckoğın Fazıl (özb. mnr.), 334-5 lı Alacan (Kongrat prensi), 272 Atacan Haşim (özb. mnr.), 515-7 Atakhoca (Bukhara. mnr.), 426-8 Atakhoca Melimed (özb. musikişinas), 523
Atabayoğlı Kaygısız (trkm. mnr.), 525 Atalıq (ur.), 40
Ata Mahdum (Semerkand.bsm.), 424 Atau'la Bahaeddm (Kzn. mnr.), 480 Atbasar (ş. tümen), 26 Atbaş tav (dğ.), 5, 12-3 Atıgay (ur), 40
Atkinson, W, (ingl. seyyah), 268
At'ası Hadi (kzn. mlf.), 133 lı
Avar (Kavim), 578
† Avfi Muhammed (mlf.), 101 h, 287
Auve (frans. sosyolog.), 560
Avâz-i Tâcik-i Kembaval (gazete), 510
Az>esta, 73
Avezoğlı Mukhtar (qzq. mnr.), 397, 522 Avıqman (ur.), 40 Avrupa, çokyerde;
— den'iz Fcaret'nin Orta Asya mukadderati üzerinde tesiri, 117 vd.
istilâsi tehlikesinin önüne geçmek tecrübeleri, 127 vd.
Avrupalı seyyahlar, 527. — lı fabrikacılar, 283
Avrupa medeniyetine bir nazar muvazene, tlf.
İsmail Gaspralı, 560 Azmi (gazete), 507 Avul T ili (gazete), 507 Avusturyalı es'rier, 374 Ay, tlf. İ. Gaspralı, 555 Ayagöz (ş.), 249-51, 253, 264, 314, 327-9;
keiimen'n «ay ökü» şekli: 251 lı. *Ayal tejiidiği'*imcmua> 507, 518 Ayan (ur.), 72 Ayaz Bek {(Bukhara), 218 Ayaz İshaki (kza. mhr.), 355
Ayaz Topçubaşı (Bukhara), 224, 225 Aybal (-ngy. befrl. Cimboylık), 164 *Aybat ul-Haqâiq*, tlf. Edib Ahmed, 62 Aybogır (bataklık), 21 Ayçuvak (qzq. s't.), 221 h, 225, 243, 244, 312, 314
Ayçuvak b. Bülckey (qzq. s' t.), 169 h
Aydabu! (ur.), 40
Aydarov (tercüman), 271
Aydurgay (ur.), 41
Aygpryal dağı (dğ.), 252
Ayım (nahiye) 282
Ayım (ur.), 75
Ayine (mecmua), 504-5, 510

Ayıt (ur.), 40
Ayıt Mehmet (qzq. mnr.), 485 Ayıtkocaoglu Sabir (qzq. mhr.), 518 Aykhoca (Taşkent, şeyhülislâm), 273 *Ayman Çölpan*, tlf Yusuf Bek. 493
Aymavutoğlı Yusuf Bek. (qzq. şa'r.), 506, 518, 522, 524,
Ay mergen (Altay destan kahramanı), 572
Ayn tıl-Edeb, tlf Ahme-d Vasli 504 *Ayqab* (mecmua), 500 Ayrı tam (k.), 445
Aysekeycv Nasır Molla (kzn. molla) 329 Ayşer kul Abız (Sarayçık. ter.), 148-9 Ayüke Han (Kalmтік hânı), 171 -3 Ayüke oğlu Kanaat (qzq. kıyamcı.) 305, 306, 341, 518
Ayu tapam (dğ.), 8 Ayu tiren (bölge), 27 Ayyarlık : Haydamak, 387 *Azad Bukhara* (gazete), 508 Azak Denizi, 36 Azam Han (hindli), 423 Azamat Qoca (hava.), 523 Azamoğlı.Kazakbay (Taşkent, bsm.), 465 468
Azrcbcyan (ülke.), 65, 67, 95, 109, 132-3, 198, 258 h, 286187 h, 362,365 370, 372 h. Batı Alaş Orda ve Başkur» düstan hükümetlerinin Azerbsycatı hükümeti ile temas tes's etmek te*
şebbüs'eri, 372, 475, 481. — ın ilim dostları, 485; 500, 503, 509, 521,532 | 558-9

Aze[^]baycanlılar, 64, 236, 358, 360 h.
 – 1. Haydarov 236. – 1. Efendizade .
 . Mehmet Emin, 362, 374. 1. Yusuf Ziya, 442,
 449, 467. – 1. Esad Efendi, 444, 641. – 1.
 Hüseyinzade Ali, 480. 1. Akhundzade, 521,
 533. 1. zabıtlar. 604
 Azim Bek (Bukhara. şeyzade.), 232 Aziz Bek
 (özb. artist.), 521 Aziz Khoca (Taşkent, ter.),
 347 Aziz Meker (Çerkeş, mümessil.), 477"8
 Azizofclu İslâm (bsm. müellifin maiyetinden),
 448
 Azizov (özb. mnr.), 515

B

Baba (ur.), 71
 Baba' Bek (Şehrisbiz. beg.), 231, 255 Baba Bek
 (trkm. bsm.), 404 Babacanov (özb. mnr.), 402
 Babacan Khoca (şeyh), 197 Babadağ* (dg.) 51
 h, 471 Baba Hafiz (özb. musikişinas), 523
 Babanazar (ur.), 41 Baba Quli (Şıbanlı. han),
 136 h Babas (ur.), 40
 Baba Sultan (Şıbanlı slt.), 135, 138, 143, 151
 Baba Tükles (şeyh), 197 Babay (Aral
 Kozakları), 85, 342 Babiler ^mezhep), 533
 Babsaq Biy (bşk. bey), 306 Babur Mirza
 (Temürü), 37, 61, 65, 110, 117, 119, 123 h, 131 h,
 133, 151, 178, 190, 205, 211, 461, 568, 578, 593
 Baburlular, 112, 113, 118, 120 h, 183 Baburlu =
 Bayırıtı = Yağma (ur.), 98 h *Babur Name*, nşr.
 Beveridge, 89 h, nşr.
 İlmîRsky, 117 h, 178 h, 572 Babuşkın
 (rus, bolşevİK.), 366 Badana (ur.), 50 Badbak
 dala (çöl), 18, 314 Badakhşan (vilâyet), 23,
 45, 77, 156, 167, 184, 206, 209, 441 Badanın
 (ur.), 76 Badaqul (Şıbanlı. slt.), 124 h
 Badahis (ülke), 54, 72

Badıq (Tokaytemürlü, slt.), 150 h
 Bağa (ur.), 75
 Baganalı (ur.), 315, 499
 Bağdad (ş.), 98 h, 104, 121, 131 h
 Bağdan (k.), 342, 461
 Bag-i Bala (Semekand. mahalle), 449
 Bagıs (ur.), 40,
 Bağış (ur.), 72
 Bagraş Çöl (g.), 4
 Bağşı (ur.), 75
 Bahaeddin (mıf.), 108 h
 Bahadır (Batır.) Han (qzq. han.), 168-9,
 170 h, 201-2, 210 h, 243 Bahadır Sultan
 (qzq. slt.), 244 Bahardin, bk. Durum Bahauallah
 (Babi mezhebi müessVı), 5 33 Bahçesaray (ş.),
 551, 554, 557
 BahriHazar-Karaden'z (volga-Don kanalı,
 130 h
 Baharimuhit, 126
 Bahrin=Barın, (ur.), 29
Bahr al •Es rar fi Menaqib il-Akhyar, tlf.
 Mahmud bn. Vçli, 191, 276 Bahtigirey
 (qzq. slt.), 244 Bakhmetev (rus. vali.) 240
 Bakhtiyar Sultan (qzq. slt. Bükeyden), 350
 Bakhtiyar Sultan (Şıbanlı. slt.), 42 Bakhtiyar,
 bk. Mamtq *Bajchtsız Cemal*, tlf. Mir Çakıp
 497, - *Bakhtsızs Küye%f*, tlf. Abdullah
 Kadiri, 519 Bailey (ingl. sb.), 422 Baka Khân
 Damolla (Bukhara; ulm.), 257
 Bakican. Bay (Taşkent, ter.), 278 Ba 'tra =
 Baktria (ülke.), 76-7., 92, 94, 105
 Bakşı, uyg. kâtip., 149 Baksı, şaman, 68, 494-5,
 525, 527 (Türk- mehlerde), 530 (Özbeklerde),
 533-^4 Baku (ş.), 135, 1372, *375-6, 392, 401,
 415, 420, 434, 479-81, 502, 509, 511, 519, 521, 554
 Bal çamı (m. mlf.), 90 h, 106, 287 Bala
 çurm (ur.), 249 h Bala İşim (istasyon).
 593
 •
 Balasagun, Tokmak (ş.), 5, 96, 99 h, 100 110,
 317, 534 Balat (ksb), 445

Balavbayoglu Salken (qzq. inhr.), 518
 Balgmbayofrlu Khayreddin (qzq. inhr.),
 500,506
 Balguca bey (qzq. biy), 490.
 Balgasun (ş.), 18 Bali (qzq. kıyamcı), 315 Balıqçı
 (ur.), 40, 41, 72 Balkan (yer.), 73; Balkhan (dg.),
 15-6,21 Balkaş (g.), 4, 14, 17-9, 21,40, 123, 176, 249,
 314, 563, 575
 Balkh (ş.), 23, 45, 48, 54, 62, 74, 77, 92, 94,107,
 118-21, 152-3, 156, 170, 180- 81, 183, 184, 189-90, 196,
 199, 205-6, 209, 211, 217, 221, 224, 226, 487 Balkhai
 (n.), 590 Balkhhlar, 183 Balıqçı (ur.), 72 Balıqlı
 (ur.), 43 Baltalı (ur.), 40 Baltıçaq (Mangıt), 197 h
 Baltık Denizi 582. — devletleri, 603 Bami
 (Türkmenistanda yer), 235 Bang (müsteşrik), 93 h
 Banipat (Hind. ş.), 131 h Banzarov Curcı (mogul.
 mnr.), 543 Baqal (ur.), 72 Baqay (ur.), 40 Baqcaı
 (ur.), 40 Baqı (qzq. slt.), 250 lı Baqır (ur.), 76
 Baqırğan (yer), 74 h 'Baqtı, (ur.), 72 Baqtı Berdi
 (ur.), 40 Baraba (ur.), 70 Baraç oğlu (ur.), 94 h
 Barak (şeyh), 558 Baraq (Çağataylı. han.), 60
 Baraq b. Orus (Tokaytemürlü han). 35, 36, 150 h
 Baraq = Navruz Ahmet (şıbanlı. han.),
 124, 133-4., 138, 143, 151, 158, 180 190, 197
 Baraq Han b. Tursun (qzq. han), 173, 175, 203,
 209-10 (nesebi), 249-50,314 329, 498, 546 h
 Baraq b. Sultabay (qzq. slt.), 251-2, 268', 546
 Barbur (ingl. mlf.j, 92 h Barçmhğ Kent (ş.), 35, 109,
 179
 Bar-çugur (dg.) 17 Barçuk (ş.), 55, 56 n Bargay (bşk.
 kıyamcı), 172 Bargı (ur.), 72 Bargm (ş.), 89h Bar
 göl (ş.), 3 Barkhan, bk. Markan Bârn (ur.), 35, 43
 (Bahrin), 41-5, 116, 153, 161-2, 204, 298 Barın
 Tabın (ur.), 298 Barlas (ur.), 43, 60, 103, 467 Barman
 (ş.), 12, 55, 56h Barmaq (ur.), 43 Barmış (k.), 52h
 Barsghan (ur.), 48, 53, 55-6, IBS Barsghan (ş.), 108
 Barsuk, büyük v<5 küçük (kum), 17, 312, 321
 Barthold W. (rus. mlf.), 31, 49h-50, 66, 69 73, 89h,
 95h, 97h-99h, 102h, 106,112h, 197h, 201h, 215,
 270-1, 275-6, 289, 295h, 335h, 381, 405, 510,
 514-5,524h, . 530, 538, 584h, 587 Barzaqlı (ur.), 76;
 Dr. Bascy Ernep (macar. mlf.) 162h Basıgaraoğ-lu
 (qzq. mlf.), 316h, 318h Basmaçı, 386 dan başlayıp
çok yerde. — Ferganede, 386, 470. — Bukharada,
 425. — ve Cemiyet, 419. — Türkmeniş- tında, 425,
 470. — in tarihî kıymeti, 471 vd. 579. — «basmaçı»
 tâbiri 387 Basra körfezi, 119,
 Basra, 127, 129h aş
 Körül (ur.), 72 Başkur
 (k.), 390

Başkurdüstan, *çok yerde*. — da Rus idaresi, 241. —
 muhtariyetinin ilanı, 364. — ve Alaş orda,
 368. — Sovyetlerle sulh akdi, 376. —
 Hükümetinin Tür- kistana çekilmesi, 402.
 Kiçi Başkurdüstan, 300, 372h
 Başkurt, *çok yerde*. Başkurt = Heşdek, İstek, İştək,
 162. — Merkez Şürası, 360. — kurultayları,
 361, 364. — la- nn idaresine ait kanunlar, 243.
 — askeri muhtakası, 370. — ordusunun
 Bukharaya sevkı meselesi, 405. — zabitleri,
 424

Başkurt (gazete), 360
Baş Özkent (ş), 179
Başsız (ur.) 45, 72
Batan (ur.), 40
Bataq (ur.) 41
Bataş (ur.). 43-5, 204
Batını (meziieb.), 533
Batır Töre (Khokand. kıpçak beği), 230
Batırşavı Molla (bşk. k,yamçı). 329
B a t r a q (ur.), 75
B a t u b. Coçı (Altın orda hanı), 34-5 Batur
Khuıtayşı (kaimlik hanı), 153, 167 Baturşin
Süleyman (kznlı. doktor), 263, 270-71, 32.4
Batyasoğlu (qzq. mhr.), 517 Bav
bek (ur.), 40, 41 Bay (ş.), 8
«Bay», reis manasında, 53 Bayan avuı (ş.),
18, 250, 310 Bnyas (yer.), 469 Büyat (ur.), 75
Bayat (hava.). 523 Boyavıt (ur.), 40
Bayazak oğlu İsa (qzq. miir.), 518
Bayazld (qzq. mhr.), 517
Bayaztl II (Osman'ı pad şahı), 127-51ı
Bayazidov Atauüah (mişer. molla, mhr.),
489, 492, 502
Bavbakar (yer.) 338 Bay
bal ık (ş.), 78 Bay baktı
(ur.), 41, 315
Bay bor 1 (ur.), 2491.
Bay Ceğit (tir.), 40, 314, a27-8
Baydlkov (qzq. innr.), 514
Baydılda oğlu Abrakrnan" (qzq. mhr.),
518
Bay emet (ur.), 40
Buyınbet b. Ayçuvak (qzq. s't.), 312
Bayındır (ur.), 75 Bay is (ur.), 40, 41
Bayışev M. (bşk. sb.), z6S
Bayka! (g.), 93
Bay kara (Anuderyanın kolu), 12
Baykara, bk. Hüseyin Baykara
Bayıar-çañçor (ur.),.. 40 Baymak (ksb.),
364, 363, o/6

I
Bayman taptı (Nuratada bölge), s
Baymaqlı (ur.), 44
Baymemet b. Ayçuvak (qzq. sit.), 244,
3 W
Bayoğlu = Bayolı (ur.), 13, 40-1, 144, 243-4,
248, 311
Bayraklar. Türkistan bayrağı 37, 432.
İs'andan önceki Türklerin, Çingiz
oğullarının, 432, 432. Karahanlıların ve
Selçukluların, 432. Türkistan milli b. 432.
Kazak kıyamcılarının, 340 Bayramşahlı
(ur.), 75 Bayron (ingî. şar), 493 Baysıyıq
(ur.), 40 Bay sufı (ur.) 76
Baysun 26, 61, 82, 308, 420, 439, 441-3, 452
Baysunkur (Temürlü), 549 Baytuk Akın
(qzq. ozan), 245 Baytursrunoğlu Ahmet
(qzq- mhr), 140h.
338, 339h, 354, 363, 376-7, 396, 398, 496,
498-9, 514, 524-5 Bayus (ur.), 251
Bazanoğlu Ha.b'ullah (qzq. mnr.), 524
Bebkey (ur.), 41
Beccnck, Peçenek (ur.), 92, 108
Bedredd'n (özb. mhr.), 520
Bedredd n Kadı Keiün (Bukhara), 256-8
Bedreddin e'-Ayni (mlı.), 34
Beğcan b. Evliya kuM (özb. beğ.), 467
Behbudı Mahmud Khoca .(khoca. mhr.);
355, 357, 372-3, 376, 447, 502-5, 519,
543
«Behbudı kütüphanesi» (Semerkand), 516
Belıram Bek (Semerkand. bsm.), 373, 426,
444, 443
Bahram Bek (Karşh bsm.), 452 Behram
Bek Kâsanlı (bsm.), 447, 46i-2 Behram
(özb. mhr.), 516 Behzad (ressam), 124h
«Bek» (rütbe), 37 Bek (ur.), 75
Bek Sultan b. Agaday (qzq- s!t.), 250-51
Beka'ıycv (qzq. mnr.), 377 Bekbav
Abdurreşid (bşk. sb.), 377 Bekbu'at, bk.
Saliöğlu
Bekbu'atov molla Taşbu:at (ttr. moba),
250, 329

- Bekçura Han (bşk. hanı), 541
 Bekçur.'n Mir Salih (ttr. tercüman. mu- aUim), 268-9
 Beken oğlu Ilcas (qzq. mhr.), 518 Beketay b.
 Kati (qzq. rus memuru), 322 h
 Bekimbet ogiu (qzq. mhr.), 517 Bek -Kuii Be#
 (Khiyva. vezir), 155 Bek kundı oğulları
 (Şıbanlılar), 123-4, 135-6, 147 Bekler (ur.), 76
 Bekmehmetoglu Şefkat (qzq. mnr.), 377
 Bekmetov Şerif (Kzn. sb.), 184.
 Bek Mirza (ngy. mrz.), 134 Bekınuradogıu
 ömerbek (Feraane. kı- yamcı), 334 Bek qazan
 (ur.), 76 Bak Saqar (ur.), 76 Bektavuloglu
 Begçş (Bukharalık), 329 Bektemir (ur.), 75
 Bektemiroglu Ahmetcan (Taşkent, ttr. mhr.),
 504
 Bekten (Çımbay. Karakalpak. mnr.), 348., 352
 Bekzad (ur.), 45
 Beladhuri (mlf.), 527 h
 Bel ağaç (yer.), 297
 Belakun (Macar. Komünist.), 602
 Belçika, 290
 Belcuvan (ş.), 82, 84, 255, 427, 438, 442, 452,
 453-4, 468, 470. - Tacikleri, 426
 'Belek (ur.), 72
 Belinski (rus. mhr.), 493
 Belkhab, Balkhab (n.), 16
 Belkin (beyaz rus), 390
 Beloglu Ürimbek (qzq. mhr.), 518
 Belarus, 572
 Benaket (ş.), 289
 Bencül (ş.), 69
 Bendergiz (liman), 593
 Benevini (İtalyan), 168-9
 Bengal. (Hmd. vilâyet.) 211
 Beni İsrail, 91 h
 Bennayî (Herat. şair), 83
 Benzing Y. (alman. müsteşrik.), 344 h
 Berdi Murad Han (trkm. serdar), 235
 Berdî oğlu Emir Hacı (trkm. mnr.), 370 506,
 509
 Berdi oğlu Bekki (trkm. mnr.), 525 Berdi oğlu
 Kakacan (trkm. mnr.), 5C6, Bereketullah
 Mev'avi (Hİnd. ahrar.), 376, 391-3, 397-8, 533
 Berenli oğlu Besim (trkm. mnr.), 525 Bercz'n
 (rus. mlf.), 88h, 140h, 155 h, 165 h, 185 h, 200h,
 509 Berg (rus. mlf.), 117, 22h
 Berimcanogulları,¹242, 338 Berimcanoglu
 Ahmet (Alaş orda âzası), 347, 369
 Berimcanoglu Azimbek (qzq.mnr.), 369 h, 376,
 507 Berin (ur.), 75 Beriş (ur.), 41, 312 Berke
 Han (Altın Orda hanı), 34 Berlin, *çokyerde*
 Bern (ş.), 475 Beş Bala (ur.), 40, 43 Beşbaik (ş.),
 3, 55, 99, 102, 108, 251, 526, 582
 «Beş.kaia» = Khorezm, 322h, 325h
 Baş kempir (ur.), 72
 Beş qaban (ur.), 45
 Beş qabaq (ur.), 72
 Beş qaşqay (ur.), 41
 Beş tag == Piatigorsk (ş.), 488
 «Beçe oyunu», 527-8
 Beveridge (İngl. mlf.), 89h, 123 h, 178 h
 Beykend (ş.), 49, 51
 Beylek el-Qıfçaqî (mlf.), 114
 Beynelmîle Coğrafya Kongresi, 557
 Beynelmîle Müsteşrikler Kongresi, 502
 Beyrut (ş.), 457
 «Beyza» Ebulgazi Han IV. m mahlası, 204h
 Bezak (rus. vali.), 240 Bezm-Konsert, seyyar
 musiki derneği, 523
 Bezsonov (rus. mlf.), .491 Biçik Tura (ş.), İ36
Bidârii Tacik (gazete), 510 Bidene (k.), 443, 445
 Bidil art (geçit), 8,
 Bıgendik (ur.), 40

oğlu Abdurrahman (qzq. Kırımlı, mnr.), 524
 Bikkenev oğlu Hikmetullah (Kzn. mnr.), 532 :
 Biket (qzq. kıyamcı), 321, 322 h Biket destanı, 513
 Biladha b. Arslan (Fergane. Göktürk), ^{98h}
 Bilek bulat Mirza (ngy. mrz.), 142 Bilgelik (ur.), 43
 Biügençur Kağan (Karakhann), 99 Biiiyev (rus. musdc ş nas), 525 Bilim Ocağı (Taşkent), 503, 513, 516 Binevtiz (yer), 140-2
 Binyon (ingî. mlf.), 1881ı Biralı (qzq. slt.), 250h Bıraş (ur.), 76 . Biri – Bulat (ur.), 72
 Birler (ur.), 75 *Birlik Tavı* (gazete), 362, 506
 Birmanya, 110 Pir Nazar (ur.), 72
 El – Biruni (mlf.), 21, 53 h, 77 h, 80, 87 h, 96, 100, 106h, 103 Biy Mirza (ngy. mrz.), 151 Biy Mirza (ngy. mrz. Yediasn). 166 Biyüm (ur.), 71 Bizans, 5, 35, 88h, 546, 587 *Biznin Yol* (mecmua), 508 Blacker (ingî. sb.), 422
 Blagoveşçensk (ş.), 389, 542 Blankennagel (alman, mlf.), 204h Blngır Knar (kale), 135 H
 Blochet (frans. mlf.), 42, 150 h, 189 h, 192h
 Bobı Sultan (qzq. s't.), 250-51, 263
 Boğaca (ur.), 75
 Boğdu Ola (dgl.), 4
 BÖğür dag (ur.), 75
 Bökentav (yer.), 461
 Boktarma (tümen), 26; bk. Bukhtarma
 Bolan Sultan (qzq. slt.), 251
 Bola sürü (ur.), 72
 Bolşevilçler, *çokyerde*. Türkistanda ilk holşevik hükümeti, 342. – çağında siyasi hayat, 378 Bölirlik Aqın (qzq. ozan), 518
 Bötükbay (ur.), 72

Bomin _(ur.)>-45
 Boqmurun (destan kahramanı), 545 Boraşev Abdülâziz (Kzn. matbaacı), 488 Böri (ur.), 71
 Börkimek (ur.), 72
 Böri oğlu Kümüş Ali (trkm. mnr.), 525 Borodin (rus. general), 311 Borqut (ur.), 43 Börsov (rus. matboacı), 505
 Börü (bşk. k.), 298
 Borü Bataş (yer), 464 Boş moyun (ur.), 72 Böhling (rus. vali), 240 Böhling. (alm. âlim). 588 Boydalı (ur.), 40 Boylaş Han (qzq. han), 150 Böyrek (ur.), 35, 43, 45, 201 Boz Alay (dgl.), 10
 Bozaçı (ur.), 43, 75 ■
 Bozay (ur.), 43
 Boz aygır (hava), 523
 Bozdoğan (yer), 469
 Boz ingen (hava), 523-4
 Bozirek (cumudiye), IOh
 Boykurt, 564
 Boz Turgay (hava), 524
 Bretschneider (ingl. mlf.), 100h
 Brezilya, 215
 Bucağa Han (Khorezm Şıbanlı.), 138h Buçay (ur.), 40
 Buda dini ve kültürü, 77, 81, 110, 572 Budak Sultan (Şıbanlı), 124 Budapest (ş.), 366, 475, 481 Budi (ur-), 72
 Budizm, 94-6, 98, 102-3, 157, 543 Buganay (ur.), 41
 Buğra Gazi Girey Han (Kırım), 549 Buğra Han (Karahanlı), 97h Buğra Hakan (Uygur), 98h
 Buğra Khan Satuk (Karahanlı), 99h
 Buğu (ur.), 71...
 Bükceei (ur.),
 Bukeceme (ur.), 72'
 Bükevil (ur.), 76 ;
 Bükey Han (Ebulkhayır evlâdından)^
 209, 210 h, 244, 245, 249, 251-2, 268, 314 h

- Bükeykhaiioğlu Abdullah (qzq. mnr.), 524
- Bükeykhanioğlu Alikhan (qzq. mnr.), 140 h, 165 h, 209, 268, 298, 305, 338, 339, 344-47, 349-50, 354, 356, 361-2, 364, 368-70, 397, 496, 498, 499, 500, 506, 513, 525
- Bükey orda (ulus), 17, 25-7, 41, 125, 164-6, 171, 245-6, 265-7, 297, 311-12, 331, 350, 359, 375-6, 381, 396, 486, 500-01, 517
- Bükey Uulusu, 243 Bukhara, *çokyerde*
- sanat mekteb*, 188.
  - emirliğinin sonu, 419.
  - emirliği, '201, 206, 254 –9.
  - Halk Cumhuriyeti, 405.
  - CedidlerI, 407. - musiki Mektebi, 523. - ulema kongresi, 531
- Şarki Bukhara *çokyerde*
- valii umumisi Evliya Kull Bek, 467
- Bukhara* (gazete), 510
- Azad Bukhara* (gazete), 508 Bukhar Cırav (ozan), 210, 307-9 Bukharalılar, *çokyerde Bukhara-i Şerif* (gazete), 505 Bukharin (rus. bolşevik. mhr.), 415
- Mirza *Bukharin* (ter.), 502 Bukhtarma (tümen), 26, 381 Büki (rus. bolşevik), 393 Bürkü (ur.), 75
- Bulaklar*, tlf. Çolpan, 569 Bulan cigit (hava), 523
- Bulanya Sultan (qzq. slt.), 269 Bulat han b. Ebülmembet b. Pulat Han (qzq. s.t.), 310h Bulatçı Nayman (ur.), 40 Bülekey Sultan (qzq. slt.), 169 h.
- Bülkey Sultan b. Nurali (qzq. slt), 203h Bülek ta! (ur.), 72
- Bulgar (Edil Bulgarları), 23, 30, 32, 64, 88, 91 h, 94h, 99, 116, 223, 253h, 534, 540, 542, 610-11 Bulgaristan (Balkan), 475 Büllicistan, 94, 110, 114 Buptay (ur.), 39 ■
- Buqqaça (ur.), 75
- Burabay – Buğra bay (rusça : borovoye) ormanları, 18, 288 Buraç (ur.), 94h
- Buraybay (bşk; kahraman), 387 Bürçen (ur.), 29, 175, 241, 313, 369, 524 h Burdalık (ksb.), 436-7
- Burgan kûm, 16 Bürge (ur.), 45
- . Burhaneddin Kuşkeki (Afganlı. mit.), 441
- Burhan Sultan (Bukhara. şıbanlı), 135
- Burhaneddin (Bukhara. polis müdürü), 257
- Burhaneddin Kılıç, (türk şeyhi), 137, 196, Burkut Sultan b. Sultan Murad (ngv. slt.), 166
- Bürküt Eşikagabaşı (Cildiköi, bsm.), 449
- Burlaq (ur.), 43, 144 Burnaby F. (ingî. sb.), 269h
- Burnaşev (Kzn. ter.), 116 Burnanev (ttr. ter.), 315
- Burns A'lexander (ingl. sb. elçi), 47, 224, 226h
- Büro. Dumada Müslüman Fraksiyası Bürosu, 356, 358 Burqaz (ur.), 75 Burqut (ur.), -44 Bursa (ş.), 126, 559 Burtas (ur.), 32 Bürü = Birsik (ş.), 306 Burucan (geçit), 1 Burunçuq (ur.), 75 Burunduk oğlu (Kzn. bolşevik), 377 Buruşaski (kavim), 92 Burıtalar (kavim), 543 Buskunçak (çöl), 17 Buslaq (ur.), 43
- Buston (ur.), 72 Bustudugas (ur.), 72 Busurman (qzq. kıyamçı), 324 Busurman (ur.) 40 Buşman (ur.), 40
- Butçuy oğlu İbrahim (bşk. kıyamçı), 329' Buydas Han (qzq. slt), 150h.
- Büyüle Petro Dağları - bk. Terskey Ka- rateğın .
- Buzan (ur.), 43, 45

Buzan sahrası, i39
Buzan Han (Çağdtaylı han), 102
Buzanski (rus. amele murahhası), 352
Buzaa (ur.), 43
Buzmaçın (k.), 52h
Byk (rus. bo'.şevik), 424

C

Cabağı (qzq. s.l), 251 Caba^l.aq (ur.), 41 Cabay (qzq. slt), 251 Çaçaqlı (ur.), 43 Cadık (ur.), 40
Cadlk (Fergane yer), 146. – khocaları, 213
CaFarbay (ur.), 75
Cafer Hoca medresesi (Bukliara), 531 Caferoğlu Alimed (prof.), 485 Caferoğlu Allahberdi (bşk. hükümet reisi), 359
Cağa (ksb.), 63
    Cagaibaylı (ur.) 18, 29, 41, 166, 245, 247, 313
    Cagar (ur.), 45 Cagurak (ur.), 89 h *Cahiller*, tlf.
    Gazi Yunus; 520 Cahun Leon (frans. mlf.), 19, 106 h.
    – in esiri
    563 Cakev (ur.),
    41 Caksıbay (g.),
    291
    Caksat = Yakhşi saat Mirza (ngy. mrz.), 165
    Caiaatayır (ur.), 29, 39, 43-4, 60-1, 104, 170, 316
    Calen oğlu Kerim (qzq. mnr.), 517 Calkınbey Töre (qzq. slt.), 250 Çalman (ur.), 40 Cam (ksb.), 63, 445 Camacae – Kemak, 51
    Camantay (qzq. sit.), 249-50, 251, 252, 268
    Cam bay (ksb/), 461
    Camgar (ş.), 55
    Câmi (mlf.), 112, 190
    Camkıya oğlm Molabay (qzq. artist), 522
    Cana Edebiyat (mecmua), 508, 518

a?ia Mektep (mecmua), 306 h, 336 h, 5 0 / , 518
lanap aqm (qzq. ozan), 548 Canart (tepe), 7
Canıbek (qzq. Tabm ur. bş.), 324-5 Canbuia^t oğlu Sahlb kirey (qzq. mnr.),
    377
Cancar (ur.), 249 n
Candarbek kızı Zühre (qzq. artist), 522 Candarbek oğlu Kurbanbek (qzq. artist) 522
Candevlet (qzq. kıyamçı), 324 Caıvgazı (qzq. slt), 204, 212, 216 Cangeldin (qzq. bloşevik), 338, 378, 396 525
Cangir Han, bk, Cihangir Canlbek Kadı (qrz. bsm.), 388, 421, 463, •470
Canlbek oğlu Canuzak (qzq. mnr.), 518 Canlbek Sultan Ebu-Sa'ld b. Barak (qzq. han), 36-7, 150 (nesebi) 158, 167 h, 169 h, 210
    Canlbek Han b. Özbek (Altın orda hanı), 157 h, 308 h, ona ait destan : 490, 572
    Canlbek Sultan (astarkhanh. han), 153h Canlbek Han (şibanü. slt.), 124h Canus (ur.), 39 Can geldi (ur.), 40
    Cank hoca Batır (qzq. kıyamçı), 293, 315, 320-21
    Cankhoca b. Barak (qzq. slt.), 251 h, 327
    Can Mirza (ur.), 41 Cansuver oğlu İlyas (qzq. mhr.), 518 Can siiyük (yer), 163 Cantay Batır (qrz. manap), 275, 317, 328, 333, 341 Cantıqay (ur.), 40
    Cantüre b. Âyçuvak (qzq. slt.), 243-5 Cantüre b. Cihangir (qzq. slt.), 170 h, 210 h
    Cantürin Seyyid Gerey, bk. Seyyid Ge-rey
    Cantürin Seyyidkhan, bk. Seyyidkhan Canuzak oğlu Türekul (qrz. mnr.), 402, 407, 420-21, 473

Canvefa Biy' Nayman (Bukhara. Şı hanlı beyi), 190 Capalaq (ur.), 72 Caparlıdze (Taşkent, gürcü), 353 Cappas (ur.), 41, 169, 243, 314-5 Caqay (ur.) 40 (hata : Cekey)
 Car boldı (ur.) 40 Carkent (ş.), 25, 26, 264, 348-9 Carleyle (ingl. mhr), 545
 Carthasis (saka reisi), 87h Caruk (ur.), 55-6h, bk. Caruv Cası taban (ur.), 40 Caskus (yer), 245
 Castagne Joseph (trans. mhr.), 270, 422, 457, 464, 483, 528h, 532 Casükur (ur.), 40 (hata: Gasıkur) «Cataq» sözü, 382 Cavgacıq (ur.), 41 Cavgatı (ur.), 41 «Caya» sözü, 323h Cayıq (hava), 524 Cayçık (ur.), 144
 Caynaq oğlu İbrahim (qzq. mnr.), 359 Cebbar Bek (Şehrisebz. bsm.), 428, 440, 442, 451
 Cebbar kul (Bukhara, bsm.), 446 Cebel ül-Buttem, bk. Türkistan dgl. Cebel ül-Fergan, bk. Fergane dğl. ' Cebel-i Siyah Koh, bk. Kara tav Cebeluttarik bozacı, 613 Ceditler, 407-9, 415-6, 418, 427-8, 439, 447-8, 451-2, 458, 465, 538, 557
Cehalet kurbam, tlf. Gazi Yunus, 520
 Celälâbâd (ksb. bölge), 26, 227, 389, 392
 Celden (ur.), 72 Cel geldi (ur.), 72 Cemal eddin Afgani (şeyh), .502 Cemal Qarşi (mlf.) 98h, 99h, 109-11 Cemal Paşa, 398, 401, 407, 424, 426, 429-31, 434, 436, 455-6, 459-60 Cemiyetiakvam, 407, 483, 599 Cemiyet-» Ulema fırkası, 363
Cemşid Kıssısı, qazqça, 492 Cend (ş.), 35, 109, 179 Cenevizler, 114 Cenevre (ş.), 483 Cenqşi Han (Çağataylı), 102
 Cetiin (ur.), 40 Cetimler (ur.), 40 Cetiru = Yadi urug (ur.), 40, 321 Cetpisbay oğlu (qzq. mlf.), 270 *Ceyhun Akhbarı* (gazete), 509 Chatelier (frans. mlf.), 350 h Chavannes (frans. mlf.) 3h, 50, 74, 83-89, 97-8h
 Chensier (ingl. seyyah), 115 Cidde (ş.), 178h, 269, 532 Cideli Baysun (yer, ülke), 303
 Cigendik (ur.), 40 Cigilabad (ş.), 89h Cıraq er (ur.), 89 Cihangir (Hind. Baburlu)/122
 Cihaağir b. Biikey (qzq. han), 244-6, 248, 265-6, 311-12, 331, 486 Cihangir b. Eşim (qzq. han), 166-7, 176h. 210h
 Cihangir b. Gayıp Han (qzq. han), 170h, 203h, 267
Cihanınma (Katib Çelebi eseri) mn tesiri 488, 530 Cilançık (n), 315
 Cil biy minbaşı (qzq. ur. bs.) 333 Cildi köl (g. vilâyet), 298, 438-9, 441, 449. — Türkmenleri,

463 Cilkaydar oğlu mukhtar (qzq. mnr.) 524
 Cil tav (dg.), 14, 17 Cim (n. havza), 17, 19, 138, 143, 235, 292, 313, 320, bk. Emba
 Cimbeti (tümen), 26 Cimboylık (ngy. ur. ve gnfl)»\$& 14*, 164 — 6
 Cimir (ur.), 39
Cinai makkemelerde iş yiirgazış reviş- leri, tlf. Vizga, 509 Cingaket' (ksb.), 52 «Cırav» kelimesi, 307h Cirek, Ciyrek> bk. Çiyrek
Girençe Geçen Engemesi, 331 Cirik (ur.), 72
 Cırıq (ur.), 40, bk. 'curuv Cit (ur.), 43 Çitim tav (dj.), 5 Çitişen calqm (yer), 47 Cıvan tübe (yer.), 292 Cıvka (yer.), 63

634

Cizak (ş.), 20, 44, 46-7, 6181, 207 (Duzzakh),
342-3, 387, 445-7, 462,
473, 533
element* H. (mlf.), 88h
Coçi Buqa (Şıbanla), 124h, 136h Coç. Han b
Çingiz, 18, 30-35, 60, 135, 136h, 150h, 524
Coçi Ulusu, 29, 31-5, 41-3, 104, 126, 147-8, 150,
192, 246, 487
Cöçi Töre (qzq. slt.), 250 «Coçu» ve «Coçi»
kelimeleri, İŞh Coçulduq (ur.), 75,
Colaman Batır (ur.), 312-13 .
Colbarş Han (Taşkent qzq. hanı), 241 Çulda
caqsı (ur.), 72

Coqtav, nşr Qırbalası, 140h, 3391ı Corga (ur.),
43 Corte biy (q*ç- *>?)>³¹⁴ Coyrat (ur.), 43
«Cuangar» ve «cungar» ismi, 158h «Cüci»
bk. Coçi v Cugraçer (yer), 74 Cugrak (ur.),
56 Cügüldek (ur.), 76
Coldıbay ofclu Moldabay (qzq. mhr.), 51Ö
Culkunbay (özb. mhr.), 508 Çulun (ur.), 43

Cumâl'iy Ofclu Baymukan (qzq. şair), 525
Cumaybay oflu Magcan, bk. Magcan ^
Cuma niyaz Sultaynurad (Khiyva hükü-
metlisi), 269
Cuma SuTt*n <qzq. slt.), 243-5
Çumart (ur.), 41.
Cumekey (ur.), 41, 3İ3-5 Cümük = Cumük
(ur.), 48, 54h *Cumsker T il i* (gazete), 507
Cüneyd Han (irkin, bsm. Khiva veziri),
260, (Muhâmed Bakı Serdar), 386
(Khiyyada hükümet reisi), 404, 424^5, 450,
464, 470-71
Cungar Aladag (dg.), 13, 19, 250 Cungar
(d*), 4, 158. - Kapısı, 13 Cungariya, 19, 29,
38-9, 49, 55, 57, 60, 62, 97, 1Q8, 158, 164,
176, 208, 338, 423, 542, 574 Cunqay (ur.), 41

Curabek (Kineges beyi, dadkhoh, general),
191h, 231-2, 255, 261, 272, 274-5, 347
Curzon lord (ingl. mlf.), 585, 597 Cüre İşan
(bsm.), 447 Curuv = Curuq (ur.), 72, 616 Cusup
bek offlu Gamza (qzq. mhr.), 518 Cutuduq (ur.),
45
Curvanmerg, tlf. Abdullah Bedri, 504
Çuvaş (ur.), 72
Cüveci (ur.), 342
Cuveyni (mlf.), 18, 89h, 312h
Cuvuş (ur.), 72
Cuybar medresesi (Bukhara)> 531 Cuyut (ur.),
43 Cüzbay (qzq. tahsildar), 208 Cüzey (ur.), 40
Çabaçı (ur.), 41
Çaday Sultan (qzq. slt.), 251
Çagadam . = Kızıl su = Krasnovodsk (ş.),
263
Çagalday (ur.), 72
Çaganyan (vilâyet), 10, 26, 60, 170, 211 Çagatay
Han, — hanları ve — ulusu, 34, 36, 45,* 48,
60-1, 67, 81, 82, 84, 102, 105, 109, 122, 150,
158, 181, 184, 192, 246, 487, 572 Çagatay (Taşkent,
sokak), 64 Çagatay (ur.), 73
Çagatay dili, 31, 48, 155, 186, 195, 460,
486-9, 493, 503, 585, 560, 610
Çagatay edebiyatı, 105, 213, 509, 528
«Çagatay Gürünkü», 520
Çagataylar == özbekler, 475-7
«Çagatay tüccarı tabiri», 183
Çal (ur.), 75
Çalbaq (ur.), 72
Çaldavır, bk. Aşbara
Çalgarlar (ür.), 76
Çalkar (g. ve tümen), 19, 26, 41, 340 Çal kıy iz
destanı, 490 Çal taz (ur.), 75 Çanakkale, 456-7,
459 Çançar (ur.), 249 L Çançar sultan (qzq.
sltO) ²⁵⁰

Çang-Kay-Şek. (çinli. general). 594-5
 Çanıçkılı (ur.). 39
 Çamşev (Kzn. tercüman), 501
 Çanişev İbrahim (polis müdürü), 333
 Çamşev Salih (ftr. mrz.), 551
 Çansulin (çinli. general), 595
 Çaplan (ur.), 76
 Çapraştı (ür.), 39
 Çaqqa (ur.), 75
 Çaqar (Taşkent. sokak), 64
 Çaqçaq (ur.) 40
 Çarcuy (ş.), 20-1, 25, 81, 199, 207, 256, 263, 342, 425, 436, 443, 464. - -Aleksandr Gay Hattı, 581-2 Çariçe dağı, 11 Çarıklar (ur.), 76 Çarikov (rus. mlf.), 180h Çarın (n.), 6, 29, 158 *Çar kitap* = Çehar Kitab> 198 Çarşenbe (yer), 461 Çat (yer. ur.), 159-60 Çatkal (yer. dğ.), 49 Çavdar (ur.), 40 Çavdır = Çavdur (ur.), 73, 75, 185, 234 Çavdur-Eymürelî (ur.), 75 Çavlay (ur.), 41 Çay kin Vadim (rus. es-cr.), 355, 481, 505 Çayrikâr, bk. Ziraat Çeçey (ur.), 72 Çegen (k), 467 ; Çeken, 452-3 Çehar gah (hava), 523 Çekişler (yer), 235, 582 Çekli (ur.), 41, 312-5, 320, 324, 329 Çek-Slovak. isyanı Rusya'da, 369, 375, 422 Çekti, bk. Çekli Çeküy (ur.), 41 Çelebizade Mehmet Esat (Kırmılı), 475 Çerik, bk. Çegrik. ve Çirek Çelim (ur.), 41 Çemerçin (ur.), 43 Çemük kent = Çimkent, 54 «Çeremiş Tatar,» 148, 171, 541 Çerkeş, 142, 163, 166, 477, 555 Çerneşevski (aus. mhr.), 493, 551 Çerniayev (rus. vali), 230, 240, 254, 273, 295341 Çiao-Khoy (çin. genereli), 176, 209 Çibeney (ur.), 41 Çıçak (ur.), 43 Çiçek, tlf. Kokanbeyoğlu, 557 Çıçar (ur.), 72 Çigil Tura = Çigil Tura (ş.), 136 Çigil (ur.), 29, 33, 48-50, 54-6, 60, 62-64, 89h, 94, 97-101 Çigrek (ur.), 70, 894h, bk. Çirek ve Çerik Çikek (ur.), 76 Çikem (ur.), 41 Çikem (Halep meliki), 117 Çikhut (ur.), 44 Çilbek (ur.), 71 Çilebi (ş.), 241, 315, 369, 371 Çilek (yer.), 44, 231, 444, 447 Çilkes = Çerkeş (ur.), 43 Çil tav, bk. Çın Çiltek (ur.), 85 Çimbar (nahiye), 143hh Çimbey (tümen, ş.), 26, 33, 342, 348, 352, 404 581-3 Çimkent (ş.), 54, 63, 179, 214, 230, 273-4, 289,

290, 317, 378 Çimkent Nebatat İstasyonu, 514 Çi moyın (ur.), 40 Çin ve Çinliler, *çokyerde*. — ve Baktri-ya ticaret yolu, 94. — usulü ressamlık, 118h. — seyyahı Vang-yen-te, 526. — in Türkestana ve Türkiere münasebeti, 594-5. — İnan ticaret yolu, 94, 112. « — konferansı», 595 «Çın», Üst yurd çıkışı, 14-5, 17-8 *Çın Süyüçü*, tlf. Fitrat, 520 Çine (yer), 469 Çingilbay (qzq. kıyamcı), 337 Çingiz Tav (df.). 12, 14, 17, 249-50, 493 Çingiz b. Bükey b. Barak (qzq. slt.), 249 Çingiz Kniaz b. Cihangir b. Bükey, bk. Ahmet Sultan Çingiz b. Veli b. Abılay (qzq. slt.), 250, 252, 268, 544, 551 Çingiz b. Abılay (qzq. slt.), 249 Çingiz Han b. Yesükey ve oğulları, *çok yerde*. — neslinden prensesle evlenerek itibar kazanmak, 199, 205. — in ruhu, 564 Çırakçı (s-), 180

Çırçık (n.), 16-7, 289
 Çirkes (ur.), 41
 Çirtcki (ur.), 72
 Çıruçı (ur.), 40
 Çita (*), 542
 Çite = Cuta, Yedi su, 104
 Çitral (vilâyet), 27, 467
 Çoban Mirza b. İştrec (ngy. mrz.), 164
 Çoçqa köl (g.), 313, 324
 Çöd (ur.), 71
 Çögeçek (ş.), 251, 327-8, 368, 542.
 – Urumcı hattı, 582, 595 Çokayoğlu
 Mustafa (qzq. mnr.), 356-7, 360, 362,
 365-7, 376, 388, 418, 481-2, 484-5, 506
 Çökür (ur.) 72
 Çolakoğlu Ercan (qzq. mnr.), 490 Çöllük
 (ur.), 43
 Çolpan, Abduhamid Süleyman (Özb.
 şair), 369, 506, 516, 521,
 543, 768-71 Çömlek (istasyon), 369 Çonu
 (ur.), 75, 616 Çora Batır destanı, 147,
 572-3 Çoran (ur.), 43 Çortanlı Kök (g.), 171
 Çu (n. havza), *çokyerde* Çu-Balkaş
 Bozkırları, 17-20 Çubar Tura (ş.), 136
 Çubarat (hava), 525 Çubar aygır (ur.), 40
 Çüb baş (ur.), 76 Çübeler (ur.), 76 Çüçen
 (ur.), 45 Çiik (ur.), 71 Çulım (ur.), 53
 Çuloşnikov A. (rus. mlf.)*,
 246h Çumbala oğlu (qzq.
 mnr.), 377 Çümük bk. Cumuq
 Çumuq (ur.), 40, 48, 54 Çun
 Bağış (ur.), 72 Çungara (ur.),
 40 Çuni bk. Çonu Çurun (ur.),
 43
Çıramın isyanı, t.f. Çolpan, 569
 Çuraq (ur.), 45 Çıtras (ur.), 157
 Çiirçüt (ur.), 43
 Çurman oğlu Musa (qzq. biy), 250, 315 Çurtay
 (ur.), 40 Çu-Talas Dğl. 5-6
 Çuvaq Sultan (astarkhanlı slt.), 153h Çuvaş
 (ur.) 371h-72. – Cumhuriyeti, 399, 541. ~ dili
 91, 171, 611 Çuvaşistan, 372h Çuy (ur.), 292
 Çu-İle Dğl. 4-6, 250 Çüyınçal Mirza (bşk.
 mrz.), 242
 D
 Dadan (qzq. tahsildar),
 Dagistan, 475, 477, 694
Dala vilâyetinin Geziti, 490, 496, 498

Danalar (ur.), 76
Dâniş u âmuzgâr (mecmua), 510
 Danrıq (ur.), 75
 † Danyal Atalık (Mangıt beği), 203, 206 Danyal
 Bekj (bsm.), 439, 442, 452-3, 463-5, 467, 604
 Daqqı (şair), 90h Darbaz oyunu, 530 Darçı
 Sultan (qzq. slt.), 172 Darşat (tepe), 12
Darurrahât Maslumanları, tlf. Gaspi-
 ralı, 557
 Dartüşşifa-i Subhankuli Han (Bukhara), 189
 Daş ayaq (ur.), 75 Daşqi (ur.), 80 Davançın
 (geçit), 4 Davldov (rus. valı), 240 Davul (k.),
 447, 461 Davuş Mirza (bşk. mrz.), 242
 Dayçin Taysı (Kalmuk hanı), 162 *Daykhan*
 (gazete), 509 Dayren (liman), 595 Daz (ur.),
 75-6 Debresen (macar ş.), 162 Dedebey oğlu
 (özb. mnr.), 367 De Gulgnés (frans. mlf.),
 3h, 88h, 547, 551
 Deli Dumrul (Oğuz destan kahramanı), 459
 Delmar Morgan (ingl. mlf.), 184h †
 Demirbaş Şarî (İsveç kralı), 171
 «Demirkapı»lar, 53 Dengil Tepe (kale), 234-6
Denkschrift, Muhtıra, Yusuf Akçuramın 476;
 Osman Tokumbetin, 479 Derbend (yer.), 487
 Deregiz (ksb.), 198
 Dervaz. dağ, 11. – kasbası, 26. – Tacıkları 426.
 Reisleri İshan Sultan, 439-40, 465-6 Derviş Han
 (Meirgilanlı), 332 Deryalık (yatak), 581
 Desmaison Baran .fansiz rus müsteşrik 186h
 Deşt-i Kıpçak, *çokyerde* Devler (ur.), 76
 Devletbey oğlu Mecit (qzq. mhr.), 518
 D.evletberdi (bşk. kıyamcı), 161h, 171 (Özbek)
 Devlet Dram Trupu 521 Devlet Girey (Kırım
 hanı), 129h Devlet Girey Bekoviç (Kabardı,
 marz.), 172
 (Özbek) Devlet İlimi Şurası, 514-5; Devlet
 Kirey (Tura şıbanlı), 161 Devlet Kuşbeği, 206
 Devletmend (Belcuvan. bsm.), 426-7, 442, 452-3
 Devlet şah (ur.), 76
 Devletşayev Behram Bek (Senierkand. mhr.),
 503-4
 Devlet Şeyikh (şıbanlı han), 124h
 Devletşin Abdülülziz (general), 337
 Devran (bsm.), 470
 Dicle (n.), 114
 Dietrich (alman, mlf.), 188h
 Dihistan (yer), 73
 Dihnev beyliği = Çaganya^ 26, 444
 Dihnev (Çarcuy şimalinde), 263
Dihqan (mecmua), 505

Dilberi (ur.), 43
 Dili (ur.), 75
 Dilvi (mlf.), 509
 Dim (n.), 248
 Dimaşqi Şemseddin, 23-4, 70 Dimişk (ş.), 104.
 552 Din Acı (ur.), 76
 Din Mehmed Han (Kھیva. şıbanlı), 124 Din
 Muhammed b. Çanibek Sultan (qs- tarkhanlı.
 han), 153h Dinşe (qzq. mnr.), 410, 416, 418
 Diu (Hind. vilâyet), 128h «Divan», «duvan»,
 kelimesi, 161 *Divân-i Hikmet*, tlf. Ahmed
 Yesevi, 505 Divayev Ebubekir (bşk. mnr.), 269,
 270, 513-15, 517, 556 Diyaeddin Baranı (mlf.),
 120h Dobbs, Sir Henri (ingl. siyasi), 455
 Dobrosuslov A. (rus. mlf.), 3Q7h, 311h,
 313h-5h, 317h, 321h D ökeç Aga (ur.), 75 Dolat
 (ur.), 316-7 bk. Duğlat Don (n.), 129, 145h, 162,
 364. – vilâyeti, 488 562
 Donduk Dayısı (Kalmuk hanı), 176 Don
 Kozakları, 145, 364 Dönentay oğlu Sabit (qzq.
 mhr.), 518 Döngcn (kavim), 28, 237, 300 Dr.
 Do'nın, H. (Avusturyalı yahudi mlf.), 370h
 Dört köl (ş.), 259h
 Dört Kara (ur.), 212
 Doscan kızı Akkagız (qzq. mhr.); 359
 Döstelik (ur.), 43
 Dost Muhammed Han (Khorezm. şıban* lı),
 147
 Dost Sultan (Khorezm. şıbanlı), 148h Dost
 Muhammed Han (afganlı), 206, 219, 226
 Dostmammed Oğlu Cihanşa (qzq. mnr.),
 358-60, 369, 397
 Dostmemet oğlı Khalı (qzq. mnr. >, 369, 397,
 513-4, 517
 Dost Mehmed Hacı Nayman (Bakhara. şıbanlı
 beği), 195
 Dost Muhammed Mirza Qongrat, 195
 Dostoyevaki (rus. mhr.), 493, 544 Doylat (ur.),
 75 bk. Duğlat Doyünci (ur.), 75 Draper (mlf.),
 493 Dravid (kavim), 92 Dudnik (rus.
 bölşeviç), 396 Dudubek (Kalmuk reisi), 171
 Du gah (hava), 523 Duğlat. Dulat (ur.), 60, 104
 Dükçi İşan (Fırgamlı Kıyamcı), 323, 334-5, 471
Dükçi İşan vakıası, tlf. Fazıl Atabek 354!
 Dukhovnoye Sobrane, bk. Orenburg
 Müdlümâ Mahkemei Şeriyesi . Dukhovski
 (rus. vali), 240, 330.
 Dulâkhlar (ur.), 76
 Dulat Mir Çakıp (qzq. şair) 338, 354, 494; bk.

Mircakıp Dulat Şecere (qzq. tarihçi), 252
 Dulauer (frans. mlf.), 80 Devlet Duması, 274,
 295, 305, 336,347-8, 349-52,356,476,479-80,
 498,532. –nın Müslüman Fraksyası, 345, 351
 Dürmen (ur.), 43, 47, 153, 428 Durob, Baron
 (Fin. mümessili), 475 Durum (ur.) 89h, 289 •
 Dus oğlu İlkhas Molla (qzq. molla), 324
 Dusan Töre b. Hanbaba (q?q. slt.), 296
 Duşenbe, Stalinabad (ş.), 26, 44, 263, 420,
 426,8, 437-41, 452, 459, 464 510 Dutov (rus.
 general), 373-4 376, 422 Duval (Abhaz kiralı),
 287h «Duvan» kelimesi, 138, 161 Duvan (ur.),
 72 Duvlat (ur.) 39; bk. Duglat Düyeci (ur.), 75,
 76 Dzerjinski (rus. bolşevik), 398, 400

E

Eberhard (Alman, mlf.), 50
 Ebrar (özb. artist), 521
 Ebu Bekir Molla (qzq. mhr.), 492
 Ebu Firas (arap şairi), 564
 Ebu ishaq ei-Nedim (mlf.) 541ı, 81h
 Faqih Ebu'l-Leyth el Semarqandı (mlf.),
 52h . \

Ebülfayz Han (astarkhanlı hanı), 155, 168-9,
 169,199-200, 250 *Ebülfeyz Han*, tlf. Fitrat, 521
 Ebülgazi Han (Khorezm. şıbanlı. han. ve' mlf.)
 14, 30, 31, 33h, 47, 135' 148h., 150h., 155, 179,
 185-186, 196,488. 515, 557, 572, 583 – Tarihi
 572/583
 Ebplgazi II. (yahut Ebülmehmed) b. İl- bars
 (Kھیva hanı), 201 Ebülgazi III. b. Temür Gazi
 (Kھیva hanı) 203 h
 Ebülgazi IV. Karabayoğlu (Kھیva hanı)
 204h
 Ebülgazi b. Gayıp Han (qzq. han.), 243
 Ebülgazi V. b. .Yadigar (Kھیva hanı), 204h
 Ebülgazi b. İbrahim Sulhan (Bukhara hanı)
 203h
 Ebülkhayır b. Devlet Şeykh (Şıbanlı han.)
 36, 42, 123h., 124h., 157, 158h Ebülkhayır =
 Abılay b. Ace (qzq. han.) 168,169,173-176,
 200-3,209-10, 241, 244, 267, 311, 321h., 478, 486
 Ebülkhayıroğulları (qzq. hani.), 243-6,490
 Ebülmehmed b. İlbars, bk. Ebülkhayır
 Ebülmembet b. Pulat Han (qzq. han.), 173–4,
 209–10h , 250, 307, 310, 486 Ebu Müslim
 destanı 67, 505 Ebu Sait Mirza (Temürlü.), 37
 Ebu Safiri Kadı b. Ebülkhayır, 221, 540 Ebu
 Sa'id Ebülkhayır (mlf., şeykh), 105h Ebu Tahrır

b. Kadı Ebu Sa'îd (Kadı), 221, 444 h
 «Ecen Han» tabiri, 328 Eckstein (mlf.), 509
Edeb-ü-din, tlf. Ahmed Vasıı, 504 *Edib-i*
Evvel, tlf. Münevver Kari, 504 Edüge tübesi
 (tepe), 14 Edüge Mirza, bk. Edüge Edigene
 (ur.), 71 Edil (– Volga n.), *çokyerds* Ak-Edil
 (n.)> 136, 145, 160, 163, 248, 300h
 Kara-Edil (n.), 300h.
 «Edil-Uralcılar», 359 h, 360h Edilbayoğlu
 Abdullah (bşk. sb.), 368 Edirne (ş.), 454
 Edüge (ngy. mrz.), 35h, 124, 197h, 490 Edüge
 Mirza şarkısı, 524 Edüge destanı, 33-4, 513, 517,
 544-5, 572-3
 Efendi zade Mehmed Emin (Azerbaycanlı
 mhr. Taşkent), 362, 374, 509 Eftalıt (kavim),
 49, 58, 80, 91, 527h Efzaledin Han
 (afganlı^jMİ, 460 Eğen Batır Kala (tr.km.
 kale), 235 Ekfıer (Büyük Moğol), 122 Ekber Ali
 (bsm.) 394 Ekber Han Burut (afganlı), 395
 Ekberkhan İşan (Fergane. ulm.), 395 Ekrem
 Han Töre (mang t), 257 Ektag, bk. Aktag *El*
Bayrağı (gazete), 506 Elbek Han (şıbanlı
 han.), 147h El-Birüni, bk. Birüai
 Elbise, kıyafet:«doppu», «çitık», «takye»,
 «sarık», «bişmet», 355 Elcanoğlu Şahmerdan
 (qzq. mhr.), 362 Elcas (qzq. mhr.), 517 Elçi-Bek
 (ur.), 72 El-Çula (ur.), 41 Elias N. (ingil. mlf.),
 36h Elik Han b. Mengü Temür (şıbanlı), 147h
 Elim-Oğlu = Elim (ur.), 18, 29, 40, 41, 169, 212,
 248, 321, 323-4 *El-Mektebi*, tlf. Maylıoğ-lu
 Bayimbet, 522 Elmuhammed (bşk. mrz.), 242,
 267, 268 Elmuhammed (bsm.), 445 Elmembet
 Sultan b. Küntüre (qzq. slt.), 267, 311
 Elphinston (ingil. gnl.), 221, 227 *El-Qarganı*,
 tlf. Aymavutoğ-lu Cusuppek, 522
 El-Teke (ur.), 41
 Eltüzer (Khyva. Kongirat bđ-), 203, 204, 205
 Emba, bk. Cim. – petrolü. 582 Emil (n.), 4
 Emin Bey 'ürkiyeli sb.), 426 Eminek Han
 (Khorezm. şıbanlı), 148h Emir Hacı, bk.
 Berdioglu Emir Haydar, bk. Haydar Mangıt
 Emir Ma'sum. (Bukhara mangıt emiri),
 203, 205
 Emri Muzaffer, bk. Muzaffer Mangıt Emir
 Nasrullah, bk. Nasrullah Mangıt Emir Temir
 (hava), 524 *Enbekşil Qazaq* (gazete), 507, 515,
 522h, 535
Enbek Tavı (gazete), 507 Endican (ş.), 20, 156,
 263-4, 282-3, 299, 332, 335, 342, 355, 388-9, 421.

463, 469, 479, 505, 568, 576 Endican (ur.), 45
 Endicança (hava), 523 Endkhyo = Andkhudh
 (ş.j, 74, 425, 436, 464
Endülsünün sofi kinleri, tlf. Uygur, 520
Enginlik Kelebek, tlf. Avezoğlu Mukh- tar, 522
 Engüz (n.), 168 Ensari (özb. mrz.), 513 Enüşe
 Han b. Ebülgazi (Khorezm. şı- banlı), 155, 181,
 186 Enver Paşa, 407, 415, 423, 426, 429,
 434-41;kendisine«Emir Leşkeri İslara ve
 Bukhara» unvanını aldı, 441, 442-3, 446-1;
 Bukhara emirinin vekili, Ha- lifei Müsliminin
 damadı, Seyyid Enver, 449, 450; şehid olması,
 451-3.
 – ve Cemal Paşaların Ortaasyada rolleri.
 455-460, 462, 469, 471, 604 Eralı Han b.
 Ebülkhayır (qzq. han), 243-4 Eralı (qzq. mhr.)
 517 'Ercasp b. Afrasyâb, 48 Erden Batır (destan
 kahramanı)490 Erdene (Khokand min. emiri),
 203, 209 Ergenektı (ur.), 40 Er-Gökçe (ur.), 75
 Erik (ur.), 76
Erik balaları, tlf. Gülâm Zaferi, 520 «Erk» =
 hükümet merkezi : Siistanda,
 89h; Semerkandda, 153h 444h; Balkh- ta,
 181, 189; Bukharada, 192, 258, 405
 «Erk Fırkası»(sosyalist tüde), 41 İh 412h 413h
 414
Erkin Qaraqalpak (gazete), 510 Erke-Qaşqa
 (ur.), 72 Erküçük, bk. Küçük b. Abılay
 Ermeko^lu Âlim Krah (qzq. mnr.), 369
 Ermeniler Khokandda, 366-7, 388 Er Nazar
 (qzq. kıyamcı), 321-2 Erqaragay (yer), 307 h
 Er-Sarı, Erseri (ur.), 73, 75, 234,616 Ersaym (= Sayın batır)
 destanı, 513 Er Targm ve destanı,
 34, 165, 490, 513, 572; yine bk. Tenri Kul Mirza
 Er Tuştuk destanı, 71 Esad Bey (bsm.), 444,
 461. 462 Eseke (ksb.). 263, 332-4 Esen (k.), 298
 Esen Geldi (ur.), 41 Esen Han (Kalmuk hanı),
 157

Eseniü (ur.), 75
 Es-Er (– Sosyalist Revolüsyonerler) fırkası,
 285, 353-7, 361-4, 374, 414, 435, 449, 505
 Esfendiyaroglu Sencer (qzq. mnr.), 402
 Esfere (ksb.), 98h, 470
 Esferayın (ş.), 74
 Esil (n.), 19 ; bk. İşim
 Esker (ş.), 136, 137
 Esrar Han (bsm.), 446
 Eski Fagart (yer), 52
 Eskişehir (Taşkendin b'r kıs nı), 397
 Es3en (rus. vali), 240
 Esti (ur.), 39
 Estonya, 479
 Eşik Başı (dg.), 5
 Eşim Han b. Şıgay Han (– Eniskeyboy- lı Er
 Esim, qzq. Han.), 166, 167h, 176, 331 h
 Eşkem.'ş (ş.), 45
Eşalleler tlf. Gulâm Zaferi, 513 *L'Eta actuelle et les
 aspirations des Tar- co-Tatar Masulmans en Russie,*
 Lau- sanne, 1916, tlf. Akçuraoglu Yusuf, 476
 Etek, 233: bk. Akhal Teke Etierton (İngiliz
 konsolosu), 422, 423, 598
 Etil Khazaran (ş.), 287 «Etnografya Bezm Çalgı
 Tüdesi», 522 Etrek (n.), 16, 73, 234, 590 Evliya
 Ata (ş.), 26, 54, 56, 62, 96, 173, 214, 269, 289-90.
 311. 348, 354; 423, 548-9
 Evliya Çelebi (mlf.), 130h., 139, 162, 171, 287h
 Evliya Kulı' Bek (Şarkî Biikhara umumî
 valisi), 256, 467 Evliya Kul (bsm.), 445
 Evliyakul Toksaba (bsm.), 428 – 9, 442, 451
 Evreng Han (Khorezm, şıbanlı.) 181 Evrengzib
 şalı.(Hind. Büyük Moğol), 183 Eymüreli (ur.),
 73, 75 Eyrük (tepe), 17
 Eyyub (bsm, müellifin arkadaşlarından), 448,
 462
 Eyüge (ur.),72 Ezgi'ş (ur.),
 48, 57, 64

F

Fakri Sultan Muhammed (mlf.), 110 Fakir
 Korbaşı (bsm.), 471 Falgar (n., tümen), 26 Far
 (ur.), 75 Fârâb (k.), 82 Fârâbî (âlim), 565, 580
 Fâriş (dg., ksb.), 83, 461 Fars; *çokyerde.* –
 medeniyeti, 82, 83. – di- 1; 78-79, 196-7, 213. –
 larm Türki-
 tîna muhaceretleri, 81-82 Faruk Osman
 Bey (Türkiyeli sb.), 439, 457, 464-5, 467
 Faş'st'fer, Faşizm 601-2, 607 Fath M't'hmed, bk.
 Mehmed Fat'h Fatih Sv.-yfi (Kzn. mhr.), 360

Fatma b. Müfti Muhammed Can, 265
 Feyzullin Abdullah Bay (ttr. ter.), 329 Fazıl
 Bek Yüz (Khocend. beg), 209 Fedçenko (rus.
 âlm.), 11, 2^9 Feodorov E. (rus. mlf.), 337h.,
 349h., 352h. 41511., 543H
 Fergene, *çokyerde.* – de basmacılık, 381, 469. –
 muvakkat hükümeti, 490 Ferganeliler,
çokyerde. – in şehameti, 468 *Fergane* (gazete),
 503 *Fergane Falçdarı*, tlf. Hamza Hekimi, 521
Ferhad n Şirin, tlf. Khurşid, 520, 522 *Peth Ali
 şah* (İran şahı), 220 Fethülkadir Süleyman, bk.
 Abdülkadir İnan
 Fethulla (özb. artist), 521 Fetih Girey Han
 (Kırım hanı), 70 Fevzi Kurdoglu (mlf.), 127h
 Feyizkltanov Abdülâllam (Kzn. mhr.), 540
 Feyizkhanov Hüseyin (Kzn. mhr.), 540. 550
 Feyiz Muhammed Han (Afgan siyasisi), 392
 «Feyruzî», Khıyva hânı Mehmed Rahim Han
 Kongratm mahlası, 259 Feyzabad (ş. tümen),
 51, 55, 206, 226-7, - 465

- Fcyzullan Khoca (gcnçbukharalı), 82, '406, 415, 425, 426 *Fikir* (gazete), 359 Filonenko (rus. mlf.), 307h Finlandiya, 352, 479, 542, 573, 575 Finler (kavim), 137, 393, 475, 554, 562, 572, 588, 589 Fin-Ugur kşvimleri, 569 Fırat (ıı.), 114 Firdevsı (Iran şairi), 48h – 49h, 106h, 500 Firenkler, 118, İ19 h, 122 Firengistan, 127 Firenk tipi top, 117. «Firenk dibası» 118. «Firenk taifesi», 118h. «Firenk usulü ressamlık», 1181ı. «Firenk kumaşları», 119, 183. Akdeniz Firenkleri, 128h Firkat Zakir Can (kent Türk, şair.), 501, 502 Fitrat (tacik-özb.mhr.) 354, 406h, 502, 504, 513, 515-6, 520, 521, 562 Fischer (alman-rus. mlf.), 162 h, 167, 239 Flavlus Josephus (mlf.), 88 h Forgach (Avusturyalı siyasi), 475 Fornter (alman, mhr.), 613 Fort Aleksandrovska (kale), 375; bk. Ke-tik
- Fourier (frans. sosyolog¹), 560 Fransisco d'Almeide (portekiz Hı'nd vis- kiralı), 115 Franke (alman, mlf.), 50, 87-90, 93 Fransa, 131 h, 455, 484 Fransız Coğrafya Cemiyeti, 304 Frolov (rus. alimi), 515 Frunze (rus. bolşevik. kumandan), 392, 394, 403, 405 Frunze, 513, bk. Pişbek Fu-de (Çin generali), 176 Fuzayl Mahdum (bsm.), 426-7, 441, 451-3, 464, 466 Fuzuli (şair), 487, 488, 493, 504, 509, 559, 573
- G**
- Gaday Pehlivan (bsın.), 470 Gaffarı Kadı (mlf.), 150h Gaiaşçukin (rus. bolşevik), 382, 393 Galca-i = Khalac-Zai, 593 Galdan Buşuktu (Kalmuk hanı), 158, 167 Galdan Çirin (Kalmuk hanı), 172, 176 Galkin (rus. vali), 260, 337. Gardizi (mlf.), 53h, 56h, 97h, 98h Gardanne (frans. general.), 220 Garm (ş., tümen) 469 Gasrıaalı İsmail Bey (Kırımılı, mhr.), 500, 503, 543, 551-563, 604 Gaşabe (k.), 388 Gauthiot (frans. mlf.), 79 Gavseddin Han (Afgan kumandanı), 236 Gävkhore (kanal), 294 Gayı (ur.), 75 Gayıp Han (= Er Qayıp) b. Kirev (= To- bürçik) Sultan (qzq. han.), 167, 202h, 210h Gayıp Muhammed Han b. Bahadır Han (Khıyva hanı), 168h, 201-4, 209-10, 212, 216, 225, 243, 267 Gayıp nazaroglu (qzq. mlır.), 517 Gayıp Sultan b. Erköçük (Tura şıbanlı) 162 Gayret kütüphanesi (Khokand), 355 Gazan Han (İlhanlı), 110 Gazavat (ş.), 424 Gazi Alim, bk. Gazi Yunans Gazi Yununs (Kzn. mnr. Taşkent), 504, 516, 520 Gazne (ş.), 60, 74 Geiger (alman, alim.), 270 Gele (ur.), 43 Gelibolu (ş.), 126 *Gencinei Hikmet*, tlf: Ahmet Vaslı, 504 Generalov (rus. bolşevik), 376 Gensberg (rus. mlf.), 365 h, 388-90, 420 Gerbaba (k.), 388 Gerey Sultan b. Barak Han (qzq. sit.), 36, 37, 1501ı Germs'İi (ur.), 45 Ger-Üçmek (ur.), 76 Gevherşad Camii (Meşhed), 559 Gevherşad Camii (Herat), 559 Geyne (ur.), 29, 94h Gibb E. (ingil. müsteşrik.), 131 1ı Gilan (vilâyet), 562 Girey (ur.), 40 Gladıšov (rus. sb.), 200 Gmeihı (alman, seyyah, mlf.), 239 De Goeje (müsteşrik), 54h Goethe (şair), 564, 569 Gökcılı (ur.), 75 Gök Çagal (dğ>), 7 Gökçe (ur.), 75 Gök-Dağ- (dē.), 6 Gök Kaya (dg.), 8 Göklen. (ur.), 73, 75, 198, 234 Gök Orda, 35-6 Göksu (n.), 9, 12 Göktaş (k.), 438 Gök Tepe, (kale), 234-5 Gök Türk (dfr.), 12 Gök Türk, 4, 5, 11, 13, 40, 51, 53, 57-8, 64, 74, 86h, 88h, 91h, 93h ; – 1er ve İslamiyet, 95-99, 101, 107-8, 158, 280h, 432 Godunov Boris (çar), 487 *Golos Stepi* (gazete), 498 *Golos Turkestana* (gazete), 355-6, 505 Gorki Maksim (rus. mhr.), 509, 569 Gottvald 1. (alman-rus. müsteşrik), 266h Greko-Baktria, 58, 80, 92, 94-6, 99 Grek-Budist sanatı, 94 Grigoriev (rus. müsteşrik), 267, 305, 502, 550 Grigorovka (ksb.), 364 Grigorovski (rus. kumandan.), 310 Grodekov (rus. vali), 232h, 237h Grum Girjimaylo (rus. mlf.), 64, 158h, 177h Gua (Hind. yer), 115, 122, 138h Guamintang fırkası (Çin), 594 Gubdere (k.), 466 Gücerat (Hindde ülke), 122, 128h, 132b Gudun (k.), 445 Gulâm Ali (Khıyvalı. mnr.), 260 Gulâm (Azerbaycanlı, Meşhedde), 195 Gulasovski (rus vali), 337 Gülbägeçe (hava), 523 Gülbakh

(Kaşgarda yer), 218 Gulca (ş.), 4, 237.-1, lar
237-8, 251, 273, 316, 341, 454, 408, 423, 546, 582
Güleğen (ur.), 43 Gülistan (Taşkent, tiyatro),
520 Güloyun (hava), 523
Günaltay Şemseddin (Türkiyeli tarihçi), 359h
Güneş tlf. Gaspiralı, 555
Güneyd (ur.) 85
Gupner (rus. bolşevik), 398
Gur (yer), 74
Guran (k.), 461
Gürcü. (kavim), 353, 399, 400
Gürcü mümessili Mişel Tseretelli, 475
Gürcüstan, 77, 481, 575
Gürek (S.oğd hükümdarı), 54
Gürgân (n. vilâyet), 73, 75, 286
Gürgen (n.) 1, 73-7
Gur'yev = Üşük (ş.), 175, 375, 404, 507 Gurev
(rus. sb.), 312 Gutkovski (rus. sosyalist), 546
Gutschmid (alman, mlf.), 87h Guz (ur.), 74
Güzar, Khuzar (ş.), 44, 256-7, 380, 426, 439, 443,
447, 468, 470 Güzili (ur.), 43

H

Habib Neccar (bşk. ulm.), 556 Hacı Abdulaziz
(Semerkad. musikişinas), 522, 523
Hacı Avulı (k.), 241, bk¹. Hacı Mescidi . Hacı
Geray (Taşkentli, mnr.); 514 Hacı Hekem
(Kaşgarlı. bsm.), 442, 451, 471
Hacı mehmed Han=Hacim (Khorezm. çıban
lı.), 124 133-4, 136h Hacı Mescidi (k.), 241 Hacı
Raf» (Bukhara. ulm.), 354 Hacı Töli Han b.
Arabşah (Khorezm. şıbanlı.), 147h
Hacı yadigar mevlânâ (hattat), 189 .
Dr. Hacizade Mirza (Azerbeycanlı. mnr.)
485
Haçlılar, 459
Hadice b. Cihangir* Han, 267 .
Hadım Süleyman Paşa, 131h., 138h Hafız
Abru (mlf.), 109h, 191, 192h Hafız Qonrat
(Khorezmlı şâir), 195 Hafız Tanış (mlf.), 118h,
119h, 135h, 143, 148h
Hakanlı Türk (ur.), 19 Hakimbeyef •
Abdüşşekûr (Semerkadh bsm.), 460
Hakimov (Kzn. mnr.), 406, 532
Hak Nazar Han b. Kasım. Han (qzq.
han.), 37, 124, 150h, 151,
«Halkçı Sosyalist Furka.» 353 Halbuta Bek
(bsm.), 461, 463, 468 Halep (ş.), 117
Hâl-i ahx>al, tlf. Köpeyoğlu, 496 Halil Kul

(bsm.), 444 Halil (Türkiyeli sb.), 426, 428, 437,
439, 440, 453
Halil Paşa, 423, 429, 598
Halim (Kırımlı), 387
Halime, tlf. Fıtrat, 521
Halim Sabit (kzn. mhr.), 480
Halmurad Bek (Kunduz beğ-i), 206
Haloun G. (alman, mlf.), 57h
Hamid Bek (bsm.), 446
Hamid Khoca Mihri (Bukhara. mnr.), 364
Hamlet (Şekspere) tercümesi, 569
Hammer von (alman, mlf.), 125h, 1301ı
Hamse, tlf. Nevayı, 505
Hamza destanı, 67
Hamza (qzq. ınlr.), 417
Hamza İsfahanı (mlf.), 266
Hamza Sultan b. Bakltiyar Sultan (şıban-
lı), 42
Hanâbâd (ş.), 439, 469 Hanefi mezhebi, 533
Han Orjası (ş.), 245, 375-6 Hansa. s alman)
tüccarları, 113 Hantanrı (dğ-), 564, 565 Harbin
(ş.), 542
Haremeyn (Mekke-Medine), 130, 256 Harras
İşan (şeyh), 324 Hartmann Martin (alman,
müsterik), 42h, 275, 476
Harunreşid (abbasi halife), 130 Haşan Bey
(Türkiyeli sb.), 452 Haşan (qzq. kıyamcı),
337-8 Haşan ve Hüseyin, şü efsanesi kazakça,
492
Haşan Khoca (Zengi Ata hocalarından), 190,
197, 334
Haşan b. Muhammed Qumî (mlf.), 52h Haşan
Rumlu (mlf.), 117h Hasanov Karabek (Oş.
polis müd.), 333 Hasanov (kzn. bolşevik.
Khuyva.), 424
Haşan (Türkiyeli sb.), 437, 438, 439, 442
Hasıl (tacik. eşkıya.), 453, 461 Haşım Şaik
(Bukhara mnr.). 406 Haydar (Türkiyeli sb.),
374 Haydar Mangıt (Bukhara emiri), 203h,
205-7, 212, 215-6, 221-3 Haydar Mirza Duglat
(mlf.), 19, 36, 70, 111, 547
Haydarov (Azerbeycanlı), 236 Haydar Eşrefli
(özb. mhr.), 516 Hayrullah Molla (ttr. mnr.),
271 Hay Şark, tlf. Gazi Yunus, 520 Hazar
Denizi, çok yerde «Hazar Denizi ötesi
(Zakaspi) vilayeti», 24, 72, 77, 114-5, 372, 593,
614 Hazreti Ali (halife), 492 Hazret Kul (bsm.),
445 Hazreti Ömer (halife), 1301ı Hazreti
Sultian (dŁ.), 10 Hazreti Sultan (Ahmed

Yesevi)~ Türkistan—Yese (s.), 230 Heftalitler
(kavim), 593 Hekim Ata Bakırgan (şeyh), 73,
1941ı, 334
Hekim Atalık (Bukhara. vezir), 201 Hekim
Bek (Cızak'ta başvezir, kıyamet), 207
Hekim Kuşbegi (Bukhara başveziri), 218,
222, 224-5, 605
Hekjim Bek (Şehrisebzde bğ.), 255 Hekim
Khoca b. Nar Khoca (Taşkent, ulm.), 273-4
Hekimi Hamza (öz. artist), 521 Heinrich
Heine, 564 Hekimzade Niyazi (öz. mhr.), 504
Helime, tlf. Gulâm Zaferi, 520 Heimvehr
fıkrası (Avusturya), 602 Hemrahkul (Semerka.
bsm.), 426, 444. — m hâtıraları, 446h 461, 462,
470, 485 Hemrah Mınbaşı (bsm.), 445 Hentig
W. O. von (alman, mlf.), 392 h Herat,=Her (ş.),
75, 83, 108, 110-3,118, 120 h. - 121,
157/188-90,194-5, 217,
223, 226-7, 229, 237, 472, 483, 574
D'Herh.elot (frans. müsteşrik.), 545; 547,
557
, Herirudh; bk. Ticam

Her man A;bert (alman mil.), 87 h, 95 h ¹ Her
d o t, 53, 91 h j
Herzfeld Salomon (Khokandda yahudi), j
365

I

Heşdek = Başkurt, 162, bk. İştek j
Hezâresp (Ş.), 214, 470 *Hibet izi Haqâyiğ*, (tlf.
Edib Ahmed),
63 h, 105 h
Heybetulla Süyündük (Ufalı. bsm.), 447-8 Heylt
pehlivan (Kongirat. bsm.), 467-8 Hibetullah
(Ufalı, müellifin arkadaşı), 462-3, 46S
Hicaz, 149, 191, 223, 229, 256, 332, 542,
57S
Hicaz (İava), 523 Himalaya (dğl.), 2, 9, 11, 12
Hind, 40, 50, 58, 60. – taciri, 65, 94, 110, 111-3,
115, 119-20, 122, 126, 129 h, 131 h-132 h,
154,182,184 199,206, 211, 223-4, 226, 399, 432,
574. – deniz yolları, 115 h, 118. – i Çin deniz
yolları, 114. – emtiası, 127, 256. – mahsulatı,
183; İngiliz – Hind ordusu, 422; Cenubi Hind
viskrallığı, 115. – müslü- manları, 532, 574,
593; – müslüman- ları birüğü, 206. Türkistan da
Hindli muhacirler, 594
Hind Denizi, 112 h, 128 h - 9, 131 h, 133 Doğu
Hind Kumpanyası, 115 Hindenburg, 372
Hind ihtilâlcileri, tlf. Fitrat, 520 Hindi Çini, 110
Hindistan, *çok yerde* Hind Mx>gol
imparatorluğu, 110 Hindo-Skit kavinden, 57
Hinduguş (dğ.), 1-3, 6, 11-2, 14, 71, 92, 156, 211,
472, 590,597; – Kav imi eri 86 h
Hirth. F. (alman mlf.), 88 h, 93 h, 95 h, .100 h
Hisar (vilâyet), 10, 12, 26, 60, 156, 170, 206, 209,
240, 255-56, 426, 438-39, 452, 463, 466-70 Hisar
sıradağları, 9 Hl-Su (ur.),'. 74 Hitier, 602
Hiü-sün (Saka kabilesi), 89vh Hızır Han
(şıbanı), 35
Hoca Ahrar (şçyh), 533 Hoca
Bahaeddin (şeyh), 533
Holanda, 119, 596
Halandalılar, 113, 115, 116, 118, 122, 148 h, 152,
595
Horasan *çokyerde*. – Aleviler!, 99 h –
tasavvufu, 198
Ho-su, bk. Hi-su, 74 -
H. Ho\vorth (ingil. mlf.), 136h, 159, 226 h, 229
h, 232 h
Hristiyanlık (Çağatay ulusunda.), 102;
ortodoks hristiyanlığı, 533, 590

Hsin-Kiang (vilâyet.), 594-5 Hiian-çang
(Çinli seyyah.), 50, 53 Huart Cl. (Frans.
müsteşrik.), 101 h Hübschmann (alman,
mlf.), 80 h Hudavendzade Alâ'ülmülk
(Temriz. sey-
yid.), 103 h
Hadayar Hamın sph günleri, tlf. Zeki Velidi
Togan, 229 h Hudaynazar (Trkm. bsm.), 442
Hulatan (liman.), 595 Hunlar, 50,57, 73İ4, 87
h, 89, 93-4, 107, 561, 578
Huna, 87, 89, bk. Hun Hürmüz (ada.), 110,
115, 117, 122-3 h, 126, 128 h
Hurrem Bek (bsm.), 467, 470 *Hürriyet*
(gazete.), 506 Hüsameddin (qzq. beği), 341
Hu-se-lo (Türgiş hakarı.), 97 h Hüseyin
(Kölemenlerin Cidde valisi), 128 h
Hüseyin Silhistreli (Türkiyeli sb.), 341
Hüseyin (Türkiyeli sb. Khıyvada.), 424
Hüseyin Çavuş (Türkiyeli), 453 Hüseyin
Suphi Bey (Terk.yeli sb.), 433 Sultan
Hüseyin Baykara (Tümürlü), 37, 112, 113,
190, 525, 559 Hüseyin Baykara Medresesi
(Herat), 559 Hüseyin Cahid (mhr.) 455
Hüseyin Khorezmî (Khorezmlı. mlf.), 42
Hüseynof. Gani Bey (Kzn. ter.), 557 Hüseyin
Namık (tarihçi.), 50 h Hüseyinzade Ali Bey
(Azerbaycanlı), 475, •489, 558 Hüşin (ur.), 89
h

İ

İbadullah Bek (Karşı beği), 207 İbak Han b. Mahmudek (Tura şıbanlı), 124, 135-6, 193 h İbiske (ur.), 40
 İbni A miri (Aden eiriri), 132 h İbn Arabşah (mlf.), 33, 104, 545 İbn A'tham el-Kûfî (mlf.), 54h İbn Ayâs (mlf.), 123 h, 125 h, 128 h İbn Babeş Ahmed (mlf.), 539 İbn Battuta (mlf.), 33, 34, 103 h, 110, 111,112,114
 İbn ül Ethir (mlf.), 99 h, 534 h İbn Fadlallah al-Umarî (mlf.), 33-40h, 61,111
 ibn Fadlan (mlf.), 7 h, 23 h, 46 h, 50 h, 52 h, 53 h, 56 h, 58 h, 69 h, 73 h, 88 h, 91 h, 92 h, 94 h, 99 h, 261 h, 287 h, 527 h İbn al-Faqih (mlf.), 34, 54, 56, 58, 91 İbn Havqal (mlf.), 49 h, 50 h, 52 h, 69, 74 h, 258 h
 İbn Khaldûn (mlf.), 99 h, 104 h İbn.Khallikân (mlf.), 74 h, 98 h İbn Khurdadbeh (mlf.), 52 h, 53 h, 80 h, 182 h
 İbn Rusta (mlf.), 49 İbn Sina (filozof.), 553 İbn Yemin Bek (Khudayar Han oğullarından), 272, 502
 İbn Yeminov Timur Khoca (Khorezm özb. mnr.), 424
 İbn Yusuf el-Va'iz (mlf.), 135 h İbir-Sibir (ülke), 32 İbrahim b. Alptegin (emir), 558 h İbrahim (Türkiyeli sb.), 341 İbrahim ibn Osman al-Gazzi Abu İshak (şair.), 312
 İbrahim Alimcan (Kzn. mhr.), 351 h, 360, 562 İbrahim Bek Lakay (bsm.), 426-7., 438-9, 442, 451-2, 463-7, 470-71 İbrahim Efendi (Kırımmlı mlf.), 70 İbrahim Emirkhan (Kzn. mnr.), 532 İbrahim Hakkı (Osmalı mlf.), 488/540; İbrahim Haca (Mangitlardan.); 259 . İbrahim oğlu Kadı Abdurşeit (Sibirya !«), 274, 352, 475, 480,540,543,549h, 550
 İbrahimov Hüseyin (özb. mnr.) 377 İbrahim Oğul (şıbanh.), 124 h, 147 h İbrahim Han (Tura şıbanh.), 136 h, bk. İbak
 İbrahinov Şahimerdan (Kzn. mnr.), 269, 330, 331, 501, 544, 549, 550 İbrahim Paşa (sadrısam.), 127 h İbrahim Vang (Kalmuk şehzadesi.), 157 İçkilik (ur.), 70, 71 İçkim (nahiye.), 34 İdeger (ur.), 72 İdhuk Art (dğ.), 7 İdrisi (mlf.), 34 h, 54 h İğdir (ur.), 73, 75, 185 «İğelik» kelimesi, 277; «köy iğeliği», 298; «Kharkov köy iğeliği sergisi», 502; «Taşkent Köy İğeliği» (ziraat) fakültesi», 512 İgelström Baron (rus. vali), 240, 267 İgnatiev (rus. elçi), 228, 306, 309, 321 İgrek (ur.), 89 h,

136 h İgrenni (ur.), 75 İhsanhoğlu SaV.h (qzq. mhr.) 524 İkan (ksb.), 63, 179 İkic'ren (hava), 524 İI (gazete), 344 1», 355 İlacı (ur.), 43 İlak, 48, 69: bk. Angeren İlbars Han b. Berke (Khorezm şıbanlı hn.), 124
 İlbars Han (Kkiyva hanı), 169, 199, 204 h İlbec (özb. şair), 516. 536 İle (n. vilâyet), 1, 4, 19, 20, 22, 56, 60, 71, 85, 101-102, 108-10, 150, 158, 167, 174-5, 214, 218, 237, 250, 252, 288, 316, 473, 575, 581, 610 İlek (ksb.). 26, 312, 324 İlekbaşı İsembay (yer), 321 İlen oğlu Cumas (qzq. mnr.), 524 İlhamcanov E mine an (özb. mnr.) 348 İlhanllar, 81, 102., 110-13, 487, 559 İliava (gürcü bolşevik), 393, 399, 447 İlik Han (Karahanlı)? 98 h, 99 İlkey Yarmembet. (qzq. slt.), 320.
 İlkas Molla Dasoğlu (qzq. molla), 324 İlkin (ttr. tercüman), 271

- İlak (ur.), 55, 59
İlmak çömiç, tlf. Gazi Yunus, 520 İlmembet (qzq. slt.), 244 İlmen (ur.), 41
İlmikal, tlf. Mehmed Rah'm Yunusov, j 492
İlmihal, tlf. Bayezidov, 492 İlrinsky (rus. müsteşrik.), 267, 269, 490-91 549-50 h
 İlyasoglu Abdullah (bşk. mnr.), 376 İlyas Vang (kalmuk şehzabası), 157 İmam Kuli Khan (astarkhanlı), 190 İmam Kuli Mangıt (Bukhara. beg.), 257 İmreli (ur.), 73
 İnan Abdülkadir (bşk. mnr.), 377, 448, 472, 485
 İnalet Han (özb. molla), 334 *İnhexşil Qazaq* (gazete), 507 «İnçü» usulü, 123 İner – Baş (ur.), 76 İngiçke (yer.), 445
 İngiltere, 228, 422, 458, 554, 561, 577, 584, 585
 İngiliz, *çok yerde*: – emtiası, 182, 487. – Rus anlaşması, 286." – in tellijan sör- visı, 344 h. – İer ve basmacılık, 422; – İerin Ortaasya siyaseti, f>97-99. – erkanı İarbiyesi, 562,, 563.
 Türkİnenis- tında – hakimiyeti, 580, 585. – Coğrafya Cem'yet, 585,, 586. – Hind kumpanyası, 115, 152. – Hİind hükümeti, 206, 237. – Hind ordusu 422. – ticaret elçiliği (Bulkharadia), 224 İnilçak (dğ.), 6
İnkilâp (mecmua), 160 h, 167 h, 344 h, 508, 516
 «İnkılâpçı Sosyalist Fırka» teşkili meselesi, 398
 İnokay (Japon diplomati), 483 İnrək (ş.), 136
 İnternasional. ikinci, 602; – üçüncü 603 İnstitut Edel (Berlinc'e), 481 İqan (ksb.), 209
İqd-ül-Cuman, Barth oldu (Makaleler mecmuası), 50 h, 89 İh, 90 h, 111 h, 170 h, 182 h, 185 h, 18'5 h, 514 İrak (ülke), 202, 2201, 523 İran, *çokyerde*; – İslâm medeniyeti, 67, 103. – müverrihleri, 73. – Çin ticaret yolu, 96. – medeniyetinin tesiri, 101. – Türkistan münasebeti, 593-4. Türkis- tında – göçmenleri, 96 İran-Tiirk hududu, 48 İran Türkleri, 198, 563 *İran* (gazete), 510, 574 «İran» İlmi cemiyeti (Taşkente), 510 İranlılar, *çokyerde* İrân ül-Aclâ, 81, = Mâverâünnehir İravan (ş.), 525 h İrbit (ş.), 182, 225 İrcar (yer), 228, 231 İrec Han (Şıbrğan beği), 206 İrendik (dğ.), 298 İrgeş Kİçkine (bsm.), 366-7, 387-8 İrgeş Kätte (bsm.), 388,, 390 İr giz (n. ş.), 17, 19, 64, 171, 211, 264, 313, 315, 473, 491 *İrik* (gazete), 360
 İris Han b. Badik oğlan (Togay temür- İülerden), 150 h, 153 h İris Han (qzq. han.), 156 İris Sultan b. Aycuvaq (qzq. slt.), 169 İrke Atan (hava), 523 İrkeştam (kale), 389, 390 İrkutsk (ş.), 542
 İrmetov (qzq. mnr. Khıyvada), 424 «İrtargm» destanı, 513 İrtiş (n.), 1, 13-14, 19, 40, 70, 101, 136- 137, 158. Orta İrtiş, 159, 182, 202, 211, 250, 263, 288, 296, 298, 308-9, 328, 336, 496, 564 *İrtiş* (gazete.), 498 İsa Evliya (kanal.), 263 İsa (peygamber.), 439 İsakanov Doktor' (özb. mnr.), 514 İsa-Khoca (ur.), 72
 İsa Mehmedov Tacı Muhammed (Taşkente ter.), 502
 İsameddin Karvulbegi Mirza Hacı (Bukhara), 192, 257
 İsa oğlu Uraz (qzq. mnr.), 517 İsen-Temir (ur.), 41 İšet (n.), 146, 161
 İšet Batır [Kotibaroğlu (qzq. kıyamcı.). 246-6, 270, 311,-3, 320,321, 331

İsctay Taymano.glu (qzq. kıyamcı.). 312-3, 325, 329, 331
 İšet oğlu Nazar (qzq. kıyamcı.). 324
 İsfahandan gelen İranlı muhacirler 80 İsfahan!
 Fadi'allah (ınlf.), 487 İsfendiyyar Han
 (Khorezm şıbanlı.), 155 İsfendiyyar Han
 (Khırvada Kongrat), 260, 504
 İsfendiyyaroglu Sañar (qzq. mnr.), 365 İsficab"
 (ş.), 49, 54, 56, 59, 80, 96, 98 h, 167
 İshak (Bukhara Mangıt begi.), 256 İshak oğlu
 Kekitey (qzq. mnr.), 495 İshakoglu İbrahim
 (bşk. sb.), 426, 448, 449 h
 İshakov (Taşkent özb. mnr.). 514 İsidor de
 Charaxe (ırlf.), 89 h İsık Göl (g.), 5-8, 12, 26-27,
 48, 53, 56, 60, 62, 85, 101-2, 150, 158, 288, 541,
 564, 565, 578 İşık (ur.), 41, 72 İskender (afgan
 pr.), 229, 232 İskender (Türkistan = Yese' de
 vâsi), 215 İskender Arıği (kanal), 289 İskender
 Makedonyalı, 9,, 58 h, 86 h, 90 n, 92, 93 h, 94,
 206, 287 h İskender b. Sultan Ğaai –
 Velikhanov (qzq. mnr.), 550
 İskender Han (Bukhara şabanlı), 124 h
 İskender Mirza (Kafkasyalı mnr.), 556
 İskender Münşi (ımlf.), 123 h İskenderiye
 (Mısırda ş.), 114 124 h,
 127 h, 128h
İskendernarAe, (ılf. Ahmedî), 487 İskenderun
 (ş.), 574, 582 İskızı Sara (qzq. mnr.), 518, 524
 İskoçyalı, 488 *İslah* (mecmua), 505
 İslam, çok yeade. – medeniyeti, 106,108; –
 muşeretî, 499.; – âleminin müttehî cephesi,
 456 İslâm bek (bsm.), 463
 İslâm (Ufalı bsm. müellifin arkadaşı),
 462
İslâm tarihi, ılf. Şakir Süleyman, 507
 İslâmbay (Taşkentli), 397
 İslâm ihtilâl cemiyetleri, 429, 455
 İslâm Girey (Kırım hanı), 130 h, 134 İslamgul
 (k.), 298
 İslâm Hoca b. İbrahim Hoca (Kıyva. vezir),
 259, 260
 İslâmiyet; *çok yerde*. – tin Kazaklar arasında
 intişarı, 538, – in ehemmiyeti, 538, 589
 İslâm Ku"iı (bsm.), 469 İslâm Qaya (Edügenin
 dedelerinden), 197 h
 İsmail RüzT Mehmedoglu (özb kıyamcı)
 343
 İsmail Mirza – Alçı İsmâ:ll (ngy. mnr.),
 38, 124, 134, 138-9, 142-4 İsmail Hakkı Bey
 sarışın, 433, 441, 453,

463., 465
 İsmaililik mezhebi, 533 İsmail Molla (özb.
 kıyamcı), 332 İsmail Sofi, 132 İı, bk. Şah İsmail
 İsmail Toksaba (Bukharalı), 483 İsmietu'la Bek
 (Çarcuy beği), 207 İsoanya, 114, 594-7, 599, 603,
 613
 İspanyalı, 102, 282
 İspul oğlu Mirza Gazi (qzq. mnr.), 524 İsrail
 Bek (bsm.), 421, 463 İstakhrdan gelen iranlı
 muhacirîar Ş0
 İstakhrî (ımlf.), 49 h, 52, 54, 69,80, 81 h. 89
 İstanbul, çok yerde
 İstatistik idare (her Cumhuriyet hükümeti
 yanında i'curuiın cemiyet), 514 İstek, 28, 30,
 32, <11, 44, 126,"bk. Başkurt
 İsterek oğlu Targııı, 165 h İsterli-Tamak (ş.),
 .136, 161, 378, 396, 400, 402
 İstvan Georfi (Macar âTmi), 162 İı İşveç, 167.
 – harpleri, 241 İsviçre, 455, 475, 480 İşan Ağaçı
 (türknoien büm.), 470 İşan Khoca (Taşkentli),
 273 İşankul medresesi (Taşkent), 273 İşan Paşa
 (Mogol-İCaiganlarırm reisi),. 452
 İşan Sultan (Dervaz VSSm.), 426, 427, 439.,
 440, 451, 465, 466,; 531 İşayev
 (öz. mU.), 269, 274
 İşbay (hava), 523
 İşeyoğlu A.vçı (tüccar), 327, 328 İşim (n.),
 17, 19, 40, 136, 137, 158-60, 163, 243, 246,
 238
 işim Han b« Küçüm (Tura .sultam), 160
 İşİmoğlu Abuga (Tura Şıbanlı), 162 İşim
 Han b, Şıgay (o?., han.), 210 h İşim Han
 b. Ebülkhayır (qzq.' han.), 245 işim b.
 Han Cür.eyd.. 260 işıqah (ur.), 43
 İşmehmed İnak (Kıyva. kongırat beği),
 201
 İşmehmed Torc, (Abııay Han neshinden
 qzq< mnr.j, 265
 İşmembet b. Deviietherd* (bşk.
 kıyamcı.),
 161 h, 171
 İşmurad Kazak (bsm.), 453
 İşmurzin Evhadl (bşk. sb.), 426, 462, 469
 İşte, 16.2; bk. Başkurt
 İşlek Geçidi (yer.), 162 h
 İşterek Mirza b. Tin Ahn.ed 3eğ (ngy.
 mnr.), 145-6, 160, 163-5 *İşirakiyun*
 (g'azete.), 391, 508 İtalyanlar, 601 İteli
 (ur.), 40 İtemke (ur.), 41 It-imgen (ur.), 40

«İttifakı Müslimin Fırkası”, 476
Korkunç, İvan 115, 149 552 İvanov P.
(rus. mlf.), 216 h İvanov (rus. vali.), 240
ivanov (rus. âlim.), S/5 İvan İnak
(Khiyva. k.onçnrat befrü), 202,
203
İzığart (dğ.), 6, 53
İzzet Rıza Bey (Türkiyeli mnr.); 485

J

Japon, 346, 407, 423. «-- Türk Enstitüsü», 483,
484 . Rus -- muharebesi, 497,
535
Japon Mukhbiri (mecmua), 484 h Japonya, 483
; – T türkistan münasebatı,
595-6
Jaschke (alman m üsteşrik.), 562 h Jenkinson
(ingl. seyyah.), 34, 115, 139, 183, 184, 616
Jukovskî (rus. mhr.), 564 Juüien Stanislas
(frans. müsteşrik), 50 h, 53
Juıyan takvimi, 367 h Justi (alm. müsteşrik), 87
h

K

Kabadyan (ş.), 206, 438, 471
Kabardı, 172
Kabartay, 146
Kabil (ş.); çok yerde
Kabil Beğ (Bukhara beğ), 207
Kabırğa (n.), 291
Kaçar (ur.), 198, 200, 233, 236, 572 Kadet
(Konstitüsyonist Demokrat fırkası), 356-7,
498-9
Kadı Bedi-i Semerkandı, (mlf.), 190 Kadı
Bürhaneddin Sivasî (melik ve şair),
573
Kadı İsa Han (Semerkand. uım.), 531
Kadikelan Bedreddin (Bu tharda vezir), 256-58
/■
«Kadimler» yani mürteciler (Bukhara), 407
Kadı Mirza (nçy. mrz.). 142 Kadınlar: *Haybiçe*
Tu.qal, tlf, Ayezoğlı Mukhtar, 522. Çadra, bk.
peçe; Kadın klüpleri (Özbekistanda), 526,528,
«Cisir» meselesi, 529. *Ferganedeyerli*
kadınlar, tlf Nalivkin, 528; Kent-Türk
kadınları, 609
Kadı Ulsu, 142, bk. Kiçi Nogay Kafkas
(dğ.), 24; – Kavimler!, 86, 350 Kafkasya, 29,
38, 52, 57, 77, 125, 132 h 133, 142, 165-6, 235,

239, 256, 265, 272, 287 h, 336, 358, 365, 375,
437, 479, 484, 540,562-3, 589-90, 593; Cenubi
Kafkasya, 95, 287 İ, 370* 372; Şimali
Kafkasya, 29, 36, 76, 44 h,146, 162, 164-5, 171,
285, 488, 572. – Türkt eri 489 Kâflrihan
(n.), 16, 73 Kağan (İst.), 255, 256, 406, 443
Kaganoviç (rus. bolşevik.), 402 Kahire (ş.),
128 h. – de tahsil edenler, 5i>2
Kakı (ur.), 75

KaPa-i Hinduan (= Baikh Erki.), 181
Kaldıbayoğlı (qzq. mhr.), 518 Kaldı^ay Batır
(qzq. beğ.), 251, 253 Ka fificritfer^Sultan (Aral
hanı), 156 Kalilectf ^Hmd. ş.), 115
Kaleci^açıtış; kale), 468 halinin (tq].
bolşevik.), 377, 396 Kalizejir tİtaşkentte
tiyatro), 504, 519, 521, 529
Kalkanata (k.), 448 Kalküte (ş.), 211
Kaimin oğlu Alıpısbay (qzq. mnr.), 347
Kalmuk (kavim.), 4-5, 28, 34, 36-9, 68, 116, 123,
125. – lar, 15 Ö-3? İlk Kal- muklar, 157-8ç –
İar ve Kazaklar, 158, 163, 166, 171, 173, 178; -
İar ve Mangıtlar, 164-6, 184-5,187,203 h, 205,
208-9, 241, 243, 292, 307, 341, 432, 536 h, 588. –
İar ve Başkurtlar, 171-2. – un sonu, 175-8. Batı
Kalmuk- lar, 160, 173, 176. Doğu Kalmuklar
174
Kalpakovski (ru3. vali.), 548 Kaiyu (ngy.), 139,
140, 141 «Kam» şaman, 53 Kama (n.), 171
Kamarov. genarel (rus; vali.), 236, 530
Kamçatka (yer.), 542 Kamenev (rus. genaralı.),
451 Kamanev (rus. bolşevik.), 400 Kamer (özb.
musikişinas.), 523 Klmlıcsn Bay (Taşkenti
ter.), 278, Kamul (ş.), 3
Kanalı Sultan b. Arslan Cantürirı, (qzq.
alt.), 324-5; 331 :
Kanay ^Sultan (Tura. şıbanlı), 160, 164 Kanber
Ali B:y Kuşçı (Semerkand. şı- banlı beği), 195
.
Kaneagalı (Taşkentte nahıye), 342 Kâncjav-
(Şimaligarbi Cinde ş.), 108 Kancut (Şimali
Hind. ülke), 86 Kandahâr (şi), 89 h, 110, 118,
211, 226, 574
Kandı, 50; bk. Kanklı
K'ang (kavim), 50-1 h, bk. Kank .
Kanglı (ur.), 29-31, 39, 62, 74
Kank (ur.), 50-2,91
Kân-i gül (Şemerkandda yer), 442, 450
Kân-i Mkh (yer), 27 Kanklı (ur.), 50 Kan-si
(Çin imperatoru), 175 Kansüh Gavri
(memlük), 125, 128 h Kantakuzin (rus. siyasi.),

551 Kanunlar : *Cinaî işlerin sorağ toğrusıda beyanatları*, tlf. Dilvi, 509; *Ceza hukuka*, tlf. Berezin 509. *Bozkır idaresine ait kanunlar*, 301, 478. *Sihir Kazaklarının idaresine ait nizamna-,, m e*, 366. *Başkurtların idaresine ait kanunlar*, 243. Yasa, zan. 546 273 *Kazak örf kanunu** tlf. Tilev seydañın, 267. *Mülki hukuk*, 509 Kan Tübesi (yer.), 241 h Kapal (ş.), 4, 65, 211, 249, 264, 290, 341, 373, 500, 549
Kaplanov Ahmet SaPip (komuk mnr.),.477
Kaoustin (rus. prof.), 478
Kâr (ur.), 76
Kara Adır (dğ.), 13
Kâra asman (ksb.), 179
Kara Baltı (ksb.), 214
Karabay Abdullah Sultan (qzq. sit.), 202-4
Karabayır (dğ.), 343
Karabay (bsm.), 463
Karabayoğlu Mehmet Rahim (qzq. mnr.) 377 h
Karabck (Kabadıyan Konğirat bsm.), 47i Kara - Bulak (ksb.), 63 Kara Cıga (geçit), 8 Kara Çor (ur.), 249 Kara - Çukur (n.), 12 Kara - Çung (yer.), 141 Karadağ, Kuhzâr-i Mescld, 1, 23, 72
Karadeniz, 113-4, 130, 567 Kara Derya (Sırderyanın kolu), 8,2İ5 Kara Duvan (ksb.), 138 Karagan (körfez), 182 Karagay - Kıpçak (ur.), 369 Karahan (Karahanlı han), 98 h
Karahanlılar (sülâle), 6, 55, 60, 67, 81, 87 h, 97-101, 103, 432, 558-9. - larm menşef 97 h-98 h
Kara İrtiş (n.), 40
Karakalpklar, 24-26, 28, 30, 33, 43-4 68, 126, 144, 156, 163, 166-7, 169-70, 173-4, 181, 195, 199, 201, 203-6, 209,

242/ 289, 292-4, 323, 342, 381, 424, 444, 510, 523, 538, 547, 555, 583, 610, 611. – ve Aral hanları, 201-2 Karakalpakistan, 210, 260 Kara Kelimbet (ngy. mrz.), 145-6, 163 Karakhan (rus. bolşevik), 441, 455-6 *Karalchanım*, tlf. Kırbalaşı, 400 Kara Khıtaylar, 29-30, 60, 100-1. – sülâlesi, 108, 137, 144, 289 Kara Khoca = Qoçu (ş.), 3 Kara Kırgız, 68, 506, 524 h ; bk. Kırgız Karakol (ş.), 16, 187, 207 Karakol (Astarkhan) derisi, 257-8, 380 Kara Köse (ur.), 40 Karakoyun (dğ.), 8 Karakoyunlu (sülâle.), 572 Karakuğa (kale.), 291 Karakuh (Ayagöz cenubunda yer), 251 Karakul = Prievalsk (ş.), 26, 264, 341, 343, 436 Karakul Bek (Kette Korgan. bsm.), 444, 447, 469 Kara Kum (çöl.), 2, 15-16, 21, 73, 199, 269, 436. – Türkmenleri, 470, 473 Karakurum (dğ.), 3, 11, 12 Karakurum (Kazakistan, ş.), 18 Karakurum (Moğolistan, ş.), 108 Karakurum Muz Tag (dğ.), 12 Karaldıoğlu Baykadem (qzq. mnr.), 524 Karaldıoğlu = Karaldm (qzq. mnr.), 378 Kara Maügit (ur.), 44 Karamendi (k.), 438 Karamezar (bölge.), 614 Karamuşoğlu Emir (bşk. sb.), 368 Karamuşoğlu (= Karamuşev) Yusuf (bşk. sb.), 269, 293 h
Karamzin (rus. mlf.), 123 h, 129 h-30 h Kara Nogay Han (çingizli), 35 »Kara öylü» = Karöylü Nogav (ur.), 153, 162
Karas (k.), 483
Karasaç, tlf. Hamza Hekimi, 521 Karasakal = Şuna Batır (bşk. kıyameı), 172, 174, 209
Karas Kaşka (bşk. batır.), 247 Karasu (n.) 291, Karasiyek (ur.), 490 Karaşehir. (ş.), 4, 97, 177
Karat (ur.), 88 h Karatabm (ur.), 241, 242 Kara Tağ (yer), 426, 464-5 Karatal (n.), 19 Karatal (yer), 250 Karatamır (ur.), 208 Kara Tav (dğ.), 5, 14-5, 18, 74, 77, 231, 311, 313, 317, 319, 614
Karatay b. Nuralı (qzq. slt.), 243-5, 267, 524
Karatayoğlu Bakhıtcan Sultan (qzq. mnr.), 267, 345, 350-51 Karategin (tümen), 9-10, 26, 51, 84, 107 441-2, 451, 453, 463-6, 468-70
Karatepe (k.), 395 Kara-Tirek (mâdenocağı), 8
Karaçuk, bk. Kara Tav Karayülük Osman (Akkoyunlu), 117 Kardaş, 87; bk. Carthasis Kargalı (ksb.), 212, 248 Kargin, ataman (Orenburg. rus. kozak), 373
Kari Abdullah Recebi (gençbukharai), 426-8, 439, 458
Kari Abdulvahid (gençbukharai), 406 Kari Abdulvahid (öz. mnr.), 532 Kari Abdurrahlm

Taci (Semerkad. kzn. mnr.), 504,
516 Kari - Boz (ur.), 72
Kari Kâmil.(Cızak. mnr. bsm.), 443, 473 Kari Kâmil (Fergane. bsm.), 430 Kari Mahmud (Semerkand. mnr. bsm.), 444, 461-2
Kari Yakub (özb. muganni), 523 Kari Yoldaş (gençbukharai), 406 Kari Ziya Abdullahoğlu (özb. mnr.), 343 Karkaralı (ş. tümen, panayır), 6, 18, 26, 211, 249-50, 252-4, 264, 297, 299, 314, 328-29, 346, 492 Karnak (ksb.), 63, 179, 313 Karlık (dğ.), 3, 12
Karlık = Karilik (ur.), 35, 43, 44-5, 48-9, 51-2, 54-5, 59-60, 64-5, 70, 74, 88 h, 97 h, 99 h, 100-101, 153, 201, 427, 442, 452. – reisi Abdülkayyum, 427, 442, Karpat (dş.), 454
Karpık (ur.), 249 n

Kars (ş.), 18 h, 525 h Karşı (ş., bejlik.), 26, 61, 64, 81-2, 100-102, 113, 199, 207, 231, 233,263,373, 380, 426, 428, 433, 437, 439, 443, 447-8, 452, 468, 470. Karşı Çöli, 47 Karulen Khatun (ngy. Mainay Mirza- zanın anası), 140 h Kasak (dg.), 11

Kâsân (Karşı yanında ksb.), 82, 380,447 Kâşân (Ferganede ş.), 98 h Kasay Mirza (Ngy. mrz.), 145-6 Kasay b. Şeykh Mamay (ngy. mrz.), 138 Kasay, bk. Kasım Sultan *Kaside-i jBürde*, Hüseyin Khorezmi ter- cümesÇ 42 Kasım (ş.), 426

Kasım (qzq. Argın, kıyamcı), 337 Kasım b. Abılay (qzq. slt.), 211, 250, 309-11, 309-14 Kasım Beg (Kefe begi.), 129 h-130 h Kasım Han b. Cambek (qzq. han.), 37, 124

Kasım Khocayev Sultan Khoca (özb. mnr.), 402

Kasım Sultan (Astarkhan hanu.), 193 Kasım (özb. mnr.), 508 Kaspi kavimler. 86 Kastamonu (ş.), 114 h Kastclianski A. (rus. mif.), 298 h.,346 h Kastren (fin. seyyah.), 588 Kaşgar (ş.), *çokyerde*. — hükümdarı Ya- kub Bek; bk. Yakub Beg. — da Devleti İslamiye teessüsü, 597-8 Kaşgarlılar, 28, 29, 66-68, 87, 209, 214, 334,407, 451, 472 «Kaşgari til», 63 Kaşgar dağları, 62 Kaşgar Tav (dg.), 8 Kaşgarlı Mahmut, 4, 6, 8-9, 13, 19, 46 h., 56, 58-9, 61, 62, 65, 69, 71, 81, 83, 87, h., 89, 92'3, 95, 100, 261 h., 289 92-3, 95, 100, 261 h., 289 h., 307 h «Kaşka» beg batır, 70-71, 206, 247 Kaşka Derya (n. vilâyet), 16, 26, 52, 179, 442, 472 h Kaşmir (ülke), 332 Kât (ş.), 181, 201; bk. Şaabbas Veli Katagan (ur.), 29, 153, 157, 427, 441-2, 452. Moğol — kabilesi, 467 Katartal (yer), 461 Katay (ur.), 29, 35, 137, 161-2, 242, 298 Katenin (rus. vali), 240, 296 Katerina II (çarıçe), 240, 242, 248, 265, 267, 347, 488, 587

Kâtib Çelebi (Osmanlı. mlf.), 131 h., 191, 488, 540

Kâtiboglu Biketey (qzq. rus memuru), 322

Katkov (rus. siyasi, mhr.), 551 Katun (tepe), 14 Katvan (yer), 60, 289, bk. Bidene Kaufmann (rus. vali.), 232, 240, 254-5 269, 273, 391, 549 Kaulbars (rus. sb.), 230 Kavçm (ur.), 43, 60 *Kâx>e* (mecmua), 415 Kavgan (kale), 179 Kay (ur.), 29 Kayalık (ş.), 65

Kaybaı (Qayıp ʿAli) b. Ali Sultan (qzq., slt.) 245-6, 311-3, 329, 331 Kaydu Han (Çingizli), 60, 110 Kayındı Köl (k.), 298 Kaymh (dg.), 6 Kaysılı Day (tepe), 18 Kayyum Ramazan (Özb. mhr.), 516 Kaz dağı, 4, 5

Kazaçı, bk. Rus Kozak Kazak=Qazaq, *çokyerde*. — kelimesi, 37. qazaqiye, 66. Kazak urukları 39- 41. — Köroglu, 122. — han ve sultanları, 123-125, 150-51, 168-172, 208-10, 250-54. — hanlarının nesebname- si, 160 h. Rus idaresinde — sultanları, 245-51. — milli ordusu, 383.

— Kızılordusu, 396. — edebiyatı, 490.

— edebi dili, 492. — Bilim Komisyonu, 513. — halk edebiyatı, 269. — musikisi, 523-5

Kazak = Qazaq (gazete), 337-8, 354, 498-4, 500, 506-7, 563 Kazaklar, 37~41. — da İslâmiyet, 535. «Kazaklık», «Kazakçılık» mefhumu, 37, 185, 546

1 Kazak Adırlığı (yayla), 17, 18

azakbay'(bsm.), 469.
 azak Cataq (~ Yatak), 31, 289, 317 Kazak
 * Dalası, 17, 18, 19 *Kazak (Qasaq) hem khanlar*
şeceresi tli, Şahkerim, 495
 «Kazak – Kırgız» tabiri, 68, – Altı
 Âlas. 247
Kazaklarda at terbiyesi, tlf. Seyid Han Cantürin,
 267
Kazak makatları, tlf. Şahmerden İbra- hlmov,
 269
Kazak örf kanarın, bk. «Kanunlar» Kazakistan,
çökyerde. – Cumhuriyetinin kuruluşu, 361-3.
 – * Devlet Tiyatro Trupu, 522. –
 Devlet Kinosu, 526.
 ...i öğrenme Cemiyeti», 524
 Kazah (ş.), 26, 264, 373, 398 Kazan TurkÜ –
 Tatarlar, *çökyerde*; – Savılan, 371. – muhiti,
 499. – nin siyasi dilekleri, 371,476.
 – tüccarları, 184, 316, 325-331. – molları,
 325-31, 546. – dan İstanbul-Mısırdaki tahsil
 sürenler, 346. – Tatar edebiyatı, 439" 490
 Kazan (ş.), *çökyersrc'e*. « – Müslüman kon-
 n-rcK», 359 h. 361 Kazan Han, bk.
 Halil Sultan K.szar.bekoğ!u Uran (qzq.
 şeyh.), 348 Kazb.zko.ylu Yusuf (qzq.
 mamur.), 269-70 Kazciavssti Kazı Bek
 (qzq. biyo.), 249 Kazı ulusu '(ngy.), 146
 ii Kaza ■■■■an
 (Çağatay emiri.), 103 KK-zim Beğ
 (Derbendli. prof.), 266 Kf zira h-cv
 (Türkiyeli sb.), 260, 374, 3/6,
 Krkek Batır (hava.), 524
 İÜ bb' Bek b, labül âlâ (Gulcalı.),' 237
 Kabir Bekir (Kzn. mhr.), 357, 362, 506
 100
 İbrah'm *■mf.), 10
 .h Ka-BI (ur.), 7 S
 Ki şerli n? Graf (alman mütefekkeri.),
 bj6
 Keklik Serigr (tepe.), 317
 Kel (ur.). 75 KnkUy (ur.),
 72
 Keldi Mshmed Sultan (Taşkent, şıbanlı.),
 ;24, 180

Keleçi (ur.), 144, 164 Kelesin (ur.), 75 Kelif (ş.),
 207
 Kelif özboyu (Amuderyanın eski yatağı), 21,
 22
Kelile ve Dimne'nin Çağatayca tercümesi,
 195 h
 Kelişek (bava.), 524 «Keli Tübü» vergi adı,
 208 Kelmemet Mirza (ngy. (mrz.)), 164 Kel
 Muhammed Bek Afgan (Nurata beği), 207
 Kemâk (ur.), 51
 Kemâleddin (Semerkand. kadı.), 273 Kemal
 Kadı (Khokand.), 367 Kemal Khoca (Taşkent,
 polis müdürü.), 374
 Kemal Nogay (Kzn. öğretmen.), 356 Kemal
 Reis (Osmanlı. bahriyeli.), 128 h Kemal Ümtni
 (Osmanlı. şair.), 488 Kemçik (ur.), 52 h
 Kemengereoğlu Kuşeke (qzq. mhr.), 518, 522
Kemen* er oğlu Tarihi, 294 h, 297 h, 309, 317\
 329 lı
 Kemerân (ada.), 125 h, 129 h Kenceçiger (ur.),
 72 Kencek (yer.), 60 Kencek (Taşkente
 sokak.), 64 Kenclne (ur.), 51 h Kendek <k.), 182
 Kendikürt (k.), 427 Keng (kavim.), 49, 50, 51 I
 Keng-deİ (k.). 51 Keng-Diz; bk. Beykent
 Kenger, 50, bk. Keng Kengerme (ur.), 75
 Kengirak (Taşkente sokak.), 64 Keng İr Bay
 (qzq.), 309 Kcnikeyoğlu (bşk. tarkhan), 241
 Kenk (ur.), 51 h «Kent» kelimesi, 65 Kent
 Özbeği, 48
 Kent Türkü, 29, 46, 47, 48-68, 71, 77, 81, 82,
 87, 184, 213, 217-8, 264, 272, 326-7, 330,
 334, 363, 481, 499, 508, 527-30, 538, 539,
 606, 610-11. – kadını, 609

Kepek Mirza (ngy. mrz.), 197 Kerbelâ (ş.), 492
 Kerder (ur.), 56; bk. Kerderi Kerderi (ur.), 29,
 56 Kerenski (rus. siyasi) ve hükümeti, 338, 344,
 353, 355.6, 363, 367, 481, 485 Kerim Kazanlı
 (bsm.), 453 Kerim (özb. artist), 521 Kerimi Arif
 (kzn. mnr.), 595 Kerin (ur.), 249
 Kerki (ş.), 25, 256, 425, 464, 509 Kerler (ur.), 76
 Kermençük (rus. ş.), 400 Kermine (ş.), 44, 170,
 179, 231, 256, 243, 448
 Kerrukh (Afganistanda ksb.), 229 Kerrukh
 (Semerkandde mahalle), 332 Kervansaray
 (Orenburg. bşk. ordu ve hükümet merkezi),
 242, 364 Kesmever (ur.), 45 Keş (ş.), 52, 54, 55,
 60-61, 373 Keşan = Kaşan (Fergane ve Doğu
 Tür. kistada ş.-ler), 525 h *Keş fiil hiidâ* y tlf.
 Hüseyin Kbozremi, 42 h
Keşfuzzanûn, tlf. Kâtib Çelebi, 540 Kstfifc
 (kahe), 375, bk. Fort Aleksamd- rovsik
 Ket men Tepe (d^h), 332, 333 Kette Korsan (ş.),
 2, 44, 207, 214, 231, 341, 443.4, 447-8
 Kette Makhdum (Semtrkand. bsırı), 444
 «Keykubad» ngy.-larda ikinci veliahd, 37
 Khabarovsk (ş.), 542 Khadir-Qazap (ur.), 75
 Khafî Khan (Hind. mlf.), 120 h" Khakanî =
 Khakanlı — Khakanlılar (han- lar uruñu),
 12-13, 55, 97, Khakanı dil, 62, 81
 Khalaç (ur.), 69, 74,
 Khalbuta Bek (bsm.), 445-6, 469 Khalfin
 İbrahim (Kzn. mlf.), 488, 489 Khalfin Said
 (Kzn. mlf.), 488, 489 Khalidi Akhund
 Qurbanali (Çala Kazak, uım.), 42, 210. 250 h,
 251 h, 252 h, 308 h, 326-331
 Khâlkhoca (bsm.), >388, 389, 430. — nm
 kadımı, 464
 Kha.l.ç (ş.), 179
 Khalidov (Karkaralı. ter.), 329 Khalife Niyaz
 Kulı Türkmen (Bükhara. şeyh.), 549
 Khalikov (rus. general.), 437 Khalikov
 Mollacan (bşk. mnr.), 376 Khalil (ur.), 75
 Khalil Ata, 102, bk. Khalil Sultan *Khalil*
Ferenk, tlf. Çolpan, 569. Khalil Sultan (kzn.
 han.), 102, 103 Khallukh (ur.), 48, 51, 52, 59 ;
 bk. Karlık
 Khamı, bk. Kamul Khamay (ur.), 75 *Khamşe*,
 tlf. Nizamî, 189 Khanâbâd (Efgan ş.), 451, 453
 Khanabad (Taşkente nahiye.); 342 Khanbalık
 ■== Pekin, 110, 111:
 Khanbend (Khorezmdde kanal.), 295 Khança
 Nisa (özb. musikişinas.), 523 Khancline (ur.),
 51; bk. Kencine Khangeldi (ur.), 40 *Khamnih*

Sevgisi, tlf. Yunus, 520 Khaniikov (rus.
 müstefrike.), 42, 217, 223, 226, 257, 444 b
 Khankhoca b. Barak (qzq. slt.), 250, 314 h,
 Khan Ordası (ş.), 506 Khan Tenri (dğ.-), 4-9, 11,
 13 Khar (ur.), 75 «Kharalug» Kılıçları, 49
 Khargüş (ksb.), 380 Kharın (ur.), 75 Kharkov
 (ş.), 400, 401, 502 Kharlık Tav (dş.), 5 Khatırcı
 (ş.), 182, 207 Khayalin (Kzn. ter.), 184.
 Khayrâbâd (Semerkandda kanal), 104, 380
 Khazar (kavim), 23, 29, 88 h, 91 h, 92 h, .
 94, 108, 149, 204 h, 287, 535
 Khıdır Eli (ur.), 144 ; Khızır eli. 73 Khirekli
 (ş.), 55
 Khıtay == Katay (ur.), 29, 43, 44, 45,-126, 156,
 231
 Khıtay-Kıpçak (ur.), 144, 156, 164, 231, 233
 Khıştı (k.), 446
 Khıtay Baba Ali (özb. mlf.), 33 h, 616
 Khiyunit, 73 ; bk. Hun
 Khyıva (ş. ülke), *çokyerat* . — Koiğirat
 Hanlığı, 200-1, 212, 215, 232. -Han- ıgrı Rus
 idaresinde 159, 261, 504 Khyıvalı, 149 h, 200, 212,
 216, 232, 260, 317, 319-20, 342. —
 sosyalistler, 410. — Iar ve Türkmenler 423. Genç
 iar, 260 Khyıvadı (ur.), 75 Khızır Balıs
 (bsm.), 445 Khız Tinçizi == Sarıkamuş (gol,
 çukur), 108
 Khobdo (n.), 324 Khobıt (moğul ur.), 157
 Khocalar = Peygamber ve Çarıyar evladı, 207 .
 Kazak Khocalar, 547 . — sülâlesi (Kaşgarda),
 67, 155, 55, 214 Khoca-i Akâşe türbesi (Balkh),
 189 Khoca Bece (ur.), 43 Khoca Ebnasır
 Parsâ'nın türbesi (Balkh.), 189
 Khoca-Eli (ş. tümen.), 26, 582 Khocaqul Abız
 (Khyıvalı. elçi), 149 h Khocakulı Bek (özb.
 beğ.), 206 Khoca Muhammed Sultan (Bukhara
 Şı- banlı), 124 h
 .Khoca Nakışbend Bahâeddin (Bukhara.
 şeyh.), 102, 103, 190
 Khocanoğlu Sultanbek (qzq. mnr.), 93, 362,
 365, 402, 506, 507 Khoca-Sofı (ur.), 75 Khoca
 Tahir (Taşkent, şeyh.), 197 Khocayev
 Ubeydullah (özb. mnr.), 281, 349, 355, 358, 360
 h, 365, 369, 505 Khocend (ş.), 5, 20, 61, 82, 108,
 153, 156, 199, 209, 226, 341, 444 h Khodo (İranlı
 bolşevik.), 397 Khokand (ş.), *çokyerde*. —
 hanlığı ve hanları, 202, 214, 218, 230 . — Milli
 Şırası, 442, 452: — Milli Muhtariyet
 Hükümeti, 364-368
Khokand Tarihi, tlf. Sultan Nevreskin, 270

Khokent (Endicanda nahiye.), 282, 334
 Khondmir (mlf.), 111 h, 113, 118 h Khorluk
 (Kalmuk hanı.), 160-1, 164 Khorasani (ur.), 76
 Khorenaki Musa (ermenî, mlf.), 23
 Khorezm (ülke.), *çokyerde*. – İranlıları ve
 dilleri, 76-77, 527 h. – Türkleri, 63.
 – Şıbanlıları, 124, 147-49. – Özbekleri, 147
 Khorezmi (şâir.), 572
Khorezm musikisi tarihi, tlf. Mollabek- c an,
 515
Khorezm Özbek makatları, tlf. Mojlabe-
 can, 515
 Khorezmşahlar sülâlesi, 101,103. – devleti,
 108, 582. Khorezmşah Mehmed, 580
 Khorezm Sultan (Şıbanlı), 195 Khorug
 (Şugnanda kale), 465 Khoşut (moğol ur.), 157
 Khucek (ur.), 76
 Khudabende Sultan b. Undan Sultan^{7]} (qzq.
 slt.), 210 h,
 Khudabukhş (Hind. mhr.), 593
 Khudayberdioglu Şahkerim Hacı (qzq. mlf.),
 495
 Khudaykul oğlu Ebülâlâ (Gulca sultanı),
 237
 Khudaykul (özb. mhr.), 513 Khudayar Khanov
 Nureddin Beğ (özb. mnr.), 370, 480
 Khudayer Han (Khokand hanı), 203, 213, 214,
 218, 229, 254, 261, 272, 509, 605 Khuday-Baqtı
 (ur.), 71 Khudaybirdi Baysunî Dâmulla (ulm.),
 540 Khudaymendi (özb. beği), 243, 244
 Khudaynazar (trkm. bsm.), 452 Khumar Bek
 (Khuttal beği), 53 h, Khuraz Bek (Khiyva.
 Mangıt. beğ.), 201, 202
Khurşid (gazete), 504., 505 Khurşid (özb. mhr.),
 520 Khusrev Cüred Cam (yer), 112 Khutlançm
 (efsânevi türk hükümdarı),
 90 h,
 Khuten (ş.), 57, 71, 77, 87, 94, 107-8,
 121,218,341
 Khuttalân, Khuttal (dğ. üik), 10, 52, 53. 95
 Khuvalen (yer), 452
 Khuvare (İranda ş.), 179
 Khuzar (ş., beğlik), 26, 44; bk. Guzfir
 Khwostov İ. M. (rus. mlf.), 95 h Khvostovski
 (rus. amele.), 352 _ *Khiizniil mile-i*
*Bukhara, t*f. Emir Alim, ⁴⁸³
 Kiçi-Göz (ur.), 75
 Kiçik Muhammed Han b. Temir Melik

(Altınorda hanı.), 152 h, 153 h Kiçik Orda, 38 ;
 bk. Kiçiyüz Kiçik Taq ~~ Kiçitav (dğ.), 14, 156
 Kıçı Üzen (n.), 245 Kidan – Khutay sülâlesi,
 108 *Kidey* (gazete.), 507 *Kidey Aynası*
 (mecmua.), 507 *Kidey Sözi* (gazete.), 507 *Kidey*
Tili (gazete.), 507 Kıdırbayoglu Seyid Azim
 (qzq. mnr.), 373, 397
 Kigen, Kiygen (n.), 6, 158, 176 Kie-su (ur.), 74;
 bk. Hi-su Kileçi (ur.), 43
 Kılıçlar: Kharalukh. kılıçları, 49 Kılıç Ali Beg
 (Balkh. vali.), 221 Kılıç Arslan (Selçuklu
 sultan.), 459 Kılıç Tamgaç İbrahim
 (Karahanlı.), 101 h Kimek, Kimak (ur.), 29, 55,
 93 Kincebâyoglu Beysembey (qzq. mhr.),
 518
 Kineges (ur.), 29, 43-44,47, 61,153, 201, 206, 231,
 275, 428 Kineki (ur.), 41 Kineli (n.), 164 *Kin eş*
 (gazete.), 360, 506 Kıyafetler :
 Bışmet, 535. Mesh, 535. Doppu, 535. Kine
 Sarı (qzq. slt.), 252, 274, 294, 297, 309, 310,
 312-320, 327-29. 331, 334, 336, 341, 473, 518, 548
 Kine Sarı Marşı: (hava) 524 Kıpçak (ur.)
çokyerde
 Eski Kıpçaklar 31. – ların ahlakı
 33-34." – Sanatı 188-9. – Ferganede
 230. – Bozkırı 29-33
 Kıpçak İbray. (qzq. biy), 250 Kırat (hava) 525
 Kırat gel. (hava) 525 Kirayit (ur.) 29 bk. Kirey
 Kırbaıası 498; bk. Bükeykhanoglu Alik- han.
 Kirderi (ur.) 41, 43 Kirekev (tümen) 26 Kır eşin
 (Tatarlar), 554 Kirev Sultan (Tobırçık) b.
 Sızdık Sultan (qzq. slt.), 167, 170 h, 210 h,
 Kirey Sultan 36 ; bk. Gerey Sultan b. Baraq
 Kirey (ur.) 14, 29, 75, 168, 172, 251, 252, 310
 Kireyit, Kiray (ur.) 41, 43, 153 Kırgızlar (ur.),
çokyerde. – ın rneşei, 78-72. Pamir –1, 88.
 Karakırgız,316. – manapları, 71, 317.
 Otuzogul Kır- gızları, 471 . – Cümhuriyeti.
 bk. Kırgızistan
 Kırgız Dağları, 69
Kırgızların Ekincilik ve Toprak Meselelerine ai
Materyaller, 302 ı bk. *Materyaller*
Kırgızların hayatı, tlf. Şahmerdan İb-
 rahimov, 269
Kırgızlarda Mahkeme, tlf. Şahmerdan
 İbrahimov, 269
 Kırgısistan Cumhuriyeti ve ülkesi, 23, 26, 84,
 379, 436, 479, 514, 516 Kırgız-Kazak Buruşuk
 ülkesi, 17 Kırgız-Kazak halkı mümessillerinin

muhtırası, tlf. Ahmedoglu Safa, 478 Kırgızov (qzq. sb.), 424 Krigiziskaya Stepnaya Gazeta (gazete), 496.
Kirillov (rus. vali), 240, 306 Kırım, *çokyerde.* – Tatarlar, 162 . – Tatar şivesi, 555 .
Kırımlı, 147 h. ' 358, 500. Türkistanda Kırımlı Türk muallim ve münevverleri, 524, 542, 563
Kırımsky (rus. müsteşrik.), 132 h Kerman 118-9 h Kirman (ur.), 41 Kirman (İranda ülke.), 114,472:
Kirus (akhemeni.), 86 h, 87 Kisek (ur.), 72
Kısma (n.), 40
Kitab (§.), 180, 206, 223, 231, 255, 272, 275, 462, 463
Kitay -(ur.), 29, 97-100, 155, 164, 316 Küe (ur.), 41, 75

Kiu-mi ve Kiu-ru'-to (ur.), 89 h ; bk. j

Kümid

Kıyat (ur.), 201

Kiyev (ş.), 480, 481

«Kiyev Sinim» (vergi adı.), 208

Kiyile (n.), 324

Kiyki Batır (qzq. bsm.), 337, 386 Kızay (ur.), 346, 474, 580 Kökçetav (hava), 524
251

Kız Denizi, 108; bk. Qız Tmgizi

Kızılordu, *çokyerde*. Bukharada milli

kızılordu, 408, 435. Müslüman kızıl

askerleri, 470 Kızıl Ağın (tepe.), 11 Kızıl

Arvat (istasyon.), 73, 234, 352, 582 Kızılbaş,

124-5 Kızıl Bel (dğ.), 9, 11,

Kızıl Car =

212, 225, 248 Kızıldeniz, 127, 129, 130 Kızıl

Kum (çöl.), 15-16, 61, 63, 373, 462, 472-473. —

Kazakları, 461 Kızıl Marat (ur.), 76

Kızımezar (yayla), 461 Kızd orda (ş.), 25,

26, 303 h, 311, h, 507, 512, 513, 515, 516,

522, 535, 582, 583; bk. Akmesic Kızılsu (n.),

9, 10

Kızılsu = Krasnovodsk (ş.), 16, 20-21, 73,

233-5, 263-4, 370, 540 Kızıl-Tura (ş.), 136

Kızım-Tura (ş.), 136 Kıyat beğleri, 35

Klapioth j. (alman müsteşrik), 114 la., 547

Ku mi d™ Komul (ş.), 52 b,

K°blandı destanı, 33

Kobdu (ş., vilâyet), 251

Kocamguı oğlu Serke (qzq. artist), 522

Köçek b. Undan Sultan (q°q. slt>i 251 h

Koçkar (yayla), 6

Koçkarov (özb. bolşevlk), 424

Köçrnen (ur.), 41

Koçu (vilâyet), 12, 99, 108

Kögart (dğ.). 332, 333; 334

Kohzar-: Mes?;d, 23, bk. Karadağ.

Kökhalıdt (yer), 296

Kök beri, 530; bk. Köpker

¹ Kök böri (oyun), 46; bk. Köpkeri Kök
Borul (at adı), 318, 319 Kökcarlı (ur.), 40

¹ Kökcar (ksb.-), 388 Kök-Catık (ur.), 72

Kökçe Dehesi (Teşkente mihalle), 347

Kökçe-Oğlu (ur.), 73 Kökçe Tav (ş.,

tümen), 18, 26, 84, 249, 288, 302-3, 307-10,

346, 474, 580 Kökçetav (hava), 524
)

Kökçe Tenglz, 19, bk. Balkaş Kokçiler
(ur.), 72

Kökede y b. Ebüüfayız (qzq. slt.), 251 j

Köke Tay \aestan kahramanı.), 545

Kökim (ur.), 76

Kök Mürün (ur.), 40, [doğrusu «Kök

| burun» bk. Radlöff, *Aüs Sibirien*, II

236; Aristov, *Zametki*, 311]

Köksu (Yedkiuda yer, n.), 250 Köksu

(Afganistanda n.), 590 Kökşin (Aralda

Külmekir dağının sırtı.), 323 h

Köktaş (Semerkand. tokhtgâh.), 153

Köktaş (Şarkı Bukharda yayla.), Gölçtaş,

438, 466

Köktin Oğlu (ur.), 40

Köl (n.)> 78

Kolçak (rus. general.), 376, 389, 422

Köl-Çuburgan (ur.), 43 Kölemenler

(Mısır.), 122 h, 128 h, 129 I Kollısov (rus.

bolşevik.), 258; 365/ Kolminoğlu

Alpısbay (qzq, mnr.J* 347 JKölpeş (ur),

72 Koitsova (ksb.), 364

Komintern == Komunintçeksi

İnternasyo- . nal, 403, 577 Komul (ş.), 52

h, 56; 108 Komünist, *çokyerde*. -r

Fırkasının Müslüman Fraksiyonu; 393»

— Türkler, 395, 507> 607. —

j Bukharalılar, 446. *— Tatarlar; 392; 442,

I 471 «Komünist Ali Üniversitesi»

i (Taşkent.),

..511

Konakbay (k.), 298

Kon?.nbay Mirza big.), 249

KCPÇU (ur.), 89 h

Kömg ^ilhelm (alman.; âlim.), 57h

Koïirat-Kongirat (ur.), 26, 29, 35,40,43; 47, 104, 147, 172, 200-2, 204-5,214-5, 231-3, 249 h, 255, 316, 323-4, h, 404, 428, 440, 467-8, 471
 Kongirat (ş.), 402 Konovv Sten (Norveçli âlim.), 87 h Konrat Ali Beğ (Altınorda beği), 193 Konrat iş Mehmed Bek İnaç (Khorezm. vezir), 200
 Konrat Mehmed Rahim, 232 Konrat Seyid Nazar Bek (Khorezm. vezir), 201
 Konşin (rus. mlf.), 250 h, 297, 298 h, 314 h, 327 Köpekler (vır.), 75 Köpet dağ-, 234
 Köpeyoğlu Yusuf (qzq. şâir), 350, 492, 496, 615
 Köpkeri (oyun), 46, 530, bk. Kökböri, uiaç
 Köprülü Fuad, 194 h, 480, 558, 572 h, Kör (ur.), 75 .
 «Korbaşı» (qorbaşı) kelimesi, 389 h, 390
 Korgan (yer), 504 Korgantepe (ş.), 180, 282, 438 Korkut hikâyeleri, 73, 559, 572
 Korkut (Osmanlı. şehzade), 128 h
 Kornilov (rus. mlf.), 71 Koroğlu destanı, 122, 387, 525, 559, 572, 608
 Köroğlu (hava), 524 Körşirmet ; bk. Şirmehmet Bek Köse (ur.), 75 ,
 Köseleler (ur.), 76
 Köstence (ş.), 29, 33, 70 h ^
 «Koşak zekât» (vergi adı), 208 Koşbek b, Tevke (qzq. slt.), 249 Koşkhanc (yer), 582
 Koşkaragây (yer), 160 Ko-şou (kavim), 74
 Koşum Han (Khıyva. Türkmen beği)> 260
 Koşut Hân (tarkm. sırdar), 233 Kötibar oğlu' İşet Batır (qzq. kıyamcı),,
 312
 Kon-sü (ur.), 74
 Kouznetsov Pierre (rus. frans. mlf.), 57 h., 305 h
 Kovatoğlu (bşk. mnr.), 269
 Kozak, 47, 84,145, 228; bk. Rus Kozak
 Kozelkov (rus. kumandan), 236
 Közgemem amanatı (hava), 524
 Koy taş (dğ.), 342
 Köyten .(dğ-), 10
 Kramers (Holandalı müsteşrik), 49 h., 69
 Kransnovodsk= Kızılsu (ş.), 16, 20, 234, 263-4
 Krasovski (rus. mlf.), 251 h Kraşemnnikov (rus. mhr.), 543 h «Kraykom» = Türkistan Kominist Fırkası Merkez Komitesi, 393, 394, 397, 402

Kremlin = Kremi, 377, .391, 396 Krestinsky (rus. bolşevik), 402 Kriiov (rus. mhr.), 496
 Kriukov (rus. memuru), 305 Kristovi (ruş k.), 289.
 Kristovskî (rus. mhr.), 544 Krivoşeyin (rus. nazır.), 284 Krjejanovski (ruş. vali.), 240, 254, 324 Kuvanışbayoğlu Kolpek (qzq. artİ3L), .522
 Küb (n.), 252 Küba (ksb.), 282 Kubad
 Mirza (qzq. beğ.), 70 Kubad (n., vilâyet), 142, 145-6, 162 h., 165, 176, 562 Kubilay
 Kaan, 110 «Kübe» zırh. 146, 163 Kübü (dğ.), 323
 Küça (ş.), 5, 12, 48, 55-7, 77; - medeniyeti, 539 Kücat (ur.), 56 Küzek (qzq. kıyamcı), 315 Küce-Khur (ur.), 43 Küçey (ur.), 40
 Küçküncü Han (Bukhara. şıbanlı), 195
 Küçlüg Han (nayman.), 12
 Küçük Sultan b. Abilay (Tura şıbanlı.^ 162 h
 Küçük (ur.), 71
 Küçük Asker, tlf. Khurşid/ 520
 Küçük-Calun (ur.), 249 h Küçük Eymür (ur.), 75

Küçük Han b. Abılay (Tura, şıbanlı.), 160-1, 292
 Küçükov (bsm. sb.), 269 Küçük Mahdum (Semerkand. bsm.), 444 Küçük Membetoğlu (ngy. mrz.), 144, 149 Küçük Muhammed Han, 193; bk. Kіçik Muhammed Han
 Küçük Nogay, İ30 h. : bk. Kіçl Nogay
 Küçük Tatar (ur.), 75 -
 Küçük Töre b. Klmdabende (qzq. sıt.), 210 h
 Kūcūm Han (Tura, şıbanlı.), 124, 133, 136 h, 137, 143, 159, 160, 162, 163 Kūcūm Hanlıđı =Tura şıbanlıları, 70 KūcūmUiter, 161, 166, 242 *Kutadgu Bilik*, 62, 100 Kudaymende Sultan, b. Barak Han (qzq. sı t.), 31, 328 Kūdey (ur.), 43 Kudre'tullah (özb. artist.), 52İ Kūenlūn (dđ.), 1, 2, 11-2, 597 Kūhne Ūrgenç (Khorezmd e ř.), 109, 470, 525, 582 Kūlāb (ř., beđlik.), 26, 82, 84, 426-427, 452, 465-7. — Lakayları, 426 Kūl-Abi (ur.), 43 Kulayev Dr. (břk. mnr.), 376, 490 Kūl Batır (türkcm. sırdar), 236 Kulbayođlu Medet (qzq. mnr.), 524 Kulca (ř.), 48, 56; bk. Gulca Kulcan gelini Nazrpa (qzq. mhr.), 518 Kulcanov (qzq. general.), 270 Kūl-Çugaç (ur.), 72 Kūldenei (ur.), 40 Kūli Sunduq (ur.), 41 Kulnaođđı (qzq. mhr.), 501 Kulmehmetođlu Abdulhekim (trkm. mnr.) 525
 Kulmehmetođlu Mehmet (trkm. mnr.), 260, 370, 464, 509 Kūimegir (dđ.), 323 Kūl Melik (yer), 52 h, bk. Kūl Sıgm Kuūmbatođlu Uzukbay (qzq. mhr.), 517 Kuıcmbayev Yar Muhammed (qzq. mnr.), 268
 Kulunřaq Batır destanı, 147, 572 Kūl Sıgm (yer), 52 h
 Kūlūgy HandGgy (macar mecmuası), 475 Kunv (ř.) 52 h Kumar (kavim), 88 h Kūmari (kavim), 88 h Kumařlar: «dibāc-i Efrenei», 119; «aqmi- ře-i Efrencıyye», 119; «Kendeki» Kumařı, 182
 Kūmiçi (ur.), 51, bk. Kūmidh Kūmiçket (ř.), 51 h Kūmiçket (ř.), 51 h
 Kūmidh (Türk kavmi), 10, 49, 51 - 52 h 83, 90, 107 h Kumidhan (k.) 52 h Kumidhan Diz 49 Kūmsı (ur.), 75.

Kumuk (ur.), 477, 572 Kūmūř ata (ksb.), 51 h Kūmūs köl (g.) 568 h Kun 90, 93 h; bk. Hun Kunanbay Mirza (qzq. beg.) 252
 Kunanbayođlu Abay (řair) 493, 495-6, 501, 518 bk. Abay Kunduz (ř.), 20, 45, 153, 206, 211 Kūnges (ıı.) 4 [Kūnes. basım hatası] Kūnges .4; bk. Kūiiges Kūngey Altav (dgl.), 5, 6 Kūngey Alay (dgl.), 9
 Kūngey Karategin (dgl.), 10 Kongıratbayođlu Kalçan (qzq. mhr.), 518 Kuntayřı Batur (Ka'muk hanı), 158, 167-8,
 Kūn-tu (Saka kabilesi), 89 h
 Kūntüre b. Scydali (qzq. slt.), 244
 Kūpet dađ (dg.), 1, 14, 72 Kūr (n.), 109
 Kurabay Tayşı (Kalınuk valisi), 164
 Kurama (karışık ur.), 153 *Kuran* 427, 484, 492, 533 h-534 Kurbanbayoğlu Yusuf bek (Taşkentli. mnr.), 595
 Kuı banlıoğlu Abdulhay (bşk. uım.), 483, 484 h
 Kurbanbekoğlu Kurbanali Molla (ttr. molla.) 331
 Kurbanbayoğlu (ter.), 278 Kurban Qorbaşı (Semerkand. bsm.), 471 Kurgan Tepe (ř. beylik). 26, 206, 426 bk.
 Korgantepe
 «Kūregen», damad, 213 Kūrle (ř.), 97 h
 Kūrledi (yer), 109 Kūrlevūt (ur.), 35, 43
 Kurman (ttr. molla) 271 Kurmanay Molla (ttr. molla) 329 Kuıropotkin General (Rus. vali.), 235-6, 240, 260, 270, 336-7, 341, 344, 356-7 Kūrıt (ur.), 185 Kūr Tađ (dđ.), 14
 Kurtqa (kale), 214 Kurtşı (yer) 108
 Kūr- Tuçrı (ur.), 43 *Kurultay* (gazete), 360
 Kurumdu (cumudiye), 11 Kūrūme (ur.), 75
 Kūsen (ř. ur.), 55 Kūseveli (ur.), 43
 Kuřka=Khūřk (kale), 236, 237, 263, 290, 352, 433, 574, 582, 593 Kustanođlu Akımkeraı (qzq. ozan) 525 Kustanay (ř.), 26, 84, 298, 299, 302, 369, 381, 474, 490, 493, 507, 580 Kūsın (ur.), 41 Kūřan (ur.), 54, 55, 80 Kuřan (türk kavın ı), 57
 Kuşbeğioğlu Abdulkadir (özb. mnr.) 367, 406
 Kuşcı (ur.), 153, 201

Kuşeiguloğlu Kurbanalî (qzq. mümessil),
 359
 Küşcıguloğlu Şahmerdan (qzq. mümessil),
 347, 348
 Kuş Mehmet Han (Khiyvalı), 260 ^
 Kuşum (ngy. mrz.), 142 Kütahya (ş.), 445
 Kutbeddin-i Şirazi (mf.), X13, 114 h
 Kütək (Khiyvalı. sb.), 324 Kütençi (ur.),
 40 Kütibaroglu (qzq. mnr.), 269
 Kütküleç (ur.), 40
 Kutlu murad Müidi Kaşkaoglu
 (Karakal- pak. beğ.), 206
 Kutum ov (Taşkent. Talebe.), 514
 Kuvanderya (Sırderyanın kolu), 320, 581
 Kuvatoğlu Osman (bşk. mnr.), 361
 Kuyandı (panayır.), 346
 Kuybişev (rus. bolşevik.), 393, 403
 Küyten (yer.), 468
 Kuvatov M. (bşk. mnr.), 268 '
 Kuznetsk (ş.), 542 Kuznetski (rus. sb.),
 321 Kuznetsov (rus. mlf.), 292
 Kuznetzev (rus. memur.), 301, 392

L

Lagofet (rus. mlf.), 258, 305 h Lahor
 (Hind. ş.), 399 h Lakay (ur.)/ 426, 428,
 438-42, 452, 458, 463, 465-7. Laqay, 44-7, 153
 Lâle Şamlu (Safevîll beğ.), 113 M.
 Langvorth- Dames (İngl. mlf.), 129 h, 131
 h
 Lapin S ir ali (qzq. mnr.), 270, 363, 370,
 372, 480-1 Laqqa (ur.), 45
 D. L. R. Larimer (İngl. mlf.), 92 Latviya,
 Letonya, Latış, Letton, 475, 543; 475
 Lazarov (rus. general.), 234 Lebedov
 (rus. general.), 315 Legge (İngl. mlf.), 93 b
 Leh (kavim.), 287 h, 313, 352, 484 Leh
 müslümanları, 552, 554 Lehistan, 278 !
 Leipzig (Ş.), 558
 Lenin, (rus. bolşevik.), 382, 391, 393,
 397-404, 414, 478, 511, 536, 589-91, 601 Lena
 (n.), 588
 Lsnîşil Cas (mecmua.), 507 Lepe (şarkı),
 523 Lepechin (alman, aiinu.), 239 Lepse (ş.
 n.), 4, 19, 25-26, 170, 264, 271, 473
 Lermontov (rus. şâir.), 493, 495, 563
 Leteben (k.), 43 Letsch (mlf.), 492

Leues, George Henry (mlf.), 493 Levânt
 ticareti, 114, 559 S. Levi (frans.
 müsteşrik.), 89 -Levşin (rus. mlf.), 202
 h, 292-3 b, 296 K Leyla u Mecnun, tlf.
 Khurşid, 520-1 Liao — Kidan, Khıtay,
 108 Likoşin (rus. vah., müsteşrik), 363
 Lina Celladiga Sud, tlf. Gazi Yunus, 520
 Litvonya, Lithuania, Lilva, 129 h, 475, 552.
 554*.
 Litva Müslümanları, 476
 Liubimov (rus. siyasi.), 406
 Llva-i İslâm Cemiyeti, 415, 434
 Livniri Matbaası, (Bukhara), 505
 Livkin (rus.), 274
 Lodza (ş.), 277, 279-80
 Lockiart (İngl. mlf.), 200
 Lokman Hekim, tlf. Gazi Yunus, 520
 Lomakin (rus. general), 234
 Lonca teşkilâtı, 530
 London, 36 h, 111 h, 115, 119 h, 127 h, 131 h,
 143 h, 159 h, 184 h, 188 h,
 191 h, 200 h, 227 h, 232, 269 h, 528 h,
 553
 Los Angeles (ş.), 613
 Lozan (ş.), 476-7, 479
 Lloyd Georg (İngliz. siyasi), 422
 Ludendorf (alman, genıral.), 602
 Lüders Henrich (alman, müsteşrik.), 87 h
 Ludvvig Emil (alman, mhr.), 613

M

Maarifve Medeniyet (mecmua), 516
 Maarifve Oyntguçı (mecmua), 193 h, 508,
 512 h , 515 h-16, 522, 536 Maarif Yolunda,
 tlf. Gazi Yunus, 520 al-Ma^arn (arap.
 şair), 564 Maça (tümen), 9, 26, 441, 446,
 461, 463, 468, 472 h-3,
 Macar (kavim), 43, 162, 207, 218, 220, 270,
 366, 475, 478, 483, ^561. — esirleri,
 374, 388 h. — Ulum Akademisi, 602
 Macaristan, 131 h, 132 h, 162, 476, 480 561 h,
 600, 602 '
 Macdonald (İngl. siyasi), 602
 Machatschek (alman, mlf.), 21, 27, 288
 h, 379
 Mac Gahan (Amerikalı mhr.), 232 h, 266,
 269 h, 537 '
 Madi (ur.), 40
 Madran (yayla), 469

Madridov (rus. general), 336, 343
Madyar (ur.), 40, 496 Magazogiu Abdullah
(bşk. sb.), 368 Magazoglu Seyyitkirey
(bşk. şair.), 370 Magcan Cumabay (qzq.
şair.), 309 h, 331 * 375 h, 506-7, 517, 543,
563-68» 569-71

Magcan Cumabay Olenderi 331, 563 Magyan
(k.), 82 Magyan-Farab (k. bölge), 444
Magyarsag (macar. gazete), 388 h, Mahan,
Yeni Merv (ksb), 233 Mahdumca
(Karatecin, bsm.), 470 *Mahkeme*
müstantikları ve milis için Rehber, tlf.
Eckstein, 509

Mahkem Hacı (bsm.) 394 Mahmud b.
Ahmed Canturin (qzq. slt.), 267
Mahmudkhan (Uratepe mutasarrıfı),
206*

273

Mahmud (Kalmuk. hanı), 157 Mahmud
(Gücerat meliki), 132 h Mahmud bek
Katagan (beg), 153, 157 Mahmud bek
(Tura, şıbanlı. han.), 136 h, 147 h
Mahmud Khoca Behbudı, bk. Behbudı
Mahmud Müzehhib (ressım), 188, 189
Mahmudöglu Abldcan (özb. mnr.), 355*
365, 367
Mahmud Subay (ttr. Özb. mhr.), 517
Mahmud Sultân (şıbanlı), 124 h, 193 h
Mahmud bn. VeMmlf.), 191, 276 Mahmud
Zemâ&hşeri (mlf.), 63 Makai ^hşk.
k.), ~293. h Makedenyalı İskender, 9, 77
Makhdum-i Â^czam (şeyh), 180 Makhdum
Kuii (trkm. şair.), 185, 502* 509
Makhin (rus. sb.), 373
Makhtumkuli (trkm. hanı), 236, 349, 397
Maksudi Sadri (kzn. mnn), 351, 357
Malaka (yarmada.), 127 h
Malakan (rus. göçmen.), 290
Malorus, 572 ; bk. Ukraynall
Malatay (g.), 321
Maldıbayoglu Elim (qzq. mhr.), 518
Malindi (Afrika, yer.), 115 h Malison (ingl.
general.), 372 Malletskı (Taşkent, rus.
prof.), 356-7

- Malta (ada.), 129 h, 131 h, 132 -
Malumat (mecmua.), 334 *Malumâil Nafi a*, tlf. Gasprab, 557 Mamay (ur.), 40
 Mamay Mirza (ngy. mrz.), 139-40, 142
 Mamayoğulları (ngy-), 144, 146 Mamay Sultan b. Ace (qzq. slt.), 168 Mamık b. Mahmudək Han (Tura, şıban- h.), 116, 124
 136 Mamır, (destan kahramanı), 496 Mamıt gelini Emine (qzq. mhr.), 518 Mamıtöğli Akimbet (qzq. mhr.), 518 Mamıtıq b. Acıq (Çingizli), 150 h Mamıyev Sultanbek (Ufali. mnr.), 396 Mamuk; bk. Mamık
 Mamur Bek (Cızaklı. bsm.), 445-7, 461-3, 485
 «Manab» kelimesi, 71, bk. Mansaplar
 Manas destanı, 4, 71, 421, 530, 544-5, 556
 Manas (ur.), 45
 Manas (dğ.), 5, 13
 Manasçı, (ozan), 530
 Manchester (ş.), 585
 Maneurya, 542, 594-6
 Mangıs (ur.), 70
 Mangışlak (yarımada), 15, 25, 41, 47, 140-2, 166, 178, 182, 221, 233, 312, 381, 492, 579
 Mangışlak Sultan b. Cıvaq (Çingizli), 153 h
 M an git (ur.), 29, 35-6 h, 41, 43-5, 61, 116, 126, 135-9, 143-4, 147, 149- 51, 153, 155, 159, 160, 163-6, 186, 190, 197, 200-5, 213, 216-218.—Karyeleri, 41. — larm dağılışı, 139.
 Buk- hara — ıarı, 201-5. Batı Sibiryalıan, 242
 Mañgitay (ur.), 40
 Mangıt — Nogay, 29, 31, 33-35, 38, 42, 45, 65, 115, 119, 123-5, 133-4, 137-9, ' 143-8, 153, 159, 163-6, 169, 173, 177, 184-7, 197, 205, 216, 228, 309, 513, 546
Mangıt Tarihi, tlf. Salioğlu Bulat, 513
 Manihaizm (mezhep), 54, 98, 196, 533
 Mankent (k.), 63
 ! Mansaplar : Beğllk, yahut «atalıklık», 101; «Bek.» 37; Bek, Vek, 55; Beğ- lerbeği, 65; «Biy» halk kadısı, 531; Dadkhoh, 214; Emir leşker 340; Em- iakdar, 261,466; Erzakçı, 466; Hakan, 99, 101; Khakan, 53, 58, 88; Han, veiihd manasında, 37; Sultan, Ağa Sultan, 249; «Hakim» kaymakam, mutasarrıf, 465, 526; Kalgay, 37, 181; Kaşka, 71, 206, 247; Kor- başı, 389 h, Kuşbeği, 224, 256-8; Min başı, 261; Manab, 71; Mırab, Arıkaksakal, 261; Tugançı 261; Nuradinlik, 37,138,164; Keykubadük, 164 ; Pansad, 390; Tudun, 261; Şeyhülislam, 395; Sıgım, 55; Tudhun, 551, 261; Tuvaçı, 261
Mansapkorlar, tlf. Aymavitoğlu Cusup- pek, 522
 Mansur Ataulahoğlu (qzq. mnr.), 518
 Mansur Bek b. Edüge (ngy. mrz), 124 h
 Mansroğü (ngy. ur.), 124 h
 Mansurov (rus. .sb.), 313
 Maqrib (ur.) 76
 Manton (ş.), 455
 Maqrızı (mlf.), 117 h
Marahay ayın, nşr. Abklian Biikeykhanı 165 h
 Mara'başı (ş.), 55
 Mardnd (ur.), 45
 Margılan (ş.), 20, 61, 61, 81-2, 281, 299, 332, 334, 341, Mergibm, 387, 388, . 421, 463, 501, 576
 Margoliouth (ingl. müsteşrik.), 98 h
Ma'rifetname, tlf. İbrahim Hakkı, 488, 540
 Marka Kiçi Yüz (ur.), 44, 153, >128, 467
 Markan (n.), 8 Markov II (rus. siyas^ı.), 305 Marko Polo (mlf.), 127 h
 Marksistlik, 533, 601-2, 607 Marmara (deniz), 454 Morozov (rus. amele), 352
 Marquart J. (alman, rnlf.), 23 h, 24 h, 49 h-51 h, 53 h, 74 h, 86 h, 90-91 h '
 Marsıkoğlu (qzq. mnr.), 500 Martcau et Vevra (mlf.), 188 h Ma'ruf (Cızaklı. mn.), 343 Masagit (kavim), 73, 86, 88, 90 h-92

Masalsky (mlf.), 68, 294, 299, 379 Masaq (ur.), 41, 86 Maslak (Akmeççit. nahiye), 342
 Masonluk, 533 Masqar (ur.), 41 Mas'udi (mlf.), 53, 98-99 h Ma'sum Mangit (Bukhara emiri), 203, 205
 Masaq (ur.), 41
 Masuma Hanım (ttr. artist), 521 Maşırık (ur.), 75 Matay (ur.), 40, 314
Materyali po kirgizskomti zemlipolzovanin 302
 Mavar (Hind. yer.), 119 Maveraünnehir, *çokyerde* Mavera-i Bahr-i Khazar, 261; bk. Haza- rötəsi, Zakaspi Mavera-î Kafkas, 263
 Mazdabastl, Özboy, 108 Mazenderan (ülke.), 286, 562 Mayendorf (rus. âlim.), 279 Maylıbayoğlu Bayltinbet (qzq. mhr.), 518, 522, 524
 Maylıbaş (ur.), 164
 Mecceddin Ahmet (özb. mnr.), 485
 Meçet (ur.), 43
Mecmua-i Mâverö.-i Bahr-i Khazar, 490, 505
 Meddahlar, 527, 530 Medetoglu Ka'nber (qzq. mnr.), 524 Medrese-i Eb'ülaziz Han, 188 Medreseli Kihanî (Sahranda.), 195
 Medya, 87 h
 Mehdi Ka.dı (qzq. Kadi.), 532, 535 Mehdi S ultan (qzq. slt.), 243-4 Mehdi 'Sultan (şıbanlı.), 42 Mehkfım Hacı (bsm.), 419
 Mehmed Alil Khalife.; bk. Dükçi İşan
 Mohmed Ali. Toqsaba Pülemıtçı (bsm.), 471
 Mehmed Bek. (türk. bahriyeli.), 128 h
 Mehmet. Ali Kirgız (bsm.), 463 Mehmet Ali (Meteli), Han (Khokand. emir.), 203, 212, 217-8, 311 Mehme;t Bey (Türkiyeli sb.), 426 Mehnvedtcanoğlu Salihcan (Khokand. ter.), 349

Mehmed Emin Yurdakul (şair.), 558
 Mehmed Emin Bek (bsm.), 373, 387-90, 394, 422
 Mehmet Emin Bey (seyyah), 212 Mehmet Emin Han (Kaşgar. han.), 155 Mehmet Emin Kongrat I (Khiyva. emir), 202 203, 214

Mehmet Emin Kongrat ıı (Khiyva emir), 203, 215, 233
 Mehmet Emin Han (Kazan. han.), 133
 Mehmet II, Fâtih (Osmanlı. slt.), 118, 129, 131 h, 193 Mehmed Kul İşan (bsm.), 446
 Mehmet Nadir Han (Afgan. vezir.), 441
 Mehn ed Niyaz Divanbeği (Khiyva. ve-ir.), 259, 262 Mehmed Ömer (bsm.), 463 Mehmed Ömer Damulla (ulm.), 464, 471 Mehmedkulov (Taşkentli), 274
 Mehmed Rumi (topçu), 119 Mehmed Rarlıim I b. Eltüzzer (Khiyva. emir.), 203-6, 212-3, 215-6, 311, 501, -605
 Mehmed Rahim II (Khiyva. emir), 215, 259-60, 272, 322
 Mehmed Riza Damoıla (Külab. molla), 426
 Mehme Ruzi (bsm.), 441 Mehmed Sa' id Ahrarı (özb. mhr.), 516 Mehmed Salih (bşk. elçi.), 172 Mehmed Vefa (Metvefa, Khiyva. vezir), 337
 Mehmed Veli Han (Afgan. vezir), 405, 452, 455
 Mehmed Yakub (Bukhara. mnr.), 221
 Mekke (ş.), 128 h, 269, 272, 274, 532, 542.
 Mekke Kongresi, 535 *M eki eh* (mecmua), 572 h Melek Aman (ur.), 75
 Melik üz-Zahir Mardinli (melik), 117
Melike-i Turandut, tlf. Çolpan, 569
 Melik Ayyaz (Hind, Diu meliki), 128 h
 Melik Temür (Şıbanlı slt.), 124 h, 136 h, 147 b
 Meliukov (rus. siyâsi), 481 Mellebayoğlu Khudayar (bsm.), 445 Melle Han (Khokand. emir), 203, 213 Melyoranski (rus. müsteşrik), 544

- Membet Can b. Baymembet (qzq. slt.), 244
 Membet gelini Medine (qzq. mhr.), 518
 Membeteli b. Tevke (qzq. slt. , 244, 250
 Mejnbet Mirza b. Biymirza (ngy. mrz.), 144, 166
 Memun (abbasî halife), 289 Menander
 Protektor (mlf.), 88 h Mende von G.
 (alman, müsteşrik.), 360 h Menşevkler
 hakimiyeti, 372, 580 Menonit (mezheb),
 290 Meraga (ş.), 105 h
 Mercanî Şehabeddin (Kzn. ulm.), 150 h,
 193 h, 226 h, 540, 550 Merdikar İşyanı,
 336-345, 386, 389, 473 Merik William (İngl.
 mlf.), 115 Merkl (ur.), 40, 43 Merk; (ş.),
 289 Meruçak (ş.), 75
 Merv (Ş.), 20, 25, 73; 4 h, 94, 108,- 121, 125,
 129, 199, 205, 216, 218, 233, 236, 263,
 289, 382, 425, 433. — Türkmen-leri,
 525
 Mervanî (mezheb), 533
 Meryem Hanım (bsm.), 464 _
 Merz-i Turan, Mezduran (geçit), 1, 23, 106
 Merzuban b. Türkisbiqî, 54 h Mesaros
 (macar. müsteşrik), 475 Mesken. Terme
 ev, yvırt, çadır, çetir, kireği, kıyı, zöy,
 tabirleri, 46. Kara ev, 137
 Mes'ud Kohistanî (mlf.), 47 *Meş^ele-i*
İncilâb (mecmua.), 510 Mcşhed (ş.), 54 h,
 91 h, 106, 119, 120 h, 195 h, 224, 372, 462, 487,
 559, 574, 600
 Meşreb (mecmua.), 508, 536 Met (ksb.), 63
 Muhyî (şair.), 501 Mevlikey Molla (Tobıl.),
 492 Meymene (ş.), 84, 206 Mcyer Eduard
 (alman, alim.), 87 h Meyer (rus. sb.), 225,
 245 h, 293 h Mezari Şerif (ş.), 594
 Mezopotamya, 94, 578 Miam,
 Birmanya, 110 Michell J.. R. (İngl, mlf.),
 550 Mi gr ime (ur.), 75
 Mikhailis (rus. İnkılapçı.), 353, 493
 Mikhaylov (rus. siyasi.), 353 Mikhaylovsk
 (k.), 289 Mikronczia (adalar.), 596 Miliş
 (ur.), 75
 Mili Stuart (İngl. mütefekkir.), 560 M'ller
 K. (mlf.), 136 h, 239 Milletler Cemiyeti,
 483-84, 599 *Millî eş^ar-i Tercüman*, tlf.
 Devletşayev
 İ04
 Millî marksist, 409-10 Millî Sosyalist
 .fırkası, 362 Miltek (ur.), 43 Mm (ş.), 89
 Min (ur.), 29, 43-5, 52 h, 89 h, 144, 153-4, 202,
 204, 213-4, 218, 241 Min Bulak (ş.), 96 Minçe
 (ur.), 76 Mindeşoğlu (qzq. mır.), 396
 Mindi Kaşca (Karakalp ak. beğ.), 206
 Mindün (mlf.), 338 h Ming (sülâle.), 175
 Min maral (geçit), 4 Miîi murat (ur.), 72
 Min tepe (k.), 332, 334 Miîütübe İşau, 531;
 bk, Dvikçl İşan Minorski (rus.
 müsteşrik.),. 49 h, 52 h, 53 h, 97, 373
 Mlno'vniy Dvor (mübadele ye.'i.), 212
 Minsiz Aru (Nayman kızı.), 147 h Minuse
 (n.), 292 Mirab (Taşkent, mahalle.),, 261
 Mir Abdükerim Bukharî (mlf.), 199 h, 213,
 222, 540
 Mir Adil Mir Ahmet oğlu (Taşkent, mnr.),
 365, 367, 389
 Mirali Hüseyini Meşhedî (ressam, hattat),
 188
 Mir Ali Tarkhan, 195
 Mir Arab (Bukhara. ulm.), 195, 19/
Mir at (mecmua.), 541 *Mirat-i Cedid*, tlf.
 Gaspralı İsmail, 555 Mir Azim Şamî (mlf.),
 229 Mir Bedel (Bukharalı ter.), 272; M irbe-
 delev, onun oğlu, 505 Mirbedelelev Haydar
 Khoca (Bukhara memur.), 274, 483
 I Mir Çakıp Dulatoğlu (qzq. şair.), 338,

35 t, 363. 336, 496-50-1, 507; bk .

Du: at o ğ lli

Mir Ebu Turab Velî (tnlf.),' 128
h Mir ek (Bukhara. topçibaşı.),
118 h Mirek Münşi (Al-şir
Nevayihnin a(la:n;
ressam), 188
Mireke (ur.),
75
Mir Gazanfer (Bukhara. uhn), 197
Mirgekler (ur.), 76
Mir İzzetuillah (Hind. seyyah), 45, 203 h,
206-7 h, 212, 219-24 rviir Kamil Bay (ter.),
278, 283 Mir Kas i m (Bingal. nuvab), 211
Mir Kılıç AU Atalık Kata oran (Balklk
vali.), 206
Mirkhond (mlf.), 70 Mirkulov (rus.
alim), '515 Miriş (ur.), 75
Mir Meşhedî b. Mir. I Ali Tarkhan (şair),
195
Mir Mufiammed Emin Bukhari (mlf.),
156, 189-90
Mir Munammed Münşi Bukharî (mlf.), j
62 h
Mir Mufianuncd Şah (Badakhşan. vali),
206
Mir Muhsin (Taşkent. mur.), 269
Miropev (rus. mlf.), 304, 556
Mİrsadikoğlu Abdü'ceül (kıya.mci), 333
Mir Salih Bekçr.rin (ttr. tercüman, mu-
allim), 269; bk. Bekçurin Mirşercfov
(Tn.şkentli. sb.), 424, 539 Miritiibe
(yer,,). 440 A41 r Veys Ga.lca'i (afganii),
183 Mirza (ur.), 72
Mirza Abdnlkar ir (gcnçbukharalı),
405-7, 415-6, 425,6
Mirza Abdü'krim (Bukharah), 222
Mirza Abdülvahid (gençbukhareii), 354
Mirza Bukharii (Semerkand. ter.), 502
Mirzabuiatoğlu. Süleyman (bşk. sb.),
432 Mirza Çölü (yer), 170, 2.88-9, 294-5
Mirza Devlet (şarkı), 523 Mirza Hekim
(Khokand. eiçi.), 261 Mirza Khoc?
Babakhocaoğlu (Taşkentli), 327
Mirza Muhiddin (Bukhara.. ter.), 405

Mirza Munkldin (Cemal Paşa maiyetinden), 427
Mirza Pehlivan Mln (bsm.), 470 Mısır
(ülke), 3, 22, 55 h, 104, 111, 114, 119, 122
h, 125, 127, 128 h, 129 h, 132 h, 222, 346,
43Ö, 488, 540, 541, 561, 575, 578, 608. –
Hind ticareti, 119
Mislt (ur.), 44 Mişçenko (rus. vali.), 240 M
İşer (ur.), 242, 248, 271, 331,489, 543, *578,
610 Miter (ur.), 75
Miyankâl (nahiye), 54, 206, 216 Miyes (n.),
146
Mogacar (dğ.), 315, Mogacar, 17
Miyatlov (rus. mhr.), 564
Moğol (kavim), *çokysrde*. – çağı, 101-6
Moğol Altayı (dğ.), 1
Moğolistan, *çokyerde*
Moğolistan = Çıta, Cuta, Yedisu, 97
Moğol (Taşkent, sokak), 64
Mohaç muharebesi, 131 h
Mohl (trans. mlf.), 48-9K
Möks, 32; bk. Mokşı
Mohandra Pratap (Hind. prensi), 392, 397
Mokş.vcv (rus. ak m), 2a9, 25a Mokşı
(kavim), 32 Moiçanov (rus. mlf.), 21 h
Moldakay (k.), 313
Molla Abdülkahhar – Molla Kalıhar
(bsm.) 446,448
Molla Abduarazz&k (bsm.), 470
Molla Bekcan (gcnçkhiyvalı), 524, 515-6
Molla Cürebek (bsm.), 445
Molla Dchqan (bsm.), 445
Molla Hacmiyaz (vakanuvis), 395
Molla Heinrahkul (Ci.zak. bsm.), 445-7
Molla Karakul (bsm.), 446
M ol 1 ac-an Kari (polis müdürü), 395
Molla Khaükkul (bsm.), 470
Molla Kılıç (qrz. şair), 506
Molla Mehmet Paşa (bsm.), 445
Molla Mustaq (bsm.), 445
Molla Mustafakul (bsm.), 446
Molla Müştak (bsm. emirçi), 447

- Molla Nevbct (Çarcuy. beg), 464 Molla Niyaz Paşa (bsm.), 442 Molla Nezzullah (gençbukharalı), 258 Molla Niazmuhammed (mlf.), 65 h, 218, 230 h
- Molla Palas (qzq. ulm.), 346 Molla Raci (imam), 191 h Molla Rahmanberdi (bsm.), 471 Molla Tagay (bsm.), 445-6, 462 Molla Toqtamış (bsm.). 445 Mollazadç Molla Osman (Bukhara. ulm.), 197
- Manağ (ur.), 72
- Mongul (ur.), 72
- Monguldar (ur.), 72
- Mongus (ur.), 71
- Monstrov (rus. beyaz.), 389-90, 394
- Mordtmann (alm. mlf.), 87 h Moritz (alm. prof.), 480 Morozov (rus. kumandan), 438 Morum (ur.), 40 Moser Henrl (seyyah), 213, 585 Moskova; *çokyerde*. — kâfiri, 171. Müslüman Kongresi, 358-60, 479 Mott. J. R. (İngl. mlf.), 528 b Mou (Çin'in «Çu» sülâlesinden.), 93 h Moym (ur.), 249 h Möyten (ur.), 45, 446 Möyten Pehlivan Bek (bsm.), 446 Moyun kum (çöl.), 18 Mubarekşah Gurî (mlf.), 51 K, 608 *Mücadelem*, tlf. Hitler *Mufassal Türkistan Coğrafyası*, tlf.
- Mukhtar Bekir, 504 Mugal (ur.), 41, 461 Mugal (Taşkent, sokak.), 64 Mugal (yer), 447 Mutammedabad (ş.), 198
- Muhammed Ali Terbiyet (mlf.), 105 h
- Muhammed b. Abdilcelil ül-Semerkandi (mlf.), 154 h
- Muhammed b. Umar ül-Fakhanî (mlf.), 128
- Muhammed Daye (Bukhara. ulm.), 197
- Mehammed Eşlem Han (afganlı), 392
- Muhammed Fena (Aral. be>), 206
- Muhammed Hamidullah (Hind. mlf.), 130 h
- Sir Muhammed ikbal (Hind. şair), 593, 599 Muhammediyev Nuri (Gulca. ttr. mnr.), 423-
- Muhammediyev Veli (Gulca. ttr. mnr.), 423
- Muhammed Kazim (müverrih), 200 h
- Muhammed b. Necib Bekran (mlf.), 69
- Muhammed Peygamber, 122, 546
- Muhammed Salih Lahuri (mlf.), 120 h, 123 h, 151
- Muhammed Saqî Müsta id Han (mlf.), 120 h
- Emir Muhammed b. Emir Hüseyin el-Su--udî (mlf.), 126
- Muhammed b. Selâm al-Cumahî (mlf.), 90 h
- Muhammed Şıbanî Han, 124, bk. Şay- bak Han
- Muhammed Sultan (qzq. slt.), 151
- Muhammed Şerif b. Muhammed* Taqî (mlf.), 154 h
- Muhammed Sıddık Han (afganlı), 392
- Muhammed Vefa Kerminegi (mit.), 154 h
- Muhammed Veli Han (Afgan, vezir), 392
- Muhâmmedyarov Şakir (Kzn. mnr.), 358
- Muhammere (İran, kürfez), 593
- Muharrem Fayzi (Kzn. muallim), 260
- Muharrik ül-Efkâr*, tlf. Abdullallam Fe-yızkhanov, 540
- Muheddin b. Şabdan Batır (qrz. beg), 341
- Muheddin Bek (qrz. bsm.), 463 Muheddin Bek (Kıpçak, bsm.), 388, 421, 469
- Muheddin Bey (Türkiyeli sb.), 437-40
- Muheddin Kadı (Taşkent, kadı), 273
- Muheddin Karı (muganni), 522-3
- Muheddin Mahdum (Bukhara. polis müdürü), 426 Muhyî (şair), 501 Mukanoğlu Sabit (qzq. mhr.), 518 Mukaşoğlu Eldad (qzq. mnr.), 524 Mukden (ş.), 595
- Mukhtarî Şakir (Kzn. muallim), 355, 504
- Mukanna, (mezhep kuran), 54-5 h
- Mukemmeleddin Makhdum (genebukhara-rah), 354

Mukhtar Bekir (Kzn. muallim), 260, 504
 Mukhtarcan (genç bukharalı.), 406
Mukhtasar ül-Viqāye, 190, 266 Mukhtar
 üz-Zahidi (Khorezm. fakılı.),
 74 h
 Mukimbayoglu Yusubbay (Bukhara, ter.),
 483
 Muklmeddin (Bukhara mümessili.), 354
 Muklmeddin Begcan (özb. mümessil.),
 475, 477
 Mukim? (şair.), 501
 Mük-su (n.), 10
 Mülgü (ur.), 40
Mülkî Hukuk, tlf. Vişniakov, 509 Müller F.
 W. K. (alman, müsteşrik), 79 Müller
 (alman, sosyalist.), 603 Mum (ur.), 40
 Mum Baron (alman, mümessil.), 480 Ali
 Mühelleb (arap emirler.), 114 Mümin
 (ur.), 40 Mümin Khoca (özb. mhr.), 517
 Muminov Müsa'id (ttr. tercüman,
 molla.), 331
 Mümin Sufi (trkm. bsm.), 425, 464
 Mumun (ur.), 43
 Munayıtpasoglu (bşk. tarkhan.), 241
Münazara, tlf. Fıtrat, 504 Münchei. (ş.),
 22, 95 h Mundus (ur.), 72
 Münecc'mbaşı (mlf.), 123 h, 130 h, 150 h
 Münevver Kar? (Taşkent, mnr.), 355, 357,
 362, 406-7, 503-6, 520 Münir Hadi (Kzn.
 mhr.), 307 h Mun' (Khiyva. mlf.), 201 h-2,
 204 h, 486
 Muhammed Kazim Münşi b. Muhammed
 Em'n (Hind. mlf.), 120 h Mukaddesi (arap.
 coğrafyacı), 21, 54 h, 56, 59, 77, 80-1, 98
Mukaddimet ül-Edeb, tlf. Zemakhşari, 193
 Murad Ali (Kabadyan. beg.), 206 Murad
 Ali (ur.), 72 Murad Aqın (ozan), 165 h
 Murad III (Osm.slt.), 130 h, 133, 134, 135,
 186, 547 Murad çavuş, 467
 Murad Efendi Remzi (müverrih), 150 h,
 317 541-3
 Murad han' (Trkm. kumandan), 236
 Murad Reis (Osm. bahriyeli), 131 h
 Muradım = Nureddin Mangıt, 572
 Muravin (rus. mühendis), 200
 Murçalı (ur.) 73
 Murghab (n.), 16, 21, 73, 216, 234, 294 h-5,
 590
 Murtaza b. İbak (Tura şibanlı), 124, 136

Murtazm Musa (bşk. sb.), 396 Murun
 (ur.), 328 Masabazar (yer), 462 Mus'ab
 b.'Zübeyr (arap. kumandan), 90 h Musa
 Bek (ngy. mrz.), 124, 135, 138, 140-41, 146,
 523
 *
 Musa Garullah (Kzn. ulm.), 143 h, 349 532
 Müsavat (fırka), 362 Musliheddin Şiraz?
 (mlf.), 109 h Müslim Mirza b. Ali
 (Çüyünçel oğullarından), 242 Musolini,
 601
 Mürseboglu Gabit (qzq. mhr.), 518
 Mustafa Bek Kavçm (özb. beg.), 256
 Mustafa Kemal Paşa, 392, 399, 455, 459- 60,
 532
 Mustafa Rumi (topçu), 119 Mustafa Suphi
 (Türkiyeli bolşevik.), 402 Müstemlekat
 Cemiyeti (Berlin.), 476 Mutin İlder Khan
 (bşk. mnr.), 361, 408 Musul (ş.), 121
 Müslümanlar; ç okyerde. D "i m anın —
 azalan, 282. — Fraksiyonu, 345. —
 Kongreleri, 358, 476. Litva — lan, 476
 Müsülmankul (Kıpçak vali.), 508
Musulmanşdıctıu Tutçası, tlf. Altmsa- rin,
 492
 Muşkitov (rus. aljm.), 239 Mutambayoglu
 İdris (qzq. mhr.), 518 *Muştum* (mecmua.),
 508, 536 *Müşümzar*, tlf. Çolpan, 569
 Mu'tasim (abbasi halife.), 98 h
 •Mu'temed Khan (Hind. mlf.), 120 h
 Müyten (ur.), 44 Müyten (yer. k.), 445
 Muzafferredih Alpyürek (Kastamonu
 begi.), 114 h

Muzafereddin Şah (İran şahı.), 593
 Muzaffer (bsm.), 423 Muzaffer Mangıt
 (Bukhara emiri), 203, 217-8, 228, 231, 254-5,
 258, 272 Muzafferağlı Yusuf (Kzn. mnr.),
 479

N

•Nadir Bek Qanrat (şair.), 195 Nadir Şah
 Afşar 152, 176, 184, 198, 199-202, 205, 244 h
 Nafi Bey (Türkiyeli sb.), 426, 437, 439, 453
 Nakib Haşan Khoca (mlf.), 112
 Nakşibendilik (Tasavvuf.), 196, 197
 Nalış (şarkı) 523
 Nalivkin V. (rus. müteşrik.) 230 h, 262,
 291, 304, 353, 528, 606 Lamaz (Semerkand.
 basmaçısı), 387 Napoleon I. 220, 253 ' Nar
 Akın, oğlu Ahmed (qzq. mnr.), 347 Narat
 (dğ.), 5 ~
 Narbuta Bek (Khokand emiri), 203, 209
 Narbutabekov Taşbulatbek (Taşkentli.
 mnr.), 357
 Nar. Khoca (Taşkend. kâdikelan), 273
 Narık oğlu Çora Batır (destan kahra-
 manı), .47 Narın (yer) 45, 423 Narın kum
 (çöl), 245 Narın (n.), 7, 8, 26, 214, 332, 429
 Narın-tav (dğ.), 5, 6 Nar Mehmed Kuşbeği
 (Taşkent, vali.),

508

Narşakhî (mlf.), 49, 78, 90, 99 h, 505
 Nasır Mahdum (gençbukharalı), 406, 442,
 485 -

Nâsir Han (Namangan. ulm.), 365
 Naşiri Kayyum (Kzn. mlf.), 490 Naşir
 Khusrev (mlf.), 54 h, 533 \Nasîreddin
 Marginani (mlf.), 197 h, 202 h, 254
 Naslreddin (bsm.) 467 Nasrullah
 Mangıt (Bukhara emir), 203, 212, 216-20,
 224-27, 257, 258, 405, 458, 605
 Nasrullahî (mlf.), 123 h, 583

Na-tulu-şe (efsanevi ilk türk) Natul Şad 7
Navadir ül Vaqâyr, tlf. Ahmed Makh- dum,
 255
 Navan Hazret (qzq. ulm.), 346, 348
 Navket (ksb.), 299, 388
 Nevruz (k.), 247
 Nevruzun (yer.), 291
 Nevruz bay (yer.), 309
 Navruz (ur.), 72
 Navruz bay Molla Palas oğlu, 346 Navruz
 bay (qzq. sit.), 309-11, 315, 317-9 Navruz
 bay-Kine Sarı (hava) 524 Navruzum
 (orman) 18, 291 Nayman (ur.), 4, 12, 14, 29,
 35, 40, 43, 44-45, 47, 72, 88 h, 101, 144, 153-154
 158, 164, 170, 172, 194, 201, 208, 249-52, 299,
 313. semiz —314, 331, 337, 338. Özbek
 kabilesi — 443. Kette Korgan tümeninde —
 444-445; kapal- da — 500 Nazar (ur.), 72
 Nazar Bek (mutasaarrıf), 207 Nazarbek
 İsetoğlu (qzq. kıyamcı), 324 Nazar Bek
 (ür.), 72 Nazar Nayman (bsm.), 232 Nazar
 İnayeti (özb. mnr.) 517 Nazarov (ttr. ter.),
 184 Nazim Dr. (gençtürk), 434 Nazim (ur.),
 40 *Necat*, tlf. Fîtret, 506 *Necat* (gazete), 506
 Necib Asım (Osm. mlf.), 63 h. 558 Nedim
 (ur.), .75

Nedir Mv.hammed Han (astarkhanlı),
 152 153 h, 154, 167, 191, 616 Nesevali oğlu
 Mehmed Murad (trkm, mhr.), 525 Neft dağ
 (dğ.), 282 Nehr-i Khanî (kanal), 179
 Nemçenko (rus. alim.), 68 Nemenğan (ş.),
 20, 98 h, 214, 263, 264 334, 365, 380, 388,
 438,463 Nemeth G. (macar müteşrik.), 87 h
 Neployev (rus. vali.), 240, 247 Nesev (s.), 52
 h, 55 h, 60, 61 ; bk. Karşı Nesevî Umer (mlf.),
 90 h Nesimi (şair.), 487 , Nesrullah (hava)
 523

Neva (hava.), 523
Nevai, 11 f. Kulmehmetoğlu Mehmet, 509
Nevayı AH Şir (şair.), 65, 83, 105 h, 112,
US. 188, 189-190, 493, 501,502, 509, 513,
525, 559, 568, 572 Nevayı camii (He rat
carniinin Nevayı harfmlan tamir edilen
kısımlı.), 559 Ne.vreskin Sultan tmlf.), 270
Nevruz Ahmed (şıbanlı.), 124. 133, 134,
158, 190. 197 : bk. Barak Han
Ncw-Chemen (Hind. istasyon.), 574, 593
Ncw York (ş.), 602 *Ne w York Herald*
(gazete.), 232 h *New York Times* (gazete.), 455
Nezir Can (muallim.), 395 Nazir Khan
oğlu Yusufkhan Mirza (Taş- kentii.) 503
Nezir Kubatı (katip, bsm.), 38S h
Nlboisen (rus. mlf.), 267
Nöni-Novyorod. (ş.). 116, 133 h, 182, 273.
— panayırı 348
Nikahqıjar. tlf. Mayhoşlu Bayımbet,
522
< Nikoia II. İmparator sıradağları» 11,
bk. Qasak
Nikoia 1. (çar.). 211, 339, 340,344 Nikola
Konstantinoviç (grandük.), 289,
295
Nikolski (rus. göçmen nahiyesi), 300
Nikrasov (rus. mhr.). 493 Nil (n.) 130 h,
613,
Nisembay' Akın (qzq. ozan), 316 h,
317, 318 h
Nişabur (ş.), 107, 121 Niukhalov (rus.
mutasarrıf.), 253, 327 Niyaz Ali Bek
(Şehrisebz. mutasarrıf.), 206
Niyaz Bek Atak (Türkmen serkerde),
207
Niyaz Bek Tacic (Khatırcı.
mutasarrıf.),
207
Niyazi (özb. mhr.). 516 Niyazoğlu
Mecit (qzq. mnr.), 377 Niyazov Mir
Alim (Taşkent ter.), 327 Niyazov (qzq.
sb.), 269, 274 Nizami Gencevî (şair),
189, 287 h Nizamkhoca —
Nizameddin khoca (özb.
mnr.), 362, 364, 391, 393, 394, 395, 397,
402, 520
Nizameddin Kuşbefri (Bukhara. vezir.),
419
Nizameddin el-Quruçî (ttr. molla.) 220

Nizameddin Ahmed b. Muhatmed
Mukim Herevî (mlf.), 120 h Nizameddin
Urgencî (Bukhara. başvezir), 258
Nogay (ur.), 29, 31-41, 43, 47, 66, 70, 72,
123, 126, 134, 137-147, 149, 151, 163,
163-6, 171, 195, 220, 241, 242, 307, 308,
309, 377, 499, 501, 504, 543, 555, 57", *
Nogay Sarayı (Bukharada han), ;220
Nog-ay-Mahğıtiar, 137-147 Nizek
(Göktürk tarkhan), 54 h'
Kiç.i, Nogay Küçük Nogay 13, 130 h, 134,
142, 165
On san Nogay, 146, 308 h, 309 Ulu
Nogay, 142-6, 149 h, 163, 165 Nogay
İsmail, İsmail Nogay (t*r. ter), 331
Nogay Velişah (ttr. ter.), 3'
Nogay yolu (Başkurdüstand* .), 168, 171
Nökiis (ur.), 43, 45, bk. Nüküz Normann
Henry (ingl. mlf.), 585 Novikov (rus.
mhr.), 505 Novitski (rus. bolşevik.), 393
Novoye Vremia (gazete.), 551 Nuh b.
Saman (Samani emiri.), 98 h Nukha (ş.),
554 Nukhurlu (ur.), 73 Nüküz, Nüküs
(ur.), 45, 201 Numankhocaycv Mehmed
Osman (Taşkent ter.), 347 Nura (n.
havza.), 292 Nuradinlik, bk. Mansaplar
Nur Ali b. Ebülkhayır (qzq. han.), 201,
202h, 210, 241/243-5, 249, 311 h Nur
Ali b. Baraq (Ortayüz qzq. han.),
203 h
Nur Ali Töre b. Nuradii b. Abılay (qzq.
nan.), 268
Nurata (ş.), 9, 27, 47, 61, 83, 179, 207,
232,443, 446, 448-50, 472 h

Nurcan Aqm (qzq. ozan.), 493, 518
 Nurcanoglu Samat (qzq. mhr.), 518
 Nureddin Agalıq (Bukhara. beg.), 447-8
 Nürnberg (ş.), 606
 Nuralikhanov Seyit Glrey (qzq. mnr.), 376
 Nurmehmet Bek (bsm.), 388, 451, 463
 Nurmehmet Bek (Alay qrz. beg.), 464-5
 Nurmet Minbaşı (bsm.), 469 Nurmetoglu
 Bekir (kıyamcı.), 334 Nurum Sultan b.
 Gayıp Han (qzq. sít.), 216
 Nurverdi Han (trkm. serdar.), 234-5 349
 Nusret Beg (bsm.), 446 Nuşebi (ur.), 74 h,
 97 h

O

Obagan (n.), 40 Obı (n.), 115; Obı Türkieri,
 58 Obruçev (rus. mlf.), 26, 315 «Obşçı
 sırt», 17; bk. Batı Urul Ocaktı (ur.), 39
 ödemiş (ur.), 75 Odesa (ş.), 332, 480, 532
Odli snv, tlf. Çolpan, 571 Ogeday oğulları,
 69 Ogeday ulusu, 60, 110 Oghış (n.), 10, 11,
 16 Oğlak; bk. ulaq, köpkcri Oğlan (ur.), 43
 Oğlanlar (ur.), 75
 Ogulacak Han, 99; bk. Tafgaç kağan
 Ogulçaq Qadır Khan (Karahanlı), 99 h
 Ogurça (n.), 21, 73
 Ogurçalı (ur.), 73
 Ogurçılı (ur.), 79
 Ogutur (ur-), 72
 Oğuz (ur.), 15, 23, 50, 55, 63, 73-5, 89191, 93,
 100, 207, 561-62, 572 Oğuz şivesi, 560
 Oğuz Han ve destanı, 17, 93 h, 559, 573
 Dokuz oğuz (ur.), 97
Oğuz han, tlf: Fıtrat, 520
Öğtizname (destan), 17, 98 h
 Oğuz rabatı (yer), 581
 D' Ohsson (fransız-ermen. mlf.) 112 h
 Ok (ş.), 89 h
 Okhum (dg. bölge), 83, 445, 447 Öktem
 (Özb. artist), 8, 521 Öküç (ur.), 75
 Okyanus, 113; Büyük Okyanus, 613 «Olak
 çaptı»; bk. «köpkeri»
 . Olcaçı (ur.), 72
 «Öleiiçi» tabiri, 550
 Omba = Omsk, 495 Ömer Ali (bsm.), 463,
 470 Ömer Hacı (bşk. beg.), 293 h Ömer
 Han (Khokand emiri), 203, 206, 212-3,
 215-6, 218, 501 Ömer Karaşî (qzq. mhr.),
 501 Ömer Korbaşı (bsm.), 471 Ömer

Maîğıt (Bukhara emiri), 203 Ömer Sultan
 (qzq. slt.) > 267 Ömer Talib (osm. mlf.), 127
Orniç (gazete), 498
 Omsk (ş.) 25, 254, 268, 303, 327,-8, 346 h,
 354, 375-6, 495, 498, 507, 547-8, 563
 On (ur.), 43, 71, 153;
 Ön (ur.), 71 Öndün (ur.), 71 Onega (yer),
 271 Onguz (n. yatak), 15, 21 On kol (ur.), 35
 h Ön Qol (ur.), 71, 153 Oq (ur.), 76
 Oqtamgalı (ua.), 43 Or (n.), 175, 292, 306,
 323,
 Oraqlı (ur.), 44
 Oratepe= Oratübe (ş.), 61, 444 h, 461, 463,
 468
 Orazayoglu Mustafa (qzq. mhr.), 499
 Orazbay kızı (qzq. mnr.), 524 Orazoglu
 Hacmurat (qzq. mnr.), 524 Orduktent (ş.),
 55, 87 h; bk. Kaşgar Ordus (bölge), 57
 Orenbek (qzq. mhr.), 518 Orenburg, yani
 «Or şehri» (ş.), *çokyerde*. — 1n Or
 nehrinde ilk binası 175, 306; Yayıkta
 Orenburg 481, 486, 490-2, 496, 498-9, 506,
 524, 542, 554, 557. «Orenburg . Mahkeme!
 Şariyesi», 325, 329, 476, 604, 610 ■ Orhan
 Şaik (mlf.), 89 h

- Orınbayoğlu Molla Sultan (qzq. mümes-sil.), 359
- Orjanikidze (gürcü, bolşevik.), 447
- Orkhun (n.), 56, 58, 80. —Yazıtları 63, 69; 80, 89
- Orman b. Nurali (qzq. slt.), 244
- Ormanbayoğlu Cumabay (qzq. mbr.), 518
- Ormembet Mirza b. Tinahmet (ngy. mrz.), 144-6, 163-4, 308 Orsk (ş.)> 17, 175, 211, 242, 263, 292; — bk. Yamakala, 313, 315; bk. Yaman Kala, 313, doğrusu Talqala
- Orta Asya tarihi*, tlf. Salıoğlu Bulat, 515
- Ortağ (dğ.), 14 Orta Orda 38 ; bk. Orta yüz
- Ortay Qarşibayev*, tlf. Çolpan, 569
- Ortaşark, 233, 431
- Orta yüz, 30, 37, 40, 167, 174-6, 203 h, 209-10 h, 225, 243, 247, 265, 307, 309-11, 338-40, 496 Orus (ur.), 43, 308 «Orun», 41
- Orus Mirza (ngy. mrz.), 159, 160, 164
- Osetinler (kavim.), 57, 76. Osetin müslümanları 358
- Osipov (rus. sb.), 366, 368, 374, 419, .:22
- Öskenbay (qzq. beğ), 249 Osman Gazi, 126 Osman (qzq. argın, beği), 337 Osman (Türkiyeli sb), 426 Osman (Türkiyeli çauş), 437, 439, 443, 464, 467
- Osmanov Şamil (Kzn. mnr. bolşevik.), 377
- Osmanov Muhammed (mlf.), 124 h, 141, 147, 162, 185 h, 197 h, 308 h Osmanoğlu Ebiş (qzq. mnr.)/524 Osman Han (Karahanlı), 101 h Osman kh. ca (gençbukharalı), 354, 406, 428, 437-9, 441, 453, 454, 458, 464-5, 469, 484-5
- Osmanlı devleti, hükümeti, Osmanlılar, 64/121,123 h, 124, 155, 186-7, 191, 233, 460, 486, 488-90, 558, 563, 572. — Donanması, 129-135. — tesiri, 487, 503, 559 Osmet (k.), 447
- Ospan (Osman) oğlu Ömer (qzq. mhr.). 518
- «Ostiak», 137, 149 h Ostroumov (rus. misyoner.), 66, 274 490, 501-3, 527
- Oş (ş.), 26, 108, 333, 334, 388, 389, 392 Otarçı (ur.), 43
- Otegen oğlu Alikey (qzq. mnr.), 524 Otemiş (ur.), 75, 218, 231, 312 ötemiş Hacı (mlf.), 41, 136 h, 148-9, 163 h, 196, 583, *Otken künler*, tlf. Kadiri 508, 519 Otrar (ş.), 34-5, 63, 108-9, 179, 209, 580, 582
- Otrarlık (ur.), 64 Otsık 'ngy. beğ.), 164
- Otuz oğlu (ur.), 72, 470 Oy (ur.), 40, 159 Oyunlu (u.), 43
- «Oymak» tabiri 39,
- Oymavut (ur.), 43, 44 Oyrat (Moğol ur.), 116, 158 Oysun (ur.)> 43
- Özbek *çokyerde*. — kelimesi, 31, 47. — cemiyetinin, Özbek, Kazak ve Mangıt-nogaylara bölünmesi 34. öz- beklık, 47, 105 Özbekler (ur.), 41-48 Özbek (mecmua), 519 «Özbek Amazonları» Lakay Özbek kadınları, 47
- «Özbek Birinci—süvari brigadası», 394
- Özbek Cümhuriyetİ 82 Özbek ili = Altın orda 41 Özbek Han 31> 34, 102 «Özbek İlmî merkezi» 522;«—ulum akademisi», 605 h
- Özbek-Köroğlu destanı, 46 *Özbek Makallart*, tlf. Şir Ali Ruzi, 513 * *Özbek musikisi tarihi*, tlf. Fitrat, 515 *Özbek sarfi*, tlf. Şir Ali Lapin, 481 *Özbeklerde Şamanizm*, tlf. Z. V. Toğan 448 h
- Özbek Şiban hanları, 36> 48, 150; bk. Tura şibanlıları Özbekistan, *çok yerde* Özboy (n. yatak), 21-2, 108-9, 155, 178, 181, 183, 582, 614

özce Buluci (ur.), 43 özdemiroğlu Osman Paşa 88, 135 Yukarı özgend (ş.), 13, 56, 470 Aşağı özgend (kale), 179, 388 Ozilovo (rus. k.), 289

P

Padşa Khoca (Zengiatalı şeyh), 197
 Padişah Khoca (Akça, beğ.), 207 Padşa Khocayev (Taşkentli mnr.), 265 Pagu (almam., siyasi.), 475 Palas-kent (ş.), 83 h
 Palen Graf (rus. müfettiş), 277, 279, 281, 284, 290 h Pallas (alman, alim.), 339 Pamir (dg. ye bölge) 2-3, 6-9, 11, 14-16, 21-3 26-7, 49, 52, 62, 68-71, 77, . 87 h - 90 h, 94, 133, 151, 209, 229,
 232, 238, 270, 339, 459, 467, 473, 533. —
 Kırgız] arı, 88 Panipat (Hind. yer), 119
 Pancermanizm 561
 Panislamizm 435, 450, 457, 459, 500, 530, 541, 560, 561 Panslavizm, 561 Panturanizm, 459, 560-62,
 Pantur«cizm 399, 530, 560-61,
 Pankov (rus. âlim.), 510 Pansad 390; bk.
 Mansaplar Parapon's (dg.) bk. Topçak
Paraşıldar, tlf. Kemengeroğîu, 522
 Parça-yüz (ur.), 44
 Paris (ş.), 42, 57, 106, 270, 422, 481, 482-4, 502, 551, 553, 557 Parker (ingl. mlf.), 97 h
 Parpi Korbaşı (bsm.), 388, 394 Paşakhan (bsm.) 442, 467 Patilakhov (Yahudi ter.), 84 Pavlodar (ş.), 303 Pazukhin (rus. elçi.), 180 Peçenek (ur.), 23, 50-51, 62, 74 h, 90-91 100, 108
 Peçevî (mlf.), 129 h-130 h «İlmî Pedagoji Cemiyeti» (Taşkent.), 514 *Pederkuş*, tlf. M. Behbudî, 504, 519 Pehlivan Kul (bşk. elçi.), 172
 Pekin (ş.), 39, 107[^] 110-111, 116, 210, 268, 595
 Pelliot (fransız. müsteşrik.), 79 Penc (Amuderyanın kolu.), 12, 468 Pencap (Hind. vilâyet.), 429 Pencdeh (ksb.), 73, 236 Penci (k.), 462
 Pencikent (ksb.), 26, 44, 59, 270, 463, 470-1
 Pencşenbeh (ksb.), 207 Penck Albert (alman, mlf.), 24 h Penzer (ingl. mlf.), 119 h Perek 16 ; bk. Cırçık Peretiatkoviç (rus. mlf.), 133 h, 171 h Perfiliev (rus. bolşevik.), 367 Perm (ş.), 116, 119, 542
 Perovski (rus. vali.), 227, 230, 240, 267, 313

Perovski (ş.), 215 ; bk. Akmescid Pes kışlak (k.),. 444 Peşaver (Hind. ş.), 483, 487 Peters (rus. bolşevik.), 402
 Petersburg; *çokyerde*. «—müslüman cemiyeti hayriyesi», 358 Petro Büyük (çar), 152, 165, 168, 171-2 177, 202 h, 234, 287, 306, 587, 594 Petro-Aleksandrefski (ş.), 24, 342; bk. Törtkül
 Peterpaul = Kızılçar (ş.), 211-2, 284, .303 , 327, 329 Pertev (rus. elçi), 204 h Petrovsk (ş.), 404
 Pfremer Dr. (Avusturyalı faşist), 602
 Photios (mlf.), 90 h Piatakov (rus. bolşevik), 383 Pik Leninâ (dğ.), 11; bk. Bozolay Pir Ali (qzq. han.), 241, 273 Pik Mirotvortsa (dg.), 11 Pisarev (rus. edebiyatçı), 493 Piskem (n.), 61 Piskovskiy (rus. bolşevik), 396 Pişpek (ş.), 26, 214, 289-290, 305, 341, 343; bk. Frunze, 513, 516, 580; [Bişbek
 yani ş]
 Pitnek (ksb.), 217
 Piyale Paşa, 135, 186
 Piyatigorsk = Biştağ (ş.), 488
 Polatonov (rus. âlim.), 492
 Plinius Secundys (mlf.). 51 h, 88 h
 Pobedonossev (rus. sinod reisi), 269, 549

polit., tlf. Çolpan, 521
Poltavski (rus. k.), 290
Pomponius Mela (mlf.), 88 h

|
Poppe (rus. prof.) 193 h Portekiz, 113. –
1er, 115, 117-9, 122-3 h 127-9 h, 152
Potanın (rus. 301-5, 499, 544, 548
Pozdneev A. (rus. prof.), 177
Priobrajenski (rus. bolşevik), 396, 398,
402, 403
Prijivalski – Karakul (ş.), 341, 343
Prönle (ınacar prof.), 483 Prokopios
(mlf.), 90 lı *Promethee* (mecmu ı). 484, 574

|
Ptelemeus (mit.), 88 h Pugaçov (rus.
kıyamcı), 242 Pulat b. Melik Temür
(şıbanlı), 124 h, 147 h
Pulat.Beğ (Kıpçak beği), 230 Pulat Gazi
(Karakalpak hanı), 204 h Pulat Han b.
Tevke (qzq. han), 173, 210 Pulat Han
(Khokand emlri), 471 Pulat Sultan
Velihaninoğlu (qzq. slt.),
263
Pulatxhanov Paşabek (Taşkent, mnr.),
357
Ptılı Khakiyân (yer), 441-2, 452 Pursa
(Khorezm. Ş*), 525 Pursuq (yer), 470
Puşkin (rus. şair.), 493, 495, 588 Putiatin
(rus. vali), 240

Q

Gacağlı (ur.), 76
Qacay (ur.), 73 Oaç.at
(ur.), 43 Qaçır (ur.), 76
Qadırqaya (Edüğe ccd uından), 197 h
Oadırsa (ur.), 72 Qağşal (ur.), 75 Galası
(ur.), 45 GaPat iis-Sin (yer), 10S-9 Q a I m
a k (ur.), 43, 153 «Galmak» tabiri, 157
Galmak-Cantay (ur.), 72 *Qalqırmam mcınur*,
tlf. Şah Kerim Hacı, 495
Qalqaman (ur.), <10-1
Qalqaman Batır (Tobıqtı oymağının
başkanı), 496. – destanı, 498 Qama (n.),
115 Qamşı (ur.), 292
Qanafiyc., tlf. Aymavutoğlu Cusupbek, 522
Qcndiyye, tlf. Ebu Tahir, 505 Qahlı (ur.),
30, 175 ; bk. Kanglı Qan Mirza b. Orak
(ngy. mrz.), 146 h, 147 h

Ganay (ur.), 72
Qanb:y (şıbanlı. slt.), .147 h
Qancag:\tı (ur.), 40, 43-4
Qancıq (ur.), 75
Qancı, Kandı (ur.), 50
Qang.\r, Kenger (ur.), 51 h
Qahgıt (ur.), 43
Gahğlı (ur.), 29-31, 39, 45
Gangla (Taşkent, sokak.), 64
Gangls-Gıpçak (ur.), 45
Qanıldı (ur.), 40
Qanlı (ur.), 43-4, 72
Qanlı-Başlı (ur.), 76
Qanlı-Khoc3 (ur.), 89 h
Qanq (ur.), 41
Qanıqlı (ur.), 50
Qantar = sonkânun ayı, 170
Qan-Yuqmaz 75
Qara (ur.), 43, 75-6
Qara-Ahmet (ur.), 75
Qara-Bala (ur.), 40
Qara-Balqan (ur.), 75
Qara-Bargı (ur.), 72
Qarabaş (ur.), 40
Qara-Bayta! (ur.). 72
Qara-Böri (ur.) 71
Qara-Börkli (ur.), 29
Qara-Boz (ur.), 43
Qaraça (ur.), 75
Qaracas (hava), 524
Qara-Çavdır (ur.), 75
Qara-Curga (hava), 524
Garaçun (ur.), 52 h, 140, 142
Qaraçuq Dağ- (dg.), 5, 74; bk. Karatav
Qara-Duvan (ksb.), 148
Qara-Girey (ur.), 40
Gara-Gökçe (ur.), 75
Qarağöz, tlf. Ayrıvazoğlu Mukhtar, 522

Qara Kahgtr (hava), 524 Qara-Kesc (ur.), 40
 Qarakhan (şarkısı), 524 Qara-Khoca (ur.), 75
 Qara-Kisek (ur.), 40-1 Qara-Kolde (yer), 44
 Qara-Köz (ur.), 41 Qara-Köz (havası), 524-5 Q ara
 m an (ur.), 73, 76 Qarapça (ur.), 44 Qrraqas (ur.), 40
 Qaraqçı (ur.), 72 Qara-Qıtay (ur.), 72 Qara-Qol
 (ur.), 72 Qara-Qongur (ur.), 75 Qara-Qoylu (ur.), 44
 Qara-Qoytun (ur.), 71 Qara-Qursaq (ur.), 43
 Qaras3qal (ur.), 40 Oara-singir (ur.), 44 Qarasqul
 (Khiva elçisi), 149 h Qaraşkanoglu Yoimudlu 514
 ; bk. Khan- yomudski
 Qara-Şur (ur.), 75 Qaratal (ur.),
 72 Qara-Taş-Ayak (ur.), 75.
 Oara Tav (şarkı), 524 Qarat (ur.), 88 h Qara-Tayıt
 (ur.), 72 Qarategin (bölge), 74 Qara-Tübe (ur.), 76
 Qara Turgay (hava)' 524 Qara-Üy (ur.), 75 Qaravul
 (ur.), 40 Qaray (ur.), 88 h Qara-Yıt (ur.), 88 h
 Qara-Yiirme (ur.), 75 Qara Yusuf (ur.), 75
 Qannçic | (ur.), 75 Qarlap (ur.), 43 Qarmaqcl (ur.),
 40 Qarmuş Bolis (özb. urug bş.). 445 Qarnaq (yer.
 k.), 310 h Qarnep (yer. k.), 47, 447-8, 473 h
 Qarpiqoğlu Bekmuhammed (qzq. bef.), 491
 Qar* pıq (ur.), 40
 Qarşi (ur.), 44
 Qas, Qaş (ii.), 4 Oasırı (ur.), 40
 Oasım Han b. Canibek (qzq. han.), 150 h Qasn
 Sultan b. Seyyid Ahmed (Astar- j khan hanı), 193
 Qasqa Qulan (şarkı), 524 Qr.şqarça (şarkı), 523
 Qaşqı Tamın (ur.), 72 Oatagan (ur.), 43, 45, 153
 Qatay (ur.), 43, 45 Qayan (ur.); 43, 45 Qayarlık
 (hava), 292 Oaygalı (ur.), 43
 Qaygusız Haşan 308 h; bk. Asan Qaygı Oayı 75;
 bk. Gayı
 Oayıb Ali 245, 311 h; bk. Kaybalı, Kay- beli
 «Qaymdı» sözü, 47
 Qayıp Han b. Batır Han, 170 h, 200;
 bk. Gayıp Han Oayıtlar (ur.), 75 Qaylı-Qaç
 (ur.) , 41 Qayraslı (ur.), 44 Qazañı (ş.), 322; bk.
 Kazalı Oazançılı (ur.), 43 Qazan-Taban (ur.), 41
Qazaqça-rasça t il maç, tlf. Kemenger oğlu, 515
Qazaq Çeri Tariqi Meseleleri, tlf. Şu- nan oğlu
 Elcan 292 H, 303 h *Qazaqın osi kiingii Engemesi*,
 tlf. Kö- peyoglu M. Yusuf, 496 *Qazq Tili (gazete)*,
 507 Q3zay (ur.), 40 Qazayo#lı (ur.), 45
 Qazvini Hamdallah (mlf.), 54 h, 312 h
 Qernep; bk. Qurnep
 Qerşi; bk. Qarşi
 Qıdıq; (ur.), 71
 Qıfıq Art ; bk. Kuvugart

«Qıı Quyruk» tabiri 217
 Qınıqlı (ur.), 51 h
 Qıpçak (dg.), 14, 18, 29 ; bk. Kıpçak
 Qır (ur.), 43, 75-6
 Qıra (ur.), 72
 Qırat gel (hava.), 525
 Qıratım (hava.), 525
 Qırat minen köredaım (hava.), 525

- Qırçı (ur.)**, 327, 328
 dırgız (ur.), 6, 18, 27-9, 43; bk. Kırgız
 Kırgız-Qıpçak (ur.), 72
 Qırıq (ur.), 75
 Qırq (ur.), 43-4
 Qırq.oñul (ur.), 72
 Qurıq (ur.), 75
Qıssa-i Cümciirne, tlf. Hisâm Kâtib, 492
 Qısaq (ur.), 75
 Qış-kistek (ur.), 41
 Qışlıq (ur.), 43
 Qıtay (ur.), 72
 Qıtay-yüz (ur.), 44
 Qıyaq (ur.), 72
 Qıyat (ur.), 43, 45
 Qıyot (Taşkentte mahalle.), 64
 Qıyat-Qongret (ur.), 45
 Qız-Atızı (ur.), 45
Qızcibsk, tlf. Şeyhülislamoglu Yusufbek,
 Qızcibek (hava.), 524 Qıiçi (Edüğe ecdadından),
 197 h «Qızıq» komik, müzhik, 530 Qızıl (ur.), 75
 Qızıl-Ayak (ur.), 76 Qızılbaş (ur.), 72 **Qızıl**
Bayrak (gazete) 508 Qız. I-Göz (ur.), 75 **Qızıl**
Özbekistan (gazete), 508 **Qızıl Qazaqstan**
 (mecmua), 343 h, 397 h, 507, 517, 519 Qızıl-^ulaq
 (ur.), 72 Qızıl Qurt (ur.), 41 **Qızıl Saıgarlar**, tlf.
 Saken, 522 Qızıl Taz (ur.), 40 Qızıl Toqum (ur.) 72
Qızıl Türkistan (gazete), 508 Qocalıq (ur.), 43
 Qoçqar (ur.), 40 Qoçu (ş.); bk. Kara Khoca
 Quçuñqarbaşı; bk. Koçkar Ata Qolcıq (ur.), 41
 Qoldıqay (ur.), 41 Qonaq (ur.), 41 Qonır qaz
 (hava), 523-4 Qotıgrat (ur.), 45, 153; bk. Konrat
 Qongur (ur.), 75 Qonrat (ş.), 26 29, 35, 40 Qonrat
 (ur.), 29,35, 40, 43; bk. Konrat Qorçı (ur.), 75
 Qorgan-Tepe (Tümen), 44
 Qosay (ur.), 41 Qoşçu (ur.), 74 .
 Qoşkelinçek (hava.), 523
 Qoştomağlı (ur.), 43-4
 (İöy (ur.), 75
 Qoysun (ur.), 43
 Qoytaş (djr.), 445
 doyunı (ur.), 76
 Quba (ur.), 43
 Quba (ksb.), 470
 Qubakhan (hava.), 524
 Qublandı destanı, 490, 498, 513
 Qublandı (şarkı.), 524
 dudagaçm (ur.), 72
 Qudâme b. Ca' fer (mlf.), 58 h, 98 h
 Quetta (Hind. ş.), 582, 593
 Quldavlı (ur.), 43
 Qul Süleyman = Süleyman * Bakırganı
 (sofi), 335
 Quman (ur.), 88 h; bk. Qun Qun (ur.), 72,
 74, 88 Qunçay (ur.), 72 Qun-er (ur.), 88; bk.
 Qun Qun-man (ur.), 88 bk. Qun *Qunya*, tlf.
 Mukhtar el-Zähldi 77 h. Quraçbek (ur.), 72
 Quralas (ur.), 43 Qurama (ur.), 62 Quray
 (tümen.), 292 Qurbanâli Khalldi A. (mlf.);
 bk; Kha- lidi
 Qurçı (ur.), 327-8
 Qurdçay (ur.), 40
 Qurman-Khoca (ur.), 72
 Qursavı (kzn. u;m.); bk. Abdunnaşır
 Qurucas (ur.), 40
 Qusqal (ur.), 40
 Quşay (hava), 524
 QÛşcı (ur.), 44-5, 72, 75
 Quşçı (Taşkent, mâballı.), 64
 Qutluq-Sarı (un), 72
 Qutluç-Atam (ur.), 41
 Qutluqaya (EdügenIn Babası), 197 h
 Quvandıq (ur.), 40
 Quvuk (un), 43
 Quyan' (ur.), 43-4
 Quyan-Tuyaqlı (ûr.), 44
 Quyrçıq Han b. Sızdıq (çinglzil) 150

Quyту (ur.), 72 Quyusqansız (ur.), 43
Quzqan (ur.), 40

R

Rabat-I Melik (k.), 179 Rabguzi (mlf.), 581 *Rabia*,
tif. Aymavutoglu, 522 Radikalisler tüdesi, 418
Radek (rus. yahudi. bolşevik), 403 Jadioff (alman,
müsteşrik.), 31, 45, 65, 93, 238-9 h, 389 h, 492, 502,
534, 537, 538, 507, 607 Rodos (ada), 126, 128 h, 131
Rodoslavov (bulgar. siyasi.), 475 Ragıp Bey
(Türkiyeli sb.), 430 Rahat Bahçesi (Taşkent, yazlık
tiyatrosu),
520
Rahimbayev (öz. taclık. mnr.), 402 Rahim Bek
(Buklîara Maingıt sülalesi müessesisi), 201-4, 206
Rahim Bek Yüz (Khocend beği), 153, 156
Rahim In'âm (öz. mhr.), 516 Rahim Kul Bek
inak (Kelîf. mutasarıf.), 207, 214
Rahmaiberdi. (trkm. Bukhara. beğ.), 224
Rahmanberdioglu Molla Kemaleddin
(khokandli), 359 Rahman Dadkiuh (bsm.), 469
Rahman İzler (qzq. şeyh), 334 Rahmadkul Bek
(bsm.), 385, 420, 463 Rahmet Refik
(gencbukharalı), 442 Rahmetulla Han Afşar
(Andkhoy beği), 206
Ramadan (ur.), 43 Ramazan (ur.), 41
RamazanojVİu Niyazi (Türkiyeli mhr.), 7 h
Ramitan (k.), 47-9
Ramstedt (fin. müsteşrik), 50 h
Râşidan (k.), 471
Râşid Efendi (mlf.) > 70 h, 154-5 h, 172 h Ratzel F.
(alman, mlf.) 585 h Ravvlinson (İngii. alim.), 585
Rayev (rus. kozak), 453, 467
Rayim (kale), 211, 321 Razin Stenko (rus. kozak.)
70 Rebat-i Tamgaç (kale); bk. Qal at as- Sın, 108
Receb (bukharalı), 523
Receb Mehmed Sultan (şıbanlı), 168,
203 h, 444 h
Recep Pansad (bsm.), 468
Regulî (seyyah), 588
Remiuzev (rus. mif.), 304
Remmal Khoca (mlf.), 132 h
Remusat Abel (frans. müsteşrik), 547
Renat (İsveç. sb.), 167
Resuli Maruf (semerkand. mhr.), 517
Resulov Taiha 369; bk. Agaydaroglı
Resulov (öz. tabib.), 514
Resul Zade M. Emin (Azerbaycan, siyasi.),

358, 360 h, 485

Reşid Kadı; bk. İbrahimoglu Reşideddin (mlf.), 4,
60 h, 88 h-9h 114 h, 150 h, 191, 193, 195, 276, 515
Rey (ş.), 121 Reyhan (arab. hava), 525 Riazanov
(rus. mlf.) 311 h-313h, 325 h Rıçkov. P. (rus. mlf.),
144, 202 h, 239 Rıdvan (Türkiyeli sb.)424 Riga (ş.),
302
Rİgistan (şehir meydanı), 190 *Risale-i mehierlik*,
530 Rısquloglu Turar (qzq. mnr.), 343 h, 378-391,
393, 397, 402-3, 415, 482, 514, 517
Ritter (alman, mlf.), 547, 550 Rıykov (rus.
bolşevik.), 403 Rıza Bey (Türkiyeli sb.), 426
Rızaeddin b. Fakhreddin (kzn. mhr. ulm.), 220 h,
223 h
Rizai (Osmanlı. şair.), 488
Rıza Kuli Mirza (Nadir Şahın oğlu), 199
Rizayev Devlet (öz. mh.), 516
Rıza Şah (İran şahı), 593 h
Roksolan = Hurrem Sultan-131 İ
Roma (ş.), 49
Roma (rus. es-er.), 353
Romanovski (rus. vali.), 240, 255
Romanya, 29, 33
Rosenbach (rus. vali.), 240
Roşenberg (alman, müsteşrik.), 78
Rosenk ■-r. pt (alma , müsteşrik.), 22, 582
Ross D :mson (Ligu. müsteşrik.), 36 h,
89, 12c h-9 h, 143 h, 227 h, 237 h,
563 h
Restov (ş.), 289
Roşrın (ksb»), 37
Kudzvüak (rus. bolşevik.), 393
Rukiü (rus. sb.), 324
Rum Lir (ş.), 38, 117, 132 h
Rumi --T Anadolu 11/-8, 132 h
Rumeli 38, 189
Rumiansov (rus. mH.), 302
Rumlu (ur.), 198
Rus çökyerle. tehlikesi karşında şark
mütefekkirleri 287. İlk – istilaları ve türkierin
düşünceleri, 133, 139-42, 211, 306, 309. – İngiliz
rekabeti 216, 228-33, 254. – müstemleke
siyasetindi hakiki mahiyeti 584-592 Rus-Kozak
(kazaçı-rus.), 84, 116, 137, 145 h, 163, 173, 175, 255,
286, 288, 290, 309, 336, 343, 353 364-5, 368, 373.
453, 467, 610
Ruseu-üzbeğe lügat, tir. Aşor Ali Za
hiri, 515
Ruşça Türk grameri, tif. Hüseyin Fe-

yizkhanov, 540 Rustak (Afgar.İst. ksb.), 78
Rustem (k.), 462
Rüstom Töre b. Abılay (qzq. s 11.), 250-
53, 316-7 328
Lusm:- *ak yerdə* : – Türkieri 475, 541,
610. -■- müslümanları 274, 385, 360, 4 ' 9,
199,532, 540, 573. – müessisler mcclisi
361-2, 374-6, 380, 419, 481 .
-devlet kongresi 370. İç – ve Si- b.rya
müslümanları 360 *Rusya imparatorluğu vs Tatarlar*
ülkesinin haritası 606 h
Rusya müslümanlığı, tlf. Gaspıralı, 552-6 *Rusya*
müslüman Türk Tatarlarının bugünkü vaziyeti ve
dilekleri, tlf. Ak- euraoglu Yusuf, 475
• *Rusya Müslüman Türk Tatarlarının hu-*
kukunu müdafaa cemiyeti» 476-9
Rusya nebatat cemiyetinin Taşkent şii-
besi, 514
Umumi Rusya, müslüman kongresi 384 532, 571
Umumi Rusya, müslüman merkez şurası 359
«Rusya tabii Furkierin umumi kavmi teşekkülü»
(müellifin konferansı) 571-
73
Ruşan (ksb. ülke.) 11
Ruşni beşin rüyası 415
Ruz Mehmed (bsm.), 420
Rüzi Mehmed (Cizak. kıyamcı), 343
Rybakov (rus. mtf.), 313 h
Rynon – İvanov (rus. general.), 342-3

S

Saatoglu Alimcan (qzq. mhr.), 517 Sabar (ur.), 72
Sabay ^ur.) 72
Sâbir (Azerbaycanlı şâir), 504 Sabır (kavim); bk.
Suvar, Zamir 52 Sabır Efendi (Türkiyeli sb.), 426,
428, 433,457, 463'
Sabit Khoca (Ferganeli), 438 Sabran (ş.), 35, 158,
169, 179, 194, 195 Sacaroucae (kavim), 87 h Sâ-di
(fars. edip.), 493, 553 Sadıkhocayev Sultan Khoca
(Taşkendlı), 347
Sadıqoğlu (qzq. molla.), 514 j Sadıqoğlu
Abdurahman (molla), 505 ; Sacıq Sultan (batı
qzq. sı t.), 208 i Sadıq Töre Kinesarioğlu (qzq.
kıyamcı.)
i 230-2
I Sadır (ur.), 40, 44, 158, 170
j Sadıvakasoğlu İsmail (qzq. mhr.), 518 j
Sadreddin Ayni (tacik-özb. mhr.), 229 h,
j 233 h, 504, 510, 513
Sadreddinkhan (taşkentli. ulm. mücülid.),

370, 423, 463,468, 480 Sadreddin Külâbi
(Bukhara. ulm.), 258 Sadrımtay (ur.), 251 Safadi
(mtf.), 192 h
Safarov Georgi (rus. bolşevik. mtf.), 286. 299, 364
h, 367 h, 383,386,402,422 h,
! 424, 281
I Safeviler, 75, 112-3, 117-8, 122-3 h, 124,
! 129 h, 130 h, 154,165,184-6,198,572
' Saffet Örfi (mil., 456 h

Safonov (rus. bolşevik. kumandan.), 389 i
 Sağanak (Pamlrde tepe), H Sagay (ur.), 41, 292,
 Sağmbay Sultnnay (Tİpter begi), 242
 Sağır (ur.), 76 i 50
 Sağrıç-Sağırçı-Yanı Korgen, 52 b,
 Sağkol-Ofikol urukları, 35 Sağnak (§*) > 63
 Sağrı (ur.), 75
 Sahat çukuru (İravanda yer),
 Sahra vilâyetleri 24, 23. — mn idaresi
 ne ait kanunlar 478 m,
 Sahib Giray Han (Km m Ham), 132 h Sahibkrey
 b. Cihangir Han (qxq. alt.)
 246, 266
 Sahnna-Suki (ur.), 75, 616 ^ a
 Sald Bek Desterkhanc. (Bnkhar. beg.),
 207
 Said Bek (Zindani mutasarıfı), 207
 Said Miras (bşk. mnr.), 359 Said Murad
 (bsm.), 446
 Sak bk. Saka 86 h, «8 b 91 h ^
 Saka (eski türk kavmi), 13, , , >
 57, 62, 80, 86-93. «- Tikrakhuda», 88 h
 Sakalinov (rus. bolşevik.), 402 Sakar 73, 86; bk.
 Sakaraul Sakar Kuduk (yer), 436 Sakar-oglı;
 bk. Sakaraul, 73 Saka-Er— Sak-Er, 86 Sakastan
 = Siyistan, 87 h Saken (qzq- mhr.), 522
 Sakhalin (ada), 542 Sakioğlu (tarancı. mnr.), 3^
 Sakisyan (mlf.) > 124 h
 Sakız (n.), 19, 292
 «Saku» = «Âli komünist üniversitesi»
 (Taşkent), 511, 515
 «Sal» tâbiri, 325 h
 Salahaddin Eyyubî, 459
 Salaqlı (uf.), 44
 Salakhlı (ur.), 75
 Salavat (bşk. kıyamet.), 242, 243, 30 S al cav
 ut (ur.), 43, 45; Salciyut, 29, 162 h
 298
 Salgır (ur.), 89; bk. Salur
 Salihcan Baybeçe (Khokand. ter.), 278

Salikhov Ahmed (Osetin mSsHiman mnr.),
 358
 Saboglu Bulat (ngy. t^ .hç.), 5»

Salidkov-Şcedrin (rus. mhr.), 493

Saîur (ur.), 23, 75, 89 h, 233; Salur, des-
 tan kahraman. 89 h
 Samadin («»£, 75 ^ 213; 258 h
 Samamlar, 80v% 14 m> m> 271 h Saman (ur.),
 145, ■-

Şamar, Şamara, (Ş. vilâyet.), 143, 1
 5T66, 241, 266, 306, 370, 371 h, 392,
 396, 481, 498-9, 503 h, 581 Samet
 oğlu Mukhtar (q*q. mnr.),

Samoylof (Başkürdiistanda Moskov mü-
 messili), 396 so6 530
 Samoyloviç (rus. proE), 71, 506, 530
 Samsunov (rus. 513, 517

Sanıkbay^igbl), 291 / 524 h
 I Sanrav Haşan (bşk. oxan0, 524 h Saqar-Ogı
 (ur.), 73

slrıqlı "Sulia" b. AdiltSre (qxq. slt.),

Saqm¹= Sekiz = Nayman <*£101 h . Sarak s.r., tlf.
 Aymavutoglu, 522

1 SaratoıT'u." vilâyet.), 171, 266, 290, 371 h

' Sar³ay⁶(S 29, 32, 43-5, 72, 153-4, 255

Sariylk (.), 137-8. 145 148-9, 182, 186 Saraygır Han
 (q«q.. İt), 1»

Sarean (qzq. rit. 3U'

Sareay (özb. artist.), 52 Sarı Bağış (ur.), 45, 72,
 275 Sarıbaş (dg.), 6-7 Sanbaş (ur.), 40
 Sarcaltı (ur.), 75

94

9
 Sarean Sultan b. Tursun (qzq. stl.), ^

Sarı (ur .), 40» 72, 75 139, 4İ
 Sarı (Urak Mirazamn katih), W

Sarı Arka Bozkır 309
Sarı Arqa (gazete), 506
 Sarı Arqa (haya), 524
 Sarıbayoğlu (qzq. mnr.), 517
 Sarıbayoğlu Saməfali (qzq. mhr.), 518
 Sarı bel (hava), 523
 Sarı Böri (ur.), 71
 Sarıça (ur.), 72
 Sarıça (çingizli), 150 h
 Sarı Çekli (yr.), 315
 Sarı Cumart (ur.), 49
 Sarı Deniz 309
 Sarı Eşik Otrav (çöl. bozqır.), 18 Sarig =
 Sirke (qzq. ur.), 71 Sarig (trkm. ur.), 73 .
 Sarig Oatagan (tr.), 45
 Sarı İrmak = Huang-Hu (Çinde. n.), 19
 Sarık (ur.), 75, 233-4
 Sarıkamış (çukur), 14-5, 21, 108, 183,
 - 295, 614
 Sarı Kan (tepe), 4
 Sarı Khan Atalık (Küiâb beği), 255
 Sarı Kavdal (tepe), 11
 Sarı kol taê (dg.), 12
 Sarı küiben (ur.), 72
 Sarıküm (yer), 291
 Sarırnoldaoğlu Kabilbek (q*;q. mnr.), 517
 Sarı Qatın (ur.), 72
 Sarı Sarqaldak (ur.), 40
 Sarı Su (ı.), 17-9
 Saristin = Sansın (ş.), 562
 Sarı Uysun (ur.), 39
 Sarılar (ur.), 72
 Sar mat (kavim), 57
 «Şart», jsmi, 27, 58 h, 61,65-7, 72, 136, 148,
 182, 204, 217, 275,294, 302,318- 9, 326, 475,
 481, 499, 508-9, 527,537, 539,543, 606, 608, —
 tüccar, 327-8; «Sartiye», 66, 213 Şart- Tayıt
 (ur.), 72 «Şart toprak meselelerine ait
 materyal- lar» 302
 Şart Töre (qzq. slt.), 250-1 «Saruk
 87 h Sasanî, 23., 58, 76, 80-1; 94. — İran tüc-
 carları, 533.
 Sasık Göl (g.) 477, 563 Satemir = Emir
 Temür 490 .. Satıbayoğlu Kamış (qzq.
 mühendis), 517 Sâtuqay (ur.), 72

415 Savan (ş.), 179
 Savelyev (rus.. müstəşrik.), 346
 Savran-Sabran 63, 169 «Savran Aynalğan»
 tâbiri 168-9 Savuqbulaq (k.), 445 Savur
 (dg.), 13-4 Sayaq (ur.), 72
 Şpydak Mirza = Er Saydak (ngy. mnr.), 38,
 124, 140-1, 144-6, 149 Sâydali. b. Nur Ali
 (qzq. slt.), 244 Sayım Mirza (ngy. mnr.), 145
 Sayram = İsficab (ş.), 49, 56, 59, 80.,
 82, 96, 167, 502 Sayram[^]
 Nor (g.); bk. Sütkül Sayyad
 (yer), 45 Sazş.n (ur.), 72
 Schefer (müstəşrik), 54, 78, 222 Schleicher
 (alman, general.), 600 Schmidt. Y. (mlf.),
 292 Schott W. (alman, mlf.), 50 h, 547
 Schulz (alman. mlf.), 188 h Schuyler
 (Amerikalı inhr.), 231-2 1ı, 266, . 269., 271-3,
 275, 277, 527 h, 528 h, 537, 549 h
 Schwartz Fr. von (alman, mlf.), 22, 305
 Sebeos (ermeni, mlf.), 23-4 h, 90 h Sebzar
 Dehesi (Taşkent, mahalle.), 347 *Sedây-i*
Fergane (gazete), 505 *Seday-i Türkistan*
 (gazete), 355, 505 Sedelnikov (rus. mhr.),
 292 h, 534 Seel (rus. general.), 337 Sefer b.
 İlbars (qzq. han.), 204 h Seferbiz (ur.), 43
 Segah (hava), 523 Sekaly Achello (fransız.
 mhr.), 532 Sekerbayoğlu Bekmugambet
 (qzq. mhr.)
 518
 Seksek (ur.), 40 Seksentepi (yer), 439
 «Sekseviâl* ağacı. 16 Selçuk sultanları, 65,
 87 h, 100,121,162, 189, 289
 Selçukile.r, 432, 459, 486, 558, 572,659
 Selenge (w.), 78 Seleyük (ı.), 291

■»tâbiri

- Selihan b. Sultabay (qzq. sult.), 251 Selim, Yavuz Sultan —, 127-8 h, 129, 131-2 h, 149 h, 193 Selim II, 129 h, 131 h - 2 h, 149, 193 Selim Giray Sultan Cantürin (qzq. slt.), 268, 563 «Selle» = sarık, 535
- Selmak (ur.), 72
- Selman Reis (bahriyeli), 127 h, 129 h Sem'anî (mlf.), 98 h
- Semen Sultan b. Ebulfayiz (qzq. slt.), 251
- Semenov A. A. (rus. müsteşrik.), 28, 237 h, 305, 510
- Semer kand, *çokyerde*. « — Devlet dram trupu», 521. « — Musiki mektebi » 523.«—Ali talim ve terbiye enstitüsü», 511
- Semer kand* (gazete), 505 Semerkandi Bedi' (Kadı), 190 Semi Palat Semi = Cetitam (ş. vilâyet), 18, 25-6, 173, 211, 225, 249, 252, 263, 297, 299, 308, 326-9, 338, 347, 359, 364, 368-70, 375-6, 396-7, 474, 493, 497, 506-7, 516, 535, 580, 591, 616
- Semi Palat maceraperestleri*, tlf. Zubnîn, 317 h
- «Semi Palat Cograpya Cemiyeti», 498
- Semiz (ur.), 452, 467-8 Semiz Baganalı (ur.), 49 Semiz Kend 52; bk. Semerkand Semrz Nayman (ur.), 40 Sencayrek (Afgan, yer), 45 Sencer (Selçuk Sult.), 189 Sencer Siddık (özb. mhr.), 516 Sengül Tayş (Kalmuk. vali.), 164 Sengzar (n. havza), 342, 446, 461, 472 Senrik (ur.), 75 Sentab (dg.), 83
- Serasya (ş. beğlik), 26, 256, 439, 441
- Serbedârlar 103 Serebyanoy (rus. sb.), 130 h Sereda N. (rus. mlf.), 371 h Seremen Miklos (Macar, siyasi.) 475 Seren Donduq (Kalmuk. han), 176 Sergiyopol (Ş*), 211, 249, 329; bk. Aya' goz
- «Seri» tâbiri, 323 h *Serke* (mecmua), 541 Ser-pül (yer), 45
- Sersembayoglu Caken (qzq. mhr.), 518
- Sersenoğlu Biyahmet (qzq. mnr.), 369
- Sertenoğlu (qzq. mnr.), 354 Settarcan (Taşkentli talebe), 519, 574 Sevastopol (ş.), 346
- Sevadsızlık belâsı*, tlf. Gazi Yunus, 520
- Sevinç (yer), 52 h Sevinç Mirza (ngy. mrz.), 165 Sevinçkhoca Khan (Şıbanlı), 197
- Seyahatname-i İbrahim Bek*, 415 Seyfeddin Nüküz Emir (Noyan), 105 h Seyfeddin Şengarı (kzn. molla), 223 Seyfi Çelebi (Osmanlı seyyahı), 70, 158, 178, 187
- Seyfi Karî (artist), 521 Seyfullin Feyzullah (ttr. ter.), 316, 326-7, Seyfullin Şemseddin (ttr. ter.), 326-27 Seyfullahoglu Sadıvakas (qzq. mnr.), 524
- Seyid (ur.), 40
- Seyid Abdullah Han (Khiyva hanı), 260
- Seyid Abdullah Töre (Bukhara), 272 Seyid Ahmed Mirza, 146; bk. ' Saydak Mirza, Seyidahmed, Cafer (Kırmılı, mhr.), 538
- Seyid Ahmed Nezîrî (özb. mhr.), 517 Seyid Ali b. Nurali (qzq. slt), 267 Seyidaļiyev (Kzn. komünist), 377 Seydalin.— Seydalıoglu Tilev (qzq. sb.), 267, 291, 324; bk. Tilev Şeydi AL' Reis (bahriyeli), 115 h, 131 h, 134 h, 147 h, 186 187 Seyid Ata oğulları (türk şeyhleri), 137 196 Seyid Azimbay (Taşkentli. ter.), 272-4, 278 Seyid Bek (Hisar valisi), 206 Seyid Burhm (Bukhara. şıbanlı.), 134 Seyid Ekrem TÖRE (Mañıgt beği), 373, 443 Seyid Haşan i Vta Khoca (mlf.), 188 h, 190 h

- Seyki Gani (Taşkentli ter.), 273-4 Seyid Grey Sultan Cantürin (çinodzli); 352
- Sevici Han Töre Cantürin (çin<r*zli), 267, 352 h
- Seyici Kerimbay (Taşkentli. ter.), 273 Seyid Kılıç Burkhaneddin (şeyh), 67 Seyid Kul (Kapçaklardan.), 291, 490 Seyid Mehmed Hekim Han Töre (Kho- kand. vezir.), 222
- Seyid Mehmed R,za (Semerkand. irani'ı. mhr.) 130 h
- Seyid Mustafa (osm, rn !f.), 129 h Seyid Naşir Mir Çelil (Yeseli. ter. mnr.) 367. 370, 539
- Seyid Resul Khoca (Szb. mlf.), 504 Seyid Tabir Efendi '(Dağıstanlı), 477 Seyilkhan (qzq. alt.) 316-7
- Seypolda oğlu Seken (azcl.), 518 Seytek (háva), 523
- Seyyah-i Hindi*, tlf, Fitrat, 504 Seyyic Ahrned Han (Kkocendii tacik) 446
- Seyyid Ahmed (Gulca Sultanı), 546 Seyyid Ahmed Han b. Ahmed Han (Al- tmorda hanı), 193 h Shavv Robert (ingil. elçi.), 597
- Shiratori (Japon, âlim.), 50 Sibani (ur.), 40 Sı-ban-lun (Çin »mparatoru), 176 Sibaq (ur.), 41
- Siberien, tlf. W. Radloff, 587 *Sibirskiy Vaprosy* (mecmua), 498
- Sibirya (ülke), *çokyerde*: Türkktan-Sibirya hattı, 577
- «Sibzcrını», «Kurayçı», neyci, 547 Sıçmaz (ur.), 85
- Siddik Han (Bukhara ma'igut ioeğl), 257, Siddikov (qzq. baytar), 350 Siddiği Ahmed (Hind. âlim.), 593 Sicdel Heindrich (Avusturyalı), 366 *Sığın* Semir; bk. Sus3mur • ^bifKiap. Sıgnak, SunakMCorgan (ş.), 3p> s. 65 hata : Sagnak Sikender b. Mehmed (mif.), 128 h, 131 h *Sılamn Qızı*, tlf. Aymavut oğlu, 522 Sdikanoviç (rus. prof.), 5 15 Smarski (rus. k.), 289 S un d (ülke, n.), 60, 114,-7.27 Sinkcvski (rus. müsteşrik .), 547
- Siukiyan; bk. Hsin'Kiang Sintab (ksb.),-461
- Sirakhs (ş.). 73, 106, 120 h, 233, 289, 343, 425, 525
- Sirahn (Ş>rali oğlu), Mehmedcan (qzq. mnr.), 500, 524 Sırlılar 387
- Sırdak Sultan b. Eşim (qzq. slt.), 167 h Sırderya (n. ve havzası); *çekyerde* Sırderya (vilâyeti), 26, 349 Sır boyu 322 SirgeÜ (ur.), 39
- Sırım Batır (qzq. batır.), 242, 246 Sirke (ur.), 71 Sirkeli (ur.), 44 S.rkeler (ur.), 75 Sirpov (r;i3. âlim.), 515 Sı rtlanoğulları Türiübek ve Barlıbek (qzq. mnr.), 500 Sırtlanoğlu (Sırtlanov), Şah Haydar i \lir- za (bşk. mrz.), 269, 348, 352 h, 349 563
- Sırtlanoğlu Ali Askar (bşk. Avukat), 552 563
- Sitâremâhi Hassa (Bukhara. saray.), 406, 437
- Şiven Rabtan (Kalmuk hanı), 167-8 174-6
- Slyalkovski (lehli general.), 313 *Siyasi meseleler*, tlf. Ömer Tereorulov 359 h Sibankul Töre (qzq. slt.), 314, 327-8 Sıyqım (ur.), 39
- Siyistan (ülke), 87 h, 89 h, 90 h, 94 106, 119
- Sızdıkoğlu Cakan (qzq. mhr.), 518 Sızdıq Sultan b. İşim Han (qzq. slt.), 210 h
- Skİt (kavim), 57, 90 h Skoblev = Yanı Mergilan (ş.), 264,366 367-8, 395
- Skovlov (rus. vali.), 234-6, 275, 341 Skrin F. H. (ingil. mlf.), 27 h, 237 h, 423, 585, 598
- Smirnov (ru3. mlf.), 311 h, 317 Sofya (ş.), 476
- Soğd (kavim, ülke), 50-2 h, 53-4, 57-9 76-8, 87 h, 92-5 •

Soğdak (kavim, .şehir), 56, 59, 78, 81
 Soğdebl (ş.), 77 Soğdiyana, Soğd
 ülkesi, /8 Soğ-dınlar (kavim), 76 Sokh (n.),
 9, 116 Sokii kay; bk. Kay, 29 Sokullu
 Mehmed Paş3 (osm. vezir.), 129 Sök Töre
 b. Abılay (qzq. slt.), 251, 268, 269
 S ı v-on. (sag) kol urukları, 35, 71,
 143, 153
 Sol Türkleri 73
 «Sol beğ-leri», (Mangıt-nogay teşkilâtın-
 da), 197 Soltu (ur.), 72 Sonda (adalar), 110
 Soqlaq (ur.), 72
 «Sosyal Demokrat (menşevik), fırkası»
 257, 285, 498, 602
 «Sosyalist revolusyoner fırkası», 285, 353;
 bak. Es-Erlər
 «Sosyalist tüdesi» 408-11 h, 412 h, 414,
 416, 431. 445
 Sovyet; çokyerde. Taşkente ilk — hükü-
 meti, 347 «Soy» 39
 Söyündük (ur.), 40 Sözge-Tura (ş.), 136
 Spassk (rus. ksb.), 389 Spenser
 (sosyolog), 493 Stalin 377, 318 h, 395,
 398-9, 400-3, 447, 536, 590
 Stalingrad (ş.), 371 h; bk. Saritsin
 Stasova (rus. bolşevik.), 39]2, 405
 Stavropol (vilâyet), 144 h Stchoukine
 (Şçükin) tvan (rus. âlim.)
 188 h
 Stein Aurel (ingil. âlim.), 67 Sterlibaş
 (ksb.), 324 Stokholm (ş.), 352, 479 Stork
 (Avusturyalı, siyasi.), 475 Strabon
 (mlf.), 73 Le Strange (ingil. mlf.), 54 h
 Straüss Jans (Holandalı alim.), 148 h
 Stresemann (alman, siyasi.), 602, 603
 Stroganov (rus. ter.), 115, 116 Studdart
 (ingil. mlf.), 223, 227 Şuan Kıpçak (ur.),
 248
 Subaq (ur.), 72 Sübaş (çingizli), 35
 Subbotiç (rus. vali.), 240, 354 Subhan Kuü
 (Khiyvali ter.), 169 Subhpn Kuli Han
 (astarkhanlı), 38, 153, 155-6, 167-8, 172, 180
 b, 181, 189, 195
 Subi (ur.), 41 Sucav (ş.), 1 Sudak (ş.), 77
 Sufiyan (k.), 427 Sugan (yer), 87 h
 Suğdaq = Suk-Tak (ş. kavim), 77-80 h,
 95
 Sük Sultan b., Abılay (qzq. slt.), 316, 331
 Sukh (kavim), 88

Sukh (n. ksb.), 471
 Sukhomlinov (rus. general.), 337
 Sukhtelin (rus. vali), 240
 Sukht (ur.), 76
 Süki (ur.), 75
 Sulduz (ur.) 43
 Süleyman ağa (Endican. ter.), 568
 Süleymanov Molla Abdulvahid (ttr. müf-
 tü), 492
 Hacı-Süleyman, Bakırganı, 424
 Süleyman Hüsnü Paşa 557 Süleyman
 Kanunî, 122, 129 h, 131-2 h, 134-5, 138, 193,
 433, 547 Süleyman Nedvi (Hind. ulm.),
 593 Süleyman ül-Mehri (bahriyeli), 114
 h Süleyman-i Şakir (Taşkent, kzn.
 mhr.), 504, 516-7
 Sultabay (qzq. slt.) 251, 546 h Sultan
 Aziz (ur.), 75 Sultan Ahmed b. Cantüre
 (Cantürin. qzq. slt.), 210, 265, 267
 Sultanaliev Mir Seyyid (Kzn. mnr.), 391
 Sultanbek (Endicanlı mnr. bsm.), 407,
 420-1
 Sultanbek (kanal), 289 Sultaniye
 (Semerkand yanındaki ksb.), 104
 Sultaniye (Iran, ş.), 559 Sultan Murad
 (Yedisian ngy. slt.), 166
 Sultanmuradoğlu Cumaniyaz
 (gençkhiy- vali), 424
 Sultanov (bşk. mnr. sb.), 426 Sulucas
 (şarkı). 524 Sum (ur.), 45 Sumatra (ada),
 130 Sumruq (ur.), 41
 .Sunak = Sugnak Korgun (şık), 136, bk.
 Sığmaq
 Sung (Çin sülâlesi), 110 Sünnî (mezhep),
 131, 198, 257, 425, 477, 533, 543, 593
 Sun-yatsin (çinli siyasi.), 459 Suriye 346,
 457, 578 Surkhanderya (vilâyet ve n.), 26
 Süryani (hristiyan), 63, 90 h Susamır
 (yayla), 6, 12, 13 Süt Kol (g.), 4. Sütken
 (ş.), 179 Suvan (ur.), 39, 316 Suvar (ur.), 52,
 91 h, 94 Süveyş (kanal), 127, 128°30 Suyab
 (ş.), 96, 99, 99 h Süydük, süyük (ksb.), 52
 h Süyek (dg.), 8 Süyerrulov (bşk. sb.), 270
 Suynacı (ur.), 185
 Suyğallı İsmail Suphi Bey (mebus), 415
 Süyük (yer), 52 h
 Süyünç i)ırza (Kabardı mirzası), 1-2
 Süyün Karan Batır (qzq. batır.) 312
 Süyünç Khoca Khan (Şıbanlı), 158 h

Süyüdükoğlu (Süyüdükov. ufalı sb.), 429, 462 Suyut (ur.),
 Suzak (ş.), 77, 179, 311, 313, 315, 318 320
 Sven Hedin (seyyah), 67, 595 Svenhufvud
 (fin. siyasi.), 393 Svilling = Zwilling (mlf.),
 303 Szüss Istvan (macar. mlf.), 162
 - Ş -
 Şabdan Batır (qırz. manap.), 275, 333, 341,
 436
 Şaburgan (ş.), 206
 Şadi (Yüz uruk bş.), 153
 Şadır Bek İşan (özb. kıyamcı), 334
 Şafak, tlf. Gaspıralı İ. 555
 Şafi^c Akhund (bşk. u'l.m.), 556
 Şagım Mirza (ngy. mrz.), 138, 142- 43 Şah
 Abbas Safevî, 122, 133, 185 Şah Âlem
 (balurlu), 211 Şahâbâd (Ş.), 181 Şahbal
 (bşk. mebus.), 351 Şahgazi b. Gayıb (qzq.
 slt.), 203 h Şahiahmedov İslam (bşk.
 avukat), 356-7, 365-6
 Şahin Giray Sultan (qzq. slt.), 266, 501 Şah
 İsmail Safevî = İsmail Sufi, 122, 125
 Şah-i Bakht; bk. Şaybak, ^123 h
 Şah Kerim Hac i (qzq. mnr.), 495
 Şahkul Mustafa (Kasımlı. mnr.
 bsm.),
 426-8, 439-40, 453, 464-8 Şah Mahmud
 Baykara (Gücerat valisi), ' 128 h
 Şahmansurov Ekabir (Semerkandlı
 mnr.), 406, 415, 506
 Şah Mehmed Mirza, 138, 143 h; bk. Şa-
 gım
 Şah Mehmet, 174; bk. Şemeke Şahmerdan
 Molla (ttr. mollo.), 493 Şahmerdanov
 Batırkhan (molla), 329 Şahmurad Mangıt
 (Bukhara em iri), 203 206, 214, 216, 222-3,
 244 h Şah Niyaz Eşikağasıbaşı (Khiyya.
 vali.), 172
 Şahnuvaz Han Samsâm üd-Devle (mlf.),
 120 h
 Şahruxhiyye = Benaket 289 .
 Şah Tahmasb (Safevî), 112, 117. 122-3h> 130
 h, 1*54
 Şakir Can (Khokaudlı kıyamcı), 332
 Şakirev Riza (qzq. mnr.), 424 Şalkar kol;
 bk. Çn^ar kol, 339 Şaltay Batır (trkly
 bsm.), 470 Şam (Üstyurttta gol, kale), 15,
 182 Şam (Suriyede ş.), 122 h Şamlu (ur.),

195

Şaman, 32, 53, 68-9, 71, 98 h, 103, 149 h, 169,
 494-5, 523, 530, 533-4, 558, 572, 589. —
 (Bakşı) oyunları 553 Şamanizm 402, 194>
 196, 496, 534, 544^ Şamanlık, YŞ^1 —, 546
 Şamayev (molla), 328 Şama oğlu Cumat
 <qzq. mhr.) 58 Şancu (ş.), 108

Şansar Molda, tlf. Maylioglu Bayımbet, 522

Şap Denizi, 114, 128 h - 130 h Şapak (ur.), 72 Şaq (ur.), 75 Şaqal (ur.), 40 Şarâit-i imân (kitabı), 488 Şarbona (Şehirbanu), tlf.

Cusuppk, 522 Şark; çokyerde. — meselesi 70. Şarkın Rus- lara karşı ilk zaferi (Rus-Japon harbi), 515. — h müsteshrik (Benzarov)

543. — kongresi (Bakuda), 403 «Şark tiyatrosu» (Taşkent), 521 «Şark musikisini himaye cemiyeti» (Taşkent), 522 Şariken, 131 h Şart Davan (geçit), 8, 9 Şaş = Taşkent mmtakası, 69, 81 Şaybak Han (Şıbanlı), 37, 42, 47, 106, 117, 120 h, 123-5, 133, 153, 157, 178- 9, 192-4, 487, 505, 581 Şaybak Hanın divanı, 194 h Şayır, tlf. Şahin Giray Sultan, 267 Şçerbina (rus. mlf.), 301-2 Şecere-i Türki, tlf. Ebulgazi Bahadır Han 488

Şehidân (k.), 332 «Şe-hu» = Yabgu, 97 h Şehname-i Firdevsî tercümesi, 505 Şehnaz-i gülyar (hava), 523 Şehri khan (ksb.), 282 Şehrisebz <*), 44, 47, 152, 155, 206, 226, 229, 231, 233, 255, 257, 261, 263, 332, 373, 380, 419, 426, 428, 439-40, 442-3, 447, 449 h, 451, 463, 470-71

Şehrisebzın Tarihi, tlf. Mir Salih Bek- çurin, 269 Şekerbay (ur.), 40 Şeksper, 569 Şekuri (Semerkand muallim), 444-5, 460 Şelci (ş.), 80

Şemeke = Şah Mehmed b. Tevke (qzq. han), 174

Şemgulov Midyar (molla), 483-4 Şemseddin (Serperkand esnaf cemiyeti

bş.), 345.

Şemseddin (Gp | ca sultanının kardeşi), 237

Şemseddin Muhammed Quhistanî (ulm.), 43, 119, 130, 190 Şemseddin Dîmeşqî (mlf.), 23 Şemsimâh ayım (Ebufayiz Hanın kızı), 204

Şems-i sirac-i Afif (mlf.), 120 h Şaraytal İslam, tlf. İbrahim Altınсарın, 492

Şeref Burhan (kzn. mnr.). 361 Şerefeddin-i Yezdi, (mlf.), 124 h, 192 h Şerefeddin (şeyh), 136 Şerefeddinof (Kazanlı komünist), 471 Şerefi (ttr. teri), 278 Şerif (ur.), 75 Şerif Bey (mlf.), 456 Şerifoglu Sabir (qzq. mhr.), 517 Şeşmaqam (hava), 523 Şeyh Mamay b. Musa (ngy. mrz.), 124, 138, ^43

Şeyh oğlu, 125. = Safeviler Şeyh Şamil (Dağıstanlı), 604 Şeyhülislam oğlu Ynsufbek (qzq. mnr.), 492-3

Şeykh (ur.), 75 Şeykhantavur (Taşkent), 197 Şeykhlar (ur.), 41, 75

Şeykh Süleyman (Bukharalı, luğat kitabı mlf.), 42 **

Şıban Han (Coçi oğlu), 35, 136 h «Şıban» ismi, 123 h

Şıbanlılar, 35-6, 41-3, 45, -120, 123-5, 133-4, 136-7, 143 h, 147, 150-2, 155, 168, 180-1, 189, 190, 192, 203 h, 214 Şıban Üzbekleri, 192, 196, 198 Şıbırğan (ş.), 45; bk. Şaburgan Şifil (ur.), 75

Şığalı b. Orman (qzq. slt.), 244 Şıgay Han b. Yadık Han (qzq. han.), 124, 151, 158, 167 h, 173, 210, 243, 251, 546 h Şılğan (k.), 198 Şıpka (yer), 557 Şıgni; bk.

Şıgnan, 52 Şiorek (ur.), 89. bk. Çigrek Şi'i (mezhep), 131, 256, 257, 425, 467, 477, 492, 533, 543 Şılğan (ksb.), 198 Şili (n.), 324

Ş.m'JI Bu7. Den.?, 19, 115
Ş'n Sultan b. Cihangir (qzq. sit.), 267
Şiqman:y – Şeyh Maınnıy (ngy. mrz.),
138, 143, 151
Şirabad (ş. beğ'ik), 26, 44, ISO, 255, 438. 468
Şır Ali Akın (qzq. ozan), 500 Şır Ali Ruzl (özb.
ınhr.), 513 Şiraz (ksb.). 104 Şiraz (ş.), H9 h
Şirdar (Scmerkand, medre.se.) 190 Şır Gazi Han
(Şıbanlı), 172, 169, 203 Şır Gazi Han b. Gaylp Han
(qzq. slt.),
201-5, 208, 212, 216, 225 Şır Gazi Han b.
Aycuvaq (qzq. han.),
225, 243, 248
Şirin (ur.), 29, 35, 43, 116, 130 h, 160 Şır Mehmet
Bek – Kürşimet 388-9, 394-5 419-23, 430, 433. 441,
451,463,464-6, 468, 470. – in hatıraları, 419 h *şır*
Nıyaz, tlf. Aymavut oğlu Cusupek, 522
Şışmanov (bullar, prof.), 475 Şkapskl (rus.
yahudi. sosyalist), 344, 353-4, 363-4
Şligmanov (rus. sb.), 580
Şöhtret (gazete), 505
Şölen (ur.) 45
Şorca (k. yer.), 446
Şu (ur.), 48, 75, 86, 88 h, 90-2
Şuçjav (ş.), 108
Şuğnan (ş.), 29, 52, 53 h, 77, 84, 90, 206, 465, 467,
523; bk. Şıgnı Şukrullah Hacı Mu in (Spmerkand.
mlf.), 502-4, 516 Şüllük (yer), 470 Şuman (ur.), 321
Şunabatır – Karasakal (bşk. kıyamet), 172, 174,
544
Şunan oğlu Elcan (qzq. mlf.), 292 h, 303 h
Şunkara (ur.), 313 Şunmurun (ttr. mslla), 208
Şutay Sultan (qzq. sit.), 244
T
Taban (mlf.), 23 h. 49, 54, 55, 59, 73, 88, 91. 98-99 h,
287, 527 h
Taberistan, 562
Tabın (ur.), 29, 41, 43, 94 h, 160-161, 166, 312, 324,
432,
Tabın = Tabınsk (kale), 306 Tabulin (rus.
bolşevik.), 365, 391 Tabunay (ur.), 41
Tacik, *çokyerde*. – kelimesi, 80. – edebiyatı, 510
Tacikler, 76-84
Tacik edebiyatı tarihi, tlf. Sadreddin
Aynı, 510
Tacikistan Cumhuriyeti, 26-27, 84, 259, 379, 510,
614
Tadjikistan (mecmua), 79 h «Tacikistan ve ona

mücvir Iran kavim- lerini öğrenme cemiyeti»,
510, 514 Tacünisa (özb. musikişinas), 523 Tağaç
Kağan (Karahanlı), 99 Tafkan (dğ.), 3 Tagay (ur.)>
71, 72 Tagay Bek (Bukhara. beğ.) 439, 451 Tagore
Rabendranat (Hind. şair.), 569 Tahir (Taşkent. ttr.
mnr.), 504 Tahir Han (astarkhanlı), 200 Tahmasb
(Safavî), 125 ; bk. Şah Tahmasb Tahran (ş.), 52, 80,
89, 105 h, 287 h, 510, 574, 593
Tahtapazar (ksb.), 382, 525 Takhta (Khorzm. ksb.),
525 Takhti Karaça (dğ., yer), 457 Taklamakan
(çöl), 2 Tal Kışlaq (k.), 440
Talaş (n., havza), 12, 26, 36, 48, 56, 60, 95-96, 101,
108-9 288, 294, 319 Talaş Alataş (dğ.), 5-6
Talas-Çatkal (dğl.), 5 Talât Paşa, 480 Taldık
(geçit), 9 Taldı Qorgan (tümen), 26 Talib Zade
Akhund Yusuf, bk. Yusuf Ziya
Talış (ülke), 562
Talışkin (özb. Devlet İlmî şurasında âza), 515
Talka (geçit), 4
Talofka (ksb.) 377
Tama (ur.), 41, 43, 44, 316
«Tamimi Maarif Cemiyeti» (Bukhara),354

Tamyān (ur.), 241, 247, 298, 369
 Tamyān-Katay (tümen), 242
Tan (Semi, mecmua), 308, 507
Tan (Taşkent, mecmua), 508
 Tana (ur.), 41, 75, 166
 Tanaçoğlu Velid khan (qzq. mnr.), 359
 Tanaka (Japon, siyasi.) 595
 Tang (Çin sülâlesi), 56 h, 97, h,
Tanin (gazete), 455 Tanrabek (ur.), 72
Tetiri Sirleri, tlf. Çolpan, 569 Tâq-i
 Ebunasır Parsa (Balkh. türbe), 189 Tara
 (ş.), 159, 161, 541 Tarançı (ur.), 28-9, 66, 68,
 87, 214, 237, 300, 302, 349, 511-3
Tarançı Toprak Meselelerine ait Mater-
yaller, 302
 Taraqlı (ur.), 44, 206, 231, 249 h, 255
 Taraqtı (ur.), 40
 Taraz = Talaş = Evliya Ata (ş.), 54, 56, 99 h
 Tarbagatay (dğ.), 13-4, 31, 40, 177 *Târih-i*
Alem, tlf. Süleyman Hüsnü Paşa 557
Târih-i Abnlkhayr Khâni, tlf. Mes'ud
 Kohi[^]tani, 42, 47
Târih-i Dost Saltan, tlf. ötemiş Hacı, 33
 h, 42, 136 h, 137 h, 147 h, 150 h, 163 h
 196, 572
Târih-i Emirân-i Mangıtiye, tlf. Sadred-
 din Ayni, 229 h, 513 *Târih-i Hind el-Garbi*
 tlf. Emir Meh- med b. Emir Hüseyin
 el-Su'ûdi, 126-7 488, 540
Târih-i Khani, 192, 572
TaPikh-i Baba Ali Khrtayî, 33 h *Tarikhi-i*
Selim, 505 *Târih-i Yasa*, 192 Tarklian
 (Taşkent, mahalle)/ 64 Tarkhan (ur.), 75
 Arslan Khoca Tarkhan (beğ, şâir), 63 h, 98
 h, 105 h
 Arslan Tarkhan (Fergane Hükümdarı),
 98, h
 Tarkhan (türk hükümdarı), 98 h
 Tarkhan-Kala (ş.), 136, 161
 Tarım (n.), 1, 6,-9, 12, 101 Tarlap (Çat
 Tatar, mrz.), 160.
 Tartkol (geçit), 8 Tartuğlı (ur.), 43
 Taşböğüt (Khorezmda bent), 295
 Taş-Keçü (ksb.), 182
 Taşkent (ş. vilâyet), *çokyerde*. — mirza-
 ları, 138. — umumî kütüphanesi, 195,
 Devlet üniversitesi, 512 Taşkentlig (ur.),
 64 Taşköprük (ksb.), 256 Taş-kuduk

(bölge), 27 Taşkorgan (Tarım ırmağı*
 kolu), 12 Taş Mehmed (bsm.) 395, 430, 470
 Taş Mehmed Dadkhoh (bsm.) , 471 *Taş*
mihman, tlf. Ayvamutoğlu, 522 Tat (ur.),
 29, 32, 65, 78 «Tatar» kelimesi, 32
 Tatar=Moğol devrinin hâkim tabakası,
çokyerde. — hanları,, 119. — medeniyeti,
 547, 552-3. Ufa — lan, 160; Çat — ları, 160,
 250. Tobıl-ları, 250. Aba- kan — ları, 292.
 Sibirya ve Tümen — lan, 294
 Tatar=Kazan Türkleri, *çokyerde*.—ede-
 biyatı, 490-2. — mollaları, Kazak boz-
 kırlarında, 496-500, 541. — brigadası,
 393-4, 479
 Çeremiş Tatarı, 148 h *Tatar tili azbukası*,
 tlf. Sait Khalfin, 488, 489
 «Tatar Sovyet Cumhuriyeti». Bunun ilânı,
 399
 Tatimbettin Solkıldağı (hava), 524
 Trtisçev (rus. mlf.), 239 Tatu Kağan
 (Göktürk hakanı), 51 h Tav Kum (ova), 18
 Tavgaç, 98 h, 99 h Tavışkan-Derya
 (n.), 8 *Tavrida* (gazete), 551, 555 Tavşanlı
 (Türkiyede ksb.), 445 *Tavuş* (gazete), 351 h
 ^
 Tayatım gel (hava), 525 Taybuğaoğulları,
 136 Tayıt (ur.), 72
 Tayman oğlu İsetey Batır, 246, 312, 514

- Taymas Abdullah Battal (Kzn. mhr.),
360-62, 572 h
- Taymas Tarkhan (bşk. beg.), 174 Taza bek
(qzk. sb.), 237 Tayy (arap ur.), 80 Tazanay
(ur.), 72 Tazik, 182; bk. Tacik Tazi Mahrem
(Khuyvalı), 260 T azlar (ur.), 41, 72
- Tcharikovv (rus mlf.) 180 h
- Tebriş (ş.), 195, 559 lebrizli, 216, 224, 225
- Tevkilev Kutlu Mehmed (ttr. mrz.), 175, 479
- Teg-i Dere (yer), 468 Teke (ur. bölge), 72-73,
75, 231, 233-6, 525
- Teke (n.), 291
- Teke(ş.) 145, bk. Uralsk
- Tekes (n.), 176, 177
- Tegirmen Tag (dg.), 12
- Tekin (ş.), 89 h
- Tekinâbâd (şi), 89 h
Telfik ül Alchbâr, . tlf. Remzi, 541, 542
- Teke-kol (göl), 313, 314
- Te-men-İe (Khakanlı), 97, 98 h
- Temeş (ur.), 40
- Ten "m ibn Bahr (arap. elçi.), 56 Te.ür (ş.
tümen), 26, 264 Temir Ali Nar akmoglu
(Rz^ . mnr.), 347 Temir Ali oğlu (bşk.
ihtilalci), 348 Temir Melik Khan
(çingizli), 153 h Temir Sultan (Rzq. slt.),
267 Temiş (ur.) 45 Temür tüdesi, 520
- Temür Beg = Aksak Temir = Tamerlan, 5,
10, 14, 19, 23, 35, 37, 60-63, 67, 81, 103-5, 124
h, 126, 144 h, 150 h 179, 181, 190-2, 276, 288,
490, 545, 558-9, 564-6, 572, 573, 580, 609
- Temür bey(bsm.), 464, 470 Temür 'Gazi
(Khofezin. Şibanlı), 203 h Temür
Kahılka, bk. Talka Temür Khoca Oğlan
b. MamıtıH (çin- gizli), 150 h
Temür Sağ anası, tlf. Fıtrat, 520
- Temür Şah (Afgan emiri), 223
- Temür Eralı oğlu(dzq.T rlt.), 244
- Temür Sultan (Şaybak Hanın oğlu) 179,
194, h, 203, h
- Temürlüler, 24, 38, 41-42, 70, 81, 105, 119,
125, 150 h, 157, 188, 190-4,
• 196, 214, 237, 305, 330, 523, 549, 580
- Temür Şeykh (Khorezm Şibanlı), 147 h
- Ten = Don (ri.), 145 h, 162.—vilâyeti,
488 Tenet (ur.), 40
- Teney ^ur.), 40 Tenimseyit (ur.), 72 Tengiz
(göl.), 19
- Tenri (dg.), 3, 6, 8, 12, 19, 20, 62, 133, 544
- Tenri-Kı;< Mirza (ngy. mrz.), 164,165, h
- Ten Solı (ngy. mrz.), 124 h
- Tepter (ur.), 32
- Terakki* (gazete), 353, 504, 505
- «Terakkiperverler Tüdesi», 410
- «Terbiye-l Etfal» (gizli cemiyet), 354
- Tercüman* (gazete), 346, .555, -6a
- Teregulo V Ömer (ttr. mrz.), 359 h
- Terek (kale), 162, 172. — vilâyeti, 287
- Terekeme (ur.), 75
- Terek Davan (geçit), 9
- Terekli (dg.), 6
- Terennüm (şarkı), 523
- TerenFeyv M. A. (rus. mlf.) 232 h
- Terleskovski (rus. prof.), 515
- Terme (şarkı), 523
- Terme (Edüenin dedesi), 197
- Termiz = Termidh (ş.), 10, 53, 269
- Ters (ur.), 43
- Terseviç (rus. general.), 236
- Terskey (dg.), 5
- Terskey-Álay (dg.), 9,10, 11
- Terskey-Alatav (dgl.), 6, 7
- Terskey-İle Tav (dgl.), 5, 6
- Terskey-Karategin (dg.), 10
- Tersqaqbay (hava), 523
- Ters Tamgalı (ur.)-40
- Tevaşey (rus. vali.), 353-4
- Tcvbe Niyaz (qzq. Aday oymak begi),
378
- Tevke b. Bükey Han (qzq. slt.), 249 Tevbe
Han b. Ayçuvak (qzq. slt.), 244, 245
- * evkfc Han (qzq. han.), 156,166-7,173-4,
203, h, 210., h

- Tevke Han (Khıyvada qzq. han.). 204
 Tevkil Han (qzq. han.), 124, 151-2, 158, 166, 210 h, 241
 Tezek Sultan b. Cuanantay Sultan (qzq. slt.), 269 •
 Tezik, 80; bk. Arap *Tezkire-i .Khocegan*, 547 *Tezkire-i Satag Bağra Khan*, 547 *Tezkere-i Tağlaç Temür Khan*, 547 Teyni (ur.), 72
 Theophanas de Byzance (mlf.), 90 h
 Thomas F. W. (ingil. müsteşrik.), 87 h
 Tibet, 167, 175. — kavimleri, 527 h, 597 tan (ñ.), 16. — havzası, 236, 289, 390
 Tıcan (tümen), 73, 234 Tıcan Abbas (trkm. beg), 580 Ticaret: Çin-Bakhtırya ticareti, 94. Çin- İran kara yolu, 94, 112..Esir ticareti, 184-5. 16-17. asırda Türkistanın iç ve dış ticareti, 181-4 Tiflis (ş.), 24, 454, 455, 456, 592 Tiken, bk. Abdurrahim Tacı Tıkma Serdar (trkm. beg.), 235-6 Tilâkâr (Semerkandda medrese), 190 Tilev (ur.), 41, 43
 Tilev Sultan b. Seyld Ali (qzq. slt.mnr.), 267 268, 291, 316 h Tili K.İ. (*. ■), 17
 Teli Kol Tilkhane (ur.), 45 Tilki (ur.), 75
Tilmiz (gazete), 541 *Times* (gazete), 456 *Ti işi* (gazete), 507 *Tilmiş* (ur.), 45
 Timiirnâmeler, 505 Tin (ur.), 75
 Tin Ahmet, (ngy. mrz.), 124, 143-6 148, 160
 Tinişbayogrlu Mehmet Can (qzq. mnr.) 170, h, 344, 363-5, 369-70, 500 514 517 *
 Tinmembet (ngy. mrz.), 163, 164 Tıb Cemiyeti (Taşkentte), 514 Tipter (ur.), 32, 242, 331; bk. Tepter Tırçiler (u.), 76
 Tirek (geçit), 8
 »Tire« tabiri, 39
 Tiren Köl, 19; bk. Balkaş *Tirik Söz* (gazete), 506 *Tirlikte kop casagandıctan körgen bir temaçamız*, tlf. Köpeyoglu Yusuf, 496 Tirmiz Şeyhleri, 103, Termiz-Şirabad yolu, 438 Tisza (macar başvekili), 475 Titov (rus. prof.), 515
 Tianshan (dg.); *çokyerde* Tiyatro neveleri; Karagöz, 271, 529. Çadırılı tiyatro, Lokhtekbâz qogurçeçq, (Semerkand ve Khıyvada), 530. öz- beklerde tiyatro, 522-3
 Tiz Sultan (qzq. s't.), 249 Tizek Sultan (qzq. slt.), 549, 550 Tobıl, Tobul (n. vilâyet), 18-19, 35, 40, 69, 136-7, 145, T58-161,164,182,184, 202, 250, 292, 307, 487, 492, 498 Tobıl Türkleri, 70, 133 Tobıqtı (ur.), 309, 310, 314, 496 Tobolsk (ş.), 116, 119, 161, 167, 263 Tobuklı (ur.), 294, 250, 275
 Tobuqtı (ur.), 40
 Tobırçık Sultan (qzq. slt.), 156, 167, 170 h, 202 h Togalaq (ur.), 76
 Togan A. Zeki Velidi, 10 h, 92,94, 101h, 287 h 359, 360-61, 368, 376-7, 391, 403, 436, 447, 485, 527h, 584h, Va- lidovişçina = Velidi hareketi, 44? Togay (göl), 140-2 Togay Berdi (ur.), 72 Togay Sarı (bsm.), 426-27, 442, 465-66 Togmak, Togma (Deşti Kıpçakta göçebe ahali), 31, 104 ^
 Togulbay (ur.), 72 Togum Han (qzq. han.), 31Öh Togusoglu Kül bay (qzq. sosyalist.) 359, 362, 506
 Toguz Seken (ur.), 40 Tokay Temür (çingizli), 35-36, 135-6 Tokcigitoglu Şahmerdan(qzq. mhr.),517-8 Tokhar (kavim), 76-8 Tokharca, 53 h, 59,77
 Tokhariston (ülke), 49, 77,88 h, 10 5,211
 Tokhtamet Pansad (bsm.), 469
 Tokhtamiş (ur.), 75

- Töki (ur.), 4†
- Tokmak (ş.), 5, 96, 109, 214, 275, 317, 341
- Tokmebelo^u Askar (qzq. mir.), 518 Tokravin (n.), 249
- Toktabay oġlu Kerim (qzq. mlr.), 517*8 foktarnuş destanları 33-34, 147, 5/2*3 Toktarnuş Han (Altınordu hanı), 150 h, 218 Toktarnuş (ur.) 231, 507 Toktarnuřoġlu (qzq. sb.), 396 *Toktarnuş ve Temür Kütünlğ yarlıkları*, tlf. Radioff, 502 Tokiar Fuad (Kzn. mlr.) 360 Tokumani (japon. siyasi.), 483 Tokurnebetoglu Osman (mnr.), 479, 430 Tokuzoguz (ur. sülale), 55-6, 97, 100 Tokyo (ş.), 483-4, 595 Tbġek (ur.). 40 Tölek Batır rlvayatk 608 Tolek Töre b. Tursun (qzq. sit.), 249 Töles (ur.), 72, 103 Tölevgen (ur.), 72 Tolgan (ur.), 72 Tolostov (rus. general.), 579 Tolstoy Leon (rus. mhr.), 493 Tomaschek (alman mlf.), 51 h, 85, 91 h, 149 h
- Tom'rls (kırılıce), 91 h
- Tomsk (ş.), 100, 292 h
- Tonguz (kavim), 588
- Tontürt (ur.), 72 Topçı (ur.), 43
- Topçu (Khokand. mutasarrıf.), 214 Topçı (Taşkent, ter.), 327 Topçıbaşı Aii Merdan Bey (Azerbaycanlı siyasi.), 344, 358
- Topkapısarayı yazmaları, 49 h, 54, 60, 69, 114 h, 123 h, 127 h, 133 h, 150 h, 157 h, 188, 192 h, 193, 194 h Top-Qara (ur.), 43 Toqa (ur.), 310
- Toqabay (ur.), 72 Toqaç (ur.), 72 Toqay (ur.), 72 Toqav Temür (çingizli), 150 h Toqbulat (ur.), 40 Toqçarı (ur.), 44
- Toqġı (ur.) 75 Toqman (ur.), 40, 41 Toq-Mangıt (ur.), 44, 380 Toqmaq (ur.), 75 *Toqmaq* (mecmua), 509 Toq-Sára (ur.), 41 Toqpaq (ur.), 40 Toqsju iki bavlı Özbek, 42 Toqum (ur.) 71 Tarduř (ur.), 72 Törebay (bsm.), 452 Töre Navruzbay (qzq. sH.) 315, 318, 319 Töre Klıoca (Bukharalı), 207 Töre Sol. (Araklıların başkanı), 206 Tornberg (nâş.r), 99h
- Torsıqbay q.ix>*, tlf. Turgunbayoġlu Cu- mat, 522 Tört-Ata (ur.), 45
- Törtkü! (ş), 24, 26, 259-60, 262, 264, 342, 3:2, 510
- Törtovır (ur.), 40, 249 h Törtqara (ur.), 40-41, 314
- Torumtay (göl), 11 Tosun (nahiye), 496 *Toy*, tlf. Hacı Mu'in Şükrüllah, 504 To.yç.ı (Taşkentte muallim), 523 Toyçı Korbaşı (bsm.), 420 Toyın (geçit), 8
- Torablus (ülke), 114, 257, 454 Tretyakov (rus mhr.), 569 Tresviatski V. A. (rus. mlf.), 303 h Trinkler (alman mlf.), 67 Trotski (rus. bolşevik.) 392, 398, 400, 403 Troysk (ş.), 212, 225, 248, 263, 273, 289, 315, 433, 460, 500, 542 Trubetskoy (rus. prof.), 591 T S K = Rus Komün'st Fırkasının komitesi, 390, 403, 404 Tseretelli Mişel (gürcü, mümessili.), 475 Tsingau (liman), 595 «Tübek» tâbiri, 361 Tubıktı (ur.), 493, bk. Tobıktı Tübüş (ur.), 41 «Tüde» tâbiri, 408h, 520, 522 Tufaz (ur.), 75 Tugas (ur.), 40
- Tugcanogı Abbas (qzq. mhr.), 507, 518 Tuġluk Temür han (çingizli), 102, 103

- Tuğuç (sFergane. akhşid.), 98 h *Tnhif eiuzza irin*, 505 Tiike (Tura şibanlı), 161 Tukhs: (ur.), 56, 62, 101 Tu-Kiu, 50, 51 h, 53-5, 93. 97-8 h, bk. Göktürk Tükücey (ur.), 41
- Tvilebayoğlu Abdullah (Setnerkand polis müdürü, bsm.), 460, 461 Tülek (k.), 298 Tülöbay (ur.), 72 Tu-lu (Türgiş hakanı), 97h Turna (ur.) 40
- Tuman (ur.), 40 Tumay (ur.), 43
- TümeiP (ş.), 119, 136, 159, 161. — Mirzaları 144, 242 Tümen (ur.), 75 Tüh (ur.), 48
- Tuna (n.), 19, 57, 74, 144, 287 h Tungaçı oğlu Mehmet Yar (qzq. mnr.), 377, 378, 396
- Tuğa Alp, 4, 48, 53, 55, 87 h; bk. Af- rasyab «lüngel Yarlıgı» tabiri, 112 Tühgevir (yer), 298 *Tuhguç*, tlf. Gaspıralı, 555 Tiin-Qatar (ur.), 72
- Tunus (ülke), 552 Tüh Yabgu (Göktürk), 96, 609
- Tüntey-Çura (ur.), 72 Tuğa bay (ur.), 41 Tuqı Sultan (qzq. slt.), 250 h Tura (vilâyet, ülke), 35, 36, 41-42, 124, 136-7, 144-5, 148, 150-51, 159, 163, 166, 171, 173, 288 Turalılar, 160 Turatav (dg.), 161 lura Şibanlı hanları = Bek Qınduoğul- ları, 123, 135, 136 h, 159-163, 166, 171, 173
- Turab Bek (bsm.), 445, 462, 463 Turan (Taşkentte tiyatro), 520 «Turan ülkesi», Turanlılar, 78, 93-4, 96, 99, 101, 562, 564, 565 Turan (Taşkent neşri maarif cemiyeti), 362 .
- Turan* (Taşkentte gazete), 362, 506 *Tararı* (Bukharda gazete), 505, 510
- Turan (Taşkentte kütüphane), 516 I uran spor tüdesi, 520 *Turandot*, tlf. Götz-Çolpan, 56b»
- «Turan gençler cemiyeti», 520 Turdı Ali (qzq. sl t.), 245 Turdı Bek (bsm.), 470 Türekuiov Nezir (qzq. mnr.), 402, 421, 532
- Türeler (ur.), 76
- Turfan (vilâyet), 3, 4, 13, 56, 78 Turgay (n.), 19, 40, 311 Turgay (vilâyet tümen), 25-6, 30,35,38, 41-2, 71, 125, 138, 142-3, 145, 151, 161, 166, 168, 173, 175 h, 202 h, 211, 264, 270, 291, 312-3, 315, 323, 325, 338, 347, 359, 369, 374, 375-8, 462, 473, 490, 496, 5.81
- Turgay (ur.), 71
- Turgavut (moğol. ur.), 43, 157, 163, 164 165h
- Turgay (hava), 525
- Turgayda sulama tısulile ekincilik tarihine ait materyaller*, tlf. Tilev Sultan 267
- Turgay-Yayık düzlüğü, 17, 18 Turginev (rus. mhr.), 493, 551 Türgiş (ur.), 12, 19, 48, 53-4, 58, 62-4, 69, 97-8
- Türgiş ülkesi', 98; Türgiş hakanı, 98h Türgiş Karlıgı (ur.), 49, 50, 56 Turgumbay oğlu Cumat (qzq. mhr.), 522 Turhan Tan (Türkiyeli mhr.), 558 Türk, Türkler, *çokyerdeç* Türk medeniyeti, 53-59, 101, 525. — İslâm medeniyeti, 106. — Ierin islâmiyeti, 103, 534. — Milli Sovyet Hükümeti teşkili, 393. — şamanizmi, 330. — hakanları, 289; manikhaist Türkler, 56. Türk . Brigadası 394. *Tiürk grameri*, tlf. Sa- id Khalfin, 4&8. — deniz seferleri, 128 h. «Tiürk Federalist fırkası», 362. Türk- front, 392, 394, 405, 471. Göçebe Türkler, 67, 101, 106, 215, 299, 301, 334, 350, 538, 539, 543,546,568,575. «Türk Gücü», spor tüdesi, 520. İç Rusya Türkleri, 358 Türküli, 475, 573h *Tiürkili* (gazete), 362

«Türk-Komisiya», 391, 393, 394, 397, '402, 403
«Türk Komünist fırkası» (Bakuda), 402
Türk-Mogol, 102, 103, 104, 153 Türkocağı,
485, 559
Ortatürk, 66, 67, 125, 139, 146, 377, 399, 472,
475, 477, 480, 488, 516, 519, 523, 525, 551,
571-3, 576, 584, 586, 593, 603-613, 615. —
milli musikisi, 525. — lerde fikir
cereyanları, 539-583; Osmanlı Türkleri,
126, 130, 187, 228, 553, 555;
Türkiye Türkleri, 359 lı, = Anadolu Türk-
üleri, 529
Şimalışark Türkleri (Nordosttürken), 479,
. 480;
«Türk Talebe Teali ve Teavun Cemiyeti»,
485
Türk-Tatar milleti, 66, 359h, 475, 476, Tatar
Türkleri, 492, 555 Türk-Türgiş (kavim), 53,
62, 66, 71, 101 Türkistan, *çokyerde*.
«Türkistan» tâbiri, 23. Afgan Türkistanı, 1,
45, 84, 593; «Büyük Türkistan» tâbiri, 2. —
ve Azer- baycanı öğrenme Derneği,
485. — çapanı, 269 h. Batı —, *çokyerde*;
Doğu. — Şar \L\ —, *çokyerde*. — *Devlet*
Yrflığı, tlf. Ib. . ahimov, 269. — *ve Edil*
Hamasinin Medeni Münasebetleri
Tarikkinden, tlf. Z. V. Togan, 110 h. — Eski
Eserler Cemi
eti, 154h. — Federasyonu, 378. — /-of n- *hattı*
tlf. Mir Salih, 269. — Genç r Birliği,
485. — İcra Komitesi, 393. «İki —» tâbiri, 2,
51, 53, 58, 61, 407, 548. — kongreleri, 356,
361, 364. *Turkes- tanski Kur yer* (gazete),
356. — Milli Birliği (cemiyet) = Ortaasya
Müslüman Milli Avam? İhtilâl Cemiyetle-
rinin İttifakı, 408, 410, 419-20, 427-29, 431-3,
436, 442-463, 448-449, 453, 460, 463, 484-485,
574. — Mer- kezi Müslüman Şûrası, 285. —
Sibir (Turksib) hattı, 581, 582; — Türkü, 28,
76, 270, 345, 354, 479, 543 « — *Tarihi*», tlf.
Alim Kadı, 274. — Fevkalâde Heyeti, 390.
— Ülke Tiyatro Trupı, 520, 521.
— *Ülkesinin Stnadî Miiesseseleri*, tlf.
Alexandrov 277.
Turkestanskiya Vedomosti (gazete),
269. — 335, 357. *Vilâyetinin gazetesî*,
bk. *Tuzemni Gazet.* — *Tabibi*, tlf,
Uygur, 520. — (Taşkente neşriyat

şirketi), 505
Türkistan (ş.), = Yese = Hazreti Sultan
Ahmet, 230, 231 Türkiyat Enstitüsü, 485
Türkiye, *çokyerde* — Türkistan münase-
beti, 134-135, 593. — = Devleti Osmaniye,
127, 128 h, 133, 241, 287 h, «Türk- tsik», 394,
397, 402, 403, 422- *Türk Yurdu* (mecmua.),
365 h, 415, 558, 559, 568, 574 h Turug (ur.),
70
Turum (ur.), 40, 88 h; (göl), 140, 141, 142
Turun (ur.), 88 h Turuşka (kavim), 87, 89
Türkmenler, *çokyerde*. Türkmen urukla-
ları, 72-76. — in aslı, 73. — edebiyatı, 505-6,
509. — musikisi, 525. — Oğuz gurupu, 29,
33. — ülkesi (Talaş ye Çu havzası), 95
Türkmenistan, *çokyerde*,
Türkmenistan (gazete), 509 *Türkmenistan*
Ülke Öğrenme Derneği. (mecmua), 514
Turmancanoğlu ötebay (qzq. mhr.),
518 *Turmuş* (gazete), 270 Turna (hava), 525
Tursun b. Bükey (qzq. stf.) 249, 250
Tursunay (özb. artist), 521 Tursun.
Khocayev Sadullah Khoca (Taş- kentli
mnr.), 393, 397, 406, 424 Tursun Sultan b.
Undan Sultan (qzq.
sı t.), 210 h, 252, 546 h Türugart (geçit),
8 Tuyaqlı (ur.), 44, 45 Tüye Tartar, 104, bk.
Khayrâbâd *Tiizemnaya Gazet a* (gazete),
274, 490, 501, 503 h Tver (ş.), 542
Tzinzeling V. V. = Zinserling. W. W. 614
Uba == Ufa, Ufi (ş.), 136
Ubaşı (kalmuk hn*), 176
Ubeyd Han = Ubeş Han (qzq. sı t.), 266
Ubeyid = Ubeydullah Han bn. Mahmud
(Bukhara. şıbanî), 117-8, 124-6, 133, 188,
193-6
Ubeydullah b. Veli Han (qzq. sıt.) 310
Ubeydullah b. Abılay (qzq. sıt.), 211 Ubeydullah
Han b. Subhan Kulı (astark- hanlı), 153, 157, 194
Ubeydullah Han b. Ternür Sultan (Şifa anlı), 203
h
Khoca Ubeydullah Alırar (seyh), 151, 190
Ubeydullah b. Qays (arap şair), 90 h Ubayduliin
Mehmed Rahim (ttr. ter.), 327
Uçalı (k.), 242
■ Teduvan (ksb.), 216, 437, 446
Üç (ş.), 12; bk. üç Turfan
Üç Almatı (yer), 316

- Üçata (ur.), 45
 Üç Cüz (gazete), 506
 Üç Cüz (fırka), 362, 506
 Üç Hacı (istasyon), 21
 Üç Karlık (ur.) 49
 Üç Tamga (ur.), 72
 Üç Tuğlu Türk (ur.), 49
 Üç Turfan (ş.), 8, 55, 69, 209, 214
 Üç Uruğ (ur.), 44
 Üç Yüz Kazak (ur.), 173,174, 209, 210 h;
     bk. Üç Cüz, 506 Udu Khoca (ur.), 76 Ufa (ş.)
 136, 145, 159, 161, 163, 171, 243, 248, 267, 306, 307 h,
 345, 368, 370, 396, 398-9, 481, 506, 632, 554; Eski Ufa
 (yer), 243; Ufa Tatarları, 160, 171
 Ufa Turahıları, 161 Ufaq (ur.), 76 Uraç Art (dğ.), 55
 Ugrı (ur.), 75
 Uğurçalı, doğrusu Oğurçalı (ur.), 75, 616
 «Ukaz molla» tâbiri, 330 Ukrayna (ülke), 364, 370,
 372., 375, 387, 400, 475, 479, 484, 589, 592
 Ukraynalılar, 290, 352, 432, 554, 572, 593
 «Ulaq (uglaq), çapmak», 42S, bk. Köp-keri
 Ulcabay (ur.), 41
 Ülceki (ur.), 72 Ülfet (gazete), 352, 541 Ülke
 öğrenme Komiteleri (Özbekistan, Kazakistan,
 Türkmenistan, Kırgızistan), 514 Üikeyek (n.), 291
 Ulutav (dğ.), 13, 18, 36/40, 74, 166, 310-1
 Uluğbek (Temürütü), 105h, 142, 189,315, 321. —
     rasathanesi, 447 — medreseleri, 190, 531. —
     yazısı Yılan öti'de, 271 müellif, 524
 Uluğ Bek (Hisar beği), 255
 Uluğ Mehmed (Kzn. han.), 308 h.
 Uluğorda, 37; bk. Uluyüz
 Uluğ Tağ = Ulutav (dğ.), 14, 156, 499
 Uluğ Türkistan *(gazete), 362, 506
 Ulungur (göl), 13
 Uluyüz (ur.), 37, 39, 173, 209, 249, 250, 328, 544, 550
 Umer Neseft (nlf.), 90h Umman (deniz., 114, 130
 Ümidova Doktor, 514, Umidovlar, 26^ Umurzak
 (ur.), 41
 Umurzak oğlu Elevbay (qzq. artist.), 522 Undan
 Han b. Şıgay (qzq. slt.), 210 h.
     251, 546 h
 Üngeçit (ur.), 43
 Ungut (ur.), 43
 Upulaçı (ur.), 43
 Urak Mirza b. Alçagır (ngy. mrz.), 139-42, 146, 165
 Urak Mamay destanı, 34, 572-3 Uraqoğlu Albek
 Mırza (ngz. mrz.), 490 Ural (dğ.), çokyerde Ural
 vilâyeti, 25, 38, 41, 74, 125, 166, 292, 347, 350, 354,
 397, 518 Ural-Altay dilleri, 12 h, 92 h. — kavimleri,
 93, 561 h
 Ural Kozakları, 47, 246, 342, 351, 364, 374, 579
 Ural-Rus tüccarları, 115
 Uralsk == Teke (ş.), 145, 342, 396 .
 Ural ortodoks Ruslar, 85; bk. Babav
 «Uran» tâbiri, 497
 Uran (gazete), 506
 Ura Tepe = Ura Tübe (ş.), 26-7, 70, 81-2, 94, 152,
     206, 217, 445-6
 Uraz (Trion. Serdar), 589 Urazayoğlu Mustafa
 (qzq. mhr.), 338 Urazayoğlu ' Abdurrahman
 (qzq. mnr.),
     365
 Urazbayoğlu Kulmehmet (Sernili qzq.), 359
 Uraz Hacı (qzq. mümessil), 358, 359 Urazlı
 Oğlu Çoban Mirza (ngy. mrz.), 164
 Uraz Mehmet (ur.) 75 Üreng
 Temür (çingrzli), 150 h «Üreıng»
 tâbiri, 89h Urga (Aral yanında
 yer), 21
 Ürgenç (ş.) 108-11, 143, 148, 155, 163,
     .u8, 182-4, 470, 559,581-2. Yeni Ür-
     genç, 181 Urgu (ur.), 72 Ürgüt (k.), 182,
 445, 465 Urankha (ur. ülke), 591 Urman (qzq.
 inanap), 317 Urmernbet Bek b. lin Ahmet
 (ngy. mrz.),
     124, 143
 Ursula (havza), 292
 -'Uruk» tâbiri, 39
 Uruñçı (ş.) 3, 4, 251, 423, 582, 592,595,

 -us (ur.). 41, 306
 Urus (Rus.), 306
 Urus Mirza b. İsmail (ngy. mrz.), 124, 133-4,
 143-5, 149 h. — neslinden kni- a^ Urusov, 240,
 307 J LS-QUŞCI (ur.), 75 U ı stam oğlu Zibabek
 (qzq. mhr.), 518 F. (kzn. mhr.), 351 h, bk. Fuad
 Tok ta r
 tşsek Sultan (qzq. s' t.), 168, 169 h, 210 h, Üşen
 (ur.), 89 h
 User gen (ur.), 18, 30, 175, 241, bk.
     Kongıı
 Jsmet (k.), 9, 461
 Uspcnskl (rus. bolşevik.). 365, 389
 Uspcnski (rus. musikişinası.), 525 IJslcainı =
 Ustkamengorsk (tümen),
     26, 250, 292, 29,8, 299

üstadlı Lavcl, lîf. Sey.d Resul Khoça, 504
Uşruşene ~ Uratepe (ş.), 70, 94 Ustaelu,
doğrusu Ustacaltı (ur.), 198 üst Yurt, 14-5, 17-8.
41, 47, 178, 182, 186, 313, 321, 404, 582 «Uşul-ü
Cedide» mektepleri, 260, 557 Uşşak (hava), 523
Uşum (ur.), 13, 48, 53, 57, 64, 69, S9h,
101

Uşşun Khoça, 89 h; «Uşşun» baskı yanlış Utaşrı
(ur.), 153 Ütegen (ur.), 41
Üten Bek (Kabadyan bsm.), 471,
Ütken Künler, tlf. Abdullah Kadir Cul- qunbay,
508

«Utur Zekât» (vergi nevi.), 208 Uvak (ur.), 310
Uvak Kirey (ur.), 40 Uvalı, bk. Veli Muhammed
Uvalı (Veli) Han (Abıfayın babası), 176 h Uvalı
(Veli) Han (Abılayın oğlu), 210- 4, 249, 309, 310
Uvaqtamgalı (ur.), 44 Uy (n.), 137, 145, 160, 315
Uyçık (tümen), 26 Ujfalvy (macar. âlim.), 270
Uygcuuş, tlf. Çolpan, 569 Uygur (ur.), 35, 43, 45,
55, 65, 66, 97, 98 h, 156, 201, 204, 526; manihaist –
iar, 98; hristiyan –lar, 102 *Uygur il edebiyatı*; tlf.
Ensari 513
Uygur yazısı, 14 h, 95, 100, 104, 149..

191-5, 276, 487-8, 512 Uyguristan, 102, 582
Uygur-Nayman (ur.), 45 Uygur (özb. şâir), 520,
521; bk. Abdül- mennan Mecidi
Uyıl (n. ksb.), 19, 264, 315, 324 Uyran (yar), 328
Uyşat (ur.), 43 Uyruei (ur.), 43
Uşun (ur.), 57, 86, 89 h, 158, 170, 250-1.,
316; bk. Uşsun, Uşşun Uşşun (ur.), 29, 57, 86,
158 Üyüklii (ur.), 43

Uyşiiik = Guriyev (ş.), 175, 375, 404, 507, Uz (ur.)/
74

Uzakdoğu, 29, 60, 95-7, 1Ö6-7, 110-2, 254, 542, 576,
582, 595-7 Uzun Ağaç (yer), 383 Uzun-But (ur.). 72

— V —

Vahab ibn Munabbih (arap râvi), 207 h
Vâkhân (tümen), 11, 26-7, 49 53 b 77 87 h,
90

Vukhş (n.), 470, bk. Oghuş /akit (İstanbul,
gazete.), 437, 542 h /aqıt (Orenburg gazete),
355, 357, 362 Zalentinov (rus. polis.), 240
'alkonski (rus. vali.), 240 Vanbery (macar.
âlim.), 117h, 207, 218 222, 226, 228, 262, 350
h, 537, 561-2'
' 85, 587

Vang-yen-te- (çinli), 526 *Vankulî* (lügat
kitabı), 488 Vaqqas (ngy. mrz.), 124h
Vargenzi (ksb.), 462 Vâris (Üfalı bsm.),
462 Varna (ş.), 480 Varşovva (ş.), 302 h,
481, 485 Dı Varthuma (İtalyan seyyahı),
118 h 119 h
asifi Zeyneddin Mahmud (mlf.), 112-3,
189 h

Vasko de Gama, 115 h, 119 h,
Vaslı Ahmed (Semerkandlı şâir), 461*
503, 504

Vassâf (mlf.), 60 h Voşçenin (rus. mlf.),
380-81 Vâşgird(ş.), 51,55 Vatsetis (rus.
bolşevik.), 392 *Vech-ad-dîn*, tlf. Nasırı
Khusrev, 533 Vecih ed- Dîn ve'd- Dünyâ
(mlf.), 128 h Vekil (ur.), 75- Sultan Veled
(şâir), 572 Veli Emîr (astarkhanlı befri),
191h Veli; bk. Uvalı
Veli Han (Uvalı) Veli Muhammed (as,
tarkhanlı han.), 160, 166-7

Velidi Cemal (Kzn. mhr.), 360, 562 Velikhan
Çokan (qzq. sb. âlim.) 220 268-9, 272, 330-1,
346, 499, 526, 543- 51, 552, 555, 604, 615

VtS (qz<"

Velikhan Yakub (qzq. mnr.), 550 Velıyullah
Allahbergeriojlu (qzq. mümessil.), 349

Velyamııuv-Zernov(rus.
müsteşrik), 151 h 187 h, 193 h, 267 h İ
Venedikliiler. 114, 119 h, 122, 125 h, i Veniukov
(rus. general), 324 ; Verkhniural =
Yanankala (ş.), 175, 248 j Vergçagin (rus.
ressam.), 528 h I Veselovski (rus.
prof.), 232 h, 321 h, 444 h ; 502, 544
i *Vestnik irrigatsiiji* = İska muhbiri (mec- j
mua), 514
| Vezir (ş.), 181, 183 Viatkin (rus. mlf.), 120 h,
180 h, 353 j «Viburg hitabnamesi»/347, 498 |
Victoria (gül), bk. Zor Kül | Vikhâra =
Bukhara, 81 | Vistiil (n.), 19 | Viş^iakov (rus.
mlf.), 509 : Vitevskiy J. (rus. mlf.), 307 h 329 h i
Viyana (ş.), 475, 607, 613 i Vizga (rus. mlf.), 509
i Vladivostok (ş.), 376, 542 ! Vogrıl (kavim),
588 Votiaklar (kavim), 588 Voroşilov (rus.
bolşevik), 583 V. Voşçenin (rus. mlf.), 380, 381
Vrangel (rus. general.), 392, 591 Vrevski Baron
(rus. vali), 240, 501

| — W —

Waldschmid E. (alman mlf.), 95 h Wei (çin
'sülâlesi), 51 h Welhausen J. (alman mlf.) 81 h
Wikingler, 19
Wilfort Fritz (alman, mihendis.), 368 h 394,
607
Wilhelm II (imperator), 372 Wilson (İngiliz,
mlf.-), 45 Wilson (Amerikan Cumh. reisi), 475
Witte Graf (rus. siyasi.), 348 Wttek P. (alman,
mlf.) 91 h Woekow A. (rus. prof.) 22 h Wolf
Dr. (alman seyyah), 226 h

Y —

Yabaku (ur.), 29
Yab, 43, Yabu, 29, Yak,, 41, Yabajru Yabu
(Taşkentte mahalle, sokak.). 64
Yabu, 43, 44, 153. 194; bk. Y.baqu

- Yadigâr (kazan hanı) 193, Yadigârogüllan = Khorezm Şibanlıları, 123-4, 147 h, 155, 169, 201, 203, 204 h Yadık (qzq. slt.), 150 h, 158 h, 167 h, 210 h . Yadrintzev (rus. mlf.), 279 h. 304, 544, 54/
- Yaqma .ur.), 55, 60, 62, 64, 97-109 Yagnub -(n. tâmen), 9, 78-79. – Tacikleri, 79, 270
- Yaguşev (rus. es.er.), 353-4 Yahudi, 28, 65, 78, 88 h, 91 h, 280, 282, 288, 299. 303, 365, 382, 397, 407, 432. 510, 535, Yerli Yahudiler, 84
- Yahudiye = Meymene, 84 Yahya inb Khâlid (arab. emir.), 130 Yakşat = Yakhşı Saat Mirza (ngy. mrz.), 142, 144, 165
- Yakinf-Biçurlin (rus. mlf.), 55 h, 93 h, 97 h, 177 h
- Yakov (rus. elçi), 204 h
- Yakub Mirza (Akkoyunlu), albümü, 188
- Yakub Beg (Kaşgar emiri), 218, 229, 230, ,, 232, 237, 254. 442, 464, 471, 486, 545
- Yakubov Alim (ttr. ter.), 316., 328 Yakut (ur.), 87, 93 h. – ça, 547, 588 falan (bşk. tümen), 298 Yalantüş Alçin (astakhanlı begi), 167, 190"
- Yalta (ş.), 255
- Yaltır Tarkhana (bşk. beg), 242 Yı vaç (ur.), 76 vı nanbay (ur.), 71
- Yaman Kala = Verkhneursk (ş.), 17; 313: = Orsk yanlıştır.
- Yamantuq Suttan (qzq. slt.), 268 h Yamgu çı Mirza (ngy. mrz.), 165 Y.muş (n.), 182
- Yan Arslan Mirza (ngv. mrz.), 145
- Kana Sabaq, tlf. Sait Khalifin, 489 Yangaq (ur.), .75
- Yan Mirza (ngy. mrz.). 146 h, 147 h,
- Yanı Korgan (ksb.), 228, 445
- Yanı Qatagan (ur.), 45
- Yansky H. (alman müsteşriki), 114 h
- Yolutan (ksb.), 73
- Yaplan (ur.), 75
- Yaşılıq (ur.), 71
- Yaqût-i Hamavı (mlf.), .23, 54h 56h
- Yaqûbi (mlf.), 23, 53 h, 98 h Yarban İtegen (ur.), 72 Emir Yar Beg (Badakhşan beg'i), 156 Yardım (gazete), 508 «Yargu» tâbiri, 545-6 Yarkent (ş.), 77, 94, 103, 122, 155. 217, 226, 327, 343
- Yarkent Derya = Tarım (n.), 12, 101 Yarım-, (ur.) '75 Yarıq (ur.), 75 Yarmuş (kanal), 181 Yarmembet İlkey (qzq. slt.), 320
- Yarmuhammed b. Mangışlak (astakhanlı), 153 h
- Yarqmay, tlf. Çolpan, 520, 569 Yaryar (şarkı), 523 Yaryaylak (yer), 461 «Yasa» 546 Yaş Kan (tepe). 4
- Yaş Türkistan (mecmua), 366h, 482h
- Yaşılşehir = Keş (ş.), 54 «Yatak», 31, kazakça «cataq», 288-9 Yavlı-Tura (ş.), 136
- Yavuş oğlu Nuşirvan (Knz. mhr.), 559
- Yavve (Taşkentte sokak), 64 Yayık (n.), 1, 17, 19, 36. 38-9, 108, 137- 9, 143-6, 148, 159, 162-5, 168, 173, 175-6, 186, 211, 235, 239, 241, 243, 246, 248, 288, 306-7, 311-3, 323, 564, 610
- Yazar (ur.), = Nukhurli (ksb.), 73
- Yazıcıoğlu Ahmed ve Mehmed (osmanlı. mlf.), 488
- Yedi tam=Ceti tâm=Semi Palat (ş.), 535b, 616
- Ye d i ş an (ür.), 35, 143-, 163-6, 171 Yedisu (vilâyet), çokyerde Yedişke-Oglu (ur.), 144
- Yedi Uruv=Yedi Ururk=Yedisân=Ceti- ruv (ur.), 18, 40, 41, 166, 175, 248 Yeğen Kent (ksb.), 179 Yekaterina II, (çarıçe), 212; bk. Katerina - II
- YekMerinburk (ş.), 481 Yekaterininsk (kale), 315 Yekkebag (ş. tümen), 26, 44, 180, 428, 533
- Yekfcetut (ksb.), 47İ
- Yernar (u.); bk. Emil Yemçinko (rus. mlf.), 28
- Yeinek (ur.), 29, 101 Yemen (ş.), 127 Yengilig (ur.), 64 Yeni-Arık (istasyon), 581 Yeniçeri, 129, 130 h, 134-5 Yeni Derya (m), 21, 109, 178-9, 293, 295, 581-2
- Yeni Kazan (ksb.), 245 N Yeni Kât (ş.), 181 Yeni Kent (ş.), 35, 179 Yenikeyev İsa Mirza (ttr. mrz.), 351-2 Yengi Korgan =(yer), Can Korgan (ksb.), 179
- Yengi Künbed (yer), 181 Yengi Mergilân=Skobiev (ş.), 264, 366-8 Yeni Merv=Mahan (ş.), 233 Yenisei (n.), 51 h, 58, 69, 70, 93, 116, 591
- Yenikeyev Sahip Girey (ttr. mrz. general), 269
- Yeni Türkistan (mecmua), 45, 133, 341, 365 h, 366h, 367 h, 372, 432h, 445, 454 h, 485, 539 h, 574, 577, 579, 580 Yeni Ürgenç (ş.), 181, 260, 525, bk. Ü- genç
- Yenmemet Mirza (ngy. mrz.), 164-5 Yer Yüzi (mecmua), 508 Yı-, se=Tiirkistan, 24, 63, 158, 167, 168, 179, 194, 201, 218, 230, 317, 559 Kesev Ahmed Mezarı, tlf. Mir Salih, 269 Yese ' Ahmed (şeyh), 24, 100, 194, 197- h, 314, 333, 505, 533, 558, 559
- Yeşilcami (Bursa), 559 Yeşil Kol (göl), 11 Yeti Kent

(bölge), İ3 Yetu Uruv; bk. Yedi Uruv Yetim Han (Endicanlı), 332 Yılan Öti (yer), 2^1
 Yıldırım Bayazıt (Osmanlı. »sİt.), 126,558 *Yıldız*, tlf. Gaspıralı İsmail, 555 «Yıragu», 307 h; bk. «Cırav»
 Yog, 39, 527, 544; bk. aş
 Yoldaşlar (özb. aile), 445
 Yolutan (ksb.), 233
 Khan Yomudiski (trkın. sb- mhr.). 506, 514.; 525
 Yomut (ur.), 198, 233-5, 241, 260, 343, 432; bk.
 Yumut Yorçı (ksb.), 180
 Yorgılıagaoglu Hidayet Beg(Azerbaycan-II mühendis), 365 Yormatı (ur.), 241 h Yüan (çln. mogul sülâlesi), 157 Yuau-çang = Hisuen-Thsang (çin se^ya- yahı), 50, 56 h Yüeci (kavim), 57
 Yüdeniç (rus. general.), 395 Yulduz (n. yayla), 4, 5, 176-7 Yulduz Han (Andkhoy begi), 206 Yule H. (ingil. mlf.), 127 h Yumaguloglu Haris (bşk. mnr.), 378 Yunan, 77-8; Yunanlılar, 86, 96, 59İ Yunus Emre (sofi, şair), 558, 573 Yunusov Alim Hacı (ttr. ter.), 271, 273 Yu.nut, Yavmut (ur), 73, 75, 225; 6 bk.
 Yomut
 Yunusov Mehmed Rahim (Kzn. mlf.) 492 Yurçı (ş. tümen), 26, 439, 440, 452 Yurinev (rus. mümessil.), 436 Yurmatı (ur.), 29, 175, 241, 300; bk. Yormatı
 Yurt (mecmua), 505, 559, 572 h «Yurtovskiye Tatarı», 153, 162; bk. «Ka- raöyli Nogay»
 Yusuf (ur.), 75
 Yusuf Mirza b. Musa (ngy. mrz.), 38, 124, 138, 142, 145, 149 Yusuf Bek (bsm.) 446 Yusufhan Mirza (Taşkentli), 503 Yusuf Kızı (özb. sanatkar), 523
 Yusuf Kızık (özb. komik), 522 Yusuf Mayor (bşk. sb.), 293; bk. Karanı i şev
 Yusuf Münşi (mlf.), 160 Yusuf Naqqaş (ressam), 189 Yusuf Sultan b. Nuralı (qzq. sı t.) 244-5
 Vusupov, Pehlivan Niyaz Hacı (genç, khıyvalı), 424
 Yusuf Zade Mirza Celâl (Bukh ara. mlr.). 505
 Yusuf Ziya Akhund Talib Zade (Azerbaycanlı, mhr. bsrn.)» 442, 449. 150. 461, 464-5, 467-8
 «Yüz- = «ÇÜ», Kazaklarda uruğ

s.matı, 212, 215, Özbek'lerde «Yüz», 42-4.
61, 153, 199 Yezdi ^erefeddin (mlf.), 572

— Z —

Zaferi Galanı (özb. mir.), 513, 520 *Zahhâk* tlf.
Gazi Yunus, 520 Zahiri Âşur Ali (özb. mhr.),
355, 503, 505, 515-6

Zakaspi — Hazar Denizi ötes (vilâyet),

24-5, 28, 261, 263, 372-3, 391 Zaili
(dğd.), bk. Terskey ile Tav Zolotoust
(ş.) 138 h, 616 Zâmln (ksb.), 63, 469

Zamlran, Zamlran (kavim), 88 h «Zan» (eski
tiirk töresi), 330, 531 Zarif (ur.), 72

Zurlık, tlf. Ospaiıoğdu, 522

Zaorskaya (rus. mlf.), 277 Zarif Beşiri (Kzn.
şâir), 513 Zarnb;i)' (ıır.), 41

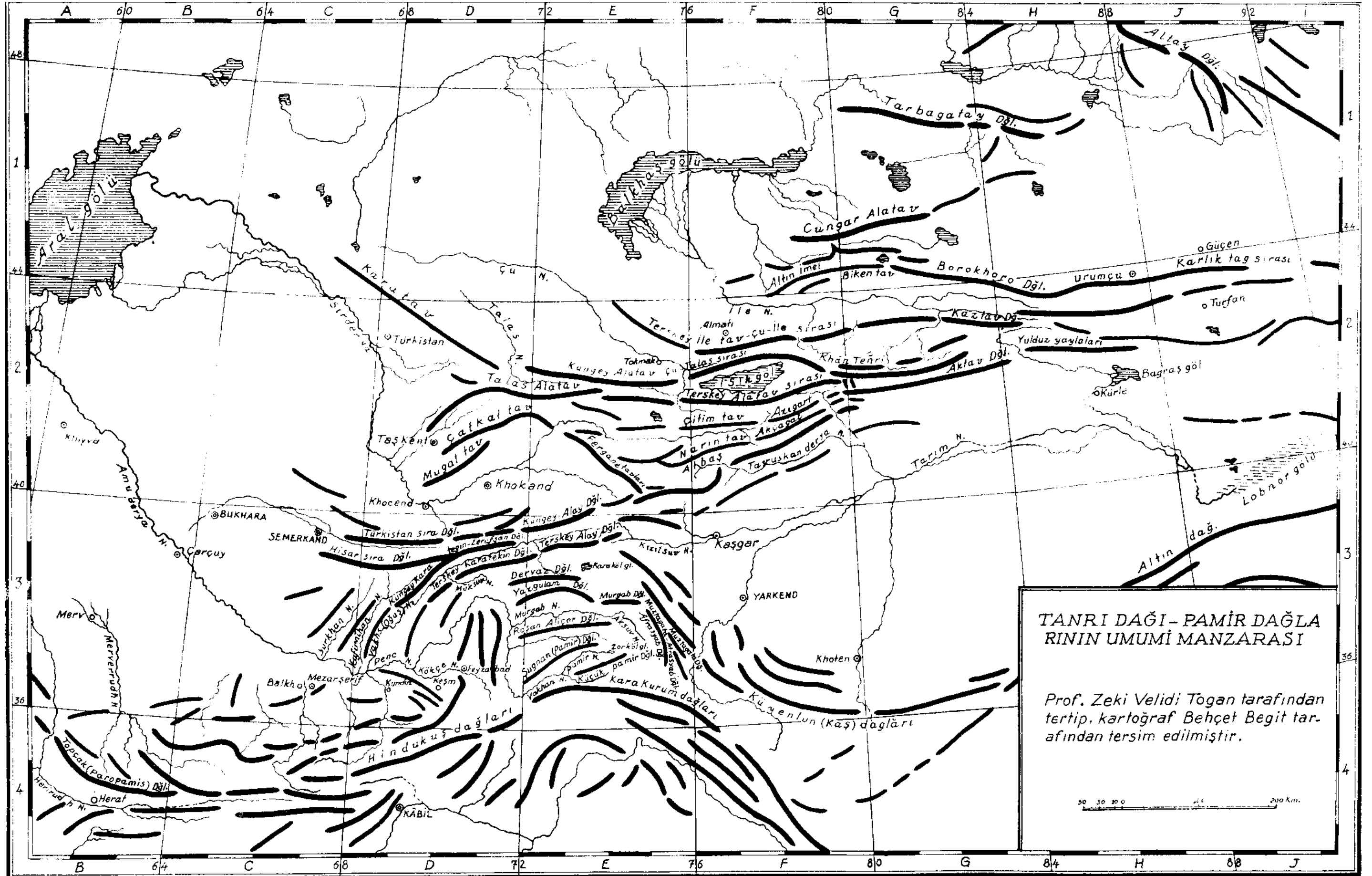
Zarubin I. (rus. müsteşrik.), 92 h ^/latayevic^-
(rus. musikişinas.) 524-5 Zavah.şin (rus. mlf.),
297 Zaysan (tümen), 26, 250, 396 Zays.nı Nor
(trol), 19, 137 Zaytsov (rus. sb.), 260 Zeleııski
(rus. bolşevik.), 385, 519 Ze/naklışeri Mahniıud
(mlf.), 63 Zeriımerman (alman, siyasi.), 475
«Zemstvo», ('belediye mahalli idare), 355, 357,
361, 410, 412 h Zeubulatov (rus. general.), 248
Zcnclene (k.). 182

Zengi Ata (şeyh), 190, 196-/ 270, 533 ZercUışt
mezhebi, 73, 81, 99 Zercfşan (n. havza), 9, 16-7, 20,
26, 28, 42, 50-4, 59, 63, 78, 83. 100, 105,
120, 155, 168, 170, 179, 181,203,214, 216, .233,
270, 294, 374,380/437,442- 7, 450, 460-2, 537-8

Zercfşan (dğd.), 10 *Zerefşan* (gazete), 508 Zereç
(Silstan kale), 90 h,

Zevki (Khokandlı şâir), 501 Zeynullah İşan

(Troiskil), 542 Zimin A. (rus. müsteşrik.), 262
Zindani (ksb.) 207
Zinovyev (rus. Yahudi, bolşevik), 382, 402, 403
Zinovyev (rus. sb.), 421 Ziraat: yerli ziraat usul'eri,
291; çayrl- kâr .y sulu,-283, 386; çığır, 221-2 Zire
Bulak (istasyon), 231, 254, 447 Ziyaeddin Kemali
(Kzn. ulum.), 506 Zürich (ş.), 478 Ziya (Türkiyeli
sb.), 374 Ziyaeddin (ksb.) 44, 207, 448 Ziya Gökalp,
372, 415, 56. ^{ss} A *Ziya Gökalp*, tlf. Saffet öiYî# 456
Zor Gol (göl), 11 Zubarev (rus.), 352 Zubrln (rus.
mlf.), 327 *Ziibdet iil Âthâr*, tlf. Nasrullahi, 123 h, 192
h, 195, 572

**TANRI DAĞI - PAMİR DAĞLARI
RİNİN UMUMİ MANZARASI**

Prof. Zeki Velidi Togan tarafından
tertip, kartograf Behçet Begit tar-
afından tersim edilmiştir.

50 30 20 0 200 Km.

39) Kitaplarda Cüci yazılan bu isim, kazak kırgızların ve moğollarm telâffuzunda «coçi» söylenmektedir; bugün Aras boyunda meselâ Karsta da erkek adlarında «Cocu» biçiminde bu ad çok kullanılmaktadır.

: 3T») Bu şehrin mevkii ve harabeleri hakkında bk. Tntdı *Orenburgskoy Vceno-Arkhiivnoy Komvüislyi*, tj XIX, Örenburg, 1910/ s. 217-229.

S7-) D i m a ş q i, *Nukliba*, s. 95.

*s) Râşid Tarikh’i, II. 327.

80) K e f e l i İ b r a h i m , *Tavârikl-i Tatar Khan ve Daghistan ve Musqov ve Deşti-Qıpça,q*, Köstence tabı. tarihsiz, s. 30.

^{1M)} 1582 de vefat eden S e y f i Ç e l e b i ’ n i n Ortaasyaya seyahatine ait ha-* liraları, (*Kitâb Tavârikh-i pâdişahân-i vüdyet-i Hindistan ve Khutay ve Khutan ve Kâşgar ve Qalmaq*) Paris yazma nüshası, suppl. turc. 1136. vr. 10b. ^{tM)} Buna dair kayıtlar İbn *Fadlan*, s. 265 te gösterilmiştir.]

^{o2)} A r i s t o v , *Zametki*, s. 416.

^{Bk* Tabari’ 873> 895} bunların «meciüs» (Zerdüşť) dinini kabul etmiş oldukları hakkında, bk. İbn Khallikan, Boġak tabı, 1882, I, 12; [bk. yihe B a r t h o l d , *Oçerk istoriyi Turkw,ensk. naroda* («Turkmeniya», I, 1929), s. 12-13]

o-l

y.lı ııı İı

» *Ahvâl fi Sejer-i Bukhârâ* (*Paris* nüshası) Supp. pers. 1346, Varak 64a.

^{[164)} Kazanlılardan «Tatar» yahut «Edil-Ural» camiası için çalışanlar. Başkurtların bu camiaya girmeyip, Kazaklar ve Türkistanlılarla beraber çalışmalarına bunların «Türk» camiasından ayrılmamaları şeklinde tavsif ederek Türkiye Türk- ieri efkârını kendi lehlerine kazanmaya çalıştıklarını, Prof. Şemseddin Günaltay anlattı; ve kendisinin, Ankara Tarih Kongresinde beni, Rusyadaki mesaim dola- yısıyla, ihaneti milliye ile itham eylemesi, kendilerini türkçü gösteren «ınitarist- lerin» Rus inkilâbı senelerinde Türkiye matbuatında da (meselâ «Yeni *Mecmua*» 1918, N. 40-41) aksettirdikleri propagandaya aldanmış olmasından ileri geldiğini; hattâ onları hakikî türkçü zannederek, matbuatta müdafaa ettiğini (bk. *Yeni Mecmua*. 1918, N. 51 deki makaleleri) ve hakikati ancak, benim «Onyedı Kumaltı Şehri» kitabımdan öğrendiğini, birçok arkadaşlarımızın huzurunda teessüf ederek izah etti. Şemseddin Beyin o makalesinde (s. 494) Moskova ve Kazan Müslüman kongrelerinde «Türk milletini parçalama, (yani otonomi) cereyanının ne derecede tehlikeli olduğunu, samimî hitabeleriyle hüzzara telkin etmeğe çalıştıkları halde, hakikati bir türlü anlatamadıkları» ndau acınarak bahsettiği ve isimlerini adadığı zevattan Ömer T**regul**_ov, daha 1920 senesinde Harbinde neşrettiği «*Siyasî Meseleler*» nam eserinde (s. 14, 34, 37), «Türk-Tatarlar için istiklâl muzır bir hayaldır, bunlara Rus şta t ’larında akalliyet olarak yaşamağa alışmaktan başka çare yoktur» demiş ve; Türkleri her nevi mücadele istidadından mahrum ve zebun bir millet tanıdığından, «cihanda vaziyet tevazzuh

edince mücadif- zümre ve fırkala-

-10) Bu malûmat, Rıdvan Beyin 1920-21 yıllarında Khıyva vç Türkmen

,²⁸⁸⁾ «Semi 32ı^.'. Iıedi koŞk>> demektir; Kazakçası «Yedi tam» dır. Kal- muk hanları zamanında yapılan Yedi kule yerinde tesis edildiğinden bu ismi almıştır. Şehrin yanıbaşmda neşet eden Kazak kısmı ISU8 de' Milli hükümetin merkezi olmak itibariyle «Alaş orda» ismini almıştı. Kazakistanın bugünkü mer-